

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

1-5 EKİM 2018 / ANKARA

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

X. CİLT

TÜRK DÜNYASI TARİHİ

TÜRK TARİH KURUMU

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ
X. CİLT

TÜRK DÜNYASI TARİHİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

VIII. Dizi - Sayı: 35^k

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

X. CİLT

TÜRK DÜNYASI TARİHİ

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 28.01.2022 tarihli ve 834/20 sayılı kararı gereği e-kitap olarak yayımlanmıştır.

e-ISBN: 978-975-17-5111-9 (tk.)
978-975-17-5121-8 (10.c)

Baskı

Kuban Matbaacılık Yayıncılık
İvedik Organize San. Matbaacılar Sitesi
1514. Cadde No: 20 06190 İVOGSAN - ANKARA
Tel: 0 312 395 20 70 Faks: 0312 395 37 23
Sertifika No: 47331

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Cumhurbaşkanı

Sayın RECEP TAYYİP ERDOĞAN'ın

Koruyucu Başkanlığında

Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenmiştir.

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

KOMİTE BAŞKANI

Refik TURAN

HAZIRLIK KOMİTESİ

Refik TURAN	Güray KIRPIK
Birsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU	Abdurrahman UZUNASLAN
M. Ali ÇAKMAK	Zeki ERASLAN
Nagehan ÜSTÜNDAĞ	Şengül DEMİREL
Birkan SOYKAN	Selin Adile EREN
Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU	Uğur ÖZÇELİK
Semiha NURDAN	

YAYIN KOMİTESİ

Birol ÇETİN	Hüseyin Murat YÜCEL
Ahmet KILINÇ	Semiha NURDAN
Muhammed ÖZLER	

TASHİH KOMİTESİ

Semiha NURDAN	Muhammed ÖZLER
Elif AYDINBAŞ	Mehmet Ali ÖZKAN
Gökhan KOÇ	Sevilay DEMİREZEN
Hande Yaren KARACABEY	Ceyda UÇAR
Sevcan TATAR	Kübra GÜNEY
Selma EFELER GÜMÜŞKAYA	Işıl Tuana AKGÜL
Şengül TOUMPAN	Abdülkadir BİNİCİ
Sadiye İLHAN	İzzettin KAYA
İbrahim ULUSAN	Kadir DEMİREL
Ahmet Emin VARILCI	Haşim KOÇ

İÇİNDEKİLER

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ	XI
SUNUŞ	XV

SEKSİYON XX

TÜRK DÜNYASI TARİHİ

ABDULVAHAP KARA: <i>Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Türk Dünyasında Alfabe Birliği</i>	1
ADALET ŞERİF OĞLU TAHİRZADE: <i>Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Diplomatlarının Türkiye'den Gönderdiği Mektuplar ve Belgeler</i>	13
AGİL ŞAHMURADOV: <i>Rusya Federasyonunun Kuzey Kafkasya Bölgesindeki Türk Halklarının Durumu</i>	29
AHMAD GULİYEV: <i>The Significance of the Number 'Nine' for the States and Societies in the Early Modern Turkic Empires</i>	39
ALİ RIZA YAĞLI: <i>Hülâgû Han'dan Emîr Timur'a Anadolu Tatarları</i>	55
ALTAY TAYFUN ÖZCAN: <i>Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?</i>	81
ARZU MEMMEDOVA: <i>Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış</i>	97
AYHAN PALA: <i>Oğuzların Peçenek Boyunun Menşei</i>	117
AYŞEGÜL KUŞ: <i>Bir Fransız Gezginin Kaleminden Kırım Tatarları: Nogaylar</i>	129
AZAD RZAYEV - SABİRA NEMATZADE: <i>Sovyetler Birliğinde İlk İdeoloji Tedris Müessesesi Kızıl Profesörler Enstitüsü'nün Türksoylu Müdavimleri</i>	151
BAKHTİYOR A. ALİMDJANOV: <i>The Activities of the Brothers Nobel in the Fergana Valley (1910-1917)</i>	163
BAYİM ABDULLA: <i>19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'da Millî Kimliğin Oluşumunda Kafkasya Aydınları</i>	171

BEHMEN ALİYEV: <i>Azərbaycan'ın Gazah-Ağstafa Bölgəsində Mezar Taşları</i> <i>Üstündeki At Motifleri</i>	185
BİLAL KOÇ: <i>Cengiz Hân ile Celâleddin Harzemsâh Çekişmesinde Delhi Türk</i> <i>Sultanı Şemseddin İltutmuş'un Rolü</i>	203
BURCU TUGAY: <i>Sorunlu Türk Bölgelerine Yönelik Türk Dış Politikası:</i> <i>Uygur, Ahıska Türkleri ve Kırım Türkleri Örnekleri</i>	223
BÜLENT OKAY: <i>Türk Tarihi ile İlgili Bir Değerlendirme</i>	243
DİLİARA USMANOVA: <i>Rusyalı Türk-Tatar Göçmenler Tarafından</i> <i>1930'lu Yıllarda Çıkarılan Basının Tarihi ve Sosyokültürel Kaynak</i> <i>Değeri: Yana Milli Yol ve Yana Yapon Muhbiri</i>	269
DİLNOZA JAMOLOVA: <i>Buhara Gençlerinin Türkiye'deki Toplamları</i>	281
EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK: <i>Bronz Çağı Tarım Havzası Mumyaları ve</i> <i>Demir Çağı Pazırık Sakalarının Kökenleri</i>	295
FAİK ELEKBERLİ: <i>XX. Yüzyılın Başlarında Türk Dünyasında Türkçülükle</i> <i>İlgili İki Farklı "Üçlü" Düstur</i>	323
GAMZAT ATAYEV - MAGOMEDKHAN MAGOMEDKHANOV: <i>Avar - Oğuz Contacts</i>	343
GÜLNARA GOCA MEMMEDLİ: <i>Günümüz Gürcistan'da Türk Dilli</i> <i>Okullar (Azerbaycan Ağzı)</i>	351
HACALİ NECEOĞLU: <i>Hosrov Bey Sultanov ve Onun Kafkas'ın Kurtuluşu</i> <i>Raporu</i>	361
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ: <i>Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han</i> <i>Unvanları</i>	379
HİKMET ZEKİ KAPCI: <i>Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Türkistan</i> <i>Milli Kurultayı Başkanlık Divanı Üyesi Osman Kocaoğlu'nun Türk</i> <i>Kültürünü Araştırma Enstitüsü ile İlgili Mektubu</i>	403
HOKUMA ABBASOVA: <i>The Great Britain's Azerbaijan Policy During the</i> <i>Years 1917-1920</i>	411
HÜLYA TAFLI DÜZGÜN: <i>Anadolu'dan İngiltere'ye: Malazgirt Savaşı</i> <i>Sonrasındaki Batı Kaynaklı Elyazmalarında ve Orta Çağ İngilteresi'nde</i> <i>Yazılan Metinlerde Türk Algısı</i>	425

İRRADE MEMMEDOVA: <i>Rus Askerî Kaynaklarına Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısı - 19. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya'da Türk Ahalî</i>	449
İSABAEVA NAZGUL AKYLBEOVNA: <i>Kırgızistan'da Rus Çarlığı'nın Yayılmacılık Politikası</i>	475
İSMET ZAATOV: <i>Hunların Kırım'daki Yerleşim, Tarih ve Sanatları Üzerine</i>	483
KARJAUBAY SARTKOJAULI: <i>Hsiung-nu İmparatorluğunun Aktüel Meseleleri</i>	501
KEMAL ÖZDEN: <i>Azerbaycan Lejyonu ve Abdürrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954)</i>	519
KONURALP ERCİLASON: <i>Türk Tarihinde Çince Kaynaklar Nasıl Kullanılmalı?</i>	543
MEHMET YAHYA ÇİÇEKLİ: <i>Bağımsız Türk Devletleri Arasında Meclisler Arası Çok Taraflı İşbirliğinin Son On Yılı: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)</i>	555
MUHAMMED BİLAL ÇELİK: <i>Buhara Hanlığı'nda Merkezî Yönetimin Güçlendirilmesi İçin Atılan Adımlar (1557-1583)</i>	565
MÜBARİZ SÜLEYMANLI: <i>Balkan ve I. Dünya Savaşı Dönemlerinde Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Kardeşlik Yardımları</i>	583
OKTAY ÖZGÜL: <i>Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler</i>	607
OSMAN KARATAY: <i>Göktürk Çağı Türk Nüfusu Üzerine Düşünceler</i>	625
REŞAT MUSTAFA: <i>Hazarlar'ın Güney Sınırı</i>	645
RIFAT İLHAN ÇELİK: <i>Oğuznamelerde Oğuz Teşkilatlanması ile İlgili Bilgiler</i>	663
SAMARBEK SİRGABAYEV: <i>Kırgızistan'da Düünden Bugüne Sosyoloji Tarihinin Gelişim Süreçleri</i>	673
SELDA KAYA KILIÇ: <i>Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devrimi'nin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri</i>	683
SEMA GÖKENÇ GÜLEZ: <i>İpek Yolu'nun Öncüsü Zhang Qian'in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin İlişkilerine Etkileri</i>	721

ŞAHİN DOĞAN: <i>Çarlık Rusya Kanunnamelerinin Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi</i>	743
ŞENGÜL DEMİREL: <i>Hint Kutsal Metinleri Vedalarda Bozkır İzleri</i>	759
ŞÜKRÜ AKTAŞ: <i>Çin Kaynaklarına Göre Asya Hun Devletinin Yıkılması Sonrası Geri Kalan Hun (Xiong Nu) Tebaası ve Xianbei (Şiyanbei- Siyen pi) İlişkileri</i>	775
TANER ZORBAY: <i>Unutulmuş Bir Sorun: Keşmir Meselesi ve Bölgesel Dengeler</i> ..	793
TOFİQ NECEFLİ: <i>Akkoyunlu - Memluk Devleti İlişkileri</i>	805
TURAL AHMADOV: <i>Modus Vivendi: Jewish Minority Within Muslim Majority</i>	825
ÜÇLER BULDUK: <i>Arşiv Belgelerine Göre Kazak-Kırgız Boy Beylerinin Rus İşgal Yönetimine Sundukları Arzlar/Mektuplar ve Düşündürdükleri</i>	835
ÜMİD NİAYEŞ: <i>İran Azerbaycanı'nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)</i>	855
VARİS ÇAKAN: <i>Türkistan'da Medrese Eğitimi ve Medreselerin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri</i>	875
ZUHRA ALTIMIŞOVA: <i>Kırgızistan'da Sovyet Repressiya Siyaseti (1917-1953)</i>	891

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ

SEKSİYON XX TÜRK DÜNYASI TARİHİ

ABDULVAHAP KARA	1
ADALET ŞERİF OĞLU TAHİRZADE	13
AGİL ŞAHMURADOV	29
AHMAD GULİYEV	39
ALİ RIZA YAĞLI.....	55
ALTAY TAYFUN ÖZCAN	81
ARZU MEMMEDOVA	97
AYHAN PALA	117
AYŞEGÜL KUŞ	129
AZAD RZAYEV - SABİRA NEMATZADE.....	151
BAKHTİYOR A. ALİMDJANOV	163
BAYİM ABDULLA	171
BEHMEN ALİYEV	185
BİLAL KOÇ	203
BURCU TUGAY	223
BÜLENT OKAY	243
DİLİARA USMANOVA	269
DİLNOZA JAMOLOVA.....	281
EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK.....	295
FAİK ELEKBERLİ	323
GAMZAT ATAYEV - MAGOMEDKHAN MAGOMEDKHANOV	343

GÜLNARA GOCA MEMMEDLİ.....	351
HACALİ NECEOĞLU.....	361
HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ.....	379
HİKMET ZEKİ KAPCI.....	403
HOKUMA ABBASOVA.....	411
HÜLYA TAFLI DÜZGÜN.....	425
İRADE MEMMEDOVA.....	449
İSABAEVA NAZGUL AKYLBEOVNA.....	475
İSMET ZAATOV.....	483
KARJaubay SARTKOJAULI.....	501
KEMAL ÖZDEN.....	519
KONURALP ERCİLASUN.....	543
MEHMET YAHYA ÇİÇEKLİ.....	555
MUHAMMED BİLAL ÇELİK.....	565
MÜBARİZ SÜLEYMANLI.....	583
OKTAY ÖZGÜL.....	607
OSMAN KARATAY.....	625
REŞAT MUSTAFA.....	645
RİFAT İLHAN ÇELİK.....	663
SAMARBEK SIRGABAYEV.....	673
SELDA KAYA KILIÇ.....	683
SEMA GÖKENÇ GÜLEZ.....	721
ŞAHİN DOĞAN.....	743
ŞENGÜL DEMİREL.....	759
ŞÜKRÜ AKTAŞ.....	775

TANER ZORBAY	793
TOFİQ NECEFLİ.....	805
TURAL AHMADOV	825
ÜÇLER BULDUK.....	835
ÜMİD NİAYEŞ	855
VARİS ÇAKAN	875
ZUHRA ALTIMIŞOVA.....	891

SUNUŞ

“Türk ve Türkiye tarihini çağdaş, sosyal bilim anlayışıyla araştırmak ve yaymak; bu alandaki araştırmaları desteklemek ve toplumdaki tarih bilincini geliştirmek” misyonu çerçevesinde faaliyetlerini yürüten Türk Tarih Kurumu, milli bir tarihsel kimliğin oluşmasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir rol üstlenmiş bulunmaktadır.

Dünyayı hâkimiyeti altına alan küreselleşme süreci, köklü milli ve manevi değerleri olmayan veya bunları gereği gibi koruyamayan kültürleri yok ederek milletleri öz kültürlerinden uzaklaştırabilmektedir. Gerek dünyada gerekse bulunduğumuz coğrafyada yaşanan olaylara bakıldığında tarih ve millî kültür bilincine sahip, geçmişten ders çıkarmayı bilen milletlerin her türlü zorluğa karşı kendi varlıklarını korudukları görülecektir. Bu nedenle Türk Tarih Kurumunun insanlığa, tarihe ve geleceğe karşı görev ve sorumlulukları oldukça önemlidir. Bu bağlamda, Kurumumuzun görev ve sorumluluklarında biri de yeni bulguları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar, kongreler düzenlemektir. Bu toplantı ve kongrelerin en önemlisi Türk Tarih Kongreleridir. Dünyada kendi alanında en saygın kongreler arasında yer alan Türk Tarih Kongrelerinin ilki Atatürk’ün direktifiyle 2-11 Temmuz 1932’de yeni Türk tarih tezinin ve tarih eğitiminde izlenecek yolun öğretmenlere anlatılması amacıyla toplanmış, daha sonra uluslararası nitelik kazanmıştır. Türk Tarih Kongreleri, Türk tarihi ile Türkiye tarihinin önemli olaylarının aydınlatılmasına büyük katkılar sağlamış, ülkeler ve insanlar arasındaki kültürel bağların kurulmasına ve geliştirilmesine de olumlu hizmetlerde bulunmuştur.

Türk ve Türkiye tarihi üzerindeki araştırmalara ve Tarih Kongrelerine gösterilen ilgi o zamandan beri giderek artmıştır. Cumhurbaşkanlarımızın himayelerinde bugüne kadar sürdürülen Tarih Kongrelerinin XVIII’incisine yurtiçi ve yurtdışından yaklaşık 800 bilim insanı katılmıştır.

1-5 Ekim 2018 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen XVIII. Türk Tarih Kongresi; *Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti, Türk Dünyası Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kültür ve Medeniyetler Tarihi, Din ve Mezhepler Tarihi, Roma ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti, Bilim ve Teknoloji Tarihi, Askerî Tarih, Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi, Türk-Ermeni İlişkileri, Tarihçilik, Tarihi Coğrafya, Tarih, Şehir ve Mimari, Göç ve İskân, Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi, İktisat Tarihi, Hukuk ve Diploması, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Vakıflar Tarihi, Hatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler* başlıkları altında icra edilmiştir. Bilim insanları ve araştırmacılar, zikredilen konu başlıkları çerçevesinde Türk tarihinin farklı dönem ve alanlarını ele almıştır. Kongrede sunulan tebliğlerin önemli bir kısmını içeren elinizdeki bu eser Türk tarihi hakkında kapsamlı metinler içermektedir.

Bildiri kitabı hazırlanırken kongre program kitapçığındaki konu başlıklarına göre kitabın içindekiler dizini hazırlanmış ve bildiriler on iki ciltte toplanmıştır. Kongre sırasında yoğun bir ilgi gören tebliğlerin bir yayın hâline getirilmesiyle daha geniş kitlelere ulaştırılması umulmaktadır.

Prof. Dr. Birol ÇETİN
Türk Tarih Kurumu Başkanı
Ankara, 2022

SEKSIYON XX
TÜRK DÜNYASI TARİHİ

Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Türk Dünyasında Alfabe Birliği

Abdulahap Kara*

Türk dünyasında alfabe birliği XX. yüzyılın başlarında ilk defa gündeme gelmiş ve bu yolda 1927-1940 yılları arasında Latin harfleri temelinde oluşturulan yeni ortak alfabe sistemiyle büyük oranda başarı sağlanmıştı. Türkiye’de 1 Kasım 1928’de gerçekleşen harf devrimi de bunun bir parçasıdır. Ancak, bu durum Sovyetler Birliği Komünist Partisi yöneticilerini rahatsız etti. 1940’larda Sovyet hegemonyası altındaki tüm Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları Latin harflerinden Kiril harflerine geçmeye mecbur bırakıldı. 1990’ların başında Sovyetler Birliği çöküşün arifesindeyken Türk dünyasında bir alfabe birliğinin sağlanması tekrar gündeme geldi. Bu yönde ilk ve somut adım Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nün öncülüğünde 18-20 Kasım 1991’de İstanbul’da gerçekleşen, Türk dünyasının çeşitli ülkelerinden önde gelen 28 dil bilimcinin katıldığı “Çağdaş Türk Alfabeleri” konulu toplantıda atıldı. Bu toplantıda tüm Türk halklarının dillerine en uygun ve kullanışlı olduğu düşünülen 34 harften oluşan Latin temelli bir alfabe hazırlanarak kabul edildi. 1991’den 2018’e kadar geçen 27 yılda bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Kırgızistan hariç hepsi Latin harflerine geçmiş bulunuyor.

18-20 Kasım 1991’de “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu”ndan sonra Kiril’den Latin harflerine geçen ilk ülke Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. 25 Aralık 1991’te Azerbaycan’ın bu kararı almasını 12 Nisan 1993’te Türkmenistan ve 2 Eylül 1993’te Özbekistan takip etti.¹ Ancak Kazakistan’ın Latin harflerine geçiş kararı alabilmesi için aradan 24 yıl kadar daha bir zaman geçmesi gerekti. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 26 Ekim 2017’de Kiril harflerinden Latin harflerine geçiş kararına imza attı. Böylece 1991’de SSCB’nin çökmesi ve cumhuriyetlerin bağımsızlığını kazanmasının ardından geçen 27 yıllık zaman içinde Kırgızistan hariç tüm ülkeler Kiril harflerinden Latin harflerine

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, karavahap@gmail.com ORCID:0000-0001-9270-6761

1 Rakhat Abdiyeva, “Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, C 1, S 2, 2017, s. 107.

geçmiş oldular. Son kalan Kırgızistan'ın da Kazakistan'ın Latin harflerine geçmesinin ardından bu yönde karar alması bekleniyor.

Ancak tüm bu kabul edilen alfabelerde dikkati çeken nokta, bir harf farklılığını dikkate almazsak Azerbaycan Cumhuriyeti dışında hiçbir cumhuriyetin 1991'de tavsiye kararı alınan 34 harfli Latin alfabesini aynen kabul etmedikleridir.

Özbekistan Latin harfleri konusunda ilginç bir yol izlemiştir. 1993'te kabul ettiği Latin alfabesinde 1991'deki karara uygun olarak yer alan “ç”, “ş”, “ğ”, “n” ve “ö” harflerini 1995'te değiştirmiş ve bunların yerine sırasıyla “ch”, “sh”, “g”, “ng” ve “o” şeklinde ikili veya kesme işaretli harfleri almıştır.² Bu değişikliğin yapılmasında başka sebeplerin yanında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un muhalifi Muhammed Salihov'un Türkiye'de alaka görmesinden sonra ilişkilerin bozulmasının da etkisinin olduğu muhakkaktır.

Geç de olsa, Kazakistan'ın Latin'e geçiş kararı önemlidir. Çünkü günümüzde Kazakistan Türk dünyasında siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliklerinde önemli rol oynamaktadır. Türk Keneşi, Türk Akademisi, TürkPa gibi Türk dünyasında önemli iş birliği kurumlarının ortaya çıkmasında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev öncü rol oynamıştır. Bu sebeple Kazakistan'ın Latin harflerine geçiş kararı Türk dünyasında ortak Latin alfabesi meselesinin canlı bir şekilde gündeme gelmesine de sebep oldu.

Kazakistan'ın kabul ettiği alfabenin de 1991'de tavsiye edilen alfabeden farklı olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 26 Ekim 2017'de Kiril'den Latin harflerine geçmek üzere kabul ettiği ilk alfabenin (bk. Tablo 1) temel prensibi, standart İngilizce temelli bilgisayar klavyesinden harflerin alınmasıydı. Böylece bilgisayar yazılımları ve internet kullanımıyla uyumlu bir alfabe amaçlanıyordu. Klavyede bulunmayan Kazakçaya mahsus harfler ise yanlarına birer kesme işareti konmak suretiyle eklenecekti. Ancak bu durum hem yazmayı güçleştirdi hem de yazının estetik görünmemesine yol açtı.

2 Erdal Şahin, “Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri”, *Yeni Türkiye*, 53/2013, s. 452.

Tablo 1: 26 Ekim 2017'de Kabul Edilen Kazak Latin Alfabeti

KAZAKİSTAN'DA 26 EKİM 2017'DE KABUL EDİLEN LATİN ALFABESİ						
№	YAZILIŞI	OKUNUŞU		№	YAZILIŞI	OKUNUŞU
1	Aa	a		17	N'n'	ng
2	A'a'	ä		18	Oo	o
3	Bb	b		19	O'o'	ö
4	Dd	d		20	Pp	p
5	Ee	e		21	Qq	q
6	Ff	f		22	Rr	r
7	Gg	g		23	Ss	s
8	G'g'	g		24	S's'	ş
9	H h	h		25	C'c'	ç
10	I i	i		26	Tt	t
11	I'i'	iy, y		27	Uu	u
12	Jj	j		28	U'u'	ü
13	Kk	k		29	Vv	v
14	Ll	l		30	Yy	ı
15	M m	m		31	Y'y'	v, uv, üv
16	Nn	n		32	Zz	z

Kaynak: <https://baribar.kz/40885/elbasy-latyn-alipbiininh-qay-nusqasyn-bekitti/>, Erişim, 5 Eylül 2018.

Alfabeye aydınlar ve halktan tepkiler geldi. Zaten halk arasında bu alfabe kesme işaretlerinin çokluğundan “bitli” alfabe adını da almıştı. Gerçekten de bazı harflerin sağ üst tarafına konan kesme işaretleri yazıda estetik görünümü bozan ve gözü rahatsız eden bir görünüm arz ediyordu. Nazarbayev alfabe kararını alırken alfabenin kesin olmadığını, gerekli hallerde değişikliğe gidilebilir olduğunu ifade etmişti. Nitekim Nazarbayev 19 Şubat 2018'de alfabede değişiklikler yaptı (bk. Tablo 2).

Tablo 2: 19 Şubat 2018’de Kabul Edilen Kazak Latin Alfabeti

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	Ń ń	[ɲ]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[e]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	Ġ ġ	[ɣ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[ʏ]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	I ı	[ɯ], [ɨ]	27	V v	[b]
12	J j	[ʒ]	28	Y y	[ɣ]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[y]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[tʃ]

Каянак: <https://informburo.kz/kaz/latyn-lpbi-boyynsha-zhaa-nsa-rp-basyna-belgsn-oyudy-oay-tsllder.html>, Erişim, 5 Eylül 2018.

İngilizce bilgisayar klavye standardından vazgeçildiği ve kesme işaretlerinin kaldırıldığı bu alfabe ikinciye göre halktan daha çok kabul gördü. Fakat bize göre bu alfabede altı harfte gelecekte teknik olarak bazı sıkıntılar yaşanması muhtemel görünüyor. Mesela, 11 numaralı “ı” harfine “i” ve “y” olmak üzere iki ses değeri yüklenmiştir. Bunun bazı kelimelerin okunuşunda karışıklığa yol açacağı muhakkaktır. 29 numaralı “ý” harfi Kazak Kirili’ndeki “y” harfine karşılık verilmiştir. Bu harf, Kazak Kirili’nde yerine göre “v”, “uv”, “üv” sesi veren, ancak Rusçada aynı işaretle gösterilen ve “u” sesi veren harf ile karıştırıldığından sorunlu bir harftir.

Kazakistan'ın yeni Latin harflerini hazırlarken elbette 1940'tan günümüze 80 yıl kadar kullandıkları Kiril harflerinin etkisi mevcuttur. Kiril harfleri günümüzde Kazakçada bazı kelimelerin hem okunuşları hem yazılışlarının değişmesine yol açmıştır. Bu da Kazak Kirili ile yazılan metinlerdeki bazı harflerin Rus Kirili'ndeki gibi okunmasından doğmaktadır. Mesela, Kiril alfabesindeki “e” harfi Rusçada kelimenin başında veya bir sesli harften sonra geldiğinde başında “y” varmış gibi okunur. Rusya Federasyonu devlet başkanlarından “Ельцин” ismi Latin alfabesiyle yazıldığı zaman başına “y” sesi getirilerek “Yeltsin” şeklinde yazılmaktadır. Oysa Kazak Kirili'ndeki “e” harfinde böyle bir kural olmamasına rağmen günümüzde Kazakistan'da Rusçanın etkisinde kalınarak “e” harfi okunurken yanına bir “y” sesinin eklendiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Mesela, Kazaklarda çok kullanılan kız isimlerinden “Esengül”, Kiril harfleriyle “Есенгүл” şeklinde yazılmakta ve Latin harflerine aktarıldığında da “Yesengül” şeklinde yazılmaktadır. Aynı şekilde “er kişi” manasındaki “er adam” Kazak Kirili ile “ер адам” olarak yazılmakta ve Latine çevrildiğinde “yer adam” olarak yazılmakta ve okunmaktadır.

Buna benzer bir şekilde Kazak Kirili'nde “v”, “uv”, “üv” seslerine tekabül eden “y” harfi Rus Kirili'nde “u” sesine tekabül eden “y” değeri ile Latin harflerine transkribe edilmektedir. Ancak okunurken “v” sesi ile doğru okunmaktadır. Mesela Aktav şehrinin ismi Kazak Kirili'nde “Ақтау” yazılmakta ve Latin'e çevrildiğinde “Aktau” olarak yazılmaktadır. Hatta benim ismimdeki “Vahap” bile, “Uahap” olarak yazılmaktadır. Bunun yanlışlığının farkında olan çok az kimse var. Hatta bir dil bilimciyle bu konuyu tartıştığımda, bana Kazak Türkçesinde “v” sesinin olmadığını da iddia etmesine şaşırımdan kendimi alamadım. Yani Rus Kirili sonuçta bazı Kazak dil bilimcilerine Kazak dilinde var olan “v” sesini yok dedirtecek derecede etkili olmuştur.

Aynı şekilde Kazakça fiilin mastar eki olan “v”, “uv”, “üv” de Kirilde “y” harfiyle gösterildiğinden Latin harflerine aktarımda bunlar “u” olarak gösterilmektedir. Oysa 1940'lı yıllarda birleştirilmiş Türk alfabesi ile yazılan *Millî Türkistan* ve *Millî Edebiyat* gibi dergilerdeki Kazakça metinlere baktığımızda mastar ekinin “uv” ve “üv” olarak yazıldığını görmekteyiz.

Rus Kirili'nin Kazak dilindeki bir diğer olumsuz etkisi okunuşta olmaktadır. Bilindiği gibi Rusçada kelimenin başında veya ilk hecesinde “o” harfi vurgulanarak “a” olarak okunmaktadır. Kazakça kelimeler maalesef günümüzde Kazakistan'da Rus dilinin bu kuralına göre okunmaktadır. Mesela, Kazakların önde gelen şair ve yazarlarından Oljas Süleymanov'un isminin bazen “Aljas” olarak okunduğu

görülmektedir. Kazakçada “aljasuv” fiili ise “hata yapmak, aklını kaybetmek, bunamak” gibi olumsuz manalar içermektedir. Bu sebeple Kazak dilini Kiril harflerinden kaynaklanan bu tip bozulmalardan korumak için Latin harflerine geçmesi önemli olmaktadır.

19 ve 26 numaralı harflerde “ö” ve “ü” sesini göstermek için tek noktalı olanlar tercih edilmiştir. Oysa 1991’de tavsiye edilen alfabedeki iki noktalılar tercih edilseydi, dünyada bazı Almanya, Avusturya, Azerbaycan, Gagavuz, Özbekistan ve Türkmenistan gibi birçok ülkede yaygın olarak kullanılan harf tercih edilmiş olacaktı. Bu, sonuçta grafik tasarım başta olmak üzere birçok alanda kolaylık sağlayabilirdi. 31 ve 32 numaralı “sh” ve “ch” harflerinde ise, bir sesi iki harfle göstermek gibi, dil bilimcilerin pek tavsiye etmediği bir yol seçilmiştir.

Netice itibarıyla Latin alfabesine geçen cumhuriyetlerin hemen hepsinin 1991’de tavsiye edilen alfabeyle tam uyumlu alfabe kabul etmekten imtina ettiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Türk cumhuriyetlerinin Latin harflerine geçiş sürecini inceleyen dil bilimciler bunun çeşitli sebeplerinin olduğuna işaret ediyorlar. Onların görüşüne göre, alfabe kararını ülkelerin uluslararası ilişkileri önemli oranda etkilemektedir. Mesela, Erdal Şahin, Türkmenistan ve Özbekistan gibi cumhuriyetlerin Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçerken, Rusya’nın etkisinden kurtulmayı hedeflediğini, ancak bunu yaparken kendilerine özgü birer Latin alfabesi hazırlayarak Türkiye’nin etkisinden de kaçınmayı amaçladıklarını söylemektedir.³

Bu görüş büyük oranda doğrudur. Rusya’da bazı çevrelerde bu alfabe değişikliğinin aynı zamanda bu ülkelerin ekonomik ve uluslararası ilişkiler temelinde de Rusya’dan uzaklaşmak istedikleri için kabul edildiği düşünülmektedir. Oysa alfabe değişikliği tamamen kültürel amaçlıdır. Özellikle Kazakistan, yukarıda açıkladığımız üzere, Kiril harfleri ve yaygın olarak kullanılan Rus dilinden çok etkilenmektedir. Bu da Kazak dilinde bozulmalara yol açmaktadır. Her milletin kendi dilini koruması en doğal hakkıdır. Ancak Kazakistan’daki alfabe değişikliği sonucunda millî kültürün korunması bakımından değişiklikler olsa bile, komşularıyla ekonomik ve siyasi ilişkiler açısından değişiklik olması beklenmemektedir.

Orta Asya ve Azerbaycan Türk Cumhuriyeti’nin Türkiye’nin etkisi altına girme endişelerine gelirsek, bunun aslında psikolojik bir düşünüş tarzı olduğu söylenebilir. “Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer” atasözünde ifade edildiği gibi, SSCB

3 Şahin, agm., s. 453.

yönetimi altında kalan bu ülkelerin, yoğun bir Rus dili ve kültürü baskısı altında kaldıkları bir gerçektir. 70 yıl boyunca Sovyet rejimi tarafından Ruslar “yüce millet” ve “ağabey” olarak gösterildi. 1991’de bağımsızlıklarına kavuşan Rus olmayan milletler, artık hayatlarında ikinci bir “ağabey” millet görmek istemiyorlardı. Bu sebeple Türk dünyasının çeşitli ülkelerinden temsilcilerin bulunduğu toplantılarda Türkiye’nin Türk dünyasında öncü rolünün bilinçli veya bilinçsiz olarak ifade veya herhangi bir şekilde ima edildiği durumlarda diğer ülke temsilcilerinden “Biz ikinci ağabey istemiyoruz” mealinde tepkiler ortaya konuyordu. Aslında Sovyet dönemindeki Rusya derecesinde Türkiye’nin ağabey rolünde olması mümkün değildir. Böyle bir durumun olabilmesi için SSCB tarzında katı bir siyasi birliğe ve Sovyet ideolojisi tarzında katı bir ideolojiye ihtiyaç vardır. Tabii bunlar geçmiş dönemin sıkıntılarından gelen bilinçaltındaki tepkilerdir. Bağımsızlığın ilk yıllarında sık görülen bu tepkilerin aradan çeyrek asırdan fazla bir zaman geçtikten sonra azalmış olması, Türkiye’nin “ağabey rolü”nün gerçek temellere dayanmadığının bir göstergesidir. Bu psikolojik olguyu Türk dünyasındaki iş birliğinden rahatsız olan ülkelerin canlı tutmak için çalışmalar yapmakta olması da mümkündür.

Türk dünyasının dil ve kültür alanlarındaki sorunlarını birlikte daha kolay çözebilecekleri aşîkârdır. Çünkü ortak sorunlara ortak çözümler üretmek her zaman daha kolay olmuştur. Günümüzde Almanya ve Fransa gibi dünyanın önemli felsefe, siyaset ve diplomasi dili olmuş ülkelerin aydınları, küresel çağda her alanda etkisini hissettiren İngilizcenin etkisine nasıl önlemler alabileceklerini düşünürken, Türkiye başta olmak üzere tüm Türk ülkeleri ve halklarının, küresel çağın olumsuz dil ve kültür sorunlarına ortak çözüm arayışlarında bulunması, gayet doğaldır. Meseleye bu açıdan yaklaştığımızda tüm Türk dünyasının birbirlerinin metinlerini kolayca okuyup anlayabilecekleri ortak bir alfabe kullanmalarının önemi daha iyi anlaşılır. Böylece dil sorunlarına ortak çözümler üretmeleri kolaylaşacaktır.

Bazı dil bilimciler 1991’de tavsiye edilen Türk dünyasının ortak Latin alfabesinin Türkiye alfabesi temelinde oluşturulmuş bir alfabe olduğu fikrindedir.⁴ Evet, ortak Latin alfabesi teknik olarak Türkiye’nin kullandığı Latin harflerine beş harfin eklenmesiyle elde edilmiş gibi gözüküyor. Ancak Türkiye’nin bu alfabeyi 1928’de kabul ettiğinde 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı kararları doğrultusunda hareket ettiği de unutulmamalıdır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk bu kurultayı yakından takip etmişti. Bu kurultaya Türkiye adına katılan isimlerin Atatürk’e tafsîlatlı bir rapor verdiği muhakkaktır. 26 Şubat-6 Mart

4 Şahin, agm., s. 451.

1926 tarihleri arasında Bakü’de gerçekleşen kurultaya katılan 131 temsilcinin 93’ü Türk halklarından, 38’i başka halklardan idi. Kurultayda Türkiye’yi Mehmet Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Turan ve İsmail Hikmet Ertaylan temsil ediyordu.⁵ Bundan sonraki süreçte Atatürk, Bakü Türkoloji Kurultayı’nın ardından kurulan tüm Sovyetler Birliği Yeni Türk Elifbası Merkez Komitesi’nin çalışmalarını da yakından takip etmiş olmalıdır.

Bundan dolayı Atatürk’ün birleştirilmiş Türk alfabesinden haberi vardı ve Türkiye’nin Latin alfabesi hazırlarken bunu temel aldığı muhakkaktır. Bundan dolayı 1991’de tavsiye edilen ortak Latin alfabesini 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı kararının ardından hayata geçirilen ve sonra 1940’da Stalin tarafından kesintiye uğratılan birleştirilmiş Türk alfabesinin zaman içinde geliştirilmiş bir versiyonunun geri kazanılması olarak görülmelidir. Bu şekilde baktığımızda, bu alfabe kabul eden cumhuriyetler Türkiye temelli herhangi bir Latin alfabesini kabul etmiş olmuyorlar, bundan 80 yıl kadar önce kullanmaları yasaklanmış millî alfabelerine dönmüş oluyorlar.

Aslında ortak Latin alfabesine herhangi bir ülke temeli aranıyorsa, o ülke, Türkiye değil, Azerbaycan’dır. Çünkü bu alfabenin prototipini 1922 yılında Azerbaycan aydınları hazırlamış ve alfabe ile *Yeni Yol* gazetesi yayınlanmıştır.⁶

Birleştirilmiş Türk alfabesinin tarihine baktığımızda bu alfabenin temel alındığını görürüz. Tüm Sovyet Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesi konusunda karar alan Bakü Türkoloji Kurultayı’ndan sonra yeni alfabeye geçiş sürecini yönetmek üzere Samed Gasanoğlu Agamaliyev başkanlığında Tüm Sovyetler Birliği Yeni Türk Elifbası Merkez Komitesi kuruldu. Yetki alanı bütün Sovyetler Birliği’ni kapsayan Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi’nin Sovyet Türk cumhuriyetleri ve özerk bölgelerinden eğitim bakanları, parti yöneticileri ve gazete genel yayın yönetmenleri gibi etkin kişilerden oluşan 38 üyesi vardı. Komite ilk toplantısını 3-6 Haziran 1927 tarihlerinde Bakü’de yaptı. Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi’nin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri, Sovyet Türk cumhuriyetlerinde ortaya çıkan farklı Latin temelli Türk alfabelerini birleştirme sorunuydu. Eski yazıdan yeni yazıya geçerken bu alanda bir karışıklık doğmuştu. Çeşitli Türk lehçelerine göre ayrı ayrı yeni Türk

5 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, çev. Kâmil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu, Ankara 2008, s. 13-14; Ahmet Buran, *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ, Ankara 2011, s. 291-293.

6 Erdal Karaman, “Dünden Bugüne Azerbaycan’da Alfabe”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S 2, 2010, s. 134.

alfabeleri hazırlanmaya başlandığı görülüyordu. Bütün bu alfabe projelerini birleştirmek ve bütün Sovyetler Birliği'nde bir tek Türk alfabesi kullanılmasını sağlamak gerekiyordu ve bu komite “birleştirilmiş bir Türk alfabesi” hazırladı.⁷ Azerbaycan alfabesi temelinde hazırlanan alfabe 33 harften oluşuyordu. Harflerin 29'u Latin alfabesinden, dördü Kiril alfabesinden alınmıştı.⁸

Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi, ikinci toplantısını 17 Ocak 1928 günü Taşkent'te yaptı. Böylece yeni yazı kampanyası Kafkaslardan Orta Asya içlerine doğru genişletilmiş oldu. Taşkent Kurultayı, özellikle Orta Asya Türklerini kamçıladi ve bu alfabaya geçiş 1928-1931 yılları arasında tamamlandı.⁹

SSCB içindeki Türk halkları arasında alfabe ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye'de de 1927 sonları ile 1928 yılının ilk yarısında Latin alfabesine geçme yönünde yoğun tartışmalar yaşanmaktaydı. Falih Rıfkı Atay, Yunus Nadi, Celal Nuri, Ahmet Cevat Emre, İbrahim Necmi Dilmen gibi yazarlar dönemin gazetelerinde Latin harflerinin kabulünü destekler mahiyetteki görüşlerini ifade etmekteydi.¹⁰ Nihayet, 1 Kasım 1928'de Türkiye, Azerbaycan'ın ardından Latin harflerine geçme kararı aldı. Bu karar beklenmedik bir gelişme oldu ve dünyada büyük yankılar uyandırdı. Bilal Şimşir bu gelişmeyi şöyle ifade etmektedir:

“Türkiye'nin bu şaşırtıcı başarısı, dünyaya parmak ısırttı, âdeta bir “mucize” gibi değerlendirildi. Sovyet Türklerini de kamçıladi. Eski yazıdan yeni yazıya geçişi yıllara yaymış olan Sovyet Türk Cumhuriyetleri yeniden hareketlendiler ve Türkiye'yi örnek alarak çalışmalarını hızlandırdılar. Böylece 1931 yılına kadar Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan bütün Türk toplumları Arap yazısından yeni Türk alfabesine geçiş sürecini tamamladılar. Kırım'dan Özbekistan'a, Kazan'dan Kafkaslara kadar, Sovyetler Birliği'nin hiçbir yöresinde Latin yazısına geçmemiş hiçbir Türk boyu kalmadı. Azerbaycan'da başlatılan yeni Türk alfabesi hareketi bütün Sovyet Türklerine yayılmış ve zafere ulaşmıştı.”¹¹

Türkiye'nin alfabesi, birleştirilmiş Türk alfabesinden 24 harfi aynen alırken “ğ”, “ı”, “j”, “ö” ve “ü” harfleri için farklı harfleri almayı tercih etmişti.

7 Bilal Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991, s. 21-22.

8 Şimşir, *age.*, s. 24.

9 Şimşir, *age.*, s. 25-26.

10 Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2014, s. 38.

11 Şimşir, *age.*, s. 27-28.

Türkiye’den sonra Kazakistan da 1929’da birleştirilmiş Türk alfabesini kabul etmiş, 33 harften dördünün dışında kalan 28 harfi aynen benimsemişti (bk. Tablo 3).¹²

Tablo 3: Birleştirilmiş Türk Alfabeti ile 1929’da Kabul Edilen Kazak Alfabeti Karşılaştırılması

qazaqtın ǵana alıpbesi											
a	в	с	ç	d	e	ə					
а	б	с	ç	д	е	ə					
ı	т	ш	ç	д	е	ə					
g	q	h	i	j	k	l					
г	к	х	и	й	к	л					
з	а	а	и	и	з	л					
m	n	ñ	o	ə	p	q					
м	н	н	о	ə	р	к					
а	з	з	з	з	з	з					
r	s	t	u	v	y	z	ь				
р	с	т	у	в	у	з	ь				
з	а	з	з	з	з	з	ь				
BIRLESTIRILMIS HENI TYRK ALFABASI											
Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə					
Аа	Вв	Сс	Çç	Дд	Ее	Əə					
Тт	Шш	Щщ	Чч	Дд	Ее	Əə					
Ff	Gg	Qq	Hh	Ii	Jj	Kk					
Ғғ	Гг	Ққ	Ңң	Ии	Йй	Кк					
Ll	Mm	Nn	Ŋŋ	Oo	Өө	Pp					
Лл	Мм	Нн	Ŋŋ	Оо	Өө	Рр					
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv					
Ққ	Рр	Сс	Шш	Тт	Уу	Вв					
Xx	Yy	Zz	Žž	bb							
Хх	Үү	Зз	Жж	Бб							

(Daire içine alınan harfler Kazak alfabesinde yoktur.)

Kaynak: Asqarbekowa, N. M. - Zamzaewa, T.A., *Latin Grafykasımen Basılǵan Qazaq Kıtaptarınñ Katalogı* (1928-1941), Almatı: Kazakhtanika Yayınevi, 2007, s. 192. ve Şimşir, Bilal, *Azerbaycan’da Türk Alfabeti Tarihçe*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991, s. 41.

1931’e gelindiğinde SSCB içindeki tüm Türk halkları Arap harflerinden Latin harflerine geçmiş bulunuyordu. Böylece bu halklar dil ve kültür konularında ortaya çıkacak sorunlarına ortak çözümler üretebilecekti. Ayrıca fikri alanda birbirlerinin yazılarını okuyarak birbirleriyle ilişkilerini ve iş birliklerini güçlendirebileceklerdi.

¹² N. Amirjanova, “Latin Grafikası Negizindegi Qazaq Alıpbıy (1929-1940)”, *Jaña Ulıttıq Alıpbıy Negizinde Qazaq Jazuvı Reformalav: Teorıyası men Praktıkası*, ed A. Fazıljanova, Qazaq Tili Baspası, Almatı 2016, s. 14-15.

Fakat böyle bir durum Sovyet rejiminin “böl, parçala ve yönet” şeklindeki emperyalist politikalarına tersti. 1937-1938 yıllarında, tüm Sovyetler Birliği çapında ülkesinin çıkarlarını ön planda tutan milli aydınları ve politikacıları türlü bahanelerle idam cezalarına çarptırıp ortadan kaldırarak merkezi yönetimi güçlendiren Stalin, artık her Sovyet ülkesini istediği şekle sokacak güce erişmişti. Moskova, II. Dünya Savaşı'nın ağır şartlarına aldırış etmeden 1939-1940 yıllarında Sovyet Türk cumhuriyet ve özerk ülkelerinde 1927-1931 yılları arasında benimsenmiş olan birleştirilmiş Türk alfabesini ortadan kaldırdı ve yerine Kiril alfabesini ikame etti. Latin alfabesi tecrübesinden ders alan Stalin, Kiril alfabesinde bir birleştirilmiş Türk alfabesi tesisine imkân vermedi. Her Türk ülkesinin ve topluluğunun ayrı ayrı ve farklı farklı Kiril alfabeleri kabul etmelerini sağladı. Böylece sadece SSCB içinde değil, tüm Türk dünyasında Türkler arasındaki alfabe birliği, daha önce asırlarca kullanageldikleri Arap alfabesinin de ortak bir standardı olduğu düşünülürse, ilk defa ortadan kaldırılmış oldu. Böylelikle farklı Kiril alfabelerini kullanan Sovyet Türk halklarının hem birbirlerinden hem de Latin alfabesini kullanmaya devam eden Türkiye'den uzaklaşmalarının zemini hazırlanmış oldu.¹³

Sonuç olarak Türk dünyasının Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Kiril harflerinden Latin harflerine geçiş süreci Kırgızistan haricinde tamamlanmış bulunmaktadır. Ancak, kabul edilen Latin temelli alfabeler 1991'de dilbilimcilerin hazırladıkları 34 harfli Latin alfabesinin birebir aynısı değildir. Cumhuriyetlere göre farklılıklar göstermektedir. Yine de yeni alfabeler birbirlerine oldukça yakındır ve zaman içinde düzeltmelere giderek Türk ülkeleri alfabe sistemlerinde birbirlerine daha çok yaklaşacaktır.

13 Bilal Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*, s. 29.

Kaynaklar

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu - Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu, Ankara 2008.

Abdiyeva, Rakhat, “Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, C 1, S 2, 2017, s. 104-119.

Ämirjanova, N., “Latin GrafİKası Negizindegi Qazaq Älipbiyi (1929-1940)”, *Jaña Ultıq Älipbiyi Negizinde Qazaq Jazuın Reformalav: Teoriyası men PraktİKası*, ed. A. Fazıljanova, Qazaq Tili Baspası, Almatı 2016, s. 14-17.

Asqarbekowa, N. M. - Zamzaewa, T. A., Latin GrafİKasimen Basılğan Qazaq Kitaptarınıñ Katalogı (1928-1941), Almatı: Kazakhtanika Yayınevi, 2007, s. 192.

Buran, Ahmet, *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ, Ankara 2011.

Demir, Nurettin - Emine Yılmaz, *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2014.

<https://baribar.kz/40885/elbasy-latyn-alipbiinin-h-qay-nusqasyn-bekitti/>, Erişim, 5 Eylül 2018.

<https://informburo.kz/kaz/latyn-lpbi-boyynsha-zhaa-nsa-rp-basyna-belgsn-oyudy-oay-tsllder.html>, Erişim, 5 Eylül 2018.

Kahraman, Erdal, “Dünden Bugüne Azerbaycan’da Alfabe”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 2010, s. 130-143.

Şahin, Erdal, “Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri”, *Yeni Türkiye*, 53, 2013, s. 449-457.

Şimşir, Bilal, *Azerbaycan’da Türk Alfabesi Tarihçe*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991.

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Diplomatlarının Türkiye’den Gönderdiği Mektuplar ve Belgeler

Adalet Şerif Oğlu Tahirzade*

Giriş

28 Mayıs 1918’de kurulmuş ilk Azerbaycan Cumhuriyeti’nin (1918-1920) son derece zor siyasal, ekonomik ve sosyal durumda bulunmakta olan hükümeti iç ve dış sorunlarının çözülmesi için, soydaşı ve dindaşı olan kardeş Osmanlı Devleti’nden yardım istemekten öteri İstanbul’a çeşitli heyetler ve mümessiller göndermiştir.

“Batum Konferansı’na memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası” reisi “Azerbaycan Cumhuriyesi Hariciye nazırı” (Dışişleri bakanı) Mehmet Hasan Hacinski 1 Haziran 1334/1918’den Osmanlı Heyet-i Murahhasası reisi Halil Paşa’ya ve diğer makamlara mektuplar yazdı.

16 Haziran 1334/1918’de Tiflis’den Gence’ye taşınmış Azerbaycan Hükümeti’nin başkanı – Reis-i vükela (Başbakan) Feteli Han Hoyski’nin ve Hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacinski’nin bir gün sonra – 17 Haziran’da imzaladıkları 145 sayılı belgede okuyoruz:

“Azerbaycan Meclis-i Millisi reisi Resulzade Mehmet Emin beyefendi teht-i riyasetinde¹ adliye nazırı Halil bey Hasmehmedov Efendi ile Meclis-i Milli azasından Aslan Bey Sefikürdski efendilerden müteşekkil Heyet-i Murahhasanın Devlet-i Aliye-yi Osmaniye ile müttelikleri bulunan Almanya, Avusturya, Bulğarya devletleri ve Kafkasya cumhuriyetlerinden Şimali Kafkas Cebeliyun İttihadı, Gürcistan ve Ermenistan Hükümetlerinin iştirakıyla İstanbul’da in’ikad edecek² Konferansa iştirak ve düvel-i müşarileyh ile her nev muahadat-i siyasiye, mukavelat-i askeriye, maliye

* Prof. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN, adalet.tahirzade@yahoo.com

1 Başkanlığı altında.

2 Olacak.

ve iktisadiye akit ve imzası için³ Azerbaycan Hükümeti tarafından memur edildiklerini mübeyyin itimatnamedir”.⁴

Adı geçen Heyet-i Murahhasa 1918’in Haziran-Ekim aylarında İstanbul’da bulundu ve onun reisi Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan’a bu zaman içinde bir kaç mektup gönderdi, oradan cevaplar aldı.

F.H.Hoyski 24 Ağustos’ta Resulzade’ye yazmıştı:

“Azerbaycan Hükümeti’nin işbu 1918 senesi Ağustosunun 20’sinde verdiği kararına tevfigen⁵ Cumhuriyet-i mezkure azasından bulunan nazır Ali Merdan Bey Topçubaşov, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne taalluk eden bütün mesail hakkında vekalet-i fevkalade ile devlet-i aliye-yi Osmaniye Hükümeti nezdine murahhas gönderiliyor. Binaenaleyh Azerbaycan Hükümeti, teht-i riyasetinizde bulunan Heyet-i Murahhasaya, gelecekte Ali Merdan Bey Topçubaşov ile maan⁶ hareket etmesini ve müşarileyhin Beynelmilel Konferans’da Azerbaycan Sulh Heyet-i Murahhasası’nın kaffe-yi hukukata⁷ malik bir üzvü⁸ sıfatıyla iştirak etmeye mezun bulunduğunu ihbar etmeyi teht-i karara almıştır”.

Topçubaşov’un İstanbul’dan gönderdiği çoksayılı ve ihateli raporlar yalnızca Azerbaycan’ın değil, Türkiye’nin de o dönem tarihine dair değerli bilgiler içermektedir.

Böylece Osmanlı’nın en üst düzey görevlileri ile temasa geçmiş Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Ali Merdan Bey Topçubaşov (1863-1934), Mehmet Hasan Hacinski (1875-1931) ve onların maiyetindeki Azerbaycan’ın başka devlet adamları İstanbul ve Batum’dan kendi makamlarına bir çok diplomatik mektuplar ve belgeler göndermişlerdir. Bu bildirimizin inceleme konusu bugün Azerbaycan arşivlerinde muhafaza edilen heman belgelerdir.

Diplomatik Belgeler Azerbaycan Arşivlerinde

Resulzade, Topçubaşov, Hacinski ve başkalarının Osmanlı devletinden gönderdikleri mektuplar ve başka evraklar Azerbaycan’ın iki arşivinde

3 Adıgeçen devletlerle siyasi uhdelikler, askeri, mali ve ekonomik alanlarda mükaveleler bağlamak ve imzalamak için.

4 ARDA, fon 970, liste 1, dosya 138, varak 4.

5 Uygun olarak, esasen.

6 Birlikte.

7 Tüm hukuklara.

8 Üyesi.

bulunmaktadır: Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi’nde (ARDA) ve Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi’nde (ARPIİSSA).

ARDA’daki diplomatik mektuplar ve belgeler 2 fonda ve 13 dosyada bulunmakla 102 belgeden, ARPIİSSA’dakiler ise 1 fonda ve 3 dosyada bulunmakla 51 belgeden oluşmaktadır. İki arşivdeki belgelerin toplam sayısı 153, onlardaki sayfaların toplam sayısı 535’dir. Sayısal kopyalarını elimizde bulundurduğumuz tüm bu belgeleri aşağıda arşivler üzere tesvir ediyoruz.

ARDA’daki Belgeler

Biz, arşivlerdeki belgeleri yazılma tarihlerine göre değil, dosyalarda ard arda gelme sırası ile betimleyeceğiz.

Fon 894, liste 10, dosya 31; dosya 153. Bunlar ARPIİSSA’da *fon 277, liste 2, dosya 8’de* muhafaza edilen, Resulzade’nin AC Hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacınski’ye el yazma mektup biçiminde gönderdiği, Arap harflarıyla Türkçe yazılmış raporlarının Rusçaya tercümelerinin daktilo kopyalarından ibarettir (İstanbul, 1918; 7 mektup = 31 sayfa + 30 sayfa).

Fon 894, liste 10, dosya 34. 1) Topçubaşov’un Reisi-vükela (Başbakan) Hoyski’ye elle yazdığı mektuplar (Batum, IX.1918, 3 mektup = 12 sayfa; İstanbul, X-XI.1918, 3 mektup = 26 sayfa); 2) Ermenistan sulh heyeti reisi Agaronyan’ın Topçubaşov’a elle yazdığı mektup (İstanbul, 14.X.1918 = 2 sayfa); (toplam 7 mektup = 40 sayfa; hepsi Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 66. 1) Paris’e Topçubaşov’un Sulh Heyet-i Murahhasası terkinde geden Hacınski’den Hoyski’ye mektup (Batum, 13.I.1919; yarım şifreli el yazısı + şifrenin tercümesi = 3 sayfa); 2) Hacınski’den Hoyski’ye mektup (İstanbul, 27.I.1919; daktilo yazısı = 2 sayfa); 3) Hacınski ve Ahmed Bey Ağayev’den Hoyski’ye mektup (İstanbul, 17.I.1919; yarım şifreli el yazısı + şifrelerin tercümesi = 5 sayfa); 4) bir mektupdaki şifrelerin tercümesi (tarihsiz, başdan yarım, daktilo yazısı = 4 sayfa); 5) Topçubaşov’dan Hoyski’ye mektup (İstanbul, 17-29.III.1919; el yazısı = 4 sayfa); 6) Topçubaşov’un Bakü’deki İngiliz karargahına telgrafi (İstanbul, 22.II.1919, el yazısı = 1 sayfa); 7) Topçubaşov’dan AC Reis-i vükelasına mektup (İstanbul, 16.XII.1918, el yazısı = 3 sayfa); (toplam 5 mektup + 2 belge = 22 sayfa; hepsi Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 150. Topçubaşovun, Osmanlı devleti’nin ve İstanbul’daki ecnebi devletlerin yüksek makamları ile görüşmeleri hakkında AC Hükümeti’ne gönderdiği 8 raporu (İstanbul, 2-28.X.1918, el yazısı = 36 sayfa; hepsi Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 151. 1) Topçubaşov'un, Osmanlı devleti'nin ve İstanbul'daki ecnebi devletlerin yüksek makamları ile görüşmeleri hakkında AC Hükümeti'ne gönderdiği 27 raporu (İstanbul, 3.XI.1918-16.I.1919, el yazısı = 114 sayfa); 2) heman raporların listesi (Topçubaşov'un imzası ve mühürü ile; el yazısı; 2 sayfa Rusça + 2 sayfa arap harfları ile Türkçe); (toplam 27 rapor + liste = 118 sayfa: 2 sayfa Türkçe, 116 sayfa Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 151a. Topçubaşov'un, Osmanlı devleti'nin ve İstanbul'daki ecnebi devletlerin yüksek makamları ile görüşmeleri hakkında AC Hükümeti'ne gönderdiği 14 raporun daktilo kopyası (toplam 64 sayfa, hepsi Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 152. 1) Topçubaşov'un AC Reis-i vükelasına mektubu ve ona gönderdiği belgeler hakkında açıklama (İstanbul, 25.II-5.III.1919, el yazısı = 16 sayfa); 2) Topçubaşov'un AC Reis-i vükelasına mektubu (İstanbul, 4-5.III.1919, el yazısı = 7 sayfa); 3) Topçubaşov'un AC Reis-i vükelasına mektubu (İstanbul, 4-5. III.1919, el yazısı = 3 sayfa); (toplam 26 sayfa, hepsi Rusça).

Fon 894, liste 10, dosya 171. Resulzade'nin 1918 tarihinde İstanbul'dan AC Hükümeti'ne gönderdiği çeşitli mektuplarından seçilerek köçürülmüş parçalardan oluşan belge (tarihsiz, Rusça = 13 sayfa).

Fon 970, liste 1, dosya 8. 1) AC Hariciye nazırı Hacınski'nin İstanbul'daki Resulzade'ye çektiği telgraf (Gence, 20.VII.1918'den sonra, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 2) Resulzade'nin hattı ile yazılmış, Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında bilgi (1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 3) Hariciye nazırı Hacınski'nin İstanbul'daki Resulzade'ye gönderdiği mektup (1918, el yazısı, Fransızca = 2 sayfa); 4) Resulzade'nin İstanbul'daki İran büyükelçisine gönderdiği mektup (30.VIII.1918, daktilo yazısı, Fransızca = 1 sayfa); 5) heman büyükelçinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadığı hakkında cevap mektubu (2.IX.1918, daktilo yazısı, Fransızca = 1 sayfa); 6) Türkiye Ajans-ı Milli vasitesi ile harice tebliğ edilmiş Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında bilgi (bu dosyadaki 2. belgenin tercümesi) (1918, el yazısı, Fransızca = 2 sayfa); 7) Resulzade'nin Almanya büyükelçisi Waldeburg'a gönderdiği Bakü hakkında nota (İstanbul, 12.IX.1918, daktilo yazısı, Fransızca = 4 sayfa); 8) Resulzade'nin bu notasının Rusçaya tercümesi (Yüzbaşı Kuguşev çevirmiştir) (16.IX.1918, el yazısı = 7 sayfa); 9) Resulzade'nin Almanya büyükelçisi Waldeburg'a gönderdiği notanın kopyası (İstanbul, 12.IX.1918, daktilo yazısı, Fransızca = 4 sayfa); 10) Batum Konferansı'na memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası reisi M.H.Hacınski'nin

Osmanlı Heyet-i Murahhasası reisi Halil Paşa’ya 2. mektubu (Batum, 1 Haziran 1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 11) Hacinski’nin Halil Paşa’ya 1. mektubu (Batum, 30.V.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); (toplam 29 sayfa: 6 sayfa Türkçe, 23 sayfa Fransızca).

Fon 970, liste 1, dosya 30. AC Heyet-i Murahhasası reisi Resulzade’nin huzur-i hümayuna (sultanın huzuruna) teşrifi hakkında raporu (İstanbul, 6.IX.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa).

Fon 970, liste 1, dosya 138. 1) AC Heyet-i Vükela reisi F.H.Hoyski’nin Heyet-i Murahhasa reisi Resulzade’ye Topçubaşov’un İstanbul’a gönderilmesi hakkında mektubu (Gence, 24.VIII.1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 2) bu mektubun Rusçaya tercümesi (Hoyski imzalamıştır) (Gence, 23.VIII.1918, daktilo yazısı = 1 sayfa); 3) Reis-i vükela Hoyski ve Hariciye nazırı Hacinski’nin imzaları ile M.E.Resulzade, H.b.Hasmehmedov ve A.b.Sefikürdski’ye verilmiş itimatname (Gence, 17.VI.1334/1918, №146, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 4) Reis-i vükela Hoyski ve Hariciye nazırı Hacinski’nin imzaları ile M.E.Resulzade, H.b.Hasmehmedov ve A.b.Sefikürdski’ye verilmiş itimatname (Gence, 17.VI.1334/1918, № 145, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 5) Reis-i vükela Hoyski ve Hariciye nazırı Hacinski’nin imzaları ile M.E.Resulzade, H.b.Hasmehmedov ve A.b.Sefikürdski’ye verilmiş itimatname (Gence, 17.VI.1334/1918, № 147, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); (toplam 5 sayfa: 4 sayfa Türkçe, 1 sayfa Rusça).

Fon 970, liste 1, dosya 1158. 1) “Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi fevkalade murahhas sefir-nazırı” A.M.Topçubaşov’un sultanı ziyaret etmesi hakkında raporu (Sulh Heyeti’nin mühürü və Topçubaşov’un imzası ile) (İstanbul, tarihsiz, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 2) “Zaman” gazetesi’nin 12 Ocak 1919 tarihli 278. sayında A.M.Topçubaşov hakkındaki yazının Rusçaya tercümesi (daktilo yazısı = 2 sayfa); 3) “Zaman” gazetesi’nin 12 Ocak 1919 tarihli 278. sayısından kesinti (= 1 sayfa); (toplam 4 sayfa: 2 sayfa Türkçe, 2 sayfa Rusça).

ARPIÏSSA’daki Belgeler

Fon 277, liste 2, dosya 7. 1) “İstanbul Konferansı’na memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası reisi” M.E.Resulzade’nin AC Reis-i vükela F.H.Hoyski ve Hariciye nazırı M.H.Hacinski’ye göndereceği raporun kendi eli ile yazdığı, fakat imzalamadığı müsveddesi (İstanbul, VIII.1918, Arap harfları ile Türkçe = 4 sayfa); 2) Resulzade’nin, imzalayarak Hoyski ve Hacinski’ye gönderdiği raporu (İstanbul, 2 teşrin-i evvel 1334/X.1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 6 sayfa); 3) Resulzade’nin, imzalayarak Hacinski’ye gönderdiği

mektup (İstanbul, 6.IX.1334/1918, N° 39, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 4) Resulzade'nin, imzalayarak Hacinski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 2.IX.1334/1918, N° 36, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 9 sayfa); 5) Reis-i vükela Hoyski'nin Resulzade'ye şifreli mektubu (Gence, 23.VIII.1918, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 6) Reis-i vükela Hoyski'nin Resulzade'ye mektubu (Gence, 31.VIII.1918, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 7) Resulzade'nin Hacinski'ye gönderdiği imzalı ve mühürlü mektup (İstanbul, 4.VIII.1334/1918, N° 18, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 4 sayfa); 8) Resulzade'nin, imzalayarak Hacinski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 10.VIII.1334/1918, N° 21, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 3 sayfa); 9) Resulzade'nin, imzalayarak Hacinski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 7.VIII.1334/1918, N° 19, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 10) bundan önceki 19 numaralı mektubun kopyası (el yazısı = 2 sayfa); 11) AC'nin Gürcistan'daki diplomatik mümessili Mehmet Yusif Ceferov'un Resulzade'ye mektubu (Tiflis, 1.VIII.1918, N° 254, daktilo kopyası, Rusça = 3 sayfa); 12) Hoyski'nin Resulzade'ye mektubu (Gence, 31.VII.1918, el yazısı, Rusça = 4 sayfa); 13) Hudadad Bey Melik-Aslanov'un Reis-i vükela formunda Resulzade'ye yazdığı mektup (Gence, 14.VIII.1918, el yazısı, Rusça = 4 sayfa); 14) Hacinski'nin Resulzade'ye mektubu (Gence, 14.VIII.1918, el yazısı, Rusça = 4 sayfa); 15) Hacinski'nin Resulzade'ye şifreli mektubu (Gence, 22.XI.1918, el yazısı, Rusça = 3 sayfa); 16) bundan önceki mektupdaki şifrenin tercümesi (el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 17) Resulzade'nin Gence'deki Hacinski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 19.IX.1918, N° 11, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 7 sayfa); 18) Hoyski'nin, Sultan Mehmet Reşad Han'ın vefatı münasebeti ile Resulzade'ye çektiği telgrafın kopyası (Gence, 21.IX.1918; Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 19) Resulzade'nin Batum'daki 3. Ordu evrak müdiri yüzbaşı vasıtasile Gence'de Hariciye nazırı'na gönderdiği mektup (İstanbul, 18.IX.1334/1918, N° 10, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 20) Resulzade'nin Batum'daki Kafkas Orduları kumandanlığı vasıtasile Gence'de Hariciye nazırı Hacinski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 28.VI.1918, N° 1(5), el yazısı, Rusça = 2 sayfa); (toplam 68 sayfa: 40 sayfa Türkçe; 28 sayfa Rusça).

Fon 277, liste 2, dosya 8. 1) Hoyski'nin Dersaadet'deki Resulzade'ye gönderdiği mektupdaki şifrenin Rusçaya tercümesi (el yazısı = 1 sayfa); 2) Hariciye nazırı Hacinski'nin imzaladığı Rusça şifreli mektup (şifresi okunmuştur) (el yazısı = 1 sayfa); 3) Resulzade'ye Bakü'den gönderilmiş şifreli telgrafın Rusça tercümesi (el yazısı = 1 sayfa); 4) "Azerbaycan Şura-yi Millisi reisi ve İstanbul Konferansı'na memur Heyet-i Murahhasa reisi" Resulzade'nin Gence'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği mektup (İstanbul, 1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 5) Resulzade'nin Batum'daki Kafkas Orduları kumandanlığı vasıtasile Gence'de

Hariciye nazırı Hacınski'ye gönderdiği mektup (İstanbul, 5.VII.1334/1918, № 2, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 6) Resulzade'nin Batum'daki Kafkas Orduları kumandanlığı vasıtası ile Gence'de Hariciye nazırı Hacınski'ye gönderdiği 6 numaralı telgrafın kopyası (İstanbul, 12.VII.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 7) AC Hariciye nazırı M.H.Hacınski'nin Osmanlı Hariciye nazırı'na gönderdiği mahfı mektup (el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 8) Ahışha Milli Komite reisi Ömer Faik [Nemanzadenin], topraklarının Gürcilere terk edilmesi hakkında Dersaadet'de Kafkas Sulh Heyeti reyasetine gönderdiği telgrafi (İstanbul, 29 Haziran 1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 9) çeşitli mektuplardaki şifrelerin Türkçe ve Rusça tercümeleri (el yazısı = 3 sayfa); 10) Resulzade'nin Gence'ye telgrafi (İstanbul, 1918, el yazısı, Rusça = 1 sayfa); 11) Resulzade'nin Gence'ye – Hariciye nazırı Hacınski'ye telgrafi (İstanbul, 1918, el yazısı, Rusça = 1 sayfa); 12) AC Hariciye Nezareti'nden Resulzade'ye gönderilmiş mektup (Gence, 30.VII.1918, № 91, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 13) Resulzade'nin Hoyski'ye çektiği telgraf (İstanbul, 1918, el yazısı, Rusça = 1 sayfa); 14) Resulzade'nin Batum'daki Üçüncü Kolordu Kumandanı Esad Paşa vasıtası ile Gence'de Hariciye nazırı Hacınski'ye gönderdiği telgrafın kopyası (İstanbul, 6.IX.1334/1918, № 38, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 15) Kafkas İslam Ordusu Ümur-i Siyasiye Şubesi'nden AC Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş telgraf (Gence, 8.IX.1334/1918, № 66, mühürlü, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 16) AC Maarif nazırı Yusifbeyli Nesib Bey'in öğretmenler ve ders kitapları hakkında Resulzade'ye çektiği telgraf (Gence, 16.VII.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 17) İstanbul Merkezi Telgrafi Müdürü Tevfik'in, Gence'den Resulzade'ye gönderilmiş, Nuri Paşa'nının Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi hakkında şifreli mektupla ilgili olarak Enver Paşa'ya telgrafi (İstanbul, 24.IX.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 18) İstanbul Konferansı'ndaki AC askeri mümessilinin yardımcısı Yüzbaşı Kuğuşev'in Resulzade'ye raporu (İstanbul, 11.IX.1918, el yazısı, Rusça = 1 sayfa); 19) Güney Kafkas Cumhuriyeti'nden Bammatov'un Resulzade'ye mektubu (X.1918, daktilo yazısı, Fransızca = 1 sayfa); 20) Resulzade ve Qasım Bey Cemalbeyzade'ye Kafkasyalı hanende Ağa Mehdi Kulu Şirvani Sadıkov'un validesinden mektup (İstanbul, 24.IX.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 21) Resulzade'nin başdan yarım kalmış ve imzaladığı bir mektup (İstanbul, 1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); (toplam 27 sayfa: 18 sayfa Türkçe, 8 sayfa Rusça, 1 sayfa Fransızca).

Fon 277, liste 2, dosya 21. Bunlar esasen, başkanlığını Resulzade'nin yaptığı Heyet-i Murahhasa'nın Maliye Komisyonu ile ilgili belgelerdir ve İstanbul'daki Osmanlı

Arşivi'nden (930-01-2-23-1) götürülmüş belgelerin fotokopileridir. 1) Batum'da Osmanlı devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bağlanmış antlaşmanın (muhtemelen 4 Haziran 1918 antlaşmasının) Güney Kafkas Cumhuriyeti ile Osmanlı arasındaki antlaşma şartlarından başlıca farkları hakkında Azerbaycan Hükümeti'ne rapor (muhtemelen İstanbul, 1918, daktilo yazısı, Rusça = 2 sayfa); 2) Reis-i vükela Hoyski'nin Heyet reisi Resulzade'ye gönderdiği imzalı ve mühürlü mektup (Gence, 11.VII.1918, el yazısı, Rusça = 3 sayfa); 3) Maliye Komisyonu azası Selim Bey Behbudov'un Azerbaycan Hükümeti'ne mektubunun Rusçaya tercümesi (İstanbul, 25.IX.1918, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); 4) Hoyski'nin Resulzade'ye telgrafının Rusçaya tercümesi (Gence, 1.X.1918, el yazısı, Rusça = 1 sayfa); 5) Hoyski'nin Resulzade'ye heman telgrafının aslı (Gence, 1.X.1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 6) Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası riyasetine Osmanlı Hariciye Nezareti Ümur-i İdariye müdüriyetinden mektup (İstanbul, 14.X.1334/1918, № 10920-250, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 7) Maliye Komisyonu azası Selim Bey Behbudov'un Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı Erkan-ı Harbiyesi vasıtasile Azerbaycan Hükümeti'ne gönderdiği, Türk liresinin Azerbaycan'daki kuru hakkında sorgu mektubu (İstanbul, 20.IX.1334/1918, el yazısı) ve Heyet-i Vükela reisi Hoyski'nin bu konuda Heyet-i Murahhasa reisi Resulzade'ye cevabının kopyası (Bakü, 1.X.1334/1918, el yazısı) (Arap harfları ile Türkçe = 2 sayfa); 8) Resulzade'nin Hariciye Nezareti Ümur-i İdariye-yi Umumisi Müdürü Muhtar Bey'e mektubu (İstanbul, 13.IX.1334/1918, el yazısı, Arap harfları ile Türkçe = 1 sayfa); 9) Maliye Komisyonu azaları Selim Bey Behbudov ve Esad Bey Rüstembeyov'un Maliye Komisyonu'nun İstanbul'daki faaliyeti hakkında Azerbaycan Hükümeti'ne raporu (Bakü, 9.I.1919, el yazısı, Rusça = 5 sayfa); 10) muhtemelen, Heyet-i Vükela Reisi Hoyski'nin Resulzade'ye yazdığı ve Türkiye devleti ile imzalanmış antlaşmada petrol ile ilgili maddeye kati itirazını yansıtan mektubun müsveddesi (yersiz, tarihsiz, el yazısı, Rusça = 2 sayfa); (toplam 20 sayfa: 5 sayfa Türkçe, 15 sayfa Rusça).

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin: 1) Batum'a Hariciye nazırı M.H.Hacinski'nin reisliği, 2) İstanbul Konferansı'na M.E.Resulzade'nin reisliği altında gönderdiği Heyet-i Murahhasa'ların ve 3) Osmanlı devleti'nde fevkalade murahhas sefir-nazır tayin ettiği A.M.Topçubaşov'un faaliyeti ile bu veya başka biçimde alakadar olarak ARDA'da 2 fonda ve 13 dosyada bulunmakla 102 belge (420 sayfa), ARPIİSSA'da ise 1 fonda ve 3 dosyada bulunmakla 51 belge (115 sayfa) mevcuttur. Böylece, iki arşivdeki belgelerin toplam sayısı 153, sayfaların toplam sayısı ise 535'dir.

Diplomatik Mektup ve Belgelerin İçeriği Üzerine

Yukarıda betimlediğimiz mektup ve belgelerin bazılarının metinleri Azerbaycan ve Türkiye’de Türkçe ve Rusça basıldı.⁹ Onlardan kaynak gibi ise Azerbaycan ve Türkiye’de Cemil Hasanov, Nesib Nesibzade (Nesibli), Vügar İmanov, Mehman Ağayev, Aydın Balayev ve başka tarihçilerin eserlerinde yararlanılmıştır.¹⁰ Fakat bu belgelerin tümünün hangi Azerbaycan arşivlerinde bulunduğu hakkında şimdidekilerde hiç bir araştırma ortaya konulmamıştır. Bu amaçla biz yukarıdaki bölümde onları genişlikle betimlemeğe çaba sarfettik.

Elbette, en önemlisi bu belgelerin içeriğidir. Onlar İstanbul Sulh Konferansı’na gönderilmiş Azerbaycan Cumhuriyeti “Heyet-i Murahhasa reisi” Mehmet Emin Resulzade’nin Azerbaycan Hükümeti’ne ve Hükümetin Resulzade’ye, “Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi fevkalade murahhas sefir-nazırı” Ali Merdan Bey Topçubaşov’un Azerbaycan Hükümeti’ne ve Hükümetin ona, “Batumi Konferansı’na Memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası reisi” ve “Hariciye nazırı” Mehmet Hasan Hacınski’nin Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Paşa’ya yazdığı mektup ve belgelerden, İstanbul’a gönderilmiş Heyet-i Murahhasa üyelerine verilmiş vesikalardan, Heyet-i Murahhasa’nın Maliye Komisyonu üyelerinin Azerbaycan Hükümeti’ne raporlarından ve s. ibarettir. Onların yazılma tarihi 1918-1919. yılları kapsıyor.

9 Bak.: Топчибаев А.М. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительстве Блистательной Порты, Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибаевым (ноябрь 1918 г.). Баку: «Азербайджан», 1993; Топчибаев А.М. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.). Баку: «Эргюн», 1994; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920. Баку: «Элм», 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: «Азербайджан», 1998; İmanov Vüqar. Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918. (Azerbaycan Belgelerine Göre). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006; Топчибаев Али Мардан бек. Избранное. В 4-х томах. III том. Государственная деятельность. 1918-1920. Баку, 2015 ve b.

10 Bak.: Həsənov Cəmil. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azər nəşr, 1993; Nəsimzadə Nəsim. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: “Ay-Ulduz”, 1996; Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti. (Sənəd və materiallar). Bakı: “Azərbaycan”, 1998; İmanov Vüqar. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934). Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003; Ağayev Mehman. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008; Həsənli Cəmil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: “Garisma” MMC, 2009; Balayev Aydın. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı: “Adilöglü”, 2011; Həsənli Cəmil. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatıya Akademiyası, 2013; Балаев Айдын. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. Баку: KitabKlubu.org, 2014 ve b.

Şimdi de sözü geçen belgelerin en önemlilerinin mezmunu ile tanış olalım.

ARPIİSSA'daki *fon 277, liste 2, dosya 8* AC Hükümeti'nin İstanbul Konferansı'na gönderdiği Heyet-i Murahhasa'nın ve aynı zamanda Azerbaycan Milli Şurası'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin İstanbul'dan (Dersaadet'den) AC Hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye el yazma mektup biçiminde gönderdiği, Arap harflarıyla Türkçe yazılmış raporlardan oluşuyor. ARDA'daki *fon 894, liste 10, dosya 31 ve dosya 153* ise ARPIİSSA'daki bu Türkçe orijinalerin Rusçaya tercümelerinin daktilo kopyalarından ibarettir. Eminlikle beyan ediyoruz ki, bu başarısız tercümelemler artık Sovyet döneminde – 1920'li yılların başlarında Komünist Parti yönetimi için özel olarak hazırlanmış ve gerek Bakü'de, gerekse Moskova'da bulunan yönetim temsilcilerine sunulmuştur. Bu mektub-raporların içeriğini, onların hangi arşivde ve hangi dosyada bulunmasından sarf-nazar ederek inceleyeceğiz.

19 Temmuz 1918 tarihli ilk mektubunda Hacinski'ye 24 Haziran 1918'de İstanbul'a eriştiğini, Pera-Palas oteli'nde yerleştiklerini, ilk haftada çokça gazetecilerle temasda bulunduklarını, basında hayli fotoğraf, röportaj, haber ve s. verildiğini bildiren Resulzade, bir aya yakın zaman içinde İstanbul'u, Bursa'yı gezdiklerini anlattıktan sonra siyasi meselelere geçiyor, Kafkasya sorununda Türkler'le Almanlar arasında anlaşmazlık olduğunu kayd ediyor. Daha sonra o, Türkiye'nin devlet adamları ile görüşmelerinden, Azerbaycan – Gürcistan münasebetlerinden ve s. bahs ediyor. Mektupdan anlaşılıyor ki, İstanbul Konferansı'nın gecikme nedeni Almanya Dışişleri bakanı fon Külmann'ın (Richard von Kühlmann – *A.T.*) istifa etmesi, ülkesinin siyasi görüşlerini beyan edecek yeni bakanın (Paul von Hintze'nin – *A.T.*) ise hala İstanbul'a gelmemesidir. Enver Paşa ile görüşmesinden söz açan Resulzade ondan eşittiği bu sözleri aktarıyor ki, Osmanlı devleti Azerbaycan'a gönderilmiş orduya her ay elli bin lira vermekle milyon manat civarında harcıyor. Azerbaycan ordusu'nun yaratılması zerureti "İttihat ve Tarakki"nin Umum Merkezindeki görüşmede de başlıca tartışma konusu olmuş, ordunun teşkili için AC Hükümeti'nin Harbiyye Nezareti yaratmasının önemi ortaya konulmuştur. Resulzade Sultan V Mehmed'in ölümü ve VI Mehmed'in cülusu olayına değiniyor. Mektupda Borçalı, Karayazı, Zakatala və Signah'la ilgili Azerbaycan'la Gürcüler arasındaki problem de yer alıyor. Maarif nazırı Nasib Bey Yusifbeyli'nin Osmanlı'dan öğretmen ve ders kitapları istemesinden dolayı Türkiye'nin çok öğretmen veremeyeceği, fakat kitap sorununun kolay çözülebileceği de mektupdan belli oluyor.

Hacinski'ye 6 Ağustosda yazdığı mektupda Resulzade Bakü meselesi dolayısıyla bir daha Talat Paşa ve Enver Paşa ile, aynı zamanda Almanya sefiri [İohann-

Henrih] Bernsdorf’la sohbetlerinden yaranmış kanaatlarını Hacinski ile bölüşüyor. Birincilerin ona umut verdiğini, Almanlar’ın ise Bolşevikler’i rencide etmek istemediklerini yazıyor. Kendisinin 2 haftadır hasta yatağında bulunduğunu bildiren reis, Talat Paşa’nın sözlerine göre, Türkiye’nin Azerbaycan’a 2 milyon lire avans vermesi, “azeri” adlanacak paraların İstanbul’da basılması şartlarını açıklıyor.¹¹ Enver Paşa’nın askeri murahhas İbrahim Paşa’ya (İbrahim Ağa Yusufov’a – A.T.) büyük umut verdiğini, Azerbaycan’a askeri alanda her türlü yardım gösterileceğini, ayrıca İbrahim Paşa’nın 2. dereceden Mecidiye madalyası ile teltif olunduğunu yazan Resulzade Azerbaycan’dan gelmiş öğrenciler sorununa da temas ediyor, daha sonra Ermeniler’in Enver Paşa’ya sundukları haritada Türkiye’den Sürmeli, Nahçıvan, Eçmiadzin ve İrevan, Gürcüler’den Borçalı sancaklarını, Azerbaycan’dan Kazah, Karabağ, Zengezur, Ordubad kazalarını istediklerini haber veriyor. En sonda Enver Paşa’ya İbrahim Paşa vasıtası ile gönderdiği mektubu Rusça yazmasından dolayı Hacinski’yi azarlayan Resulzade onun bununla büyük ayıp yaptığını söylüyor.

Resulzade 7 Ağustos tarihli mektubunda Albay Kaydabaşı ile Hacinski’ye rapor gönderdiğini, Bakü’nün alınmasının siyasi açıdan son derece önemli olduğunu üstüne basa-basa vurguluyor.

2 Eylül mektup-raporunda ise Almanya-Rusya münasebetlerine, Bakü’daki duruma Osmanlı’dan bakışı yansıtıyor, Azerbaycan paralarının Osmanlı’da basılması (ve bununla ilgili Osmanlı-Azerbaycan antlaşması’nın bağlanması), İran’ın Azerbaycan Cumhuriyeti’ne münasebeti, Türkiye’den Azerbaycan’a öğretmenler gönderilmesi... gibi konulara temas ediyor, sonda Gence’nin, Heyet-i Murahhasa’yı bilgisiz bırakmasından şikayetleniyor. İran’ın Hariciye nazırı İhtişamüs-seltene’ni çoktanberi tanıdığını, onunla görüşerek geniş rapor yazacağını bildirmekle kalmıyor, onun bir Azerbaycanlı karşıtı olduğunu, hatta “Azerbaycan” adından korkduğunu, İran’ın Türkiye’nin Azerbaycan’daki politikasından hoşnutsuz olduğunu da açıklıyor.

Resulzade 6 Eylül tarihli mektubunda Talat Paşa ve Almanya sefiri Bernsdorf’la görüşlerindeki izlenimlerinden sonra Bakü’daki durumun vahim olduğunu anladığını belirtiyor ve yazıyor: *“Bakü sorunu yalnızca güce bağlıdır. Bakü alınmazsa herşey bitecek. Elveda, Azerbaycan. Hatta Bakü alındıktan sonra da çoklu diplomatik engellere*

11 Azerbaycan’a Osmanlı’nın maddi yardımı ve Azerbaycan paralarının İstanbul’da basılması, başkanlığını M.Resulzade’nin yaptığı Maliye Komisyonu’nun faaliyeti hakkında geniş bilgi için bak.: Tahirzadə Ədalət. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Heyəti-Mürəxxəsəsi maliyyə heyətinin İstanbuldakı fəaliyyətinə dair (1918-ci il). // AMEA, Xəbərlər, ictimai elmlər seriyası. Bakı, 2018, № 1, ss. 161-179.

maruz kalacağız. Onlarla becerebilmek için biz önceden orduyu teşkil etmeliyiz”. Azerbaycan’ın bağımsızlığı hakkında beyannameni İstanbul’daki konsulhanelere, o sıradan İran konsulhanesi’ne sevk ettiğini belirten Resulzade İran konsulu’nun, tüm evrakları bir zarfın içine koyarak geri gönderdiğini, ayrıca bir kağıtta konsulhanenin “Azerbaycan” adlı bir bağımsız devlet tanımadığını yazdığını haber veriyor.

Resulzade, İstanbul’a yenice varmış (28.IX.1918)¹² Topçubaşov’la görüşünden az sonra yazdığı şüphe doğurmayan son raporunda Heyet-i Vükela reisi F.H.Hoyski və Hariciye nazırı M.H.Hacinski’ye Azerbaycan’ın kaderi ile bağlı önemli konular hakkında bilgi veriyor. Bakü’nün alınmasını Enver Paşa telefonla haber verince onun yanına koşduğunu, kucaklaşarak öpüştüklerini, bayram ettiklerini yazan Resulzade Azerbaycan’la Türkiye arasında sağlam haberleşme kurmak için Hükümetin bundan öteri Batum’a bir adamı atmasının vacipliyini öne sürüyor, Maliye Komisyonu’nun kendi görevini yerine getirdiğini, Azerbaycan paralarının basılması ve Osmanlı’dan avans alınması hakkında antlaşma imzalandığını bildiriyor, fakat bununla birlikte Azerbaycan’ın başının üstünü almış Rusya tehlikesini de anlatıyor, Almanya’da sağlam propaganda örgütü yaratmağı öneriyor, en sonda uluslararası siyasi durumu göz önüne sergiliyor.

Bu dosyadaki Hacinski’ye gönderilmiş son rapor da tarihsizdir ve orada Gürcistan ve Ermenistan’la Azerbaycan arasındaki sınır münakaşaları ve onlara Osmanlı’nın yaklaşımı söz konusudur.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi’ndeki (ARDA) diplomatik belgelerin önemli bölümü fevkalade selahiyyetli sefir-nazır Ali Merdan Bey Topçubaşov’un İstanbul’dan Azerbaycan Hükümeti’ne gönderdiği mektup-raporlardan oluşmaktadır. ARDA’daki *fon 894, liste 10’da* bulunan *34., 150., 151., 151a., 152. dosyalar* işte bu evraklardan ibarettir. Bunların ekserini Topçubaşov kendi eliyle kaleme alsa da, bazıları onun kayın biraderi Safvet Bey Melikov-Zerdabi’nin hattı ile yazılmıştır. *151a dosyasındaki* materyallar Topçubaşov’un seçkin raporlarının Sovyet rejimi için özel hazırlanmış daktilo nüshalarının kopyalarıdır. Bellidir ki, Topçubaşovun yazı dili Rusça olduğundan dolayı mektub-raporları da hep Rusçadır ve onların tümünü Prof. Dr. Hasan Hasanov yüksek bilimsel düzeyde neşr etdirmiştir.¹³ Resulzade’den farklı olarak Topçubaşov’un mektuplarının

12 Нәсәнли Ҷәмил. Тарихи җәхәшһәәтүн тарихи. Әлимәрдан бәй Топҗубашов. Баки: Азәрбајҗан Дипломатија Академијasının нәшри, 2013, s. 294.

13 Топчибашев А.М. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.). Под редакцией Гасана Гасанова. Составители Атахан Пашаев, Вагиф Агаев. Баку: «Эргюн», 1994; Топчибашев Али Мардан бек. Избранное. В 4-х томах. III том. Государственная деятельность. 1918-1920. Сбор материалов и составление Г.А.Гасанова. Баку, 2015.

geniş yayınlandığını öngörerek onlardan ayrıntılı söz açmaya hacet kalmadığını düşünüyoruz. Yalnızca bunu belirmek vicdan borcumuzdur ki, İstanbul’dan Azerbaycan’a gönderilmiş diplomatik belgeler içerisinde en sistemliler, ayrıntılılar, hiçbir soruya yer bırakmayanlar işte Topçubaşov’un kaleminden çıkmış bu evraklardır. Zaten onun gerçek branşı hukukçu olduğundan ve uzun yıllar avukatlıkla uğraştığından dolayı bu türlü belgelerin tertibi prensiplerini üstün benimsemiştir. Buna göredir ki, o, görüştüğü tüm kişilerle sohbetlerinin tutanaklarını en inceliğinedek düzenlemiştir. Örneğin, Hariciye nazırı Nebi Bey’le 2. görüşmesinin 5 sayfalık tasvirine böyle başlıyor: “*Salı günü, 5 Kasım 918. yıl, gündüz saat 11.20’de (süre 25 dak.) Bakanlığın binasında*” ve böyle bitiriyor: “*(Kapıyadekin refakat ediyor ve kapıyı kendisi açıyor)*”.¹⁴

Türkiye’den gönderilmiş diplomatik mektuplar içerisinde AC Hariciye nazırı Mehmet Hasan Hacinski’nin 1918’de Batum Konferansı’nda Azerbaycan Heyet-i Murahhasası reisi gibi oradan Osmanlı Heyeti reisi Halil Paşa’ya, 1919’da Topçubaşov’un başkanlığı altında Paris’e gönderilmiş Sulh Heyet-i Murahhasası’nın azası bulunduğu zaman Bakü’ye yazdıkları da vardır. Bunlar sayıca çok olmasa da “tek millet iki devlet”in siyasi kardeşlik tarihi açısından ilgi uyandırıyor.

ARDA’da *fon 970, liste 1, dosya 8’de* “Batum Konferansı’na memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası reisi” M.H.Hacinski’nin Osmanlı Heyet-i Murahhasası reisi Halil Paşa’ya Halil Paşa’ya yazdığı Türkçe 2 mektubu (Batum, 30.V.1334/1918, N° 2; Batum, 1.VI.1334/1918, N° 16) muhafaza edilmektedir.

Halil Paşa’ya Azerbaycan’ın bağımsızlığının duyurulmasından ikice gün geçmiş – 30 Mayıs’da yazdığı ilk mektup böyle başlıyor: “*Zat-i devletleri tarafından sabık Maveraya-yi Kafkas Cumhuriyet-i Müttefikası Heyet-i Murahhasası namına 1918 senesi Mayısın 16’sında gönderilen 31 C numaralı notaya bervech-i ati¹⁵ cevap vermekle kesb-i şeref eylerem efendim*”. Sonra o, kendi hükümetinin Halil Paşa’nın notası ile razı olduğunu, fakat bazı değişiklikler edilmesi lüzumunu ileri sürüyor. Örneğin, belgedeki “Maveraya-yi Kafkas Cumhuriyet-i Müttefikası” ifadesinin yerine “Azerbaycan Cumhuriyeti”nin koyulacağını kayd ediyor, Azerbaycan arazisine temas eden hududlar heman notada gösterildiği gibi makbul iken yalnız Azerbaycan Hükümeti ile Ermeni Şura-yi Millisi arasında hududlarla bağlı kati bir netice ortada bulunmadığından dolayı, notada Türkiye ile Ermenistan arasındaki hududları kesin belirtmeği

14 ARDA, fon 894, liste 10, dosya 151, XII. rapor.

15 Aşağıda gösterildiği gibi.

şimdilik kabil saymıyor ve s. Mektubun sonuncu – 6. kaydında “*Devlet-i aliye-yi Osmaniye ile Azerbaycan Cumhuriyeti miyanında akd olunacak muahedenin metni Türkce olarak bir nushada tahrir olunmalıdır*” yazıyor.

Halil Paşa’ya 1 Haziran tarihli 2. mektubunu Hariciye nazırı olarak imzalamış Hacinski kendi hükümetinden aldığı talimatla ondan resmen istid’ada bulunuyor ki, Bakı vilayetinden başka, Şamahı, Kuba, Lenkeran gibi sancakları da Balşevik eşkıya çeteleri işgal ederek Azerbaycan Cumhuriyeti hakimiyetini tanımıyorlar. Azerbaycan istiklalı için bu büyük tehlikeyi aradan kaldırmak için o, Osmanlı devleti ile Azerbaycan arasında bağlanmış muahedeye esasen “*kuwa-yi askeriye-yi Osmaniye vasıtasıyla Balşevik eşkıya çetelerinin tenkil ve te’dibi*¹⁶ *babında hükümet-i metbuama*¹⁷ *yardımda bulunmalarını istid’aya cesaret ederem*” yazıyor.

ARDA’da *fon 894, liste 10, dosya 66*’da toplanmış evraklar içerisinde Hacinski’nin Reis-i vükela (Başbakan) Feteli Han Hoyski’ye yazdığı 3 mektup da dikkati çekiyor.

Paris Sulh Konferansı’na giderken 13 Ocak 1919’da Batum’dan Hoyski’ye gönderdiği şifreli mektubunda Hacinski bu kente 11 Ocakta erişdiklerini, fakat buradan ne zaman gedeceklerini bilmediğini, Gürcüler’in de getmediğini, ancak Ermeni heyetinden küçük bir grupun rastgele bir vapurla yola koyulduğunu yazıyor. Başka heyetlerle tanışlıktan sonraki izlenimi böyledir ki, onların içinde en zayıfı Azerbaycan’ındır. Gürcü heyetinde Çheidze, Sereteli kimi meşhur devlet adamları ile yanısıra işini üstün beceren askeri, mali memurlar, coğrafyaçı, tarihçi, gazeteci ve b. uzmanların yer aldığını, Ermeni heyetinin Gürcüler’den de üstün olduğunu yazan Hacinski Konferans’a Azerbaycan’dan ilave olarak özellikle askeri ve ticaret-sanaye uzmanları göndermeğe hazır olmayı tavsiye ediyor.

Hacinski’nin Batum’dan 17 Ocak 1919’da Ahmed Bey Ağayev’le birlikte Hoyski’ye yazdığı şifreli mektupda gösteriliyor ki, Türkler’in çekilmesi ile Batum ve Kars’da müslüman ahali bunalmış, Gürcüler bundan yararlanmağa başlamıştır. Biz bazı haşmetli Acarlar’la görüşerek onlara Kars, Sürmeli ve başka sancaklarla birleşerek yeni devlet kurmağı tavsiye ettik ve onun kurulacağına inanıyoruz. Bundan öteri onlara acele şekilde iki yüz bin manat civarında yardım gösterilmeli, bunu yalnızca Batum konsulumuz Mahmud Bey Efendiyev bilmelidir.

Feteli Han’a 3. mektubunu o artık 27 Ocak 1919’da İstanbul’da kaleme almıştır. Bu kentde Türk hakimiyetinin neredeyse kalmadığını bildiren Hacinski

16 Mahv edilerek başkalarına örnek olacak şekilde cezalandırılması.

17 Suveren hükümete.

A.B.Ağayevin hastalandığını ve Heyeti kuvvetlendirmek için hükümetin onun yerine başkasını göndermesinin vacipliğini yazıyor.

Sonuç

1918’in ikinci yarısı – 1919’un birinci yarısı döneminde Azerbaycan Hükümetinin Heyet-i Murahhasaları’na reislik (başkanlık) yapmış M. E. Resulzade, A. M. Topçubaşov, M. H. Hacinski ve başka devlet adamlarının Osmanlı toprağı’ndan (Batum ve İstanbul’dan) Azerbaycan’a gönderdikleri ve bugün ARDA’da ve ARPIİSSA’da muhafaza edilen 150’den fazla diplomatik mektup-raporun tümünün içeriğı ile tanışlık bu sonuca vardırıyor ki, gösterilen dönemde Azerbaycan’ın bir bağımsız devlet kimi mevcutluğunu Osmanlı’nın siyasi, askeri ve mali yardımları sağlamıştır. Adı geçen diplomatların her biri Azerbaycan hükümeti ile yazışmalarında işte Türkiye’den aldıkları sahih bilgileri inamla paylaşmış, Hükümetin, kendi işlerini onların tavsiyelerine uygun biçimde kurmasını önermişler. Bu da boşuna deyildi, çünkü Osmanlı devleti’nin sultandan başlayarak tüm bakanlaradek devlet adamları kendi kapılarını Azerbaycan’ın ilk diplomatlarının yüzüne iki taraflı açmışlardır.

Kısaltmalar

AC – Azərbaycan Cumhuriyeti, *ARDA* – Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi, *ARPIİSSA* – Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresinin Siyasi Səndərlər Arşivi; *bak.* – bəkilən, *dak.* – dəkika, *s.* – səyfə, *ss.* – səyfalər, *ve b.* – və bəşkaları, *ve s.* – və səir.

Rusya Federasyonunun Kuzey Kafkasya Bölgesindeki Türk Halklarının Durumu

Agil Şahmuradov*

Kafkasya Bölgesinin Sınırları

“Kafkasya” adı ilk defa MÖ 490 yılında Yunan yazarı Aiskhylos tarafından “Caucasus Dağı” gibi kullanılmıştır. Bu kelime Yunanlılardan Romalılara geçmiş, Orta Çağ’da Avrupa’da Caucasus/Caucasia/Caucasie diye anılmıştır. “Kafkasya” ismi Rusya’da ilk defa, 1726’da kurulan Bilimler Akademisi’nin bilim adamları tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye’de ise bu terim ilk kez 1856’da, Ahmet Cevdet Paşa tarafından Paris Konferansı’na gönderilen bir projede “Memâlik-i Kafkasya ve Cebel-i Kafkas” olarak yer almıştır¹.

Kafkasya’nın sınırları ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kafkasya, SSCB zamanında Kuzey Kafkasya ve Zakafkasya olmak üzere iki ana bölgeden oluşuyordu. Rusya Federasyonu bünyesinde bulunan bölge Kuzey Kafkasya olarak tanımlanırdı. Çağdaş Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın bulunduğu bölge ise Zakafkasya idi.

Bazı araştırmacılar Kafkasya’yı coğrafi açıdan üç bölgeye ayırırlar. Birincisi Don ve Volga nehirleri arasındaki arazileri kapsayan “Step Kafkasya’sı” veya “Bozkır Bölgesi”, ikincisi “Büyük Kafkas Dağları” Bölgesi ve sonuncusu Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’nın bulunduğu “Transkafkasya” veya “Küçük Kafkaslar”².

E. İsmayılov ve V. Papava Kafkasya’nın sınırlarını farklı olarak belirlemiş ve bölgenin Kuzey, Orta ve Güney Kafkasya’dan ibaret olduğunu bildirirler. Onların hesaplarına göre, Kuzey Kafkasya 475,3 bin km² alanı kapsıyor ve Rusya Federasyonu’na bağlı bölgelerden (Kalmıkiya, Adıgey, Dağıstan, İnguşetya, Çeçenistan, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes, Kuzey Osetya-Alaniya, Krasnodar,

* Araştırmacı, Azerbaycan Diller Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN, agil1965@mail.ru

1 Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I/II (2010), s. 21.

2 Ergin, *age.*, s. 22.

Stavropol, Rostov, Astrahan) oluşuyor. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin dahil olduğu Merkezi Kafkasya 186,1 bin km² araziye sahiptir. Toplam, 245,6 bin km² alanı kaplayan Güney Kafkasya Türkiye'nin Ağrı, Artvin, Kars, Van, Ardahan, Iğdır illerini, İran İslam Cumhuriyeti'ne dahil olan Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Hemedan, Erdebil, Zencan, Kazvin ve Gilan ostanlarını kapsıyor³. Belirtmek gerekir ki, tarihi ve coğrafi yaklaşıma dayanan bu fikirler, bölgenin modern siyasi bölgesüne uymuyor.

Araştırmacı S. Yanar “Kafkasya ve Azerbaycan'ın dünü- bugünü- yarını” kitabının yazarı Ö.M. Pamuk'un fikirlerini paylaşarak, Kafkasya'nın Hazar Denizi, Azak Denizi ve Karadeniz arasındaki 450 bin km² alanı kapsadığını, Güney Kafkasya (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) ve Kuzey Kafkasya (güney sınırları Samur Nehri, Kafkas dağ silsilesi ve İnqur Nehri, Kuzey sınırları ise Kuma-Manic hattı ile belirlenen arazi) parçalarından ibaret olduğunu bildirir⁴.

Başka bir araştırmacı, K. Hacıyev de Kafkasya'nı iki kısma ayırır, bölgenin Rusya Federasyonuna bağlı bölümünü Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın kapsadığı bölümünü ise Güney Kafkasya adlandırır⁵.

Hem yukarıda bahsedilenleri özetleyerek hem de Kafkasya'nın modern siyasi haritasını dikkate alarak, Kafkasya'nın hem coğrafi hem de siyasi açıdan Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya subregionları olmak üzere iki bölüme ayrıldığı kanaatine varabiliriz. Güney Kafkasya alt bölgesi (subregion) 186,1 bin km² alanı kapsıyor ve Azerbaycan (86,6 bin km²), Gürcistan (69,7 bin km²) ve Ermenistan (29,8 bin km²) cumhuriyetlerinden oluşuyor. Toplam 475,3 bin km² alana sahip olan Kuzey Kafkasya alt bölgesine Rusya Federasyonu'nun Kalmıkiya Cumhuriyeti (76,1 bin km²), Dağıstan Cumhuriyeti (50,3 bin km²), Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti (14,1 bin km²), Çeçenistan Cumhuriyeti (13, 0 bin km²), Kabardey-Balkar Cumhuriyeti (12,5 bin km²), Kuzey Osetya-Alaniya Cumhuriyeti (8,0 bin km²), Adıgey Cumhuriyeti (7,6 bin km²), İnguşetya Cumhuriyeti (6,3 bin km²), Rostov Vilayeti (100,8 bin km²), Astrahan Vilayeti (44,1 bin km²), Krasnodar Krayı (76,0 bin km²) ve Stavropol Krayı (66,5 bin km²) dahildir.

3 Исмаилов Э., Папава В. *Центральный Кавказ: история, политика, экономика*. Москва 2007, с.76-88.

4 Savaş Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 20-21.

5 Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа, Москва 2003, с. 11.

Kuzey Kafkasya'nın Türk Halklarının Tarihinden

Türk halkları Kuzey Kafkasya'da eski çağlardan beri yaşamıştır. Lakin bazı araştırmacılar bu konuyla ilgili tarihi kabaca sahteleştirir, eski etnosların etnik kökeni hakkında yanlış fikirler ileri sürer, Türklerin bu bölgeye Orta Çağ'da geldiklerini iddia ederler. Gerçekte ise Türk kökenli topluluklar bölgeye MÖ VIII-VII. yüzyıllarda yerleşmiştir. Bu yüzyıllarda Kimmerler, onların ardından İskitler (Skifler) Karadeniz sahillerine ve Kafkasya'ya gelmişler. Kimmerlerin ve İskitlerin türk kökenli olmaları hakkında arkeolojik buluntular, etnografik ve linguistik deliller mevcuttur.⁶

IV-VI. yüzyılları kapsayan *Halkların Büyük Göçü* döneminde doğudan hareket eden Türk Hun boylarının bir bölümü Kuzey Kafkasya'da yerleşmişti. S. A. Xausşiq yazıyor ki, Kuban ve Terek nehirleri arasında Hunlar yerleşmiş, VI. yüzyılın ortalarında bu araziler “Hun toprakları” olarak tanımlanırdı. Ayrıca Daryal geçitinin yakınlarında Onogorlar vardı. Bu kavimler daha sonralar Bulqarlar adıyla tanınıyordu⁷. Orta Çağ döneminde Kuzey Kafkasya'da Bulqarlar, Hazarlar ve Kıpçak Türkleri yaşamıştır. Türkler bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamış, Erken Ortaçağ'da Türk Bulqarlar ve Hazarlar burada devlet geleneklerinin temelini koymuşlardır. VII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ve Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünü kaplayan Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa'da yaranmış ilk devlet oldu. VIII. yüzyılın sonunda Dağıstan Arapların kontrolü altına geçti, ahalinin büyük çoğunluğu İslam dinini kabul etti. Bundan sonra İslamiyet Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerine de yayılmıştır. Sonraki yüzyıllarda Hunlar, Hazarlar ve Kıpçaklar bölgede cereyan eden etno-politik süreçlere dahil olmuş, parçalanmalara mâruz kalmış ve yaklaşık X-XIII. yüzyıllarda topluluk haline gelmiş Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar ve Kumıkların etnogenezinde önemli bir rol oynamışlardır.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın ve 1556 yılında Astrahan Hanlığı'nın işgali sonrası Rusya Kuzey Kafkasya'ya sirayet etmeye başladı. 1557 yılında Ruslar Kabarteyleri teslim ettikten sonra, Türkler de dahil olmak üzere, diğer bölge halklarına karşı

6 İbrahim Tellioglu, “Kafkasya'da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 565-570; Меметов А. М., “Участие киммерийцев и скифов в этногенезе крымских татар” *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского, Серия “Филология. Социальные коммуникации”*, Том 27 (66), No. 3. 2014 г. с. 5–10.

7 Хаусси́г Г.В. “К вопросу о происхождении гуннов”, *Византийский временник*, 1977, Т. 38, с. 71.

savaş açtılar ve XVII-XIX. yüzyıllar boyunca Kafkasya'yı tamamen işgal ettiler.

XIX yüzyılda Kafkasya'ya hakim olan Çarlık Rusyası yerel nüfusu kendi topraklarından sürmüş, onların yerine Rusları yerleştirmiştir. Bu yüzyıl boyunca Karadeniz sahillerinde yaşayan 1-1,5 milyon Kafkasyalı Osmanlı İmparatorluğu'na sürülmüştür. Sonucda Kuzey Kafkasya'nın toplam nüfusu yarı yarıya azalmıştır⁸.

1897'de Rus İmparatorluğu'nda ilk kez genel nüfus sayımı yapıldı. Elde edilen sonuçlara göre Kuzey Kafkasya'yı kapsayan Dağıstan Vilayeti, Kuban Vilayeti, Tersk Vilayeti ve Stavropol Guberniyasında yaşayan toplam Türk sayısı 187 bin 985 kişi oldu. Onlardan Tersk Vilayeti'nde 97 bin 444 kişi, Kuban Vilayeti'nde 39 bin 135 kişi, Stavropol Guberniyası'nda 37 bin 792 kişi, Dağıstan Vilayeti'nde 13 bin 663 kişi yaşıyordu. Nüfus sayımına göre etnik grupların nüfuslarının dağılımı şöyle:

Nogaylar- 62 bin 108 kişi

Kumuklar- 33 bin 982 kişi

Tatarlar- 27 bin 370 kişi

Karaçaylar- 27 bin 370 kişi

Türkmenler- 15 bin 953 kişi

Türkler- 2 bin 187 kişi

Başkırtlar- 536 kişi⁹

Rusya'da Romanovlar sülalesi devrildikten sonra Kuzey Kafkasya'da "Birleşik Kafkas Dağlıları Birliği" oluşturuldu. Bolşevikler Petrograd'da iktidarı ele geçirdikten sonra, 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya halkları bağımsızlıklarını ilan etti, bu halklarının ortak girişimiyle, Bolşeviklere bağlı olmayan "Birleşik Kafkasya Dağlıları Birliği Geçici Merkez Komitesi" kurultu.

1920 yılında Sovyet hükümrânlığı Kuzey Kafkasya'ya yayılmış, 20 Ocak 1921'de "Dağıstan ve Dağlı Özerk Sovyet Cumhuriyetleri" kurulmuştu.

Sovyet döneminde Türk halklarına karşı siyasi ve etnik ayrımcılık devam etti. Çarlık Rusyası döneminde olduğu gibi SSCB döneminde de Kafkasyalılar sürgün

⁸ Ergin, *age.*, s. 36.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Web Site: <http://www.demoscope.ru/>

vahşeti yaşamıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sovyet hükümeti Karaçayları, Kalmıkları, Balkarları, Çeçenleri, İnguşları, Kırım Tatarlarını, Ahıskalıları faşist Almanya ile bağlantı kurmakla suçlayıp düşman ilan etti. Kuzey Kafkasya'nın, Almanlara yardım ettiği ileri sürülen Türk halklarından Karaçaylar 1943'te, Balkarlar 1944'te sürgüne gönderilmişlerdir.

12 Ekim 1943'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun ve 14 Ekim 1943'te SSCB Halk Komiserler Kurulunun aldığı kararlarla bütün Karaçaylar Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgüne gönderildi. 2 Kasım 1943 tarihinde Karaçay Özerk Bölgesinden 69,207 kişi (14,774 aile) sürgün edilmişti.

5 Mart 1944'te Devlet Savunma Komitesinin aldığı kararla bütün Balkarlar sürgüne gönderilmiştir. 9 Mart'a kadar Kazakistan ve Kırgızistan'a 37 bin 713 kişi sürgün edilmişti¹⁰.

9 Ocak 1957'te SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun kararı ile Karaçaylar ve Balkarların milli hakları ve otonom bölge oluşturma hukukları iade edildi. Sonraki yıllarda anavatanlarına dönen Karaçaylar ve Balkarlar büyük baskılarla karşılaştılar.

SSCB'nin Çöküşünden Sonra Kuzey Kafkasya Türk Halkları

SSCB'nin çöküşünden sonra, Kuzey Kafkasya Türk halkları belli bir baskıya maruz kaldılar. Sovyet döneminde baskılara maruz kalan, özellikle 1943-1944 yıllarda kendi anavatanlarından sürülmüş olan Türk halklarına karşı bu tutum modern çağdada hiçbir değişim göstermedi. Siyasi ve etnik ayrımcılık devam etti. Türk ulusları, asimilasyon için koşullar yaratan, Türk olmayan etnik grupların hakim olduğu cumhuriyetlerin içinde yaşamlarına devam ettiler ve bu durum Türk ve Türk olmayan topluluklar arasında bazı anlaşmazlıklara yol açtı.

1991 yılında Rusya Federasyonunun kanun yapıcı "Yüksek Sovyet" adlı devlet organı "Baskılara maruz kalmış halkların rehabilitasyonu hakkında kanunlar" kabul etti. Bu kanunlar Rusya Federasyonu dahilinde yaşayan halkların 1943-1944 tarihi öncesindeki ulusal devlet yapılarına vurgu yaparak, önceki devlet sistemlerini yeniden inşa etme hakkı vermiştir. Buna rağmen, bu kanunlar Kuzey Kafkasya'nın Türk halklarına karşı tam uygulanmadı. Örneğin, 1943 yılına kadar Karaçay özerk Bölgesi mevcut olmuş, fakat söz konusu kanunlar yürürlüğe girdikten sonra Karaçaylar'ın özerk yönetimi kabul edilmemiş ve onlar Karaçay-

10 Хаджи Мурат Сабанчиев, "Сталинские депортации народов Северного Кавказа в 1943-1944", Литературный Кавказ, 2014, No. 4 (28).

Çerkez Cumhuriyeti bünyesine dahil edilmişler. Karaçaylar bu cumhuriyetin nüfusunun %40'ını oluşturmaktadır. Kuzey Kafkasya'da yaşayan, nüfusu 110 binden fazla olan Balkarlar, Kabardey-Balkarya Cumhuriyetine dahil edilmiş ve bu ülke içinde etnik azınlık durumuna düşürülmüşlerdir. Onlar, bu cumhuriyetin nüfusunun yalnızca %12'sini oluşturmuşlardır. Kuzey Kafkasya'da diğer Türk halklarıyla ilgili ayrımcılık yinede devam etmektedir.

1991'de Kuzey Kafkasya'da idari reformlar gerçekleştirildi. Bölgedeki özerk cumhuriyetler cumhuriyet statüsüne yükseltildi, bölge ise Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi şeklinde adlandırılır. 23 Haziran 2000'de Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin adı Güney Federal Bölgesi olarak değiştirilmiştir. 19 Ocak 2010'da Kuzey Kafkasya Güney Federal Bölgesinden çıkarılmış ve yeni kurulan ve merkezi Pyatigorsk şehri olan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'ne dahil edilmiştir. Kuzey Kafkasya Federal Bölgesine Dağıstan Cumhuriyeti, İnguşetiya Cumhuriyeti, Kabardino-Balkar Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Kuzey Osetya Alanya Cumhuriyeti, Stavropol Krayı, Çeçen Cumhuriyeti dahildir.

Bölgedeki idari sınırların sık sık değişmesi, yerli halkların değil, Kremlin'in çıkarlarını karşılıyor. Araştırmacı Mehmet Fatih Öztarsu bu konuda şöyle yazıyor:

“Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi projesinin, Kuzey Kafkasya'da yaşayan halkları etnik kimlikten ziyade farklı ortak paydalarda bir araya getirmek, çoğunluk oluşturan etnik unsurları idari ve siyasi olarak birbirinden ayırmak, katı Rus bürokrasisi olan sloviki* üzerinde düzenlemeler yapmak, yolsuzluk, rüşvet, insan hakları ihlalleri ve kaçakçılık gibi suçların önünü kesmek amacıyla olduğu Rus yetkililer tarafından belirtilmektedir. Rusya'yı bu plana iten başlıca sebepler, Çeçen mücadelesinin Rusya'ya verdiği her türlü zayıat ve bu mücadelenin farklı şekillerde bölgeye yayılmasından kaynaklanmaktadır”¹¹.

Bölgedeki bu süreçler Türk halkları için de ciddi sorunlar yaratıyor. Onların mülkiyet hakları sürekli ihlal edilmektedir.

Kabardeyler ve Balkarlar arasında toprak anlaşmazlığı mevcuttur. 2005'de Kabardey-Balkarya Cumhuriyeti'nde balkarlara ait arazilerin çoğu devlete geçti. Balkarlar bunu toprak haklarının ihlali olarak gördüler. Balkar aktivistleri, bu kararın yürürlükten kaldırılması talebiyle Cumhurbaşkanı Medvedev'e başvurdu. 2007'de Anayasa Mahkemesi kararı iptal etti, ancak bu karar uygulanmadı ve

11 Mehmet Fatih Öztarsu, Rusya'nın Kuzey Kafkasya projesi. Web Site: <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0344-rusyanin.htm>

bunun yerine bir uzlaşma komisyonu kuruldu. Sonucda, 2008’de Balkarlar ve Kabardeyler arasında çatışmalar meydana geldi, Balkar aktivistleri saldırıya uğradı. 28 Haziran 2011’de Kabardey-Balkar Cumhuriyeti Parlamentosunun kabul ettiği karara göre, Balkarlara ait 212 bin 800 hektar arazi devlete geçti¹². Bütün bunlara rağmen, sorun adil bir şekilde çözülmedi.

Dağıstan’da yaşayan Nogaylar da toprak haklarının ihlali hakkında şikayette bulunurlar. Onların arazilerinin çoğu diğer etnik gruplar tarafından otlak olarak kullanılıyor. Bunun sonucu olarak otlakların kullanımı, toprakların aşınması ve eski Nogay mezarlarına yapılan saygısızlık nedeniyle tartışmalar yaşanır. Nogaylar özerklik, Nogay kültürünün yeniden canlanmasını ve devlet organlarının baskı ve ayrımcılığına son verilmesini talep ediyorlar¹³.

Çoğunluğu Dağıstan’da yaşayan Kumuklar da özerklik, haklarını güvence altına almak için çalışan Türk halkıdır. Tarihsel olarak Kumuklar Dağıstan’da ovalık arazide yaşamıştı. Dağlarda yaşayan etnik grupların ovalık arazide yerleştirilmesinden, sürgün edilen Çeçenlerin topraklarına Kumukların göçürülmesinden sonra onlar anavatanlarında dağınık ve bölünmüş bir azınlığa dönüştüler. 1992-2003 yıllarında Kumukların 14 köyü izinsiz olarak Mahaçkala ile birleştirildi, bu köylerin toprakları ise satıldı. Bu durum aynı zamanda Kumukların komşu Avarlar, Çeçenler ve Darginler ile çarpışmasına yol açır. Dağıstan’da, devlet kurumlarında Avarlar ve Darginler daha fazla temsil edilmektedir ve Kumuklar bu durumu kendilerine karşı ayrımcılık olarak kabul ediyorlar. Kumuklara göre, onların haklarının tanınmaması gençliğin radikalleşmesinin ana nedenlerinden biridir¹⁴.

Kuzey Kafkasya’da, Türk halklarına ait toprakların ellerinden alınmaları ve bu toprakların Türk olmayanların eline geçmesi tesadüf değildir. Sürecin sistematik ve tutarlı bir şekilde uygulanması iyi düşünülmüş bir politikaya işaret eder. Rusya Federasyonu’nun yüksek güç yetkililerinin olaylara karşı ilgisizliği de düşündürücüdür.

Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu’nun ekonomik olarak en zayıf bölgesidir. Kuzey Kafkasya’da sanayinin, ulaşım ve iletişim sistemlerinin, dağıtım ağlarının az gelişmesi nedeniyle bölge halkları, özellikle Türk halkları ciddi sosyo-ekonomik

12 Северный Кавказ: сложности интеграции, Этничность и конфликт, Доклад №220 (Европа) – 19 октября 2012, с. 26-27.

13 Северный Кавказ: сложности интеграции, с 31-33.

14 Северный Кавказ: сложности интеграции, с. 33-34.

sorunlarla karşılaşmaktadır. Rusya istatistik kurumun hesaplamalarına göre özerk cumhuriyetlerin çıkarması gereken gayri safi milli hasıla üretimlerinde büyük farklar görülmektedir.

Rusya Federasyonunda Gayri Safi Milli Hasıla (million ruble)¹⁵

	2000	2010	2016
Rusya Federasyonu üzere	5.753.671,6	37.687.768,2	69.254.134,3
Merkez Federal Bölgesi	1.841.498,9	13.444.440,1	24.135.019,0
Kuzeybatı Federal Bölgesi	578.504,7	3.943.053,7	7.803.750,5
Volga Federal Bölgesi	1.036.789,0	5.709.469,8	10.375.870,2
Ural Federal Bölgesi	866.133,4	5.118.918,4	9.354.739,3
Sibir Federal Bölgesi	687.070,8	4.131.394,4	7.133.872,1
Uzak Doğu Federal Bölgesi	308.801,5	2.110.720,6	3.756.642,3
Güney Federal Bölgesi	329.695,3	2.337.936,9	4.896.268,6
Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi	105.178,0	891.834,3	1.797.972,3
Adıgey Cumhuriyeti	5.519,6	47.194,5	91.352,4
Kalmıkiya Cumhuriyeti	6.212,6	24.404,1	56.045,1
Dağıstan Cumhuriyeti	20.921,1	274.354,2	569.297,3
İnguşetya Cumhuriyeti	2.618,5	19.929,1	50.091,0
Kabardey-Balkar Cumhuriyeti	14.081,3	77.086,4	132.706,9
Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti	5.461,5	43.651,5	73.151,3
Kuzey Osetya-Alaniya Cumhuriyeti	8.363,2	75.327,4	125.498,3
Çeçenistan Cumhuriyeti		70.694,9	166.711,2
Krasnodar Krayı	137.125,3	1.028.308,4	2.015.934,7
Stavropol Krayı	53.732,4	330.790,8	651.925,0
Astrahan Vilayeti	28.115,7	144.888,8	338.679,5

Tablodan anlaşılmaktadır ki, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi, Rusya Federasyonu'ndaki bütün Federal Bölgelerle kıyaslandığında geride kalıyor. Örneğin, Karaçay-Çerkezya ve Kabardin-Balkar Cumhuriyetlerinde potansiyel gayri safi milli hasılasının ancak % 40'ını, Dağıstan Cumhuriyeti'nde ise, yaklaşık % 25'ini çıkarabilmektedir.

Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinde yüksek oranda işsizlik hakimdir.

15 Валовой региональный продукт по субъектам Российской Федерации в 1998-2016 гг. Web Site: www.gks. ru

Rusya Federasyonunda İşsizlik Oranı (faizle)¹⁶

	2013	2014	2015	Ortalama olarak
Rusya Federasyonu üzere	5,5	5,2	5,6	5,43
Merkez Federal Bölgesi	3,3	3,1	3,5	3,30
Kuzeybatı Federal Bölgesi	4,3	4,1	4,7	4,37
Volga Federal Bölgesi	4,9	4,5	4,8	4,73
Ural Federal Bölgesi	5,7	5,8	6,2	5,90
Sibir Federal Bölgesi	7,2	7,0	7,7	7,30
Uzak Doğu Federal Bölgesi	6,5	6,4	6,3	6,40
Güney Federal Bölgesi	6,5	6,2	6,6	6,43
Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi	13,0	11,2	11,1	11,77

İstatistiksel verileri incelendiğinde Rusya’da işsizlik ortalama olara %5,43 iken, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesinde %15,2 olmuştur.

Sonuç

M.Ö. VIII yüzyıldan beri Türk halkları Kafkasya’ya yerleştiler. Onlar tarih boyunca bölgede gerçekleşen süreçlere aktif olarak katılmıştır. Kuzey Kafkasya’da devlet geleneğinin oluşumu da onların isimleriyle ilgilidir. XVI yüzyılda Rusya tarafından Kuzey Kafkasya’nın işgali başladı ve bu süreç XIX yüzyılda sona erdi. Çarlık Rusya’sının sömürgeci politikası, Kuzey Kafkasya’nın Türk Halklarının gelişimi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır, onların bazıları tarihi topraklarından sürülmüştür. Böyle bir süreç SSCB döneminde de devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında, Karaçay ve Balkarlar dahil olmak üzere Kuzey Kafkasya’da yaşayan halklar Kazakistan ve Orta Asya’ya sürgün edilmiştir.

Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra, Kuzey Kafkasya’nın Türk Halkları Rusya Federasyonu’nun bir parçası olarak kaldılar. Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu’nun ekonomik olarak en zayıf bölgesidir. Burada işsizlik oranı yeterince yüksektir. Bütün bunlar Türk Halklarının gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

16 Коршунова Д.А., “Анализ проблем безработицы и путей их преодоления на примере Северо-Кавказского федерального округа”, Научный альманах, 2016, No. 11-1 (25), с. 165.

Kaynaklar

Ayan, Ergin, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I/II (2010).

Tellioğlu, İbrahim, “Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı.

Mehmet Fatih Öztarsu, Rusya’nın Kuzey Kafkasya projesi. Web Site: <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0344-rusyanin.htm>

Yanar, Savaş, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

Валовой региональный продукт по субъектам Российской Федерации в 1998-2016гг. Web Site: www.gks.ru

Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа, М., 2003.

Исмаилов Э., Папава В. Центральный Кавказ: история, политика, экономика. Москва 2007.

Коршунова Д.А., “Анализ проблем безработицы и путей их преодоления на примере Северо-Кавказского федерального округа”, Научный альманах, 2016, №11-1 (25).

Меметов А. М., “Участие киммерийцев и скифов в этногенезе крымских татар” Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского, Серия “Филология. Социальные коммуникации”, Том 27 (66). No. 3. 2014 г. с. 3–13.

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Web Site: <http://www.demoscope.ru/>

Северный Кавказ: сложности интеграции, Этничность и конфликт, Доклад №220 (Европа) – 19 октября 2012.

Хаджи Мурат Сабанчиев, “Сталинские депортации народов Северного Кавказа в 1943-1944”, Литературный Кавказ, 2014, No. 4 (28).

Хауссиг Г.В. “К вопросу о происхождении гуннов”, Византийский временник, 1977.

The Significance of the Number 'Nine' for the States and Societies in the Early Modern Turkic Empires

Ahmad Guliyev*

Introduction

Turkic peoples have considered the number nine as bearing a special mystic significance. In accordance with the ancient Turkic customary practice, the gifts were presented in nines. One of the leading tribes of the Turks was known as the 'Tokuz Oguz', the 'Nine Oghuz'. The mysticism of the number 'nine' is used in *The Book of Dedem Korkut*. The eleventh-century Turkish poet from Central Asia, Yusuf Balasagunlu, a writer of the epic *Kutadgu bilig* (The Knowledge of How to Become Happy) compared the sunrise to the appearance of the ruler before whom nine gold-colored banners were carried¹. Abu'l Ghazi, an author of *Shajarah-i-turk* divided his work into nine chapters because 'wise men have said: "nothing must exceed the number nine"². Ottoman, Mughal and Safavid chroniclers often mention of "nine skies", "nine vaults of heaven".

The number 'nine' also played an important role in gift exchanges: it was customary to give presents in groups of nine. Gift-giving and tribute payment in denominations of nine were also recorded by both local and European authors of the late medieval and early modern periods³. This number was also observed

* Associate Professor, Institute of History of Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku/ AZERBAIJAN, ahmadguliyev@yahoo.com

- 1 Mustafa Kaçalin, *Yusuf Has Hacıb: Kutadgu Bilig*, Metin, Kültür ve Turizm Bak. Yay., 2008, (e kitap), s. 254.
- 2 *Rodoslovnnoye drevo tyurkov. Sochineniye Abul'-Gazi, Khivinskogo khana // Izvestiya obshchestva arkhologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete*, Tom XXI, Vyp. 5-6, Kazan 1906, p. 5.
- 3 Venetian traveler Marco Polo speaking about the gift-giving ritual among the Turco-Mongols states that: "And you must know their custom in offering presents to the Great Kaan (at least when the province making the present is able to do so), to present nine times nine articles. For instance, if a province sends horses, it sends nine times nine or 81 horses; of gold, nine times nine pieces of gold, and so with stuffs or whatever else the present may consist of". Henry Yule, *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East* (Volume 1) (3rd ed.), John Murray, London 1903, p. 390-391. Similarly, 13th century Armenian monk Hayton mentions: "Tatars hold the number nine in great esteem and consider the number nine as good

in administrative divisions. According to Hamd-Allah Mustawfi, 'Azerbaijan comprised nine *tumans* (vilayet), with 27 cities in the 13th and 14th centuries⁴. 16th century Venetian envoy Vincentio d'Alessandri mentions that, Tabriz city was divided into the nine municipal districts⁵.

Ottomans, Safavids and Mughals and built their legitimacy mainly on Turco-Mongol traditions and some important features of these traditions had persisted in political life until the end of the dynasty. According to the "Tadhkirat al-muluk", "the *Yasavulan-i suhbat* (Aides-de-camp) could be only the sons of respected amirs, and in olden times they were but 8 or 9 in number"⁶. Anne Broadbridge points out that, "Epitomized by the Turco-Mongolian custom of *toquz*, which involved offering gifts in nines, ritual of gifting was highly developed in the Timurid patrimonial establishment⁷. As with Timur, the number nine held special meaning for Mughals. Gifts given in sets of nine through much of the Mughal era and Mughal princes were fond of symbolism⁸. According to the author of the *Akbarnama*, the official history of Mughal Emperor Akbar (r.1556-1605) Abul Fazl, "The generations of the Mughuls are nine in number, beginning with Mughul Khan and ending with Ilkhan. The Mughuls have taken the usage of *Tuquz* (nine) from this, and they consider this number most excellent in all matters"⁹. Regarding

fortune. And if one should present anything to one's lord, it is best that one presents nine items of one wish that one's present would be graciously received and so is the practice of the Tatars unto this very day". Hayton: *Temujin and the Rise of the Mongol Empire Islamic Central Asia*: an anthology of historical sources, ed. Scott C. Levi and Ron Sela, Indiana University Press, Bloomington 2010, p. 124-125.

4 *The geographical part of the Nuzhat-al-qulub*: composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340); trans. G. Le Strange and printed for the trustees of the "E.J.W. Gibb memorial", E.J. Brill Leyden 1915-1919, p. 73.

5 *Narrative of the Most Noble Vincentio D'Alessandri* / A narrative of Italian travels in Persia, in the fifteenth and sixteenth centuries. Hakluyt Society, London 1873, p. 224.

6 *Tadhkirat al-muluk*. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Translated and explained by V. Minorsky, "E.J.W. Gibb Memorial" series, Luzac & co., London 1943, p. 64.

7 Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 179. Ahmad ibn Arabshah's description attests the importance Timurids attached to the number 'nine'. During Timur's expedition to Azerbaijan Shirvanshah Sheikh Ibrahim, offered nine of every sort of various gifts, but of slaves eight; but when the men who received those gifts said to him "Where is the ninth slave ? I myself am the ninth." said the Sheikh, and so won the heart of Timur. Ahmad ibn Arabshah, *Tamerlane, or Timur the Great Amir*, trans. J. H. Sanders, Luzac and Co., London 1936, p. 74.

8 James L. Wescoat, Joachim Wolschke-Bulmahn, *Mughal Gardens: Sources, Places, Representations, and Prospects*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 1996, p. 123.

9 *The Akbarnama of Abu'l-Fazl* (history of the reign of Akbar including an account of his predecessors) translated from the Persian, volume I, H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta 1907, p. 170.

the mystic importance of nine, Abul Fazl writes: "A work of many thousands of years was accomplished in nine days¹⁰. Similarly, he adds that, "The king has made this long march in nine days¹¹. The famous pilgrimage of Shah Abbas I (r.1587-1629) to Mashad in 1601 covered nine days¹².

Turkic peoples also used number 'nine' in legal affairs. 14th century traveler Ibn Battuta notes that, "A man in whose possession a stole horse is found is obliged to restore it to its owner and to give nine of the same value"¹³. In Great Mughal Empire, where many ancient Turkic customs continued, the chronicler Abu'l Fazl records that, an officer of the rank of *Tarkhan* was not liable to be punished provided the number of his crimes did not exceed nine. He writes: "Just rulers exempted some among their servants from certain injunctions and prohibitions, and distinguished them by this name (*Tarkhan*). A *Tarkhan* of the *Sahibqiran* was one whom his ushers did not keep out of any place, and from whom and from whose children no inquiry was made up to the number of nine faults"¹⁴.

10 *The Akbarnama of Abu'l-Fazl* (history of the reign of Akbar including an account of his predecessors) translated from the Persian, volume III, H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta 1939, p. 87.

11 *The Akbarnama*, III, p. 76.

12 Munshi, Isgandar Bey Turkman, *Tarikh-i 'alam ara-yi Abbasi*, edited by Yagub Mahmudov, translation from Persian to Azerbaijani by Shahin Farzaliyev, 2 vols, vol.II, Sharq-Qarb, Baku 2010-2014, s. 1531.

13 Ibn Battuta: *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, translated and selected by H. A. R. GIBB (The Broadway Travellers.), George Routledge, London 1929, p. 143.

14 *The Akbarnama*, vol.I II, p. 973. According to Mirza Muhammad Haidar, an author of the "Tarikh-i-Rashidi" Tarkhans had originally the following seven privileges: "1. *Tabl* (or the drum) 2. *Alam* (or the Standard). The former being called in Turki "nakara", the latter "tuman tugh". 3. Two of his servants might wear the "Qushun-tugh". 4. He might wear the Qur in the councils of the Khan, through it is custom among the Moghuls that no one but the Khan may carry his quiver in his hand. 5 Certain privileges in connection with the Khan's hunt. 6. He was to be an Amir over all the Moghuls... 7. In the presence of the Khan, the other Amirs were to sit a bow's lengths further than he from the Khan. *The Tarikh-I-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat: A History of the Moghuls of Central Asia*, an English Version: Edited, with Commentary, Notes, and Map, by N. Elias, the Translation by E. Denison Ross. S. Low, Marston, London 1895, p. 54. Mirza Muhammad Haidar continues to add: "Such were the seven privileges bestowed upon Urtubu by Chingiz Khan. When Amir Bulaji had brought Tughluk Timur Khan from the land of Kipchak, and had set him on the throne of the Khanate, he, in return for his services, received in addition to the seven privileges above enumerated, two others, so that he enjoyed nine in all. The first of the new privileges was that he should have the power of dismissing or appointing Amirs of Kushuns (that is. Amirs who had one thousand followers) without applying to, or consulting with, the Khan; and the second was as follows: Bulaji and his descendants should be permitted to commit nine crimes without being tried". *The Tarikh-I-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar*, p. 54-55.

It was also a customary among Mughals to bend the knee nine times as a sign of allegiance and reverence. The evidence for this tradition was recorded in “Baburnama”: “After advancing to the place of interview, he (The Younger Khan) nine times bent the knee; that done, went close and saw (his brother). The Elder Khan, in his turn, had risen when the Younger Khan drew near. They looked long at one another and long stood in close embrace. The Younger Khan again bent the knee nine times when retiring, many times also on offering his gift; after that, he went and sat down”¹⁵. Mirza Muhammad Haidar describes this custom in a poetic way:

“All the mighty rulers and proud princes, at one time
Bent the knee nine times in obedience to him”¹⁶.

The present article aims to explore to what extent and in what ways the number ‘nine’ continued to carry the significance for the states and societies in the Ottoman, Safavid and Mughal empires?

“Nine Heavens”

Among Turkic people ‘nine’ is also connected with the spheres, and the highest, ninth heaven is located beyond the 7 planetary spheres and the upper vault of the sky that contains the fixed stars. Annemarie Schimmel points out that, the Turks speak of 9 spheres “for there is nothing beyond 9”¹⁷. References to “nine heavens” can be found in many Safavid and Mughal sources, such as *Ahsan al-Tavarikh*¹⁸ by Hasan Rumlu, *Tarikh-i Alam Ara-yi Abbasi* by Iskandar Bek Munsh¹⁹, Akbarnama, and etc.

He’s a Shah whose heart holds the mighty talisman,
Heaven’s nine treasures come short of his weight...²⁰.

15 *The Babur-Nama in English* (Memoirs of Babur). Translated from the original Turki Text Zahiru'd-din Mubammad Babur Padshah Ghazi by Annette Susannah Beveridge, Vol. I, Luzac & Co., London 1922, p. 160.

16 *The Tarikh-I-Rashidi*, p. 30.

17 Annemarie Schimmel, *The Mystery of Numbers*, Oxford University Press, Oxford 1993, p. 170.

18 Hasan bey Rumlu, *Ahsan al-Tavarikh*. Translation from Persian with commentaries by Ogtay Efendiyev and Namig Musali, Uzanlar, Kastamonu 2017, s. 96, 155, 287, 614, 616, 627, 640.

19 Munshi, *age.*, s. 1154.

20 *Akbarnama*, vol. III, p. 104.

Gifts By Nines

The tradition of exchanging gifts held a prominent place in Ottoman, Safavid and Mughal court etiquette and diplomatic protocol. The Turkic sovereigns paid highly attention to the choice of gifts. The presentation of nine gifts meant particularly friendly intentions.

Textile goods (fabrics, garments) held a place among major gifts in exchanges between Turkic sovereigns. As pointed out by Hedda-Reindl-Kiel, lavish fabrics were standard gifts of all high-ranking dignitaries²¹. Shah Abbas I sent the Husain Beg, to the ruler of Golconda by way of embassy who brought some *tuqiz* (nine-pieces) of cloth from the Deccan and Gujarat²². According to Abul Fazl, among the gifts from the Safavid ruler Shah Tahmasp I (r.1524-1576) to Humayun (r.1530-1540; 1555-1556), were "...twelve times nine pieces of silk, including velvet, satin, European and Yezdi *kamkhab* and *bafta* – *shami* and other choice materials..."²³.

In a letter dated from the middle of Dhu 'l-Hijja 817 (February 1415) from the Ottoman sultan Mehmed I (r.1413–21) to the Mamluk sultan al-Muayyad Shaykh (r.1412–21) was stated that, "We have sent to you...intended as a gift, five *taqūzāt* of various *Rūmī* fabrics, three *taqūzāt* of European fabric, and two bundles of Persian fabric..."²⁴. Gifts from Shah Tahmasp to the Ottoman court which were sent in 1576 also included a gold embroidered tablecloth, a handkerchief for the sultan, and nine pieces of gold embroidered woolen cloths with *seraser* borders...²⁵.

The vast majority of the textile and porcelain gifts sent in 1692 by the Safavid shah Sultan Huseyn (r.1694-1722) through his ambassador Kalb'Ali Khan to the Ottoman sultan Ahmet II (r.1691-1695) on the occasion of his enthronement were in nine and its multiples: "36 cups and bowls of blue, 27 bows, 9 pieces of silk fabric, 27 pieces of velvet, 9 pieces of cashmere fabric, 9 pieces of satin fabric,

21 Reindl-Kiel, Hedda. "Power and submission. Gifting at royal circumcision festivals in the Ottoman Empire (16th-18th centuries)", *Turcica* 41 (2009), p. 49

22 *The Tūzūk-i-Jahāngīrī, or Memoirs of Jahāngīr*, trans. , Alexander Rogers, ed., Henry. Beveridge, Royal Asiatic Society, London 1909, p. 372.

23 *Akbarnama*, v. I, p. 427-428.

24 Elias I. Muhanna, "The Sultan's New Clothes: Ottoman–Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 27 (2010), p. 191.

25 Sinem Arcak, "Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501–1618", PhD diss. , University of Minnesota, Minneapolis 2012, p. 173.

9 pieces of cotton fabric of various colors, 18 carpets of small and big sizes”²⁶. Among the gifts delivered from the ruler of the Kalmyk Khanate Ayuki Khan (r. 1669–1724) to the Ottoman court in 1710 were nine bottles of musk, and nine Russian leather hides²⁷.

The customary quantity and quality of these textiles varied only according to the donor’s standing. The beğlerbeği of Tripolis sent gifts of nine for the Sultan and three for the Prince²⁸. According to Hüseyin Hezarfen’s account, governor of Egypt Canbuladzade Hüseyin Pasha’s gifts to sultan consisted of precious fabrics, silver vessels mostly in multiples of nine and for the princes Ahmad and Mustafa, in lesser multiples, such as three, four and five²⁹. The governor of Anatolia, Vizier Ali Pasha presented all fabrics in old-fashioned quantities of nine. Based on this fact, Hedda-Reindl-Kiel asserts that, “the knowledge of the old etiquette was evidently still alive, but not every governor had the potential to stick to its rules”³⁰.

Rhoads Murphey points out that, the multiples of nine were increased to suit the dynasty’s enhanced stature and international reputation in later centuries, but the essence remained unchanged³¹. Murphey asserts that, to magnify the decibel level and the impressiveness of the sultan’s household band (*mehter*), the instrumental sections were composed of nine musicians, each in keeping with the mystical significance of nine and of multiples of nine³². The processing and parading of the governors and their presentation of the *piskesh*, often deliberately denominated in nines and multiples of nine to accord with ancient Turkic customary practice, provided not only a spectacle for onlookers but also a demonstration that faithfulness to tradition and sensitivity to the proper performance of these rituals of respect and subservience carried a profound significance for the Ottomans³³.

26 Joseph Von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours*, traduit de l'allemand par J.-J. Helle, Tome 12, Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, Paris 1835-1843, p. 328-329.

27 Michael Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771*, Cornell University Press, Ithaca NY 2006, p. 61.

28 Hedda Reindl-Kiel, *age*, p. 49.

29 Murphey Rhoads, *Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800* London, England: Continuum UK, 2008, p. 190.

30 Hedda Reindl-Kiel, *age*, p. 71-72.

31 Murphey Rhoads, *age*, p. 71.

32 Murphey Rhoads, *age*, p. 72.

33 Murphey Rhoads, *age*, p. 189.

The beğlerbeği of Sayda and Beyrut, Isma’il Pasha contended himself with sending his gifts in sets of four and sancakbeği of Birecik chose his gifts in packages of three, while several more conservative (or cautious) dignitaries, such as Ömer Pasha, governor of Erzurum or his colleague in Baghdad, Abdurrahman Pasha preferred to stick to the number of nine, which was correct in terms of protocol³⁴.

Copies of the Qur’an formed the core of book gifting among the Muslim rulers. The Qur’an copies, nine large and nine small in number were included to the gifts sent from Shah Tahmasp I to Murad III (r. 1574-1595) in 1576³⁵. Among the gifts that Shah Abbas sent to Murad III for the conclusion of the peace in 1590, was nine *aba*, entirely embroidered with gold³⁶. In addition to other objects, Safavid shahs also send birds of preys in nine or multiples of nine, particularly falcons and hawks to the Ottoman sultans. Nine hawks were also among the presents sent to the Ottoman court in 1576³⁷.

The different levels of gifts exchanged were indicators of each official’s status in the state. In the eve of the *Treaty of Serav* which signed on 26 September 1618 between the Safavids and Ottomans, Safavid envoy Burun Kasım (Yadigar Ali Sultan) brought gifts to Damat Halil Pasha who was grand vizier of the Ottoman Empire in 1616–1619. According to the Ottoman sources “... to the grand vezir alone he sent nine camel-loads of sweetmeats, of preserved fruits of various sorts, of lemons and oranges.... To the agha of janissaries, to the grand vezir’s deputy, and to the other pashas and grandees of the army he sent two, three or five similar loads of presents, each as he thought proper³⁸. Gifts consisting of sweets were representative of goodwill and friendship.

The reference to the nine items can be found in Memoirs of the Moghul Emperor Humayun: “following the hunting, Shah Tahmasp sent nine deer as a present to

34 Hedda Reindl-Kiel, *age.*, p. 60.

35 Sinem Arcak, *age.*, p. 118.

36 Huseyn Farah, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg* [Ottoman-Safavid wars 1578-1590], Nurlan, Baku 2005, p. 192.

37 Sinem Arcak, *age.*, p. 119.

38 Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-Tevarih I-III, Tahlil ve Metin*, (hzl. Zeynep Aycibin), Mimar Sinan. Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora, İstanbul 2007, s. 639; Mustafa Naima, *Annals of the Turkish Empire: from 1591 to 1659*, Trans. Charles Fraser, Oriental Translation Fund, London 1832, p. 462-463.

the King (Humayun)³⁹. In other place, Humayun mentions that, “senior of the caravan presented a bow and nine arrows, offered up prayers for his (Humayun’s) success”⁴⁰. Meals were given in nine dishes during the supper given for Humayun⁴¹.

Horse gifts in nine items appear frequently in historical sources as these animals were the most valued item exchanged among the courts. Abul Fazl notes: “Among the choice presents were 206 noted elephants, nine of which obtained the special rank.”⁴² Similarly, Italian traveler and writer Niccolao Manucci who worked in Mughal court writes: “... presents sent from Shah Abbas to Mughal ruler Aurangzeb consisted of twenty-seven handsome, large and powerful horses... Nine of these horses were decked out with precious stones, and saddles decorated with pearls”⁴³. According to the order of the Shah Tahmasp dated March, 1544 to the Governor of Herat, “... on the day when he (Humayun) is host, tender a present of nine horses, of which three will be for the king’s special use...”⁴⁴. Shah Tahmasp sent gifts including nine horses for Sultan Suleyman Kanuni (r.1520-1566) in return for Ottoman presents brought to the Safavid court in Hijri 969 (1561-1562)⁴⁵.

Abul Gazi reports that, Safavid Shah Tahmasp sent to Bujugha Khan⁴⁶. Nine daggers framed in gold, nine tents, with their tops made of brocade, and the bottom of the cloth, nine horses with saddles and bridles”⁴⁷. According to “Jahangirnama”, “Bahadur Khan, governor of Qandahar, had sent seven Iraq horses and nine *tuquz* (81) of cloth stuffs”⁴⁸. In other place of this source, it is mentioned that, “Chandar Sen, who is one of the chief *zamindars* of this country,

39 Jouher, *The Tezkereh al vakiat; or, Private memoirs of the Emperor Humayun*, written in the Persian language by Jouher, Trans. Major Charles Stewart, Printed for Oriental Translation Fund, London 1832, p. 67.

40 Jouher, *age.*, p. 97.

41 Jouher, *age.*, p. 71.

42 *Akbarnama*, vol. III, p. 1122.

43 Niccolao Manucci, *Storia do Mogor; or, Mogul India 1603-1708*, Vol. 2, translated by William Irvine, J. Murray, London 1907, p. 51.

44 *Akbarnama*, vol. I, p. 423.

45 Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy Şirazi, *Təkmilätül-əxbar / Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Həşim oğlunundur* (electron kitab), Elm, Bakı 1996, s. 84.

46 Bujugha Khan (r. 1522-1526) was a ruler of Khanate of Khiva.

47 *Rodoslovnoye drevno tyurkov*, p. 187.

48 *The Tūzūk-i-Jahangīrī*, p. 319.

had the good fortune to kiss the threshold, and presented an offering of nine horses"⁴⁹.

Animals in general were a category of formal gifting, not only horses but also camels, dogs and falcons for hunt. Ibrahim Beg, the hakim of Adana, for example, sent nine horses and nine camels⁵⁰. Mustafa Beg, the ambassador of the ruler of Iran brought nine large European hunting dogs to Mughal Emperor Jahangir (r.1605-1627)⁵¹.

The ruler would accept either the entire or a part of the offerings and in these cases, they mainly took the items given in nines. Concerning this, there is a description in "Jahangirnama": "On this day Raja Kalyan, zamindar of the province of Idar, had the good fortune to kiss my threshold, and presented an elephant and nine horses as an offering; I gave him back the elephant"⁵².

It is interesting that, in some cases, gifts in nines were also sent by Turkic rulers to their non-Muslim counterparts. For instance, individual gifts from the Safavid shahs to the Tsardom of Moscow were presented in nine articles (nine *qizilbashi* velvets of gold and silver, nine combs (*darag*), nine carpets embroidered with gold and silver thread)⁵³. When Shah Abbas sent his messenger Kaya to Moscow in 1591, he sent with him as gifts to Tsar of Moscow "nine" rings⁵⁴. Gifts in nine items sent by Shah Abbas I to Doge of Venice was recorded by the Safavid documents⁵⁵.

An English traveler Anthony Jenkinson noted, gifts in nine items sent from the Khanate of Khiva to Russian tsar in 1558⁵⁶. In 1679, the ruler of the Khiva

49 *The Tūzuk-i-Jahangīrī*, p. 428.

50 Hedda Reindl-Kiel, *age.*, p. 53.

51 *The Tūzuk-i-Jahangīrī*, p. 270-271.

52 *The Tūzuk-i-Jahangīrī*, p. 427.

53 S. I. Kologrivov, *Materialy dlya istorii snosheniy Rossii s inostrannymi derzhavami v XVII v.* tip. V.D. Smirnova, Sankt-Peterburg 1911, p. 124, 131, 133.

54 *Pamyatniki diplomaticheskikh i torgovykh snosheniy Moskovskoy Rusi s Persiyei* / izdany pod redaktsiyey N. I. Veselovskogo. Tovarishchestvo parovoy skoropechatni Yablonskiy i Perott, Sankt-Peterburg 1890-1898, p. 167-168.

55 Giorgio Rota, "Safavid Envoys in Venice", in *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, p. 246.

56 *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, edited by E. Delmar Morgan and C.H. Coote, Hakluyt Society, 1st ser. vol. 72, B. Franklin New York 1967, p. 65-66. The tradition of giving presents in nines was preserved among the Uzbeks even in the 19th century. Hungarian Turkologist and traveler A.Vambéry who visited Khanate of Khiva in

Khanate Anush Muhammad Bahadur Khan sent to the Russian tsar the following gifts in nines: “9 leopard skins, 9 arrows decorated with gold, 9 good steel swords, 9 brocades, 9 *zerbafts*, 9 red velvets”. However, these gifts were robbed by the *kazaks* on the road⁵⁷.

Contemporary European Sources on the Usage of Number ‘Nine’

The usage of number nine by the Safavids and the Ottomans were recorded by European travelers and envoys visiting the Safavid and Ottoman empires. Concerning this, Michele Membre, a Venetian envoy to the Safavid court in 1539-1540, writes: “So, after an hour had passed, he (Shah Tahmasp I) ordered him (Gazi Khan Takali) to be summoned; and he came alone with a present to give to the said Shah: there were camels, 45 in number, fine horses 25⁵⁸, mules 36, lances of Babylonia about 200, slaves 9 in number and gold coins in a little bag, the quantity of which I do not remember”⁵⁹.

M.Membre, who saw Ottoman prince Mustafa⁶⁰ in Manisa on his way to the Safavid state, reports that: “.... He (Sultan Mustafa) himself, together with his *lala* or tutor, an old man with a white beard; and in front of him footmen, 9 in number, each one of the 9 wearing a very long and wide white shirt”⁶¹.

Gift exchange was an important part of celebration of holidays. The gift-giving in nine on the occasions of *Novruz* holiday was described by Membre: “After this the Easter festival which they call *Bairam* was celebrated and many festivities were

1863, speaking of the *kalim* or marriage price among the Uzbeks says: “The question is always, how many times nine, i.e. how many times nine sheep, cows, camels or horses, or how many times nine ducats, as is the custom in a town, the father is to receive for giving up his daughter. The less wealthy give twice nine, the wealthier six times nine, and the Khan alone has to pay nine times nine, for the purchase of his bride”. Vámbéry, Arminius, *Sketches of Central Asia: additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia*, Wm. H. Allen & Company London 1868, p. 103.

57 *Letter of Nadir Bahadur, and the envoy from the Khiva khanate to Feodor Akekeyevish date 3 January, 1679*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVI/15801600/Mat_Uzb_Tadz_Turkm_I/Part_I/81-100/99.htm

58 A. Morton was right in noting that, there should be 27 horses in accordance with old Turkish practice of gift-giving Michele Membre, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*. Translated with Introduction and Notes by A.H.Morton, School of Oriental and African Studies London 1993, p. 45.

59 Michele Membre, *age.*, p. 45.

60 Şehzade Mustafa (1515-1553), the eldest son of the Ottoman Sultan Suleyman Kanuni, was the prince-governor of Manisa from 1533 to 1541.

61 Michele Membre, *age.*, p. 9.

held, in the way I have already said: the pavilions placed in the *maidan* and polo played, as I have said above. And the next day, the King's Minister, Qadi-yi Jahan, gave a very great present to the Shah, which was, if I remember correctly, 9 fine horses with brocade horse-cloths and saddles of massy gold and with threads of gold in the middle of their hair; and 18 fine mules, and 36 very fine camels; and velvets, satins, many turban-cloths and cups of silver, bottles, gilded belts and I know not how much money in cash"⁶².

Italian traveler Pietro Della Valle who visited Ottoman empire in 1614-1616, writes that, "when this prince of Bitlis went to the divan to an audience with *Grand Signor* (Ottoman Sultan) he did not go without gifts, he brought, nine pieces of velvet, nine pieces of satin, nine masked, and nine pieces of wool and silk fabric..."⁶³. Jean Chardin mentions "nine small crystal mirrors" among the gifts brought by the Muscovite ambassador to the Safavid court⁶⁴.

According to Adam Olearius, a secretary of Holstein embassy, in a feast given in honour of the Europeans visiting to the Safavid court, "the meat was brought in six great copper vessels and the conserves, in nine great vessels of porcelain"⁶⁵. In his description of the Qiziluzen river, Olearius, mentions that, "Shah Tahmasp built a very fair bridge over *River Kısılsein* (Qiziluzen) of brick, containing nine arches"⁶⁶. He also writes: "while shah goes to hunting, he takes along with him nine persons of his own Retinue"⁶⁷.

Azerbaijani scholar H.H.Zarinazadeh states that, "during the Safavid period, number nine lost its previous significance and was replaced by the number ten"⁶⁸. However, the above examples from Membre's account is suffice to demonstrate that, the number nine continued to carry out its importance among the Safavids.

62 Michele Membre, *age.*, p. 36.

63 Pietro Della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: la Turchia, la Persia, e l'India, colla vita e ritratto dell'autore*, volume primo, G. Gancia 1843, p. 125-126.

64 Jean Chardin, *Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*. Tome 3 Éditeur : J.-L. de Lorme, Amsterdam 1711, p. 224.

65 Adam Olearius, *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC. XXXIX : containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries*, John Starkey and Thomas Basset, London 1669, p. 174.

66 Adam Olearius, *age.*, p. 184.

67 Adam Olearius, *age.*, p. 211.

68 Zərinəzadə H.H. *Fərs dilində Azərbaycan sözləri*. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1962, s. 219.

Conclusion

The state and societies of Ottomans, Safavids and Mughals continued to practice number nine which were attested by the accounts of both local and foreign authors. While Mughals widely practiced number nine from its diplomacy to its administrative institutions, Ottomans and Safavids maintained using number 'nine' mainly in gift-giving. Sending and receiving some gifts in numbers of 9 makes it clear that, both the Safavids and Ottomans preserved that ancient Turkic tradition. The most precious presents exchanged between these Turkic empires were in nine and its multiples. Presenting gifts in nines were also used a gift in the tributary relations.

Bibliography

Arabshah, Ahmad ibn, *Tamerlane, or Timur the Great Amir*, trans. J. H. Sanders, Luzac and Co., London 1936.

Arcak, Sinem, “*Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501–1618*”, PhD diss., University of Minnesota, Minneapolis 2012.

Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Chardin, Jean, *Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l’Orient*. Tome 3 Éditeur : J.-L. de Lorme, Amsterdam 1711.

Della Valle, Pietro, *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: la Turchia, la Persia, e l’India, colla vita e ritratto dell’autore*, volume primo, G. Gancia 1843.

Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea, edited by E. Delmar Morgan and C.H. Coote, Hakluyt Society, 1st ser. vol. 72, B. Franklin, New York 1967.

Giorgio Rota, “Safavid Envoys in Venice”, in *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, pp. 213–245.

Hammer-Purgstall, Joseph Von, *Histoire de l’Empire ottoman, depuis son origine jusqu’à nos jours*, traduit de l’allemand par J.-J. Helle, Tome 12, Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, Paris 1835-1843.

Hayton, *Temujin and the Rise of the Mongol Empire Islamic Central Asia: An anthology of historical sources* / edited by Scott C. Levi and Ron Sela, Indiana University Press, Bloomington 2010, pp 120-124.

Huseyn, Farah, *Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg* [Ottoman-Safavid wars 1578-1590], Nurlan, Baku 2005.

Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, translated and selected by H. A. R. GIBB (The Broadway Travellers.), George Routledge, London 1929.

Jouher, *The Tezkereh al vakiat; or, Private memoirs of the Emperor Humayun*, written in the Persian language by Jouher, Translated by Major Charles Stewart, Printed for Oriental Translation Fund, London 1832.

Kaçalin, Mustafa S. , *Yûsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig*, Metin, Kültür ve Turizm Bak. Yay., 2008.

Kâtip Çelebi, Fezleketü't-Tevarih I-III, Tahlil ve Metin, (hızl. Zeynep Aycibin), Mimar Sinan. Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Khodarkovsky, Michael. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771*, Cornell University Press, Ithaca, NY 2006.

Kologrivov S. I., *Materialy dlya istorii snosheniy Rossii s inostrannymi derzhavami v XVII v.*, tip. V.D. Smirnova, Sankt-Peterburg 1911.

Letter of Nadir Bahadur, and the envoy from the Khiva khanate to Feodor Akeseyevish date 3 January, 1679, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVI/15801600/Mat_Uzb_Tadz_Turkm_I/Part_I/81-100/99.htm (accessed 12 may 2018).

Manucci, Niccolao, *Storia do Mogor; or, Mogul India 1603-1708*, Vol. 2., translated by William Irvine, J. Murray, London 1907.

Membre Michele, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, translated with introduction and notes by A.H.Morton, School of Oriental and African Studies, London 1993.

Muhanna, Elias I. "The Sultan's New Clothes: Ottoman–Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 27 (2010): 189-207.

Munshi, Isgandar Bey Turkman, *Tarikh-i 'alam ara-yi Abbasi*, edited by Yagub Mahmudov, translation from Persian to Azerbaijani by Shahin Farzaliyev, 2 vols, vol.II, Sharq-Qarb, Baku 2010-2014.

Murphey, Rhoads, *Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800* Continuum UK, London 2008.

Naima, Mustafa, *Annals of the Turkish Empire: from 1591 to 1659*, Trans. Charles Fraser, Oriental Translation Fund, London 1832.

Narrative of the Most Noble Vincentio D'Alessandri / A narrative of Italian travels in Persia, in the fifteenth and sixteenth centuries, Hakluyt Society, London 1873, pp. 209-229.

Olearius, Adam, *The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC. XXXIII. and finish'd in M.DC. XXXIX : containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries*, John Starkey and Thomas Basset, London 1669.

Pamyatniki diplomaticheskikh i torgovykh snosheniy Moskovskoy Rusi s Persiyey / izdany pod redaksiyey N. I. Veselovskogo, Sankt-Peterburg: Tovarishchestvo parovoy skoropechatni Yablonskiy i Perott, 1890-1898.

Reindl-Kiel, Hedda. "Power and submission. Gifting at royal circumcision festivals in the Ottoman Empire (16th-18th centuries)", *Turcica* 41 (2009), 37-88.

Rodoslovnoye drevno tyurkov. Sochineniye Abul'-Gazi, Khivinskogo khana // Izvestiya obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete, Tom XXI, Vyp. 5-6, Kazan, 1906.

Rumlu, Hasan bey, *Ahsan al-Tavarikh*, translation from Persian with commentaries by Ogtay Efendiyev and Namig Musali, Uzanlar, Kastamonu 2017.

Schimmel, Annemarie, *The Mystery of Numbers*, Oxford University Press, Oxford 1993.

Şirazi, Xacə Zeynalabidin Əli Əbdülbəy, *Təkmilətül-əxbar* / Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Həşim oğlunundur (electron kitab), Elm, Bakı 1996.

Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), translated and explained by V. Minorsky, "E.J.W. Gibb Memorial" series, Luzac & co., London 1943.

The Akbarnama of Abu'l-Fazl (history of the reign of Akbar including an account of his predecessors), translated from the Persian volume I, III H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta 1907-1939.

The Babur-Nama in English (Memoirs of Babur), translated from the original Turki Text Zahiru'd-din Mubammad Babur Padshah Ghazi by Annette Susannah Beveridge, vol. I, Luzac & Co., London 1922.

The geographical part of the Nuzhat-al-qulub, composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340), translated by G. Le Strange and printed for the trustees of the "E.J.W. Gibb memorial", E.J. Brill, Leyden 1915-1919.

The Tarikh-I-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát: A History of the Moghuls of Central Asia, an English Version, edited, with commentary, notes, and map, by N. Elias, the translation by E. Denison Ross, S. Low, Marston, London 1895.

The Tūzuk-i-Jahāngīrī, or Memoirs of Jahāngīr, trans. , Alexander Rogers, ed., Henry. Beveridge, Royal Asiatic Society, London 1909.

Vámbéry, Arminius, *Sketches of Central Asia : additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia*, Wm. H. Allen & Company, London 1868.

Wescoat, James L., Wolschke-Bulmahn, Joachim, *Mughal Gardens: Sources, Places, Representations, and Prospects*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 1996.

Yule, Henry, *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East* (Volume 1) (3rd ed.), John Murray, London 1903.

Zärinäzadä H.H. *Fars dilindä Azärbaycan sözläri*. Azärb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1962.

Hülâgû Han'dan Emîr Timur'a Anadolu Tatarları

Ali Rıza Yağlı*

Giriş

Çinliler, Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan bütün boyları Ta-ta/Tatar olarak adlandırmıştır. Yine bunları Ak, Kara ve Yabanî Tatar olarak da sınıflandırmıştır.¹ Göktürk Yazıtları'nda Bilge Kağan ve Köl Tigin'in mücadele ettiği boylar arasında Tokuz Tatar ve Bilge Kağan'ın cenaze törenine gelen Otuz Tatar, 747-759 arasında bazen Oğuzlarla ittifak halinde bazen de muhalefette bulunan Tokuz Tatar'dan bahsedilmektedir.²

Cengiz Han ve sonrasına bakıldığında Farsça kaynakların Moğol ve Tatar, Arapça kaynakların çok az olsa da Moğol isminin yanı sıra Memlûk, İlhanlı ve Timurlu için de Tatar ismini kullandığı görülmektedir. Arap kaynakları ayrıca Moğolları Memlûk Türklerinin akrabası saymışlardır.³ Cüveynî, Türklerle Tatarları aynı

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/TÜRKİYE, arata19@gmail.com ORCID: 0000-0002-4414-3834

1 Bu tasnife göre Çinliler yakınlarında yaşayan ve diğerlerine göre de medenî olanlara Ak Tatar; göçer hayat sürdürenlere Kara Tatar ki bunların arasında Mongol (Men-ku-Ta-ta), Kerayit (Esmer), Nayman (Sekiz) gibi uluslar bulunmaktaydı. Baykal Gölü'nün ötesinde avcılıkla uğraşanlara ise Yabanî Tatar ismini vermişlerdi. İlginçtir ki Çin sınırında yaşayan sadece bir ulusun ismi Tatar idi. Faruk Sümer, "Tatarlar", *DİA*, XL, (2011), s. 168.

2 Sümer, agm., s. 168.

3 Sümer, agm., s. 168. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî eserinde Türk, Moğol ve Tatar isimlerini kullanmıştır. Cengiz Han ve devletin halkı için genel olarak Moğol, ümera için Moğol Beyleri ifadesinin yanı sıra coğrafi olarak "*Tatar diyarı*" ve "*Şark Türkleri*" sözlerini kullanması dikkat çekicidir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 5, 9, 12 vd.; Ebü'l-Fidâ, Yedinci İklimi anlatırken genel ifadeyle *Tatar* ismini kullanmış, *Berke Tatarları* veya *Müslüman Tatarlar* ile *Hülâgû Tatarları* şeklinde bir tasnif yapmıştır. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 180, 182. *Baybars Tarihi*'nde de "*Tatar*", "*Moğol askeri*" ifadelerine rastlanmaktadır. Ancak "...ne kadar Mogol ve ne kadar Tatar elçileri ve memurları varsa bunların hepsinin toplanmalarını emretti." ifadesi dikkat çekicidir. Seyfeddin Turantay'ın mahkûmiyeti hakkında verilen bilgede "...Abaka'ya iki yüz at ve dört yüz dirhem verdiği gibi Mogol beylerinden birçoklarına da hediyeler vermiş ve kışın bin Tatara da bakacağını vaat etmiş olmakla hayatını satın almış idi.", Kayseri Kahramanmaraş arasında bulunan Göynük taraflarında geçen bir hadisede "...Tatarlardan Giray'ın kumandası altında bulunan üç bin süvarilik bir kuvvet..." sözleri yer almaktadır. İfadelere bakılacak olursa, yönetici sınıf ve merkez ümerasına Moğol, taşradakilere Tatar denildiği söylenebilir. *Baybars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara

kabul edenlerdendir.⁴ Grekçe yazılmış *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde ve Hammer'de Emîr Timur, Tatar olarak nitelenmektedir.⁵ *Tarih-i Frengi Tercümesi*'nde Türklerin, Tatar taifesinden olduğu ve Tatarya'dan Asya'ya geldikleri bildirilmektedir.⁶ Timurlu tarihçisi Yazdı ve Hondmir, Kara Tatarları Türklerin bir boyu olarak tanımlamaktadır.⁷ Hatta Hâfız Abru, Kara Tatarları "*Cema'at-i Türkmânân-ı Karâ Tatâr*" "جماعت ترکمانان قراتار" olarak anmaktadır.⁸ Jorga da Tatarların Moğolların yönetimi altındaki Türkler olduğunu belirterek Timur Devleti'ni tamamen Türk olarak ifade etmektedir.⁹

Moğolların Anadolu'ya Gelişi ve Tatar Boyları

XIV. yüzyılda Anadolu'yu yurt tutmuş Moğollar'a genellikle Tatar denilmiştir. Batıda bulunan Moğollar, Ögeday Kagan tarafından 1241'de yeni bir düzenlemeye tabi tutularak Noyanlar sancakların, emirler şehirlerin yönetimine getirilmiştir.¹⁰ İlhanlı Devleti zamanında ise Azerbaycan doğrudan merkezden yönetilmesine karşılık Horasan'la birlikte Anadolu vali ve İlhan'a bağlı sultanlar

2000, 2. bs., s. 77, 81, 85. (Bundan sonra *Baypars Tarihi*) Giray ve kardeşi Tuladay/Doladay ile Abaka Han'ın Diyarbekir Valisi Durbay Noyan Tatar boyundan olup binbaşı rütbesindedir. Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 376.

4 Sümer, agm., s. 169.

5 16. Asırda Yazılmış Grekçe *Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973, s. 97-98, 103 (Bundan sonra *Grekçe Anonim*); Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 169-170, 172 vd. (Bundan sonra *Hammer*) Yıldırım Bayezid, Ankara Savaşı'ndan sonra Emîr Timur'un huzuruna getirildiğinde konuşma sırasında "*Ey hükümdar sen bir Tatarsın yani İskitsin! Sen bir haramisin! Çalar, çırpar yaşar ve hırsızlık edersin! Doğanlar ve tazılar nedir tanımazsın! Ama ben ki Orhan'ın oğlu Sultan Murad gibi hükümdarların oğluyum, zağarlarım, tazılarım ve doğanlarım olması gerektir.*" sözlerini sarf etmiştir. *Grekçe Anonim*, s. 105; başka bir Osmanlı kaynağında ise Emîr Timur ve ordusu için Tatar ismi kullanılmıştır. *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 168. (Bundan sonra *Lütfi Paşa*)

6 Kâtib Çelebi, *Tarih-i Frengi Tercümesi*, haz. İbrahim Solak, Palet Yayınları, Konya 2010, s. 100. (Bundan sonra *Tarih-i Frengi Tercümesi*)

7 Şerefüddin Ali Yazdı, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 409 (Bundan sonra *ZNY*); Hondmir, *Habibü's-siyer*, III/III, ed. W.M. Thackston, Harvard 1994, s. 286 (Bundan sonra *Habibü's-siyer*).

8 Hâfız Abru, *Zübdetü't-tevârih*, I, nşr. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevadî, Tahran 1372, s. 92.

9 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 49, 284 (Bundan sonra *Jorga*).

10 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, 3. bs., s. 48. Kafkasya'da bulunan Curmagun Noyan'ın kendi vergi memurları bulunmaktaydı. Aynı eser, s. 334.

tarafından yönetilmiştir.¹¹ 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Memlûk Sultan'ı Baybars'ın 1277'de yaptığı Anadolu Seferi'ne kadar olan dönemde Türkiye Selçuklu sultanları özerk bir şekilde ülkenin idaresini ellerinde bulundurmıştır. Hülâgû'nun gelmesine kadar ise Selçuklu Sultanları Karakurum'daki Büyük Han'a ve Saray'da bulunan Batu Han'a gitmişlerdir. Köseadağ Savaşı'ndan 1255'e kadar Baycu Noyan, Anadolu'da bulunmuşsa da çoğunlukla Anadolu'nun doğu kısmında ikamet etmiştir. Ancak Anadolu, Hülâgû'yla birlikte doğrudan İlhan'a bağlanmıştır.¹²

Tatar taifesinin Anadolu'ya ilk ne zaman geldiği bir muammadır. Osmanlı kaynaklarında geçen ifadelerde Süleyman Şah'la birlikte Tatar taifesinin de geldiği yönünde bilgiler geçmektedir.¹³ Ancak bir devletin tahakkümü şeklinde yapılan ilk daimî Moğol/Tatar varlığının, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'da bırakılan Moğol birlikleri olduğu görülmektedir.¹⁴ Baycu Noyan'la birlikte ise esas göç hareketi başlamıştır. Hülâgû, İran'a gelirken Baycu Noyan'a gönderdiği bir

11 A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 3. bs. , s. 232-233.

12 Togan, *age.*, s. 233-234, 235.

13 Ancak burada Osmanlı kaynaklarında geçen “*Tatar evleri*” tabiri Tatarların Anadolu'ya gelmesi hadisesinin Baycu Noyan'dan evvel olduğunu düşündürmektedir. Âşık Paşaoğlu, Süleymanşah hakkında bilgi verirken Acem padişahlarının Türklerden korktuğu için kendilerinden uzaklaştırmak istediklerini, Türklerin ulularından olan Süleymanşah'a elli bin kadar göçer evli Türkmen ve Tatar evini kendisine vererek “*Vârın, Rûm'da gaza edin*” dediklerini belirtmektedir. Süleymanşah'ın ölünce bir kısım Türkmen ve Tatar'ın Rûm'a döndüğünü ve şimdiki halde Anadolu'da olan Tatar ve Türkmenlerin o taifeden olduğunu ifade etmektedir. *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, nşr. Atsız, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 13 (Bundan sonra *Âşık Paşaoğlu*). Oruç Beğ'de “*Süleyman Şâh ol vakt Mâhân şehrinün padişahıdu, bunlar konar-göçer yörükler idi. Vardılar bu Acem begleri ittîfâk itdiler. Cingiz Han'dan kalmış konar-göçer Tatar evlerini bulup Süleyman Şâh'a koşdılar. Elli bin Tatar evlerini çıkarup, varup Rûm ve Arab vilâyetine havâle olalar. Âl-i Selçûk ve Âl-i Abbâs tefrika olmağın Süleymân Şâh ol elli bin konar-göçer Tatar evleriyle Mâhân şehriden göçdiler. Vilâyet-i Rûm'a gelmege ve Arab diyârına niyet itdiler. Vê hem işıldiler kim, Rûm vilâyetinde gazâlar olur bildiler. Bunlar ol i'tikâd ile gelüp i'tikâdlu Yörükler idi... Çün Süleymân Şâh şehîd oldı, kendüyle bile gelen konar-göçer Tatar evleri her tarafa tagıldılar. Bu Tatar begleri içinde Boz-oklu, Uç-oklu dahu dirler, bir ulu han vardı, Bacu Han dirlerdi.*” ifadesi yer almaktadır. *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 3-4 (Bundan sonra *Oruç Beğ*). “*Süleymân-şâh o kavmün hânı imiş; Göçer-evlülerün sultânı imiş; Dil ü cândan gazâyâ niyet eyler; Okur âkalları cem'yyet eyler; O yer Türkman evi yigirmi bin var; Kimi Türkman'ıdi kimisi Tâtâr*”. “*Meger Tâtâr'dan gelmişdi bir hân; Gazâ idüp hem ider Rûm'ı seyrân; Ecel irişdi kodı kâr ü bâr; Henüz Edrene'de vardur mezâr; Tâtâr Hân gitdi leşger kaldı nâ-çâr; Derilüp cem olup danışdı tâtâr; Çü hânsuz gitmege yok istita'at; İderler Yıldırım Hân'a ita'at*”. Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 22-23, 124 (Bundan sonra *Hadîdî*).

14 Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Baycu Noyan'dan ülkede asayişin temin edilmesi için şahne bırakılmasını istemiştir. Ülkede Moğol askeri bulunmuş fakat Türkiye Selçuklu Devleti'nin teşkilâtı, ordusu ve vergi usulü eskisi gibi devam etmiştir. Togan, *age.*, s. 234-235.

yarlığda kendisinin Mugan yazısında oturacağını söyleyerek onun, maiyeti ile birlikte Rum'a yerleşmesini bildirmiştir.¹⁵ Bunun üzerine Baycu Noyan, 1256'da maiyeti ile birlikte Anadolu'ya hareket etmiştir. Bu göçün zoraki olduğunu Kiragos, “*Tatarların Hülâgû'den korkuları olmasa idi, yerleştikleri bu yerlerden ayrılmayacaklardı. Fakat emir gereğince, ileri gitmek icap ediyordu.*” cümleleriyle aktarmaktadır. Sultan II. İzzeddin Keykâvus, Baycu Noyan'ın geldiğini duyunca tedirgin olmuş ve Pervane Nizameddin Hurşid'i Baycu Noyan'a elçi göndermiştir. Baycu Noyan, Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a kötü niyetle gelmediğini, sadece kendisine yaylak ve kışlak verilmesini istediğini bildirmiştir. Bu isteğe Selçuklu Sultanı ilk başta razı olsa da daha sonra reddetmiştir. Bunun üzerine Konya ile Aksaray arasındaki Sultan Han'da 13 Ekim 1256'da¹⁶ yapılan savaşı kalabalık bir Türkmen'den müteşekkil Selçuklu ordusu kaybetmiştir. İsteğin reddedilmesinin temelde iki nedeni vardır: Birincisi Anadolu'ya ilk defa büyük çapta kalıcı bir Moğol tafeisi gelmiştir, ikincisi Baycu Noyan'la gelen askerlerin aileleri başta olmak üzere diğer gelenlerin hayvanlarıyla birlikte Selçuklular için büyük bir külfet olmasıdır.¹⁷

Yukarıda belirtildiği üzere Baycu Noyan'ın bütün maiyetiyle Anadolu'ya gelmesi, Köseadağ Savaşı'ndan sonra yapılan Moğol göçlerinin sadece başlangıcıydı. Baycu Noyan'dan sonra Hülâgû ve Abaka devrinde de Anadolu'ya Moğol göçlerinin

- 15 Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1970), s. 25; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, trc. Gürsoy Solmaz, Elips Yayınları, İstanbul 2009, s. 73. (Bundan sonra Kiragos) “... *Tatar generallerinin en ileri geleni ve Han mertebesinde bulunana Hülâgû, Baçu kumandasında olan Doğu ordusuna, bütün eşya ve levâzımâtını alarak sakin bulundukları yerleri, yani Mogan Ovası'nı, Ağvanlar memleketini, Ermenistan ve Gürcistan'ı terk edip Rumenler tarafına geçmelerini ve bunların işgal ettikleri mümbit muntıkaya yerleşmelerini emretti. Filhakika Hülâgû, öyle muazzam bir orduyla gelmişti ki, Ceyhun Nehri'ni geçebilmek için hemen hemen bir ay zaman sarf etti.*”. Kiragos, s. 73.
- 16 Aksarayî, Baycu Noyan'ın Anadolu'ya geldiği 656/1258'de geldiğini bildirmektedir. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 31 (Bundan sonra *Müsâmeretü'l-Ahbâr*).
- 17 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Ümuri'l-Ala'ye (Selçuk Name)*, II, haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 144-145. (Bundan sonra *Selçuk Name*); Sümer, agm., s. 29-30; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 31-32; Kiragos, s. 74; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 46. Öyle ki, Sâhib Fahreddin Moğolların yanında olduğu süre zarfında daima onlara çok mal vermesi sonucunda artık verecek bir malı kalmamıştı. Ayrıca bütün bu yapılanlara rağmen huzur da sağlayamamıştı. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 54. Türkiye Selçuklu Devleti, Moğolları istekleri dışında hareket edemiyordu. Vezir İzzeddin Muhammed Razi'nin çabaları ile bu durumdan kurtulmak istemişlerdir. Çünkü Moğol emir ve komutanlarının gönüllerine akmak ve onları razı etmek için hazineden muazzam harcamalar yapılmaktaydı. Ayrıca giderlerin çoğalmasına karşın gelirlerde bir azalma olmuştu. Batu Han'a elçi gönderip durumu arz etmişlerdi. Batu Han, emirlerin Anadolu'ya gitmelerini yasaklamıştı. Haliyle Baycu Noyan'ın elçileri de buna dâhildi. *Selçuk Name*, II, s. 144-145. Anadolu'da Moğol nüfusunun ve malî külfetin artmasının en temel nedeni Selçuklu veziri Müineddin Pervane'nin yapmış olduğu ihtiras ve şahsî hatalarıydı. Sümer, agm., s. 44.

devam ettiği görülmektedir.¹⁸ Memlûklı Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya yaptığı sefer, İhanlı Devleti'nin Anadolu politikasında bir dönüm noktası olmuştur. Bu seferden sonra Abaka Han, Anadolu'da köklü bir yönetim değişikliğine gitmiştir. Bu değişimle birlikte Selçuklu Sultanlarının nüfuzu dinî kurumlarda sınırlı kalırken devlet yönetimi vezîr ve ona bağlı mevkilerin sorumluluğuna geçmiştir. Ancak vezîrler Moğollar tarafından tayin olunarak Moğol beylerine bağlı hale getirilmiş, yeni yönetim tarzıyla birlikte idarî işlere tayin olunan noyan ve beyler görev yerlerine kendi maiyetiyle birlikte gelip burada yerleşmiş, Anadolu'ya gönderilen askerî birlikler ise doğrudan Moğol ordu sistemine dâhil edilmiştir. Bunların yanı sıra yine merkezden Anadolu'nun büyük bir kısmına Moğol ve Türk boyları iskân edildiği görülmektedir.¹⁹ 1318'de Anadolu Valisi olan Demirtaş'ın Konya ve Niğde taraflarına Tatarları yerleştirmesi bu duruma bir emsaldir.²⁰

XIV. asrın ikinci yarısına gelindiğinde İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından Anadolu'daki Moğolların genellikle güçlü olan hükümdarın tarafına geçtiğine şahit olmaktayız.²¹ Moğolların uzun süre Anadolu'da kalmaları, Müslüman olmaları onları göçer hayat tarzı ve alışkanlıklarından alıkoymamıştır.²² Çok önemli bir askerî güç olmalarına rağmen Moğollar, Eretnalılar dışında bir devlet de kuramamışlardır. Ayrıca sürüleri için büyük otlaklara sahip olmakla beraber refah seviyeleri yüksek bir seviyededir. Nitekim İbni Arabşah, onlar için fakir veya

18 Sümer, agm., s. 45. Bu göçler sonucunda Anadolu'da bulunan Türkmenler arasında büyük göçlerin olduğu görülmektedir. Bizans uclarına, Kuzey ve Güneyde dağlık kesimlere, Memlûk toprakları bu göçlerin istikameti olmuştur. Memlûklere yapılan Kırk bin evlik Türkmen göçü sonrası bunlar Gazze- Antakya arasına yerleştirilmiştir. Sümer, agm., s. 45.

19 Togan, age., s. 236.

20 Sümer, agm., s. 118.

21 Karamanlıların Sultan Yıldırım Bayezid'e karşı yardım istemesi üzerine Kadı Burhaneddin Ahmed, Kırşehir'e hareket etmişti. Yolda Ulus emîrlerine kendine katılmaları için haber göndermiş, yanındakiler katılmış fakat uzaktakiler “*Biz Osmanoğlu'nun topraklarında oturuyoruz. Bizim yaylak ve kışlakımız onların ülkesinin yakınında bulunmaktadır. Eğer onlara karşı sizinle birleşirsek, kendimizin ve çocuklarımızın canını tehlikeye atmış ve kendi kendimizin kuyusunu kazmış oluruz. Bunun için onlar bize yaklaşınca onlara katılır, dostluğun şartını yerine getiririz.*” cevabını vermişlerdir. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 376, 377-378 (Bundan sonra *Bezm u Rezm*). Kadı Burhaneddin Ahmed, Osmanlılar ile savaşaacağı dönemde Ulus emîrleri ondan ayrılarak Osmanlılara katılmıştı. Ancak Kadı Burhaneddin Ahmed'in azmini görünce yeniden onun tarafına geçmişlerdi. *Bezm u Rezm*, s. 389-390.

22 Kırkdilim mevkiinde yapılan savaşı Kadı Burhaneddin Ahmed kazanmıştı. Ulus'un reisleri ve Moğol/Tatarın ileri gelenleri yağma isteğinde bulunmuştu. İsteğin kabul edilmesinden sonra İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar tarafları 40 gün boyunca yağmalanmıştı. Ertesi yıl bunlar Osmanlı'ya yağma için Kadı Burhaneddin'e teklif götürmüşlerse de bu öneri kabul görmemişti. *Bezm u Rezm*, s. 392-393, 401.

öğrencinin bunlara uğrasa ömrünün sonuna kadar yetecek koyun, sığır, yün ve peynir gibi emtialar toplayabileceği şeklinde bilgi vermektedir. Öyle ki muhtar bir şekilde hayatlarını sürdüren Anadolu Tatarlarını ne Karamanlılar ne de Eretnalılar itaat altına alabilmiştir.²³

Faruk Sümer, Kara Tatarlar'ın XIV. yüzyılda Moğol askerî teşkilatını sürdürerek cavangar/sol ve barangar/sağ kol olmak üzere ikili bir yapılanma içinde olduğunu, buna göre Kırşehir, Ankara, Eskişehir, Sivas, Amasya, Tokat ve Çorum yöresinde bulunan Tatarların cavangar/sol kolu²⁴; Kayseri ve Niğde yöresindeki Tatarların barangar/sağ kolu teşkil ettiğini söylemektedir.²⁵ İleri gelen Tatar beylerinden Devletşah İshaklı'da,²⁶ kardeşi Babuk Niğde'de, İsmail Ağa Beyşehir'de, Ata Beg Ilgın'da²⁷, Samagar Aksaray veya Kayseri'de, Savcı Ankara'da, Çavdarlar ise Kütahya tarafındadır.²⁸

Anadolu'da bulunan ve faaliyet gösteren Tatarların ileri gelenleri Baycu Noyan, Samagar, Babuk, Çavdar ve Sutay'dır.

Baycu Noyan ve Soyu

Moğolların *Bisu'ut* boyuna mensup olan Baycu Noyan²⁹, Curmagun/Cormagon Noyan'la³⁰ birlikte Batı'ya gelen komutanlardandır. Yapılan büyük kurultayda

23 Sümer, agm., s. 122-123.

24 Hacı Şadgeldi'nin oğlu Amasya Hâkimi Emîr Ahmed'in Tokat taraflarındaki mücadelesinde destek aldığı kabileler de cavangara dâhildi. *Bezm u Rezm*, s. 272. Kadı Burhaneddin devrinde (1382-1399) Amasya-Tokat, Yozgat bölgesinde cavangar/sol kol oymakları bulunmaktaydı. *Bezm u Rezm*, s. 304; Sümer, agm., s. 119.

25 Sümer, agm., s. 116; Sümer, "Tatarlar", s. 169.

26 Faruk Sümer, Devletşah'ın Ilgın yöresinde olduğunu söylemektedir. Sümer, agm., s. 169.

27 Faruk Sümer, Ata Beg'in İshaklı yöresinde olduğunu söylemektedir. Sümer, agm., s. 169.

28 Şikâri, *Karamannâme*, haz. Metin Sözen- Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği- Karaman Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 118, 120-121, 125 (Bundan sonra *Karamannâme*); Sümer, agm., 169.

29 İbn Bibi, Baycu Gürcü Elçi olarak vermektedir. Adil olarak nitelediği Curmagun Noyan'ın felç olması üzerine Baycu'nun tayin edildiğini bildirmektedir. *Selçuk Name*, II, s. 62. Kiragos'ta Baçu Gurteci olarak geçen Baycu Noyan, Başkomutan Çarmağan'ın dilinin tutulması üzerine açılan fal sonucunda bu göreve tayin edildiği geçmektedir. *Kiragos*, s. 49. Curmagun, *Tarih-i Âl-i Selçuk*'ta "Cürmîhân" olarak geçmektedir ve hâlâ Baycu Noyan Köseadağ Savaşı'nda ona danışmaktadır. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, terc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 43 (Bundan sonra *Tarih-i Âl-i Selçuk*).

30 Curmagun Noyan, Moğolların *Sinit/Suni'it* boyuna mensuptur ve bu tümen genel olarak doğrudan İlhan'a bağlı Diyarbekir taraflarına yerleşmiştir. Cengiz Han'ın kurmuş olduğu askerî sistemde yetişen en önemli komutanlardandır. Bu yüzden "Cengiz Han Mektebinin mensupları" arasındadır. Togan, *age.*, s. 236; Yuvalı, *age.*, s. 335, 336, 377.

ordularıyla birlikte Hülâgû'nun emrine verilmiştir. Curmagun Noyan'ın ölümünün ardından onun yerine geçmiş ve Hülâgû'nun gelişine kadar kendisine verilen bölgeyi yönetmiştir. Baycu Noyan, Köseadağ Savaşı'ndan evvel Büyük Han (Mengü Kagan)'dan aldığı emir üzerine 1242'de 30 bin seçkin Tatar atlısıyla birlikte Erzurum taraflarına bir sefer düzenlemiş, şehrin teslim olmaması üzerine burayı yağma ederek ateşe vermiştir.³¹ Yaklaşık bir yıl sonra ise Baycu Noyan ile Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, 26 Haziran 1243/12 Muharrem 641'de³² Köseadağ'da karşı karşıya gelmiş ve Baycu Noyan bu savaştan galip ayrılmıştır. Akabinde yapılan harekâtta Sivas, teslim olduğundan üç gün yağmadan sonra vergi vermek yoluyla kurtulabilmiş ve buraya bir yönetici tayin edilmiştir. Ancak Kayseri'ye yönelen Tatarlar, teslim olmadığı için şehir kılıçtan geçirilmiştir.³³

Yukarıda anlatıldığı üzere 1256'da Sultan II. İzzeddin Keykâvus'la Konya-Aksaray arasında yaptığı savaşı kazanan Baycu Noyan, Selçuklu Devleti üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Ardından Sultan II. İzzeddin Keykâvus çağrılmış fakat davete icap etmeyince kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan hapisten çıkarılıp tahta geçirilmiştir.³⁴ Baycu Noyan, Mugan'a giderek Hülâgû Han'a arzını bildirip faaliyetlerini anlattıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönmüştür.³⁵ Baycu Noyan,

31 *Selçuk Name*, II, s. 62-64; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 43; *Kıragos*, s. 49; *Jorga*, I, s. 144; *Spuler*, *age.*, s. 53; *Yuvalı*, *age.*, s. 337. *Tarih-i Âl-i Selçuk*'ta Moğolların Alâeddin Keykubâd'ın ölüm haberini alması üzerine Baycu ve Cürmihân'a Alâeddin Keykubâd'ı kastederek, "Demir Sultan gitti! Bundan sonra devlet ve zaman sizden yanadır. Gidip Rûm diyarını alınız!" diyerek kıskırtıkları ifade edilmektedir. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 43.

32 *Anonim Selçuknâme*'de 8 Safer 641/28 Temmuz 1243 olarak verilmektedir. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 43.

33 *Kıragos*, s. 50-51; *Selçuk Name*, I, s. 451; II, 64, 71, 72-73, 74-75; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 43-44; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 35. Baycu Noyan, İran taraflarında karargâh kurduğu sırada Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in elçileri gelerek Baycu Noyan'ı tehdit ve savaşa davet etmiştir. *Tarih-i Âl-i Selçuk*'ta ise, savaş öncesinde Baycu'nun Curmagun/Cormagon Noyan'a "Rûm ordusunun gücü yoktur. Bu, saf oluşturmalarından bellî" dediğini aktarır. Baycu Noyan'ın bu ifadeleri yer alsa da yine verilen ifadeyle çelişki oluşturacak bir olay daha anlatılmaktadır. Buna göre Vezir Sâhib Mühazzebüddin Baycu Noyan'ın yanına giderek "Rûm'un çok büyük bir ordusu var. Sultan Alâeddin [Keykubâd'ın zehirletilmesi] sebebiyle nefret ettiklerinden, ondan [Gıyâseddin] yüz çevirdiler. Bunu bizzet Gıyâseddin de bilir. Eğer birleşirlerse, Rûm ordusuna hiçbir ordu karşı koyamaz!" deyince endişeye kapılıp barış yapmaya razı oldukları aktarılmaktadır. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 43.

34 *Selçuk Name*, II, s. 149; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 33; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 30-31.

35 "Baycu Noyan Azerbaycan taraflarından yetiştî. Hülâgû Han ondan incinmişti, ona bağırıp "Çurmagun [Noyan] öldü. Onun yerine geçen sen İran memleketlerinde hangi işi yaptın? Düşmanın hangi safını kurdun? Hangi isyankâra boyun eğdirdin? Sen bunları yapmak yerine Moğol ordusunu Halife'nin haşmet ve azametiyle korkutuyorsun" dedi. O dîz çıkarak "benim kusurum yok, ben yapmam gerekeni yaptım, Rey kapısından Rum ve Şam ülkelerinin nihayetine kadar tel [[bayrak]] altında topladım. Ancak bir tek Bağdat işini halkın çokluğundan, asker, silah ve Bağdat'ın çok heybetli olmasından, önümüzde olan dar ve zor yollarından dolayı halledemedim ve orduyu o tarafa götürmekten çekindim. Bundan sonrası pâdişâhımızın hükmüdür. Ne söylerse emrindem" diye arz etti... Baycu

1257 sonlarında yapılan Bağdat Seferi'ne gidene kadar Kayseri, Sivas-Tokat-Amasya, Maraş ve Malatya taraflarına Rukneddin Kılıç Arslan'ın hâkimiyetini tanımayanları cezalandırmak maksadıyla şiddetli seferler yapmıştır.³⁶

Bağdat ele geçirildikten sonra Baycu Noyan öldürülmüş ve yerine Alıncak Noyan tayin edilmiştir. Ancak Baycu Noyan'ın oğulları Üvek ve Söktey ile Üvek'in çocukları Sülemiş ve Kutaktu ise Anadolu'da etkin bir şekilde yaşamaya devam etmiştir.³⁷ Bunlardan en derin iz bırakanı ise Sülemiş olmuştur. Torunu Sülemiş, Baltu isyanında gösterdiği sadakat ve kazandığı zaferden dolayı Anadolu'daki Moğol ordusunun komutanlığına getirilmeyi ummuş ancak isteği yerine getirilmeyince 1299'da isyan etmiştir. Bu isyanda Sülemiş'e Hıtahtı Taş Timur, Celayır Taş Buka'nın kardeşi İkbâl gibi Tatar ileri gelenleri de katılmıştır. Sülemiş kendisinin yerine komutanlığa tayin olunan Bayancar'ı³⁸ ve Bokucur'u³⁹ öldürmüştür. Sülemiş, Kaz Ova'da kendine katılanlardan birçoğunu beyliğe yükseltmiş, Karamanlılar ile anlaşarak onlardan 10 bin kişilik atlı kuvvet almıştır.

[Noyan] aceleyle geri döndü. Rum ülkesine ordu çekti.” Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka vd., TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 27-28. (Bundan sonra *Câmiu't-Tevârih*)

36 Baycu Noyan, Bağdat Seferi'ne katılınca II. İzzeddin Keykâvus, Malatya'ya kadar hâkimiyetini genişletmiştir. Rükneddin Kılıç Arslan ise yanında Müineddin Pervane ile birlikte Erzincan'da kışlamak zorunda kalmıştır. II. İzzeddin Keykâvus, hâkimiyetini devam ettirebilmek için Ağustos 1258'de Meraga'da bulunan Hülâgü Han'ın yanına giderek af dilemiştir. Bu görüşmenin ardından ülke iki kardeş arasında taksim edilmiştir. Buna göre Kızılırmak sınır kabul edilmiş ve batı tarafı II. İzzeddin Keykâvus'a, doğusu ise Rükneddin Kılıç Arslan'a verilmiştir. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 158 (Bundan sonra *Tabakât-ı Nâsrî*); *Câmiu't-Tevârih*, s. 38 vd.; *Selçuk Name*, II, s. 155-156; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 39, 45-46; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 46; Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, I, yay. Faik Reşit Unat-Mehmed Altay Köymen, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 41 (Bundan sonra *Neşri*); Sümer, agm., 33; *Jörga*, I, s. 145.

37 *Tabakât-ı Nâsrî*, s. 107, 112, 113, 166; *Câmiu't-Tevârih*, s. 13, 14, 27; *Selçuk Name*, II, s. 154-155; Sümer, agm., 33-34; İbni Tagrıberdi, *en-Nücmü'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 29-31 (Bundan sonra *en-Nücmü'z-Zâhire*); Spuler, *age.*, s. 46, 306. Baycu Noyan'ın öldürülme nedeni sarf ettiği “Rum ülkesini ben il kaldım” sözleridir. Sümer, agm., s. 33. İbni Tagrıberdi, Hülâgü Han'ın Baycu Noyan'ın öldürülmesinin nedeni olarak, Vezir İbni Alkamî'nin Hülâgü Han'a Baycu Noyan'ın batı tarafında kamp kurduğunda onun Halife Mutasım'la irtibat halinde olduğunu söylemesini göstermektedir. *en-Nücmü'z-Zâhire*, s. 31.

38 Bayancar Noyan, Moğolların *Uryankut* boyuna mensuptur. Yuvah, *age.*, s. 378. Bayancar Tatar/Bayancar'ın 687/Şubat 1288-Ocak 1289'da Sultan II. Alâeddin ve Osman Gazi Karaca Hisar'ı kuşattığı sırada, Ereğli'ye saldırıp şehri ateşe vererek halka zulmettiği bildirilmektedir. *Aşık Paşaoğlu*, s. 18. Hammer'de ise Taincar/Tayancar olarak geçmekte ve Sultan II. Alâeddin'in Tatarlara ağır bir yenilgi yaşattığı söylenmekle beraber komutanın öldüğü hakkında bir bilgi verilmemektedir. *Hammer*, I, s. 43-44.

39 Aksaray'de Boçhur olarak geçmektedir. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 193.

Emrinde elli-altmış bin kişilik bir orduyla Erzincan yakınlarında Mulay⁴⁰ ile karşılaşan Sülemiş, maiyetindeki Moğol-Tatarların çoğunun Mulay tarafına geçmesi sonucunda mağlup olmuştur. Ardından yanında kalan beş yüz atlı ile 13 Şaban 698/16 Mayıs 1299'da Memlûklara sığınıp Şam'a gitmiştir. Memlûkların verdiği çok az kuvvetle mücadeleye yeniden başlayan Sülemiş, Ankara yakınlarında şehrin komutanı tarafından yakalanıp Tebriz'e⁴¹ götürülmüştür. Sülemiş, Tebriz'de 27 Eylül 1299/29 Zilhicce 698'de işkence ile öldürülmüştür.⁴²

Samagar ve Soyu

Anadolu'ya gelen Samagar tümenlerinin başında Abaka Han tarafından gönderilen Samagar Noyan vardı. Samagaroğulları ve daha sonra diğer Tatar beyleri tarafından da yönetilen bu tümenler, özellikle Danişmendeli olarak geçen Amasya ve Niksar civarında yerleşmiştir.⁴³ Adlî ve askerî görevlerde bulunan ve Küyin/Kara Tatar boyuna mensup olan Samagar Noyan, Moğollar arasında ağırbaşlı, sert olmayan ve adil bir şahsiyet olarak anılmıştır. Samagar'ın Abaka Han'ın yanında da önemli noyanlar arasında olduğu ve 1289'da Argun Han döneminde de gücünü koruduğu görülmektedir. 1265'te Anadolu'ya tayin edilen Samagar, 1271'de Abaka Han'ın Sultan Baybars üzerine gönderdiği ordunun başında bulunmuştur.⁴⁴ Ancak Samagar Noyan, 672/1273-1274'te Selçuklu Başveziri Süleyman Pervane'nin Abaka Han'a şikâyeti üzerine görevden alınmış ve yerine Abaka Han'ın kardeşi Kongurtay, Anadolu'nun ordu komutanı ve genel valisi olarak tayin edilmiştir. 1277-1282 arasında mevkisini koruyan Kongurtay döneminde Samagar Noyan'ın tümen beyliğine ve yeniden Abaka Han tarafından

40 Küyin/Kara Tatar boyuna mensup olan Emîr Mulay, 1295'te Gazan Han tarafından Diyarbekir taraflarındaki tümenlere tayin olmuştur. Togan, *age.*, s. 241. Reşidüddin Gazan Han'ın Sülemiş'e karşı Emîr Kutlukşah ve Sutay Noyan'ı gönderdiğini belirtmektedir. *Câmiü't-Tevârih*, s. 275.

41 Aksarayî, "Irak diyarında savaşırların eline verdiler" şeklinde bilgi vermektedir. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 219.

42 *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 164, 193-194, 198-199, 218-219; *Câmiü't-Tevârih*, s. 274-275; Sümer, agm., s. 67-69; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 69; Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 118, 134-135.

43 Samagar Noyan, Hülâgû Han (1262) ve Abaka Han'ın (1265) Berke Han üzerine yaptığı seferlere katılmıştır. *Câmiü't-Tevârih*, s. 68, 81.

44 *Câmiü't-Tevârih*, s. 77, 79, 167; *en-Nüctümu'z-Zâhire*, s. 50; *Baypars Tarihi*, s. 5; Togan, *age.*, s. 236, 241; Yuvalı, *age.*, s. 329-330. Tarih-i Âl-i Selçuk'ta Samagar Noyan için: "Bu Samâğەر Moğol asıllı bir adamdı. Hülâgû döneminde büyük bir itibara sahipti. Her ne kadar Moğol olsa da Allah'tan korkan bir kişiydi. Allahu Teâlâ onu o dereceye ulaştırdı ki insanlar onun gelişiyile mutlu oldular. Sâhib Kazvî'nin zulminden dağılan halk, tekrar bir araya geldi." ifadesi kullanılmıştır. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 59. Sümer, agm., s. 37-38; *Baypars Tarihi*, s. 5-7; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 127.

emîr-i leşker-i memâlik-i Rum bulunduğu aynı şekilde Teküdar Ahmed (1282-1284) zamanında da bu makama tayin edildiği görülmektedir.⁴⁵ 30 Haziran 1290'da tekrar aynı göreve getirilen Samagar Noyan, kendisi gibi adil bir kişi olan Anadolu Hâce Nâsireddin bin Yavlak Arslan'ı mali işlere tayin etmiştir. Bu atamayla birlikte halk rahat bir nefes almış ve tekrar yurtlarında toplanmaya başlamışsa da Argun Han, Samagar Noyan'ın yerine kardeşi Geyhatu'yu tayin etmiştir.⁴⁶ Samagar, Argun Han'ın Mart 1291'de ölümünün ardından ortaya çıkan taht kavgasında ise Baydu'yu desteklemiştir.⁴⁷

Samagar Noyan ölünce, Danişmendeli'ndeki Kara Tatar tümeninin başına oğlu Arab'ın⁴⁸ yaşının küçük olması nedeniyle Celayir Beyi Baltu getirilmiştir. Arab ve Baltu'nun, *emîr-i leşker-i Rum* görevinde olan Tugacar'ın 1297'de azledilmesiyle birlikte başlattığı isyanı Tugacar'ın yerine tayin olan Emîr Hırmancı'yla birlikte bastırdığı görülmektedir. Aynı yıl Abuşka/Abişka Noyan⁴⁹ *emîr-i leşker-i Rum* ve Rum genel valiliğine tayin edilince Baltu'nun Kara Tatar beyliği de sona ermiştir. Tümenlerini geri vermek istemeyen Baltu, Gazan Han'a karşı isyan etmiştir. Bu isyan ise Kara Tatar tümeninin yeni beyi olan Arab ve Baycu Noyan'ın torunlarından Üvek'in oğlu Sülemiş'in, Gazan Han'ın Beylerbeyisi Emîr Kutluk Şah'ın yanında yer almasıyla bastırılmıştır. Samagaroğlu Arab ve

45 *Baypars Tarihi*, s. 33-34; Togan, *age.*, s. 239; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleken*, LIII/206 (1989), s. 183.

46 Hâce Nâsireddin, Samagar'ın tavsiyesiyle görevinde kalmış ve yaklaşık üç ay sonra da Geyhatu onu naibi tayin etmiştir. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 61-62; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 59-61. Bazı kişiler, Samagar Noyan'ı Argun Han'a şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Argun Han, kardeşi Keyhatu'ya yarlıg göndererek "*Samâğeri yakalayıp bize gönder. Rûm'u muhafaza et. Bölgenin mamur olması için adaletle davran!*" diyerek onu Samagar Noyan'ın yerine tayin etmiştir. Geyhatu, Turhal'da bulunan Samagar Noyan'a kendisini Argun Han'a götürmek için geldiğini söyleyince Samagar Noyan, "*Allah'a hamdolsun! Kendi emîrliğimde çalıştım. Bölge mamur, fakirler de şükreder oldular. Bölgenin harap olmamasını istiyorsan, sen de Hâce Nâsireddin'i elinden kaçıрма!*" cevabını vermiştir. 2 Şevvâl 689/ 8 Ekim 1290'da Samagar Noyan, Argun Han'a gönderilmiştir. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 60.

47 *Câmiu't-Tevârih*, s. 173, 178. Tatar boyuna mensup olan Samagar, Tatar boyundan Nuktan/Nukdan Hatun'dan olma Geyhatu'yu desteklememiştir. *Câmiu't-Tevârih*, s. 75, 176.

48 Aksarayî, bu dönemde Samagar Noyan'ın oğlu Arab'ın, Tokat taraflarında Danişmend vilayetinde emîr-i leşker/ordu komutanı olduğunu, önce emîr-i tümen olan Tugaçar'a karşı bir harekete girişmeyi düşündüğünü ancak sonra Kırşehir taraflarında öncü bir birliğin başında Baltu'ya saldırarak onu öldürdüğünü bildirmektedir. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 152, 153, 156, 161, 162. Bu olayın tarihi Anonim Selçuknâme'de 695/1295-1296 olarak verilmektedir. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 69.

49 Abuşka Noyan aralıklı olarak Olcaytu Han döneminde 1312 yılına kadar umumî valilik yapmıştır. Safer 720/Mart 1320'de ölmüştür. Ölümünün ardından Ogurbay, Temürbay ve Togay Temür Tatarların beyi olmuştur. Togan, *age.*, s. 244, 245.

Baycuoğlu Üvek'in bu faaliyetleri hatırı sayılır bir Tatar nüfusunun Eskişehir ve kuzey taraflarına ilerlemesine neden olmuştur.⁵⁰ Samagar Noyan'ın torunu İcil ise itaatsizlik yüzünden 1318'de Anadolu valiliğine atanan Demirtaş tarafından öldürülmüştür.⁵¹

Samagaroğulları, daha sonraki dönemlerde Kayseri ve Sivas bölgesinde faaliyet göstermiştir. 777/1375-1376'da Muhammed bin Eretna'nın oğlu Ali Bey'in üzerine Samagar ile Çaygazan'ın ordusundan bir grup saldırmış ve Ali Bey, Sivas'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁵² Daha sonra Samagar Tatarlarından Hızır Bey, Kayseri'ye saldırmak için hareket etmiş fakat Eretna'nın torunu Ali Bey, Sivas Hâkimi Hacı İbrahim'in desteğiyle Kadı Burhaneddin Ahmed'in başında bulunduğu büyük bir ordunun üzerine geldiğini öğrendiğinden geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵³ Müteakiben Sivas Hâkimi Hacı İbrahim ile Samagar Hızır Bey çok yakın dost olmuş ve bu yakınlıkları Hızır Beg'in kızı ile Hacı İbrahim'in evlenmesiyle daha da kuvvetlendirilmiştir. Bu sırada Hacı İbrahim'in, Eretna Ali Bey'i tutuklaması bölgedeki dengelerin lehine gelişmesine neden olmuştur. Samagar Tatarları, Barambaylar ile savaşın eşiğine gelince Samagar Hızır Bey, Sivas'a giderek damadı Hacı İbrahim Bey ve Kadı Burhaneddin Ahmed'le bir ittifak yapmıştır. Çünkü ne Samagar Hızır Bey ne de damadı Hacı İbrahim Bey, Barambaylarla savaşacak güçte değillerdi. Ancak bu ittifaka rağmen Hacı İbrahim Bey, Barambayların saldırılarını engelleyememiş ve yapılan savaşta ölmüştür.⁵⁴

Bu olaydan sonra Samagarlar ile Eretnalıların dostluğu devam etmiştir.⁵⁵ Eretna oğlu Ali Bey,⁵⁶ 1378'den sonra Niksar tarafına hareket ettiğinde Moğollar bölgeyi yağmalamış, fakat daha sonra Ali Bey, ganimetlerini ellerinden alınca Samagarlar onunla ittifakı bitirmiştir.⁵⁷ Buna karşın Kadı Burhaneddin Ahmed

50 *Câmiu'l-Tevârih*, s. 261, 266; Togan, *age.*, s. 241-242, 243; Sümer, *agm.*, s. 66-67; Özgüdenli, *age.*, s. 118-119.

51 *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260.

52 *Bezm u Rezm*, s. 107.

53 *Bezm u Rezm*, s. 120-121.

54 *Bezm u Rezm*, s. 128-131.

55 *Bezm u Rezm*, s. 136.

56 Eretna Ali Beg'in zamanında (1365-1380) bulunan beglerin hiçbirisi Moğol kökenli değildir. Bunlar Sivas Hâkimi Hacı İbrahim, Amasya Emîri Hacı Şadgeldi, Kayseri Kadısı ve sonra Ali Beg'in Vezîri Kadı Burhaneddin Ahmed, Ali Beg'in Naibi Seyyidi Hüsam, Koyulhisar Begi Kılıç Arslan, Tokat Hâkimi Şeyh Necib, Kayseri Sahibi Emîr Cüneyd'dir. Sümer, *agm.*, s. 125.

57 *Bezm u Rezm*, s. 151, 152.

1381'de Eretna Devleti'nin başına geçtiğinde⁵⁸ Samagar Hızır Bey, Sivas'a gelerek ona itaatini bildirmiş ve kendisine hil'at ile hediyeler verilmiştir. Bu ittifakın ilk faaliyeti Şam Türkmenleri üzerine çıkılan sefer olmuştur.⁵⁹ Hızır Beg, 1387'de Osmanlı-Karaman savaşında diğer Moğol begleri gibi Karamanoğulları safında yer almıştır.⁶⁰ 1396-1397'de büyük bir ihtimal Kayseri ve Kırşehir arasında yaşayan Samagaroğullarının başında ise Hızır Beg'in oğlu Pir Boldu/Pir Boldı bulunuyordu.⁶¹

Kara Tatarlar

Yezdî, Kara Tatarların bir Türk topluluğu olduğunu söylemekle beraber Mengü Kagan'ın bu Tatar taifesini Hülâgû Han ile birlikte İran'a gönderdiğini ifade etmiştir. Hülâgû Han da Tebriz'de iken Tatarları çoluk çocuk ve sürüleriyle birlikte Rum ve Şam bozkırlarına göndermişti. 52 gruba ayrılan Kara Tatarlar, Ebû Sa'id Han'ın ölümüyle birlikte otorite boşluğundan faydalanarak eşkıyalık

58 Kadı Burhaneddin Ahmed, başa geçtiğinde hâkimiyet alanı Sivas, Tokat, Kayseri ve Kırşehir'dir. O, yanına aldığı Türkmenlerle hem orduya taze kuvvet sağlamış hem de güvenmediği Moğollara karşı bir denge oluşturmuştur. Bu yüzden ki Moğollar önceleri gibi pek karışıklık çıkaramamıştır. Bu Türkmen begleri Akkoyunlulardan Ahmed Beg ile kardeşleri Pir Hüseyin ve Kara Yülük Osman; Dulkadirilerden Osman Beg; Mardin-Musul arasında yaşayan Bozdoğanlardan Sa'du'l-Mülk ve Ziyâu'l-Mülk kardeşlerdir. Ayrıca Kadı Burhaneddin Ahmed, Dulkadirli Halil Beg'in kızı ile evlenmiştir. Sümer, agm., s. 127. Buna karşın Mustafa Nuri Paşa, “*Sivas ve Tokat bölgeleri de Tatar kabilelerinden olan Kadı Burhaneddin'in elinden alındı.*” Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-Vukuât*, I-II, sad. Neşet Çağatay, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 9 (Bundan sonra *Netâyic ül-Vukuât*); Hammer, “... hükümetini birçok Tatar aşiretleri üzerine te'sîs etmişti.” ifadelerini kullanmaktadır. Hammer, I, s. 115.

59 *Bezm u Rezm*, s. 229.

60 Osmanlı tarihçisi Hoca Sadettin Karamanoğulları safındaki Samagar ve Tatarları ayrı olarak vermiştir. “*Turgutlu, Samagarlu, Bayburtlu, Türkmen, Tatar ve Varsak taifesiyile...*” Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 164-165 (Bundan sonra *Tacü't-Tevârih*); cavangar/sol kolda Samagar, Çaygazan, Barambay ve Tüle olduğunu söyler. Neşri, I, s. 227. Ayrıca “...tatar ve Türkmen ve Varsak ve Turgud ve Bayburd çerisin bi-kıyas cem itdi. Vê Ulus-ı Tatar beği Teberriük ve Samagar-oğlu Hızır Beğ ve Barambay ve Çaygazan ve Suğa (?) ve Tös başa cümlesi Karaman-oğlu Alâ'üd-Din Beğ yanına cem oldılar.” ifadesi yer almaktadır. Neşri, I, s. 219; Hammer'de ise Türkmen ve Turgudların oluşturduğu sol kanat komutanının Samagar Hızır Bey olduğunu bildirmektedir. Hammer, I, s. 102; I.Murat padişah olduğunda muhalefet eden Karamanoğlu'nun Tatar, Türk, Varsak, Turgut başta olmak üzere Rum ve Şam'dan askerleri vardı. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri)*, haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 22 (Bundan sonra *Giese Neşri*); Kemâlpasazâde (İbn Kemâl), *Tevârih-i Âl-i Osman*, III. Defter, haz. Abdullah Satun, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, s. 58 (Bundan sonra *İbn Kemâl*); *Lütfi Paşa*, s. 160.

61 Sümer, agm., s. 118-119; *İbn Kemâl*, s. 59; *Tacü't-Tevârih*, I, 164-165. 1396-1397'de Kayseri'ye giden ve Moğol emirlerinden Evliya'nın evinde konaklayan Kadı Burhaneddin Ahmed'e elçi, Samagaroğulları begi Hızır oğlu Pir Boldu/Pir Boldı'nın Karaman'dan ayrılarak vilâyetin sınırlarına geldiği haberini iletmiştir. *Bezm u Rezm*, s. 504.

yapmaya başlamış ve böylece oldukça zenginleşmişlerdi. Sultan Yıldırım Bayezid, Sivas ve çevresini ele geçirince Kara Tatarları da himayesi altına almıştı.⁶² Mustafa Nuri Paşa, Kara Tatar taifesi olarak Cengizli Devleti zamanında Anadolu'ya gelip Kayseri ve Sivas'ta yaşayanları kastetmiştir.⁶³ Bunlara bazen de Muğal Tatarı ismi verilmiştir. Ancak özellikle Timurlu kaynakları Anadolu'daki Tatarları Kara Tatar olarak isimlendirmiştir. Bir görüşe göre bunlara Kara Tatar denilmesinin nedeni, onların siyasi itibarlarını yitirmelerindendir.⁶⁴ Schiltberger ise Sultan Yıldırım Bayezid'in Sivas ve Ankara taraflarındaki himayesine aldığı taifeyi “*Beyaz Tatarlar*”⁶⁵ olarak zikretmektedir.⁶⁶

62 ZNY, s. 409; Caferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 37 (Bundan sonra *Târih-i Kebîr*).

63 “*Bu Kara Tatar taifesi, Cengizîler (Moğollar) tarafından Selçuklulara göz kulak olmak üzere Anadolu'ya yollanan kavimlerden olup zamanla Kayseri ve Sivas bölgelerinde çadır kurup yerleşmişlerdir.*” *Netâyûc ül-Vukuât*, s. 25.

64 Sümer, “*Tatarlar*”, s. 169; Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s. 115. Ancak bu durum biraz tartışmalıdır. Çünkü Göktürk yazıtlarında geçen *kara bodun*, *avam halk* şeklinde anımlanmaktadır. Ancak *kara bodun* sözünün zıttı olarak *ak bodun* sözü hiçbir yerde geçmemektedir. Türkçe’de *kara* sözcüğünün çeşitli anlamları vardır. Yön, yas gibi anlamlarının yanı sıra olumlu yönde de kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Karakoyunlu Kara Mehmed Beg ve Kara Yusuf Beg, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Beg ile Osman Gazi’ye ithafen Kara Osman Beg kullanımlarına rast gelinmekte ve bu lakap “*bir hayır falı*” olarak düşünülmektedir. Bu yüzden Akça Koca’nın silah arkadaşlarından Mürsel’e İzmit körfezinin güney kısımlarını fethettiği için ona “*kara*” lakabı verilmiştir. Osmanlılar Hatta Ertuğrul Gazi döneminde ilk ele geçirilen yer Karaca Dağ ve Osman Gazi’nin ilk malikânesinin adı Kara Hisar olmasının tesadüfüne Osmanlılar önem vermişlerdir. Mustafa Kafalı, “Türk Kültüründe Renkler”, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yay., Ankara 2013, s. 117-118; *Hammer*, I, s. 53, 55.

65 Çıgan-Tatar (Ak-Tatar) taifesi Sunit, Sulduz ve Uyratlarla birlikte Malatya ve Harput dolaylarına yerleşmiştir. Togan, *age.*, s. 237.

66 Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Kadı Burhaneddin Ahmed’in oğlunun elinde bulunan Sivas’ı kuşattığı zaman o da Beyaz Tataristan’da önemli bir bey olan kayınbiraderinden yardım istemiş kayınbiraderi Tatar Beyi, kadın ve çocuklarla birlikte yaklaşık kırk bin kişilik maiyetle yardımına gelmişti. Kara Yülük Osman, bunu haber alınca geri çekilmiş ve burada bir savaş hilesine başvurarak büyük gürültü çıkarttırmıştı. Gelen seslerden korkan Tatar beyi şehre girmiş ve Kara Yülük Osman, onun maiyetindekilerin bir kısmını öldürerek bir kısmını da ikna ederek yanına almıştı. Daha sonra Tatar beyi şehirden çıkarak maiyetini tekrar almak istemişse de onlar Kara Yülük Osman’ın yanında kalmaya karar vermişti. Sultan Yıldırım Bayezid, Malatya’yı ele geçirdiği sırada Beyaz Tatarlar, Ankara’yı kuşatmıştı. Bunu öğrenen Sultan, büyük oğlunu otuz bin kişilik bir kuvvetle buraya göndermiş fakat başarılı olunamamıştı. Ancak daha fazla kuvvetle yeniden gönderilen şehzâde galip gelmişti. Tatar begi ve ona bağlı iki begi tutsak alarak Yıldırım Bayezid’e teslim etmişti. Sultan Yıldırım Bayezid Tatarların başına yeni bir beg tayin etmiş ve üç tutsağı beraberinde başkente götürmüştür. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 42-43 (Bundan sonra *Kıtab-ı Diyarbekriyye*); Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 54-55, 60-61, 66.

Kara Tatarlar, Ankara Savaşı sırasında Emîr Timur tarafına geçmişlerdir. Âşık Paşaoğlu, Tatarların ihanet ettiğini ve Eretna Beg'in kardeşinin oğlu Mutahharten/Taharten'in kendi beglerinin oğlu olduğunu ve onun tarafına geçtiğini söylemektedir.⁶⁷ Yezdi, Emîr Timur'un Kara Tatarları Cete sınırına karşı tedbir amaçlı yerleştirmeyi düşündüğünü ifade etmektedir.⁶⁸ Emîr Timur, üç gün boyunca mirza ve emîrlerle yaptığı meşveretten sonra Kara Tatarların Semerkand'a götürülmesinin daha uygun olacağına karar vermişlerdi. Daha sonra Emîr Timur nüfuslarıyla ilgili kaynakların farklı rakamlar verdiği⁶⁹ Kara Tatarları gruplara ayırmış ve her birinin başına bir tümen emîri koymuştur. Bu begler Kara Tatarların güvenliği ve sevkinden sorumlu tutulmuştur.⁷⁰ Emîr Timur, Kara Tatarların başındaki Mürüvvet Beg⁷¹ ve Anadolu Tatarlarından Babuk'un oğlu AhiTeberrük/Ahi Türk'ü⁷² çağırılmış ve onlara altın işlemeli hilat

67 *Âşık Paşaoğlu*, s. 68, 70; İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 333-334 (Bundan sonra *Acâibu'l-Makdûr*); *Neşri*, I, s. 359; *Hadîdî*, s. 131; *Giese Neşri*, s. 47, 50; Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kütübü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997, s. 155, 172-173 (Bundan sonra *Künhü'l-Ahbâr*); *Oruç Beğ*, s. 40, 41-42; *Hammer*, I, s. 200, 208; *Netâyic ül-Vukuât*, s. 25. "... kâslar çalınup ceng [ü] harbî olmuş iken, nâgâh Tatar leşkeri hâyin olup, Tatar'un begleri oğlu vardı, evelden Timür Han katında olurmuş. Timür Han'ı gördi. Leşkerle Timür Han'a döndi kaçdı." *Oruç Beğ*, s. 40. Sultan Yıldırım Bayezid, "Tatar leşkerini alup, bu memlekettten alup gidesin, bu memleketterde komayasın." demiştir. Emîr Timur, "Bu dileğin kabul itdim" dedi. Hemânden Timür Han Tatar leşkerini alup kendiüyle gildi. Bu diyârda Tatar leşkerini komadı." *Oruç Beğ*, s. 41-42.

68 *ZNİ*, s. 409-410.

69 İbni Arabşah, Tatar askerlerinin sayısını "Tatarlar onların (Türklerin) ordusunun en sağlam kısmı olup, sayıları Osmanoğlu'nun askerlerinin sayısından fazlaydı ve hatta söylendiğine göre Tatarlar bu kalabalık Türk ordusunun üçte ikisine yakın kısmını oluşturmaktaydı. Yine söylendiğine göre Tatar askerlerinin sayısı, Timur'un ordusunun üçte ikisine yakındı." şeklinde belirtmektedir. *Acâibu'l-Makdûr*, s. 308-309. Yezdi, göçürülenlerin "otuz-kırk bin hane" olarak vermektedir. *ZNİ*, s. 410. Şâmi, "bin haneye yakın" göçürüldüğünü söylemektedir. Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 329 (Bundan sonra *ZNŞ*), s. 329. Hoca Sadettin Anadolu'daki Kara Tatar nüfusunu, elli iki tümen olarak vermektedir. *Tacü't-Tevârih*, I, s. 333; Tihranî Kara Tatarları "kırk bin hane" olarak vermektedir. *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, s. 42.

70 *ZNİ*, s. 410-411; *Habibü's-siyer*, III/III, s. 286. Yezdi, Emîr Timur'un "Askerler atlanıp, her bir birlik bir taraftan onları ortaya alsın ki, kimse kaçmasın. Ayrıca kimsenin onlara zarar vermesine yol koymasınlar." şeklinde emir verdiğini bildirmektedir. *ZNİ*, s. 410. Şâmi'de, "...Rum diyarından çıkararak meşrik tarafına sevketmeyi kararlaştırdı ve ılgar tarikıyla yola çıkarak Amasya'ya yakın olan Kayseriye tarafına yola gitti. Emîrzâde Şâhrûh Bahadır, Sultan Hüseyin, Emîr Süleymanşah'ı büyük bir ordu ile sağ ve sol cenahlara tayin ile aradan hiçbir ferdin çıkıp gitmesine meydan vermeyecek bir surette düşmanın yollarını kesmelerini emretti." *ZNŞ*, s. 328. Hammer Kara Tatarların göçürülmesini "...Tatar namındaki Moğolları biraz cebirle, biraz da hilye ile Ceyhun ötesine götürdü." şeklinde zikretmektedir. *Hammer*, I, s. 208.

71 Kara Tatarlardan Mürüvvet Bey, Yıldırım Osmanlı-Karaman mücadelesini fırsat bilerek Kırşehir'i ele geçirmiş ve Kadı Burhaneddin Ahmed'e teslim etmiştir. *Bezm u Rezm*, s. 374.

72 Şâmi'de "Teberrük" olarak geçmektedir. s. 328.

giydirerek onların gönlünü almış, Anadolu'da kaldıkları takdirde saldırıya maruz kalacaklarını söylemiştir. Buna karşın yine de Kara Tatar beglerinin Emîr Timur'a gönülsüz katıldıkları anlaşılmaktadır.⁷³

Kara Tatarlar, Semerkand'a dönerken yolda Dâmgân yöresinde ayaklanmış ve kendilerini götürmekle görevlendirilen Tanrıbermiş'i yaralayarak etrafı yağma etmişlerdir. Geride kalan Kara Tatarların göçürülmesinden sorumlu olan Emîr Şemseddin Abbas, Emîr Şah Melik ve Emîr Atlamış bunu öğrenince Kara Tatarlardan 3000'e yakınını öldürmüştür.⁷⁴ Emîr Timur, göçürdüğü Kara Tatarları Moğol sınırında Kaşgar ve Issık-göl civarındaki Duveyre'ye iskân etmiştir. Fakat iskân edilen Kara Tatarların buraları terk etmeleri önlenememiştir. İskân bölgelerini terk eden Kara Tatarların bir kısmı Deşt-i Kıpçak üzerinden İdiku'ya gitmiştir. Geriye kalanlar ise Emîr Timur tarafından Emîr Argunşah'ın emrine verilerek⁷⁵ Deşt-i Kıpçak ve Harezm sınırına gönderilmiştir. Göçürülen bu Kara Tatarların, Uluğ Beg'in emrine verilmek suretiyle Emîr Timur'un Hıta/Çin Seferi için toplanan iki yüz bin kişilik ordusuna dâhil edilmişlerdir.⁷⁶

Emîr Timur, Ankara Savaşı'nda sonra Kara Tatarları beraberinde götürmüşse de tamamını buna dâhil edememiştir. Geride kalan Kara Tatarlar Ankara, Çorum, Amasya, Yozgat, Ilgın, Akşehir, İshaklı, Koçhisar ve Aksaray olmak üzere Karaman bölgesinde yaşamaya devam etmiştir.⁷⁷ Nitekim İskilip'in batısında bulunan Katar kazasının adı bu Tatar beylerinden gelmektedir. XVI. yüzyılda Katar kazasında Katar Bey'in oğulları yaşamıştır. Yozgat taraflarında bulunan

73 “Sizlere zarar ziyan gelmeyecektir. Ama daha önceki padişahlarınızın emriyle yurdunuzdan çıkıp buraya gelmişsiniz. Şimdi Allah'a şükür şuradan şuraya kadar uzanan topraklar bizim oldu. Hazır fırsat varken, çoluk çocuklarımız, mal mülklerinize birlikte önceki topraklarınıza tekrar döneceksiniz.” *ẒNT*, s. 411. “...Ama Bayezid'in oğulları sizi bu halinizde bırakmayacaklar ve sizinle bu toprakları paylaşmayacaklar. Babalarına yaptığımız şeyler, onlarla anlaşma yolunu tıkamış durumda. Kısacası onların atalarının geçtiği yoldan size geçit yok. Onların durumlarını düzelterek, emrindekilerle üzerinize gelecekleri kesin...”. *Acâibu'l-Makdûr*, s. 329.

74 *Târîh-i Kêbir*, s. 43.

75 “Yine bu iki üç gün içinde (1406) Hazret-i Hâkan-ı Sa'îd'in kendilerini kabile ve dâleleriyle birlikte göçürerek Semerkand'a getirdiği Tatar başbuğları, nâiblerin güçsüzlüğü ve hâciblerin yetersizliğini bildiklerinden hep birlikte harekete geçerek ayrılmayı kalmaya tercih ettiler. Bütün ağırlıklarını alarak Nûr yolu ile Harezm'e yollandılar. Argunşah ve bir kısım koşun beyleri bunu işitince, arkalarından gittiler. Onlara yetiştiklerinde karşılık görerek, vuruşmaya başladılar. Sonunda kendilerini vuruşmadan dışarı atarak kendi ülke ve yurtlarına yöneldiler. Argunşah ve yanındakiler ise isteklerine kavuşmadan, zararlar, utanılacak bir halde ve üzüntülü olarak döndüler.” Tacü's-Selmâni, *Tarihname*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1999, 2. bs. , s. 82.

76 *Acâibu'l-Makdûr*, s. 346-347; *Tarihname*, s. 15; *ẒNT*, s. 442; *Habibü's-siyer*, III/III, s. 294; Sümer, agm., s. 117. Ayrıca bkz. Babuk ve Soyu başlığı.

77 Sümer, “Tatarlar”, s. 169.

Tatar taifesinin büyük çoğunluğu ise göç ettirilerek bunlardan boşalan yerlere Dulkadirli ve Halep Türkmenleri iskân edilmiştir. Ancak Sivas-Ankara arasındaki Ulu Yörüklerin arasında Çungar ve Çavurcu gibi Tatar oymakları mevcudiyetini korumuştur.⁷⁸

Mehmed Çelebi ise Fetret Devri'nde, Savcıoğlu Ali ve Doyuran/Doyran Bey gibi Tatar beyleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ankara Savaşı'ndan sonra Mehmed Çelebi, Bolu yakınlarında Murtazââbâd sahrasında Tatar Savcı/Tatar Savcıoğlu Ali Bey ile mücadele etmiştir.⁷⁹ Mehmed Çelebi, Süleyman Çelebi ile mücadele döneminde Bursa'dan Ankara taraflarına geldiği vakit Tatar beylerinden Doyuran Bey, maiyetiyle birlikte Mehmed Çelebi'nin huzuruna çıkarak bağlılığını bildirmiş ve hil'at giymiştir.⁸⁰ Ancak çok geçmeden Amasya'ya harekete ettiğinde Tatar Doyuran Bey, yağma hareketine girişmiştir. Mehmed Çelebi bu haberi alınca Doyuran Bey'in üzerine asker sevk etmiş ve bunlar Tatarlara baskın vermiştir. Alayı baskında dağılan Doyuran Bey de kaçarak canını zor kurtarmıştır. Tatarların malları ele geçirilmiş ve yakalanan herkes zincire vurularak Ankara yöresindeki Selasil Kalesi'nde zindana atılmıştır.⁸¹ Hoca Sadeddin, Tatar Doyuran Bey'in yaptıkları hakkında "...sözünü unutarak *Tatarlığından, yaradılışı gereğince başkaldırmak yolunu tutup gitti.*" ifadesini kullanmıştır.⁸² Mehmed Çelebi, kardeşi Musa Çelebi ile mücadelesinde ordusunun içinde Tatarlar da yer almıştır. Ayrıca 1416'da Samsun'dan dönüşte İskilip yöresinde başlarında Minnet Bey'in olduğu birkaç bin hane/üç beş bin çadır Tatar obasına rast gelen Mehmed Çelebi'nin emriyle bunların çoğu, Filibe yöresine sürülmüş ve buraya Tatar Pazarı adı verilmiştir.⁸³

78 Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar", *History Studies*, 9/4 (2017), s. 56-57; Sümer, agm., s. 169-170; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", 119. Daha fazla bilgi için bkz. Gülten, aynı makale.

79 *Neşrî*, I, s. 415; *Tacü't-Tevarih*, I, s. 322; *Künhü'l-Ahbâr*, s. 257; Neşrî, Mehmed Çelebi'nin Savcıoğlu Ali Beg'i yendikten sonra onu Selasil Kalesi'ne hapsedtiğini söylemektedir. *Neşrî*, I, s. 415. Hammer Mehmed Çelebi'nin ettiği mücadelelerde Tatar Savcı'nın askerleriyle Bolu yakınlarındaki Murtazââbâd sahrasında yeniden karşılaşarak onlara ağır yenilgi yaşattığını bildirmektedir. *Hammer*, I, s. 208.

80 *Tacü't-Tevarih*, II, s. 28.

81 *Neşrî*, II, s. 453, 455; *Tacü't-Tevarih*, II, s. 29.

82 *Tacü't-Tevarih*, II, s. 29.

83 *Neşrî*, II, s. 493, 513, 515, 543; *Hadîdî*, s. 150; *Giese Neşri*, s. 57; *Tacü't-Tevarih*, II, 98-99; Sümer, agm., s. 119; *Hammer*, I, s. 225; *Netâyic ül-Vukuât*, s. 32. "*İllerinde çok Tatar evleri gördü. Sordu: "Hey! Bu evler kimindir" dedi. "Minnet Beg'indir" dediler. "Ya hani bunların begi" dedi. "Tatar Samagar düğün yaptı. Onun düğününe vardı" dediler. Sultan Mehmed, veziri Bayazıt Paşa'ya "Temür bu memleketten Tatarlar'ı aldı, gitti dediler. Ya bu ilde bunların begleri düğün yapar. Birbirine gider, gelir. Benim seferimde bulunmazlar. Bunları sürmek gerek" dedi. Minnet Beg'i çağırttı. Getirdi. Sürdü. Bunların hepsini Filibe yöresine getirdi. Konuş*

Babuk ve Soyu

Şikârî, Karaman Bey'in yanında dört Moğol beyinden bahsetmektedir. Bunlar iki kardeş olan Devletşah ile Babuk, İsmail Ağa ve Ata Beg'dir. Bu beglerin arazi taksimatı Şikârî'de “*Sultân (Karaman Beg) bunlara Begsehri yaylakların ve İlkun yaylakların ve Niğde otlakların vermiş idi.*” şeklinde belirtilmektedir.⁸⁴ Bu dört Tatar Beg'i Karamanoğullarının askerî seferlerinde etkin rol oynamışlar ve emirlerinde on beş bin Tatar olmakla birlikte Karaman Beg'in Ankara Hâkimi Kara Dâvud üzerine çıktığı sefere katılmışlardır. Karaman Beg'in, Ankara'yı ele geçirdikten sonra bütün yaylak ve otlakları Moğol taifesine vermesi bunların Karaman Beg'in etrafında birleşmişine neden olmuştur.⁸⁵ Şikârî bunların gücünü ifade etmek için “*Pâdişâhlarının bunlarda yüz askeri yığdı.*” sözünü söylemektedir.⁸⁶ Karaman Beg, Antalya'yı Frenklerden almak için harekete geçtiğinde Devletşah ve Babuk Han'ı on bin asker ile göndermiştir.⁸⁷ Savaş esnasında orduya altı bin Tatar ile katılan İsmail Ağa ile Devletşah, Ata Beg ve Babuk'un da bulunduğu yirmi sekiz bin kişilik bir ordu, düşmanı takibe gitmiştir.⁸⁸ Yine Karamanoğlu Mehmed Beg'in 1277'de Konya'ya yaptığı seferde İsmail Ağa, Devletşah, Ata Beg ve Babuk Han yirmi bin Tatarla birlikte orduya katılarak sol kolda saf tutmuştur.⁸⁹

1277'de Karamanoğlu Mehmed Beg'in Konya'yı ele geçirmesinden sonra Ankara alınarak Ata Beg'e verilmiştir. Ardından Mahmud Beg, Ata Beg, Devletşah ve Babuk Niğde'yi otuz gün kuşatmadan sonra ele geçirmiş ve burası Babuk Han'a

hisarının yöresine koydu. Minnet'in oğlu Mehmed Beğ şimdi Koniş'ta bir imaret yaptı. Bir kervansaray dahi yaptı. Orada yerleştiler. Orayı makam edindiler.”. Aşık Paşaoğlu, s. 77-78; “Samsun'ı yöresinde nice Tatar var idi kim, Timur'dan kalmışlar idi. Anları Urum-iline sürdürüb ve Karnus tolayında kondurdu. Ol illeri ma'mûr itdi.”. Lütfi Paşa, s. 173. “Samsun'u aldıktan sonra gelüp giderken yolda İskilib'e uğradı. Anda çokluk Tatar evlerini gördi. Timür Han zamanından kalmıştı. Ol Tatar evlerini ol aradan göçürdi, Rûmelî'ne Filibe'ye getirdi. Filibe yöresine Koniş-hisâr yöresine getirdi. Ol Mehmed Beg dirlerdi, gâzi beglerden idi. Ol Mehmed Beg ol Tatarlar sebebiyle bir imâret ve bir kervânsaray yaptı. Ol yirleri ma'mur itdi. Ol Tatarlar anda yerleşüp kaldılar.” Oruç Beğ, s. 50. “Filibe kurbında Koniş nâm mahalde Mennet oğlu Muhammed Beg nâm gaziye bir imaret ve bir cami yapup mamûr eylediler...” Mehmet Yastı, *Nişancı Mehmed Paşa Tenvîr-i Âl-i Osman*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005, s. 98.

84 “Ol dahî Ermenek'de sâkin olan evlâd-ı Karamân ki, gâh bâğı-yi Tatâr ile hem-unân ve gâh kuttâ-ı tarıkla rehzenân bir bölük harâmîler idi...”; “Evlâd-ı Karamân reh-zenlerini ve sayır mütemeridni def'a sa'y için Moğol beğleri Lârende'de olurlardı. Gördüler ki, Âl-i Selçûk'da devlet ü kuwet kalmadı ümenâ-i Tatâr yâd u yağı olmağla re'âyâya râhat komadı.”. *Künhü'l-Ahbâr*, s. 36, 37.

85 *Karamannâme*, s. 114-115.

86 *Karamannâme*, s. 115.

87 *Karamannâme*, s. 117.

88 *Karamannâme*, s. 118.

89 *Karamannâme*, s. 122-123.

verilmişti.⁹⁰ Karamanoğlu Mehmed Beg, Selçuklu tahtına Cimri'yi geçirdiği vakit ülkede yapılan taksimatta Ankara Devletşah'a, Beyşehir İsmail Ağa'ya⁹¹ ve Niğde Babuk Han'a verilmişti.⁹² Bu Tatar beglerinden özellikle İsmail Ağa, Karamanoğullarının hem iç siyasetinde hem de Karamanoğlu-Eretna mücadelesinde etkin bir rol üstlenmiştir.⁹³ Ancak bu begler daha sonra Eretna-Karamanoğlu mücadelesinde Muhammed bin Eretna'yı desteklemekten de geri kalmamışlardır.⁹⁴ İlginçtir, Babuk ve maiyeti Karamanoğullarıyla ittifak ettiği dönem Argun Han devridir. Bunların neden böyle bir tavır içinde olduğu ve İlhanlıların Anadolu'daki askerî sistemine dâhil olup olmadıkları hakkında bir bilgi yoktur.

Babukoğulları 765/1363-1364'te Eretna oğlu Muhammed Beg'e karşı elde ettiği başarıdan sonra Tatarlar, bu galibiyette büyük payı olan Babuk'u Muhammed Beg'in yerine geçmesine karar vermiş ve Kayseri'ye hareket ettikten sonra Eylül-Ekim 1364'te bağımsızlık ilan edilmiştir. 1366'da Sivas'ı kuşatmışsa da Tatarların/Moğolların önemli bir kısmının kendisini terk etmesiyle sonuçsuz kalmıştır. 1378'de ise Aksaray Timarhânesi'nin Babukoğlu'nun elinde olduğu görülmektedir.⁹⁵

Bez̃m u Rez̃m'de Babuk'un oğlu olarak Ali Paşa; Şikarî'de Esen, Mahmud ve Teberrük geçmektedir. Neşrî'de Teberrük ve Babukoğlu Ali Beg şeklinde olup 1386-1387'de Ali Beg Karaman Alâüddin Ali Beg'in yanındadır. Teberrük ise Emîr Timur tarafından göçürülen Ahi Teberrük'tür. Karamanoğlu ile Osmanlıların 1387'deki mücadelesinde, "*Ulusun ulusu*" Teberrük Bey, Tatar ve Varsak uluslarının oluşturduğu bavangar/sağ kolun komutanıydı. Ali Paşa'nın oğlu Edhem ise Karamanoğlu İbrahim Beg'in emirlerindendir. Edhem'in oğlu Abdulvahab ise 831/1427-1428'de Konya'da ölmüştür.⁹⁶

Kadı Burhaneddin Ahmed, Ulus emirlerine elçi göndererek Eretnalıların Amasya Emîri Hacı Şadgeldi'ye karşı yardım istemiştir. Ulus askerlerinin komutanı ve Moğol/Tatar savaşçılarının başında bulunan Babuk Ali Paşa'nın oğlu Cildu,

⁹⁰ *Karamannâme*, s. 125.

⁹¹ Beyşehir'de Karamanoğlu Alâeddin Beg zamanında dahi İsmail Ağaoğulları bulunmaktadır. *Karamannâme*, s. 187.

⁹² *Karamannâme*, s. 129.

⁹³ *Karamannâme*, s. 130 vd.

⁹⁴ Daha fazla bilgi için bkz. *Karamannâme*, s. 187 vd.

⁹⁵ *Bez̃m u Rez̃m*, s. 149; Sümer, agm., s. 123.

⁹⁶ *Karamannâme*, s. 185, 221; *Neşrî*, I, s. 219, 221, 227, 231; Sümer, agm., s. 117, 123; *İbn Kemâl*, s. 59, 66; *Hammer*, I, s. 102.

Kadı Burhaneddin Ahmed'e yardım etmişse de savaş meydanında pek yararlık göstermemiş, savaştan sonra da zafer kutlamalarını uzaktan seyretmiştir. Daha sonra Kadı Burhaneddin Ahmed'den Hacı Şadgeldi'nin mirasını ve ondan geride kalanları istemiş ve Kadı Burhaneddin bu talebi kabul etmiştir.⁹⁷ Fakat bütün bunlara rağmen Babukoğlu Ali Paşa, Kadı Burhaneddin Ahmed'in aleyhinde Barambaylar ile birleşerek harekete geçmişse de başarılı olamamıştır.⁹⁸ Hacı Şadgeldi'nin oğlu Emîr Ahmed'in Kadı Burhaneddin Ahmed'e muhalefetine Tokat taraflarında Ali Paşa'nın da bulunduğu Ulus askerleri ona destek vermiştir.⁹⁹ Babukoğlu Ali Paşa, 1390'larda Aksaray taraflarında Düğehisar (Develi) müstahkem bir kaleye sahipti ve buna güvenerek etrafa çokça saldırmakta olup hatta Aksaray'a gelen Kadı Burhaneddin Ahmed'in yanına dahi gitmemişti. Bu sırada Ali Paşa, ailesi ve mal ile mülkünü kalede bırakarak Karahisar'a gitmiştir. Kadı Burhaneddin Ahmed, Düğehisar'ı ele geçirmiş ve ailesini serbest bırakarak onların güvenli bir biçimde Ali Paşa'nın yanına gitmesine izin vermişti. Yine de Ali Paşa Kadı Burhaneddin Ahmed'e bir tabiiyet bildirmemişti.¹⁰⁰

Çavdar ve Soyu

Çavdar, Tekudar Ahmed'in başkomutanıdır ve Argun Han'ın döneminde öldürülmüştür (1283/1284). Kerayit/Kirayit boyuna mensup Alıncak/Alinak'ın oğullarından olan Çavdar, Eskişehir taraflarındaki Çavdar Tatarlarına ismini vermiştir.¹⁰¹ 1305 dolaylarında Osman Gazi Lefke'de iken Çavdar Tatarları, Karaca Hisar pazarına saldırmıştır. O sırada Eskişehir'de bulunan Orhan Gazi bu olayı duyar duymaz Oynaş Hisarı'nda onlara ulaşıp ellerindekileri geri almıştır. Önemli bir kısmını yakalayıp Karaca Hisar'a getirerek Osman Gazi gelene kadar orada tutmuştur. Osman Gazi, Orhan Gazi'ye "...*bu zalimler müslimanlardur. Öldürmek olmaz.*" diyerek onların begleriyle antlaşıp serbest bırakmışsa da Orhan Gazi'ye "*Oğul, Orhan! Bu Tatar'a gerçi and verdik. Ancak bunların Tatarlığı gitmez. Gel, sen bu gazilerle Kara Çepiş'e ve Kara Tegin'e var*" diyerek güzel bir strateji uygulamıştır.¹⁰² Hoca Sadettin, Çavdar Tatarlarını kötü işlerle uğraşan ve işleri güçleri eşkiyalık

97 *Bezm u Rezm*, s. 243, 245, 247, 248.

98 *Bezm u Rezm*, s. 252, 256, 259.

99 *Bezm u Rezm*, s. 259 vd.

100 *Bezm u Rezm*, s. 451-452.

101 Togan, *age.*, s. 236-237, 242; Sümer, *agm.*, s. 13; Sümer, "*İlhanlı Hükümdarlarından*", s. 185.

102 *Âşık Paşaoğlu*, s. 30; *Neşri*, I, s. 123, 125; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 45-46. Hammer'de "*Çudalar*" olarak geçmektedir. *Hammer*, I, s. 51.

olan şekilde nitelemiştir.¹⁰³ Osmanlı padişahı Sultan I. Murad zamanında da Çavdar Tatarlarından bahsedilmektedir.¹⁰⁴ Çavdarlar özellikle Germiyan hâkimiyetinde Osmanlıları oldukça uğraştırmışsa da Osmanlı Devleti bunlara hâkimiyetleri altına alınca tehlike olmaktan çıkmıştır.¹⁰⁵

Çaygazanlar

Samagarların yakın komşusu olan Çaygazan/Çaygazanların da Yozgat ve Kırşehir taraflarında yurt tuttıkları kabul edilir.¹⁰⁶ Çaygazanlar 1387 yılında yapılan Karamanlı-Osmanlı savaşında Karamanoğlu safında çarpışmışlardır.¹⁰⁷ Hacı Şadgeldi, Kadı Burhaneddin Ahmed'in hâkimiyetini tanımayarak muhalefete başladığında Çaygazanları ve Tokat halkını kendi tarafına çekerek Sivas'a gitmiş ancak Çaygazanlar Kadı Burhaneddin Ahmed'den çekindikleri için Hacı Şadgeldi'yi terk etmiştir.¹⁰⁸ Çaygazanların Sultan I. Murad'a karşı Karaman Alâüddin Ali Beg'in yanında yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁹

Sutay Noyan ve Soyru

Moğolların *Sünit/Suni'it* boyuna mensup olan Sutay Noyan, Sülemiş isyanı sırasında emîr-i leşker ve umumi valilik makamında olsa da idare daha sonra bu makamlara tayin edilecek olan (1297) Gazan Han'ın eski ve sadık adamlarından Tatar Abuşka Noyan'ın elindedir. Bir süre sonra Aksaray'da ikamet etmeye başlayan Sutay Noyan, Nisan 1299'da Sülemiş'e karşı ve Gazan Han'ın Memlük üzerine yapılan iki savaşta da bulunmuştur.¹¹⁰

708/1308-1309'da Musul merkezli Diyarbekir Eyaleti'nin başına tayin olan

103 *Tacü't-Tevarih*, I, s. 45. Tacü't-Tevarih'te verilen bir bilginin Tatarlara bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Sultan Yıldırım Bayezid'in Emir Timur'a esirken tahirevane binmeyi kendisinin istediğini gerekçe olarak da “*Tatar askerlerinin kaba yüzlerinden, kılıklarından nefret ettiği için, hâyâ ve âr duyguları da ağır bastığından...*” bahsedilmektedir. *Tacü't-Tevarih*, I, s. 292.

104 “*Civârında olan hayl-i cerrâr-ı Tatar'ı dahu ki Çuvadarlu dimekle iştihârı varidi, ihzâr idiüp hayl-i leşkerle geldi, kişver ucuna irdi. Orada şehriyâr-ı İsfendiyâr-rezmle uruşup gırûdâr u ceng ildi. Ol zerre-i bî-midâr Cemşîd-i hürşîd-azmle turuşup kârzâra âheng ildi.*” İbn Kemal, s. 26.

105 *Nesri*, I, s. 123; Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 2000, s. 22.

106 Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s. 119.

107 *Nesri*, I, s. 219.

108 *Bezm u Rezm*, s. 229, 231.

109 *Nesri*, I, s. 219.

110 *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 198-199, 204-205; *Câmîü't-Tevârih*, s. 274-275, 283-284, 294; Sümer, agm., s. 67-69; Togan, age., s. 243-244; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 69; Yuvalı, age., s. 377.

Sutay Noyan'ın Rumkale/Halfeti yöresindeki Türkmenlere baskın yaptığı görülmektedir.¹¹¹ Sutay Noyan, Kara Tatar olan Mulay Noyan'ın 1312'de ölümünün ardından Diyarbekir Eyaleti'nin yönetimi kendisine verilmiştir. 1316'da Ebû Sa'id'in İlhanlı Devleti'nin başına geçmesiyle birlikte Ahlat'a vali olarak gönderilmiş ve yerine İrincin Noyan tayin edilmiştir. Ancak Emîr Çoban'ın devletin içinde gücü ele geçirmesinden sonra tekrar, 1332'de ölümüne kadar kalacağı, Diyarbekir valiliğine getirilmiştir.¹¹² Sutay'ın oğlu Baranbay/Barambay, Samagar'ın torunu İcil, Kür Buğa, Buğa ile çıkartmış olduğu karışıklık sonunda Demirtaş bunların üzerine gelmiş ve diğer üçü ölmüşse de Barambay, Diyarbekir'de bulunan babası Sutay'ın yanına kaçmıştır.¹¹³ Sutay Noyan'ın ölümünden sonra Barambay, Hacı-Tuğay ve Fulad adındaki oğulları Diyarbekir eyaletinin bir kısmıyla Ahlat bölgesine kadar olan topraklarda hâkimiyetlerini sürdürmüştür.¹¹⁴ Bu dönemde çok kuvvetli ihtimal Karakoyunlular Hacı-Tuğay idaresinde ve Akkoyunlular ise İbrahim Şah idaresinde, Sutay Noyan'ın soyuna tabi bir şekilde yaşamaktaydı. Şöyle ki Sutay Noyan'ın oğulları Hacı-Tuğay ve Barambay, Celayir Şeyh Hasan'la birlikte İlhan Musa Han ve Beglerbegi Ali Padişah'ı devirerek bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. Buna göre Ali Padişah'ın kardeşi olan Diyarbekir'deki vekili Seyfüddin Hafız'ı burayı ve Van-Erzurum bölgelerini ele geçirerek Musul Erzurum arasında hâkim olmuştur. Kısa bir süre sonra Hacı-Tuğay ve Barambay'ın oğlu İbrahim-Şah arasında mücadele başlamıştır. İbrahim-Şah Diyarbekir merkezli; Hacı-Tuğay ise Musul, Ahlat ve Erzurum arası hüküm sürmeye başlamıştır. 1343'te amcasını öldüren İbrahim-Şah Musul'a kadar hâkimiyetini genişletmiştir. Artık Barambaylar olarak anılmaya başlayan bu taife, Karakoyunlular tarafından yenilince Diyarbekir'den Orta Anadolu'ya Sivas-Kayseri civarına göç etmiş ve burada Samagarlar'la sık sık savaşmıştır. Barambayların bölgeyi terk etmesinin ardından Karakoyunlu Türkmenleri Hacı-Tuğay'ın hükmettiği Musul, Van Gölü çevresi ve Erzurum taraflarında; Akkoyunlu Türkmenleri İbrahim Şah'ın hâkim olduğu Diyarbekir'de ortaya çıkmıştır.¹¹⁵ Sultan I. Murad'la Karaman Alâüddin Ali Beğ'in 1387'de savaşında Barambaylar da Karamanlılar safında yer almıştır.¹¹⁶

111 Sümer, *agm.*, s. 77; Yuvalı, *age.*, s. 377.

112 Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I, TTK Yay. Ankara 1992, 3. bs., s. 33.

113 *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260.

114 Sümer, *age.*, s. 33-34.

115 Sümer, *age.*, s. 33-34; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 119.

116 *Neşrî*, I, s. 219.

Diğer Tatar Oymakları

Çuğa isimli Moğol boyu da büyük bir ihtimalle Sivrihisar dolaylarında yaşamıştır.¹¹⁷ XIV. asrın ilk çeyreğinde Sivrihisar taraflarında Kerayitlerden Taycı Noyan'ın torunları ve Baltu'nun oğulları Sultan Şah ve Melik Şah bulunuyordu. 1318'de Anadolu'ya vali tayin olan Demirtaş, bu iki kardeşi yakalamış ve Sultan Şah'ı ve hezâre emîrlerinden 12 tanesini öldürmüştü.¹¹⁸ Ankara bölgesinde ise Tos Buğalar vardı. Bunlar Neşri'de Tos Bağa olarak geçmiş ve I. Murad'a karşı Karaman Alâüddin Ali Beg'in yanında yer almışlardı.¹¹⁹ Yurdunun neresi olduğu belli olmamakla birlikte Tüle/Tula oymağı vardır ve onlar da Tos Buğalar gibi Alâüddin Ali Beg'in yanındadır.¹²⁰

Sonuç

Tatarların isimleri Anadolu'da Köseadağ Savaşı'ndan önce de bilinmekteydi. Tatarlar, Köseadağ Savaşı'ndan sonra özellikle 1256 ile Türkiye'ye kalıcı olarak gelmişlerse de Tatar varlığının daha evvel Anadolu'da mevcuttur. Nitekim Osman Gazi'nin atası Süleyman Şah'la Tatarların beraber anıldığı görülmektedir. Uzun yıllar Anadolu'da yaşayan bu taifeyi Emîr Timur Türkistan'a göçürse de bunlar Anadolu Tatarlarının bir kısmını oluşturmuştur. Ankara Savaşı'na kadar etkin konumda olan Tatarlar, özellikle askerî alanda isimlerinden oldukça bahsettirmişlerdi.

Baycu Noyan ve oğulları, Babuk ve oğulları, Samagar Noyan ve oğulları, Sutay Noyan ve oğulları dönemin ve sonrasının gerçeğinden söküp atılamaz. Çünkü durum öyle bir hal almıştı ki Anadolu'da yapılan mücadeleler sadece Türkler ve Tatarlar arasında olmuyordu. Özellikle Türklerin aralarında yaptıkları mücadelede bu Tatarlar da saflarını belli ediyordu. Anadolu'da kalan Kara Tatarların önemli bir kısmı Osmanlı'ya karşı Kadı Burhaneddin Ahmed ve özellikle Karamanoğullarıyla ittifak kurduğu görülmektedir. Burada dikkat çeken bir husus, Osmanlıların Anadolu'ya gelirken beraber oldukları bu taifenin mensuplarının en büyük mücadeleyi Osmanlı Devleti'ne tabi olmaya karşı verdiğidir. Türkler ve Tatarlar özellikle boy teşkilatlanması olmak üzere iç içe bir yaşamı da beraberinde getirmiştir. Nitekim özellikle bozkır geleneği dâhilinde olan

117 Sümer, agm., s. 118.

118 Sümer, agm., s. 83, 118; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 69.

119 *Neşri*, I, s. 219.

120 *Neşri*, I, s. 227; Sümer, agm., s. 119.

göçer Türklerle Tatarlar bir Türkmen boy yapılanmasının içerisinde kolaylıkla kendilerine yer buluyordu. Öyle ki hâlâ Anadolu'nun değişik yerlerinde Anadolu Tatarlarının izlerine rast gelinmektedir.

Kaynaklar

16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, haz. Şerif Baştaş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.

Âşık Paşaoğlu Tarihi, nşr. Atsız, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri), haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları. İstanbul 2010.

Baypars Tarihi, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Caferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kütübü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997.

Gülten, Sadullah, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar", *History Studies*, 9/4 (2017), ss. 53-61.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.

Hâfiz Abru, *Żübdetü't-tevârih*, I, nşr. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevadî, Tahran 1372.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I-II, haz. İsmet Parmaksızoglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Hondmir, *Habibü's-siyer*, III/III, ed. W.M. Thackston, Harvard 1994.

İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

Kafalı, Mustafa, "Türk Kültüründe Renkler", *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 115-119.

Kâtib Çelebi, *Târih-i Frengi Tercümesi*, haz. İbrahim Solak, Palet Yayınları, Konya 2010.

Kemâlpasazâde (İbn Kemâl), *Tevârih-i Âl-i Osman*, III. Defter, haz. Abdullah Satun, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Lütfî Paşa ve *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, I, yay. Faik Reşit Unat-Mehmed Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Mihâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-Vukuât*, I-II, sad. Neşet Çağatay, TTK. Yayınları, Ankara 1992.

Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, trc. Gürsoy Solmaz, Elips Yayınları, İstanbul 2009.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Oruç Beğ Tarihi, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka vd., TTK Yayınları, Ankara 2013.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1970), s. 1-147.

_____, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 175-197.

_____, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I, TTK Yayınları, Ankara 1992.

_____, "Tatarlar", *DİA*, XL (2011), s. 168-170.

Şerefüddin Ali Yezdi, *Emûr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Şikârî, *Karamannâme*, haz. Metin Sözen- Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname), terc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Witteck, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 2000.

Yastı, Mehmet, *Nişancı Mehmed Paşa Tevârih-i Âl-i Osman*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?

Altay Tayfun Özcan*

Giriş

835’de Theophilos’un (829–842) Sicilya’nın bir kısmını Arapların elinden kurtarmak üzere bir sefere girişmesi, artık neredeyse yatışmış “Arap öfkesi”ni yeniden kabartarak Bizans topraklarına çekti. Halife Mutasım’ın idaresindeki Arap ordusu o kadar hızla Anadolu’ya daldı ki 838’de Ankara’yı ele geçirmesini coğrafyanın iç bölgelerindeki en önemli tahkimatı Amorion kalesini uzunca bir kuşatmanın ardından da olsa zapt etmesi takip etti. Halife Mutasım artık muzafferane bir şekilde ordusunu Constantinopolis’e iletmemeyi düşünmekte haklıydı. Zira bu son zaferi ile Anadolu içlerinde kendisini durdurabilecek bir tahkimat kalmamış bulunuyordu. Bizans İmparatorluğu karada böylesi bir durumdayken denizlerdeki vaziyeti de parlak bir gelecek vaat etmiyordu. Nitekim Araplar sadece İmparatorluk merkezinden uzaktaki Sicilya’da değil, aynı zamanda Ege Denizi’nde bile Bizans donanmasına göz açtırmıyorlardı. Bu şartlar altında Theophilos, Araplarla mücadelesinin sadece kendi kaynaklarına dayanarak sürdüremeyeceğini görerek olası müttefikleri ile yakın ilişkiler kurmanın çarelerini aramaya koyuldu. Bunlar arasında Endülüs Emevi Halifesi II. Abdurrahman’ın (822–852) bulunması, muhatabının Müslüman olmasından ötürü ilk tahlilde şaşırtıcı gelebilir. Ancak Endülüs’deki idarenin de Abbasilerle yaşadığı meşruiyet sorunları onları da doğuda Abbasi Halifeliği’ne karşı bir müttefik arayışına sürüklüyordu. İmparator Theophilos’un olası müttefiklerinden diğeri de Karolenj İmparatoru I. Louis (814–840) idi.¹ 838’de Mainz yakınlarındaki Ingelheim’de Louis’nin huzuruna çıkan Bizans heyetinin diplomatik temasları ve bunu takip eden süreçte ikili ilişkilerin ne gibi bir gelecek verdiği meselesini şimdi bir kenara

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, altayfun@gmail.com ORCID: 0000-0002-6409-9711

1 Bizans İmparatorluğu’nun Arap saldırıları karşısındaki vaziyeti ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946, s. 6, 44; W. Duczko, *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004, s. 42.

birakalım ve temasla ilgili temel bilgilerin kaynağı olan St. Bertin kroniğindeki bir beyana dikkat kesilelim. Pek çok yazarın dikkatini ikili ilişkilerden çok daha fazla çeken bu kayıt, Baltık kıyılarının güney kesimlerinde henüz yeni yeni beliren ve Rus adı ile anılan halkın ete kemiğe büründüğü ilk ifadeyi içeriyordu:

Ve dâhi, İmparator Theophilo'nun gönderdiği Kalkedon metropoliti piskoposu Theodosius ve spatarius Theophanius'un başını çektiği) Greklerin elçilik heyeti hediyelerle birlikte İmparatorun kıymetli mektubunu taşıyarak geldiler. İmparator onları Haziran ayının on beşinci (gününde)² Ingulenheim'de memnuniyetle kabul etti. Bu elçilik heyeti, barış anlaşmasının tasdiki ile, bu barışın ve dostluk ile sevginin her iki imparator arasında devamını sağlamayı amaçlıyordu. Ve ayrıca sınırları ötesindeki halklara karşı ilahi destekle elde edilmiş zaferlerden ötürü efendi (=Bizans İmparatoru) nezaket ve memnuniyetle kutlandı³. Onlar, imparatoru ve ona tâbi olanları dostluk duyguları içerisinde zaferlerin hamisi olarak çok büyük bir hayranlıkla andılar. (Bizans İmparatoru) ayrıca, onlarla (heyetle) birlikte kendilerini, yani kendi halkını Rus olarak anan bazı kimseleri de göndermişti. Onların chacanus (kagan) unvanıyla anılan kralı, bildirdiklerine göre ona (Bizans İmparatoruna) dostluk sağlanması adına göndermişti. (Theophilo) mektubuyla, (onların) İmparatorun merhametiyle geri dönmeleri fırsatının sağlanması ve aynı zamanda yardım severliği ile imparatorluğunun tümünde gözetilebilmelerini rica ediyordu. Çünkü Constantinopolis'e geldikleri yol, barbar ve vahşi korkunç halklar tarafından tutulmuştu ve tehlike altına düşmesinler diye (bu yoldan) dönmelerini istemiyordu. Onların gelişlerinin nedenini İmparator dikkatlice tetkik ettiğinde, onların İsveç halkından olduklarını öğrendi. Dostluk talebi amaçlamaktan çok onların ve bizim devletimizin gücünü soruşturduklarına ve gelişlerinin iyi niyetle veya değil ne olursa olsun gerçeğin öğrenilmesine dek daimi surette gözetim altında tutulmalarına karar verdi.⁴

2 Pek çok yazar tarihi 18 Mayıs olarak vermektedir. Mesela bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 7. Ancak kaynakta geçen ifade Haziran ayının 15. günüdür.

3 A.A. Vasiliev'e göre Bizans elçisi, Ankara ve Amorium'un kaybedilmesini atlayarak Bizans ordularının Malatya'nın ele geçirilmesi başta olmak üzere Bizans zaferlerinden bahsetmiştir. Bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 7, 6. dn.

4 Annales Bertiniani, *SRG US*, Vol. 5, Hannoverae 1883, s. 19, 20; *The Annals of St-Bertin Ninth-Century Histories*, Vol. I, Translated and Annotated by J. L. Nelson, Manchester University Press, Manchester and New York 1994, s. 44. Ayrıca bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269 (2010), s. 71, 72.

Elçilik heyetinin akıbeti ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması İmparator Louis'nin kuşkusunun⁵ haksız çıktığını ve tahkikatı müteakip elçilerin memleketlerine döndüklerine işaret eder.⁶ Ancak bizim için esas önemli olan, Rus heyetinin efendisi olarak gösterilen “Kağan”ın gerçekte kim olduğu meselesidir. Pek çok bilim adamı, elçilerin Rus olmasından hareketle metinde Kağan unvanı ile gösterilen kişinin –kayıtta milliyeti hususunda hiçbir yargıda bulunulmamasına karşın– “peşinen” bir İsveç soylusu olduğunu kabul etmiştir ve bu yargı bilim camiasında üzerinde uzlaşmış bir karar hâline gelmiştir.⁷ Bundan ötürü de bilimsel tartışmalar ister istemez “Kağan unvanı taşıyan İsveç beyinin merkezi neredeydi” münakaşasına dönüştü. Burada bu değerlendirmeleri teker teker ele almak yerine görüşlerin Kiev, Ladoga ve İtil'in yukarı mecraları olarak üç ayrı coğrafya üzerinde yoğunlaştığını ifade etmek kâfidir.⁸ Ancak tarihçilerin bu görüşleri beyan ederlerken, hiçbir somut delil ortaya koyamadıklarını ve bundan ötürü de kanaatler üzerinden bir “bilimsel” tartışmanın yapılageldiğini vurgulamak

- 5 İmparatorun kuşkusunun kaynağına ilişkin bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 12. Alman İmparatoru'nun endişesi ile ilgili olarak ayrıca bk. W. Duczko, *age.*, s. 48, 49.
- 6 Zira heyettekilerin casus oldukları zannedilseydi St. Bertin kroniğinin yazarının bundan, devletin şamını parlatır ifadeler etrafında şekillenen sözlerle bahsedeceğini tahmin etmek zor değildir. A. A. Vasiliev'in bu husustaki değerlendirmesine de bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 12.
- 7 V.V. Bartol'd, “Arabskie İzvestiya o Rusah”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Tom 1, 1940, s. 19, 20; A. A. Şahmatov, *Drevneyšiya Sud'by Russkago Plemeni*, Petrograd 1919, s. 59; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959, s. 281; A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10, 11; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967, s. 108; A.V. Riasanovsky, “The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a ‘Normanist’ Source on Early Russian History”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge Bn. 10/ 1, 1962, s. 5, 6, 12; P. B. Golden, “The Question of the Rus’ Qaghanate”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. II (1982), s. 77-95; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 25; W. Treadgold, “Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s. 133; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol' v İstorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademiya Nauk, Moskva 1990, s. 207; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999, s. 246, 247; D. Sinor, “Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58/1 (2005), s. 5; G.P. Majeska, “Patriarch Photius and the Conversion of the Rus”, *Russian History*, 32/3-4 (2005), s. 414, 415; V. Ya. Petrukhin, “Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations”, *The World of the Khazars*, ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s. 257; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016, s. 321, 322; O. Karatay, *agm.*, s. 75, 89, 90-92; W. Duczko, *age.*, s. 2.
- 8 “Rus Kağanı'nın merkezi” ile ilgili değerlendirmelerin genel seyri ile ilgili olarak bk. W. Duczko, *age.*, s. 30-33.

gerekir. Tartışmanın bir diğer tarafında ise, bizi daha yakından alakadar eden bir soru bulunmaktaydı: “bir Rus beyi Kağan unvanını nasıl takınmıştır?”

“İsveç beyinin Kağan unvanını takınmasının nedeni” ile ilgili görüş sahipleri arasında ilk akla gelenler, bir Rus beyinin Kağan unvanı kullanmasını Hazarlardan etkilenme ile ilgili gören J. Marquart ve onun görüşünü kabul eden D.M. Dunlop⁹, *Kağan* unvanının İskandinavların *Hakon* unvanı ile aynı olmasıyla ilişkilendiren B. Z. Benedikz¹⁰, Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasını bölgesinde güçlü olduğunu ve Hazarlardan bağımsız olduğu ile ilgili gören A. P. Novosel'tsev¹¹, Rusların Hazar Kağanlığı tarafından idare edildiği günlerin bir izi olarak telakki eden A.A. Vasiliev¹², Rusların Hazarlardan bağımsızlığını kazanmaları ile ilgili gören G. Vernadsky ve M.I. Artamonov'dur.¹³ Rus Kağanı'nın varlığına ilişkin müstakil bir incelemesinde P. B. Golden bu türden mütalaaları eleştirmiştir.¹⁴ Ancak neticede kendisi de Rus beyinin *Kağan* unvanını takındığını kabul etmiş ve bu kabulü Rusların Hazarlara tâbi olmaları ile ilişkilendirmiş, unvanın Hazarlar tarafından Rus beyine bahşedildiğine inanmış, hatta Hazar Kağanı ve Rus beyinin aileleri arasında bir evlilik ilişkisinin de bu unvanın geçişliliğinde aracı rol oynamış olabileceğini dile getirmiştir.¹⁵ O. Pritsak ise Hazar Kağanı'nda *bek* unvanlı idarecinin yükselişi karşısında Kağan'ın isyana kalkıştığını ve başarısızlığa uğramasını müteakiben Rostov'a kaçarak burada bir Rus Kağanlığı kurduğu şeklinde epey farazi bir değerlendirme ortaya koymuştur.¹⁶ Bu görüşü haklı olarak “hayal ürünü” olarak görse de W. Duczko¹⁷, O. Pritsak'a yakın bir değerlendirme içerisine girerek Museviliği kabul eden *beğ* idaresince gücü sınırlandırılan Hazar Kağanlığı'nın içine düştüğü durumun Rus hükümdarınca kullanıldığını ve böylelikle Kağan unvanını takındığını ifade eder.¹⁸ Yine V. Ya. Petrukhin Rus

9 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge Yay., İstanbul 2008, s. 256.

10 B.S. Benedikz, “The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 62 (1969), s. 20.

11 A.P. Novosel'tsev, “Kievskaya Rus' i Strani Vostoka”, *Voprosi İstorii*, No. 5 (1983), s. 18. Bu görüş için bk. P. B. Golden, agm., s. 83.

12 A.A. Vasiliev, *age*, s. 11.

13 M.I. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 470; G. Vernadsky, *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944, s. 24, 25.

14 P. B. Golden, agm., s. 87.

15 P. B. Golden, agm., s. 88, 89, 96, 97.

16 O. Pritsak, “The Origin of Rus”, *The Russian Review*, 36/ 3 (1977), s. 267, 268.

17 W. Duczko'nun O. Pritsak'ın görüşüyle ilgili değerlendirmesi için bk. W. Duczko, *age*, s. 31.

18 W. Duczko, *age*, s. 29, 30, 64, 125, 254.

beyinin *kağan* unvanını kullanmasını yerel halkın beğeni ve desteğini elde etmekle ilişkili görmüş, J. Shepard ise *kagan* unvanının Ruslar tarafından kullanımını “*İsveç hükümdarı kagan unvanını üstlenmişti*” şeklinde sıradan bir kullanım/ tercih olarak değerlendirmiştir.¹⁹ W.K. Hanak da artık çok eskilerde kalan *Kağan – Hakon* aynılığı tezine bağlı kalarak²⁰ *konnungr* unvanlarının yerine *Kağan* unvanını kullanmaya başladıklarını ve bunun da Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasının Hazar Kağanı’na itaat etmiş olmalarıyla ilişkili olduğunu ifade etmiştir.²¹ K. Ericsson ise Rus olarak ifade edilenlerin Hazar Kağanı’na tâbi durumdaki Slav unsurundan kimseler olduğunu düşünmüştür.²² Bu görüşleri daha da uzatmak mümkündür. Ancak temelde hemen her görüş şu temel tespitite uzlaşmaktadır: “Rus beyinin Kağan unvanını almasında bir Hazar tesiri vardır”.²³ Türkiye’de bu meseleye ilk değinen İ. Kafesoğlu olmuştur. Rus Kağanı’nın varlığı ile ilgili değerlendirmelere inanmış olan bilim adamı bunu Rusların devlet teşkilatında Hazarlardan etkilenmelerinin bir neticesi olarak görmüştür.²⁴ Aynı görüş daha sonra A. Taşağıl tarafından da aynı şekilde kabul edilmiştir.²⁵ Son olarak O. Karatay da Rus beyinin *Kağan* unvanı takındığını kabul etmiştir. Yazar, bir çalışmasında bunu Bizans İmparatorluğu’nun Rusları Kağan unvanını takınmaya kışkırtması

- 19 J. Shepard, “The Origins of Rus’ (c.900-1015)”, *The Cambridge History of Russia*, Vol. I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006, s. 51, 52.
- 20 W.K. Hanak, *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus’ 980–1054*, Brill Publishing, Leiden Boston 2014, s. 113, 114. Rus elçilerinin zikrettikleri unvanın *Hakon* olduğu daha başka yazarlar tarafından da zikredilmiştir. Bu yazarlar için bk. W. Duczko, *age.*, s. 24. Ayrıca bk. I. Garipzanov, “The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos”, *Ruthenica*, Vol.5/ 2006, s. 10, 11.
- 21 W.K. Hanak, *age.*, s. 113.
- 22 K. Ericsson, “The Earliest Conversion of the Rus’ to Christianity”, *The Slavonic and East European Review*, 44102 (1966), s. 107-108.
- 23 Diğer taraftan bazı bilim adamları –çok daha sistematik olarak V.Ya. Petrukhin– Rus idaresi ile Hazar idaresi arasındaki bazı benzerlikleri, Rus beyinin Kağan unvanını takınmasını da beraberinde getirecek bir etkileşimin delili olarak değerlendirmişlerdir. Bk. D.M. Dunlop, *age.*, s. 256; P. B. Golden, *agm.*, s. 87; J. Shepard, *agm.*, s. 56; V. Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 256, 257. W.K. Hanak da benzer şekilde Ruslarda Kağan/Bek ayrımına benzer bir ayrımın olduğu üzerinde durur. Ancak bu sırada asıl amacı, Rus Kağanı’nın varlığını ispat etmekten çok Ruslar üzerindeki Hazar tesirini ortaya koymakla ilgilidir. Bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 141-145, 151. Bununla birlikte Müslüman yazarlarının Ruslarla ilgili verdikleri bilgilerin değeri üzerinde bazı sorunlar vardır. Pekâlâ, bu kayıtlar, Hazar Kağanlığı veya Bulgar Hanlığı ile ilgili malumatın Ruslara teşmil edilmesi ile ilgili de olabilir.
- 24 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 174.
- 25 A. Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 277.

ile ilişkilendirirken²⁶ bir başka incelemesinde ise unvanın kullanımını Rusların Hazarları “taklit” etmesine bağlar ve ardından da “böyle bir isimlendirme ise husumete ve meydan okumaya işaret eder” der.²⁷

Elbette Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasının nedenine ilişkin olarak ortaya konan değerlendirmelerin her birisi için ayrı ayrı itirazlar geliştirilebilir. Bu itirazlardan bazıları kimi inceleme sahipleri tarafından, kendilerinden önce ortaya atılmış fikirlere yönelik olarak zaten yapılmıştır. Bunları burada ayrıca ele almaya yahut bu görüşlere yeni fikirleri eklemeye gerek yoktur. Çünkü en temelde, 830’larda Rusların başında bütün yetkileri kendi bünyesinde toplamış bir idarecinin bulunduğunu gösteren bir veri bulunmamaktadır²⁸. Aksine bu yıllarda Eski Viking beyleri, bütün yetkileri elinde toplamış bir hükümdardan çok *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) sözü ile tanımlanan, güçleri ve konumları birbirine eş beylerin onayı ile bir süre için hükmü kabul edilen bir bey görünümündeydi²⁹. Rus kağanının varlığını savunan hiçbir yazar da 830’larda Rusların başında, bu özelliğin dışına çıkarak “Kağan” unvanını alabilecek derecede güç kazanmış bir kimsenin varlığı ile ilgili birinci elden bir kayıt sunamamıştır. Buna mukabil, bu görüş sahipleri, daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda yer alan bazı ifadeleri göz önüne getirmiş ve değerlendirmelerini bu çerçeveye içerisinde yapmışlardır.

Rus Kağanı’nın varlığını savunan bilim adamlarının en önemli dayanakları, 903 ile 913 arasındaki bir tarihte Ibn Ruste tarafından kaleme alınan eser ve malumatını bu kaynaktan alan Gerdizi’nin 1050’lerde yazdıkları ile 980’lerde kimliği belirsiz bir kişi tarafından kaleme alınan *Hudûdü’l-Alâm* adlı eserde Rus idarecisinin “Kağan” unvanını karşılayacak şekilde *Hakan* olarak ifade edilmesinden ileri gelir³⁰. Ancak yukarıda adları verilen Müslüman yazarlardan hiçbirisi bölge ile

26 O. Karatay, agm., s. 90, 91.

27 O. Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay – S. Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 376.

28 Ayrıca bk. S. A. Romaşov, “İstoričeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. XII (2002-2003), s. 165.

29 W.K. Hanak, *age.*, s. 108-110, 114-116. Bu noktada 860’larda kendisini gösteren Rurik bile bu türden bir idareci gibidir. Bu hususta ayrıca bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 109, 110. S. A. Romaşov’un Rus knezleri ile ilgili değerlendirmesine de bk. S. A. Romaşov, agm., s. 165.

30 İlgili kayıtlar için bk. “İbn Rusteh, *el-A’lâk el-nefise*”, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 39; “Gerdizi, *Zejn el-ahbâr*”, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 86; B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope, Gorgan i Povol’je v IX-X vv.*, İzdatel’sstvo Vostochnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 31; P. B. Golden, agm., s. 82, 83; W.K. Hanak, *age.*, s. 147. Daha sonraki tarihlerde kaleme alınmış eserlerde de benzer bilgiler tekrar edilmiştir. Bk. “Mücmel el-tevârih”, R. Şeşen, *İslam*

ilgili bilgilerini, ilgili coğrafyada bulunarak edinmiş kimseler olmadıkları gibi X. yüzyılda yaşamış insanlardırlar ve ifadelerinde 830'lardaki durumu yansıtan bir cihet yoktur³¹. Diğer taraftan, Ruslar hakkında İbn Ruste ve onu takip edenlerden çok daha ciddi bilgi birikimine sahip olan Müslüman yazarlar Rus idarecilerini *Kağan* unvanı ile göstermezler. Mesela eserini 840'larda, tam da Rus elçilerin Karolenj sarayında bulunduğu dönemlerde kaleme alan İbn Hurdadbih (ö. 913), Rus idarecisini *Knaz* unvanı ile gösterir. Dahası yazar, *Kağan* unvanı yerine kullandığı *Hakan* unvanının sadece Türk, Hazar ve Tibet hükümdarlarının unvanı olduğunu bildirir³². İtil boyları hakkındaki malumatını bu taraflara seyahat etmiş kimselerden edinen X. yüzyılın ilk yarısının yazarlarından Mesudî ise Ruslardan bahsettiği satırlarında başlarında hiçbir idarecinin bulunmadığını belirtir.³³ Yine Kağan unvanını 920'lerde İtil boylarında bulunmasından ötürü gayet iyi bilen İbn Fadlan da Rus hükümdarını *Hakan* gibi bir unvanla anmaz. Rusların çok yakınına kadar gelmesine ve hatta bir Rus beyinin cenazesine katılmasına karşın Ruslarda Kağan unvanının o günde veya geçmişte var olmadığını bilmemesini kuşkusuz ki "bilgileri eserine kaydederken özensiz bir tutum takınması" ile izah edilemez.³⁴

Rus Kağanı'nın varlığına inanan bilim adamları ikinci olarak Ortaçağ Rus yazarlarından birisi olan İlarion'un eserinde Rus Büyük Knezi Vladimir (978–1015) ve Yaroslav'ın (1019–1054) *kağan* unvanı ile gösterilmesini kendilerine dayanak olarak alırlar³⁵. Buna benzer şekilde Yaroslav'ın oğlu Svyatoslav da (1073–

Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yay., Ankara 2001, s. 35. Bu kayıtların Rus kağanının varlığı görüşüne nasıl kaynaklık ettiği ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 11; W. Duczko, *age.*, s. 33.

31 P. B. Golden ise bu kayıtların IX. yüzyıldaki durumu yansıttığı kanaatindedir. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 82. Bununla birlikte I. Boba'nın da ifade ettiği üzere kayıtlardaki bazı ayrıntılar IX. yüzyılın ikinci yarısındaki durumun izlerini taşır. Bk. I. Boba, *age.*, s. 26. S. A. Romaşov ve V. Ya. Petruhin'in değerlendirmelerine de bk. S. A. Romaşov, *agm.*, s. 165, 166; V. Ya. Petruhin, *agm.*, s. 246.

32 İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 30, 31. P. B. Golden, İbn Hurdadbih'in kaydının daha önceki bir evrenin atmosferini yansıttığını düşünerek burada Rus Kağanı'nın varlığından bahsedilmemesini pek de dikkate almaz. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 83. O. Karatay'ın değerlendirmesine de bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s. 91, 92. W. Duczko ise İbn Hurdadbih'in Rus hükümdarını *kağan* unvanı ile gösterdiğini belirtir. Bk. W. Duczko, *age.*, s. 25.

33 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 141.

34 İbn Fadlan'ın eserinde Ruslarla ilgili bilgilerin yer aldığı kısma bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 37-44.

35 A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10; P. B. Golden, *agm.*, s. 81, 82; W. Duczko, *age.*, s. 25.

1076) Kiev'deki Aya Sofya Kilisesi'ndeki bir rölyefte *kağan* unvanı ile gösterilir.³⁶ İlarion'un eserindeki malumat ile Aya Sofya Kilisesi'ndeki rölyef ise –daha önce M. Whittow'un da değerlendirdiği üzere³⁷– 965'te Svyatoslav'ın İtil'i ele geçirmesi ve ardından da Hazar Kağanlığı idaresindeki bütün bölgeleri zapt etmesinden sonra yapılmıştır ve unvanın kullanımı Rusların bozkıra egemen olmalarının bir simgesi gibidir.³⁸ Buna karşın, bu noktada ilgili verilerden çok daha ehemmiyetli olan *Povest Vremennih Let'*de, ne 830'larda, ne de daha sonraki yıllarda Kağan unvanı ile gösterilen bir Rus beyi, idarecisi yahut daha başka türden bir önderden bahsedilmez.³⁹ Aksine *knyaz* gibi unvanların yanında Bizans İmparatorluğundan devşirilme unvanlar kullanılır.⁴⁰

Ruslar arasında Kağan unvanının kullanılmaması durumu Bizans kaynakları için de geçerlidir. Bizans kaynaklarında, daha sonraki yıllarda Rus hükümdarı için kullanılan unvan *bey* ve *prens* manasında “archon”dur.⁴¹ Diğer taraftan Rusların 860'daki Constantinopolis saldırısı ile ilgili en temel bilgilerin sahibi olan Patrik Photius, saldırganları “bilinmeyen bir halk” olarak tanımlamasına bakılacak olunursa, sadece 22 yıl önce Constantinopolis'te bulunan kimselerin bir Rus beyinin adamları olduğunu kabul etmek hata olur. Diğer taraftan, aynı yazar, söz konusu saldırılarla ilgili olarak Rusların başında bir komutanın bile olmadığını ifade eder⁴². Patrik Photius'un zamanın önemli entelektüellerinden birisi olup kütüphanesinin

36 M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996, s. 251. O. Karatay bir yerde İgor'un oğlu Svyatoslav'ın da Kağan unvanını takındığını ifade ediyorsa da herhalde burada Svyatoslav adları arasında bir karıştırma söz konusudur. Zira İgor'un oğlunun Kağan unvanını takındığını gösterir herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yay., İstanbul 2016, s. 243, 246.

37 M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

38 Bu kaynaklarda Rus Knezi için Kağan unvanının kullanılmasının nedenlerine ilişkin pek çok görüş öne sürülmüştür. Bu görüşler için bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 136, 137, 145-148; A. Avenarius, “Metropolitan Ilarion on the Origin of Chrintianity in Rus”: Thje Problem of the Transformation of Byzantine Influence”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12–13, 1988–1989, s. 697.

39 Bazı yazarlar, *Povest Vremennih Let'*de bir Rus Kağanı'nın varlığının bildirilmemesini farklı görüşler ortaya koyarak “meşrulaştırmaya” çalışmışlardır. Bk. J. Shepard, *agm.*, s. 51, 52; W. Duczko, *age.*, s. 10, 79. *Povest Vremennih Let'*in kronolojik hususiyetleri ile ilgili olarak ayrıca bk. I. Boba, *age.*, s. 109, 110.

40 Mesela 911'de Bizans ile yaptığı anlaşmada Oleg “archon” unvanı ile vasıflandırılır. Bk. V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 258.

41 Bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996, s. 55; V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 255.

42 Photius'un 860 saldırısını düzenleyen Ruslarla ilgili verdiği bilgiler için bk.I. Boba, *age.*, s. 31; S. Franklin and J. Shepard, *age.*, s. 51, 52; W. Duczko, *age.*, s. 83.

tarih kitapları ile dolu olduğu akla getirilecek olunursa,⁴³ Constantinopolis'e saldıran Ruslar ile 838'de Constantinopolis'e gelenlerin efendisi arasında hiçbir bağ kurgulamaması ilgi çekicidir.⁴⁴

St. Bertin kroniğindeki Kağan'ın bir Rus beyi olmadığına işaret eden bir diğer ayrıntı ise 871'de Karolenj sarayından Bizans İmparatorluğu'na gönderilen bir cevap yazısında yer alan ifadedir. Bu kayıta “*Kağan (unvanını) Avarlar için tercih ederiz, ne Hazarların ne de Kuzeylilerin (bu unvanla) anıldıklarını biliyoruz, ne de Bulgarların prensinin, bununla beraber Bulgarların kralı veya efendisi (vardır diye biliyoruz)*” kaydı⁴⁵, din adamlarının tahkikatı ile bilinebilecek derecede yakın bir halkın başındaki hükümdarın unvanının ne olduğunu bilmesi gereken bir bürokrasinin vermesi beklenen cevaptan çok ötedir.⁴⁶

Gerek çağdaş kaynaklarda bir Rus beyinden bahsedilmemesi ve gerekse diğer hususlar göz önüne alındığında 838'de kendilerini “Kağan'ın elçileri” olarak takdim eden kimselerin bir Rus beyinin elçileri olduğuna ilişkin görüşün tarihî zemininin sağlam olmadığı açıktır. Biz, Kağan unvanlı bu kişinin, bu unvanı kullandığının ispat edilmesi bir tarafa, varlığı bile ortaya konulamayan hayalî ve kurgu bir kişiden çok Kağan unvanını takındığı pek çok kaynak ile doğrulanan Hazar Kağanı olduğunu düşünüyoruz. Daha önce V.G. Vasil'evskiy, G. Laehr, Yu.D. Bratskus, M. Whittow ve S. A. Romaşov da meseleyi bu şekilde ele almışlardır.⁴⁷

43 Mesela Bizanslı Theophanes olarak bilinen yazarın eserinin fragmanları, ancak kütüphanesinde bulunan bu eserdeki bilgileri aktaran Photius sayesinde bilinmektedir.

44 Bu hususta A.A. Vasiliev ve W. Duczko'nun farklı değerlendirmeleri vardır, ancak ikna edicilikten uzaktır. Bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 12, 13, 187; W. Duczko, *age.*, s. 85, 86. S. Franklin ve J. Shepard, bu gerçeği görerek, 860 saldırısını “Rus kağanı”nın düzenlediğini ifade etmişlerdir Bk. S. Franklin and J. Shepard, *age.*, s. 53, 54.

45 “*Chaganum vero nos praelatum Avarum, non Gazanorum aut Northmannorum nuncupari repperimus, neque principem Vulgarum, set regem vel dominum Vulgarum*”. Bk. *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolarum, Tomus VII, Krolini Aevi V, Berolini 1928, s. 388. Bu kayıt ile ilgili olarak ayrıca bk. A. V. Riasanovsky, *agm.*, s. 3; V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 255; I. Garipzanov, *agm.*, s. 10. P. B. Golden, T. S. Noonan ve W. Duczko ise bu kaydı farklı değerlendirmiş, ifadeyi Rus Kağanı'nın varlığı hususunda bir delil olarak görmüşlerdir. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 81, 82/ 16. dn.; T. S. Noonan, “The Khazar Qaghanate and It's Impact on the Early Rus State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev”, *Nomads and the Sedentary World*, ed. A.M. Khazanov-A. Wink, Curzon Press 2001, s. 88, 90; W. Duczko, *age.*, s. 25, 85.

46 Bu hususta ayrıca A.V. Riasanovsky'nin değerlendirmelerine de bk. A.V. Riasanovsky, *agm.*, s. 3.

47 V.G. Vasil'evskiy, “Vvedenie v Jitie Sv. Georgiya Amastridskago”, *Trudi V.G. Vasil'evskago*, Tom III, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1915, s. CXVII; Yu. D. Bratskus, “Vryagi i Kolbyagi”, *Seminarium Kondakovianum*, Vol. 7 (1935), s. 84; M. Whittow, *age.*, s. 251, 252; S. A. Romaşov, *agm.*, s. 165. G. Laehr'in değerlendirmesi için bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10.

Bununla birlikte bu konudaki ifadeleri, M. Whittow'un bazı değerlendirmeleri hariç bırakılacak olunursa, daha çok bir kanaat bildirmeden öteye gitmez.⁴⁸

Karolenj sarayındaki Rus elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu tespitine yönelik ilk itirazın şu sözlerle başlaması beklenebilirdi: “*Eğer Karolenj sarayında bulunanlar Hazar Kağanlığı'nın elçileri olsalardı, İmparator Louis, onların IX. yüzyılın en büyük devletlerinden birisi olan Hazar Kağanlığı'nın elçileri olduğunu bilirdi ve bundan ötürü de elçilerle ilgili bir tahkikata girişmezdi*”. Ancak elimizde Karolenj bürokrasisinin Hazar hükümdarının Kağan unvanını takındığını bildiklerini gösterir bir veri bulunmamaktadır. Aksine, yukarıda aktarılan 871 tarihli cevabî mektupta da görüldüğü gibi resmî olarak muhtemelen bilmiyorlardı da. Dolayısıyla, Karolenj sarayında Kağan'ın elçileriyle ilgili süren tahkikat haklı bir nedene sahipti, çünkü Kağan'ın elçileri Avar Kağanının elçileri değil ise kimin elçileriydi?

İkinci türden itirazlar, A.A. Vasiliev ve W. Duczko tarafından yapılmıştır. Bunlardan A.A. Vasiliev, V.G. Vasil'evskiy ve G. Laehr'i kasıtlı “*Bazı yazarlar, Constantinopolis’de ve Ingelheim’de bulunan Rusların Hazarların hâkimi olan Kağan’ın elçileri olduğuna ve bu sırada İskandinav kökenli Rusların Hazarların tâbisi durumunda olduklarına inanmak eğiliminde olmuşlardır. Ancak şimdilerde, son incelemelerin ışığı altında, İskandinav Vareglerinin IX. yüzyılın ortalarında Kiev’deki Hazar idarecisini sürdüklerini ve kente egemen olduklarını öğreniyoruz*” sözleriyle esasen pek zayıf bir mütalaa ile meseleyi izaha yönelmiştir.⁴⁹ A. V. Riasanovsky de elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu ihtimalini bir kenara atmamıştır. Bununla birlikte, Bizans İmparatoru Theophilos’un onları Almanya’ya göndermiş olmasını Hazar elçileri olmalarıyla bağdaştıramayarak Ingelheim’deki Rus elçilerinin Hazar Kağanı'nın elçileri oldukları ihtimalini “açıklaması zor” sözleri ile değerlendirme dışına itmiştir.⁵⁰ W. Duczko ise, Rus elçilerinin efendisinin Hazar Kağanı olduğu görüşünü, üzerinde durmaya bile gerek bulunmayan bir bakış açısı gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim M. Whittow’un bu konudaki kanaatini sadece şu sözlerle geçirir ve paragrafı kapatır: “*Prudentius’un anlatısındaki ifadeler ve diğer kaynakların büyük kısmı böyle bir neticelendirmeyi imkânsız kılmaktadır*”.⁵¹

48 Aşağıda da ele alınacağı üzerine M. Whittow, Mesudi’nin eserinde Rus ve Slavların Hazar Kağanı’na paralı asker ve köle olarak hizmet ettiklerine ilişkin kaydı esas alır. Bk. M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

49 A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10.

50 A.V. Riasanovsky, *agm.*, s. 5/ 25. dn.

51 W. Duczko, *age.*, s. 29.

Esasen Rusların IX. yüzyılda Hazar Kağanlığı hizmetinde iş gördüklerine ilişkin bir kayıt olsaydı, Karolenj sarayındaki Rusların Kağan'ın elçileri oldukları konusu hiçbir tartışma ortaya çıkmadan açıklığa kavuşabilirdi. Bu gerçeği gören M. Whittow, Mesudi'nin *Murûc ez-Zeheb*'inde Rus ve Slavların Hazar Kağanı'na paralı asker ve köle olarak hizmet ettiklerine ilişkin kaydını⁵², bu bağlamda bir delil olarak görmüş ve Karolenj sarayındaki Rusları Hazar Kağanı'nın elçileri olarak değerlendirmişti.⁵³ Mesudi'nin X. yüzyılın ilk yarısının bir yazarı olmasından ötürü, beyanı, IX. yüzyılın ilk yarısı için de geçerli bir delil olarak ele alıp bundan Ingelheim'deki Rus heyetinin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu yorumunu çıkarmak pek kabulü mümkün değildir. Bununla birlikte Mesudi'den çok önce, eserini 860'larda kaleme alan İbn Hurdazbih IX. yüzyılda Rusların Hazar Kağanlığı topraklarına ulaştıklarında, Hazar Kağanlığı idaresine vergi ödeyerek Hazar Denizi'ne açıldıklarından ve buradan da Bağdat'a kadar yol aldıklarından bahsetmesine⁵⁴ bakıldığında, sayıları kalabalık olmasa da bazı Rusların –bir tüccar olarak Çin'e ulaşan Marco Polo'nun Kubilay Kağan'ın hizmetine girdiği gibi–Hazar Kağanı'nın hizmetine girdiğini kabul etmek hiç de olasılık dışı değildir. Ancak bu mantıkî yönü, ispat edilebilir bir tarafı olmamasından ötürü bir kenara bırakacak olsak bile elde 830'lu yıllarda Constantinopolis'ten Karolenj topraklarına bir Hazar elçilik heyetinin seyahatini mantıklı bir kronolojik zemine çekebileceğimiz ilişkiye dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu ilişki, Hazar topraklarından gelen bir elçilik heyetinin Bizans İmparatoru Theophilos'un huzuruna çıkarak bir kale inşa edilmesi isteğinin iletilmesi ile ilgilidir:

Hazarların Kağan'ı ve beğ'i⁵⁵ İmparatora birilerini elçi olarak göndermiş ve kendilerine Sarkel kentinin yapılmasını istemişlerdir. Onların istekleri üzerine İmparator buna razı olarak yukarıda değindiğimiz Petrona spathorocandidatum'u imparatorluk donanmasından gemilerle birlikte göndermiştir ve ilaveten Paphlagonia kaptanının idaresindeki gemiler (de yollamıştır). (...).⁵⁶

52 Mesudi, *age.*, s. 139. İlgili kayıt için ayrıca bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 80.

53 M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

54 İbn Hurdazbih, *age.*, s. 130, 131.

55 Metinde *pechus*.

56 Constantinus Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio", Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. XVIII, Bonnæ 1840, s. 177, 178; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967, s. 183, 185. Ayrıca bk. O. Karatay, *agm.*, s. 70, 71.

Ne yazık ki bu satırların sahibi olan Constantin Porpyhrogenitus Hazar elçilik heyetinin ne zaman Constantinopolis'e geldiğinden bahsetmez. Bununla birlikte Sarkel kalesinin 839 ile 841 arasındaki bir süreçte inşa edildiğine işaret eden hususlar,⁵⁷ Hazar Kağanlığı'nın elçilerinin bu tarihten önce, muhtemelen 836 il 838 arasındaki iki yıllık evrede Constantinopolis'te bulunmuş olduklarını kesin olarak göstermektedir. Hazar elçileri ile Bizans İmparatoru Theophilos arasındaki görüşme ile ilgili hiçbir detay Bizans kaynaklarında bulunmadığı için Constantinopolis'e gelen Hazar heyeti ile Ingelheim'de bulunacak olan Rus heyeti arasında doğrudan bir ilişkilendirmede bulunabilmek mümkün görünmemektedir. Ancak iki elçilik heyeti arasındaki kronolojik uyum ve her iki temas ile ilgili bilgi veren iki kaynak gurubunda da heyetin efendisi olarak Kağan'ın gösterilmesi, Karolenj sarayında bulunan Rus elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğunu göstermektedir. Bundan ötürü 835–837 tarihleri arasında Constantinopolis'e gelen elçilerin 838'de bu sefer Almanya'ya doğru yol aldıklarını kabul etmek gerekmektedir. Ancak bu heyet niçin Almanya'ya gitmiştir, bu farklı bir çalışma içerisinde cevap aranması gereken bir sorudur.

57 Kalenin ne zaman inşa edildiğine ilişkin bk. C. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/1, 1997, s. 210-215; R. K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road, Part I", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 14/2005 s. 81; R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 13, 2004, s. 124; I. Zimonyi, *age.*, s. 340, 352; O. Karatay, *agm.*, s. 72; M.I. Artamonov, *age.*, s. 387.

Kaynaklar

Annales, Bertiniani, *SRG US*, Vol. 5, Hannoverae 1883.

Artamonov, M.I., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.

Avenarius, A., “Metropolitan Ilarion on the Origin of Chrintianity in Rus’: The Problem of the Transformation of Byzantine Influence”, *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 12–13/ 1988–1989, s. 689-701.

Bartol’d, V. V., “Arabskie İzvestiya o Rusah”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Tom 1, 1940, s. 16-50.

Benedikz, B.S. , “The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *Byzantinische Zeitschrift*, Vol. 62 (1969), s. 20-24.

Boba, I., *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967.

Brutskus, Yu., “Vryagi i Kolbyagi”, *Seminarium Kondakovianum*, Tom. 7, 1935, s. 81-101.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967.

Constantinus Porphyrogenitus, “De Administrando Imperio”, Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. XVIII, Bonnae 1840.

Duczko, W., *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge Yay., İstanbul 2008.

Ericsson, K., “The Earliest Conversion of the Rus’ to Christianity”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 44/ No. 102, 1966, s. 98-121.

Franklin, S. and Shepard, J., *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996.

Garipzanov, I., “The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos”, *Ruthenica*, Vol. 5, 2006, s. 7-11.

Gerdizî, *Ẓeyn el-ahbâr*, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 72-89.

Golden, P. B., "The Question of the Rus' Qağanate", *AEMA*, Vol. II, 1982, s. 77-92.

Golden, P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006.

Hanak, W.K., *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus' 980-1054*, Brill Publishing, Leiden Boston 2014.

Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefîse*, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 36-42.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. R. Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

Karatay, O., "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 335-407.

Karatay, O., "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, C LXXIV / 269, 2010, s. 69-108.

Karatay, O., *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yay., İstanbul 2016.

Kovalev, R.K., "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries), Part I: Western Sector", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 14, 2005, s. 55-105.

Kovalev, R.K., "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century?- Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 13, 2004, s. 97-129.

Majeska, G.P., "Patriarch Photius and the Conversion of the Rus", *Russian History*, Vol.32/3-4, 2005, s. 413-418.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011.

Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum, Tomus VII, Karolini Aevi V, Berolini 1928.

Mücmel el-tevârih", R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 30-35.

Noonan, T.S., "The Khazar Qaghanate and Its Impact on the Early Rus State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev", *Nomads and the Sedentary World*, ed. A.M. Khazanov-A. Wink, Curzon Press 2001, s. 76-102.

Novosel'tsev, A.P. , “Kievskaya Rus’ i Stranı Vostoka”, *Voprosı İstorii*, No. 5, 1983, s. 17-31.

Novosel'tsev, A.P. , *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol’ v İstorii Vostochnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1990.

Petrukhin, V.Ya., “Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations”, *The World of the Khazars*, ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s. 245-268.

Pritsak, O., “The Origin of Rus”, *The Russian Review*, Vol. 36/ 3, 1977, s. 249-273.

Riasanovsky, A.V., “The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a ‘Normanist’ Source on Early Russian History”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge Bn. 10/ 1, 1962, s. 1-12.

Romaşov, S. A., “İstoričeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)”, *AEMA*, Vol.XII/ 2002-2003, s. 81-221.

Róna-Tas, A., *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999.

Shepard, J., “The Origins of Rus’ (c.900-1015)”, *The Cambridge History of Russia*, Vol.I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006, s. 47-72.

Sinor, D., “Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58/ 1, 2005, s. 3-14.

Şahmatov, A. A., *Drevneyşıa Sud’bı Russkago Plemeni*, Petrograd 1919.

Taşgöl, A., *Kök Tengri’nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

The Annals of St-Bertin Ninth-Century Histories, Vol.I, Translated and Annotated by J. L. Nelson, Manchester University Press, Manchester and New York 1994

Treadgold, W., “Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s. 132-144.

Vasil’evskiy, V.G., “Vvedenie v Jitie Sv. Georgiya Amastridskago”, *Trudi V.G. Vasil’evskago*, Tom III, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1915, s. III-CXLI.

Vasiliev, A.A., *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946.

Vernadsky, G., *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944.

Vernadsky, G., *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959.

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996.

Zahoder, B.N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope, Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı, Moskva 1962.

Zimonyi, I., *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016.

Zuckerman, C., “Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s. 210-222.

Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış

Arzu Memmedova*

Giriş

Sovyetler Birliği dönemi, Türk halklarının tarihinin karmaşık dönemlerindendir. Çağdaş araştırmacılar tarafından 6 aşamaya ayrılan Sovyet Milli Politikası'nın¹ hakim milletçilik-Rus milletçiliği aşamasında, Rus kimliği, tarihi ve dili üzerinde inşa edilecek Sovyet halkının şekillendirilmesi amacıyla yürütülen Ruslaştırma politikasının en büyük kurbanı olan Türk halkları, etnik kimliklerinden, isim ve tarihlerinden mahrum bırakılmış, bir kısmı hatta “hain” ismiyle ata yurtlarından sonsuza kadar sürgün edilmişlerdir. Azerbaycan Türkleri de diğer Türk halkları gibi bu siyasetin kurbanı olmuş, halkın ismi ve dili elinden alınmış, tarihi ciddi tahriflere maruz kalmıştır. Son defasında sonuçları, kusurlu kabul edilerek iptal edilmiş ve düzenleyicileri kıyıma uğratılmış olan 1937 yılı nüfus sayımının, “Halkın Milli Yapısı” bölümünde, Azerbaycan Türkleri kendi isimleriyle, yani Türk olarak kaydedilmişlerdir.²

1939 yılı sayımında ise artık Türk halkının ismi Azerbaycanlı olarak gösterilmiştir. Oysaki, ülke arazisinde yaşayan diğer halkların hiçbirinin etnik kimliğiyle oynanmamış, hatta sayısı en az olan halkların ismi bile değiştirilmemiş, olduğu gibi kayıt altına alınmıştır.³

Bu dönemde Azerbaycan'da “Türk” sözcüğü, halkın ve dilin adından kaldırılmış, yasak sözcük ilan edilmiştir. Türk dili, ismiyle birlikte devlet dili statüsünü de kaybetmiştir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1921 ve 1937

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN

1 Sovyet Milli Politikası günümüzde 6 aşamaya ayrılmaktadır: 1. Devrim ve İç Savaş Dönemi (1917-1925); 2. Pozitif Diskriminasyon (ayrımcılık) Politikası (1926-1939); 3. Hakim Milletçilik-Rus Milliyetçiliği (1940-1955); 4. “Yerileştirme” (1956-1970); 5. Karşıtlıkların Artması (1971-1985); 6. Yeniden Yapılandırma (1986-1991) (A.Şerbak, Bolyaçeves, L., Platonova Y., “*İstoriya Sovetskoy Natsionalnoy Politiki: Kolebaniya Myatnika*”, Politiceskaya Nauka, Sy.1 (2016), s. 102.

2 1937 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Genel Sonuçlar. Belgeler ve Materyaller Dergisi, 2007, Moskva: ROSSPEN, s. 86-108,

3 1939 Yılı Genel Nüfus Sayımı.

yılı Anayasalarına, devlet dili ve genel olarak Türk dilinin statüsü meselesi yansımamıştır. Yalnız 1937 yılı Anayasası'nın 41. maddesinde şöyle kaydedilmiştir: "Yasalar ve Azerbaycan SSC Baş Sovyeti Başkanlığı'nın ferman ve açıklamaları, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin karar ve emirleri Azerbaycan, Rus ve Ermeni dillerinde ilan edilir."⁴

Göründüğü gibi Anayasa'ya göre ülke ahalisinin ekseriyetini oluşturan Türklerin Azerbaycan dili olarak isimlendirilen dili, statüsünü kaybederek, Rus ve Ermeni dilleriyle birlikte kullanılan dile dönüşmüştür.

Azerbaycan'da yerleşen bu hakim ideolojiyi temellendirmek amacıyla, Azerbaycan Türklerinin kökenine dair özel anlayış şekillendirilmiş, milli tarih tahrif edilmiştir. Azerbaycan ve genel olarak Güney Kafkasya halkını yerleşikliğine göre yerli ve gelmelere, kökenine göre ise Kafkas dilli, İran dilli ve Türk dilli gibi gruplara bölmüşlerdir. Azerbaycan Türklerinin, Kafkas dilli ve İran dilli halkın XI-XII. yüzyılda Selçukluların gelişi ile Türkleşmeye maruz kalması sonucunda şekillendiği kaydedilmiştir. Bölgede, mevcut anlayışlara göre, milattan önce IV. yüzyıldan XI-XII. yüzyıllara kadar, İran Azerbaycanı arazisinde, X. yüzyıl Arapça eserlerde "Azeri" olarak bilinen İran dilli Atropatena halkı mevcut olmuş, bu zamana kadar ise söz konusu arazide etnik kökeni kesinleştirilemeyen ve muhtemelen Hürri dilli (Kafkas dilli) ve Elam dilli halk yaşamıştır. Kuzey Azerbaycan'da ise eskiden genel olarak Kafkas dilli boylar yaşamışlardır. Erken ortaçağın Alban halkı da Kafkas dilli olmuşlardır ki, Arap kaynaklarında bu dil "Arran dili" olarak geçmektedir. Ön Asya ve Güney Kafkasya, XI-XII. yüzyıllarda Selçuklu-Oğuzlar tarafından işgal edildikten sonra, Atropatena'nın İran dilli, Albanya'nın Kafkas dilli ahalisi asimilasyona mazur kalmış, sonuçta çağdaş Türk dilli Azerbaycan halkı yaranmıştır. Göründüğü gibi, anlayış üç ana kısımdan oluşmaktaydı:

"1. Atropatena'nın Oğuz dönemine kadarki halkı İran dillidir. (İ. Dyakonov, İ. Aliyev, E. Grantovskiy ve bir takım Batılı ve İranlı bilim adamları);

2. Oğuz dönemine kadarki Albanya halkı Kafkas dillidir. (A. Şanidze, İ. Dyakonov, K. Trever, E. Krupnov, İ. Aliyev, G. Melikişvili, G. Klimov, A. Novosel'sev vb.);

3. Azerbaycan'ın her iki kısmında XII-XIII yüzyıllarda Azerbaycanlıların halk olarak şekillenmesinde Oğuzlar ve Kıpçaklar halledici rol oynamışlardır

4 1921, 1927, 1937, 1978 Yılı Azerbaycan SSC Anayasaları, s. 44.

(B. Bartold, V. Jirmunskiy, G. Klimov, A. Novosel'sev, İ. Aliyev, M. Şerifli, R. Hüseyinov vs.)”.⁵

Aynı düşünceler, Azerbaycan Türklerinin etnogenezinden bahseden Sovyet antropologları V. Bunak, V. Alekseyev ve diğer araştırmacılar tarafından da ileri sürülmüştür. 1972 yılında Sovyet araştırmacı bilim adamlarından Alekseyev, “V Poiskakh Predkov” (Ecdadın Arayışında) eserinde, Azerbaycan Türklerinin etnik kökeni sorununu şu şekilde açıklamaktaydı:

“Azerbaycanlılar Kafkasya'nın özel halklarıdır, yalnız Azerbaycanlılar ve Güney Dağıstan'ın bazı etnik grupları için karakteristik olan antropolojik tipe sahiptirler. Sovyet antropologu V. V. Bunak'tan sonra biz de bu tipi, Kaspi Tipi olarak isimlendireceğiz.”⁶

Yazar bu tipi, Hint-Afgan ırkına ait olan özel ve bağımsız bir birim olarak değerlendirmektedir. “*Son derece esmer,...., koyu siyah saçlı, koyu siyah gözlü insanlar-işte budur Hint-Afgan ırkı*” diyen yazar, sonra okuruna şöyle bir soru sormaktadır: “*İlginç değil mi, Kafkasya'nın Türkçe konuşan Müslüman halkı, fiziki tipine göre Türkün hiçbir zaman olmadığı güney arazilerinin sakinleri olan ve tamamen farklı sistemin dillerinde konuşan halklara benziyor? Hayır, benzemiyor, neredeyse aynıdır?*”

Sovyet döneminde Azerbaycan halkının antropolojisine dair temel düşüncelerin yazarı olan V. Alekseyev'e göre, Ön Asya'nın kadim halkının dillerine akraba dillerde konuşan boylar, şimdiki Azerbaycan'ın güneydoğusundan gelen Hint-Avrupalılar olabilir. Onlar fiziki tiplerine göre çağdaş halktan kesinlikle farklı değillerdi. I. binyıllın ortalarında ya da sonlarında onların barışçıl gelişimi, göçebelerin kitlesel göçleri ile dağılmıştır. Yeni Türk dilini getiren bu göçebeler, bu dili Azerbaycan'ın bazı yerlerinde barışla, diğer yerlerinde ise kılıç gücüne yaymışlardır.⁷

V. Alekseyev'in Azerbaycanlıların etnogenezi ile ilgili bu düşünceleri, Sovyet döneminde şekillenmiş temel düşünceden kaynaklanmaktaydı. Hatta Türkiye tarihçiliğinde bile Azerbaycan Türklerinin etnogenezi ile ilgili düşünceler, hakim anlayışın dışına çıkmamıştır. Örneğin Faruk Sümer'e göre, Azerbaycan'da 3 aşamalı bir Türkleşme süreci yaşanmıştır: 1. Selçuklu Dönemi, 2. Moğol Dönemi, 3. Moğol Sonrası Dönem (Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Dönemi). Yazara

5 G.Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Baku 1991, s. 18

6 V. Alekseyev, *V Poiskakh Predkov*, “Sov. Rossiya”, Moskova 1972, s. 282.

7 V. Alekseyev, *age.*, s. 284.

göre birinci dönem Türkleşmenin başladığı, ikinci dönem geliştiği, üçüncü dönem ise bu sürecin tamamlandığı dönemdir.⁸

Göründüğü gibi Faruk Sümer de Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın XI. yüzyılda Selçukluların gelişine kadarki Türk toplumunu görmezlikten gelmiş, B. Miller, İ. Oranskiy, V. Jirmunskiy, S. Yeremyan, İ. Savina, İ. Aliyev, G. Klimov ve diğerlerinin düşüncesini paylaşmıştır. Şöyle ki, 1930 yılında Miller şunları kaydetmekteydi: “XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Türkleşmesi süreci henüz tamamlanmamıştı.”⁹ İ. Oranski'nin bu soruna bakışı ise aşağıdaki gibi idi:

“XI-XVIII. yüzyıllardan itibaren (Selçuklu ve özellikle de Moğol işgalleri döneminden) dağlık İran'ın kuzeybatı vilayetlerinde ve Azerbaycan'da Türk dillerinin yayılma süreci devam etmekteydi. Bu vilayetlerin İran dilli halkı, zamanla Türk (Azerbaycan) diline geçmiş ve yalnız az bir kısmı, kendi İran dillerini-Tat, Talış, Kuzeybatı İran'nın lehçelerini günümüze kadar muhafaza etmişlerdir.”¹⁰ Diğer bir araştırmada ise konuyla ilgili düşünceler şöyledi:

“İtiraf etmek gerekir ki, milattan sonra birinci binyılın ikinci yarısı boyunca, belki de daha erken dönemde, çeşitli Türk etnik grupları buraya gelmişlerdir. Lakin bu gruplar, Güney Kafkasya'nın doğusunun etnik görüntüsünü değiştirmemiş ve çağdaş Türk dilli Azerbaycan halkının yaranmasının temelini atmışlardır. Değişikliklerin nedeni ise Selçukluların XI. yüzyıldaki seferleri olmuştur.”¹¹

Bu düşüncenin sahibine göre Selçuklu seferleri ile başlayan değişiklikler, yaklaşık XV. yüzyılda Azerbaycan halkının yaranması ile sonuçlanmıştır.

Aynı düşüncüyü N. Volkova da kabul etmektedir: “Türkçe konuşan halkların göçü sonucunda XIV. yüzyılda, Güney Kafkasya'nın doğusunda yerli halkın dilinin asimilasyonu yaşanmış, ekseriyeti Azerbaycan dilinde konuşmaya başlamışlardır.”¹²

Kalıplaşmış bu hakim anlayış taraftarlarının birbirine yakın düşüncelerine daha fazla örnek göstermek mümkündür. Lakin burada söz konusu düşünceleri

8 Faruk Sümer, Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957 s. 429

9 B. Miller, “*K Voprosu o Yazıke Naseleniye Azerbaydjana do Otüreçeniya Etoy Oblasti*”, Uç. Zapiski İENK, vıp. I, Moskva 1930, s. 212

10 İ. Oranskiy, *Osnovi İranskogo Yazıka. Drevneiranskiye Yazıki*, Moskva 1979, s. 49.

11 A. Novoselov, Paşuto V., Çerenin A., *Puti Razvitiya Feodalizma*, Moskva 1972, s. 56

12 N. Volkova, “Etničeskiye Prosesı v Zakavkazye v: XIX-XX vv.”, Kavkazskiy Etnograf, sb. IV, Moskva 1969, s. 18.

özetleyerek kaydetmek istiyoruz ki, mevcut anlayış, milattan önceki dönemde Güney Kafkasya ve tarihi Azerbaycan topraklarında Türklerin varlığını kesinlikle kabul etmemektedir. Bu anlayışa göre, en iyi durumda, milattan sonraki ilk yüzyıllarda bu bölgeye Türkler gelmiş, lakin onlar burada etnik ortamı değiştirecek güce sahip olmamışlardır. Yalnız XI. yüzyılda Selçuklu/Oğuzların seferleri, burada etnik manzarayı Türklerin lehine değiştirmiş ve yerli halkın asimilasyonu sonucunda XIV-XV. yüzyıllarda Türkçe konuşan halk yaranmıştır.

Araştırmacıların ekseriyetinin rahatlıkla bahsettikleri asimilasyon süreci aslında son derece karmaşık ve zor bir süreçtir ve yukarıda kaydedilen zaman diliminde bile hızlı etkililiği inandırıcı görünmemektedir. Azerbaycan tarihinde bunun birkaç örneği mevcuttur. Örneğin milattan sonra VI. yüzyılda Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirevan, imparatorluğun kuzey sınırlarında yani, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzun bir set yaptırarak askeri kaleler inşa ettirmiş, aynı şekilde buraya imparatorluğun sosyal desteği rolünü oynayacak halk yerleştirmiştir.¹³ Yerleştirilen bu Tat halkı, bölgede aynı şekilde asimilasyon sürecine hız kazandırmalıydı. İlginçtir ki, yerleştirilen bu halkın kendisi de araştırmacıların İran dilli - Kafkasya dilli olarak isimlendirdikleri ortamda asimilasyona maruz kalmıştır. Fakat bu Türkleşme süreci, Tatları yeni yaranan Türk halkının bir parçasına dönüştürememiştir. Günümüzde de Azerbaycan'da Tatlar farklı bir halk olarak tanınmaktadır.¹⁴

Selçukluların gelişine kadar bölgede diğer bir göç, Araplar tarafından gerçekleştirilmiştir. Arap kaynaklarının verdiği bilgilere göre Araplar, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra, iki mahalden-Basra, Kufe ve Suriye'den Arap kabileler buraya getirilmiş ve her biri olabildiğince toprak ele geçirmiştir. Bazıları ise Arap olmayanların (Acemlerin) toprağını satın almışlardır.¹⁵

Arap göçmenler, Muğan, Şirvan ve Arran'da geniş arazilere sahip olmuşlardır. Fakat bu süreçte de ilginçtir ki, külli miktarda Arabin Azerbaycan'da bulunması ve Kur'an'ın dilinin geniş yayılmasına rağmen, bu durum yerli halkın Araplaşması ile sonuçlanmamıştır. Z. Bünyadov, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

“1. Muhtemelen Arapların ve Arran halkının farklı dinlerde (Albanya'da halk Arap fetihleri döneminde Hristiyanlık dinine mensuptu-A. M.) olması buna engel oldu;

13 Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Azərneşr, Bakü 1989, s. 42.

14 G. Cavadov, *Azərbaycanın Əzəşəhlə Milli Əzəhləri*, Elm Neşriyyatı, Bakü 2000, s. 79.

15 Z. Bünyadov, *age.*, s. 163.

2. Veya muhtemelen Arran halkının bir kısmı (Albanlar) çok çabuk Araplaşmaya maruz kalmış, Araplarla kaynayıp karışmış, sonralar ise Selçuklu Türkleri geldikten sonra Araplarla birlikte Türkleşmeye maruz kalmışlardır.”¹⁶

Hilafetin desteğiyle uzun süreli göç sürecinden geriye kalan ise yalnız Arab, Arablı, Arabuşağı, Arabşamlı, Arabgedim, Arabsarvan, Arabbasra, Arabocag, Arabşekil vs. gibi toponimlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, asimilasyon sürecinin zor ve karmaşık süreç olduğunu dikkate alacak olursak, kısa süre zarfında aynı gruba mensup halkın iki aşamalı asimilasyona maruz kalması gerçekçi görünmemektedir. Çünkü bu süreçte elverişli, yabancı olmayan, herhangi bir ortak değere dayanan ortam son derece önemli role sahiptir. Öyleyse bölgeye nakledilen İran dilli Tatlar ve Araplar için tüm desteklere rağmen böyle bir ortam mevcut değildi. Bu da onların kendi misyonlarını yerine yetirmelerine imkan vermemiştir.

Peki Türkler, hakim düşünceye göre kendileri için yabancı olan ortamda yerleşik kültürün taşıyıcılarını kısa sürede nasıl Türkleştirebildiler? Ya da İran dilli-Kafkas dilli ahali, Türkleşmesi ile sonuçlanan asimilasyona gerçekten mazur kaldı mı? Bu sorular, objektif ve subjektif nedenlerden, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın kadim ve erken ortaçağ dönemi tarihindeki boşluklardan kaynaklanarak, tahriflere maruz kalmış olan Türk toplumunun tarihinin yeniden araştırılmasını son derece önemli hale getirmektedir.

Güney Kafkasya Türklerinin Kadim Tarihinin İzleri

Kaynaklar tarih biliminde mevcut olan hakim düşünceyi yani, Türklerin Kafkasya'ya XI. yüzyılda gelişi ve burada bir Türkleşme sürecinin temelini attıkları düşüncesini kabul etmemektedir. Haklı olarak tarihçi Z. Bünyadov kaydetmektedir ki, Azerbaycan halkının Türkleşmesi yıllarca devam etmiş, bu sürecin başlangıcının ortaya çıkarılması son derece karmaşıktır ve bu sorun şimdiye kadar çözümünü bulamamıştır. Bazı araştırmacıların yaptığı gibi, Türkleşmenin XI-XIII. yüzyıllarda yaşandığını kabul etmek doğru değildir. Türkleri Azerbaycan arazisine dışarıdan gelmiş bir unsur olarak kabul etmek yanlıştır. Çünkü bu durumda, yerli, büyük ve son derece derli toplu Türk kabile teşekküllerinin varlığı görmezden gelinmektedir.¹⁷ Hatta Oğuz/Selçuklu dönemine kadar Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan halkın İran dilli, kuzeyinde yaşayan halkın Kafkasya dilli olması düşüncesinin katı taraftarı olan tarihçi İğrar Aliyev bile yazılarında, Türk unsurunun burada daha erken dönemde var olduğunu kaydetmektedir:

¹⁶ Z.Bünyadov, *age.*, s. 170.

¹⁷ Z.Bünyadov, *age.*, s. 171.

“Türk unsurlarının Azerbaycan'da daha eski dönemde, milattan sonraki ilk yüzyıllarda (belki de daha erken) yayılmış ve burada kısmen meskunlaşmış olmalarına, yine gelme Türk dilli boylarla “Kaspi” kökenli yerli ahali arasında linguistik akrabalığın bulunmasına rağmen Türk dili, Medya (Med) ve Atropatena'nın yerli dili olarak kabul edilemez.”¹⁸

Böylece Türklerin Kafkasya'nın kadim tarihindeki yeri ve rolüyle ilgili düşünceler farklı olsa da, onların burada daha erken dönemde, yani Selçukluların gelişine kadar kalabalık bir topluluğa sahip oldukları inkar edilemez gerçektir. Bölgede Türklerin en eski döneminin, Z. Bünyadov'un kaydettiği gibi, uzun süren bir sürecin başlangıcının aydınlaştırılması, son derece karmaşık olsa da imkansız değildir. Arkeolojik kazılar, kapsamlı olmasa da kaynaklardaki bilgiler, etnotoponimler, hidronimler ve türkizmalar, birçok karanlık meseleye açıklık getirmeye imkan vermektedir. Mezolitik Çağ'ın yapıtı sayılan Gobustan kampında kaya üstü tasvirler zemininde unutulmuş ve bu zamana kadar araştırmaya konu edilmemiş damgaların, günümüzde halı ve diğer eşyalardaki süs simgelerine dönüşmüş piktografik yazı işaretleri yani, Türk damgaları ile mukayesesi, bunun aynı medeniyet olduğu ve taşıyıcılarının da birbirleriyle sıkı bağlı olduğunu bize söyleme hakkını vermektedir.

N. Aristov'un kaydettiğine göre, Türk göçebelerin soy adları dışında, etnik içeriklerini gösteren diğer simge, daha çok davarların üzerine vurulan, lakin soyun ve üyelerinin diğer mülkiyeti üzerinde de rast geline ve imza yerine geçen işaret, mühür şeklinde kullanılan ve yine de soya ait varlıklarla bağlı olan soy damgaları, soy mülkiyetinin simgeleridir. Anlaşılan Türk damgaları, en eski tarih olarak V. yüzyılda hatırlatılmaktadır:

“Ev hayvanlarına işaret konmakta ve dışarıda başkalarınınkilerle karışacak olursa, hiçkimse götürmemektedir. Fakat şüphesiz hayvancılıkla uğraşan Türklerin daha erken bir zamanda soy damgaları bulunmuştur. Soy damgalarının, önceler soy tanrıların veya koruyucu ruhların tasviri iken, sonralar kesilmek veya yakılmak için daha elverişli olan basit geometrik figür şekillerini alarak soy mülkiyetinin sembolüne dönüşmüş olması da mümkündür.”¹⁹

18 İ. Aliyev, *Oçerki Po Drevney İstorii Azerbaydjana*, İzd. Akadem. Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1956, s. 59.

19 N. Aristov, *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurksikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İkh Čislennosti*, Jivaya Starina, 1896, vıp. III-VI, s. 285-286.

Qobustan'da bulunan damgalar, daha çok daire ve 3 yere ayrılmış bir ana direktten oluşmaktadır. Taş üzerindeki damgaların yalnız birinde 3 direk, direkt olarak daireye birleştirilmiştir. Gobustan damgaları ile Aristov'un açıkladığı ilk damga simgeleri arasında son derece benzerlik bulunmakta ve kanaatimizce araştırmacıyı bekleyen bu örnekler Z. Bünyadov'un da kaydettiği yerli, büyük ve oldukça kompakt yaşayan Türk boylarının şekillenme tarihinin başlangıç noktasını açıklayan önemli tarihi gerçeklerdir.

Sonraki dönemlerde yaşanan her akım, sadece burada var olan Türk toplumunun sayısını artırmış ve onu teşkilatlandırmıştır. Tesadüfi değildir ki, milattan önce I. binyılda boyların Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya, Kuzye'den Güney'e ve tersi yönde göçünden sonra biz, tarihi Azerbaycan topraklarının kuzeyinden güneyine kadar her yerinde, aynı zamanda bölgenin tamamında İskit/Saka izleriyle karşılaşmaktayız. Milattan önce VII. yüzyılın sonlarında Ön Asya'daki siyasi süreçlerin merkezinde yer alan İskitler, Azerbaycan topraklarında devlet kurmuşlardır. İ. Aliyev'e göre doğru olan, İskit Çarlığı'nı Azerbaycan İskit Çarlığı olarak isimlendirmektir. Çünkü bu devletin Manna ile sınır olan asıl arazisi her bir durumda Azerbaycan arazisinde-kısmen güneyi, kısmen de kuzeyi olabilir-yerleşmiştir.²⁰ İskitler, Çar Partatua ve oğlu Madiya döneminde Persiya'nın kuzeyinde güçlenmiş, Urartu Çarlığı'nı işgal ederek başkenti Sakız'a nakletmiş, batıda yeni topraklar ele geçirmişlerdir.²¹ Arkeoloji kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Kanlı Nehri kıyısı İskit/Saka kurganları ve günümüzde İran'a bağlı olan Güney Azerbaycan'da Manna tarihinin en önemli kaynaklarından olan Ziviye buluntuları da bunu onaylamaktadır. Ziviye köyü sakinleri tarafından Sakız köyü yakınlığında bulunan defineyle ilgili olarak P. Girişman'ın kaydettiğine göre, burayı ele geçiren İskitler, ona kendi isimlerini vermişler ve Sakız sözü Saka kelimesinden yaranmıştır²².

Milattan önce IX-VII. yüzyıllara ait edilen Ziviye definesinde bulunan maddi kültür örneklerini araştırmacılar, Kuban kıyısı ve Kuzey Karadeniz kıyısı sanat abideleri ile karşılaştırmışlardır.²³ A. Godar'a göre, Ziviye buluntularındaki eşyalar sentez edilmiş Manna-İskit kültürü örnekleridir. İşte bu sentez sayesinde sonralar Ön Asya ve Orta Rusya'da yayılmış olan "İskit hayvani üslubu"nu yaratmışlardır.²⁴

20 İ. Aliyev, *age.*, s. 102.

21 T. Rays, *Skifi. Stroitelı Stepnıkh Piramid*, Tsentrpoligraf, Moskva, 2003, s. 40.

22 S. Gaşgay, *Manna Döleti*, Azərneşr, Bakü 1993, s. 11

23 B. Piotrovskiy, *Vanskoye Tsharstvo*, Moskva, 1959, s. 255.

24 S. Gaşgay, *age.*, s. 12

Azerbaycan'da İskit/Saka²⁵ kültürünün yaygın olması bir tesadüf değildi. Güney Azerbaycan'da, Urmiye Gölü Havzası'nda yaranmış olan Manna Devleti'nin 4. hükümdarı Ahşeri döneminde, ülkenin eyaletlerindeki İskit/Sakalar, Kutı ve Lulubilerle birlikte yaşamaktaydılar. Taş yapıtların birinde Asur hükümdarı Esarhaddon'un (m. ö. 680-669) kendisiyle ilgili verdiği bilgiler son derece ilginçtir ve Manna ülkesi halkıyla ilgili yukarıda kaydettiğimiz düşüncüyü onaylamaktadır: “*Mannalılar ülkesinin ahalisini, boyun eğdirilemeyen Kutileri dağıtan, kendilerini kurtaramayan muttefik- İskit İspakan'ın- ordusunu kılıçtan geçiren*”.²⁶

Mannalı-İskit ikilisinin m. ö. VII. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde görünmesi ve siyasi süreçlerde sık sık isminin zikredilmesi, bölgede süren etnik süreçlere farklı yaklaşmanın zorunlu olduğunu gösteren asıl meselelerdendir.²⁷ Aynı zamanda bu sıraya, Azerbaycan'ın kuzey topraklarında Sakasena, Sakandere, Sakantala, Sakan yerleşim birimi, Zagatala (Sak-a-tala), Balasakan, Varsak etnotoponimlerini de dahil edebiliriz. G. Geybullayev, günümüzde Ermeni işgali altında bulunan Karabağ'ın dağlık kısmının ortaçağ kaynaklarındaki Arsakh (Arsak, Ersak) ve tarihi Azerbaycan topraklarındaki Zengezur'un eski isminin Sisikan (Si-sak-an-Si Sakları) toponimlerinin de Saka etnonimi ile ilgili olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Azerbaycan tarihçisi, Albanya'da 3 etnonimin-Alban, Gargar ve Saka'nın taşıyıcılarını etnik kökenine göre kadim Türkler olarak kabul etmektedir.²⁹ Azerbaycanlı araştırmacı Elvira Latifova'ya göre, Azerbaycan'ın Gakh ilinde ve Dağıstan'ın bu bölgeye sınır vilayetlerinde yaşayan azınlık halklarından birinin taşıyıcısı olduğu Sakhur etnonimi de Sakalarla ilgilidir.³⁰ Kanaatimizce bu iddia gerçeği yansıtmaktadır. Şöyle ki, Sakhurlardan doğuda, çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gabele

25 Bizanslı Stefan “Saka” sözcüğünü “İskit” sözcüğünün eşanlamlısı olarak takdim etmekte ve silahlı (kalkanlı) İskitlerin Saka olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir. Çünkü kalkanı onlar bulmuşlardır. Bak. V. Latışev, *İzvestiya Drevnikh Pisateley Greçeskih i Latinskikh o Skifi i Kavkaze*, T.I, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, SPb, 1890, s. 265.

26 S. Gaşgay, *age*, s. 72.

27 İskitler sadece Manna'da değil, bölgede kalabalık bir topluluğa, siyasi olayları etkileyebilecek güce sahiptiler. Herodot'un verdiği bilgilere göre, Kiaksar'ın (m.ö.625-685) döneminde İskitler Medya'da bölge meskunlaşmışlardır. Bak. Gerodot, *İstoriya*, s. 25.

28 G. Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, Elm, Bakü 1994, s. 50.

29 G. Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Baku 1991, s. 101.

30 Sakhurların yaşadıkları köyü Sakh, kendilerini ise Sakhlar olarak isimlendirdiğini kaydeden yazar, Sakhurların yaşadığı bölgede Saka etnonimini muhamaza eden yeteri kadar toponimin varlığına dayanarak onların daha sonralar Kafkas dilli Alban boyları tarafından asimilasyona maruz kalmış Sakalar olduğu düşüncesini ortaya atmaktadır. Bak. E.Latifova, *İlisuyskoye Sultanstvo*, “Şerg-Gerb” neşriyatı, Baku 2010, s. 82.

ilinin Nic köyünde yaşayan Udinler, günümüzde Kafkasya dilli Alban halkı olarak kabul edilse de, antik kaynaklarda bu etnonim İskit boylarına ait kılınmaktadır. Örneğin antik yazar Plini, Udinleri İskit boyları olarak isimlendirmektedir.³¹ Klavdiy Ptolomey ise Azerbaycan'ın kuzeydoğusu ve Hazar Denizi kıyısı boyunca yaşayan boylar arasında bunların ismini zikretmektedir: "... *Kaspi Denizi boyunca Ud, Olond, İsond ve Herler (yaşamaktadır).*"³² Lakin S. Yeremyan'a göre, İori-Alazan (Gabırır-Ganık) vadiisinde de Doğu Gürcistan boyları Kartlar ve Kahlar tarafından asimile edilmiş Uti halkı yaşamıştır. Bölgede bu etnonimi muhafaza eden hiçbir makrotoponimin bulunmamasını, aynı zamanda da Makedonyalı İskender'e karşı savaşta Hahameniş hükümdarı III. Dara'nın ordusuna katılan Albanlar ve Sakasenlerle birlikte Utilerin (Udi) isminin zikredilmemesini temel alan G. Geybullayev, kendilerini bu bölgenin yerli sakinleri olarak kabul etmemektedir.³³ Lakin ilginç olan gerçek şudur ki, Rusya İmparatorluğu'nun 1886 yılında Güney Kafkasya'da yaptığı nüfus sayımı verilerinde Udinler, Yelizavetpol Eyaleti ve Gazak kazası nüfusuna kayıtlı gösterilmişlerdir.³⁴ Oysaki çağdaş Udinler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yalnız Gabele ili arazisinde yaşamaktadırlar. Eğer antik kaynaklarda kaydedildiği gibi, Udinler İskit/Saka boylarıdır, bu durumda İskit/Saka ismini taşıyan makrotoponimlerin kaldığı kuzeybatı bölgesinde G. Geybullayev'in de söylediği gibi, ayrıca Udin ismine rast gelmemek, o kadar da şaşırtıcı değildir. Bölgenin en büyük şehri, "sak" kelmesinden şekillenmiş olan Sakasena ismini taşımaktaydı. Muhtemelen III. Dara'nın ordusunda savaşan Albanya temsilcileri olan Alban ve Sakasenler arasında bu yüzden ayrıca Udin ismiyle karşılaşmak imkansızdır. Azerbaycan'da yaşayan İskit/Saka boylarıyla ilgili ilginç ve önemli bilgilerden biri eski Yunan tarihçisi Herodot'un eserinde bulunmaktadır. 9 kitaptan oluşan "Tarih" eserinin I. kitabında yazar, Kaspi (Hazar) denizine dökülen Araz Nehri çevresinde kalabalık ve cesur Massaget boyunun yaşadığını ve bazıların kendilerini İskit kabul ettiklerini kaydetmektedir.³⁵ Massagetlerin kadın hükümdarı Tomris'in topraklarını hile ile ele geçirme planı gerçekleşmediğinden, kendileriyle açık savaşa giren Medya hükümdarı II. Kiros'un, m. ö. 530 yılında buraya yaptığı seferini tasvir eden antik tarihçi, Massagetlerin İskitler gibi giyindiklerini, onlarınkine benzer yaşam tarzına sahip

31 K. Aliyev, *Pisateli Antiçnosti ob Azerbaydjane*, SPb-Bakü, 2001, s. 60

32 K. Aliyev, *age.*, s. 67-68.

33 G. Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, s. 50.

34 *Svod Statističeskikh Dannıkh o Naselenii Zakavkazskogo Kraya s İzvleçennıkh iz Posemeynykh Spiskov 1886 g.*, Tiflis, 1893.

35 Herodot, *age.*, s. 64.

olduklarını, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraştıklarını, Güneş'e taptiklerini ve onun şerefine at kurban kestiklerini yazmaktaydı.³⁶

İskitler Alban boy birliğinde de yer almışlardır. Trever bu konuda şunları kaydetmekteydi:

“Alban birliğini kuran boylar arasında bir zamanlar Albanya'dan Arminiya'ya can atmış, Kür kıyısındaki verimli vadilerde, sağ kıyıda Araz'ın Kür'e döküldüğü yerden yukarıda bulunan Sakaşen'de (Sakasena), İori ve Alazan'dan (Oten-Utik vilayetinin kuzeybatısı) solda ve sol kıyıda ise Kabalaka'dan yukarı, Kafkas'ın eteklerindeki Saka ilinde meskunlaşmış olan, İskit veya Saka boylarının nesilleri de bulunmuştur.”³⁷

Kaynaklarda Sakalar gibi takdim edilen, Kuzey Sakalar (Büyük Sakalar) ve Amirgiy Sakaları³⁸ şeklinde iki gruba bölünen Massagetleri, İ. Pyankov, gerçek Türkler olarak isimlendirmektedir.³⁹ Saka, İskut (İskit) ve Kimmerlerin Ön Asya'ya seferleri sırasında bağımsız entonim olduklarını kaydeden G. Geybullayev de bu iddiayı desteklemektedir.⁴⁰

Kadim dünya tarihinin güncel sorunlarından olan İskitler konusunda çok sayıda araştırmalara rağmen, bunların etnik ve dil mensubiyetiyle ilgili ortak noktaya gelinememiş, İskitleri İran dilli ve Türk dilli kabul edenler arasındaki tartışma, çok sayıda araştırmaya rağmen azalmamıştır. Tüm ömrünü Türk halklarının tarihini ve kültürünü araştırmaya hasretmiş olan Tamara Rays'ın, İskitlerin kökeninden bahsederken kaydettiğine göre, bazıları onların Hun, diğerleri ise Türk veya Moğol olduğunu söylemektedir. Lakin asıl sorunu ekser alimler kabul etmektedir: onlar Hint-Avrupa halkları grubuna, muhtemelen İran koluna veya Hesa Naci ve diğerlerinin ihtimal ettiği gibi Ugor-Altay koluna ait olmuşlardır. İnkâr edilemez gerçek olarak şunu söyleyebiliriz ki, Asya'nın düzlük arazisinde yaşayan tüm boylar, çağdaş göçebe halklar gibi Türk dilinin lehçelerinde konuşmaktaydılar.⁴¹

36 Gerodot, *age.*, s. 68

37 K. Trever, *Oçerki İstorii i Kulture Kavkazskoy Albanii. IV v.do n.e. – VII v.n.e.*, İzd. Akadem. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959, s. 49.

38 B. Struve, “Etyudi po İstorii Severnogo Preçernomorya”, *Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968, s. 30.

39 İ. Pyankov, “Massegeti Gerodota”, *Vestnik Drevney İstorii*, S. 2 (1975), s. 64.

40 G. Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaydjansev, s. 88.

41 T. Rays, *age.*, s. 34.

Eski Yunanlar, Avrasya çöllerinin tüm göçebelerini ayırmadan İskit, Saka veya Kahlar olarak isimlendirmektedirler. Herodot ise İskitleri 4 gruba ayırmaktaydı: “1. Çifçi⁴², 2. Toprak süren, 3. Göçebe, 4. Çar İskitleri.”⁴³ Bu da, İskit-Saka birliğinin tek bir türde olmadığını göstermektedir. Muhtemelen Herodot’un bahsettiği İskitlerin bir kısmı Türk boylarına mesup olmuşlardır.⁴⁴ Araştırmacı L. Aliyeva, Türk olduğu ekser araştırmalarda kesinlikle şüphe doğurmayan ve kaynaklarda İskit boyları olarak kaydedilen Akatsir, Massaget, Avar gibi boylara dikkat çekerek, İskitlerin bir kısmının Türk olduğu fikrini desteklemektedir.⁴⁵ Bu yüzdendir ki, V. Miller’in topladığı 425 İskit-Sarmat isminden yalnız 167’si İran, 258’i İran kökenli olmayan, L.Zgustan’ın topladığı 613 İskit isminden sadece 286’sı İran kökenli kabul edilmiştir.⁴⁶

İskit isimlerinin etimolojisini ısrarla İran dilleri üzerinden açıklamaya çalışan araştırmacıların başarısızlığını G. Geybullayev doğru şekilde açıklamaktadır: “Antik yazarların “İskit” olarak isimlendirdiği kadim boy ve halkların bir kısmının şüphesiz Altay kökenli olmasından hareket ederek, toponim ve antroponimlerin bir kısmının Türk dilleri temelinde açıklanabildiğini gösterebiliriz.”⁴⁷

Böylece hiç de hepsi İran dilli olmayan İskit/Sakalar, Güney Kafkasya ve Azerbaycan tarihinde önemli roller üstlenmiş, İskit Çarlığı’nın temelini atmış, aynı zamanda Manna’nın devlet yönetiminde, Albanya boy birliğinde özel yere sahip olmuş ve sonralar Azerbaycan Türklerinin bir halk olarak şekillenmesinde önemli rol oynamış, Türk toplumunu güçlendirmişlerdir.

Erken Ortaçağ’da Kafkasya’nın Türk Topluluğu

Milattan sonraki dönemin başlangıcında Kafkasya, büyük Türk topluluğunun yaşadığı bölgelerdendi. Toponim, hidronim, milattan sonraki dönemin başlarında rast gelinen türkizmalar ve tarihi eserlerdeki bilgiler de bu fikri desteklemekle birlikte, Güney Kafkasya’nın Türk tarihinin katmanlarını açıklamaktadır. Şunu da kaydedelim ki, Hun ve Suvar ismini ihtiva eden ve bir kısmı günümüze

42 Herodot İskitlerden bahsederken, Alazonlardan kuzeyde yaşayan İskitlerin sadece kendileri için değil, hatta ticaret amacıyla tahıl ektiklerini kaydediyor. Latşev, *age.*, s. 16.

43 Herodot, *age.*, s. 176.

44 N. Aristov, *age.*, s. 400.

45 L. Aliyeva, *Azerbaycan Halkının Etnogenezisinde Gıçagların Yeri*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2015, s. 44-45.

46 L.Aliyeva, *age.*, s. 49

47 G. Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaydjansev, s. 299.

kadar ulaşmış olan Ağhun, Hunbeli, Bilesuvar, Suvar, Galeysuvar vs. gibi etnotoponimler, yukarıda söylenenleri onaylamaktadır. Araştırmacıların ekseriyeti artık, söz konusu dönemde Azerbaycan Türklerinin de etnogenezinde önemli rol oynamış olan Hunların yukarıda da kaydettiğimiz gibi, İskit kökenli olduğunu kabul etmekte, kaynaklarda ise sık sık İskit olarak isimlendirmektedirler. Örneğin, antik yazarlardan Dionisy, Yevstafı ve diğerleri Hunları hiçbir şüpheye mahal bırakmadan İskit boyu olarak göstermektedirler. Yevstafı'nın kaydettiğine göre, Hunlar İskit boylarından olan Kaspi halkıdır. Aynı şekilde onların arkasınca yerleşen ve Kaspi denizinin ismini aldığı Kaspi boyları da İskit boylarıdır.⁴⁸

Milattan sonraki dönemin başlangıcında Azerbaycan arazisinde yaşayan en büyük boylardan biri, günümüzde tarihçilerin tartışmasız Türk olarak kabul ettikleri Gargarlardı. F. Memmedova kendilerini, Alban boy birliğine dahil olan en eski yerli boy olarak kabul etmektedir.⁴⁹ Azerbaycan'ın hem kuzeyi hem de güneyinde bu etnonimi taşıyan çok sayıda toponimlerin (Gargarey ovalığı, Gargarçay vs.) ortaya çıkarılması, bunların oldukça geniş alanda yayıldığını göstermektedir.

Antik yazar Dionisy'nin eserine dayanan Azerbaycanlı araştırmacı Yusuf Caferov'a göre, yaklaşık 160 yılında Hazar'ın kuzeybatısındaki çöllerde Türkler yaşamaktaydı. O, Hazar sahili çöllerde yaşayan halkları, kuzeybatıdan itibaren aşağıdaki şekilde sıralamıştı: “Önceler İskitler, sonralar Unlar (Hunlar), bunların peşinden Kaspiler, daha sonra dövüşçü Albanlar ve Kadusiler bu dağlık ülkede yaşamaktaydılar. Onların yakınlığında Mard, Hirkan ve Tapurilerdir.”⁵⁰

Dionisy'nin bu bilgisi, Nikifor Vlemmid'in “Muhtasar Coğrafya” eserinde de kaydedilmektedir. “*Ben halkların (yani Hazar denizi çevresinde yaşayan-A. M.) tasvirine, kuzeybatı taraftan başlayacağım. İlk olarak, Kroniy denizi yakınlığında ve Kaspi denizinin deltasında yaşayan İskitler, peşinden Unlar, Unlardan sonra Kaspiler, sonra ise savaşçıl Albanlar.*”⁵¹ Erken ortaçağ dönemi araştırmacıları Sara Aşurbeyli ve Yusuf Caferov, kaynaklara dayanarak söz konusu dönemde yani milattan sonra II. yüzyılın II. yarısında Hunların Güney Kafkasya'da yaşadıklarını kaydetmektedirler.⁵²

48 V. Latışev, *age.*, s. 207.

49 F. Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1993, s. 91.

50 V. Latışev, *age.*, s. 186; Y. Djafarov, *Gunnı v Azerbaydjane*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1993, s. 12, 13.

51 V. Latışev, *age.*, s. 293.

52 S. Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşakhov (VI-XVI vv.)*, Elm Neşriyyatı, Bakü 1983, s. 18; Y. Djafarov, *age.*, s. 13.

Güney Kafkasya'nın Türk toplumuyla ilgili diğer bilgiler, III. yüzyılın II. yarısına aittir. Agafanel ve Movsees Khorenasi eserlerinde, Hun akınlarıyla ilgili bilgiler vermektedirler. Agafanel'in kaydettiğine göre, "son Parfiya Çarı V. Artaban (213-224) öldükten ve Sâsânî I. Erdeşir yönetimi ele geçirdikten sonra, Arşakilerden olan Çar Hüsrev "Alban ve İberlerden ordu topladı, Alan (Daryal) ve Çora (Derbent) kalelerinin kapılarını açtı. İran topraklarına saldırmak için Hun ordularını getirdi." Yazar ikinci kez Hunların ismini yaklaşık III. yüzyıl olayları ile ilgili çekmektedir.⁵³

IV. yüzyılın II. yarısındaki olaylardan bahsederken Ermeni tarihçisi Favstos Buzand da Güney Kafkasya'da Hunların ve diğer Türklerin yaşadığını kaydetmektedir. Buzand'ın verdiği bilgilere göre, Maskut padişahı Sanesa'nın Ermeni padişahı Hüsrev'in üzerine seferi sırasında topladığı orduda Hun, Pak, Tavaspar, Keçmatak, İjmak, Got, Gluar, Şiçb, Gilb, Balasic ve Yegersvanlar da vardı. "Onlar saldırdılar ve tüm Ermeni ülkesini boğdular, dağıttılar, her yere doluştular, ülkeyi tamamen viran ettiler ve Küçük Satal şehrine kadar, Atrpatakan sınırındaki Gandzak'a kadar tüm ülkeye yayıldılar."⁵⁴

V-VI. yüzyıllarda da devam eden Hun akınları, Güney Kafkasya'nın Türk toplumunu daha da güçlendirmiştir. VII. yüzyılın başlarına aid anonim kaynaktan da Güney Dağıstan, Şirvan ve Hazar Denizi'nin batı kıyısında yaşayan boylar-Leg, Hun, Hazar, Zeken (Sekan), Henuk (Henav), Kasp, Şarvan, Hsran, Tavaspar, Heçmatak, İjmak, Bakan, Pikonak (Peçenek) ve Meskutların⁵⁵ ismi zikredilmektedir. Sara Aşurbeyli, kendilerini Derbend, Şeki, Muğan çölü, Şirvan, Siyezen, Hızı, Beşparmak, Tabasaran, Khaçmaz, Şamahı, Bakü ve Guba'da lokalize etmektedir.⁵⁶

Azerbaycan topraklarında yerleşen Hun birleşmelerinde, Bulgar, Halandur ve Sabirler vardı.⁵⁷ Sabirlerin Kafkasya'nın güneyinde, Azerbaycan topraklarında meskunlaşmaları, daha erken dönemde başlasa da, yoğunlaşması Kafkasya'nın kuzeyinde yaşanan etno-siyasi süreçlerle, daha doğru ifadeyle Avarların buraya gelişi ile bağlantılı olmuştur. Şöyle ki, onların Kafkasya'ya gelişiyle, burada yaşayan Türk boyu Sabirlerin, bir zamanlar güçlü olan birliği dağıldı. Sabirlerin asıl güçleri bozguna uğratıldı, sağ kalanları ise Güney Kafkasya'ya yerleştiler.

53 Y. Djafarov, *age.*, s. 14.

54 Z. Bünyadov, *age.*, s. 172-173.

55 V. Latışev, *age.*, s. 297.

56 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 18.

57 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 19.

Avarlara kadar bu arazide yaşayan Hun-Bulgar boylarının birliğine de son verildi, liderlik ise Hazar ve Onogurların eline geçti.⁵⁸

Belirtmek isteriz ki, Avarlar, Kafkasya'ya gelinceye kadar Sabirlerin Azerbaycan topraklarında bulunan ve zaman zaman Sasanilere bağımlı duruma düşen Albanya devletinin (m.ö. IV yüzyıl - m. 705 yılı) arazisine akınları başlamıştı. Örneğin, 503 yılında onlar, Derbent geçidini aşarak Albanya ve İberiya'nın şehir ve köylerini ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Sasânîlerin sınırları içinde olan bu ülkelerin topraklarından Sabirleri çıkarmak için Sasânî hükümdarı Kubat, kumandan Şapur'u 12.000 kişilik orduyla gönderir. Sabirler, kuzeye doğru çekilirler. Tarihçi Sara Aşurbeyli'ye göre Sabirler, VI. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da daha güçlü ve kalabalık bir halk idiler. Albanya'nın kuzeyini tamamen ele geçirmiş ve burada artık oturak hayata geçmişlerdi.⁵⁹

Böylece, Avarların Kafkasya'ya gelişi, başlayan bu süreci daha hızlı tamamlamış, Sabir ve Hun/Bulgar boyları, Kür ve Aras nehirleri arasında ve Kür nehrinden kuzeye yerleşerek oturak hayata geçmişlerdir.

Albanya'nın kuzeybatı vilayeti Kambisena'da Savirler, Alban, Lpin, İskit ve Sakaların varisleriyle birlikte yaşamaktaydılar. Albanya'nın ilk başkentinin bulunduğu Gabele vilayeti de bu vilayetlerdendi. Burada Keçmatak, İlgimak, Gluar, Gat, Savir, Hazar, Bulgar ve Barsiller yaşamaktaydılar.⁶⁰ İsimlerini sıraladığımız boylar arasında Savir, Hazar, Bulgar ve Barsiller, Türk boylarıydı. Alban bilimci F.Memmedova'nın, "Albanya'nın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası" eserinde, Albanya'nın farklı idari birimleriyle ilgili verdiği bilgilerin istatistiğine göre, VI-VII. yüzyıllarda Albanya'nın neredeyse tüm idari birimlerinde- Gabele, Şeki, Kambisena, Çola, Eceri, Paytakaran, Utı, Girdman, Arsak ve Sünik'te Türk halkı yaşamaktaydı.⁶¹

Tarihin sonraki aşamalarında Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'da Türk topluluğu daha da güçlenmiştir. Araplar Azerbaycan'ı istila ederken, bu arazide Türk boylarıyla karşılaşmışlardır. Arap yazar İbn Hişam'ın naklettiği bir rivayet, erken ortaçağda Türklerin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki konumunu ve yerini açık bir şekilde göstermektedir. Rivayete göre, Emevî halifesi Muaviye,

58 Y. Djafarov, *age.*, s. 98-101.

59 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 62-63.

60 F. Memmedova, *age.* s. 84, 86.

61 F. Memmedova, *age.*, s. 79-105.

bir defasında eski tarihten haberdar olan Yemenli Abid ibn Şariye'ye şöyle bir soru sorar: “*Türkler ve Azerbaycan ne demektir? Abid cevap verir: “Azerbaycan eskiden beri Türklerin yaşadığı ülkedir.”*”

Z. Bünyadov, kaynaktaki bilgiyle ilgili görüşlerini açıklarken şöyle demektedir: “*Bu rivayeti şüphe altına almak mümkündür. Lakin 1126 yılında, Farsça yazılmış anonim bir eserde de söz konusu rivayetle karşılaşmaktayız. Bu kaynaktaki da şöyle denmektedir: “Azerbaycan eskiden Türklerin elinde olan bir ülkedir.”*⁶²

Sonuç

Böylece araştırmalara dayanarak denebiliriz ki, Güney Kafkasya Türklerinin tarihiyle ilgili hakim düşünceye dönüştürülmüş olan “Türkleşme” düşüncesinin iddia edilen şekilde, yani İran dilli ve Kafkasya dilli ahalinin Türkleşmesinin, hiç bir bilimsel temeli bulunmamaktadır. Azerbaycan’da yaşayan İran dilli ve Kafkasya dilli halk, bu gün de etnik kimliğini muhafaza etmektedir.

Oğuz-Selçukluların Azerbaycan’a seferine kadar, burada güçlü ve kalabalık bir Türk topluluğu vardı. Bu topluluk, akınlar sonucunda sadece şekillenmişti. Gobustan damgalarının erken Türk damgaları ile mukayesesi, Türk akınlarının başlangıcına kadar burada Türklerin bir merkezi, çekirdeğinin, Z. Bünyadov’un tabiriyle desek, aborjin Türklerin⁶³ bulunduğunu göstermektedir.

Gargarlar ise Azerbaycan’ın günümüzde bilinen en eski yerli Türk topluluğuydu. İskit/Saka, Hun/Bulgar/Suvar, Kıpçak/Oğuz akınları ve bundan sonrakiler, buradaki Türk topluluğunun sayısını artırmış ve daha da güçlendirmiştir. Kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, VII. yüzyılda Azerbaycan’ın güney ve kuzey topraklarını ve Güney Kafkasya’yı işgal eden Araplar, Azerbaycan’ı eskiden Türklerin yaşadığı ülke olarak tanımışlardır. 1054 yılında Azerbaycan’ın güneyini, 1066 yılında ise kuzeyini boyun eğdiren Selçuklular da bu manzara ile karşılaşmışlardır.⁶⁴

Milattan sonra II-XI. yüzyıllarda ve sonrasında bölgeye yerleşen Türkler, kendilerinden önceki teşkilatlanmanın bir parçasına dönüşmüşlerdir. Sakasena, Sakandere, Sakantala, Sakan yerleşim birimi, Zagatala (Sak-a-tala), Balasakan, Varsak, Arcakh (Arsak, Ersak), Sisikan, Gargarey ovalığı, Gargarçay, Ağhun,

⁶² Z.Bünyadov, *age.*, s. 174.

⁶³ Z.Bünyadov, *age.*, s. 171

⁶⁴ M. Şerifi, *IX Esrin II Yarısı-XI Esrlerde Azerbaycan Feodal Dövlətləri*, “Elm” Neşriyyatı, Bakü 1978, s. 253-253.

Hunbeli, Bilesuvar, Suvar, Galeysuvar, Varkhian ve onlarca bu gibi etnotoponimler, bölgede süren etnik süreçleri ve Türk'ün tarihinin katmanlarını açık bir şekilde göstermektedir. B. Gukasyan, "Moisey Utili'nin "Alban Tarihi"nde Türkizmalar" isimli makalesinde bu meseleye doğru bir şekilde yaklaşmaktadır:

"Son yıllarda araştırmacıların dikkatini, Azerbaycan arazisinde mevcut olan İber/Kafkas dillerindeki kadim Türk dili katı celbetmektedir. Bu dil katları, şöyle bir ihtimali ortaya atmaya imkan vermektedir: "Azerbaycan'da XI. yüzyıla kadar da Türk dili mevcut olmuştur ve Türk dilini Azerbaycan'a Selçukluların (XI) getirdiği şeklinde mevcut düşüncenin kabulü mümkün değildir. Çünkü, bu Türk dilinin kısa tarihi bir zamanda yabancı dil ortamında (20'ye yakın Kafkas ve İran dillerinin çevresinde-V. G.) şekillenmiş ortak edebi dile dönüşmesi oldukça zordur."⁶⁵

Bu sırada yerel kaynaklardaki türkizmaları da özellikle kaydetmek gerekir. İlginçtir ki, Ermeni ve Gürcü dilindeki kaynaklarda araştırmacılar yeteri kadar türkizmaları ortaya çıkarmışlardır.

Türkizmaların alındığı "Alban Tarihi" eseri, VII. yüzyıla ait yegane yazılı yerel kaynaktır.⁶⁶ Eserin tarafımızdan bilinen en eski nüshası, orjinal dilde değil, kadim Ermeni dilindedir. İşte bu nüshada eserin çevirmenlerinin çevirmekte zorlandıkları çok sayıda türkizma ortaya çıkarılmıştır: Çopayi çopaycı, avcı, hakan, tarkan, şad, yabgu, tangrihan, turkan, tudun vs.⁶⁷

Böylece, sonuç olarak belirtelim ki, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da Türkleşme süreci, aslında hakim düşünceye dönüştürülmüş "İran dilli ve Kafkas dilli halkın Türk dilli olması" şeklinde değildi. Türkleşme süreci, yalnız Türk aborjinlerin güneyden gelen Oğuzlar ve kuzeyden gelen Kıpçaklarla karışması sonucunda asimilasyonundan sonra başlamış ve gittikçe hızlanarak XI yüzyılda Azerbaycan arazisinde Türklerin tek bir halk olarak teşekkülü ile tamamlanmıştır.

65 V. Gukasyan, *Türkizmi v "İstorii Alban" Moiseya Utitskogo*, s. 239.

66 M. Kalankatuklu. Albaniya tarihi, "Elm" Neşriyyatı, Bakü 1993.

67 V. Gukasyan, agm., s. 241-250.

Kaynaklar

1921, 1927, 1937, 1978 Yılı Azərbaycan SSC Anayasaları. [http://files. preslib. az/projects/remz/pdf/atr_kons. pdf](http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf)

1937 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Genel Sonuçlar. Belgeler ve Materyaller Dergisi, 2007, Moskva: ROSSPEN. [http://www.demoscope. ru/weekly/2009/ 0373/ biblio05.php](http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0373/biblio05.php)

1939 Yılı Genel Nüfus Sayımı. [http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbaijan. html](http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbaijan.html)

Alekseyev, V., *V Poiskakh Predkov*, “Sov. Rossiya”, Moskova 1972.

Aliyev, İ., *Oçerki Po Drevney İstorii Azerbaydjana*, İzd. Akadem. Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1956.

Aliyev, K., *Pisateli Antiçnosti ob Azerbaydjane*, SPb –Bakü 2001.

Aliyeva, L., *Azərbaycan Halqının Etnogenezisində Gıpçagların İeri*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakü 2015.

Aristov, N. “Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurksikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İkh Çislennosti”, *Çivaya Starina*, 1896, vıp. III-VI, s. 285-286.

<http://kronk.spb.ru/library/aristov-na-1896-01.htm>

Aşurbeyli S. , *Gosudarstvo Şirvanşakhov (VI-XVI vv.)*, Elm Neşriyyatı, Bakü 1983.

Bünyadov, Z., *Azərbaycan VII-IX Esrlerde*, Azərneşr, Bakü 1989.

Cavadov, G., *Azərbaycanın Azsaylı Xalqları ve Milli Azlıqları*, Elm Neşriyyatı, Bakü 2000.

Djafarov, Y., *Gunnı v Azerbaydjane*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

Gaşgay, S. , *Manna Dövləti*, Azərneşr, Bakü 1993,

Gerodot, *İstoriya*, Olma – Press, Moskva 2004.

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Herodotus_2004/e_dzherela_Herodotus_2004.pdf

Geybullayev, G., *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Bakü 1991.

Geybullayev, G., *Azərbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, Elm, Bakü 1994.

Gukasyan, V., *Tyurkizmi v “İstorii Alban” Moiseya Utiyskogo*.

https://books.google.az/books?id=hqzRDQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Kalankatuklu, M., Albaniya tarihi, Mkhitar, Goş, Alban salnamesi, Elm, Bakü 1993.

Latifova, E, *İlisuyskoye Sultanstvo*, “Şerg-Gerb” Neşriyatı, Baku 2010.

Latışev, V., *İzvestiya Drevnikh Pisateley Greşekikh i Latinskikh o Skifi i Kavkaze*, T.I, SPb, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1890.

https://docviewer.yandex.az/view/0/?*=u26devNcy8IwLvKc6RBPqcO4R4J7InVyBcI6InlhLWRpc2stcHVibGljOi8vczI2UFR1MUlhdklJME9UcjJmK3VQZkZGYlNoZWx0QTZPc3QyaHVWYlc3UT0iLCJ0aXR5ZSI6IkkxhdHlzaGV2X2l6dmVzdGl5YV9kcmV2bmloX3Bpc2F0ZWxleV9ncmVjaGVza2loX2lfbGF0aW5za2loX29fU2tpZmlpX2l5S2F2a2F6ZS5fMTg5MC5wZGYiLCJ1aWQ0IiwIiwibm9pZnJhbWUiOmZhbnHNILCJ0cyI6MTUyNzUxNzU0NjYzOX0%3D

Memmedova, F., *Azərbaycanın Siyasi Tarixi və Tarixi Coğrafiyası*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1993.

Miller, B., “K Voprosu o Yazike Naseleniye Azerbaydjana do Oturęeniya Etoy Oblasti”, *Uç. Zapiski İENK*, vıp. I, Moskva 1930.

Novoselsov, A., Paşuto V., Çerenin A., *Puti Razvitiya Feodalizma*, Moskva 1972.

Oranskiy, İ., *Osnovi İranskogo Yazıka. Drevneiranskiye Yazıki*, Moskva 1979.

Piotrovskiy, B., *Vanskoye Tsharstvo*, Moskva, 1959.

Pyankov, İ., “Masşetı Gerodota”, *Vestnik Drevney İstorii*, Sy. 2 (1975).

Rays, T, *Skifi. Stroitelı Stepnikh Piramid*, Tsentrpoligraf, Moskva 2003.

Struve, B, “Etyudi po İstorii Severnogo Preşernomorya”, *Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.

Sümer, F., Azərbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957, s. 429-447 <https://daftareyaddasht.files.wordpress.com/2014/07/faruk-sumerazturk.pdf>

Svod Statistişekikh Dannıkh o Naselenii Şakaavkazskogo Kraya s İzvleçennıkh iz Posemeynikh Spiskov 1886 g., Tiflis, 1893.

Şerbak, A., Bolyaçeves, L., Platonova Y., “İstoriya Sovetskoy Nasionalnoy Politiki: Kolebaniya Myatnika”, *Politiçeskaya Nauka*, Sy.1 (2016).

Şerifli, M., *IX Esrin II Yarı-XI Esrlerde Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, “Elm” Neşriyyatı, Bakü 1978.

Trever, K., *Oçerki İstorii i Kulture Kavkazskoy Albanii. IV v.do n.e. – VII v.n.e.*, İzd. Akadem. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959.

Volkova, N., “Etniçeskiye Prosesı v Zakavkazye v.XIX-XX vv.”, *Kavkazskiy Etnograf*, sb. IV, Moskva 1969.

Oğuzların Peçenek Boyunun Menşei

Ayhan Pala*

Oğuzların 24 boyundan biri olan Peçeneklerin menşei üzerinde durabilmek için öncelikle Oğuzların nasıl bir etnik kompozisyon ortaya koyduğunu göstermek lâzım gelir. Bugün hâkim olan ve doğru olduğu anlaşılan görüşe göre Oğuz kavim adı aile, kabile gibi anlamları olan “oğ” kökünden yapılmış bir isimden kaynağını alır ve boylar birliği manasına gelir¹. Sayısı her zaman değişen bu boylar siyasi birlik kurdukları zaman birliği oluşturan boy sayısı ile anılırlar. Üç Oğuz, Altı Oğuz, Dokuz Oğuz gibi isimler böyle ortaya çıkmıştır. Yani Oğuz adı ile anılan boy birlikleri arasında etnik bakımdan bir birlik aramak doğru değildir. Oğuz adının siyasi bir isim olduğu açıktır. Türk adının da aynı olduğu bilinmektedir.² Ancak birlikte uzun müddet bir arada yaşayan bu boyların zamanla kaynaşarak etnik bir yapı oluşturdıkları da unutulmamalıdır. Oğuzların Sır-Derya boylarında bunu yaptığını biliyoruz.

Tarihte Oğuzların kurduğu ilk büyük siyasi yapı Dokuz Oğuzlar’dır. Gök Türk Kağanlığı ile devamlı olarak savaşan ve yenilen Dokuz Oğuzlar bu devletin hâkimiyetini kabul etmişler ve devleti oluşturan ana unsurlardan olmuşlardır. Bilge Kağan “Oğuzlar kendi kavmim idi” derken buna işaret eder. Ancak Oğuzların buldukları her fırsatta Gök Türk Kağanlığı’na isyan etikleri de bilinmektedir. Bu isyanlarda büyük kayıplara uğrayan Oğuzların bir kısmının zaman zaman Çin’e sığındıklarını, fakat fırsat bulduklarında tekrar eski yerlerine döndüklerini de biliyoruz. Dokuz Oğuz boyları Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre şu isimleri taşıyordu: P’u-ku, Hun, Bayıрку, Tonra (T’ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch’i-pi, A-pu-ssse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).³

* Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, aypala@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0002-9051-6339

1 Peter P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2014 (5. bs.), s. 217; James Hamilton, “Tokuz-Oguz ve On-Uygur”, çev. Yunus Koç, İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), s. 187-232, s. 189.

2 İbrahim Kafesoğlu, “Tarihte Türk Adı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 1, s. 308-315.

3 Ahmet Taşağıl, “Gök-Türk Devletini Oluşturan Boylar Sistemi”, *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan, Abdülvahap Kara, Osman Yorulmaz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015 (2. bs.) s. 133-138, s. 136.

Dokuz Oğuzların Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Uygur Devleti içinde yer aldıkları ve bu devletin hâkim unsuru oldukları bilinmektedir.⁴ Bu sebeple İslam kaynakları Uygur Devleti'ni Dokuz Oğuzlar ismi ile anmaktadırlar. Czegledy'ye göre "Tielö kavimlerinin doğudaki büyük grubu, Altay Dağları, Selenga Irmağı ve Kingan dağları arasında, Baykal gölünün güneybatı, güney ve güneydoğu komşuluğunda, Orhon'daki Türk İmparatorluğu'nun kuzey, batı ve doğusunda, yarım daire şeklini oluşturan topraklar üzerinde yerleşmişti. Bu doğu boyunun Türkçe ortak adı Oguz, yönetici kavmin adı ise Uygur idi."⁵

Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Sır-Derya boylarında gevşek bir siyasi yapı olarak ortaya çıkan Oğuzların Dokuz Oğuzlarla münasebeti birçok tarihçi tarafından değerlendirilerek farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Dört farklı görüşün İbrahim Kafesoğlu, Faruk Sümer, L. P. Tolstov ve Osman Karatay tarafından müdafaa edildiği bilinmektedir. İbrahim Kafesoğlu Sır-Derya Oğuzlarını Dokuz Oğuzların devamı sayarken⁶ Faruk Sümer onları On-Okların devamı olarak görür.⁷ Oğuz şehirleri üzerinde çalışmalarıyla tanınan L. P. Tolstov ise Sır-Derya Oğuzlarını bu bölgenin otokton halkı olarak görmektedir.⁸ Osman Karatay ise Kimek asıllı Bayındır ve Bayat boyları ile Güney Sibirya'dan gelmiş bazı boyların Oğuzların çekirdeğini oluşturduğunu ifade etmiştir.⁹ Bizce bu dört görüşün telifi mümkündür ve her dört görüşte de haklı noktalar vardır. Bu hususları başka bir makalemizde ele aldığımız için şimdilik bu hatırlatma ile yetiniyoruz.¹⁰ Oğuzlar hakkında bu dört görüşün dışında başka görüşler de vardır ancak yeteri kadar inandırıcı görünmeyen bu görüşleri söz konusu etmiyoruz.

Sır-Derya Oğuzları arasında gördüğümüz ve Dede Korkut hikâyelerinde adlarına pek sık rastladığımız Peçeneklerin menşei meselesi bu tebliğimizin konusudur. Peçenek etnonimine rastladığımız en eski metin, Sinolog Paul Pelliot'ya göre Çin

4 Taşağıl, agm., s. 138.

5 Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, ter. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 119.

6 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1998 (17. bs.), s. 152-153.

7 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul 1999 (5. bs.), s. 2.

8 S. P. Tolstov, "Oguzı, Peçeneği i Mare Daukara", *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 1950, s. 49-52; *Po Drevnim Deltam Oksa i Yakarta*, İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 274-276.

9 Osman Karatay, "Oğuzluğun Oluşumu: Neden Kurucu Ataları Batılı Kimselerdi?", *Turan*, Sayı 22, 2014, s. 21-24, s. 22.

10 Ayhan Pala, "Sır-Derya Oğuzlarının Menşei", *Altay Communities: History Issues*, İSTESOB yay., İstanbul 2017, s. 59-68.

Sui Hanedanı (581-618) Tarihi (隋书: Suí shū)'dir.¹¹ Tarih Bürosunda Wei-Cheng (魏徵: Wèizhēng)'in editörlüğünde 629-636 yıllarında derlenen bu kitapta T'ie-le (铁勒: Tiě lēi) konfederasyonunun çeşitli kollarının listesi vardır. Taşkent bölgesinde yaşayan Pei-ju ismini Pelliot Peçenek olarak kabul etmiş, bu fikir ilim âleminde tasvip görmüştür.¹² Uygur diplomat-kâşiflerince VIII. yüzyıl ortasında Kuzey (veya Batı) halkları hakkında yazılmış olan bir raporun Tibet diline tercümesinde de bu adı bu defa kesin bir şekilde görüyoruz.¹³ Bu raporda Sır-Derya bölgesinde yaşayan ve Oğuzlar olduğu tahmin edilen “Hor”larla savaşılan “Be-ça-nag”lardan bahsedilmektedir.¹⁴ Dede Korkut kitabında bu savaşlara büyük bir yer verildiği bilinmektedir. Peçenekler Divanü Lügati't-Türk'de Sır-Derya Oğuzlarının bir boyudur. Dokuz Oğuzlar arasında Peçenek boyunun bulunduğu dair bir bilgi yoktur. Sır-Derya Oğuzlarını oluşturan boyların her birinin menşei ve bu yapıya katılması ayrı araştırmaların konusudur. Bu boyların bir kısmı Dokuz Oğuzların veya Uygurların devamı olduğu gibi¹⁵ bir kısmı da Bayındır boyunun Kimeklerden gelmesi gibi başka siyasi birliklerden koparak Oğuzlara katılmışlardır. Bunlar içinde İranî kavimlerden ve Moğollardan gelenlerin de bulunabileceği anlaşılmaktadır.¹⁶ Tolstov ve Kumekov bunlara işaret ederler.¹⁷

XI. asırdan itibaren Oğuzların bir boyu olarak tarih sahnesinde görülen Peçenekler üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Gyula Nemeth, Peçeneklerin dilinin Kıpçak grubundan olduğunu ortaya koymuştur.¹⁸ Ancak bu tesbitin Doğru

- 11 Çince isimlerin yazılışları konusunda yardımı için meslekdaşım Dr. Şükrü Aktaş'a teşekkür ediyorum.
- 12 O. Pritsak, “The Pecenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tomus I, Anno 1975, s. 211-235, s. 211.
- 13 Pritsak, agm., s. 211; Peter B. Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 345-382, s. 365; Semih Tezcan, “1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine, I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972”den ayırması, Ankara 1975, s. 299-307, s. 307.
- 14 Golden, *age.*, s. 365.
- 15 Ayhan Pala, “Oğızdardın Eymür Taypası”, *Ejelgi, Ortasayır Jane Jana Kezendegi Kazakstan Jane İrgeles Elder Tarihündagi Biylik İnstitutının Evolyutsiyası, Halkkaralık Gılmı-Tajiribelik Konferentsiya Materialdarı*, Almatı 2 Mausım 2016 jıl, Kazakstan Respublikası Bilim Jane Gılım Ministriligi Gılım Komiteti, Ş. Ş. Valihanov Atındagi Tarih Jane Etnologiya İnstitutı, Almatı 2016, s. 36-40.
- 16 Pala, “Sır-Derya”, s. 61.
- 17 S. P. Tolstov, “Goroda Guzov”, *Sovetskaya Etnografiya*, 3 (1947), s. 55-102; Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 46.
- 18 Gabor Vörös, “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 693-708, s. 694.

Avrupa ve Macaristan Peçenekleri hakkında olduğunu unutmamak lâzımdır. Peçeneklerin menşei incelediğimiz zaman hayli karmaşık bir mesele ile karşı karşıya kaldığımız anlaşılmaktadır. Bunun bir sebebi Peçeneklerin de Oğuzlar gibi değişik unsurların birleşmesinden oluştuğu ve bu unsurların her birinin menşei tespit etmenin zorluğudur. İkinci sebep ise kaynakların verdiği bilgilerin yetersiz ve muğlak olmasıdır. Bütün bu zorluklara rağmen biz kaynaklarda verilen bilgileri son araştırmaların ışığında yeniden yorumlayarak Peçeneklerin menşei meselesinde bugün için ne söylenebilir, bunu ortaya koymaya çalışacağız. Bundan önce Peçenekler hakkında yapılan araştırmaların büyük bir kısmında bu kavmin menşei ya hiç temas edilmemiş veya bazı muğlak ifadelerle yetinilmiştir.¹⁹ Mesela A. Nimet Kurat Peçenek Tarihi adlı kitabında Peçeneklerin menşei dair bir bahis açmışsa da onomastik alanındaki bazı benzerliklerden hareketle bazı tahminlerde bulunmanın ötesinde bir hüküm ortaya koyamamıştır.²⁰ Ancak son yıllarda yapılan araştırmalarda bu konuda yeni görüşler ortaya atılmaktadır. Mesela Ya. V. Pilipçuk'un çalışması bu bakımdan mühimdir.²¹ Pilipçuk, Peçenek kavminin etnik yapısının VI.-VII. asırlarda teşekkül ettiğini düşünmektedir.²² Bu araştırmamızda bu görüşlere de temas edilecektir.

Peçeneklerin menşei meselesini aydınlatabilmek için bu kavmin en az iki farklı etnik unsurdan oluştuğu hususunu göz önüne almak gereklidir. Öncelikle bu etnik unsurların her birinin menşei ayrı ayrı ele alınması, sonra da bu unsurların nasıl bir araya geldiği konusunun aydınlatılması gerekmektedir. Peçenekleri oluşturan unsurlardan birisi Altaylar bölgesinden geldiği tahmin edilen boy veya boylardır. Ahmet Taşağıl'a göre Peçenekler, büyük ihtimalle Batı Gök-Türklerinden İşbara Kagan'ın 634 yılından sonra yaptığı yeni boy teşkilatlanmasının akabinde ortaya çıkan bir boydur. Peçenekler bu sırada Isık Göl-Balkaş arasında yaşıyorlardı. Taşağıl'a göre, Karlukların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölü'nün güneyinden Sır-Derya kıyılarına gelmelerine

19 A. Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937; Sadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Mecmuası*, 53 / 1 (2013), s. 251-266; Hüseyin Namık [Orkun], *Peçenekler*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933; Faruk Sümer, "Peçenek", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 212; Faruk Sümer, "Peçenekler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 213-214.

20 Kurat, *age.*, s. 22-32.

21 Ya. V. Pilipçuk, "Etnogenez i Migratsii Peçenegov", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 23, 2017, s. 207-256.

22 Agm., s. 208.

sebeplmiştir.²³ Ancak bu bilgi konuyu aydınlatmak bakımından yeterli değildir. Peçeneklerin Isık Göl-Balkaş arasındaki hayatı hakkında bilgiye sahip değiliz. Çin kaynaklarında ismi geçen boy adlarının hangilerinin Peçenekleri işaret ettiğini bilemiyoruz veya bu konuda ortaya atılan görüşlerin isabeti hakkında emin olamıyoruz.

Peçenekleri oluşturan ikinci etnik unsur onlar Sır-Derya boylarına geldikleri zaman bu bölgede yaşayan Kangar boylarıdır. Bir görüşe göre, Peçenekler VIII. asırda Sır-Derya boylarına gelmişler, oranın yerli halkı Kangarları kendilerine katmışlardır.²⁴ Kangarların İranî halklardan Alan ve As kavimlerinden oluştuğu düşünülmektedir.²⁵ Cziedledy'ye göre "Asiler, Çinlilerin Kangkü adıyla zikrettikleri, Sır-Derya'nın orta yatağının, kuzeyinde Kazak bozkırlarının güney sınırında Çu vadisinde yer alan ülkenin sakinleriydi."²⁶ Bu kavim Orhun kitabelerinde Kengeres adı ile zikredilmektedir.²⁷ Kengeres adının Kenger ve As isimlerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir.²⁸ V. ve VI. yüzyıl Ermeni ve Süryani yazarlarının Kafkaslardaki Kangaraye'den bahsetmeleri Kenger boylarının o tarihlerde bu bölgelerde de yayıldıklarını göstermektedir.²⁹ Peçenekler gibi başka boylar da yeni siyasi birliklerde yer almışlardır. Mesela daha önce Kimeklerin bir boyu olduğu Gerdizî tarafından zikredilen Bayındır boyunu³⁰ daha sonra Oğuzların en önde gelen boylarından biri olarak görüyoruz. Dede Korkut kitabında Bayındır Han Oğuzların hükümdarı olarak görülür. Aynı şekilde Uygurlardan ayrılan Eymür boyunun önce Kimeklere, sonra Oğuzlara ve Bayat boyunun önce Kimek veya Kanglılara sonra Oğuzlara dahil olduğu bilinmektedir.³¹

Peçeneklerin tarih sahnesine çıktığı Kang ülkesi hakkında Çin kaynakları

23 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M. Ö. III- M. S. X. Asır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 97-98.

24 Sümer, *Oğuzlar*, s. 44-45; S. G. Klyastorniy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmî-Yer Adı (Etno-Toponimiği)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIV, S. 69 (1954), s. 89-104, s. 99; Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012, s. 34-35, 38.

25 A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild I: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981 (3. Bs.), s. 53; Pritsak, agm., s. 212-214.

26 Cziedledy, *age.*, s. 15.

27 Klyastorniy, agm., s. 89-104.

28 Pritsak, agm., s. 212-214.

29 Golden, "Güney Rusya", s. 366.

30 Kumekov, *age.*, s. 46.

31 Kumekov, *age.*, s. 38; M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 20; Yorulmaz, *age.*, s. 77.

bilgi vermektedir. Bu ülkenin Avesta'da adı zikredilen Kangha'ya tekabül ettiği anlaşılmaktadır.³² Başka kaynaklarda da Kangar boyları hakkında bilgi bulabiliyoruz. Konstantin Porfirogenitus'a göre, Peçeneklerin üç boyuna Kangar adı veriliyordu. Bu adın kökeni araştırıldığında, Kang bölgesi, Kengeres halkı ve Orhun'daki Kül Tigin yazıtında adı geçen Kengü Tarban şehriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.³³ Kengeresler, 8. yüzyıl başlarında, Batı Türk konfederasyonundaki Türkişlere karşı Doğu Türkleriyle birleşmişlerdi.³⁴

Kangkü'nün M. Ö. 2 – M. S. 4. yüzyıldaki tarihine dair bilgi veren Çin ve Fars kaynakları, M. S. 350'den önce Gobi Çölü civarında yaşayan Hiung-nu (匈奴: Xiōngnú)ların iki defa Kangkü sahasına girdiklerini bildirmektedir. İlkinde M. Ö. 43 ve 46 arasında Doğu Kangkü'de kısa ömürlü bir imparatorluk kurdukları, ikincisinde ise, M. S. 91'de Orta Asya'dan batıya kaçan Hiung-nuların tekrar Kazak bozkırının güney kısmında, Çinlilerin görüş sahasından çıktıkları sıradadır.³⁵ Bölgede Uar-Hun ve Eftalit kalıntılarının da kalmış olabileceği anlaşılmaktadır. İran ve Çin kaynaklarında Kangkü ülkesi, Sır-Derya'nın güneyinde bulunan Sogdia ile ilişkilendirilir ve VI. yüzyılda bizzat Sogdların da Kang adını kullandıkları bildirilir. Bu kaynaklara göre, Kangkü halkı olan Asiler, Toharların batıya göçleri sırasında, M. Ö. 129'da hakimiyetlerini Sır-Derya'nın güneyine doğru yaymışlar ve Sogdia ve Toharlar bu zamanda Asi'lerin hakimiyeti altına girmiştir.³⁶ M. S. 350'den sonra Hunların Kazak bozkırının güney kısmından Avrupa'ya, Uar-Hunların da Kuzeydoğu Afganistan'a gitmelerinden sonra, Kangkü'nün bağımsızlığı tamamen sona ermiştir. Bunların topraklarını daha önceden Kazak bozkırının kuzey kısmında İrtiş Nehri civarında yaşayan Tingling (T'ie-le) boyları işgal etmiştir. Sır-Derya'nın kuzey havalisine göçen T'ie-le (Tingling) boylarının, M. S. 350 civarında Avrupa'ya çekilen Hiung-nuların eski iskân sahalarını işgal ettikleri ve 460 sıralarına kadar burayı ellerinde tuttukları anlaşılmaktadır. Pritsak Peçenekleri T'ie-le boylarından kabul etmektedir.³⁷ Czegledy'ye göre, M. S. 350 civarında bu bölgeye yerleşen T'ie-le (Tingling) boyları Ogurlardı. Onların

32 S. P. Tolstov, *Following the Tracks of Ancient Khorezmian Civilization*, UNESCO, Tashkent 2005, s. 144-145.

33 Golden, "Güney Rusya", s. 365.

34 *Age.*, s. 365, S. G. Klyastorniy, *Drevnetyurskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskova 1964, s. 156-178'den naklen; S. G. Klyastorniy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi-Yer Adı (Etmo-Toponimiği)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIV, S. 69, 1954, s. 89-104, s. 92.

35 Czegledy, *age.*, s. 17-18.

36 *Age.*, s. 19.

37 Pritsak, *agm.*, s. 212-214.

ayrılmasından sonra (M. S. 506) Cholitalar kavmi, eski Kangkü arazisinde buranın eski İranî kavimlerine ait yeniden bir ülke kurmuşlardır. Cholitaların şehirleri, Sır-Derya'nın orta ve aşağı akış boyunda ve buradan kuzeye doğru uzanıyordu ve birer ticaret şehirleri olarak stepe olan yakınlıkları yüzünden, bir yandan şehirli İranîlerin, diğer yandan stepteki göçebelerin her zaman temas ettiği ve karışıkları yerler olmuştur.³⁸ Bir Çin kaynağına göre T'ie-le boylarının merkezî grubu, M. S. 600-618 sıralarında 'Kang'ın kuzeyinde' yani Sogdia'nın kuzey havalisinde, Sır-Derya bölgesinde yerleşmişti. T'ie-le grubunun boyları arasında Alanların ve Kafkasya Avarlarının (Uar-Hunlar) adı da zikredilmekteydi.³⁹ Peçeneklerin hâkim boylarının bunlar arasında bulunduğu tahmin edilebilir.

Çin kaynakları bölgenin eski devirleri hakkında zengin bilgiler vermektedir. Bir Çinli seyyah olan Chang Ch'ien (张騫: Zhāngqiān), M. Ö. 129 yılı sonunda Tayüan'a (太原: Tai yaun) yani Fergana'ya gelmiş ve seyahatnamesindeki ifadeye göre Tayüan'dan daha öteye, Yüeci (月氏: Yue Zhi)lerin Amu Derya boyundaki ülkesine hareket etmek istediğinde, yoluna devam etmesi için Kangkü hükümdarının iznine ihtiyaç duymuştur. Seyahatnamedeki bu veri, Fergana'nın güneybatısında bulunan Sogdia'nın 128 yılında, yani Yüecilerin batıdaki iskânından hemen sonra, Kangkü hakimiyeti altında bulunduğunu göstermektedir. Buna göre, Sogdia ve Doğu Baktria'nın işgal edilmesi üç kavmin, Yüecilerin, Yüecilerle beraber hareket eden Saka boylarının ve Kangkü halkının eseri idi. Strabon'da verilen bilgilere göre de, her ne kadar söz konusu metinde dört kavimden, Asilerden, Pasianlardan, Toharlardan ve Sakaraullardan söz edilse de, Sogdia ve Baktria'daki Yunan hâkimiyetini tahminen üç kavim sona erdirmişti: 'Asiler veya Asianlar', Toharlar ve Sakaraullar. Çince kaynaklardaki Sogdia ve Baktria'nın göçebe fatihi olarak geçen üç kavmin (Kangkü halkının, Sakalar ve Yüecilerin) adı batı kaynaklarındaki Asii (Asiani), Sacaraucae ve Tochari adlarına denk düşer. Tarihî coğrafya verileri, Yunan-Latin kaynaklarında rol oynayan Toharlar ve Çin kaynaklarında sözü edilen Yüecilerin özdeşliğini göstermektedir. Kangkü adının ülkeye, Asi'nin ise onun halkına, daha doğrusu yönetici boyuna işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Han Sülalesi döneminde (M. Ö. 206-25) Aral Gölü'ne uzanan bölgeler ile Sır-Derya'nın kuzey ve güney bölgelerine hâkim olan K'ang-chü'lüler'in Chin Sülalesi döneminde (265-420), bilinmeyen sebeplerle merkezlerini Sır-Derya'dan güneye doğru, Maverâünnehr bölgesine taşıdıkları bilinmektedir. Arap ve batı kaynaklarında Peçeneklerin soyundan oldukları

38 Czeglédy, *age.*, s. 20-22.

39 Czeglédy, *age.*, s. 106.

40 *Age.*, s. 35-37, 40.

bildirilen Kangü ve Kangarların ataları olan eski K'ang-chü'lüler bu durumda Peçeneklerin ataları olmaktadır.⁴¹

Peçeneklerin bazı Mongoloidlerin M.Ö. IV-II. Yüzyıllarda, ilk önce Sır-Derya'daki Apasiakae ile (Su kıyısındaki Saka'lar) başlayan karışmasından doğduğu ve Peçenek adının Apasiakae adından geldiği Tolstov tarafından müdafaa edilmiştir. Strabo'nun M.Ö. 130 yılında Belh ilindeki Yunan devletini yıkan Sakarauka göçbeleri ile beraber saydığı Paciana'nın da Peçenek'e tekabül edebileceği de bu konuda bir diğer görüştür.⁴²

Çeşitli İran ve Türk kavimlerinin yaşadığı bir bölge olan Sır-Derya boylarının şimdiki bilgilerimize göre Hunlardan itibaren Türkleşmeğe başladığı, ancak İranî kavimlerin de bilhassa şehirlerde yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İranî kavimlerin bazı kalıntılarının Aral ve Sır-Derya boylarında Hunlar ve Gök Türkler döneminde Türkleştikleri ve bunların da Oğuzları oluşturan unsurlardan oldukları anlaşılmaktadır.⁴³ Hatta bu bölgede daha eski tarihlerden beri çeşitli Türk kavimlerinden toplulukların yaşadığı düşünülmektedir.⁴⁴ İranî kavimlerden olup bir kısmı Türkleşenler içinde en iyi bilineni Alanlardır. Alan'ların diğer adının As'lar olduğu ve bugünkü Oset'lerin ataları oldukları kabul edilmektedir.⁴⁵ İslâm coğrafyacıları, Alan (el-Lan) ve As'ları Türk kavmi olarak kabul ederler ve bunların yurtlarının Amu Derya ile Hazar denizi arasındaki Oğuz Çölü olduğunu, bunların Peçenekçe ile Oğuzcanın karışmış olduğu bir Türk lehçesini konuştuklarını ileri sürerler.⁴⁶ Alan, bugün de Türkmenistan'da aşiret adı olarak yaşamaktadır.⁴⁷

41 Nuraniye Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1999, s. 149; Nuraniye Hidayet Ekrem, "Çin Kaynakları ve Orhun Yazıtlarına Göre K'ang-chü'ler ve Kengeresler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı: 3 (Eylül 2015), s. 7-18, s. 16; Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012, s. 34.

42 Emel Esin, "Farabî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/3-4 (1976), s. 81-139, s. 83.

43 Ekber, N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs yay., İstanbul 2003, s. 220.

44 Münire Hatamova, "Çağ'taki Oğuz Şehirleri", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 405-412, s. 405-407; Emel Esin, agm., s. 81-139.

45 Ekrem, "Çin Elçisi", s. 85, E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese", *Asia Major*, IX. (I-II) (1962), s. 206-265, s. 220'den naklen.

46 Age., s. 85, Ramazan Şeşen (haz.), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 1985, s. 18-19'dan naklen.

47 Soltanşa Ataniyazov, *Şecere: Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, haz. Yakup Karasoy, Ufuk Deniz Açıcı, Tablet Kitabevi, Konya 2005, s. 75-76.

Soğd bölgesindeki hemen hemen bütün şehirlerin Gök Türkler döneminde Türk valiler tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸ Siyasî evliliklerin de Türk-Soğd yakınlaşmasının sağlanmasında bir unsur olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Bölgede Türk yerleşmesine dair başka deliller de arkeologlar tarafından bulunmaktadır.⁵⁰ Ancak bölgenin yerleşik unsurunda İranî kültürün hâkim olduğu Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.⁵¹

Gök Türk Kağanlığının yıkılmasından sonra bölgeye yeni Türk unsurların geldiği, bunların daha önce bölgede yerleşen kavimler ile savaştığı bilinmektedir. Muhtemelen VIII. asırdan itibaren bölgeye gelen Oğuzların kendilerinden önce bölgede hâkim olan Peçeneklerle savaşları da buna bir misaldir. Bu konuda en güvenilir kaynağımız muasır bir müellif olan Konstantin Porfiregenitus'tur. Doğu Roma İmparatoru olan müellif, oğlu için yazdığı bir çeşit siyasetname sayılabilecek olan *De Administrando Imperio* adıyla anılan eserinde, imparatorluğun komşuları ve bunlara karşı takip edilecek siyaset hakkında bilgi verir. Bu çerçevede Peçenekler de esere dahil olur. Konstantin Porfiregenitus, Peçeneklerin Oğuzlarla savaşlarından sonra yenilerek Karadeniz'in kuzeyine göç ettiklerini ve kalanların ise Oğuzlara katıldıklarını muasır bir kaynak olarak zikreder.⁵²

Netice olarak şimdiki bilgilerimize göre Peçeneklerin kuzey veya doğu taraflarından VII. veya VIII. asırda Sır-Derya boylarına geldikleri ve buradaki Kang kavmi başta olmak üzere yerli unsurlarla karışarak ve bu unsurları da Türkleştirerek yeni bir kavim haline geldikleri söylenebilir. Bilindiği gibi Peçenek kavmi Sır-Derya bölgesi hâkimiyeti için Oğuzlarla savaşmış ve onlara yenilerek büyük bir kısmı kuzeye doğru giderek kendilerine yeni bir hayat sahası bulmuşlar, kalan unsurlar ise yurtlarını terk etmeyerek Oğuzların bir boyu olarak yaşamaya devam etmişlerdir.

48 Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 107-117, s. 115.

49 Boris I. Marshak, "Türkler ve Soğudlular", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 170-178, s. 175.

50 Azim Malikov, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri (M. S. VI-VIII. Yüzyıllar)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 142-151, s. 142-146.

51 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 (2. bs.), s. 182-183.

52 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, s. 167, 169.

Kaynaklar

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Ataniyazov, Soltanşa, *Şecere: Ansiklopedik Türkmen Etnik Adları Sözlüğü*, haz. Yakup Karasoy, Ufuk Deniz Aşçı, Tablet Kitabevi, Konya 2005.

Babayar, Gaybullah, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 107-117.

Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 (2. bs.).

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia 1967.

Czegledy, Karoly, *Turan Kavimlerinin Göçü*, ter. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999.

Esin, Emel, “Suliler: İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cild: VII, Cüz. 3-4 (1979), s. 31-86.

Esin, Emel, “Farabî’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/3-4 (1976), s. 81-139.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2014 (5. bs.).

Golden, Peter B., “The People Nükerde”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tomus I (Anno 1975), s. 21-35.

Golden, P. B., “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, ss. 345-382.

Hamilton, James, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, çev. Yunus Koç, İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), s. 187-232.

Hatamova, Münire, “Çağ’taki Oğuz Şehirleri”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 405-412.

Kafesoğlu, İbrahim, “Tarihte Türk Adı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 1, s. 308-315.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1998 (17. bs.).
- Klyashorniy, S. G. “Orhon Abidelerinde Kengü’nün Kavmî-Yer Adı (Etno-Toponimiği)”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIV, S. 69, 1954, s. 89-104.
- Klyashorniy, S. G., *Drevnetyurskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskova 1964.
- Kurat, A. Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I*, yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 20;
- Kumekov, Bolat E., *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Malikov, Azim, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri (M. S. VI-VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 142-151.
- Marshak, Boris I., “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 170-178.
- Necef, Ekber, N. - Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs, İstanbul 2003.
- [Orkun], Hüseyin Namık, *Peçenekler*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.
- Pala, Ayhan, “Oğuzdardın Eymür Taypası”, *Ejelgi, Ortasır Jane Jana Kezendegi Kazakstan Jane İngeles Elder Tarihündagi Biylik Institutının Evolyutsiyası, Halıkaralık Gıımı-Tajiribelik Konferentsiya Materialdarı*, Almatı 2 Mausim 2016 jıl, Almatı 2016, Kazakstan Respublikası Bilim Jane Gılım Ministrliği Gılım Komiteti, Ş. Ş. Valihanov Atundagi Tarih Jane Etnologiya İnstitutı, s. 36-40.
- Pala, Ayhan, “Sır-Derya Oğuzlarının Menşei” *Altay Communities: History Issues*, İSTESOB yay., İstanbul 2017, s. 59-68.
- Pilipchuk, Ya. V., “Etnogenez i Migratsii Peçenegov”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 23, 2017, s. 207-256.
- Pritsak, O., “The Pecenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tomus I, (Anno 1975), s. 211-235.
- Pulleyblank, E. G., “The Consonantal System of Old Chinese”, *Asia Major*, IX. (I-II) (1962), ss. 59-144 ve 206-265.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul 1999 (5. bs.).

Sümer, Faruk, “Peçenek”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, C. 34, s. 212.

Sümer, Faruk, “Peçenekler”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, C. 34, s. 213-214.

Şeşen, Ramazan (haz.), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 1985.

Taşgılı, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M. Ö. III.- M. S. X. Asır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

Tezcan, Semih, “1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972*’den ayrışım, Ankara 1975, s. 299-307.

Tolstov, S. P. , “Oguzı, Peçenegi i Mare Daukara”, *Sovetskaya Etnografiya*, 4 (1950), s. 49-52.

Tolstov, S. P. , *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, İzdatel’sstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962.

Tolstov, S. P. , *Following the Tracks of Ancient Khorezmian Civilization*, UNESCO, Tashkent 2005.

Vörös, Gabor, “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 693-708.

Yorulmaz, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012.

Bir Fransız Gezginin Kaleminden Kırım Tatarları: Nogaylar

Ayşegül Kuş*

Giriş

Nogay yahut Nohay kelimesinin ne anlama geldiğine ilişkin olarak farklı görüşler mevcuttur. Kurat, Nogay tabirinin bir şahıs adı olduğunu ve 1270-1299 yıllarında Altın Ordu'da büyük bir nüfuz kazanmış olan bir emir olduğunu söyler. Kurat'a göre, ona tabi olan il ve uruglara da Nogay adı verilmiştir.¹

Temir, bu kelimenin *köpek* anlamına gelen Moğolca bir şahıs adı olduğunu söyler.² Ancak Golden köpeğe dayalı şahıs adının İslami bağlamda alçaltıcı bir anlam taşımaya rağmen İslam öncesi Avrasya bozkır geleneğinde bunun olumsuz bir anlam taşımadığının altını çizer. Zira Uygurlarda, Hazarlarda ve Moğollarda bir köpek türüne gönderme yapan *Kasar* kelimesinin şahıs adı olarak kullanılması buna örnek gösterir.³ Rasony'e ve Grousset'e göre Nogay Cuci ailesinden gelmektedir.⁴ Togan'a göre ise Nogay, Çingiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir isimdir.⁵ Alpargu, Vernedsky'e atfı yaparak, Nogayların köpeği önemli bir totem gördüklerini ve bu nedenle Nogay kelimesinin bu totemle ilişkili olduğuna vurgu yapar.⁶

Türk tarihine bakıldığında, Nogay yahut Nokay sözüne ilk olarak bir Türk

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Samsun/ TÜRKİYE, aysegulkus@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8051-6001

1 Akdes Nimet Kurat, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Toplulukları*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara 2002, s. 281.

2 Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. VIII, Ankara 1976, s. 955.

3 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 270.

4 Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s. 85; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken, İstanbul 1980, s. 380.

5 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s. 20.

6 Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 14; Gömeç ise Nogay kelimesinin 1270-1299 yılları arasında Altın Orda devletinde önemli mevkilere gelen ve nüfuz kazanan bir emir olduğunu yazar bkz. Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçay Yayınları, Ankara 1999, s. 332.

imparatorluğu olan Avar (Apar) Devleti'nde, bilhassa 492 ile 506 yılları arasında hükümdarlık yapmış Nokay (Nogay) Kağan devrinde rastlanılmaktadır. Ancak Avarlar döneminde Nogay ismi bir boy ismi olmamıştır.⁷ İkinci olarak bu tabirin bir Türk imparatorluğu olan Altınordu Devleti'nde, özellikle Berke Han döneminde kullanıldığı görülmektedir. Yakubovsky, Nogay'ın han ailesi ile kurduğu yakın akrabalık ilişkileri ve Hülâgü'nün ordusu ile yapılan savaşta tümen beyi olarak Moğol askerî birliklerini başarılı bir şekilde sevk ve idare etmesi sayesinde Altın Orda Devleti'nin en yüksek mevkilerine kadar yükseldiğini belirtir.⁸ Söz gelimi, Nogay'ın idaresi altındaki bölgede yaşayan çeşitli boy uruğlar da ona katılmıştır. Daha sonraki süreçte Nogay'ın idaresi altında bulunan yerler Aksu'dan batıya Tuna'nın aşağı kısmına kadar uzanmıştır. Tokta zamanında ise Nogay Kırım bölgesinin idaresini ele geçirmiştir. Nogay kendisine bağlı olan uruğların en iyi koşullar içerisinde yaşamasına özen göstermiştir. Bu beraberinde ona bağlı olan uruğların sayısında bir artışa sebebiyet vermiştir. Ulus (il) ordu (boyar birliği) olarak adlandırılan bu yeni büyük topluluğa kurucusunun adına izafeten *Nogaylı, Nogay Ulusu, Nogay Ordası* yahut *Nogaylar* adı verilmiştir.⁹ Bavyek, 15. yüzyılın sonlarında Mangıtların Nogay adını aldıklarını ve ordularına da bu adı verdiklerini yazar. Ona göre, bu büyük bir olasılıkla herkes tarafından bilinen Mangıt kabilesinin Nogay'a tabi olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Yakubovsky Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğol kabilelerinden Mangıtların ve Konratların kendi birliklerini koruduklarını fakat dillerini unutarak, Türkleştiklerini söyler. Ona göre, bu boyar 15. yüzyılın son yarısında adlarını değiştirmişler ve Nogay adını almışlardır.¹⁰ Togan ise, Nogayların etnik oluşumları ve Mangıtların Nogay ulusu

7 Sami Nogay, "Nogay Türkleri", *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, sy.1, (2007), s. 5.

8 A. Yu Yakubovsky, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992, s. 48.

9 Derya Derin Paşaoğlu, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 41.

10 Yakubovsky, *age*, s. 133. Fakat 13. yüzyılın ilk yarısında Nogay Han idaresi altında bir araya gelmiş olan çok sayıda Türk boyundan oluşan bu etnik yapıya daha sonraki süreçte Mangıtlar ve Konratlardan bazıları katılmış ancak 16.yüzyılın ikinci yarısında bunların büyük bir kısmı Orta Asya'ya geri dönmüşlerdir bkz. Sami Nogay, *Nogay Türkleri*, Ankara 1997 s. 24. Kafalı ise, Kıyatların, Kongratların, Mangıtların ve Şirinlerin önde gelen Moğol kabilleri olduğundan söz eder. Ona göre, Bunlardan Mangıtlar Aşağı İdil havzasında ve Hazar Deniz'inin kuzeyinde Astrahan çevresinde ikamet etmişlerdir. Ancak nedeni çok açık olmayan bir şekilde Nogay adını almışlardır. Fakat Mangıtlarla Nogaylar arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Zira Altın Orda Devleti'nde 40 yıl kadar önemli görevlerde bulunmuş olan Nogay, Mangıt-Nogay beğlerinden ve kendi tümenini Mangıtlardan oluşturmuştur. Yine Urus Han'ın gözde beğlerinden olan Kingeş Koygan oğlu Dervişek Mirza da Mangır ilindendir. bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul. 1976, s. 39-40.

içindeki yerini farklı bir şekilde ortaya koyar. O, Özbeklerin, Özbek, Kazak ve Mangıt –Nogay şeklinde ayrıldıklarını ve bu şekilde Nogay ulusunun ortaya çıktığını belirtir. Ancak bu ayrılışın İdil bölgesinde değil, Sir Derya bölgesinde yaşadıkları dönemde meydana geldiğine vurgu yapar.¹¹ Bazı araştırmacılara göre ise, Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile birlikte ortaya çıkan siyasi oluşumlardan birisi olan Nogay Ordası'nın ortaya çıkışı Edige dönemine kadar uzanmaktadır.¹²

Nogayların tarihi yerleşme alanları Don-Kuban ırmakları arası, Kırım bölgesi, Astrahan bölgesi, Hazar'ın kuzey bölgesi, Aksu-Özü ırmakları arası ve Tuna ırmağı çevresidir.¹³ Ancak Nogayların esas kitlesi İdil (Volga) nehrinin doğu tarafında Yayık ve Cim (Emba) nehirleri arasında olup Sir Derya'ya kadar uzanmaktaydı. Bu nedenle, Nogayların bu doğu uruğu Mangıtlar olarak adlandırılırdı.¹⁴ Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra, bazı beğler bir araya gelerek Nogay Hanlığı adı ile bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdir.¹⁵ Nogay ve Nogay Orda adlarına ilk olarak 15. yüzyıl Rus kaynaklarında rastlanılmaktadır.¹⁶ Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Nogay uruğları, asıl yerleşim yerlerini teşkil eden Cim (Emba) boyundan, Yayık ve Aşağı İdil nehrine kadar uzanan oldukça geniş bir alanda göç etmişlerdir. Bununla birlikte Yedisan olarak bilinen Nogay uruğlarından başta Şırın olmak üzere ilk dördü Kırım tarafına gitmişler, diğer kalanlar ise bir süre daha Aşağı İdil boyunda göç etmişlerdir.¹⁷ 1577-1578 yılında Aşağı İdil ve Yayık taraflarında baş gösteren kıtlık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan açlık da

11 Z. Velidi Togan, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, c. I, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul 1947, s. 29.

12 Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010, s. 8. Bu bağlamda, Kırımlı da Nogay'dan ziyade Edige'den bahsederek, 14. yüzyılın son çeyreğinde Toktamış Han'ın hâkimiyetine karşı Timur'un desteğiyle harekete geçen devletin güçlü şahsiyeti Edige'nin Altın Ordu halkının bir kısmını idaresi altına aldığı ifade eder. Edige'nin ölümünden sonra bu kabileler birliği, onun oğulları arasında paylaşılarak yönetilmeye devam etmiştir. Mangıt kabilesine izafeten de 'Mangıt Ulusu' olarak tanınmıştır. Ancak Mangıtlar, çok sayıda Kıpçak yahut Türkleşmiş kabilenin bulunduğu bu federasyonun yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır. Kırımlı'ya göre, işte bu Mangıt ulusu 15. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 'Nogay Ordası' diye adlandırılmıştır. Bu birliğe dâhil olan kabileler, günümüze kadar bir üst isim olarak 'Nogaylar' diye tanımlanmışlardır bkz. Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 3.

13 Nogay, "Nogay Türkleri", s. 11.

14 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281.

15 Osman Bavbek, "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü*, XXIV, sy. 275, (1986), s. 160.

16 A. Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 58.

17 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281.

Nogay uruğlarının İdil'in batı tarağına göç etmelerine sebebiyet vermiştir.¹⁸ Buna bağılı olarak, Nogay uruğları arasından birtakım geçimsizlikler ve ayrılıklar baş göstermiştir.¹⁹ Buna ek olarak Kazan Hanlığının düşmesi ile ortaya çıkan bu sorunlarla birlikte, Nogay Orda parçalanmaya başlamıştır.²⁰ Kırım tarafına göç eden Nogay uruğlarına Kırım Hanı Kuban ve Azak çevresinde göç edebilecekleri bir bölge tahsis etmiştir. *Küçük Nogay Orda* adı verilen bu uruğların başına, Kırım Hanının oğullarından birisi getirilerek Kırım Hanlığına tabi olmuşlardır. İdil Irmağı'nın doğusunda kalanlar ise, *Büyük Nogay Ulusu* olarak adlandırılmıştır.²¹ Dolayısıyla 1557-1558 yılında Nogay ulusu ikiye bölünmüştür.²²

S. Nogay'a göre Nogay Han'ın idaresi altında birleşip olgunlaşmış olan Nogay Türkleri, bölge tarihindeki rollerini 1426-1558 yılları arasında varlık gösteren siyasi teşekkülleriyle 16. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüş ancak daha sonra istila altına düşerek dağılmışlar ve bir kısmı aralarına girdikleri öteki Türk toplulukları içinde erimişlerdir.²³ 17. yüzyılda Nogaylar önemli sıkıntılar yaşamışlardır. Bunların başında Kalmuk istilası gelmektedir. Kalmukların ağır baskısı sonucu Nogayların bir bölümü Osmanlı-Kırım koruması altındaki bölgeye kaçmıştır. Bir bölümü de Kalmukların idaresi altına girmiştir.²⁴ Dolayısıyla Yusuf Mirza ve İsmail Mirza ile başlayan ve Rus katliamları ile devam eden ve Osmanlı topraklarına göçe kadar uzanan Nogaylar arasındaki parçalanma süreci dikkate alındığında, İsmail

18 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 282. 1601 yılında ikinci kez çok büyük bir kıtlık olur. Bir kısım Nogaylar Kuban ve Kırım tarafına göçerken, geride kalanlar Yayık havzasında Ruslarla savaşıma devam ederler. O yıl, halk arasında on yüz bin Nogay'ın iflas ettiği, kahraman Ormembet Beğ'in öldüğü yıl olarak bilinir. Ruslara karşı yürütölen bu mücadeleleri anlatan Çora Batur Destanı, Ceyhun ırmağından Kırım'a kadar her yerde söylenir bkz. Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 558. Bu durumdan faydalanan Ruslar Büyük Nogay Ordası topraklarını tamamen işgal etti bkz. Sami Nogay, "Nogay Türklerinde Toplumlaraarası İlişkiler ve İletişim Sorunları", *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, sy. 1, 2007, s. 24.

19 Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 58. Söz gelimi, Yusuf Mirza ile İsmail Mirza arasında çıkan ayrılıklardan en çok Rusya istifade etmiştir. Hatta İsmail Mirza Ruslardan aldığı pek çok hediye ve Rus kıskırtmasına katılan kimi Nogay büyüklerinin de desteğini elde ederek önemli bir kuvvet toplamayı başarmış ve 1555'te Yusuf Mirzayı tuzağına düşürerek öldürmüştür. Onun ölümünden sonra tek başına Nogay uruğlarının başına geçeceğini üman İsmail Mirza, Yusuf Mirza'nın oğullarının direnişii ile karşılaşmıştır. Bkz. Paşaoğlu, ağım., s. 49.

20 Golden, *age.*, s. 272.

21 Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 282.

22 Alpargu, *Nogaylar*, s. 59.

23 Nogay, "Nogay Türkleri", s. 8.

24 Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *D.İ.A.*, c. 33, 2007, s. 203.

Mirza himayesinde olanlar Hazar bölgesinde, Aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık taraflarında *Büyük Orda*'nın (Uluğ Nogay) meydana getirmişlerdir. Bunun batısında İdil'in sağ tarafı ile Kuban-Azak havzasında kalanlar ise, *Küçük Orda*'yı²⁵ ve Emba bölgesindekiler de *Altul Orda*'nın oluşturmuşlardır.²⁶ 18. yüzyılın ilk yarısında Nogaylar Kuban ve Kuma kıyılarından hareket ederek Dinyester'i geçmişler ve Türkiye'nin himayesi altına girmişlerdir. Fakat 1770 yılında Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki yaşadıkları eski yurtlarına geri dönmüşlerdir. 19. yüzyılın başlarında ise Nogaylar Kuban ve Kuma Nogayları olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.²⁷ 19. yüzyılda Nogayların hayatını etkileyen en önemli unsur ise göç olayıdır. Bu bağlamda Rus Çarlığı Nogaylar'ın göçlerini özellikle teşvik etmiştir.²⁸

Bu çalışma, 1838 yılında Hazar Denizi, Kırım ve Kafkasya steplerini ziyaret eden Fransız asıllı seyyah Xavier Hommaire de Hell'in²⁹ “Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus” adı ile 1860 yılında Londra'da yayımlanan gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı bu gezi notlarından yola çıkarak seyyahın Kırım düzlükleri ve Azak Denizi steplerinde yaşayan Nogayların tarihi geçmişi ve sosyo-kültürel yaşamlarına dair verdiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutmak ve alan yazına bazı katkılar sağlamaktır.

Nogayların Tarihi Geçmişleri ve Etnik Özellikleri

Hell, Azak Denizi stepleri ile Kırım düzlüklerinde yaşayan Nogayların Tatar kabileleri arasında fiziki özellikleri bakımından Moğollara en fazla benzeyen etnik grup olduğunu ve onların dış görünüşleri bakımından başka bir etnik grup içerisine dâhil edilemeyeceğini belirtir. Yine onların Kıpçakların bir parçası olmadıklarını ve Cengiz Kağan'ın ölümünden sonra Avrupa'ya geldikleri bilgisini verir. Ona göre

25 Gömeç, 18.yüzyılın sonlarına doğru artan Rus baskısı ile birlikte Küçük Orda Nogaylarının Kazaklar tarafından batıya doğru göç etmeye zorlandığını söyler. Bucak Ordası, Yedisan Ordası, Canibolyuk Ordası, Yedikul, Azak ve Kuban gibi bölümlere ayrılmışlar ve Kırım Hanlığına bağlanmışlardır bkz. Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 333.

26 Paşaoğlu, agm., s. 108.

27 Paşaoğlu, agm., s. 109.

28 Alpargu, “Nogaylar”, s. 203.

29 Fransız Yerbilim Topluluğu üyesi ve Rus St. Vladimir Tarikatı Şövalyesi olan sivil mühendis Hommaire de Hell, 15 Mayıs 1838 günü Kırım ve Güney Rusya'da gözlemler yapmak amacıyla eşi ile birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır Yaklaşık olarak beş yıl bu bölgede kalan Hell'in ağırlıklı olarak Kuban havzasında incelemeler yaptığı görülmektedir. Bu nedenle onun gezi notlarında verdiği bilgilerin ekseriyetle Tatarlarla ilgili olduğu dikkat çekmektedir bkz. Xavier Hommaire de Hell, *Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Caucasus*, Chapman and Hall, 1860, s. 1.

Nogaylar tarihin çok eski dönemlerinden itibaren Moğollara birlikte yaşamasalar bile onların çevresindeki yerlerde ikamet etmişlerdir. Seyyah, akabinde Lesvéque'ye atıf yaparak Kıpçaklardan sonra en çok bilinen kabilelerinden biri olan Nogayların, Tatar bir kumandan olan Nogay tarafından bir araya getirildiklerini ve böylece bir etnik grup olarak ortaya çıktıklarından bahseder. O, Nogay'ın, Karadeniz'in kuzeyindeki yerleri ele geçirdiğini ve Kıpçaklardan bağımsız bir devlet kurmayı başardığını söyler Ancak Hell, Nogaylarla yaptığı görüşmeler esnasında onların Nogay adında bir generalin adından kendisine hiç söz etmediklerinin de altını çizer. Nogay kroniklerine bakılırsa etimolojik olarak bu ulusun adı "mutluluk bilmeyen" anlamına gelen "neogai" kelimesinden gelmektedir ve bu tabir onlara eski yaşadıkları yerlerde avare bir şekilde dolaştıklarından ve istikrarsız bir yaşam sürmelerinden dolayı verilmiştir. Zira Nogaylar soyluluğa özel bir önem atfederler. Böyle olmasına rağmen Nogayların siyasi olarak teşkilatlanmalarını ve ulus olmasını sağlayan ataları olan kişinin adını muhafaza edememeleri ise şaşırtıcıdır. Yine aynı anlatımlara göre Cengiz Han'ın soyundan gelen Kırım Tatarları, onun ölümünden sonraki süreçte Camı Bek komutası altında Volga'nın sol kıyısına gelmişler ve bu bölge yıllarca onların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bunların bir kısmı daha sonraları Volga Nehri'ni geçmişler ve Kafkasya'nın eteklerine kadar ilerleyerek Kuma ve Terek kıyılarına yerleşmişlerdir. Ayrıca Don, Dinyeper ve Dinyester'i geçtikten sonra nihayet Bucak adı verilen Besarabya bölgesine gelmişlerdir. Burada yaklaşık olarak elli yıl yaşamışlar ancak sürekli olarak Türklerin ve Moldovyalıların baskılarına maruz kaldıklarından, bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Akabinde Kırım'ı ve Kerç boğazını geçerek Kuban havzasına ulaşmışlardır. Fakat aralarında çıkan bazı anlaşmazlıklar üzerine üçe bölünmüşlerdir. Kabilenin ekseriyeti Kuban havzasında kalırken, geri kalanı Kerç boğazını tekrar geçmiştir. Bu kabilelerden biri, Kırım düzlüklerinde kalmıştır. Diğeri ise kısmen kara kısmen deniz yolu ile tekrar Besarabya bölgesine dönmüştür.³⁰

Hell'in Nogaylara dair verdiği bilgilere bakıldığında onun Nogayları etnik köken olarak özellikle Moğollarla ilişkilendirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Oysa Tatar ve Nogay ifadesi özellikle Altın Orda Devleti ve onun bakiyesi olan topluluklar için kullanılmaktadır. Tatarların ortaya çıkışı hakkında iki temel görüş vardır. Bunlardan ilki, Tatarların Moğol kökenli olduğu şeklinde olup kaynağı Rus tarihçiliğidir. İkinci görüş ise Tatarların başından beri Türk dünyasının önemli bir parçası olduğu şeklinde olan görüştür. Bu konuda belirleyici olan nokta,

30 Hell, *age.*, s. 268-269.

Türkçenin Tatarlar tarafından konuşulması olmuştur.³¹ Ancak Fransız seyyah Hell örneğinde olduğu gibi Moğol istilasından sonra yaygın bir kullanım alanı bulan Tatar kelimesi ile Osmanlı Türklerinin dışında kalan Türk topluluklarının nitelendirildiği görülmektedir. Söz gelimi, Bucak, Kırım, Sibirya, Hacı Tarhan Tatarları gibi coğrafi bölgelere dayanan Tatar etnik adlandırılmaları buna örnek gösterilebilir. Bütün bu toplulukların temelinde ise Altın Orda Devleti'ne ait etnik miras bulunmasına rağmen Altın Orda'nın dağılmasından sonra bu toplulukların farklı bir etnik ve tarihi geçmişleri olduğu ileri sürülmüştür.³² Bununla birlikte Paşaoğlu, Nogay adının etnik olarak menşeyinin hala tam olarak aydınlatılmadığına değinir. Ona göre bu mesele üzerine en açık ifade Nogay adının etnik bir ad olarak kullanılmasına ilk defa Rus kaynaklarında rastlandığı ve doğu kaynaklarında onların ekseriyetle Mangıt³³ olarak adlandırıldıkları yönünde Bartold tarafından yapılan açıklamadır.³⁴

Seyyahın aktardığı bilgilerden, Nogayların bir takım sosyal ve siyasi olaylara bağlı olarak geniş bir coğrafyaya yayıldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekten de Nogayların 16. yüzyılın başlarında ağırlık merkezini İtil ve Ural nehirleri arasında kalan saha oluşturmaktadır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Nogaylar, mirzalar arası çıkan kimi anlaşmazlıklar, doğal afetler (1577-1578 kıtlığı), gibi kimi siyasi ve sosyal

31 Tahsin Gemil, "The Issue Of Tatars Ethnogenesis", *Tatari İstorie Şı İn Lume, The Tatars in the History and in the World*, Bucureşti 2003, s. 26.

32 M. Damir, İshakov; "The Tatar Ethnic Community", çev. M.E. Sharpe, *Anthropology&Archeology of Eurasia*, Vol. 43, No. 2, 2004, s. 8-11. Bununla birlikte, Kurat, Tatarları Moğollaşan bir Türk topluluğu olarak görür. Ona göre, Batu Han komutasındaki ordunun büyük bölümünün Tatar olması sebebi ile Moğol istilasını gerçekleştirenlere Tatar dendığını ve zamanla bu isimlendirmenin İdil boyundaki tüm Türk topluluklarını ifade etmek için kullanıldığını belirtir bkz. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 119, 128; Z. Velidi Togan ise, Tatar isminin Moğol istilasından sonraki dönemde yaygın olarak kullanılmaya başladığını, ancak etnik bir tabir olmadığını yazar bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s. 65-66.. Diğer bir görüşe göre ise, bu adlandırmanın temelinde Moğolların, başta Kıpçaklar olmak üzere yendikleri bölgedeki Türkçe konuşan tüm kabileleri Tatar diye adlandırması bulunmaktadır. Tatar sözünün yabancı anlamına gelen yad/tat ile kişi anlamındaki er sözünün birleşmesiyle oluştuğu ve yabancı kişi anlamına geldiği ifade edilmektedir bkz. Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 4-10.

33 Barthold, Deşt-i Kıpçak'ta Türk boylarıyla karışıp İslamlaşan bir Moğol kabilesi olan. Nogayların doğu kaynaklarında Mangıt olarak bilinmelerinin Emir Edigü'nün Mangıt lideri Kutlu Kıya Beg'in oğlu olduğu için Nogay Ulusu'nda hâkim ulusun Mangıtlar olmasından kaynaklandığını söyler bkz. Wilhelm Barthold, *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 22

34 Derya Derin Paşaoğlu, "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı", *TAD*, c.35, sy:60, (2016), s. 284.

sebeplere bağlı olarak dolayı yaşadıkları toprakları terk etmeye başlamışlardır. Seyyahın da bahsettiği gibi, 16. yüzyıl içinde Nogaylardan bir grup tarafından Bucak ordası adıyla yeni bir orda kuruldu. Bu orda adını, Basarabya'nın güneyindeki Bucak'tan almıştı. Ayrıca Altavul (Altıul) ordası da Aral denizi çevresinde bulunmaktaydı.³⁵

Hell, Nogayların kimi fiziksel özelliklerine dair bilgiler verir. Seyyaha göre, Nogaylar orta boyludurlar. Ancak vücutları ölçülü, hareketleri özgür ve dışa dönüktürler. Nogay kadınları, tıpkı diğer doğulu kadınlar gibi gençken güzeldirler. Fakat yaşlandıkça çirkinleşirler. Hem Nogay erkekleri hem de Nogay kadınlarının kendilerine özgü fiziksel özellikleri yoktur. Daha ziyade Çerkesler ile Moğollara benzerler. Ayrıca seyyah Nogayların tam bir miskinlikle olağanüstü çalışkanlık arasında gidip gelen özellikleri olduğunu belirtir. Eğer herhangi biri, bir Nogay'dan etkin olarak faydalanmak istiyorsa ona günlük olarak değil, ancak fiyatı veya ücreti toptan belirlenen götürü iş vermelidir. Fakat bu tembelliğin, onların eski avare ve istikrarsız yaşam biçimleri ve sınırlı isteklerinden kaynaklı olarak millî karakterlerinin kalıtsal bir özelliği olduğu söylenemez. Ancak Nogayların göçebe yaşam biçimleri inanılmaz bir biçimde onların kapasitelerinin gelişmesine katkı sağlamış gözükmektedir. Bu nedenle ister zanaatkâr, isterse günlük işçi, çiftçi yahut imalatçı olsun, Nogaylar oldukça becerikli ve maharetli bir topluluktur.³⁶ Yine Hell'in Nogayları, etnik bakımdan Moğolların yanı sıra kadim Kafkas topluluklarından biri olan Çerkeslerle ilişkilendirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir.

Alpargu'ya göre Moğollar Kıpçak bozkırında yaşayan asıl halk kitlesine nazaran sayıca çok fazla değildiler. Ayrıca Moğolların Türkleşmesi çok hızlı ve geniş bir şekilde meydana gelmiş ve Moğol kökenli insanlar geniş bir Türk nüfusu içinde tamamen Türkleşmiştir. Kıpçaklar ile idareci kesim içinde görülen Mangıt, Kongrat gibi Moğol boyları dışında, eski Türk topluluklarından bir kısmı da Nogayların etnikyapısı içinde yer almıştır. O, kesin veriler olmamakla birlikte, Nogayları oluşturan bu etnik yapının %50'sini Kıpçakların %30'unu Peçeneklerin, geriye kalanını ise diğer boyların oluşturduğunu belirtir.³⁷

35 Alpargu, "Nogaylar, *DİA*, s. 203. Ashında II. Bayezid döneminde, 1485 yılında Kili ele geçirildikten sonra bölgenin stratejik öneminden dolayı, bölgedeki Türk nüfusunu güçlendirmek için İtil boyunda ve Kıpçak bozkırında yaşayan Türk nüfusundan büyük bir kısmı Kili, İsmail ve Akkerman'ı kapsayan Bucak'a yerleştirilmiştir. Bayezid'in amacı bu şekilde Kırım ve Eflak ve Boğdan'ı denetim altında tutmak ve komşu ülkelere karşı onların askeri gücünden faydalanmaktır bkz. Kemal Karpaz, "Bucak", *DİA*, c. 6, 1992, s. 341.

36 Hell, *age.*, s. 273.

37 Alpargu, *age.* 30-32.

Nogaylarda Sosyo-Kültürel Yaşam

Seyyah, Nogayların karakter olarak sert ve hırsızlığa meyilli olduklarını bilgisini verir. Hatta Nogayların bu özelliklerinden ötürü, yerleşik bir hayat tarzını benimsemediklerini³⁸ ve yerleşik hayata özgü tarımsal faaliyetlerden uzak durduklarını söyler. Hell'e göre onların belli başlı uğraşları arasında hayvancılık, avcılık, at binme, müzik ve dans gelmektedir. Hell gibi Evliya Çelebi de Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından birinin avcılık olduğunu söyler. Ona göre Nogaylarda doğan, sungur ve toykun gibi kuşların evcilleştirilerek avcılıkta ve hatta insanlara karşı kullanıldığını belirtir.³⁹ Ayrıca bir araya gelip bir daire şeklinde oturarak sigara içmekten ve atalarına dair gelenekleri dinlemekten zevk alırlar.⁴⁰ Seyyahın verdiği bilgilerden, Nogayların yerleşik bir yaşam yerine göçebe bir yaşam tarzını benimsediklerinden tarımsal faaliyetler gibi işlerle uğraşmadıkları anlaşılmaktadır. Seyyaha göre Nogay Ordası'nın ve Nogayların yerleşim alanlarının sınırlarını, hayvancılık faaliyeti ve hayvan sürüleriyle mevsimlik göç imkânları belirlerdi.⁴¹ İngiliz seyyah Spencer da onların göçebe olduklarından söz eder. Zira Nogaylar da diğer tüm Tatarlar gibi tarımsal üretimden hoşlanmazlar. Nitekim onlara göre tarımsal üretim "İsmail'in özgür oğulları" için değersiz bir şeydir. Tanrı dünyayı onlara bir otlak, uhrevi gök kubbeyi de adeta bir çadır olarak bahşetmiştir. Spencer her ne kadar Rusya'nın onların tarımsal üretime karşı besledikleri bu tür önyargıları ortadan kaldırmaya dönük birtakım çabalar sarf etmesine rağmen Nogayların eski ataları gibi göçebe bir yaşam tarzı sürmeye devam ettiklerini belirtir.⁴² Hell, onların göçebe yaşam biçimine dair şunları söyler:

38 Ancak Hell daha sonraki sayfalarda Nogayların sadakatleri ile bilinen bir topluluk olduğundan söz eder. Hatta onların, kendisine duyulan güveni suiistimal etmeyeceğinin altını çizer bkz. Hell, *age.*, s. 272.

39 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Sekizinci Kitap, s. 4.

40 Hell, *age.*, s. 270.

41 Alpargu, "Nogaylar", s. 202-203. Ancak seyyahın bunu tüm Nogayları kapsayacak şekilde genellemektedir. Ancak, Başer'e göre, 1550-1600 yılları arasında, Bucak havalisine göç eden Tatarların kısa sürede yerleşik hayata geçip tarımsal üretim yapıkları görülmektedir. Bunun en önemli delili ise tahrir defterlerine dayalı olarak Akkırman ve Kili'de tespit edilen altmış yedi köy ve yirmi dokuz çiftliktir bkz. Başer, a.g.t., s. 184. 17. yüzyılın ünlü seyyahlarından birisi olan Evliya Çelebi, eserinde Çobaneli Nogayları hakkında bilgi verirken, sadece hayvansal üretim ve yağma ile hayatlarını idame ettirdikleri söylenen Nogayların hayatında tarımın öneminden bahseder bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yedinci Kitap, YKY, İstanbul 2001, s. 270. 2001, s. 191-192, 265 Yedinci Kitap, s. 270.

42 Edmund Spencer, *Travels in Circassia and Kırım-Tartary in 1836*, Vol. II, Henry Colburn, London 1837, s. 132.

“Çok nadir olarak bir yerde aylarca kalırlar. Bir Nogay için bir saat gibi kısa bir süre karısını, çocuklarını ve eşyalarını bir arabanın (bu arabanın büyük dört tane tekerliği vardır ve keçe ile kaplıdır. Tekerlekleri asla yağlanmaz ve sesi birkaç verst öteden beri kolaylıkla duyulabilir) içine yerleştirmek için yeterlidir. Böylece ufuk noktasında herhangi bir noktaya doğru rastgele bir şekilde yol almaya başlar. Konuştuğumuz Nogay bunun Tanrı’nın kurduğu bir düzen olduğunu ve Tanrı’nın tekerleği diğer uluslara ise, yerleşik hayata geçmeleri ve toprağı ekip biçmeleri için verdiğini belirtti.”⁴³

Hell, Nogayların göçebe yaşam biçimlerinin bir uzantısı olarak tıpkı Kalmuklar gibi, keçeden yapılmış çadırları olduğu bilgisini verir. Ona göre bu çadırın çapı üç yahut dört yardadır⁴⁴ ve tepesi konik şeklindedir. Kış aylarında ise topraktan kulübeler yaparlar. Bu kulübeler soğuk ve rutubetli olduklarından sağlık için elverişli değildir. Nitekim bu yüzden her yıl çok sayıda çocuk hayatını kaybetmektedir.⁴⁵ Bir Nogay içinde yaşadığı kulübesini güneşte kurutulmuş taşlardan yapar ve düzenli olarak her yıl içini bir kez beyaz kireçle boyar. Kulübenin boyutları ise 13 fite 32 yahut 33 fittir. Çatı ise üzerine toprakla doldurulmuş kamış ve ağaç dallarının yerleştirildiği birkaç tane kirişinden oluşmaktadır. Bu tür bir kulübe yapmak 100 rubleden fazla değildir. Ancak yerleri ve tavanı ahşaptan daha büyük olanlar 400 yahut 500 ruble gibi bir paraya mal olur. Her bir evin iki odası vardır. Girişin yanındaki oda aileye aittir. Mutfakta genel olarak bir ocak, metal bir çaydanlık, süt ve tereyağ için iki tane ahşaptan kâse ile koşum takımı ve birtakım zirai aletler vardır. Uyumak için kullanılan ikinci odanın yerleri keçeden yapılmış halı ile kaplıdır. Bu odada üst üste koyulmuş çok sayıda yastık ve yorgan, içlerine kıyafetlerin konulduğu kutular ve odanın etrafına asılmış, ailenin zenginliğine göre değişen renkli ipek ve pamuktan yapılmış üzerleri işlenmiş örtüler bulunmaktadır.⁴⁶

Hell, Nogaylardaki din anlayışı ve algısına dair de kimi bilgiler aktarır. İlk olarak onların İslam dininin katı takipçileri olduğunu ve yaşadıkları bölgede 11 tane cami ile her bir köyde çok sayıda ibadethane olduğundan söz eder. Dini liderlerinin Kırım’daki müftüye bağlı olduğunu belirtir. Bu din adamları, “efendi molla, molla ve kadı”dan oluşmaktadır. Mollalar, ürünün ve büyükbaş hayvanların 1/40’ını öşür olarak alırlar. Din adamlarının insanları ibadete çağırarak, hastalar için dua

43 Hell, *age.*, s. 270. Bir verst (Rusça: верста, versta), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

44 Bir yarda 0.914 metredir.

45 Hell, *age.*, s. 270.

46 Hell, *age.*, s. 273.

etmek, muska yazmak, kurban keserken, evliliklerde ve cenazelerde bulunmak ile toplu dua ritüellerini yerine getirme gibi kimi görevleri bulunmaktadır. “Efendi mollalar” ise, evliliğe ve boşanmanın nasıl olacağını dair kuralları belirler. Ayrıca köyün yaşlıları ile birlikte, anlaşmazlıkları çözümler. Yine bu kişi kadı ile birlikte hem hukuki işlere bakar hem de Kuran hocası yapar. Akabinde İslam dininin ritüellerinden biri olan sünnete dair bazı bilgiler verir. Erkek çocuklar, 10 yahut 12 yaşında sünnet olmak zorundadırlar ve bu “bab” (baba) adı verilen bir kişi tarafından yapılır. Yine Mekke’de bulunan Kâbe’yi ziyaret etmiş olan hacıların resmî görevleri olmamasına rağmen toplum üzerine büyük bir otoriteleri vardır. Hemen her durumda bu kişilere danışılır. Bunlar, yünden yapılmış başlıklarının etrafına yeşil yahut beyaz renkte bir örtü sararlar. Nogaylar Tanrı’ya kurban kesme karşılığında genellikle kendilerini hac ziyaretine gitme ritüelinden muaf saydıklarından, bunu dinî açıdan yapılması gereken bir zorunluluk olarak da görmezler.⁴⁷ Akabinde Nogaylar arasında kefarete türünden kurban kesmenin oldukça yaygın bir dinî ritüel olduğundan söz eder. Bu ritüel Kurban Bayramlarında, herhangi bir ölüm olayında, ölen insanları anmak, evlilik kutlaması, bir yolculuktan geri dönüldüğünde yahut herhangi bir dinî görevin yerine getirilmemesi gibi durumlarda yapılmaktadır. Bu gibi durumlarda kurban kesen kişiler, evlerine dostlarını, akrabalarını ve köyün fakir insanlarını davet ederler. Kurban kesen kişinin ekonomik durumuna bağlı olarak kurban edilen hayvan koyun yahut sığır olabilir ve etin belli bir kısmı, gelen insanlara dağıtılır.⁴⁸

Hell, Müslümanlar için kutsal kabul edilen Ramazan ayına dair de bilgiler verir. Ramazan ayında sadece yaşlı Nogay kadın ve erkekler oruç tutar. Seyyah, Nogaylarda kırk yahut elli yaşında olan insanlar için dinî vecibelerin yerine getirilmesinin bir zorunluluk olmasını oldukça ilginç bulduğunu, Müslümanların kutsal olarak gördükleri cuma günü yalnızca din adamları ile dindar kişilerin ibadet ettiğini belirtir. İslamiyet’in yasak getirdiği şarap ise seyahat esnasında gençler tarafından içilmektedir. Genel olarak Asyalı fanatik Müslümanlarla mukayese edildiğinde yeni nesil Nogaylar, Peygamberin emirlerine yok denecek kadar az önem vermektedir. Buna ek olarak, Kuran’da en büyük erdemlerden biri olan zekât, sadece kapı kapı dilenen fakir insanlara verilir. Verilen zekât da paradan ziyade genellikle biraz ekmek ile darı unudur.⁴⁹ Müslüman Türk topluluklarından biri olan Nogaylar, Sünnîdirler ve Şafi mezhebine mensupturlar. Bu bağlamda,

47 Hell, *age*, s. 271.

48 Hell, *age*, s. 272.

49 Hell, *age*, s. 272.

Evliya Çelebi de Ulu Nogay, Şıdak Nogay, Urumbet Nogay, Geçdi Nogay, Mansurlu, Sincivitli, Mankit, Çobaneli, Nevruzeli ve Deveyli Nogaylarının Şâfi mezhebine mensup oldukları bilgisini verir.⁵⁰ Ayrıca Alpargu, Nogay Türklerinin inançlarından ve millî yapılarından dolayı Ruslarla karışmamaya çalıştıklarını belirtir.⁵¹ Berke Han ile onun kumandanı Nogay'ın 1265're Müslüman olmaları, Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hristiyan Türklerin Müslüman olmalarına sebep olmuştur.⁵²

Hell, Nogayların sosyo-kültürel yaşamları içinde yer alan evlilik adetleri ve ritüellerine dair bilgiler de verir. Seyyah ilk olarak Nogayların genellikle iki eşli olduklarından bahseder. Üç eşli olanlar da vardır. Kadınların sayıca çokluğu ve satışı sıkça kavgalara hatta kan davalarına sebep olabilmektedir.⁵³ Bununla birlikte seyyah, erkeğin birden fazla karısı var ise birinci eşin, güzel ve genç olduğu sürece belli ayrıcalıklara sahip olduğunu yazar. Fakat yaşlanıp çirkinleşmeye başladığında daha genç ve güzel olanın daima ön plana geçtiğini belirtir. Bu gibi durumlarda kadınlar arasında şiddetli kavgalar olduğunu ve evin içindeki huzurun, evin reisinin kırbağı ile sağlandığını sözlerine ekler.⁵⁴ Bir Nogay erkeği evleneceği müstakbel eşini evlenmeden önce görmemeyi bir onur gördüğü için genellikle çok uzak köyden birisiyle evlenmeyi tercih eder. Nogay erkeğinin evleneceği kadında aradığı en önemli şey balık etli ve uzun saçlı olmasıdır. Erkek kararı verdiğі zaman, kızın babası yahut akrabaları ile ödeyeceği başlık parası için pazarlık yapar. Güzel ve iyi bir aileye mensup olan kız için ödenen başlık bedeli, dört yüz yahut beş yüz rubledir. Bunun yanı sıra, bir çift inek ile birkaç tane hayvan da başlık bedeli olarak ödenir. Dul bir kadına ödenen başlık bedeli daha azdır. Hatta kadın yaşlı ise, hiçbir şey ödenmez. Kırım'da yaşayan dağlı Tatar kadınları ile Kalmuk kadınları genç ve güzel Nogay kızlarından daha ucuzdur ve genellikle sosyo-ekonomik bakımdan fakir olanlar tarafından tercih edilir. Gelin için belirlenen başlık bedeli damat adayı tarafından hemen ödenir. Bir at yahut bir çift öküz ise iki ineğe karşılık gelir. Bu aşamada evlenecek kıza evliliği isteyip istemediğine dair herhangi bir şey sorulmaz ve kız kayıtsız bir şekilde kaderine boyun eğер. Geline

50 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yedinci Kitap, s. 195.

51 Mehmet Alpargu, "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogaylar", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:1996(a), s. 197-198; Dilek Ergönerç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 26

52 Güllüdağ, agm., s. 952.

53 Hell, *age.*, s. 272.

54 Hell, *age.*, s. 275.

ailesi tarafından çeyiz olarak elbiseler, yorganlar ve yastıklar verilir. Gelecekte evlenmesi uygun görülenler için aileler tarafından beşik kертmesi yapılır ve damadın babası belirlenen başlık bedelinin bir kısmını kız tarafına öder. Kız on üç yahut on dört yaşına geldiğinde, erkeğin hiçbir itirazı olmadan evlilik gerçekleşir.⁵⁵ Seyyahın da aktardığı gibi Nogay Türklerinin evlenme âdetleri arasında “beşik kuda” (beşik dünürleri), “nişan saluw” (nişanlanma), başlık parası, yüz görümlüğü, süt hakkı vb. gibi bazı ritüeller yer almaktadır.⁵⁶ Alpargu da erkeğin yahut kızın evlendirilmesi hususunda Nogaylarda ailenin büyüklerinin söz sahibi olduğunu belirtir.⁵⁷ Yine 17. yüzyıl seyyahlarından tacir Tavernier de Nogay erkeklerinin iki yahut üç karısı olduğunu ve eşlerini asla kendi oymaklarından almadıklarına vurgu yapar.⁵⁸

Hell, Nogaylardaki evlilik adetlerine dair şunları da ekler:

“Evlilik için bir gün belirlendiğinde, birbirlerini henüz hiç görmeyen genç çiftler, onların adına işleri yürütecek bir vekil seçerler ve böylece evlilik töreni yapılır. Düğün günü herkes eğlenir ve düğün gecesı gelin duvağı içinde kendisine eşlik eden bir grup kadın ile birlikte kocasını ilk defa göreceğı yeni evine doğru yola çıkar. Evli genç kadın bir yıl boyunca evden dışarı çıkmaz, hiçbir erkeğı göremez. Ancak kocası ve onun akrabaları ile konuşabilir. Daha sonra özgürlüğüne kavuşması görkemli bir yemekle kutlanır. Nogay kadınları kocaları çok kıskanç olduğı için dışa dönük değildirler. Eğer evli erkek vefat ederse, ölen kişinin erkek kardeşleri dul kalan kadını evde tutabilir yahut istediğı gibi satabilir.”⁵⁹

Hell, Nogayların sosyo-kültürel yaşamı içinde kadının sahip olduğı konuma dair de bilgiler verir. Diğer doğulu milletlerde olduğı gibi Nogay kadınının evdeki tüm meşakkatli işleri üstlendiğini yazar. Söz gelimi, kadın yiyecekleri hazırlamak, çamaşırları yıkamak hayvanları sağmak, evin düzenini sağlamak, tereyağı yapmak, çocuklarla ilgilenmek gibi işleri yapmak zorundadır. Ayrıca ısınmak için odun toplamak, mum ve sabun yapmak ve evdekiler için kıyafet dikmekle de mükelleftir. Böylesi zor koşullarda çalışmak zorunda kalan kadın, evlendikten birkaç yıl

55 Hell, *age.*, s. 275.

56 Mehmet Alpargu, “Tarihi Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216, (1996) (b), s. 15- 20.

57 Alpargu, *age.*, s. 179.

58 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 324.

59 Hell, *age.*, s. 275-276.

sonra yaşlanmaya başlar. Bu koşullardan dolayı, bir Nogay erkeğinin tek bir eşle yetinmemesi şaşırtıcı değildir. Bu nedenle genç kızlar, yüksek bedeller karşılığında evlendirilir. Kadınlar bu zorlu işlere katlanmak zorundadır. Kadınların cahil ve eğitimsiz oluşları, onların üzerinde oluşturulan hâkimiyet zincirini daha da kolaylaştırmaktadır. Çünkü onlar, içinde bulundukları bu kötü durumun farkında bile değildirler.⁶⁰ Seyyahın verdiği bilgilerden, Nogaylarda kadının konumunun erkeğin konumu ile mukayese edildiğinde daha aşağı bir seviyede olduğu ve kadınların ağır işler altında ezildiği ve eğitimsiz olduklarından kaderlerine boyun eğmekten başka fazla bir şansları olmadığı görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya’da bulunan Spencer, Nogay Tatarlarının genel olarak eşlerine karşı zalimce davranmadıklarını, ancak “Sizin özgür iradeniz diye bir şey yoktur. O sizin efendinizdir” şeklinde kadına nasıl davranılması gerektiği konusunda Kuran’da geçen emirlere uymaya özen gösterdiklerini vurgular.⁶¹ Spencer, tüm doğu ülkelerinde olduğu gibi kadının tam bir köle gibi görüldüğünü söyler. Ona göre kadın bu coğrafyada kocasının yakın bir arkadaşı, kalbinin aşkı yahut ilgisi erkeğin üzüntüsünü azaltan ve erkeğe mutluluk veren biri olarak görülmez. O, sadece kocasının isteklerini yerine getirmekle yükümlü, akıllı ve muhakeme gücü olmayan bir varlıktır. Hatta kadın kocası ölüp cennete gittiğinde ve orada hurilerle eğlenirken bile, dövünerek kocasının aylarca yasını tutmak zorundadır.⁶²

Hell, Spencer’den farklı olarak kadının geri kalmışlığını sadece İslam dini üzerinden değil, toplumun sahip olduğu siyasi ve sosyal kurumların geri kalmışlığı ile de açıklamaya çalışmaktadır. Zira Hell, Nogayların son yıllarda önemli ölçüde ilerleme kaydettiklerini ancak sahip oldukları dini değerler ile siyasi ve sosyal yapılanmaları nedeniyle kısa bir süre içinde bütün problemleri çözebilmelerinin zor olduğunun altını çizer. Ona göre Nogaylar arasında hâkim olan ve onların hem ekonomik hem de entelektüel olarak gelişmelerine engel olan kimi önyargıların ve göçebe yaşamlarından kaynaklanan eski alışkanlıkların ortadan kalkması için uzun bir zaman gerekmektedir. Bununla birlikte, Ruslar tarafından yabancı etnik guruplara yönelik politikalara bakıldığında, eninde sonunda bu etnik gurupların bir şekilde Slav nüfus içerisinde eriyebileceklerini düşündüren nedenler vardır.⁶³

Doğuya seyahat eden seyyah ve araştırmacıların dikkatini çeken konulardan

60 Hell, *age.*, s. 275.

61 Spencer, *age.*, s. ...

62 Spencer, *age.*, s. 136-137.

63 Hell, *age.*, s. 276.

biri de gözlem yaptıkları toplumların giyim, kuşam ve yiyecek kültürü olmuştur. Hell'in de buna kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Ona göre Nogaylar rahat giysiler giyerler ve bu giysileri geniş pantolonlar, pamuk yahut yünden yapılmış bir gömlek ile deri bir kemer ve belin etrafına bağlanan kısa bir ceket oluşturmaktadır. Başlarına taktıkları şapka, kuzu derisinden olup silindir şeklindedir. Kış aylarında ceketlerinin üstüne koyun derisinden yapılmış bir giysi giyerler. Karlı havalarda başlarını ve omuzlarını örten bir başlık takarlar.⁶⁴ Bir Nogay erkeğinin giyim ve kuşamı göçebe hayat tarzına yahut yerleşik hayat biçimine göredir. İçe gömlek giyilir. Bu gömlekler ekseriyetle basmadan yapıldı. Poturlar birçok toplulukta olduğu gibi geniş bir şekilde dikilirdi. Gömleğin üstüne kolsuz bir ceket giyerlerdi. Ayrıca *yelen* adı verilen astarsız hafif bir kaftanları vardı. Nogaylar, üst giysi olarak *sepken* olarak adlandırılan deve çuhasından yapılan bir giysi de giyerlerdi.⁶⁵ Nogaylarda uzun sakal bırakmak saygı görmektedir. Yaşlı olanlar kafalarını tıraş ederlerdi. Ancak genç erkekler tepelerinde küçük bir tutam saç bırakırlar. Bu gelenek onların tüm mevsimlerde yünden yapılmış başlık takmalarını zorunlu kılar.⁶⁶ Nogay kadınlarının geleneksel giysilerini Türk tipi şalvar ve terlikler, büyük metal toklarla süslenmiş kalçanın üzerinde kemerle bağlanmış kumaş bir kaftan oluşturmaktadır. Nogay kadınları başlarına iki ucu zarif bir şekilde omuzlarına düşen bir taca bağlanan beyaz bir örtü takarlar. Ayrıca küçük gümüş yüzükler ve hızmalar takarlar. Kulaklarına da çenelerinin altından geçen ve bir zincirle bağlanmış ağır küpeler takarlar. Genç kızlar saçlarını çok sayıda örgü ile örерler ve örtü yerine çeşitli metallerle ve incik boncukla süslenmiş kırmızı renkte bir şapka takarlar.⁶⁷ Tavernier de, Nogay kadınlarının ve kızlarının geleneksel giysilerini ayaklarına kadar inen uzun bir gömleğin oluşturduğunu (kaftan), başlarını da büyük beyaz bir örtü ile örttüklerinden söz eder. Ayrıca alınlarının etrafında beş yahut altı kez dolanmış siyah bir mendil olduğunu söyler. Soylu kadınlar, başörtülerinin üstüne, üç uç olacak şekilde kıvrılmış bir mendili şerit halinde başlarına bağlar gibi, alın kısımlarını örten arkası açık olan bir şapka taktıkları bilgisini verir.⁶⁸

Hell'in, gezi notlarındaki diğer bir konu, Nogayların yeme-içme alışkanlıkları ve

64 Hell, *age.*, s. 273.

65 Alpagu., *Nogaylar.*, s. 212.

66 Hell, *age.*, s. 272. Tavernier, Nogay kadınlarının ve erkeklerinin saçlarının çok güzel olduğunu, ancak vücutlarının diğer yerlerinde çok az kıl bulunduğunu ve erkeklerin hemen hiç sakları olmadığını söyler. Hatta bu nedenle, içlerinden diğerlerine göre daha sakallı birisi çıktığında, okuma yazma bildiği takdirde onu hemen molla yaptıklarını ileri sürer bkz. 324-325.

67 Hell, *age.*, s. 273.

68 Tavernier, *age.*, s. 324.

adetleridir. Seyyah, Nogayların süt ve süt ürünlerinin yanı sıra genellikle koyun, sığır, at eti ile balıkleri tükettiklerini yazar. İçecek olarak kısırak sütünden kımız adını verdiklerini bir içki yaptıklarını ve bu içkiye diğer içkilerin üstünde özel bir değer attettiklerine değinir. Ayrıca Hell, Nogayların hasta atları etleri için öldürdüklerini ve doğal yollarla ölen bir hayvanın etini yemekten sakınmadıklarını belirtir. Kıyma haline getirilmiş kısırak etinde yapılmış “tarama” adı verilen yemek onların belli başı milli yemeğidir. Nogay erkekleri bu yemeği arkadaşları ile birlikte kardeşlik yahut yakınlık işareti olarak yerler. Nogay kadınlarının bu tür ziyafet yemeklerine katılmalarına izin verilmez. Kadınların en sevdiği yemek biraz ekşi sütle suda kaynatılarak yapılan geleneksel bir yemekleri olan darıdır. Buna ek olarak, Kalmuk çayı da oldukça sevilen bir içecektir. Tarımın gelişme göstermesiyle daha önceleri Nogaylar arasında pek bilinmeyen ekmek tüketimi artış göstermiştir.⁶⁹ Seyyahın sözünü ettiği Nogayların geleneksel yemekleri aslında Orta Asya, Volga Havzası ve Kafkasya’daki toplulukların yeme-içme kültürleri ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Zira Nogayların beslenme kültüründe yer alan beşparmak, şaşlık, yoğurt ve ayran gibi bazı yiyecek ve içecekler, Kafkasya’da yaşayan Adigeler, Osetler, Karaçay-Malkarlılar, Çeçen-İnguşlar gibi kimi Kafkas topluluklarının mutfak kültürlerinin de ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Yine Nogayların rağbet ettiği Kalmuk çayı, da Kafkas toplulukların yoğun olarak tüketmekten hoşlandıkları bir içecek türüdür.⁷⁰

13. yüzyılda Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden Wilhelm von Rubruk, kımızın Nogaylar arasında yaygın olarak tüketilen bir içecek olduğundan söz eder. Kısırak sütünden yapılan bu içecek, süt taze haldeyken büyük bir kabın içine dökülür ve özel olarak yapılmış bir tokmakla yağı çıkartılır. Ayrıca süt tıpkı şarap gibi ekşiyip mayalanana kadar kuvvetli bir şekilde dövülür. Üzüm şarabı gibi içildiğinde insanın çenesini buruklaştırır ve ağızda badem sütüne benzer bir tat bırakır. İçildiğinde insanın içinde bir tür rahatlama yaratır. Ancak kaldırılmayanlara sarhoşluk verir ve aynı zamanda kuvvetli bir idrar söktürücüdür.⁷¹

Hell, Nogayların yaşadıkları evler, evlerin inşa edilme biçimleri ile evlerin

69 Hell, *age.*, s. 273-274.

70 Örneğin, Çerkesler suyu daima kaynatırlar ve içine değişik otlar ve çay katarlardı. Ayrıca vücudun fazla şeker almasını önlemek için çay veya diğer kaynamış içecekler içine süt, biber ve tuz katılırdı. bkz. Nimet Berkok Toygar- Kamil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Birlik Matbaası, Ankara:2002, s. 69.

71 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 36.

yapımında kullanılan malzemelere dair de bilgiler aktarır. Nogayların güneşte kurutulmuş olan taşlarla kendi kulübelerini inşa ettiklerinden ve yılda bir kez evlerinin içini ve dışını kireçle boyadıklarından bahseder. Her evin aile odası ve girişin yanında yer alan mutfak olmak üzere iki odası vardır. Mutfakta genel olarak bir ocak, metal bir tencere, süt ve tereyağı için kullanılan ahşaptan bazı kaplar ve tarım için kullanılan bazı araç ve gereçler bulunmaktadır. Aile üyelerinin yatmak için kullandığı odalar mevcuttur. Bir Nogay erkeğinin iki yahut daha fazla eşi varsa, evini her bir eşinin ayrı bir odası olacak şekilde inşa eder.⁷² Görüldüğü üzere, Hell, Nogayların geleneksel olarak yaşadıkları evlere, evlerdeki oda sayısına, evde kullanılan bazı eşyalara, bu evlerin yapım biçimlerine ve yapımlarında kullanılan malzemelere kadar oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Bu nedensiz değildir. Zira 19. yüzyılda batıda ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkan Oryantalizmin, doğuda yaşayan ve haklarında çok az şey bilinen kimi toplulukların yakından tanınmasına yönelik ilginin artmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu bağlamda, bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin -burada Hell örneğinde olduğu gibi- tıpkı bir etnolog gibi hareket ederek karşılaştıkları kimi toplulukların tarihi geçmişleri, etnik kökenleri, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamları gibi konularda oldukça ayrıntılı bilgiler topladıkları ve bunları kayıt altına aldıkları dikkat çekmektedir.⁷³

Hell, Nogaylarda görülen bazı hastalıklar hakkında da bilgi verir. En yaygın görülen hastalıkların humma, çiçek, ülser⁷⁴, uyuz ve frengi olduğunu söyler. Ancak bu hastalıkların tedavisi yönünde herhangi bir şey yapılmadığını belirtir. Zira onlar muska yaparak hastalıklarla mücadele edileceğine inanmaktadırlar. Hatta bazı hastalıklara karşı öyle duyarsızdırlar ki bunları kader olarak görürler. Bununla birlikte, biber, alun, şeker ve bala tıbbi bir önem atfederler. Çocuk ölüm oranları oldukça yüksektir. Bu durum, Nogayların nüfusunun neden durağan

⁷² Hell, *age*., s. 273.

⁷³ Doğuya yapılan bilimsel seyahatnamelerin klasik dönemi sayılan 18. yüzyıl seyyahları ötekinin neden öteki olduğu sorusundan yola çıkmışlardır. 19. yüzyılda yapılan seyahatlerin ekseriyeti de benzer amaçla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla hem 18.yüzyılda hem de 19.yüzyılda doğrudan doğruya, yabancı toplum ve milletlere yönelik antropolojik ilgiyi görmek mümkündür bkz. Yeliz Okay, "Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Türk Yurdu*, C. 33, 2013, s. 57.

⁷⁴ Beauplan, mevsimsel olarak ortaya çıkan bazı hastalıkları tedavi etme amaçlı olarak Nogayların özellikle kış aylarında tay eti tüketmeyi tercih ettiklerini ve tay etinden elde edilen yağın da mide hastalıklarına iyi geldiğine inandıklarını yazar bkz. Cuillaume Le Vasseur de Beauplan, *A Description of Ukraine*, introduction, translation and notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar, Dist. by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1993, s. 46.

olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷⁵ Seyyah, Nogay toplumunda batılı anlamda pozitif tıbbıa dair herhangi bir şey bilinmediğini söyler. Yaygın olarak görülen kimi hastalıkların tedavisinde sosyo-kültürel yaşam biçimlerinin bir uzantısı olarak yetiştirdikleri ya da bal gibi yaygın olarak tükettikleri kimi yiyecekleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim geleneksel bozkır kültürüne sahip ve göçebe bir yaşam süren bir topluluğun yerleşik hayata özgü eğitim yahut tıp anlayışına sahip olmasını beklemek çok rasyonel olmasa gerektir. Seyyah Nogaylardaki eğitim anlayışına dair şunları söyler:

Nogaylar arasında henüz bir eğitim sisteminin varlığından söz edilemez. Onlar çocuklarını hayvanların çocukları gibi büyütürler. Aslında her köyde okul adı ile küçük bir oda oluşturulur ve burada din adamları Tatarca dilbilgisi ve yazma ile ilgili çok da sağlıklı olmayan bazı dersler verirler. Ayrıca dini bilgileri ihtiva eden çocuklara öğretilen diğer şeyler öğretmenlerin bile anlayamadığı Arapça kitaplardan yapılan okumalardır.⁷⁶

Bu bilgilerde, Nogaylarda sistemli bir eğitim ve eğitim kurumlarının mevcut olmadığı ve seyyahın da sözünü ettiği gibi, çocuklara genellikle camilerin bünyesinde bulunan tek odalı yerlerde yetersiz bir eğitim verildiği dikkat çekmektedir. Bu mektepler, Nogayların 1917 yılına kadar çocuklarını gönderdikleri tek eğitim kurumları olmuşlardır. Bu mekteplerde dinî eğitim verilmektedir.⁷⁷

Sonuç

19. yüzyılda Hazar Denizi'nin stepleri, Kırım ve Kafkasya'yı ziyaret eden Fransız asıllı mühendis Hell, seyahati esnasında bölgeye dair ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. Onun, burada Nogaylar örneğinde olduğu gibi bu ziyareti esnasında, adeta bir etnolog gibi hareket ettiği ve bölgenin etnik yapısını oluşturan pek çok topluluğa dair oldukça önemli bilgiler topladığı görülmektedir. Rus himayesindeki bölgeye seyahat yapan seyyahın, kimi kaynaklarda da sözü edildiği gibi Nogayların etnik ve tarihi geçmişlerine dair aktarılan kimi belirsizlikler üzerinde durduğu ve bu belirsizlikleri belli kaynaklara referans göstererek tartıştığı görülmektedir. Bununla birlikte, Hell'in Nogayların arasında bizzat bulunarak, onların sosyo-kültürel yaşamlarına dair oldukça detaylı gözlem ve incelemelerde bulunduğu ve bunları dikkatli bir şekilde kayıt altına aldığını belirtmek gerekir. Zira seyyahın Nogayların oturdukları konutlar, bu konutların yapımında kullanılan

⁷⁵ Hell, *age.*, s. 274.

⁷⁶ Hell, *age.*, s. 274.

⁷⁷ Alpargu, *age.*, s. 221-222.

birtakım malzemeler, konut fiyatları, geleneksel olarak tükettikleri yiyecekler, kılık kıyafetler, kadının Nogay toplumundaki yeri, evlilik adetleri ve eğitim gibi farklı konulara değinerek özgün bilgiler aktardığı söylenebilir. Bu bağlamda, Hell'in Nogaylara özel bir ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Ancak yer yer anlatımlarında örneğin, 19. yüzyılın ilk yarısında Nogay toplumunda görülen kimi iyi yöndeki gelişmeleri subjektif bir şekilde daha uygar bir millet olarak nitelendirdiği Rusların bölgedeki hâkimiyetleri ile ilişkilendirmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim Hell doğuya seyahat eden batılı seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin yaptığı gibi batı dışında kalan toplulukları batı kültürünün kendine özgü yerleşik bazı normları üzerinden değerlendirmeye çalıştığı dikkatçekmektedir. Buna ek olarak, seyyahın Nogay topluluklarının kısa bir süre içinde Slav topluluklar arasında asimile olmalarının kaçınılmaz olacağı yönünde yaptığı öngörünün de temelsiz olduğunu vurgulamak gerekir. Zira Nogaylar günümüz de geniş bir coğrafya üzerinde varlıklarını hala sürdürmektedirler.

Kaynaklar

Akbaba, Dilek Ergönenç, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.

Alpargu, Mehmet, “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul:1996(a).

Alpargu, Mehmet, “Tarihî Süreç İçinde Nogay Türklerinde Aile ve Akrabalık Münasebetleri”, *Emel*, S. 216, 1996(b), s. 15- 20, s. 12-20.

_____, “Nogaylar, *D.İ.A.* C. 33, 2007, s. 202-204.

_____, Nogaylar, Değişim Yayınları, İstanbul:2007.

_____, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay Serkan, Acar Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 799-820.

Barthold, Wilhelm, *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Başer, Alper, *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Bavbek, Osman, “Nogay Türkleri”, *Türk Kültürü*, XXIV, S. 275, 1986, s. 160-165.

Beauplan, Cuillaume Le Vasseur de, *A Description of Ukraine*, introduction, translation and notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar, Dist. by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1993.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz.Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yedinci Kitap, YKY, İstanbul 2001.

Gemil, Tahsin, “The Issue Of Tatars Ethnogenesis”, *Tatar İstorie Şı İn Lume, The Tatars In the History and In the World, Bucureşti* 2003, s. s. 24-38.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

Gömeç, Sadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken, İstanbul 1980.

Güllüdağ, Nesrin, “Nogay Türkleri”, *Türkler*, c. 20, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 946- 965.

Hell, Xavier Hommaire de, *Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Cuacasus*, Chapman and Hall, 1860

İshakov, M. Damir, “The Tatar Ethnic Community”, çev. M. E. Sharpe, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 43, No. 2, (2004), s. 8-28.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.

Karpat, Kemal, “Bucak”, *DİA*, c. 6, 1992, s. 341-343.

Kırımlı, Hakan, *Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Kurat, A. Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK, Ankara 1966.

_____, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara 2002.

Nogay, Sami, *Nogay Türkleri*, Ankara 1997.

_____, “Nogay Türkleri”, *Nogay Kültür ve Araştırma Dergisi*, S. 1, 2007, s. 5-16.

_____, “Nogay Türklerinde Toplumlararası İlişkiler ve İletişim Sorunları”, *Nogay*, S. 1, 2007, s. 23-28.

Okay, Yeliz, “Etnoloji/Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Türk Yurdu*, c.33, (2013), s. 57, s. 53-58.

Paşaoğlu, Derya Derin, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye’deki İskânları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

_____, “Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı”, *TAD*, C.35, S. 60, 2016.

Rasony, I. aszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Spencer, Edmund, *Travels in Circassia and Kırım Tartary*, Vol. II, Henry Colburn, London 1836.

Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Togan, Z. Velidi, *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul 1947.

_____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Toygar, Nimet Berkok - Kamil Toygar, *Kuzey Kafkasya Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, Birlik Matbaası, Ankara 2002.

Yakubovsky, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.

Sovyetler Birliğinde İlk İdeoloji Tedris Müessesesi Kızıl Profesörler Enstitüsü'nün Türksoylu Müdavimleri

Azad Rzayev* - Sabira Nematzade**

Sovyet yönetiminin gelişiyle bilim ve eğitim alanında da köklü değişiklikler yaşandı. Bolşevikler tarafından “yeni toplumun” oluşturulması, yeni nesil Marksist ideolojisi zemininde sosyal teorisyenlerin hazırlanması için 1921 yılında Kızıl Profesörler Enstitüsü tahsis edildi. Enstitü'nün temel amacı Sovyetleştirme, Marksizm-Leninizm ideolojisinin tebliği, “Bütün ülkelerin proletaryası, birleşin!” sloganı ile beynelmilelçilik adı altında Sovyetler birliğine dahil olan halkların milli kimliğini, tarihsel belleğini zayıflatmaktır.

Beşeri ve sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenlerin Bolşevik hakimiyeti ile münasebeti güçlkle yerini alıyordu. Bu bilimlerin ideoloji ve siyasetle kırılmaz ilişkileri nedeniyle devlet bu alanda Marksist olmayan bilim insanlarıyla işbirliği yapmakta zorluklarla karşı karşıya kalıyordu. Bunların çoğu yurt dışına gitmeli olsa da ülkenin beşeri bilim alanında hala devrimden önce Marksist görüşlere taraftar olan bilim adamları önemli bir rol oynamaya başladılar. Bunlar arasında en görkemli yeri tarihçi ve siyaset adamı M.N.Pokrovski tutuyordu. Ekim Devrimi'nin katılımcısı olan Pokrovski, 1918'den beri halk eğitim komiseri yardımcısı, Komünist akademisinin başkanı, Kızıl Profesörler Enstitüsü Başkanı gibi görevlerde çalışmıştı. Aynı zamanda, Pokrovski, K.Marks'ın teorisini tarihsel araştırmalarda ilk kez uygulayanlar sırasında bulunan seçkin tarihçi, Sovyet tarih bilimi ekolünün kurucusu, onun temelini atanlardan kabul ediliyor. (6, 14-20)

İlk dönemlerde bolşevik devrimine olumsuz bir duruş sergileyen aydınlar zamanla oluşmuş durumla barışmalı oldular ve yeni yönetim ile iletişim kurmak zorunda kaldılar. İlk önce işbirliği ölüm veya kovulma tehlikesi ile şartlanmış oluyordu. Sonradan aydınlar tabakasının temsilcileri anladılar ki, ne kadar acı verici olsa da, Bolşevikler iktidarın direksiyonuna sıkı sahip olmuşlar. Elbette bu dönemde milletlerin milli-manevi değerleri, milli mefkureleri yine de sarf-ı nazar edilir,

* Prof. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bakü/AZERBAYCAN, azadrzayev@bsu.edu.az

** Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Felsefe Tarihi ve Medeniyetşinashk Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, sabiranematzade@yahoo.com

yekcins kozmopolit sosyalist millet ve devlet kurulması adı altında, aslında, Çar Rusyası döneminde olduğu gibi, ruslaşma politikası yürütülüyordu. Bu ideoloji tüm diğer siyasi, dini ve felsefi ideolojileri inkar ediyor ve onlara karşı hoşgörüsüz, tahammülsüz yaşıyordu. Enstitüye 1923-1930 yıllarında Başkanlık eden rektörü Pokrovskiy bu müessesenin hedeflerini böyle tanımlamıştı: “Kızıl Profesörler Enstitüsü ideolojik cephede mücadelede partimizin bir silahı olarak 1921 yılında ortaya çıktı. Bu cephenin başlıca görevlerinden biri üniversitelerde bu yönde bölümlerin açılması için uğraşmak idi.” (8, 3.)

Enstitünün faaliyetinin ilk yıllarında esas bölümlerden olan Tarihin öğretim programına “1917 Ekim Devrimi Tarihi”, “Rusya’da iç savaş tarihi”, “Alman sosyal-demokrasisi Tarihi”, daha sonralar, 1924 yılında “Leninizm” dersleri dahildi. 1920’lerde Kızıl Profesörler Enstitüsü’nde temel ve pratik olarak tek eğitim formu seminerlerde çalışma idi. Müdavimler herhangi bir konuyu bağımsız olarak geliştiriyor, siyasi-bilimsel tartışmalara katılıyorlardı. Pratik olarak hiçbir konferans dersler verilmiyor, ve ya bu gibi dersler zorunlu değildi.

Böyle hesap ediliyordu ki, komünist öğretmenlerin azlığı koşullarında parti sıralarında olmayan profesörlerin ders vermelerindense partinin genç üyelerinin bağımsız olarak herhangi bir meseleyi geliştirmeleri daha iyi olurdu. Seminarlere verilen tercih, araştırma ve araştırma çalışmalarında bağımsız öğrencilerin becerilerinin eksikliğinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle, 1920’lerde KPE’de uzmanlık konusunda genel dersler yoktu - sadece belirli konular üzerinde çalışılmış ve geliştirilmiştir.

Gelişmekte olan konularla ilgili bilimsel ve popüler literatürün olmaması, bu yönde acil çalışmaların yapılmasını gerektiriyordu. Müdavimlerin çok sayıda kaynağa dayanan çalışmaları, çoğu zaman bir araştırma niteliğindeydi. Bu nedenle, müdavimler Marksist bakış açısından, ekonomi, felsefe ve tarih konularını kapsayan çok sayıda makale ve kitap yayınladılar. Edebi çalışmalar eğitim sürecinin bir parçasıydı. Bu nedenle Kızıl Profesörler Enstitüsü’nün müdavimleri aktif olarak “Tarihi-Marksist”, “Marksizmin bayrağı altında“, “Komünist Akademisinin haberleri”, “Bolşevik”, “Proletar devrimi” gibi çeşitli gazete ve dergiler ile işbirliği yapıyorlardı. Bu, KPE’nin aynı anda bir eğitim ve araştırma merkezine çevrilmesine yol açtı. 1921-1928 yılları arasında, mezunlarının 559 bilimsel makale ve eserleri yayınladı. Enstitü’de çok ciltli eserler neşredilmiştir. Bunlardan 1923 yılında yayınlanan 1. cilt “Kızıl Profesörler Enstitüsü’nün eserleri” adlanıyordu. Bu müessesenin bilimsel ortamlarda aktif olan müdavimleri ilmi tartışmalara, konferanslara katılıyorlardı. (8, 3-10)

Sovyetler Birliği'nin ideolojisini temsil eden, eğitim süresi üç-dört yıl olan Kızıl Profesörler Enstitüsü mezunları arasında Sovyetler birliğine dahil olan tüm halkların temsilcileri ile yanısıra bu tedris müessesesinin Türk söylü müdavimleri olmuştur. 1920'lerde ve 1930'larda, Sovyetler Birliği'nin ön saflarında yer alan devlet ve politik figürlerin, iktisatçıların, bilim ve kültür temsilcilerinin çoğunluğu bu politik ideoloji okuluna gönderilmişti. Bunların arasında Karim Hakimov (Başkir), Hacı Habidullin (Tatar), Taşmuhamed Saibov (Özbek), Sultan Segizbayev, Torekul Aytmatov, Sermuhamed Bekbatirov (Kazak), Memmedkazım Elekberzade, Balabey Hasanbeyov (Azerbaycan) ve onlarca tanınmış Sovyet devlet adamları, alimler Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim almışlardır. Halk içerisinde çıkmış işçi ve köylü evlatları Sovyet Marksist ideolojisi ile birlikte, takip ve tehditlere rağmen milli kimliklerini ve tarihsel belleklerini korumaya çalışmışlardır.

Bakü Devlet Üniversitesi Rektörü olmuş, halkımızın 4 seçkin aydını - Tağı Şahbazi, Maksud Memmedov, Memmedkazım Elekberli, Balabey Hasanbeyov Kızıl Profesörler Enstitüsü'nün müdavimleri olmuşlar. Bu insanların her birinin Azerbaycan entelijansiyaasının oluşmasında ve teşekkülünde müstesna hizmetleri vardı. Bakü Devlet Üniversitesi'nin ilk Azerbaycanlı rektörü olmuş, genç yaşlarından sorumlu işlerde çalışmış Tağı Şahbazi Simurg Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra da bazı önemli görevlere atanmıştır. Şahbazi, o zamanlar Lenin'in adını taşıyan Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde 1926 yılından 1929 yılına kadar rektör görevinde çalışmıştır. Öyle ki, rektör tayin edilene kadar Bakü Sağlık müdürü, Azerbaycan SSC Halk Maarif Komissarlığında Bakan Yardımcısı, «Maarif ve kültür» dergisinin baş editörü, Azerbaycan'ı öğrenen ve tebliğ eden Toplumun organizatörlerinden biri, Azerbaycan SSC Merkezi Yürütme Komitesi Başkanlığı üyesi ve sekreteri olmuştur. 1919 yılında tesis edilen BDÜ'de eğitim Tağı Şahbazinin yönetim dönemine kadar sadece Rus bölümünde verilmekteydi. T.Şahbazi Azerbaycan hükümeti karşısında rus bölmesi ile yanısıra Azerbaycan bölmesinin tesisi edilmesi, Azerbaycan (Türk) dilinde eğitim verilmesi konusunu gündeme getirmişti. Onun sayesinde, ulusal kadroların eğitime özel bir ilgi gösteriliyor, 1928-1929 yıllarında Üniversitede 52 profesör, 30 doçent, 229 öğretmen ve 128 bilimsel ve pedagojik üye çalışıyordu. Bu gibi meseleleri Tağı Şahbazi “Üniversitede türkleştirme” makalesinde ele almıştı. Onun yönetimi döneminde Şarkiyat Fakültesi'nde “Azerbaycan Tarihi” Bölümü oluşturuldu, Vasili Bartold, Fuat Köprülüzade, Gaziz Gabidullin gibi ünlü bilim adamları ders demişler. T. Şahbazi, 2 Kasım 1937'de Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik

Müdürlüğü tarafından tutuklandı. O, güya inkılab aleyhine olan milliyetçi konumda durmuş ve milliyetçi örgütün bünyesine dahil olmuş, Sovyet hükümeti aleyhine silahlı isyana hazırlık hakkında ve devrime karşı olan kurumun AK(b) P'nin yöneticilerine karşı terör uygulamak hakkındaki niyetlerinden haberdar olmuştur. 2 Ocak 1938'de, SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kollegiyası, kapalı bir ortamda, savunmasız, savcısız ve tanıksız geçen mahkemede T.Shahbazini, emlakının müsadereesine ve en ağır bir cezaya - idama mehkum etti.

1929-1930 yıllarında Bakü Devlet Üniversitesi rektörü olan Maksud Memmed oğlu Memmedov 1897'de İrevan'da doğdu. O, oradaki erkekler gimnaziyasını bitirdikten sonra bir süre İrevan özel okulunda öğretmen olarak görev yapmıştır. Memmedov, 1918'de Gence'deki mülteciler komitesinde küçük bir denetleyici olarak çalışmış, 1918-1919 yıllarında Gence'deki Yunker Askeri okulunda, 1919-1920 yıllarında ise Bakü Devlet Üniversitesi'nde okumuştur. 1920 yılından sonra Memmedov rehber görevlerde, 1920-1923 yıllarında Azerbaycan'ın Gıda Bakanı, sonra ise Nahçıvan'da Olağanüstü Halk Finansal Komissarlığında çalışmıştır. 1930 yılında M.Memmedov Bakü Devlet Üniversitesi rektörlüğünden Azerbaycan SSR Halk Eğitim Komiseri pozisyonuna terfi ettirildi ve bu görevi bir yıl sürdürdükten sonra, 1931-1933 yıllarında Az.KP(b) MK'nın sekreteri, 1933-1934 yıllarında Parti Tarihi Enstitüsünün Başkanı görevlerinde çalıştı. O, 1934-1936 yıllarında Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim aldı. Devlet Yayınevi Müdürü iken 1937 yılının Eylül ayında Azerbaycan SSC HDİK DTİ tarafından tutuklandı ve 5 Eylül 1938'de SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kollegiyası'nın kararıyla, Az.SSC Cinayet Mecellesinin 59, 69, 70 ve 73. Maddelerine esasen suçlu hesap edilerek emlakı müsadere edildi ve vuruldu.

1905 yılında eski Azerbaycan toprağı olan Derbent'te doğmuş Memmedkazım Elekber oğlu Elekberli 1934 yılında BDÜ restore edilirken onun Rektörü görevine atandı. O, bu görevde 1935 yılının Ocak ayına kadar çalıştı. 1921-1924 yıllarında Halk Eğitim Müdürlüğü'nde öğretmen olarak çalıştıktan sonra Yüksek Pedagoji Enstitüsü'ne kabul edildi ve 1927 yılında mezun oldu. Yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra 22 yaşındaki genç adam Gence Halk Eğitim Departmanının başkanı görevine atandı ve 1931 yılına kadar bu görevle yanı sıra gazete editörlüğünde yaptı. M.Elekberli 1931-1934 yıllarında Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim almış, buradaki eğitimini bitirir-bitirmez Bakü Devlet Üniversitesi'ne rektör atanmış, aynı zamanda Felsefe Bölümü Başkanı seçilmişti. Rektörlüğüden tahliye edildikten sonra, 1937 yılına kadar "Vışka"

gazetesinin editörü, az bir sürede ise Azerbaycan Parti Neşriyyatının Müdürü olarak çalışmıştır. O, 1934 yılından Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı idi. Bu görkemli ictimai-siyasi figür kendi aklı, becerisi, yeteneği ile yaşamın en ağır aşamalarından geçse bile de, represyondan yakasını kurtaramadı. O, 1937 yılının Ağustos ayında “anti-devrimci, burjuva milliyetçi örgütün aktif üyesi, Sovyet hükümetine karşı silahlı isyan hakkında haberi olan, RK (b) P ve Sovyet hükümet yöneticilerine karşı terör konumunda duran şahıs” gibi tutuklandı. 1937 Ekim ayının 12'sinde SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kollegiyasının savunmasız, savcı ve tanıklarsız geçen kapalı mahkeme oturumunda Memmedkazım Elekber oğlu Elekberli varlıkları müsadere suretiyle en ağır cezaya - güllenmeye mahkum edildi.

Baskıya maruz kalanlardan biri de tutuklanırken Bakü Devlet Üniversitesi'nin rektörü görevini taşıyan Balabey Cabbar oğlu Hasanbeyov olmuştur. 1899 yılında Gence şehrinde doğdu B.Hasanbeyov Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsünü bitirdikten sonra ülkenin bilimsel hayatında etkin görev yapmıştır. B. Hasanbeyov kısa süre sonra cumhuriyetin ekonomi (Belirtmek gerekiyor ki, Sovyet döneminde bu bilime politik ekonomi denilirdi) alanında önde gelen akademisyenlerinden biri haline geldi. O, alim, iyi eğitim organizatörü olarak Azerbaycan'ın sınırları dışında da tanınan, kabul edilen şahıslardan olmuştur. Hasanbeyov Bakü Devlet Üniversitesi'nin rektörü olmasıyla yanı sıra, aynı zamanda Siyasal Ekonomi Bölümü'nede başkanlık etmiştir. Azerbaycan SSR Devlet Güvenlik Komitesi tarafından 28 Ocak 1937'de profesör, Bakü Devlet Üniversitesi'nin rektörü B.Hasanbeyov “anti-devrimci örgütün üyesi olup, RK (b) P'ye ve Sovyet hükümetine karşı mücadele aracı olarak hükümet karşıtı silahlı isyan hazırlanmasında yer almış, ... terörün yanında durmuştur” gibi hiçbir dayanağı olmayan ithamlarla tutuklanmıştır. 1937. Yıl. 11 Ekim'de B.Hasanbeyovun işi ile ilgili SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kollegiyası'nın saat 17.45'te işe başlayan ve toplam 15 dakika süren duruşması yapıldı. Savunmasız, savcı ve tanıklarsız geçen kapalı mahkeme oturumunda B.Hasanbeyov mal varlıkları müsadere suretiyle en ağır cezaya - güllenmeye mahkum edildi.

KPE'nin Türksoylu müdavimlerinden olan, “Kızıl Paşa”, “Kreml'in Arap veziri” adlarını almış Sovyet diplomatı Kerim Hakimovun yenice kurulmuş SSCB ile Arap dünyasının yaklaşmasında müstesna hizmetleri olmuştur. Başkurdistan'da bir köylü ailesinde doğmuş, Müslüman eğitimi almış Hakimov gençlik yıllarını devrim savaşlarında geçirmiştir. 1920 yılında Türkistan Komünist Partisi Merkez

Komitesi Sekreteri görevini yürüten Kerim Hakimov sonraları İran'ın Meşed ve Reşt şehirlerinde, 1924 yılında Hicaz'da Sovyetler Birliği'nin Başkonsolosu atanmıştır. (9.) Suudi Arabistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde Karim Hakimov'un rolü diplomasi düzeyde yüksek değerlendiriliyor. 1932-35 yıllarında Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim aldıktan sonra 1936 yılında Suudi Krallığı'na diplomatik hizmete gönderilir, fakat 1937 yılının Eylül ayında geri çağrılarak Vatana ihanet suçlamasıyla Kerim Hakimov'a güllenme hükmü veriliyor.

Dünya edebiyatının ünlü siması Cengiz Aytmatov'un babası Törekul Aytmatov da çeşitli siyasi sorumlu görevlerde çalışmış, eğitimini sürdürmek için Kızıl Profesörler Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Kazak ve Kırgız halkının maddi ve manevi refahı için Merkez tarafından kendisine “milliyetçi” damgası vuruluyor ve 1938 yılında Törekul Aytmatov anti-devrimci, “Gizli Turan Teşkilatı”nın üyesi olması suçlamasıyla gülleniliyor.

Bu Enstitü'nün mezunlarından olan Ahmed Ali oğlu Ahmedov(1903-1937) fehlelikden başlayarak sorumlu görevlerde çalışmış devlet adamıdır. Bolşevik inancına sadık kalan A. Ahmedov 1921 ve 1930 yıllarında Ermenistan'da Taşnak ayaklanmasının bastırılmasında, 1922-1923 yıllarında Azerbaycan'da “banditizm”, 1924 yılında Çiatura şehrinde (Gürcistan'da) “menşevik isyanı”na karşı mücadelede iştirak etmiştir. 1928-1929 yılları arasında İrevan'da Halk Maarif Komiserliği üyesi ve Ulusal Azınlıklar Konseyi Başkanı olmuş, 1930 yılında Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim almaya başlamıştır. Mircefer Bağirovun tavsiyesi ile 1935 yılında Azerbaycan K (b) P nin Kale-Maştağa bölge komitesinin birinci katibi tayin edilir. 1937 yılı Haziran ayının 1-de EA'nın Azerbaycan şube Tarih, Dil ve Edebiyat İstitütunun Müdürü olarak atanan A.Ahmedov 1937 yılı Temmuz ayının 11-de Azerbaycan SSC Halk İçişleri Komiserliği tarafından tutuklandı ve Ekim ayının 13-de güllenmiştir. Ölümünden sonra 1955'te beraat kazanmıştır. (7, 310)

1925 yılında yeni kurulan “Azerkino”ya Başkan olarak Azerbaycan'ın ilk milli sinema organizatörü Şamil Mahmudbeyov atandı. Şamil Habibbeyoğlu Mahmudbeyov babasının tesis ettiği ilk Rus-Tatar mektebinde eğitim almış, daha sonra Kiyev Politeknik Enstitüsünde tahsilini devam ettirmiş, 1919 yılında Komünist Partisi saflarına dahil olmuştu. Şamil Mahmudbeyov 1920 yılından sorumlu görevlerde çalışmış, N.Nerimanovun özel katibi olmuş, Şuşa İcra Kurulu

Başkanı, Karabağ ve Zengezurun olağanüstü komissarının Yardımcısı, Nahçıvan işçileri halk komiseri, Nahçıvan SSC'nin halk komiserleri kurulu başkan yardımcısı ve başkanı, Azerbaycan merkezi icraye komitesinin İşler Müdürü olmuştur. Şamil Mahmudbeyov topraklarımızın Ermeniler tarafından işgal edilmesine karşı kararlı mücadele etmiştir. Bununla ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi ve Azerbaycan Cumhurbaşkanının İşler İdaresinin siyasi belgeler arşivinde Mahmudbeyovun N.Nerimanov'a yazdığı gizli mektuplar saklanmaktadır.

S. Mahmudbeyov Azerbaycan sineması alanında ulusal kadroların hazırlanmasına büyük önem vermiş ve kısa sürede film yapımında bir dönüş yapmıştır. Sadece 1925 yılında 16, 1926-1928 yıllarında ise 20'den fazla belgesel-kronik film çekilmiştir. Hizmet gösterdiği sistemin, yönetimin siyasi-ideolojik çizgisine amel etmekle birlikte Mahmudbeyov ekranda ulusal niteliklerin açıkça dikkate çarpmasına da çalışıyordu. Onun girişimlerinden sonra 1926 yılından itibaren üretilen filmlerde Türkçe yazılar (titrlər) uygulanmaya başlanmıştı. Artık 1930 yılında "Azerkino"nun ürettiği filmlerin 95'i Türkçe titrlarla teçhiz edilmişti. (4, 25-27; 5, 812.)

Fakat ideolojik görüşlerine göre Mir Cafer Bağirov ve H.Sultanov tarafından sürekli takip edilen Ş.Mahmudbeyov 1928 yılında AFKİ'nin yeniden kurulması bahanesile görevinden uzaklaştırılarak Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde eğitim almak için Moskova'ya, daha sonra ise Gorki şehrine, buradaki Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne gönderildi. 1936 yılında burada tutuklanan Ş.Mahmudbeyov 10 yıl mahpus hayatı sürerek 1946 yılında Eylül ayının 27-de beynine kanamasından cezaevinde vefat etti. Ölümünden 11 yıl sonra, 1957 yılında SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Kollegiyasının kararı ile ona beraat verildi.

Sovyet Hükümetinin türksoylu aydınlarının bakış açısı Marksizm öğretisinin hükümleri ile Türkçülük, Cumhuriyetçilik, çağdaşlık düşüncelerinin sentezinden ibaret idi. Bilindiği gibi, SSCB olduğu dönemde Türk ve Müslüman kamu görevlileri ve düşünürlerinin çoğunluğu kısa bir zamanda sovetlerin asıl mahiyetini anlamış, Sovyetler Birliği'nden ayrılmak için gizli faaliyetlere başlamışlardır. XX. yüzyılın 20'li yıllarının sonu ve 30'lu yıllar böyle düşünürlere karşı Sovyet yönetiminin amansız takip ve baskı politikalarına tanık olmuştur. Kızıl Profesörler Enstitüsü'nün ömrü kadar türksoylu müdavimlerin faaliyetleri kısa süreli olsa da, bu şahsiyetler XX yüzyıl Sovyet dönemi tarihinde belli yer tutmuş ve ülkenin kültürel, öğretim ve bilim alanında katkıda bulunmuşlar. Kızıl Profesörler Enstitüsü müdavimlerinin faaliyetlerini dolgun değerlendirmek için onlardan birkaçının geçtiği ömür yoluna göz atmak gerekmektedir.

Çok ilginçtir ki, Kızıl Profesörler Enstitüsü Sovyet hakimiyetinin tüm düşüncelerini gerçekleştiremedi, işte bu okulun müdavimleri İttifak'ın tüm bölgelerinde halkların refahı, sosyal eşitlik için mücadele aparsalar da marksizm ideolojisi temelinde millî - manevî değerlerin inkar edilmesini bir türlü kabul etmiyorlardı, onlar her milletin kendi tarihi geleneklerine, manevî değerlerine sahiplik hissini idrak ediyorlardı. Rusya'daki Bolşeviklerin bütün halklara eşit gelişme olanakları verileceği vaatlerine kanarak Bolşevizm harakatına katılanlar kendi halklarının daha da geliştirilmesi için farklı yollar arıyor, gizli fırka ve kurumlarda birleşiyorlardı. 1930'larda Azerbaycan Komünist Partisi'nin ön sıralarında olan bu aydınlar Sovyet ideolojisi ile yanısıra takip ve tehditlere rağmen ulusal ideolojileri uğruna işler yapmaya çalışmışlardır. Ve bu kişiler çok az bir zaman geçmeden büyük bir represyon dalgasının kurbanlarına çevrililer.

Stalinizm döneminin baskı yıllarında binlerce insan "aksidevirimci", "antisovyet" faaliyetlerine göre, "trotskiçi", Aksi-ingilabçı, milletçi", "isyancı" adlandırılarak idam edilmiş, güllenmiş, sürgünlere maruz kalmış. Soruşturma süreçlerinin cezalandırmadan sonraki tarihlerde yapılması hemin devrde represyona maruz kalanların sayını ve Sovyet organlarında çalışanların "acemi" ve cahilliğini gösteriyor. Aşağıda bahsi geçen soruşturma işlerinden biri Stalinizm rejiminin ağır komplikasyonlarını bir daha kanıtlamaktadır. Tarihçiler A.Rzayev ve B.Azizin müellifleri oldukları "BDU tarihinin öğrenilmemiş sayfaları" adlı makalede soruşturma süreçlerinden biri inceleniyor: Represyona maruz kalanlardan biri de Memmedbeyov Ali Ahmed oğlu olmuştur. Bakü Devlet Üniversitesinin öğretmeni ve bilimsel sekreteri görevlerinde çalışan Memmedbeyovun 16 Nisan 1938 yılında başlayan soruşturma işlerinden anlaşılıyor ki, soruşturmayı yapan görevli ilk soruşturmada onun anti-devrimci, milliyetçi, kıyamçı kurumun üyesi olduğunu bir türlü ispat edemiyor. İlk soruşturma sırasında sorgulayan ondan, sanki, anti-devrimci kurumun üyesi olduğu kanıtlanıbmış gibi, bu kurumda dahi kimleri tanıdığını, onu kimlerin buraya sevk ettiğini siruyor. Aslında bu hem de psikolojik baskılardan biri olmakla soruşturma altında olan insanı çileden çıkarmak, sinirlendirmek ve daha çok hataya tahrik etmek amacı taşıyordu. Savcı ona samimi olmayı, işbirliği yapmayı teklif etse de, hiç bir sonuc alamıyor. Birinci soruşturmadan sonra üç numaralı yöntemli işkence ile durum tamamen değişiyor. İşte bundan sonra işkencelere dayanamayan A.Memmedbeyov soruşturmaya "gereken" ifadeler vermeye başlar. Savcı sanki kanıtlamış gibi ona diyor: "Siz milletçi teşkilatta olarken Veli Hulufu'dan başka diğerleriyle de irtibatla olmuşsunuz mu? Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi verin". Artık hangi

ifadenin verilmesinin gerektiğini “anlatılan” Ali Hoca anti-devrimci, milliyetçi kuruma o zamanlar S. M.Kirov adını taşıyan Azerbaycan Devlet Üniversitesi adlanan, şimdiki Bakü Devlet Üniversitesinin rektörü Balabey Hasanbeyovun tarafından sevk edildiğini ve teşkilatla da onun aracılığıyla irtibatla olduğunu bildirerek söylüyor: “Ben 1935 yılının Kasım ayından Hasanbeyov’un ısrarıyla Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nde çalışmaya başladım. Hasanbeyov hemin dönemde ADU’nin rektörü görevinde çalışıyordu. Belki de o benim milliyetçi organizasyonda olmamı Veli Xulufu’dan biliyordu. Bundan sonra o, bana anti-devrimci, milliyetçi nitelikte görevler vermeye başladı. ADU’de çalışmaya başladıktan sonra kişisel gözlemlerime esasen belirledim ki, Hasanbeyov kendi etrafında anti-devrimci elemanları toplıyor... Onlardan biri de benim. Bizleri B. Hasanbeyov yönetiyor.” (2, 23; 1, 27-28.)

1937 yılının Eylül ayında Balabey Hasanbeyov’un güllelendiğine bakılırsa, bu ve benzeri diğer soruşturma çalışmalarının kurma olduğunu, halkımızın değerli evlatlarının, milletin yarısını düşünen beyinlerin “Stalin rejimi” kısıcında boğulduğunu apaçık sezmek mümkündür. İlginçtir ki, bu soruşturmadan çok önce, daha doğrusu, 1937 yılının Ekim ayının 11-de B.Həsənbəyova SSC Yüksek Sovyeti Askeri Kollegiyasının Seyyar toplantılarının (Başkan Matuloviç, üyeleri: Zaryanov, Jikur) oturumunda ölüm cezası verildi ve bu hüküm 1937 yılının 12 Eylül’ünde yerine getirildi.(3, 151-154) En garip olan şu ki, B.Hasanbeyov’un 12493 sayılı 239 sayfadan oluşan soruşturma işinde savcı tertörün sözde mevcut olmuş anti-devrimci, milliyetçi grubunda olan A.Memmedbeyovun olduğunu bir yerde bile belirtmemiştir. Ama aniden, artık o güllelendikten sonra onun aleyhine işkenceler verilmekle ifadeler alınması bir hayli sorular doğuruyor. Savcının A.Memmedbeyovdan B.Hasanbeyovun grubuna kimlerin dahil olduğu sorusuna verilen cevaptaki kişilerin bir kısmı Ali Hoca’nın soruşturulmasından bir kaç ay önce, kalanları ise aynı dönemlerde güllelenmeye mahkum edilmişler.

Represyona maruz kalan Kızıl Profesörler Enstitüsü’nün Türksoylu müdavimleri ne kadar marksist ideolojisine sadık kalsalar bile, milli düşüncelerine, milli varislik hislerine göre baskı altında kalmışlar.

Onaltı yıl (1921-1938) boyunca faaliyet gösteren Kızıl Profesörler Enstitüsü akademik yılın ortasında Stalin’in kararıyla nedeni belirtilmeden kapatıldı, ve onun bir çok müdavim ve mezunu o dönemin represyonlarından kenarda kalmadı. Onlar milletçi damgasıyla tutuklanıp güllelenildi, aileleri sürgüne maruz kaldı. Stalin rejiminin etkisi altında kendi soyköküne dönüş, milli ideoloji süreci

zayıfladılsada, o şahıslar kendi halklarının milli kültürel hayatında büyük bir rol oynamış, gelecek nesiller için mücadele ruhunu miras bırakmışlar.

Genel olarak, 1921-1938 ci iller arasında faaliyet gösteren Kızıl Profesörler Enstitüsüyle bağlı bazı araştırmalar Sovyetler Birliği çöktükten sonra yapılmıştır. Fakat onun profesör öğretmen kadrosu, mezunları (özellikle türksoylu temsilcileri) yeterince araştırılmamış, çağdaş tarihi rakus'tan değerlendirilmemiştir.

Kaynaklar

Aza, Rzayev, Boran Əziz, BDU tarixinin öyrənilməmiş səhifələri, Tarix və onun problemləri, № 4, Bakı 2014.

Azərbaycan Respublikası Mili Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi, iş №10497

Azərbaycan Respublikası Mili Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi, iş №12493

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, C. Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, Aydın Kazımzadə. Bizim “Azərbaycanfilm”, 1923-2003-cü illər, Mütərcim, Bakı 2004.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan, Ramiz Məmmədov, Kino, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007.

Иванова Л. В. У истоков советской исторической науки: Подготовка кадров историков-марксистов в 1917-1929 гг. М.:Мысль, 1968.

Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Тахсил, Баку 2005.

Покровский М.Н. Институт красной профессуры (к первой годовшине) // Труды Института красной профессуры. Работа семинариев философского, экономического и исторического за 1921-1922 гг. Т. 1. М.; Пг.: Госиздат 1923.

Хайретдинов, Руслан Фанурович. Карим Хакимов — революционер, дипломат: диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02 Уфа, 2006.

The Activities of the Brothers Nobel in the Fergana Valley (1910-1917)

Bakhtiyor A. Alimdjanov*

In the historical literature, the activity of the Nobels in the Ferghana Valley is biased, and most researchers categorically and unconcernedly judged the activities of the “Br. Nobel”¹, which led to more questions than answers about the nature of the company’s trade operations in the Central Asian region. Soviet historiography in the 60-ies XX century proceeded from the concept of the domination of “monopoly capitalism” not only in European Russia but also in the Turkestan general-governorship. As a result of this approach to economic history, the opinion was formed that foreign investors, by their activities, approximated the “social” revolution of 1917 and increased the “tension” in the village. Unfortunately, the latest historical literature does not actually cover the activities of foreign firms in the Turkestan Governor General (in particular, the activities of the Nobel Company in the Ferghana Valley)². It should be noted that some modern researchers repeat the old clichés of Soviet approaches to explaining and modeling the economic history of Central Asia. The economic models of M. Vyatkin, M. Vekselman, and others criticize Russian capitalism on the “outskirts” of the empire through the prism of the concept of the domination of “monopoly capitalism” which leads to the rejection of hypercritical capitalist development of Turkestan. We assume that the Soviet historians of economic relations on the periphery rushed to different “extremes”: they claimed the “weakness” of Russian capitalism and imperialism

* Phd., Tashkent/UZBEKISTAN, felix_1985@mail.ru

- 1 M.P. Viātkin, “Monopolisticheskii kapital v Srednei Azii”, Frunze: Izd. AN Kirgizskoi SSR, 1962; “Sotsial’no-ekonomicheskoe i politicheskoe polozhenie Uzbekistana nakanune Oktiābriā” // Otv. red. Akademik AN UzSSR K.E. Zhitov, d.i.n. X.Z. Ziāev, Tashkent, 1973; M.I. Veksel’man, “Rossiiskii i monopolisticheskii kapital v toplivnoi promyshlennosti Srednei Azii v kontse XIX – nachale XX v.” // Istoricheskie zapiski, Tom 113, Moskva: Nauka, 1986; Veksel’man, “Rossiiskii monopolisticheskii i inostrannyi kapital v Srednei Azii (konets KHIX – nachalo KHKH v.)”, Tashkent: Fan, 1987.
- 2 Baryshnikov M.N. “Kompaniia Nobelei: balans interesov i effektivnost’ funktsionirovaniia” // Rossiiskii zhurnal menedzhmenta. 2008. Tom 6. No 2. S. 133–156; Urazgaliev V.SH. “Stanovlenie i razvitiie neftiānogo dela v Rossiiskoi imperii” // Vestnik SPbGU. Ser. 5. 2013. Vyp. 1, s. 69–79.

in Central Asia, they believed that foreign and local investors *choked* and *hampered* the development of *local* capitalism, which as a result took the form of an *ugly* or *wrong*, sometimes even *toothless* capitalism³. As an explanatory model, we will start from the hypothesis that the colonial periphery of the Russian Empire, the least modernized and monopolized by “international capital” and concerns.

According to the model of the Soviet historian M.P. Vyatkin, Nobels were interested in Fergana oil in order to “*eliminate the competition of Fergana oil and thereby prevent the fall in prices for Baku oil supplied to the railways of Central Asia*”⁴. M.P. Vyatkin ignores the fact that the “Chimion” partnership, whose shares belonged to the Nobels, mainly supplied oil to the Central Asian railway via “Nobel” (about 50,000 poods a month). Thus, according to M.P. Vyatkin Nobels did not allow an increase in oil production in the partnership “Chimion”, in order to control the prices of petroleum products. If we take the statistics of oil production in the partnership Chimion, then it continuously fell (in million poods): 1911 - 1.8, 1912 - 1.7, 1913 - 0.8, 1914. - 1, 1915 - 0.7⁵. The drop in oil production is explained not by the conscious policy of Nobels in Fergana, but by the depletion of wells and the slow technical update of the Chimion enterprise. With the position of M.P. Vyatkin is in agreement with the authors of the textbook on the history of Uzbekistan, where they argued that “*Br. Nobel*” was profitable to sell the Baku oil to the treasury through “Chimion” and therefore it was not too rushed with the forcing of drilling operations in Uzbekistan and very reluctantly subsidized the costs associated with the establishment of oil refining enterprises”⁶.

The well-known researcher M.I. Vekselman in his articles and monograph, mainly explored the activities of Nobels in the Transcaspian region, casually mentioning that the shares of Chimion belonged to the Nobel partnership⁷. The Uzbek researcher I.N. Jamolkhoji are fond of the archives of Uzbekistan, have thoroughly studied the activities of the Nobels in Fergana. I.N. Jamolkhoji claims that the Nobels “*have given a noticeable impetus to the development of the oil industry in the*

3 Viatkin, “Monopolisticheskii kapital v Srednei Azii”, s. 161.

4 Viatkin, “Monopolisticheskii kapital v Srednei Azii”, s. 76 – 78.

5 “*Monopolisticheskii kapital v nefiānoi promyshlennosti Rossii. 1883-1914 gg. Dokumenty i materialy*”. Moskva-Leningrad.: Izd. AN SSSR, 1961. S. 656.

6 “*Sotsial’no-ekonomicheskoe i politicheskoe polozhenie Uzbekistana nakanune Oktiābria*”, s. 51 – 52.

7 M.I. Veksel’man, “*Rossiiskii i monopolisticheskii kapital v toplivnoi promyshlennosti Srednei Azii v kontse XIX – nachale XX v.*”, s. 289–290.

Ferghana Valley”⁸. He also believes that the Nobels built the first oil refinery in the Ferghana Valley, conducted an oil pipeline, etc., the equipment “Chimion” served until the 60-ies XX century⁹. I. Jamolkhoji suggests that the economic activity of the Nobels in Fergana was determined “*depending, to some extent, on tsarist Russia from the countries of Western Europe, which forced the government to expand the opportunities for British, German, and French entrepreneurs to penetrate the oil production of Turkestan*”¹⁰. The increase in Nobel investments in Turkestan, particularly in Fergana, is not due to the dependence of the Russian Empire on “foreign capital”, it was largely determined by the general economic situation in the region and the opinion of authoritative scientific experts. We believe that the experts of oil companies in Turkestan noted, first of all, the increase in kerosene consumption among the local population, secondly, the prospects for economic development and modernization of Central Asia, projects that were developed by the imperial authorities to attract foreign investors, and thirdly, for industrial development, the Turkestan Governor General was ahead of Siberia. For example, by the beginning of 1909 there were 387 industrial establishments in Turkestan (in Fergana 147, Syrdarya oblast 127), in Western Siberia 333, in Eastern Siberia 329. The number of workers in Turkestan was 12.012. (In Fergana 3.452, Syrdarya region 2.613 people), in Western Siberia 14.643, in the East 10.575 people. The amount of production in Turkestan is 78 million 513 thousand rubles. (Fergana 61 million 516 thousand, Syrdarya region 7.179 million), in Western Siberia - 52 million 83 thousand, Eastern 30 million 230 thousand rubles. Productivity per resident in rubles in Turkestan - 11.6 rubles. (In Fergana, 31 rubles, Syr Darya 3,7 rubles, Samarkand 4,9 rubles), in Western Siberia 8 rubles, Eastern 9 rubles¹¹. The total value of the products produced in all enterprises of Turkestan by 1914 was: in the Syrdarya region - 23,623,740 rubles, Ferghana - 141,859,649 rivers, Samarkand - 16,256,860 rivers, Semirechenskaya - 4,522,193 rivers. Total - 186.262.443 rubles¹². The average salary in Turkestan was also higher, although it was unevenly distributed among the branches, for example, in the cotton ginneries it was 169.2 rubles a year, in the ginsengs - 48.9

8 I.N.Jamolkhozhi, “Istoriia formirovaniia i razvitiia nefiānoī promyshlennosti v Ferganskoī doline (1860-1917 gg)”. Avtoref. na soiskanie kand. ist. nauk. Tashkent, 2004, s. 26.

9 Modern Altyaryk oil refinery in Uzbekistan.

10 I.N.Jamolkhozhi, “Istoriia formirovaniia i razvitiia nefiānoī promyshlennosti v Ferganskoī doline (1860-1917 gg)”, s. 29.

11 V.N. Ogloblin, “Promyshlennost’ i torgovliā Turkestana. Iz putevykh zametok”. Moskva: Tip. Russkogo t-va pechatnogo i izd. dela, 1914, s. 33.

12 The Russian State Historical Archive (RGIA). F. 432. Op. 1. D. 424. L. 55 об. – 56.

rubles, in the oil industry - 320.8 rubles, 326.7 rubles, brewing - 214.8 rubles, leather - 215.5 rubles. The average salary throughout the Turkestan region was, by 1914, 155.7 rubles¹³.

In the Fergana Valley, as in all Turkestan, industrial workers employed day-to-day workers who received fewer times than engineers and representatives of technical specialties. Fee for day laborers:

Figure № 1: Fee for day laborers¹⁴

<i>Enterprises</i>	<i>Per day</i>	<i>Per month</i>
Carboniferous	80 kopecks– 2 r. 50 κ.	15-45 r.
Oil mines	25 kopecks– 2 r. 35 κ.	15-30 r.
Ozokerite	–	12 r.
Copper mines	20 kopecks	25 r.
Asphalt	20 κ.	–
Salt extraction	1 r. 20 κ.	–

Hired workers received an average salary of 90 kopecks in a day. Thus, cheap labor and economic prospects attracted foreign and Russian investors to Turkestan.

At the beginning of the 20th century, large oil companies operating in Baku began to be interested in Fergana oil. The main reason was that the government began to invest in the construction of railways in Central Asia and motivated it by the development of the mining industry in the province. From 1901 to 1907 years the government issued 1,541 permits for oil exploration in the Fergana and Trans-Caspian regions of the Turkestan General-Governorship¹⁵. In 1908, the Mining Department authorized oil trades to foreigners, foreign companies and Russian companies with bearer shares in the Turkestan Territory with the special permission of the Minister of Trade and Industry in agreement with the Ministers of Internal Affairs and Finance and subject to approval by the Turkestan Governor-Generalship¹⁶. Despite the elimination of economic and political obstacles in the

¹³ RGIA. F. 432. Op. 1. D. 424. L. 48.

¹⁴ *Ibid*, l. 54.

¹⁵ I.N. Jamolkhozhi, “Istoriia formirovaniia i razvitiia neftianoi promyshlennosti v Ferganskoï doline (1860-1917 gg.)”, s. 21.

¹⁶ *Ibid*, s. 23.

Turkestan region, only a few large companies operated (Nobel, Lyuborad), which were able to adapt to the rather difficult economic conditions of Turkestan.

Since 1909, Fergana oil has become interested in the partnership “Br. Nobel”, in particular the activities of the “Chimion” society¹⁷. The affairs of the joint-stock company “Chimion” went unimportantly, the 1909/10 operating year was closed by a gross loss in the amount of 19.279 rubles 46 k¹⁸. In the estimate of 1910/11, 250 thousand rubles were contributed. (this money was given to the company as an advance by the firm “Nobel Nobel”) for the construction of electrical equipment in the fields in order to replace the steam power with electric energy, in the forms of reducing fuel costs. Nobels, before buying up stocks invested in the modernization of Chimion. At the end of 1909 Nobel bought up shares (12,500 pieces) of the company “Chimion”, in this operation the Siberian Commercial Bank actively participated¹⁹. The main shareholders of the society were: M.M. Belyamin - 1.153 shares, P. A. Bartmer - 1.140 shares, E.K. Grube - 1.139 shares, Ya.G. Крысель - 1.140 shares, E.L. Nobel - 1.147 shares, P. P. Komov - 240 shares²⁰, etc. The board of Chimion was moved from Kokand to St. Petersburg, the main reason for the move was that the main shareholders lived in the capital. It should be noted that the shares of the company “Chimion” by 1916 could not be realized, i.e., they lost all value on the stock exchange. For example, the Trading House “Pinkhas Abramov with brothers” (Samarkand) had a debt in the Russian-Asian Bank of 14 thousand rubles on-call duty, 9 thousand rubles. of them were provided with 197 shares of the company “Chimion”, which “*cannot be realized at any price*,” wrote an auditor from Petrograd²¹. Despite the cash injections and modernization, the activities of Chimion were unprofitable. By January 1, 1917, the loss of the company “Chimion” amounted to 1.520.502 rubles²². The total loss of the company reached 1.671.172 rubles. 73 k., which was more than 2/5 of the fixed capital. According to the company’s charter (§ 73), the shareholders were required to raise in the amount of 126 rubles. 45 kopecks for each share to cover the loss²³.

17 "Chimion" was established in 1905. The fixed capital in 1914 and 1917 was 2.3 million rubles. See: “*Monopolisticheskiĭ kapital v neftiānoiĭ promyshlennosti Rossii. 1883-1914 gg. Dokumenty i materialy*”, s. 548.

18 RGIA. F. 23. Op. 25. D. 455. L. 194–194 turn.

19 Viātkin, “Monopolisticheskiĭ kapital v Srednei Azii”, s. 75–76.

20 RGIA. F. 23. Op. 25. D. L. 199 – 199 turn.

21 RGIA. F. 630. Op. 1. D. 537. L. 89 turn.

22 RGIA. F. 23. Op. 25. D. 455. L. 220.

23 *Ibid.*

Nobels not only controlled the activities of the company “Chimion” but also in 1915 signed a contract with the society “Santo” about the sale of oil and fuel oil by the Tashkent railways through Nobel. The well-known researcher M.P. Vyatkin believed that the merger of two Fergana firms was planned - Santo and Chimion²⁴. Unlike “Chimion”, one share of “Santo” in 100 rubles. (In 1916) brought a dividend of 5 rubles²⁵. We believe that the Nobels did not want to merge these societies, but only tried to control sales²⁶. The Nobel partnership in 1915 was obliged to issue Santo an advance in the amount of 300 thousand rubles under the guarantee of the Russian-Asian Bank, which would help the further development of the enterprise. Thus, the Nobels actively cooperated with the Russian-Asian Bank, which financed all the company’s operations in the Ferghana Valley.

In 1912 the Nobels were sent to investigate the Ferghana oilfields of the well-known engineer S. M. Yushkin. On his recommendation, the Nobels began to develop Fergana oil²⁷. During the years 1913-1915 the partnership, Nobel actively took requests for oil exploration (permissible certificates) in the Ferghana Valley (*Rishtan* and *Chimion*) through an attorney in Tashkent, T.F. Pershin. It was taken permission to explore more than 72 sites²⁸. In the Fergana Valley, in the pre-war period, there was a boom in oil-producing countries and active resale to large firms. One of such Topuridze traders in 1913 suggested Nobels to buy 25 allotments in Sel-Rokho²⁹. But the Nobels rejected all the proposals of Topuridze and wrote to the trusted Nobel in St. Petersburg:

“In Sel-Rokho, my people would not mind buying the plots, but the price is somewhat high. Taking on all the risks of exploration and production, they do not consider paying even more forward, so they prefer to deduct a certain percentage of future production. However, the designated 20% deductions may be a very large percentage, which not every fishery will survive. Therefore, I would suggest 10% of the production so that from the wells that will give more than 2 thousand poods per day of extraction, the deduction can be increased to 20%”³⁰.

24 Viatkin, “Monopolisticheskiĭ kapital v Srednei Azii”, s. 100 – 101.

25 RGIA. F. 630. Op. 2. D. 336. L. 40.

26 RGIA. F. 630. Op. 2. D. 336. L. 20 – 21 turns.

27 RGIA. F. 1458. Op. 1. D. 419. L. 4 – 10.

28 RGIA. F. 1458. Op. 1. D. 529. L. 52 – 65.

29 RGIA. F. 1458. Op. 1. D. 528. L. 3 – 3 turn.

30 Ibid, l. 20⁶ – 21.

There were also competitors from the Nobels, for example, “Zhir-May” (owners and owners S. A. Stepanyants and A.P. Beglornts), which was located in *Ir-Yagy*, *Yaukesek* district of the *Bostan* volost of Margelan district of the Ferghana region to the south of known chain, stretching from the east to the west and bearing the name Mount *Zhir-May*, at a distance of 24 versts from the station Serovo of the Central Asian Railway and at a distance of 12 versts to the south of the village of Rishtan³¹. “Zhir-May”, wrote the Nobel agent to St. Petersburg, has a goal to acquire ten oil applications in the same *Yaukesek* Boston volost, which are of great value. It should be noted that one-tenth of the oil-bearing land was worth 25 thousand rubles in the Boston volost³². Agent Nobels offered to buy a partnership “Zhir-May” and for this purpose it was planned to invest 700 thousand rubles. At calculations, it was found out, that these oil-bearing lands should give the net profit of 551.520 rubles. It should be noted that the Nobels used “independent” entrepreneurs to strengthen their positions in the oil business. Such persons were: nobleman S. V. Neruchev, real state counselor P. S. Lapchenko, the nobleman V.K. Istomin³³. These agents bought up land for Nobels and probably drilled oil-bearing lands. Trusted Nobels even tried to bribe Turkestan officials to seize oil lands in Rishtan³⁴.

By 1916, the economic situation is changing, the Transcaspian region has become attractive to investors.

“During the current year (1916), newspapers wrote, about 20,000 petitions were submitted to the Transcaspian regional administration for the issue of permits for authorized intelligence services. The first place is occupied by applications for oil (about 12,000 applications). Then comes the coal, sulfur, copper ore, sulfur pyrite, iron ore, etc. In 1915, 554 permits for the production of intelligence certificates were issued. Of these, 278-for oil, 243-for coal, 1-for iron ore, 7-for copper ore, 32-for sulfur and 2-for sulfur pyrite”³⁵.

Despite the fact that Fergana oilfields did not bring tangible revenues, Nobel and other firms were slow to abandon oil production and exploration, hoping that after the end of World War I, Fergana will become the leading economic center of Turkestan.

³¹ Ibid, l. 38⁶, 41 – 44.

³² Ibid. In 1894, one tenth of the oil-bearing land was worth seven thousand rubles.

³³ RGIA. F. 1458. Op. 1. D. 529. L. 77.

³⁴ Ibid, l. 112 – 112 turn.

³⁵ *Turkestanskii Golos. 1 iūliā 1916. № 1.*

Bibliography

Baryshnikov, M.N., “Kompanija Nobelej: balans interesov i jeffektivnost’ funkcionirovanija”, *Rossijskij zhurnal menedzhmenta*, (2008), T. 6, № 2, s. 133–156.

Jamolkhodzhi, I.N., *Istorija formirovanija i razvitiya nefljanoy promyshlennosti v Ferganskoj doline (1860-1917 gg.)*, Avtoref. na soiskanie kand. ist. nauk. Tashkent, 2004.

Monopolisticheskij kapital v nefljanoy promyshlennosti Rossii. 1883-1914 gg. Dokumenty i materialy, Moscow-Leningrad, AN SSSR, 1961.

Social’no-jekonomicheskoe i politicheskoe polozhenie Uzbekistana nakanune Oktjabrja, Eds. K.E. Zhitov, H.Z. Zijayev, Tashkent, Fan, 1973.

Turkestanskij Golos. 1 ijulja 1916. № 1.

Urazgaliev V.Sh. Stanovlenie i razvitie nefljanogo dela v Rossijskoj imperii, *Vestnik SPbGU*, Ser. 5. (2013). Vyp. 1, s. 69–79.

Veksel’man, M.I., “Rossijskij i monopolisticheskij kapital v toplivnoj promyshlennosti Srednej Azii v konce XIX – nachale XX v.”, *Istoricheskie zapiski*. (1986), T. 113. Moscow, Nauka.

Veksel’man, M.I., *Rossijskij monopolisticheskij i inostrannyj kapital v Srednej Azii (konec XIX – nachalo XX v.)*, Tashkent, Fan, 1987.

Vjatkin, M.P. , *Monopolisticheskij kapital v Srednej Azii*, Frunze: Izd. AN Kirgizskoj SSR, 1962.

19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'da Milli Kimliğin Oluşumunda Kafkasya Aydınları

Bayim Abdulla*

Kafkasya farklı kültürel etnik grupların yaşadıkları, çeşitli dillerin konuşulduğu, zengin geçmişi olan, Avrupa ve Asya'nın kavşağında önemli bir jeopolitik konumu olan eşsiz bir bölgedir. Tarih boyunca Kafkasya işgale maruz kalmasına rağmen yerel Türk Müslüman halklar ulusal kültürlerini korumayı başarmışlardır. 19. yüzyılda bölge Çarlık Rusya'sının işgali altında az gelişmiş, feodalizm kalıntılarının hala sürdüğü ve cehaletin hakim olduğu bir bölge olarak kalmaktaydı. Buna rağmen halk arasında entelektüel aydınlar yetişmekte idi.

Kafkasya'nın Türk halkının gaffet uykusundan uyandırılması, sıradan vatandaşlar arasında aydınlanma fikirlerinin teşvik edilmesi ortaya koyulmuş en önemli hedeflerden biriydi. Bu amaçla, her şeyden önce halk içinde mevcut olan okuma yazma bilmemenin aradan kaldırılmasını, okuma ve yazma eğitiminin yaygınlaştırılmasını, halkın özgürlük mücadelesinin sistematik bir şekilde kurulmasını ve bu doğrultuda kapsamlı girişimlerde bulunulmasını öngörüyordu. Bu amacı ellerinde bayrak tutan Türk düşünür ve aydınları, Rusya'da yaşayan Türkler arasında aydınlanma fikirlerini teşvik etmek, nüfus içinde cehaleti gidermek, Türklerin ulusal kimliğini korumak ve Türk dünyasını canlandırmak için faaliyete geçtiler. 19. ve 20. yüzyılın başlarında, Türk Müslüman ulusunun aydınlanmasında, milli kimliğinin oluşumunda, tarihin sallanan dönemlerinde kendi hayatları pahasına idealleri için mücadele eden Kafkasya entelektüellerinin çalışmaları yadsınamazdır.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayan aydınlanma harekâtı, yeni okulların açılışı sıradan vatandaşlar arasında milli uyanış hissinin yaranmasının temellerini attı.

Genel olarak Rus İmparatorluğu ve Kafkasaya'da, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kimliğinin oluşumu, Türk-İslam kültürünün gelişmesi ve yeni okulların kurulmasında İsmail Gaspıralı, Mirza Fatali Ahundov, Hasan Bey Zardabi, Ali Bey Huseynzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi şahısların

* Araştırmacı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü, Bakü/
AZERBAIJAN, bayim.abdulla@gmail.com

büyük hizmetleri ve katkıları olmuştur. Türkçülüğün gelişmesi, halkın eğitimi, aydınlatılması milli, İslami ve manevi değerlerin yok olmaması için ellerinden geleni yapan bu dâhiler, o dönemin kamu politik düşüncesinin tarihinde önemli adımlar atmış ve farklı zamanlarda, ayrı şovenistlerin ve devlet görevlilerinin sert tepkileri ile karşı karşıya gelmişlerdir.

Çarlık Rusyası kontrolündeki topraklarda yerel halkların isyan etmesini, ezilen halkların özgürlük mücadelesine kalkmalarını engellemiş ve “parçala, hüküm et” politikasını hayata geçirmiştir.

Çar Rusyası’nın yürüttüğü bu politikaya karşı Kafkasya’daki Türk Müslüman halklar arasında başlatılan Kafkasya Ulusunun Uyanışı ve Türkçülük harekâtının temelini oluşturan Pantürkizm ve İslamcı görüşleri genişletildi. *Pantürkizm ideolojisi 19. yüzyılın sonunda resmî kültürel “Ruslaştırma” politikasına bir cevap olarak doğan ve henüz olgunlaşmamış, Rusya’daki tüm Türklerle Osmanlı Türkleri arasında bir bağ oluşturacağı düşünülen kültürel Türkçülük ideolojisidir.*¹

Çarlık esaret altına aldığı halkları dini hurafat içinde tutmaya, onların yazma-bilme eğitimini engellemeye çalışmış, Ruslaştırma politikasını uygulayarak, yerel halkların, özellikle Türk-Müslüman halklarının dilini, kültürünü ve dinini kısıtlamıştır. *1867’de kabul edilmiş eğitim hakkında kanunda Kafkasya’daki eğitim kurumlarında yerel diller zorunlu dersler listesinden çıkarılmıştır.*² Böylelikle, imparatorluk genelinde Ruslaştırma politikasının uygulanması yönünde önemli adımlar atıldı. Ana dili öğretimi yalnızca imam okullarında devam ettirildi. Halkın önde gelenleri bu okullarda uygulanan eğitimin konusu ve öğretim metotlarına karşı itiraz ediyorlardı.

Çağın deha düşünürlerinden olan Mirza Fatali Ahundov, mevcut alfabeyi basitleştirmek ve daha sonra Latin alfabesine değiştirmek için mücadele etmiştir. *O, bu amaçla 1863’te İstanbul’a geldi ve Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa’ya İslami alfabenin reformu üzerine çalışmalarını sunmuş, ancak bu görüşmelerden olumlu bir sonuç alamamıştır.*³

Sosyoekonomik değişimlerin ve Rusya’nın Müslüman nüfusu arasında yayılan yeni kültürel eğilimlerin etkisi altında 19. yüzyılın 70’li yıllarında bazı okullarda “usul-i cedid”e geçit almaya başladılar. *Usul-i cedid, öncelikle okuma-yazma öğretiminde*

1 Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 30-31.

2 *Azerbaycan Tarihi*, IV cilt, Elm, Bakı 2008, s. 346.

3 Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Seçilmiş eserleri*, düzenleyen Tofiq Hüseyinoğlu, “Avrasiya Press”, Bakı 2005, s. 134.

*bir yenilik idi. Usul-i cedid okullarının en önemli tarafı ilk defa burada ilmi bilgilerin temellerinin ana dilde öğretilmesiydi.*⁴ Yeni eğitim metodlarında medrese sisteminden kurtulmak, öğrencilerin modern eğitim ekipmanları ile donatılmış okullarda okuması amaçlanıyordu.

Aynı zamanda, “usul-i cedid harekâtı, geleneksel İslami eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak başladı ve daha sonra panislamist ve pantürkist bir karakter de taşımaya başladı. Çünkü bu harekât müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynamasını istiyordu. Bunun için okuma yazma yönteminden başlayarak öğretimde yeni dersler, yeni araç-gereçler, yeni metod ve tekniklerin kullanılmasını istiyorlardı. Medreseden ayrı okullar kurdular, buradaki okuma öğretme yöntemini değiştirdiler, okumanın yanında Türkçe yazmayı da öğretmeye başladılar.”⁵

19. yüzyılın sonunda Türk halklarının uyanışı arttı, Türk halkları arasında Türkçülük fikirleri yaygınlaştı. İsmail Gaspıralı, Rusya’daki Türk Müslüman halkın ulusal bilinçlerinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. *İ. Gaspıralı tarafından ortaya atılan Türk halkları arasındaki “dil, düşünce ve işte birlik” fikri uzun süre Rus İmparatorluğu baskısı altında olan Türkler arasında hızla yaygınlaştı.*⁶

O, “dil, düşünce ve işte birlik” tezini esas tutarak Cedidcilik reformunun genişlemesinde aktif bir katılımcı oldu. İ. Gaspıralı tarafından desteklenen bu harekât, kısa bir sürede Rusya’nın Türk Müslüman halklarını kapsamıştır. *Gaspıralı, eski öğretim usulüne karşı, usul-i saviye adını verdiği ve okuma yazmayı çok çabuk öğreten yeni bir metod geliştirmiş, usul-i cedid mektepleri denilen yeni okullar açmış ve açtırmıştır. 1884’te Bahçesarayda açtığı “birinci mekteb-i cedid” Rusya Türkleri arasında hızla yayılmış, 1914’te onların sayısı 5000’e ulaşmıştır.*⁷ Cedid okullarından Kafkasya’da daha çok Azerbaycan ve Dağıstan’da mevcuttu.

İ. Gaspıralının başlıca amacı değişik coğrafiyalara dağılmış, hakları ellerinden alınmış Türk dilli halkları birleştirmek, bilincleştirilmek, Türk halklarının haklarını savunmak ve millî kimliklerini kaybetmemek için mücadeleye seslemek idi. O, Türk dünyasının dehalarından biri olarak görülmüş, Türklerin bir millet olması, Türk

4 *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Elm, Bakı 2008, s. 350.

5 Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid Okulları, <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf>.

6 Akdes Kurat Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 496.

7 İbrahim Sarı, *Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı: Türk Dünyasının Manevi Şahsiyeti*, 2016, NOKTA E-Book Publishing, Antalya, s. 81.

dünyasını bir araya getirmek amacıyla rehber olmuş, Türk ulusunun kurtuluş kahramanlarından birine dönmüştür.

O, kendinin yöneteceği bir gazete açmak istediği halde, Çar hükümeti bu isteğe olumlu yanıt vermezdi. Buna rağmen, o, Türkçülük ideolojilerini bazı gazetelerde yayınladığı makalelerde halka iletiyordu.

“Simferopol’da rus dilinde çıkarılan “Tavrida” gazetesi ile yakın iş birliği yapmaya başlar, Simferopol’da “Tonğuç”, Tiflis’de Ünsizade kardeşlerinin matbaasında “Şafak ve Letaif”, “Ay”, “Yıldız” ve “Güneş” isimli kitapçıları yayımlandı. 1882’de “Tavrida” gazetesinin bazı bölümlerinde çıkarılan makalelerini bir araya getirerek “Rusya Müsülmanları” ismi ile 54 sayfalık Türkçe kitap yayınladı. Eserde yazar kendisini Rusya’nın sadık tebaâ gibi anlatsa da, Türk Tatar toplumunu açık-aşık birliğe, Avrupa kültürüne odaklanmaya sesledi”.⁸

Çar hükümetine üç defa müracaat ettikten sonra İ. Gaspıralı’ya gazete yayınlama izni verildi. Böylelikle, *10 Nisan 1883 yılında “Tercüman” gazetesi yayımlandı. İlk yıllarda 320 kopya ile yayımlanan gazetenin basın sayısı sonralar 20 bine ulaştı. “Tercüman” gazetesi, 1905 yılının 10 Şubat tarihinden 1918 yılına kadar yalnızca Türkçe yayımlandı.*⁹

İ. Gaspıralı’nın çıkardığı “Tercüman” gazetesi yalnız Rusya’da değil, onun sınırları dışında da – Osmanlı, Mısır, Çin, Türkistan ve Avrupa’nın birçok ülkesinde okunmuş, burada yetişen aydınların Türkçülük, İslamcılık fikirlerinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Şu da bir gerçek ki, “Tercüman” gazetesinden önce 1875 yılında basılan “Ekinci” gazetesi Çar Rusyası’nda Türkçe basılan ilk gazete olmuştur. Hasan Bey Zerdabi bu gazete ile Azerbaycan’da millî matbuatın temelini koymuştur. H. Zardabi’nin gazetesine “Ekinci” ismini seçmesinin enteresan tarihi vardır. O, bunu şöyle izah etmiştir: “*Gazetenin ismini “Ekinci” koydum ki, sanki burada konu yalnızca tarım ve ziraat olacak. Bu vasıta ile izin alabildim.*”¹⁰

Onun bu isimle Çar hükümetinin baskısını azaltmak ve gazetenin asıl gayesinden asıl amacı dikkatleri dağıtmaktı. “*Ekinci” gelişmiş düzey eğitim, demokratik fikirleri teşvik ediyor, batıl inanca, eğitimsizliğe ve cehalete karşı geliyordu. O, eğitim ve yetiştirme konularına özellikle önem verir, okullarda yeni eğitim metotlarını uygulamayı destekliyordu. Anadilinin saflığı için daim mücadele ediyordu.*¹¹

8 Abid Tahirli, *Bütün Türklerin Tarcumanı*, Ozan neşriyatı, Bakı 2012, s. 10.

9 Tahirli, *age.*, s. 11.

10 Akif Aşırh, *Azerbaycan matbuat tarihi (1875-1920)*, “Elm ve Tehsil”, Bakı 2009, s. 16.

11 *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Elm, Bakı 2008, s. 362.

“Ekinci” gazetesi Azerbaycan’la birlikte, tüm Rusya Müslümanları tarafından okunuyor, hatta Avrupa’ya kadar yayılmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı nedeni ile Çar hükümeti yerlerde baskıyı artırmış, gazetelerde politik görüşlü yazıların basılmasına izin verilmemiştir. 1877’de bu nedenle “Ekinci” gazetesinin yayınına son verilmiştir. *“Ekinci” gazetesinin yayınına son verilmesinin asıl nedeni Osmanlı-Rus savaşı döneminde gazetenin Türkiye’nin yanında olması idi.*¹²

1877’de yayınına son verilen “Ekinci” gazetesinden sonra 1879’da Said Efendi Ünsizade Tiflis’te “Ziya” isimli haftalık gazete, 1882’de “Ziyayi-Kafkasiyye”, 1883’de “Keşkül” gazeteleri yayınlanmaya başladı. *Bu gazeteler de selefleri olan “Ekinci” gazetesi gibi millî-kültürel problemlerimize yönelik makaleler basıyor, ülke içinde ve dünyada olan siyasal-toplumsal olaylara kendi sayfalarında yer ayırıyorlardı.*¹³

19. yüzyılın 80’li yıllarında Kuzey Kafkasya’da da gazete ve dergi sayısında artış görülmektedir. *Stavropol’da “Kuzey Kafkasya”, Vladikafkaz’da “Kazbek” ve “Yeni Terek” gazeteleri basılmıştır. “Kafkasya”, “Yeni eğitim”, “Tiflis vereqeleri”, “Kaspi” gazetelerinde Kafkasya halklarının kültürel, tarihi ve politik hayatları hakkında makaleler bulunmuştur.*¹⁴

Bununla birlikte, Çarlık ayrımcı politikasının bir sonucu olarak, 1891-1903 yılları arasında ana dili olan basın yayını geçici olarak askıya alındı. Azerbaycan’da aydınlar her zaman ana dillinde basın için mücadele etmiş ve bu amaç için Çara başvuru yapmalarına rağmen, hükümet bu isteklerini geri çevirmiştir.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kafkasya’da yeni entelektüel kuşağı genişlenmekte idi. Bu entelektüel kuşağın önde gelen temsilcilerinden Ali Bey Hüseyzade, Ahmed Bey Ağaoğlu ve Alimerdan Bey Topçubaşov Türk ulusunun, Türk kimliğinin, Azerbaycan’da demokratik fikirlerin oluşumunda özel bir rol oynamış, Çar hükümetinin baskısı altında ezilen Türk Müslüman halklar arasında birlik kurulmasında önemli rol oynamış, millî istiklal mücadelesinde önemli şeyler yapmışlardır. Onlar 1918’de Doğu’da kurulan ilk Demokratik Cumhuriyetin kurulmasında yer almışlardır.

1905-1907 yıllarında Rusya’da işçi-köylü devrimi basının gelişmesinde önemli bir olay oldu. Ülkede yaşanan devrimci mücadeleyi kullanarak Azerbaycan aydınları Çarlık hükümetine başvurmaya karar verdi. A. Topçubaşov, A. Ağaoğlu, A. Hüseynzade, F. Vezirov Çar hükümetine sunmak için 17 maddeden oluşan

12 Haqani Mammadov, *Aydınlarımızın İstiqlal Mücadilesi*, Biznes Universitesi, Bakı 1999, s. 18.

13 Mammadov, *age.*, s. 18.

14 Rafiq Qurbanov, *Kafkaz Tarihi*, Zardabi LTD, Bakı 2008, s. 371.

“Müslümanların ihtiyaçları” adlı bir proje hazırladılar. *Başvuruda Müslümanların kamu-hayatları, onların askerlik hizmetlerine katılmaları, eğitim gibi konularla birlikte, kendi dillerinde basın bültenlerinin yayınlanmasına izin verilmesi yansıtılmıştır.*¹⁵

Çar hükümeti kenar köşelerde kendi dillerinde gazetelerin basılmasında bazı güzestler verdi. 1905 haziranında “Hayat” gazetesi *Žeynalabdin Tağyev’in mali desteği ile yayınlanmıştır.*¹⁶ “Hayat” gazetesi uzun sürelik bir aradan sonra Azerbaycan’da yayınlanan basın bülteni oldu. *Gazete Azerbaycan’ın kamusal fikrinin ve millî uyanış duygularının gelişmesine güçlü destek oldu.*¹⁷ Bu gazete yalnızca Kafkasya’da değil, Türk halklarının yaşadıkları coğrafyada – Volga nehri boyunca, İran, Orta Asya ve Türkiye’de de okuyucu kitlesine ulaştırılıyordu. “Hayat” gazetesi Türk ve Müslüman halklarının millî uyanış harekâtı ile aynı zamana denk gelmiş ve bu süreçlerin organize edilmesine katılmıştır.

“Hayat” gazetesinin editörlerinden Ahmed Bey Ağaoğlu millî uyanış uğruna çalışmış, Türk Müslüman halklarının hakları için mücadele etmiş ve daha sonra bu faaliyetlerinden dolayı Çar hükümeti tarafından takip edilmiştir. O, siyasi faaliyetini bir süre Türkiye’de devam ettirmiş, daha sonra 1918’de Bakü’ye dönerek yeni kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) oluşumunda aktif rol almıştır. Daha sonra Türkiye’de Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliği ile başlatılan millî mücadelenin ön saflarında yer almıştır.

A. Ağaoğlu’nun modern düşünceli bir insan gibi yetişmesinde eğitim aldığı ve iletişimde olduğu Fransız çevre ve Fransız yazarlar önemli rol oynamıştır. O, 1897’de Bakü’ye döndükten sonra ilk önce Rusça basılan “Kaspi” gazetesinde, daha sonralar A. Hüseyinzade ile beraber “Hayat” gazetesine editörlük yapmıştır. “Hayat” gazetesinde bir yıl çalıştıktan sonra “İrşad” gazetesinde faaliyetini devam ettirmiştir. *“İrşad” yalnız halkın hareket edeceği yolu göstermiyor, karşıya çıkacak zorlukları, mezhep ihtilaflarını ortaya atar, toplumu birleştirecek değerleri yayıyordu.*¹⁸

“Hayat” gazetesinin diğer editörü, dönemin Türkçü, özellikle de Turancı fikirleri ile ünlü olan, eserlerini Turancı imzası ile yazan, Türkçü-Turancı gençlerin yetişmesinde önemli yer almış şahsiyetlerden biri de Ali Bey Hüseyinzade’dir. Onun Türkçülük, Turancılık görüşleri 1890’dan itibaren kendini göstermeye başlamıştır.

15 Dilara Seyidzade, *Azerbaycanskıe deputatı v Qosudarstvennoy Dume*, Azernesır, Bakı 1991, s. 8.

16 *Azerbaycan Tarihi*, V cilt, Elm, Bakı 2008, s. 179.

17 Camil Hasanlı, “Ali Mardan bek Topçibaşev—pobornik prav musulman”, *Liçnost*, sy. II (62), 2013, ss. 48-56, s. 49.

18 Aşırılı, *age.*, s. 72.

O, Türkiye’de eğitim alırken Genc Türk Harekâtına katılmış, “İttihad ve Tarakki” cemiyetinin kurucularından biri olmuştur. Onun fikirlerinin şekillenmesinde dedesi Kafkasya’nın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Salyani ve Mirze Fatali Ahundov’un büyük etkisi olmuş, çocukluktan itibaren ulus, vatan sevgisi oluşturulmuştur.

Yusuf Akçura 1928’de kaleme aldığı “Türkçülüğün tarihi” kitabında Ali Bey’i şöyle anıyor: *Şeyh Salyani, Vagif’in Türkçe şiirlerinden daha fazla zevk aldığı söylemeye cesaretini gösterirdi. Mirza Fatali, Azerbaycan’ın dil milliyetçiliğinde hizmet veren düşünürlerden biridir. Bu iki büyük Azerbaycanlının, Ali Bey’in lise öğretiminin ardından Türk diline, Türkiye’ye ve Türklere olan bağlılığının oluşmasında bu iki büyük Azerbaycanlının etkisi tartışılmazdır.*¹⁹

A. Hüseyinzade’nin “Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir” eseri Türkçülük görüşlerinin ifade edildiği en mükemmel eserdir. 1905’de “Hayat” gazetesinin 4-cü sayısından itibaren basılan bu makalede Türk halkları, Türk dilinin kökeni, bu dilde konuşan insanların tarihi geçmişi hakkında geniş bilgi verilmiştir.

“Hayat” gazetesinin yayın hayatına son verildikten sonra o, 1906’da “Füyuzat” dergisini çıkardı. Bu dergide iş birliği yapan yazarlar, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri ile sadece Azerbaycanlı’ları değil, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu’na dahil olan diğer Müslümanları da “ulusal-kültürel özerklik” sloganı ile bir araya getirmeye çalıştılar. Ali Bey “Füyuzat” dergisinde yazdığı yazılardan birinde şöyle diyordu: *“Bize fedai lazımdır! Türk hissiyatlı, İslam itikatlı, Avrupa (Modern) kıyafeli fedai”. Onun bu fikri füyuzatçı basın tarafından geliştirilerek “Türkleşme, İslamlaşma, Modernleşme” olarak formüle edildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde devlet bayrağı üzerinde üç renkle (mavi, kırmızı, yeşil) sembolize edildi.*²⁰

Amerikan bilim adamı Tadeuş Svyatahovski A. Hüseyinzade hakkında şunları yazdı: *“20. yüzyılın başlarında Türk halklarına onun kimliğini bildiren bir kişi var idi. O da Ali Bey Hüseyinzade idi”.*²¹

Ali Bey’in bu doğrultuda yazılan makaleleri sonraki Türk gençliğinin gelişiminde doğrudan rol oynamıştır. Ali Bey sadece Türkçülüğün değil, Turancılığın da taraftarı olmuş, 20. yüzyılın başlarında bu konuda kaleme aldığı şiir, Mısır’da basılan “Türk” dergisinde yayınlanmamış ve yalnızca 1928 yılında Yusuf Akçura tarafından yayınlanan “Türkçülüğün Tarihi” kitabında yayınlanmıştır.

19 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Hukuk, Bakı 2006, s. 107.

20 Şamil Valiyev, “Ali Bey Hüseyinzade ve füyuzatçılık”, <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=108822>, 01 Kasım 2016.

21 Azer Turan, *Ali Bey Hüseyinzade*, “SALAM press”, Moskova 2008, s. 36.

O, kitabında “bu şiirin Ali Bey’in kendisine 1915’te söylediğini ve onun Müslüman Türkler içinde “ilk Turani” olmasını vurgulamakta. Hüseyinzade’nin Turaniliği kararlı ve ısrarlı biçimde müdafaa etmemesine rağmen, onun şairane Turancılığı 1908’den sonra İstanbul’da başka Turancılar, en başlıcası ise Türkiye Cumhuriyeti’nde Türkçülüğün fikir babası kabul edilen Ziya Gökalp’ı yarattığına işaret ediyordu”.²²

Böylelikle, bu dönemde basılan “Hayat” gazetesi ve “Füyuzat” dergisi Türkçülük ideolojisi, Rus İmparatorluğu’nun boyunduruğunda yüzyıllardır ezilen kültürleri, dilleri ve dinleri için zulüm görmüş Türk halklarının ulusal bilincinin oluşması ve geliştirilmesinde olağanüstü bir rol oynamıştır.

Kafkasya aydınları halkın millî kimliğinin oluşumunda sadece basın kullanmazlar, genc aydınlar tüm Rusya’nın Türk Müslüman halklarının hakları uğruna mücadele etmek için siyasi örgütler oluşturur, imparatorluğun uzak bölgelerinde yaşayan Müslüman halklarının politik güçlerini birleştirmeye çalışırlar.

20. yüzyılın başlarında gerçekleşen köylü ayaklanmaları, işçi grevlerini önlemek ve halkları kontrol altında tutmak için Çar resmi yetkilileri uluslararası anlaşmazlık tohumlarını ekiyor ve etnik çatışmayı şiddetlendiriyordu. 1905-1906’da Ermeniler, Bakü, Gence, Zangezur, İrevan, Karabağ ve Nahçıvan’da sivillere karşı katliamlar gerçekleştirildiler.

*Ermenilerin Türklere karşı saldırganlığı sırasında Ahmed Ağaoğlu 1905’te Gence’de “Difai” örgütünü kurmuştur.*²³ Sırf, A. Ağaoğlu ve onun liderliğinde faaliyet gösteren “Difai” örgütü Müslüman nüfuzunun Ermeniler tarafından kınılmasında, Çarlık Rusyası idari makamlarının baskısından müdafaa olunmasında istisnai bir rol oynamıştır.²⁴

Tüm Rusya Müslümanlarını bir araya getirmek için İsmail Gaspiralı’nın başkanlığında diğer entelektüellerle birlikte 1905 yılının Ağustos’unda Nijniy Novgorod’da Müslümanların ilk kongresi düzenlendi. *Kongrede Rusya’daki Müslümanların mevcut durumuna bağlı olarak Müslümanların dayanışmasının önemi vurgulandı, bu hedefe ulaşmak için düzenli olarak toplanmalarına karar verildi.*²⁵

22 Akçura, *age.*, s. 108.

23 Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 215.

24 Eldar Azizov, *Difai: 20. Asrın Başlarında Ermeni-Azerbaycanlı Mücadelesinin İlk Tarihi Şartları ve Sebepleri*, CBS, Bakı 2009, s. 12.

25 Seyidzade, *age.*, s. 24.

*16-21 Haziran 1906’da Müslümanların oluşturduğu sayca üçüncü kongrede “İttifaqi muslimip”in programı kabul edildi ve aynı zamanda “kültürel özerklik” talepleri ireli sürüldü. Müslümanlar, özellikle de okullarda reform edilmesini, öğrencilerin kendi ana dili eğitimini almaları konuları vurguladı.*²⁶

Rus Çarlığı’nda mevcut olan asayiş az sonra 20. yüzyılın başlarında bozuldu. Çarlığın başarısız dış politikası, 1905-1907 yıllarında gerçekleşen İlk Rus devrimi ülke genelinde panik ve gerginliklere sebep oldu. Bu devrimin yatırılması zamanı işçinin ve köylü sınıfının işten çıkarılması, nüfusa yönelik ayrımcılık politikası, yerli halklara karşı asimilasyon politikası, insanların siyasi görüşlerine müdahale edilmesi gibi konular yerel halklar arasında haklı olarak memnuniyetsizliğe yol açtı. Rus Çarlığı, çıkan bu gerginlikleri bastırmak için sert ve baskıcı tedbirler aldı. *Polis yerli halka karşı baskı uyguladı ve basın kurumları kapatıldı.*²⁷

Politik görüşlerine göre insanların takip edilmesi, siyasi faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar, bazı gazetelerin kapatılması neticesinde Kafkasya’da yaşayan bilim insanları ve aydınları yakın ülkelere göç etmek zorunda kaldılar. O dönemde Türkçülük gayesi için mücadele eden, cahil kitlenin aydınlatılması, millî kimliğin oluşumu için mücadele eden A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, Mehmet Emin Rasulzade gibi fikir insanları ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

1908’de Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan siyasi karışıklık, Sultan Abdülhamit’in tahtan indirilmesi Kafkasya’dan Türkiye’ye göç eden insan sayısında önemli bir artışa neden oldu. Bu dönemde Türkiye’de de Türkçülük akımı yaygınlaşmıştır. *Osmanlılık ve İslamcılık akımlarının devleti kurtarmaya yetecek çareleri olmadığı anlaşıldığından, aydınlar, devletin zekasının sağlaya bilecek yeni bir harekâtı olarak Türkçülük fikrine sarılmışlardır.*²⁸

Türkiye’de Türkçülük akımının başlanması ve yaygınlaşmasında Rusya’dan göç etmiş düşünürler önemli rol oynadılar. Bu genç aydınlardan biri Tatar asıllı Yusuf Akçura idi. Onun kaleme aldığı 32 sayfalık “Üç Tarz-i Siyâset” makalesi 1904 yılında Mısır’da yayınlanan “Türk” adlı gazetede çıktı. Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu’nun tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için devletin resmî olarak benimseyebileceği muhtemel üç ana düşünceyi (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük) tetkik etti.*²⁹ Akçura

26 Seyidzade, *age.*, s. 29-30.

27 İrada Huseynova, *İstoriya naradov Kavkaza*, Tehsil, Bakı 2006, s. 156.

28 Mehmet Köçer, “Osmanlı Devletinde Türkçülük Akiminin Ortaya Çıkması”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3; 2003, s. 10-13, s. 11.

29 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-i Siyâset*, <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf>, s. 21.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tekraren eskisi kimi güçlü ve kudretli ola bilmesi için mevcut olan üç akımdan, özellikle Türkçülük akımından yararlanmasını savundu.

Türkiye'ye göç eden mülteciler kamu-siyasal faaliyetlerini bu ortama bağlamış ve faaliyetlerine burada da devam etmişlerdi. Türk Toplumu ve Türk Ocağı gibi dernekler kuruldu. Kurulan derneklerin temel amacı, Türk bilincini güçlendirmek, Türk ideolojisini yaygınlaştırmak ve tüm Türklerin kullanabileceği ortak dilin oluşturulmasıydı. *A. Hüseyinzade, N. Yusufbeyli, A. Ağaoğlu, İ. Akçura, İ. Gaspıralı, F. Köprülüzade ve onlarca aydın tarafından birlikte kurulan bu dernekler, Türkçülüğe ve Türk ulusunun yükselişine büyük hizmette bulunmuştur.*³⁰

Çar hükümetinin takiplerinden önce İran'a, daha sonra İstanbul'a sığınan Mehmet Emin Resulzade Türkçü ideologlar arasında yerini almış, "Türk Ocağı" ve "Türk Yurdu" dergisinde faaliyete başlamıştır. Resulzade kaleme aldığı *"Türkçülük, yoksa Osmanlılık"* çalışmasıyla *Osmanlılık ile Türkçülük arasında kalan Osmanlı aydınlarına bir yol göstermiş, "Osmanlılık" anlayışının artık Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gerçekleri karşılamadığını belirterek Türkçülüğün belirleyici olduğunu iddia etmiştir.*³¹

Yukarıda da not edildiği üzere, Kafkasyalı aydınların Türkçü düşüncelerinden etkilenen Türk gençlerinden biri de Ziya Gökalp olmuştur. O, Türkçü gençlerin arasına katılmış, Türkçülük ve Turancılık fikrilerinin ifade edildiği "Turan" şiiirini yazmıştır.

*Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır, Van ve Bitlis heyetlerinin müfettişliğine atanmıştır. 1909'da "İttihat ve Terakki" tarafından Selanik'e gönderilmiştir.*³² Selanik Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncelerinin ortaya çıkmasında dönüm noktası olmuştur. *Bu dönemde, dilde Türkçülüğü savunan Genç kalemler grubuna katılmış; bu dergide, dilde Türkleşme ile ilgili yazılar yazmaya başlamıştır.*³³ 1912'de Derneğin İstanbul merkezine taşınınca o da bura gelmiş, Türk Ocağının oluşturulmasına katılmıştır, Türk Yurdu ve kendisinin editörü olduğu "Yeni Mecmua" dergisinde Türkçülük, Türk dili hakkında makaleler yazmıştır.

Türkiye'ye göç eden bu aydınlar Türkiye'nin en zor zamanlarında da onun yanında olmuş, millî mücadeleye katılmışlar. *A. Ağaoğlu 1912'de Afyonkarahisar'dan millet vekili seçilmiş, "İttihat ve Terakki" Cemiyetinin toplum merkezi üyesi olmuştur.*³⁴

30 Haleddin İbrahimli, *Azerbaycan Muhaciret Tarihi*, ADPU neşriyyatı, Bakı 2012, s. 25-26.

31 Attar, Şimşir, *age.*, s. 86.

32 Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD*, 47/2 (2006), s. 89-98, s. 91.

33 Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, *agm.*, s. 93.

34 Gülseren Akalin, *Türk düşünce ve siyasi hayatında Ahmet Ağaoğlu*, AzAtaM, Bakı 2004, s. 27.

1915’te A. Hüseyinzade İstanbul’da kurulan Rusya Mahkumu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyetinde Y. Akçura ile birlikte olmuştur.³⁵ A. Hüseyinzade “Turan kadrosu” adlandırdığı bu komite ve arkadaşları ile beraber Batı Avrupa’nın çeşitli ülkelerine giderek Türkçülüğü teşvik etmişlerdi. Bu komite aynı zamanda Almanca “Rusya’daki Müslüman Türk Tatarların bugünkü durumu ve faaliyetleri” ve “Rusya’daki Müslüman Türk-Tatar halklarının haklarının korunması komitesinin mutabakatı” başlığı ile iki metin hazırlamış ve Avrupa’daki siyasi liderlere teslim etmiştir.³⁶

Ayrıca 1916’da Milletler Cemiyetinin Lozan’da düzenlenen Üçüncü Kongresinde Türkiye’den gönderilen heyetin başında A. Hüseyinzade yer almıştır.

1918’de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü’ye geri dönen Azerbaycanlı aydınlar faaliyetlerine burada devam ettiler. A. Ağaoğlu Azerbaycan parlamentosu üyesi seçildi. O, Paris Barış Konferansına giderken hapsedilerek Malta’ya sürgün edildi ve 1921’de sürgünden sonra Mustafa Kemal Atatürk’ün başlattığı mücadelede kendisini desteklemek için Ankara’ya geldi. Ağaoğlu’nun yetenek ve eğitiminden haberdar olan Atatürk onu İrşat heyetinin başına getirtti. *Bu heyetin amacı oldukça karanlık günler geçiren Ankara Hükümeti’nin millî davasını Anadolu’ya duyurmaktır. Karadeniz boyunca Kars’a kadar yol alan bu heyet işine Ağaoğlu’nun önerisiyle bir günlük gazete ve okul tesis ederek başladı.*³⁷

O, daha sonra Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü, “Hakimiyet-i millîye” gazetesinin editörlük görevlerinde çalışmış, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde Türk hukuk tarihinden ders vermiştir. O, siyasi faaliyetine burada devam etmiş, “Halk Cumhuriyet Partisi” ve “Halk Partisi”nin kurucularından biri olmuştur.³⁸

Bunun dışında, Ağaoğlu 1927-1931 yıllarında ikinci ve üçüncü Meclisin Kars milletvekili olmuştur. O, yeni kurulan Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukukundan dersler vermiştir.³⁹ Onun kızı Süreyya Ağaoğlu Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk hukuk eğitimi görmüş ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine ilk kadın avukat ve kadın hakları savunucusu olarak kayıtlara geçmiştir.

Y. Akçura Türkiye Büyük Millet Meclisine üye seçilmiş ve Atatürk’ün kültür ve siyaset konuları üzere danışmanı olmuştur.

35 Turan, *age.*, s. 44.

36 Turan, *age.*, s. 45.

37 Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği:Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, İstanbul 2002, s. 180.

38 Mammadov, *age.*, s. 47.

39 Akalin, *age.*, s. 33.

Böylelikle, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında milli kimliğin oluşturulmasında Kafkasya aydınlarının faaliyetini özetlemek gerekirse, Kafkasya aydınları, özellikle Azerbaycanlı aydınlar 20. yüzyılın başlarında Türkçülük, Turancılık ideolojisinin oluşumu, Türk Müslüman halklarının hukuk ve haklarının, İslami değerleri korunması, anadilinde eğitim almak, millî basının gelişimi için ellerinden geleni yaptılar. Bu değerli insanların faaliyetleri sayesinde Çarlık hükumeti tarafından hakları ezilen Türk Müslümanlar arasında millî siyasi birlikler, partiler oluşturulmuş, bağımsızlık mücadelesi düzenlenmiş ve bu faaliyetlerin sonucu olarak 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur.

Kafkasya'nın Türk aydınları yalnızca Rusya'daki faaliyetleri ile yetinmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Onlar burada siyasi Türkçülüğün oluşturulmasında önemli işler yapmışlardır. Türkiye'de gerçekleşen siyasi olaylara seyirci kalmamış, bu siyasal süreçlerin doğrudan katılımcısı, lokomotif gibi görev almıştır. Bir yüzyıl önce başlayan Türkçülük, millî kimliğin oluşturulması, İslami değerler için yapılan mücadele günümüzde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kardeş ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde iki ülke arasındaki güzel dostluk ilişkilerinin temeli o dönemde oluşturulmuştur. Dahası, iki ülke arasındaki kardeşlik ilişkileri diğer Türk devletleri için bir örnek olmalı ve dil, kültür ve dini bir olan tüm Türkçe konuşan devletler arasında bir tür kardeşlik ilişkileri kurulmalıdır.

Kaynaklar

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-i Siyâset*, <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf>

Akçura, Yusuf, *Türkçülüyyün tarihi*, “Hukuk”, Bakı 2006.

Akalin Gülseren, Türk düşünce ve siyasi hayatında Ahmet Ağaoğlu, AzAtaM, Bakı 2004. Aşırılı, Akif, *Azerbaycan matbuat tarihi (1875-1920)*, Elm ve Tehsil, Bakı 2009.

Attar, Aygün, Şimşir, Sebahattin, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Azerbaycan Tarihi, IV cilt, Elm, Bakı 2008.

Azerbaycan Tarihi, V cilt, Elm, Bakı 2008.

Azizov, Eldar, *Difai:20. Asrın Başlarında Ermeni-Azerbaycanlı Munakaşasının İlk Tarihi Şartları ve Sebepleri*, CBS, Bakı 2009.

Çemenzeminli, Yusuf Vezir, *Seçilmiş eserleri*, düzenleyen Tofiq Hüseynoğlu, Avrasiya Press, Bakı 2005.

Ergün, Mustafa, Barış, Çiftçi, “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid Okulları”, <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf>.

Gürsoy, Şahin, Çapcıoğlu, İhsan, “Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD*, 47/2 (2006), s. 89-98.

Hasanli, Camil, “Ali Mardan Bek Topçibaşev-pobornik prav musulman”, *Lığnostı*, S. II (62), 2013, s. 48-56.

Huseynova, İrada, *İstoriya naradov Kavkaza*, Tehsil, Bakı 2006.

İbrahimli, Haleddin, *Azerbaycan Muhaciret Tarihi*, ADPU neşriyyatı, Bakı 2012.

Köçer, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3 (2003), s. 10-13.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Landau, Jacob M., *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004.

Mammadov, Haqani, *Aydınlarmızın İstiklal Mücadilesi*, Biznes Universitesi, Bakı 1999.

Özcan, Ufuk, *Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği: Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, İstanbul 2002.

Qurbanov, Rafiq, *Kafkaz Tarihi*, Zardabi LTD, Bakı 2008.

Sarı, İbrahim, *Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı: Türk Dünyasının Manevi Şahsiyeti*, NoktaE-Book Publishing, Antalya 2016.

Seyidzade, Dilara, *Azərbaycanskie deputatı v Qosudarstvennoy Dume*, Azərneşr, Bakı 1991.

Tahirli, Abid, *Bütün Türklerin Tarcumanı*, “Ozan” neşriyyatı, Bakı 2012.

Turan, Azer, *Ali Bey Hüseyinzade*, “SALAM press”, Moskova 2008.

Valiyev, Şamil, “Ali Bey Hüseyinzade ve füyuzatçılıq”, <http://www.azerbaijan-news.az/indeh.php?mod=3&id=108822>, 01 Kasım 2016.

Azerbaycan'ın Gazah-Ağstafa Bölgesinde Mezar Taşları Üstündeki At Motifleri

Behmen Aliyev*

Giriş

Türk halklarının manevi kültüründe özel bir yere sahip olan atla ilgili inançlar kendi sürekliliği, devamlılığı ile seçilmiştir. Kurgan kültürünün ayrılmaz bir parçası olan at inancı, manevi ve maddi açıdan zaman-zaman değişime uğrayarak kuşaklar boyunca ötürülmüştür. Güneş, ay vb. inançlarla kıyasla nispeten genç olan at inancının ortaya çıkması, öncelikle atın evcilleştirilmesiyle ilgilidir. Atın evcilleştirilmesi ilkel ekonominin gelişmesi ile birlikte, insanların hızı, hareket dinamiklerini ve uzun yollarını kat etme için fırsatlar yaratmış, eski kabilelerin, ilkin kültürlerin gelişmesine yardımcı olmuştur. Atla ilgili ilk inançlar ruhsal gelişim, yeni dinlerin kabulü, ekonomik hayat ve sosyal yaşamdaki yeniliklerle ilgili olarak değişimlere uğramıştır. Azerbaycan halkının at ve at yetiştiriciliği ile ilgili tarım hayatı ve inançları Türk tarihi ile vahdet oluşturuyor, bütünleşiyor. Aynı zamanda, coğrafi koşullar, tarihsel eğilimler sonucu belirli farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Türk halklarının kültürel tarihinde, ata bağlı inançların maddi biçimleri birbirine bağlı kalması şartıyla olarak üç aşamaya bölünebilir.

1. Kurganlarda atların gömülmesi (kurgan kültürü);
2. Mezar üzerine taş at heykellerinin konulması;
3. Mezar taşlarında at motifleri.

Gazah ve Ağstafa bölgesi köy mezarlıklarındaki anıtsal taşlar üzerindeki at motifleri Türklerin inanç ve geleneklerinin maddileşmiş biçiminin üçüncü aşamasına aittir. Tarihsel olarak mevcut olan kurgan kültürünün izleri Azerbaycan Türklerinin inançlarında, aynı zamanda XX. yüzyılın ortalarına dek mezarüstü taşlarda yer alan at motiflerinde maddi olarak yaşamıştır.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Bakü/
AZERBAIJAN, behmenaa@gmail.com

Kurganlarda Atların Gömülmesi (Kurgan Kültürü)

Azerbaycan toprakları eski çağlardan atıcılığın oluşması ve geliştirilmesi için münasib koşullara sahip olmuştur. Arkeologlar kazılar sırasında Paleolitik-Taş Devri'ne ait Azıh (Azıx) arkeoloji düşergesinin Aşel tabakasından vahşi Sisenon atlarının kalıntıları, Muste kültürüne ait tabakada ocakta yanmış at kemiklerini tapmışlar¹. Bu tür ostereolojik materyaller Azerbaycan topraklarında at yetiştiriciliğinin hala Neolitik Dönem'den yarandığını göstermektedir.

Celilabad ilçesinin Üçtepe köyünün arazisinde, Alikömektepe Eneolit Devri yerleşim yerinde arkeoloji kazılardan tapılmış kemik yığımında öküz (43,3%), ata ait 40 sırt kemiği (7,5%), dört at, beş öküz kafatası ve çok sayıda başka hayvan kemikleri bulunmuştur². Bulunan at kemiklerinin incelenmesi, Azerbaycan'da 6-7 bin yıl önce, uzun bir diş düzumüne malik iki at cinsinin evcilleştirilerek beslendiğini göstermektedir. Alikömektepe'den elde edilen arkeolojik materyaller sadece Kafkasya'da değil, hatta tüm Avrasya'da evcilleştirilmiş at hakkında en eski bilgi sayılıyor.³ Bu olgular iri boynuzlu hayvanlarla birlikte, atların da etinden ve sütünden istifade olunmasını doğrulamaktadır. Muhtemelen, o dönemden atlar koşum ve binek aracı olarak kullanılmıştır.

Arkeolojik ve etnografik olguların araştırılması gösteriyor ki, Azerbaycan'da henüz Neolitik Dönemi'nde oluşan atıcılığın gelişimi birbirine bağlı iki aşamadan oluşmuştur. Birinci dönemde, atların avlanması, evcilleştirilerek beslenmesi eski nüfusun etle teminatının sağlanması açısından önem taşıyordu.

Eneolit Dönemi'ne ait Alikömektepe arkeoloji kazısından bulunmuş atların sırt kemiklerinin fazlalığı at etinin yendiğini kanıtlıyor. Bazı kayaüstü resimlerde, atların avlanma sahneleri, at etinin yenmesi hakkındaki destanlardaki epizotlar, şimdi de bazı Türk halklarının at etini kullanması ilk, ilkel alışkanlıkları tecrübe etmelerinin örnekleridir. Azerbaycan'da atıcılığın gelişimini gösteren en eski maddi kültür örneklerinden biri Gobustan arkeoloji kazılarında bulunan vahşi at kemikleri, ayrıca M.Ö. IV. binyıla ait Gobustan kayaüstü resimleri kabul ediliyor. Kayalar üzerinde "yüzden fazla at tasviri"⁴ vardır, bu çizimlerde eski insan kendini avını kovan atlı, savaşa giden süvari, yol kat eden atlı olarak tasvir etmektedir.

1 Quliyev Fərhad, *Azərbaycanın kurgan qəbirlərində at dəfni*. Bakı: Elm, 2008, s. 21.

2 Quliyev, *age.*, s. 21.

3 Quliyev, *age.*, s. 21.

4 Rüstəmov Cəfərqulu. *Qobustan Dünyası*, Bakı 1994, s. 57.

Aslında, Gobustan kayaları üzerinde “gerçek çekilen at tasvirleri”⁵ M.Ö. IV-II. binyıllarında insanların yemekle, ulaşımın teminatında, kabileler, tayfalar arasında ilişkilerin oluşturulmasında atın özel yerinin olmasının doğruluyor.

Gobustan kayaları üzerindeki tarihi 6-7 bin öncesine kadar giden at tasvirleri, Muğan ovasında bulunan, M.Ö. II-III. binyıla ait at kemikleri, atlı tasvirleri olan boyalı kaplar Azerbaycan'ın atçılığın ilk oluşan bölgelerden biri olduğunu göstermekle birlikte, burada atla ilgili inançların da eskiden şekillendiğini, başladığını gösteriyor. Kırgızistan (Aravan, Ayriyat Çok), Güney Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve diğer yerlerdeki benzer kayaüstü resimler Türk dünyasında atla ilgili inançların aynı köklerden kaynaklandığını göstermektedir.

Atçılığın gelişmesinde ikinci önemli aşama evcil atın binek olarak kullanılmasıdır. Atlardan binek olarak kullanımının genişlemesi esasen Son Eneolit ve İlk Tunç Dönemi'nde gerçekleşmiştir. M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısına ait Soyugbulag ve Büyük Kesik arkeoloji kazısında mezardan zoomorf tarzında gıl, üst kısmında hakimiyet sembolü olan at başlı skipetrlr bulunmuştur⁶.

Bronz Çağ Dönemi'ne ait kaya resimleri, arkeolojik buluntular gösteriyor ki eski insanların giyinme ve beslenme ihtiyaçları arttıkça yeni bereketli toprakların benimsenmesi hızlanıyordu, bu süreçte ise atın binek, koşku aracı olarak kullanılmasının önemi artıyordu.

Bronz Çağı atın etinden kullanımının azalmaya başlaması, maldarlıkta rolunun değişimi, binme, koşku ve taşıt gibi kullanışıyla karakterize olunmaktadır. Bronz Çağı boyunca atçılığın gelişimi kabile birliklerinin, ilk devletlerin oluşması, atın askerî amaçlarla kullanılması, emlak eşitsizliğinin artması ile de ilgili idi.

M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait Telmankend mezarlarında at başı tasvir edilen taş skipetr ve araba tekerleği modeli kalıntıları⁷Kür-Araz kültürü döneminde atın hâkimiyet sembolü sayıldığını, onun binik, koşku, ulaşım aracı gibi kullanıldığını doğruluyor. Geniş örüşleri, yaylakları, kışlak yerlerini, su kaynaklarını, yolları bulmak, sürüleri gütmek vb. bu gibi görevlerin yerine getirilmesinde önemli bir rol üstlenen at, askerî bir önem kazanarak savaş atı haline gelmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sırasında Azerbaycan'ın birçok eski yerleşim bölgelerinden, aynı zamanda Şahtahtı'dan çok at kemiğinin bulunması, boyalı kaplarda atlı

5 Rüstəmov, *age.*, s. 57.

6 Quliyev, *age.*, s. 37-39.

7 Quliyev, *age.* s. 41.

tasvirleri olması atcılığın eski tayfaların hayatında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir⁸. Burada Orta Tunç Dönemi'nde tayfa başçalarına ait höyüklerde at defnolunmuştur⁹. Şahtahı nekropolunda kabirlerin birinden tüm parça at iskeleti bulunmuştur, bu, muhtemelen, eski insanların “öbür dünya” inancı ile ilgiliydi¹⁰.

Nahçıvan'ın yüksek dağlık bölgesinde bulunan Gemiqaya (3906 metre) arkeolojik kazısında M.Ö. II binyılın başlarına ait atlı tasviri¹¹, I Kültepenin Kür-Araz kültürü tabakasına ait gil at figürleri¹², I Mahta yerleşim yerinden bulunmuş at figürü, II Kültepenin alt kültürel kesimlerinden birinde bulunmuş şematik at tasviri¹³, Serkertepeden bulunmuş seramik kap parçası üzerindeki at tasviri, Üzerliktepe yerleşim alanından (M.Ö. II. binyıl) bulunan at kafatası kemikleri vb. atın yerel aşiretlerin teserrüfatında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Son Bronz ve Erken Demir Dönemi'ne ait kurgan tipi anıtlardan komple at iskeletleri, ya da at kemikleri, at aslahası bulunmuştur¹⁴. Bu bulgular atın kadim ahalinin mitolojik bakış açısında, inançlarında önemli bir yere sahip olduğunu gösteriyor.

Bronz Çağ insanlarının bakış açısına göre, ruh öbür dünyaya doğrudan atın üstünde değil, iki at koşulmuş arabada gidiyormuş, atın üstünde gitmek biraz sonraki dönemlerde ortaya çıktı. Garacemirlideki (Şemkir ilçesi) birçok höyüklerde at kemikleri, eyer-yüveni, süsleri, araba tekerlerinin kalıntıları bulunmuştur. Bu Kafkasya'da arabaya koşulmuş atın cenaze töreninde kullanıldığını gösteriyor¹⁵.

Bronz Çağ'da kurgan kültürünün yaygınlaşması, höyüklerde insanlarla beraber kurbanlık atların defni atla ilgili inançların derin kök salmasını kanıtıyor.

M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait Telmankend mezarlarında at başı tasvir edilen taş skipetr ve araba tekerleği modeli kalıntıları, Nahçıvan'ın Gemikaya arkeolojik kazısında bulunmuş M.Ö. II. binyılın başlarına ait atlı tasviri, I Kültepenin Kür-Araz kültürü tabakasına ait gil at figürleri, I Mahta yerleşim yerinden bulunmuş at figürü, II Kültepenin alt kültürel kesimlerinden birinde bulunmuş şematik

8 Baxşəliyev Vəli, *Azərbaycan Arxeologiyası*. Bakı 2007, s. 158.

9 Baxşəliyev, *age.*, s. 177.

10 Baxşəliyev, Vəli *age.*, s. 180.

11 Müseyibli Nəcəf *Gəmiqaya Rəsmləri*. Bakı XXI-YNE, 2002, s. 7.

12 Quliyev, *age.*, s. 46.

13 Aşurov Səfir, *Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası*, Nafta-Press, Bakı 2002, s. 70.

14 Bünyadov Teymur. *Atçılıq*. Azərbaycan etnoqrafiyası, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 213-214.

15 Салимова Айтен. “Соллярная символика в орнаментальном искусстве Азербайджана” // *Azərbaycan xalqları*, cild 3, №8, 2013, s. 79.

at tasviri, Serkertepe'den bulunmuş seramik (sahsı) kap parçasının üzerindeki at tasviri, atın inançlarda, tarım hayatında güçlendiğini, aynı zamanda ilkel toplumun hayatında rol oynadığını göstermektedir. Bu aşamada atın ulaşım aracı olarak kullanılması, arabaların koşulması, savaş atına dönüşmesi ilkel toplumda yaşanan sosyal değişimlerle, ilk devletlerin oluşması ile ilgili idi.

Son Bronz ve Demir Çağlarına ait Mingçeşevir kurganlarından bulunan at iskeletleri eski Türk geleneklerine uygun olarak tayfa başçısının, hükümdarın, askerin mezarında onun atının defnedilmesi adetinin geniş yayıldığını doğruluyor. Bu kurganlarda at iskeletlerinin üzerinde değerli eşyalar, bronz asmalar, düğmeler, kemerler, gemler vs. aşkar edilmiştir.

Aynı dönemde Mingçeşevirde at cinsleri arasında alçak boylu Karabağ atları ağırlıklı olmuştur¹⁶. Ağdam rayonunun Mireşelli ve Yüzbaşılı köyleri arasındaki “Palıdli” nekropolunda M.Ö. XII-XI. yüzyıllara ait kabirden ordu başçısına ait, at başlı, bronz skipetr bulunmuştur.

“Güney Azerbaycan'daki Həsənli yerleşim yerinde bulunan altın ve gümüş camların üzerindeki çizimler biratlı ve ikiatlı arabaların mevcut olduğunu gösteriyor. Burada M.Ö. IX. yüzyıl tabakasının üzerinde ağaçtan yapılmış ve atlı tasviri olan rölyef, gem ve süslü koşu eşyaları ile birlikte defnedilen at kalıntıları da bulunmuştur”¹⁷.

İsmayılı ilçesinin Mollaisağlı köyünde bulunan, M.Ö. I. binyılın son çeyreğine ait yapılan küçük at heykelinin başında gem, sırtında eyer, döşünde sinebend ve kuyruğu yönünde guşğun tasvir edilmiştir¹⁸. Aynı döneme ait bir takım kabirlerden benzer at figürleri bulunmuştur; bu atın Tanrı'nın hükümdara verdiği hâkimiyetin kutsal sembollerinden biri sayılması ile ilgiliydi.

Arkeolojik kazılar sırasında bulunan at başı tasvir edilmiş taş skipetrler hakimiyet sembolü olmakla beraber, devlet hakkında ilk bakış açısının oluşumunu göstermektedir. Devlet hakkında ilkel bakış açısından atla ilgili inançlar özel bir yer tutuyordu, at başı tasvir edilmiş taş skipetr gibi, mitolojik anlamda “Tanrı katından gelen” at iktidarın sembolü sayılıyor. Bu bakımdan Azerbaycan halkının sözlü halk sanatında yer alan “devlet atı” kavramının devlet hakkında en ilkel algılamalardan biri saymak mümkündür.

16 Асланов Г. М., Вайдов Р. М., Ионе Г. И. *Древний Мингечаур*. Изд. Академии Наук Азерб. ССР Баку:1959. с.4.

17 Rüstəmov, *age*, s. 159-160.

18 Bünyadov Teymur. *Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən*, Elm, Bakı 1969, s. 83-84.

Mezar Üzerine Taş At Heykellerinin Konulması

Türk halklarında at bir totem olup, Güneşten gelen veya sudan türeyen, kutsal hayvan sayılmıştır. Atın Tanrı'ya kurban kesilmesinin kendisi kutsallığın, atın yüksek tutulmasının kanıtı idi, çünkü her hayvan Tanrı'ya kurban verilemezdi.

“Oğuz Kağan'ın büyük oğlunun Gün Han, diğerinin Ay Han adlanması da ecdad adının evlada konulması gibi anlaşılmalıdır. Demek ki, inanca göre Oğuz Kağan'ın ataları Güneş ve Ay olmuştur. Folklor metinlerindeki “Güneşin Oğlu”, “Güneş kabilesi”, “Tanrı kabilesi” gibi ifadeler asılsız değildir. Eski Türk etnoslarının bazıları inandıkları, tapındıkları Tanrının adını etnonim gibi kabul etmiş, Güneşi kendi ataları saymış, Güneş kültü aslında ata kültü olmuştur”¹⁹. Azerbaycanlıların mitolojik tefekküründe şimdi de kırmızı at Güneşin, beyaz at ise Ayın sembolü olarak kabul ediliyor.

At kültürünün güneş tanrısı ile birlikte su (deniz, nehir) tanrısı ile de ilişkisi olduğu var sayılıyor. Çeşitli Türk halklarının eski bakış açısında, çeşitli mitlerde, destanlarında yaranışın esas olan su-deniz, göl atın doğduğu, kurulduğu alandır. Baybörenin oğlu Bamsı Beyreyin “deniz kulunu, boz aygırı”, deniz aygırından olan Kırat gibi, başkird epik destanlarında mucizevi atlar (“Ağsaq kula”, “Ağbozat”, “Karayurgə”, “Şulengen” vb.) Denizin dibinden çıkar. Deniz aygırından türeyen boz aygır, “kanatlı Kırat” karakteri aslında dünyanın sudan oluşması hakkında mitolojik kalıntılarını kendinde biriktirir.

Başkırtların “Ural-Batır” destanında kahramanın ölümünden sonra Ağbozat gökten yere iner, kendisi ile gök atları getirir²⁰.

Kuzey Azerbaycan'da at kültürünün en ilginç örneklerinden biri hakkında Orta Çağ tarihçisi Moisey Kalankatuklu yazmıştır. Hunların “Tanrı-Han” dediğimiz ilahiye at kurban verilmesi²¹ (257), onun adı ile bağlı “ağaçların annesi” palıt ağacına da at kurban kesilmesi, kurbanlık atın kanını ağacın yapraklarına serpilmesi, atın kafatası ve derisinin ağacın dallarından asılması²² (266) İlk Orta Çağ'a ait inançlar sisteminden haber veriyor.

19 Sadiq İslam. *Şumer və türk dastanları*. Bakı: Azər nəşr, 2012, s. 89.

20 Надршина Ф.А. *Башкирское народное творчество: предания и легенды*. Уфа : Башкир. кн. изд-во, 1987. s. 46.

21 Kalankatuklu Moisey. *Albaniya tarixi*. Mxitar Qoş. *Alban salnaməsi*, Avrasiya press, Bakı 2006, s. 257.

22 Kalankatuklu aqe., s. 266.

“Ural-Batır” eposunda Ay Tanrısı kızı Humaya Ağbozati bağışlamıştır. Buryat ve Yakut epik kahramanlarının atları da gökten, ya da Güneş ülkesinden Tanrı göndermiştir. Onlar da Köroğlu ve Kırat gibi dirilik çeşmesinden su içmişlerdir. Bu atlar zor durumlarda dil açıp konuşuyor, kahramanlara akıllı tavsiyeleri ile yardım ediyorlar²³. Yakut mitinde kahraman gümüş kanatlı, beyaz ata biniyor. Kıpçak, Başkır, Kazak, Tatar mitolojisi “tulpar” kanatlı (ya da uçan) at olarak anlaşıyor.

“Ural-batır” destanında kanatlı mucizevi atlar-Ağbozat ve Sarat tanrı-ilahi gibi sanılıyor. Başka destansı kahramanlar gibi, Ural-batır yedi batman kılıcı ile düşmanlarını yok eder, savaşta onun yol göstericisi, dostu ve yardımcısı attır²⁴.

“Oğuz Kağan”, “Kitab-ı Dede Korkut” ve diğer “Oğuzname”lerde de bilgiler, şaman veya kabile ileri gelenleri olan Ulu Türk, Dede Korkut, Irkıl Hoca atlı gelir, öğüt verir, yol gösterir. Nizami-i Gencevi’nin, Nesimi’nin, Hatai ve başkalarının şiirlerinde Hızır peygamber, dirilik suyundan, onun zor duruma düşenleri kurtarmasından söz ediliyor. Sözlü halk sanatı örneklerinde, masal ve destanlarda kahramanı kurtaran, ona tavsiyeler veren, yol gösteren, aşk butası veren kutsal kişi atlı şeklinde tasavvur ve terennüm edilir.

Türk tarihinde atla ilgili inançların maddi şekilde değişime uğramasının sonraki aşaması mezar üzerinde taş at heykellerinin yontularak konulmasıdır.

Kurgan kabirlerinde atların kurbanlık olarak defnedilmesi ile mezar üzerinde taş at heykellerinin konulması arasındaki önemli aşama kabir üzerinde korkuluk atların konulmasıdır. Çok muhtemeldir ki cenaze töreninden sonra eti yenen kurbanlık atın derisine saman doldurularak mezarın üstüne konulması âdeti kurgan kültürü döneminde de icra edilmiştir. Fakat toprak altında kalan at kalıntıları ile karşılaştırıldığında açık havada kalan deri mukavvasının az geçmeden sıradan çıkması doğal durumdu. Göktürkler Dönemi’nde ölünün gömülmesinin ardından at veya koyun kesilir, kafatası mezarın yanına gömülen bir direğe geçiriliyordu. Tatarlarda sahibi ölen at kırkıncı gün kesilir ve sahibinin mezarı başında yenden sonra kafatası bir direğe geçilerek mezarın ucuna dikiliyordu.

Hatta bazı Türk boylarında mezarın üstüne “Baydara” denilen içi doldurulmuş at korkuluğu tikiliyordu. Ölenin ruhunun bu ata binip istediği yere gideceğine inanılıyordu. Kars’ta ölenin atı süslenir, giydiği kıyafetler atın üstüne bağlanır,

23 Sadiq İslam. *age.*, s. 80.

24 Нурғалина Халида. “Народный фольклор о магической силе животных”. Электронный научный журнал. Apriori. Серия: гуманитарные науки/ www.apriori-journal.ru. № 2, 2015, s. 4.

heybesi boynuna asılır ve at cenazenin önünden giderdi²⁵. Altay halkları da tanrıya beyaz at kurban keserek, “tay-elqa” töreni kutlayarak, atın derisini direktten asıyorlardı.

Moisey Kalankath`nın “Albaniya Tarihi”nde Hazarların mezar üzerindeki at heykelleri hakkında bilgi verilir, bu gelenek daha sonralar da devam ettirilmiştir.

“...Orta Çağ’da Avrasya’nın düzen arazilerinde mezar çukurunda atın (atın derisinin) gömülmesinin iki temel seçeneği vardır. Birinci seçenekte kafatası, ayağın aşağı bölümlerinin kemikleri (baldır kemikleri, turnaklar) ve kuyruk öyle şekilde konulmuştur ki sanki at insan cesedi yanında uzanmıştır veya uzatılmıştır. Bu seçenek mezar çukurunda at korkuluğunu konulması ile ilgilidir. İkinci seçenek atın kullanılması, onun kellesi, turnaklarının korunması ile ilgilidir. Genellikle, bu şekilde soyulan deri defnedilmiş insanın ayağının altına serilerek konulurdu. At korkuluklarının olduğu kabirler Hazar, Kıpçak ve Peçenek defnetme adetleri üzere yaygındır. Kuzey Hazar Denizi kıyılarında IX. yüzyılın sonu- XI. yüzyılda Oğuz boylarının defin adetleri sırasında at derisinden kullanılması yaygındır. Güney Ural’da Kıpçak dönemine ait höyük defnetme adetinin çok çeşitliliği kendini gösteriyor. Kafatası ve ayak kemiklerinden oluşan at derisi defnedilmiş kişinin ayaklarının yanında veya ağaç tabana konuluyordu. At derilerinin korkuluk olarak kullanılması Altay’ın ova bölgelerinde ve Batı Sibirya’da rastlanıyor. “Çulım-2” arkeoloji kazısından atın kafatası ve koşku malzemelerinin kalıntıları ile beraber atın uzun kemikleri bulunmuştur. At derisinden korkuluku erkek, kadın, hatta çocuğun kabirlerinde bulunmuştur²⁶.

Fahrettin Kırzioğlu Avrupa’da 1930 yılında yayınlanmış kitaba istinaden ilginç bilgiler paylaşmıştır. Papa’nın emriyle 1245-1247 yıllarında, Çingizlilerin başkenti Karakorum’a giden Elçi Plano Çarpini Kıpçaklarda gördüğü cenaze törenini şöyle tarif etmiştir:

“Ölenin kabri olan yerde çadır kurarlar. Ölüyü ortaya alıp, önüne pişmiş et yığılı tencere, kısırak sütü (kırmızı) dolu bir testi koyarlar. Öteki dünyada bile sütünü içebilsin diye, tayı ile birlikte bir kısırak ve ayrıca binmesi için yeherli ve gemli aygır gömerler. Bu gömülenlerden ayrı olarak, (kabrin üzerine, “kurgan/höyük” yani tepelik yapımı bitince de), cenazeye gelenler için, bir at da kurban kesilip,

25 Çavuşoğlu A., “At kültürü, düşünce ve duygu dünyamızdaki yansıması.” *İstem*, Yıl:5, Sayı: 9, 2007,s. 99

26 Амзараков П. Б., Лазаретов И. П., Митько О. А., Поляков А. В. Этнокультурная принадлежность средневекового захоронения со шкурой коня в долине реки Иджим в Западном Саяне // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015.Т.14, вып.7: Археология и этнография. s. 157

eti orada yeniliyordu. Daha bir at da kurban kesilip, eti oracıkta yenilir ve (onun, tulum çıkarılmış) gönüne saman doldurularak, iki veya dört sığa gerdirilmiş halde, kabrin üzerine, (epey zaman) dik duracak biçimde dikerler. Eti yenen atın, kemiklerini toplayıp, yakarlar. Kabre altın, gümüş eşya da koyup; ölenin arabasını kırıp dağıtırlar, çadırını bozarlar²⁷.

Görüldüğü gibi, insan ruhu vücudu terk ettikten sonra binilen at mistik ölümü temsil ediyor. Bu mistik yolculukta en önemli nokta şudur ki, vücuttan çıkan ruh cehenneme, cennete, göğe, istediği tarafa uçabilir. Mitsel bakış açısına göre, at Tanrı katından geliyor ve öleni Tanrı dergahına götürüyor. Eski Türklerde defin töreninde atın Tanrı'ya kurban kesilmesi, atın mezarda defnedilmesi, at kafasının mezar başında direğe sancılması, kabir üzerindeki at mukavvası adeta ruhun cennete yollanmasına inamdan, inançtan kaynaklanıyordu.

Monoteist dinlerin yayılması ile ilgili bir çok ilkel inançlar gibi, at inançının ilk anlamı değişse de, hem manevi, hem de maddi kültürde kendi yaşamını sürdürmüştür. İlk dinî inançlarla ilgili at kültü, ortaçağ Azerbaycan'da İslam dininin yayılması ile dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Mezarlar üzerinde yontma, oyma ve kabartma yöntemi ile hazırlanmış at heykelleri, halılarda, süs ve ev eşyalarında at motiflerinin yayılması yeni bir aşamanın örnekleri idi. Türk kurgan kültüründe, mit ve destanlarda at kultunun özel yere sahip olduğunu düşünürsek, İslam dininin ata özel değer vermesi ile Azerbaycan, Anadolu, Türkistan coğrafyasında mezar taşlarının eyer-semerli at biçiminde yontularak konulmasını yüzyıllardan beri gelen geleneklerin, atla ilgili dünyagörüşün yaşaması gibi değerlendirmek gerekir.

Çağdaş Azerbaycanlıların ataları- Türk Oğuzlarda da kabir üzerinde at korkuluğu konulması adeti vardı. Zaman geçtikçe, mezarların üzerinde at korkuluğu yerine taştan yontulmuş at heykeli konulmaya başlandı. Orta Çağ'da Azerbaycan mezarlıklarında kabir üstlerine taş at heykelleri şeklinde olurdu. Atlar genellikle eyer-semerli, tam hazır tasvir ediliyordu²⁸.

"At heykelleri esasen savaş meydanında ölen insanların kabirlerinin üstünde konuluyordu. Böyle mezarlar çağdaş Azerbaycanlıların atalarının-Türk Oğuzların kabirleri olduğundan halk arasında "Oğuz kabirleri" olarak bilinir. Atlar da bazen

27 Fahrettin Kızıoğlu *age.*, s. 137

28 Алекперли Фарид, "Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана". Тезисы III Международной научной конференции //Тюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы. Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013, стр. 32

sahipleri ile birlikte, büyük şölenle gömülüydü. Azerbaycan topraklarında eyer ve yüyeni ile gömülü çok sayıda at höyükleri bulunmuştur²⁹. Ünlü Rus ressamı Vasili Vereşagi'nin 1865 yılında Şuşa'da çektiği resimde mezarüstünde taş at heykeli tasvir edilmiştir³⁰.

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde kabir üzerinde at heykellerine şimdi de rastlanır. Kelbecer, Gence, Tovuz, Şemkir, Gazah, Goranboy ve başka rayonlardaki mezarüstü at heykelleri aslında "o dünya ile" ilgilidir.

Mezar üzerinde at heykellerinin konulmasının önemi toprakta yatanın ad alması, tanıma, sayılıp seçilmesi idi. Her kişi at üzerinde "o dünyaya" -Tanrı dergahına uça bilmediği gibi, herkes isim alamazdı. Sadece kahramanlık gösteren yiğitler ad-san kazanırlardı.

"Kitab-ı Dede Korkut" destanında Oğuz yiğitlerinin atı ile beraber isim alması yer alır: "Sen oğlını "Bamsam" deyü okşarsan, Bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrek olsun!" Bu cümleler yiğidin atı ile beraber ad aldığını doğruluyor. Oğuz yiğidi isim alırken ona beylik, taht ve at verilmiştir³¹.

Eski Türk mitolojisindeki "at üstünde Tanrı dergahından gelmek" ve öldükten sonra "at üstünde Tanrı dergahına dönmek" inancı İslamiyet'in kabulü ile yeni biçim ve içerik alsa da kökten değişmemiştir. Şehidin, kumandanın kabri üzerinde "ruhu o dünyaya götürmek" için konulan at korkuluğu tedricen taşlaşmış, heykelleşmiştir. Atın tam eyer-yüyeni ile tasvir edilen at heykeli merhumun sayılıp seçilen kişi, hükümdar, han, ağa, bey, savaşçı-şehit olmasının alâmeti idi. Sanki eyer-semerli, üzengili at heykeli kanat açıp uçacak, sahibinin ruhunu göklere kaldıracak, ruhun o dünyaya yol bulmasında rehber rolünü üstlenecektir.

Mezar Taşları Üstündeki At Motifleri

Zamanla, mezara at heykelleri kurma geleneği ortadan kalkmıştır. Bu geleneğin ortadan kalkma sebebini sadece unutulmuş ilkel inançlarla bağlamak yanlış olur. Bu süreçte taşıtma (taşçılık) sanatının zayıflaması, taş yontan usta mesleğinin sıradan çıkması, inşaat malzemeleri elde etmenin zorlaşmasını da vurgulamak gerekir. Fakat atla ilgili inançlar yeni form almıştır. Şu anda Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerindeki mezarlıklarında mezar taşları üzerinde at tasvirlerini gözlemlemek mümkündür.

29 Алекперли, *age.*, стр. 30-36.

30 Алекперли, *age.*, стр. 30-36.

31 Танrıверди́ев Эзизхан, "Dədə Qorqud kitabı"nda at kultu"// "Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu, III. Bakı, "Nurlan", 2012, s. 6

Etnografik geziler sırasında Gazah, Ağstafa vb. bölgelerde esasen XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın ortalarına ait kabir taşlarının üzerinde at tasvirlerini kayıtlara geçirebildik. Hanlıklar, Ağköynek, Taş Salahlı, Kosalar, Kırak Kesemen, Dağ Kesemen vs. köy mezarlıklarında böyle çizimler, motifler eski alfabe ile yazılmış mezar taşlarının üzerinde yer alır, fakat birçok Kiril grafikalı alfabe ile yazılmış mezar taşlarında da benzer tasvirler vardır. Bu kabir taşları esasen XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, dünyasını değiştirmiş kişilerin mezarları üzerinde konulmuştur.

Tarihsel Gazah bölgesinde tüm Kafkasya'da yaygın olan “Diliboz” ve “Sarılar” (Dağ Kəsəmən köyü) at cinsleri yetiştirilmiştir. Hanlıklar köyü “Diliboz” (Deliboz, Dilbaz, Dilboz olarak da bilinir) at cinsinin yetiştirildiği mekandır. Dilboz atının yedi tipi- “haçadil”, “diliboz”, “deliboz”, “yorulmaz”, “yorga”, “haldar”, “durnalar”ın birbirinden çeşitli özelliklerine göre farklıları bulunmuştur³². Bu atlar kendilerinin boz, almalı boz, kızıl kahverengi, siyah boz, kəhəri boz, keher, kürən, kahverengi vb. renklerine göre seçilmişlerdir. Bu bölgede kabir taşları üzerinde kabartmalar ve çizimlerde çoğu durumda, yerel “Dilboz” atları tarif edilmiştir.

Gazah ilçesinin Hanlıklar köyündeki Babaderviş mezarlığında 1870-1941 yıllarında yaşamış Tahir ağa Dilbozov'un mezar taşının (ek.2) yan tarafında at üzerinde milli giyimde, elinde kırbaç olan bir kişi tasvir olunmuştur.

Hanlıklar köyündeki Bayramalılar mezarlığında Abdurehim Qorçiyevə (1923-1948) ait kabrin kenar alt kısmında boş eyerli at dörtlüde koşan durumda tasvir edilmiştir. Buradaki başka bir kabrin yan bölümünde eyerli attan yukarıda, madalyonun içinde milli giyimde olan kişi tasvir (ek.3) edilmiştir. Madalyon zincir vasıtasıyla ay ve yıldıza bağlanmıştır.

Ağköynek (ek.1), Hüseybeyli köy mezarlıklarında mezar taşlarının kenar bölümünde adeta göklere kalkan sahibinden aşağıda eyerli at, eyersiz at tasvirlerine de rastlanır. Mezar taşlarının yüz bölümünde de oyma daşışloma yöntemi ile hazırlanmış eyerli-eyersiz at kabartmaları vardır. Bu konuda Azerbaycan'da yaygın olan bir halk şarkısında denir:

Kabrimi kazarlar katı,
Taşında bezerler atı,
Taki meşher kıyamatu,
Olunca gözlerim seni.

32 Umudlu İsmayıl. *Dilbazılar. Tarixi-bioqrafik araşdırma*. “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, Bakı 2007, s. 363-376.

Aveydağ'ın eteğinde bulunan Taş Salahlı köy mezarlığında mezarların birinin kenar tarafında bir atlı ve aşağıda eyerli at tasvir edilmiştir. Oyma yöntemi ile işlenmiş atlı tasviri aşınsa da aşağıdaki eyer, sanki her an gitmeye hazır olan eyer-semerli at açıkça görülmektedir. Diğer bir mezar taşının kenarında ise kırmızı renkli çıplak at (ek.4) resmi vardır. Türk halklarının eski mitsel tefekküründe kırmızı rengin güneşle ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Bu mezar daşındaki kırmızı renk aynı zamanda atın kurban verilmesinin sembolüdür.

Etnografik geziler sırasında Gazah-Ağstafa bölgesinde eski Türk inançlarına göre, atın kuyruğunun kesilmesinin şhadete, genç insanın fedakârca ölümüne işaret olması, atın yeherini açarak kendi sahibinin cenazesinin önü ile gitmesi adeti, atın öz sahibinin mezarı üstüne gitmesi, gözdeymenin önlenmesi için evlere, tarlalara at başının, at nalının asılması, evin giriş kapısının üstüne taş üzerinde kabartma at başı resminin vurulması vb. gibi benzer bilgiler kaydedilmiştir.

Sonuç

Mezar taşları üzerindeki çok sayıda at tasvirleri ile birlikte, kabirlerin üzerinde cida, kılıç, hancer, kama, hançer qıfı, ok ve ok torpası, yay, tabanca, tüfek vb. görüntülere rastlanıyor. Bu çizimler, kabartmalar merhumun toplumda tutumu ve işi ile ilgili olsa da, kökü daha derinlere uzanıyor. Bu ilkel inançlar yavaş-yavaş, çeşitli etkiler sonucunda yeni içerik ve mahiyet arz etmeye başlamıştır. Taşışleme sanatının tenezzüle uğraması, özellikle geleneksel taşıyontma ve daşoyma mesleklerinin sıradan çıkması, kabirlerin üstünü örtmek için yeni inşaat malzemeler kullanılması vb. mezarüstü taşlarda at motifleri gibi bir çok geleneksel resim ve motiflerin işlenmesi tecrübesinin unutulmasına yol açmıştır.

Kaynaklar

Амзараков П. Б., Лазаретов И. П., Митько О. А., Поляков А. В. Этнокультурная принадлежность средневекового захоронения со шкурой коня в долине реки Иджим в Западном Саяне // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015. Т. 14, вып. 7: Археология и этнография. С. 151–164.

Алекперли Фарид Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана. Тезисы III Международной научной конференции “Тюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы”. Баку, 17 декабря, 2013 г. Баку, 2013, стр. 30-36.

Aşurov Səfər. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası, Nafta-Press, Bakı 2002, 158 s.

Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР Баку 1959. 138 с.

Baxşəliyev Vəli Azərbaycan arxeologiyası, Elm, Bakı 2007, 239 səh.

Bünyadov Teymur. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən, Elm, Bakı, 1969, s. 185.

Bünyadov Teymur. Atçılıq./Azərbaycan etnoqrafiyası, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 564 səh.

Çavuşoğlu A. “At kultürü, düşüncə və duygu dünyamızdakı yansıması.” İstem, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 93 - 112

Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press , 2006, 296 səh.

Kırzioğlu Fahrettin. Azərbaycan və Anadolu'da Türkiстан'dan gelen eski milli-gelenek: kabirtaşı olarak kullanılan koyun ve at heykelleri. X. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1993, s. 133-160.

Quliyev Fərhad Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm”, 2008, 300 s.

Rüstəmov Cəfərqulu. Qobustan dünyası., Azərnəşr, Bakı 1994, s. 176

Müseibli Nəcəf. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı 2002, s. 47.

Надршина Ф.А. Башкирское народное творчество: предания и легенды. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1987. 97с.

Нургалина Халида. Народный фольклор о магической силе животных. Электронный научный журнал “apriori. Серия: гуманитарные науки” www.apriori-journal.ru. № 2, 2015, 1-6

Салимова Айтен. Солярная символика в орнаментальном искусстве Азербайджана // *Azərbaycan xalqları*, cild 3, №8, 2013

Tanrıverdiyev Əzizxan. Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, III. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2012, s. 3-17

Umudlu İsmayıl, Dilbazilər. Tarixi-bioqrafik araşdırma. Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, Bakı 2007, 392 s.

Ekler

Ek 1: Ağköynek köy mezarlığı

Ek 2: Hanlıklar köyü, Babaderviş mezarlığı

Ek 3: Hanlıklar köyü, Bayramalılar mezarlığı

Ek 4: Taş Şalahlı köy mezarlığı

Cengiz Hân ile Celâleddin Harzemşâh Çekişmesinde Delhi Türk Sultanı Şemseddîn İltutmuş'un Rolü

Bilal Koç*

Cengiz Hân-Alâeddîn Muhammed Harzemşâh Mücadelesi

Celâleddîn Harzemşâh'ın Cengiz Hân ile olan mücadelesine kadar geçirdiği sürece bakıldığında babası Alâeddîn Muhammed Harzemşâh'ın veliahdı olarak kardeşleri ile mücadeleye girdiği görülmektedir. Kısa süre sonra da onu farklı coğrafyalara sevk edecek Cengiz Hân ve Moğolların saldırısıyla karşı karşıya kaldı. Moğollar ile Harzemşâhlar arasındaki mücadelenin temeli, bilindiği üzere, 1218'de Otrar'da 450 kişiden oluşan Moğol kervanında bulunanların öldürülmesine dayanmaktadır. Bu doğrultuda Cengiz, Alâeddîn Muhammed'e gönderdiği elçi kanalıyla bu kervanın baskına uğraması ve akabinde kervanda bulunanların tamamının öldürülmesi olayına karışanların tespit edilerek, kendilerine teslim edilmesini istedi. Ayrıca kervanda bulunan ve zapt edilen bütün malların ve ağırlıkların tamamının geri gönderilmesini de söyledi. Buna mukabil Alâeddîn Muhammed ise, söz konusu teklifleri kabul etmediği gibi Cengiz'in elçisini de öldürttü. Bu fiilî durum karşısında oldukça hiddetlenen Cengiz, 1219'da, ordusunu Hârzemşâhlar'ın idaresi altında bulunan yerlere gönderdi. Bu esnada Alâeddîn Muhammed ise Horasanlı, Gurlu ve Türklerden oluşan 60.000 atlı askerini Semerkand civarında konuşlandırdıysa da Moğol işgaline maruz kaldı ve şehir kısa sürede istila edildi. Yaşanan mücadele esnasında bölge halkının çoğu kılıçtan geçirildi. Moğol istilası neticesinde Otrar, Suğnak, Hocend ve Buhara gibi şehirler de işgal edildi¹.

* Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, bilalkoc@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0002-2489-6580

1 Minhâc-ı Sirâc Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsrî*, tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtûr, Tahran, 1389, C. I, s. 312; Ata Melik Alâeddîn b. Bahâeddîn Muhammed b. Şemseddîn Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, tash. Mirza Muhammed, Luzac & Co, London, 1912, C. I, s. 58-66; Muhammed b. Havendşâh Mirhond, *Ravzâtü's-Sâfâ*, tash. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtûr, Tahran, 1380, C. IV, s. 401-402; Aydın Tanerî, "Hârizmşâhlar", *T.D.Vİ.A.*, 1997, C. 16, s. 228-229; Mary Hull, *İmparator-i Moğol*, trc. Nadir Mir Saidî, İntişârât-ı Kaknûs, Tahran 1386, s. 64-66; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 80; Mübarek Galip-S. Yağmur Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 66-67.

Cengiz Hân, özellikle Semerkand'ın işgaliyle önemli bir başarı elde ettikten sonra, ordusunu da farklı kollar şeklinde düzenleyerek, Harzemşâhlar'ın idaresi altındaki bütün yerleri zapt etmek istedi. Cengiz'in bu hedef doğrultusunda ilerleme kaydetmesi, Harzemşâhlar Devleti'nin sonunu hazırladığı gibi, onların idaresi altında bulunan şehirler, işgalin ardından yakılıp yıkılırken, buralarda yaşayan Müslüman halk da katledildi. Söz konusu bu gelişmeler, Moğollar nezdinde etkili ve güçlü bir devlet izlenimi veren Harzemşâhları çok etkiledi. Devletin başında bulunan Alâeddin Muhammed, Cengiz'in, kendilerine son darbeyi indirmek için büyük bir askeri hazırlık içinde olduğunu haber alır almaz, Tûs civarına çekildi. Hemen ardından Devletâbâd civarında yapılan savaşta Moğollara yenilince Mazenderân yoluyla Abiskûn (آبِسْكَوْن) adalarına sığındı ve burada da hayatını kaybetti².

Cengiz Hân-Celâleddîn Harzemşâh Mücadelesi

Alâeddin Muhammed'in ölümü üzerine onun daha önce veliaht olarak belirlediği oğlu Celâleddin taht için aday oldu. Çünkü babası 1215 yılında Gur ve Gazne bölgelerini zapt ettiği zaman, bu yerlerle birlikte Herat, Garcistan ve Siciistan bölgelerini de onun kontrolüne bırakarak onu melik tayin etmek istemişti. Ancak bir süre sonra Celâleddin'in yetenekli olduğunun farkına vararak başkentte kendi yanında kalmasının daha uygun olacağını düşündü. Böylelikle Alâeddin Muhammed, kendisinden sonra yerine veliaht olarak kalmasını istediği kişi için de bir işaret verdi. Buna karşın babasının vefatının ardından Celâleddin'in önünde ona karşı muhalif tutumu bilinen büyük annesi Terken Hatun bir engel olarak çıktı. Çünkü o, devlet içinde söz sahibi olan etkin bir kadın olmakla birlikte belirleyici bir rolü de vardı. Öyle ki Terken Hatun, orduda Kanklı (قنقلی) Kıpçak asıllı Türklere yer verilmesinin gerektiğine inanmakla birlikte, ordu kumandanlıklarına da aynı şekilde Türk emirlerinin atanmasının isabetli olacağını düşünüyordu. Bu itibarla da ordu içinde hızlı bir şekilde tespit ettiği tercihlerinin yerine getirilmesini sağlamaya çalıştı³.

2 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 315; Reşideddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-tevârih (Târih-i Selâtîn-i Hârezm)*, tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran, 1389, s. 35-36; Mirhond, *age.*, s. 402-411; Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü't-tevârih*, tash. Mir Haşim Muhaddis, Encümen-i Asâr-ı Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1386, s. 163-164; Taneri, *agm.*, s. 230; Durak, *age.*, s. 80.

3 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 315-317; Reşideddin, *age.*, s. 35-36; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddin Harzemşâh", *İ.A. (M.E.B.)*, C. 3, s. 49; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", *T.D. V.İ.A.*, 1993, C. 7, s. 248-250; Durak, *age.*, s. 80.

Bu yönüyle de Celâleddin'in tahta geçiş durumu Terken Hatun'a bağlı gözükmekteydi ki, tam da öyle oldu. Onun taht için tercihi Celâleddin'in kardeşleri Aksultan (Ak-şâh) ve Kutbeddin Uzlagşâh'tan birisinden yana olmasına rağmen devlet ileri gelenleri, hayattayken babasının beğenisini kazanan ve bizzat kılıç kuşatılan Celâleddin'den yana tavır aldılar. Terken Hatun, devletin önemli vilayetleri Harzem, Horasan ve Mazenderân'ın da Uzlagşâh'a verilmesini istedi. Taht için kendisinin tercih edilmesinin ardından kardeşi Uzlagşâh'ın baskısı karşısında tutunamayan Celâleddin, kısa bir süre için Horasan civarına çekilmeyi uygun gördü. Harzemşâhlar Devleti, Alâeddin Muhammed sonrası bir taraftan bu iç çekişmelerle uğraşırken, diğer taraftan da Cengiz Hân ve Moğollar da yarım kalan mücadelelerini devam ettirme kararındaydılar. Öyle ki yeni hükümdar Celâleddin'in Horasan civarına çekilmesinin ardından Uzlagşâh da Moğollar karşısında tutunamayarak Horasan'a çekilmek zorunda kaldı. Kısa süre sonra Moğollar ile karşı karşıya gelen Aksultan ile Uzlagşâh bu mücadelede hayatlarını kaybettiler⁴.

Bu sıralarda Celâleddin Harzemşâh Horasan'da da kalamayarak kendisine uzun süre tutunabileceği bir yer arayışına girmişti. Bu doğrultuda önce Nişâbûr'a, daha sonra ise Gazne'ye geçmenin daha uygun olacağını düşündü. Celâleddin ve beraberinde bulunanlar bu şekilde bölgenin farklı yerlerinde kendilerine uygun yer arayışında bulunurken, başkent Gürgenç'te ise Moğol taarruzuna karşı savunma tedbirleri alınmıştı. Bu doğrultuda başkenti savunan muhafız birliğinin başında bulunan Humârtegin, emri altındaki 90.000 kişilik orduyla ancak dört ay direniş gösterebildi. Etkin mücadeleleriyle direnişi kıran Moğol birlikleri kısa süre sonra şehri ele geçirdiler. Gelişmeleri yakından takip eden Celâleddin, 1220 yılında Moğollar'ın Harzem bölgesine gelerek, başkent Gürgenç'i kuşatıp, istila ettiklerini haber alınca, daha fazla beklemenin fayda getirmeyeceğini gördü. Bunun üzerine daha önce düşündüğü şekilde hareket ederek önce Nişâbûr'a girdi. Hemen ardından da Zuzân ve Buşt güzergâhını kullanarak, Gazne'ye ulaştı ve son bir kez daha birlik vücuda getirip, Moğol ordusuna karşı koymayı hedefledi. Bu itibarla Celâleddin, emirlere ve sınır boylarındaki beylere haber yollayarak, kısa sürede kendisine katılmalarını istedi. Bu esnada Gazne'de bulunan Emin Melik, 50.000 kişilik ordusuyla Celâleddin'e bağlılığını bildirdiği gibi kızını da ona nikâhladı.

4 Cüzcânî, *age.*, C. I, s. 315-317; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, tash. Abdül-Hüseyin Nevâî, Müesses-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1387, s. 490-498; Abdü'l-Muhammed Ayatî, *Tahrir-i Târih-i Vassaf*, Pejuheşgâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalâât-ı Ferhengi, Tahran, 1383, s. 318; Yinanç, *agm.*, s. 49; V.V. Barthold, *Moğol istilâsına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul, 1981, s. 529, 535; Taneri, "Hârizmşâhlar", s. 230; Durak, *age.*, s. 80.

Bunun ardından Seyfeddin Agrak (اغراق) da 40.000 askeriyle Celâleddîn'in yanında yer alacağını gösterdi. Daha sonra bölgede bulunan Gurlu melikleri de itaatlerini bildirdi. Böylelikle etrafına çoğunluğunu Türk, Türkmen, Halaç, Hindu ve Siistanlılar'ın oluşturduğu bir ordu toplandı⁵.

Celâleddîn, Moğolların kendisinin peşini bırakmamakta kararlı olduklarının farkında olarak, bir süreliğine sıcak takipten kurtulmak için Kahire Kalesi'ne gitti. İlk olarak kalede bulunan hazineleri ordusunda bulunan askerlere dağıttıktan sonra 1221'de Gazne'ye geldi. Moğollara kolay teslim olmak istemeyen Celâleddîn, Valyan (البيان) Kalesi'ni kuşatan Moğol kumandanları Tekeçük (تكجک) ve Molghor (ملغور)'a hücum ederek bozguna uğrattı. Harzemşâh ordusu, Pervân (پروان) civarında tam kendisini toparladı denilirken, ordu birlikleri arasında savaş neticesinde elde edilen ganimetlerin paylaşılması hususunda anlaşmazlık yaşandı. Bunu haber alan Cengiz, Talikan (طالقان) hududundayken, Şiki Kutuku Noyan (شیکي قوتوقی نوین) kumandasında 30.000 civarındaki kalabalık bir orduyu daha bölgeye gönderdi. Yaklaşık bir hafta boyunca savaş düzeni almış şekilde ordular bekledikten sonra, sıcak mücadeleye giriştiler. Her iki taraftan da çok sayıda asker hayatını kaybetti. Celâleddîn, ordusunun tamamının yaya olarak mücadele etmesini fırsat bilerek ani bir hücumla Moğol birlikleri üzerine saldırıya geçti ve başarılı sonuç elde etti. Ancak bir kez daha Celâleddîn'in ordusunun sağ ve sol kanatlarını komuta eden Emin Melik ile Seyfeddin Agrak arasında savaşta elde edilen ganimetlerin tahsis edilmesi ve atların paylaşılması hususunda anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Seyfeddin Agrak, gece yarısı beraberindeki adamlarıyla ordugâhtan ayrılarak Kirman tarafına çekildi. Bunu haber alan Cengiz, yeni bir takip kuvvetini daha sevk ederek, Celâleddîn'in sıkı bir şekilde takip edilmesini emretti. Bu noktada oldukça zor durumda kalan Celâleddîn, kendisine yeni bir güzergâh ve yer bulmak için Sind Nehri civarına gelerek Hindistan'a sığınmak istedi. Çünkü babası Alâeddîn Muhammed döneminden itibaren Moğollar ile süre gelen mücadelenin seyrinde, baskın bir şekilde Moğollar lehine başarı söz konusuydu. Ancak Celâleddîn, Moğollar ile giriştiği yedi mücadelenin altısından galibiyetle ayrılmayı bildi⁶.

5 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 315-317, 419-420; Reşideddin, *age.*, s. 36-37; Barthold, *age.*, s. 535-536; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, *Mecmâu'l-Ensâh*, tash. Mîr Haşîm, Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran, 1363, s. 143; Yinanç, *agm.*, s. 49; Taneri, "Hârizmşâhlar", s. 230; Galip-Gömeç, *age.*, s. 67; Durak, *age.*, s. 80-81.

6 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 315-317; Cüveynî, *age.*, C. II, s. Reşideddin, *age.*, s. 37-38; Kazvinî, *age.*, s. 139-140; Kadî Ahmed Tetevî ve Asîf Han Kazvinî, *Târih-i Elîf*, mush. Gulamrezâ, Tâbâtâbâyî Mecdî, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Ferhengî, Tahran, 1382, C.V, s. 3690-3692; Arminius Vanbery, *Târih-i Buhara*, trc. Seyyid Muhammed Ruhânî, İntişârât-ı Suruş, Tahran, 1380, s. 156-158;

Celâleddin'in Cengiz karşısındaki durumundan oldukça endişeli olduğu görülmekteydi. Ya korku ve endişe ile bölgede kalmayı tercih edecek ya da Sind Nehri'nin derin sularından kaçarak Delhi'ye yol alacaktı. Bu doğrultuda beraberindekilerle yol almayı daha uygun gördü ve temkinli bir şekilde hareket ederek, ulaşmayı planladığı Delhi'den haber almaya çalıştı. Bir taraftan da yakınında bulunan Hindu grupların yaşadığı yerlerden ve durumlarından haberdar olmak için casuslar kanalıyla bilgiler topladı. Bu doğrultuda ilk olarak beraberinde bulunan 10 kadar adamıyla birlikte iki ferseng ileride bulunan bir Hindu topluluğu üzerine akın düzenledi. Çünkü Celâleddin, bölgede bulunduğu sırada, kendisine muhalif tutum gösterebilecek bu gruplar üzerine bir gece baskını düzenleyerek onları etkisiz hale getirmek istedi. Öyle ki bu topluluktan geriye kalan pek çok hayvanı ve silahı da ele geçirdi. Celâleddin'in bölgede bulunmasından rahatsız olan bir diğer Hindu topluluğu da iki-üç bin kişiden oluşan bir ordu hazırlayarak, hudutlarındaki bu tehlikeyi önlemek istediler. Ancak Celâleddin, beraberinde bulunan adamlarının sayısının kısa sürede iki yüz kişinin üzerine çıkmasını fırsat bilerek, bu kalabalık orduya karşı da başarılı bir mücadele ortaya koydu ve pek çok ganimet elde etti. Onun Sind Nehri ve hududunda bu şekilde başarılı neticeler elde etmesi ve ilerlemesi Hindistan'da epeyce yayılmaya başladı. Bu esnada Balale (بالله) ve Rakale (ركاله) dağında yaşayan halk da yaklaşık beş-altı bin kişiden oluşan bir birlik hazırlayarak, Celâleddin'in ilerleyişini durdurmak için hücumla geçtiler. Celâleddin, beraberindeki beş yüz atlı askerle mücadeleye giriştiği sırada Hindu ordusu dağıldı. Kısa süre sonra da bunlardan üç-dört bin kadarı onun etrafında toplanarak bağlılıklarını bildirdiler⁷.

Bu esnada Gazne civarında bulunan Cengiz Hân'a, Celâleddin'in Sind Nehri civarında önemli oranda ilerleme kaydettiğine dair haber ulaştırılınca, hemen harekete geçilmesi için orduya emir verdi. Celâleddin, her ne kadar etrafına birlikler toplamayı başardırıysa da Cengiz ve Moğol ordusunun karşısına çıkmak

Barthold, *age*, s. 539-540; Şebânkâreî, *age*, s. 143-144; *Yüan-Ch'ao Pi-Shi (Moğolların Gizli Tarihi)*, terc. Ahmet Temir, T.T.K., Ankara, 1986, s. 182; Yinanç, *agm.*, s. 49-50; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", s. 248-249; Taneri, "Hârizmşâhlar", s. 230; Salim Cöğçe, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 8, s. 698-699; M. Aziz Ahmet, *Şıyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1975, s. 112-113; Galip-Gömeç, *age*, s. 67; Durak, *age*, s. 81-82.

7 Şehâbeddin Muhammed Horendezi Zeyderî Nesevî, *Siret-i Celâleddin Mengübertî*, tash. Müctebî Minevî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1388, s. 113-114; Cüveynî, *age*, C. II, s. 143-144; Reşideddin, *age*, s. 41-42; Şebânkâreî, *age*, s. 143-144; Hondmîr, Gıyâseddin Humam ed-Din el-Hüseynî, *Hâbibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran, 1380, C. II, s. 658-659; Yinanç, *agm.*, s. 49; Durak, *age*, s. 81-84.

için kendinde güç bulamayarak Delhi'ye yöneldi. Celâleddîn kendisi açısından bakıldığında yapacak çok fazla bir şey olmadığını görünce, ailesine mensup kadınların Moğolların eline esir düşmemesi için nehre atılmalarını emretti. Onların boğulmalarının ardından beraberinde bulunanlarla, hızlı bir şekilde nehrin karşı kıyısına geçti. Onun son çare olarak Sind Nehri'ne atıldığını ve hemen ardından da karşı kıyıya geçtiğini gören Cengiz, daha önce böyle bir kimseyi görmediğini ve geçmişte de böyle bir nam sahibi kimsenin olmadığını söyleyerek, hayretini ve şaşkınlığını gizleyemedi. Hemen ardından da bir babanın oğlunun bu şekilde olması gerektiğini söyledi. Böylelikle de ateş ile suda boğulmaktan kurtularak kıyıya ulaşan Celâleddîn'in kahramanlığını beğeniyle karşıladığını ifade etti. Cengiz bu esnada karşı kıyıya geçmek isteyen Moğol birliklerinin geçişine de izin vermeyerek, geri dönüş kararı aldı. Bu geri dönüş esnasında Moğol ordusu, Melikfûr (ملکفور) hududunu yağmaladı. Aslına bakılırsa Celâleddîn, karşı kıyıya geçerek bir an evvel, Cengiz ve Moğol baskısından kurtulmak istiyordu. Bu doğrultuda ilk olarak Lahor'a, daha sonra ise Sind, Uçç ve Multan tarafına geçti. Bunun üzerine Moğol ordusu da geri dönme kararı alarak çekilmeye başladı⁸.

Bütün bu gelişmelere rağmen Cengiz Hân, Celâleddîn ile olan mücadelesinde, tam bir netice alıncaya kadar onun peşini bırakmamakta kararlıydı. Öyle ki önce oğlu Çağatay daha sonra ise bir kumandanını uhdelerine verdiği askerlerle birlikte yeniden Celâleddîn'in üzerine gönderdi. Buna karşın Celâleddîn ise kendisini emniyete alarak, Moğollar karşısında tutunmalarının imkânsızlığını görerek vaziyet alıp, Delhi'ye sığınmak için elinden geleni yaptı. Özellikle onun Multan'da bulunduğunu haber alan Moğollar, bu bölgeye saldırdılarsa da, o sıralarda bölgenin hâkimi olan Türk meliki Nâsireddin Kabaca (قباجه)'nın kuvvetleri karşısında üstünlük sağlayamadan üst bölge olarak kullandıkları Gazne'ye geri döndüler. Burada yeri gelmişken ifade etmek gerekirse, Moğollar geçtikleri güzergâhlar boyunca şehirleri, köyleri ve yerleşim yerlerini yağmalamaktan da geri durmadılar. Bu yönüyle bakıldığında Celâleddîn, Moğollar tarafından sarmal içine alınmıştı. Ancak kısa sürede kendisini bundan kurtarmayı bildi⁹.

Celâleddîn Hârzemşâh'ın Hindistan'a Gitmesi ve Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Tutumu

Cengiz Hân ile Celâleddîn Hârzemşâh çekişmesinin son aşamada uzandığı yer Hindistan oldu. Bu esnada Delhi'de Sultan Şemseddin İltutmuş bulunuyordu.

8 Nesevî, *age.*, s. 113-114; Cüveynî, *age.*, C. II, s. 144; Reşideddîn, *age.*, s. 42; Tetevî-Kazvinî, *age.*, C.V, s. 3694-3695; Yinanç, *agm.*, s. 49; Galip-Gömeç, *age.*, s. 67-68; Durak, *age.*, s. 81-84.

9 Nesevî, *age.*, s. 114; Durak, *age.*, s. 83-84.

Onun hakkında kısaca bilgi verilecek olursa; köken olarak Kıpçak Türkleri'nin Ulu-Borlu boyuna mensup idi. Küçük yaşlarda köle tüccarları kanalıyla önce Buhara'ya daha sonra Gazne'ye getirilerek satılmıştı. Nihai olarak Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed tarafından 1196'da satın alındıktan sonra, onun yanında *ser-candârluk* (*muhafız alayı başkanı*), *emir-i şikâr* (*avcı başı*) görevlerinde bulunmuştu. Daha sonra ise Beren ve Bedâun ıktalarının idareciliğinde bulunduktan sonra, azad edilen köleler içinde yer alarak *emirü'l-ümerâliğâ* kadar yükselmişti. Bu itibarla onun Gurlu Hânedanı içerisinde önemli makamlarda görev aldığı esnada, kayınpederi Aybeg de seçkin kumandanlardan birisi olarak görev almıştı. İşte İl-tutmüş'un Delhi'nin idaresini ele geçirdiği ve kendisine yol açan siyasi gelişmeler de bu sıralarda başlamıştı. Gurlu Hânedanı'nın son sultanı Muizzeddin Muhammed'in 1206'da ölmesinin ardından devletin idaresi de Kıpçak Türkleri'nden olan bu Aybeg'in eline geçti. Onun da 1210'da vefatının ardından oğlu Aram Şâh tahta çıktıysa da, devleti idare edebilecek yetenekten yoksun olmasından dolayı devlet ileri gelenlerinin isteği üzerine idare o esnada Bedâun ıktâsında bulunan ve Delhi'ye davet edilen İl-tutmüş'un kontrolüne geçti¹⁰.

İl-tutmüş'un tahta geçtiği esnada Hindistan'da tek bir siyasi hâkimiyet söz konusu değildi. Bazı bölgeler, gayrimüslim yerel yöneticiler olan Hindu race ve ranalarının idaresinde bulunurken, diğer bazı yerler de Türk ve Müslüman idareciler tarafından kontrol edilmekteydi. Bu doğrultuda Sind bölgesinde İl-tutmüş gibi Sultan Muizzeddin Muhammed'in meliklerinden Nâsireddin Kabaca bulunmakta ve Uç, Multân, Behker ile Siviştan vilayetlerini idare etmekteydi. Kabaca'nın bölgede güçlenmesinden bir diğer Muizzî meliki Tâceddin Yıldız da rahatsız olmaktaydı. O, bu esnada Gazne bölgesinin idaresini elinde bulundurmaktaydı. Kutbeddin'in ölümü sonrası baş gösteren karışıklık sırasında, Kabaca, Lahor

10 Cüzcanî, *age.*, s. 439-497; Herevî, Mevlânâ Nizâmeddin Ahmed b. Muhammed Mukîm, *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta, 1929, s. 27-28; es-Sihrindî, Yahya b. Ahmed b. Abdullah, *Târîh-i Mübârekşahî*, tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtûr, Tahran, 1391, s. 13-17; Esterâbâdî, Muhammed Kâsım Hinduşah, *Târîh-i Firîşte*, tash. Muhammed Rıza Nâsırî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1387, C. I, s. 230-232; Abdülkadir Bedâûnî, *Müntehâbü'l-Tevârîh*, tash., Mevlî Ahmed Ali Sahib, Muk. ve Eklemeler Tevfik H. Subhanî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, C. I, s. 42-43; Mîrhond, Muhammed b. Havendşah, *Târîh-i Ravzâtü's-Sâfâ*, Merkez-i Hayyam Pervîz, Tahran, C. IV, s. 645-646, 650-651; İbn Battûtâ, *İbn Battûtâ Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, Y.K.Y., İstanbul, 2005, s. 404-405; Tetevî-Kazvinî, *age.*, C. VI, s. 3833; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, T.T.K., Ankara, 1987, C. I, s. 277-278; Ahmet, *age.*, s. 161-168; Enver Konukçu, *Hindistan'daki Türk Devletleri*, *D.G.B.İ.T.*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, C. 9, s. 375-379; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K., Ankara, 2006, s. 322-323; Cöhçe, agm., s. 696-697; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, T.T.K., Ankara, 2006, s. 5; A. S. Bazmee Ansari, "İltutmüş", *T.D.İ.A.*, 2000, C. 22, s. 158-159.

civarını da ele geçirmişti. Bu açıdan bakıldığında İl-tutmuş'un Delhi'de sağlam bir idare kurabilmesi için Kuzey Hindistan'da gerçekleşen bu çekişmelerden kısa sürede kurtulması gerekiyordu. Yaşanan gelişmeler onun kısa vadede Nâsireddin Kabaca'ya karşı Tâceddîn Yıldız ile ittifak kurması şeklinde gerçekleşecekmiş gözüke de böyle olmadı. Bu esnada Harzemşâhlar Devleti'ne bağlı ordu birliklerinin 1215'te Sind Nehri civarına akın düzenlemeleri, Taceddîn'in Lahor'a çekilmesine neden oldu. Buna rağmen onun kontrolü altındaki bölgeler, Thanesâr (تهانسار) dan Pencâb'a kadar uzanmaktaydı ki, bu durum İl-tutmuş'u ziyadesiyle rahatsız etmekteydi. Çünkü İl-tutmuş, Kuzey Hindistan'da kendisine alternatif olabilecek şekilde varlığını devam ettiren ikinci bir siyasi güç ve sınır komşusu istememekteydi¹¹.

Bu itibarla bir süre sonra 1215-1216'da Şemseddin İl-tutmuş ile Tâceddîn arasında Samana vilayeti civarında bulunan Tarain (تراین) mevkiinde yapılan savaşta, Tâceddîn, yenilerek esir alındı ve Bedâun'da tutsak edildiği sırada da hayatını kaybetti. Böylelikle, İl-tutmuş, ilerisi için büyük bir tehlike olabilecek rakipten kurtuldu. Ancak onun açısından daha da önemli rakip olarak duran Nâsireddin Kabaca varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmektedir. Öyle ki Tâceddîn'den sonra, Sind bölgesindeki boşluktan yararlanan Nâsireddîn, bölge üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştı. Bu durum, İl-tutmuş'un yeniden dikkatini buraya vermesine neden oldu. Özellikle Lahor, Taberhinde ve Kuhram gibi vilayetler, taraflar arasındaki anlaşmazlığın yaşandığı ana noktalar. Ayrıca Kabaca, Delhi tarafından belirlenen orandaki vergiyi ödememekte direniş gösteriyordu. Nihai olarak 1217'de taraflar arasında yaşanan mücadelede Kabaca, bozguna uğratıldı. İl-tutmuş, hâkimiyet alanına yakın yerlerde böyle güçlü birisinin kesin olarak ortadan kaldırılması için, civarda bulunan ve Gazne ile Sind'e birbiri ardına akınlar düzenleyen Halaç meliklerini teşvik ederek, Kabaca üzerinde baskı kurmalarını istedi. İl-tutmuş'un bütün bu çabalarına rağmen, Kabaca, bölgede tutunmayı bildiği gibi, üzerine sevk edilen birlikleri de uzunca bir süre püskürtmeyi başardı¹².

11 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 309; Hâce Abdülmelik İsamî, *Fütûhu's-selâtîn*, neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras, 1948, s. 105-114; Nizâmeddîn Ahmed, *age.*, s. 28; es-Sihirindî, *age.*, s. 16-17; Esterâbâdî, *age.*, C. I, s. 232-233; Bedâûnî, *age.*, s. 43; Agha Hussain Hamadani, *The Frontier Policy of the Delh Sultans*, Publishers & Distributors, New-Delhi, 1992, s. 47-60; Bayur, *age.*, C. I, s. 277-278; Ahmet, *age.*, s. 163-169; Konukçu, *agm.*, s. 379-380; Merçil, *age.*, s. 322-323; Kortel, *age.*, s. 5-6; Cöhçe, *agm.*, s. 697-698; Ansari, *agm.*, s. 158-159; Galip-Gömeç, *age.*, s. 62-63, 66; Mehtap Şurmiç, *Târih-i Hind ez Bastan ta Hamle-i Moğol*, Uzv-ı Heyet İlmi Danişgah-ı Azad-ı İslâmî, 1388, s. 302.

12 Cüzcanî, *age.*, s. 439-497; İsamî, *age.*, s. 109-114; Nizâmeddîn Ahmed, *age.*, s. 28; es-Sihirindî, *age.*, s. 17; Esterâbâdî, *age.*, C. I, s. 233-235; Bedâûnî, *age.*, s. 43; Hamadani, *age.*, s. 47-60; Bayur, *age.*,

Burada kısaca temas edildiği üzere, Cengiz Hân ve Celâleddin Harzemşâh kadar çok yönlü bir mücadeleye girişmeye de Şemseddin İltutmuş'un da idaresi altında bulunan yerlerde mücadeleye giriştiği görülmektedir. Onun özellikle 619/1221-1222 yılında Cengiz'in önünden kaçarak Hindistan'a sığınma talebinde bulunan Celâleddin'e karşı aldığı vaziyet, kendi siyasi tarihinde özel bir yer edinmiştir. Biraz yukarıda da temas edildiği üzere, Harzemşâhlar Devleti'nin siyasi varlığını sonlandırmak isteyen Cengiz, amansız bir istila hareketine girişmişti. Birkaç kez Moğol akınlarına karşı koymak için harekete geçen Celâleddin, sonuç alamayacağını anlayarak, Sind Nehri civarına çekilmenin uygun olacağına düşündü ve hemen ardından da beraberinde bulunan adamı, Aynü'l-Mülk'ü elçi olarak Delhi'ye gönderdi. Celâleddin'in tam olarak istediği şey, kuracakları muhtemel dostluk sayesinde Moğollara karşı ortak bir cephe açmaktır. Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden İltutmuş ise nasıl bir vaziyet alacağını belirsizliği içerisindeydi. Kısa süre sonra Celâleddin'in sığınma talebini bildiren elçiler, başkent Delhi'ye geldiler. İltutmuş bir süre durum değerlendirmesi yaptıktan sonra, alacakları kararın Celâleddin kadar kendileri ve Moğollar açısından taşıyacağı önem üzerinde durdu¹³.

İltutmuş'un karşı karşıya kaldığı durum oldukça hassastı. Bu nedenle acele bir karar vermek istemediği gibi akabinde yaşanacak olası gelişmelerden de kaygı duyuyordu. Celâleddin'in sığınma talebine izin verilmesi durumunda onun bölgede meydana getireceği siyasi vahameti düşündüğü gibi, Moğollar ve Cengiz'in olası yağma ve talanlarına maruz kalma gibi bir endişesi de vardı. Kısa vadede Celâleddin'in elçisine herhangi bir cevap verilmeden Delhi'de bekletilmesinin uygun olacağını düşündü. Taraflar arasındaki mücadelenin alacağı boyuta göre elçiye olumlu veya olumsuz cevap verilmesinin faydalı olacağına karar verdi. Bu doğrultuda bir başka açıdan bakılacak olursa İltutmuş'un Celâleddin'in nüfuzundan çekindiğini düşünmek de imkân dâhilindeydi. Ayrıca İltutmuş, 1217'den itibaren mücadele ettiği ve bir türlü üzerinde hâkimiyet kuramadığı Kabaca üzerinde bir üstünlük elde edebilmek ve hatta onun Sind bölgesindeki etkinliğini kırmak için, Celâleddin'in o

C. I, s. 277-278; Ahmet, *age.*, s. 168-170; Konukçu, *agm.*, s. 380-381; Kortel, *age.*, s. 5-6; Cöhçe, *agm.*, s. 697-698; Ansari, *agm.*, s. 158-159; Galip-Gömeç, *age.*, s. 62-63.

13 Cüzcanî, *age.*, C. I, s. 315-317; Cüveynî, *age.*, C. II, s. 143-145; Reşideddin, *age.*, s. 42; Ebû'l-Fazl Allâmî, *Ayîn-i Ekberî*, edit. H. Blochmann, Printed by C. A. Lewis, at the Baptist mission press, Calcutta, 1877, C. II, s. 204; Esterâbâdî, *age.*, C. I, s. 234; Bayur, *age.*, C. I, s. 278-279; Tetevi-Kazvinî, *age.*, C.V, s. 3694-3695; Konukçu, *agm.*, s. 381-382; Ahmet, *age.*, s. 112-113, 170-171; Merçil, *age.*, s. 323; Cöhçe, *agm.*, s. 698; Kortel, *age.*, s. 5; Galip-Gömeç, *age.*, s. 68; Durak, *age.*, s. 82-83.

bölgede kalmasının faydalı olacağını düşünmüştü. Böylelikle hem Nâsireddîn gibi güçlü bir Türk emirinin siyasi nüfuzu kırılacak hem de Celâleddîn'den kaynaklı olarak Delhi ve civarında yaşanacak olası tehlikeden kurtulacaktı. Bu minval üzere İl-tutmuş, biraz zaman geçtikten sonra, Celâleddîn nezdine gönderdiği haberciler kanalıyla, hâkimiyetleri altında bulunan yerlerde, bir yer göstermelerinin mümkün olmadığını ve özürlerinin kabul edilmesini, bölgenin ikliminin de uygun olmadığını bildirdi. Ancak istemeleri durumunda kendilerine Delhi civarında bir yerin tayin edilebileceğini, sultanın da burada bir makamının olabileceğini teklif etti. Ayrıca sınır bölgesinin de onun yardımıyla isyancılardan temizlenebileceğini belirtti¹⁴.

Burada Nesevî'nin eserinde yer verdiği şekliyle İl-tutmuş'un Celâleddîn'e gönderdiği haberle onun Hindistan civarında kalmasını doğru bulmadığını şu kararıyla ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. İl-tutmuş, Celâleddîn'e Delhi civarına gelmesinin doğru olmadığını, İslâm düşmanı olan Moğolların onun asıl düşmanı olduğunu ve sıkı takipte olduklarını bildirdi. Dolayısıyla bölgedeki Müslüman bir padişahla ilişkisinin olmaması gerektiğini söyledi. Kendisinin de Celâleddîn'e karşı muhalefet etmeyi istemediğini, onun da kendisine karşı bunu reva görmemesi gerektiğini ve ona karşı kılıç sallamak istemediğini ortaya koydu. Eğer böyle bir şeye mecbur kalırsa da gereğini yapmaktan çekinmeyeceğini belirtti. İl-tutmuş, istemesi durumunda kendi kızını Celâleddîn ile nikâhlayabileceğini, bunun da aralarında bir ittifak ve dostluğa vesile olacağını söyledi. Bunun üzerine Celâleddîn de Dendek Pehlivan ile Sunkurcuk Tayisi'yi elçi olarak İl-tutmuş'a gönderdi. Celâleddîn'in asıl niyetinin farklı olduğunu anlayan İl-tutmuş ise Kabaca ve diğer meliklerle anlaşarak ortak cephe açılmasının isabetli olacağına karar verdi¹⁵.

Celâleddîn, Sultan Şemseddîn'den aldığı olumsuz haber üzerine tekrar Belâle ve Rekâle civarına döndü. Burada bulunduğu sırada daha önce kendisinden ayrılanlar yeniden onun etrafında toplandılar ve kısa süre içinde etrafında toplananların sayısı yaklaşık on bin kişiyi buldu. Bu sıralarda, Celâleddîn, Melik Tâceddîn Halac'ı orduyla birlikte Cudi Dağı (کوه جودی)'na göndererek, bölgenin hâkimi Rây Kûkâr Sengin'in kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Rây Kûkar, Celâleddîn'in talebine olumlu cevap verdiği gibi, oğlunu da orduyla birlikte sultanın hizmetine gönderdi. Sultan da, onun oğluna *Kutluğ Hani* unvanını verdi. Celâleddîn açısından bu gelişmeler olumlu olmakla birlikte, Sind

14 Cüveynî, *age.*, C. II, s. 145; Reşideddîn, *age.*, s. 42; Tetevî-Kazvinî, *age.*, C.V, s. 3695; Bayur, *age.*, C. I, s. 278-280; Konukçu, *agm.*, s. 381-383; Ahmet, *age.*, s. 170-171; Ansari, *agm.*, s. 159; Hermann Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 244-245.

15 Nesevî, *age.*, s. 120.

civarında Gurlu padişahlarının emirlerinden ve aynı zamanda Delhi Sultanı İltutmuş'un bacanağı olan Nâsireddin Kabaca bir engel olarak durmaktaydı. Aslına bakılırsa, Celâleddin'in yeni ittifak kurduğu, Rây Kukâr ile Kabaca'nın arasında da bir düşmanlık vardı. Bunun üzerine Celâleddin ilk olarak Özbektay (ازبکتاي)ın başında bulunduğu orduyu Uçç'a bir ferseng mesafede ordugâhı bulunan Kabaca'nın üzerine gönderdi. Bu sırada Kabaca'nın ordusunda 20.000 kişi bulunurken, Özbektay'ın beraberinde 7.000 kişi vardı. Özbektay'ın ani gece baskını karşısında ne yapacağını bilemeyen Kabaca'nın askerleri yenilgiye uğradılar ve hemen ardından da aralarında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Kabaca bu civarda kalmayı uygun bulmayarak Ekr u Bekr (اکر و بکر) mintikasına gitti. Onun ardından ordugâha giren Özbektay ve askerleri, hayatta kalanları esir aldıktan sonra durumu Celâleddin'e bildirdilerse de Kabaca'yı ele geçiremediler. Çünkü o bulunduğu kalede de güvende olmadığını anlayınca Multan'a gitmişti¹⁶.

Bunun üzerine Celâleddin, Kabaca'dan kendisine karşı itaatini bildirmesini, Emir Hân'ın Sind Nehri civarında yapılan savaşta kaçırılmış olan oğlu ile kızının teslim edilmesini ve son olarak da pek çok malın kendisine verilmesini istedi. Bu talepler karşısında çaresiz kalan Kabaca, istenilenleri kabul ettiğini bildirdikten sonra idaresi altında olan vilayetler üzerine Harzemşâh ordusunun taarruzda bulunmamasını istedi. Bundan sonra hava sıcaklığının artması üzerine Uçç'tan kalkan Celâleddin beraberindekilerle Cudi Dağında bulunan yaylak ile Balâle ve Rakâle civarına doğru yürüyüşe geçti. Besrâm Kalesi (قلعه بسرام)'ni kuşatma altına aldığı sırada elinden yaralandıysa da zapt etmeyi başardı. Bu esnada Moğolların yeniden harekete geçerek takipte olduklarını öğrenen Celâleddin, Kabaca'ya elçi göndererek vadettiği şekilde sefer masraflarını göndermesini istedi. Ancak Kabaca bunu kabul etmediği gibi Moğolların da gelişini fırsat bilerek, Celâleddin'e itaat etmesine gerek kalmadığını düşündü. Bunun üzerine Uçç civarına dönen Celâleddin, ordusuyla birlikte Kabaca'yı ve ona katılanları cezalandırıp şehri yağmaladıktan sonra ateşe verdi. Buradan da Duyul ile Siviştan tarafına hareket etti. Burada vali olarak görev yapan Fahreddin Salar, Harzemşâh ordu birlikleri ile yapılan mücadele sonunda Celâleddin'e bağlılığını bildirdi ve yeniden Siviştan valisi olarak atandı¹⁷.

16 Cüzcânî, *age.*, C. I, s. 315-317; Cüveynî, *age.*, C. II, s. 145-147; Reşideddin, *age.*, s. 42; Ayatî, *age.*, s. 318-319; Hondmîr, *age.*, C. II, s. 659-660; Tetevi-Kazvinî *age.*, C.V, s. 3695-3696; Ahmet, *age.*, s. 112-113; Bayur, *age.*, C. I, s. 278-280; Yinanç, *agm.*, s. 49-52; Konukçu, *agm.*, s. 380-381; Cöhçe, *agm.*, s. 698-700; Durak, *age.*, s. 85.

17 Cüzcânî, *age.*, C. I, s. 315-317; Cüveynî, *age.*, C. II, s. 147-148; Reşideddin, *age.*, s. 42-43; Tetevi-Kazvinî, *age.*, C.V, s. 3696-3697.

Celâleddîn'in Sivistan'da bulunduğu sırada Irak'ta bulunan kardeşi Sultan Gıyâseddîn'den elçi geldi. Bu elçi getirdiği haberle Irak havalisinin kendisini istediğini öğrendi. Bunun üzerine Sind civarında daha fazla kalmasının uygun olmadığını düşündü. Bu doğrultuda 1224 yılı başlarında Hindistan'dan ayrılarak Kirman tarafına gitti ve bölgenin hâkimi Barak/Borak Hacib ona bağlılığını bildirerek, kızıyla nikâhlanmasını istedi. Kısa süre sonra Fars tarafına hareket eden Celâleddîn, burada da Atabeg Said b. Zengi'nin kızıyla evlendi. Hemen ardından da Isfahan ve Irak-ı Acem tarafına doğru ilerledi ve burada bulunan kardeşi Gıyâseddin ona bağlılığını bildirdi. Celâleddîn, Huzistan ve Lûr bölgesinde de gerekli kontrolün sağlanmasının ardından, asıl hedefi olan Moğollar ile mücadeleye girişmek için harekete geçti. Bu minval üzere Abbasi Halifesi el-Nâsır li-dinillah'a elçi göndererek, kendisine bu mücadelede yardımcı olmalarını istedi. Ancak halife, onun bu talebi karşısında Irak-ı Arap civarına inebileceğinden kuşkulananarak, karşı koymak için kuvvetlerini hazırladı. Bunun üzerine Celâleddîn de halifenin ordusunu bozguna uğrattıktan sonra Bağdat civarına kadar gelip, her yeri yağmaladı. Buradan da önce Meraga'ya daha sonra ise Hemedan'a ilerledi. Celâleddîn, Cengiz önünden kaçarken, Sind civarında bu kadar hızlı bir ilerleme kaydedememişti¹⁸.

Ancak bu civardaki otorite boşluğu ile Cengiz Han'ın adı üzerindeki korku, hala canlı olarak varlığını sürdürüyordu. Celâleddîn'in hâkimiyeti altındaki yerlere geldiğini haber alan Azerbaycan atabeyi Özbek, onun karşısında duramayarak Tebriz'den çıkıp Gence'ye çekildi. Celâleddîn, Tebriz'de bulunduğu sırada, bir taraftan da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Mısır ve Suriye'de hüküm süren Eyyübî meliklerine haber yollayarak yardım istedi. Bu sırada bir taraftan da bölgeyi bir süredir tehdit eden Gürcüler üzerine sefere çıkarak, onların hâkimiyetini kırmaya çalıştı. Görüldüğü üzere Celâleddîn, Hindistan'dan ayrıldıktan sonra önüne açılan Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerine saldırdı. Onun peşini bırakmamakta kararlı olan Moğollar, 1228'de Isfahan'da onu yenilgiye uğrattılsa da istedikleri neticeyi alamadılar. Her ne olursa olsun mücadeleyi bırakmak istemeyen Celâleddîn, bu defa da Kıpçak

18 Cüzcâmî, *age.*, C. I, s. 284; Cüveynî, *age.*, C. II, s. 148-156; Nesevî, *age.*, s. 121-128, 138-140; Reşideddîn, *age.*, s. 43-46; İbnü'l-esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. XII, s. 425-427; Müstevfî, *age.*, s. 497-498; Kazvinî, *age.*, s. 139-140, 149; Anonim, *Târih-i Şâhî*, tash. Muhammed İbrahim Bastanî Parizî, İntişârât Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 2535 şâhinşâhî yılı, s. 42-45; Edib Abdullah Şirazi, *Târih-i Vassafî'l-Hazra*, muk. tash. ve tahş. Ali Reza Hacıyan Nejâd, Müessese-i İntişârât-ı Danîşgâh-ı Tahran, 1388, s. 431-435; Muineddîn Netenzî, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muînî*, haz. Pervin İstahri, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1383, s. 25; Şebânkâreî, *age.*, s. 144-145; Ayatî, *age.*, s. 319-320; Hondmîr, *age.*, C. II, s. 660-661; Tetevî-Kazvinî, *age.*, C.V, s. 3697-3699, C. VI, s. 3725-3727; Yinanç, *agm.*, s. 49-50.

Türklerine haber yollayarak, ortak düşmanları olan Moğollara karşı birlikte cephe açmayı teklif etti. Ancak bu sırada onun bir diğer düşmanı olan Gürcüler, Kıpçaklar'dan bazılarını kendi ordularına dâhil ettilerse de Celâleddin onları kendi yanına çekmeyi bildi¹⁹. Celâleddin, karşısındaki Moğol ordusunun gücünü bilerek hareket edip, İslâm dünyasının lideri olan halifeyi, Anadolu ve Suriye sultanlarını gönderdiği elçiler kanalıyla haberdâr etti. Cüzcanî'nin naklinden anlaşıldığı üzere Celâleddin, Moğol ordusunun karşısında hiçbir kalenin ve şehrin savunma yaparak başarılı olamadığını ve kendisinin Moğollar önünde İskender seddi vazifesini gördüğünü belirtti. Celâleddin birlik olmamaları durumunda ve kendisine herhangi bir askeri destek sağlanmaması halinde Moğolların önünün açılacağını ortaya koydu²⁰.

Cengiz Hân ile Celâleddin Harzemşâh arasındaki mücadelenin neticesine Şemseddin İltutmuş açısından bakıldığında o, sığınma talebinde bulunan Celâleddin'e gönderdiği mektupla birlikte içinde bulundukları sürecin oldukça hassas olduğunu bildirerek ret cevabı vermiştir. Bu cevabı verirken kaynakların da işaret ettiği üzere oldukça nazik bir dille cevap vererek, Asya'nın farklı yerlerinde egemenlik kurmuş, asil bir şehzâde için Hindistan'ın iyi gelmeyeceğini bildirmiştir. Böylelikle de İltutmuş, Celâleddin'e Delhi ve civarına yerleşerek, yeni bir oluşum imkânı sunmayacağını göstermiştir. Ayrıca, siyasi hâkimiyetinin uzandığı Delhi, Bengal, Multan vs. yerlere kadar ulaşabilecek olası bir Moğol akınının önünü kesmiştir. Çünkü Celâleddin-Cengiz çekişmesi en başından beri İltutmuş'un endişeli olduğu bir durum olduğu için, aldığı vaziyet, onun kontrolü altındaki yerlerin geleceği açısından oldukça isabetli bir tutum olmuştur. Böylelikle İltutmuş, 1210'da başladığı saltanatını başarılı bir şekilde sürdürme imkânını elde etmiştir. İltutmuş, idaresi altındaki yerlerde tam manasıyla bir kontrol sağladıktan sonra, kendisi gibi Kıpçak asıllı Türk memlûklerden oluşan Kırk Türk Memlûk (چرت ناگدنپ) ile birlikte önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Öyle ki Halaç Türkleri'nin kontrolü altında bulunan Lekhenevtî'nin idaresi kısa süre sonra İltutmuş'un eline geçtiği gibi, gayrimüslimlerin elinde olan, stratejik önemi haiz Renthenbur Kalesi'ni de zapt etmiştir²¹.

19 Cüveynî, *age.*, C. II, s. 156-184; Nesevî, *age.*, s. 140-176; İbnü'l-esir, *age.*, C. XII, s. 432-437; Müstevfî, *age.*, s. 498-500; Şirazi, *age.*, s. 435-439; Şebânkâreî, *age.*, s. 145; Ayatî, *age.*, s. 320-322; Hondmîr, *age.*, C. II, s. 661-666; Tetevî-Kazvinî, *age.*, C. VI, s. 3627-3630; Yinanç, *agm.*, s. 50.

20 Cüveynî, *age.*, C. II, s. 184.

21 Cüzcanî, *age.*, s. 439-497; Esterâbâdî, *age.*, C. I, s. 234; Bedâûnî, *age.*, s. 42-47; Hamadani, *age.*, s. 47-60; Bayur, *age.*, C. I, s. 278-282; Konukçu, *agm.*, s. 381-389; Mercil, *age.*, s. 322-323; Cöhçe, *agm.*, s. 698-701; Kortel, *age.*, s. 5-6; Ahmet, *age.*, s. 161-174; Ansari, *agm.*, s. 158-159.

Ayrıca İl-tutmuş, başlangıçtan itibaren kendisine rakip olan Nâsireddin Kabaca'nın da siyasi egemenliğini de 1230'da sonlandırarak, bölgede ve devlet içerisinde tam bir merkezileşmeyi sağlayabilmiştir. Aslına bakılacak olursa Celâleddin'in 1221-1224 yılları arasında çaresizce Hindistan'da geçirdiği zaman, Sind ve Pencâb civarında bulunan Nâsireddin Kabaca'yı bir hayli zor durumda bırakmıştır. Söz konusu bu durum ise ifade edildiği üzere İl-tutmuş'un işini kolaylaştırdığı gibi ona Hindistan Türklerini birleştirme imkânını vermiştir. Ayrıca Kabaca'nın kontrolü altında olan Sind, Uçç, Multân civarında hâkimiyet kurması, bir süre sonra İl-tutmuş'a Dibalpur ve Sind hâkimi Şehâbeddin Habeş'in de itaat etmesiyle sonuçlanmıştır. Bu sıralarda İl-tutmuş'un Abbasi Halifesi el-Mustansır billah tarafından tanınması ona bölgede ayrıca bir üstünlük kazandırmıştır. İl-tutmuş, en başından itibaren iç ve dış siyasetinde neler yapabileceğinin farkında olarak karar alıp ona göre harekete geçmiştir. Burada bahis mevzuu olan Cengiz ile Celâleddin'e karşı da aynı kararlılıkla hareket edip devletini ve halkını korumayı bilmiştir²².

İl-tutmuş'u Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere taşıyan bir diğer uygulaması da kendisinden sonra devleti idare etmesi için veliaht olarak kızı Raziye Begüm'ü aday göstermesi olmuştur. Onun bu tercihi erkek evlatları ile devlet ileri gelenlerini ve özellikle Kırklar Meclisi'nde görev alan Kıpçak Türkleri'ni rahatsız etmiştir. Onlar, İl-tutmuş'a böyle bir tercih ve tayinde bulunmasının nedenini sordukları gibi, Türk-İslâm tarihinde, bir hükümdarın taht için veliaht olarak kızını bıraktığına dair herhangi bir uygulamanın olmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine İl-tutmuş, erkek çocuklarının içki ve kumar müptelası olduklarını ve devleti idare edebilecek kabiliyete sahip olmadıklarını belirtmiştir. Onun vefatının ardından Raziye Begüm, tahta çıktıysa da saltanat süresi ancak birkaç yıl kadar sürmüştür. Onun ardından erkek kardeşleri sırasıyla 1266 yılına kadar tahta çıkmışlardır. Onların hemen ardından da İl-tutmuş'un azat edilmiş kırk Türk memlûkundan birisi olan Balaban tahtı ele geçirmiştir. İl-tutmuş bahsi toparlanacak olursa, tahta çıkışıyla birlikte başlayan azimli ve kararlı tutumunu sonuna kadar sürdürmüştür. Cengiz ve Moğol tehlikesini üzerine çekmemek için çok akıllıca hareket ettiği gibi, Celâleddin'i de nazik tutumuyla geri çevirmiştir. Olası bir Moğol tehlikesini üzerine çekmemesi, Gazneliler ile başlayan ve Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed'in Türk melikleri ile süre gelen Türk hâkimiyetini ve ilerleyişini devam ettirme imkânını vermiştir. Bu yönüyle İl-tutmuş, 1206'da Kutbeddin Aybeg'in idaresiyle

22 Esterâbâdi, *age.*, C. I, s. 235-236; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", s. 248-249; Konukçu, *agm.*, s. 380, 383-384; Ahmet, *age.*, s. 174-175; Cöhçe, *agm.*, s. 698-700.

başlayan ve 1414'de Tuğluklular'ın tarih sahnesinden çekilmesine kadar süren Türk hâkimiyetinin en başta gelen isimlerinden birisi olarak tarihte yerini almıştır²³.

Celâleddin Harzemşâh açısından sonuçlarına bakıldığında; ayrıntılarına yukarıda işaret edildiği üzere bu mücadele ile birlikte, Cengiz Hân ve Moğollar, Harzemşâhlar Devleti'nin hâkimiyet sağladığı bütün yerleri ele geçirmiştir. Öncesine bakıldığında da Cengiz, Harzemşâhlar Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip ettiği gibi, yaşanan iç karışıklık ve belirsizlikten de yararlanarak kendi egemenliğini kurmuştur. Özellikle Celâleddin'in Moğollar karşısında aldığı yenilgi, devlet adamları üzerinde etkili olmuş ve 1220 sonrası Cengiz karşısında tutunamayan ve sürekli kaçan bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bu durum da Türk ve İslâm dünyasında saygın bir yere sahip olan Harzemşâhlar'ın devlet gücüne ve saygınlığına gölge düşürmüştür. Celâleddin'in kurtuluş çaresi olarak Hindistan'ı ve Delhi'yi görmesi de onu kurtaramamıştır. Öyle ki Cengiz Hân'ın coğrafya üzerinde meydana getirdiği korku ve endişe, Delhi'de dahi hissedilmiş ve İltutmuş'un, Celâleddin'in iltica talebini kibarca reddetmesine sebep olmuştur. Böylelikle de Celâleddin'den kaynaklı olarak Delhi civarına gerçekleştirilmesi muhtemel olan bir Moğol saldırısının da önü alınmıştır. Celâleddin'in talebine olumlu bir cevap verilmemesiyle birlikte İltutmuş, kısa vadede kendi saltanatını korurken, uzun vadede de kendisinden sonra tahta çıkacak olan Delhi Türk sultanlarının hâkimiyetlerini sağlamlaştırmıştır. Eğer bu mahiyette Celâleddin'e olumlu bir cevap verseydi, kendi tahtına ve saltanatına ortak olabilecek muhtemel bir tehlikeyle karşılaşabilirdi ki kararıyla kendi geleceğini belirlemiştir²⁴. Ancak burada şu hususu da unutmamak gerekir ki Celâleddin'in Sind Nehri kıyısına gelişiyle birlikte Hindistan ve özellikle Delhi, Moğolların ve Cengiz soyunun odağı haline gelmiştir. Özellikle Delhi Türk Sultanlığı'nın Halaçlılar Hânedânı (1290-1320) ile Tuğluklular Hânedânı (1320-1414) dönemlerinde Çağataylı akınları birbiri ardına, Pencâp, Multân, Lahor ve hatta Delhi önlerine kadar ulaşmıştır.

Bu cümleden olarak Celâleddin, Hindistan civarında beklediği desteği göremediği için ifade edildiği üzere yönünü Irak tarafına çevirmiştir. Onun Hindistan'da bulunduğu veya çıkmaya hazırlandığı sıralarda, Moğol birlikleri, hızlı hareketleri ve güçleriyle birlikte Horasan, Gazne ve civar yerleri istila ettikten sonra, 1222-1223 yılında Çin'e geçmek için İltutmuş'un idaresi altındaki yerlerden geçiş

23 İbn Battûtâ, *age.*, s. 405-407; Konukçu, *agm.*, s. 380-389; Ahmet, *age.*, s. 161-174, Cöhçe, *agm.*, s. 698-700; Merçil, *age.*, s. 322-324; Kortel, *age.*, s. 5-7.

24 *Cüveynî, age.*, C. II, s. 144-145; Ahmet, *age.*, s. 112-113; Konukçu, *agm.*, s. 380-381; Cöhçe, *agm.*, s. 698-700; Durak, *age.*, s. 85.

izni istemişlerdir. Bu doğrultuda Cengiz, Delhi'ye elçi gönderip, Lekhenevti üzerinden Kamrup güzergâhını takip ederek, Çin'e ulaşmak istediğini bildirdi. Moğol elçisinin katına ulaşması üzerine İl-tutmuş, taleplerine izin verilmesinin mümkün olmadığını bildirerek geri çevirmiştir. Bunun üzerine Moğollar, Çin, Tamgaç ve Tingit havalisindeki isyanlardan dolayı Lab güzergâhını takip ederek, geri dönmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla İl-tutmuş'un Moğollara verdiği bu ret kararı tazeliğini koruduğu için Celâleddîn'e sığınması için olumlu bir cevap verecek olursa bunun Moğollar'ın tepkisine neden olacağını düşünmüştür. Bu yönüyle bakıldığında İl-tutmuş'un kısa vadede Celâleddîn'e karşı denge politikası takip etmesi zorunluluk halini almıştır. Ancak Celâleddîn'in beklemeye sabrı olmadığı gibi sığınmadan da öte, hızlı bir şekilde Cengiz'e karşı ortak cephe açılmasını istemiştir. Buna karşın daha on beş yıl öncesine kadar Sultan Muizzeddin Muhammed'in meliki olan İl-tutmuş'un Cengiz ve Celâleddîn gibi iki büyük hükümdarın mücadelesinde taraf olma durumu, onun açısından oldukça hassas bir gelişme olmuştur²⁵. Ayrıca Celâleddîn'in Hindistan'a gelişi ve Cengiz Hân'ın ordusuyla karşılaştığı yer, daha sonraki dönemlerde Çöl-i Celâli olarak adlandırılmıştır²⁶.

Nakledildiği üzere Celâleddîn Harzemşâh'ın Cengiz Hân ve Moğollar'ın önünden kaçarak uzandığı Hindistan ve civarı, ona buralarda yerleşme fırsatı sunmamıştır. Bunun üzerine Hindistan'dan çıkarak geldiği Irak ve Kafkas coğrafyaları da onun tutunabileceği yerler olamadı. Ancak Celâleddîn'in Moğollar ile mücadelesi, onu Türk ve İslâm tarihinde önemli yerlere taşımıştır. Aslına bakılırsa Celâleddîn'in söz konusu kaçıışı, Harzemşâhlar Devleti'nin hâkim olduğu yerler üzerinde olduğu kadar, Irak, İran, Gürcistan, Anadolu ve Suriye gibi yerler üzerinde de tesirli olmuştur. Son çare olarak Selçuklu ve Atabeylikler'den destek almayı ümit etmiştir. Buralardaki gelişmelerle de yakından ilgilenerek, kendisine yeni alanlar açmaya çalışmıştır. Onun bu teşebbüsüne bölgede bulunan Selçuklu Devleti ile Atabeylikler fırsat vermemiştir²⁷. Harzemşâhlar Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bu gelişmeler üzerine onların bakiyesi olan Harzem Türkleri'nin bir kısmı Mısır ve Şam'a giderek, burada bulunan idarecilerin hâkimiyeti altına girmişlerdir²⁸.

25 Bayur, *age.*, C. I, s. 278-279; Ahmet, *age.*, s. 112; Konukçu, *agm.*, s. 381-382; Cöhçe, *agm.*, s. 698; Durak, *age.*, s. 84-85.

26 Kemâleddin Abdü'r-rezzak Semerkandî, *Matlâü's-Sâ'deyn ve Mecmûâ-i Bahreyn*, tmm. Abdü'l-Hüseyn Nevâyî, Müessesese-i Mütâlaat ve Tahkikât-ı Ferheng-i Pejûheşgâh, Tahran, 1372, s. 749-750.

27 Yinanç, *agm.*, s. 52.

28 Cüzcânî, *age.*, C. I, s. 296, 317.

Bunların bir diğer kısmı ise Selçuklu Sultanı Sultan I. Âlâeddin Keykubâd'ın hizmetine girerek, Erzincan, Amasya, Lârende ve Niğde taraflarına yerleştirildiler. Kısa süre sonra Celâleddin'in hayatını kaybetmesinin ardından Harzemşâhlar Devleti de dağılmıştır²⁹. Kafesoğlu'nun ifadesiyle Harzemşâhlar Devleti'nin yıkılması, Türk ve İslâm dünyasına çok şey kaybettirmiştir³⁰.

Özellikle Celâleddin'in Sind Nehri civarına gelmesi, Moğolların ve Cengiz Hân'ın önüne yeni bir mücadele alanı olarak Hindistan'ı açmıştır. Bu gelişme Moğolların istilacı yönleri itibarıyla bölge açısından tehlike yaratsa da, Cengiz'in ağır baskısı altında tutunamayan Müslüman Türklerin Kuzey Hindistan'a göç etmelerinin önünü açmıştır. Bunun üzerine bölgenin hâkim unsurları olan Türk sultanlar Nâsireddin Kabaca ile Şemseddin İltutmuş tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Orta Asya'dan Hindistan yönlü bu Türk akını Emir Timur'un Asya'da kurduğu güçlü egemenliğe kadar aralıksız devam etti. Bu göç hareketi beraberinde asırlarca devam edecek olan Türk kültürünün yayılmasına ve yerleşmesine de zemin hazırlamıştır³¹.

29 Yinanç, agm., s. 49; Taneri, "Hârizmşâhlar", s. 230.

30 İbrahim Kafesoğlu, *Harezşâhlar Devleti Tarihi*, TTK. Ankara 2000, s. 291.

31 Bayur, *age.*, C. I, s. 279; Durak, *age.*, s. 85-86.

Kaynaklar

Ahmet, M. Aziz *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1000 Temel Eser, İstanbul 1975.

Allamî, Ebû'l-Fazl *Ayîn-i Ekberî*, edit. H. Blochmann, Printed by C. A. Lewis, at the Baptist mission press, Calcutta 1877.

Anonim (2535). *Târîh-i Şâhî*, tash. Muhammed İbrahim Bastanî Parizî, İntişârât Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran.

Ayatî, Abdü'l-Muhammed *Tahrir-i Târîh-i Vassaf*, Pejugeşgâh-ı Ulum-ı İnsanî ve Mütalâât-ı Ferhengi, Tahran 1383.

Barthold, V.V. *Moğol istilâsına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981.

Bayur, Yusuf Hikmet *Hindistan Tarihi*, T.T.K., Ankara 1987, C. I.

Bazmee, A. S. Ansari, "İltutmış", *T.D.Vİ.A.*, C. 22, 2000, s. 158-159.

Bedâûnî, Abdülkadir (1380). *Müntehâbü't-Tevârih*, tash. Mevlevî Ahmed Ali Sahib, muk. ve ekl. Tevfik H. Subhanî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, C. I.

Cöhlce, Salim (2002). "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, 1912, s. 689-730.

Cüveynî, Ata Melik Alâeddin b. Bahâeddin Muhammed b. Şemseddin Muhammed *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, tash. Mirza Muhammed, Luzac & Co, London, C. I-II-III.

Cüzcanî, Minhâc-ı Sirâc (*Tâbâkât-ı Nâsirî*, Tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389.

Durak, Neslihan (*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

Es-Sihrindî, Yahya b. Ahmed b. Abdullah *Târîh-i Mübârekşahî*, tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1391.

Esterâbâdî, Muhammed Kâsım Hinduşah *Târîh-i Firişte*, tash. Muhammed Rıza Nâsirî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387.

Galip, Mübarek - Gömeç, S. Yağmur *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Hamadani, Agha Hussain *The Frontier policy of the Delhi Sultans*, Atlantic Publishers ve Distributors, New-Dehli 1992.

Hemedânî, Reşideddin Fazlullâh (*Câmiü't-tevârih (Târih-i Selâtîn-i Hârezm)*), tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, Tahran 1389.

Herevî, Mevlânâ Nizâmeddin Ahmed b. Muhammed Mukîm *Tabâkât-ı Ekberî*, By de Calcutta, 1929..

Hondmîr, Gıyâseddin Humam ed-Dîn el-Hüseynî *Hâbibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380.

Hull, Mary *İmparator-i Moğol*, trc. Nadir Mîr Saidî, İntişârât-ı Kaknüs, Tahran 1386.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed *İbn Battûtâ Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Y.K.Y., İstanbul 2005.

İbnü'l-esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. XII.

İsâmî, Hâce Abdülmelik *Fütûhu's-selâtîn*, neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras 1948.

Kafesoğlu, İbrahim (2000). *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, T.T.K. Ankara.

Kazvinî, Yahya b. Abdüllatif *Lübbü't-tevârih*, Tash. Mir Haşim Muhaddis, Encümen-i Asâr-ı Mefâhîr-i Ferhengî, 1386.

Konukçu, Enver (1992). "Hindistan'daki Türk Devletleri", *D.G.B.İ.T.*, Çağ Yayınları, İstanbul, C. IX, 1992, s. 373-521.

Kortel, S. Haluk (2006). *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, T.T.K., Ankara.

Köprülü, M. Fuad, "Cengiz Han", *İ.A. (M.E.B.)*, C. 3, İstanbul 1993, s. 91-100.

Kulke, Hermann-Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K., Ankara 2006.

Mirhond, Muhammed b. Havendşah. *Ravzâtü's-Sâfâ*, Tash. Tahş. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtûr, C. IV. Tahran 1380.,

Müstevfi, Hamdullah, *Târih-i Güzide*, tash. Abdül-Hüseyn Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1387.

Nesevî, Şehâbeddîn Muhammed Horendezi Zeyderî. *Siret-i Celâleddîn Mengübertî*, tash. Müctebî Minevî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1388.

Netenzi, Muineddîn, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muinî*, Haz. Pervin İstahri, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1383.

Semerkindî, Kemâleddîn Abdü'r-rezzak, *Matlâü's-Sâdeyn ve Mecmûâ-i Bahreyn*, tmm. Abdü'l-Hüseyn Nevâyî, Müessesesi-i Mütâlaat ve Tahkikât-ı Ferheng-i Pejûheşgâh, Tahran 1372.

Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmû'ul-Ensâb*, tash. Mîr Haşim, Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir-i Kebir, Tahran 1363.

Şirazî, Edib Abdullah, *Târih-i Vassafî'l-Hazra*, tash. Ali Rezâ Hacıyan Nejâd, Müessesesi-i İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran 1388.

Şurmiç, Mehtap (1388). *Târih-i Hind ez Bastan ta Hamle-i Moğol*, Uzv-ı Heyet İlmî Danişgah-ı Azad-ı İslâmî.

Taneri, Aydın (1993). "Celâleddîn Hârizmşâh", *T.D.Vİ.A.*, C. 7, s. 248-250.

_____, (1997). "Hârizmşâhlar", *T.D.Vİ.A.*, C. 16, s. 228-231.

Tetevî, Kadı Ahmed-Kazvinî, Asıf Han (1382). *Târih-i Elfi*, mush. Gulamrezâ Tâbâtâbâyî Mecid, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Ferhengî, Tahran.

Vanbery, Arminius (1380). *Tarih-i Buhara*, trc. Seyyid Muhammed Ruhânî, İntişârât-ı Suruş, Tahran.

Yadigâr, Ahmed (1390). *Târih-i Şahî (Târih-i Selâtîn-i Afagine)*, tash. Muhammed Hidâyet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.

Yinanç, Mükrimin Halil "Celâleddîn Harzemşah", *İ.A. (M.E.B.)*, C. 3, s. 49-53.

Yüan-Ch'ao Pi-Shi (Moğolların Gizli Tarihi), terc. Ahmet Temir, T.T.K., Ankara, 1986.

Sorunlu Türk Bölgelerine Yönelik Türk Dış Politikası: Uygur, Ahıska Türkleri ve Kırım Türkleri Örnekleri

Burcu Tugay*

Giriş

Çin Hükûmeti tarafından insan hakları ihlallerinin yanında çeşitli haksızlıklara maruz kalan Uygur Türkleri belki de dünyada en çok şiddet gören milletlerdendir. Sadece kendi bölgelerinde kendi millî kültür, gelenek ve göreneklerini yaşayamayı amaçlayan ve soydaş topluluğumuz olan bu milletler günümüze kadar gelen süreçte yıllardır insanlığa hiçbir şekilde sığmayan eylemlere maruz kalmışlardır. Çin Hükûmeti, Sovyet Rusya'nın döneminde yaptığı asimilasyon politikalarından yola çıkarak belki de Sovyet Rusya'yı geri planda bırakacak stratejilerle Türk topluluğu olan Uygur milletlerine yönelik aşırıcı politikalar izlemiştir.

Dünya tarihine önemli bir etkisi olan SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rus olmayan toplulukları asimile etmek politikaları özellikle Orta Asya ve Kafkasya gibi bölgelerde etkisini göstermiştir. Bu asimilasyon politikaları ekonomi, kültür, dil, zorunlu göç olarak gerçekleşmiştir. SSCB'nin dağılışının ardından Türk cumhuriyetlerinin iskân edilmeleri sonucu oluşan problemler ve bu problemlerin vatana dönüş mücadelesine etkisinin ele alındığı bu incelemede tarihsel süreç içerisinde yaşanan sorunlara kimlik, azınlık hakları gibi meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Ahıska Türkleri ve Kırım Türkleri Osmanlı tarihinin bir parçası olarak bu asimilasyon politikalarını yaşamış ve bu politikaların etkilerini bugüne kadar taşımaktadırlar. Bu topluluklardan bazı kesimlerden hala vatandaşlık hakkını kullanamayan, ikamet ettiği bölgede haklarını kullanamayan, hak ve özgürlükleri kısıtlanmış ve baskı altında olan topluluklar olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu makalede bu toplulukların kısaca tarihsel süreçleri ele alınacak ve söz konusu sıkıntılarına ve sıkıntılara yönelik çözüm arayışlarına ışık tutulacaktır. Ahıska ve Kırım Türklerinin yaşadıkları bölgeler ve bölgelerde yaşadıkları

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, burcutugay@hotmail.com ORCID: 0000-0002-3106-0466

problemler değerlendirilecek ve soydaş topluluk olarak gördüğü bu topluluklara yönelik Türkiye'nin de söz konusu milletlerin hak arayışlarına yönelik politikalarına yer verilecektir. Türkiye'nin Türk milletlerinin haklarını korumak ve onların barış ve refah içerisinde yaşamak için gerçekleştirdiği süreçler değerlendirilecek ve bu milletlere yönelik algısı analiz edilecektir. Aynı zamanda Türkiye'nin söz konusu topluluklara yönelik kültürel pota görevi görmesi üzerinden eğitimde, kültürde bir ileri seviyeye geçiş için değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Dış politikasına yönelik bir şok olarak SSCB'nin yıkılışının ardından Türkiye Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanması ile Türkiye'ye uluslararası platformda daha çok önem atfedilecektir. Bu anlamda özellikle Demirel'in Adriyatikten Çin Seddi'ne vurgusu konunun ehemmiyetini göstermektedir. Görüldüğü üzere Türkiye bu süreçle birlikte ister istemez bir vizyon ve misyon sahibi olmuştur. Özellikle Türkiye'nin bu topluluklarla dil, din ve etnik bakımdan yakınlığı ve laikliği benimsemiş bir ülke olarak rol model bir ülke olması Türk topluluklarının haklarını savunmada öncül bir oynamasına yardım eden bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Türkiye bu topluluklara yönelik hassasiyetini çeşitli sivil toplum kuruluşları, akademik, resmî ve sivil zirveler ile gerçekleştirmekte ve uluslararası alanda söz konusu ülkelerin hakları konusunda çekimser davranmamaktadır. Hatta yeri geldiğinde üzerine sorumluluk alarak iskanlı göç ile söz konusu milletlerin vatandaşlarına sahip çıkmış ve onları vatandaşlık sahibi yapmıştır.

Uygur Türkleri Hakkında

Doğu Türkistan Çin yönetimi altında resmi adı “Sincan Uygur Özerk Bölgesi” (Xinjiang Uygur Otonom Rayonu) olarak 1955 yılında Asya kıtasının merkezinde kurulmuştur. Yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olan bölgeye hâkimiyet, aslında bir anlamda dünyanın en zengin ve stratejik bölgesine de sahip olmak gibi önemli bir anlam ifade etmektedir.¹

Çin Hükûmeti, Doğu Türkistan'ın coğrafi adını ve kimliğini kabul etmemiş ve bölge toplumunun tarihsel geçmişi içerisinde Çin toprağı olduğu ifade ederek Türkistan adını reddetmiştir. Nitekim bölgenin adını yeni bölge veya yeni kolonileştirilen bölge anlamına gelen Sincan adını vermiştir.²

1 Alyılmaz, C.(2010) DOĞU TÜRKİSTAN. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 159.

2 Altın, Öztürk G. (2013). Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Doğu Türkistan Ve İnsan Hakları İhlalleri. Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, s. 69.

Çin Devleti, Doğu Türkistan'da millî ahali ve yer isimlerini uydurma Çin isimleri ile değiştirmiş, bölgede bulunan Türk ve Tibet gibi milletleri yok ederek yerlerine Çin kolonilerini yerleştirmek için çeşitli zulümler uygulamış³, yine bu milletlerin söz, basın, seyahat gibi hak ve hürriyetlerden mahrum kalmasına sebep olacak politikalar izlemiştir.⁴ Bu politikaların çoğunu ve hatta daha fazlasını Sovyet Rusya'nın çeşitli Türk topluluklara uyguladığını söylemek mümkündür. Nitekim Sovyet Rusya da çeşitli toplulukların millî şuurunu kaybetmesi için kendi tasarladığı milliyetler ve cumhuriyetler meydana getirmiş, alfabelerini Ruslaştırmış ve din ve tarihlerinde çeşitli tehdit edici Doğu Türkistan'da 1949 yılından beri Çin'in resmî politikalarından ve baskıcı kanunlarından kaynaklanan nedenlerle yoğun bir şekilde insan hakları ihlalleri suçu işlenmektedir.⁵ Aslında 1930'lu yıllarda Çin Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'a yönelik nüfus yerleştirme politikası gerçekleşirken Doğu Türkistan halkı, Çin devleti Doğu Türkistan'ı herhangi bir eyaleti olarak gördüğünü ve Çin halkı içerisinde bir ekalliyet olarak değerlendirdiğini görebilmekteydi. Yine Çin devleti, Doğu Türkistan'ın millî kalkınmasına önem vermemekte ve siyasi ve idari işlerde bölge halkının iştirakini engelleme çaba içerisinde bir siyaset izlemektedir.⁶

Çin anayasasında yer alan “Vatandaşların kanun önünde eşit olması” defalarca kez ihlal edilmiş, zengin bölgelere ve iş alanlarına Çinliler yerleştirilmiştir. Anayasasında yer alan “Her Çin vatandaşı din ve inanç özgürlüğüne sahip” hükmü de çeşitli baskılar neticesinde defalarca ihlal edilen alanlardan olmuştur.⁷

Siyasi tutuklamalar uluslararası adalet standartlarından uzak bir şekilde yargılanmış, cezalar ve idamlar keyfi hallere bırakılmış⁸ ve özellikle ölüm cezası halkı sindirmek için kabahatlerin dahi ölümle cezalandırılması gibi kolayca verilebilen bir hüküm olmuştur. Tüm bu durumlar Uluslararası kamuoyundan tecrit bir şekilde var olmamış Uluslararası Af Örgütü'nün resmî kayıtlarında yer almıştır. Bu hukuki caydırıcılıkların yanında Çin'de Türk milletine yönelik toplu kürtaj uygulamaları, organ satışları ve tutukluların sayısının orantısız şekilde artışı da hesaba katmak gerekir.⁹

3 Alyılmaz, *age.*, s. 161-163.

4 Alptekin, İ. Y. (1999). Unutulan Vatan: Doğu Türkistan. Seha Neşriyat ve Ticaret AŞ, s. 16-17

5 Kuzu, B. "Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri". Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 48.

6 Alptekin, *age.*, s. 41.

7 Altın, *age.*, s. 72.

8 Altın, *age.*, s. 73.

9 Kuzu, *age.*, s. 49.

Çatışmalarda yaralanan Türkler devlet hastanelerine kabul edilmemiş evlerinde tedaviye mahkum bırakılmış ve zaman zaman kan kaybından ölümler gündeme gelmiştir. Ölenlerin ise yakılması durumu bu milletlerin ne dinine ne de örf ve adetine uyumlu bir görüntü sergilemiştir. Yine tutuklanan çoğu kişinin nerede olduğu hakkında bir bilgi edinilememiş, tutuklulara yönelik çıırılçıplak kamuoyunda sergilemek gibi insan onuruna yakışmayacak düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Af Örgütü'nün kayıtlarına göre 1994 yılında 2780 ölüm cezası verilmiş ve 2050 kadarının infazı gerçekleştirilmiştir.¹⁰

Uygurların hakimiyetinde olan bölgelere ücretsiz veya ucuz tohum ve toprak vererek vergiden muaf tutarak Çinlileri yerleştirme politikası asimilasyon politikasının önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Böylece Uygurların arazileri zorla ellerinden alınarak onlara daha verimsiz topraklarda barınma hatta ülkeden sürülme gibi yapılandırılmaları uygun görmektedir.¹¹ Böylece Uygur bölgelerinde Çinlilerin nüfusu yükseltilerek Uygur Türkleri azınlık haline getirilmeye çalışılmıştır. Burada amaç, esasen Türk kimliğini yok etmek olmuştur. Zaten muhtar Cumhuriyet'in adında Türk değil de ayrı bir ırkmış gibi Uygur ifadesinin kullanılması da bunu ifade etmektedir.¹² 1979 yılından itibaren gerçekleştirilen aile planlaması politikası ile çocuk yapma yasağı getirilmiş, çocuk yapma yaşı ve sayısı devlet kontrolüne girmiştir. Kentsel alanda tek çocuk ve kırsal alanda en fazla iki çocuk kısıtlamasına uymayanlara ağır yaptırımlar uygulanmış, kotayı geçen ailelerin çocukları katledilmiştir.¹³

Doğu Türkistan Türkleri yıllarca komşuları, ırkları ve dindaşları ögelere yer vermiştir.¹⁴ dahil dünya ülkelerinden hiçbirisi tarafından himaye edilmek istenmemiş ve seslerinin yeterince duyulmadığından şikayet etmişlerdir.¹⁵ Bölgede yaşayan halkların savunulması ve zulmün önlenmesine yönelik yaşanan başarısızlığın altında yatan birçok etken olsa da zamanında Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Türk boyları Türk üst kimliğinde birleşemediklerinden günümüze dek milli ve güçlü bir organizasyon gerçekleştirememeleri önemli bir etkidir.¹⁶

¹⁰ *Age.*, s. 50.

¹¹ Altın, *age.*, s. 70.

¹² Alyıldız, *age.*, s. 161.

¹³ Altın, *age.*, s. 70.

¹⁴ Alptekin (1999), *age.*, s. 29.

¹⁵ Alptekin (1999), *age.*, s. 9.

¹⁶ Alyıldız, *age.* s. 160.

Sonuç olarak Çinliler, Rusların Batı Türkistan'da gerçekleştirdikleri Türk üst kimliğinin parçası olarak Tatar, Özbek, Kırgız gibi bölme parçalama yani “etnogeneze politikası”nı Doğu Türkistan Türklerine uygulamışlardır.¹⁷

Çin Baskısına Yönelik Türk Dış Politikası

Uygur Türkleri Doğu Türkistan'da Çin Hükümeti tarafından gerçekleştirilen siyasi, ekonomik ve sosyal baskı karşısında çeşitli kanallar yoluyla davalarını tüm dünyaya deklare etmek istemişlerdir. Bazen bu kanallar yasal ve haklı bir aşama olarak uluslararası arenada yer alırken bazen de radikal bir kısım örgütlere katılarak şiddet eğilimli bir yolu tercih etmişlerdir. Dünyada Uygur Türklerinin haklı davalarını savunan bir kısım sivil toplum örgütleri, Çin baskısının karşısında Uygur Türklerinin zor günler yaşadığı konusunda ve insan hakları ihlallerinin ciddi boyutlara ulaştığı konusunda dünyada görüş birliği yaratabilmiştir. Bu sivil toplum örgütlerinden bazıları Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği, Doğu Türkistan Vakfı, Dünya Uygur Kurultayı ve Doğu Türkistanlılar Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği'dir. Ayrıca 1949 yılında komünistlerin Doğu Türkistan'ı işgalinden sonra Hindistan'a iltica eden ve sonra Türkiye'ye yerleşen İsa Alptekin İstanbul'da “Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti”ni kurmuştur. Alptekin, Türkistan'ın haklı davasının tanınması amacıyla birçok kongreye katılmış ve Doğu Türkistan davasının BM'ye intikal ettirilmesine yönelik çaba göstermiştir.¹⁸

Türkiye'nin dünya siyaset ve ekonomisinde Çin kadar ağırlığı yoktur. Ancak Türkiye, Avrasya bölgesinde önemli bir tampon bölge görevi görmektedir. Bu anlamda aslında Çin için de Türkiye ile yakınlaşmak oldukça önemlidir.¹⁹ Doğu Türkistan sorununun başından beri Türkiye, Uygur Türklerinin haklılığını ulusal zeminde gündeme getirmişse de uluslararası kamuoyunu etkilemede tek başına ciddi bir mesafe katedememiştir. Burada Çin devletinin Uygur Türklerini radikal terör örgütlerine üye oldukları konusunda dünya kamuoyunu etkilemesi ve Çin'in uluslararası alanda etkin bir pozisyonda olması gibi pek çok faktör önemli rol oynamaktadır.

Türkiye zaman zaman dış işleri bakanları düzeyinde zaman zaman cumhurbaşkanlığı düzeyinde konuya yaklaşım göstererek Uygur Türklerinin haklı davalarını savunmakta ve bir kısmını Türkiye'ye yerleştirmektedir. Doğu Türkistanlılar Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Genel Başkanı Seyit

¹⁷ Alyıldız, *age.* s. 162.

¹⁸ Alptekin (1999), *age.*s. 5.

¹⁹ Selçuk Çolakoğlu, Türkiye-Çin İlişkileri: Tek Taraflı Aşk mı?, *Ortadoğu Analiz*, 4(45), s. 56

Tümtürk, son yıllarda Türkiye de Uygur Türklerine yönelik ciddi bir kamuoyu hassasiyeti oluştuğunu ifade ederek durumu teyit etmektedir. Türkiye, Uygur Türklerin durumunu ulusal bir hassasiyetle değerlendirirken Çin Hükümetini de tam anlamıyla karşısına almamakta ülkesinin menfaatleri ve Uygur Türkleri hakkında müzakerelerde manevra alanı yaratmak amacıyla zaman zaman belli konularda Çin hükümetini desteklediğini güvenceler vererek ve hatta zaman zaman Uygur Türklerinden tepki alsa da “Tek Çin” politikasına destek vererek ve teröre karşı attığı adımları takdir ederek ılımlı bir politikayı inşaa etmektedir.²⁰ Aynı şekilde Çin de güvenlik ve terörle mücadele alanlarında Türkiye ile işbirliği çağrısında bulunmakta ve ikili diyalog hem güvenlik hem diğer alanlarda canlı tutulmaya çalışılmaktadır.²¹ Türkiye, bu politikasıyla hem Panislamizm hem de Pantürkizm gibi algılamalardan uzak durmak niyetiyle uzlaştırıcı ve yapıcı bir tavırla meseleyi ele alarak konuyu uluslararası gündeme taşımayı ve STK’lar düzeyinde değerlendirmeyi tercih etmektedir. Bu hem Türkiye’nin ekonomik ve siyasi geleceği için hem de Uygur Türklerinin geleceği için en iyi çözüm yolu olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye, 1990’ların ortasından itibaren bölgede Rusya ve Çin’le işbirliğine daha fazla önem veren bir anlayış ile askeri, siyasi ve ekonomik alanda Çin’le yakınlaşma stratejisini benimsemiştir.²² Çin, siyasi ve ekonomik anlamda Türkiye’den çok daha fazla ağırlığı olan bir ülke olarak meseleleri ele alış biçimi ve istikrarı sorunların çözümüne yönelik oldukça belirleyicidir. Ancak ikili ilişkilerde Türkiye’nin dengeyi bir şekilde sağlaması gerekmektedir.²³

Oyuncak fabrikasında ortaya çıkan olayların ardından birçok Uygur Türkü öldürülmüş ve çoğu saldırganlar cezalandırılmamıştır. Bunun üzerinde Uygur Türkleri, demokratik tepkilerini ortaya koymak, saldırganların cezalandırılmasını talep etmek üzere 5 Temmuz 2009 günü Doğu Türkistan’ın (Şincan Uygur Özerk Bölgesi) başkenti Urumçi’de Üniversite önünden bir protesto yürüyüşü gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine tekrar kanlı bir müdahale ile 5 Temmuz 2009 Urumçi olayları meydana gelmiş ve protesto Çin Güvenlik Güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve kamuoyunun bilgisi dahilinde katliam gerçekleştirilmiş, zırhlı araçlarla göstericiler dağıtılmış, çiğnenmiş ateş açılmıştır.²⁴ Bu katliamda

20 <http://www.dw.com/tr/çavuşoğlu-çine-güvence-verdi/a-39958366>

21 <http://www.dw.com/tr/çinden-erdoğana-terörle-mücadele-çağrısı/a-38836285>

22 Çolakoglu. *age.s.* 56.

23 Çolakoglu. *age.s.* 64.

24 İsmail Cengiz. 5 Temmuz Urumçi Olayları Sonrası Doğu Türkistan. Erişim Tarihi 14.07.2012 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4919>

200 Uygur Türkü'nün öldüğü Çin resmî makamlarınca ifade edilse de Uygur Türkleri bu sayının bin civarında olduğunu vurgulamaktadır.

Çin hükümetinin Doğu Türkistan'da yaşattığı baskıcı yönetim soydaş topluluğu olan Türkiye'yi de ciddi boyutta endişelendirmekte ve özellikle dinî baskıların millî kimliklerini kaybetmesi tehdidi altında olan soydaşlarına yönelik yapılan zulümlere dünyadan önemli bir tepki gelmemesi zaman zaman Türkiye'nin Çin ile birebir ilişkilerini etkilemiş ve bazen de Türkiye devleti elini taşın altına koymanın yollarını aramıştır. Çin ve Türkiye G-20 üye ülkeleri olduğundan aralarındaki meseleler de aslında sağduyulu bir şekilde ve küresel olarak ele alınmalıdır.²⁵

Ahıska Neresidir ve Ahıska Türkleri Kimlerdir?

Ahıska, bugün Gürcistan sınırları içinde bulunan, yaklaşık 39.000 nüfusa sahip olan ve Gürcüler arasında Mesket/Samtskhe olarak tanımlanan tarihi bir bölgedir. Bundan dolayı Ahıska Türkleri, Mesket Türkleri olarak da anılmaktadır.²⁶ Ahıska Türklerinin Ahıska bölgesindeki varlıklarının tarihçesi çok eskidir. Bazı uzmanlara göre Ahıska Türklerinin siyasi varlığından ancak geç dönemlerde söz edildiği ifade edilirken, etnik açıdan bölgedeki Türk varlığının milattan öncelere dayandığı ifade edilmekte ve 12. yüzyıldan itibaren kuzeyden gelen Kıpçak Türklerinin buraları yurt edindiği bilinmektedir.²⁷ 250 yıl Osmanlı idaresinde kalan Ahıska, Anadolu'nun doğal uzantısı olmuş ve Osmanlı kayıtlarında Ahıska vilayeti olarak geçmiştir. 1828'de Rus işgalinden sonra Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Kafkas Türklerinin iletişimine hakim olmak stratejisi ile Ermenileri bölgeye yerleştirmesi neticesinde bölge genelinde çoğunluk Ermenilere geçmiştir.²⁸ Çeşitli zamanlarda bölgenin hâkimiyeti el değiştirmiş, her ne kadar 16. yy'da Osmanlı hakimiyetinde ise de 1921 yılında Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması sonucu bölge yeniden Rusya'ya bırakılmıştır.²⁹ Ahıska Türkleri, İkinci Dünya Savaşı sırasında 1944 sürgününe kadar anavatanları olan Ahıska bölgesinde yaşamışlardır.³⁰

25 Çolakoglu, *age.s.* 61.

26 Alım, M., Doğanay, S. , & Şimşek, O. (2006). Ülkemize Yönelik Göçlere Bir Örnek: Ahıska Türkleri. Tarihinde adresinden erişildi <http://acikerisim.giresun.edu.tr:80/xmlui/handle/123456789/197>

27 Kütükçü, M. A. (2005). Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 272

28 Kütükçü, *age.s.* 272

29 Hasanoğlu, İ. (2016). Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1(16). s. 4.

30 Alım, *age.*, s. 307.

15 Kasım 1944 tarihinde SSCB makamlarınca başlatılan ani bir operasyonla çoğunluğu çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşan 100 bine yakın Ahıska Türkü Ahıska bölgesindeki evlerinden zorla çıkartılarak, insan haysiyetine yakışmayan en zor şartlarda yük vagonlarına doldurulmuş ve evlerinden binlerce kilometre uzaklıkta Orta Asya'daki Sovyet Cumhuriyetlerine sürülmüşlerdir. Ahıska Türkleri, 1944 yılının 15-18 Kasım günleri arasında sürgün edilecekleri vagonlara toplanarak Orta Asya'ya sürgünlerin 55.500'ü Özbekistan'a, 29.500'ü Kazakistan'a, 11.000'iye Kırgızistan'a olmuştur.³¹

Söz konusu sürgünün Türkiye'nin Türk dünyası ile iletişimini koparmak için yapılmış olabileceği tartışmaları gündeme gelmiştir. Jeopolitik açıdan sürgünün esas nedeni, bugünkü Gürcistan'ın güney bölgelerini Türk ve Müslüman nüfusundan arındırmak ve Türkiye ile olabilecek muhtemel bütünleşmeyi ortadan kaldırmaktır. Ahıska bölgesinden sürgün edilen Türk nüfus yerine Ermeni ve Gürcü nüfus yerleştirilerek söz konusu sürgün politikası arzulan hedefine ulaştırılmış ve Türkiye'nin bölgeyle olan kültürel sınırlarını etkilemiştir.³²

Sürgüne gönderilen Ahıska Türklerinden bir bölümünün Özbekistan'ın Fergana kentine yerleştirilmesinden sonra 1989 yılında yaşanan olaylar yeni bir dönemi başlatmış ve ikinci bir sürgün süreci kaçınılmaz olmuştur. Olaylar sonrasında Rusya içlerine ve çoğunlukla Krasnodar bölgesine yapılan yerleştirmeler ilerleyen tarihlerde de devam etmiş ve demokratik olmayan uygulamalar neticesinde pek çok Ahıska Türkü başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelere gönderilmişlerdir.

Gorbaçov reformlarla ülkeye yeni bir soluk kazandırmak için açıklık ve şeffaflık anlamına gelen glastnost ve perestroika gibi politikalar üretmiştir. Gorbaçov öncülüğünde iyi niyetlerle hazırlanan bu stratejiler ve reform süreci, Sovyet sisteminin gerek içerideki gerekse de dünyada idarede kuvvetinin zayıflıklarını açığa vurmuş ve iktidarının dördüncü yılı tamamlandığında SSCB içerisinde ihtilaller ve şiddetli etnik çekişmeler başlamıştır.³³

Bugün Ahıska Türkleri dokuz ülkeye dağılmış durumdadırlar (Türkiye, ABD, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya ve Ukrayna) ve dünya çapında 500 bin kişi oldukları tahmin edilmektedir. Yabancı düşmanı bölgesel politikalar ve önyargılar Ahıska Türklerinin yaşamını zorlaştırmaktadır.

³¹ Hasanoğlu, *age.*, s. 4.

³² Kolukıncı, S. (2011). Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma. *Blg.* (59), s. 171.

³³ Hasanoğlu, *age.*, s. 8.

Bölgede diğer ulusal azınlıklar bulunuyor olsa da Ahıska Türkleri etnik ayrımcılığın ana hedefi olarak görülmektedir.³⁴

Ahıska Türkçesi sürgünden beri Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi gibi çeşitli dil aileleriyle dilbilimsel açıdan temas içindedir. Ahıska değişkesi, bir ağız veya lehçe olarak önce genel Türkçenin, daha sonra Osmanlı Türkçesinin etkisi altında gelişmiştir. Fakat tarihî olaylar, değişen sınırlar ve göçler, siyasal haritalar gibi büyük değişimler, dil haritalarının değişmesini de zorunlu kılmıştır. Yine yaşadıkları coğrafyalardaki halkların akraba ve akraba olmayan baskın dillerle temas içinde bulunmuşlar ve kaçınılmaz olarak bu dillerden belirli ölçülerde etkilenmişlerdir. Nişan, kına, eskiden başlık parası, hıdrellez, kurban, ramazan, aşure günü ritüeller neredeyse bizim kültürümüzle birebir aynıdır denebilir.³⁵

Ahıska Türklerinin Vatana Dönüş Sorunu

Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönüşü Sovyet döneminde başlayarak günümüze kadar uzanan SSCB'nin dağılması sonrasında uluslararası boyut kazanmasına karşın hala çözülmemiş bir sorun olarak güncelliğini korumaktadır.³⁶

1956 Yüksek Sovyet Kararı Ahıska Türkleri için umut vaat edici ancak pek sonuç alınamayan bir karar olmuştur. Ahıska Türkleri, 1956 Kararnamesine kadar Sovyetlerin "özel iskan rejimi'nin kendilerini temel medeni haklardan yoksun bırakan sert şartlarında yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu kararnameden sonra baskılar azalmış ancak yine Volga Almanları, Kırım Tatarları ve Ahıska Türklerinin anayurtlarına geri dönmelerine izin verilmemiştir.³⁷

Ahıska Türklerinin yıllarca yürüttükleri mücadele pratik bir sonuca dönüşmeyen sonuçlar elde etmiştir. İlk olarak 30 Mayıs 1968'de SSCB Yüksek Prezidyumu Ahıska Türklerinin diğer Sovyet vatandaşları ile aynı haklara sahip olduklarını ifade eden bir karar almış ve ardından 1974 yılında Sovyet hükümetince alınan bir diğer karara göre sürgünde yaşayan şahıslar yurtlarına dönebilme hakkı elde etmişlerdir. Söz konusu kararlar, 1979 yılına kadar Gürcistan SSCB'yi aşamayarak etkili bir sonuç da üretememiştir. 1979 yılında Gürcistan Komünist Partisi

34 Kütükçü, *age.*, s273-274.

35 Hacı, A., & İdrisi, H. H. (1994). AHISKA TÜRKLERİNİN ÖRF VE ADETLERİ. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(1). Tarihinde adresinden erişildi <http://edergi.atauni.edu.tr/ataunitaed/article/view/1020002090>

36 Hasanoglu, *age.*, s. 8.

37 Kütükçü, *age.*, s. 273.

Merkez Komitesi yılda 150 aile olmak üzere Ahıskalıların geri dönüşü ile ilgili düzenleme yapmış, 1981 ile 1988 yılları arasında 1300 kişinin Gürcistan'a dönüşü sağlanmıştır. Ancak neredeyse yarısı etnik şiddet eylemleri yüzünden ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır.

1989 Fergana olaylarından sonra Özbekistan'dan sürgün etmek durumunda olan Ahıskalılar; Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ukrayna başta olmak üzere diğer SSCB Cumhuriyetlerine götürülmüştür. Önemli bir kısmı Krasnodar bölgesinde olan Rusya Federasyonuna yaklaşık 65 bin Ahıska Türkü iskan edilmiştir. Krasnodar'daki Ahıskalıların sayısına ilişkin veriler 12 binle 30 bin arasında değişmekle beraber sadece birkaç bininin vatandaşlık hakkı bulunmaktadır. Gürcistan yönetimi 1996 yılında "Gürcistan'dan Sürülen ve Vatana Dönen Meskhlerin Hukuki ve Sosyal Sorunlarını Çözmeye Yönelik Devlet Programı'nı ilan etmiştir. Böylece Gürcistan, söz konusu nüfusu aklayacak ve etnik kıyım sonuçlarını tedricen ortadan kaldırmak yoluyla çiğnenmiş haklarını iade edecek ve vatanlarına dönen Ahıskalılara vatandaşlık haklarını verecek bir düzenlemeyi kabul etmiştir.³⁸ Gürcistan Delegasyonu ülkeye geri dönen Ahıskalıların vatandaşlık konusunu 1999'un sonuna kadar çözmeyi vaad etmiş ve Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşleriyle ilgili konularla ilgilenmek için bir Devlet Komitesi kurulacağını bildirmiştir. Ancak Komite gerçekten kurulmuş olsa da Gürcistan'ın anavatanlarına dönüş meselesini etkin bir şekilde çözmek yerine Avrupa Konseyine katılma isteği nedeniyle bunu yaptığı görülmektedir. Gürcistan'ın yükümlülüklerini eyleme çevirmediği görülmektedir. Gürcistan kanunlarındaki bazı husus ve ayrıntılar, Ahıska Türkleriyle ilgili kanunların uygulanmasına da engel olmaktadır.³⁹ İlerleyen süreçte tikanıklıkların olması nedeniyle Avrupa Konseyi'nin konu hakkında lider rolü olacağı beklenmekteydi. Ne var ki 1999'dan günümüze kadar konu hakkında uluslararası toplum tarafından gösterilen çabalar, dikkatten mahrum ve baştan sona zayıf bir süreç olduğunu göstermektedir. Gürcistan'ın Avrupa Konseyi'ne üyeliğinden yaklaşık 2 yıl sonra 1999 yılının temmuzunda Avrupa Konseyi, AGİT ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği uzmanlarınca Gürcistan'da hazırlanan ortak raporda Gürcistan'ın Ahıskalıların haklarını düzenlemesi konusundaki çabaları yetersiz bulunduğu da Gürcistan'ın gönülsüz tavrını teyit etmektedir.⁴⁰ Ahıska Türklerinin maruz kaldıkları baskının ve bundan duydukları korkunun temel sebebi olarak vatansız olmalarını göstermek mümkündür.

³⁸ Hasanoğlu, *age.*, s. 9.

³⁹ Kütükçü, *age.*, s. 276.

⁴⁰ Kütükçü, *age.*, s. 276.

Ahıska Türklerine Yönelik Türkiye'nin Çabaları

Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmelerini en çok destekleyen ülkelerin başında gelen Azerbaycan ve Türkiye olmuştur. Ahıska Türkleri konusunda Türkiye'de ve uluslararası yazında çeşitli çalışmalar olsa da sorun taraflarca gereken özenle ele alınmamaktadır. Ahıska topluluklarını anlamak için kimlik oluşumunda kolektif travmalarını iyi analiz etmek ve göçlerin nedenleri ile beraber yaşadıkları travma ve haklı davaların üzerinde durmak gerekmektedir.⁴¹

Türkiye'nin Ahıska Türklerinin sorunlarıyla ilk karşılaşması Ahıskalıların Türkiye Başbakanı Ferit Melen'e müracaatları ve göç etme talepleri ile gerçekleşmiştir.⁴² Türkiye, 1996 yılında Türk Cumhuriyetlerdeki Ahıska Türklerine zamanla sayıları artacak olan 80 kişilik lisans, yüksek lisans ve doktora kontenjanı açmıştır. Aynı zamanda Türkiye'ye 01.04.2000 tarihine kadar gelen Ahıska Türklerinin 10856 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı genişletilmiş ve ikamet teskeresi bulunan Ahıska Türklerinin tamamının vatandaşlık başvuruları kabul edilmiştir.⁴³

1. Uluslararası Ahıska Türkleri Kurultayı'nda Türk yetkilileri tarafından Ahıska Türkülerinin vatandaşlık hakkı, diploma denkliği sorunları, sigorta ve emeklilik hakları, pasaport, iskân ve Ahıska Bölgesine dönüş konusunda uluslararası platformlarda girişimlerde bulunulması konuları gündeme getirilmiştir. Sadık Yakut, konuşmasında söz konusu meselelerle ilgili olarak gerekli işlemlerin yapılması sözünü vermiştir.⁴⁴ Türkiye, Ahıska Türklerinin tarihi anavatanları olan Ahıska'ya geri dönüş sürecine yönelik çalışma ve faaliyetleri aktif bir şekilde desteklemektedir. Hem Gürcistan, hem de diğer ilgili ülkelerle temaslarda bulunmakta ve başta Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası örgütler nezdinde konuyu takip etmektedir. Halihazırda geri dönüş süreci yavaş da olsa başlamıştır ve sürecin daha hızlı ilerlemesi ve başarılı bir şekilde nihayete ermesi, Ahıska Türklerinin huzur ve barış içerisinde anavatanlarına dönerek Gürcistan toplumuyla uyumlu bir şekilde hayatlarını idame ettirmeleri için ülkemiz hayli çaba göstermektedir.

Diğer taraftan, Ukrayna'daki çatışma bölgelerinde bulunan ve ülkemize gelmek isteyen zor durumdaki Ahıska Türklerinin ülkemize iskanlı göçmen olarak kabul

41 Hasanoglu, *age.*, s. 3.

42 Şahin, M. F. (2014). Türk dış politikasında Ahıska Türkleri. Tarihinde adresinden erişildi <http://dspace.sozlutarikh.org.tr/handle/20.500.11834/518>, s. 78

43 Şahin, *age.*, s. 80.

44 Şahin, *age.*, s. 80.

edilmesine ilişkin ilgili kurumlar nezdinde girişimlerde bulunulmuş ve bunun sonucunda 29358 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 677 aileden oluşan 2960 kişilik Ahıska Türkü'nün "İşkânlı göçmen" olarak ülkemize kabulü kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede, Ukrayna'da yaşanan çatışmalar nedeniyle ülkemize yerleştirilmesi uygun görülen 677 Ahıska Türkü aileden ilk etapta 117 aile (427 kişi) 25 Aralık 2015 tarihinde Erzincan İli Üzümlü İlçesine yerleştirilmişlerdir.

Kırım Türkleri Hakkında

Kırım Tatarları, anavatanları Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım yarımadası olan Türk topluluğudur. Kırım, 1996'da yürürlüğe giren anayasaya göre Ukrayna içerisinde özerklik kazanmış olsa da halen kendi parlamentosuna sahip ve Ukrayna'nın bir parçasıdır. Kırım, 1996 yılında Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olarak kendisine ait parlamentosu ve hükümeti vardır. Bu hükümet ise daha çok turizm, tarım ve kamu hizmetleri gibi alanlarda etkin şekilde çalışmaktadır.⁴⁵ Kırım Tatarları içinde bulundukları kötü fiziki şartlara ve daha az bir nüfusa sahip olmalarına rağmen aktif ve etkin örgütsel güçleri ve yüksek derecedeki siyasi mekanizmaları ile Kırım siyasetinde ve uluslararası siyasette ağırlık sahibi olmaları Tatar karşıtı politikacıların siyasette aşırı tutumlarına da sebebiyet vermektedir.⁴⁶

Ukrayna Hükümeti çoğunluğu Rusların oluşturduğu bu bölgenin Ukrayna'dan kopmasından korktuğu için Kırım hükümetine fazla imkan ve alan sağlamamıştır. Kırım Tatarları ise kendilerine ait bir temsil kurumu olarak amacı Kırım Tatarlarının vatandaşlık, konut, eğitim, vb. konulardaki haklarını koruma olan Tatar Millî Meclisi'ni oluşturmuşlardır. Kırım'da, Ruslar adanın %58'ini, Ukraynalılar %28'ini ve Tatarlar %14'ünü oluşturmaktadırlar. Gerek konumundan gerekse etnik yapısından dolayı Kırım, özellikle Sivastapol Limanı nedeniyle Rusya için stratejik anlamda büyük önem taşımaktadır.⁴⁷

Çarlık, Bolşevizm ya da Komünizm rejimlerinde, Rusların Kırım Türklerine yönelik "yok etme" politikası her dönem var olmuş ve Kırım'da Sovyet rejimi,

45 Tüysüzoğlu, G. (2011). Tüysüzoğlu, G. (2011). Ukrayna'da Turuncu Devrim'in Sonu. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(3). *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), s. 76.

46 Kınıkhoğlu, S. (1996). Türkiye - Ukrayna İlişkileri ve Kırım Tatar Meselesi. Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, (3), s. 35-36.

47 http://www.tepav.org.tr/upload/files/13947305544.Savaslara__Goclere__Surgunlere__Ragmen_Kirim_Tatarlari.pdf

Çarlık döneminde olduğu gibi Kırım'ın Ruslaştırılması ve Kırım Türklerinin bölgeden yok edilmesi politikası doğrultusunda hareket etmiş ve bu politikayı da kültür yoluyla tasfiye, yok ederek tasfiye, içten ve dıştan zor kullanarak sürgün etme yoluyla şekillerinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁴⁸

Eğitim alanındaki Ruslaştırma için öncelikle bütün eğitim müesseseleri yeni liderlere teslim edilmiştir. Bazı hallerde bu Tatar müdürlüklerinin değiştirilmesiyle sonuçlanmış ve eğitimlerini ihtilalden çok önce tamamlamış olan Tatarlar uzaklaştırılıp yerlerine “Yeni Sovyet Tatar aydınları” getirilmiştir. Gazete ve dergilerin yazı işleri kurullarında da aynı dönüşüm yaşanmıştır. Yine benzer olarak Tatar millî tiyatrolarının müdürleri, yazarlar ve şairler görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Birçokları burjuva milliyetçiliği veya Sovyetlere karşı faaliyetle suçlanıp, dava edilmiş ve Urallara, Batı Sibirya'ya sürgüne yollanmıştır.

Tüm bu kültürel Ruslaştırmanın amacı, geleneksel Kırım kültürünün izlerini yok etmekle ilgili olduğu düşünülebilir. İlk başta, vergilerle özel zanaatkar ve Tatar sanatının temsilcilerinden oluşan ustaların birlikleri ortadan kaldırılmış ve ne yazık ki göz göre göre semercilik, silahçılık, demircilik, kuyumculuk gibi tüm sanat dalları yok olup gitmiştir. Yine yalnız Stalin'i ve partiyi öven halk şairlerinin eserleri yayımlanabilmiştir.

Kültürel alandaki Ruslaştırma süreci her ay yüzlerce Kırım aydınının idama götürüldüğü 1936-1938 yıllarında zirveye ulaşmıştır. Rus Dili'ne üstün bir konum kazandırılmış ve üst makamlarda görev alabilmek için iyi derece Rusça zorunlu hale getirilmiştir. Uygulanan bu “asimilasyon politikası”, beraberinde kimlik değişimlerini getirmiş ve pek çok etnik grup üyesi kendilerini “Rus” olarak adlandırmaya başlamıştır. Birçok Kırım Tatar aydını, Rusça'nın dayatılmasını tarihlerine ve kimliklerinin her boyutuna yönelik bir saldırı olarak algılamaktadır. Rusçanın Kırım Tatarları tarafından benimsetme politikasını Rusların bir istilası ve fethi olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁹ Sürgünden sonra Kırım'da Tatarlara ait kültür varlıklarının neredeyse tümü yok edilmiştir.⁵⁰

Rus hakimiyetinden kurtulmak ve bağımsız bir Kırım devleti kurmak isteyerek Almanlarla işbirliği içerisine girdikleri iddia edilen Kırım Türkleri, Sovyetler

48 Gürhan, *age.*, s. 44.

49 Aydıngün, A. (2004). Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 21(1), s. 112.

50 http://www.tepav.org.tr/upload/files/13947305544.Savaslara__Goclere__Surgunlere__Ragmen_Kirim_Tatarlari.pdf

tarafından vatana ihanet ettikleri gerekçesiyle çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Kırım Tatarları, İkinci Dünya Savaşı'nda Naziler ile işbirliği yaptıkları suçlaması ile Stalin tarafından Sibiry'a sürülmüşlerdir. Bu sürgün nedeniyle çoğu yaşamını yitirmiş ve Sibiry'a ulaşanlar ise uzun süre Kırım'a yani vatanlarına dönememişlerdir.⁵¹ Almanlar ise Kırım'ı işgal etmelerinin ardından burada kurdukları idarede ve siyasi meselelerde Kırım Türklerine güvenmemiş, yönetimdeki görevlere ağırlıklı olarak Rusları getirmişlerdir. Bu dönemde Kırım Türklerine sadece dinî ve kültürel hayatta bazı haklar tanınmış, ancak idari, sosyal ve siyasi hayatta herhangi bir hak tanınmamıştır.

Sonuç olarak 18 Mayıs 1944 tarihinde bir gece içerisinde Kırım Türkleri Kırım'dan topyekûn sürgün edilmişlerdir. Sürgün edilen yüz binlerce Kırım Türkü sürgün esnasında ya da sürgündeki kötü şartlardan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir. Vatanlarında kalan Kırım Tatarları ise yüksek ıssızlık oranları, eski topraklarına el konulmuş olması ve bölgede yaşayan Ruslar ve Ukraynalılar ile yaşadıkları kültürel ve siyasal çatışmalar nedeniyle Kırım Tatarları bugün oldukça zor bir hayat sürdürmektedirler.⁵² 1985'te SSCB'nin son lideri Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları çerçevesinde bir değişim sürecinin de etkisiyle 1989'dan itibaren Kırım Tatar Türkleri vatanlarına dönmeye başlamıştır. Sovyet rejiminin ayrımcı politikalarına maruz kalan ve 1944 yılında Kırım'dan Orta Asya ve Sibiry'a sürülen Kırım Tatarları, vatanlarına dönebilme hakkını 1989 yılında elde etmişlerdir.⁵³ Ancak sürgünden anavatan Kırım'a dönen Kırım Tatar Türkleri, bir yandan bürokratik sorunlarla uğraşırken diğer taraftan kendilerine barınacak yerler yapmaya başlamış ve şehirlerin etrafında yerleşim yerleri inşa etmeye başlamışlardır. Normal olarak bu süreçte sosyal sorunları ve altyapı sorunlarını tetikleyen bir unsur olmuştur.⁵⁴

Kırım Tatar Milli Meclisi, Ukrayna'nın bağımsızlığından itibaren kesintisiz olarak ülke bütünlüğü ilkesinden ayrılmamaya özen göstermiş ancak ne var ki Ukrayna'nın Rusya ile kimlik ve jeopolitik eksenli mücadelesinin olumsuz etkilerinden uzak kalamamıştır. Bununla birlikte Kırım Tatar Türkleri, Rusların Kırım'daki ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemediği gibi tersine onları dengeleyecek şekilde davranırsa da Ukrayna Kırım Tatarlarının siyasi haklarını görmezden gelmiştir.⁵⁵

51 Tüysüzöğlu, *age.* s. 76.

52 Tüysüzöğlu, *age.* s. 76.

53 Aydınğün, *age.*s. 110.

54 Sarıkaya, *age.* s. 90.

55 Sarıkaya, *age.*, s. 90.

Kırım Tatarları ve Türk Dış Politikası

Kırım Tatarları etnik olarak Kıpçak ve Oğuz Türklerinin bir karışımı olduğundan kültürel bakımdan Anadolu Türklerine oldukça benzemektedirler. Özellikle Yalı Boyu olarak adlandırılan kıyı kesimlerinde Türkiye Türkçesine oldukça benzeyen bir ağız konuşulmaktadır. Soydaş topluluğumuz Kırım Tatarları ile dil, din, kültür gibi pek çok alanda benzerliğimiz bulunmaktadır. Hatta zaman zaman Türk kitaplarının Kırım okullarında okutulması Rusya'yı, Türkler arasında kültürel bir bağ kurulması açısından endişelendirmiştir. Yine öğretmen gönderimi de kültürel bağın güçlendirilmesi için önemli bir argüman olarak kullanılmaktadır. Türkiye'den Kırım'a öğretmenler getirilmesi gerek Gaspıralı gerekse Genç Tatarlar tarafından yürekten desteklenmiştir. Ancak Türkiye akraba toplulukları ile ilişkilerini sadece öğretmen temini ile sınırlandırmamalı Kırım Tatarlarına yönelik kültürel varlıklarını korumaları adına daha büyük projeler geliştirmelidir.⁵⁶

Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler kurmaya önem veren Türkiye, diğer ülkelerin sınırları içerisinde kalan Türk soylu halklara da yakın ilgi göstermeye başlamıştır. Kırım Tatarları bağlamında bunun en iyi göstergesi 1994 yılında Süleyman Demirel'in Ukrayna'yı ziyaretinde görülmüştür. Bu ziyarette Türkiye devleti, geriye dönen Tatarların barınmalarına destek olmak için 1000 konutun yapımını üstlenmiştir. Cumhurbaşkanı Demirel'in 1998'deki Kırım ziyaretinde Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşüne verilen önem, kültürel kimliklerinin korunması, iki ülke arasında iyi bir köprü oldukları konuları üzerinde önemle durulmuştur.⁵⁷

Türkiye, Ukrayna Krizi sırasında da Kırım Tatarlarının arkasında durmuş ve Ukraynanın toprak bütünlüğünü desteklemiştir.⁵⁸ Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün Avrupa ve Avrasya coğrafyası için önemi göz önüne alındığında Kırım'da söz hakkının tekrar Kiev'de olması Türkiye açısından olumlu bir gelişme olarak görülmektedir.⁵⁹ Türkiye Karadeniz Havzası'nda barış ve istikrarı ve toprak bütünlüğünü desteklemeyi sürdürmelidir. Yine Ukrayna'nın Avrupa-Atlantik sistemlerine entegrasyonunu destekleyerek bölge ülkelerinin NATO ile ilişkilerini

56 Aydoğan, İ. (2008). Küreselleşme ve Etkisi: Rus ve Kırım Tatar Öğrencilerinin Tutum ve Davranışlarının Analizi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(25), s. 118.

57 http://www.tepav.org.tr/upload/files/13947305544.Savaslara__Goclere__Surgunlere__Ragmen_Kirim_Tatarlari.pdf

58 <https://www.dha.com.tr/dunya/kirimoglu-turkiye-kirim-tatarlarinin-arkasinda/haber-1556011>

59 Kiniklioğlu, age., s. 36.

teşvik ettirmelidir. Kırım Tatarlarının güvenlik ve refahının takipçisi olarak Türkiye, Tatarların haklarını yasal zeminde desteklemelidir. Ancak tüm bunları yaparken de dengeli siyaset izleyerek ve Rusya ile tam olarak karşı karşıya gelmeden çözüm odaklı stratejiler üretmek yapmalıdır.⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti için Kırım Tatarlarının Kırım'daki varlıklarının devamı ve burada kimliklerinin devamının sağlanması, hak ve çıkarlarının gözetilmesi temel öncelik olarak görülmektedir. Bunu gerçekleştirmek için Türkiye hükümeti Ukrayna ile gerekli ilişkileri takip etmekte ve uluslararası platformlarda konuya yönelik vurgu yapmaktadır. Sorunları diplomasi yoluyla çözmeyi hedefleyen Türkiye, Kırım konusunda da taviz vermemeyi öngörmektedir.⁶¹

Zaman zaman politikacıların yanlış stratejilerinden dolayı Türkiye, Türk dünyasının liderliğini her zaman gerçekleştirememiştir. Ancak Türkiye, uzlaşmacı tavrıyla hem çevresindeki problemleri halletmede, hem de Türk Cumhuriyetleriyle olan ilişkilerini sağlamlaştırmada baş rolü oynamak için de elinden gelen gayreti göstermek durumundadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ukrayna temaslarında konuyla ilgili yaptığı açıklamada, Poroşenko'ya Türkiye'nin Ukrayna'nın egemenliğini Kırım dahil toprak bütünlüğünü siyasi birliğini destekleyeceğini ifade etmiştir. Kırım'ın yasa dışı ilhakını tanımadığını ve tanımayacağını vurgulamaktadır.

Son olarak, Türkiye ve Ukrayna Karadeniz bölgesinde ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkilerin gelişmesini ve devamlılığını sağlamak amacıyla olan iki ülke olarak aynı zamanda Avrasya'daki yeni güvenlik yapılanmasının en önemli aktörleri olacaklardır.⁶² Türkiye, gerek dış politikada uyumlu bir politika izlemek ve gerekse milliyetçi ya da Panislamist gibi yargılamalardan uzak durmak için Gürcistan'da olduğu gibi Ukrayna hükümetleri ile de ılımlı siyaset izleyerek söz konusu milletlerin haklarını savunmaktadır. Türkiye bilmektedir ki dış politikada gerilim Türk milletlerine bulundukları coğrafyalarda hiçbir şey kazandırmayacak ve hatta kaybettirecektir. Bu nedenle sorunları STK (Sivil Toplum Kuruluşları) ve uluslararası örgütler nezdinde ele almanın hassasiyetini taşımaktadır.

Sonuç

Türk etnik grubundan olan Uygur Türkleri, tarih boyunca çeşitli istilalar ve soykırımlar ile varlığını sürdürme mücadelesinde olan ve Türk ve dünya

60 <http://www.bilgesam.org/incele/598/-kirim-krizi-ve-turkiye/#.WlOqL6jiZPY>

61 <http://qha.com.ua/tr/fikir-yazilari/turkiye-nin-kirim-siyaseti/152891/>

62 Kiniklioğlu, *age.*, s. 37.

tarihine ciddi katkıları olan topluluktur. Barış içerisinde komşuluk politikasını gerçekleştirmeyi başaramayan Çin hükümeti bölgenin varlığını dahi hazmedememekte ve her fırsatta bölgeyi Çinileştirme politikasını yürütmektedir. Burada amaç yer altı ve yer üstü kaynaklar açısından zengin olan bölgeyi kendi etnik grubundan olmayan bir gruba bırakmamak, bölünmek istememek ve Türk milletlerinin diğer özerk milletlerle beraber olmasını engellemektir.

İki soydaş topluluk olarak Ahıska Türkleri ve Kırım Türkleri yaşadıkları tüm sıkıntıları kültürlerinde ciddi bir zarar olmadan atlatabilmiş/atlatan topluluk olarak varlıklarını sürdürmektedirler. İki topluluk da Rusya ile yaşadıkları tarihsel süreci travma olarak içselleştirmek durumunda kalmışlardır. Bu travmaların başında şüphesiz ki Rus hükümetinin insanlığa hiçbir şekilde yakışmayan bir şekilde çeşitli toplulukları zorunlu iskan politikası ile Orta Asya'nın bazı bölgelerine veya Sibirya'ya sürmesi olmuştur. Yine 30'lu yılların başında Kırım Türklerinin yaşadığı açlık veya aydın kesimin katledilmesi gibi meseleler bu durum içerisinde değerlendirilebilir. Tabi süreç böyle bir iki cümle ile anlatılacak bir mesele değildir. Hatta yaşananları hiçbir paragraf net bir şekilde anlamamıza da yardımcı olmayacaktır. Sovyet Rusya'nın çeşitli amaçlarla gerçekleştirdiği sürgün politikaları bu toplulukların yeni bölgelerde hayatlarını devam ettirmelerini zorunlu kılmıştır. Kültürel olarak oldukça yakın olduğumuz bu iki topluluğun çıkarlarını gözetmek Türkiye olarak bizim temel hedeflerimiz arasındadır. Onların vatana geri dönüş süreçlerini veya bulundukları bölgelerde haklarını edinmeleri veya kullanabilmelerini sağlamak için Türkiye çeşitli platformlarda söz hakkı sahibi olmuştur. Rusya ile olan ilişkilerde daha çok diplomatic ve uzlaşmacı bir tavırla iki topluluğun haklarını savunmaktadır. Bu süreci gerçekleştirirken de farklı ülkelerle mesafesini koruyarak ve doğrudan karşı karşıya gelmeden gerçekleştirmektedir.

Türkiye, söz konusu Türk milletlerinin haklarını mümkün olan her alanda savunmuş, haklarını dile getirmiştir. Başta da belirttiğimiz gibi üzerine doğrudan sorumluluk almaktan da çekinmemiştir. Buna iskânlı göçü kabul etmesini, söz konusu bölgelere muallimler göndermesini, çeşitli sivil toplum kuruluşlarına ve zirvelerin oluşuma yol açmasını, uluslararası arenada durumu dile getirmesini örnek gösterebiliriz. Son olarak şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Türkiye Ukrayna'nın bağımsızlığını gerek Kırım Tatarları için gerekse kendi geleceği için desteklemekte ve Ukrayna-Kırım ilişkilerine sempatzan bir görünüm arz etmektedir. Ayrıca herhangi bir sorunda (gerek Ahıska ve gerek Kırım Türkleri için) Panislamist ve Pantürkist bir algı yaratmamak adına sorunları belirli bir diplomatik mesafede ve uzlaşmacı tavırla çözmeyi uygun görmektedir.

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2010). Doğu Türkistan. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed/issue/2853/39502>
- Alptekin, E. (2011). Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti. Sosyoloji Konferansları <http://dergipark.gov.tr/iusoskon/issue/9527/119105>
- Alptekin, İ. Y. (1999). Unutulan Vatan: Doğu Türkistan. Seha Neşriyat ve Ticaret AŞ.
- Alım, M., Doğanay, S., & Şimşek, O. (2006). Ülkemize Yönelik Göçlere Bir Örnek: Ahıska Türkleri. Tarihinde adresinden erişildi <http://acikerisim.giresun.edu.tr:80/xmlui/handle/123456789/197>
- Altın, Öztürk G. (2013). Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Doğu Türkistan Ve İnsan Hakları İhlalleri. Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/yalovabaccd/issue/21777/234039>
- Aydınğün, A. (2004). Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 107–121.
- Aydoğan, İ. (2008). Küreselleşme ve Etkisi: Rus ve Kırım Tatar Öğrencilerinin Tutum ve Davranışlarının Analizi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(25), 107–119.
- Çolakoğlu S. (2012), Türkiye-Çin İlişkileri: Tek Taraflı Aşk mı?, Ortadoğu Analiz, 4(45)
- Gürhan, Ş. (2017). 1930'lu Yıllarda SSCB'nin Kırım'da Uyguladığı Sovyetleştirme Politikaları ve Yaşanan Suni Açlık. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 1(1), 42–58.
- Hacılı, A., & İdrisi, H. H. (1994). Ahıska Türklerinin Örf ve Adetleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(1). Tarihinde adresinden erişildi <http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunitaed/article/view/1020002090>
- Hasanoğlu, İ. (2016). Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1(16).
- Kiniklioğlu, S. (1996). Türkiye - Ukrayna İlişkileri ve Kırım Tatar Meselesi. *Bilgi / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 33–38.
- KUZU, B. “Doğu Türkistan Raporu ve İnsan Hakları İhlalleri”. Selçuk

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 6 (1): 45-97 <http://dergipark.gov.tr/suhfd/issue/26617/280439>

Kütükçü, M. A. (2005). Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(13), 271-284.

Sarıkaya, G. (2017). Rusya'nın Kırım'ı İlhakından Sonra Kırım Tatar Milli Meclisi ve Kırım Tatar Türklerine Yönelik Baskılar - ProQuest. Tarihinde 07 Ocak 2018, adresinden erişildi <https://search.proquest.com/openview/2cbea2a177f005296f96d9640ac59f57/1?pq-origsite=gscholar&cbl=237821>

Şahin, M. F. (2014). Türk dış politikasında Ahıska Türkleri. Tarihinde adresinden erişildi <http://dspace.sozlutarih.org.tr/handle/20.500.11834/518>

Tüysüzoğlu, G. (2011). Tüysüzoğlu, G. (2011). Ukrayna'da Turuncu Devrim'in Sonu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3). *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3).

http://www.tepav.org.tr/upload/files/13947305544.Savaslara__Goclere__Surgunlere_Ragmen_Kirim_Tatarlari.pdf

<https://www.dha.com.tr/dunya/kirimoglu-turkiye-kirim-tatarlarinin-arkasinda/haber-1556011>

<http://www.bilgesam.org/incele/598/-kirim-krizi-ve-turkiye/#.WlOqL6jiZPY>

<http://www.dw.com/tr/çinden-erdoğana-terörle-mücadele-çağrısı/a-38836285>

<http://www.dw.com/tr/çavuşoğlu-çine-güvence-verdi/a-39958366>

Türk Tarihi ile İlgili Bir Değerlendirme

Bülent Okay*

Çin’de; Han Hanedanlığı’nın (M.Ö.206 – M.S.220) sona ermesinden sonra Çin, yaklaşık 350 yıl süren bir kargaşa dönemi yaşamıştır. Wei-Jin Güney-Kuzey Hanedanlıkları adıyla anılan bu dönem, Sui Hanedanlığı’nın (M.S.580 – 617) kurulmasıyla sona ermiştir. Sui Hanedanlığı sonrasında kurulan Tang Hanedanlığı (618–906) döneminde ise ülkede tam olarak birlik sağlanmış ve Çin uygarlığı, kendi ortaçağının en parlak dönemini yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Müslüman tüccarlar Çin’e akın etmişler, kısa sürede çok sayıda ticaret merkezleri kurmuşlar ve zenginleşmişlerdir. Müslüman tüccarların Çin’e akın etmeleri, kültür açısından Çin için çok yararlı olmuştur. Kayıtlara göre; Tang Hanedanlığı döneminde, yalnızca Chang’an’da 4.000 den fazla yabancı tüccar ailesi oturmaktadır.

Tang Hanedanlığı kurulduktan sonra, Çin sınırları hızla genişlemiş ve çok sayıda ulusu idaresi altına alan evrensel bir imparatorluk haline gelmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, Bu arada, daha önce Çin topraklarına yerleşmiş kişilerin soyunda gelenler daha da önem kazanmaya başlamışlardır. Bu yakınlaşma sonunda, göçebe kültürü ile Çin kültürü bir birlerini bütünleyen parçalar haline gelmişlerdir. Tang Hanedanlığı hükümdarlarından Tang Xuanzong, yabancı tüccarların Çin ekonomisini olumsuz yönde etkilemesinden çekinerek, iki kez Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun kullanılmasını yasaklamıştır. Bu yasaklama üzerine Müslüman tüccarlar, deniz yolunu tercih ederek Shanghai kentine akın etmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda da, İslamiyet’i kabul eden Çinlilerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. İslam kültürünün Çin’e girmesiyle, Çin ile Orta Asya arasındaki ilişkiler daha da yoğunlaşmıştır.

Orta Asya’lı uluslardan çıkan bilgili ve yetenekli kişiler Çin’de önemli görevlere gelmişler ve devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Kendi öz kültürleriyle Çin’e gelen bu yabancılar, Çin kültürünü benimsemişler ve Çin kültürüne, taze kan görevi görmüşlerdir. Çin kültürü ile Orta Asya kültürünün sentezi sonunda, Tang Hanedanlığı çok görkemli bir dönem olmuş ve o zamanki dünya devletleri içinde en yüksek düzeydeki uygarlıklardan biri haline gelmiştir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, bulentokay51@gmail.com

Bazı araştırmacılara göre, Çin'in kuzey, kuzey-batı ve batısında bulunan Orta Asya'lı uluslar, uygarlıktan yoksundur. Bunlar, Çin uygarlığından etkilenmişler ve her şeyi Çinlilerden öğrenmişlerdir. Böyle bir iddiada bulunanlar, tarafsızlık maskesi ardına gizlenerek, gerçekleri çarpıtma çabası içindedir. Ancak, kimi araştırmacılar bu kanıda değildir. Onlara göre ise, bu etkileme ve etkilenme olayı tek taraflı olmayıp, karşılıklıdır. Örneğin, ünlü Çinli tarihçi Chen Yinke (陳寅恪: 1890 - 1960), bu etkileşimin karşılıklı olduğu kanısındadır. Chen Yin Ke, Çin ile Batı arasındaki ilişkiler, kültür etkileşimi, Budizmin yayılması, Orta Asya tarihi ve coğrafyası konularında Fransız P. Pelliot, Alman F.W.K. Müller ve Sovyet W. Barthold gibi değerli araştırmacıların bilgilerinden yararlanmış bir bilim insanıdır. Kendisi, Wei-Jin Güney-Kuzey Hanedanlıkları tarihi, Sui-Tang Hanedanları tarihi, Moğol tarihi, Tang ve Qing edebiyatı, Budizm konularında değerli araştırmaları olan bir tarihçidir. Japonya, Almanya ve Amerika'da öğrenim görmüş olan Chen Yinke, çok iyi bildiği Sanskrit, Göktürkçe, Moğolca'dan başka, Tibetçe, Tunguzca, Farsça ve Türkçe bilmektedir. Çin ve Orta Asya halkları arasındaki ilişkiler konusunda tüm dünyanın saygınlığını kazanmış olan Chen Yinke, bu konuda Çin'de de ön sıralarda yer almaktadır.

Chen Yinke, Çin tarihi üzerinde çalışırken, özellikle Sui ve Tang Hanedanlıkları dönemindeki görev yapan kişi adlarına dikkat etmiş, önemli gördüğü kişilerin soy kütüklerini incelemiş ve bunları kaydetmiştir. Sui-Tang Hanedanları dönemindeki kültürün, önceki dönemlerdeki kültürlerin bir devamı olmadığını ve bu kültürün birçok yeni unsur içerdiğini fark etmiştir. Bunun nedeninin de, Sui-Tang Hanedanları döneminde, Çinliler ile Orta Asya'lı ulusların kaynaşması olduğu sonucuna varmıştır. Bu konudaki görüşlerini, çeşitli bilimsel yazılarında dile getirmiştir.

Chen Yinke'nın öğrencisi Yao Weiyuan (姚薇元), hocasının izinden yürümüş ve "Kuzey Hanedanlıkları Dönemindeki Yabancı Ulusların Soyadları" konusunda bilimsel bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada, Wei-Jin Güney-Kuzey Hanedanlıkları dönemindeki soyadlarını incelemiş ve yabancılara sonradan hangi soyadların verildiğini ortaya koymuştur. Ancak bu çalışmada, kişiler ve yaptıkları işler hakkında bilgi vermemiş, sadece kimlik saptaması yapmıştır. Çin uygarlığının gelişmesine, dolaylı olarak da dünya uygarlığını gelişmesine katkı sağlayan Orta Asya'lı uluslar ve onların yaptıkları konusunda, henüz bir çalışma yapılmış değildir.

Biz, Çin uygarlığına katkıda bulunan Orta Asya'lı kişilerin kimliklerini saptamak ve neler yaptıklarını ortaya çıkarmak için bir çalışma yapmış bulunuyoruz. Bu

çalışma sırasında Çince kaynaklar sabırla ve titizlikle taranmıştır. Bu yazımızda, yaptığımız çalışmayla ilgili kısa bilgi vermekle yetineceğiz.

Çinli tarihçilerin günümüze kadar ulaşan değerli eserler bıraktıklarını biliyoruz. (Yazımızın sonunda, “Çin Tarihçiliği” konusunda kısa bir metin yer almaktadır.) Bu eserlerinde yalnız siyasi ve askeri olayları yazmakla kalmamış, komşu ülkelere giden elçilerin, kumandanların günlük ve raporlarını da kaydetmişlerdir. Seyahatnameleri de içeren Çin tarih kaynaklarında, komşu ülke ya da ulusların tarihleri, kültürleri, gelenekleri ve dinsel inançları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Kısacası Çinliler, komşularıyla ilgili her şeyi en ince ayrıntısına kadar yazmışlardır. Çin tarih kitapları incelendiğinde, Tang Hanedanlığı döneminde önemli görevlerde bulunmuş çok sayıda Orta Asya’lı olduğu görülür. Ancak, bu kişiler bir Çinli gibi, Çince adlarıyla kaydedilmişlerdir. Bu kişilerle ilgili soy kütükleri incelendiğinde, Çince adların sonradan verildiği anlaşılmaktadır. Titiz bir çalışma sonucunda, bunların hangi ulustan olduklarını saptamak mümkündür. Biz de bunu yapmaya çalıştık.

Orta Asya’lı kişilerin Çin soyadları almaları çeşitli yollarla olmuştur. Çeşitli nedenlerle Çin topraklarına yerleşen Orta Asya’lı uluslar, Çin’deki yaşama ayak uydurabilmek için soyadı almak zorunda kaldıklarında, boy adlarını “soyad” olarak kullanmaya başlamışlardır. Kimi zaman da, başarılı hizmetlerinden dolayı Çin hükümdarı tarafından kendilerine soyadı verildiği olmuştur. Bundan başka, bazı Orta Asya’lı liderler Çinlilere özenmiş ve ulusuna baskı yaparak, Çinliler gibi soyadı almaya zorlamıştır. Örneğin, Toba Wei döneminde Xiao Wendi (孝文帝) adındaki hükümdar, Çin’in bir bölgesini ele geçirdikten sonra halkının, anadillerini kullanmalarını ve geleneksel giysilerini giymelerini yasaklamıştır. Herkesin Çin adı ve soyadı almasını emretmiştir.

O zamana kadar, Orta Asya’lı uluslar soyadı kullanmamaktadır. Herkes, boy adıyla anılmaktadır. Toba Wei Devleti, 36 devlete (kabile) ile 99 boya (büyük aile) hükmetmekteydi. Zamanla bazı soyadları kullanılmaz olmuş, bazı yeni soyadları ön plana çıkmıştır. Wèi Shū (魏書: Wei Tarihi)’yu yazan Wèi Bó Qǐ (魏伯起), diğer adıyla Wèi Shōu (魏收) bu soyadların tümünü tespit edememiş, sadece 118 soyadı yazabilmiştir. Yao Weiyuan ise, Orta Asya’lı ulusların almış oldukları 139 soyadı tespit etmeyi başarmıştır.

Bazı bilim adamlarınca, benliklerini yitirdikleri ve Çinlileştikleri iddia edilen Orta Asya’lı uluslardan çok sayıda devlet adamı, resimde yeni ekoller yaratan ressamalar, örnek kentler inşa eden mimarlar, tıp ve farmakoloji alanında hizmetler veren

hekimler, ünlü şairler, müzisyenler ve diğer alanlarda başarılı hizmetler vermiş kişiler çıkmıştır. Bu kişiler Çin uygarlığının gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Dolayısıyla da dünya kültürüne önemli katkılar sağlamışlardır. Bu kişiler ne yazık ki araştırılmamış, ihmal edilmişlerdir. Bu çalışmanı, bu alanda yapılacak çalışmalara ışık tutacağı düşüncesindeyiz. Bu çalışmanın amacı, Doğu Asya'nın temel kültür alanı olan Çin'in bilim, sanat, siyaset ve askeri alanlarındaki gelişmesine katkıda bulunan Orta Asya'lı kişilerin soykütüklerini ortaya çıkarmaktır. Konumuz, zaman açısından M.S. 581 ile M.S. 907 yılları arasındaki dönemi, coğrafi açıdan, Sui-Tang Hanedanları döneminde Çin sınırları içinde kalan bölgeyi kapsamaktadır. Ele alınacak kişiler, söz konusu zaman dilimi içinde Çin'de yaşayan Türk kökenli ya da Orta Asya Türk Kültür Alanı içinde yetişmiş kişilerdir.

Yazımızda Çince için, Pin Yin yazım sistemi kullanılmıştır. Çince imler, araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından tam yazılış (Fan Ti) olarak yazılmıştır. Ayrıca yazımızın arka sayfasında Wade – Giles - Pin Yin karşılaştırma tablosu verilmiştir. Bu alanda çalışma yapacak bilim insanlarına yararı olur düşüncesiyle, çalışmamızda yararlandığımız temel Çince kaynakları kısaca tanıtmak istiyoruz:

Suǐ Shū (隋書: Sui Tarihi)

Sui Hanedanlığı döneminde Wèi Zhēng (魏徵) tarafından 636 yılında yazılmıştır.

Hükümdar kayıtları kısmında, Sui Hanedanlığı hükümdarlarının ve ailelerinin soykütükleri bulunmaktadır. Halk Kayıtları kısmında ise, halk içinden çıkmış ve yararlı işler başarmış kişilerin biyografileri bulunmaktadır. Burada, Çin'e yerleşmiş ve önemli görevlerde bulunmuş Orta Asya'lı kişilerin biyografilerini bulmak mümkündür.

Hükümet Kayıtları kısmında, resmi yazışmalara ait bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımda, Orta Asya'lı kişilerin hangi görevlerde bulunduklarını araştırmak mümkündür.

Sui Shu içindeki Bibliyografya kısmında, o dönemden önce ve o dönemde yazılmış tüm kitapların listesi bulunmaktadır. Sui Shu'nun, Beijing 1973 tıpkıbasımı kullanılmıştır. Bu baskısı, 5 cilt ve 1904 sayfadan meydana gelmektedir.

Tōng Diǎn (通典)

Tang Hanedanlığı döneminde Dù Yòu (杜祐) tarafından 30 yılda yazılmıştır. Yazılması 801 yılında tamamlanan bu kitapta 200 kısım bulunmaktadır. Tang Hanedanlığı'na ait olayları ayrıntılı bir biçimde anlatır. Tōng Diǎn'in, Shanghai 1935 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Jiù Táng Shū (舊唐書: Eski Tang Tarihi)

Beş Hanedanlık döneminde, Liu Xū tarafından 945 yılında yazılmıştır. Tang Hanedanlığı'nın sona ermesinden kısa bir süre sonra yazıldığı için, kaynak yönünden zengindir. 200 kısımdan meydana gelmektedir. İçinde, Hükümdar Kayıtları, Halk Kayıtları ve Hükümet Kayıtları bulunmaktadır. Jiù Táng Shū'nun, Beijing 1975 tıpkıbasımı kullanılmıştır. Bu baskısı, toplam 16 cilt ve 5407 sayfadan oluşmaktadır.

Táng Huì Yào (唐會要)

Song Hanedanlığı döneminde Wang Fu tarafından 961 yılında yazılmıştır. 100 kısımdan meydana gelmektedir. Tang Hanedanlığı dönemine ait ekonomi, politika ve kültür olaylarını içerir. Táng Huì Yào'nın, Shanghai 1948 tıpkıbasımı kullanılmıştır. Bu baskısı, 3 cilt ve 1999 sayfadır.

Tài Píng Guǎng Jì (太平廣記)

Sui Hanedanlığı döneminde, Liú Fǎng (劉昉) ve arkadaşları tarafından 978 yılında yazılmıştır. 500 kısımdan oluşmaktadır. Eski romanları, destanları ve halk masallarını içermektedir. Beijing, 1972 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Tài Píng Yù Lǎn (太平御覽)

Kuzey Song döneminde, hükümdarın emriyle, Lǐ Fǎng (李昉) ve Hú Méng (胡蒙) yönetimindeki bir heyet tarafından 983 yılında yazılmıştır. 1000 kısımdan oluşan, ansiklopedi türündeki bu eser, Tang Hanedanlığı dönemine kadar olan toplumsal, siyasi, kültürel ve ekonomik gelişmeleri, belgeleriye birlikte içermektedir. Bu eser yazılırken, 2579 adet eski kitaptan yararlanılmıştır. Beijing 1960 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Cè Fǔ Yuán Guī (冊府元龜)

Kuzey Song döneminde, hükümdarın emriyle, Wáng Qīn Ruò (王欽若), Yang Yì (楊億) ve arkadaşları tarafından 1013 yılında yazılmıştır. 1000 kısımdan oluşan bu eser, Beş Hanedanlık dönemine kadar olan olayları ve belgeleri içerir. Sui-Tang Hanedanları tarihi konusunda araştırma yapacak kişiler için, en güvenilir kaynak kitap olarak kabul edilmektedir. Beijing 1960 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Xīn Táng Shū (新唐書: Yeni Tang Tarihi)

Kuzey Song Hanedanlığı döneminde, hükümdarın emriyle, Ou-Yang Xiu (歐陽修) ve Song Xi (宋晞) tarafından 16 yıl süren bir çalışma sonucunda yazılan

bu eser, 1061 yılında tamamlanmıştır. 225 Kısımdan meydana gelmektedir. İçinde, Hükümdar Kayıtları, Halk Kayıtları, Hükümet Kayıtları ve Bibliyografya kısımları bulunmaktadır.

Ayrıca Başvezir Kayıtları bulunmaktadır. Burada, Tang Hanedanlığı döneminde başvezirlik yapmış kişilerin soykütükleri bulunmaktadır. Başvezirlik yapmış Orta Asya'lı kişiler ve aileleri hakkında değerli bilgiler içeren bir kısımdır. Xin Tang Shu'nun, Beijing 1975 tıpkıbasımı kullanılmıştır. Bu baskısı, 20 cilt ve 6472 sayfadan meydana gelmektedir.

Tōng Zhì (通志)

Güney Sung Hanedanlığı döneminde, Zhèng Qiáo (鄭樵) tarafından 1161 yılında yazılmıştır. 200 Kısımdan oluşan bu eser, Çin'deki soyadların tarihçesini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Çinlilerin kimlere, neden, ne zaman ve hangi soyadları verdiklerini anlatan bu eserin, Shanghai 1935 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Quán Táng Shī (全唐詩: Bütün Tang Şiirleri)

Qing Hanedanlığı döneminde, Peng Ding Qiu (彭鼎秋) ve arkadaşları tarafından 1706 tarihinde derlenmiştir. Bu eserde, 2.200'den fazla şair tarafından yazılmış, 48.900'den fazla şiir bulunmaktadır. Toplam 900 kısımdan oluşmuştur. Hükümdarların, soyluların, ünlü ya da ünsüz şairlerin şiirlerinden başka, şairi bilinmeyen şiirleri de içermektedir. Beijing 1979 tıpkıbasımı kullanılmıştır. Bu baskısı, 25 cilt ve 10.222 sayfadan meydana gelmektedir.

Wénxiàn Tōng Kǎo (文献通考)

Yuan Hanedanlığı döneminde Ma Duanlin (馬端臨) tarafından yazılmıştır. Song Hanedanlığı dönemine kadar olan olayları içeren bu eser, 348 kısımdan meydana gelmiştir. Ayrıca, 3 kısımdan oluşan Bibliyografya eki bulunmaktadır. En önemli özelliği, yazmış olduğu olayların nedenleri ve sonuçları üzerinde araştırma yapmış olmasıdır. Shanghai 1935 tıpkıbasımı kullanılmıştır.

Türklerin Çin Kültürüne Katkıları

Türklerin Çin kültürüne ve dolayısıyla da dünya kültürüne katkıları küçümsenemeyecek kadar çoktur. Orta Asya'lı ulusların Çin Kültürüne katkıları derken, aslında Türk soyundan gelenler ele alınmıştır.

Türklerin sadece askeri alanda katkı sağlayabileceği düşünüldüğünü doğal karşılamak gerekiyor. Çünkü Türkler, savaşmayı bilen bir ulus. Savaşta kullandıkları silahlar,

savaş taktikleri, besledikleri atlar gibi konularda katkı sağladığı düşünülebilir. Görüyoruz ki Türklerin katkıları sadece askerlikle sınırlı değildir. Ana başlıklara bir göz atalım:

- 1) Türklerin askeri, siyasi, kültürel, sanat ve sosyal yaşam üzerine etkileri olmuştur. Bunlardan bir, iki örnek vermek yararlı olacaktır.
- 2) Türklerin askeri alandaki katkıları; Tang Hanedanlığı'nın kuruluş döneminde, sınır savunmasında, An Shi ayaklanmasının bastırılmasında ve askeri genel valilik olarak ele alınabilir. (Fān Zhèn (藩鎮: Askeri Genel Valilik) Sistemi)
- 3) Türklerin devlet yönetimi alanındaki etkileri, “Başvezirlik Soykütükleri”nde görmekteyiz.

Sanıldığının aksine; Türklerin sanat ve sosyal yaşam üzerinde çok fazla etkileri olmuştur. Özellikle müzik, dans, edebiyat, resim, mimari, hukuk, tıp, sosyal kültür alanlarında çok etkili olmuştur. Şimdi, kimlerin ne görev aldıklarına ve soykütüklerine bakalım:

Tang Hanedanlığı'nın Kuruluş Döneminde (618-627) Askeri Alanda Görev Alan Türkler:

Tang Hanedanlığı'nın kuruluşu sırasında, Göktürklerin oynamış oldukları önemli rolden söz ettik. Tang Hanedanlığı'nın kuruluş mücadelesi içinde yer alan pek çok Orta Asya'lı, askeri rütbelere elde etti. Orta Asya'lı bu kişiler ata binmekte ve yay kullanmakta çok yetenekliydi. Savaşmayı bilen, cesur kişilerdi. Aynı zamanda da sözlerine güvenilen sadık kişilerdi. Çince belgelerde, Çince ad ve soyadları ile yer alan bu kişilerin soy kütükleri incelendiği zaman, aslen Türk oldukları anlaşılmaktadır.

Bunların içinde, Shān Dōng Háo Jié (山東豪傑: Shan Tong Savaşçıları) adında bir grup bulunmaktadır ki bunlar, Běi Wèi (北魏: Kuzey Wei, 386-534) döneminde bu bölgeye yerleştirilen Orta Asya'lı askerlerin torunlarıdır. Kuzey Wei döneminde sınır bölgelerine yerleştirilen bu askeri grupların içinde ağırlık Orta Asya'lı uluslardaydı. Bunlar genellikle, göçebe uluslar içinde en savaşçı olarak bilinen Gāo Chē (高車)'lerden meydana gelmekteydi. Önce, bu kişilerin ad ve soyadlarını tespit edelim, sonra da doğum yerlerini araştırarak, gerçek kimliklerini saptamaya çalışalım.

Jiu Tang Shu içindeki Liu Wen Jing Kayıtları'nda: “Miladi 66 yılında Li Shimin (Tang Taizong) hükümdar olduktan sonra, devletin kuruluşu sırasında hizmeti

geçen kişilere çeşitli rütbelere ve unvanlar verdi” denmektedir. Bu kişilerin adları ve Jiu Tang Shu içindeki ilgili sayfa numaraları, aşağıda liste olarak verilmiştir.

1. Péi Jì	裴寂	3736
2. Chǎng-Sūn Wú Jì	長孫無寄	4017
3. Wáng Jūn Guò	王君廓	3807
4. Wei Chí Jìng Dé	尉遲敬德	3752
5. Fáng Xuán Líng	房玄齡	3853
6. Dù Rú Huì	杜如晦	3858
7. Chǎng-Sūn Shùn Dé	長孫順德	4023
8. Chái Shào	柴紹	3774
9. Luó Yì	羅藝	3806
10. Zhào Jùn Wángxiàogōng	趙郡王孝恭	3522
11. Hóu Jūn Jí	侯君集	3825
12. Zhāng Gōng Jǐn	張公謹	3755
13. Liú Shī Lì	劉師立	3742
14. Lǐ Jì (Xúshìjì)	李績(徐世績)	3817
15. Lǐ Hóng Jī	劉弘基	3765
16. Gāo Shì Lián	高士廉	3839
17. Yǔ Wén Shì Jí	宇文士及	3934
18. Qín Shū Bǎo	秦叔寶	3757
19. Chéng Zhī Jié	程知節	3773
20. Ān Xīng Guì	安興貴	3445
21. Ān Xiū Rén	安修仁	3445
22. Táng Jiǎn	唐儉	3759
23. Dòu Guǐ	竇軌	3845
24. Qū Tū Tōng	屈突通	3749
25. Xiāo Yǔ	蕭瑀	3949
26. Fēng Dé Yí	封德彝	3929
27. Liú Yì Jié	劉義節	3743
28. Qián Jiǔ Lǒng	錢九隴	3743

29. Fán Xìng	樊興	3744
30. Gōng Sūn Wǔ Dá	公孫武達	3744
31. Lǐ Mèng Cháng	李孟嘗	3747
32. Duàn Zhì Hóng	段志宏	3762
33. Páng Qīng Huī	龐卿禪	3745
34. Zhāng Liàng	張亮	3828
35. Lǐ Yào Shī (Lìjìng)	李藥師(李靖)	3811
36. Dù Yān	杜淹	2440
37. Yuán Zhòng Wén	元仲文	3747
38. Zhāng Zhǎng Xùn	張長遜	3745
39. Zhāng Píng Gāo	張平高	3746
40. Lǐ'ān Yuǎn	李安遠	3746
41. Lǐ Zǐ Hé	李子和	2282
42. Qín Xíng Shī	秦行師	3747
43. Mǎ Sān Bǎo	馬三寶	3747

Bunlardan başka, Tang Gaozu (唐高祖: Li Yuan) döneminde yaşayan, ancak, oğlu (Li Shih Min)'nin döneminde adı geçmeyen 8 kişi daha vardır. Bunların adları ve Jiu Tang Shu içindeki ilgili sayfa numaraları aşağıda gösterilmiştir.

1. Dòu Cóng	竇琮	3846
2. Yān Kāi Shān	殷開山	3766
3. Liú Zhèng Huì	劉政會	3767
4. Zhào Wén Kè	趙文恪	3740
5. Wǔ Shì Yuē	武士護	5835
6. Lǐ Sī Xíng	李思行	3740
7. Lǐ Gāo Qiān	李高遷	3740
8. Xǔ Shì Xù	許世緒	3741

Tang Hanedanlığı'nın ilk hükümdarı Tang Gao Zu ile oğlu Tang Tai Zong'un yaşadıkları dönemleri birlikte ele alırsak, Tang Hanedanlığı'nın kuruluşunda ve ilk yıllarında askeri alanda önemli hizmeti geçen toplam 51 kişi vardır. Tang

Hanedanlığı'nın resmi tarih kitabı olan Xin Tang Shu ve Jiu Tang Shu içinde bu 51 kişi ile ilgili bölümleri incelediğimizde, hepsine Çince adlar verildiğini ve Çinli gibi kaydedildiğini görmekteyiz.

Buradaki bilgileri, Yao Weiyuan'ın yazmış olduğu Bei Chao Hu Xing Kao adlı kitaptaki belgelerle karşılaştırdığımızda, bu kişilerden 12'sinin Orta Asya'lı olduğunu görmekteyiz. Yine bu kişilerden 27'si hakkındaki bilgilerin çok az olduğu, bir kaç satır ile geçirildiğini görmekteyiz ki, Çinli olan bu kişilerin yapmış oldukları hizmet çok da önemli olmasa gerek. Geri kalan on iki kişi önemli hizmetlerde bulunmuş kişilerdir. Çinli olan bu kişiler hakkındaki bilgiler de ayrıntılıdır. Ancak, dikkatimizi çeken bir nokta var ki, önemli olduğu kanısındayız.

Tang Hanedanlığı'nın kuruluşu ve ilk yılları ile ilgili kitaplarda, Orta Asya'lı olan 12 kişinin adından çok sık söz edilmekte ve yapmış oldukları hizmetin önemi tekrar tekrar vurgulanmaktadır. Özellikle, Tang Hanedanlığı'nın kuruluş dönemini çok ayrıntılı bir biçimde anlatan, Wen Daya'nın yazmış olduğu Da Tang Chuang Ye Qi Ju Zhu adlı kitapta, Orta Asya'lı 12 kişinin adından sıkça söz edilmektedir. Bu kişilerin, Çinliymiş gibi anlatıldıklarını da ekleyelim. Şimdi bu 12 kişi ile ilgili bilgileri ayrıntılı bir biçimde vermeye çalışalım.

1) Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)

Xin Tang Shu'daki Başvezir Kayıtları'nda, Chǎng-Sūn (長孫) soyadı ile ilgili olarak: "Chǎng-Sūn (長孫) soyadı, Toba Yù Lǜ (拓跋鬱律) adlı kişiden gelmektedir. Tà Bá Yù Lǜ'nün iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Shā Mò Xióng (沙漠雄), diğeri'nin adı Shén Yì Jiǎn (什翼犍)'di... Shā Mò Xióng sonradan adını değiştirerek Rén (仁) adını aldı. Soyadı olarak da Tuo Bá (拓跋) soyadını aldı. Shā Mò Xióng'un oğlu Sōng (嵩), Zhù Guó Dà Jiàng Jūn (柱國大將軍) ve Běi Píng Xuān Wáng (北平宣王) görevlerinde bulundu. Sōng, Tuo Bá ailesinin ilk torunu olduğu için, Kuzey Wei hükümdarı Dào Wǔ (道武) ona, 'Büyük Torun' anlamına gelen Chǎng-Sūn (長孫) soyadını verdi."

Dào Wǔ (道武)'nın adı Tuo Bá Guī (拓跋珪)'dir. Shén Yì Jiǎn (什翼犍)'in torunudur. 386 yılında, Kuzey Wei ya da Sonraki Wei adıyla anılan devleti kurmuştur. Xiào Wén Dì (孝文帝) Çinlilere hayrandı. Çinliler gibi soyadı almak istediğinde, Yuán (元) soyadını aldı. Bu nedenle, Wei devletine, Yuán Wèi (元魏) de denmektedir.

Xin Tang Shu'da, Tang Tai Zong'un eşi ile ilgili olarak şunlar yazmaktadır: "Tang Tai Zong (Li Shi Mǐn)'un eşi Chǎng-Sūn (長孫) ailesindendir. Ataları, Tuo Bá Wèi (拓跋魏) soyundandır... Ağabeysinin adı Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)'dir."

Çin kaynaklarının da söylediği gibi Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), Tuo Bá Wèi (拓跋魏) soyundan gelmektedir. Toba'lar, Hun'lar ile Xianbei'lerin karışmasından meydana gelmiş bir ulustur. Bu ulusa, Tiě Fú (鐵弗) ya da Tū Fā (禿發) da denilmektedir.

Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌); Tang Tai Zong ve Tang Gao Zu'nun hükümdar oldukları dönemlerde başvezirlik yapmıştır. Tang Tai Zong çok ağır hasta olduğu bir gün şöyle demiştir: “Ülkemi idare etmemde, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)’nin büyük yardımları olmuştur.”

Li Yuan (Tang Gao Zu) Tang Hanedanlığı'nı kurmak için savaşıırken, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), sürekli olarak Li Shi Min'in yanında yer almıştır. Her savaşa onunla birlikte katılmıştır. Li Shi Min (Tang Tai Zong) hükümdar olduktan sonra ona, büyük hizmetlerinden dolayı Qí Guó Gōng (齊國公) unvanını vermiştir.

Chang-Sun Wu Ji ile Li Shi Min çok eski arkadaşlar. Üstelik Li Shi Min, onun eniştesi durumundaydı. Li Shi Min'in ona olan güveni tamdı. Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), sarayın harem bölümüne girebilen tek kişiydi. Bir ara, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)'ye verilen yetkilerin çok fazla olduğu konusunda söylentiler çıktı. Bunun üzerine Li Shi Min vezirlerine şöyle demiştir: “Henüz oğlum çok küçük. Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)’nin bana büyük yardımı olmaktadır. Onu oğlum gibi görmekteyim. Benimle uzaktan ilişkisi olanlar, yakın ilişki içinde olduğum kişilerle aramı açmak istiyorlar. Yeni gelenler, eskilerle olan ilişkiyi bozmak için söylentiler çıkarıyorlar. Bu söylentileri çıkaranlar sadık kişiler değildir. Ben onlara inanmam, sözlerine kıymet vermem.”

Hükümdar, eşinin ailesini kayırdı, eşinin ağabeyisine başvezirlik verdi türünden çıkan söylentiler üzerine de hükümdar: “Ben Kişinin yeteneğine bakarım. Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), hem iyi bir devlet adamı, hem de iyi bir askerdir. Onun içindir ki onu başvezir yaptım” demiştir.

Tang Tai Zong'dan sonra yerine Tang Gao Zu geçmiştir. Tang Gao Zu, babasının döneminde görev yapan başvezir ve vezirlere güvenmiş ve onlardan yararlanmaya devam etmiştir. Özellikle de, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌) ve Chǔ Sui Liáng (褚遂良)'ın sözlerine saygı göstermiştir. Onların fikirleri doğrultusunda hareket etmiştir. Böylece, babasının dönemindeki huzurlu yaşam devam etmiştir. Tang Gao Zu, bir süre sonra ilk eşini bırakarak, Wǔ Zhāo Yí (武昭儀) adında bir kadınla evlenmiştir. Bu kadın, sonradan “Wǔ Hòu (武后)” adıyla ün yapacak, Çin'in ilk kadın imparatoru olacaktır.

Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌) ve Chu Sui Liang, Wu Zhao Yi'nin İmparatoriçe olmasına karşı çıkmışlardır. Hükümdar bu konuda onları dinlememiş ve Wu Zhao Yi'yi İmparatoriçe yapmıştır. İmparatoriçe Wu, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)'nin kendisine karşı koyduğu tavrı unutamamış ve kin beslemeye başlamıştır. Bunun üzerine Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), intihar etmiştir. Bundan sonra ülke yönetimi tamamen Kraliçe Wu'nun eline geçmiştir. Onun kötü idaresi sonucunda, Tang Hanedanlığı yıkılma noktasına kadar gelmiştir. 760 yılında İmparatoriçe Wu'nun yönetimine son verilmiş ve Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)'nin ailesine eski itibarı iade edilmiştir.

2) Chǎng-Sūn Shùn Dé (長孫順德)

Chǎng-Sūn Shùn Dé, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌)'nin amcasıdır. Tang Hanedanlığı'nın kurucusu Tang Gao Zu (Li Yuan) ile arasında yakın bir dostluk vardı. Savaş sırasında, Tang Tai Zong tarafından, asker bulmakla görevlendirilmiştir. Topladığı binlerce askerle Tang Hanedanlığı'nın kuruluşunda hizmeti geçmiştir.

3) Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德)

Yù Chí Wei Chi (尉遲) adı aslında bir boy adıdır. Sonradan, soyadı şeklini almıştır. Bununla ilgili olarak Zhōu Shū (周書: Zhou Tarihi)'da şöyle denilmektedir: “Ataları Toba soyundan gelmektedir. Bu boyun adı Yù Chí Wei Chi (尉遲) idi. Sonradan, boy adını, soyadı olarak almışlardır.”

Görüldüğü gibi, Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德), Tuo Bá (拓跋)'ların Yù Chí (尉遲 Wei Chi boyundandır. Bununla ilgili olarak, Wèi Shū (魏書: Wei Tarihi)'ne de bir göz atalım: “Miladi 403 yılında, Shuò Fāng (朔方)'daki Yù Chí (尉遲) boyundan 10.000'den fazla aile, Yún Zhōng (雲中) denilen yere gelerek, Tuo Bá (拓跋)'larla kaynaşmışlardır.”

Tang Hanedanlığı'nın kuruluşu sırasındaki savaşlarda Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德)'nin, karşı tarafa geçeceği söylentisi çıktığında, Tang Tai Zong ona kefil olmuştur. Savaşlarda, Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德) karşılaştığı düşmanlarını yenilgiye uğratmıştır.

Tang Devleti kurulduktan sonra, dört vezir, Tang Gao Zu'dan sonra Li Shi Min'in hükümdar olmasını arzu etmekteydiler. Bu vezirler şunlardır: Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌), Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德), Fáng Xuán Líng (房玄齡) ve Dù Rú Huì (杜如晦). Bunlardan Yù Chí Jìng Dé (尉遲敬德), Li Shi Min'in korunmasında aktif rol oynamış bir kişidir.

4) Lǐ Jī (李績)

Jiu Tang Shu içinde: “Lǐ Jī, Cáo Sà (曹刿) eyaleti, Lí Hú (離狐)’dır. Sui Hanedanlığı’nın son zamanlarında (615 yıllarında) Huá (滑) eyaletindeki Wèi nán (衛南)’a göç etmiştir. Asıl soyadı Xú (徐), adı Shì Jī (世績) idi. Onun çok sadık biri olduğunu gören Táng Gāo Zǔ (唐高祖) ona kendi soyadı olan ‘Lǐ (李)’ soyadını vermiştir.” denmektedir. Li Ji, Tang dönemi tarih kitaplarında adı geçen “Shan Dong Hao Jie ” grubunun liderlerinden birisidir.

Dà Táng Xīn Yǔ (大唐新語) adlı kitapta: “ Li Ji’nin yüzü ‘Hú Rén (胡人)’a benziyordu” denilmektedir.

Li Ji’nin, Orta Asya kökenli uluslarla kan akrabalığı olduğu kanısındayız. Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu içinde, onun, Tang Hanedanlığı’nın kuruluş yıllarında Táng Tàì Zōng (唐太宗) ile birlikte savaflara katıldığı anlatılmaktadır. O sırada her ikisi de general rütbesindedir. Ancak, Táng Tàì Zōng (唐太宗)’un mevkisi daha yüksektir. Li Ji, asker sevk ve idaresini iyi bilen bir komutandı. Tang Hanedanlığı kurulduktan sonra, Göktürklerle yapılan savafları o yönetmiştir.

Tang Hanedanlığı’nın ilk yıllarında başvezirlik yapan kişilerin hep asker kökenli olduklarını görürüz. Li Ji de aynı Chǎng-Sūn Wú Jì gibi, asker kökenli bir başvezirdir.

5) Gāo Shì Lián (高士廉)

Xin Tang Shu’da: “Gao Shi Lian’in, Kuzey Qi (Běi Qi -北齐) devletinin, Qīng Hé (清河) hükümdarı Gāo Yuè (高嶽)’nin torunudur” denmektedir. Xin Tang Shu içindeki Başvezir Kayıtları’nda: “Gāo Yuè (高嶽), Gāo Huān (高歡)’ın kardeşidir”denmektedir.

Běi Qí Shǐ (北齊史: Kuzey Qi Tarihi)’de: “ Kuzey Qi hükümdarı Gāo Huān (高歡), Xiān Bēi (鮮卑) soyundandır. Asıl soyadı Shì Lóu (是婁)’dur. Ataları, Mù Róng (慕容)’ların kurduğu Yàn (燕) devleti (384-394) döneminde, Kuzey Wei (Běi Wèi -北魏)’lerin egemenliğini kabul ederek, onların buyruğuna girdiler, onlarla kaynaştılar” denmektedir.

Görüldüğü gibi, Gāo Shì Lián (高士廉), Xiān Bēi (鮮卑) soyundan gelen, Orta Asya’lı bir kişidir.

Táng Tàì Zōng (唐太宗), Gāo Shì Lián (高士廉)’e çok değer vermiştir. Gāo Shì Lián (高士廉), “Lì Bù Shàng Shū (吏部尚書)” işlerine bakıyordu. Boyları ve aileleri titizlikle inceleyen Gāo Shì Lián (高士廉), onların içyapılarını göz önüne

olarak atamalar yapmış, görevler vermiştir. Yaptığı işte çok başarılı olmuştur.

Bing (并) eyaletinde Dū Dū (都督: Askeri Vali) iken hastalandığı zaman, Táng Tàì Zōng (唐太宗) onun ziyaretine gitmiştir. Ağırlandığında da, ağlamıştır. Gāo Shì Lián (高士廉) öldüğünde, Táng Tàì Zōng (唐太宗) onun cenaze törenine katılmak istediğinde, Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌) onun atının önünde diz çökerek “bir hükümdarın, hizmetinde çalışan biri için böylesine yakınlık göstermesi gereksizdir” demiş ve gitmesine engel olmak istemiştir.

Hükümdarın kendisini dinlemediğini gören Chǎng-Sūn Wú Jì (長孫無忌) ağlamaya başlamıştır. Bunun üzerine hükümdar saraya gelerek, yüzünü güneye dönmüş ve ağlamıştır. Xīn Táng Shū (新唐書) içindeki, Gāo Shì Lián (高士廉) Kayıtları içinde anlatılanlar, Táng Tàì Zōng (唐太宗)’un, Gāo Shì Lián (高士廉)’i ne kadar çok sevdiğini, ona ne kadar çok değer verdiğini kanıtlamaktadır.

6) Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及)

Xīn Táng Shū (新唐書) içinde, “Yǔ Wén (宇文) boyu, Xiōng Nú (匈奴)’ların, Nán Chán Yú (南單于: Güney Lideri)’sünün soyundandır. Bu aileden olan Gé Wū Tù (葛烏兔), Xiān Bēi (鮮卑)’lerin lideridir. Dà Rén (大人) olarak görev yapmıştır. Babadan oğula aynı görevi üstlenmişlerdir” denmektedir.

Wèi shū (魏书) içindeki Yǔ Wén Mò Huái (宇文莫槐) Kayıtları’nda, “Xiōng Nú (匈奴) soyundan gelen Yǔ Wén Mò Huái (宇文莫槐)’ın ataları, Nán Chán Yú (南單于)’sünün uzaktan akrabalarıdır. Babadan oğula Dōng Bù Dà Rén (東部大人) olarak görev yapmışlardır” denmektedir.

Wèi Shū (魏书) içindeki Yǔ Wén Zhōng (宇文忠) Kayıtları’nda, “Yǔ Wén Zhōng (宇文忠)’un ataları Nán Chán Yú (南單于)’sünün uzaktan akrabalarıdır. Nesilden nesile hep doğuda yaşamışlardır” denilmektedir.

Xīn Táng Shū (新唐書) içinde, Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及)’nin ataları hakkında şöyle denilmektedir: “Fèi Yě Tóu (費也頭) boyu, Xiān Bēi (鮮卑) soyundan gelen Yì Dòu Guī (佚豆歸)’in emrindeydi. Sonradan, efendileri ile birlikte soyadlarını değiştirerek, Yǔ Wén (宇文) soyadını almışlardır. Kuzey Wei (Běi Wèi -北魏) devleti zamanında memurluk yapmışlardır. Wò Yě (沃野) denilen yerde Zhèn Jūn Zhǔ (鎮軍主: Garnizon Komutan) görevini babadan oğula devam ettirmişlerdir. (Torununun torunu, Yǔ Wén Shèng (宇文盛) adıyla anılmaktadır.) Altı nesil sonra, Yǔ Wén Shèng (宇文盛) adına rastlanmaktadır. Yǔ Wén Shèng (宇文盛)’dan üç nesil sonra ise, Yǔ Wén Huà Jí (宇文化及) adına rastlanmaktadır. Bu kişi, Suí (隋) Hanedanlığı döneminde Tàì Pú Qīng (太僕卿) görevinde bulunmuştur. Erkek

kardeşi Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及)'de, Táng Gāo Zǔ (唐高祖) döneminde başvezir olarak görev yapmıştır.”

Görüldüğü gibi, Táng Gāo Zǔ (唐高祖) döneminde başvezirlik yapan Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及), Xiōng Nú (匈奴) ve Xiān Bēi (鲜卑)'lerle kan bağı olan bir kişidir.

Táng Gāo Zǔ (唐高祖), Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及) ile ilgili olarak vezirlerine demiştir ki: “ Altı, yedi yıldır memleket meselelerini görüşüp tartışıyoruz. Sizler hep onun arkasında kalıyorsunuz.”

Táng Gāo Zǔ (唐高祖), onun hizmetlerinden dolayı, kendi sülalesinden bir kızı ona eş olarak verir. Bütün bu olaylar, Táng Gāo Zǔ (唐高祖)'nun, Yǔ Wén Shì Jí (宇文士及)'ye ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

7) Ān Xīng Guì ve Ān Xiū Rén (安興貴) (安修仁)

Xīn Táng Shū (新唐書) içindeki Başvezir Kayıtları'na bir göz atalım: “Wǔ Wēi (武威) kökenli Lǐ (李) ailesinin asıl soyadı, Ān (安) idi. Huáng Dì (黃帝)'nin Chāng Yì (昌意) adında bir oğlu olur. Chāng Yì (昌意)'nin ikinci oğlunun adı Ān (安) idi ve batıda otururdu. Ülkesinin adı Ān Xī (安息) idi. Sonraki Han Hanedanlığı'nın son zamanlarında (yaklaşık 220 yılları) oğlu Shì Gāo (世高)'ı Çīn hükümdarına (rehin) gönderdi. Shì Gāo (世高), Luò Yáng (洛陽) denilen yere yerleşti. Daha sonraları meydana gelen bir savaştan korunmak için, Wǔ Wēi (武威) denilen yere taşındı. Kuzey Wei (Běi Wēi -北魏) Hanedanlığı döneminde bu aileden çıkan Ān Nán Tuó (安難陀)'nun torunu Ān Pó Luó (安婆羅), Suí (隋) Hanedanlığı döneminde Wǔ Wēi (武威)'de Sà bǎo (薩寶) görevinde bulundu. Onun, Ān Xīng Guì (安興貴) ve Ān Xiū Rén (安修仁) adlarında iki oğlu oldu. Bunların soyundan gelen Ān Bào Yù (安抱玉) zamanında, hükümdar tarafından bu aileye ‘Lǐ - 李’ soyadı verildi. Onun adı da, Lǐ Bào Yù (李抱玉) olarak değişti.”

Xīn Táng Shū (新唐書) içindeki Başvezir Kayıtları'nda, Wǔ Wēi (武威) denilen yerde oturan Ān (安) ailesinin, Huáng Dì (黃帝) soyundan geldiği söylenmektedir. Ancak, bu açıklama pek inandırıcı değildir.

Japon tarihçi Haneda'ya göre, Çīn tarihinde adı geçen Ān Xī (安息) ülkesi, Hazar denizine dökülen Artek ırmağının havzasında kurulmuştur. Han Hanedanlığı döneminde Ān Xī (安息) adıyla bilinen bu ülkeye, Suí (隋) ve Tang Hanedanları döneminde, Ān (安), Bù Huō (布 豁) ya da Bǔ hē (捕喝) denilmekteydi. Fransız tarihçi Chavannes'e göre, Ān Xī (安息), ya da diğer adıyla Bǔ Hē (捕喝) ülkesi, bugünkü Buhara kentinin olduğu yerdir.

Görüldüğü gibi, Ān Xī (安息) ya da Bǔ hē (捕喝), bugünkü Buhara kenti ile Artek ırmağı havzasında bulunmaktadır. Buranın halkı, Sonraki Han Hanedanlığı döneminde Luò Yáng (洛陽)’a göçmüşlerdir.

Biraz önce, Ān Pó Luó (安婆羅)’nun, Suí (隋) Hanedanlığı döneminde Sà Bǎo (薩寶) görevinde bulunduğundan söz etmiştik. Yáo Wēi Yuán (姚薇元)’e göre, Uygurcası “ Sartpau” olan bu sözcük, Zerdüşt dininde bir din görevlisinin unvanıdır. Çince’ye çevrilirken, sese göre çevrilmiş ve “Sà Bǎo (薩寶)” denilmiştir.

Zerdüşt dininin Çin’in batısında yaygın olduğu göz önüne alınırsa, bu kişilerin Ān Xī (安息) denilen yerden gelmeleri daha akla yakındır. Bu kişiler Çin’e göç ederlerken, inançlarını da beraberlerinde getirmişlerdir.

Tang Hanedanlığı’nın kuruluşu sırasında, Ān Xīng Guì (安興貴), Zuǒ Wǔ Hóu Dà Jiàng Jūn (左武侯大將軍), Ān Xiū Rén (安修仁) ise, Zuǒ Xiāo Wēi Dà Jiàng Jūn (左驍衛大將軍), olarak hizmet etmişlerdir. Katıldıkları savaşlarda büyük yararlıklar göstermişlerdir.

8) Dòu Guǐ (竇軌)

Wèi Shū (魏书) içindeki Guān Shì Zhì (官氏志: Hükümet Kayıtları)’nda: “Hé Dòu Líng (紇豆陵) boyu, Dòu (竇) soyadını almışlardır” denilmektedir.

Zhou Shu içindeki Dòu Chì (竇熾) Kayıtları’nda: “Dòu Chì (竇熾)’nın ikinci oğlu Dòu Gōng (竇恭), Zhōu Wǔdì (周武帝) ile birlikte (561-571), Qí ülkesini yenilgiye uğratmıştır. Zhōu Wǔdì ona, Zàn Guó Gōng (贊國公) unvanını vermiştir. Sonradan, işlediği bir suç nedeniyle hükümdar tarafından ‘intihar cezası’ verilmiştir.”

Sui Shu içindeki Wang Shao (王邵) Kayıtları’nda: “Zhōu Wǔdì döneminde, Qí Dou Ling Gong, hükümdar (Zhōu Wǔdì) tarafından öldürüldü” denmektedir. Burada adı geçen Qí Dou Ling Gong ile Dòu Gōng, aynı kişidir.

Xin Tang Shu’daki Dòu Wēi (竇威) Kayıtları’nda, babasının Dòu Chì (竇熾) olduğu anlatılmaktadır. Dòu Guǐ Kayıtları’nda ise, “Dòu Guǐ, Dòu Wēi’nin kardeşinin oğludur” denmektedir.

Zhou Shu, Sui Shu ve Xin Tang Shu’dan edindiğimiz bilgiye göre, Zhou Hanedanlığı döneminde yaşamış olan Dòu Chì’nin iki oğlu vardır. Dòu Wēi ve Dòu Gōng’un bir diğer adı da, Qí Dou Ling Gong’dur. Onun oğlu da, Tang Hanedanlığı döneminde adı geçen Dòu Guǐ’dir.

Dòu Guǐ'nin ataları, Tuo Ba Wei'lerin Qǐ Dou Ling boyundandır. Kuzey Wei döneminde “ Dou” soyadını almışlardır. Xin Tang Shu ve Jiu Tang Shu içinde Dòu Guǐ, sert mizaçlı, kararlı ve ağırbaşlı biri olarak anlatılmaktadır. Tang Hanedanlığı'nın kuruluş döneminde, topladığı binlerce askerle Li Yuan'ın yardımına koşmuştur. Sui Hanedanlığı'nın başkentine Li Yuan ile birlikte girmişlerdir. Orduda, disiplini ile ün yapmıştır.

9) Qū Tū Tōng (屈突通)

Yáo Wēi Yuán, Qū Tū (屈突) soyadının, Xiào wéndì zamanında (496), “Qū (屈)” olarak değiştirildiğini söylemektedir. Batı Wei (535-557) döneminde tekrar Qū Tū soyadını almışlardır. Qū Tū'lar, Kuzey Wei dönemindeki Xī (奚)'lerin bir boyudur. Xī'ler, Xianbei'lerin bir koludur. Qū Tū boyu aslen, şimdiki Hé Běi (河北) eyaleti içindeki Wéi Chǎng (圍場) ilinin bulunduğu yörede yaşamakta olan Kù Mò Xī (庫莫奚)'lerin soyundandır. M.S.343 yılında, Xianbei'lerin Mù Róng (慕容) boyu onlara saldırır ve yener. Bunun üzerine, Chāng Lí (昌黎) denilen yere göçerler. Sonradan, Tuo ba Wei'ler, Mù Róng'ları yenince, Mù Róng'lar Tuoba Wei'lerin kontroluna girdiler. M.S.496 yılında, soyadlarını “Qū” olarak değiştirirken, asıl memleketlerinin adını da Chāng Lí olarak değiştirdiler. Batı Wei döneminde tekrar Qū Tū adını alırlarken, aslen Kù Mò Xī'li oldukları halde, Chāng Lí'liymiş gibi kaydedildiler. Sui-Tang Hanedanları döneminde de, soyadları Qū Tū, memleket adı Chāng Lí olarak geçer.

Xin Tang Shu ve Jiu Tang Shu içindeki Qū Tū Kayıtları'nda, “ Tang Gao Zu, Qū Tū'yu, çok sadık bir vezir olarak över. Kendi çıkarını düşünmeden, hep memleketi için çalışmıştır” der.

Tang Hanedanlığı'nın kuruluşu sırasındaki savaşlarda en iyi savaşan askerlerden birisi Qū Tū'dur.

10) Liú Yì Jié (劉義節)

“Liú Yì Jié (劉義節) Kayıtları'nda, onun Bīng (并) eyaletinden olduğu yazılıdır. Ping eyaleti, ‘Liú (劉)’ soyadını seçen Xiōng Nú'ların oturduğu bir yerdir.”

Büyük bir ihtimalle Liú Yì Jié, Bīng eyaletinde oturan Xiōng Nú'ların soyundan gelmektedir. Li Yuan (Tang Gao Zu) henüz Sui Hanedanlığı'na başkaldırmadan önce, Liu Jie ile aralarında yakın bir dostluk vardı. Liú Yì Jié, Tang Gao Zu, Sui Hanedanlığı'nın başkentine girdiği zaman, onun yanında olan kişilerden birisidir. Tang Hanedanlığı'nın kuruluşu sırasında yapılan savaşlarda, askerlerin mali ve donatım işlerini yürütmekteydi. Bu, çok zor ve önemli bir görevdi.

11) Liú Zhèng Huì (劉政會)

Xin Tang Shu içindeki Başvezir Kayıtları'nda, Liu soyadı ile ilgili bölümde: “Hé Nán (河南)’lı Liu ailesi, Xiōng Nú kökenlidir. Hàn Gāo Zǔ (漢高祖) döneminde, bu aileden gelen bir prenses Mào Dùn (冒頓: Mete)’a gelin olarak gönderildi. Xiōng Nú’ların geleneğine göre, soylular ‘anne’nin soyadıyla anılırlardı. Onun için, Mào Dùn’un bu prenesten olan çocuklarının soyadı ‘Liu’olmuştur. Bu soydan gelen Liu ailesi sonradan, Hé Nán’a göç etmiştir.”

Jiu Tang Shu içindeki Liú Chóng Wàng (劉崇望) Kayıtları'nda, “Ataları Dài Jùn (代郡)’lüdür. Yuán Wèi (Tuoba Wei) hükümdarı Xiào Wéndì ile birlikte Luo Yang’a göç etmişlerdir. Böylece, Hé Nán’lı olmuşlardır. Liú Zhèng Huì’nin sekiz göbek atası Liú Tǎn (劉坦), Sui Hanedanlığı döneminde Dà Lǐ Qīng (大理卿) görevinde bulunmuştur. Oğlunun adı, Liú Zhèng Huì’dir.”

Görüldüğü gibi, Liú Zhèng Huì’nin ataları, Dài Jùn denilen yerde yerleşmiş olan Xiōng Nú’lardır. Bunlar, Yuán Wèi hükümdarı Xiào Wéndì ile birlikte Luo Yang’a göçerek, Hé Nán’lı olmuşlardır. Liú Zhèng Huì’nin yedi göbek torunu, Tang Hanedanlığı döneminde başvezirlik yapan Liú Chóng Wàng’dır.

Liú Zhèng Huì, Li Yuan (Tang Gao Zu)’nun iktidar kavgası sırasında, Wáng Wēi (王威) gibi, iki taraflı oynayan ve hareketin başarısını engellemeye çalışan generallerin tesbiti ve etkisiz hale getirilmesinde etkin rol oynamıştır. Ayaklanmanın başlamasından sonra, Tàì Yuán’de kalarak, askerlerin sevk ve idaresinde etkili olmuştur. İsbetli kararları, herkes tarafından takdir edilmiştir. Liú Zhèng Huì öldüğü zaman, Táng Tàì Zōng kendi el yazısıyla yazdığı emirde, “Liú Zhèng Huì’nin başaramızda büyük payı vardır. Cenaze töreni mutlaka çok farklı olmalıdır” demiştir.

12) Duàn Zhì Xuán (段志玄)

Xin Tang Shu’da, Duàn Zhì Xuán (段志玄)’ın Qí (齊) eyaletinin Lín Zī (臨淄) kentinden olduğu söylenmektedir.

Jìn Shū içindeki Duàn Pǐ Dī (段匹磾) Kayıtları'nda, “Duàn Pǐ Dī, doğu Xiānbēi’lerdendir..... Jìn (晉) döneminde, kendisine hükümdar tarafından Liáo Xī Gōng (遼西公) unvanı ile Liáo Xī (遼西)’nin yönetimi verilir.”

Qí eyaletindeki Lín Zī kenti, Liáo Xī ’ye yakın bir yerdedir. Kanımızca, Duàn Zhì Xuán ile Xianbei soyundan gelen Duàn Pǐ Dī arasında kan bağı bulunmaktadır.

Tang Hanedanlığı’nın kuruluş yıllarında Tang Gao Zu asker toplamaya çalıştığı

sırada, Duàn Zhì Xuán beraberindeki 1.000 kişi ile birlikte ona katılmıştır. Huò Yì (霍邑) ve Jiàng Jùn (絳郡) denilen yerler alındıktan sonra, Yǒng Fēng (永豐)'daki siloyu ele geçirdiler. Duàn Zhì Xuán çok cesur bir askerdir. Bir keresinde savaş sırasında ok yarası aldığı halde, hiç bir şey olmamış gibi savaşımaya devam etmiştir. Savaş sonunda, düşmanlarını yenilgiye uğrattıklarında Táng Tàì Zōng, onun gerçek bir asker olduğunu söylemiştir.

Li Yuan (Táng Gāo Zǔ) ve Li Shi Mǐn (Táng Tàì Zōng) dönemlerinde yani, Sui hanedanlığı'nın sona erdiği ve Tang Hanedanlığı'nın yeni kurulduğu dönemde hizmet veren on iki Orta Asya kökenli kişi hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu kişilerin Çin tarih kitaplarında birer Çinli gibi anlatıldığını, yabancı kökenli olduklarından söz edilmediğini belirtmiştik. Bunlardan başka, Xin Tang Shu içinde, Tang Hanedanlığı döneminde hizmetleri geçen yabancı askerlerle ilgili olarak Zhū Yì Fān Jiāng (諸夷蕃將) Kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlarda, toplam 15 kişinin soykütüğü verilmektedir. Bunlardan, Shǐ Dà Nài (史大奈) ve Tū De Jī (突地稽) adındaki 2 kişi, Tang Hanedanlığı'nın kuruluş yıllarında hizmet vermişlerdir.

1) Shǐ Dà Nài (史大奈)

Xin Tang Shu 'da, "Shǐ Dà Nài (史大奈), Tu Jūe'lerde Tè Lēi (特勒: Tegin)'dır. Chù Luó Kè Hán (處羅可汗) ile birlikte Sui Hanedanlığı döneminde Çin'e gelmiştir... (Tang) Gao Zu, Tai Yuan'de ayaklanmayı başlattığında, askerleriyle birlikte onun emrine girdi. Yǐn Mǎ Quán (飲馬泉) denilen yerde Sāng Xiǎn Hé (桑顯和) ile savaşırken, bir ara askerleri geri çekilmeye başladılar. Shǐ Dà Nài, bir kaç yüz süvari ile birlikte büyük bir cesaretle düşmanın üzerine saldırdı ve düşmanı şaşırttı. Morali düzelen ordu savaşı kazandı. Chang'an'ın alınması sırasında gösterdiği üstün başarısından dolayı, hükümdar ona 5.000 top ipek kumaş ve 'Shi (史)' soyadını verdi. Sonra, Tàizōng (Ch'ing Wang) ile birlikte, Xuē Jǔ (薛舉), Wáng Shì Chōng (王世充), gibi rakiplerini yendiler. Hükümdar ona, hizmet etmeleri için 3 kız hediye etti. Ayrıca, Dà Jiàng Jūn (大將軍) ve Dòu Guó Gōng (竇國公) unvanlarını verdi."

2) Tū De Jī (突地稽)

Xin Tang Shu içindeki Li Jǐn Xíng (李謹行)'in soykütüğü içinde, Tū De Jī (突地稽)'nin de soykütüğü yer almaktadır. Burada şu bilgilere rastlıyoruz: "Li Jǐn Xíng, Mò Hé (靺鞨) boyundandır. Babası Tū De Jī, boy başkanıdır. Sui Hanedanlığı'nın son zamanlarında beraberindeki 1.000 kişiden fazla kişiyle Çin'e geldi. Yíng (營)

eyaletine yerleştiler... Gao Zu'nun ilk zamanlarında, Tū De Jī, Ding (定) eyaletine göç etmiştir. Ch'ing Wang (Táng Tàì Zōng)'ın buyruğu altına girmiştir. Savaşlarda gösterdiği üstün başarıdan dolayı, hükümdar ona Qí Guó Gōng (齊國公) unvanı vermiştir... Hükümdar tarafından ona 'Li' soyadı verilmiştir.”

Görüldüğü gibi, Tang Hanedanlı'nın kuruluşu sırasında askeri alanda hizmet veren Orta Asya kökenli kişilerin sayısı hiç de az değildir. Üstelik bu kişiler, hükümdarların yanıbaşlarında savaşlara katılmışlar ev her bakımdan onların takdirlerini kazanmışlardır. 51 kişi içinden tesbit ettiğimiz 12 Orta Asya kökenli kişinin soykütüğü ve yapmış oldukları hizmetler hakkında kısa bilgiler vermeye çalıştık.

Hukuk Alanında Başarılı Olan Orta Asya Kökenli Kişiler ve Etkileri

Táng hanedanlığı dönemi yasalarını içeren Táng Lǜ (唐律: Táng Yasası), mükemmel bir yasa kitabıdır. Yazımı, 737 yılında tamamlanmıştır. O dönemde yazılmış, Táng Lǜ ile karşılaştırılabilecek bir yasa kitabı bulunmamaktadır. Táng Lǜ'nün, 19. yüzyılda Avrupa'da yazılmış yasa kitaplarından hiç de aşağı kalmamaktadır.

Táng Tàì Zōng, başvezir Chǎng-Sūn Wú Jì'ye bir yasa kitabı hazırlaması için emir verir. Chǎng-Sūn Wú Jì'nin oluşturduğu bir ekip, yine onun başkanlığında Táng Lǜ adındaki “Táng Anayasası” diyebileceğimiz eseri hazırlamışlardır. Bu kitapta 500 madde bulunmaktadır.

Táng Gāo Zǔ tahta geçtikten sonra, Chǎng-Sūn Wú Jì'ye emir vererek, Táng Lǜ Shū Yì (唐律疏議: Táng Lǜ'nün Açıklaması) diye bir kitap yazılmasını istemiřtir. Bu kitapta, Táng Lǜ içinde yer alan bütün maddeler birer birer açıklanmaktadır.

Táng Lǜ sadece Táng Hanedanlığı döneminde kullanılmış bir yasa kitabı değildir. Táng Hanedanlığından, Batı'da yazılmış eserlerin Çin'e gelişine kadar her dönemde kullanılmıştır. Japonya'nın orta çağında yazılan yasa kitapları, Táng Lǜ'yü temel olarak almışlardır. Táng Hanedanlığı döneminde hazırlanmış bu güzel eser de, yine bir Orta Asya'lı olan Chǎng-Sūn Wú Jì tarafından hazırlattırılmıştır.

Tıp Alanında Başarılı Olan Orta Asya Kökenli Kişiler ve Etkileri

Sui ve Táng Hanedanları döneminde, tıp ve farmakoloji alanlarında önemli gelişmeler olmuştur. Táng Hanedanlığı döneminde yapılan en önemli işlerden biri, eski ve o döneme ait ilaçlarla ilgili bilgilerin derlenmesidir. Bu çalışma, Çin tıbbının ilerlemesine büyük katkıda bulunmuştur.

Kuzey-Güney Hanedanları döneminde başlayan Orta Asya ile Çin arasındaki ilişki, Sui ve Táng Hanedanlıklarının kurulmasıyla daha da gelişti.

Liáng (梁) Hanedanlığı (527-557) döneminde Táo Hóng Jǐng (陶弘景)'in derlemiş olduğu Běn Cǎo Jīng Jí Zhù (本草經集注) adındaki farmakoloji kitabı, Güney Hanedanları döneminde yazılmış olduğu için, Kuzey Hanedanları dönemine ait ilaçları içermemektedir. Bundan dolayı da, bir süre sonra yetersiz kalmaya başlamıştır.

Táng Gao Zong'un emriyle, Chǎng-Sūn Wú Jì, 657 yılında 20 kişiden oluşan bir heyet kurmuş ve Xīn Xiū Běn Cǎo (新修本草) adında bir farmakoloji kitabı hazırlamaya başlamıştır. Bu kitap 659 yılında tamamlanmıştır. Bu kitap Çin'de, hükümdar emriyle yazılmış ilk resmi farmakoloji kitabıdır.

Xīn Xiū Běn Cǎo (新修本草) içinde, 844 çeşit ilacın yapımı ve kullanımı anlatılmaktadır. Bunların içinde de pek çok Orta Asya'ya özgü ilaç bulunmaktadır. Zhèng Qián (鄭虔)'nin yazmış olduğu Hú Běn Cǎo (胡本草) adlı kitap, özellikle yabancı ülkelerden gelen ilaç ve esansları içermektedir. Xīn Táng Shu bu kitapla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: “Hú Běn Cǎo (胡本草) 7 kısımdan meydana gelmiştir.”

Soğud asıllı hekim Li Xún (李珣)'ün yazmış olduğu ve üç bölümden oluşan Hǎi Yào Běn Cǎo (海藥本草) adlı kitapta, Batı'da kullanılan ilaç ve esansların yapımı hakkında bilgiler vardır.

Orta Asya hekimlik ve farmakoloji bilgileri çok daha eskiden Çin'e girmiş bulunuyordu. Sui Shu içindeki Jīng Jí Zhì (經籍志: Bibliyografi)'de, Xī Yù'den Çin'e gelen kitaplar şunlardır:

- 1) Xīyù Zhū Xiān Suǒ Shuō Yào Fāng (西域諸仙所說要方), toplam 23 kısımdan meydana gelmiştir.
- 2) Xī Yù Bō Luó Xiān Rén Fāng (西域波羅仙人方), toplam 3 kısımdan meydana gelmiştir.
- 3) Xī Yù Míng Yī Suǒ Jí Yào Fāng (西域名醫所集要方), toplam 4 kısımdan meydana gelmiştir.

Táng Hanedanlığı döneminde Çin'de, hekimlik alanında yetkili ve becerikli pek çok Orta Asya kökenli hekim bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Mǐ Suí (米遂) adındaki doktordur. Kendisi, Mǐ (米: Maimargh) ülkesindendir. Míng Táng Lùn (明堂論) adında, “akupunktur tedavisi” üzerine bir kitap yazmıştır.

Táng Xuán Zōng döneminde (720 yılında), Shū Lē (Kaşgar) asıllı, Wéi Lǎo Shī (韋老師) adındaki doktor, hekimlikteki ustalığı nedeniyle, “Yī Wáng (醫王: Hekimler Kralı)” olarak anılıyordu.

Kitabın İkinci Bölümü’nde haklarında ayrıntılı bilgi verdiğimiz, Yú Zhì Níng (于志寧) ve Lǐ Jī (李勣) birlikte, Běn Cǎo (本草) adlı farmakoloji kitabını yeniden derlemişlerdir. Derledikleri bu kitap 54 kısımdan meydana gelmiştir. Aynı zamanda resimli olan bu kitap, Táng Hanedanlığı döneminde en çok kullanılan kitaplardan biri olmuştur.

Çin’de Tarihçilik Anlayışı

Çalışmamızda Çin tarih kitaplarından yararlandığımızı ifade ettik Acaba bu kitaplar ne kadar güvenilir kaynaklardır? Türklerle ilgili bilgiler kasıtlı olarak farklı yazılmış olabilir mi? Bu nedenle, Çin tarih kitapları hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Tarih Bilimi (Shǐ Xué 史学), Çinlilerin son derece önemseydiği bir bilim dalıdır. Çin kültürüne göz attığımızda, Tarih Yazıcılığı’nın babadan oğla geçen bir meslek olduğunu görmekteyiz. Çince Tarih (Shǐ 史) sözcüğünün kökenine baktığımızda, sözcüğünün iki şekilden meydana geldiğini görmekteyiz: “Doğru (zhōng 中)” ve “El (shǒu 手)”. Çince Tarih (Shǐ 史) sözcüğünün anlamı; “doğruyu yazan el”dir.

Tarih Kitabı (Shǐ Shū 史书) teriminin ilk kez ne zaman kullanılmaya başlandığını da hatırlatmakta yarar görüyorum. Tarih Kitabı (Shǐ Shū 史书) terimi ilk kez, Konfüçyüs (Kong Zi 孔子)’ün derlemiş olduğu İlkbahar-Sonbahar Yıllıkları (Chūn Qiū 春秋) adlı kitapla birlikte kullanılmaya başlanmıştır.

Çin Tarih kitapları sistemli bir biçimde yazılmıştır. Tarih kitapları içeriklerine göre üçe ayrılırlar:

1) Biyografiler (Jì Zhuàn 纪传)

Bu yöntem ilk kez, ünlü tarihçi Sī-Mǎ Qīān (司馬遷) tarafından kullanılmıştır. Kişilerle ilgili bilgiler çok ayrıntılıdır. Diğer olaylara daha az yer verilir. Örnek: Hàn Shū 汉书, Shǐ Jì 史記.

2) Yıllıklar (Biān Nián 编年)

Konfüçyüs (Kǒng Zi 孔子)’ün derlediği İlkbahar-Sonbahar Yıllıkları (Chūn Qiū 春秋) ile başlar. Yazıldığı dönemin olaylarını kronolojik bir sırayla anlatır. Olaylar hiç eksiksiz kayda geçirilir. Ancak olaylarla ilgili ayrıntı ve yorumlar yer almaz. Örnek: Chūn Qiū (春秋).

3) Kayıtlar (Ji Shì Běn Mò 编事本末)

İlk kez Yuán Shū 袁樞 tarafından kullanılmaya başlanan bir yöntemdir. Olaylar başından sonuna kadar ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Böylece, olayların nasıl meydana geldiğini, nasıl geliştiğini ve sonuçlarını öğrenmek mümkündür. Örnek: Tōng Jiàn Jì Shì Běn Mò (通鉴纪事本末)

Büyük Çin Külliyyatı (Sì Kù Quán Shū 四库全书) içinde yer alan tarih kitaplarını iki ana başlık altında incelemek mümkündür:

- 1) Resmi Tarih Kitapları (Zhèng Shǐ 正史)
- 2) Resmi Olmayan tarih Kitapları (Zá Shǐ 杂史).

1) Resmî Tarih Kitapları (Zhèng Shǐ 正史)

Olayları tam ve doğru olarak yazan tarih kitaplarıdır. Olaylarla ilgili gerçekler olduğu gibi kayda geçirilmiştir. Bu kitaplarda herhangi bir düzeltme ve tahrifat yoktur. Tarih araştırmalarında temel alınması gereken kitaplardır.

2) Resmî Olmayan tarih Kitapları (Zá Shǐ 杂史)

Tarihi olaylardan başka olayları da içeren kitaplardır. Tarihi olayları tam olarak anlatmaz. Kaydedilen olaylarda bir bütünlük yoktur. Bunların içinde çok değerli kitaplar bulunmaktadır. Çin tarihi içinde, Dört Tarih (Sì Shǐ 四史) olarak anılan kitaplar şunlardır:

- (1) Tarih Kayıtları (Shǐ Jì 史记)
- (2) Han Tarihi (Hàn Shū 汉书)
- (3) Sonraki Han Tarihi (Hòu Hàn Shū 后汉书)
- (4) Üç Devlet Tarihi (Sān Guó Zhì 三国志)

Çin Tarih kitapları ile ilgili bilmemiz gereken bir konu da, 26 tarih içinde sadece yedi tanesinde bulunan Bibliyografya Kayıtları (Yì Wén Zhì 艺文志) bölümünün bulunmasıdır. Bu bölümler Çin kültürü ve edebiyatı açısından son derece önemlidir. Bu bölümlerde; tarih kitabının yazıldığı dönem ve o tarihe kadar yazılmış olan tüm kitapların künyeleri bulunmaktadır. Ayrıca, kitapların içerikleri hakkında bilgiler de yer almaktadır. Zaman içinde kaybolmuş ya da yok olmuş kitaplar hakkında bilgi almak mümkün olabilmektedir. İçinde Bibliyografya Kayıtları (Yì Wén Zhì 艺文志) bölümü bulunan yedi tarih kitabı ve bölümlere verilen adlar aşağıdaki gibidir:

1. Hàn Shū Yì Wén Zhì	汉书	艺文志
2. Suí Shū Jīng Jí Zhì	隋书	经籍志
3. Jiù Táng Shū Jīngjí Zhì	旧唐书	经籍志
4. Xīn Táng Shū Yì Wén Zhì	新唐书	艺文志
5. Sòng Shǐ Yì Wén Zhì	宋史	艺文志
6. Míng Shǐ Yì Wén Zhì	明史	艺文志
7. Qīng Shǐ Yì Wén Zhì	清史	艺文志

Çinli tarihçiler günümüze kadar ulaşan değerli eserler bırakmışlardır. Bu eserlerinde yalnız siyasi ve askeri olayları yazmakla kalmamış; komşu ülkelere giden elçilerin ve askerlerin raporlarını da kaydetmişlerdir. Çeşitli seyahatnameleri de içeren Çin tarih kaynaklarında, komşu ülke ya da ulusların tarihleri, kültürleri, gelenekleri ve dinsel inançları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Türkler, Çin kültürüne çok önemli katkı sağlamışlardır. Bu katkının sadece askeri alanla sınırlı kalmamış olması, Türklerin her alanda başarılı olduğunu kanıtlamaktadır. Çin belgeleri, Türklerin tüm Asya kıtasını etkileyen büyük bir uygarlığa sahip olduğunu göstermektedir.

Asya bozkırlarının hakimi olan Türkler, tarih boyunca savaşçı kimlikleri ile ön plana çıkmış bir ulustur. Bu gerçeği kimse yok sayamaz. Kanımızca Türkler için, “göçebe”, “konak göçer”, “atlı göçebe” vb. hangi sıfatın kullanıldığı çok da önemli değildir. Çin kaynaklarında, “sığır, koyun beslerler, sulak ve otlakları izlerler” yazmaktadır. Çok çeşitli atlar yetiştirdiklerini de yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz... Özetle Türkler; kadın, erkek hepsi iyi ata biner, iyi savaşır. Binlerce hayvanı beslemek ve hareketini sağlamak hiç de kolay değildir. Bunlar, herkes tarafından bilinen ve kabul gören bilgilerdir. Türklerin bu özelliklerinden başka, pek çok alanda başarılı olduğu ve büyük bir uygarlığa sahip olduğu pek dile getirilmez. Dile getirenler de, bu konuda kaynak gösteremezler. Genellikle, “Çin kaynaklarına göre” diyerek işin içinden çıkarlar. Ama ne yazık ki bir kaynak adı vermezler.

Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili soy kütüklerini incelediğimizde, Türklerin dünya kültürüne katkıları sadece ordu düzeni ve askeri başarıları ile sınırlı değildir. Devlet yönetimi, sosyal yaşam, müzik, dans, edebiyat, resim, mimari, hukuk, tıp

ve kültür alanlarında çok etkili olmuşlardır. Bu çalışmamızda, Çin uygarlığına katkıda bulunan Türklerin soy kütüklerini ve hangi alanda başarılı olduklarını ortaya çıkarmak için kısa bir değerlendirme yapmış bulunuyoruz.

Kaynaklar

Dù Yòu (杜祐), *Tōng Diǎn* (通典), Shanghai 1935.

Lǐ Fǎng (李昉), Hú Méng (胡蒙), *Tài Píng Yù Lǎn* (太平御覽), Beijing 1960.

Liú Fǎng (劉昉), *Tài Píng Guǎng Jì* (太平廣記), Beijing 1972.

Liú Xù (劉昫), *Jiù Táng Shū* (舊唐書: Eski Tang Tarihi), Beijing 1975.

Mǎ Duānlín (馬端臨), *Wénxiàn Tōng Kǎo* (文獻通考), Shanghai 1935.

Ōu-yáng Xiū (歐-陽修), Sòng Xī (宋晞), *Xīn Táng Shū* (新唐書: Yeni Tang Tarihi): Beijing 1975.

Péng Dǐngqiū (彭鼎秋), *Quán Táng Shī* (全唐詩: Bütün Tang Şiirleri), Beijing 1979.

Wáng Pǔ (王溥), *Táng Huì Yào* (唐會要), Shanghai 1948.

Wáng Qīn Ruò (王欽若), Yáng Yì (楊億), *Cè Fǔ Yuán Guī* (冊府元龜), Beijing 1960.

Wèi Zhēng (魏徵), *Suí Shū* (隋書: Sui Tarihi), Beijing 1973.

Zhèng Qiáo (鄭樵), *Tōng Zhì* (通志), Shanghai 1935.

Rusyalı Türk-Tatar Göçmenler Tarafından 1930'lu Yıllarda Çıkarılan Basının Tarihi ve Sosyokültürel Kaynak Değeri: Yana Milli Yol ve Yana Yapon Muhbiri

Diliara Usmanova*

Yana Milli Yol (*Yanga milli yol*) ve Yana Yapon Muhbiri (*Yanga Yapon mökhbire*) Tatar dilindeki göçmen Tatar basınının iki çok önemli ve ilginç örneğini oluşturur. İlk yayın organı Berlin'de 1928 Aralığından 1939 Eylülüne kadar 11 yıl boyunca yayınlanmıştır. İkinci dergi Aralık 1932'den Mart 1938'e kadar Tokyo'da düzenli olarak yayınlanmıştır. İki dergi arasında birkaç bin kilometre gibi büyük bir mesafe olmasına rağmen bunlar arasındaki benzerlik ve yakınlık farklılıklara oranla çok daha fazladır.

Bu iki dergiye dikkat edilirse geleneksel açıdan farklı olduğu görülür. Ayaz İshaki'nin eserleri ve bunlardan biri olarak adı geçen dergi son 20-30 yıldır (1980'lerin sonundan itibaren) çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiştir. Japonya'nın başkentinde yayınlanan dergi ile ilgili durum ise bambaşkadır. Biz dizi sebeple söz konusu dergi çok yetersiz bir seviyede araştırılmıştır. Bana göre, Türk-Tatar göçmenlerinin tarihinin araştırılması tarihçilerin yeterince dikkatini çekmiyor. Birbirleri ile olan bütün uyumsuzluk ve farklılıklarına rağmen Uzak Doğu ve Avrupa'daki Türk-Tatar göçmen toplumun kendi aralarında organize olmalarında her iki dergi önemli rol oynamıştır.¹

Avrupa'daki Türk-Tatar Göçmenlerin Entelektüel Merkezi Olarak Yana Milli Yol Dergisi (1928 - 1939)

Meşhur Tatar gazeteci ve yazar Ayaz İshakî (1878 - 1954) tarafından Berlin'de yayınlanan Yana Milli Yol Dergisi (1928 - 1939) Tatar göçmenlerinin basın

* Prof. Dr., Kazan Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kazan/RUSYA, dusmanova2000@mail.ru

¹ Larisa Usmanova, *Turko-tatarskaja emigracija v Severo-Vostočnoj Azii nachala XX v., Gasyrlar avazy - Exo vekov*, 2005. № 1. S. 99-100; Larisa Usmanova, *The Turk-Tatar Diaspora in Northeast Asia: Transformation of Consciousness: a Historical and Sociological Account Between 1898 and the 1950s*. Tokyo 2007; Ali Merthan Dünder, *Japonya'da Türk izleri: Bir Kültür Mirası Olarak Mancurya ve Japonya Türk-Tatar Camileri*, Vadi, Ankara 2008.

organları arasında anahtar yayınlardan biridir.² Söz konusu derginin bu ana konumu kaderin cilvesi ile gurbete düşmüş vatandaşlarını, Tatar göçmenlerini bir araya getirmeye çalışan, derginin redaktörü ve baş sorumlusu olan Ayaz İshaki'nin şahsiyeti ile bağlantılıdır. Ayaz İshaki'nin İdil-Ural Türk-Tatar Milliyet problemindeki pozisyonu, yazar olarak tanınmışlığı ve otoritesi, diğer milli hareketlerin liderleri ile olan bağlantıları ve kendi ideallerine sadakati, bütün bunlar söz konusu yayın organının tatar Göçmenlerinin ana dergisi olmasında ciddi derecede katkı yapmıştır.

Adı geçen yayın organının etkinliğine şu durumda katkı yapmıştır. Ayaz İshaki'nin öncülüğünde 1923 sonbaharında Berlin'de Sadri Maksudi, Abdullah Battal, Ömer Töregulov, Fuat Tuktarov, Şafı Almaz, Zeki Velidi ve Tatar milli hareketinin diğer tanınmış temsilcilerinin katılımıyla Türk-Tatar göçmenlerinin danışma toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıda Tatar dilinde milli bir yayın organı (Başlangıçtan itibaren Milli Yol adını aldı.) çıkarılması kararlaştırılmıştır.³ Bu yayın organı, gurbetteki milli hareketin tahkim merkezi ve milli devlet düşüncesinin korunması ile yurt dışında vatanın yeniden doğuşu hedefinin entelektüel merkezi olmalıydı.

Bu düşüncelerin hızla hayata geçirilmesini maddi ve teknik problemler engelledi. Ayaz İshaki'nin Tatar göçmenleri ile (Öncelikle Polonya ve Finlandiya'da belirli bir maddi güce sahip Tatar toplumunun önderlerine başvurmuş ve onlar bu yayın organı projesine sponsor olmayı kabul etmişlerdir.) görüşerek gerekli sermayeyi toplamış ve adı geçen yayın organının çıkarılması için harcamıştır.

Derginin ilk sayısı 23 Aralık 1928 tarihinde çıkmıştır.⁴ Derginin 1929 yılından itibaren Eylül 1939'a kadar yayınlandığını söyleyebiliriz. Derginin yayın hayatının sona ermesi genel bazı sebeplere dayanmaktadır. II.Dünya savaşının başlaması ve Ayaz İshaki'nin Varşova'yı terk etmek zorunda kalması, onun birçok arkadaşının da Berlin'den Avrupa'nın farklı şehirlerine dağılmaları temel etkenlerdir. İlk yıl dergi ayda iki defa çıkmış 1930'da itibaren ise aylık olarak yayınlanmıştır. 11 yılda derginin toplam 136 sayısı çıkmıştır. Paralı abonesi (genellikle Türkiye, Polonya

2 Khatip Minnegulov, Gayaz Iskhaqyġ möhajirlektä, Kazan 2004; Ali Merthan Düandar, Japonya'da Türk İzleri: Bir Kültür Mirası Olarak Mançurya ve Japonya Türk-Tatar Camileri, Vadi, Ankara 2008, s. 272; Gajaz Ishaki: tarihi-dokumental jyentyq, Kazan: Jyen, 2011.

3 Talgat Nasyrov, Tatarskaja emigrantskaja pressa, Gasyrlar avazy - Exo vekov, 2004, No. 2., s. 24-32.

4 Adel Galjamutdinov, Zhurnal "Milli yul" (1928 - 1939 gg.) v sisteme tatarskoj emigrantskoj pressy, Diss, Kazan 2012.

ve Finlandiya'da) az olduğu için dergi bağışlar ve Polonya İçişleri Bakanlığı'nın yardımları ile varlığını devam ettirmiştir. Tirajının çoğu ücretsiz dağıtılmıştır.

Yazar kadrosu çok farklı isimlerden oluşmuştur. Ayaz İshaki'nin en yakın çevresini ve redaktörlüğün iskeletini ölümüne kadar redaktör yardımcılığını sürdüren Arif Kerimî (1887 - 1934), Ayaz İshaki'nin kızı ve damadı olan Saadet İshaki Çağatay (1905 - 1989) ile Tahir Çağatay (1902 - 1984) oluşturmuştur.⁵ O sırada Berlin Üniversitesinde okuyan Reşid Rahmeti Arat, Ömer Töregulov (Türkiye'ye gidinceye kadar), Zakir Kadri ve ei Saniye İffet de bu ekibe yakın olmuştur. Başyazar Ayaz İshaki'dir. Birçok sayı onun başyazısı ile başlar. Bazı makaleler ise imzasızdır. Bu durum göçmen yayın organlarının çoğu için ortak bir özelliktir. Örneğin Yaş Türkistan daha büyük bir oranda baş redaktörü Mustafa Çokay'a bağlıydı. Yeterince çok sayıda makale ise Çingiz, Kutlumuhammed, Bikbulat, Haberci gibi müstear isimlerle yayınlanmıştır. Aynı şekilde dergiye Tatarların göçmen olarak yaşadıkları Fin şehirlerinden başlayarak Uzak Doğu'da biten pek çok farklı yerlerden haberler gelmekteydi.

Yana Milli Yol tipik sosyopolitik göçmen dergisidir. Dergi Sovyetler birliği ve dünyadaki politik olaylara büyük değer vermiştir. Özellikle dergi Sovyetler Birliğinde İslam dinine ve Rus olmayan milletlere karşı uygulanan baskıları, zorunlu kollektifleştirme, siyasi tasfiye, milli özerk cumhuriyetlerde Türk halklarının alfabelerinin değiştirilmesi gibi konular anlatılmıştır.⁶ Dergi Sovyetler Birliği ve İdil-Ural sınırları dışında bulunmak zorunda kalan o günün Milli Türk gruplarına özellikle önem veriyordu. Ayrıca Avrupa'da anahtar konumundaki birlik Ayaz İshaki'nin de dahil olduğu, Bolşevik karşıtı tek bir cephe kurmaya çalışan Promete hareketiydi. Orta Asya'da hakkında pek çok şey yazılan en önemli olay ise Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması girişimleri idi (1933 - 1934). Nihayet dergi yönetimi ve şahsen baş redaktör dikkat çekici düzeyde Uzak Doğu'daki olaylara, bunlar arasında da Ayaz İshaki ile Abdülhey Kurbanali kavgasına önem vermiştir. Aynı şekilde dergi Ayaz İshaki'nin doğrudan katkısıyla Mukden'de çıkarılan Milli Bayrak gazetesinin tarihine de ayrıntılı bir şekilde ışık tutmuştur. Uzak Doğu'da bulunduğu sırada (Ekim 1933'ten Nisan 1935'e kadar o Japonya ve Mançurya'da bulunmuştur.) gazeteyi düzenli olarak

5 Tahir Çağatay ve Saadet Çağatay 1932 yılında evlenmişlerdir. Tahir Çağatay Mustafa Çokay tarafından çıkarılan Yaş Türkistan dergisinin sorumlu sekreteri görevini yürütmüştür.

6 Sovyet Rusya'daki Türk dünyasında meydana gelen trajik olaylarla ilgili olarak bkz.: Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık, İstanbul 2011.

Varşova'ya (Derginin redaktörlük yetkilisi Arif Kerimî'nin yaşadığı yer) ve yayın basım işlerinden sorumlu Saadet Çağatay'ın yaşadığı Berlin'e göndermiştir. Bütün göçmenler ve bunlar içinde de Türk-Tatarlar için tarihi hatıraların korunması pek büyük bir önem taşır. Dolayısıyla dergide Türk-Tatar milli hareketinin tarihindeki anahtar rolündeki olaylarla ilgili çok sayıda makale yer almıştır. Örneğin Nisan 1933 sayısının tamamında Abdullah Tukay ve İsmail Gaspıralı hatırası yad edilmiştir. Haziran 1935 sayısı Yusuf Akçura'nın hatırasına atfedilmiştir.⁷ 1933 yılında dergide Avrupa Rusyası ve Sibiryâ Türk-Tatar Milli Meclisinin 15. yıl dönümü anısına Ayaz İshaki tarafından bir yazı dizisi yayınlanmıştır. 1938 yılında ise onun anıları Millet Meclisinin yirminci yılı münasebetiyle yayınlanmıştır. Tarihi konularda da makaleler (Altın Orda, Kazan Hanlığı vs.) ortaya çıkmıştır. Böylelikle dergi milli tarih, kültür, milli meseleler, geçmiş ve bugünüyle Tatar toplumunu ilgilendiren bütün konuları ele almıştır.

Yana Yapon Möhbiri (1932 - 1938) Uzak Doğu'da Tatar Dergisinin Ortaya Çıkış Tarihi

Yana Yapon Möhbiri dergisinin kurucusu ve baş redaktörü 1920'lerin ortalarından Dayren'e sürüldüğü tarihe kadar Japonya'nın başkentinde yaşamış olan Muhammed Abdülhay Kurbanalı'dır.⁸ O burada imam göreviyle Müslüman toplumuna önderlik etmiştir. Tatar okulu Mekteb-i İslamî'yi kurmuş ve yönetmiştir. Bizzat Muhammed Abdülhay Kurbanalı Arap harfli matbaa kurmak için gayrete girişti. Kitap çıkarma işlerini ve aynı şekilde kendi süreli yayınına çıkarma işlerini düzene koydu.

Japonya'da Arap harfleriyle Tatar dilli yayın organının ortaya çıkış tarihi çok ilginçtir. Muhammed Abdülhay Kurbanalı'nın kendi ifadesiyle Tokyo'da Müslüman matbaası kurmak ancak 1929 yılı sonları ile 1930 başlarında Japonya'ya Arap harflerinin getirilmesi ile mümkün olmuştur. Bu matbaa hafleri alfabe reformu sonucunda ihtiyaç kalmadığı için daha ucuz satın almanın mümkün olduğu Türkiye'den temin edilmiştir.⁹

Matbaanın kurulmasında sonra göçmenler arasında matbaa işlerinde tecrübeli kimse olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla redaktör yayıncı ve yardımcısı bu

7 Yana Milli Yul, 1933, № 4; 1935, № 6 (89).

8 Ayslu Junusova, "Velikij imam" Dalnego Vostoka Mukhammed-Gabdukhaj Kurbangaleev, Vestnik Evrazii, 2001, № 4. S. 83-117.

9 Makhmut Tahir, Tokyâda "Matbaâi İslamiye", Kazan (Ankara), № 16 (1975), S. 15-20; Ali Merthan Dünder, Uzak Doğu'da İdil-Ural Türklerinin Yayn Faaliyetleri ve Tokyo Mahalle-i İslamiye Matbaası, Türkoloji Dergisi. 2003 (Ankara), C XVI, S 2, s. 103-116.

mesleği sıfırdan öğrenmek zorunda kalmışlardır. İmam ve yardımcısının dışında birkaç yetişkin matbaa çalışanı daha bulunmuştur. Ancak onların isimleri malum değildir. Aynı şekilde onların para karşılığı mı yoksa gönüllü olarak mı çalıştıkları konusunda bir şey söylemek zordur. Bunun yanı sıra, Mekteb-i İslamiye'nin öğrencileri de matbaaya çırak ve yardımcı olarak sevk edilmekte idiler. Genelde Rusya'da matbaa işçiliği yeterince ağır ve zararlı bir iş olarak sayılmaktaydı. Aynı zamanda matbaa ustalığı en nitelikli ve eğitilmiş meslek gruplarından biri sayılıyordu.

Derginin Japonya ve Çin'deki abonelik ücreti yıllık 3 yen, altı aylık 1,5 yen idi. Bu bölgelerin dışındaki yerler için yıllık ve altı aylık abone bedelleri 4 ve 2 yen idi. Japonya surları içinde dergi perakende sayı sayı satılıyordu. Ancak derginin ticari ağı ve satış koşulları ile ilgili elimizde tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Aynı şekilde derginin tirajı hakkında bir şey söylemek de zordur. 20. Yüzyılın ilk yarısında dergilerin kendilerinde tirajla ilgili bir uygulama yoktu. Redaktör arşivi ve Muhammed Abdülhay Kurbanali'nin şahsi arşivi korunmadığından polis arşivi ve sansür makamlarının arşivlerinde dergi ile ilgili tespitlere ulaşılamadığından derginin tirajını tespit etmek imkânsızdır.

Aynı şekilde derginin az sayıda abonesi vardı fakat onların hakiki sayısını tespit etmek mümkün değildir. 1936 baharında dergi yönetimi satılmayan sayıları toplayıp yıllara göre düzenleyerek 1933, 1934, 1935 yıllarına ait ciltleri hazırladı. Her bir cildi 3 yenden olmak üzere bu ciltleri satışa çıkardı. İlanda dergi yönetimini çok önceki sayıların gönderilmesi hakkında pek çok ricayı hesaba katarak böyle bir yola gidildiğini belirtmektedir.

1933 - 1937 yılları arasında Yana Yapon Möhbiri 20-30 sayfa (ilk beş altı sayı) ile 50-60 sayfa (7. Sayıdan başlayarak 24. Sayıya kadar) arasında değişen hacimde, aylık bir dergi haline gelmiştir. Dergi kalın sarı kâğıda basılmaktaydı. Basım özellikleri de nitelikliydi. 60 sayıdan biraz fazla sayısı yayınlanmıştır. Bilinen son sayısı İmam Muhammed Abdülhay Kurbanali'nin tutuklanmasından az önce (61. Sayı) Nisan 1938'de çıkmıştır.

Her bir süreli yayının yüzü onun yönetimi ve yazar kadrosudur. Türk-Tatar toplumunun sayı bakımından azlığı (1930'ların başında Japonya'da yaklaşık 500 Tatar bulunmakta idi. Bunların yarısı ise Tokyo'da yaşamaktaydı) nitelikli gazeteci kadrosunun sağlanmasında temel problemi oluşturunuyordu. Yana Yapon Möhbiri de bu problemle karşı karşıya kalmıştır. Derginin kapağında yayıncı olarak derginin yönetimi gösterilmektedir. Redaksiyon görevini ise bir heyet yerine getirmektedir. Muhtemelen bu ekibi Muhammed Abdülhay Kurbanali ve Müteveli heyet

üyeleri oluşturmaktadır. M.A (Muhammed Abdülhay) imzasıyla sadece başyazılar (Ağırlıklı olarak dini ve siyasi konular ele alınmaktaydı) çıkmaktaydı.

Anonim yazı ve yayınların büyük bir kısmınının da baş redaktörün kaleminden çıktığı tahmin edilebilir. Çünkü yazılarda aynı düşünceler bazen de aynı örnekler yer almaktaydı. Makale ve yazıların çoğunun yazarı belli değildir. 20. Yüzyıl başında Tatar basınında yer alan imzasız yazılar bu dergide genel bir uygulama haline gelmiştir.¹⁰

Başlangıç döneminde Abdülhay Kurbanali'nin etrafında isimli yazılar yayınlayan daimi bir yardımcıdan bahsetmek mümkün değildir. Başlangıç dönemlerinde redaksiyona Rukiye Muhammadiş (Evlilikteki adıyla Rukiye Devlet-Kildi) biraz yardımcı olmuştur. Beş yıl boyunca o (1928 - 1933) Tokyo'daki Müslüman Tatar ilkokulunda Rusça ve İngilizce öğretmeni olarak çalışmıştır. Rukiye Muhammadiş İngilizce'yi iyi bildiği için Abdülhay Kurbanali'nin ricasıyla tarih, kültürle ilgili makaleleri ve Japonya'nın güncel ekonomik başarıları ile ilgili reklam yayınlarını Tatarca'ya çevirmiştir. Bu iş için sayfa başına 1 yen aldığına hesaba katarsak bir ay için onun 20-25 yen kazandığı söylenebilir. 1932 - 1933 yıllarında derginin materyallerinin büyük bir kısmının onun hazırladığı tahmin edilebilir.¹¹ Uzak Doğu'daki göçmenlerden Ayaz İshaki ve Abdülhay Kurbanali arasındaki kavganın kızıştıktan sonra Rukiye Muhammadiş, İshaki'nin yanında yer almış ve bu sebeple hem okuldan hem dergiden ayrılmıştır. Japon ve İngiliz dergilerinden çeviri materyal hazırlama işini 1930 yılların ortalarında kimin devraldığı bilinmemektedir.

Türk-Tatar göçmenleri özellikle Uzakdoğudakiler, güçsüz durumdaydılar. Gazetecilik faaliyetleri konusunda tecrübeleri olan kimseleri Tokyo'ya getirmek onlar için ağır bir yük haline gelebilirdi. Ekim 1933 yılında bu konularda tecrübesi olan iki kişi Ayaz İshaki¹² ve Abdürreşit İbrahim¹³ Tokyo'ya geldiler.

10 Usmanova Dilyara, Die Tatarische Presse 1905–1918: Quellen, Entwicklungsetappen und Quantitative Analyse, In: Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, Islamkundliche Untersuchungen, Band 200, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1996, s. 239-278; Usmanova Diliara, Tatar Periodicals (1905 - 1918), Tatar History and Civilization, Istanbul: IRCICA, 2010, p. 637-644.

11 Rokyja Däülatkilde: ber tatar khatynyn achy jazmyshy, Kazan 2005, 19-20 b.

12 Gajaz Ishaki: tarihi-dokumental jyentyk. Kazan: Jyen, 2011. 964 b.

13 Hisao Komatsu, Muslim intellectuals and Japan: a pan-islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim, Intellectuals in the Modern Islamic World. Transmission, transformation, communication. Ed. by Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugai Yesushi, London, NY, 2006. p. 273-289; Ali Merthan Dündar, *Japonya'da Türk İzleri: Bir Kültür Mirası Olarak Mançurya ve Japonya Türk-Tatar Camileri*, Ankara 2008; Gabderashit Ibrahim: fanni-biografik jyentyk. Kazan: Jyen, 2011; Turk-

Fakat Ayaz İshaki neredeyse aynı anda Kurbanali karşıtı konum alıp onunla hararetli bir kavgaya tutuştu.¹⁴ Dolayısıyla onun Yana Yapon Möhbiri dergisinin yayın faaliyetlerinin katılmaması kolay izah edilebilir bir durumdadır. Dahası o katılmamakla kalmayıp kendi taraftarlarını da söz konusu dergiyi boykot etmeye çağırıştır. Aynı şekilde Tokyo dergisine karşı olmak üzere Ayaz İshaki kendi taraftarlarıyla alternatif bir yayın organı olarak Mukden'de Milli Bayrak gazetesini kurmuştur.¹⁵

Buna karşılık Abdürreşit İbrahim hızlı bir şekilde tokyo'daki derginin en aktif yazarlarından biri haline gelmiştir. Tokyo'ya gelişinden sonra o Abdürreşid İbrahim, İbrahim gibi farklı adlarla imzalı, bazen de programlı makaleler yazmıştır. Tokyo'ya geldiği ilk zamanlarda Reşid İbrahim kendisi düzenli makaleler yazmakla kalmayıp, bağlantılı olduğu çevreleri yayın organının konu çeşitliliğini artırmak ve muhabir ağını genişletmek için harekete geçirmiştir. Türkiye, Mısır ve Berlin'den gelen haberleri onunla ilişkilendirmek gerekir. Hatta oğlu Münir (1882/1885 - 1941) dergi için Türkiye'den haberler göndermiştir.¹⁶

"Er oğlu Şir" ve bazen de sadece "Şir" müstear ismiyle Berlin'den çok sayıda haber gönderilmiştir dergiye. Bu ismi 1915 - 1921 yılları arasında Müslüman Tatar savaş esirleri için kurulan Vundzor Mescidi imamlığını yürüten Alimcan İdrisi (1887 - 1959) kullanmıştır. Açıkça görülüyor ki o Abdürreşid İbrahim ile yakın bağlantısını devam ettirmiştir. Alimcan İdrisi mektuplarında Abdürreşid İbrahim'e, İtalya parlamentosunda doğu grubu kurulduğundan, Kahire'deki meşhur El-Ezher Üniversitesinin bininci kuruluş yıldönümü hakkında bilgi vermiştir. Arapça'dan tercüme ettiği makalelerde ise komünistler, Siyonistler, Yahudi karşıtı yazılar, İngiliz Nasyonal Sosyalizminin karakteristiği, İstanbul'daki Askeri Lisenin 100. Yıl kutlamaları gibi konular bulunmaktaydı. Abdülhay Kurbanali ve Abdürreşid

Japon İlişkilerinin Dönüm Noktasında Abdürreşit İbrahim, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 May's 2012, Konya, Bildiriler, Konya 2012.

14 Matsunaga Akira, Ayas Ishaki and the Turkish-Tatars in the Far East, The Rising Sun and the Turkish Crescent, Istanbul 2000, p. 197-215; Kuromiya Hiroaki, Pełoński Andrzej, Between East and West: Gaiaz Iskhaki and Gabdulkhay Kurbanaliev, Nowy Prometeusz. 2012. № 3. pp. 89-105.

15 Rokyja Däülatkilde: ber tatar khatynny achy jazmyshy. Kazan 2005; Nadir Däülät (Nadir Devlet), Eraq könchygyshytagy tatar-bashqortlarga ni buldy? Kazan 2005.

16 Örnek olarak bkz. Mönir İbrahim, Mısırdaki jashlär jamgyjate, Yani Yapon mohbire, 1.05.1934. № 17. 20-25 bb. Baba oğul arasındaki ilişkiler, Abdürreşid İbrahim ve Münir İbrahim hakkında bkz. Abdullah Gündoğdu, Abdürreşit İbrahim'in oğlu Ahmed Münir Japonya Mektupları, Türk-Japon ilişkilerinin dönüm noktasında Abdürreşit İbrahim, Konya 2012, s. 137-170.

İbrahim'den sonra Alimcan İdrisi'nin imzalı yazılarının hacim olarak dergide üçüncü sırada olduğu söylenebilir.

Derginin ilk sayılarından birinde Muhammed Abdülhay Türk-Tatar toplumunun Uzakdoğu'daki diğer şehirler ve merkezlerdeki temsilcilerini yazılar, toplumlarının faaliyetleri, onları endişelendiren problemleri ile ilgili haberler göndermeye dergi sayfalarında bu konulara yer ayıracağına söz vererek teşvik etmiştir. Sebebini belirlemek zor olmakla birlikte bu türden katkıların dergide az olduğu söylenebilir. Bütün çabalara rağmen dergi türk Tatar diasporasının entelektüel ve haber merkezi olma özelliğini kazanamamıştır. 1930 yılların ortalarında ciddi sayıda yazar ve okuyucu potansiyeline sahip olan Milli Bayrak gazetesi söz konusu derginin ciddi bir rakibi olarak ortaya çıktı. Siyasi eğilimler, kişiler tavırlar gibi Türk-Tatar toplumu içerisindeki karakteristik yapılar derginin kaderini de tam manasıyla etkilemiştir.

İlk sayısından itibaren Yana Yapon Möhbiri dergisinin dini, edebi, ticari-iktisadi, sosyal ve pedagoji yayın organı olduğu ilan edilmiştir. Bunlara siyasi yönü (jeopolitik iddialarıyla) de eklemek gerekir. Çünkü yayın organının yöneticisi olan Muhammed Abdülhey Kurbanalı Japonya Müslüman Toplumunun liderliği iddiasıyla aktif bir siyasi rol oynamayı arzu ediyordu. Muhtemelen bu siyasi kibir onu mahvetmiştir. Aynı şekilde dergi vasıtasıyla bütün Uzakdoğu Müslümanlarının bir bütün halinde toplumsal ve siyasî bir hedef etrafında birleştirilmesi için her bir fert yardımcı olmaya çağırılmıştır.

İlk sayıdan başlanarak derginin sayfalarında oldukça fazla sayıda dış politika meseleleri hakkında yazılar yayınlanmıştır. Japonya'nın kontrolü altındaki bölgelerde meydana gelen değişikliklerden biri olarak Mançurya'nın ortaya çıkışı, Çin Türkistan'ı bölgesi ve durumu, Yakındoğu'daki olaylar vs. bunlar arasında sayılabilir. Bu konudaki yazılar redaktörlük adına olduğu gibi imzalı olarak veya "Çin Türkistanında Vaziyet", "Uzakdoğu Ahvalinden", "Mançurya Haberleri" gibi başlıklarla yayınlanmıştır. Bu türden materyalin fazlalığı bölgedeki fırtınalı olaylarla izah edilebilir (koloni ve kukla bir devletin kurulması, Doğu Türkistan'daki Milli İstiklal Hareketi vs.). Dergi yönetiminin arzusu bölgedeki Japon menfaatlerinin kılavuzu olmaktı.

1934 - 1935'te dergide Milli Bağımsızlık Hareketinin sardığı Doğu Türkistan Haberleri de ortaya çıktı. Tokyo dergisi çok seyrek ve isteksiz olarak Doğu Türkistan'daki olayları bildirmesine rağmen (özellikle Yana Milli Yol ve Yaş Türkistan'da çok sayıda yayınlı kıyaslandığında) bu konuları suskunkla

geçıştirmekemiştir dergi yönetimi. Tokyo dergisi diğeri yayın organlarından daha çok resmi ve çok tarafsız haberleri basmıştır.

Yayın organının ikinci yönelişı okuyucularını (Tatar dilli olanları) Japonya'nın tarihi, kültürü ve ekonomisiyle tanıştırmaktı. Yayın organında bu konu toplam sayfaların yarısını oluşturuyor bazen yarısından biraz daha fazla bir hacme ulaşıyordu. Japonya'nın ekonomik gücünü ve durumunu göstermeye çalışan makaleler özellikle hacimli ve uzun tutuluyordu. Bu makaleler her ne kadar bilgi içerse de daha çok propaganda niteliğı taşıymaktaydı.

Nihayet üçüncü yönelişı ise Tokyo ve bütün Uzakdoğudaki Müslüman Türk-Tatar toplumuyla ilgili güncel olaylar ve sorunlar oluşturmaktaydı. Bazı ayrı makaleler müstesna olmak üzere bu türden haberler genelde derginin "Türlü Haberler" kısmında derginin sonunda ve dergi hacminin %10-15'ini oluşturacak şekilde yer almaktaydı. Fakat bizzat bu materyaller söz konusu toplumun araştırılmasında makro ve mikro düzeyde enteresan bir yere sahiptir. Özellikle bunlar Tokyo'daki Tatar toplumunun iç hayatının araştırılmasında enteresan bir yer tutmaktadır.

- Dergi sayfalarında 1930'lu yılların ortalarında yayınlanan materyaller birkaç ana konuya ayrılabilir.
- Tokyo ve Japonya'daki Müslüman Türk-Tatar toplumunun 5. (1933) ve 10. (1935) yıllarının kutlanması.
- Dini ve milli bayramlarla bağlantılı olarak toplumun iç hayatı, toplumun hayatındaki önemli olaylar, günlük hayattaki dini yaşayış (bina ve mezarlığın bakımı, bu faaliyetlerin desteklenmesi için bağış toplanması).
- Müslüman okulunun işleyişı, günlük çalışması ve yıl dönümleri.
- Müslüman toplumunun hayati faaliyetlerindeki mali koşullar ve farklı projelerin hayata geçirilmesi.
- Toplumun yayın faaliyetleri, farklı türde kitapların çıkarılması (ders kitapları, dini ve edebi kitaplar)
- Kur'an'ın basımı, tanıtımı ve dağıtılması
- Milli şair Abdullah Tukay'ın ölümünün 20. Yıl dönümü ve eserlerinin beş cilt halinde yayınlanması.
- Ayaz İshakî'nin Uzakdoğuya gelişı ve faaliyetleri sebebiyle toplum içindeki kopmalar, onunla Abdürreşid İbrahim ve Alimcan İdrisi arasındaki tartışmalar.

Sonuç

İki derginin içerikleri karşılaştırıldığında diğer Tartar göçmen yayınları için de karakteristik olan kısımları görmek mümkündür. Her iki dergi de yerel Tatar göçmenlerin yardımları ile basılsa da hükümetlerden de (Polonya ve Japonya) mali destek almışlardır. Aynı şekilde Türk-Tatar göçmen temsilcileri arasındaki entelektüel kaynaklara dayanmışlardır.

İki dergi de edebi Tatar dilinde ve Arap harfleri ile yayınlanmıştır. Tatar göçmenleri Arap alfabesi taraftarlığı ile farklılaşmışlardır. Avrupa'da 1930'lu yılların sonuna kadar, Uzakdoğu'da 1940'lı yılların sonuna kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Bu durum Tatar göçmen liderlerin bilinçli tercihidir. Arap alfabesi Milli kültüre güveni canlandırıyor. Ancak liderlerin yaşlı neslinin ölümlerinden sonra yerlerine gelen, vatandan uzakta büyüyen genç kuşak Arap alfabesini devam ettirmenin okuyucu kitlesini sınırladığı düşüncesine kapılmışlardır. Bu şekilde göçmen basını farklı ülkelere dağılmış Türk Tatar göçmenlerini birleştirici rolü çok uzun bir zaman olmakla birlikte geçici olarak oynamıştır. 10-20 yıl içerisinde okuyucu ağız genel sebeplerle çok azalmıştır.

Konu bakımından da iki dergi arasındaki benzerlik ve ortaklıklar çoktur. Bununla birlikte Yana Milli Yol daha çok milli konuları merkeze alan bir dergi, Yana Yapon Möhbiri ise toplumun hayatında İslam'ın dini inancın ve İslami eğitimin önemli konumuna dayanmıştır. İki dergi birbirine karşı çok sert bir tavır almıştır. Ancak yalnız onların karşılaştırılması ile Türk-Tar göçmenlerin 1930'lu yıllarda Avrupa'da ve Uzakdoğu'da gelişim çizgilerini anlamaya imkan vermektedir.

Kaynaklar

Abdullah Gündoğdu, Abdürreşit İbrahim'in oğlu Ahmed Münir Japonya Mektupları, Türk-Japon ilişkilerinin dönüm noktasında Abdürreşit İbrahim. Konya, 2012, s. 137-170.

Adel Galjamutdinov, Zhurnal "Milli yul" (1928 - 1939 gg.) v sisteme tatarskoj emigrantskoj pressy, Diss. Kazan 2012.

Akira Matsunaga, Ayas Ishaki and the Turkish-Tatars in the Far East, The Rising Sun and the Turkish Crescent, Istanbul 2000. p. 197-215.

Album of Tatar Exiles in Interwar Japan. Ed. by Nobuo Misawa. ACRI Research Paper Series: 3. Toyo University Press, Tokyo 2014, 46 p.

Ali Merthan Dünder, Japonya'da Türk izleri: Bir Kültür Mirası olarak Mançurya ve Japonya Turk-Tatar camileri. Ankara: Vadi, 2008, 272 s.

Ali Merthan Dunder, Uzak Doğu'da İdil-Ural Türklerinin Yayın Faaliyetleri ve Tokyo Mahalle-i İslamiye Matbaası, Türkoloji Dergisi. 2003 (Ankara), C. XVI, S. 2, s. 103-116.

Ayslu Junusova, "Velikij imam" Dalnego Vostoka Mukhammed-Gadbulkhaj Kurbangaleev, Vestnik Evrazii. 2001. № 4. s. 83-117.

Diliara Usmanova, Die Tatarische Presse 1905–1918: Quellen, Entwicklungsetappen und Quantitative Analyse, In: Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Islamkundliche Untersuchungen, Band 200, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1996, s. 239-278.

Diliara Usmanova, Tatar Periodicals (1905 - 1918), Tatar History and Civilization, Istanbul: IRCICA, 2010, p. 637-644.

Diliara Usmanova, Zhurnal "Yana Yapon möhbire" kak istochnik po istorii tatarskoj emigratsii na dalnem Vostoke v 1930-e gg, Kulturnye, ekonomicheskie, tekhnologicheskie kontakty i vzaimodejstvie Japonii i Tatarskogo mira: istoriya i sovremennost". Sbornik nauchnyx trudov. Vyp. II. Kazan 2018. s. 177-188.

Gabderashit Ibrahim: fanni-biografik jyentyk. Kazan: Jyen, 2011, 432 b.

Gabdulla Tuqaj, Majmuga-i asary, Tokio 1933, 5 jild.

Gajaz Ishaki: tarihi-dokumental jyentyk, Kazan: Jyen, 2011, 964 b.

Garep harfleri bilen basılğan tatar neşriyatının bibliografyası, Heyirleüçe Mamud Tahir, Ankara 1976.

Hiroaki Kuromiya, Andrzej Peptoński, *Between East and West: Gaiaz Iskhaki and Gabdulkhai Kurbangaliev*, Nowy Prometeusz. 2012. № 3. pp. 89-105.

Hisao Komatsu, *Muslim intellectuals and Japan: a pan-islamist mediator*, Abdurreşid Ibrahim, *Intellectuals in the Modern Islamic World. Transmission, transformation, communication*. Ed. by Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugai Yesushi. London, NY, 2006. p. 273-289.

Khatip Minnegulov, *Gayaz Iskhajy möhajirlektä*, Kazan 2004.

Larisa Usmanova, *The Turk-Tatar Diaspora in Northeast Asia: Transformation of Conciousness: a Historical and Sociological Account Between 1898 and the 1950s*. Tokyo 2007, 367 p.

Larisa Usmanova, *Turko-tatarskaja emigracija v Severo-Vostochnoj Azii nachala XX v.*, *Gasyrlar avazy - Exo vekov*, 2005. № 1. s. 99-100.

Makhmut Tahir, Tokyâda “Matbaâi Islamiye”, Kazan (Ankara). № 16 (1975). s. 15-20.

Nadir Däülät (Nadir Devlet), *Eraq köncygyshtagy tatar-bashqortlarga ni buldy?* Kazan 2005. 100 b.

Nadir Devlet, *Millet ile Soyvet Arasında: 1917 Ekım Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul 2011. s. 241.

Rokyja Däülätkilde: ber tatar khatynny achy jazmyshy, Kazan 2005, 110 s.

Sebastian Cwiklinski, *Abdürreşid Ibrahim (1857 - 1944): Eine Biografie*, Berlin 2012.

Talgat Nasyrov, *Tatarskaja emigrantskaja pressa, Gasyrlar avazy - Exo vekov*, 2004, № 2. S. 24-32.

Tatar Exiles and Japan. Ed. by Nobuo Misawa. ACRI Research Paper Series: 1. Tokyo: Toyo University Press, 2012, p. 48.

Türk-Japon ilişkilerinin dönüm noktasında Abdürreşit İbrahim, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri bilgi şöleni 22-23 May s 2012, Konya, Bildiriler, Konya 2012, 343 s.

Yana Milli Yol (Berlin), 1928 - 1939, № 136.

Yana Yapon Mohbire (Tokyo), 1932 - 1938. № 1-60.

Buhara Gençlerinin Türkiye'deki Toplamları

Dilnoza Jamolova*

Türkiye ve Özbekistan'ın uzun bir geçmişten ortak bağları var. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, diplomatik ve ticari ilişkileri kurulan bu devletlerin XX yüzyılın başlarındaki ilişkileri özgünlüğü ile karakterizedir. Dil ve dinsel birlik bu iki ülkenin daha da yakın eden gücü idi.

Bilindiği gibi, XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başlarında, Türkiye'de sosyal düşünce gelişti ve Doğu halkları, bu memlekette gelişen Genç Türkler teşkilatı ve hükümeti yardımına umutlandılar¹. Özellikle Buhara Emirliği'nde, önde gelen tüccarlar ve ülema kendi çocuklarını, yetenekli çocukları Türkiye'de eğitmek önlemlerini aldılar. Bu durum Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti oluşmasından sonra da devam etti.

Buhara emiri olan Abdulahadhan, ülkenin kalkınması ve geleceği için yabancı ülkelerle kültürel ilişkiler kurdu ve 1905'te Türkiye'ye kalıcı temsilci olarak Abdülhamid Abdurahman efendiyi gönderdi. Bu kişi İstanbul'da, alışveriş merkezlerinde ve değirmenlerde olup, o bu mülkleri gençler eğitimi için İstanbul'a vakıf olarak bağışladı².

Türkiye'de Genç Türkler hakimiyeti (1908) kurulmasından önce, Buhara'nın önemli rahiplerinden biri Nurali Hasanov, 1902'de Hac ibadetinden dönerken Türkiye Sultanı'yla buluştu ve oğlu Giyos Hasanov'u yüksek eğitim alması için İstanbul'da bıraktı. Giyos Hasanov 1911'de Buhara'ya döndü ve Buhara'daki ceditçilik hareketinin aktif bir üyesi oldu. Buhara gençleri okumaları için, babası ona maddi destek sağlamak niyetiyle İstanbul'da açılan iki satış dükkanını vakıf olarak bağışladı³.

* Doktora Öğrencisi, Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, dilnoza.jamolova@mail.ru

1 Racabov K. “*Yûş turklar*”. Özbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3. - Toşkent: ÖzME neşriyoti, 2002. s. 498.

2 Özbekiston Respublikası Davlat Arxivı (ÖzRMDA), I-3 fond, 1-röyxat, 1168-yıgımacıld, 165-varak.

3 ÖzRMDA, I-3 fond, 1-röyxat, 1168-yıgımacıld, 165-varak.

Yirminci yüzyılın başlarında, Buhara, Türkistan ve Horezm’de ceditçilik hareketi kuruldu ve onun asıl amacı okul ve eğitim çalışmaları reformu idi. Ceditler yardımıyla yeni okulların açılmasından sonra okullarda maddi teminat sorunları ortaya çıkmaya başlayacak. Bu sorunu çözmek için özel şirketler, hayır kurumları, yayınevleri kurulacak. Hayırsever toplumlar, Vatan ve milletin ihtiyaçları için bağışlarla kurulmuş olup, onlar öğretmenler veya eğitim toplumu, ticari toplum, tarım ve diğer toplumlardan oluşur. Bu tür toplumlar sadece bağışlara ihtiyacı var ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmiş ülkelerde de, halkın, Vatanın ve bilimin çıkarları için büyük işler yapacaklar. Ceditçilik hareketinin liderleri de, bu tür toplumları, şirketleri açmak, para toplamalarını organize etmek ve onların faaliyetini ülkenin refahına yönlendirmek, ülkenin geleceğine yöneltmek konusuna büyük önem verdiler.

Munavvarkar Abduraşithanov, “Bir Toplum Nasıl Açılır?” makalesinde hayırsever toplumları kuruluşunun ilkeleri ve amaçları hakkında bilgi verir: *“Okulu açmakla işin bitmeyeceği, belki onun farkı ve devamı için maddi ve manevi yardım, gayret ve himmetin lazım olduğu anlaşılmıştı. Bunun için en iyi çare toplumu kurmuşlar. Yani resmi bir yasal içerisinde halktan iona toplanarak açılmış ve açılacak okul ve üniversitelerin ihtiyaçlarını kolaylıkla islah etmek ve yapmak üsülünü icad etmişler. Gide gide bu toplum o kadar tarakki etmiş ve faydalı olmuş ki, kültürlü milletin bütün dini tarakkiyeti ve ihtiyacıyı milletler için en güvenli temel ve muttekai etihaz olmuş ve onlarda kültür merdiveninin ilk adımı okul, ikincisi ise toplummuş”*⁴, diye yazıyor.

Toplumları oluşturmak, onların faaliyetini bu dönem taleplerine uyuşturmak işlerinde Mahmuthoca Behbudi, Munavvarkar Abduraşithanov, Abdullah Avlani, Sadriddin Ayni, Abdurauf Fitrat gibi ceditçilik hareketinin temsilcileri layık bir katkıda bulundular. Onların inisiyatifleri ve hareketleriyle Taşkent’de “Turan”, Buhara’da “Tarbiyai Atfol”, Kokand’da “Gayret” gibi hayır cemiyetleri, yaklaşık 10 şirket, yayınevleri ve kütüphaneler oluşturuldu. Bunların temel amacı, yeni üsül okullarının faaliyetlerini düzenleyerek, basın ve yayın çalışmalarını daha da canlandırmaktır.

Türkistan, Buhara ve Horezm koşullarında toplumlar açmak son derece zor geçti. Çünkü bu tür cemiyetleri ve şirketleri oluşturmak için devlet onayı almak şarttı. Yetkili makamlar bu tür faaliyetlere çeşitli yapay engeller koymuştu. Üsülü cedit okulları bu engeller, zulüm ve baskıdan korkmuyor, faaliyet alanlarını genişletiyorlardı: Taşkent, Semerkant ve Fergana Vadisi’nin kentlerinde çalışan

4 M.Kori. “Camiyat kanday açılır?” Sadoyi Turkiston, (1914 yıl 14 iyun).

düşünenlerle iletişime geçtiler, Türkiye'ye, Kırım'a öğrenciler göndermeye ve eğitilmiş gençlerle saflarını güçlendirmeye başladılar.

1909'da Sadriddin Ayni, Abduvahit Munzim, Ahmetcan Hamdi, Hamithoca Mehri, Hacı Rofe, Mukammal Burhanov, Buhara'da "Tarbiyai atfol" ("Çocuklar terbiyesi") adlı gizli bir toplum yarattılar⁵. Toplum üyeleri tamamen gizli çalışıp, Termez, Karkı, Yeni Buhara ve Gijduvan'da 28 kamu bürosu açacaklar⁶. Bu toplumun çabaları sayesinde, üsülü cedid okulları tek tek tekrar açılmaya başladı. Toplum nizamında siyasi meseleler yansımadığı halde, onda Buhara Emirliği'nin siyasi sistemini yeniden yapılandırmak, genç kuşakları devlet yönetimine sokmak ve böylece devlet politik sisteminde ilerlemeci değişiklikler yapmak gözde tutulmuştur. Topluluğun öncelikli konusu, Buhara eğitim kurumlarının radikal reformu idi. Buhara'nın eski okulları reformunun çoktan başlamış olmasına rağmen, üniversite olarak kabul edilen medreseler reformu başlamamıştı, onlar yüksek vasıflı uzmanların eğitiminden uzaktı. Bu nedenle, "Tarbiyai Atfol" toplumu yetenekli gençleri İstanbul, Orenburg, Ufa, Kazan, Bahçesaray gibi şehirlere eğitim görmeleri için göndermeyi ilk amacı olarak belirledi. Bunun için paraya ihtiyaç vardı. Ayrıca, halkın istikbali, aydınlanması adına elinden geleni yapan mülk sahipleri de iktisadi yardım eden tahsilliler, devlet yetkilileri de bulundu.

Faaliyet süresi boyunca "Tarbiyai Atfol" derneği aşağıdaki faaliyetleri gerçekleştirdi:

Birincisi, bilimi takip eden gençleri hem ekonomik hem de ruhsal olarak destekleyip, Türkiye'ye ve Rusya'nın Kazan, Ufa, Bahçesaray şehirlerine öğrencileri göndermeye özellikle dikkat etti. İstanbul'da okuyan Buharalı öğrencilerin sayısı 1911'de 15, 1912'de 30'dan fazla idi⁷.

İkincisi, toplum, Buhara emirliğinde, Türkiye ve İran'da bir de Rusya'nın müslüman şehirlerinde basılan baskı örnekleri ile Buhara'lıları tanıtmaya büyük ilgi göstermiştir. Buhara'daki Rus siyasi ajansının herhangi bir zulmü ve engelliklerine rağmen, toplumun sayesinde bu yayınlar emirlikde de geniş dağıtılmaya başladı.

Üçüncüsü, tüm cedid entelektüelleri gibi, "Tarbiyai Atfol" toplumu üyeleri de gereksiz harcamalara, düğün harcamalarına ve israfa karşı idi. Böyle paraları

5 Racabov K. "Tarbiyai atfol". Özbekiston milliy ensiklopediyası. 8-cild. - Toşkent: ÖzME neşriyoti, 2004. B. 271.

6 Ayniy S. *Buxoro inqilobi tarihi uchin materiallar*. Moskva: SSSR xalklarining markaziy nashriyoti, 1926. s. 84.

7 Tohir Kakhhor. *Hur Turkiston uchun*. Toşkent: "Chölpon", 1994. s. 29.

çocukların eğitimine, onların yurtdışında okumaları için harcamaya teşvik ettiler. Bu toplum Mart 1914'te "Ma'rifat" şirketini kurdular ve 22. Aralık 1915'te emir Alimhan bu toplumun tüzüğünü onayladı⁸. Bu şirket kitap satışları ile uğraşar, üsülü cedid okullarına ders kitapları ve öğrenim yardımcılarını sağlamaya toplumun öncelikli görevi olarak bakardı.

"Tarbiyai Atfol" toplumu kendi faaliyetinin ilk yılında bir grup gençleri eğitim için İstanbul'a gönderdi. Türkiye'de eğitimin amacı, ülkede "üsülü cedid" okulları faaliyetini daha da geliştirmek, "üsülü tadrîs" in de hem pratik, hem teorik temellerini geliştirmek, ders kitapları, öğretmenler için yöntemsel el kitapları oluşturmaktır. Türklerin "üsülü savtiya" yönteminde ilk oluşturulan Ahmet Midhat'ın "Hocai evvel" (1868) alfabesi ve İsmailbek Gaspirinskiy'in "Hocai sibyon" alfabe-kitabından Buhara cedid okullarında ilk önce ders kitabı olarak faydalı oldu ise, sonra onlar esas alınarak yerel öğretmenlerin kendileri ders kitabı oluşturdular⁹.

Buhara Emirliği'ndeki cedidçilik hareketinde aktif rol alan Osmanhoca Polathocayev ve Hamithoca Mehri, 1908'de okumak üzere İran bölgesi içinden Türkiye başkenti İstanbul'a gittiler. Burada onlar, Buhara'dan gelen resmi bir heyet gibi nezaketle karşılanıyorlar. O zamanlar, Türkiye'de Askeri Güçlerin Komutanı olan Enver Paşa, onları yüksek bir düzeyde karşıladı. Olay, Rusya'nın Türkiye'deki büyükelçisini endişelendirip, o bu konuyu Rus imparatoru Nikolai II'ye iletiyor. O Buhara emiri Abdulhathan'dan Osmanhoca ve Hamithoca hakkında bilgi istiyor. Abdulhathan Rus hükümdarına "Onlar Türkiye'ye okumak için varan genç çocuklardır" diye cevap verdi.

Osmanhoca ve Hamithoca, İstanbul'da okul ve eğitim, mili kültür alanındaki şehisler ile iletişim kurarlar; özel dersler alırlar, dünyavi bilimlere ait bilgi edinirler.

İstanbul Üniversitesi'nde öğrenci olan Abdurauf Fitrat, Türkiye'deki diğer vatandaş öğrencilere ekonomik ve manevi destek sağlamak, Buhara ve Türkistan'dan öğrencilerin gelmesini arttırmak ve hızlandırmak için bir toplum oluşturacak ve onun mükemmel bir Nizamnamesini geliştirecektir. Bu belge, 1909 yılında İstanbul'un Vezirhan Caddesi'ndeki "Matn" tipografisinde yayınlanmış ve dört bölümden oluşmaktadır. 1. bölüm "Buhara Tamimi Eğitim Yardımsever Derneği'nin Temel İlkeleri", 2. bölüm "Acil Durum Toplantıları, Genel Toplantılar,

8 Özbekiston MDA, I-461, 1-röyxat, 1919-yıgımacıld, 12-varak.

9 Dolimov U. *Türkistonda cadid maktablari*. Toşkent: Universitet, 2006. s. 68-69.

Düzenli Toplantılar”, 3. bölüm “Öğrencilerin Topluma Kabulü” ve 4. bölüm “Buhara Tamimi Eğitim Topluluğu Yardımının Hareketleri”, diye anılıyor¹⁰.

“Buhara Tamimi Eğitim Toplumu”nun terkihi sürekli ve muhabir üyelerden oluşuyordu. Toplumun ana organı Konsey olup, onun 14 üyeden ibaret terkihi daimi üyelerden oluşmuştu. Topluluğun başkanı 14 kişi arasında seçilmiş. Toplumun üyeleri her ay 10 piastır¹¹ ödemeleri şarttı¹². Türkiye’de okumak isteyen Buhara ve Türkistan’daki fakir ailelerin çocuklarına maddi yardım sağlamak amacıyla açılan bu toplum - 10-15 yaş arası sağlıklı çocukların kabulünü şart olarak belirlemişti¹³. Toplumun aktif üyelerinden biri olan Hamidhoca Mehriy, 1910’da sadece Buhara ve Türkistan’ı değil, aynı zamanda Hiva Hanlığı’nı ziyaret ederek gençleri Türkiye’ye okumak için gitmeye davet etti¹⁴.

“Nizamname”nin “Buhara Tamimi Eğitim Toplumu Yardımı” hareketleri bölümü toplumun amaçlarını temsil eden 14 maddeden oluşmaktadır:

- “1. madde: “Buhara Tamimi Eğitim Toplumu”, Türkistan’da ve özellikle Buhara’da neşri ülüm (ilim yaymak) ve tasisi makotub (okullar kurmak) amaçlarıyla kurulmuş bir hayır kurumu örgütüdür ve hiçbir siyasi amacı olmadığı gibi toplumun siyasetle hiçbir ilişkisi yoktur.
2. madde: Toplumun tek amacı, her yıl gerektiği kadar Buhara ve Türkistan’dan öğrencileri getirip, onları İstanbul okullarında okutmaktır.
3. madde: Öğrenciler toplumun koruması altındadır, ahlakları ve diğer yönleri kontrol edilir.
4. madde: Okulunu tamamlayan öğrencinin geleceği ve kariyerine (gelecekteki işyerine) toplum karar veriyor ve çoğu öğrenci alanacak karara karşı bir şey yapmıyor. Aksi halde, eğitim masraflarını geri ödemek zorunda kalacak.
5. madde: Buhara’da açılacak okulların inşasına ve getirilecek olan öğrencilerin yıllık burslarına yardımcı olmak için, Buhara’nın özverili zengilerine müracaat sonunda verilecek ionalar kabul edilecektir.

10 ÖzRMDA, I-461 fond, 1-röyxat, 949-yığmacıld, 17-20-varaklar.

11 Piastır - Yunanca söz olup, “İtalyan gümüş tengesi” anlamını veriyor. Türkiye, Mısır, Hindistan devletlerinde kullanılan kadimi para birliği.

12 ÖzRMDA, I-461 fond, 1-röyxat, 949-yığmacıld, 17-varak.

13 ÖzRMDA, I-461 fond, 1-röyxat, 949-yığmacıld, 19-varak.

14 ÖzRMDA, I-2 fond, 1-röyxat, 285-yığmacıld, 11-varak.

6. madde: Kurulacak olan okulların idare heyeti ve eğitiminde, sadece toplumun atadığı kişiler, toplumun şartlarını kabul etmek şartıyla faaliyet yürütücekler.
7. madde: Diğer toplumlara okul için yıllık 50 ruble ücret ödemek zorunda olan bir agnosti, toplumun kontrolü ve korunması altında okuyabilir.
8. madde: Muhabir üyeye, üç ayda bir kamu tarafından alınan kararları var belgeler paketi gönderilir.
9. madde: İletilen belgenin bazı yönlerine muhabirler tarafından ifade edilen yorumlar görüşmenin sonunda değerlendirilmektedir.
10. madde: Şu anda toplumun ortakları yok. Ancak, birkaç güvenilir temsilcileri var.
11. madde: Yetkililerin toplum doktrini ile bağdaşmaz hale geldiği biliniyorsa, o zaman meclis üyelerinin kararıyla genel bir tebliğ düzenlenir ve bu kişiye verilen vekaletname yürürlükten kaldırılır.
12. madde: Toplumun bir kütüphanesi olacak ve arababı hemiyet bağışladığı kitap ve broşürlerle doldurulacak.
13. madde: Cemiyetin belgesi resmi bir mühür tarafından onaylanacaktır.
14. madde: Toplum amaçlarına ulaşmak için gerekiyorsa, yayın çalışmalarına da başvuracaktır¹⁵.

Buhara Tamimi Eğitim Toplumu” herhangi bir politik amaç gözlemedi, onun asıl görevi Buhara’da bilimi yaymak ve okullar açmak, maddi imkan dairesinde her sene öğrencileri Buhara ve Türkistan’dan İstanbul’da okumak için göndermektir. İstanbul’a giden öğrenciler önüne bir dizi talep koyulup, yasal olarak esastır. Özellikle, öğrenciler toplumun korumunda olup, ahlakları ve diğer yönleri kontrol edilmiş. Avrupa kültürünü körü körüne benimsememek, gelecekte kendi ülkelerine iyi uzman olarak dönmek ve onun istikbali için bir vatansever olarak hizmet etmek, üniversiteden mezun olan öğrencilerin gelecekteki işyerinin toplum tarafından belirlenmesi, öğrenci toplum verdiği karara karşı davranmaması, aksi halde, onun için giden masrafların geri alınmaması uyarılmıştır.

Bu topluluk hakkında Zaki Validi Toğan şöyle yazar: “*Bu toplum (Tarbiyai Atfol), İstanbul’da bir şube açarak, oraya 1911’de 15, 1912’de 30 öğrenci gönderdi. Bu şube “Buhara Tamimi Eğitim Toplumu” (“Buhara Genel Eğitim Toplumu”) adıyla resmi bir toplum şeklini*

15 ÖzRMDA, I-461 fond, 1-röyxat, 949-yıgmacıld, 19-20-varaklar.

aldı. 1909 yılında İran yoluyla İstanbul'a gelen Fitrat ve Mukimiddin, ve Rusya yoluyla gelen Osmanhoca, Gulcalı Abdulaziz, Sadık Aşur oğlu bu toplumun kurucularıydı"¹⁶.

İstanbul'da okumak için Buhara'dan İstanbul'a gönderilen gençler, Türkiye'deki Rusya Büyükelçiliği elemanları tarafından düzenli olarak izlendi ve onlar hakkında zaman zaman St. Petersburg'a bilgi verildi. Özellikle, 1911'de, elçiliğin Petersburg'a yolladığı gizli bildiride: "Mukammaliddin Mahsum Burhanov ve Muzhor Burhanov'ların hamiliğinde Buhara Emirliği'nden 30 öğrenci İstanbul'da eğitiliyor", diye haber veriliyor.¹⁷

1913 ilkbaharında, İstanbul'da okuyan bir grup gençler - Osmanhoca Polathoca oğlu, Atohoca, Fitrat, Homidhoca vatanlarına döndüler ve Buhara'da "üsülü cedit" okulunu açmaya başladılar. Bu okullara kitap ve ders kitapları sağlamak için "Aydınlatna Kütüphanesi" ve "Barakat Şirketi"ni açıyorlar. Türkiye, Tataristan, Kırım ve Azerbaycan'da çıkan her yeni kitaplar, ders kitapları ve yayınlar kütüphaneye geliyordu. Rus İmparatorluğu'nun Yeni Buhara (Kagan)daki ajanı Belman'ın (24. Şubat 1912'de yazılan) gizli mektubunda yazıldığına göre, "Osman Hoca İstanbul'dan birçok siyasi kitap getirmiş. O, gizli bir siyasi organizasyonun yaşamına aktif olarak katılarak Türk ve İslami fikirlerin tanıtımına dahil oldu"¹⁸.

İki ülkede bilim ve eğitimin gelişimini kıyaslayan İstanbul'daki Buhara ve Türkistanlı öğrenciler "Oyina" dergisine "Türkistanlılara hitab" adlı Türk halkına müracaatlarını gönderiyorlar. Bu müracaatnamede: "*Ey Müslümanlar, kardeşler! Çalışmamızın zamanı değil mi? Bu kadar cehalete battığımız yetmez mi?.. Artık mazimiz ile geleceğimizi düşünmeliyiz. Biz, Türkistanlılar kadar geride kalan hiçbir millet kalmadı. Vahşiler de bizden ileridir. Biz başka milletlerden ibret alalım da kendi özgürlüğümüzü bilerek ictihad edelim. Milletimiz ihtiyacını ve millet işlerini doğru yola salmak için hareket edelim. Vatan işlerine her türlü yardımda bulunalım. Cehalet ve sefaletten milletimizi kurtarmaya çalışalım. Okul-medrese açmaya, toplum ve şirketlik ticarethaneleri oluşturmaya hareket edelim. Rusya, Avrupa, Mısır ve İstanbul'a öğrenci göndermek gerekiyor. Ey, Türkistanlı Müslümanlar, biraderler! Gözünüzü açın, macalla ve ceridelere bakıp dünyayı tanıyın, cehalet içinde kaybolan vatandaş ve millettaşlarımızı kurtarmak gerekiyor*"¹⁹, diye yazıyordu.

16 Zaki Validi Tögon. *Bugungi turk eli. Turkiston va uning yangi tarihi*. 2-boski. İstanbul, 1981. s. 354.

17 ÖZRMDA, I-3 fond, 1-röyhat, 1166-yığmacıld, 199-varak.

18 *Bu hakda karang*: Racabov K. "XX asr boşlarında Turkiston yoşları". Hukuk va burç, № 1, (2008), s. 42; Racabov K. "Yoş buhoroliklar". Buhoro mavcları, № 2, (20050), s. 26.

19 Bu hakda karang: Oyina (1914-1915 y). (Naşrga tayyorlovçılar: Naim Norkulov, Kamoliddin Rabbimov). Toşkent: Akademiya, 2001. b. 70-71.

İstanbul'da okuyan öğrenciler eğitimle birlikte Türkiye'de neşir edilen "Hikmet", "Müslüman'ın Açıklaması", ünlü Türk şairi Mehmet Akif'in "Sirot ul-mustakim" ("Doğru Yol") gibi gazeteleri ve dergilerini de Buhara'ya gönderecekler ve bu yayınlar yakında kendi hayranlarını bulacak²⁰.

Buhara Emirliği yerine 1920 yılının Eylül ayında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, Buhara, Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesine özel önem verdi. 1921-1922 yıllarında, BHSC modern yüksek eğitilmiş mezunları elde etmek için bir grup gençleri Türkiye'ye ve başka yurtdışı ülkelere eğitim görmek için gönderdi. Genç öğrencilerin seçimi ve gönderilmesinde F. Hocyaev, Fitrat, Karı Yoldaş Polatov, Abduvahid Burhanov gibiler sorumlu olmuştur. Yurtdışında öğrenim görmek için öğrencilerin seçilmesi zorluklar çıkarıyor, zenginlerin çocuklarını her zaman yurtdışına gönderilmiyordu. Buhara hükümeti, erkek çocukları için açılmış yetimhanelerden yetenekli gençleri seçip, onları Türkiye, Moskova ve Almanya'ya gönderiyorlardı²¹.

Türkiye'de öğrenim görmek için gönderilen öğrenciler, bu memlekette BHSC'nin temsilcileri faaliyetleri nedeniyle herhangi bir sıkıntı yaşamadan yerleşip, eğitim kurumlarında okumaya başlamışlardı²².

2 Ocak 1922'de, Buhara Halk Eğitim Komitesi tarafından yüksek öğrenim için 25 öğrenci Türkiye'ye gönderilip, Halk Eğitim Komitesi Bakan Yardımcısı İsmail Efendi Sadir onlara konaklama, maddi ve manevi destek sağlaması için gönderildi²³. Aralık ayı sonunda Buhara'ya dönen İsmail Efendiden "Buhara ahbori" gazetesi mühbiri röportaj alacak ve onun bilgilerini tam gazetede basacak:

"Boğaz içinden Osmanlı topraklarına çıkıp Samsun adlı türk kentine ulaştıktan sonra bu şehirde 2-3 gün boyunca yaşadık. Bu şehirde yerel Türk hükümeti bizi çok iyi karşıladı. Bizim adımıza birçok yerlerde ziyafetler kuruldu ve türlü önemli kamu meselelerinde fikirlerimizi paylaştık. Toplantılardan birinde, Ankara hükümetinin Doha memuru Fatihbey ile çok konuşmak zorunda kaldık. Buhara'nın günümüzün bilimsel, ekonomik, politik ve hukuki yönlerini incelikleriyle anlattığımdan sonra atıfta bulunan Fatihbey, Rusya'daki büyük devrimin sonuçlarını tahkip ettiğini anlattı. İtil, Uralboyu, Kırım, Türkistan, Hiva ve Buhara Müslüman fakirlerinin

20 Racabov K. "XX asr boşlarında Turkiiston yoshlari". s. 43.

21 Buhoro ahbori, № 158, (1923 yıl 18 aprel).

22 "Turkiyada Buhoro talabalari". Buhoro ahbori, № 76, (1922 yıl 27 Mart).

23 "Usmonli turklarning bu kungi holi". Buhoro ahbori, № 122, (1922 yıl 31 dekabr).

bugünkü bağımsız hayatlarına Türklerin çok umutla bakacaklarını dile getirdi. Buhara'nın şimdiki özgür hayatını hatırlatıp, bu konuda kendisi ve bütün Türk halkının çok sevinmiş olduklarını bildirdi.

Samsun'da olduğumuzu gerekli yere bildirdikten sonra öğrencilerimizin bir kısmını Trabzon (Trapez) Sultaniyesine ve ikinci kısmını ise Kostomira bölgesinin üniversitesine vermek tavsiye edildi. Bunu yaparak nihayet Kostomira bölgesine gittik.

Kostomira kentinde de biz misafirlere iyi baktılar.. Böyle dostça ilgi, her yerde bizi olağanüstü büyük bir kültür ile karşılayan uzaktaki türk kardeşlerimizin Buhara hükümetine dostluk gözüyle bakıp, yaşamımıza iyi münasebette olmaları her bir harekette gözüküyordu. Öğrencilerimizin okula kabul edilmelerinde hiçbir engellik olmadı.

Yurtdışına gönderilecek öğrencilerimizi bundan sonra da iyi hazırlayıp göndermesek, bu yolda yaptığımız çabaların ve hareketlerimizin sonuçsuz olabileceğini şimdiden fark etmeliyiz. Öğrencilerimiz, okullarının yaşamları Türkiye'de bir miktar daha hazır olduğu, Buhara'daki işsiz güçsüz yürüyüp öğrenen öğrencilerimizin biraz zor olmasını saymasak, tamamen ruhlu kaldılar.

Ankara hükümetine 4 yıllık kaydı teslim ettiğimizde, bu genç hükümetin eski eğitim bakanı Hamidulla Subhi Efendi'de bıraktık"²⁴.

1922'de Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye (Anadolu)'da yer alan öğrencilerin listesi 19 öğrencinin isimlerini, yaşını, milletini, aile durumunu ve adresini içeriyordu. Buhara'dan Türkiye'ye gönderilen gençleri üç gruba ayrılabiliriz: genç, orta ve büyük yaşlılar. Yurtdışına okumaya gönderilenlerin en küçüğü 10 yaşında, büyüğü 24 yaşında idi²⁵.

1922'nin sonunda, Sovyet hükümeti, BHSC hükümetine Türkiye'de ve Almanya'da okuyan gençleri derhal geri çağırmasını emretti. Ülkelerinin kalkınmasına ve gelişmesine layık bir katkıda bulunabilmek için Türkiye ve Almanya'da öğrenim gören ve sonra ülkeye dönen bir grup gençlere, "vatan haini" ve "casus" gibi tamgalar basılıp, onlar baskıya maruz kalıyorlar. Sonuç olarak, onlar vatanlarını terk etmek ve Afganistan topraklarına gitmek, yurtdışındakiler ise memleketeye geri dönmemek zorunda kalacaklar. Sonuç olarak, 1922 yılının ikinci yarısında, Türkistan ASSC, BHSC ve HHSC'nin Almanya'daki eski öğrencileri Türkiye'ye

24 *Usmonli turklarning bu kungi holi*. "Buhoro ahbori", № 122, (1922 yıl 31 dekabr).

25 Hayitov Ş. *Özbek muhocrılığı tarhi*. Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2008. s. 54.

taşındılar ve onların inisiyatifleriyle “Türkistanlılar toplumu” kurulmaya başladı²⁶. 29. Temmuz 1927’de Mecediddin Ahmed’in (Delil)²⁷ başkanlığında “Türkistan Türk Gençleri Birliği” adlı dernek kurulup, bu örgütün amacı, Türkistanlılarda bağımsızlık fikrini güçlendirmek, maddi açıdan ihtiyaç sahibi insanlara yardım etmektir²⁸. “Türkistan Türk Gençleri Birliği” teşkilatının temeli, Türkistan’ın tarihini ve kültürünü incelemek ve özgürlük için savaş meseleleri, Özbek milli bayramlarını birlikte kutlamak, muşaire ve şiirhanlık geceleri, maddi durumu zor kişilere ionalar toplamak, Özbek ulusal basını için yazılar hazırlamaktır.

XX yüzyılın 30.yıllarında, Sovyet hükümetinin isteği üzerine Afganistan’daki Özbek aydınları zulme maruz kaldı. Bunu öğrenen Kemal Atatürk, Afganistan’ın Türkiye’deki Büyükelçisi Fayz Mohammedhan’ı huzuruna çağırıp: “Eğer memleketinizde Türkistan Müslümanları için yer yoksa, o zaman onları bize teslim edin”²⁹, diyecek.

“Genç Buharahlılar” partisinin üyesi olan, BHSC hükümetinin ilk mali görevlisi ve daha sonra BHSC’nin Merkez Yürütme Komitesinin ilk başkanı Osmanhoca Polathocayev (1878-1968) Türkiye hükümetine siyasi sığınma ricasında bulunmuşlardan biriydi. O Eylül 1923’te İstanbul’a geldi ve onu yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk devlet rehberlerine gösterilecek yüksek makamda karşıladı.

Osmanhoca’yı kendi misafiri olarak kabul eden Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni kurulan hükümetinde kendisine bir iş teklif etti. Bu öneriye cevap veren Osmanhoca, bundan sonra Türkistan kültürü meseleleriyle ilgilenmek istediğini söyledi. Mustafa Kemal kendisine Osmanhoca’ya maddi ve manevi destek sağlayacağını söyledi ve ona Türkiye’ye göre emekli maaşı belirledi. Bu maaşı Osmanhoca’nın kendisi hayatının sonuna kadar, vefatından sonra ise onun aldılar³⁰. Osmanhoca, Türkiye’de Özbek ve Türk halklarının kültürünü teşvik eden özel “Yeni Türkistan” gazetesi yayımlamış, Türkiye’deki “Türkistan Kültür Derneği”nin kurucularından biri idi³¹.

26 Hayitov Ş. *Özbek muhacirliği tarihi*. s. 52.

27 M. Ahmad Delil 1902 yılda Toşkentda tuğılğan. 1922-1923 yılda turkistonlik talabalar bilan İstanbulğa öqış uçun kelğan. 1928 yılda İstanbul universiteti tış kasallıkları fakultetını tugatib, oliy ma’lumotli vıraç bölğan.

28 Prof. Dr. A. Andican. *Türkistan Mücadelesi*. - İstanbul, 2003. s. 308.

29 Said Mubaşırhon Kosoniy. “Xotralar”. Dunyo jurnah. Nişona sonı, (1993), s. 29.

30 Racabov K., Hayitov Ş. *Osman Hoca*. Taşkent: Abu matbuot-konsalt, 2001. s. 22.

31 Racabov K., Hayitov Ş. *Osman Hoca*. s. 24.

Mustafa Kemal, Türkiye'ye gelen Türkistanlı entelijansiyalarına düşük fiyatla mal, çiftlik hayvanları ve yer sağlamak konusunda karar verecek³². Başkanlığı sırasında pek çok Özbek ziyalileri Türkiye'nin prestijli üniversitelerinde çalıştılar.

10. Ekim 1930'da "Türkistan Türk Gençleri Birliği" kurulmasının üçüncü yıldönümü vesilesiyle "Birlik" evinde bayram şenliğini kutlandı. Dernek Başkanı M.Ahmed, "Yeni Türkistan" dergisi editörü olan Osmanhoca Polathocayev, eski öğrencilerden Ahmed Nayım³³, Türkiye'de okuyan Türkistanlı kızlardan Roziya hanım, Mamura hanımlar toplananlar önünde konuşma yapmışlar. Konuşanlardan Ahmed Nayım: "*Türkistan millî istiklalini kazanana kadar kendi çocuklarını kendi parasıyla eğitemez. Kendi bağımsızlığına yetişmesi çok uzun sürmez! Yaşasın, milletsever gençler!*"³⁴ - gibi cümleleri söyledi.

İkinci Dünya Savaşı sırasında "Türkistan Türk Gençleri Birliği" faaliyeti durur. 1949 yılında Ziyovuddin Babakurbon, Osmanhoca Polathocayev'in yardım ve danışması ile "Türkistan Öğrencileri Birliği" organizasyonunu kurdu. Ancak, bu organizasyon da uzun süre işleyemedi.

1954 yılında, İstanbul'da "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği" (Türkistan Kültür ve Sosyal Yardım Derneği) kuruldu. Onun ilk başkanı Ahmed

32 İrisov A. "Vatan mehrı". Guliston jurnalı, № 4, 1995. s. 45.

33 Ahmet Nayım (1900-1984) "Genç Buhara'lılar" partisinin bir üyesidir. Babası ve annesiden yetim kalan Ahmet Nayım, 1907'de amcasıyla birlikte İstanbul'a gitti. 1907'den 1914'e kadar ilkel bir okulda, bir lisede, "İdadi" adında gençlerin okulunda okudu. O dönemde, Türkiye'de "Genç Türkler" hükümetinin etkisi altında, ilerici reform ve aydınlanma fikirleri yaygındı. Ülkede Avrupa bilimindeki başarıları ve gelişmiş fikirleri biriktiren ansiklopediler ve kitaplar, Fransızcadan Türkçeye geniş ölçüde çevrildi. 1914'te Buhara'ya dönen Ahmet Nayım, genç olmasına rağmen cedidçilik hareketine katılacak. 1917 Nisan olaylarından sonra İstanbul'a kaçacak. 1918-1920 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gördüğü zaman, Buhara'daki Emirlik devrildiği ve BHSC'nin oluşumu hakkında bilgi alacak. 1922'de Ahmet Nayım, Türkiye'yi ziyaret eden, Buharalıların temsilcisi Sadriddin adlı kişi aracılığı ile A. Fitrat'ın Buhara'ya davetiyesini aldı ve Buhara'ya geldi. 1922 yazında okumak için Almanya'ya gitti. 1924'te, BHSC'nin lağvedilmesinden sonra, Almanya'dan mezun olan bir grup gençler, sebepsiz "hain", "vatan haini" gibi suçlamalarla öldürülmeye başlıyor. Ahmet Nayım, 1925-1930 yıllarında öğrencilerin Özbekistan'a dönme tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını fark edip, bunları Türkiye Cumhuriyeti'ne yerleştirmek için tedbirler aldı. O zamanlar sığınak sahibi olmak Türkiye'de kolay değildi. Almanya'da okuyan 14 öğrenciden altısı Türkiye'ye geri getirilecek ve kurtarılacak. Ahmet Nayım, 1954 yılında İstanbul'da kurulan "Türkistanlılar Kültür ve Toplumsal Yardım Derneği" (Türkistan Kültür ve Sosyal Yardım Derneği)'nin ilk başkanıydı. Bu toplum Türkiye'de milletdeşleri birleştirmek, ulusal kültürü ve dilini korumak, birbirlerini kültürel olarak desteklemek için kurulmuştu. Ahmet Nayım 1960'a kadar bu topluma hükmetti.

34 Eltar. "İstanbulda Turkiston kumı". Yoş Turkiston, № 12, (1930), s. 32.

Nayım'di. Türkiye'deki milletdaşları birleştirmek, ulusal kültürü ve dili korumak, birbirlerini kültürel olarak desteklemek için 1960'a kadar faaliyet gösterdi³⁵.

Sonuç olarak, Buhara gençleri 1909'da başlayarak Türkiye'de farklı toplumlar kurdular. Bunlar “Buhara Tamimi Eğitim Toplumu” (1909-1913), “Türkistanlılar Derneği” (1922), “Türkistan Türk Gençleri Birliği” (1927-1945), “Türkistan Öğrenciler Birliği” (1949), “Türkistanlılar Kültür Ve Sosyal Yardım Derneği” (1954) olup, bu toplumlar Mustafa Kemal başkanlığındaki Türkiye hükümeti ve ondan sonraki dönemde de her zaman desteklendi. Onlara özgür basın oluşturmak, bilimsel merkezler açmak ve istedikleri herhangi bir alanda çalışmak fırsatları mümkün kadar yaratıldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün insanlığı ve bakımı sayesinde, çok sayıda Özbek entelektüelinin yaşam biçimlerini yeniden inşa ettikleri ve Türkiye biliminin gelişmesine değerli bir katkı sağladıkları özellikle dikkat çekicidir.

Sovyet hükümetinin entelijensiya baskılarının sonucu olarak, Türkiye'de eğitilmiş ve orda kalmış, oraya kaçanların kaderi henüz tam olarak araştırılmamış olup, onları araştırmak iki taraflı bilimsel işbirliği gerektirmektedir. Türkiye'deki devlet arşivlerinde çalışmak, o zamanda yayınlanmış olan gazete ve dergileri incelemek neticesinde farklı sebeplerle orda kalan öğrencilerimiz ve göçmenlerimiz hakkında yeni bilgiler bulabiliriz. Dahası, bu günlerde ve gecelerde Türkiye'de yaşayan eski öğrencilerimiz ve göçmenlerimizin çocukları da bu isteğimize ulaşmak için yakından yardımcı olacakları şüphesiz.

35 Hayitov Ş va b. *Buhoro Halk Sovet Respublikası: iqtisodiyot, ictimoiy siyosat, madaniy hayot*. Buhoro: “Buhoro” nashriyoti, 2005. s. 118.

Kaynaklar

Ayniy S. *Buxoro inqilobi tarihi uçun materiallar*. Moskva: SSSR xalklarining markaziy nashriyoti, 1926. s. 84.

Buhoro ahbori, № 158, (1923 yıl 18 aprel).

Dolimov U. Turkistonda cadid maktablari. Toşkent: Universitet, 2006. s. 68-69.

Eltar. İstanbulda Turkiston kunı. Yoş Turkiston, № 12, (1930), s. 32.

Hayitov Ş. Özbek muhocirligi tarıhı. Toşkent: "Abu matbuot-konsalt", 2008. s. 52-54.

Hayitov Ş va b. Buhoro Halk Sovet Respublikasi: iqtisodiyot, ictimoiy siyosat, madaniy hayot. Buhoro: "Buhoro" nashriyoti, 2005. s. 118.

İrisov A. Vatan mehri. "Guliston" jurnali, № 4, 1995. s. 45.

M. Kori. *Camiyat kanday oğılır?* "Sadoyi Turkiston", (1914 yıl 14 iyun).

"Oyna" (1914-1915 y). (Nashrga tayyorlovęilar: Naim Norkulov, Kamoliddin Rabbimov). Toşkent: Akademiya, 2001. s. 70-71.

Özbekiston Respublikasi Davlat Arxivi (ÖzRMDA), I-3 fond, 1-röyxat, 1168-yığmacıld, 165-varak.

ÖzRMDA, I-461, 1-röyxat, 1919-yığmacıld, 12, 17-20 varaklar.

ÖzRMDA, I-2 fond, 1-röyxat, 285-yığmacıld, 11-varak.

ÖzRMDA, I-461 fond, 1-röyxat, 949-yığmacıld, 19-20-varaklar.

ÖzRMDA, I-3 fond, 1-röyxat, 1166-yığmacıld, 199-varak.

Prof. Dr. A. Andican. *Turkistan Mucadelesi*. - Istanbul, 2003. s. 308.

Racabov K. *Yôş turklar*. Özbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3. - Toşkent: ÖzME nashriyoti, 2002. s. 498.

Racabov K. *Tarbiyai atfol*. Özbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-cild. - Toşkent: ÖzME nashriyoti, 2004. s. 271.

Racabov K. *XX asr boşlarında Turkiston yoşları*. Hukuk va burę, № 1, (2008), s. 42;

Racabov K. *Yôş buhoroliklar*. "Buhoro mavclari", № 2, (2005), s. 26.

Racabov K., Hayitov Ş. *Osman Hoca*. Taşkent: Abu matbuot-konsalt, 2001. s. 22, 24.

Said Mubaşırhon Kosoniy. *Xotiralar*. “Dunyo” jurnali. Nişona soni, (1993), s. 29.

Tohir Kahhor. *Hur Turkiston uchun*. Toşkent: “Chölpon”, 1994. s. 29.

Turkiyada Buhoro talabaları. “Buhoro ahbori”, № 76, (1922 yıl 27 mart).

Usmonli turklarning bu kungi holi. “Buhoro ahbori”, № 122, (1922 yıl 31 dekabr).

Zaki Validi Töğon. *Bugungi turk eli. Turkiston va uning yangi tarihi*. 2-boski. İstanbul, 1981. s. 354.

Bronz Çağı Tarım Havzası Mumyaları ve Demir Çağı Pazırık Sakalarının Kökenleri

Egemen Çağrı Mızrak*

Sakalar

Tarih sahnesine M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Kimmerleri, Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından sürmeleriyle çıkan Sakalar, bilhassa M.Ö. VII. ile M. Ö. III-II. yüzyıllarda Eski Kıta'nın büyük bir bölümünü etkileyen muazzam göç hareketleri, atlı-savaşçı göçebe kültürleri ve yerleşik medeniyetler üzerinde yarattıkları korkuyla tanınmışlardır. Onların tarihî metinlerde ilk olarak Asur kaynaklarında Kral Asarhaddon zamanında (M.Ö. 680-668) "*Aşguzai*" (*Aşkuzai*, *İskuzai*) adıyla görülen kavim olduğu düşünülmektedir¹. M. Ö. V. yüzyıla ait Antik Yunan müelliflerinin başında gelen Herodot eserinde onları "*Skyth/Skythai*" şeklinde tesmiye etmiş ve bu terim Batı literatüründe günümüze değin onlar için kabul görmüş form olarak yerini almıştır. Yine aynı dönem zarfında (M. Ö. V. yy.) Herodot'un da belirttiği gibi Persliler ise bu Avrasyalı atlı-savaşçı bozkır göçebelerinin tamamı için "*Sakā*" tabirini kullanmışlardır². Pers hükümdarı I. Darius'un Nakş-ı Rüstem yazıtlarında üç ayrı Saka konfederasyonundan bahsedilmiş ve bunlar şu şekilde taksim edilmişlerdir: 1) Yerleşik hayat tarzına geçmeye başlayan Pamiro-Alay silsilesi ve Fergana'daki *Saka Haumavarga*'lar (*Hauma* içen ya da hazırlayan Sakalar/tanrı Haoma'ya tapan Sakalar); 2) Sir-Derya'nın ötesindeki bölgede ve Semirechye'de yaşayan *Saka Tigraxauda* (sivri başlıklı Sakalar); 3) son olarak da *Saka tayaiy paradraya* [denizin (Karadeniz) karşısında yaşayan Sakalar] yani Avrupa Sakaları (İskitler)³.

* Dr. Öğr. Üyesi, Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/ TÜRKİYE, ecmizrak@nku.edu.tr ORCID: 0000-0002-9876-9971

1 Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1987, s. 3; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam Yay., 2002, s. 37; A. I. Melyukova, "The Scythians and Sarmatians", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, reprinted: 1994, s. 98-99.

2 M. A. Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilization of Central Asia*, vol. II, ed. J. Harmatta-B. N. Puri, G. F. Ettemadi, UNESCO Publ., 1994, s. 37.

3 Roland G. Kent, *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut, 1950, s. 138, 186, 211-212; Abetekov - Yusupov, "Ancient Iranian Nomads in

Hint kaynaklarında bu kavimler akraba Pers dilindeki gibi yine *Śaka* ya da *Sakya* adıyla⁴; eski Çin kaynaklarında (Han-shu 96A) ise M. Ö. II. yüzyılda Hun - Yüeh-chih çatışmalarıyla vuku bulan hadiseler anlatılırken *Sai* adıyla görülmüşlerdir⁵.

Bu boylar konfederasyonu M.Ö. 653'de müttefikleri olan Asur'a saldıran Medlere ağır bir darbe vurmuş ve M.Ö. 653-24 yılları arasında Medya'yı yönetimleri altına almışlardır⁶. Ön Asya ve Mezopotamya bölgelerine akınlar düzenlemiş, Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleşmişlerdir⁷. M.Ö. 626 civarlarında parçalanmış Urartu Krallığını işgal etmek için Anadolu'ya giren Sakalar, Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametini kontrol altına almışlardır. Yine aynı dönemlerde Med muhasarası altındaki Asurlara yardım etmiş, alınan başarılarından sonra

Western Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, c. II, Delhi, 1999, s. 24-25. Frye, *Saka Haumavarga*'ların Fergana'dan Çin Türkistanı'nı da kapsayacak şekilde uzanan geniş bir alanda yaşadıklarını düşünmektedir; bkz. Richard Frye, *The Heritage of Persia*, The World Publishing Company, Cleveland&New York, 1963, s. 66. Klyashtorny, onların meşhur Ari tanrısı altın gözlü Haoma/Hauma'ya tapıklarını ve isimlerini buradan aldıklarını iddia etmektedir; bkz. Klyashtorny, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 39-40. A. Hermann, Tigraxauda Sakaları'nı Massagetler ile aynileştirmiş ve B. A. Litvinsky'de bu görüşü desteklemişti; bkz. Klyashtorny, *age.*, s. 41, 44. Zerdüştizm'in kutsal eseri olan *Avesta*'nın muhtelif metinlerinde Arilerin hasımları "hızlı-atlı" *Tura/Tur*'lar ile "kötü kalpli" *Hion/Xiyona/X'ionna*'lardır. *Avesta*'daki en eski dönemlerin anlatıldığı, efsaneler ve mitolojilerin muhafaza edildiği *Yast*'larda verilen bilgilere göre *X'ionna*'lar tıpkı Nakş-ı Rüstem yazıtlarında bahsedilen *Saka Tigraxauda*'lar (sivri başlıklı Sakalar) gibi sivri uçlu şapkalar ve miğferler takıyorlardı. Bu noktadan hareketle Franz Altheim *X'ionna*'ları Sakalarla özdeşleştirmektedir. Ayrıca çok önemli bir diğer nokta da Turalar, M.Ö. 641-640 gibi erken bir tarihte Asur kaynakları tarafından *Saka* adıyla tesmiye edilmişlerdir; bkz. S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *a.g.k.*, s. 23-27; Roland G. Kent, *age.*, 1950, s. 138, 186; Wolfgang Felix, "*Chionites*", *Encyclopedia Iranica*, Vol. V/Fasc. 5 (1992), s. 485-487; Abetkov & Yusupov, agm., 1999, s. 23. Pehl. *Hyon/Xyon*, Aves. *X'iaona* [*Hyaoona*]; bkz. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, c. I, Berlin, 1959, s. 52-53; Bailey, "*Iranian Studies*", *BSOAS*, vol. 6, No. 4 (1932), s. 945-46. Bahsedilen bu sivri uçlu başlıklar günümüzde bilhassa Sibirya ve Orta Asya sahası Türk boyları arasında (Kazak, Kırgız Tuva/Soyot, Yakut/Saka/Saha, Altay Türklerinde) geleneksel kıyafetler olarak kullanılmaktadır. Kazakistan'da bulunan M. Ö. V-IV. yüzyıllar ile tarihlendirilen Esik/Issık Kurganı'ndan çıkan 'Altın Elbiseli Adam' kalıntısında böyle bir başlık dikkat çekmektedir. Daha da ilginç İran kaynakları Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın da sivri uçlu uzun bir başlık takuğunu zikretmişlerdir; bkz. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I, İSAM Yayınları, 2008, dn. 114: s. 161.

- 4 Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 2002, s. 37; C.T.Metclyffe, "*The Rajput Tribes*" on the basis of the *Agñipurana*, vol. I, reprint: 1982, s. 20.
- 5 Taishan Yu, *A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes*, Sino-Platonic Papers, (No: 106), 2000, s. 1.
- 6 M. A. Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilization of Central Asia*, vol. II, s. 37.
- 7 Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Anadolu'da ilerleyen Yunan askerlerinin, Harpasos Nehri'nden (Çoruh Nehri) sonra *Skythen*'lerin memleketine girdiklerinden bahseder (M.Ö. 400'lerin başı); bkz. Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 7.

zafer sarhoşluğu ile Filistin'e kadar inerek tüm bölgeyi talan etmişlerdi. Mısır'a girmelerini ise Mısır Kralı Psametık I'nın verdiği haraç engellemiştir⁸. Sakaların M.Ö. VII. - VI. yy.'lar arasında Mezopotamya, Suriye, Mısır, Anadolu ve Kafkasya'daki yerleşik kavimler üzerine giriştikleri şiddetli saldırıların kanıtları arkeolojik materyallerle de desteklenmiştir. Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da M.Ö. VII. yüzyıl ile M.Ö. VI. yüzyılın başlarına ait arkeolojik sit alanlarındaki şehir duvarlarında ve Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur'daki yakılmış bir Kuzey Urartu istihkâmının duvarlarında bulunan "İskit" tipi bronz ok uçları, bu muharebe ve istila hareketlerinin doğrudan kanıtları niteliğindedir⁹. Daha sonrasında Med kralı *Cyxares*, Sakalara ağır bir darbe indirerek sonunda onları Medya'dan kovmayı başarmıştır (M.Ö. 624)¹⁰. M. Ö. VI. yüzyıla gelindiğinde Medlerin yerine hakimiyet tesis eden Persliler ile Sakaların mücadeleleri dikkat çekmektedir. Antik kaynaklarda Saka/*Sacae* kabilelerinden biri olarak kabul edilen Massagetler (Massaget Sakaları) ile Persliler arasında Sir-derya (Jaxartes) civarlarında vuku bulan ve Pers hükümdarı Büyük Cyrus'un ölümüyle sonuçlanan savaşlardan bahsedilmiştir (M. Ö. 530/529)¹¹. M. Ö. 514 veya 512 civarlarında ise Pers hükümdarı I. Darius, muazzam ordusuyla (Heredot'a göre 700.000 kişilik, Ctesias'a göre 800.000 kişilik) Saka topraklarına girerek istila etmeye çalışmışsa da Sakalar, sistematik göçebe-savaş taktikleri sayesinde dönemin bu süper gücünü yıldırılmış ve topraklarından kovmayı başarmış, böylece kadim dünyada, "Saka topraklarının asla fethedilemeyeceği" algısını kesin bir şekilde yerleştirmişlerdir¹².

8 E. H. Minns, *The Scythians and Northern Nomads*, 1970, s. 189; T. T. Rice, *The Scythians*, 1958, s. 45.

9 A. I. Melyukova, "The Scythians and Sarmatians", 1994, s. 99-100.

10 Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", s. 37.

11 Antik kaynaklar, Büyük Cyrus'un Orta Asyalı göçebelerle yaptığı bu savaşta, Perslilerin rakibi olan Kraliçe *Tomyris* komutasındaki göçebeler ordusuna dair farklı isimler kullanmışlardır. Herodot eserinde [*Tarih*, Kitap I: (214-216)] *Massagetae*/Massagetler –onların gelenek olarak birebir benzedikleri Saka/İskit kabilelerinden biri olduğuna dair söylentilerden bahseder –, Strabon [*Coğrafya*, Bölüm VIII: (5)] da onlar için hem *Sacae* hem de *Massagetae* ifadelerini kullanır - daha doğrusu Massagetleri Sakalardan saydığı için bir yerde doğrudan Massaget ismini kullanıyor, fakat savaşı anlatırken ise onları Saka şeklinde zikreder. bkz. Herodotus, *The Histories*, çev. Robin Waterfield, Oxford Univ. Press, 1998. s. 88; C. Hamilton & W. Falconer, *The Geography of Strabo*, vol. II, H. G. Bohn, London, 1856, s. 240, 247; A. Abetkov & H. Yusupov, "a.g.m.", 1999, s. 24; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *age.*, 2004, s. 23-27. VI. yy. Romalı müellif Jordanes de *Getica*'sında [Bölüm X], onlardan *Getae* şeklinde zikreder (M.Ö. 529/530 civarı); bkz. *The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915, s. 67

12 A. I. Melyukova, *agm.*, s. 101. M. Ö. IV. yüzyılda Avrupa Sakalarını hükümdarları Atheas/Atas'ın önderliğinde Makedonya Kralı Filip ile Tuna'nın sağ cenahı ve Trakya'daki mücadeleleri ile M.Ö. 329/328'lerde Spitamenes önderliğindeki Massaget Sakalarının Soğdiyana (Mâverâünnehir sahası) civarında Makedonyalı İskender'e karşı verdikleri vur-kaç savaşı ile görmekteyiz; bkz.

Sakaların tarih sahnesinde etkin rol oynadığı diğer dönem M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında yine Batı yönünde gerçekleştirdikleri bir başka büyük göç hareketi ve bunun neticesinde Kuzey Hindistan, Mâverâünnehir, Afganistan ve Doğu İran coğrafyalarında vuku bulan hadiselerle olacaktır. I. göç dalgasında (M.Ö. VIII.-VII. yy.)¹³ olduğu gibi bu diğer kapsamlı hareket de kesin bir şekilde Çin sınırlarında gerçekleşen savaşlar ile bağlantıdır. Çin kronikleri ve Batı dünyasındaki yazılı kaynaklarda aktarılan bilgiler bu kronolojik sürecin kanıtları niteliğindedir. M. Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren Çin'in kuzeyinde liderleri Mo-tu'nun kahramanlıklarıyla hızla yükselmeye başlayan Hun gücü, bugünkü Kansu merkezli olarak Doğu Türkistan, Tanrı Dağları'nın doğusu ve Altay Dağları'nın güneyinde etkin bir başka göçebe devlet olan Yüeh-chih'lere karşı M. Ö. 206 - M. Ö. 130 yılları arasında uzun soluklu bir savaş yürütmüş ve bu savaşlar sonucunda Yüeh-chih'ler önce İli - Çu nehir Havzaları ile Issık Göl'ün kuzeyinde daha sonrada Afganistan coğrafyasına kadar göç etmek zorunda kalmışlardır. Neredeyse 80 yıllık bu dönem aynı zamanda Saka boylarının da Batı yönündeki ikinci büyük göç dalgasını oluşturmuştur. Göç eden Saka ordalarının bir kolu; Bolan ve Hayber Geçitleri, Gujarat, Rajasthan, Penjab gibi birçok farklı noktayı kullanarak Kuzey Hindistan coğrafyasına inerken¹⁴, diğer bir kol ise bugünkü Batı Türkistan ve Doğu İran sahalarına girmiştir. Polybius'un eserinde M. Ö. 206/205 civarlarına denk gelen bir zamanda Greko-Baktriya Krallığı'na doğru yaklaşan büyük bir göçebe akımından bahsedilmiştir¹⁵. Strabon ise M.Ö. 145-140 civarında

A. I. Melyukova, "a.g.m.", s. 106; , Arrien, *Anabasis*, trans. E. J. Chinnock, UK, 1893; <http://websfor.org/alexander/arrian/book4b.asp>; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 44.

13 Doğu Chou hanedanı zamanında (M. Ö. 771 - M. Ö. 221) Çin ile Batı - Kuzey-Batı sınırlarındaki göçebe "Batı Jung/Rong" kavimleri arasında yüzyılı bulan uzun soluklu bir dizi savaş gerçekleşmiş (M. Ö. 720 - M. Ö. 623 yılları arasında), Doğu Chou devletine bağlı feodal bir devlet olan Ch'in'in idarecisi Dük Mu tarafından nihayetlendirilen son savaşla birlikte, M.Ö. 623 civarlarında "Batı Jungları" kontrol altına alınmıştı. Bu savaşlar zinciri doğal olarak sonraki dönemlerde de göçebe savaşçı kavimler arasında görülen "itme etkisini" yaratmış ve batı yönünde büyük bir göç hareketi gerçekleşmiştir. Söz konusu hadiseler doğal olarak Sakaların M. Ö. VIII. ve VII. Yüzyıllardaki göçleriyle kronolojik olarak örtüşmektedir. Bkz. N. Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, Cambridge Univ. Press, 2002, s. 303-304; *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B) Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 3-4; Taishan, *A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes*, Sino-Platonic Papers (no. 106), eds. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 2000, Giriş s. 1-2.

14 Anup Rej, "Scythians and Sarmatians (Migration of the Aryan Tribes)", *The Royal Norwegian Embassy*, Bangkok, 2003, s. 7.

15 Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi - Kushan Relationship and Kushan Chronology", 2008, s. 1; Polybius, *Histories*, trans. E. S. Shuckburgh, Macmillian Publ., London-New York, 1889, reprint:Bloomington,1962:[Kitap10,böl.49] <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>

Iaxartes Nehri'nin (Sir-derya) diğer tarafından gelerek Greko-Baktırya topraklarına hücum eden ve bu krallığın yıkılmasına neden olan büyük bir Saka hücumundan söz etmiştir.¹⁶ Bunda yaklaşık on yıl sonra ise Sakalar kendilerini İran'ın doğu sınırlarında göstermişlerdir. Arşaklı hanedanından Part hükümdarları II. Phraates (M. Ö. 128/27) ve yerine geçen amcası Artaban (M. Ö. 126-22) Sakalara karşı giriştikleri saldırılarda öldürülmüşlerdir¹⁷. Bu hadiselerden sonra tarih sahnesinden çekilmeye başlayan Saka/İskit adı, Batı'da artık sosyo-kültürel anlamda bir yaşam biçimini ve coğrafi bir takım tanımlamaları ifade eden genel bir terim olarak kullanılacak, göçebe atlı-savaşçı bozkır kültürünün yeni aktif ırkı ve sancaktarı ise Hunlar olacaktır.

Tartışmalı olan Sakaların ırkı kökenleri hususunda bilim adamları tarafından birçok hipotez ortaya konmuş, günümüzde genel itibarıyla “Hin-Avrupalı (İndo-İrani/İndo-Afgan; İndo-Europoid/Kafkasoid)” oldukları görüşü etkinlik kazanmıştır. XIX. yy.'da Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser “İskitler'den” kaldığını söyledikleri bazı kelimeler ve dini inançları hakkında verilen malumattan hareketle onların İrani bir kavim olduğunu ileri sürmüş; XX. yy.'da Albert Herrmann

text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D10%3Achapter%3D49; P. Bernard, “The Greek Kingdoms of Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia*, v. II, s. 97-98; Polybius, *Histories*, 1962: [Kitap11,böl.34] <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D11%3Achapter%3D34>; A. D. H. Bivar, “History of Eastern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, III (1), 1990, s. 187-188. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, Ötüken Neşr., İstanbul, 2017, s. 62-69.

- 16 Strabon'nun [Coğrafya: Kitap XI, Böl. 8, frag. 1-4] belirttiği gibi *Asii, Pasiani, Tochari, Sacarauli* isimli Saka kabilelerinin önderliğindeki bu şiddetli saldırı dalgası Baktriya sahasının (bugünkü Afganistan) yanı sıra Ermenistan ve Karadeniz'in doğu kesimlerini de içine alan çok geniş bir coğrafyayı kapsamıştır. Helمند Havzası'nın Sakalarla dolması nedeniyle bölge, Sakastan (daha sonraki ismi Sistan) adıyla anılmaya başlanmıştır. Pamirler üzerinden Kuzey Hindistan'a giren diğer kol ise Greko-Baktriya devletinin bir uzantısı olan İndo-Grek Krallıkları ile çarpışmış ve bölgede önemli fetihler yapmışlardır. Bkz. *The Geography of Strabo*, s. 245-246; W. W. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, 1951, s. 272-273; A. K. Narain, *The Indo-Greeks*, The Clarendon Press, Oxford, 1957, s. 141. M.Ö. 185 civarlarında Greko-Baktriya kralı Demetrius I, güneyindeki Hindikuş Dağları'nın ötesine yani Hindistan coğrafyasında işgal hareketine girişti. M.Ö. 171 civarlarında Hindistan'dayken bir Yunan soylusu olan Eucratides tarafından aldedildi. Kuzey Hindistan'daki fetih misyonunu devralan Eucratidesle birlikte bağımsız bir İndo-Grek devletinin de temelleri atılmış olacaktı. Hindistan'daki bu Yunan devleti M.S. I. Yüzyılın ilk yıllarına kadar ayakta kalacaktı; Bregel, *age.*, s. 8.
- 17 F. Assar Gholamreza, “A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)”, s. 98, 104-105, 112, *Greek and Hellenistic Studies*, ed. Edward Dabrowa, vol. 11, Jagiellonian University Press, Krakow, 2006 [kitap 42, frag. I]: Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, çev.: J. Selby Watson, George Bell & Sons: Londra, 1886, s. 278; K. Enoki et al, “The Yüeh-chih and Their Migration”, 1994, s. 175.

(1926), sadece Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grupla ilgili linguistik çalışmalar üzerinden onların Doğu İranî kökenli göçebeler olduklarını; yine Kretschmer (1921), Junge (1939), R. Grousset (1939)¹⁸, J. Potratz (1963), Rostovtzeff (1969) de onların İranî bir kavim olduklarını savunmuşlardır. Sakaların yaşam tarzları, örf ve geleneklerinden hareketle B. G. Niebuhr (1830), Neumann (1855), Grote (1857) onların Türk-Tatar kavimlerinden olabileceklerini savunmuş; Çivi yazısı uzmanı Mordtmann (1870), Sus'daki çivi yazılı metinleri inceleyerek *Saka tigraxauda* ve *Saka haumavarga*'ların Türk olduğunu ispatlamaya çalışmış; 1880'de *Codex Cumanicus*'u neşreden Geza Kuun eldeki filolojik malzemeleri tetkik ederek onların Türklüğünü kabul etmiştir. G. Nagy (1895), Ural-Altay kavmi olduğunu iddia ederken O. Franke (1904) de Türk olduklarını belirtmiştir. E. Meyer (1926) ise Avrupa İskitlerini İranî kabul ederken Amu-derya ve Sir-derya dolayları ile buraların kuzeyinde yaşayan Saka gruplarının Türk soyundan olabileceklerini beyan etmiştir. Huntignford (1935) İskitleri Asya kökenli Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmiş, Von der Osten (1956) Saka/İskitleri genel itibarıyla İranî kabul ederken Avrasya bozkır kuşağı içinde vuku bulan böyle bir büyük harekette onlar arasında Türk toplulukların da olduğunu söylemiştir. Minns (1970), filolojik ve arkeolojik malzemeyi değerlendirerek Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir.¹⁹ Ayrıca Minns, H. Triedler, B. Laufer ve Z. Velidi Togan bu kavimlerin hâkim tabakasının Türk kökenli olduğu kanaatindeydiler²⁰. Richthofen'a göre İskitler doğudaki Ural-Altaylı unsurlarla karışmışlardı, Weisner ise Hipokrates'in tavsiflerine ve yapılan kafatası ölçümlerine dayanarak, İskitler'i *Turanid* tiple örtüştürmüştür²¹. Kul-Oba'da bulunmuş olan İskit vazolarındaki resimlerden hareket eden ve resimlerdeki elbiseleri eski Rus giysileriyle karşılaştıran İ. E. Zabelin; ikna edici deliller sunamayan Mannert ve Cuno ile G. İlovaiski, Sakalar'ın Slavlık tezini ileri sürmüşler, fakat Sakalar'ın kökeni hususundaki bu nazariye Rus ve Slav bilim adamları dışındaki diğer bilim çevrelerinde rağbet görmeyerek ilmî temelleri zayıf görüşlerden biri olarak kalmıştır²².

Arkeolojik materyalden anlaşıldığı üzere bu büyük göçebe boy birlikleri kuzey-doğu hattında, Güney Sibirya ve Altay Dağlarından başlayarak Tanrı Dağları, Kazak bozkırı ve Ural Dağlarına; güneyde Pamir Dağlarından başlayarak Hint

18 René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, TTK, Ankara 2011, s. 18.

19 Ekrem Memiş, *age.*, s. 22; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)* s. 13, 15-16.

20 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, s. 34.

21 László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, b. 3, 1993, s. 13.

22 Ekrem Memiş, *age.*, s. 22; İlhami Durmuş, *age.*, s. 14.

Alt-Kıtası'nın kuzey ve orta kesimleri ile bugünkü Pakistan, Afganistan, İran'a; batıda Karadeniz'in kuzeyi, Ukrayna steplerinden Karpat Havzası ve Tuna sahillerine kadar uzanan devasa bir coğrafyada yayılmışlardır. Bu muazzam coğrafya Asya'da Pamir, Tanrı ve Altay dağ silsileleri tarafından kırılmış, Ural Dağları ise adeta Asya'yı Avrupa'dan ayıran doğal bir set görevi görmüştür. Ancak engel gibi görünen bu coğrafi yapılar hiçbir zaman göç hareketlerini sekteye uğratamamış, otlak arayan göçebe kavimler arasındaki iletişim, geleneksel sınırlar içerisinde çok uzun dönemler boyunca devam etmiştir²³. Sakalar, 40. ve 50. paraleller arasında ve kuş bakışı olarak 7000 km.'den fazla uzantıya sahip bir sahaya yayılmışlardır²⁴. Yine arkeolojik buluntulardan ve klasik kaynaklardan aktarılan bilgilerden, kökenlerinin ve ana yurtlarının Çin'in kuzeyi, Güney Sibirya - Altay Dağları sahası ve Orta Asya'ya dayandığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır²⁵.

Yapılan fizik-antropolojik tespitler bizlere, M.Ö. VII-V. yy.'da Aral Gölü sahası civarındaki Sakaları'nın; "Andronovo katmanının brakisefal *europoid* tipi" ile önemli ölçüde Orta Asya orijinli mongoloid formların karışımı bir popülasyon olduklarını göstermektedir²⁶. T. A. Trofimova'nın kazılarına göre Aral çevresi Sakaları (M.Ö. VII.-V. yüzyıllar arası), önemli oranda Orta Asya menşeli mongoloid tip izleri taşıyan ve yoğun olarak Andronovo olarak görülen *europoid* tabakadan oluşan karışık bir nüfusu gösteriyordu²⁷. Doğu Kazakistan'da bulunan Saka dönemine ait antropolojik materyal de heterojen olup, zaten hep var olan mongoloid karışım ile birlikte Tanrı Dağları ve Altay Dağları ile Pamirler'in doğusundaki popülasyonlar ile kalıtsal benzerlikler göstermiştir²⁸. Antropolojik tip bakımından Tanrı Dağları Sakaları, Doğu Kazakistan Sakalarına çok yakındı, lâkin daha sonraki zamanlarda, M.Ö. IV.-II. yüzyıllar arasında "mongoloid" özellikler azalmıştır. Bu nokta önemlidir; çünkü çoğu bilim adamının "Hint-Avrupalı" kimliğine bürüdüğü İskit/ Sakalar'a ilişkin ön yargılı tespitleri yıkacak niteliktedir. Pamir Sakalarına gelirse, onlar antropolojik bakımdan sözünü ettiğimiz doğudaki diğer Saka gruplarından önemli farklılıklar arz etmektedir. Litvinskiy, Pamir Sakalarının oldukça enteresan

23 Ekrem Memiş, *age.*, 1987, s. 15; Hermann Parzinger, "Scythians: Nomadic Horsemen of the Eurasian Steppe", *Preservation of The Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, World Heritage Convention, 2008, s. 19.

24 Abdülhaluk M. Çay - İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, c. I, 2006, s. 576.

25 Hermann Parzinger, *agm.*, s. 19.

26 A. Abetekov & H. Yusupov, "a.g.m.", 1999, s. 24.

27 Tezcan, "Kuşanların Menşei", *Türkler*, c. I, Ankara , 2006, s. 801.

28 A. Abetekov & H. Yusupov, *agm.*, s. 24.

olan antropolojileri hususunda da bilgi verirken Bernshtam'ın kazılarında ele geçirilen kronolojik materyalleri araştıran V.Ginzburg, Pamir Sakalarının (erkek-kadın) yüksek dolikosefal kafa yapısına sahip olduklarını belirtir. Kafatası serileri *europoid* tipinin Akdeniz ırkına aittir. T. P. Kiyatkina Pamir'deki 34 erkek ve 29 kadın kafatası üzerinde yaptığı araştırmada erkek kafataslarının keskin bir şekilde dolikosefal kafatası tipinde olduğunu, fakat “atlı-savaşçı göçebe” kavimlerde sıkça rastlanılan yapay kafatası deformasyonuna rastlanmadığını söylemiştir²⁹. Tüm bu veriler Pamir Sakaları'nın Saka grupları arasındaki indo-europoid silsileye yakın bir grup olduğuna işaret ederken, diğerlerinin (Tanrı Dağları, Doğu Kazakistan, Altay Dağları ve Aral Gölü civarı) Altay silsilesine yakınlığını gösterir.

Günümüz Türk bilim insanları tarafından da biraz yanlış anlaşılmış olan Andronovo döneminin meşhur “*europoid* tipi” meselesini biraz açmak gereklidir. Aslında birçok bilim adamı tarafından Hint-Avrupalı “Ari” atlı-çoban kültürünün en önemli temsilcileri olarak gösterilen Andronovo *europoid* tipi, fizik-antropolojik açıdan Turanî tipin temel özelliklerini taşıyan bir formdur. Fakat Liptak'ın da yaptığı gibi bu form üstü kapalı ve neredeyse hileli diyebileceğimiz bir şekilde tarif edilmiştir - Lipták, 1962'den sonra bu tipi CroMagnoid-C olarak adlandırarak ve tamamen Avrupaî yani europoid/kafkasoid bir izlenim vermeye çalışmıştır³⁰. Kısacası Andronovo'nun sözde *europoid* denilen halkı Avrupalı bir görünümünden ziyade aslında Turanî bir görünüme sahiptir. Son dönemlerde yapılan antropolojik çalışmalar sayesinde Turanî tipin “Andronovo formuna/Güçlü Andronovo formu” bilhassa günümüz Doğu Türkistan Kazakları'nda yüksek oranda rastlandığı tespit edilmiştir³¹.

Sakalar ve Göktürklerin Ana Yurt Bağlantıları

Çalışmamızın bu kısmında Göktürklerin ana yurdu kabul edilen *Suo/So* ülkesi ile Güney Sibirya'daki ilk Saka yurtları arasındaki bağlantıya ve bilim adamları tarafından Sakalara ait olduğu kabul edilen Altay bölgesi ve Pazırık Kurganı'ndaki insan buluntuları üzerinde yapmış oldukları genetik araştırmalara yer vereceğiz.

Tarihçiler, filologlar, antropologlar ve etnologlar arasında en azından Bronz Çağı'ndan itibaren çok geniş bir yayılma alanına sahip olan proto-Türkler'in, ana yurtlarının neresi olduğu hususunda kesin bir kanaat olmamakla beraber,

29 Tezcan, “Kuşanların Menşei”, s. 801.

30 Gyula Henkey - Izabella Horvath, “Sincan ve Çin'deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri ile İlgili Yeni Veriler”, çev. Bülent Keneş, *Türkler*, c. I, Ankara, 2006, s. 541.

31 Gyula Henkey - Izabella Horvath, agm., s. 542.

konuyla ilgili belli başlı birkaç görüş bulunmaktadır³². Son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar doğrultusunda kadim Türk ana-yurdunun Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatısı arasındaki bölge olduğu yönündeki tez, bu husustaki en kuvvetli görüş olarak durmaktadır³³. İşte bu noktada Saka ve Göktürk ana vatanları meselesi çok önemli bir ortaklığı gözler önüne sermektedir.

Göktürklerin kökenlerine ve ilk yurtlarına dair bilinen en eski bilgileri barındıran Çin yıllıklarında dört temel yer adı görmekteyiz. Esas olarak “*Hunların başka bir soyu*”³⁴ oldukları belirtilen Göktürklerin, ilk yaşadıkları bölgelerle ilgili verilen üç yer adı şu şekildedir: Altay Dağları, P'ing-liang ve Hsi-hai (Batı Denizi).

“T'u-chü'e'ler (Göktürkler) önceden P'ing-liang (şimdiki P'ing-liang Chün) muhtelif Hu'larından idi. Aslında Hunların başka bir soyudurlar. Soyadları A-shih-na'dır. Sonraki Wei (zamanında) T'ai-wu, Ch'ie-ch'ü ailesini yıktı. A-shih-na beş yüz aileyle Juan-Juan'lara sığındı. Chin-shan'da (Altay Dağları) ikamet ettiler... Başka bir rivayete göre ise onların ülkesi Hsi-hai'nin (Batı Denizi: Etsin Göl bataklığı) yukarısında komşu ülke tarafından yıkıldı. Erkek, kadın, küçük-büyük herkes öldürüldü. Henüz on yaşında bir erkek çocuğu hayatta kaldı...”³⁵.

Görüldüğü üzere bu yerler; ana yurtlarıymış gibi verilen P'ing-liang ve/veya Hsi-hai bölgeleri ile kaçarak yerleşmek zorunda kaldıkları ve Çinlilerin onları resmî şekilde tanıdıkları bölge olan Altay Dağları idi. P'ing-liang ile Hsi-hai sahaları bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Kansu eyaleti civarlarına işaret etmektedir. Yani bu

- 32 a- Dil açısından yer tespit edenler: Altayların doğusu Wiedeman (1838), Radloff (1891), Kingan/Kadırgan Dağları'nın doğusu Ramstedt (1928), Ligeti (1940), K. H. Menges (1968) 90. boylamın doğusu. b- Çin kayıtlarına göre yer tespit edenler: Klaproth (1824), Hammer (1832), Castren (1848), Schott (1849), Vambery (1885), Asistov (1896), Oberhummer (1912), E. Posker; Baykal'ın doğusu (1924), W. Koppers (1937); Baykal'ın güneybatısı. c- G. Almasy (1902): Kırgız bozkırlarıyla Tanrı Dağları veya Altaylar arası, etnolojiye dayanarak O. Menghin (1937): Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arası. d- Sanat tarihçisi Strzygowsky (1935): Tanrı Dağları - Kuzey-batı Asya sahası arası, Kültür tarihçisi Zichy (1938): İrtiş Nehri ile Ural Dağları arası. e- Avrasya/Aral Gölü -Tanrı Dağları arası: Z. V. Togan (1928 ve 1946), Gyula Nemeth (1934), Necip Üçok (1943). Jean-Paul Roux, Türkler'in ana-vatanını Avrasya'nın kuzeyine en uzak doğu uçlarına Sibirya'nın orman ve tayga kuşağına götürmektedir. Bkz Reha Oğuz Türkkan, “Türk Tarih Tezleri”, *Türkler*, c. I, Ankara, 2002, s. 417. Ayrıca bkz. R. O. Türkkan, “Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları”, *Türk Dünyası El Kitabı* (Giriş Bölümü), c. I, bask. 2, Ankara, 1992, s. 3 (s. 3-6); Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 3. Bask., Boğaziçi Yayınları, 1983, s. 47; J. P. Roux, *Türklerin Tarihi*, 3. b., 2007, s. 50-51.

- 33 A. Taşağıl, *Kök Tengeri'nin Çocukları*, 3. b., 2014, s. 45.

- 34 Taşağıl, “Gök-Türklerin Menşei Problemi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi* (9-13 Eylül 2002), c. III, Ankara 2005, dn. 4: s. 419 ; Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK Basımevi, Ankara 2012, s. 9.

- 35 Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK Basımevi, Ankara 2012, s. 95, 110.

bilgilere göre Göktürkler, Sonraki Wei hanedanı zamanında uğradıkları bir saldırı sonucunda, Kansu civarlarındaki yurtlarından kaçarak Altay Dağları'na gelmiş ve buraya yerleşmişlerdir. Lakin yine Çin kaynaklarında, Göktürklerin ilk çıktıkları ana vatanlarının Hunlar'ın kuzeyindeki “*Suo/So*” ülkesi olduğuna dair bir rivayet daha bulunmaktadır. Gök Türklerin menşeiyle ilgili olarak iki temel efsane vardır. Bunlardan biri herkesin malumu olduğu üzere dışı bir kurttan türeme efsanesidir. Diğerisi ise işte bu *Suo* ülkesinden neşet etme hadisesidir³⁶.

Muhtelif Çin kaynaklarından aktarılan bilgilere göre *Suo* ülkesi “*Hunların kuzeyindedir*”. *Suo* ülkesinin konumuyla ilgili önemli çalışmalar yapan bilim adamlarına göre Hunların kuzeyi olarak gösterilen bu bölge, Altay Dağlarının kuzeyinde, Yenisey Nehri'nin kaynaklarının bulunduğu geniş havzada yer almaktadır. *Suo* ülkesinin yeriyle ilgili kayıtlarda, ülkenin çok soğuk olması Abakan (A-fu), Kem (Chien), Yenisey (Ch'u-che) gibi nehirlerle Batı Sayan dağlarından (Chien-ssu-ch'u-che-shih) söz edilmesi, bu görüşü güçlendiren kanıtlardır³⁷. Göktürkler bir şekilde bu ana yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış ya da bu merkezden güneye doğru yayılmışlardı. Neticede bugünkü Kansu bölgesi dolaylarına yurt tutanlar, büyük bir saldırı nedeniyle M.S. 450'lerden itibaren kendilerine yeni bir yurt vazifesi yapacak olan Altay dağlarının güney eteklerine yerleşmişlerdir³⁸. N. Aristov ve onu takip eden L. P. Potapov, *So/Suo* ülkesi ve Göktürklerin (T'u-chüeh/Tujue) kökenini Güney Sibiry'a da Altayların kuzeyindeki Biya nehrinin yukarı mecralarında Kuu/Kuğu nehirleriyle birleştiği Yukarı-Çelkandı bölgesine ve orada yaşayan Kumandı ve Çelkandı (Kuu-kiji) boylarına bağlamaktadırlar.³⁹ Konuyla ilgilenen O. Pritsak da *Suo/So* ülkesinin yeri hususuna değinerek *So/Soo*'yu Yakutların kendilerine verdiği isim olan *Sakha/Saka/Saha* ile özdeşleştirmiştir⁴⁰. Dil bilim açısından esasında Pritsak'ın *Suo/So/Soo* ~ *Sakha/Saka/Saha* aynileştirmesinden daha öncesinde Japon alim K. Şiratori, Usunları Aşina ailesi ve Türkler ile ilişkilendirdiği çalışmasında *Suo*'nun, *Sai* ya

36 Taşağıl, “Gök-Türklerin Menşei”, s. 419-420; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 9-10.

37 Taşağıl, agm., s. 420.

38 S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Sibiri*, 1951; A. Bernstam, *Sosialno-ekonomičeskiy stroj Orhono-Yeniseyskih Tyurok*, (VI, VII), Moskva-Leningrad, 1946: bkz. Ahmet Taşağıl, “Gök-Türklerin Menşei Problemi”, dn. 9: s. 420.

39 L. P. Potapov, *Etničeskiy sostav i proishojdenye altaytsev (İstoriko-etnograficeskiy oçerk)*, Nauka, Leningrad, 1969, s. 54. Ayrıca bkz. N. A. Aristov, *Žametki ob etničeskom sostave Turkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih čislenosti*, ott. İz.: Jivaya starina, vıb. 3-4, 1896, s. 279.

40 O. Pritsak, (1959b), “Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. J. Deny, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, s. 600.

da *Saka/Sacae*'nin transkripsiyonu olabileceğini söylemiştir. Sai/Saka kabilelerinin tarihi ve kökenleri konusunda Çin kaynakları üzerinde ciddi çalışmalar yürütmüş olan yakın zamanların önemli tarihçisi Taishan da *Suo*'nun [Çince transk. *Sheak*], “*Sai*” veya “*Saka*”nın başka bir transkripsiyonun olabileceğini, bunun gerçekliği durumunda da Yüeh-chih ve Usunlar ile Göktürkler arasındaki ortak bazı unvan ve kelimelerin (Bek, Yabgu, Şad gibi) nereden gelebileceğinin açıklanabileceğini belirtmiştir⁴¹. Taishan aynı zamanda Ch'in hanedanı öncesi kayıtlarda, Batı Jung/Rong'larının *Yun* soyadlı kavimlerinden olan *Suoju*'ların, transkripsiyonunun [*Sai-kia*] olduğunu ve bunların M.Ö. II. yy. ortalarında Greko-Baktırya krallığına son veren Strabon'da geçen dört meşhur Saka kabilesinde *Sacarauli/Sakarauli*'lerle özdeşleştiğini iddia etmiştir⁴². *So/Suo* ifadesiyle ilgili olarak bir diğer önemli veri, farklı bir çalışma üzerinden gelmektedir. Çince'de “organ, sicim; bağlamak, sarmak” anlamına gelen *So/Suo* karakteri ve bu bağlamda kullanılan *So-t'ou* (So-başlılar) tabirlerinin, söz konusu ülke halkının uzun saç tarzına istinaden yapılan bir tanımlama olduğu düşünülmektedir⁴³. Shiratori'nin Çin kaynakları üzerinden bilhassa “Merkezi Ülke/Orta Krallık” topraklarını çevreleyen “yabancı” kavimlerin saç stillerini incelediği eserinde, *So-t'ou* kabilesinin “*Hsiung-nu soyundan ve T'o-pa silalesinden...*” olduğu ve saçlarının stilinden ötürü (sicim/organ şeklinde örülmüş at kuyruğu), onlara “*So-t'ou*” denildiği belirtilmiştir. İç Asya ve Doğu Asyalı kavimlerde sık rastlanılmayan bu özel saç stilini Gök Türklerin, hatta Sui-shu'daki bir kayda göre C'hi-min Kağan'ın (Aşina Cankan/Tölis Kağan) bizzat kendisinin kullandığı da ifade edilmiştir⁴⁴.

Göktürklerin yanı sıra “*Suo*” ülkesi esasında Erken Sakaların doğudaki ana yurtları bağlamında da üzerinde durulması gereken çok önemli bir konumdadır. Sözü edilen bu sahalara, esasında bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Güney Sibirya'daki Altay ve Tuva Cumhuriyetlerindeki kadim Sakalara ait kurgan alanlarıyla da

41 Taishan, A Study of Saka History, *Sino-Platonic Papers* (no. 80), University of Pennsylvania, 1998, s. 142; Taishan, “The Origin of the Kushans”, *Sino-Platonic Papers* (no. 212), University of Pennsylvania, 2012, s. 15.

42 Taishan, “A Study of Saka History”, 1998, s. 2, 23, 33. *Suoju* - *Sacarauli* özdeşleştirilmesi daha önce Cen tarafından da yapılmıştır: Cen Zhongmian, *Hanshu Xiyuzhuan Dili Jiaoshi* (Commentary on Place Names in the Chapter Concerning the Western Regions in the Hanshu), Beijing, 1981, s. 332-334; bkz. Taishan, “A Study of Saka History”, 1998, dn.: 23, s. 23, 40.

43 Denis Sinor, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, s. 287-88, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 1990.

44 K. Shiratori, “The queue Among the Peoples of North Asia”, n. 4, Toyo Bunko, 1929, s. 26-27. Moğolistan'da bulunan Göktürk dönemine ait petrogliflerde bu “hususî” saç stiline nasıl olduğu açık bir şekilde görülmektedir (Bkz. Resim-1 ve Resim-2).

çok yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda Batı Sayan Dağları ile Tannu Dağları arasında yer alan Tuva/Tıva'nın, Yenisey Nehri'nin bir kolu olan Uyuk Irmağı kenarında bulunan Turan bölgesinde tespit edilen ve Erken Sakaların en kuzey-doğudaki mirasçılarına ait olan *Arcan/Arjan/Arzhan* Kurganları [Krallar Vadisi Kurganları (M. Ö. IX - M. Ö. VII)]⁴⁵ ile Altaylar'da 1929 senesinde Gryaznov ve Rudenko önderliğinde ilk kazılarına başlanılan Pazırık Kurganları (M. Ö. V - M. Ö. III. yy. arası) büyük öneme haizdir.

Genetik Çalışmalar

Sakaların kökeniyle ilgili olarak (aynı durum Yüeh-chih, Usun ve Ak Hun/Eftalitler için de geçerlidir) birçok önemli araştırmacıda adeta bir mutasyon şeklinde var olan Hint-Avrupacı (Pan-İranist) geleneksel tutuma karşın son dönemlerde tamamen bilimsel ve “yorumdan uzak” genetik araştırmalar ışığında gelen güçlü yeni veriler adeta ön yargılı bakış açılarını kırarak niteliktedir⁴⁶. Söz konusu genetik çalışmalar

45 Arjan kazı-alanı, yüzlerce kurganın gömülü olduğu Saka Çağı'nın en önemli merkezlerinden biridir. Bölgedeki ilk çalışmalar Sovyet bilim adamı M. P. Gryaznov tarafından 1970'lerde yapıldı (Arjan-I). Arjan-I kurganının yaşı M.Ö. VII.-VI. yüzyıllar olarak tespit edilirken, çıkarılan maddi kültür buluntuları arasında M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarla tarihlendirilen eşyalar vardır. Daha sonra 1998-2003 yılları arasında H. Parzinger, K. Çugunov ve A. Nagler liderliğindeki Alman-Rus arkeoloji heyeti Arjan'daki ikinci önemli saha çalışmasını başlattı. 1997-2003 seneleri arasında yapılan çalışmalarda birçok kurgan, içlerindeki muazzam miktarlardaki muhtelif değerli eşyalar ve insan kalıntılarıyla birlikte gün yüzüne çıkartıldı. Arjan-II, M.Ö. VII. yüzyıl sonlarıyla tarihlendirildi. Sibirya'nın Krallar Vadisi lakabı verilen bölgede Hermitaj müzesi öncülüğünde 2008'den itibaren yeni kazılara başlanmış [Chugunov (2011), Çinge-tey I], 2014'de I. Rukavishnikova Arjan-V kazı sahasını keşfetmiştir. 2016-2017 yılları arasında İsviçreli bilim adamı Gino Caspari önderliğinde Rus Bilimler Akademisi ve Hermitaj müzesinin destekleriyle yürütülen çalışmalar neticesinde yeni bir Saka “kraliyet mezar” sahası bulunmuş; Tunnug-I veya Arjan-0 denilen bu kurgan sahası M. Ö. IX. Yüzyıl ile tarihlendirilmiştir. Bkz. Hermann Parzinger, “Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe”, s. 19-24; Barbara Armbruster, “Gold Technology of the ancient Scythians - gold from the Kurgan Arzhan 2, Tuva”, *Archeo Sciences*, (33) 2009, s. 187-193. Arjan-I Kurganı hakkında detaylı bilgi için bkz. M. P. Gryaznov, *Arjan (Tsarskiy kurgan ranneskiyskavo vremni)*, Nauka, Leningrad, 1980; Gino Caspari, Timur Sadykov, Jegor Blochin, Irka Hajdas, “Tunnug 1 (Arzhan 0) - an early Scythian kurgan in Tuva Republic, Russia”, *Archaeological Research in Asia*, 2017; DOI: 10.1016/j.ara.2017.11.001 [https://doi.org/10.1016/j.ara.2017.11.001. Received and Revised form: 31 Oct. 2017; Accept. 3 Nov. 2017].

46 Rahatlıkla ön-yargılı politik bir tutum diyebileceğimiz Avrupa/Batı merkezci Hint-Avrupacı görüşü Mirfatih Zekiyeş şu sözlerle çok iyi özetlemektedir: “Avrupa merkezlik bir bilim değil, öncelikle Avrupalıların Hint-Avrupalı ırkların çıkarlarıyla ilgili tarihi meselelerin hallinde Avrupa'nın en başından beri Avrupalılara ait olduğunu, Asya'nın pek çok bölgesinde yalnızca Hint-Avrupa kökenli ırkların yaşadığını, kendileri dışında kalan halkların ise bugün yaşadıkları topraklara çok geç dönemlerde çıkıp geldiklerini ispat etmeye çalışan Hint-Avrupalıların ideolojisi”; bkz. M. Z. Zekiyeş, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2006, s. 27.

bilhassa Doğu-Kuzeydoğu Sakaları'nın soy haritalarının en çok günümüz Türk kavimleriyle (Altay kişi, Uygur, Kazak) ve bazı Ugor unsurlarla (Samoyi Selkup'lar gibi) eşleştiğini göstermiştir. Saka/İskit menşe'li Altayların kadim Pazırık Kültürü halkının insan kalıntıları ve mumyalarından alınan örnekler üzerinde yapılan DNA analizleri sonucunda, [S. I. Rudenko ve M. P. Gryaznov (Pazırık Nekropolü), V. D. Kubarev (Yusıd, Ulandık, Sailugem gömü kompleksleri); N. V. Polosmak ve V. I. Molodin (Ukok Platosu); Samaşev ve Francfort (Berel Nekropolü); Molodin, H. Parzinger ve D. Tseveendorj (Olon-Kurin Gol nekropolü)] genetik açıdan bilhassa günümüz etnik Altaylıları (yani Altay Türkleri) ile çok yakın akraba oldukları, bunun dışında yine günümüz Türk boylarından Uygurlar ve Kazaklar ile Batı Sibirya'nın Ural dilli kavimlerinden Samoyed Selkup'larla da yüksek oranlarda genetik akrabalıkları tespit edilmiştir. M. Gonzalez-Ruiz bu hususta dikkat çekici şu açıklamayı yapmıştır: “*Elimizdeki Pazırık grubu örnekleri genetik açıdan günümüz Altaylılarından hiçbir dikkat çekici farklılığı yoktur*”⁴⁷. Ortada tartışmaya yer olmayan bilimsel veriler dursa da bazı bilim insanları bu sonuçları bile hâlâ “İran-Samoyii” gibi göstermektedir. Bu net sonuçlara dahi adeta yukarıda bahsettiğimiz “Hint-Avrupacı” tutumla yaklaşım biçimini bilimsel etikten uzak buluyoruz.

Saka gruplarının tamamının “Türk ya da Altay kökenli” olduklarına dair bir iddiamız söz konusu olmamakla beraber kadim zamanlarda Güney Sibirya (Altay - Tuva) bölgesi yoğunluklu olmak üzere bilhassa bu merkezî sahadan Amu-derya Havzası'na kadar inenengin coğrafyada muhtelif “Türk” kökenli Saka gruplarının arziendam etikleri görüşündeyiz. Herodot ve Hippokrat'ın eserlerinde, Saka/İskitlerin “yaşam-tarzları”, “sosyo-kültürel yapıları”, “kurgan-gömmü” geleneklerine dair verilen bilgelerin, sonraki dönemlerdeki Türk veya daha geniş kapsamıyla Altaylı kavimler ile muazzam derecede örtüştüğü görülmektedir. İnsan kalıntılarının antropolojik tetkiki bakımından yoğun bir şekilde dolikosefalik

47 M. Gonzalez-Ruiz et al., “Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia), *PLoS ONE*, 7 (11), 2012, s. 9-10 [e48904. doi: 10.1371/journal.pone.0048904. Epub 2012 Nov 9]; V. I. Molodin, “The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues”, *Preservation of The Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, World Heritage Convention, 2008, s. 25-26. Daha öncesinde Altaylar'ın Kızıl (1) ve Sebütey (2) kazı alanlarında 2500 yıllık Saka dönemine ait iskeletler incelenmiş mtDNA HV-1 analizleri sonucunda Kızıl'daki Batı Avrasya haplogrubu N1a; Sebütey'dekiler ise Doğu Avrasya haplogrupları F2a ve D olarak tespit edilmiştir; bkz. Ricaut F. et al. "Genetic Analysis of a Scytho-Siberian Skeleton and Its Implications for Ancient Central Asian Migrations", *Human Biology*, 2004a, 76 (1): 109-125; Ricaut F. et al. "Genetic Analysis and Ethnic Affinities From Two Scytho-Siberian Skeletons", *American Journal of Physical Anthropology*, 2004, 123: 351-360.

Akdeniz europoid tipine sahip “Pamir Sakaları” hariç; Tanrı Dağları, Altaylar, Doğu Kazakistan ve Aral bölgesi Sakaları önemli oranda mongoloid unsur karışımları barındıran “Güçlü Andronovo” modeline, yani Turanoid/Turanî tipe benzemektedirler. Ayrıca, özellikle kuzeydoğudaki Sakaların “Türklüğüne” dair çok önemli bir kanıt, Pazırık buluntuları arasında yer alan 183 cm. x 200 cm. ebatlarındaki gayet incelikli dokunmuş bir halıdan gelmektedir. Yapılan araştırmalarda bu eski halının Senneh ya da Pers düğümüyle değil de Türkiye’de dokunan halılara özgü olduğu bilinen ve Gördes (Manisa - Gördes) düğümü ya da diğer adıyla Türk düğümü denilen stilde dokunmuş olduğu tespit edilmektedir⁴⁸.

Neticede tüm bu bilimsel çalışmaların ışığında, Sakalar ve Türkler arasında yakın sosyo-kültürel kodların ve coğrafi ortaklıkların yanı sıra çok güçlü genetik akrabalıkların da bulunduğunu açık bir şekilde söyleyebiliriz.

Tarım Havzası Mumyaları

Çin’e bağlı Sincan Uygur Otonom Bölgesi (Çin. *Xinjiang*) yani Doğu Türkistan’ın en eski sakinlerinin kimler olduğu meselesi bilim çevrelerince uzunca bir dönemdir yoğun bir şekilde tartışılan önemli bir konudur. Tarihsel açıdan Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre M. Ö. III. yüzyılın sonlarına doğru hızla yükselen Hun gücünden önce Yüeh-chih’lerin hakimiyetinde olan bölge M. Ö. II. yüzyılda kısa bir süreliğine de olsa Hunların kontrolüne geçmiş daha sonrasında bölgede Han

48 Findley, *The Turks in World History*, 2005, s. 25-26; Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 132-133. Buna karşın İranistler ise T. A. Mollaev’in de belirttiği gibi hayli ön-yargılı üç “Hint-Avrupacı”nın (J. H. Klaproth, K. V. Müllenhoff, V. F. Miller) ortaya attıkları bilimsel metodolojiden uzak bir teorik yaklaşım üzerinden hareket ederek, Eski Çağ kaynaklarında farklı dillerde ve alfabelerde yazılmış, Saka-İskitlere ait olduğu düşünülen herhangi bir etnonim, antroponim vs. alarak, gelişigüzel bir biçimde İranî ve İndi lisanlardaki sözcüklerle karşılaştırmışlar; bunun sonucunda da tüm Saka gruplarını adeta zorlama bir şekilde İranî kökenlere dayayarak bu hipotezlerini “genel kabul gören” resmî bir tarih anlayışına dönüştürmüşlerdir. Hâlbuki uyguladıkları bu sağlıksız filolojik metot ile herhangi bir kelimenin etimolojisi dünyadaki herhangi bir lisan üzerinden yapılabilmekte ve bu da aslında hipotezlerini ne kadar zayıf temellere oturttuklarını göstermektedir. 19. yüzyılda Doğu Sus yakınlarındaki çivi yazılı metinler üzerinde çalışan Mordtmann’ın Saka lisanında Türkçe ve Fin-Ugor kökenli kelimeler ve bilhassa fiiller tespit ederek onların Türk-Tatar kökenli olduklarını iddia etmiş; ayrıca 1969’da Kazakistan’ın Issık bölgesinde bulunan ve “Altın Elbiseli Adam” ile ün yapan Esik Kurganı’nda (M.Ö. V-IV.yy. ile tarihlendirilmiştir) bulunan küçük bir kaptaki Runik yazının Süleymanov tarafından yapılan transkripsiyonu da Sakaların ya da onların arasındaki bazı kolların Altaylı olabileceğini önemli ölçüde destekler nitelikte deliller olmuştur. Bkz. Anatole A. Klyosov, “The Principal mystery in the relationship of Indo-European and Türkic linguistic families, and an attempt to solve it with the help of DNA genealogy: reflections of a non-linguist”, *Journal of Russian Academy of DNA Genealogy*, 2010, s. 5-7: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/60_Genetics/Klyosov2010DNK-GenealogyEn.html; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, 2008, s. 21.

hanedanına ait askeri valilikler tesis edilmiştir. M. S. 840 senesinde Moğolistan merkezli kağanlıkları Yenisey Kırgızları tarafından ortadan kaldırılan Uygurların bölgeye gelişine kadar Hun-Türk, Tibet, Turfan, Moğol-Tunguz ve Çin soyundan hükümdarlara tabi birçok küçük krallık ve valiliğin bulunduğu coğrafyada etnik karışıklığın varlığı Çin kaynakları sayesinde açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Tarım Havzası merkezli olarak Doğu Türkistan'da, bölgenin kadim yerli ahaliğine dair yapılan arkeolojik araştırmalar kuzeyde Altay Dağları'ndan batıda Pamirler, güneyde Kunlun Dağları, merkez hatta Tanrı Dağları ve doğuda Kansu Eyaleti yakınlarındaki Turfan'a uzanan 12 ana mevki üzerinde toplanmıştır. Bunlardan ilki İsveçli bilim adamı Folke Bergman'ın 1934 senesinde Lop Nor bölgesinde bir dere kenarında keşfettiği ve Küçük Nehir (Xiaohe) adını verdiği kazı alanıydı. Toprak bir tepenin üstünde tahta kolonlarla işaretlenmiş bir mezarlıktan çıkartılan mumyalar bilim dünyasını şaşırtmıştı. Öncelikle mumyalar “mongoloid” özelliklere sahip değillerdir. Ayrıca mezarlarda çanak-çömlek çıkmayışı İsveçli'nin mukayeseli arkeoloji metoduyla buluntuların tahminî bir tarihlendirmesini yapmasını engellerken, diğer taraftan Çin'e dair herhangi bir işaretin bulunmaması (o dönem için ‘ipek’) mezarlığın en azından Batı Han İmparatorluğu'nun bölgeyi işgalinden önceki dönemlere ait olduğu sonucuna varmasını sağlamıştı. Dahası, Bergman ve kumaş uzmanı Vivi Sylwan, Stockholm'a getirilmiş olan bazı dokumaları incelemişler ve sürpriz bir sonuçla karşılaşarak Bergman'ın “*tabii ki hiçbir doğrudan ilişki yoktur*” söylemine rağmen bunların Bronz Çağı'nda Danimarka'da bulunan dokuma örnekleriyle çok büyük benzerlikler gösterdiğini tespit edilmişti. 1979 senesinde ise Çinli arkeologlar Xiaohe sitesinin kuzeyinde Gumugou'da yapılan kazılar sırasında M.Ö. 1800 ile tarihlendirdikleri insan kalıntıları buldular ve bunları kafkasoid/europoid kökenli olarak tanımladılar. Mezarlardan çıkan buğday tohumları, hayvan kemikleri ve yünlü dokumalar ziraatle uğraşan sığır yetiştiricisi bir topluluk olduklarına işaret etmekte; keskin el aletleri, bronz baltalar, taş-bakır-yeşim taşından alet ve objeler ise bölgedeki en erken Bronz Çağı kültürü olduklarını göstermekteydi. Ayrıca, mezarlardan çanak-çömlek kalıntılarının çıkmaması daha sonraları bu kültürün Bergman'ın keşfettiği kültürle kesin olarak bağlantılı olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır⁴⁹.

2000'lerde, Xinjiang Arkeoloji Enstitüsü, Çin ve Uygur arkeologlarıyla birlikte

49 Jan Romgard, Jan Romgard, *Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade*, Sino-Platonic Papers, no. 185, 2008, s. 13-16, 19-20.

Xiaohe sit alanına yeniden odaklandılar⁵⁰. Bilhassa 2003-2005 arasında yapılan bir dizi kazı sonucunda bilim camiası bir kez daha hayrete düşmüş ve dünyada ilk kez bir tek sit alanından bu kadar çok sayıda insan mumyası bulunmuş, yaklaşık 300 mezar ve 167 lahit gün yüzüne çıkartılmıştı. Bu yeniden-keşif hareketinin kapsamına dair yayınlanan ilk makalelerin birinde, mumyaların europoid özelliklere sahip olduğu ve elde edilen sonuçlara göre en erken mezarların takriben M.Ö. 2000 civarlarına ait olduğu açıklanmıştı. Pekin Üniversitesi arkeologu Lin Meicun da Xiaohe kazı alanıyla Altay Dağları'nın güney eteklerindeki Ke'ermuqi sit alanı arasında benzerlikler bulunduğunu belirterek eğer ilk inceleme sonuçları doğru ise Xiaohe buluntularının yaşının Gumugou sit alanındakiler ile denk hatta daha erken döneme bile ait olabileceğini belirtmişti. Fakat 2007'de yayınlanan başka bir makalede Xiaohe kazılarında 2003 senesinde çıkartılan kalıntıların en geç M.Ö. 1650-1450 ile tarihlendirildiği açıklanmıştır. Lakin bunlar yüzeye yakın mezarlara ait bulgulardır. Xiaohe mezarlığının en alt katmanına ait bulguların Radyo-karbon (C-14) ölçümleri Wu Xiaohong tarafından yapılmış ve çıkan sonuç o zamana kadar havzadaki en eski mezar alanı olan 3800 yıllık Gumugou'dan daha eski olduğunu göstermişti; yani Xiaohe, 3980±40 yaşındaydı⁵¹.

Bu arada Kansu sahasında yapılan kazılarda söz konusu dönemlerde bölgenin hâkim unsurunun sadece mongoloidler olduğu buna karşın Kansu yakınlarındaki Hami Vahası'nda ise karışık (europoid-mongoloid) bir insan popülasyon tipinin yaşam sürdüğü tespit edildi⁵².

Doğu Türkistan'ın Bronz Çağı kültürlerinin hem doğudan hem batıdan gelen birkaç göç dalgasının karışımıyla ortaya çıktığını düşünen Lin Meicun'a göre Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki step bölgesinden gelerek Sibirya'nın güneyinde Afanasevo kültürünü meydana getiren europoid ırkın bir grubu Altay dağlarını aşarak bu dağların güney eteklerinde yer alan Cungar Havzası'ndaki Ke'ermuqi kültürünü (M.Ö. 2200-1900) oluşturmuş - arkeolojik buluntular

50 Chunxiang Li, Hongjie Li, V. H. Mair, Idelisi Abuduresule, Li Jin et al., "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronze Age", *BMC Biology*, 8/15, 2010, s. 1. <https://doi.org/10.1186/1741-7007-8-15>; <http://www.biomedcentral.com/content/pdf/1741-7007-8-15.pdf> [revised 21 sep. 2009; accepted and published 17 Feb. 2010].

51 J. Romgard, "a.g.m.", s. 20-21; Chunxiang Li, et al., agm., s. 2.

52 J. P. Mallory & V. H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, Thames & Hudson, Londra, 2000, s. 134. Detaylı bilgi için bkz. Chen Chien-Wen, "Further Studies on the Racial, Culturel and the Ethnic Affinities of the Yuezhi", *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, ed. V. Mair, vol. 2, 1998, s. 768; Mallory & Mair, *The Tarim Mummies*, s. 141-142, 188; Romgard, agm., s. 23.

arasındaki benzerlikler bu iki kültür arasındaki bağlantıyı kanıtlamaktadır - daha sonra M.Ö. 1800 civarlarında bu topluluktan bir kol daha güneye hareket ederek Tarım Havzasına ulaşarak Gumugou ve Xiaohe'deki yerleşimleri meydana getirmişlerdi. Bir başka Çinli bilim adamı Han Kangxin ise yaptığı araştırmalarda, bölgeye giren europoid/kafkasoid'lerin tek bir türde olmayıp çeşitlilik arz ettikleri sonucuna varmıştır. Gumugou'dakilerin, Kazakistan, Sibirya ve Volga nehri havzasında bulunan Afanesyova ve Andronovo kültürlerine atfolunan "proto-avrupalı" tipi; ikinci grubu fiziki-tipin Pamirleri aşarak batıdan Doğu Türkistan'a giren ve Pamirler'den başlayarak, güney tarım havzasından Lop Nor bölgesi boyunca uzanan sahada rastlanan Doğu Mediteryan tipi (İndo-Afgan tip); ve son europoid/kafkasoid grubun ise batıdan Pamir koluyla hemen hemen aynı zamanda fakat onların daha kuzeyinden Doğu Türkistan'a giren ve kalıntıları Tanrı Dağları ve İli Nehri'nin yukarı mecralarında bulunan Pamiro-Fergana tipi olarak tespit etmiştir⁵³.

Batılı bilim adamları tarafından yakın dönemlerde yapılan genetik çalışmalar sonucunda çok önemli yeni verilere ulaşılmıştır. Yao ve meslektaşlarının 2002 ve 2003 senelerinde günümüz Çin kavimleri üzerinde yaptıkları genetik çalışmada (mtDNA) örneklerin bazılarında Batı Avrasya haplotiplerine rastlanmıştır (yalnızca T1 ve HV haplotipleri)⁵⁴. Bu iki haplotip aynı zamanda tarih öncesi Kazakistan kalıntıları arasında da görülmüş, bu durum çok eski dönemlerde europoid'lerin doğuya yaptıkları hareketler ile bölgede bıraktıkları mirasın daha sonraları Asyalıların batıya yaptıkları hareketlerle silindiği, geriye kalan kırıntıların ise (T1 ve HV haplotipleri gibi) belki de Doğu Asya'nın son kalan *europoid*'leri kabul edilen Toharlar'a ait olabileceği görüşünü ortaya çıkarmıştır⁵⁵. C. Lalueza-Fox, 2004'de yayımlanan makalesinde, her ne kadar Yao ve meslektaşlarının 2002

53 Romgard, "a.g.m.", s. 34-35, 37-38, 50. Shui Tao Tarım Havzası'nın Bronz Çağı europoid sakinlerinin Toharlar ve Yüeh-chih'ler ile yine Jettmar da bilhassa Gumugou ve Xiaohe'deki Tarım Havzası'nın en erken Bronz Çağı buluntularını Toharlarla ilişkilendirmektedirler. Pamir Sakaları'nın fizik-antropolojik yapılarının yanında lisan bakımından da Hint-Avrupa dil ailesinin Doğu İranî kolu Pamir grubunun bugün ölü olan Hotan Sakacası'nın en eski temsilcileri olmaları kuvvetle muhtemeldir.

54 Y. G. Yao, L. Nie, H. Harpending et al., "Genetic relationship of Chinese ethnic populations revealed by mtDNA sequence diversity", *Am. J. Phys. Anthropol.* (2002): 118, s. 63-76; Yao, Y. G., Kong, Q. P., Man, X. Y., Bandelt, H. J. & Zhang, Y. P., (2003), "Reconstructing the evolutionary history of China: a caveat about inferences drawn from ancient DNA", *Mol. Biol. Evol.* 20 (2), 214-219.

55 C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro & et al., "Unravelling migrations in the steppe: mtDNA sequences from ancient Central Asians", s. 946.

ve 2003 senelerinde Sincan-Uygur Otonom bölgesinde çok az denek üzerinde yaptıkları mtDNA analizleri sonuçlarına atıfta bulunarak Doğu Asya'dan gelen istila-göç hareketleri nedeniyle “*Prehistorik europoid’lerin genetik izlerinin silindiği ve günümüz Asyalıları üzerinde hiçbir bakiyesi kalmamıştır*” şeklindeki yorumuyla Toharlara dramatik bir son hazırlasa da⁵⁶ Tarım Havzası’nın kuzeyinde Demir Çağı’na ait insan kalıntıları üzerinde yapılan mtDNA analizleri, “Batı Avrasya” ve “Doğu Avrasya” gen kuşaklarının karışımı olarak tanımlanan ve daha çok “Batı Avrasya” gen dairesinde gösterilen günümüz Türk kavimlerinden Uygur ve Kazak menşeli örnekler ile “son derece benzer” çıkmıştır⁵⁷. Genetik bilimindeki ilerlemeler ışığında daha yakın bir zamanda yapılan çok önemli bir çalışmanın sonuçlarını paylaşmak istiyoruz. Tarım Havzası’nın en eski arkeolojik sit alanı kabul Xiaho mezarlığının en alt katmanından (3980±40 yıllık) seçilen genetik örnek alınmaya müsait insan buluntuları üzerinde yapılan Y-Kromozom ve mtDNA analizlerinin sonuçları bilim dünyası açısından oldukça mühim ve bir o kadar da şaşırtıcı etkiler bıraktı. Kadim Xiaho halkının anneden geçen mtDNA’sında Doğu Avrasya makro-haplogrubu olan C (alt-haplogrupları C4) 20 örneğin 14’ünde (%70 oranında) tespit edilmiştir⁵⁸. Sibiry’a’nın Türk dilli boyları Altaylılar (Kuzey ve Güney grupları), Tuvalar, Şorlar, Yakutlar ve Hakaslar ile Tunguz dilli Evenkler başta olmak üzere bilhassa Sibiryalı popülasyonlarda (Çukçi, Buryat, Koryak) görülen bir haplo-grup olan C - C4 motifi daha az sıklıkta olmakla beraber Moğolistan, Daur, Kore ve Orta Asyalı kavimlerde de görülmektedir⁵⁹. Geri kalan altı örneğin mtDNA analizlerinde ise 3’ü R*, 1’i M* ve Batı Avrasya haplogrupları kabul edilen H ve K haplogrupları tespit edilmiştir. Baba neslinden geçen Y-Kromozom analizlerinde ise 7 erkeğin tamamında Batı-Avrasya dairesinin haplogrubu olarak gösterilen (R1a1a) mensubiyeti tespit edilmiştir⁶⁰. Bu sonuç açık bir şekilde Tarım Havzasının bu en erken Bronz Çağı insan kalıntıları bile gen bakımında yani etnik

56 C. Lalueza Fox et al, “Ancient migrations in Central Asia”, Biological Sciences, s. 946; J. Romgard, s. 53.

57 C. P. Thornton - T. G. Schurr, “Genes, language and Culture: An example from the Tarim basin”, s. 94; J. Romgard, agm., s. 43, 53.

58 Chunxiang Li, et al., “Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronze Age”, 2010, s. 6.

59 Chunxiang Li, et al., agm., s. 6-7. C4 haplogrubunun yaygın olarak görüldüğü kavimler için ayrıca bkz. M. Derenko, B. Malyarchuk et al., “Phylogeographic Analysis of MtDNA in Northern Asian Populations”, *The American Journal of Genetics* (AJHG), 81, November 2007, Table-2, s. 1030.

60 Chunxiang Li, et al., agm., s. 6. Batı Avrasya gen havuzunda gösterilen R1a1a haplogrubuna bilhassa Güney Sibiry’a, İskandinavya, Baltık-Doğu Avrupa, Orta Asya coğrafyalarında rastlanmaktadır.

olarak karışık bir popülasyon olduğunu, ayrıca ciddi oranda Güney-Orta Sibiryalı kavimler ile akraba olduklarını gösteriyordu⁶¹.

Son olarak kadim Tarım Havzası kültürleri ve Tohar - Yüeh-chih bağlantısıyla ilgili olarak yeni ve çok yönlü bir araştırmaya değinmemiz gerekmektedir. Tarım Havzası'nın bu "proto-europoid" halkı bilimçevrelerince genel olarak Toharlar (Çin. *Tuhouluoren*) ile Toharlar da Doğu Türkistan'ın meşhur yeşim taşı tüccarı halkı ve Hunların ezeli düşmanı Yüeh-chih'ler ile bağlantılandırılmışlardır. Yüeh-chih'lerin batıya göçleri başlamadan evvel eski yurtlarında yaşadıkları dönemlerde bir Tohar dili hatta bir Hint-Avrupa dili konuşup konuşmadıklarını bilemiyoruz. Bu yönde ispat niteliği taşıyan bir veriye bilim adamlarınca henüz ulaşamamış, bu problemi çözebilmek için büyük gayret harcamış olsalar da hali hazırda tatmin edici bir neticeye varılamamıştır⁶². Haziran 2013'de Viyana'da düzenlenen uluslararası "Tohar Yazmaları ve İpek Yolu Kültürü" Sempozyumunda, Wu Guo'nun (2012) çalışmalarından da yararlanan Çinli bilim-adamları Wei Lanhai, Li Hui ve Xu Wenkan son dönemlerde yapılan arkeolojik araştırmalar ışığında tamamında ileri veya iptidai ziraat yapıldığı tespit edilen Tarım Havzası kültürlerine; Tanrı Dağları'nın doğu kesimlerindeki Barkol çayırlarında tespit edilen ve tamamen göçebe formda olan yeni bir kültürün kesin bir şekilde eklendiğini duyurdular. Genel bir ifadeyle Barkol adı verilen bu katıksız göçebe kültürün (merkezi İç Moğolistan'ın güneyi ve Kumul Havzası'ndaki Nanwan tipi Tanrı Dağları Kuzey Yolu göçebe kültürleriyle yakından bağlantılıdır) temsilcilerinin kuvvetle muhtemel Yüeh-chih'ler olduğunu iddia ederek bilim dünyasında ciddi bir etki uyandırdılar (Barkol Kültürü: M. Ö. 1000–M. Ö. 200). Doğu Türkistan'da var olmuş kadim kültürlerin temsilcilerine ait iskelet kalıntılarından alınan DNA örnekleri de Barkol Kültürü'nün temsilcilerini diğerlerinden ayırmaktaydı. Eski Toharların da içinde olduğu düşünülen bölge kavimleri genel itibarıyla Batı ve Doğu Avrasya gen havuzlarının karışımlarıyken Barkol kültürünün temsilcilerinin Ata/Baba soyları (Y-SNP, Y-STR) tamamen Doğu Avrasya gen havuzuna işaret ediyordu. Neticede Yüeh-chihlere atf edilen bu katıksız göçebe kültürün temsilcileri hemen her alanda Doğu Türkistan merkezli diğer kültürlerden ayrılmaktaydı⁶³.

61 Chunxiang Li, et al., agm., s. 1-12.

62 Taishan, "A study of Saka History", 1998, s. 61.

63 L. Wei, H. Li & W. Xu, "The Seperate Origins of Tocharians and Yuezhi: Results from recent advances in archeology and genetics", *International Conference on Tocharian Manuscripts and Silk Road Culture*, 2013, Vienna, s. 277-300. Han-shu'nun "Batı Bölgeleri (96A-B)" kısmında Yüeh-chihler'in gelenek ve yaşam tarzı olarak tıpkı Hunlara benzedikleri, onlar gibi hayvanlarıyla su ve otlak peşinde yer değiştiren katıksız göçebeler oldukları zikredilmiştir. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri* (96 A-B), çev. Neşr. Ayşe Onat, TTK Basımevi, Ankara 2012, s. 36.

Elimizdeki tüm bu veriler dikkatlice incelendiğinde bilim çevrelerince “Hint-Avrupacı” bir yaklaşım ile genel olarak İndo-Europoid/İndo-İrani/Kafkasoid ırklar olarak kabul gören Sakalar, Tarım Havzası mumyaları ve Yüeh-chih’lerin kökenleri, son yapılan arkeolojik ve genetik çalışmalarla birlikte yeni bir boyut kazanmış; genel anlamda Doğu Avrasya gen havuzu, özel de ise Güney Sibirya ve Orta Asya’nın Türk boyları bağlamında kadim akrabalıkları gün yüzüne çıkmıştır.

Ekler

Resim 1⁶⁴:

Resim 2⁶⁵:

Resim 3⁶⁶:

64 <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/ubhist/ubhist15.jpg>

65 <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/ubhist/ubhist15a.jpg>

66 2006 senesinde Moğolistan Altaylarında bulunan, yaklaşık 2300 yıllık olduğu düşünülen, 167 cm. boyunda ve 50-60 yaşları arasında olduğu tespit edilen bir Saka/İskit savaşçısının kalıntıları; <http://topnews.in/ancient-mummy-opened-scythian-cavalier-had-bone-disease-248839>; submitted by Sahil Nagpal 21/06/2008.

Kaynaklar

Abetekov, A. - Yusupov, H., “Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia*, II, Delhi (1999), s. 23-34.

Armbruster, Barbara, “Gold Technology of the ancient Scythians - gold from the Kurgan Arzhan 2, Tuva”, *Archeo Sciences*, 33 (2009), s. 187-193.

Arrien, *Anabasis*, trans. E. J. Chinnock, UK, 1893: <http://websfor.org/alexander/arrian/book4b.asp>.

Bernard, P. , “The Greek Kingdoms of Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia*, II, (1990), s. 96-126.

Bivar, A. D. H., “History of Eastern Iran”, *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, III (1), Cambridge University Press (1990), s. 181-231.

Caspari, Gino, Sadykov, Timur, Blochin, Jegor, Hajdas, Irka, “Tunnug 1 (Arzhan 0) - an early Scythian kurgan in Tuva Republic, Russia”, *Archaeological Research in Asia*, (2017); DOI: 10.1016/j.ara.2017.11.001 [<https://doi.org/10.1016/j.ara.2017.11.001>]. Received and Revised form: 31 Oct. 2017; Accept. 3 Nov. 2017].

Çay, Abdülhaluk M. - Durmuş, İlhami, “İskitler”, *Türkler*, c. I, Ankara (2006) s. 575-596.

Dandamayev, M. A., “Media and Achaemenid Iran”, *History of Civilization of Central Asia*, vol. II, ed. J. Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, Paris (1994), s. 35-65.

Derenko,, M., Malyarchuk, B., Grybowski, T. et al., “Phylogeographic Analysis of MtDNA in Northern Asian Populations”, *The American Journal of Genetics (AJHG)*, 81, Table-2 (2007), s. 1025-1041.

Di Cosmo, N., *Ancient China and It's Enemies*, Cambridge University Press, 2002.

Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.

Felix, Wolfgang, “Chionites”, *Encyclopædia Iranica*, vol. V/fasc. 5 (1992), s. 485-487.

Findley, C. V., *The Turks in World History*, Oxford University Press, New York 2005.

Frye, Richard, *The Heritage of Persia*, The World Publishing Company, Cleveland&New York 1963.

Chien-Wen, Chen, “Further Studies on the Racial, Culturel and the Ethnic Affinites of the Yuezhi”, *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, ed. V. Mair, vol. 2 (1998), s. 767-784.

Gholamreza, F. Assar (2006), “A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)”, *Greek and Hellenistic Studies*, ed. Edward Dabrowa, vol. XI, Jagiellonian University Press, Krakow (2006), s. 87-158.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

Gonzalez-Ruiz, M. - Santos, C. et al., “Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)”, *PLoS ONE*, 7/11 (2012), 1-11: e48904. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0048904> [Publ. 9/11/2012].

Grosset, René, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalcık, TTK, Ankara 2011.

Justinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson, Henry G. Bohn, London 1853: <http://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans42.html>.

Hamilton, H. C. - Falconer, W., *The Geography of Strabo*, vol. II, H. G. Bohn, London 1856.

Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B), çev. ve neş. Ayşe Onat, TTK Basımevi, Ankara 2012.

Henkey, Gyula - Horwath, Izabella, “Sincan ve Çin’deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri ile İlgili Yeni Veriler”, çev. Bülent Keneş, *Türkler*, c. I, Ankara (2006), s. 540-543.

Heredotus, *The Histories*, çev. Robin Waterfield, Oxford University Press, 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 3. b., Boğaziçi Yayınları, 1983.

Kent, Roland G., *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut, 1950.

Klyashtorny, S. G. - Sultanov, T. İ., *Türk’ün Üç Bin Yılı*, b. II, Selenge Yayınevi, İstanbul 2004.

Klyosov, Anatole A., “The Principal mystery in the relationship of Indo-European and Türkic linguistic families and an attempt to solve it with the help of DNA genealogy: reflections of a non-linguist”, *Journal of Russian Academy of DNA*

Genealogy, 3/1 (2010), s. 3-58: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/60_Genetics/Klyosov2010DNK-GenealogyEn.htm.

Kylasov, L. R., “Northern Nomads”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris (1996), s. 311-320.

Lalueza-Fox, C. - Sampietro, M. L., Gilbert, M. T. P. et al., “Unravelling migrations in the stepe: mitochondrial DNA sequences from ancient Cenral Asians”, *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences (Proc. Biol. Sci.)*, 271 (2004), s. 941-947.

Li, Chunxiang - Li, Hongjie - Mair, V. H. et al. (2010), “Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age”, *BMC Biology*, 8/15 (2010), s. 1-12: <https://doi.org/10.1186/1741-7007-8-15>; <http://www.biomedcentral.com/content/pdf/1741-7007-8-15.pdf> [revised 21 sep. 2009; accepted and published 17 Feb. 2010].

Loeschner, Hans, “Notes on the Yuezhi - Kushan Relationship and Kushan Chronology”, *Oriental Numismatic Society*, 197, (2008), s. 1-28.

Mair, V. H., “The Mummies of East Central Asia”, *The University of Pennsylvania Museum*, 52/3 (2010), 23-32

Mallory, J. P. - Mair, V. H., *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, Thames&Hudson, London 2000.

Melyukova, A. I., “The Scythians and Sarmatians”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge Universty Press, reprinted: (1994), s. 97-117.

Memiş, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987.

Metcliffe, C. T., “*The Rajput Tribes*” on the basis of the *Agnipurana*, vol. I, Cosmo Publications, New Delhi 1982.

Minns, E. H., *The Scythians and Northern Nomads*, Cambridge Ancient History III, Böl. IX, Cambridge 1970.

Narain, A. K., *The Indo-Greeks*, The Clarendon Press, Oxford 1957.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, c. I, İSAM yayınları, 2008.

Rej, Anup, “Scythians and Sarmatians (Migration of the Aryan Tribes)”, *The Royal Norwegian Embassy*, Bangkok (2003), s. 1-10.

Ricaud, F.-X., Keyser-Tracqui, C., Bourgeois, J., Crubezy, E., Ludes, B., “Genetic Analysis of a Scytho-Siberian Skeleton and Its Implications for Ancient Central Asian Migrations”, *Human Biology*, 2004a, 76/1 (2004), s. 109-125.

F Ricaud, F.-X., Keyser-Tracqui, C., Cammaert, L., J., Crubezy, E., Ludes, B., “Genetic Analysis and Ethnic Affinities From Two Scytho-Siberian Skeletons”, *American Journal of Physical Anthropology*, 123 (2004), s. 351-360.

Parzinger, Hermann, “Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe”, *Preservation of The Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, World Heritage Convention (2008), s. 19-24.

Pavlinkaya, L. R., “The Scythians and Sakians: VIII. to III. Centuries BC.”, *Nomads of Eurasia*, ed. Vladimir Basilov, trans. Mary Fleming Zirin, Natural History Museum of Los Angeles County: Seattle (1989), s. 19-40.

Polybius, *Histories*, trans. E. S. Shuckburgh, Macmillan Publ., London-New York, (1889), reprint: Bloomington, (1962): <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D10%3Achapter%3D49>.

Potapov, L. P. , *Etničeskiy sostav i proishojdenye altaytsev (İstoriko-etnografičeskiy oçerk)*, Nauka, Leningrad, 1969.

Pritsak, O., “Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. J. Deny, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden (1959), s. 598-640.

Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, Harvard University Press, I. ed., 1914: e-book www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

Rásonyi, László, *Tarihî Türklik*, 3. baskı, TKAE, Ankara 1993.

Rice, T. T., *The Scythians*, Thames and Hudson, London 1958.

Romgard, Jan, *Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade*, Sino-Platonic Papers, 185, 2008.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-L.Arslan, 3. baskı, Kalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Shiratori, Kurakichi, “The queue among the peoples of North Asia”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, no. 4, 1929, s. 1-69.

Sinor, Denis, “The establishment and dissolution of Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press (1990), s. 285-316.

Taishan, Yu, *A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes*, Sino-Platonic Papers, ed. V. H. Mair, no. 106, University of Pennsylvania 2000.

Taishan, Yu, *A Study of Saka History*, Sino-Platonic Papers, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania 1998.

Tarn, W. W., *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge University Press, Cambridge 1951.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK Basımevi, Ankara 2012.

Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.

Taşagıl, Ahmet, “Gök-Türklerin Menşei Problemi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi* (9-13 Eylül 2002), c. III, Ankara (2005), ss. 419-424.

Tezcan, M., “Kuşanların Menşei”, *Türkler*, c. I, Ankara (2006), ss. 789-814

The Gothic History of Jordanes, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915.

Thornton, C. P. - Schurr, T. G., “Genes, language and Culture: An example from the Tarim basin”, *Oxford Journal of Archaeology*, 23/1 (2004), s. 83-106.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Türkkan, Reha Oğuz, “Türk Tarih Tezleri”, *Türkler*, c. I, Ankara (2006), s. 409-423.

Türkkan, Reha Oğuz, “Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları”, *Türk Dünyası El Kitabı (Giriş Bölümü)*, c. I, bas. 2, Ankara (1992), s. 3-6.

Wei, L., Li H. & Xu, W., “The Seperate Origins of Tocharians and Yuezhi: Results from recent advances in archeology and genetics”, *International Conference on Tocharian Manuscripts and Silk Road Culture*, Vienna (2013), s. 277-300.

Yao, Y. G., Nie, L., Harpending, H. et al., “Genetic relationship of Chinese ethnic populations revealed by mtDNA sequence diversity”, *Am. J. Phys. Anthropol.* 118 (2002), s. 63-76.

Yao, Y. G., Kong, Q. P. , Man, X. Y., Bandelt, H. J. & Zhang, Y. P. , (2003), “Reconstructing the evolutionary history of China: a caveat about inferences drawn from ancient DNA”, *Mol. Biol. Evol.* 20/2 (2003), s. 214–219.

Zekiyef, M. Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2006.

<http://topnews.in/ancient-mummy-opened-scythian-cavalier-had-bone-disease-248839>; [submitted by Sahil Nagpal 21/06/2008].

XX. Yüzyılın Başlarında Türk Dünyasında Türkçülükle İlgili İki Farklı “Üçlü” Düstur

Faik Elekberli*

Giriş

Turancılık ya da Türkçülük şuurunun gelişmesinde yeni nesil aydınlarının, ilim adamlarının üzerine ağır bir yük düşmektedir. Azerbaycan’da, Türkiye’de, Türkistan’da diğer bir deyişle Türk dünyasında millî benliğimize yerleştirilen uydurma tarihten, edebiyattan, felsefeden ve kaotik düşünceden değil de Türk-Turan ırkının bin yıllar boyunca koruyup bünyesinde sakladığı ve yaşattığı tarihten, kültürden, medeniyetten, felsefeden hareket etmemiz gerekmektedir. Çünkü Türk-Turan felsefesine, Türk-Turan tarihine, Türk-Turan düşünce sistemine, Türk-Turan edebiyatına sahip çıkmadan, onun tarih-felsefe münasebetini anlamadan asla Türkçülüğün-Turancılığın bütün Türkler için ne kadar önem taşıdığını da anlayamayız. Dolayısıyla ayrıca ele alınan bir Türk devletinin felsefesi, tarihi, edebiyatı ve kültürünün yanı sıra, Türk-Turan felsefesi, Türk-Turan, medeniyeti, Türk-Turan edebiyatı ve Türk-Turan tarihinden de bahsedilmelidir. Bunun için de son iki asrda Türkçülükle ilgili iki biri-birine hem yakın, hem de zıt olan iki teoriye dikket etmeliyiz: 1) Çağdaş ruhlu Türk-İslam mefkuresi (Ali bey Hüseyinzade, Ahmed bey Ağaoğlu vb); 2) Millî ruhlu Türk Birliği (İsmayıl bey Gaspıralı, Yusuf Akçura vb.).

Aslında her iki teoride Türkçülük ön planda olsa da ancak birinci teoride İslam ve Batı değerlerinin de önemli yeri, rolü olduğu halde, ikinci teoride millî muhafazakarlık ağır basıyor. Başka deyimle, birinci teoride İslami ve Batı değerleri Türklük kadar olmasa da hayli öneme sahiptir, ancak ikinci teoride İslami ve Batı değerleri bu kadar anlamlı değildir. Şüphesiz, her iki teorinin Türkçülük düşüncesinde mühim önemini idrak etmemiz lazımdır.

* Doç. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Felsefe Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, faikalekperov@mail.ru

Ali Bey Hüseyinzade'nin Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık Düsturu

Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık idealarına esaslanan Türkçülük-Turancılık mefkuresi XX. Asrın başlarında esasen iki istikamette: 1) Tek Turan-Türk Devleti'ni arzulayan siyasi romantiklerle; 2) Ayrı-ayrı bağımsız Türk Devletlerinin kurulmasını savunan realist, yahutta federalist (Türk Federasyonu) Türkçüler şeklinde ortaya çıkmıştır. Siyasi romantik Türkçüler daha çok kan bağıını, dil ve din birliğini ön plana çıkardıkları halde, realist Türkçüler önce ayrı-ayrı Türk Devletlerinin kurulmasını ve gelecekte onların federasyon şeklinde birleşmesini arzu ediyorlardı.

İlk devirlerde siyasi romantik Türkçülerin mefkureleri daha geniş yayılmıştır, onların siyasi liderleri Enver Paşa, Turancı ideologları ise Ali Bey Hüseyinzade ve Ziya Gökalp'tır. İlk devirlerde esasen medeni Türkçülüğü ve Turancılığı yayan Ali Bey Hüseyinzade "İttihat ve Terakki" partisinin kurucularından biri olarak, Türkiye'nin liderliği altında Büyük Turan Devleti'nin kurulmasını da istisna etmemiştir. İstanbul'u Türk-İslam dünyasının siyasi-ideolojik merkezi olarak gören Hüseyinzade siyasette olduğu gibi, dil ve edebiyatta da merkezi Osmanlı olmak üzere Türkçülüğe, hatta Turancılığa destek veren ilk entelektüel idi. Ancak onun Türkçülüğü İslamcılık ve çağdaşlaşmakla birlikte götürülürdü.

Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"i ve Hasan Sabri Ayvazov'un Türk-İslam Düşüncesi

Böyle ki, Kasım 1904'te, Yusuf Akçura'nın "Üç tarz-ı siyaset" yazısına cevap olarak Mısır'da yayınlanan "Türk" gazetesine gönderdiği "Mektubi-mahsus" makalesinde Hüseyinzade, "İslamcılık" ve "Türkçülük" düşüncesine ayrı ayrı ihtiyaç yoktur diye yazmıştır.¹ Bunu, A. Hüseyinzade, Türklerin çoğunluğunun İslam dininden başka dinlere ciddi bir eğilim göstermedikleri, gösterenlerin ise etnik kökenlerini bile unuttukları şeklinde izah etmiştir. Ancak Müslüman Türkler hem İslam âleminin mühim bir istinadgâhına dönüşmüş, hem de kendi soy ve milliyetlerini koruyup muhafaz etmişler.²

Ancak istenilen halde Y. Akçura'nın da dediği gibi, Hüseyinzade İslamcılığı savunmakla yanaşı, esasen "üçlü" düsturda onun "Üç tarz-ı siyaset" de ileri sürdüğü Türkçülüğe daha çok meyil etmiştir. "Üç tarz-ı siyaset" (1904) eserinde, siyasi-ideolojik Türkçülüğün teorik esaslarını ileri süren Y. Akçura diyordu ki, ırk üzerine

1 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərql-Qərbl, Bakı 2007, s. 30.

2 Hüseyinzade, *age.*, s. 57.

dayalı bir Türk siyasi milliyeti oluşturmak fikri çok yenidir; şimdiye kadar, başta Osmanlı olmak üzere hiçbir Türk devletlerinde bu fikir olmamış, son zamanlarda İstanbul’da meydana çıkan türk milliyeti arzu eden kareler ise siyasi olmaktan daha çok bilimsel uzmanlar (Ş. Sami, N. Asim, V. Çelebi vb.) olmuştur³.” *Irka dayalı siyasi bir ulusalcılık icadı fikri ne olursa olsun meyvelerini verir*” diyen, Yusuf Akçura, “Osmanlı Milleti” mefkuresini redderek esas dikkati Türkçülüğe (Türk Birliğine) ve İslamcılığa (İslam Birliğine) yöneltmiştir. Yusuf Bey, birçok sebeplerden dolayı Türk Dünyası, o cümleden Osmanlı Türkiye’si için de (Hristiyan devletlerin İslam Birliğini istememesi vs.) İslam Birliği ile mukayesede de Türk birliği’nin daha gerçekçi olduğu kanaatine ulaşmıştır.⁴

Kırım Türklerinden Hasan Sabri Ayvazov da Y. Akçura ve A. Hüseyinzade gibi, daha çok Türk birliğini ve ortak Türk dilinin oluşumunu savunmuştur. Bu görüşlerini Bakü’de yayınlanan ulusal basında (“Hayat”, “Füyuzat” vb.) ileri süren Ayvazov yazdığı gibi, Türkler ilk olarak, millet ve din esasında birleşmelidir. “*Neden bu hale kaldık?*” Eserinde Ayvazov açıkça beyan ediyordu ki, Türklerin nicatı ne sosyalizmde, ne de ona benzer yabancı bir akımda değil, ilerici ruhlu Türk-İslam birliyindedir⁵. Örneğin, o yazıyordu ki, İslam-Türk birliğinden söz alan “Rusya Müslümanları İttifakı” nda bir araya gelenlerin Türkçeden daha çok Rusça konuşmaları doğru değildir: “*Kaşkash bir Türk kırımlı bir Türk ile, Kazanlı bir Müslüman, Türküstanlı bir Müslüman ile görüşdükcə yekdigərini anlayacak kadar ana lisanlarını bilmemek doğrusu, büyük bir eyb ve seyn ... Oysa her şeyimizin aslı, esası, temeli lisanıdır, lisan birleşməyincə, kalpler hiç birleşmez, yürekler birleşməyincə meydana bir şey getirilemez!*”⁶ Böylece, Ayvazova göre, milliyet çok kutsal olduğundan saadeti de milliyet ile birlikte arzu etmek gerekir; ancak bunun yanında milliyeti, İslamiyet ile, İslamiyet’i insaniyet ile sevmek gerekir. Bu açıdan avrupalasmağa, sosyal-demokratlara katılmayı meyil etmeyen Ayvazov Türk-Müslüman dünyasının nicatını İslam-Türk mefkuresinin sentezinde aramıştı: “*Kamuoyunu milliyetdə, milliyeti insaniyetdə, adalette, insaniyyəti kultürde, kultür ve saadeti de vatanda, İslamiyet’te arayınız*”.⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yenileşme uğruna mücadele ederek kültürel Türkçülüğü ve kültürel İslamcılığı canlı bir timsal gibi yirminci yüzyılın başlarına

3 Akçura Yusuf, *Üç-tarz-ı siyaset*, Kilit, Ankara 2012, s. 16-17.

4 Akçura Yusuf, *Türkçülüğün tarixi*, Qanun, Bakı 2010, s. 192.

5 Ayvazov Həsən Səbri, “Nədən bu hala qaldıq?” *Füyuzat* jur., sy.12, (1907), s. 5.

6 Ayvazov, agm., s. 6.

7 Ayvazov, agm.,s. 6

taşıyan Azerbaycan türk aydını Hasan Bey Zerdabi de, bu dönemde dil birliği, din birliği, ulusal kurumların kurulması konularda somut tekliflerle bulunmuştu. Zerdabi diyordu ki, her milletin temel direkleri, millet olmasına neden dil ve dinmezheptir. Bunlardan birisi elden giderse milletin beli sınar, ikisi de gitse millet başka milletlere karışır ve yok olur⁸.

Ahmed Bey Ağaoğlu'nun Dünya Görüşünde İslam Milliyetçiliği, Batı Milliyetçiliği ve Türk Birliği

Bu dönemde Azərbaycan Türk aydını Ahmed bey Ağaoğlu da Türkçülüğü ilk başlarda “İslam Milliyetçiliği”, daha sonra ise “Batı Milliyetçiliği” kapsamında savunmuştur. Mesela, 19. Asrın sonu, 20. Asrın başlarında o, Cemaleddin Afğaninin de etkisi altında Türkçülüğe zıd görmediği “İslam Milliyetçiliği”ni ireli sürmüştür. A. Ağaoğlu'nun “İslam milliyetçiliği” teorisi onun “*İslam'a göre ve İslam'da kadın*”, “*Müslüman halklarının durumu*”, “*Panislâmizm ve onun karakteri*”, “*Ahund, İslam ve Hatifülkeyb*” ve diğer eserlerinde, ayrıca çok sayıda bilimsel-teorik makalelerinde kendi yansıtır. “*Müslüman halklarının durumu*” (1903-1904) silsile makalelerinde C. Afqani gibi hazırda islam dünyasının yarımcan durumunda olması fikrini kabul eden Ağaoğlu'nun göre, kaderin darbelerinden sarsılıp hayal kırıklığı olmuş Müslümanlar şimdi dolaşıp bu felaketin onların üzerine nereden geldiğini arar ve durumu düzeltmek hakkında düşünürler. 1900'lü yıllarda ise, bu konuda Müslümanlar arasında birbirinden tamamen farklı üç akım: 1) Terakkiperver (genç Türklerden oluşan aşırı gelişmeciler); 2) muhafazakârlar (eskiپرستler); 3) ilk iki akımın arasında kendisine yer alan Panislamistler (mötediller) mevcuttu⁹.

1900-1910 yıllarında yenilikçilerin bir grubu, yani aşırı-radikal kanadı Batı kültürünün, Avrupa yaşam tarzının teftiş edilmeden, yahut da bir ölçüde saf-çürük edilerek Müslüman ülkelerinde uygulanmasını ileri sürüyorlardı. Özellikle, Türkiye'de Midhet Paşa'nın yolunu sürdüren aşırı Gelişmeciler, yani Genç Türkler düşünüyorlardı ki, kurtuluş yolu İslamcıların ve Türkçülerin kendi partilerini kurmaları ve iktidara gelmeleridir. A. Ağaoğlu ise genel olarak, Genç Türklerin doğru yol tuttuklarını kabul etmekle birlikte, esasen iki konuda: 1) Avrupa düşüncelerini aşırı şekilde taklit ettiklerine; 2) İslamcılığın bilimsel teorisi oluşmadan onu siyasileşdirdiklerine, yani siyasi parti haline çevirdikleri için onlarla razılaşmırdı¹⁰. Ağaoğlu şöyle bir kanaate varmıştır, aşırı reformacılar ve

8 Zerdabi Həsən bəy. *Dil və din. (Azərbaycan publisistikası antologiyası)*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 22.

9 Ağaoğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 332.

10 Ağaoğlu, *age.*, s. 333.

muhafazakarlar arasında mutlak ve uzlaşmaz bir çelişki mevcut olmakla beraber arada, Avrupa sayesinde genel bir yakınlık noktası da vardır. Öyle ki, reformacılar ilk dönemlerde, yani 19. yüzyılın sonlarına kadar İslam'ı Avrupa bilimleri ve fikirleri ile tedavi yoluyla canlandırmaya çalışmakla doğru yol tutsalar da, bazıları, özellikle sabırsız olanlar (Genç Türkler) bu meselede acele ettiler. Hâlbuki din, siyaset, devlet vb. konularda bilimsel gerçeklere ulaşmak için sabırla hareket etmek gerekiyordu. Ağaoğlu'na göre, aşırı reformacılar siyasi meselelere dahil olmakla tüm doğunun kalkınmasına engel oluşturdular: “Harekat gerçek objektiflik ve rasyonelliğini kaybetti, siyasileşdi, partileşdi ve arkalandığı halkı gayb etti”¹¹.

Buradan çıkan sonuç çıkarmak olar ki, Ağaoğlu genelde, İslamcılığın siyasileşmesinin karşı olmasa da, onun bilimsel teorik temelleri varoluştan, en azından belli bir aşama geçmeden böyle bir adımın atılmasını doğru olarak kabul etmemiştir. Bu bakımdan, onun görüşüne göre, Türkiye’de yenilikçi Midhet Paşa’nın ve onun takipçileri olan aşırı tərəqqiçilərin (genç Türklerin) düşüncelerinin Türk halkları arasında kendine geniş taraftar kitlesi tapmamasının başlıca nedeni islamcılığın bilimsel teorisi yaranmamışdan siyasetten kaynaklanması olmuştur. O yazıyor: “Söz konusu çevreler, ne ahlaki, ne de zihinsel olarak” genç Türkleri “kavramaya hazır değil.”¹² Ahmet beyin fikrince, aşırı tərəqqiçilərin İslam’da yenileşme hareketini siyasileşdirməsi olumsuz sonuçlardan başka bir şey vermemiştir. Üstelik, böylece bilimsel *raisonal* hareket şüphe altına alınmıştı.

Ahmet bey Ağaoğlu “Batı”ını hem teknolojik, hem de kültür açısından benimsemeyi önemli saymakla birlikte, bunun Türk-İslam ruhuna zarar vermeyeceğine inanıyordu. Ahmet bey Ağaoğlu 1919-1920 yıllarında Malta’da sürgünde iken kaleme aldığı “*Üç medeniyet*” kitabında üç farklı - İslam, Avrupa ve Buda-brehmen kültürlerinin müqayisesini götürmüş, böylece Müslüman Türk dünyasının cehaletten ve esaretten qurtulmağının yollarını göstermeye çalışmıştır. O düzenlendiğini, hangi uluslar kültürün tüm alanlarında gelişmenin sağlanması olublarsa, diğer kültüre sahip milletler üzerinde hükümrana duruma gelmişlerdir. Ona göre, şu anda Avrupa-Batı kültürü maddi ve menevi açıdan böyle bir galip konuma ulaşmış, İslam ve Buda-brehmen kültürleri ise yenik duruma düşmüşlerdir.¹³ Bununla da müslümanların ve buddistlerin tüm alanlarda hristiyan avrupalıları taklide başladıklarını ileri süren Ağaoğlunun fikrince, İslam

11 Ağaoğlu, *age.*, s. 336.

12 Ağaoğlu, *age.*, s. 337.

13 Ağaoğlu Əhməd, *Üç mədəniyyət*, Mütərcim, Bakı 2006, s. 29.

lkelerinde eski geleneklere dayanan muhafazakar Avrupa kültürü taraftarları boğuşmaya, ölüm kalm mücadelesi yapmaya başlamışlar. Ağaoğlu yazıyor:

“Bir taraf eskini, geleneği korumaya çalışıyor, öbür taraf ise bu tutuculuğun ölüm demek olduğunu takdir ederek, Avrupa kültürünü almak sayesinde varlığını sürdürmeye abalayır. Hayatın her günkü tecrübeleri, olayları bu ikinci cereyana hak vermektedir. Avrupa kültüründen korunmak isteyen tüm toplumların ve özellikle İşlam kültürüne mensup olanların her gün tükenmekte olduklarını görüyoruz ... Sel gibi akıp gelen ve karşısında kendi türünden engeller görmeyen Avrupa kültürü her şeyi srkleyib götürür. Bu durumda tek çare yine o kültüre isinişmek, onu kabul etmektir”¹⁴.

Aęaoęluya göre, Avrupa kültürünü kabul edenler arasında görüş ayrılığı vardır. Bazıları kültürü bilim ve fenne kapatarak, Avrupa kültürünün süzgeçten geçirilmesini ve sadece bu tarafının kabul edilmesini ileri sürdükleri halde, başkaları Batı kültürünün tam olarak benimseñmesinin yanadırlar. Sonuncuların fikri ile birlik olan Ağaoğlu yazdığı gibi, bir kültür topluluğu bölünmez bir bütündür, parçalanmaz, süzgeçten kerile bilmez: “*Galibiyet ve üstünlüğü kazanan onun bütünüdür. Yoksa ayrı ayrı filan ya da falan kısmı değildir. Avrupa alanında bilim ve fen başka çevrelerden ziyade gelişirse, bunun nedenleri o çevrenin tümünde aranmalıdır, bugünkü Avrupa bilim ve fenni doğrudan doğruya kendi şartlarının ve genel unsurlarının eseridir*”¹⁵. Bu açıdan Ağaoğlu göre, Batı kültürünü tam kabul etmeli, sadece giysilerimizi, evlerimizi, msislerimizi değil, beynimizi, görüş tarzımızı, kalplerimizi, zehniyyetimizi de ona uyęunlařdırmalıyık ve bunun dışında kurtuluş yoktur.

Ağaoğlu’ya göre, Türk-Mşlman halklarının Batı kültürünü benimsemesi, hiç de onların milli kimliğini ve znemahsusluğunu kaybetmesi demek değildir. Çünkü, sadece temelde dil ve başka belirgin özellikleri (menitalitet) dikkate almazsak, her millette değişmeyen, ölümsüz bir özellik yoktur. Öyle ki, tarih boyunca her milletin hayatında birkaç kez din, hukuk, ahlak vb. alanlarda değişiklikler olmuştur. Ağaoğlu yazıyor: “*Bununla beraber, bir milletin tarihinde en sağlıklı olan ve hemen değişmezlik derecesine varan faktör dildir, yani sadece dildir ki, özü değişmeden özelliğini taşıyor*”¹⁶. Kısacası, Ağaoğlu’nun göre, her ulus kendine özgü özellikleri koruyarak birlikte, hep değişime, gelişmeye meyillidir. Bu açıdan kültür sahasında mağlup

14 Ağaoğlu, *age.*, s. 30.

15 Ağaoğlu, *age.*, s. 31.

16 Ağaoğlu, *age.*, s. 33.

durumda kalan ve Batı kültürünü benimsemek zorunda olan Müslüman-Türk halkları da, bu adımı atmakla milli kimliklerini kaybetmeyeceklerdir.

Kanaatimizce, Ağaoğlu “Üç medeniyet” eserinde İslam-Türk kültürünün gelişmesi, yani din, ahlâk, devlet, toplum, demokrasi vb. alanlarda ileri sürdüğü bazı görüşlerinin uzantısı olarak “Özgür insanlar ülkesinde” ütöpik, siyasi-felsefi eserini yazmıştır. Ağaoğlunu bu ütöpik eseri yazmaya zorlayan ise din, ahlak, toplum, devlet ve demokrasi alanlarında Batılı ülkelerin elde ettiği başarıların Müslüman Türk dünyasında, öncelikle Türkiye’de esasen, gerçekleşmemesi idi. Ağaoğlu kendisi bu eserini kaleme almasını, setiraltı anlamda şöyle anlatıyor: “Türk milleti dahi rehberinin (Atatürk’ün) teşviki ile Cumhuriyet gibi en mükemmel bir idare şeklini gerçeğe dönüştürmüştür. Fakat bu çok ince, çok hassas ve bu yüzden çok müşkül olan devlet usul-kontrolünün gelişmesi ve güçlenmesi için Cumhuriyet bizden, yani Türk milletinin bireylerinden bazı ruhsal özellikler gerektirir”¹⁷.

O, kaleme aldığı birçok eserlerinde çeşitli yöntemlerle Türk insanının, Türk milletinin oyanışına, ulusal kimliğine ve kültürüne sahip çıkmasına, bununla birlikte Batı kültürünün olumlu yönlü değerlerini benimsemesine çalışmıştır. Kısacası, A. Ağaoğlu Türkiye’de yaşadığı dönemde de Resulzadenin tabirince desek, Türk milliyetçiliğinin, Kamalizmin (atatürkçülüğün) ve Türkiye’deki liberalizmin önderlerinden biri olmuştur”¹⁸.

Ali Bey Hüseyinzadenin Türk-İslam Mefkuresini Sistemleştirmesi: Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık

Ümumiyyetle, bu devirde Türk dünyasının kurtuluşu için ileri sürülen milli-dini birlik ideolojisi bakımından Ahmet bey Ağaoğlu önceliği “İslam milletçiliği”ne, Yusuf Akçura ise siyasi Türkçülüğe verdiği halde, A. Hüseyinzade ilk bakışta onlardan farklı olarak Türk-İslam birliğinin vahdeti noktasından hareket etmiştir. Ancak bunu görünüşte böyle olduğunu, henüz o vakit anlayan Y. Akçura, aslında Hüseyinzade’nin de onun gibi daha çok Türkçülük mefkuresinin taraftarı olduğunu, hatta Türkler arasında “*medenî ve siyasi Türkçülük hareketi*”nın ilk yaratıcısı olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bu bakımdan Hüseyinzade “*Mektubi-mahsus*” makalesinde ilk bahışda türkçülüğün islamçılıktan çok da ayrılmamasını ifade etse de, ancak 1905-1906 yıllarında yazdığı “Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir”

17 Ağaoğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 186.

18 Resulzade Mmuhammed Emin, *Hatıralar ve Kafkasya*, Peon, İstanbul 2011, s. 177.

19 Akçura Yusif, *Türkçülüğün tarixi*, Qanun, Bakı, 2010, s. 203-204.

eserinde Türkçülükten daha çok Turancılığı ön plana çıkarmış, “*Turan halkları*”, “*Turan dilleri*”, “*Turan ırkı*” nazariyesini savunmuştur.²⁰ Doğru, Hüseyinzade bu eserinde de islamlık ve türklüğün bütünülüyüne değinmiştir:

“Türk kuralları o kadar sade, o kadar güzel ve mantığa uygundur ki, onunla tanışan Türk’ün hiçbir vakit onu terk edip, arabın kurallarını kabul edemeyeceği aşikar idi. İşte bu çeşit sebeplerdendir ki, Türkler din-i mübin-i islami kendi ruh ve maneviyatlarından neban etmiş gibi bir şevk-i azim ile kucaklayıp onun kuvvetli bir bekçisi olmuş oldukları halde, asla araplaşmadılar ve kavmiyet-i necibe-i asliyelerini muhafaza edip, ancak bu şekilde başarılı olmaya başladılar”.²¹

Ancak diğer taraftan, Türkçülüğün ve İslamcılığın Türklerin hayatında ayrı ayrı kendine mahsus özel yeri olduğunu kendisi de itiraf ediyordu. Bu anlamda Hüseyinzade medeni birlik olarak İslamı ve Türklüğü bütün şekilde gördüğünü ifade etse de, siyasi yönden Türk milletinin milli kimliklerini ve dinlerini tanımalarını²² yani İslamiyeti ve Türklüğü ayrı ayrı anlamayı da önemli saymıştır: “Müslümanız, onun için dünyanın her yerinde yardımcısı olduğumuz din kardeşlerimiz terakki ederse biz o terakkiyi can-ı yürekte alkışlarız! Türküz, bu bakımdan Türküz. Türkün her yerde terakki ve tekamül ile mesut olmasını arzu ediyoruz”.²³

Böylelikle, Hüseyinzade bir bakıma «ümme» ve «millet» anlayışlarını biri-birinden ayırmış, sonuncu mefhumu bilimsel doğruluk ve somutluk getirmeye çalışmıştır. Demek oluyor ki, A. Hüseyinzade ne kadar mill-dini bütünlükten hareket etse de, Türk halklarının o cümleden Azerbaycan Türklerinin milli ve dini kimliklerini bir bakıma birbirinden ayırıp siyasi irade göstermelerini de zaruri görmüştür. O, 1907 yılında “Füyuzat” dergisinde yazır: “*Füyuzat*’ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır. Türk hissiyatı ile mütehasis (duygulanmak), İslam dini ile mütedeyyin (dindar) ve Avrupa medeniyeti-haziresiyle mütemeddin (medenî-görgülü) olmaktadır”.²⁴

Demek oluyor ki, İstanbul’u Türk-İslam dünyasının siyasi-ideolojik merkezi olarak gören Hüseyinzade siyasette olduğu gibi, dil ve edebiyatta da, merkezi Osmanlı olmak üzere Türkçülüğe, yani Osmanlı Türkçülüğüne²⁵ destek verse de, siyasi

20 Hüseyinzade Əli bəy, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?*, Mütərcim, Bakı, 1997, s. 210-238.

21 Hüseyinzade, a.g.e., s. 226.

22 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 30.

23 Hüseyinzade, a.g.e., 2007, s. 35.

24 Hüseyinzade Əli bəy, *Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər*, Azərnəşr, Bakı, 1996, s. 180.

25 Akçura Yusif, *Türkçülüliyin tarixi*, Qanun, Bakı 2010, s. 212.

yönden Osmanlı Devleti’ni, Osmanlı Türklüğünü bağımsız Türklüğün merkezi saysa da,²⁶ ancak bütünlükte o, bu devirde nazari-felsefi yönlü “üçlü” düsturunu bütün Türk-İslam dünyası için ileri sürmüş, ondan sonraları bütün Türk milletleri, o cümleden Azerbaycan Türkleri (M.E.Resulzade vb.) ve Türkiye Türkleri (Z.Gökalp vb.) aynı derecede yararlanmışlardır. M.E.Resulzade doğru ifade ediyordu ki, bu devirde A.Hüseyinzade, A.Ağaoğlu ve onların dava arkadaşlarının ileri sürdükleri genel Türkçülük ülküsü ayrı ayrı Türk etniklerinde (Azerbaycanlıları, Kırımhlıları, Tatarları, Türkmenler vb.) bağımsızlık aşkı yaratarak onları devrime sevketmişti: “Ancak onlar ayrı ayrı olarak karşılarındaki düşmanların çok büyük güçlerinin korkusundan özgürlükten, bağımsızlıktan bahsedemezlerdi. Bununla birlikte, onların küçük yurtlar olmadığı, ünlü tarihi, öylece de geleceği olan milyonlarca nüfusa sahip ulusun parçası olduklarını anlamaları, doğal olarak ümitlerini arttırıyor, yüzyılın düşmanı ile dönmeksizin çatışmaya çağırıyordu”.²⁷

Bu, A. Hüseyinzade’nin bu devirde ayrı ayrı Türk Devletleri’nin kurulması fikrini savunmasa da, kesin şekilde ona karşı da olmadığı anlamına gelmektedir. Sadece, A. Hüseyinzade devrin gerçeklerinden hareket ederek yegane bağımsız devlet olan Türkiye Türkçülüğünü güçlendirmeye ve muhkemleştirmeye çalışmış, bu yolda diğer Türk milletlerinin ona destek vermesinin gerekliliğini vurgulamıştı. Bu bakımdan o, Çarlık Rusyası’nın esareti altında olan Tatar-Türk halklarının da ilk sırada Türkiye Türkçülüğünü savunmaları gerektiğini düşünmüştür. Kanaatimizce, Türkçülük nazariyesi açısından bu mülahaza o dönem için gerçekçi bir bakış idi. Çünkü “İslam Birliği” mefkuresi ile Türkçülüğü birbirinden ayırmaya yeni başlayan ve bunu bazen istemeyerek yapan milli düşünürler, o cümleden A. Hüseyinzade için Türkçülük ruhunun parçalanması, yani ayrı-ayrı etnik-milli Türkçülüğe bölünmesi çok yabancı ve uzak bir duygu idi. Bu sorunları çok iyi değerlendiren milli ideolog Resulzade yazıyordu:

“Panislamizmden kurtulan Türk siyasi-sosyal düşüncesi şimdi birden-bire ulaştığı gerçek milli mefkureye o anda ulaşamazdı. Bu psikolojik bakımdan aşıkardır. Savaş ve genel tehlike şartlarında “İslam Birliği” gibi büyük ve kapsamlı şiardan imtina eden milliyetçiler onun yerine aynı tesir gücüne sahip bir işaret ileri sürmeliydiler. Bu ancak milli birlik olabilirdi: “Din birliği çağı geçti, şimdi tarihi uluslar-milletler ileriye doğru gidiyor. Yaşasın Tuna’dan Altay’a dek Türk uluslarının birliği!””.²⁸

26 Akçura, a.g.e., s. 210.

27 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Panturanizm. Qafqaz sorunu*, Təknur, Bakı 2012, s. 52.

28 Rəsulzadə, a.g.e., s. 51-52.

Ziya Gökalp'in Düşüncesinde Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak

A.Hüseyinzade'nin "üçlü" (Türklük, İslamlık ve Muasırılık) düsturu da çok geçmeden Türk-İslam aleminin her tarafına yayılmış, özellikle Osmanlı Türkiye'sinde Ziya Gökalp tarafından desteklenmiştir. O, "*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*", "*Kızıl Elma*" ve diğer eserlerinde Turan ülküsünü savunmuştur. Gökalp yazıyordu ki, Rusya yıkılıp viran, Türkiye büyüüp Turan olacaktır. A. Hüseyinzade'nin "İslam akideli, Türk kanlı ve Avrupa kıyafeli" şiarını benimsemesinin sonucu olarak Gökalp de, Türk milletindenim, İslam ümmetindenim parolarıyla birlikte "batı medeniyetindenim" de diyordu.²⁹ Hüseyinzade'nin ve Gökalp'in bu nazariyesini Türkiye'de gerçekleştiren Atatürk oldu. Atatürk de bir "Batılılaşma" taraftarı idi. Ama "batı medeniyetindenim" parolası Türklüğü ve Müslümanlığı tamamlayamazdı. Eğer konu yenileşmek ise, bu, "batı medeniyetindenim" şiarını hükmen Türk ve İslam medeniyeti ile bir sırada tutmak lazım demek değildi. Bu, kendi yeni bir ülkü ortaya koyamayan, çaresiz kalan Türk entellektüellerinin çok ciddi yanlışları idi. Bunu, "*Batı medeniyeti ise, yeryüzünde hiç bir topluluğun ilgisiz ve dışında kalamayacağı büyük bir dünya gerçekliğidir*",³⁰ olarak kabul etmek, yalnız yeni ülkü yaratamayanın çaresizliğidir.

Doğru, sonraları Türk aydınlarımız "Avrupa yeterli", "Batı medeniyetindenim" yanlışlığını düzeltmeye çalışmış, onun yerine "muasırlaşmak", "çağdaşlaşmak", "yenileşmek, anlayışlarını kullanmışlardır. "Muasırlaşmak", "çağdaşlaşmak". "yenileşmek" denildiğinde ise, çağdaş ruhlu Türk-İslam ruhunu dikkate aldıklarını açıklamışlardır. Mesela, 1912-1913 yıllarında "Türk Yurdu" dergisinde yayımlattığı "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" başlıklı dizi makalelerinde Z. Gökalp yazıyordu ki, Türkiye'de üç fikir akımı var: Muasırlaşmak, İslamlaşmak ve Türkleşmek. O, yazır:

"Türkleşmek ve İslamlaşmak ülküleri arasında bir çatışma olmadığı gibi, bunlarla çağdaşlaşmak ihtiyacı arasında da çatışma mevcut değildir... Sonuçta, her birinin etki alanını belirleyerek bu üç amacın üçünü de kabul etmeliyiz; yahut daha doğrusu, bunların bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülen çevreler olduğunu anlayarak "çağdaş bir İslam Türklüğü" yaratmalıyız".³¹

29 Gökalp Ziya, *Türkçülüğün esasları*, Maarif, Bakı 1991, s. 63.

30 Gökdemir Ayvaz, *Düşünce tarihimizden portreler*, Bayrak, İstanbul 2005, s. 218.

31 Gökalp Ziya, *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırleşmek*, Akvaryum, İstanbul 2005, s. 19-20.

**Bağımsız Türk Devletleri’nin Kurulmasını Savunan Realist, yahutta
Federalist (Türk Federasyonu) Türkçüler: Muhammed Emin
Resulzade vb.**

XX. Asrın başlarında Ali Bey Hüseyinzade’nin “Türklük, İslamlık, Muasırlık” nazariyesinin geniş yayılmasının neticesinde onun ateşli yardımcılarında biri de büyük Türk ideoloğu Muhammed Emin Resulzade olmuştur. Onun düşüncesine göre de, her bir ulus bağımsız yaşayıp terakki edebilmek için üç esasa: 1) Dil; 2) Din; 3) Çağdaş zamana dayanmak mecburiyetindedir. Ulusun birinci esası dildir ki, dili Türk olan bu halkın etnik mensubiyeti de Türktür. *“Dilce biz Türküz Türklük ulusumuzdur. İşte bu nedenle amacımız bağımsız Türk Edebiyatı, Türk Sanatı, Türk Tarihi ve Türk Kültürüne sahip olmaktır. Parlak bir Türk Medeniyeti ise en mukaddes gaye-i amelimiz, parlayan yıldızımızdır”*.³² Resulzade’nin düşüncesine göre, ulusun ikinci esası dindir:

“Dince Müslümanız. Her bir din kendi mütedeyyinleri (inanırları) arasında hususi bir temeddün (yenileşme) vücuda getirmiştir ki, bu medeniyet aynı zamanda enternasyonalizmin de bir gereğidir. Biz Türkler müslüman olduğumuz için İslam enternasyonalizmine dahiliz. Bütün İslam uluslarıyla ortak bir ahlaka, dini bi tarihe, müşterek bir yazıya, hülasa ortak bir medeniyete sahibiz... Bu ortaklık İslamiyete dahil olan zararlı tesirlerden bizi zarara uğrattığı gibi, bu yolda gerçekleşecek ıslahat feyizlerinden de bizi nasipsiz bırakmaz”.³³

Onun düşüncesine göre ulusun varlığının üçüncü esası da zamandır-muasırlaşmaktır:

“Zamanca da - biz tekniğin, ilim ve fennin mucizeler yaratan bir devrindeyiz. Türk ve müslüman kalarak bağımsız yaşamak istiyorsak mutlaka asrımızdaki ilimler, fenler, hikmet ve felsefelerle silahlanmalı, sözün tam anlamı ile zamane insanı olmalıyız... Demekki, sağlam, metin ve uyanık mefkureli bir ulus vücuda getirmeye çalışıyorsak ki, zaman bunu talep ediyor - mutlaka üç esasa sarılmalıyız: Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak. İşte milletimizin sosyal hayatının ıslahı için üzerinde durduğumuz üç medeniyet rütbesi!”³⁴

Aynı zamanda Resulzade “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” üçlemesindeki “batı medeniyetindenim”, “Avrupa yeterli” anlayışını İslam ve türklük açısından yenileşmek, inkılapçılık olarak benimsemiştir. Hüseyinzade, Ağaoglu ve Topçubaşı’nın muasırlaşmak - batılılaşmak - avrupalaşmakla

32 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, III cild. Elm, Bakı 2012, s. 172.

33 Rəsulzadə, *age.*, s. 172.

34 Rəsulzadə, *age.*, s. 172.

ilgili birbirine yakın ve çelişkili hususlarını Resulzade bir ideolog olarak umumileştirebilmiştir.³⁵ Onun “Muasır bir Türk ve İslam” cümlesi gösterir ki, muasırılık denildiğinde, ilk sırada milli ve dini alanda, yani İslamda ve Türklükte yenileşme, milli ve beşeri medeniyetin bütünlüğü - sekülerlik (laiklik) dikkate alınır. Bunu, Resulzade’nin bayrağın anlamı ile ilgili kitapta kendini gösteren hususi kaydı, açıklaması da bir daha tasdik ediyor: “*Azerbaycan bayrağındaki mavi renk - Türklüğü, yeşil renk - Müslümanlığı, kırmızı renk de - teceddüd (yenileşme - F.E.) ve inkılap remzi olmak hasbiyle modernliği remzeder ki, muhterem Ziya Gökalp beyin “Türk Milletindenim, İslam Ümmetindenim, Batı Nedeniyetindenim” - düsturunu ifade etmiş olur*”.³⁶

Resulzade Türk Birliğinin gerçekleşmesi meselesinde Hüseyinzade’nin yolunu izlemekle yanaşı, bağımsız Türk Devletleri’nin kurulmasını da savunmuş ve Türk Federasyonu taraftarı olmuştur. Onun fikrinde, “Turan’ın merkezinde Azerbaycan” adlı bir ülke kurulmuştur ki, “Yeni Turan’ın Anahtarı” ondadır. Yeni Azerbaycan Türk ocağı, eski-kadim Türk yurdudur.³⁷ Mesela, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasında Nuri Paşa başta olmak üzere, Osmanlı Türkleri’nin yardımını “Turan tohumunun ekilmesi”³⁸ olarak değerlendiren Resulzade’ye göre, bununla da Turan idealinin gerçekleşmesi yolunda ilk adımlar atılması ancak bunun sonucu idi. Resulzade yazıyordu: “Turan bu gün maddeten kazanılmamışsa da, manen hasıl olmuş, Turan fikri doğmuştur. Bir kere doğan fikir bir daha ölmez, bir daha sönmez! En karanlık gecelerimizde bize hürriyet meşalesi getiren ve en zor demlerimizde imdadımıza gelerek bizi kurtaran kardeşlerimizi bize doğru koşturan, yolumuzda kurbanlar verdiren işte bu mefkure, bu yeni doğan emel güneşidir”.³⁹ Azerbaycan fikri ile Turan fikrini biri-birinin tamamlayıcısı olarak gören Resulzade “biz mefkuremizde büyük Türk Milletini bir gün gelip de bir Türk federasyonu kurarak bütünleşmiş halde görmek istiyoruz”,⁴⁰ - diyordu.

Hüseyinzade ve Davamçılarının “Üçlü” Düsturunun Doğruları ve Yanlışları

Hemin devrin koşulları altında “üçlü” düsturun bu halde tatbikatında milli aydınlarımız genel olarak doğru seçim yapsalar da, ancak bir dizi meselelerde

35 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı, 1990, s. 97.

36 Rəsulzadə, *age.*, s. 97.

37 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsrimizin Səyahəti*, Gənclik, Bakı 1990, s. 36.

38 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*. V cild. Təhsil, Bakı 2014, s. 62.

39 Rəsulzadə, *age.*, s. 63.

40 Rəsulzadə, *age.*, s. 106.

yanlışlıklara da yol vermişlerdir. Öyle ki, onlar “batılaşma”nın asıl mahiyetinden ya haberdar olmamaları, ya da az bilgi sahibi olmaları nedeniyle, Avrupalılaşmayı bir zaruret olarak görüyorlardı ki, bu çok uğurlu değildi. Özellikle, Avrupa özentisi militleşme, milli devlet, anayasa yaratma isteği yanlış idi. Çünkü Avrupa’da hayata geçirilen işlerle düşünceler bir çok durumlarda farklı idi. Öyleki, Avrupa halkları arasında bu meselelere bakışta nazariye ile gerçeklik arasında zıddiyetler vardı. Avrupa ülkeleri demokratik rejimden yana olup hatta onu hayata geçirdiklerini ortaya koşmakla birlikte, diğer taraftan monarşiyi de koruyup muhafaza ediyorlardı. Bu demek oluyor ki, Avrupa halkları sembolik de olsa, ananeden imtina etmek istemiyordu ve etmedi de. Türklerin en büyük yanlışlıklarından siri bu ananeyi bu veya diğer şekilde koruyup muhafaza edememesidir. Günümüzde bunun gerekliliğini bir çoğumuz görmeyebiliriz. Ancak anane, kendi de milli devlet için onun korunup muhafaza edilmesi ister, toplum dahilinde, isterse de ondan uzakta büyüklüğün ve üstünlüğün bir nişanesidir.

Eyvahlar olsun ki, bugün de biz Türkler ister Türkiye’de, ister Azerbaycan’da, isterse de Türkistan’da “batılalaşma”nın asıl mahiyetini gereğince anlayamamışız. Halen de, “Batı Uygarlığı”nı ve onların entellektüellerini örnek almaya devam ediyoruz. Onlar bizden, bizim devletlerden ve entellektüellerden konuştuğunda, yazdığında kendimize yer bulamıyoruz. Bu anlamda, “Batı”nın büyüklüğünü Avrupalılardan daha çok bizler savunur hale geldik. Bunun sonucu olarak İslamcılık ve Türkçülüğü birbirine karşı koyan Batıcı ideolojileri benimsemeye devam ediyoruz. Aslında 19. Asırda Türk-İslam dünyasının insanların şuurlarını değiştirmek, yani Batıya yönleltmek için en çok Batı Felsefesi talimlerinden Marksizm (Sosyal-Demokrazi) ve Liberal Demokrasi (Pragmatizm vb.)’den istifade edilmiştir. Her iki Batı talimi Türk-Müslüman dünyasının insanların şuurlarının Türkülük, İslamlık ve İnsanlık felsefesinden büyük oranda uzaklaşmasında müstesna rol oynamıştır, bu süreç halen de devam etmektedir.

İlginçtir ki, ilk bakışta bu iki “beynelmilel” mefkurenin biri - komünizmin mefkuresi dünyada zorakilikle, diğeri - demokrasi ise gönüllülük esasında hayata geçirilmiştir. Ama burada işaret ettiğimiz “zorakilik” ve “gönüllülük” anlayışları nısbidir. Çünkü bazen zorakilikten özgürlük, gönüllülüğten ise diktatör doğar. Her ikisi de Türk-Müslüman insanın şuurunda ister zorakilikle (Azerbaycan, Türkistan ve Rusya Federasyonundaki Türk Devletlerinde), isterse de gönüllülikle (Türkiye) derin iz bırakmıştır.⁴¹ Türk aydınları Ali Bey Hüseyinzade, Muhammed Hadi,

41 Ələkbərov Faiq, *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, Elm və təhsil, Bakı, 2014, s. 217-218.

Ziya Gökalp ve diğerleri tahminen bundan 100 - 110 yıl önce, Batıcı marksizmi, liberalizmi çok iyi anlayarak onları Batıdan Doğuya gelen “zehirli rüzgarlar”, “zehirli fikirler” olarak değerlendirmiş, İslamcılığın ve Türkçülüğün bir bütün olduğunu daima müdafaa etmişlerdir.⁴²

Demek oluyor ki, geçen asrın başlarında beynelmilel-global fikirlerin milli fikirlerin üzerindeki tesirini azaltmak için İslamcılık ve Türkçülükteki muasır ruhunu öne çıkardılar. Bu anlamda, onlar İslamcılık ve Türkçülüğe muasırılığı da ilave etmişlerdir. Bu muasırılık ilk bakışta, Batı medeniyeti ile alakalandırılsa da, esas maksad Türkçülük ve İslamcılığın çağdaş ruhunu yükseltmek idi. Bu bakımdan Türkçülük ve İslamcılıktan hareket eden entellektüellerimizin “Avrupa yeterli”, “Batı Medeniyetindenim” ifadeleri muasır ruhlu Türkçülük ve İslamcılık görüşüyle seslendirilir, bununla da bir nevi globalleşme mefkurelerini zararsızlaştırmak maksadı güdüldü. Çünkü 20. Asrın başlarında günümüzde olduğu gibi, batılılaşmak, liberalizm, sosyal-demokrasi mefkureleri çok yaygındı. Bu mefkurelerin bir nevi “zararsızlaştırılması” için milli ideologlarımız İslamcılık ve Türkçülüğün çağdaşlık ruhunu yükseltmeye çalışmışlardır.

Ama bütün durumlarda Batının ihraç ettiği “zehirli rüzgarlar” az - çok Türk-Müslüman entellektüellerine etkisini göstermiştir. Türk entellektüelleri XX. Asrın başlarında Müslüman Türkler’in Avrupa’nın ancak yeniliklerini, teknolojisini kabul ederek mahiyet itibariyle batılılaşmayacağını, müslüman ve Türklük bütünlüklerini koruyup muhafaza edeceklerini ne kadar ümit etseler de, ancak bugün bu umutların haklı olmadığını görmekteyiz. Öyleki, üzerinden tahminen 100-150 yıl geçmesine bakmayarak, İslamlık ve Türklüğün birbirine zıd ya da aynı olduğu, ayrıca İslamiyetin Türklüğe fayda ya da zarar verdiği tartışmaları halen devam etmektedir. Şüphesiz, bu gibi tartışmaların devam etmesi daha çok Batının işine yarıyor. Çünkü İslamiyet ve Türklüğün bütünleştirici değil tartışmalı taraflarının öne çıkarılması Müslüman Türklerin İslam dünyasında süper güç olması potansiyelini zayıflatır.

İsmail Bey Gaspıralı’nın “Dilde, İşte, Fikirde Birlik”

20. Asrın başlarında Türk Dünyası için Ali bey Hüseyinzade’nin Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık teorisi ile birlikte, İsmail bey Gaspıralı’nın “*Dilde, işte, fikirde birlik*” teorisinin de çok mühim olduğunu düşünüyoruz. Hatta İ. Gaspıralı, “Türkistan Uleması” eserinde yazıyordu ki, İslam felsefesinin ve ilminin tarihi araştırılırsa,

42 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 34.

birçok alimlerin Türk ve Türkistanlı oldukları görülür.⁴³ Bu anlamda Türk Birliği için “Dildə, İşdə, Fikirde Birlik” tezini müdafa edən Gaspıralı bu ülkülerini bütün Türklerin ortak gazatesi olan “Tercüman”da ifadə etmişti. 1883 yılı Nisan ayından itibaren Bahçasaray’da Tercüman gazetesini yayınlamaya başlayan büyük Türk düşünürü kısa sürede büyük başarı elde etmiştir. Öyleki, ilk sayı tirajı 300 adet olan ancak üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra 20.000 adede kadar yükselen “Tercüman” bütün Türklerin ortak gazetesi haline gelmişti. Bütün bunlar Gaspıralı’nın Türk Birliği meselesinde çok başarılı bir yol seçmesi ile ilgili idi.

Özellikle, Rusya Türkleri arasında ortak edebi Türk dilinin yaratılması onun esas gayelerinden biriydi. Onun düşüncesine göre, necip ve cesur olan Türk milletinin Çin seddinden Akdenize kadar dağılmasının sebebi ilk sırada ortak Türk dilinin olmaması ile ilgilidir. Bu anlamda, Gaspıralı en azından Rusya Türklerinin tek dilinin olması ve bu dilin okullarda öğretilmesi gerektiğini düşünüyordu. Yeri gelmişken meşhur Türkolog Ahmed Caferoğlu, ortak dil fikrini ortaya ilk olarak Mirza Kazım Bey’in attığını, sonraları bu fikrin İ. Gaspıralı tarafından benimsenildiğini ve genel Rusya Türkleri ile ilgili böyle bir girişimin ileri sürüldüğünü düşünüyor.⁴⁴

Şunu not edelim ki, ortak bir Türk edebiyat dili yaratmak için yeni tipli okulların yaratılması ülküsünün yazarı da Gaspıralıdır. Büyük Türk düşünürü medreselerin önceki ruhunu tekrar canlandırması ve yeniden zamana ayak uydurması gerektiğini düşünüyordu. Bunun için, din adamlarının da omuzlarına büyük yük düşüyor. Öyleki, artık ulemalar zekat ve sadaka toplamak yerine eski medreselerle yeni okullar açılmasında öncü rol oynamalıydılar. O yazıyordu:

“Ulemamıza fırsat verilmeli, eğitim ve bilgilerini genişletmeli, birinden yetişen siyasetçiliğiyle diğerinden yetişen ilmi gereğince yoldaş olabilsinler diye eski medreselerle yeni okullar arasında köprü kurulmalı. Medrese-i milliyeler zamanla mütenasip bir hale konulursa okullar maharetli öğretmenlere; mahalleler, köyler kemalathı imamlara, kürsüler etkili ve çok faydalı vaizlere sahip olacağı gibi, heyet-i islamiyenin gelenep prangasından, gaffetinden, nemelazım durgunluğundan kurtulacağına kesin inanıyorum. Ulemamıza metanet verilirse, onlar da millete metanet verebilirler”⁴⁵.

43 Qaspiralı İsmayıl, *Türkistan ülması*, Örnək, Bakı 2001, s. 5.

44 Cəfəroğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Mütərcim, Bakı 2008, s. 7-8.

45 Qaspiralı İsmayıl, *Dildə, işdə, fikirdə birlik. İ. Qaspiralı 1851-1914*, Qartal, Bakı 2002, s. 45.

Bu anlamda, onun Türkçülük mefkuresi, yani ortak Türk dili fikri, “Üsul-i Cedit” adlı yeni tip okulların açılması ile devam ettirilmişti. Aslında bu okullar seküler ilimleri okutan ilk Türk okullarıydı. Bununla da Gaspıralı bir taraftan ortak Türkçe’nin yaratılmasına çalışıyor, diğer taraftan düşüncede de milli birliğin yaratılmasına nail olmak istiyordu.⁴⁶

İ. Gaspıralı 20. Asrın başlarında ortaya çıkan “Rusya Müslümanları İttifakı” teşkilatın kurulmasına da yakından iştirak etmişti. Bu teşkilatın kurultayında (1906) Gaspıralı’nın teklifi ile Türk okullarında ortak Türk dilinin hayata geçirilmesi istikametinde ortak Türk Edebiyat dili ile yazılmış kitapların okutulması hakkında karar kabul edilmişti. Bu bakımdan, bu devirde Gaspıralı Azerbaycan Türk düşünürlerinin (Ahmed bey Ağaoğlu, Ali bey Hüseyinzade, Muhammed Hadi, Nesip bey Yusufbeyli vb.) eserlerine “Tercüman”da geniş yer vermiştir. Bu anlamda, Gaspıralı Azerbaycan Türkleri’nin uyanmasında da belirli bir rol oynamıştır. Özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başbakanı olan Nesib bey Yusufbeyli’de Türkçülük fikrinin doğmasında ve şekillenmesinde İ. Gaspıralı’nın mühim rolü olmuştur.⁴⁷

Hemin dönemde Azərbaycə türk aydını Samed Mansur da “milli dil” və “milli okul” meselelerinde İ. Gaspıralı’nın “Dilde, işde, fikirde birlik” fikrine katılmıştır. S. Mansur, bütün Türk halklarının ortak Türk dili yaratılması gerektiğini düşünüyordu. “Sonra anladım ki, bu sözler ““Tercüman”ın otuz yıllık derdidir. Bu koca gazete bu sözleri söylemekten ağzı şişmiştir. Halen de bu vakte kadar, yani otuz yıl süresince bu sözler hiç olmazsa gazetecilere kar etmeliydi. Her gazetenin kendine has birçok dili olduğunu hiç göreniniz yoktur”.⁴⁸

İ. Gaspıralı’nın Müslüman-Türk Dünyasında oynadığı mühim rolü Azerbaycan düşünürü Firudin bey Köçerli de, ona hasrettiği makalesinde çok önemli bulmuştur. Köçerli’nin düşüncesine göre, Gaspıralı milli dirilişimizin mayası ve milletimizin ruhu menzilesinde idi. Çünkü o, hiç durmadan Türk milletinin uyanması ve gelişmesi uğrunda çalışmış, bu yolda sözün gerçek anlamıyla şehit olmuştur. Gaspıralı hayal içinde yaşayan müslümanların karşısında yen ibir ufuk açmıştır.⁴⁹ Milli entellektüelimiz A. Ağaoğlu da “İsmail Bey Gasprinski” makalesinde yazıyordu ki, o, daima Türk ulusunun kalbinde yaşayacak ve canlı bir

46 Gaspıralı, *age.*, s. 22-24.

47 Cəfəroğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Mütərcim, Bakı 2008, s. 7-8.

48 Mənsur Səməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı 2006, s. 159.

49 Gaspıralı İsmayıl, *Dilda, işdə, fikirde birlik. İ. Gaspıralı 1851-1914*, Qartal, Bakı 2002, s. 173

şahıs olarak kalacaktır: “*Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça, İsmail Bey de hayattadır, yani İsmail Bey ebedi ve daimidir*”.⁵⁰

Ziya Gökalp’in İsmail Gaspıralı’yı Rusya’da yetişen iki büyük Türkçüden biri olarak göstermesi tesadüfi değildir. Onun düşüncesine göre, Osmanlı İmparatorluğunda Türkçülük akımına karşı çıkıldığı bir zamanda Çarlık Rusyası’nda, özellikle Azerbaycan’da Türkçülük ülküleri inkişaf etmiştir. Gökalp yazıyor: “*Türkiye’de Abdulhamit bu kutsal akımı durdurmaya çalışırken, Rusya’da iki büyük Türk yetişiyordu. Bunlardan birincisi Mirza Feteli Ahundzade’dir ki, Azeri Türkçesinde yazdığı orjinal komediler bütün Avrupa lisanlarına tercüme edilmiştir. İkincisi Kırım’da “Tercüman” gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail’dir. Onun Türkçülükteki şiarı(ülkesi) “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” idi*”.⁵¹ Ancak biz daha çok başka Türk ideologu Yusuf Akçura’oğlu’nun bu konu ile ilgili fikri ile aynı düşüncedeyiz ki, Kırım Türklerinden İ. Gaspıralı M.F. Ahundzade ile mukayesede hem nazariyede, hem de uygulamada Türkçülüğe daha çok hizmet etmiştir.⁵²

Şunu belirtelim ki, Türkçülük fikrini yaymak ve Müslüman-Türk dünyasının uyanışına nail olmak için Gaspıralı bir çok defa Türkistan’a, Türkiye’ye, Hindistan’a, Mısır’a ve başka ülkelere seyahat etmiştir. Bu anlamda, Gaspıralı, Türkçülüğün inkişafının din birliğinin güçlenmesi ile ilgili olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, Gaspıralı Türkçülük ve İslamcılığı aynı şekilde benimsemiş ve yaymıştır. Onun düşüncesine göre, Türkçülük ve İslamcılık birliğinin sağlandığı zaman Türkçülük sonsuza kadar yaşayacaktır.

Gaspıralı vefatından önce Türk Milleti için değerli vasiyetlerde bulunmuştur. Onun vasiyetlerinden biri “Tercüman”ın sürekli yayınlanması idi. Çünkü onun esas fikirleri sadece “Tercüman” vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Kendinin de dediği gibi, ömrünün büyük bir bölümünü müslümanların kalkınmasına, eğitime ve mükemmelleşmesine hasretmiştir ki, bu da daha çok “Tercüman”la ilgili olmuştur. Bu anlamda, Hasan Bey Zerdabi ve “Ekinci” nasıl birleştirse, aynı sözleri İ.Gaspıralı ve “Tercüman” hakkında söylemek mümkündür. Bütün bunlar, bir daha gösterir ki, İ.Gaspıralı Türk-İslam dünyasında kendi izini bırakmış, özellikle Rusyadaki müslümanların milliyetçilik ve özgürlük ruhlarını arttıran büyük düşünür olmuştur.

50 Gaspıralı, *age.*, s. 58.

51 Gökalp Ziya, *Türkçülüğün esasları*, Maarif, Bakı 1991, s. 27.

52 Akçura Yusuf, *Türkçülüğün tarihi*, Qanun, Bakı 2010, s. 55.

Böylelikle, A. Hüseyinzade'nin "Türklük, İslamlık ve Muasırılık" teorisi ile Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" teorisi karşılaştırıldığında görürüz ki, Türkler için daha uygunu sonuncu olmuştur. Çünkü Gaspıralı'nın teorisinde yalnız Türk Dilinde, Türk Düşüncesinde ve Türk İşinde birlikten konu açıldığı halde, Hüseyinzade'nin teorisinde ise İslamla ve Batı Medeniyeti ile ilgili Türkçülük mefkuresi öne çıkar. Elbette, Hüseyinzade'nin teorisinde Türkçülüğün İslamlık ve muasır medeniyet anlamında Batıcılıkla uzlaştırılması devrin gerçek şartlarının sonucu idi. Çünkü bu devirde, şimdi di olduğu gibi, Türkçülüğü 13 asra yakın iç-içe bulunmuş İslam dininden uzak tutmak mümkün olmadığı gibi, aynı zamanda çağın önde gelen medeniyeti olarak kabul edilen Batı medeniyetine karşı koymak da mümkün değildi. Bu anlamda Hüseyinzade, Resulzade, Gökalp, Ağaoğlu, Atatürk ve diğerleri en iyi halde Türkçülükle İslamiyetin ve Muasırlaşmanın sentezinden hareket etmeyi makbul görmüşlerdir.

Ancak Gaspıralı bir taraftan onlar gibi, İslamiyete ve Muasırlaşmaya bağlı Türkçülük mefkuresini savunmakla birlikte, diğer taraftan sırf Türk Birliğini gerçekleştirmeye yönelmiş ortak Türk Dili, ortak Türk Düşüncesi, ortak Türk Davranışını da öne çıkarmıştır. Gaspıralı'nın sırf Türk Birliğine yönelen bu teorisinin Türk halkları için daha gerçekçi siyasi-felsefi bir kavram olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç

Turan-Türk toplumunun büyük bir kısmı, 13 asırdır İslam Dini üzerinde durup, bu din vasıtasıyla Tanrı'nın yolunun yolcusu olduklarına inanıyorlarsa, doğaldır. Lakin bu, Turan-Türk toplumunun İslamiyet öncesinde tapındıkları ulusal ve gayri-ulusal dinlerinde tamamiyle yanlış yolda oldukları demek değildir. Demek istediğimiz, Turan-Türk toplumunun Tanrı yolunda yürümeleri (yani Türk ahlakı, estetiği, adet-ananeleri, töreleri, yaşam tarzı, devletçiliği vs.) İslamiyet'le başlamadığı için, onu haddinden fazla idealleştirip Türk kimliğini arka plana koymak doğru değildir. Türklerin Şamanizm, Hristiyanlık, Budizm, Yahudilik'le mukayesede kendilerini daha çok İslamiyet'te buldukları doğrudur. Şüphesiz Türk kendini Tanrı'ya giden yolda daha çok İslamiyet'le bulduğu için 13 asırdır İslam'la birliktedir. Bununla birlikte, Türklerin İslam Dini'ni kabul etmesinin Tanrı yolunda yürümenin en başarılı devamı olduğunu da idrak etmeliyiz. Ancak bu hiç te İslam'dan uzakta başka yollarla (Hristiyanlık, Budizm, Şamanizm, Yahudilik vb.) Tanrı yolunda yürümeye devam eden Türk soydaşlarımızı inkar etmek anlamına gelmemelidir.

Bu nedenle, burada dikkat etmemiz gereken esas mesele sadece belirli bir dinin taşıyıcısı olan ulusun, bu dine tapınan diğer toplumlarla birlikte mevcut problemleri ve onun çözüm yollarını düşünmesi değil, aynı zamanda dini hassasiyetlerini korumakla birlikte diğer mefkurelere (dini, ya da siyasi-ideolojik) tapınan içindeki soydaşlarıyla da bu veya başka meselelerin çözümünde de bir araya gelebilmesidir. Bir toplum dahilindeki dini birlik, iman ve inanç birliğidirse, milli birlik te, milli kader ve milli devlet yaratmak, inkişaf ettirmek ve yaşatmak yoludur.

Bu meselenin çok sade çözüm yolu vardır. Öyle ki, Milliyetçiliğimize Batı Milliyetçiliği, İslamcılığa ise Sami Dinciliği noktasından yaklaşımdan imtina etmeliyiz. Her durumda, Batı (İngiliz, Fransız, Alman vb.) Milliyetçiliğinin Türk Milliyetçiliği’ni, Sami-Yahudi dinciliğinin ise İslamcılığı olduğu gibi ifade etmediğini düşünüyoruz. Bu nedenle, Türk-İslam Dünyası meseleleri adına her iki meselenin ciddi şekilde izahlarına ihtiyaç vardır.

Bizim düşüncemize göre, bu anlamda Türk toplumunun hayatında mühim rol oynamış, bu rolü oynamaya devam eden ister İslamcılığa, isterse de Milliyetçiliğe yaklaşım ilk sırada, bir Türk dini-felsefi dünya görüşünün ve Türk Milliyetçiliği’nin çerçevesinde olmalıdır. Elbette bu, her bir milletin İslam dinine kendi kimliğinden yaklaşarak onun asıl mahiyetinden uzaklaşması gerektiği anlamına gelmiyor. Ancak aynı şekilde kendi milli değerlerini, adet-ananelerini, medeniyetini tamamıyla dinin, katı İslam medeniyetinin içinde eritmesini de doğru bulmuyoruz. Her bir şey ölçüsünde, sınırında ve miktarında olmalıdır. Bir din herhangi bir milletin değerleri içinde asimilasyona uğradığında zahiri karakter taşıdığı gibi, bir millet de herhangi bir dinin içinde eridiğinde milletin sadece adı kalır, kendi ve temeli ise mahvolur.

Kaynaklar

- Akçura, Yusif, *Üç-tarz-ı siyaset*, Kilit, Ankarat 2012.
- Akçura, Yusif, *Türkçülüyyün tarixi*, Qanun, Bakı 2010.
- Ayvazov, Həsən Səbri, Nədən bu hala qaldıq?, Füyuzat jur.,sy.12 (1907), s. 5-8.
- Ağaoğlu, Əhməd bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
- Ağaoğlu, Əhməd bəy, *Üç mədəniyyət*, Mütərcim, Bakı 2006.
- Cəfəroğlu, Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Mütərcim”, Bakı 2008.
- Ələkbərov, Faiq, *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, Elm və Təhsil, Bakı, 2014.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?*, Mütərcim, Bakı 1997.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar*, Azərnəşr, Bakı 1996.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüyyün əsasları*, Maarif, Bakı 1991.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirləşmək*, Akvaryum, İstanbul 2005.
- Gökdemir, Ayvaz, *Düşüncə tariximizdən portreler*, “Bayrak”, İstanbul 2005.
- Qasıralı, İsmayıl, *Türküstan ülması*, “Örnək”, Bakı 2001.
- Qasıralı, İsmayıl, *Dildə, işdə, fikirdə birlik. I.Qasıralı 1851-1914*, “Qartal”, Bakı 2002.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, III cild. Elm, Bakı 2012.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Panturanizm. Qafqaz sorunu*, Təknur, Bakı 2012.
- Resulzade, Muhammed Emin, *Hatıralar ve Kafkasya*, Peon yayınları, İstanbul 2011.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı 1990.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsrimizin Səyavuşu*, Gənclik, Bakı 1990.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, V cild, Təhsil, Bakı 2014.
- Mənsur, Səməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2006.
- Zərdabi, Həsən bəy, *Dil və din. (Azərbaycan publisistikası antologiyası)*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.

Avar - Oguz Contacts

Gamzat Atayev* - Magomedkhan Magomedkhanov**

The study of the relationship of the peoples of Dagestan, and in particular the Avars with the Turkic population - with the Oguzes is of great importance for ascertaining the military-political and cultural-religious aspects of their ties. Many questions of their contacts are still poorly researched and need further investigations. The history of the interrelations of the population of Mountainous Dagestan and the Türkic tribes goes back to the era of the Great Migration of Nations (V-VI centuries AD). At this time, the territory of the North-Eastern Caucasus and Dagestan has long been a link between Transcaucasia, Asia and South-East Europe. Here were witnessed the most convenient and strategically important routes which connected mentioned areas and the local population with nomadic tribes of Huns, Avars, Bulgars, Khazars, Kipchaks.

In the second half of the 1st millennium AD here arose a number of states, the largest and most powerful of which were the Khazar Khaganate in the plains and foothills, and Serir in the mountains. - The mutual relations of these two states often determined the political climate in the North-Eastern Caucasus.

The state ("Kingdom") Serir is known from written sources since the VI century AD, although its appearance should, in our opinion, be attributed to the end of the IV - the beginning of the V centuries. Tsar of Serir had titles of Iranian origin (Vakhrarzan Shah - king of the boar, Filan Shah - king of the elephant). Another title is also interesting: "Sahib" (owner), who was only called the king of Sarir, while all the other rulers of Dagestan were called "Malik" (ruler).¹ The rulers of the early feudal state of mountainous Dagestan - Serir, along with the title of Sahib al-Sarir, had another title: "Hakan al Jabal", which means the ruler of the

* Senior Scientific Researcher of the Archeology Department of the Institute of History, Archeology & Ethnography Of Dagestan Scientific Center of Russian Academy of Sciences, Candidate of Historical Sciences, Makhachkala, Republic of Dagestan/RUSSIA, ataevgd@mail.ru

** Head of Dept. of Ethnography, The Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Centre of the Russian Academy of Sciences, Makhachkala, Republic of Dagestan/RUSSIA, mkhan@yandex.ru

1 Vladimir, Minorskij, *Istoriya Shirvana i Derbenda*, Moskva 1963, s. 98-99.

mountains. One King of Serir had the name “Avar”, and the other “Bayar” - terms of Turkic origin.²

The influence of Khazar culture and language is reflected not only in the artifacts of material culture, but also in various spheres of spiritual culture of the peoples of Dagestan, especially in its “Khazar deniz” (Caspian Sea) coastal part. This influence is also reflected in the toponyms, ethnonym and hydronyms of foothill Dagestan. The following toponyms are preserved here: Khazar-kala in Novolaksky, Khazar-yurt in Levashinsky districts of modern Dagestan. The influence of the Khazars is also traced in the Mountainous Dagestan: in the modern Shamil district of Dagestan there is a place called Khazar- Khazar Kaganate in the coastal Caspian plain and in the adjacent mountainous part of Dagestan, researchers explain the origin of the names of the early feudal rulers of Serir, Kumukh, Kaitag, who were called “Hakans of the Mountains”, “Tarkhans” or “Semender”.³ Ancient Turkic elements were preserved in the Lak language as well.⁴ In the late XIX - early XX centuries some of Dagestan peoples practiced the custom of artificial “correction” of the child’s head, which can also imitate the ancient Khazar custom of the deformation of cranium, attested in the craniological materials of the Upper-Chiryurt (in Kizilyut district of Dagestan) burial grounds (VII-VIII centuries).⁵

But we are primarily interested in the communications of the Avar population with Oguzes and our attention is drawn to the fact that the Turkic toponyms, ethnonyms and homonyms were especially preserved in Mountainous Dagestan, in the Central Avaristan and mostly on the Hunzah plateau. It is interesting that typical Turkic names were worn by many Avars. The title of the Avarian King “Nutsal” is also known as Dogri (in Turkic “fair”), Zagashtok (Sagashtyk in one of the Turkic languages means a smart, wise man).

In all Dagestan languages social terminology is mainly of Turkic origin. The names “khan”, “bek”, “chagar”, “karabash” etc. are used in communication vocabulary and have firmly become a part of folklore⁶. Even in such old existed

2 Dibir, Ataev, *Nagornyy Dagestan v rannem srednevekov'e*, Mahachkala 1963, s. 210, 247.

3 Bagadur, Malachihanov, *O proshlom Avarii*, Mahachkala 1928, s. 48.

4 Ali, Kayaev, *Materialy po istorii lakcev // Rukopisnyy Fond Instituta istorii, arheologii i etnografii DNC RAN*, F.1, D.144, s. 5-12.

5 Murad, Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*, Moskva 1983, s. 245-257.

6 Alevdin, Satybalov, *Sotsial'no-politicheskie terminy tyurkoyazychnykh dokumentov ehpoli feodalizma v nekotorykh yazykakh Severo-Vostochnogo Kavkaza*, *Uchenye zapiski instituta istorii, yazyka i literatury DNC RAN*, Tom V, Mahachkala 1958, s. 105.

feudal formations as the Avar and Gazi-Gumuk khanate, local social terms such as “Nutsal” and “Shamkhal” gradually disappeared and were replaced by the Turkic term “Khan”.

In the medieval era the wives of the Turkic feudal elite enjoyed certain rights and independence. Evidence of this is the existence of a special “female” titles such as “Bika”, “Hanum”, etc. Similar titles existed not only in the plains of Dagestan among the Turks, but also in Avaristan. So, the Avar Governess, in particular the well-known Bakhu, bore the title of “Bika”. In the village of Hunzakh there is a genus (“tukhum”) of Turkic origin “Oguzylal”, i.e., Oguzes. Between Avars the first name “Oguz” is sometimes found. The term Oguz is found in the geographical nomenclature of Avaristan. For example, near the village of Gotsad” there is a tract “Oguzil hionli” (in Avar language means “shadow side of Oguz”). In everyday speech of the Avars “Oguz” or “Uguz” scornfully referred to almost severe person. Until now, on the Hunzah plateau, children are being frightened by the words: “Oguzylal Rachunel Rugo! “ (Oguzes are coming!).

Along with another Avar genus from Hunzah which clearly has the Turkic name is “Daytilal”. i.e., Dayties. They were considered a tukhum of warriors, who, as well as fighters of above mentioned Oguz tukhum, played an important, glorifying in Dagestan folklore role in the defeat of the troops of Nadir Shah in 1743-1745. Branch of the genus “Uguzilal”, known as “Karagishilal” (completely Turkic homonym) owned the best lands in Hunzakh. This family rose in the eighteenth and nineteenth centuries, and, by its power and wealth, successfully competed with the faded ancient Nutsal family of Avar rulers. Military commanders of the Avar Khan were usually from the genus Oguzilal and Daytilal. Tukhum Uguzilal was permanently released from the taxes to Nutsal because they carried guard duty in the fortress. For the military service some representatives of this tukhum received land allotments on the on the sacred Hunzah Mount “Akaro”.

In the area of the modern village of Arkas (Buynaksk district), which was in the middle ages the border town of Serir, there are toponyms of undoubtedly Turkic origin. These are the terms “Urdu”, which are found three times in the vicinity of Arkas. At a distance of 500-700m. to the west of Arkas there are two slopes, known as “Urdu” and “Tassab Urdu” (Upper Urdu). In Urdu, there are building remains of the medieval era. In addition, “Urdu” is also called a large field next to the modern cemetery of Arkasa, to the north-east of it. Here, Dagestan archeologist Dibir M. Ataev discovered the remains of the robbed stone crypts. “Urdu” - definitely Turkic word (horde), which firmly entered the Avar language

in the meaning of “camp”. The source of “Tarih Andi”, describes the arrival of the Turkic detachment (led by its leader Yevluk) in Andi.⁷

The Turkic military organization apparently had some influence on social life, and especially on military life of the Avars. In this connection, it is interesting that the Avars were (and still are) divided into societies called “Bo” (literally, the army, the society,) - “Gyderil Bo”, “Hunderal Bo” (Bo of Gig, Hunzah provinces) etc. In the past, the word “Boi” was used to designate the division of Oguz into large tribes. Linguistic data fully admit such a borrowing, since in all derivatives and dialect forms of this word the root “bo” always remains unchanged. In addition, the absence of this word in the social terminology of the Ando-Tsez and in the other Dagestan languages, indicate the non-Dagestan origin of this word. This assumption is also supported by the fact that phonetically the word is not characteristic for the Avar language. The fact that in Turkic “bo,” as in Avar, means a specific community of people, most likely indicates precisely the Turkic language, from where this word passed into Avar.

The motifs, undoubtedly related to the Turks, were preserved in the Avar folklore. Among the Avars, a fairy tale about Dingir-Dangarch (or Dingir-Dagarch) is widespread. In this name it is customary to see a secularized deity, who in the past played a certain role in the religious representations of a particular people. For example, a similar phenomenon took place in relation to the ancient deity Dalai, which was once common to the Dagestanis and Vainakhs. Evidently, a similar evolution was also experienced by Dingir-Dangarch, in whose person one can see the common Türkic god Tengri.

One of the decisive forces on which the Muslims relied in the Central Avarisatn were of the Turkic origin the influence of them was strengthened with the adoption of Islam in Hunzah. It is no accident that Bayar, son of Avar King Surakat, in the struggle for the father's throne, lost through the fault of the first warriors of Islam in Avarastan, relied on those Christian elements, beginning with Tushin and Alan and ending with the local Hunzah nobility, whose adherence to Islam was, as the chronicler says, “an act of forced necessity”.

Attraction of the Turkic elements of the Serir was one of the links in that long chain of measures aimed at strengthening its political might (building powerful fortresses and “long” walls, adopting and introducing Christianity, establishing dynastic alliances with the rulers of Tbilisi and Derbent).

7 Mamajhan, Aglarov, *Andijcy: Istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie.*, Mahachkala 2004. s. 33-34.

The above examples show that in the Mountainous Dagestan, in particular in Avaristan, there are many materials that evidenced the presence of the Turkic elements here.

In this connection, the question arises: how did these Turkic elements turn out to be in Avaristan, in the center of Mountain Dagestan? "Oguzes" - nomadic Turkic tribes inhabiting the northeastern Mongolia - since the VIII century have begun to conquer the neighboring Western territories. In the XI th century, together with the closely related tribes, they invaded the pre-Islamic, Asian cultural World and established a huge Empire of the Seljuks.⁸

Tribes and detachments of the Turks began to penetrate into Transcaucasia, probably even earlier [9, p. 103]. The mass resettlement of them falls to the first half of the 11th century and is connected with the aggressive campaigns of the first Seljuk sultans. Soon after the Seljuks conquered Persia, their sultans, however, sharply changed their policy towards Oguzes. The Sultans, who were extremely worried about the center of the Oguzes in the cities of the Kaganate, "untied the arms" of the Oghuz in every possible way, actually pushing them to various military adventures. In the first half of the XI th century Oguzes in Transcaucasia are mentioned not only quite often, but apparently, they have become a decisive political force here. Bar Ebrej informs, that in 1040-1041. "they reigned in Azerbaijan".⁹ This information is also confirmed by *Tarih al-Bab* (History of Derbent), which reports on the fortification of the fortress of Yazidiye by Shirvan Shah Kubad, fearing the attack of the Turkic Guzes.¹⁰ It should be noted that in one of the largest villages of southern Dagestan, in the village of Akhty there is "Oguz cemetery." In southern Dagestan there is a village Okuz (modern Kurakh region). The etymology of this term in the light of the Turkic toponymy of Southern Dagestan begs of itself.

Oguzes, being caught by fate under the rule of the Seljuk rulers, had no choice but to engage in robbery, entering detachments organized by that social stratum known as "Gazi" or serving as mercenaries to various rulers. And this phenomenon has become massive. We can confidently say that in the XI-XII centuries it is hard to find any ruler, who refused the brave Oguz to serve him as his warriors¹¹.

8 Vasilij, Bartol'd, *Sochineniya*, Tom. I. CHast'. II. Moskva 1963, s. 549-552.

9 Rauf, Gusejinov, *Sirijskie istochniki ob Azerbajdzhane*, Baku 1960, s. 105.

10 Minorskij, *Istoriya Shirvana i Derbenda*, s. 56.

11 Vasilij, Bartol'd, *Sochineniya*. Tom. I. CHast' II, Moskva 1963, s. 537-580.

It is logical to assume that the rulers of Sarir, who in the Xth-XIth centuries AD conducted an active foreign policy and therefore interested in the creation of a strong regular army, willingly accepted the service of Oguzes who became famous in the East as excellent warriors. Al-Masudi wrote that “the Oghuz are the most brave of the Turks”.¹²

However, by attracting the Oguzes to the service of the Kings of Sarir, they set themselves another goal, namely, the solution of their internal problems. Oguzes, for example, were very suitable as punishers, in the role of which mercenaries usually appear. This fact seems to us reflected in the above mentioned saying “the Oguzes are coming!” The Oguz nobility, apparently, occupied a very privileged position at the court of the King of Sarir, as his personal guard and associates, opposing them to the local feudal nobility with their separatist tendencies.

Our little essay on the Turks in the Mountainous Dagestan would be incomplete if we did not explain the way of penetration into the Mountainous Dagestan. As is known, Oguzes appeared not only on the southern borders of Dagestan (i.e., in northern Azerbaijan) but also on one of the islands of the Caspian Sea.¹³ In IXth century they appeared on the lower reaches of the Volga and the Don rivers.¹⁴

Representatives of both these branches of the Oguzes could penetrate into the Mountain Dagestan and for such penetration there were quite well-known ancient ways. One of them is - Derbent, Tabasaran, Richa, Kumukh, and the other - to Western Dagestan through Andia or along the Sulak river through Chirurt, Akhatli-Irganay or via Kafir-Kumukh, Arkas-Arakany. Judging by the current state of study, it seems that the southern path seems more likely, because data on the presence of Oguzes in the Northern Caspian region are not yet known, while in northern Azerbaijan and in Derbent they left very visible traces. So, the above observed materials show that there sufficient evidences which indicate the Avar-Oguz contacts and existence of Oguz elements in ancient Avaristan, as well.

12 Al-Masudi, Luga zolota i rudniki dragocennykh kamnej, *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostej i plemen Kavkaza* (SMOMPK) Vyp. XXXVIII, . Tiflis 1908, s. 54.

13 Aleksandr, YAkubovskij, Voprosy ehtnogeneza turkmen v VIII-X vv, *Sovetskaya ehtnografiya*, № 3, 1947, s. 50.

14 Svetlana, Pletneva, Pechenegi, torki, polovcy v yuzhnorusskikh stepyah, *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, № 62. Tom. I, Moskva-Leningrad 1957, s. 164.

Bibliography

Aglarov, Mamajhan, *Andijcy: Istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie*, Mahachkala 2004. s. 33-34.

Al-Masudi, Luga zolota i rudniki dragocennyh kamnej, *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostej i plemen Kavkaza* (SMOMPK) Vyp. XXXVIII, . Tiflis 1908, s. 54.

Ataev, Dibir, *Nagornyy Dagestan v rannem srednevekov'e*, Mahachkala 1963, s. 210, 247.

Bartol'd, Vasilij, *Sochineniya*, Tom. I. CHast'. II. Moskva 1963.

Kayaev, Ali, Materialy po istorii lakcev // *Rukopisnyj Fond Instituta istorii, arheologii i ehtnografii DNC RAN*, F.1, D.144, s. 5-12.

Gusejnov, Rauf, *Sirijskie istochniki ob Azerbajdzhane*, Baku 1960, s. 105.

Malachihanov, Bagadur, *O proshlom Avarii*, Mahachkala 1928, s. 48.

Magomedov, Murad, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*, Moskva 1983, s. 245-257.

Magomedkhanov, Magomedkhan, *Dagestancy: vekhi ehtnosocial'noj istorii*, Mahachkala 1997.

Minorskij, Vladimir, *Istoriya Shirvana i Derbenda*, Moskva 1963, s. 98-99.

Pletneva, Svetlana, Pechenegi, torki, polovcy v yuzhnorusskih stepyah, *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, № 62, Tom I, Moskva-Leningrad 1957.

Satybalov, Alevdin, Social'no-politicheskie terminy tyurkoyazychnyh dokumentov ehpoi feodalizma v nekotoryh yazykah Severo-Vostochnogo Kavkaza, *Uchenye zapiski instituta istorii, yazyka i literatury DNC RAN*, Tom V, Mahachkala 1958, s. 105.

Yakubovskij, Aleksandr, Voprosy ehtnogeneza turkmen v VIII-X vv, *Sovetskaya ehtnografiya*, № 3, 1947, s. 50.

Günümüz Gürcistan'da Türk Dilli Okullar (Azerbaycan Ağzı)

Gülnara Goca Memmedli*

Giriş

Gürcistan, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bulunan, Türk milletinin içten dostu olan bir ülkedir. Tek millet, iki devlet olan Türkiye'nin de Azerbaycan'ın da hemen yanı başında bulunan Gürcistan hem de arazisinde yaklaşık 400.000 Türkü barındırdığı dolayısıyla bizim için stratejik önem taşımaktadır. Gürcistan'da Azerbaycan Türkçesinde kitaplar, gazeteler, dergiler, radyo verilişleri yayımlanmaktadır, Türklerin barındıkları yerleşim yerlerinin hemen hemen hepsinde Türkçe eğitim-öğretim gerçekleştirilmektedir.

Gürcistan'da Türk dilli eğitimin tarihi burada Türk unsurunun var olma tarihi kadar kadimdir¹. Gürcistan'da Türkçe okullaşma faaliyetleri tarihi 19. yüzyılın ortalarından başlar².

Gürcistan'da Azerbaycan Türkçesinde öğretim sürdüren okulların 100 yaşı tamamlamışları açılış yılları üzere şunlardır: 1847 - Tiflis, 1877 - Kızılhacılı, 1886 - Telav-Karacala, 1900 - Sarvan, 1901 - Arıklı, 1903 - Sadaklı, 1910 - Görarkı, 1912 - Tecis, 1913 - Sertçala-Muğanlı, 1917 - Bolnis-Kepenekçi, 1917 - Lök Candar, 1918 - Kacalar-Kosah.

Gürcistan'da Türkler için okulların en eskisi Tiflis şehir okuludur. Henüz 1816 yılından itibaren Tiflis'in Rus dilli okullarının, Tiflis Hayriye mektebinin müfredatlarına Türk dili dersleri de dâhil edilmiştir. 1828 yılı Eylül ayından 1830

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan/TÜRKİYE, gulnara59@gmail.com ORCID: 0000-0002-9942-2670

1 Not: 1920 yılına kadar Çarlık Rusya'sı mekânında Türkler kastedilerek, Tatar etnonimi de kullanılmıştır.

2 Gülnara Gocaeva, *Gürcistan Azerbaycanlılarının Eğitim Tarihi: Yüz Yaşlı Mektepler*, Global Print yayınları, Tiflis 2002; Osman Mert, "Gürcistan (Borçalı) Karapapakları-Terekemelerinin Eğitim Tarihine Dair", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 11/2, Erzurum 2004; Şüredin Memmedli, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Kalori yayınları, Tiflis 2006; Emrulla Paşayev, Nevruz Bayramov, Gülnara Gocaeva, *Gürcistan'da Azerbaycan Mektepleri*, Stamba Yayınları, Tiflis 2012, vd.

yılının yazına kadar Tiflis'te rehin Borçalı ağalarının rehin saklanan çocukları için "Emanetler Mektebi"nde Türkçe oku, yazı da ğretilmişti, Necabet (soylular) mektebinde, diğer şehir, kaza, Realnı okullarında da Türk yavruları okumuşlar ve orada Türk dili dersleri de verilmiştir. Kutaisi'de, Gori'de ve diğer kasabalardaki okullarda, özel pansiyonlarda da Türk dili ğretilmişti. Türklerden ötürü yeni tipli ilkokul olan Tiflis Aliye (şii mezhep) okulu 12 Aralık 1847 tarihinde 50 öğrenciyle oluřturulmuřtu³. Az sonra da meriye (Sünni mezhep) okulu teşkil edilmişti. Aliye okulu Tiflis'teki Aliye mezhep camisi bünyesinde, meriye okulu Tiflis'teki meriye mezhep camisi bünyesinde tesis edilmişti. Tiflis'te Türkler için hususi okul statüsü taşımış bu okulun teşkilinde Tiflis ahundu Muhammed Ali Selyanlı, nl yazarlar Abbaskulu Ağa Bakixanlı, Mirza Fethali Ahundzade önemli rol oynamışlardı. şu okulların ğretim programında Türk-Azerbaycan dili, Fars dili, Arap dili, Rus dili, muhtasar coğrafya, muhtasar tarih, hesap, Rus kanunmevzuatı, mahkeme yapısı ve kuralı, hsnhat, Kuran, şariat dersleri yer almıştı. Tiflis Aliye, meriye okullarının ünlü yetirmelerinden gazeteci Ahıskalı Ömer Faik Numanzade, Turancı şair Ali bey Hüseyinzade, yazar, şair Abdullah şaik, maarif teşkilatıları Samet Hacıalizade, Memmed Memmedov, Mirza Rıza Alizade, besteci Üzeyir Hacıbeyli ve başkalarını hatırlayabiliriz.

Gürcistan Türkleri arasında laik tipli eğitim-ğretim kurumlarının ilkleri olmuş Kızılhacılı, Karacala, Sarvan, Arıklı, Sadaklı, Görarkı, vb okullarda Gürcistanlı Türk aydınlar, çoğunlukla ğretmen seminariyasının (darlmuallimini) mezunları olmakla Ali Mirza Nerimanov, Başşalı Muharrembeyov, Cafer Ahundov, Habip Alizade, Halay İsmailov, Hasan Hmbetoğlu, Hasanpaşahan Yunuszade, Hüseyin Efendi Gaipov, Kıyas Sofuyev, Kulam Vahapov, Memmed Ağalarov, Mir Seyfeddin Seyidov, Mirza Cafer Kasımov, Mirza Rıza Alizade, Nadir Mağbaliev, Neriman Nerimanov, Osman Nasipov, Pirmemmed Ayvazoğlu, Seyfeddin Nasipov, Yahya Kaırov, Ziyad şerifov ve başkaları öğretmenlik yapmıřlardı⁴.

Günümüz Gürcistan Cumhuriyeti arazisindeki Türk dilli okulların temel hedefi, amacı ülkedeki Azerbaycan Türklerinin Gürcistan toplumuna bütünleşmesini sağlamaktan ibarettir.

Mevcut mevzuat doğrultusunda Gürcistan'da örgün ve yaygın eğitim iki tip olarak belirlenmiştir: genel eğitim ve meslek eğitimi. Gürcistan'da tam genel eğitimin  kademesi vardır: altı yıl süreli ilköğretim,  yıl süreli temel ğretim ve  yıl süreli ortaöğretim. İlköğretim ve temelöğretim her kes için zorunludur.

3 *Kaşkas (Kafkas)*, gazete, sayı 51, Tiflis 1847.

4 *Gürcistan Milli Arşivi*, 422, Kafkas Eğitim İdaresi fonu, dosyalar 1/7164, 1/10540, 2/4711.

Ülkedeki genel eğitim tipine ait olup, Azerbaycan Türkçesinde öğrenim veren okullar özelinde Gürcistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın resmi internet sayfasından aldığımız 2018 yılına ait ilgili güncel istatistik verileri, bilgileri paylaşmaktayız⁵.

Ortaöğretim Okulları

Gürcistan genel eğitim düzeninin birinci kademesi olan ilkokullar kamu hukuku tüzelkişi olarak 1.–6. sınıfları kapsar. Ülkede Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren okullar arasında yalnızca 1.–6. sınıflardan ibaret ilkokullar bulunmamaktadır.

Gürcistan genel eğitim sisteminin tam kademesi olan ortaöğretim okulları kamu hukuku tüzelkişi olarak içinde genel eğitimin her üç kademesini bir arada bulundurmakla genelde 1.–12. sınıflardan oluşur. Gürcistan'da bu tip okullar nüfus sayısı fazla olan köylerde faaliyet göstermektedir.

Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren temelöğretim okulları bulundukları yerleşim yerleri üzere aşağıdakilerdir:

Bolnisi ilçesi: Abdallı (Cavşaniani), Ağayurt, Arıklı (Nahidur), Darbaz, Fahrallı (Talaver) 1 sayılı, Fahrallı (Talaver) 2 sayılı, Geta (Gülever), İmirhasan (Savanet), Kepenekçi 1 sayılı, Kepenekçi 2 sayılı, Koçulu (Capala), Koşakilise (Arkevan), Kölagir (Tsurta), Mamhut (Saraçlı), Muhrana (Deştioğullar), Zol Güveç (Kveşi).

Dmanisi ilçesi: Aşağı Oruzman, Hamamlı, Kızılkilise, Yakuplu, Yırğançay, Yukarı Karabulak, Yukarı Oruzman.

Gardabani ilçesi: Aktekle, Candar, Gardabani 3 sayılı, Kalinin, Karacalar, Karatekle, Kosalı, Muğanlı, Nazarlı, Vahtangisi.

Lagodehi ilçesi: Genceli, Kabal 1 sayılı.

Marneuli ilçesi: Ağammedli, Alget 1 sayılı, 2 sayılı, 3 sayılı, Araplı, Aşağı Saral, Azizkend, Baydar, Büyük Muğanlı, Candar, Daştepe, Demye Görarkı, Hocornu, Huldere, İlmezli, Kaçağan, Kasımlı, Kepenekçi, Keşeli, Kırıklı, Kızılhacılı 1 sayılı, Kireç Muğanlı, Kosalı, Kullar, Kurtlar, Lecbeddin, Marneuli 1 sayılı, 3 sayılı, 7 sayılı, Marneuli 8 sayılı, Mollaoğlu, Sabirkend, Sadaklı 1 sayılı, 2 sayılı, Tekeli, Yukarı Saral.

Rustavi şehri: Rustavi 18 sayılı.

5 *Gürcistan Eğitim Kurumları Katalogu* (საგანმანათლებლო დაწესებულებების კატალოგი). Gürcistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı ağ sayfası.
http://catalog.edu.ge/index.php?module=school_info&page=detals&school_id=181
(18.05.2018).

Sagareco ilçesi: Düzeğrem, Lembeli, Yormuğanlı.

Telavi ilçesi: Karacala.

Tiflis şehri: 64 sayılı, 73 sayılı.

Zalka ilçesi: Ercivan Sarvan.

Temelöğretim Okulları

Gürcistan'da temel öğretim okulları kamu hukuku tüzelkişi olarak, genel eğitim sisteminin ilk iki kademesi olan ilkokulun 1.-6. sınıflarını ve temel okulun 7.-9. sınıflarını kapsar ve genelde 1.-9. sınıflardan oluşur. Gürcistan'da bu tip okullar nüfus sayısı nispeten az olan köylerde varlığını sürdürmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren temel öğretim okulları, bulundukları ilçelerde yerleşim yerleri üzere aşağıdakilerdir:

Bolnisi ilçesi: Hasanhocalı (Hidişguri), Hatisopeli, Muğanlı (Periz).

Dmanisi (Başgeçit) ilçesi: Bezekli, Dağarkılı, Geyliyen, İpnar, Kamerli, Kamışlı, Kızılhacılı, Pantiani (Armutlu), Seferli, Tunus.

Gardabani (Karayazı) ilçesi: Aşağı Kepenekçi, Gardabani 6 sayılı, Tazekend.

Lagodehi ilçesi: Kabal 2 sayılı, Uzuntala, Karacalı.

Marneuli ilçesi: Ahılilele, Akkula, Baytallı, Beytarafçı, Büyükbeyler, Hallavar, Hancıgazlı, İmir, Kızılhacılı 2 sayılı, Kirovka, Marneuli 7 sayılı, Tazekend, Ulaçlı.

Sagareco (Karaçöp) ilçesi: Muğanlı.

Tetricğaro (Akbulak) ilçesi: Kosalar.

Zalka ilçesi: Tecis.

İstatistik Verileri Açıklayınca

Günümüz istatistik katalog bilgilerinden görüldüğü üzere, Gürcistan'da Azeri çocukların öğretim gördükleri 114 okul faaliyettedir.

Türk dilli 114 okulun 79'u ortaöğretim okulu, 35'i temelöğretim okuludur.

Türkçe 2 okul ülke başkenti Tiflis'tedir.

İller üzere; Gürcistan'da Türk çocukların öğretim gördükleri okulların çok kısmı Türklerin en yoğun bulundukları Kvemo (Aşağı) Kartlı ilindedir, burada Türkçe okulların sayısı 102'dir. Okulların 10'u Türklerin Gürcü köyleriyle komşulukta bulundukları Kahet ilindedir.

İlçeler üzere; en çok okul ahalisinin 80 yüzdesini Karapapak Türklerinin oluşturdukları Marneuli ilçesindedir, burada 49 Türkçe okul vardır. 19 okul Bolnisi (Boluz), 17 okul Dmanisi (Başgeçit), 17 okul Gardabani (Karayazı) ilçelerindedir. 5 okul Lagodeh, 4 okul Sagareco (Karaçöp), 2'şer okul Tiflis şehrinde ve Çalka (Barmaksız) ilçesinde, 1'er okul Rustavi şehri, Tetritzgaro (Akbulak), Telav ilçelerindedir.

Gürcistan'da okullarda 28.064, yani yaklaşık 28.000 Azeri Türk öğrenci kayıttadır. Bu kadar öğrencinin 24.564'ü ortaöğretim okullarında, 3.500'ü temelöğretim okullarındadır. 10.746 öğrenci Marneuli, 4.750 öğrenci Gardabani, 3.824 öğrenci Bolnisi, 2.898 öğrenci Sagareco, 2.191 öğrenci Lagodehi, 1.785 öğrenci Dmanisi, 737 öğrenci Telavi, 96 öğrenci Zalka, 69 öğrenci Tetritzgaro ilçelerinde, 518 öğrenci Tiflis, 450 öğrenci Rustavi şehirlerindedir.

Öğrenci sayısı açısından daha kalabalık okulları böyle sıralayabiliriz:

- 1291 öğrenci - Yormuğanlı
- 1064 öğrenci - Lembeli
- 1030 öğrenci - Kosalı (Gardabani)
- 878 öğrenci - Sadaklı 2 sayılı
- 763 öğrenci - Gardabani 3 sayılı
- 737 öğrenci - Karacala
- 692 öğrenci - Karacalar
- 630 öğrenci - Sadaklı 1 sayılı
- 603 öğrenci - Keşeli
- 559 öğrenci - Arıklı
- 545 öğrenci - Nazarlı
- 514 öğrenci - Marneuli 3 sayılı
- 498 öğrenci - Bolnis-Kepenekçi 1 sayılı
- 496 öğrenci - Genceli
- 483 öğrenci - Alget 1 sayılı
- 450 öğrenci - Rustavi 18 sayılı
- 459 öğrenci - Muğanlı (Gardabani)
- 428 öğrenci - Yırğançay
- 424 öğrenci - Kosalı (Marneuli)

En kalabalık okul Karaçöp bölgesindeki Yormuğanlı okuludur. 21 dershaneye sahip bu okulda 1291 öğrenciye eğitim- ğretim verilmektedir.

Okulların çoğu 300–400 arası  ğrenci kapasitesine sahiptir.

2018–2019 eğitim- ğretim yılında ülke üzere Azerbaycan dilli okulların I. sınıflarında toplamda 3567 öğrencinin kaydı yaptırılmıştır. Bu kadar birinci sınıfılardan 1632’si Marneuli, 545’i Gardabani, 528’i Bolnisi, 355’i Sagareco, 315’i Dmanisi, 57’si Telavi ilçelerinin, 50’si Tiflis, 50’si Rustavi şehirlerinin, 25’i Zalka, 10’u TetriżĖaro ilçelerinin payına düşür. En çok birinci sınıf öğrencili okullar 135 öğrenciyle Yormuğanlı, 125  ğrenciyle Lembeli, 100  ğrenciyle Gardabani-Kosalı okullarıdır.

Bunların yanı sıra, Msheta ve Kaspi ilçelerinde yerli Türkler Gürcüce eğitim- ğretim almaktadırlar. Bu kapsamda Sihisdziri (Kaledibi) köyünde Gürcü dilli ortaöğretim okulunda 375 öğrenciye 50  ğretmen, Kaspi ilçesinin Sakadagiano (Tatuş Ğı) köyünde ortaöğretim okulunda 122  ğrenci ve 20  ğretmen, Msheta ilçesinin Mshaldidi (Armutlu) köyünde temelöğretim okulunda 46  ğrenci ve 14  ğretmen, Kaspi ilçesinin Ferma köyünde temelöğretim okulunda 189  ğrenci ve 18  ğretmen çalışmaktadır.

Gürcistan’da Türk  ğretmenlerin toplam sayısı 3.721’dir. En çok öğretmenin çalıştığı okullar 97 öğretmenle Bolnis-Kepenekçi 1 sayılı, 85 öğretmenle Gardabani-Kosalı, 84  ğretmenle Yormuğanlı, 79  ğretmenle Lembeli, 76  ğretmenle Sadaklı 1 sayılı okullarıdır. Okulların çoğunda 20–30 arası  ğretmen  ğretim faaliyetini sürdürmektedir.

Öğretim yöntemleri ve girişimcilikleriyle şöhret kazanmış, “Gürcistan’ın emektar muallimi” onursal unvanlarını kazanmış öğretmenlerden Abbas Kocayev, Abdulla Mustafaev, Aslan Mansurov, Celal Musaev, Celal Yedig rov, İdris Çırpanlı, İskender Mursakulov, İsmail Ekberov, İsmail İsmailov, Mustafa Aslanov, Roza Hudaeva, R vşen Hüseyinov, Sadık Süleymanov, Sedi Mikiev ve başkalarını sayıyla hatırlıyoruz.

Günümüz Türkçe okulların girişimci müdürlerinden:

Tiflis şehrinde: Selman Pirmemmedoğlu.

Bolnisi ilçesinde: Avtandil Memmedov, Bahaddin Hasanov, C mş d G lmemmedov, Feremez Celilov, Hidayet G y şov, İsmail Hosrov, Kıyas Bedelov, M seyip Kambarov, Nofel Aliev, Ramiz Memmedalizade, Vanahir Kahramanova, Ziyathan Serdarov.

Dmanisi ilçesinde: Asya Nasipova, Azer Aliev, Cavad İsaev, Hamlet Yusubov, İslam Memmedov, Maya Amirova, Mehdi Hacıev, Ramiz Ramazanov, Şahveled Nebiev, Vakıf Musaev.

Gardabani ilçesinde: Behram Sadıkov, Elhan Abdullaev, Elnara Memmedova, Elşad Hasanov, Gülçöhre Hüseyinova, Mahmut Mehdiev, Zamil Memmedova.

Kaspi ilçesinde: Şahali İsmailov.

Marneuli ilçesinde: Adil Şerifov, Ahmed Hacıev, Aytandil Efendiev, Ayet Göyüşov, Binali Aliev, Doluhan Abbasov, Dursun İsmailov, Elman Caferli, Eşref Tükenov, Ferman Kurbanov, Gülevatın Memmedova, Gülnara Dargallı, Halit İbadov, Hümbet Hüseyinov, Hüseyin Hüseyinov, İsa Han Aliev, İsmail Ferecov, İsmihan Memmedov, Lalezar Nasipova, Mahmud Memmedov, Mahmud Nasipov, Mehmedali Kurbanov, Meherrem Halilov, Mihman Musaev, Memmed Mirzaev, Memmed Yüzbaşov, Mesim Ayyazov, Musa Omarov, Musa Yusubov, Mülkedar İsmailov, Nureddin Abbasov, Nureddin Güryanov, Nureddin İsmailov, Tahir Genceyev, Vahid İbrahimov, Zal Veliev, Ziyaddin Seferov.

Msheta ilçesinde: Ekber Veliev.

Sagareco ilçesinde: Vakıf Ahmedov.

Telavi ilçesinde: Ayna Karakaşeva, Elza Aşırova.

Marneuli kentinde Gürcistan Ukrayna Uluslararası Üniversitesi'nin Şubesi de faaliyettedir.

2016 yılından Marneuli ilçe merkezinde Elit meslek kolejinin temsilciliği faaliyettedir ve burada kreş bakıcısı, muhasebeci ve ofis yöneticisi, dış teknisyeni, uygulayıcı hemşire ve hemşire asistanı, eczacı asistanı, bilgi teknolojisi uzmanı, banka kasiyer-operatörü meslekleri üzere uzmanlar hazırlanmaktadır.

Okullar gerekli, modern tipli araç-gereçlerle donanımlıdır. Çoğunda kütüphane, internet bağlantılı bilgisayarlar, yansıtıcılar, laboratuvarlar, spor meydanları, büfeler bulunmaktadır. Her yıl birinci sınıf öğrencilerine Gürcistan devletinin hediyesi olarak tablet-bilgisayarlar verilir.

Öğretim sürecinde Tiflis'in, kısmen de Bakü'nün yayınevlerinde hazırlanmış ders kitaplarından, ders araçlarından yararlanılmaktadır.

Gürcistan'daki Azerbaycan Türk okullarının son dönem mezunları en çok başkent Tiflis'teki İvane Cavakhişvili Devlet Üniversitesi'nde, İlya Devlet Üniversitesi'nde,

Tıp Üniversitesi'nde, Teknik Üniversitesi'nde, kısmen de diğer üniversitelerde eğitim-öğretim görmektedirler. Gürcistan üniversitelerinde tam devlet ödeneşiyle eğitim gören Azeri Türk öğrencilerin sayısı 2000'i aşkındır.

Gürcistanlı Azeri Türk öğrenciler Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde de vardır. İstanbul Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, Medeniyet Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Başkent Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Konya Selçuk Üniversitesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Kars Kafkas Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi, Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi, vb üniversiteler belli sayıda Borçalılı öğrencilerin diploma aldıkları veya hâlihazırda eğitimlerini devam ettirdikleri üniversitelerdir.

Sonuç

Gürcistan'da Azeriler veya Borçalı Karapapak Türkleri toplum içinde toplum, dil içinde dil, din içinde dil beslemektedirler. Onların kendi var oluşlarının en görsel kanıtı anadilinde eğitim-öğretim veren okullardır.

Bu okulların önemi o düzeyde büyüktür ki, onları eğitim-öğretim kurumları statüsü yanında, hem de kültür merkezi, müze, etnik, toplumsal dayanışma merkezleri olarak değerlendirmektediriz.

Kaynaklar

Eğitim Kurumları Katalogu (საგანმანათლებლო დაწესებულებების კატალოგი), *Gürcistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı ağ sayfası*, <http://catalog.edu.ge> (erişim 18.8.2018)

Gocaeva, Gülnara, *Gürcistan Azerbaycanlılarının Eğitim Tarihi: Yüz Yaşlı Mektepler*, Global Print yayınları, Tiflis 2002.

Gürcistan Milli Arşivi, klasör 422, *Kafkas Eğitim Dairesi Defterhanesi*, belgeler 1/7164, 1/10540, 2/4711.

Kavkaz (Кавказ / Kafkas), gazete, Tiflis 1847, sayı 51

Memmedli, Şureddin, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Kalori yayınları, Tiflis 2006.

Mert, Osman, “Gürcistan (Borçalı) Karapapakları-Terekemelerinin Eğitim Tarihine Dair”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2004, sayı 11/2.

Paşaev, Emrulla, Bayramov, Nevruz, Gocaeva, Gülnara, *Gürcistan'da Azerbaycan Mektepleri*, Stamba yayınları, Tiflis 2012.

http://catalog.edu.ge/index.php?module=school_info&page=detals&school_id=181 (erişim 18.05.2018).

Hosrov Bey Sultanov ve Onun Kafkas'ın Kurtuluşu Raporu

Hacali Necefoğlu*

Giriş

Azerbaycan İstiklal Beyannamesi'ni imzalamış 26 kişiden biri olan Hosrov Bey Paşa Bey oğlu Sultanov (Sultanzade), 10 Mayıs 1879 tarihinde Zengezur kazası Hacışamlı nahiyesi Kasımuşağı obasının, Kurthacı/Kurtgezi köyünde bölgenin nüfuzlu toprak ağası olan Ali Paşa Bey'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Hosrov Bey orta eğitimini Yelizavetpol (Gence) Gimnazyumu'nda, yüksek öğrenimini ise Odessa'daki "Novorossiysk" İmparatorluk Üniversitesi Tıp Fakültesinde almıştır^{1, 2}.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si tarafından, Kafkas Cephesi'nde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım için Kars, Erzurum, Batum vilayetleri ve Erivan (İrevan) guberniyasına Baş Müvekkil olarak görevlendirilen Hosrov Bey Sultanov'un, bölgede savaş mağduru birçok Müslüman'ın hayatını kurtarmasının yanı sıra, onların hakları uğrunda da mücadele verdiğini bilmekteyiz³.

1917 yılının şubat ayında, Rusya'da devrim sonucu Romanovlar Hanedanı'nın düşüşünden sonra oluşturulan Geçici Hükümet, Güney Kafkas yönetimi için Özel Transkafkasya Komitesi oluşturmuştu. Geçici Hükümet'in ilan ettiği Umum Rusya Müessisler (Kurucular) Meclisi seçimlerinde Güney Kafkas'tan milletvekili seçilen Hosrov Bey Sultanov, Meclis'in seçimi kaybeden Bolşevikler tarafından feshedilmesinden sonra, Güney Kafkas milletvekillerinin 14 Şubat 1918 tarihinde oluşturdukları Transkafkasya Seymi'nin 44 Müslüman Fraksiyonu üyelerinden biri

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi, Kars/TÜRKİYE, alineceff@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2901-3748

1 İltifat Əliyev, Tahir Behbudov. *İstiqlal Fədailləri - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri və Silahdaşları (1918-1920-ci illər)*. Mütərcim, Bakı 2013, s. 294-310.

2 Ziyadxan Nəbibəyli. *Sultan Bəy və Xosrov Bəy Qardaşları*, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2011, 224 s.

3 Xosrov Paşa Bey Soltanov, "Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi Hər bəzədələrə Yardım Şöbəsinin Fəaliyyəti", *Qardaş Köməyi*, Nurlar Yay., Bakı 2002, s. 110; İpək yolu Nəşriyyatı, Bakı 2012, 220 s.

olmuştu. 22 Nisan 1918'de Transkafkasya Seymi, Müslüman Fraksiyonu'nun teklifi ve ısrarı ile Güney Kafkas'ın Rusya'dan bağımsızlığını ilan ederek, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni oluştursa da; iç ve dış siyasette milli çıkar çatışmaları sonucu Gürcü temsilcileri Seym'den ayrılmış, 26 Mayıs'ta da Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Ertesi gün de Müslüman Fraksiyonu toplanarak Azerbaycan Milli Şurası'nı oluşturmuş ve Mehmet Emin Resulzade'yi Milli Şura Başkanı olarak seçmiştir. Toplantıda Azerbaycan Milli Şurası Yürütme Kurulu da belirlenmiştir. Başkanı Fethali Han Hoyski olan dokuz kişilik Yürütme Kurulunun üyelerinin biri de Hosrov Bey Sultanov idi. 28 Mayıs 1918 tarihinde Hosrov Bey Sultanov'un da iştirak ettiği toplantıda, Türk-Müslüman Dünyasında ilk demokratik cumhuriyet ilan edilerek ilk geçici hükümetin yapısı onaylandı. Böylece ilk hükümetin Savunma Bakanlığı (Harp Nazırı) görevi de Hosrov Bey Sultanov'a verildi. 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşınan Milli Şura ve Hükümeti ile Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa arasında oluşan ihtilaf sonucu; ertesi gün Milli Şura kendini feshetti ve Kurucu Meclis çağrılana kadar tüm yasama ve yürütme yetkilerini Fethali Han Hoyski'nin Başkanlığında kurulan İkinci Geçici Hükümet'e verdi. Bu hükümette de Hosrov Bey Sultanov Tarım Bakanı olmuştur. 15 Eylül 1918'de Bakü, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kolordusu birlikleri tarafından düşmandan temizlendi. Geçici Hükümet Bakü'ye yerleştikten bir ay sonra Azerbaycan Milli Şurası yeniden faaliyete başladı ve Kurucu Meclis çağırılması görevini üstlendi. 7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan'da yaşayan tüm halkların ve mevcut siyasi kuvvetlerin temsil edildiği, Müslüman Doğusu'nda dönemin en demokratik ilkeleri esasında oluşturulan yeni bir Parlamentonun açılışı gerçekleşti. Fethali Han Hoyski'nin Başkanı olduğu üçüncü kabinede Hosrov Bey Sultanov yeniden Tarım Bakanı olarak atandı⁴.

Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı askeri birliklerinin Güney Kafkas'tan çekilmesi ile bölgede Ermeni silahlı kuvvetlerinin etnik temizleme faaliyetlerinin artması, Zengezur ve Karabağ'da Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin başlaması ve Andronik'in silahlı çetelerinin yaptığı kanlı olaylar, Azerbaycan'ı Güney-Batı bölgesinde toprak kaybı tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosu 15 Ocak 1919 tarihli kararı ile Cavanşir, Şuşa, Cebraýıl ve Zengezur kazalarını kapsayan Karabağ Genel Valiliği oluşturarak Hosrov Bey Sultanov'u Karabağ Genel Valisi olarak atadı⁵. Hosrov Bey

4 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2004, s. 28-37.

5 *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı 1998, s. 194.

Sultanov'un çabaları sonucunda Ermenilerin aralıksız saldırıları, terör eylemleri önledi⁶. Hosrov Bey'in organize ettiği savunma birlikleri, Ermenileri Şuşa ve Hankendi'nde yenilgiye uğrattı⁷. Genel Valiliğin faaliyeti bölgede güvenliğin sağlanmasında önemli rol oynadı. Genel Vali Hosrov Bey Sultanov, ayrılıkçılara karşı kararlılıkla mücadele ediyordu⁸. 5 Haziran'da Ermeni Milli Şurası'nın Taşnak üyeleri, İngiliz komutanlığı temsilcilerinin gözetiminde Şuşa'dan Tiflis'e sürgün edildi. Ertesi gün ise Azerbaycan Taburu, Şuşa'nın Ermeniler yaşayan kısmındaki kışlaya yerleştirildi. Burada yapılan mitingde Ermeniler, Azerbaycan Cumhuriyet Hükümetini tanıdıklarını bildirdiler⁹. Hosrov Bey Sultanov somut eylemlerle beraber, Karabağ sorununun kesin bir biçimde çözümü için gereken tedbirleri hükümete arz etmişti¹⁰. Ermenilerin tüm itirazlarına, fitne ve fesatlarına rağmen Hosrov Bey Sultanov'un Karabağ Genel Valisi olarak atanmasının ne kadar isabetli olduğunu, Üzeyir Bey Hacıbeyov'un "Azerbaycan" gazetesinde (24 Haziran 1919 il) yayınladığı yazısından görüyoruz:

"Gerçekten de Hosrov Bey, Karabağ için en münasip bir reistir. Karabağ hayatına tamamen aşına olan bu zat, sağlam bir vücuda sahip olduğu gibi, sağlam ve selamet politika yürüten ve görevlendirdiği yerin genel çıkarını hususi surette göz önünde tutan bir zattır. Ermeniler Karabağ'da kasıtlı olarak suni huzursuzluklar çıkararak, Karabağ Genel Valisi'ni Baş Komutanlık gözündə lekelemek istiyorlar. Eğer Karabağ Müslümanları arasında büyük bir nüfuza sahip olan ve Ermeni cemaati tarafından dahi muhterem sayılan Hosrov Bey, Karabağ'ın yönetiminde olmasaydı; burası, Azerbaycan'ın cenneti hesap olunan bu yer çoktan cehenneme dönmüş, katli-kital ocağı olmuştu"¹¹.

28 Nisan 1920'de Rus Bolşevik ordusunun Azerbaycan'ı işgal etmesiyle, Azerbaycan Cumhuriyeti sukut etti. Hosrov Bey Sultanov Bakü'ye çağırılarak hapsedildi.

6 İsmayıl Musayev, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1998, s. 385.

7 Akif Nağı, "Ermənilərin İlk Ərazi İddiaları və Cümhuriyyət Dövrü", *Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah*. 7-ci elmi-əməli konfransının materiallar toplusu, Qanun, Bakı 2008, s. 15-24.

8 Həvva Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi, Bakı 2006, 150 s.

9 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2005, s. 133.

10 İsmayıl Musa, "Qarabağ General-Qubernatorluğunun Təşkili və Fəaliyyəti: Məqsədlər, Problemlər, Nəticələr", *Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah*, 8-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Bakı 2009, s. 87-96.

11 Şəmistan Nəzirli, *Topoqraf-General İbrahim Ağə Vəkilov*, Zaman nəşriyyatı, Bakı 2002, s. 66, 67.

Fakat Odessa'dan üniversite arkadaşı olan Azerbaycan Sovyet Hükümeti Başkanı Neriman Nerimanov'un müdahalesiyle hapisten kurtuldu¹².

Çeşitli kaynaklarda¹³ Hosrov Bey Sultanov'un 1923 yılında Türkiye'ye iltica ettiği yazılsa da, 1920 yılında İran'a geçtiği muhtemeldir¹⁴. Onun 1921 yılında Trabzon'da bulunduğunu, Azerbaycan SSC'nin Ankara Büyükelçisi İbrahim Ebilov'un 16 Kasım 1921 tarihli raporlarından¹⁵ öğreniyoruz:

"... Trabzon'a gelen karşı devrimciler Doktor Hosrov Sultanov başkanlığında güya Azerbaycan göçmenlerine, dağlılara ve yerli Türk fakirlerine yardım için sözde "hayır cemiyeti" teşkil etmişler. Cemiyet'in tüzüğüne göre, Anadolu'nun tüm sahil şehirlerinde ve Kars'ta şubeler açmak öngörülüyor. Bu karşı devrimcilerin hayırseverlik ve yardım kisvesi altında örgüt ağlarını tüm Türkiye'ye yaymak ve bunlar vasıtasıyla kara emellerini yönetmek istedikleri aşikârdır. Bu Cemiyet'in organizasyon komitesine, yerel Milli Savunma Komitesi'nden iki kişinin dâhil olduğunu kaydetmek gerekiyor. Bende olan güvenilir bilgilere göre, H. Sultanov'un Başkanlığında Cemiyet'in organizasyon komitesi ilk olarak organizasyona gereken bütçenin ayrılması için Türk Hükümeti'ne müracaat etmiştir."¹⁶

1924 yılında İstanbul'a gelen Hosrov Bey Sultanov, buradaki Azerbaycanlı siyasi muhacirleri örgütlemeye çalışmıştır¹⁷. Mehmet Emin Resulzade ile anlaşılamayan Hosrov Bey Sultanov (Türkiye'den yazdığı mektuplarında artık Sultanzade soyadını kullanıyor - H. N.); Azerbaycan Cumhuriyeti'nin muhaceretteki eski bürokrat ve askerlerini, Musavat Partisi'nden ayrılanları ve tarafsız Azerbaycan aydınlarını, Azerbaycan Milli Demokratik Cumhuriyet Partisi'nde birleştirmek içi uğraşmıştır¹⁸. İstanbul'da bulunan Kafkas muhacirlerinin liderleri ile Kafkas Konfederatları Bileşik Komitesi oluşturarak, Kafkas halklarının Rus esaretinden

12 Əliyarlı, *age.*, s. 305.

13 Əliyarlı, *age.*, s. 307; Məmmədova, *age.*, s. 100; Натиг Мамедзаде, "На Пути к Великой Миссии", *Region plus*, 1 июня 2017, с. 5-9.

14 Faiq Abdullayev, *Zəngəzur Aslanı - Aslan Bəy Sultanov*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2012, s. 286.

15 Джамиль Гасанлы, *История Дипломатии Азербайджанской Республики*, В трех томах, Том II, Москва, Изд. ФЛИНТА, Изд. НАУКА, 2013, с. 497.

16 *Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1920-1922)*, Sənədlər və Materiallar. Bakı, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, Orxan Nəşriyyatı, 2003, s 176, 177.

17 А. М. Топчибаши. *Парижский архив 1919–1940*. В четырех книгах. Книга третья 1924–1930. Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулиа и Р. Абуталыбов. Москва: Художественная литература, 2017, 720 с.

18 Топчибаши, *age.*, s. 9.

kurtarılması çalışmalarını sürdürmüştür¹⁹. 1926 yılında Kafkas ve Ukrayna halkları muhacir örgütlerinin Paris'te yayınladığı “Prometeus” (“Prométhée”) dergisinin kurucularından biri olmuştur²⁰. 1925'de de İran'a giderek orada bulunan muhacirleri Sovyetlere karşı örgütlemeye çalışmıştır²¹. 15 Temmuz 1926 tarihinde, Mehmet Emin Rasulzade ile birlikte İstanbul'da kurulan Kafkas İstiklal Komitesi'ne dâhil olmuştur²². 1934-1939 yıllarında “Kafkas” grubunda faaliyet gösteren Hosrov Bey Sultanov Mayıs 1940'da Kafkas Konfederasyon Konseyi'ni İstanbul'da kurulan şubesinde Azerbaycan'ı temsil etmiştir²³.

Almanların 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne savaş açmasıyla birlikte, Kafkas halklarında Moskova'nın hükümdarlığından kurtarılma umudu doğdu. 1920 yılından beridir devam eden Bolşevik işgalinin, kendi halkları üstünde yarattığı yıkımdan bahseden sürgündeki liderler, kendi vatanlarına yaklaşmakta olan savaşta üzerlerine düşecek sorumluluktan bahsetmekteydi. Bu sorumluluklardan biri de, Türkiye'deki faal Azerbaycan kuvvetlerinin seferber edilmesi için yapılacak olan örgütsel çalışmaydı. Azerbaycan'ın Sovyet işgalinden kurtarılacağını uman Hosrov Bey Sultanov, Almanya'nın Türkiye'deki Büyükelçisi Franz von Papen ile görüşerek ona, Türkiye'deki Azerbaycanlı muhacirlerin Kafkas'ın kurtuluşu için Almanlarla iş birliği yapabileceğine dair bir rapor sunmuştur²⁴. Franz von Papen'in 24 Kasım 1941 tarihinde üst yazı ile Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği “Azerbaycan Türklerinin Lideri Kafkas'ın Kurtuluşu Hakkında” konulu rapor, Almanya yenildikten sonra Alman Dışişleri arşivi içinde Sovyetler Birliğine getirilerek, birçok belge gibi Rusçaya çevrilmiştir. Anılan raporun Rusça çevirisi Rusya Federasyonu Devlet Arşivinde bulunmaktadır (Fond R-9401, opis 2, delo 100, list 381 - 386)²⁵. Belgede yazarın ismi geçmese de yazarın kendisini Bakü Müslüman

19 Топчибаши, *age.*, s. 171-249.

20 Георгий Мамулия, "Краткий очерк истории журнала «Прометей»", Nowy Prometeusz, nr 0, grudzień 2010, ss. 77-94.

21 Георгий Мамулия, Рамиз Абуталыбов, Страна огней, В борьбе за свободу и независимость, Политическая история азербайджанской эмиграции, 1920-1945 гг, “СБС”, Баку, 2014, 252-257.

22 Мамулия, Абуталыбов, *age.*, s. 258, 259.

23 Мамулия, Абуталыбов, *age.*, s. 560.

24 Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки — М.: Рипол классик, 2003, 336 с.

25 «Руководитель азербайджанских тюрок об освобождении Кавказа», перевод с немецкого, Копия, Германское посольство, Анкара, документ №А6032, 24 ноября 1941 года. <http://9may.ru/unsecret/m10011709> (Erişim: 01.11.2017).

Cemiyet-i Hayriyesi'nin Kafkas Cephesi'nde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği Baş Müvekkil²⁶, bağımsız Azerbaycan'ın ilk Savunma Bakanı ve de Karabağ Genel Valisi olarak tanımlaması, bu raporun kesinlikle Hosrov Bey Sultanov'a ait olduğunu kanıtlamıştır.

Raporda Alman - Sovyet savaşının Kafkas halklarında Sovyet köleliğinden kurtuluş ümidi yarattığını ve Alman ordularının başarıları sayesinde bu ümidin bir inanca dönüştüğünü yazan Hosrov Bey Sultanov, kendisini 20 yıldır halklarını komünizmin oluşturduğu dayanılmaz durumdan kurtarma yolu arayan Azerbaycanlı ulusal-özerkçilerden biri olarak tanımlıyordu. Bu savaş sonucunda halklarının komünist karabasanından kurtulacağını ve siyasi bağımsızlıklarına ulaşacağını düşündüklerini ve bu uğurda her şeyi feda etmeye hazır olduklarını bildiriyordu. Bu işte Türkiye'de bulunan faal Azerbaycanlı kuvvetlerinin seferber edilmesi için organize çalışmalar yapılmasının gerektiğini ve böyle çalışma için uygun ortamın bulunduğunu kaydeden Hosrov Bey Sultanov; Arpaçay'da 5000 Azerbaycanlının yaşadığı 60 köyün var olduğunu, Türk ordusunda da 60 kadar Azerbaycanlı subayın bulunduğunu yazıyor.

Raporda Almanlarla iş birliğinin zaruri koşulu olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması vurgulanmaktadır (Raporun Rusça çevirisinin sureti ve Rusçadan Türkçeye çevirisi ekte verilmiştir).

1941 Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın isteği ile Berlin'e gelen Mehmet Emin Resulzade, Hosrov Bey Sultanov ile birlikte Mustafa Vekilli'yi ve Miryakup Mehtiyev'i davet ederek, Azerbaycan'ın Bolşevik istilasından kuruluşu amacıyla "Azerbaycan Milli Komitesi"ni kurmuştur. Komite kamplarda bulunan Müslüman-Türk esirlerin durumunun iyileştirilmesi çalışmaları ile birlikte, Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması ve Sovyetler'in yenilmesi dâhilinde bu bağımsızlığa teminat vermesi yönünde, Alman Dışişleri ile görüşmeler yapıyordu²⁷. 1942 yılında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Berlin'deki "Adlon" otelinde düzenlediği Sovyet muhacirleri konferansına Hosrov Bey Sultanov'un da katıldığı bilinmektedir.

7 Ocak 1943 yılında vefat eden Hosrov Bey Sultanov, İstanbul Feriköy mezarlığında defnedilmiştir.

26 Betül Aslan. Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000, s. 412.

27 Xaləddin İbrahimli, Azərbaycan Mühacirəti Tarixi, ADPU nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 311, 312.

Kaynaklar

Abdullayev, Faiq, *Zəngəzur Aslanı - Aslan Bəy Sultanov*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2012.

Aslan, Betül, *Kardaş Kömeği (Yardımu) ve Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000.

Azərbaycan Cümhuriyyəti, Elm, Bakı 1998, s. 194.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C II/II, Lider nəşriyyat, Bakı 2005.

Azərbaycan–Türkiyə Münasibətləri (1920-1922), Sənədlər və Materiallar, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, Orxan Nəşriyyatı, Bakı 2003.

Əliyərli, İltifat, Behbudov, Tahir, *İstiqlal Fədailəri - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri və Silahdaşları (1918-1920-ci illər)*, Mütərcim, Bakı 2013.

İbrahimli, Xaləddin, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU nəşriyyatı, Bakı 2012.

Məmmədova, Həvvə, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi nəşriyyatı, Bakı 2006.

Musa, İsmayıl, “Qarabağ General-Qubernatorluğunun Təşkili və Fəaliyyəti: Məqsədlər, Problemlər, Nəticələr”, *Qarabağ Dünən, Bu Gün Və Sabah*, 8-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Bakı 2009.

Musayev, İsmayıl, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1998.

Nağı, Akif, “Ermənilərin İlk Ərazi İddiaları və Cümhuriyyət Dövrü”, *Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah*. 7-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Qanun, Bakı 2008.

Nəbibəyli, Ziyadxan, *Sultan Bəy və Xosrov Bəy Qardaşları*, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2011.

Nəzirli, Şəmistan, *Topoqraf-General İbrahim Ağə Vəkilov*, Zaman nəşriyyatı, Bakı 2002.

Soltanov, Xosrov Paşa Bey, “Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi Hərbbədələmə Yardım Şöbəsinin Fəaliyyəti”, *Qardaş Kömeği*, Nurlan Yay., Bakı 2002; İpəkyolu Nəşriyyatı, Bakı 2012.

Гасанлы, Джамиль, *История Дипломатии Азербайджанской Республики*. В трех томах, Том II, Изд. ФЛИНТА, Изд. НАУКА, Москва 2013.

Мамедзаде, Натиг «На Пути к Великой Миссии», *Region plus*, 1 июня 2017.

Мамулия, Георгий, “Краткий очерк истории журнала «Прометей»”, *Nowy Prometeusz*, nr 0, grudzień 2010.

Мамулия, Георгий, Абуталыбов, Рамиз, *Страна огней, В борьбе за свободу и независимость, Политическая история азербайджанской эмиграции, 1920-1945 гг.* “СБС”, Баку 2014.

«Руководитель азербайджанских тюрок об освобождении Кавказа», перевод с немецкого, Копия, Германское посольство, Анкара, документ №А6032, 24 ноября 1941 года. <http://9may.ru/unsecret/m10011709> (Erişim: 01.11.2017).

Соцков, Л. Ф., *Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки*, Рипол классик, Москва 2003.

Топчибаши, А. М., *Парижский архив 1919–1940*. В четырех книгах. Книга третья 1924–1930. Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. Художественная литература, Москва 2017.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN LİDERİ KAFKAS'IN KURTULUŞU HAKKINDA

Almancadan çeviri

Kopya

Alman Büyükelçiliği

No A 6032

Ankara

24 Kasım 1941

İçerik: Azerbaycan Türklerinin Lideri Kafkas'ın Kurtuluşu Hakkında

Azerbaycan Türklerinin İstanbul'da bulunan liderinin Kafkas'ın gelecekteki siyasi gelişmesi açısından ilgi çeken raporunu Size gönderiyorum.

Papen

Dışişleri Bakanlığına

Berlin

Aslına uygundur: (imza)

Rusya Federasyonu Devler Arşivi

FondP-9401

Opis2

Delo 100

List 381

Kopya № Pol. V 4791/41/

Alman-Sovyet savaşı Sovyetler tarafından köleleştirilmiş Kafkas halklarına kölelikten kurtulma umudu verdi. Bu umut Alman ordusunun başarıları arttıkça inanca dönüştü.

20 yıldır Azerbaycanlı ulusal-özerkçiler olan bizler, halkımız için komünizmin oluşturduğu dayanılmaz durumdan çıkış yolu arıyoruz. Mevcut durumda halkın fiziksel imhası ile birlikte ahlaki çöküşü onun varlığını tehdit etmektedir ve Alman-Sovyet savaşında, kurtuluşumuz ve bağımsızlığımız uğrunda bir mücadele görüyoruz. Bu mücadelede tüm arzu ve amaçlarımızı, Almanları desteklemek için yönetmeye hazırız. Bolşevik yönetimi terörünün sürdüğü 20 yıl boyunca on binlerce en iyi oğullarının yaşamını feda eden halkımız, kendilerini komünist karabasanından kurtarmak ve siyasi bağımsızlıklarını yeniden tesis etmek için her türlü fedakârlığa hazırdır.

Bu yıllarda Azerbaycan'da yaşayan insanlarımızla olan sıkı ilişkiler, halkımızla temas kurma ve ikili bilgi sağlama fırsatı verdi. Şimdi, Kafkasya'nın sınırlarına yaklaşan askeri olaylarla bağlantılı olarak bu temasın yeniden kurulması, Alman komutanlığıyla yeniden canlanan Azerbaycan halkı arasında aktif faaliyetin gereken anda koordine edilmesi için büyük önem ve güncellik arz eden bir mesele olmuştur. Anavatanla iletişimin yanı sıra

burada, yani Türkiye’de de uygun çalışmanın yapılması gerekmektedir. Bu çalışmanın iki yönü olmalıdır:

1. Türkiye’deki faal Azerbaycan kuvvetlerinin seferber edilmesi için örgütsel çalışma.

Bu görevin ilk maddesini gerçekleştirmek için, şimdi oldukça elverişli koşullar var. Sovyet hâkimiyetinin ve bununla birlikte Türkiye’nin varlığını her zaman tehdit eden Rus egemenliğinin çöküşünün yakınlaşması, Türkiye’nin asırlık hayalinin gerçekleşmesidir. Bu çöküş bağlamında Kafkas’ın Rusya’dan ayrılması ve bağımsız Kafkas devletlerinin yaratılması, gelecekte kuzeyden gelen olası bir tehdide karşı Türkiye için bir teminat olarak görünüyor. Onlar bu teminatı Alman ordusunun gücü ile elde etmeyi umuyorlar. Böylelikle, Türkiye’nin hayati çıkarları onu Almanya ile işbirliği yapmaya mecbur bırakıyor ve bu işbirliği de bizlerin, Azerbaycanlı ulusalcı vatanseverlerin özlemleri ve arzuları ile tam olarak örtüşmektedir. Ve bütün bunlara rağmen Türk siyasetinde bilinen bir kararsızlık gözlemleniyorsa da, bu durum öncelikle çok temkinli, ihtiyatlı ve barışsever bir kişiliğe sahip Türk Cumhurbaşkanı’nın karakterinden; ikinci olarak Türkiye’nin savaşan taraflardan birinin nihai zaferine kadar İngiltere ve Almanya arasında bir barışın yapılacağına ve bu durumda Türk tarafsızlığının korunmasının en yüksek siyasi fayda sağlayacağına olan ümidinden; son olarak da Türk iktidar dairelerinde İngiliz nüfuzunun henüz tamamen ortadan kalkmadığı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Ancak Alman ordusunun önemli başarılarının etkisi ve Türk askeri çevrelerinin baskısıyla, Türkiye hükümet çevrelerinde Almanya ile işbirliği arzusu giderek artmaktadır. Türk toplumunda Azerbaycan’a olan sempati de bu arzularda epey rol oynanmaktadır. Azerbaycan bu sempatileri, 20 yıl önce Türkiye’nin varlığının korunması uğrunda bağımsızlığını kaybetmesinin yanı sıra, Bakü’deki Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi’nin 1914-1918 savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş Türkiye vilayetlerindeki on binlerce Türk nüfusa verdiği büyük manevi ve maddi desteği sayesinde kazanmıştır. Bu destek sonucu o Türk nüfus hem açlıktan ölmekten hem de Ermeni çetelerince katledilmekten kurtulmuştur. O desteğin organizatörü, gerek Cemiyet-i Hayriye’nin Eski Baş Müvekkili olmasından, gerekse de bağımsız Azerbaycan’da ilk olarak birinci Savunma Bakanı, sonra da Karabağ Genel Valisi makamlarında bulunmasından dolayı, Türk hükümet çevrelerinde iyi tanınan bu satırların yazarı olmuştur. Bu durum bana, Türk siyasi çevreleri ve özellikle de askeri çevreleri ile yakın temasta bulunma fırsatı veriyor. Bunların arasında yüksek mevkilerde bulunan ve hatta beni memleketimden bile tanıyan birçok kişi var. Türkler ve Almanlar arasında siyasi ve askeri işbirliği kurma olasılığının, görevimizin ilk bölümü olan “Bolşeviklerden Türkiye’ye göç eden çok sayıdaki Azerbaycan nüfusu arasında aktif güçlerin örgütlenmesi” işini büyük ölçüde kolaylaştıracağını ve sadeleştireceğini söylemeye gerek yok.

Arpaçay nehri üzerinde 5.000 Azerbaycanlının yaşadığı 60 köy vardır. Ayrıca, ağırlıklı olarak Kars bölgesinde konuşlandırılan yaklaşık 300 partizan var. Türk ordusunda da yaklaşık 60 Azerbaycanlı subay bulunuyor. Aynı zamanda, Türk hükümetinin sayısız eski Azerbaycanlı, Çerkez ve Abhaz göçmenleri arasında asker celp etme kararı, itibarlı bir

askeri örgüt için büyük personel oluşturabilir. Böyle bir örgüt, Kafkasya'daki Alman askeri operasyonları sırasında gerektiğinde önemli bir rol oynayabilir.

Kafkas'ta toprak fetihleri ile hiç ilgisi olmayan Türkiye ve Almanya ile birlikte Kafkas'ın kurtarılması mücadelesine aktif katılımın, Kafkas'ın Anglo-Sovyet egemenliğinden kurtuluşunu daha da kolaylaştıracağı ve hızlandıracağını, ülkeyi büyük insan kayıplarından ve harabiyetten kurtaracağını ve Bakü petrol sanayisini imha edilmekten koruyacağını umuyoruz.

Moskova'nın düşüşünün ve Almanların Kafkas sınırlarına yaklaşmasının, Kafkas sorununu çözmek ve bağımsızlığımızı yeniden tesis etmek amacıyla Almanya ile işbirliğine yönelik Türk politikasının değişmesi için belirleyici unsur olduğuna inanıyoruz.

Biz Azerbaycanlı özerkçiler, egemenliğimizin tanınmasının Almanlarla işbirliğimiz için gerekli bir şart olduğunu düşünüyoruz.

Elbette, bağımsız Kafkaslar, kazananın hakkı olarak Alman etki çevresinde olmalıdırlar. Fakat Kafkaslar, bir Alman sömürgeşi biçiminde olursa, Kafkas halklarının tüm ulusal umutlarının çöküşünü temsil edeceklerdir. Böyle bir durumda sadece yeni efendi ortaya çıkar. Yani bir düşman yerine diğer bir düşman meydana gelir. Bu ikinci efendi kıyaslanamaz derecede daha iyi ve daha kültürlü olsa da, ama yine de efendi olacaktır. Özgürlüğü seven Kafkas halkı, tüm tarihi boyunca hizmetkâr rolüne yaklaşmamış ve her zaman özgürlüğü için savaşmıştır. Kafkas halklarının tarihsel yolu, İranlılara, Araplara, Türklere ve Ruslara karşı mücadelede verdikleri milyonlarca kurbanla doludur.

Almanya'nın bağımsızlığımızı tanıyacağından eminiz. Bizler ise, kendi tarafımızdan, bu rapor çerçevesinde hemen çalışmaya başlayacağız.

Ve hatta en nihayet Türkiye bu meseleye katılmazsa ve bizi engellerse, faal olarak elimizdeki tüm vasıtalarla Almanya'yı destekleyerek Anavatanımıza karşı görevimizi yerine getireceğiz. Bu koşullar altında çalışmak çok zor ve tehlikeli, fakat mümkün olacaktır. Kutsal görevimizden bizi hiçbir tehlike caydıramaz.

İşimizin organizasyonunun detayları her zaman özel bir raporda sunulabilir.

Çevirmen notu: İkinci bendi eksik.

Aslına uygundur: (imza)

Rusya Federasyonu Devler Arşivi

Fond P-9401

Opis 2

Delo 100

List 382, 383, 384, 385, 386.

Ekler

581
Перевод с немецкого

Копия

Германское посольство
И А 6032.

А н к а р а,
24 ноября 1941 года

Содержание: Руководитель азербайджанских турков
об освобождении Кавказа.

Направляю Вам доклад находящегося в Стамбуле
руководителя азербайджанских турков, представляющий
интерес с точки зрения будущего политического разви-
тия Кавказа.

П а п е н

В министерство иностранных дел
Берлин.

В е р н о: - *Гурендиша*

Копия к Н. Пол. У 4791/41.

Германско-советская война вселила надежду в порабощенные Советами народы Кавказа на освобождение их от рабства. Эта надежда по мере возрастания успехов германской армии переросла в убеждение.

Мы, азербайджанские национал-автономисты, каковыми мы являемся уже 20 лет, ищем для нашего народа выход из созданного коммунизмом невыносимого положения, при котором моральное разложение народа вместе с их физическим уничтожением угрожает самому существованию этого народа, и видим в германско-советской войне борьбу за наше освобождение и независимость. Мы готовы направить все наши желания и стремления на поддержку немцев в этой борьбе. Наш народ, который за 20 лет террора большевистского правительства принес в жертву десятки тысяч человеческих жизней лучших его сынов, готов и сейчас на какие угодно жертвы для освобождения от коммунистического кощмара и для восстановления своей политической независимости.

Тесная связь с нашим народом в Азербайджане, которая имела место в эти годы, дала нам возможность установить контакт с нашим народом и наладить двухстороннюю информацию. Сейчас, в связи с военными событиями, которые приближаются к границам Кавказа, восстановление этого контакта стало вопросом, имеющим большое значение и актуальность в деле достижения целей координации активной деятельности в нужный момент между германским командованием и возродившимся азербайджанским народом. Помимо связи с родиной, необходимо также и здесь в Турции провести соответствующую работу. Эта работа должна заключать в себе два момента:

1. Организационная работа для мобилизации находящихся в Турции активных азербайджанских сил.

Для выполнения первого пункта поставленной задачи сейчас имеются вполне благоприятные условия. Приближение падения советского владения и вместе с ним возможности падения русского господства, которое всегда угрожало существованию Турции, является осуществлением вековой мечты Турции. В связи с этим падением отделение Кавказа от России и создание независимых кавказских государств кажется Турции гарантией в будущем от возможной угрозы с севера. Эту гарантию они надеются получить силой германской армии. Таким образом сотрудничество с Германией диктуется Турции ее жизненно важными интересами и полностью совпадает с нашими чаяниями, чаяниями азербайджанских национал-патриотов. И если, несмотря на все это, в турецкой политике наблюдается известная нерешительность, то это объясняется, во-первых, характером турецкого президента, очень осторожного, осмотрительного и миролюбивого человека; во-вторых, надеждами на заключение мира между Англией и Германией до окончательной победы одной из сторон, при котором сохранение турецкого нейтралитета обеспечит ей максимум политических выгод и, наконец, тем, что в турецких правительственных кругах еще окончательно не исчезло английское влияние.

Однако, под влиянием значительных успехов германской армии и под давлением турецких военных кругов в правительственных кругах Турции все больше наблюдается стремление к сотрудничеству с Германией. Немалую роль в этих стремлениях играет также симпатия к Азербайджану в турецком обществе. Эти симпатии завоеваны Азербайджаном ценой потери его независимости 20 лет тому назад за спасение существования Турции, а также большой моральной и материальной под-

держкой, которую мусульманское благотворительное общество в Баку во время войны 1914-1918 гг. оказывало десяткам тысяч турецкого населения, проживавших тогда в оккупированных русскими областях Турции, чем они спасли тогда это турецкое население, с одной стороны, от голодной смерти, и с другой, от уничтожения армянскими партизанами. Организатором этой помощи был бывший главный уполномоченный благотворительного общества, автор этих строк, хорошо известный в турецких правительственных кругах как своей деятельностью в благотворительном обществе, так и своей дальнейшей политической работой на посту первого военного министра и позднее генерал-губернатора Карабаха в независимом Азербайджане. Это обстоятельство дает мне возможность поддерживать тесный контакт с турецкими политическими и особенно военными кругами, среди которых имеется много лиц, занимающих высокие посты и знающих меня еще по родине. Нечего и говорить о том, что возможность установления политического и военного сотрудничества между турками и немцами весьма облегчит и упростит первую часть нашей задачи и особенно организацию азербайджанских активных сил из числа многочисленного азербайджанского населения, которые эмигрировали от большевиков в Турцию.

На реке Арпачай имеются 60 деревень, населенные 5.000 азербайджанцев. Кроме этого, имеется около 300 партизан, которые дислоцируются главным образом в районе Марса. Около 60 азербайджанских офицеров находятся в турецкой армии. Вместе с этим решение турецкого правительства провести вербовку среди многочисленных старых азербайджанских, черкесских и абхазских эмигрантов создало бы большие кадры для солидной военной организации. Такая организация могла бы в нужный момент сыграть большую роль во время германских военных операций на Кавказе.

Мы надеемся, что активное участие в борьбе за освобождение Кавказа вместе с Германией и Турцией, совершенно незаинтересованных в территориальных завоеваниях на Кавказе, еще больше облегчит и ускорит освобождение Кавказа от англо-советского господства, сохранит страну от больших человеческих жертв и разорения и спасет нефтепромышленность Баку от уничтожения.

Мы уверены, что падение Москвы и приближение немцев к границам Кавказа является решающим фактором для изменения турецкой политики в направлении сотрудничества с Германией с целью разрешения кавказского вопроса и восстановления нашей независимости.

Признание нашего суверенитета кажется нам, азербайджанским автономистам, необходимым условием нашего сотрудничества с немцами.

Независимый Кавказ должен, конечно, по праву победителя находиться в сфере германского влияния. Но Кавказ представлял бы собой в форме немецкой колонии крушение всех национальных надежд кавказских народов. Появился бы только новый господин, т.е. один враг вместо другого, второй несравненно лучше и культурнее, но все же господин. Свободолюбивый кавказский народ в продолжении всей его истории не подходил к роли слуги и всегда боролся за свою свободу. Исторический путь кавказских народов усеян миллионами жертв, понесенных им в борьбе с персами, арабами, турками и русскими.

Мы уверены, что Германия признает нашу независимость. Мы же, со своей стороны, готовы немедленно приступить к работе в рамках настоящего доклада.

И даже, если Турция, в конце-концов, не примет участия в этом вопросе и будет чинить нам препятствия, мы выполним

наш долг перед родиной тем, что мы активно всеми имеющимися в нашем распоряжении средствами будем поддерживать Германию. Работа в таких условиях будет очень трудной и опасной, однако возможной. Никакие опасности не могут удержать нас от нашей святой обязанности.

Подробности организации нашей работы могут быть представлены в любое время в особом докладе.

Примечание переводчика: Второй пункт отсутствует.

В е р н о: *Гр. Гр. Гр. Гр.*

Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları

Hayrettin İhsan Erkoç*

Eski Türk ve Moğol devletlerinin teşkilatı üzerine çalışan uzmanlar arasında, *Kağan* (*Ḳaḡan*) ve *Han* (*Ḳan*, *Ḥan*) unvanlarının maiyeti ile birbirleriyle olan ilişkileri konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu mesele, Türk (Göktürk, Tujue 突厥) Kağanlığı'ndaki¹ *Küçük Kağan* (*Ḳüçik Ḳaḡan*) unvanı eklendiğinde daha da zor bir duruma girmektedir. Konu üzerinde çalışan uzmanların bir kısmı, *Kağan* ve *Han* unvanlarının esasında aynı olduğunu savunurlarken bir kısmı ise bu iki unvanın derece olarak farklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çalışmamızda, bu unvanlarla ilgili çeşitli dönemlerden örnekleri inceleyerek bu unvanların kullanımlarının zaman içerisinde nasıl bir değişiklik geçirdiğini ortaya koyacağız.

Daha önce yaptığımız bir çalışmada, *Kağan* ile onun İslamî kaynaklardaki muadili *Hakan* (*Ḥākān*) unvanlarının tarihî kaynaklara göre Rouranlar 柔然 (Ruanruan 蠕蠕), Togonlar (Tuyuhun 吐谷渾), Tabgaçlar, Türkler (Göktürkler), Türgişler, Kırgızlar, Tegrekler (Tiele 鐵勒), Uygurlar, Hazarlar, Karluklar, Avarlar, Bulgarlar, Soğdlular, Abbasî hizmetindeki Türkler, Kitanlar, Kimekler, Ruslar, Karahanlılar, Gazneliler, Naymanlar, Moğollar ve Osmanlılar tarafından kullanıldığını göstermiştik.² Yine aynı çalışmamıza göre ise, *Han* unvanına tarihî kaynaklara göre Avrupa Hunlarında, Heftalitlerde, Türklerde (Göktürkler), Uygurlarda, Kırgızlarda, Tuna Bulgarlarında, Hazarlarda, Karahanlılarda, Karluklarda, Kıpçaklarda, Peçeneklerde, Gaznelilerde, Harezmşahlarda, Tatarlarda, Kereylerde (Hereid, Kereyit), Naymanlarda (Naiman), Betekinlerde, Merkitlerde (Mergid), Kara Kitanlarda (Karahitaylar), Gurlularda ve Hindistan'da görev yapan Türklerde, Delhi Sultanlığında, Selçuklular ile Oğuzlarda, Moğollarda, Osmanlılarda, Tatarlarda, Safevîlerde, Babürlülerde, Oyratlarda ve Azerbaycan'da

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr ORCID: 0000-0003-0797-6500

1 Türkiye'de genellikle *Göktürk*, *Köktürk* ve benzeri şekillerde adlandırılan bu halk ile onun kurduğu devletten, çalışmamızda genellikle *Türkler* ve *Türk Kağanlığı* olarak söz ettik. Diğer Türk devletleri ve halkları söz konusu olduğunda ise çalışmamızda *Eski Türkler* ve *Türk halkları* terimlerini kullandık.

2 Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 23-35.

rastlanılmaktadır.³ *Kağan* ve *Han* unvanlarının etimolojisi hakkında Türkçe, Çince, Korece, Soğdça ve Moğolca kökenli olabileceğine ilişkin bugüne kadar pek çok farklı görüş öne sürülmüştür.⁴

Ramstedt, *Kan*'ın (*Han*) Moğolcada ve Türkçede “Fürst (Bey), Khan (Han)”, *Kağan*'ın (*Kağan*) ise “Kaiser (İmparator), Grosskhan (Büyük Han)” anlamlarında iki farklı unvan olduğunu öne sürmüştür.⁵ Barthold, *Han*'ın *Kağan* unvanının kısaltılmış biçimi olduğunu düşünmüştür.⁶ Orkun, *Han* unvanının derece olarak *Kağan*'dan daha düşük olduğunu ileri sürmüştür.⁷ Doerfer, her iki unvanı ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve bunları aynı madde içerisinde ele almış, Orkun'un görüşünü kabul etmeyerek söz konusu unvanların birbirlerinin yerine kullanıldığını göstermiştir.⁸ Clauson'a göre *Kan* (*Han*) unvanı ilk zamanlarda, yani Türk Kağanlığı döneminde, *Kağan* (*Kağan*) unvanının muadili olarak kullanılmıştır; ancak ona göre, bu iki unvan arasındaki etimolojik ilişki karanlıktır.⁹ Taneri'ye göre, göçebe Türk devletlerinde devletin başında *Kağan* bulunurken kendisine bağlı oymakların başına da akrabalarını atayarak onlara *Han* unvanını verirdi. *Han* unvanının “büyük hükümdar” karşılığını kazanması, sonradan olmuştur; ona göre *Han*, “bağımsız yönetici” demektir. Ancak kendisi de Türk (Göktürk) hükümdarlarına *Kağan* denildiği kadar *Han* da denildiğini, yani bu ikisinin Türk

3 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 88-96.

4 Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 84-86; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 134-135; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965, s. 176-179 (no. 1161); Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 24, 96. Taner'e göre, *Han* sözcüğünün dişi hâli *Hanum* (*Hanum*) ya da bazı lehçelerde *Hanış*'tır; bugünkü Türkiye Türkçesinde yer alan *Hanum* sözcüğü de *Han*'ın dişi çekimli hâlidir (Aydın Taneri, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 517). Bu duruma başka bir örnek olarak da *Beg* sözcüğünün dişi çekimlisinin *Begüm* olmasını verebiliriz. Gülensoy ise, *Hanum* sözcüğünün Eski Türkçede “akrabalık bildiren ad; baba, peder” anlamına gelen **kang* (*kaŋ*) sözcüğü ile (*u*)m ekinin birleşmesiyle (**kang* + (*u*)m > **kanum* > *hanum* > *hanum*) oluştuğunu öne sürmüştür (Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Etimolojik Sözlük Denemesi)*, I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 403).

5 G.J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 55 (1951), s. 61-62.

6 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 136.

7 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 836.

8 Doerfer, *age.*, III, s. 141-179 (no. 1161).

9 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 630.

Kağanlığında aynı düzeyde sayıldığını belirtmiştir.¹⁰ Donuk ise, bu konuda ileri sürülen görüşleri bir araya getirmiştir. Örneğin, László'ya göre Türk halkları arasında her ikisi de aynı rütbeyi karşılıyor olabilir. Caferoğlu ise, *Kağan* unvanının *Ķan-ġan* (*Qan-ġan*) ya da *Ĥan-ġan* (*Xan-ġan*) biçiminde iki birleşik sözcükten oluştuğunu, bunun “Hanlar Hanı” anlamına geldiğini, *Han* unvanının Türkler (Göktürkler) tarafından yalnız bir boy beyi için kullanıldığını ileri sürmüştür. Ona göre, Eski Türkler arasında *Kağan* unvanı kullanılmadığı zamanlarda *Han* unvanı kullanılıyordu; *Han*, boy beylerinin unvanı idi. Ögel ise bunun tam tersini savunmuştur. Ona göre Eski Türkler, bütün dünyaya hâkim oldukları kabul edilen büyük imparatorlara *Ķan* (*Han*) derlerdi; daha küçük hanlar için ise *Kağan* unvanı kullanılıyordu. Giraud'ya göre “hükümdar” anlamında kullanıldığında *Han*, belirli bir kişi (hükümdar) kastedildiğinde de *Kağan* unvanı tercih ediliyordu. Donuk'a göre ise, genel olarak Eski Türklerde *Hakan* (*Kağan*) “imparator” ya da “kayzer” unvanını, *Han* da “kral” unvanını karşılıyordu; *Kağan*, *Han*'dan daha üstündü. Ancak Donuk, kimi zaman *Han* ve *Kağan* unvanlarının birbirlerinin yerine de kullanıldığını belirtmiştir.¹¹ Karaağaç, Eski Türkçedeki *қағ* (“baba”) ve *қам* (“kam/şaman, büyücü, hekim”) gibi kelimelerin, köken olarak *қан* ve *қаған* ile bağlantılı olduğunu düşünerek bunların hepsini “baş” ve “büyüklik” kavramlarının üyeleri arasında saymıştır.¹² Gülensoy, Türkçe-Moğolca *қаған* sözcüğünün *қаған* > *қа'ан* > *қаан* > *қән* > *қан* > *хан* şeklinde dönüştüğünü ve kökeninin Ana Altaycaya kadar gittiğini ileri sürmüştür.¹³ Konuyla ilgili çalışmalara yer veren Şirin User, *Ķan*'ın *Kağan*'ın büzülmeye (*contraction*) uğramış biçimi olması gerektiğini belirtmiş ve Eski Türkçede buna benzer başka bir örneğin (*қағадас* ve *қадағ*) olduğunu göstermiş, *Kağan* ile *Ķan*'ın anlam olarak aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Alyılmaz ise, *Kağan* unvanının *ақа* (“büyük, büyük ağabey”) ve *қан* (“han”) kelimelerinin birleşimiyle (**ақа + қан* > **ақа + ġан* > *қаған*) ortaya çıkmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmüştür. Ona göre, her ne kadar *Kağan* ve *Han* arasında anlam farkı

10 Taneri, age., s. 517-518.

11 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 24-25, 27; René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu - İltiş, Kağan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 106.

12 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygar Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 128.

13 Gülensoy, age., I, s. 403.

14 Şirin User, *Köktürk ve Ötüken...*, s. 127-128; Hatice Şirin User, “Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi - Ankara: 11-15 Eylül 2006 - Kongreye Sunulan Bildiriler* 3. Cilt, *Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 605-607.

bulunsa da Eski Türk yazılı belgelerinde bu unvanlar zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu durum da söz konusu iki kelimenin arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.¹⁵ Bu konudaki çeşitli çalışmalara Doerfer, Donuk ve Şirin User gibi atıflar yapan Aydın, *Kağan* ve *Ķan* sözcüklerinin aynı yazıtlarda hatta aynı satırlarda görülmesi nedeniyle Gülensoy'un etimolojisini kabul etmemiş ama bu iki unvan arasında bir ilişki olduğunu belirtmiştir.¹⁶

Çalışmamızda bizi ilgilendiren konu, Türk Kağanlığı'nda ve bu dönemde Türk halklarında *Kağan* (*Ķağan*) ve *Han* (*Ķan*) unvanlarının aynı telakki edilip edilmediği, ayrıca sonraki dönemlerde bu durumun nasıl değiştiğidir. Türkler (Göktürkler), kendi hükümdarlarına *Kağan* NGK (Çin kaynaklarında genellikle *Kehan* 可汗)¹⁷

15 Cengiz Alyılmaz, "Moğolistan'da Bulunan (Kök)Türk Harfli Yeni Bir Yazıt Parçası", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18 (*Festschrift in Honor of Talat Tekin*) (2008), s. 54-55.

16 Aydın, *Taşa Kazınan...*, s. 84-86; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 134-137.

17 Çalışmamız sırasında, Çin kaynaklarında Türk (Göktürk) kağanları için yalnızca *Han* 汗 karakterinin kullanıldığına rastlamadık. Bu kaynakların ilk yazıldıkları dönemden sonra oluşturulan nüshalarında ve günümüzde kullanılan modern basımlarında, Türk hükümdarlarının unvanının neredeyse her zaman *Kehan* 可汗 olarak yazıldığı görülmektedir. Ne var ki, 7. yüzyılın ortalarına kadar Turfan'ı (Koço/Koçu, Gaochang 高昌) yöneten Qu 麴 Ailesi'nin döneminden kalan Çince elyazması belgelerde, Türklerin *Kağan* unvanı daha farklı olarak *Kehan* 珂寒 şeklinde yazılmıştır. Kasai, bu biçime 60 TAM 307: 4/2a, 60 TAM 307: 4/3a, 60 TAM 307: 5/1a, 60 TAM 307: 5/4, 60 TAM 329: 23/1-2, 69 TAM 122: 3/2, 72 TAM 155: 36, 38, 72 TAM 171: 10a, 12a-18a, 73 TAM 517: 04/8-1 ve 73 TAM 517: 04/8-3'te rastlandığını belirtmiştir (Kasai Yukiyo, "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th -9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tijue* 突厥", *Studies on the Inner Asian Languages*, XXIX (2014), s. 62-63, 121). Her ne kadar Çinliler Türklerin bu unvanını genellikle iki heceli yazmışlarsa da, bunun şu andaki bilgilerimizin ışığında tek bir istisna olabilir. Batı Türk Kağanlığı'nın topraklarındaki topluluklardan oluşturulan On Ok boy birliğini meydana getiren boylardan bir tanesinin adı, Çin kaynaklarında *Basaigan* 拔塞幹 şeklinde verilmiştir (*Jiu Tangshu* 194B.5186; *Tongdian* 199.5459; *Xin Tangshu* 215B.6061). Bu boy adının Türkçesini Harmatta *Barskhān* (*Barshān*), Beckwith de *Barskan* olarak tespit etmişlerdir (Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1993, s. 210; J. Harmatta, "Irano-Turcica", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (1972), s. 270). *Barshān* ya da *Barsgan* (Eski Türkçede "Pars Han" demektir, bkz. Clauson, *age.*, s. 368, 630), İslami coğrafya eserlerinde adı geçen ünlü bir Orta Asya şehridir (*Hudūd al-'Ālam 'The Regions of the World': A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, çev. V. Minorsky, Oxford University Press, London 1937, s. 486; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 290). Gömeç'e göre ise, *Basaigan*'ın esas şekli *Başkan*'dır (Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 124, 205). Ancak, *Basaigan*'ın Orta Çince okunuşları *Başkan* değil *Barskan* sesini yansıtmaktadır. Pulleyblank'e göre, bu adın Erken Orta Çince okunuşu *bait-sj^h-kan^h* ve *be:t-sj^h-kan^h*, Geç Orta Çince okunuşu da *pfiat-sj^h-kan^h* biçimindedir (Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991, s. 27, 103, 271). Baxter, bu adın Orta Çince okunuşunu *bet-sojH-kanH* olarak yeniden canlandırmıştır (William H. Baxter, *An Etymological*

demoşlerdir. Türk Kağanlığı'nın yönetim yapısına bakıldığında, devletin en tepesinde *Büyük Kağan* (Eski Türkçe *Uluğ Kağan*, Çince *Da Kehan* 大可汗, Soğdça *mz'yx x'γ'n*) unvanlı bir hükümdar olduğu görülmektedir. Ancak zaman zaman Türklerde aynı anda birden fazla kağanın olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, *Tongdian*'deki 通典 *Türk Bölümü*'ne ve *Cefu Yuanguai*'ye 冊府元龜 göre Türklerin (Tujue 突厥) rütbelerinin sıralamasında *Yabgu*'dan (*Yehu* 葉護) daha aşağıda yer alan kağanlar da vardır; evde kalan büyük ailelerin, yani memur olmayan ailelerin birbirlerine *Yi Kehan* 遺可汗 dedikleri de görülmektedir. Türkler “ev” için *Yi* 遺 sözcüğünü¹⁸ kullanmışlardır, bu unvan da “Ev Kağanı (*Wu Kehan* 屋可汗)” anlamına gelmektedir. Bu unvanın Türkçe karşılığı *Eb Kağan* NGKb yani *Ev Kağan* olmalıdır. Bunun dışında, Türklerin *Küçük Kağan* (Eski Türkçe *Küçük Kağan*, Çince *Xiao Kehan* 小可汗)¹⁹ şeklinde bir unvan kullandıkları da görülmektedir. Merkezde

Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000], 2000, s. 2, 39, 118). Schuessler ise, bu adın Orta Çince okunuşunu *bwāt-sâi'-kân'* ve *bât-sâi'-kân'* şekillerinde vermiştir (Axel Schuessler, *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese: A Companion to Grammata Serica Recensa*, University of Hawai'i Press, Honolulu 2009, s. 111, 237, 252). *Basağan*'ın Türkçesini *Barskan* ve *gan* 幹 karakterinin karşılığını *Kan* olarak kabul edersek söyleyebiliriz ki, şimdilik bildiğimiz kadarıyla Türk Kağanlığı döneminde *Kan* (*Han*) unvanı için Çin kaynaklarında *Kehan*'dan (可汗/珂寒) ayrı olarak kullanılan tek biçim, bu sunduğumuz örnektir. Ayrıca, Miran harabelerinde bulunan ve British Library'deki Sir Aurel Stein Koleksiyonu'nda saklanan Or.8212/76 numaralı (eski numarası M.I. xxxii, 006) elyazması belgede, A Fragmanı'nın A Yüzü'nün 16. satırında *Bars Kan Sayun* NuhSNKSRB adında bir komutandan söz edilmiştir (Or.8212/76(1); Orkun, *age.*, s. 257; Vilhelm Thomsen, “Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish “Runic” Script From Miran and Tun-huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1912), s. 186, 188; Fikret Yıldırım, “Kâğda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler”, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğda Yazılı Runik Belgeler*, haz. Igor Kormuşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2016, s. 518, 521). Aynı belgenin B Fragmanı'nın A Yüzü'nün 9. satırında, *Kürebir Uruyu Sayun* NuhSu:uhRu:riberük şeklinde bir unvan geçmektedir (Or.8212/76(2); Orkun, *age.*, s. 258; Thomsen, *age.*, s. 187-188; Yıldırım, *age.*, s. 519, 521). *Kürebir* riberük, bilindiği üzere Uygur uruğlarından (oymak/aşiret) birisidir (Erkin Ekrem, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri - 5. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 204, 217). *Bars Kan Sayun*'daki *Bars Kan*, *Kürebir* gibi bir boy adı olabileceği gibi, bir kişinin unvanı da olabilir; bu konuda kesin bir karara varmak şimdilik zordur.

- 18 Pulleyblank, *yi* 遺 karakterinin Erken Orta Çince okunuşunu *jwei*, Geç Orta Çince okunuşunu da *yyj* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *age.*, s. 366). Baxter'a göre, bu karakterin Orta Çince okunuşu *ywiy* biçimindedir (Baxter, *age.*, s. 162). Schuessler ise, söz konusu karakterin Orta Çince okunuşunu *jwei* olarak vermiştir (Schuessler, *age.*, s. 312).
- 19 Taşağıl, *Tongdian* çevirisinde *İ-yen-wu* olarak verdiği *Yi Kehan* unvanının, *Küçük Kağan*'ın karşılığı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 117). *Cefu Yuanguai*'deki *Yi Kehan* ifadesini de Taşağıl yine *İ-yen-wu* şeklinde vermiştir (Taşağıl, *age.*, s. 138).

oturan Büyük Kağan'ın dışında, devleti oluşturan halklar ve boylar da, merkezden atanan görevliler ya da Büyük Kağan'a bağlı beyler tarafından yönetilmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla, taşra yönetiminde 552'den 744'e kadar süren standart ve kesintisiz bir yönetim biçiminin var olduğunu söylemek biraz zordur. Örneğin, 6. yüzyılın ikinci yarısında devletin toprakları, hepsi de Ötüken'deki Büyük Kağan'a bağlı olan Küçük Kağanlar arasında paylaştırılmıştır. Öyle ki kimi zamanlar aynı anda yedi tane Küçük Kağan'ın var olduğu görülmektedir. *Küçük Kağan* unvanı, devletin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş, ancak 7. yüzyıldan sonra eskisi kadar çok miktarda kullanılmamıştır. Kimi zamanlarda Türkler, bazı halkları ve bölgeleri Yabgular ve Şadlar aracılığıyla yönetmişlerdir ki bu kişiler de genellikle hanedandan seçilmişlerdir. Hatta Toharistan Yabguları gibi bazı Yabgu aileleri, Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra bile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kimi zamanlarda, devlete bağlı toplulukların yönetilmesi konusunda Şadlar daha ön planda olmuşlardır. İllig Kağan'ın (Xieli Kehan 頡利可汗) dönemindeki (620-630) gibi kimi zamanlarda Türkler, kendilerine bağlı toplulukların bir bölümünün başına *Küçük Kağan* atarlarken, kimi toplulukların başına *Şad*, *Tigin* ve *Tudun* atamışlardır; ya da bir Küçük Kağan yalnızca bir halkı yönetirken başka bir Küçük Kağan'ın yönetimi altında birden fazla halk olabilmıştır. *Çor*, *İlteber*, *İrkin*, *Tudun* ve *Toygun* unvanını taşıyan yetkililer de devlete bağlı toplulukların başına atanarak, bu boyları Büyük Kağan'ın adına yönetmişlerdir. Tudunlar kimi zaman doğrudan doğruya merkezi temsilen bağlı halkları idare etmişler, ya da merkezi temsilen yalnızca vergi ve maliye denetimi işleriyle uğraşmışlardır. Esas Türk halkını (*bodun*) oluşturan boyların başında ise, *Beg* unvanını taşıyan reisler (beyler) vardır. Kimi zamanlar, karşımıza düzenli bir merkez-sol kanat-sağ kanat üçlemesi çıkmaktadır ki buna ilişkin elimizde pek çok örnek vardır. Ancak kimi zamanlarda merkezin, sol kanadın ve sağ kanadın da dışında, başka taşra idarecilerinin varlığı görülmektedir. Kısacası, kağanlığın taşra yönetiminde standart bir uygulama bulunmamaktadır.²⁰

KTY'nda ve BKY'nda *Kan* unvanına rastlanılmamaktadır. I. TY B1-3'te Türklerin kendi hanını (*Kan* NK) bulamayınca Çin'den ayrılıp han sahibi oldukları, fakat hanlarını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine Tanrı da "Han verdim, hanını bırakıp bağımlı oldun" diyerek kızmış ve "Öl!" demiş olmalıdır; bunun sonucunda Türk halkı ölmüş, mahvolmuş, yok olmuştur.²¹

20 *Cefu Yuangui* 962.11319b; *Tongdian* 197.5403; Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 97-103, 228-229.

21 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 104; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 64-

KTY D3-10'da ve BKY D4-9'da ise, bu olayların anlatıldığı yerlerde hep *Kağan* NGK unvanı geçmektedir.²² Yani 7. yüzyılın ilk yarısındaki Türk hükümdarları, KTY'de ve BKY'de *Kağan* NGK olarak anılırlarken I. TY'nda *Kan* NK olarak anılmışlardır. I. TY B5'te ise, Tonyukuk'un Çin'e karşı ayaklanan Türk beyini (Kutluğ, sonraki İltiş Kağan; 682-691) *Kağan* NGK yaptığı anlatılmıştır.²³ Aynı yazıtta, Türklerin Kırgızlara yaptıkları seferler anlatılırken Kırgızların hükümdarına iki kere *Kağan* NGK denilmiş (I. TY D3), biraz aşağıda ise aynı kişi için *Kan* NK ifadesi (I. TY K4) kullanılmıştır.²⁴ KTY D25, D35, K13'te ve BKY D20, D27'de de Kırgız hükümdarı hep *Kağan* NGK olarak geçmektedir.²⁵ Ongi Yazıtı'nın 1. satırında ise, Türklerin ataları ve efsanevi hükümdarları olarak kabul edilen Yama Kağan'dan NGK:amY²⁶ söz edildikten sonra, o hanın (*Kan* NK) ölmesiyle Türklerin devletlerini yitirdikleri anlatılmıştır. Aynı şekilde, I. TY K9'da Tonyukuk, Kağan Kağan'dan (691-716) hem *Kağan* NGK hem de *Kan* (*kanta* jK yani "handan" şeklinde) olarak söz etmiştir.²⁷ Bu örnekler, Türklerde (Göktürkler) *Kağan* ve *Kan* unvanlarının aynı görüldüğünün açık kanıtlarıdır.²⁸ Eski Türk yazısıyla yazılmış dinî içerikli Ulaanbaatar (Ulan-Bator) Yazıtı'nda 3. satırda da *Kan* *Teyri* irhtNK unvanına rastlanılmaktadır. Bu yazıtta 5. satırda Tanrı için *Kan* NK, 4. satırda tanrıça Umay Ymu için ise *Katun* NuTK (*Hatun*) unvanlarının kullanıldığı görülmektedir.²⁹ *Kan* NK sözcüğü ayrıca, Türk Kağanlığı döneminde

65, 142; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012, s. 163, 170, 179; Talât Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara 1994, s. 2-3.

22 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 52-54, 80-83; Ergin, *age.*, s. 8-11, 32-37, 129-130; Ölmez, *age.*, s. 80-81, 92-94, 106; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 8-11, 36-39.

23 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 105; Ergin, *age.*, s. 64-65, 142; Ölmez, *age.*, s. 163, 170, 179; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 2-3.

24 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 109, 111; Ergin, *age.*, s. 70-73, 144-145; Ölmez, *age.*, s. 165-166, 172, 181; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 8-9, 12-13.

25 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 59, 62, 68, 87, 90; Ergin, *age.*, s. 16-17, 20-21, 28-29, 40-41, 44-45, 131, 133, 135, 137; Ölmez, *age.*, s. 83, 85, 88, 96, 98, 101, 107-108, 111, 126, 128, 141-142, 153-154; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 14-15, 18-19, 22-23, 44-47.

26 Genellikle *Yama Kağan* şeklinde okunan bu unvanın aslında *Yama Kağan* olmasına ilişkin bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 63-64.

27 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 112; Ergin, *age.*, s. 74-75, 145; Ölmez, *age.*, s. 166, 174, 183; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 14-15 (Tekin, *Kan* kelimesini Türkiye Türkçesine "kağan" olarak çevirmiştir).

28 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 123; Orkun, *age.*, s. 128-129; Ölmez, *age.*, s. 190, 192, 194.

29 Orkun, *age.*, s. 353.

yer, özellikle de dağ adı olarak kullanılmıştır.³⁰

Kırgızlara ait Yenisey’de bulunan yazıtlarda da buna benzer örnekler vardır. Mesela, Begre Yazıtı’nda (E 11) yazıt sahibinin hükümdarı *Ķan* NK (Orkun’a göre Arka Yön 3. satır, Kormuşin’e göre 7. satır ya da Arka Yön 3. satır, Aydın’a göre 6. satır), Çin imparatoru da *Tabġaġ Ķan* NKÇGBT (Orkun’a göre Sağ Yön 1. Satır, Kormuşin’e göre 3. satır ya da Sol Yön 1. satır, Aydın’a göre 9. satır) olarak geçmektedir.³¹ Hâlbuki KTY’nda (G11-12, D7-9), BKY’nda (D7-9, 39) ve I. TY D2’de görüldüğü üzere, Türk (Göktürk) yazıtlarında Çin imparatorları için her zaman *Tabġaġ Ķaġan*³² ifadesi kullanılmıştır.³³ Haya-Baġi (Kemçik Kaya Başı) Yazıtı’nın (E 24) 7. satırında (*Ķır*)*kız Ķanı* iNKzK... unvanı görülmektedir.³⁴ II. Altın Köl Yazıtı’nda (E 29) Tibet hükümdarı için kullanılmış olan *Tüptü Ķan* NK:tüptü (Orkun’a göre c. kısmı 2. satır, Kormuşin’e göre Sağ Yön 2. satır ya da 8. satır, Aydın’a göre 7. satır) unvanı geçmektedir.³⁵ KTY K12’de ise, Tibet hükümdarından *Tüptü Ķaġan* NGK:tüptü olarak söz edilmiştir.³⁶ III. Uybat Yazıtı’nda (E 32) da *Türk Ķan* NK:krüt (Orkun’a göre b. kısmı 6. satır, Aydın’a göre 10. satır) unvanı geçmektedir.³⁷ Benzer şekilde, I. İyme Yazıtı’nda (E 73),

30 Hamilton’a ve de Rachewiltz’e göre *Ötüken* adı *Ötüġ* (“Dua”) ve *Ķan*, *Tamġan* adı *Tam* (“Duvar”) ve *Ķan*, *Ķadıġan* adı ise *Ķadıġ* (“Çetin”) ve *Ķan* sözcüklerinin birleştirilip ses değişimine uğramasından oluşturulmuştur (James Hamilton, “Toġuz-Oġuz et On-Uyġur”, *Journal Asiatique*, CCL (1962), s. 55; James Hamilton, “Toġuz-Oġuz ve On-Uyġur”, çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 199; *The Secret History of the Mongols*, çev. Igor de Rachewiltz, I, Brill, Leiden 2004, s. 431). Aydın da *Ötüken*’deki ve *Ķadıġan*’daki +*Ķan* eklerinin aynı ek olduğunu düşünölebileceğini belirtmiştir (Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge KÖltür Sanat, İstanbul 2016, s. 85).

31 Erhan Aydın, *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2015, s. 55-56; İġor Valentinoviġ Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 303-304; Orkun, *age.*, s. 482-483.

32 KTY’nda *Tabġaġ Ķaġan* NGK:çGBT, BKY’nda ve I. TY’nda da *Tabġaġ Ķaġan* NGKNçGBT.

33 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 50, 53-54, 82-83, 95, 108-109; Ergin, *age.*, s. 6-7, 10-11, 34-37, 50-51, 70-71, 128-130, 139, 144; Ölmöz, *age.*, s. 79, 81, 92-93, 104, 106, 124, 130, 138, 144, 152, 155, 165, 172, 181; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 38-39, 50-51; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 8-9. Benzer olarak, Çin imparatorları için *Ķaġan* (*Ķaġan*, *Hakan*) ve *Ķan* (*Han*) unvanlarının kullanılmasına Kırgızlarda, Uygurlarda, *Şehname*’de (*Şâhnâme*) ve Moġol döneminde de rastlanılmaktadır (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 26-27).

34 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 71-73; Orkun, *age.*, s. 500.

35 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 85; Kormuşin, *age.*, s. 83-84; Orkun, *age.*, s. 515.

36 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 68; Ergin, *age.*, s. 28-29, 135; Ölmöz, *age.*, s. 87, 100, 111; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 22-23.

37 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 91-93 (Aydın, *Türk Ķan* unvanını “Türk kaġanı” olarak çevirmiştir); Orkun, *age.*, s. 554.

yazıt sahibinin elçi olarak gittiği Uygur kağanı, *Uygur Kan* NK:RGYu şeklinde anılmıştır.³⁸ I. Uybat Yazıtı'nda (E 30) 4. satırda yazıt sahibinin elçi olarak gittiği belirtilen *Ķara Ķan*'ın NK:aRK,³⁹ Türgiş hükümdarı İlitmiş Ķutluğ Bilge Kağan (742-748) olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁰ Kırgızlar *Ķan* NK unvanını yazıtlarında daha pek çok kez kullanmışlardır.⁴¹

Ķağan unvanı için *Ķan*'ın kullanılmasına, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarında da rastlıyoruz. Örneğin, TaY D7-8'de Üç Tuğlu Türk (Göktürk) halkının (*Üç Tuğluğ Türük bodun* NDoBxrütGLGuTçü) hanının (*Ķan* NK), yazıtı diktiren ve *Teyride Bolmış İlitmiş Bilge Kağan* unvanıyla Uygurların ikinci kağanı olan Bayan Çor (747-759) tarafından tutsak edildiği anlatılmıştır.⁴² ŞUY K9'da Türk (Göktürk) beyi Ozmuş Tigin'in Han olduğundan (*Ozmuş Tigin Ķan bolmış smLoBNK:ngit:smzo*) söz edilmiştir.⁴³ Aynı ifadeye TaY D9'da da "Ozmuş Tigin han oldu (*Ozmuş Tigin Ķan bolh iVoBNKngitsmzo*)" biçiminde rastlanılmaktadır.⁴⁴ Hålbuki *Jiu Tangshu*'daki

38 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 142 (Aydın, *Uygur Kan* unvanını "Uygur kağanı" olarak çevirmiştir). VI. Uybat Yazıtı'nda (E 98) 3. satırda Kormuşin'in okuyuşuna göre güçlü Uygur hanının topraklarının (*[Ķüç] Uygur Ķan yerin nry:NKRGYu[çük - ?]*) alınmasından söz edilmektedir. Ancak Kormuşin, yazıtta özellikle *Uygur* adının geçmesi konusunda çok da emin olamadığına işaret etmiştir (Kormuşin, *age.*, s. 139-141). Nitekim Aydın, bu ifadeyi *Orķon yerini* (i?)enry:NKRY şeklinde okumuştur (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 153).

39 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 87; Kormuşin, *age.*, s. 110; Orkun, *age.*, s. 552.

40 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 90. Nitekim III. Tuba (Tes) Yazıtı'nda (E 37) 1. ve 3. satırlarda, Aydın'a göre yazıt sahibi Çay Beg'in gbjç kendisinin Türgiş œgrüt olduğu ve *Ķara Ķan*'a NKaRK bağlı bulunduğu yazılıdır. Buradaki *Ķara Ķan* unvanı, Orkun'a göre NKaRK, Kormuşin'e göre ise [N]KaRK şeklinde yazılmıştır. Çay Beg'in Türgiş olduğuna ilişkin Aydın tarafından *türgüş ben çay(çey?) beg ben ÜbgbjçÜ(b?)T:œgrüt* okunan kısım ise Orkun tarafından *Türgiş el içindä beğ ben nbgbjçi:lsgrüt*, Kormuşin tarafından da *türgäš bän çayš bän (türğüş ben çayš ben)* ÜciœjçÜbœgrüt olarak okunmuştur (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 99; Kormuşin, *age.*, s. 145; Orkun, *age.*, s. 580). Clauson'a göre *Ķara Ķan* unvanı, Karahanlı devletinin kurucusunu simgeliyor olabilir (Clauson, *age.*, s. 630). Türgişlerin *Ķağan* unvanını kullanmalarına ilişkin bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 29.

41 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 204; Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 89; Kormuşin, *age.*, s. 329.

42 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; S. G. Klyashtorny, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/1-3 (1982), s. 343, 345; Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009, s. 155-156, 159-160; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 259; Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, XLVI/184 (1983), s. 805, 808; Talat Tekin, "The Tariat (Terkhin) Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/1-3 (1983), s. 46, 49.

43 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 53; Mert, *age.*, s. 214, 216, 218; Orkun, *age.*, s. 166; Ölmez, *age.*, s. 268, 274, 281.

44 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 156, 159-160; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 259; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 805, 808, "The Tariat...", s. 46, 49.

舊唐書 ve *Xin Tangshu*'daki 新唐書 *Türk Bölümleri*'nde, bu kişinin hükümdarlık unvanı *Wusumishi Kehan* 烏蘇米施可汗 (*Ozmış Kağan*) olarak geçmektedir ki *Xin Tangshu*'da onun kağan olmadan önceki unvanının *Pan Que Tele* 判闕特勒 (*Pan Köl Tigin*)⁴⁵ olduğu belirtilmiştir. Her iki kaynağa göre bu kişi, kağan olmadan önce aynı zamanda *Sol Şadlığı* (*Žuo Sha* 左殺, *Töliš Şad*) da yapmıştır.⁴⁶ TaY G1'de, 744'te Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılarak tutsak edilen düşman hükümdarından *Kan NK (Han)* olarak söz edilmiştir.⁴⁷ Yine ŞUY'da Kırgızların hükümdarı, *Qurkuz Kanı* iNKZKRiK (*Kırgız Hanı*) (D11) ve *Kan NK* (D12) olarak yazılmıştır.⁴⁸ Benzer olarak, bu yazıtta Çin imparatoru için *Tabğaç Kanı* iNKçGBT (ŞUY B3) unvanı kullanılmıştır.⁴⁹ Aynı kullanıma, Karı Çor Tigin (Chang'an 長安 / Xi'an 西安) Yazıtı'nın Türkçe bölümünün 13.-14. satırlarındaki *Tabğaç Kan* iNK.çGBT ifadesinde rastlanılmaktadır.⁵⁰ TaY G4'te Bayan Çor, babasından "Babam Han

45 Bu unvandaki *Que Tele* 闕特勒, iyi bilindiği üzere Türklerdeki *Köl Tigin* unvanıdır. Ancak, *Pan* 判 karakterinin hangi Eski Türkçe sözcüğü karşıladığı, bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar tespit edilememiştir. Gömeç, bu kelimenin Türkçesinin *Bangu* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *age.*, s. 278); ancak, Çince metinlerdeki yazımlarda -*gu* hecesini karşılayacak herhangi bir karakter bulunmamaktadır. Pulleyblank'e göre, *pan* 判 karakterinin Erken Orta Çince okunuşu *p'an*⁴, Geç Orta Çince okunuşu da *p'uan* şeklindedir (Pulleyblank, *age.*, s. 232). Baxter, bu adın Orta Çince okunuşunu *phanH* biçiminde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *age.*, s. 101). Schuessler ise, bu karakterin Orta Çince okunuşunu *p'wân*⁵ olarak vermiştir (Schuessler, *age.*, s. 261).

46 *Jiu Tangshu* 194A.5177-5178; *Xin Tangshu* 215B.6054. *Žizhi Tongjian*'de 資治通鑑 ise, Ozmış Kağan'ın Sol Şad Pan Köl Tigin'in oğlu olduğu belirtilmiştir (*Žizhi Tongjian* 215.6855). Gömeç ve Taşağıl da Ozmış Kağan'ı Pan Köl Tigin'in oğlu olarak kabul etmişlerdir (Gömeç, *age.*, s. 279; Ahmet Taşağıl, *age.*, s. 383).

47 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 168-169, 171; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 260; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da..." s. 805, 808, "The Tariat...", s. 46, 49.

48 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 58; Mert, *age.*, s. 227, 233, 236 (Mert, yazıtın Türkiye Türkçesi çevirisinde *Kan* kelimesini *Kağan* olarak çevirmiştir); Orkun, *age.*, s. 172; Ölmez, *age.*, s. 270, 277, 283.

49 Yazıtın bu kısmı zarar görmüş olduğu için, *Tabğaç Kanı* ifadesinden sonraki kısım hakkında farklı okumalar önerilmiştir. Orkun ve Aydın, buradaki ifadeyi *Tabğaç Kanı Kağan* NGK:iNKçGBT şeklinde vermişlerdir. Aydın ayrıca, bu ifadeyi doğrudan "Çin kağanı" olarak tercüme etmiştir (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 63-64; Orkun, *age.*, s. 180). Mert, *Tabğaç Kanı* unvanından sonraki kelimede yalnızca kelimenin başındaki *ı/i* harfinin okunabildiğini ve gerisinin okunamaz olduğunu göstermiştir. Kendisi ayrıca, *Tabğaç Kanı* unvanını "Tabğaç Kağanı" şeklinde çevirmiştir (Mert, *age.*, s. 258, 260, 262). Ölmez ise, *Tabğaç Kanı* ifadesinden sonra *[kurıya]* ("batıya") şeklinde bir kelimenin olabileceğini yazmıştır (Ölmez, *age.*, s. 273, 279, 285).

50 Cengiz Alyılmaz, "Karı Çor Tigin Yazıtı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 20; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Volker Rybatzki ve Wu Kuosheng, "An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qarī çor tegin", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 164/1 (2014), s. 124-125.

(*Ḳaγm̃ Ḳan* NKmhK)” olarak söz etmiştir.⁵¹ Yine aynı Uygur kağanı, ŞUY K7’de babasını *Ḳan* NK şeklinde anmıştır. Hâlbuki iki satır yukarıda (ŞUY K5) Bayan Çor, babasından “Babam Köl Bilge Kağan (*Ḳaγm̃ Köl Bilge Ḳağan* NGKglblök:mhK)” biçiminde söz etmiştir.⁵² Uygurların bu ilk kağanının unvanı, ŞUY K5’i destekler bir şekilde *Xin Tangshu*’daki *Türk Bölümü*’nde ve *Žizhi Tongjian*’de *Guduolu Pijia Que Kehan* 骨咄祿毗伽闕可汗 (*Kutluğ Bilge Köl Kağan*) olarak verilmiş, ayrıca *Žizhi Tongjian*’de kendisine Çin imparatoru Tang Xuanzong 唐玄宗 (713-756) tarafından *Huairan Kehan* 懷仁可汗 unvanının verildiği belirtilmiştir.⁵³

Uygurların kendi kağanları için *Ḳan* NK unvanını kullandıklarına ilişkin, yazıtlarda daha pek çok örnek vardır.⁵⁴ VI. Hoit-Tamir (Hoytu-Tamır, Tayhar-Çuluu) Yazıtı’nın 1. satırında *Teγriken Alp Ḳutluğ Bilge Ḳan* NK:eglibGLTuKpL:nkrht şeklinde bir unvan geçmektedir.⁵⁵ *Ḳan* NK (*Han*) unvanı, XI. Hoit-Tamir Yazıtı’nın 1. satırında da görülmektedir.⁵⁶ Karı Çor Tigin Yazıtı’nın Türkçe bölümüne göre yazıtın sahibi Karı Çor Tigin, Yağlaķar Ḳan’ın NaK.RKLGY (Yağlakar Han)⁵⁷ sülalesindendir (3. satır), Ḳan Tutuk’un qTu.T.NaK yeğenidir (6.-7. satırlar) ve Böğü Bilge Teγri Ḳan’ın NaKirht.eglib.ügüb kardeşidir (8.-10. satırlar).⁵⁸ Söz konusu kişilerin tamamının, devleti yöneten kağanlar olmadıkları

51 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 43; Klyashtorny, “The Terkhin...”, s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 168-169, 171; Ölmez, *age.*, s. 252, 256, 260; Tekin, “Kuzey Moğolistan’da...”, s. 805, “The Tariat...”, s. 47, 50. Yazıtın Türkiye Türkçesi çevirilerinde, yazıtın *Ḳan* kelimesini Aydın ve Mert *Kağan*, Ölmez de onlar gibi *Hakan* olarak çevirmişlerdir.

52 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 52-53; Mert, *age.*, s. 213-214, 216, 218; Orkun, *age.*, s. 164-166; Ölmez, *age.*, s. 268, 274, 281.

53 *Xin Tangshu* 215B.6055; *Žizhi Tongjian* 215.6860.

54 Uygur yazıtlarında *Ḳan* NK unvanının kullanımıyla ilgili örnekler için bkz. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 136.

55 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 75.

56 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 77.

57 Xin, Uygur yazıtlarında *Ḳan* kelimesinin *Ḳağan* unvanının kısaltması olarak kullanıldığını vurgulamıştır (Luo Xin, “Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin’in Şeceresi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 73). Rybatzki ve Wu ise, *Ḳan*’ın siyasî hiyerarşide genelde *Ḳağan*’dan daha alt düzeyde bir konumu tanımlamak için kullanıldığını, ancak bu yazıtta *Ḳağan*’ın eşit ya da müşfik (?) bir çeşidi olarak gözüktüğünü belirtmişlerdir (Rybatzki-Wu, *age.*, s. 118). Bizim burada yaptığımız çalışma, Xin’in görüşünü desteklemekte ve Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde *Ḳan*’ın *Ḳağan*’la aynı anlamda, onun kısaltması olarak kullanıldığını göstermektedir.

58 Alyılmaz, “Karı Çor...”, s. 20; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Rybatzki-Wu, *age.*, s. 118-123. Aydın’a göre, qTuT unvanının okunuşu *totok* (*Totok*) şeklindedir. *Ḳan* unvanının bu yazıtta genellikle diğer Eski Türk yazıtlarında görülen NK şekliyle değil, NAK biçiminde yazılmış olması da ilginç bir durumdur. Yazıttaki tek istisna, Alyılmaz ile Rybatzki ve Wu’nun da vurguladıkları üzere, 13.-14.

açıktır. Burada muhtemelen, Türk Kağanlığı'nda görülen *Küçük Kağan* unvanına benzer şekilde *Han* unvanının birden fazla hanedan üyesi için kullanılması ve bunların devletin başındaki *Büyük Kağan*'a bağlı olmaları söz konusu olabilir.⁵⁹ Ötügen Uygur Kağanlığı'nı yöneten ilk hanedanın adını temsil eden *Yaglakar Han* unvanına, Uygurlara mı Kırgızlara mı ait olduğu tartışmalı olan Süüc (Süci) Yazıtı'nın⁶⁰ 1. satırında da "Uygur ülkesindeki Yaglakar Hanı (*Uygur yerinte Yaglakar Kan* NK:RKLGY:etnriy:RuGYu)" şeklinde denk gelinmektedir.⁶¹ Aynı yazıtta 9. satırda da yazıtı yazdıran kişi, çocuklarına Han'a (*Kan* NK) hizmet etmelerini söylemektedir.⁶² Tez (Tes) Yazıtı'nda Batı Yüzü'nün 4.-6., Kuzey Yüzü'nün 1. ve 5., Doğu Yüzü'nün 1.-2., 4.-5. ve Güney Yüzü'nün 1. satırlarında, Uygur hükümdarları için hem *Kağan* NGK hem de *Kan* NK unvanlarının kullanılmış olduğu görülmektedir.⁶³ TaY K1-4'te "Tanrı Hanım (K1 ve 3-4'te *Tejrim Kanım*

satırlardaki *Tabğaç Kan* NK.çGBT ifadesidir (Alyılmaz, "Karı Çor...", s. 20, 50; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Rybatzki-Wu, age., s. 124-125).

- 59 Ta K1'de geçen *Kan Aruk* quRNK ifadesi, Aydın'a göre bir kişi adıdır (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 47, 137). Karı Çor Tigin Yazıtı'ndaki *Kan Tutuk* unvanında görülen *Kan* da belki bir kişi adı ya da unvan olabilir, çünkü bu kişi hâlihazırda *Tutuk* unvanını taşımaktadır. Ne var ki, Ta K1'deki ifadenin okunması konusunda farklı yöntemler izlenmiştir. Tekin, bunu *Kan Aruk* şeklinde okumuş ama sonrasında gelen *Oğuz bodun* NDuBzGo ifadesiyle birleştirerek "Han, yorgun (?) Oğuzları" olarak çevirmiştir (Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 807, 810, "The Tariat...", s. 48, 51). Klyashtorny'nin cümleyi ele alışı ve çevirisi de bu şekildedir; ancak o, *aruk* kelimesini *azuk* okumuştur (Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 342, 344). *Kan Aruk* ifadesinin geçtiği yer yazıtta zarar görmüş olduğu için ise, Mert'in ve Ölmez'in çalışmalarında bu kısım boş bırakılmıştır (Mert, age., s. 187-188, 190; Ölmez, age., s. 253, 257, 261). Karı Çor Tigin Yazıtı'ndaki *Kan Tutuk* unvanı konusunda Xin, buradaki *Kan*'ın *Kağan*'ın kısaltılmış biçimi olmadığını, bir övgü ibaresi olduğunu, işlevinin de ad değil resmî unvan olduğunu belirtmiştir (Xin, age., s. 74). Xin ayrıca, yazıtta geçen *Bögi Bilge Tejri Kan*'ın daha önceki dönemlerdeki herhangi bir Uygur hükümdarı olmadığını, sonradan Bögi Kağan'ı (759-779) öldürerek tahta çıkan ve *Alp Kutluğ Bilge Kağan* (*He Guduolu Pijia Kehan* 合骨咄祿毗伽可汗) unvanını alan Uygur beyi Tun Bağa Tarkan'ın (Dun Mohe Dagan 頓莫賀達干; 779-789) ölümünden sonra aldığı unvan olabileceğini düşünmüştür (Xin, age., s. 74-77). Alyılmaz'a göre ise bu kişi, yazıtın Çince tarafında Karı Çor Tigin'in ağabeyi olarak anılan Apa Çor Tigin (Wangzi Abo Chuo 王子阿波噉) olabilir (Alyılmaz, "Karı Çor...", s. 23). *Kan* unvanının yanında başka unvanlar taşıyan kişilere ilişkin başka örnekler de vardır. Örneğin, daha önce de değindiğimiz üzere, Or.8212/76 numaralı belgede A Fragmanı'nın A Yüzü'nün 16. satırında, *Bars Kan Sayın* NuhSNKSRB isminde bir komutanın adı geçmektedir. Thomsen ve Orkun, buradaki *Kan*'ın NK karşılığının *Han* olduğunu belirtmişlerdir (Or.8212/76(1); Orkun, age., s. 257; Thomsen, age., s. 186, 188; Yıldırım, age., s. 518, 521). Ancak buradaki unvan, yukarıda da değindiğimiz üzere, bir kişinin unvanı olabileceği gibi bir boy adı da olabilir.

- 60 Bugün kayıp olan söz konusu yazıtın kimlere ait olduğu ve tarihlendirilmesi konusundaki tartışmalar için bkz. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 85 ve Ölmez, age., s. 287-288.

- 61 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 75; Orkun, age., s. 156-157; Ölmez, age., s. 289.

- 62 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 87; Orkun, age., s. 156-157; Ölmez, age., s. 289-290.

- 63 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 34-37; S. G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögi

mNKmrht, 2'de *Teyri Kanım mNKrht*)" ifadesi dört kez, K2'de "Hanımın (*Kanuma amNK*)" ifadesi bir kez geçmektedir.⁶⁴ Ayrıca, tıpkı Türk Kağanlığı döneminde olduğu gibi, *Kan* kelimesine Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde bir yer adı içerisinde rastlanılmaktadır.⁶⁵ Söz konusu devletin 840'ta yıkılmasının ardından Turfan'da kurulan Koçu Uygur Devleti'nde de, söz konusu bu iki unvanın birlikte kullanılmış olması muhtemeldir.⁶⁶

Görüldüğü üzere, Türklerde (Göktürkler), Uygurlarda ve Kırgızlarda *Kağan* NGK ve *Kan* NK unvanları arasında bir fark olmadığını söylemek mümkündür. Bu iki unvan arasında farkın oluşması, aşağıda değineceğimiz üzere sonraki dönemlerde olmuştur. Bu durumda, Barthold'un, Şirin User'in ve Xin'in de belirttikleri üzere, *Kan* sözcüğünün *Kağan* kelimesinin kısaltması olabileceğini düşünebiliriz.⁶⁷

Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39/1 (1985), s. 152-154; Mert, *age.*, s. 124-125, 127-129, 132-133, 136-137; Ölmez, *age.*, s. 244-248.

64 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 47-48; Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 342, 344; Mert, *age.*, s. 187-190; Ölmez, *age.*, s. 253, 257-258, 261-262; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 807, 810-811, "The Tariat...", s. 48, 51-52.

65 TaY G6'da ve B2'de, Ötüken'in ortasında *Kan Iduḡ Baṣ* pBqDi: NK adında bir dağdan söz edilmektedir (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 44; Mert, *age.*, s. 168, 170-171; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 805-806, 809, "The Tariat...", s. 47, 50). Klyashtorny, bu adı kendisinden hemen önce geçen ve Tekin, Mert, Ölmez ile Aydın'ın *As Öñüz Baṣ* biçiminde okudukları yer adıyla birleştirerek *Süñüz Baṣkan Iduḡ Baṣ* şeklinde okumuş, "Süñüz Baṣkan, the sacred elevated ground (Süñüz Baṣkan, kutsal yüksek yer)" olarak çevirmiştir (Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 341, 343). Mert, B2'de yazıtın zarar görmüş olması nedeniyle *As Öñüz* ile *Iduḡ Baṣ* arasını boş bırakmış, yalnızca *Öñüz*'den sonra yalnızca bir *b* B harfinin okunabildiğini göstermiş, *Iduḡ Baṣ*'ı ise okumuştur (Mert, *age.*, s. 177, 179, 182). Ölmez, G6'daki ifadeyi okumuş ama B2'deki *Kan* NK sözcüğünün olduğu yeri boş bırakmış ve B2 çevirisinde *Kan Iduḡ Baṣ* ifadesine yer vermemiştir (Ölmez, *age.*, s. 252, 256, 260). *Kan Iduḡ Baṣ* yer adı için ayrıca bkz. Aydın, *Eski Türk...*, s. 86-87.

66 Turfan'da bulunan ve Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung'daki Mainz Koleksiyonu'nda Mainz 167 numarasıyla korunan Eski Türk yazılı bir yazma parçasında A Yüzü'nün 2. satırında, *kan kaḡ...* GK: NK şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Yazma parçası, G harfinin yarısından itibaren yırtık olduğu için kelimenin devamı günümüze ulaşamamıştır. Sertkaya, eksik olan bu kelimenin *kaḡ[an(?)]* olabileceğini düşünmüştür (Mainz 167; Osman Fikri Sertkaya, "Fragmente in Altürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden", *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, ed. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1985, s. 141; Yıldırım, *age.*, s. 492). Uygurların 840'tan sonra *Kan* unvanını kullanmalarına ilişkin örnekler için bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 88-89.

67 Daha önce de değindiğimiz üzere Şirin User, Eski Türkçe yazıtlarda benzer şekilde bazı sözcüklerin kısaltmalarıyla yazıldıklarına ilişkin *kaḡadaṣ > kaḡaṣ* örneğini sunmuştur (Şirin User, *Köktürk ve Ötüken...*, s. 127-128; Şirin User, "Byzantinoturcica'da Kayıtlı...", s. 605-607). Kırgızlara ait Yenisey Yazıtları'ndan II. Altın Köl Yazıtı'nda (E 29) Orkun'a ve Kormuşin'e göre 3. satırda, Aydın'a göre ise 4. satırda *Batur* RuTB şeklinde bir ad ya da unvan yazılıdır (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 85; Kormuşin, *age.*, s. 83-84; Orkun, *age.*, s. 514). *Batur*, Eski Türkçede *Baḡatur* olan

İbn Rüste'ye (Ebû 'Alî Aḥmed bin 'Umer bin Rüste el-Hemedânî) ve Mervezî'ye (Şeref ez-Zamân Ṭâhir el-Mervezî) göre Hazarların *Sarığsen*⁶⁸ adında başkentleri, *Hanbalığ*⁶⁹ denilen de başka bir kentleri vardır. Hazarlar kışın bu kentlerde otururlar, bahar geldiğinde de bozkıra çıkarlar ve bütün yaz orada kalırlar. Ancak Şeşen, bunların Hazar başkenti Etîl'in (İtil) iki yakasına verilen adlar olduğunu, Sarığsen'in batı yakasını, Hanbalığ'ın da doğu yakasını oluşturduğunu düşünmüştür.⁷⁰ Ancak elimizdeki kayıtlar, Hazar hükümdarlarından *Kağan* (*Hakan*) olarak söz etmektedir.⁷¹ Buradan da anlıyoruz ki Hazarların nezdinde, *Kağan*

ve Çince'de *Moheduo* 莫賀咄 olarak yazılan *Bahadır* sözcüğünün kısaltması olabilir. Kormuşin ise, *Batur* kelimesinin Türkçeye Moğolca *Bağatur*'un sonraki dönemlerde girmiş bir şekli olduğunu ve Orhun ile Yenisey yazıtlarında Moğolca alıntıların henüz bulunmadığını belirtmiş, yazıttaki *Batur*'un *Bağatur* olması görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre buradaki *Batur*, *bat-* "batmak" biçimindeki geçişsiz fiille kullanılan bir adın akuzatif şeklidir (Kormuşin, *age.*, s. 85).

- 68 Bu ad İbn Rüste'de *Sârîşen* ساريس, Mervezî'de ise *Sâr'es* ساريس olarak yazılmıştır. Minorsky, bu adın ilk hecesinin Eski Türkçe *Sarıg* ("Sarı") olabileceğini, ancak bu kent adının Moğol döneminde geçen *Saksın*'la ilgisinin de olabileceğini düşünmüştür (*Hudūd al-'Ālam*, s. 453; V. Minorsky, *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London 1942, s. 33). Bu ad, "Sarışın" sözcüğünün Eski Türkçedeki hâli (**Sarığsın*) olabilir. Ancak Minorsky, son hecenin "mezar" anlamına gelen *Sın* kelimesi olabileceğini de belirtmiştir (V. Minorsky, "Addenda to the *Hudūd al-'Ālam*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 17/2 (1955), s. 269).
- 69 Bu yerin adı Mervezî'de *Ḥatbālīg* ختبالیغ olarak yazılmıştır, ancak Minorsky'in de belirttiği üzere, bunun doğrusu *Hanbālīg* خانبالیغ olmalıdır (Minorsky, *Sharaf al-Zamān*..., s. 33). *Hanbalığ*, "Han Kenti" demektir ve Eski Türkçe aslı **Kanbalık* şeklinde yeniden oluşturulabilir.
- 70 İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 106; Minorsky, *Sharaf al-Zamān*..., s. 33; Şeşen, *age.*, s. 43; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 292. İbn Havkal (Ebû'l-Kâsım Muḥammed bin Ḥavḳal) ise, Hazarların bu kentinin adını *Etîl* olarak verdikten sonra, bu kentin *Hazarân* denen doğu yakasında tüccarların ve Müslümanların çoğunluğu oluşturduklarını belirtmiştir (Yörükân, *age.*, s. 118, 120-121).
- 71 Hazar hükümdarları, *Kağan* unvanını kullanmışlardır (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 167-178). İbn Fadlân'ın (Aḥmed bin Faḍlân bin el-'Abbās bin Râşid bin Ḥammâd) seyahatnamesinde §94'e (fol. 212b) göre, Hazar hükümdarlarına *Hâkân* یا da *Büyük Hakan*, vekillerine *Hâkân Beh* ناکد به (Kağan Beg), onların vekillerine de *Kındur Hâkân* رندک ناکد (**Kündü Kağan*) deniliyordu (A. Zeki Validi Togan, *Ibn Faḍlân's Reisebericht*, Kraus Reprint Ltd., Nendeln 1966, s. 98-99; İbn Fazlân, *age.*, s. 80; Lûtfî Doğan, "İbni Fadlân Seyahatnamesi (Rihletu'l-bni Fadlân)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1954), s. 79; Peter B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60/2 (2007), s. 167). *Hudūd el-'Ālem* (*Hudūd el-'Ālem*) §50'de ve *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısa*'ta (*Mucmele't-Tevârih ve'l-Kısa*) Hazar hükümdarları, *Tarḥân Hâkân* ناکد تحارن (**Tarḥan Kağan*) ve *Hazar Hakan* olarak geçmektedirler (*Hudūd al-'Ālam*, s. 161; Şeşen, *age.*, s. 42, 75). Yunan ve İslami kaynaklarda Hazar hükümdarlarının *Kağan* olarak anılmalarına ilişkin bkz. *Hudūd al-'Ālam*, s. 451. Hazarlarla ilgili 960'lardan kalan bir İbranice mektupta da Hazar hükümdarlarının unvanı *Hagan* חגן olarak geçmektedir (S. Schechter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, 3/2 (1912), s. 216).

(*Hakan*) ve *Ħan* (*Han*) unvanları tıpkı Türklerde, Uygurlarda ve Kırgızlarda olduğu gibi aynıydı.

Bugün *Karahanlı* olarak bilinen Türk devletinin hükümdarları da *Han* ve *Kağan* (*Hakan*) unvanlarını kullanmışlardır. Hatta İslamî kaynaklarda bu devlet için kullanılan çeşitli adlar arasında *Hanlılar* ve *Hakanlılar* adları yer almaktadır.⁷² *Divānu Lüğati't-Türk'e* (*Divānu Luġāti't-Türk*) göre *Ħan*, Türklerin en büyük hükümdarı (*el-meliku'l-a'zam*) idi. Efrâsiyâb (Efrasiyab/Efrasyab, Alp Er Toğa) oğullarına, yani Karahanlı Hanedanı'nın üyelerine de *Ħan* denilirdi; Efrâsiyâb ise *Ĥâkân* idi.⁷³ Buradan, Karahanlılarda en büyük unvanın *Kağan* olduğu, *Han* unvanının ise *Kağan*'dan daha alt düzeyde görüldüğü anlaşılmaktadır. Donuk'un da çoğunluğunu tespit ettiği üzere⁷⁴, *Kutadgu Bilig*'te (*Ĥutadġu Bilig*) *Ĥâkân* unvanı devlet başkanı anlamında⁷⁵, *Han* unvanı ise yalnızca *Tavġaç Buġra Ħan*'a, *Türk Ħanı*'na ve *Uç Ordu Ħanı*'na değinilirken⁷⁶ kullanılmıştır. 1063 yılında Yeni Hoten'i (Yutian 于阗) yöneten hükümdar, *Songshi*'de 宋史 *Heihan* 黑韓 olarak geçmektedir ki bu kaynaktaki söz konusu unvanın *Kehan*'ın 可汗 (*Kağan*) yanlış bir okunuşu olduğu belirtilmiştir.⁷⁷

72 Erkin Ekrem, “Karahanlı Devleti'nin Adı Meselesi”, 2. *Uluslararası Türkîyat Araştırma Bilgi Söleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, haz. Ülkü Çelik Şavk, Fatma Türkyılmaz ve Mikail Cengiz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 173; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 1-2, 251-252.

73 Kâşgarlı Mahmud, *Divānu Luġāti't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 412; Kâşgarlı Mahmud, *Divānu Lüġat-it-Türk Tercimesi*, çev. Besim Atalay, III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 157; Maḥmūd al-Kâşġarī, *Compendium of the Türkic Dialects (Divān Luġāt at-Türk)*, çev. Robert Dankoff, II, Harvard University, Duxbury 1984, s. 513.

74 Donuk, *age.*, s. 24.

75 D82., 85., 86., 93., 102., 104., 115. ve 3126. beyitler (Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 25-28, 320).

76 A14. ve 25.-26. satırlar, B23. ve 60. beyitler, C4. satır, DIV'ün başlığı ile D88., 2966., 3815., 3817. ve 5569. beyitler; Tavġaç Buġra Ħan'ın unvanı, metinde *Buġra Ħan*, *Melik Buġra Ħan*, *Tavġaç Buġra Ħan*, *Tavġaç Buġra Ħan Ħanlar Ħanı*, *Tavġaç Uluġ Buġra Ħan* ve *Uluġ Buġra Ħan* şekillerinde yazılmıştır (Yusuf Has Hacıp, *age.*, s. 2, 6, 9, 11, 23, 26, 307, 383-384, 553). Ayrıca *Ħan* unvanı, bilginin bey ve aklın han olduğunu anlatan D5321. beyitte (*bu nefsiñ uçuzla ağır bolġa can / bilig beg bolıp kör uķuş bolġa Ħan*) de geçmektedir (Yusuf Has Hacıp, *age.*, s. 529).

77 *Songshi* 490.14108. *Heihan*'ın 黑韓 10. yüzyıldaki Çince okunuşuna dayanan Hamilton'a göre bu unvan, *Kağan*'ın başka bir yazılışdır (James Russell Hamilton, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois*, Presses universitaires de France, Paris 1955, s. 154). Ekrem de bu mesele üzerinde durarak bugüne kadar bu konuda öne sürülen görüşleri bir araya getirmiştir. Bazı araştırmacılara göre *Heihan*, “Siyah (Kara) Han” unvanının anlam çevirisiyken diğer bazı araştırmacılara göre ise, *Kağan* ya da *Hakan* unvanlarının ses çevirisi (Ekrem, “Karahanlı Devleti'nin...”, s. 174-178). Pulleyblank, bu unvanın Geç Orta Çince'deki okunuşunun yeniden canlandırılmasını *xāk-xān* şeklinde yapmıştır (Pulleyblank, *age.*, s. 118, 124). Baxter'a göre, bu adın Orta Çince okunuşu *xok-han* biçimindedir (Baxter, *age.*, s. 46, 49). Schuessler ise, söz konusu

Hâlbuki Donuk'un ve Genç'in ifade ettikleri gibi, Karahanlılarda uygulamada *Bey* (*Beg*), *Han* ve *Hakan* (*Kağan*) unvanları arasında çoğu zaman pek fark gözetilmemiş, bunlar birbirlerinin yerine kullanmıştır.⁷⁸ *Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kisas*'a göre Yağma padişahlarına *Buğra Han*, Kaşgar (Kâşğar) padişahlarına ise *Han* deniliyordu.⁷⁹ Ayrıca, *Şehname*'de Efrâsiyâb'ın saray nazırının adı Türkçe olarak *Karahan* biçiminde geçmektedir.⁸⁰ Yukarıda da değindiğimiz üzere, İslamî kaynaklarda bu devlete *Hakanlılar* denildiği gibi *Hanlılar* da denilmiştir. Bu durumda rahatça söyleyebiliriz ki Karahanlı dönemi, *Han* ve *Kağan* unvanları arasındaki farkın yavaş yavaş ortaya çıktığı, ancak bu farkın henüz yaygınlaşmadığı bir geçiş dönemi olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde henüz Müslüman olmamış Peçeneklere ve Kıpçaklara bakıldığında ise, bunlarda *Kağan* unvanının hemen hemen hiç kullanılmadığı⁸¹, beylere ise genellikle *Kan* ya da *Han* denildiği görülmektedir.⁸²

Kara Kitan, Kerey, Betekin ve Nayman hükümdarlarının *Gür Han*, *Buyuruğ Han* ve *Han* gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir.⁸³ Moğollar hem *Han* (*Han*) hem de *Hağan* (*Kağan*; Batılı Mongolistlerin yazım tercihiyle *Qa'an* ya da *Qayan*) unvanını kullanmışlardır. Aslında Moğollarda 13. yüzyıldan önce *Hağan* unvanı kullanılmamaktaydı. Ancak de Rachewiltz'in belirttiği gibi *Moğolların Gizli Tarihçesi* (*Moñğol-un Niğuça Tobçıyan*, *Yuanchao Bishi* 元朝秘史), Çin'de sonradan tarih yazıcıları tarafından değişikliğe uğratılmıştır ve özellikle Hüblai Hağan'ın (Kubilay Kağan; 1260-1294) döneminde, başta Çingis Han'ın (Cengiz Han,

unvanın Orta Çince okunuşunu *xək-yân* olarak sunmuştur (Schuessler, *age.*, s. 113, 252). Gerçekten de bu adın Orta Çince okunuşları, *Kağan* ya da *Hakan* unvanlarının okunuşlarını ses bakımından yansıtmaktadır. Ancak, *hei* 黑 karakteri Çince "siyah" anlamına geldiği için, bunun *Kara Han* şeklindeki bir unvanın Çinçe çevirisini yansıtır olması da muhtemeldir. O yüzden, şimdilik bu konu hakkında kesin bir hükme varmak bizce pek mümkün gözükmemektedir.

78 Donuk, *age.*, s. 27; Genç, *age.*, s. 78-79.

79 Genç, *age.*, s. 35.

80 Firdevsi, *Şehname*, çev. Necati Lugal, IV, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 277, 372.

81 Bu durumun bilinen tek istisnası, 1050 yılı dolaylarında yaşamış olan ve Bizans kaynaklarında *Kegenēs* Κεγένης (Moravcsik, bu adın Bizans kaynaklarındaki bütün farklı yazımlarını sunmuştur) olarak geçen bir Peçenek beyi olabilir. Rásonyi, bu adın Türkçesini *Kegen* olarak tespit etmiştir (Gyula Moravcsik, *Byzantinoturica*, II, E. J. Brill, Leiden 1983, s. 157-158). Şirin User'e göre bu ad, *Kağan* unvanının ince ünlülü biçimidir (Şirin User, "Byzantinoturica'da Kayıtlı...", s. 605).

82 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 90. Benzer şekilde, Gaznelilerde ve Harezmşahlarda *Han* unvanı artık yalnızca komutanlar tarafından kullanılmış, eski yüksek konumunu yitirmiştir (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 90-91). Aynı durum Gurlularda, Hindistan'da görev yapan Türk komutanlarında, Delhi Sultanlığı'nda, nadiren Selçuklularda ve Oğuz-Türkmenlerde, Safevilerde ve Babürlülerde gözlemlenmektedir. Bu devlet ve topluluklarda *Han* unvanı, yalnızca ordu komutanları ve beyler tarafından kullanılmıştır (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 93-94).

83 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 91-93, 95.

Temüücin; 1206-1227) unvanı olmak üzere, *Han* unvanlarının çoğu da *Hağan*'a çevrilmiştir.⁸⁴ De Rachewiltz'e göre, Temüücin'in unvanı *Hağan* değil *Han*'dır. Temüücin 1206'da *Çingis Han* unvanını almıştır ve onun ölümünden sonra, devlet kademelerinde hizmet veren Türklerin etkisiyle, *Han*'ın yerine daha genel ve daha kapsayıcı olan *Hağan* unvanı benimsenmiştir. *Han* ise, yerel hükümdarlar için kullanılan bir unvan durumuna düşmüştür.⁸⁵ Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte ortaya çıkan ve başlarında Çingis Han'ın soyundan gelen Türkleşmiş Moğol hükümdarlarının bulunduğu Kırım, Kazan, Astrahan, Sibir, Kasım, Nogay, Bukay, Kaşgar, Kazak, Hive, Buhara ve Hokand gibi hanlıkları yönetenler de her zaman *Han* unvanını taşımışlardır.⁸⁶ Moğol dönemine kadar *Han* unvanını çok nadiren kullanmış olan Oğuz-Türkmenlerde, Moğol etkisiyle birlikte bu unvanın kullanımı daha yaygın hâle gelmiştir.⁸⁷ Osmanlı sultanları her zaman *Hâkân* ve *Han* unvanlarını kullanmayı sürdürmüşlerdir.⁸⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Kağan* (*Kağan*) ve *Han* (*Kan*, *Han*) unvanları Türk Kağanlığı, Ötüken Uygur Kağanlığı, Yenisey Kırgızları ve Hazar Kağanlığı'nda henüz birbiriyle aynı unvanlar olarak görülüp kullanılmıştır. Eski Türk yazıtları, bize bu konuda çok sayıda örnek sunmaktadır ve Çin kaynaklarıyla karşılaştırmalar yapıldığında, bu durum teyit edilebilmektedir. Tahminimizce, *Kan* sözcüğü büyük olasılıkla *Kağan* unvanının kısaltılmış biçimi olmalıdır, ya da en azından incelediğimiz bu dönemlerde öyle algılanıp kullanılmış olabilir. Karahanlı Devletinde bu iki unvan arasında farklılaşmanın başladığı, *Hakan*'ın (*Kağan*) *Han*'dan en azından bazı durumlarda daha büyük bir unvan olarak görüldüğü, ancak henüz keskin bir ayrımın yapılmadığı ve uygulamada bunların hâlâ birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Moğol İmparatorluğu'nda ise resmiyette *Hağan* (*Kağan*) ve *Han* unvanları farklı derecelerde unvanlar şeklinde görülüyor olsa da tarihî kaynaklarda bu konuda bir karışıklığın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Moğol dönemi sonrası Oğuzlarda ve Osmanlılarda ise tıpkı Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde olduğu gibi, bu unvanların birbirleri için kullanıldığı gözlemlenmektedir.

84 *The Secret History of the Mongols*, II, s. 222.

85 *The Secret History of the Mongols*, II, s. 986-987. Moğol İmparatorluğu'yla ilgili bilgi veren çeşitli kaynaklarda, bazı durumlarda bu iki unvanın birbiriyle karıştırıldığı görülmektedir (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32-35, 95-96).

86 Taneri, *age.*, s. 518. Moğol İmparatorluğu'nda ve ardıllarında kullanılan *Kağan* ile *Han* unvanları için bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32-35, 95-96.

87 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32, 93-94; Hayrettin İhsan Erkoç, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 19 (2015), s. 48-53.

88 Taneri, *age.*, s. 518.

Kısaltmalar

I. TY = I. Tonyukuk Yazıtı

age. = adı geçen eser

B = Batı Yüzü

bkz. = bakınız

BKY = Bilge Kağan Yazıtı

D = Doğu Yüzü

G = Güzey Yüzü

K = Kuzey Yüzü

KTY = Köl Tigin Yazıtı

ŞUY = Şine Us Yazıtı

TaY = Tariat (Terh) Yazıtı

Kaynaklar

Aylılmaz, Cengiz, “Moğolistanda Bulunan (Kök) Türk Harfli Yeni Bir Yazıt Parçası”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18 (*Festschrift in Honor of Talat Tekin*) (2008), s. 49-60.

Aylılmaz, Cengiz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 1-61.

Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2015.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Baxter, William H., *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000.

Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1993.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 Cilt, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965.

Doğan, Lûtfi, “İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu’bni Fadlan)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1954), s. 59-80.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Du You 杜佑, *Tongdian 通典*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1996.

Ekrem, Erkin, “Karahanlı Devleti’nin Adı Meselesi”, 2. *Uluslararası Türkiye Araştırma Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, haz.

Ülkü Çelik Şavk, Fatma Türkyılmaz ve Mikail Cengiz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 171-193.

Ekrem, Erkin, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri - 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 189-220.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “Anadolu’da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19 (2015), s. 37-64.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, *Belleken, LXXXII/293* (2018), s. 51-82.

Firdevsi, *Şehname*, çev. Necati Lugal, 4 Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul 1956 (I)-1947 (II)-1949 (III)-1955 (IV).

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu - İleriş, Kağan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

Golden, Peter B., “Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60/2 (2007), s. 161-194.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Etimolojik Sözlük Denemesi)*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Hamilton, James, “Toquz-Oyuz et On-Uyyur”, *Journal Asiatique*, CCL (1962), s. 23-63.

Hamilton, James, “Toğuz-Oğuz ve On-Uygur”, çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.

Hamilton, James Russell, *Les Ouighours à l’époque des Cinq dynasties d’après les documents chinois*, Presses universitaires de France, Paris 1955.

Harmatta, J., “Irano-Turcica”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (Lvdovico Ligeti Septvagenario Hoc Volvmen Damvs Dicamvs Dedicamvs) (1972), s. 263-273.

Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’: A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D., çev. V. Minorsky, Oxford University Press, London 1937.

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

Kasai Yukiyo, “The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th -9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tūjue* 突厥”, *Studies on the Inner Asian Languages*, XXIX (2014), s. 57-135.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998-1999.

Klyashtorny, S. G., “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/1-3 (1982), s. 335-366.

Klyashtorny, S. G., “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39/1 (1985), s. 137-156.

Kormuşin, İgor Valentinoviç, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Liu Xu 劉昫, *Jiu Tangshu* 舊唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1975.

Maḥmūd al-Kāşyarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, çev. Robert Dankoff, 3 Cilt, Harvard University, Duxbury 1982 (I)-1984 (II)-1985 (III).

Mainz 167, Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung, Berlin (http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0167_seite1.jpg)

Mert, Osman, *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009.

Minorsky, V., *Sharaf al-Ẓamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London 1942.

Minorsky, V., “Addenda to the Ḥudūd al-‘Ālam”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 17/2 (1955), s. 250-270.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, 2 Cilt, E. J. Brill, Leiden 1983.

Or.8212/76(1), British Library, London (http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h.a4d?uid=122167221118;recnum=7856;index=1)

Or.8212/76(2), British Library, London (http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h.a4d?uid=123098781215;recnum=12860;index=3)

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ouyang Xiu 歐陽修, *Xin Tangshu* 新唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1975.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012.

Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991.

Ramstedt, G. J., “Alte türkische und mongolische Titel”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 55 (1951), s. 59-82.

Rybatzki, Volker ve Wu, Kuosheng, “An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qarī čor tegin”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 164/1 (2014), s. 115-128.

Schechter, S., “An Unknown Khazar Document”, *The Jewish Quarterly Review*, 3/2 (1912), s. 181-219.

Sertkaya, Osman Fikri, “Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden”, *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, ed. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1985, s. 133-164.

Schuessler, Axel, *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese: A Companion to Grammata Serica Recensa*, University of Hawai'i Press, Honolulu 2009.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009.

Şirin User, Hatice, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi - Ankara: 11-15 Eylül 2006 - Kongreye Sunulan Bildiriler, 3. Cilt, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 597-616.

Taneri, Aydın, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 517-518.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Tekin, Talât, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, XLVI/184 (1983), s. 795-838.

Tekin, Talat, “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/1-3 (1983), s. 43-68.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara 1994.

The Secret History of the Mongols, çev. Igor de Rachewiltz, 2 Cilt, Brill, Leiden 2004.

Thomsen, Vilhelm, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts in Turkish “Runic” Script From Miran and Tun-huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1912), s. 181-227.

Togan, A. Zeki Validi, *Ibn Fadlân’s Reisebericht*, Kraus Reprint Ltd., Nendeln 1966.

Tuotuo 脫脫, *Songshi* 宋史, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1977.

Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuangui* 冊府元龜, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1994.

Xin, Luo, “Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin’in Şeceresi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 62-78.

Yıldırım, Fikret, “Kâğıda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler”, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, haz. İgor Kormuşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2016, s. 391-545.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.

Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Türkistan Milli Kurultayı
Başkanlık Divanı Üyesi Osman Kocaoğlu'nun Türk Kültürünü
Araştırma Enstitüsü ile İlgili Mektubu

Hikmet Zeki Kapıcı*

Osman Kocaoğlu Kimdir?

Bugün Kırgızistan sınırlarında bulunan Fergane'nin Oş kasabasında 1878'de doğan Osman Kocaoğlu eğitim hayatının tamamını Buhara'da geçirmiştir. Gençliğinde Türkistan'da Cedidcilik olarak adlandırılan Millî Yenileşme hareketine girmiştir. 1909-1910 yıllarında İstanbul'da bulunduğu süre zarfında çok sayıda Türk aydını ile tanışmıştır. Buhara'ya döndükten sonra Cedid okullarını açma kampanyasına katılmış, 1916'da Orta Asya'da Çarlık Rusyası'na karşı başlatılan ayaklanmaların yönlendirilmesinde önemli rol oynamıştır.¹

Genç Buharalılar Fırkası Mir Alim Han'ı 1920 yılında devirdikten sonra Buhara Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Kocaoğlu, Cumhuriyet hükümetinde Maliye Bakanı ve bugün Tacikistan olarak bilinen Doğu Buhara'dan sorumlu bakan olmuştur.² Temmuz 1921'de Mustafa Kemal'in emriyle Buhara'ya gelen TBMM üyesi İsmail Suphi (Soysalioğlu) Bey'in gayretleri ile Türkistan Millî Birliği Teşkilatı kurulmuş, birliğin başkanı Zeki Velidi Togan ile birlikte Osman Kocaoğlu Rusya'nın baskılarına maruz kalmıştır.³

Kocaoğlu, 1921 yılında ise Buhara Millet Meclisi tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Enver Paşa ile ittifak kuran Osman Hoca 9 Aralık 1921'de Sovyetlere

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, hzeki@erciyes.edu.tr ORCID: 0000-0002-4707-9778

1 Timur Kocaoğlu, "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca(Kocaoğlu) ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Kayseri 1996, s. 421; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, 1975, s. 206.

2 A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 82; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975, s. 482-483.

3 Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 114.

karşı silahlı mücadeleye girişmiştir.⁴ Rusların bölgeye yoğun askerî kuvvet yığmaları sonucu Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştır. Buhara'da komünist bir hükümet kuran Rusya Kocaoğlu'nu hain ilan etmiştir.⁵ Buhara'ya dönmesi imkansız hale gelen Osman Kocaoğlu 1923 yılında Türkiye'ye gelmiştir.⁶ Atatürk kendisine milletvekili maaşı bağlatmış, 28 Temmuz 1968 yılında vefat edince ölümüne kadar kullanılmak üzere bu maaş eşine devredilmiştir.⁷ Osman Kocaoğlu'nun mezarı Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ndedir.

Osman Kocaoğlu Buhara Cumhurbaşkanı olduğu dönemde Türkiye'de devam eden Milli Mücadele'ye destek vermiştir. Milli Mücadele'nin sürdürülebilmesi için gereken ihtiyaçların karşılanması amacıyla Mustafa Kemal Rusya'dan yardım istemişti. Lenin, bu isteği Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya iletti ve bu yardımı Türkiye'ye ulaştırmada aracılık yapabileceğini bildirdi. Buhara Meclisi'nde konu görüşüldü ve yardım gönderilmesi oy birliği ile kabul edildi. Timur Han'ın altınlarının bir bölümü elinde olan Osman Hoca 100 milyon altın vereceğini bildirdi. O dönemde bu kadar altın, Ankara'ya ancak Rusların trenleriyle taşınabilirdi. Moskova üzerinden Ankara'ya gönderilen 100 milyon altının 10 milyonunu Ankara'ya gönderen Moskova kalan miktara el koymuştur.⁸

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Çalışmamızın odağında yer alan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü hakkında da bilgi vermek yerinde olacaktır. Enstitü, Türk kültürünün meselelerin çeşitli faaliyetlerle dikkat çekmek ve Türk tarihini, kültürel öğelerini, sosyal ve dinî meselelerini, coğrafi, iktisadi ve jeopolitik konumunu bilimsel metotlarla araştırmak amacıyla 20 Ekim 1961'de kurulmuştur.

Türk kültürü üzerinde uzmanlaşmış ve alanlarında tanınmış 96 üyesi bulunan Enstitü bugüne kadar amacıyla ilgili konularda birçok faaliyette bulunmuştur. Bu noktada öncelikle ifade edilmelidir ki Enstitü tarafından 180 adet kitap yayımlanmıştır. Bu eserler Türk dil, edebiyat, tarih, folklor ve jeopolitiği konusunda önemli bir külliyat oluşturmuş ve birçoğu alanlarında müracaat eseri

4 Saray, *age.*, s. 104; Hayit, *age.*, s. 265; Bademci, *age.*, s. 484-486.

5 Andican, *age.*, s. 95-96.

6 Kocaoğlu, *agm.*, s. 422.

7 Abdülhamit Avcı, "Türkiye Kamuoyunda "Dış Türkler" Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkistanlı Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 12, Bahar 2014, Sayı: 16, s. 173.

8 Andican, *age.*, s. 88; Kocaoğlu, *agm.*, s. 423.

niteliği kazanmıştır. Bunların yanı sıra Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi 1962 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Türklük bilimini ilgilendiren çeşitli konularda kaleme alınmış akademik yazıların, tanıtımların ve çevirilerin yer aldığı hakemli bir dergi olan Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi bahar ve güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır. Önceki yıllarda aylık olarak yayımlanan Türk Kültürü adlı dergisi ile birleştirilmiş durumdaki Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2008 baharında yayımlanan yeni sayısı ile beraber, tüm bilimsel ve akademik ölçütlere uygun, uluslararası yayın standartlarını taşıyan ve çağdaş niteliklere sahip bir dergi olarak yayın hayatına devam etmektedir.⁹

Enstitünün kurucuları Prof. Dr. Abidin İtil, Dr. Osman Nedim Tuna ve Prof. Dr. Ahmet Temir'dir. Temir Enstitüye 1974 sonuna kadar Başkanlık etmiştir. O tarihten itibaren de başkanlığı Prof. Dr. Şükrü Elçin yürütmüş, 2006 yılından itibaren ise bu görevi Dursun Yıldırım ifa etmektedir.¹⁰

Osman Kocaoğlu'nun Mektubu

Osman Kocaoğlu'nun Başbakan İsmet İnönü'ye hitaben yazdığı 30 Temmuz 1963 tarihli mektubu Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü hakkındaki mütalaalarını içermektedir. Enstitünün çok büyük bir kültür gayesi gerçekleştirmek üzere kurulduğunu ifade eden Kocaoğlu yıllardır özlemi duyulan hedefleri gerçekleştirmeye elverişli olabilecek bir istikamete sahip olduğunu kaydetmiştir. Mektubun devamında şu ifadelerle yer vermiştir;

“Kabul edilen esas Atatürk'ün kültür anlayışına uygundur. Bu anlayış ölçüsünde Milli Birlik mefkûresinin macera işi değil, ilim işi olduğu düşünülürse tutulan yolun değerinden şüphe edilmez. Filhakika, Türk kültürü büyük önderin tarih ve dil teorileriyle pek güzel açıklanmış olduğu gibi Pasifik'te başlayıp Kızıldeniz'e, Balkanlar'a yayılmış olan tarihi sahaya şamil olmakla beraber siyasi ihtiraslar dışında mütalaa edilebilmek kabiliyetini haizdir. Nitekim Atatürk bunun nasıl anlaşılıp başarılabileceğini filen ispat etmiştir.”

Türk meselesinin dünya çapında önem kazanmaya başladığını dile getiren Kocaoğlu Batı'nın bu konuda çalışmalar yaptığını ifade etmiştir. İngiltere'nin Oxford Üniversitesi profesörlerini Türk kültürü ile ilgilenmeye teşvik ettiğini, Fransa ve Almanya'nın da ondan geri kalmadığını dile getirmiştir. Hatta Amerika'nın dünya teşkilatı planında Türk kültürünün üstün bir dikkate layık sayıldığını iddia

9 <http://www.kimkindir.net.tr/dernekler/turk-kulturunu-arastirma-enstitusu> , 28.05.2018.

10 <http://www.turkkulturu.org.tr/baskanlarimiz.asp> , 28.05.2018.

etmiştir. Tüm bu ifadelerden sonra konuyu Enstitüye getiren Kocaoğlu; *Bu sebeple Ankara'daki müessese iyi tanzim olunup ehemmiyetiyle mütenasip bir ilmi anlayış dairesinde idare olunabilirse milletlerarası kültürel değerini kabul ettirmekte gecikmeyecektir*, demektedir. Aslında bu ifadelerle mektubun yazılış gayesi de ortaya konulmaktadır.

Mektubun devamında kendisi hakkında bilgi vermeye başlayan Kocaoğlu Türkiye'nin Yakın Doğu ve Orta Doğu milletlerine, hatta Afrika'nın mazlum halklarına örnek olan toplumsal değişimlerini yakından takip ettiğini ifade etmiştir. İkinci Meşrutiyet'ten itibaren yaşananları yakından takip ettiğini, büyük inkılapçıları, seçkin kültür temsilcilerini yakından tanıma fırsatı yakaladığını kaydetmiştir. Özellikle Atatürk inkılaplarının temellendiriliş ve geliştirilişini incelediğini belirten Kocaoğlu; *Ondan dolayıdır ki Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasına bağlanan ümitleri canla başla paylaştım. Bu ümitleri kırlmaya mahkûm edebilecek hatalara kayıtsız davranamayışımın saiki seksen beşe varmış yaşımın bir mücadele ömrünün en samimi istinat noktasına aittir*, demektedir.¹¹

Her başlangıcın güç ve bir takım noksanlara maruz olabileceğini asla unutmadığını vurguladıktan sonra üzüldüğü noktanın hata ve noksanlardan ziyade bunları koruyan ve devam ettiren zihniyetler olduğunu dile getirmiştir. Hükümet ve Enstitüyü iki ayrı cephe olarak niteleyen Kocaoğlu, hükümetin enstitünün ayakta kalması için gereken bütün maddi ve manevi desteği verdiğini ve bunun şükranı layık bir tutum olduğunu belirtmiştir. Ancak Enstitü hakkında benzer bir kanaate sahip olmadığını kaydetmiştir. Enstitünün idare tarzına eleştiri getiren Kocaoğlu, *Fakat bu şükram enstitünün idare tarzına tereddütsüz teşmil edemiyorum. Üyelerin seçimlerine, hele vazifelendirilmelerinde tutulan yolu beğenmiyorum*, demektedir.

Beğenmemesinin esas sebeplerine mektubunun devamında açıklık getirmiştir. Kültürün dil ve tarihle sınırlandırılmayacağını, bu sebeple kültür araştırmalarının dil ve tarih haricindeki alanlara da yönelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sözlerinin devamında teşkilatlanmadaki kusuru dile getirmiştir. Şöyle ki;

“Maalesef enstitü teşkilatında bütün ağırlık noktası dil ve tarih unsurları üstünde toplanmıştır. Öyle ki Ankara'da müstakil bir Dil ve Tarih Kurumu dururken enstitüde çoğunluğu teşkil eden dilci ve tarihçilerin ne yapacaklarını fiilen ispat etmek çok güçleşmiştir. Daha şimdiden iki temayül kendini göstermiştir. Bu durumda enstitü ya tarih ve dil kurumlarının benzeri olmakla kalacaktır. Yahut onlarla rekabete başlayacaktır. Kurul üyelerinde tarih veya dil kuruluna mensup olanlar ve oralarda

11 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); Fon Kodu: 030.01, Yer Kodu: 22.127.7, Belge No:1

Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Türkistan Milli
Kurultayı Başkanlık Divanı Üyesi Osman Kocaoğlu'nun Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü ile İlgili Mektubu

407

durumlarından memnun bulunanlar birinci temayülü takip edeceklerdir. Aksi vaziyette olanlar enstitüyü tarih ve dil kurullarına karşı bir mücadele vasıtasına çevireceklerdir. Bu ihtimallerden ikisi de gerçekleşmese de gene enstitü görevini başaramayacaktır.”

Kocaoğlu mektubunun devamında, *şimdi bilhassa ısrar etmek istediğim tarihi ve içtimai bir hakikate geçiyorum*, ifadelerini kullanarak Türkiye'nin Türk Dünyası nezdindeki önemine değinmeye başlamıştır. Bu hakikatin Türk Dünyası'nın gerçek durumunu kavramış olan her vicdan ve izan sahibi kimsenin teslim edeceği bir gerçek olduğunu ifade etmiş ve sözlerini şu şekilde açıklık getirmiştir: *Türklük davasını en olgun ve en realist şuurla kavrayıp halletme çarelerini tespit edebilecek çevre sadece Türkiye'dedir. Türkiye'nin kültür çevresidir. Türk Dünyası'nın diğer bölgeleri öteden beri güneş etrafında dönen yıldızlar gibi Türk kültürünün tabi olduğu inkılaplara tabi olmuşlardır*. Bunun sebebini ise başka hiçbir Türk bölgesinde erişilememiş bir sağlamlık ve devamlılık ölçüsü ile kurmuş olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset ve askerlik sahalarıyla birlikte kültürün her alanında kazandırdığı tecrübe ve devlet şuuru olduğunu iddia etmiştir. Hatta Türkiye'nin en zor günlerde başarıyla ayağa kalkmasındaki maddi ve manevi dayanak noktasının bu konu olduğunu dile getirmiş, Tanzimat'tan beri var olan modern kültür hayatı, modern kültür mücadelesi ve mücahit nesillerinin rolüne vurgu yapmıştır. Bu açıklamaların devamında konuyu Enstitüye getiren Kocaoğlu;

“O halde Türk kültürünün araştırılması için kurulmuş olan bir müessesede fikrî terkip veya terkihi sevki idare işi ile ilmî teknik yani temsilim mazur görülsün manevi laboratuvar tatbikatı işi birbirine karıştırılmamak gerektir. Çocukluk ve gençliklerini Rusya'da geçirerek Türkiye'ye muhacir sıfatıyla gelmiş olan kimseler iyi ihtisas adamı ve birkaç yabancı dile¹² vâkıf olsalar bile Türkiye çocuklarının içtimai ve kültürel mirasına sahip bulunamazlar ve bulunamamaktadırlar.”

Bunlara ek olarak, bahsi geçen şahısların meziyetlerini herkesten iyi bildiğini ifade eden Kocaoğlu Türkiye Türklüğü'nün farkını şu şekilde dile getirmiştir; *Filolojik veya tarihî yahut teknik ihtisasları ne olursa olsun Osmanlı Türkçesi'nin edebi şaheserlerini ve bu şaheserlerin ilgili olduğu kültür meselelerini ve nüanslarını Türkiye'de doğup büyümüş bir mütefekkirin olgunluk ve derinliği ile işleyemezler. Bu tarihi coğrafyanın, coğrafi tarihin, başarılı mücadelelerin, maddi ve manevi zaferlerin Türkiye Türklüğü'ne ihsan ettiği bir mazhariyettir*.

Bu açıklamasının devamında konuyu Enstitünün idaresine getirmiş, Türk

Kültürünü Araştırma Enstitüsünün sevk ve idaresinde Türkiye’de doğup büyümüş kabiliyetlerin tercih edilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ömrü boyunca pek çok memleket gezdiğini, yaşının çok ilerlemiş olduğunu kaydettikten sonra bunların yayınları takip etmesine engel olmadığını kaydetmiştir. Kendisi için bir talepte bulunmadığını vurgulayan Kocaoğlu hayatının özünü ve manasını kendinde toplayan bir gayesi olduğunu ifade etmiştir. Bu gayesini ise şu sözleriyle dile getirmiştir: *Er geç ve mutlaka muzaffer olacağına inandığım Türklük davasının şahsi menfaatlere, zümre tahakkümlerine alet edilmeyerek layık olduğu tarihi olgunluk seviyesinde korunması ve savunması.*

Bahsi geçen gayeyi en iyi şekilde gerçekleştirebilecek insanların yapılacak işin çevresinde yetişmiş olanlar olduğunu iddia eden Kocaoğlu bu kanaatinin yeni olmadığını ayrıca ifade etme gereği duymuştur. *Vaktiyle Rusya’da mücadele ettiğim zaman Batı Türklüğü’nün ilmi, teknik, askerî ve idarî tecrübe itibarıyla ne zengin bir hazine olduğunu tespit etmişim.* Bu kanaate onu sevk edenin ise 1908-1909 yıllarında ortaya çıkan gelişmeler sırasında pek çok kimse ile yaptığı görüşmeler olduğunu ifade etmiştir.

Yine bu şekilde yaptığı görüşmeler sonucunda Prof. Dr. Necati Akder’in enstitüye mensup ve her bakımdan iyi yetişmiş bir kimse olduğunu öğrendiğini kaydetmiştir. Kendisi ile görüşme talep ettiğini, bu görüşme sonucunda Akder’in herhangi bir vazife almaya yanaşmadığını mektubunda belirten Kocaoğlu 27 Mayıs’tan sonra Türk Ocakları Genel Başkanlığı görevini güçlkle kabul ettiğini belirtmiştir. Neticede hiçbir işe karıştırılmamak istediğini vurguladığını da ayrıca ifade etmiştir. Kocaoğlu, Türk Yurdu’nda ve Türk Kültürü Dergisi’ndeki makalelerini okuduğu Akder’in görüşlerinin ilmi sağlamlığı ve değerine inandığını da ayrıca vurgulamıştır.¹³

Akder’i ikna etmek için yüksek makamların kendisinin fikirlerine başvurduğunda kabul etmesi yönünde ısrarcı olduğunu dile getiren Kocaoğlu bunun üzerine Akder’in tarafsız, hatır ve gönül gözetmeksizin hakikatleri ifade etmenin millî ve mesleki borcu olduğunu söylediğini kaydetmiştir. Bu vadi aldığı için bu mektubu kaleme aldığını ifade den Kocaoğlu vazifesinin bu şekilde tamamlandığını, *Prof. Dr. Necati Akder’in şهادetine müracaat olunmasında enstitünün yüce gayesi, ilmi ve millî prensipleri namına hayır umduğunu* belirtmiştir.

Mektubunu Başbakan İsmet İnönü’ye hitaben yazdığı şu sözlerle tamamlamıştır:

13 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); Fon Kodu: 030.01, Yer Kodu: 22.127.7, Belge No:3

Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Türkistan Milli
Kurultayı Başkanlık Divanı Üyesi Osman Kocaoğlu'nun Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü ile İlgili Mektubu

409

Maruzatımı huzuruza yükseltirken yaşıma başıslamanızı dilediğim
candan bir duayı kardeşim rahmetli Yahya Kemal Beyath'nın bir beytiyle
ifade edeceğim,

Sizlersiniz bu yurdu ışıklarla parlatan

Eksilmesin bu mutlu şafaklar bu ülkeden.¹⁴

¹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); Fon Kodu: 030.01, Yer Kodu: 22.127.7, Belge No:4

Kaynaklar

Andican, A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Avşar, Abdülhamit, “Türkiye Kamuoyunda “Dış Türkler” Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşına Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 12, Bahar 2014, Sayı: 16, s. 157-179.

Bademci, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); Fon Kodu: 030.01, Yer Kodu: 22.127.7, Belge No:1-4

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, 1975.

<http://www.kimkimdir.net.tr/dernekler/turk-kulturunu-arastirma-enstitusu>, 28.05.2018.

<http://www.turkkulturu.org.tr/baskanlarimiz.asp> , 28.05.2018.

Kocaoglu, Timur, “Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca(Kocaoglu) ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye’ye Altın Yardımı Meselesi”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesinde Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Kayseri 1996, s. 421-425.

Saray, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

The Great Britain's Azerbaijan Policy During the Years 1917-1920

Hokuma Abbasova*

Introduction

Due its ancient culture, rich recourses and geographical location Azerbaijan was always in the scope of European countries from ancient times. Azerbaijan territory connecting the Mediterranean and Black Sea basin and coordinating various civilizations led to early and extensive interaction with the foreign countries. As a result of this Azerbaijan established diplomatic relations with almost all Asian and European countries in the Middle Ages.

Obviously, UK which began to play a major role in the international system of relations since the 17th century was one of such imperialist states interested in Azerbaijan territory. The interest of the Russian Empire in the Caucasus, including Azerbaijan, from the XVII century and subsequent strengthening here was contrary to the interests of the United Kingdom in the region. Thus, the British policy of Azerbaijan during the years 1917-1920s which was very important period in Azerbaijan history always keeps its importance.

The First Ties Between Azerbaijan and Great Britain

Taking into account the importance of the Caucasus region it must be stated that Great Britain has always economic and political interest to the region. The first economic and political relations between Britain and Azerbaijan date back to the XVI century. At that time, the newly formed English bourgeoisie was struggling for cheap raw materials and sales markets. In the 16th century the Ottoman Empire was guarding the land and sea routes from Europe to India. This was the reason why the British tried to find other ways to India. In the search of such a road, six expeditions to the Safavid Empire were sent by the British "Moscow" company during the 1580s. The main purpose of the expedition was to go India via Volga-Khazar, Azerbaijan and Iran passing through Russia. Moreover, they wanted to use the Safavid State as a profitable marketplace and a cheap source of raw material¹.

* Phd, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of History, Baku/AZERBAIJAN, h.abbasova@yahoo.com

1 Mahmudov Yagub, *Azərbaycan Diplomatiyası*, Bakı 2006, s. 245.

During the 1580s the relation between Safavid Empire and England began weaken as the Russian Tsar Ivan IV prohibited English merchants from passing through the territory of Russia trade with the Asian Countries².

From the 1870s the British became interested in Azerbaijan again as the oil industry developed in Azerbaijan. English investors were closely involved in investing in Azerbaijan's oil industry.

The dramatic development of the oil business on the Absheron Peninsula during the late 19th and early 20th centuries made Baku the main industrial center in the Caucasus and even in the world. Even by the end of 19th century, half the world's oil gushed from Baku³. The main result of this was increase in oil production due to the development of petrochemical industry in foreign countries and in Russia. The other factor was foreign and local investment in oil industry. So soon, Baku could compete with the leading oil centers.

As Baku Khanate was occupied by the Russian empire in 1806, they also took a monopolistic control of oil production. The Tsar's government adopted a government resolution on May 1, 1880 that was devoted to the admittance of foreigners to oil fields within the Baku region and this encouraged the foreign investment in the oil industry. As a result of this resolution, toward the end of 1870s the foreign capital inflow to Baku increased. In the 1870s and 1880s eight British, three French, two Swedish, two German, two Belgian and one Danish company and others, were operating in Azerbaijan⁴.

Thus, in 1910s two-thirds of the foreign capital invested in the Baku oil industry was owned by the British. The oil of Baku exported to Austria-Hungary (Trieste), Belgium (Antwerp), Indochina, the Ottoman Empire, Japan, Greece, China, Germany, the Netherlands, France, Malta, Portugal, Algeria, the Philippines and the Danubian principalities along with Great Britain (London). In 1904 Britain provided 74% of its oil production on the base of Baku oil⁵.

At the end of 1880s British company Shell before called "Samuel&Co" became interested in Baku oil. The Shell became the official companion of "Caspian-Black Sea Society" belonged to French Rothschild Brothers that sold out their

2 Mahmudov Yagub, *age.*, p. 245.

3 Denis Babusiaux, *Recherche et production du pétrole et du gaz: réserves, coûts, contrats*, Editions Technip, Paris, 2002, p. 8.

4 S. S. Aliyarov, *Oil Monopoly in Azerbaijan during the Great War*, 1974, p. 74.

5 Lev Polonskii, *Bakinskii dom Rotshilda*, Vestnik evreiskogo universiteta v Moskve 3 (13), Moskva –Ierusalim, 1996, p. 174.

oil goods in East. In 1890 Rothschild family already controlled 42% of Baku oil export. Thus, they soon became the second largest investor after Nobel Brothers⁶.

In 1897 Shell Transportation Company merged with "Royal Dutch" company of Netherland and in 1990s this company began interested in buying some oil fields in Baku. However, all oil fields had already been bought by largest foreign investors like Nobel Brothers, Rothschild Brothers or Russian and local investors.

At the same time with this Rothschild Brothers declared that they want to sell shares of their companies operating at Baku oil industry. Meanwhile, Royal Dutch/Shell decided to buy their shares. The negotiations between Royal Dutch/Shell and Rothschild on the sale took place in 1911. Rothschilds decided to sell two of its companies - "Caspian-Black Sea Society" that cost 6.5 million rubles and Mazut that cost 21.624 million rubles. The cost of the two companies was approximately 28.124 million rubles - about 75 million francs.⁷

On February 21st 1912 Rothschilds had sold their Russian oil enterprises to the Anglo-Dutch trust Royal Dutch/Shell. According the agreement signed between two companies Royal Dutch Shell got 80% of shares of "Caspian-Black Sea Society" and "Mazut" company. This deal cost 22,136 million rubles, or 58,881 million francs⁸. In return of this they received a significant equity participation in Shell and the Rothschilds became the owners of Shell's banking arm in Paris. Besides this Rothschilds get 60% shares of Royal Dutch and 40% shares of Shell.⁹

This sale has caused great surprise and it was the largest selling transaction in the history of the oil industry of Russia. It must be stated that before the World War I the 60% of the investment on Baku oil industry belonged to Great Britain¹⁰. Up to that time, Britain and the Antanta forces attempted to prevent the Baku oil from falling into the hands of the enemy forces.

Since 1917 the great powers, including Britain, have begun a completely new policy against Azerbaijan. The main reason for this was due to exciting historical circumstances. After the February Revolution Russian Empire collapsed and socio-political situation of the county was changed. In the regions, including in

6 Akhundov Bakhman Ju., *Monopolisticheskii kapital v d orevolucionnoi bakinskoi neftyanoi promyshlennosti*, Moskva-Leningrad, 1959, p. 39.

7 Archives Nationales du Monde du Travail, 132 AQ 195.

8 Lev Polonskii, *age*. p. 182.

9 Archives Nationales du Monde du Travail, Banque Rothschild 132 AQ (1995 057), p. 58.

10 R.G. Suny, *The Baku Commune. 1917-1918*, Princeton, 1972, p 5.

Azerbaijan, the National Councils was established and its authority was increasing, due to the majority of Azerbaijanis recognized it as the legitimate government and united around it. However, later after the coup in St Petersburg during the night of 24 to 25 October Bolsheviks came to power in Russia and declared that they had started “a world communist revolution”. Soon Bolshevik ideas became spread in the neighboring areas, too.

On December 1917 British Government began to think about sending armed forces to Baku and South Azerbaijan¹¹. Commander of the British army Major General Layonel Densterville wrote in his memoirs: “Our plan was to achieve superiority over the Caspian Sea, but we could only achieve this goal by invading Baku, so it was important to protect the city from the occupation of others”.¹²

During the First World War, the British seriously competed for owning Baku oil. In order to prevent the Baku oil from falling into the hands of the Ottoman and German armies, in June 1918 Britain sent first British troops in Baghdad to Baku led by General Dunsterville. The British understood that if they wouldn't occupy Baku then Bolshevism would have covered Southern Azerbaijan, Iran and the whole of Central Asia and Afghanistan. Later the India would have been also involved in this turmoil.

On May 28th 1918, at the first meeting of the National Council of Azerbaijan in Tbilisi with the adoption of “Declaration of Independence” was declared the establishment of Azerbaijan Democratic Republic (the People's Republic of Azerbaijan) the first democratic republic in the Middle East. On May 30, 1918, the radio telegrams on creation of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) were sent to the leading states of the world by the Chairman of the Council of Ministers Fatahi Khan Khoyski. Radio telegrams were sent to Istanbul, Berlin, Vienna, Paris, London, Rome, Washington, Sofia, Bucharest, Tehran, Madrid, Moscow, Stockholm, Tokyo and other capitals.¹³

After the declaration of independence, the Azerbaijani Government was temporarily settled in Ganja as Baku was under the control Dashnak armed forces by the leadership of Stepan Shaumyan and Centro Caspian Dictatorship was formed in Baku.

11 Ф. Д. Волков, тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М.: Наука, 1980, p 50.

12 Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918 г. Тифлис: “Советский Кавказ”, 1925, p 123.

13 С. Нәсəнов, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920. Azər nəşr, Bakı 1993, p. 86.

After the establishment of armed forces of the ADR on June 26, 1918 the ADR army together with the help of Ottoman troops sent to the help of Azerbaijan Government began the liberation process of Baku from Centro Caspian Dictatorship”.

In the summer of 1918, the British were preparing strongly by invading the port of Anzaly in Northern Iran. They thought to bring up their troops to Baku after there will be a coup-d'état by the group of Eser-Menshevik-Dashnak bloc¹⁴.

The British thought that “Baku belongs to those powers that control the sea.” The main task assigned to the L. Densterville and U. Malleson's military expedition was this. Therefore, they had to occupy the largest ports of the Caspian Sea - Anzaly, Baku and Krasnovodsk and seize the entire Caspian fleet¹⁵.

While the joint Caucasus Islamic Army intended to liberate Baku, the Centro Caspian Dictatorship leaders asked help from the British army located in Anzaly. On August 4, the first group of 150 people from the British army in Anzaly came to Baku, and on August 6, 130 new soldiers and officers and 2 armored vehicles were brought here. On August 17, General Dunsterville, along with his whole army arrived in Baku at the “Presidential Krueger” liner. In total more than a thousand bullets, 16 cannons and several armored vehicles were brought to Baku.¹⁶

It was obvious that this force was unable to defend the city, even the British Command was well aware of this. Thus, according to the telegram dated July 6, 1918, issued by the Ministry of Defense on behalf of Dunsterville, it was instructed that if the Turks will be able to capture Baku, then destroy the oil pipeline, oil reservoirs and oil-bearing equipment. But remain safe the oil derricks, as the long-term interest of the British oil companies remained in these oilfields.

On the other hand, the British predicted that Turkey would soon lose in the war, and wouldn't anymore want to take part in the bloody actions of the indigenous, even the “allies”. Despite the Centro Caspian Dictatorship's threatening, to shield the Caspian Navy ships the English general began preparing to take his army back to Anzaly¹⁷

During the first British military mission, the Armenians pursued a very ugly policy

14 Генерал-майор Денстервиль, age. p. 159.

15 Мирошников Л. И. Английская экспансия в Иране. 1914-1920 г. Москва, 1961, p 114-115.

16 Дарабади П. Г., Алиев Н. А. Геополитическое соперничество в Каспийском регионе и Азербайджан / С древнейших времен до конца XX века/ Баку: АБВМУ, 2001, p88.

17 Генерал-майор Денстервиль, age. p. 248-254.

and tried to portray the Azerbaijanis as an enemy of the British. They met with British Army officers and tried to create an anti-Turkish and anti-Muslim influence. At first, they could achieve their aims, even received financial assistance from the British forces. This financial aid was used in the genocide against Azerbaijanis.

One of the main goals of the British military expedition was to supply the British army with fuel. During his 41-day stay in Baku, the English commander managed to send a lot of oil and oil products to the front. But the military expedition of British faced a number of difficulties in Baku. A number of issues, including lack of food in Baku, the financial crisis, the negative attitude of the local Muslim population to the British supporting the Armenians and their sympathy towards the Ottoman Empire, and the chaos in the city all urged the British army to left. So, the military expedition left the city on September 14, 1918, when they saw that it is impossible to overcome powerful Caucasian Islamic Army. Dunsters force was officially released after reaching Anzaly on September 19, 1918.¹⁸

After the first British mission to Azerbaijan there was no relation between the Azerbaijan Democratic Republic and Great Britain, as they were in opposite fronts.¹⁹

Soon, the British realized that Armenians had greatly damaged the relations with Azerbaijanis and they created an impression that British fulfil anti-Muslim policy. Moreover, the unification of the Armenians with the Bolsheviks worried Great Britain too. The British have informed the British General Staff about the massacre committed by Armenians in Baku and in other parts of Azerbaijan, and asked the other British troops come to Baku.

Britain's Azerbaijan Policy After The First World War and Baku Under The Command of General Thomson

Towards the end of World War I, the Great Britain and France signed a convention on dividing the geographical zone they controlled. Under this convention, the South Caucasus and Central Asia were on the influence of Britain, Crimea, Ukraine and Bessarabia of the French²⁰.

Despite the unsuccessful operations of General Dunsterville in the South

18 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I Cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004, s 323.

19 *aAge.*, p. 238.

20 *aAge.*, p. 235.

Caucasus, the British War Office again re-affirmed this region of their sphere of influence on November 13, 1918. The British government did not want to delay its re-entering the South Caucasus and get consent from the Supreme Council of Antanta to bring the British army to Baku. Meanwhile, political, economic, and interethnic relations in Baku were very sharp, and crimes were steadily rising²¹.

On October 30, 1918, after the Mudros contract between Turkey and the United Kingdom Azerbaijan was declared sphere of influence of Great Britain. The leaders of ADR tried to improve relations with Britain, as there were some British troops in Iran and they were ready to capture Azerbaijan that is why it was necessary to begin negotiations. On November 14, 1918 representatives of the ADR Government met with the British Consul. The delegation asked to protect them from the attacks of the Dashnaks - Bolsheviks and to establish social peace. The Consul stated that he would convey this information to the Commander of the British Army in Anzaly.

According to the agreement of the Allies, the commander of the British military forces - General Thomson - in the Iranian port of Anzaly was ordered to capture Baku. The British general demanded that Ottoman and Azerbaijani military forces had to leave Baku. On November 17, 1918, General Tomson's military forces entered Baku and British governor-general headed by Thomson was created in Baku. Baku and its oil fields were under the control of British and the forces opposing the independence of Azerbaijan, especially the Dashnaks, were again activated.

Prior to departing for Baku, the British General made a statement by explaining the attitude of the allied states towards Azerbaijan. It was particularly noted in the statement that "Baku will be occupied together with its oil industry, but the rest of the country will remain under the control of the Azerbaijani government and its army" and "Azerbaijan will not be excluded from the Paris Peace Conference on the principles of self-determination of nations". The statement also indicated that along with the British armies, L. Bicherakhov's army will also enter Baku, while armed Armenians will not be allowed²². It was noted in the statement of the British general that the final decision on the solution of all issues related to this area would have been accepted at the upcoming peace conference²³.

21 *aAge.*, p. 235.

22 А. Раевский, Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку, 1927, p 33.

23 "Заря Востока", Тифлис. (ZaryaVostoka Tiflis) 3 март 1925.

After the negotiation the Azerbaijani Delegation told the British Command that they did not object Allies troops to enter Baku. According to the negotiations, this was not a violation of the territorial integrity of the country, and the British army would assist the ADR government in ensuring peace in the city. British also understood that this mission was not a military intervention or colonial occupation but a new mission of peace. Under the leadership of Thomson, 1000 British 800 Indian soldiers and police arrived in Baku on 17 November and they were met by Behbud Agha Khan Javanshir, the Interior Minister of ADR²⁴.

Despite the intentions of Armenians and the Russians to use situations on behalf of themselves, General Thomson himself, after being acquainted with the situation himself said that he respected the independent Azerbaijan Democratic Republic²⁵.

At the end of 1918, major political changes in the attitude of the English to the Republic of Azerbaijan were manifested. These changes were predominantly related to the opening of the Azerbaijani Parliament, where representatives of all political parties and organizations, representatives of all national minorities were represented and the creation of the Cabinet of Ministers by F. Khoyski's on December 26. On December 28, General Thomson made a new statement that he fully supports the coalition government of Azerbaijan and stated that it is only one legitimate local authority within the borders of Azerbaijan²⁶.

First British seen Azerbaijan as an integral part of Russia, but soon they recognized the independence of Azerbaijani government and Cossak detachment commanded by Bicherakhov from Baku. The main reason why the British government supported the separation of Baku from Russia and remaining the Baku oil in the hands of an independent Azerbaijani government was related with its interests.

On the day General Thomson arrived in Baku, he signed a martial law and according to this law, the military situation was declared in Baku on 12 November 1918, at 12-00²⁷.

The British Police Commission was also authorized to control oil and oil products

24 Scotland Lidell, "Hopes and fears of the young Azerbaijan Democratic Republic", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, 2008, Volume 3.2., p. 54.

25 Musa Gasimly, "Azerbaijan Democratic Republic", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, 2006, Volume 1.2., p. 47.

26 *Azərbaycan, qəzeti*, 29 dekabr 1918.

27 Lidell, *age.*, p. 54.

exported from Baku. For this purpose, on 24 November 1918 the Baku Oil Producers Congress was established by the decision of the Police Commissariat. A security zone has been declared around oil fields.

The British army was not only guarantee of peace in Baku; also, they did a lot of charity work here. With the support of British commissariat, an orphanage was opened for orphans at the beginning of 1919. The Police commissar Col Cockerel managed this work and he was assisted by Baku millionaires.

It must be mentioned that during the war time there were a lot of social problems in Baku. Lack of food, shelter and mainly the rapid spread of epidemics and diseases were the main obstacles in social welfare of people. For overcoming these hinders the British and Azerbaijani soldiers worked together and did their bests in struggling against these problems. The establishment of Public Health Center with the control of the British doctors on January 11, 1919 was one of the substantial works realized in the health sphere²⁸.

Although there was declared a martial law in Baku, the city continued to live its calm and modest life, the intense trade was carried out. The sole indicator for martial law was the existence of the military posts controlled by British and Azerbaijani soldiers.

The de-facto diplomatic relations existed between Azerbaijan Democratic Republic and the British Empire during this period. These relations were conducted by High Commissar of the British Empire in the Caucasus Oliver Waldrop, who carried out his duty from Tbilisi.

While leaving Baku general Shatelvort noted that “we were so sorry that we have to say goodbye to many friends and acquaintances of us, we wish them peace and happiness”²⁹

The ADR Government together with the British police had begun returning the old properties to their owners. Especially In this field there were a lot of problems, and unresolved issues.

Even poor people were assisted by the British troop's food storage under the leadership of General Thomson. Free and paid canteens were opened in the city and the very poor people were given vouchers to eat in these canteens.

²⁸ Lidell, *age*. p. 53.

²⁹ N. Ə. Maxvell, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində*, Bakı, 2008 , 39.

Although the relations of local people to British were not heart-warming when they came to Baku, they gained authority among the people thanks to works they realized here and the attitude towards them took a term to better.

The Role of The British Empire in Recognition of The Independence of ADR and Great Britain - ADR Relations

ADR government decided to closely cooperate with Britain taking into an account the interests of Great Britain in the region. This can be seen in interviews and correspondences of ADR officials preserved at the archives.

In an interview given to British journalist Scotland Lidel by the Minister of Foreign Affairs of ADR Muhammed Yusif Jafarov in 4 of October, 1919 he noted that "To protect the independence of the Southern Caucasus countries is in Great Britain's own interest. The Southern Caucasus countries would play the security zone between India, the Middle East and the Northern countries and would keep India save from any danger which previously was the British colony. Azerbaijani government hoped that the destiny of Azerbaijan would be resolved by Allie Powers³⁰.

The most successful step of young Azerbaijan Government in foreign policy sphere was sending the delegation to Paris Peace Conference headed by Alimardanbey Topchubashov. The delegation conducted some meetings with the officials of great powers. The most significant event during the visit was the meeting with Woodrow Wilson and presentation of the memorandum of Azerbaijan to him. On 23 of May, 1919 Azerbaijan delegation met with the representative of British delegation L. Mannet and discussed political, military and economic issues³¹.

Either the U.S. delegation headed by Woodrow Wilson, or the British delegation didn't tender to recognize the independence of Azerbaijan and other Southern Caucasus countries. The main reason was their discontent in fragmentation of the world into small pieces. Three Caucasus countries were recommended to unite in the Confederation and thus they would get a guarantee to protection from League of Nations³².

However, Supreme Council of United Forces declared the de-facto recognition

30 Tahir Behbudov, "British Police in Azerbaijan", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, 2006, Volume 1.2., p. 28.

31 Gasimly, *age.*, p. 46.

32 Həsənlı, *age.*, s. 329.

of independence of Azerbaijan, Georgia and Armenia in 11 January 1920. The main reason for recognition of independence was the fear of Entente Forces of the danger that Soviet Union could create for Transcaucasia. The general situation in Transcaucasia countries was discussed in Supreme Council of Paris Peace Conference Paris. The initiative was proposed in 10 of January by Great Britain³³.

The initiative to discuss about the recognition of independence of these states by Great Britain Prime Minister Lloyd George was offered by Great Britain Foreign Minister lord Curzon. Taking into an account the emerged dangerous situation Lord Curzon suggested an initiative to help the South Caucasus countries and to recognize de-facto their independence as these countries resorted to Entente Forces for help³⁴.

To the question about “when the independence would be given to Azerbaijan, Georgia and Armenia and would be the exchange of diplomatic representations in case of independence?” the representatives of Foreign Affairs Secretary of House of Commons of Great Britain Parliament Sir Grinvude noted that “the instruction about de-facto recognition was sent by Entente Forces to Great Britain Supreme Commissariat, but the exchange of diplomatic representations wouldn't happen, because, Britain established Caucasus Britain Supreme Commissariat with headquarters situated in Tbilisi and all three countries had representative in Great Britain.”

The main reason of de-facto recognition of independence of the South Caucasus states directly connected of the fear from Bolsheviks. But promised about the de-jure recognition was only promise, not more.

In late June 1919 Britain made a decision to withdraw troops from Azerbaijan. But the substitution of British mandate with Italian was impossible. The independence of Azerbaijan was de-facto recognized by Supreme Council of Paris Peace Conference in 11 January upon to proposal of Lord Curzon who was Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs of the United Kingdom. Following this, several foreign countries opened their diplomatic representations in Baku.

During this period some significant steps were taken to establish economic relations between France, Great Britain and ADR. The treaty signed between ADR government and “Cosmos” company of Great Britain can be presented

33 Həsənlı, *age.*, s. 329.

34 Ə. Həsənov, *Müasir beyməlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, Bakı, 2005, p 78.

as a sample. According to this agreement British company would organize the transportation and sale of Azerbaijan oil from Black Sea ports to Europe.

Since the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan, Great Britain has been turned into one of the most student-dispatched European countries. So, in 1919, about 10 of the 100 students who were sent to study for the state-financed European countries were sent to Great Britain to study in their specialties³⁵

Conclusion

The period 1917-1920's is the most turbulent, significant and also most bloody period of Azerbaijan history. Actually, the British-Azerbaijani relations had a very complicated way of development. Historically formed good trading relationships have led British companies to invest in the oil industry at the end of XIX century.

Later, during the first detachment of Great Britain sent to Azerbaijan, the British government's support for the Dashnak's led to the deterioration of relations. However, relations improved since the creation of the ADR and after the second detachment sent to Azerbaijan. The main reason for this was the correct policy implemented by the ADR Government. In this regard, the UK had invaluable contributions to the de facto recognition of ADR's independence in the Paris Peace Conference.

It should be noted that during the World War I Britain did not want the British to overthrow the enemy forces, but at the end of the war, the arrival of the Bolsheviks in Russia revealed a new British interest. In order not to spread Bolshevism to the Middle East and India, the UK recognized de facto independence of Azerbaijan and helped the ADR government stabilize the situation in the country.

The existence of the English Governor-General in the Azerbaijani capital has played a temporary role in the development of democratic processes in the country, strengthening the institutions of state power, and, most importantly, to liberate the independence and territorial integrity of Azerbaijan from the Russian imperialist forces. The withdrawal of British troops from Baku in August 1919 and subsequent failure by the decrease the interest of Britain became one of the reasons for its collapse.

35 Ədalət Tahirzadə, Oğuztoğrul Tahirli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri*, Bakı 2015, s 104.

Bibliography

Aliyarov, S. S. Neftianyemonopolii Azerbaydzhana v Period Pervoy mirovoy voiny, *Baku* 1974.

Ahhundov Bahkman Ju., *Monopolisticheski kapital v do revolyucionnoi bakinskoi neftyanoi promyshlennosti*, Moskva-Leningrad, 1959.

Akhundov Fuad, Democratic "Republic of Azerbaijan Chronology of Major Events (1918-1920)", *Azerbaijan International Newspaper*, 6.1, 1998.

Angus Hay, "Dunsterville and the Caucasus Gap", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, 2006, Volume 1.3.

Archives Nationales du Monde du Travail, 132 AQ 195.

Archives nationales du monde du travail, Banque Rothschild 132 AQ (1995 057).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004.

Azərbaycan, qəzeti, 29 dekabr 1918.

Babusiaux Denis, *Recherche et Production du Pétrole et du Gaz: Réserves, Coûts, Contrats*, Editions Technip, Paris, 2002.

Behbudov Tahir, "British Police in Azerbaijan", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, Volume 1.2, 2006.

Дарабади П. Г., Алиев Н. А. Геополитическое соперничество в Каспийском регионе и Азербайджан / С древнейших времен до конца XX века/. Баку: АБВМУ, 2001.

Gasimly Musa, "Azerbaijan Democratic Republic", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, Volume 1.2, 2006.

Gasimly Musa, "Britain's Azerbaijan Policy (November 1917 - September 1918)", *Vision of Azerbaijan Newspaper*, Volume 1.1, 2006.

Gerretson, F.C., *History of the Royal Dutch*, Leiden, E.J. Brill, II, IV, 1953-57.

Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918 г. Тифлис: "Советский Кавказ", 1925.

Həsənov Ə. *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, Bakı, 2005.

Həsənov Cəmil, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920*. Bakı: Azərnəşr, 1993.

Mahmudov Yagub, *Azərbaycan diplomatiyası*, Bakı 2006.

Maksvell N. Ə., *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri*, Bakı, 2008.

Мирошников Л. И., *Английская экспансия в Иране. 1914-1920 г.* Москва, 1961.

Polonskii Lev, *Bakinskii dom Rotshilda*, Vestnik evreiiskogo universiteta v Moskve 3 (13), Moskva –Ierusalim, 1996.

Раевский А. *Английская интервенция и мусаватское правительство.* Баку, 1927.

Scotland Lidell, “Hopes and Fears of the Young Azerbaijan Democratic Republic”, Vision of Azerbaijan, No. 3, 2008, p. 28-35.

Suny R.G., *The Baku Commune. 1917-1918*, Princeton, 1972.

Tahirzadə Ədalət, Oğuztoğrul Tahirli, *Azərbaycan Cümhuriyyəti Tələbələri*, Bakı 2015.

Волков Ф. Д. *Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.* М.: Наука, 1980.

Заря Востока (Тифлис), 3 март 1925 (газета) (ZaryaVostoka Tiflis 3 mart 1925.

Anadolu'dan İngiltere'ye: Malazgirt Savaşı Sonrasındaki Batı Kaynaklı Elyazmalarında ve Orta Çağ İngilteresi'nde Yazılan Metinlerde Türk Algısı

Hülya Taflı Düzgün*

“Türk Kafası. Biraz yoğurulup şekillendirilmiş hamur alın. Hamurun içerisini tavşan, tavuk ve bal ile ıslatılmış hurmalarla doldurun; taze peynir ekleyin ve karanfil, kübabe ve şeker koyun. Sonra, üst kısmına hamurun zemini dolduracak şekilde fıstığı yerleştirin. Dolgu için kırmızı, sarı ve yeşil renkleri kullanın. Kafa kısmını bir kadının saçları gibi siyah renkle süsleyin ve siyah bir tabağın içerisine yerleştirin. Erkeğin yüzü üst kısımda görünür olmalıdır.”¹

Giriş

Doğu Roma İmparatorluğu 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu topraklarını kontrolleri altına alan ve İslamiyet'i yayan Türklerin/Selçukluların ilerlemesine engel olamamıştır. Kudüs'ün Türkler tarafından ele geçirilmiş olması, Hristiyanların hac görevlerini yerine getirmek için Kudüs'e girememeleri, girseler bile can ve mal güvenliklerinin olmaması nedeniyle Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık yirmi yıl sonra Doğu Roma İmparatoru Alexius Comnenus Fransız soylularından olan Flandreli Robert'a gönderdiği mektubunda yardım dileyerek Türklerden bahsetmiştir:

Lord'a ve şanlı Kont Flandreli Robert'a ve krallık içerisindeki tüm prenslere, tüm insanlara ve din mensuplarına, Konstantinopolis İmparatoru selamlarını ve İsa, Baba ve Kutsal Ruh içerisinde barış gönderiyor. O, görkemli kont ve Hristiyan dininin baş avutucusu, Yunan Hristiyanlarının en kutsal imparatorluğunun Peçenek ve Türkler yüzünden nasıl sıkıntı çektiğini ihtiyatla bildirmek istiyorum. Çünkü onlar Hristiyan erkek çocukları ve gençleri Hristiyan vaftiz kurnalarının

* Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, htaflı@erciyes.edu.tr ORCID: 0000-0001-8513-7951r

1 Bu alıntının çevirisi için Orta Çağ İngilizcesi Online sözlüğü olan <https://quod.lib.umich.edu> dan yararlanılmıştır ve son girilen tarih 20 Şubat 2018'dir. Bu çalışmadaki Latince, Orta Çağ Fransızcası, Anglo-Norman, Orta Çağ İngilizcesi, Modern Almanca ve Modern İngilizcenin Türkçe çevirileri tarafımdan yapılmıştır.

üzerinde sünnet ediyorlar ve İsa'yı aşağılamak için sünnetten çıkan kanı vaftiz kurnalarına döküyorlar... Ama dahası? Daha ahlaksız konulara geelim. Her yaştan ve sıradan erkekleri, oğlan, delikanlı, genç, yaşlı, soylu, köle, daha da edepsizi din adamları ve keşişler, en kötüsü de daha önce hiç duyulup söylenmemiş piskoposlar, oğlancılık günahı ile kirletiliyor.²

Vasiliev, 1088'li yıllarda Flandreli Robert'ın Kudüs'e gidebilmek için Konstantinopolis'te uğrak verdiği ve Alexius Comnenus ile güzel dostluklar kurduğundan bahsetmektedir.³ Bu durum da mektubun neden Flandreli Robert'a gönderildiğini açıklamaktadır. Dostluğuna inanarak Alexius Comnenus'un Robert'a göndermiş olduğu mektup Papa İkinci Urbanus'a ulaşmıştır. Papa İkinci Urbanus, Doğu Roma İmparatorluğu'na gerekli yardımı gönderirse Alexius Comnenus ile birlik olup 1054 yılından beri süregelen schismayı (Ortodoks - Latin ayrışması) sonlandırabileceği hayaliyle Hristiyanlığı tek çatı altında toplamaya heveslenmiştir. Bu nedenle Papa, haçlı ordularının kurulup seferlerin başlatılması, din kardeşliği fikrini öne çıkararak din birliği için ortam ve fırsat yaratmıştır. Papa Urbanus kendisini baba rolünde görüp Doğu Roma İmparatorluğunu oğlu rolüne koyarak Roma'yı Konstantinopolis'e bir anne olarak görmüştür.⁴ Böylece Papa Urbanus, Batı'daki Latin Hristiyanlarını harekete geçirerek haçlı ordularının kurulmasına zemin hazırlamıştır ve haçlı orduları akın akın Türklere karşı savaşmak için Anadolu'ya gelmiştir.⁵ Aslında, Alexius Comnenus'u, Papa Urbanus'un yardım çağrısıyla ortaya çıkan ve Konstantinopolis'e gelmeye başlayan haçlılar

2 Domino et glorioso comiti Flandrensi Rotberto et omnibus totius regni principibus, Christianes fidei amatoribus tam laicis quam clericis imperator Constantinopolitanus salutem et pacem in eodem Domino nostro Iesu Christo et Patre eius ac spirito sacto. O inclitissime comes et maxime Christianae fidei consolator notificare prudentiae uestrae uolo quantum sactissimum imperium Christianorum Graecorum ungustatur fortliter a Pincitanis et Turcis. ..Nam pueros et iuuenes Christianorum circumcidunt super baptisteria Christianorum, et circumscisionis sanguinem in despectum Christi fundunt in eisdem baptisteriis. ..Sed quid adhuc? Veniamus ad deteriora. Totius aetatis et ordinis viros, i dest pueros, adolescentes, iuenes, senes, nobiles, servos, et quod pejus et impudentius est, clericos et monachos, et heu porah dolor! Et quod ab initio non dictum neque auditum est, episcopos sodomitico peccato deludunt. Et etiam unum episcopum sub hoc nefario peccato jam crepuerunt. Heinrich Hagenmeyer (ed.), *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes: Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*. Innsbruck, 1901, s. 130.

3 A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1980, s. 386.

4 Jonathan Phillips, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*, The Random House, New York 2009, s. 23.

5 Robert Payne, *The Dream and the Tomb: A History of the Crusades*, Dorset Press, New York, 1990; Thomas F. Madden, *The New Concise History of the Crusades*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Maryland 2006.

korkutmuştur. Shepard'a göre Doğu Roma İmparatoru, Flandreli Robert'tan yardım talebinin Papa'ya ulaşacağını, Papa'nın bu durumu fırsat bileceğini ve Batı'dan yoğun bir ilginin geleceğini tahmin edememiştir.⁶ Benzer şekilde Ralph-Johannes Lilie, Alexius Comnenus'un Robert'tan yardım istemesinin temelinde Doğu Roma İmparatorluğu önderliğinde Selçuklu Türklerine karşı savaşıacak bireysel paralı askerlerin ya da küçük birliklerin istihdamını sağlamaktan başka bir talebi olmadığını ifade etmiştir.⁷

Papa İkinci Urbanus haçlı birliklerinin kurulması, Ortodoks-Latin ayrışmasının ortadan kalkması ve Türklerin İslamiyet'i yaymasını durdurmaları için Latin Hristiyanlarını 1095 yılında Clermont Konsülünde toplamıştır. Urbanus'un konsüldeki konuşmasını daha sonraki yıllarda kaleme alınmıştır: Fulcheri Carnotensi, *Historia Hierosolymitana Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*'da, Roberti Monachi, *Historia Hierosolymitana*' da Balderic Dolensi *Historia de Peregrinatione Jerosolimitana*' da Türklerin kim olduğu üzerinde durmuşlardır.⁸ Fulcheri Carnotensi'nin *Historia Hierosolymitana*'sında Türkler aşağılık bir ırktır:

“Birçoğumuzun da duyduğu üzere, Türkler ve Araplar onlara (Yunan İmparatorluğu) saldırmış ve Romania bölgesi içerisindeki Akdeniz'in batı sahil şeridi ve Aziz George Boğazı olarak adlandırılan Hellenspot'u işgal etmiştir. (Türkler) Hristiyanlara ait olan birçok toprağı ele geçirmiştir ve yedi savaşta da üstün gelmiştir. (Türkler) birçok kişiyi öldürmüş ve esir almıştır ve birçok kiliseyi tahrip etmiş ve imparatorluğa zarar vermiştir. Bu şekildeki namussuzluğun devam etmesine müsaade edilirse, Tanrının inananları onlara daha çok saldıracaktır. Bu sebeple, ben ya da Lord, İsa'nın müjdecileri olarak bu durumdan herkesi haberdar etmeniz ve zavallı ve fakir, rütbeli, ayak-askepleri ve şövalyeleri statüleri ne olursa olsun, Hristiyanlara hemen yardım etmek ve yandaşlarımızın topraklarından

- 6 J. Shepard, “Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade” in *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. J. Phillips, Manchester University Press, Manchester, 1997, s. 107.
- 7 “Die Anwerbung von einzelnen Söldnern oder kleineren Abteilungen... die unter Byzantinischem Oberbefehl gegen die Seldchuken kämpfen sollten”. Ralph-Johannes Lilie, *Byzans und die Kreuzzüge*, Kohlhammer, Stuttgart 2004, s. 35.
- 8 Birinci Haçlı Seferi ile ilgili kronikler Raymond d'Aguilers'in *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem* ; anonim olan *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* ;Peter Tudebode'nin *Historia de Hierosolymitano Itinere*; Fulcheri Carnotensi'nin *Historia Hierosolymitana* ; Ralph de Caen'in *Gesta Tancredi*; Robertus Monachus'un *Historia Iherosolimitana*; Albert d'Aachen'in *Historia Ierosolimitana*; Guiberto Novigenti'nin *Gesta Dei per Francos*; William de Tyre'in *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*; Willelmi Malmesbiriensis'in *Gesta Regum Anglorum* ve Ordericus Vitalis'in *Historia Ecclesiastica* şeklinde sıralanabilir. Bu kroniklerde, Papa ve batının gözünde Türklerin kim olduğu tanımlanmış, Türklere nasıl bir bakış açısı içerisinde bulunduğu gözler önüne sermiştir.

o aşağılık ırkı yok etmek konusunda ikna etmemiz için size yalvarıyoruz. Bunu burada olanlara söylüyorum, olmayanlara siz iletin. Dahası, İsa bunu emrediyor.”⁹

Türklerin aşağılık bir ırk olarak tasvir edilmesine benzer bir şekilde Roberti Monachi *Historia'sında* Türkleri Pers Krallığı soyundan gelen lanetlenmiş, tanrısız bir ırk olarak kaleme almıştır:

“Kudüs’ün ve Konstantinopolis kentinin sınırlarında korkunç bir hikaye dolaşmaktadır, kulağımıza geldiği kadarıyla Pers krallığından olan, lanetli ve Tanrı’dan tamamen yabancılaşmış bir ırk, kalbini yönlendiremeyen ve ruhunu Tanrı’ya emanet etmemiş bir nesil, oradaki Hristiyanların topraklarına saldırmıştır ve onları kılıç, yağma ve ateş ile yok etmişlerdir; esir düşenlerin bazılarını kendi ülkelerine götürmüşler ve bazılarını da zalim işkencelerle yok etmişlerdir; ya Tanrı’nın kiliselerini tamamen tahrip etmiş ya da kendi dinlerinin ayınlerine buraları tahsis etmiştir. Onlar kendi çirkinlikleriyle kirlettikten sonra sunakları yok etmiştir. Hristiyanları sünnet etmiş ve sünnetin kanını ya sunaklara ya da vaftiz kurnasına dökmüşlerdir. İnsanları sade bir şekilde ölmeleri için işkence etmek istediklerinde onların karınlarını delmişler, sonuna kadar bağırsaklarını sürükleyerek kazığa bağlamışlar, ardından kurbanı döndürerek kurbanın iç organları yere düşene kadar kırbaçlamışlardır. Diğerleri, onları kazığa bağlamışlar ve oklarla delmişlerdir. Diğerleri, onların boyunlarını uzatmaya zorlamışlar ve ardından boyunlarını tek bir vuruş ile koparabilmek için kılıçlarıyla saldırmışlardır. Kadınlara yapılan iğrenç tecavüzlere ne diyeyim? Bundan konuşmak sessiz olmaktan daha kötüdür. Yunanlıların krallığı şimdi onlar tarafından parçalanmıştır ve parçalanmış olan sınırlarını yeniden kazanmak için iki ay bile uğraşsalar onlar çok geniş alana yayıldığı için kendi topraklarından yoksun kalmışlardır. Bu nedenle, yapılan bu işkencelerin intikamını almak ve bu bölgeyi geri kazanmak sizin değilse kimin görevidir?

9 Invaserunt enim eos sicuti plerique vestrum iam dictum est usque mare Mediterranium ad illud scilicet quod dicunt Brachium S. Georgii Turci, gens Persica qui apud Romaniae fines terras Christianorum magis magisque occupando lite bellica iam septuplicata victos superaverunt multos occidendo vel captivando ecclesias subvertendo regnum Dei vastando. quos quidem si sic aliquandi in quiete siveritis multo latius fideles Dei supergredientur. Qua de re supplicii prece hortor non ego, sed Dominus ut cunctus cuiuslibet ordinis tam equitibus quam pedetibus, tam divitibus quam pauperibus edicto frequenti vos Christi piea cones suadeanyis, ut ad id genus nequam de regionibus nostrorum exterminandum tempestive Christocolis opitulari satagant. Praesentibus dico absentibus mando Christus autem imperat. *Recueil des historiens des croisades, Fulcheri Carnotensi, Historia Hierosolymitana Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, V.3, *Historiens occidentaux*, Paris, Imprimerie Impériale, 1866, ss. 323-24; Heinrich Hagenmeyer (ed.), *Historia Hierosolymitana, 1095-1127; mit Erläuterungen und einem Anhang*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1913, ss. 133-35.

Sizler, bütün uluslardan üstün olarak ordularınızla üstün cesaretinizle ve beden gücünüzle olağanüstü zaferler kazandınız ve size karşı direnenlerle mücadele verdiniz.”¹⁰

Türkler'in Hristiyanlara her türlü işkenceyi yaptığını tasvirleyen bu kroniğe benzer bir şekilde Balderic Dolensi'nin *Historia de Peregrinatione* 'sinde Türkler soysuz bir ırktır:

“Çok sevdiğimiz kardeşlerimize yapılanlara karşı gelmeliyiz ve nasıl büyük ızdıraplar ve korkunç acılar çeken, Hristiyan kardeşlerimizin, İsa'nın temsilcilerinin Kudüs'te, Antakya'da ve Doğu'nun diğer şehirlerinde yaralandığı, ezildiği, öldürüldüğü için derin üzüntülerimizi anlatamadığımızı duymuşsunuzdur. Kendi kan kardeşlerimiz, arkadaşlarımız, dostlarımız (sizler aynı İsa'nın ve aynı Kilise'nin oğullarısınız) ya kendilerine ait olan topraklarını başkalarına vermeye zorlandılar ya da topraklarından sürüldüler. (Onlar) ya aramıza dilenci olarak geldiler ya da daha da kötüsü kendi topraklarında kırbaçlandılar ve köle olarak satılmak üzere sürgün edildiler. İsa'nın kanı ile günahların bağışlandığı Hristiyan kanı dökülmüştür; Hristiyan bedeni, İsa'nın bedeni gibi, ağza alınmayacak şekilde alçaltılmaya ve esarete maruz kalmıştır. O şehirlerdeki her yerde keder var, her yerde sefalet var, her yer inliyor (iç çekerek söylüyorum). Eskiden ilahi gizlerimizin kutlandığı kiliselerimiz, şimdi büyük üzüntüyle, bu insanlar tarafından ahır olarak kullanılmaktadır. Kutsal olmayanlar bu şehirlere sahip olamaz, ne kadar üzücü ki adi ve soysuz Türkler kardeşlerimize hükmetmektedirler.”¹¹

10 Ab Iherosolimorum finibus et urbe Constantinopolitana relatio gravis emersit et saepissime jam ad aures nostras pervenit, quod videlicet gens renga Persarum gens extranea, gens prorsus a Deo spiritus ejus terras illorum Christianorum invaserit, ferro rapinis incendio depopulaverit ipsosque captivos partim in terram suam abduxerunt, partimque nece miserabili prostraverit, ecclesiasque dei aut funditus everterit out suorum ritui sacrorum mancipaverit. Altitaria suis foeditatibus inquinata subvertunt Christianos circumcidunt, cruoremque circumcisionis aut super altaria fundunt aut in vasis baptisterii immergunt. Et quos eis placet turpi occubitu multare umbilicium eis perforant, caput vitailorum abstrahunt ad stipitem ligant et sic flagellando circumducunt quodusque, extractis visceribus, solo prostrari corruunt. Quosdam stipiti ligatos sagittant, quosdam extento collo et nudato gladio appetunt et utrum uno ictu truncare possint pertentant. Quid dicam de nefanda mulierum construpratione, de qua loqui deterius est quam silere? Regnum Graecorum jam ab eis ita emutilatum est es suis usibus emancipatum quod transmeari non potest itinere duorum mensium. Quibus igitur ad hoc ulciscendum, ad hoc eripiendum labor incumbit, nisi vobis, quibus prae ceteris gentibus contulit Deus insigne decus armorum magnitudinem animorum, agilitatem corporum, virtutem humiliandi verticem capilli vobis resistentium. *Roberti Monachi, Historia Iherosolimitana, Recueil des historiens des croisades, V.3, Historiens occidentaux, Imprimerie Impériale, Paris 1866, ss. 727-28.*

11 Audivimus fratres dilectissimi, et audistis, quod sine profundis singultibus retractare nequaquam possumus, quantis calamitatibus, quantis incommoditatibus, quam diris contritionibus, in Jerusalem et in Antiochia, et in ceteris Orientalis plague civitatibus Christiani, fratres nostri,

Türklerin Malazgirt Savaşı'ndaki başarısı üzerine Papa Urbanus'un Türkler hakkındaki sözleri, kroniklerde aşağılık, tanrısız, adi, soysuz ve Sarazen olarak vurgulanmıştır, Hristiyan dünyasını Türklere karşı harekete geçirmiştir ve böylece haçlı orduları kurulmuştur.

Haçlı orduları din birliği adı altında kurulmuş olsa da aslında her biri kendi çıkarları nedeniyle birbirleriyle ters düşmüşlerdir. 1096-99 yılları arasında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi ile İngiltere'yi temsil eden Norman Dükü Robert ile diğer Latin Hristiyanları İznik, Eskişehir, Antakya, Urfa ve Kutsal Toprak olan Kudüs'ü ele geçirmiştir. Batı için Ortodoks Konstantinopolis, Sarazenlere karşı savaşmak, batının dinî ruh bütünlüğünü tamamlamak ve en önemlisi de Kudüs'e gitmek için uğranması gereken oldukça önemli bir merkez olmuştur. Schisma'nın Birinci Haçlı Seferi'nden çok önce ortaya çıkması bu sefer ile Doğu-Batı mezhep ayrışımını ortadan kaldıracıydı. Ancak Antakya, Urfa ve Kudüs'te haçlıların prinkepslik ve kontluk kurması Doğu Ortodoksları ve Batı Katolikleri arasında onarılmaz yaralar açmıştır. İkinci Haçlı Seferi'ndeki (1145-49) ve ardından da İngiltere'den Aslan Yürekli Richard komutasındaki Üçüncü Haçlı Seferi'ndeki (1189-92) başarısızlıklar, Kudüs'ün elden çıkmasıyla gerginliği daha da artırmıştır. Dördüncü Haçlı Seferi (1202-04) Latin Hristiyanlarının başarısını doğrulamıştır ancak, bu başarı Sarazenlere karşı değil eski müttefikleri olan Doğu Ortodoks Hristiyanlarına karşı Konstantinopolis'i ele geçirmeleri ile olmuştur. Zamanla haçlı seferi idealleri, devam etse de azalmış, İkinci Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi (1453) ile Orta Çağ Batısında en büyük 'dış politika mevzuu' olarak kabul edilmiştir. Papa İkinci Urbanus'un çağrılarıyla ortaya çıkan haçlı seferleri sözde Hristiyan-Sarazen savaşıdır, çünkü Latin Hristiyanları kendi çıkarları yüzünden din birliklerini ve Anadolu'ya geliş amaçlarını unutmuştur ve bu durumun en güzel örneği olarak Alexius'un iki yüz yıl önceki korkusu Dördüncü Haçlı Seferi ile gerçekleşmiştir.

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında derin tesirler bırakan Selçuklular, Batı

membra Christi, flagellantur, opprimuntur, injuriuntur. Germani fratres vestri, cantubernaes vestri couterini vestry (nam ejusdem Christi et ejusdem Ecclesia filii estis) in ipsis suis domibus haereditariis, vel alienis dominis mancipantur, vel ex ipsis exploduntur, aut inter nos mendicant; aut quad graius est, in ipsis suis patrimoniis venales exulant et vapulant. Effunditur sanguis Chirstianus, Christi sanguine redemptus' et caro Christiana, carni Christi cansanguinea, nefandis ineptiis et servitubitus nefariis mancipatur. Illis in urbibus ubique luctus ubique miseria, ubique gemitus (suspiriosus dico); ecclesia in quibus olim divina celebrate sunt mysteria pro dolor! Ecce animalibus eorum stabula praeparantur! Nequam homines sanctas praecoccupare civitates: Turci spurii et immundi nostris fratribus dominantur. *Balderici Archiepiscopo Dolensi, Historia de Peregrinatione Jerosolimitana, Recueil des historiens des croisades, V.4, Historiens occidentaux, Imprimerie Impériale, Paris 1879, ss. 12.*

dünyasında Sarazen olarak isimlendirilmiştir.¹² Finucane, İslamiyet'in yayılışından iki yüz yıl önce Ammianus Marcellinus'un Doğu'ya gelerek Sarazenler hakkındaki düşüncesini 'hiçbir zaman kendimize ne düşman ne de dost olarak görmedik' şekliyle ifade etmiştir.¹³ Dorothy Metzlitzki ve Norman Daniel, Sarazen teriminin Arapça konuşan ve Hristiyan olmayan paganlara hitap ettiği üzerinde durmuştur.¹⁴ Cohen ve Falk'a göre Latin kökenli olan *Saraceni* sadece Arap yada Müslümanlara değil Hristiyan olmayan ya da Avrupalı olmayan herkes için kullanılan bir terimdir.¹⁵ Michael Uebel, Sarazenleri İslam'ın Hristiyanlıkla asimile edilemez ırk farkı nedeniyle Latin Hristiyanlığını hareket geçiren ve haçlıların oluşmasına zemin hazırlayan bir tehdit olarak tanımlamıştır.¹⁶ Hatta Uebel, Sarazenleri köpek-kafalı adamlara benzeyen canavar bir ırka benzetmektedir.¹⁷ Bu nedenle, Sarazen, Latin Hristiyanları dışında kalan pagan ve Müslümanları tanımlayan bir terimdir. İslamiyet'in yayılışı ile Araplar ile özdeşleştirilen Sarazen terimi Müslümanlığı kabul eden Selçukluların Anadolu'ya akınları ve zaferleri sayesinde İslamiyet'i yaymaları nedeniyle Türkler için kullanılmaya başlanmıştır. Batıda ve İngiltere'de Türklerin İslam olan dini hakkında 1130'lu yıllarda Kettonlu Robert'ın ilk Kur'an çevirisini Latince olarak yapması Hristiyan dünyasının İslam hakkında fikri olmasını sağlamışsa da Orta Çağ İngilteresi'ndeki metinlerde Türklerin din tasvirleri ile ilgili karmaşa devam etmiştir.¹⁸ Türk-İngiliz etkileşimleri Malazgirt Savaşı'ndan sonraki süreçte haçlı seferleri ile belirginleşmiştir. İngiltere'den

12 Edward Said'in *Orientalism* kitabından esinlenerek batıdaki Orta Çağ uzmanları Orta Çağ İngilteresinde Doğu-Batı ilişkisini ve Doğu'nun tanımı ile Batıyı yüceltip Batı'yı tanımlayan sorunsala değinmişlerdir. Bu bağlamda, Malazgirt Savaşı sonrası ortaya çıkan haçlı seferleri ile kültürel ve dini birliği kuran Latin Hristiyanları Doğu'yu ve müslümanları 'öteki' ve düşman olarak algılamıştır. Edward Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York 1978.

13 Ronald C. Finucane, *Soldiers of the Faith: Crusaders and Muslims at War*, Book Club Associates, London 1983, s. 11.

14 Dorothy Metzlitzki, *The Matter of Araby in Medieval England*, Yale University Press, New Haven 1977, s. 119; Daniel, Norman, *The Arabs and Medieval Europe*, Longman, London, 1979, s. 53.

15 J.J.Cohen, "On Saracen Enjoyment: Some Fantasies of Race in Late Medieval France and England", *Medieval Identity Machines*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2003, s. 188; Avner Falk, *Franks and Saracens: Reality and Fantasy in the Crusades*, Karnak 2010, s. 68.

16 Michael Uebel, "Unthinking the Monster: Twelfth-Century Responses to Saracen Alterity" in *Monster Theory: Reading Culture* (ed.) Jeffrey Jerome Cohen, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, s. 264.

17 *Age*, s. 268.

18 Thomas E. Burman, *Reading the Qur'an in Latin Christendom, 1140-1560*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007, s. 3; Maria Rosa Menocal, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004, s. 48; Metzlitzki, *age*, s. 30.

Norman Dükü Robert ve komutasındaki diğer soyluların Türklerle etkileşimleri Birinci Haçlı Seferi ile başlamıştır.

Haçlı ordularının dördüncü dalgasını Fransız soyluları [Franklar], Normanlar ve İngilizler kumanda etmiştir. Özellikle Güney İtalya Normanlarından Otrantolu Bohemond ve yeğeni Tancred, Tolouse Kontu ve Provence Markisi Saint-Gilesli Raymond, Lorraine Dükü Bouillonlu Godfrey, Fransa Kralı Birinci Philip'in kardeşi ve Vermandois Dükü Hugh, İngiliz kralı Birinci William'ın oğlu Norman Dükü İkinci Robert (Robert Courthose) ve kuzeni Flandreli Robert, Norman Dükü Robert'ın kız kardeşi Adelard'ın kocası Bloisli Stephen ve Boulogneli Baldwin katılmıştır.¹⁹ Birinci Haçlı Seferi'ne destek vermek üzere haçlı orduları ile Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Alexios Comnenus ve Tatikios birlikte hareket ederek Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan, Türk Emiri Yağsıyan, Musul'dan Türk Emiri Kürboğa, Büyük Selçuklu Devleti'nin Halep Meliki Rıdvan'ın kumanda ettiği Türk ordularına karşı savaşmışlardır.²⁰

Türklerin baskılarından dolayı Hristiyanlığın elden gideceği endişesine kapılan Papa Urbanus'un Clermont'ta konsül toplaması, konsülde alınan kararların konsüle katılan dinî liderlerce katılamayanlara mektup aracılığıyla ulaştırılması ile İngiltere'nin de durumdan haberi olması Norman Dükü Robert'ı harekete geçirmiştir.²¹ Jonathan Riley-Smith, Birinci Haçlı Seferi'nde İngiltere'yi temsil Norman Dükü Robert'ın komutasında hem İngiltere'den hem de Fransa'da yaşayıp İngiltere ile akrabalık bağları olan soyluların da Anadolu'ya gittiğinden bahseder ve Robert dışında bu soylulardan bazılarını değinir: Britanya Dükü Alan Fergent, Norfolk Beyi olan Ilger Bigod, Chester Dükü Bayeuxlu William, Derbyshire Beyi Ferriesli William, Aumaleli Stephen, İngiltere Karamotu Ralph Montpinçon'dur.²² Robert'ın kız kardeşi Adelard'ın Bloisli Stephen ile evli olmasına benzer bir şekilde, bu soyluların İngiltere ile akrabalık ilişkileri de son derece

19 Steven Runciman, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, New York, 1951, s. 164; David Nicolle, *The First Crusade 1096-99: Conquest of the Holy Land*, Osprey Publishing, Bloomsbury, 2003.

14-17; Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Continuum Books, London 2003, s. 58

20 Nicolle, *age.*, s. 18.

21 İkinci Robert olarak bilinen Norman Dükü Robert Curthose'un dedesi olan Birinci Robert'ta Kudüs'e ulaşarak hacı olmuştur. William M. Aird, *Robert Curthose, Duke of Normandy, c. 1050-1134*, Boydell and Brewer, Rochester, 2008, s. 159.

22 Riley-Smith, *age.*, s. 92.

ilgi çekicidir.²³ Örneğin, Aumaleli Stephen Norman Dükü Robert'ın kuzenidir. Montpiçonlu Ralph'in erkek kardeşi Grandmesnelli Ivo'nun kız kardeşiyle evlidir. Ivo'nun erkek kardeşi Üçüncü Robert, Bayeuxlu William'ın kız kardeşiyle evlidir ve Alan'ın yeğeni, Hesdinli Arnulf'un kızı ile evlidir.²⁴ Bu akrabalık bağları ile Anadolu'ya Türklerle savaşmak üzere giden soylulardan gelen mektuplardan ve bilgilerden İngiltere'dekilerin haberinin olmaması imkânsız görünmektedir.

William Aird'e göre 1096 yılı hem Batı medeniyeti tarihinin gelişimi için hem de Norman Dükü olarak tanınan Robert Curthose'un hayatının dönüm noktası olarak önemli bir yıldır çünkü istilacı bir ırk olan Normanlarında İngiltere'den haçlı seferlerine katılmaları kabul görmüştür.²⁵ Norman Dükü Robert 1096 yılında İngiltere kralı Birinci William'ın (İstilacı William) oğullarından biridir ve İkinci William'ın (William Rufus) kardeşidir. William Rufus ve kardeşi Robert İngiltere tahtı nedeniyle kendi aralarında çıkar anlaşmazlığına düşmüştür. Papanın talebi ile oluşmaya başlayan haçlı ordularına katılmak için İngiltere kralı, kardeşi Norman Dükü Robert'in Kudüs'e gitmesine ve hacı olmasına izin verir. Bu durumdan Birinci Haçlı Seferi'ni anlatan Ordericus Vitalis ve Willelmi Malmesbriensis, kroniklerinde bahsetmektedir. Ordericus Vitalis *Historia*'sında Norman Dükü Robert'tan şu şekilde bahseder:

“Bütün felaketlerin üst üste yansması, daha kötüsünün olacağı endişesi ve neredeyse herkes tarafından terk edilen Dük Robert, İngiltere Kraliyeti'ndeki araya giren din mensuplarının tavsiyesi üzerine tüm haklarından feragat etmek koşulu ile haçı eline alıp, günahlarından arınmak üzere Kudüs'e gidecek olan haçlılar birliğine katılmak için izin almıştır. İngiltere kralı Robert'ın bu kararlılığını duymuş, tüm samimiyeti ile beş yıl boyunca Normandiya'yı elinde tutacağına dair onay vermiş, kardeşinin Kudüs masraflarının üstesinden gelebilmesi için de ona on bin gümüş mark ile maddi olarak destek olmuştur.”²⁶

23 Riley-Smith, *age.*, s. 92.

24 Riley-Smith, *age.*, s. 93.

25 Aird, *age.*, s. 16.

26 Denique talibus infortuniis, Rodbertus dux, perspectis anxius, et adhuc pejora formidans, ut pote ab omnibus pene destitutus, consilio, quorumdan religiosorum, decrevit terram suam fratri suo regi dimittere; et cruce Domini sumpta, pro peccatis suis Deo satisfactorius, in Jerusalem pergere. Quod rex Anglorum ut comperit, valde gavisus, consilium laudavit, Normanniam usque ad quinque annos servaturus receipt, fratrique suo, ad viam Domini peragendam decem millia marcos argenti erogavit. *Orderici Vitalis, Angligena Coenobii Uticensis Monachi, Historia Ecclesiasticae*, Renouard et Socios, Paris V.3, 1845, s. 476.

Ordericus Vitalis'in *Historia*'sına benzer bir şekilde Willelmi Malmesbiriensis *Gesta Regum Anglorum* adlı kroniğinde Robert'ın Kudüs'e gitme kararını şöyle anlatır:

“Daha sonra, kral olmasının neredeyse dokuzuncu yılında, Norman kontu olan Robert, Papa Urbanus'un öğüdü üzerine (daha sonra üzerinde durulacağı gibi), Kudüs'e gitmeye karar vererek on bin mark para karşılığında Normandiya'yı kardeşine rehin bıraktı.”²⁷

Birinci Haçlı Seferi'nden çok sonra İngiltere kralı Birinci Henry'nin yaşamını ele alan Roger de Houeden kaleme aldığı *Chronica*'sında Henry'nin kardeşi Norman Dükü Robert'a değinir:

“Bundan sonra, Norman Dükü Robert, diğerleri ile birlikte, Kudüs'e yola çıkmaya karar verdi, İngiltere'ye elçiler gönderdi ve kardeşi William'a aralarındaki anlaşmayı yenilemek için talepte bulundu ve William ona on bin mark gümüş borç vererek karşılığında Normandiya'nın Düklüğü'nü ondan [Robert] güvence olarak aldı.”²⁸

İngiltere'den Anadolu'ya Türklere karşı savaşmak için gidecek olan Norman Dükü Robert dışında, Robert'ın kız kardeşi Adelard'ın kocası Bloisli Stephen'ın Türklere etkileşimlerinin Birinci Haçlı Seferi sırasında gerçekleştiği görülmektedir.²⁹ Bloisli Stephen Fransız soylularından olmasına rağmen İngiltere'deki karısı Adelard' a yazıp gönderdiği mektuplar önemlidir. Özellikle ikinci mektubunda Anadolu ve Türkler hakkında bilgi vermesi, Antakya'yı kuşatmadan önceki direnişlerinden ve zaferlerinden bahsetmesi İngiltere'de yaşayan soyluların da Türkler hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Stephen'ın 29 Mart 1098'de yazdığı mektubunda haçlıların Antakya'ya giderken Kapadokya'da mağlup ettikleri Türklere değinilmiştir:

27 Posteriori tempore, i dest anno regni ejus ferme nono, cum Robertus comes Normannorum Ierosolymam eundi, monitionibus Urbani papae (ut posterius dicitur) impetum capisset, Normanniam fratri suo pro pecunia decem millium marcarum invadatus est. Thomas Duffus Hardy (ed.), *Willelmi Malmesbiriensis monachi Gesta Regum Anglorum, atque Historia Novella*, Sumptibus Societatis, Londini 1840, V. 2, s. 500.

28 Post haec comes Normannorum Robertus [cum] Jerusalem proficisci cum aliis proponeret anima, nunciis in Angliam missis, germanum suum Willelmum petiti ut, inter se pace redintegrata, illi x milia marcas argenti praestaret, et ab eo Normanniam in vadimonium acciperat. William Stubbs (ed.), *Chronica Magistri Rogeri de Houdene*, Macmillan and Co., Cambridge, 1870, s. 153.

29 Bazı kroniklerde İngiltere kralı Birinci William'ın oğlu olan Norman Dükü Robert, Robert Curthose olarak geçmektedir. Örneğin Willelmi Malmesbiriensis'in *Gesta Regum Anglorum* adlı kroniğinde *Robelinus curta ocrea* olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bakınız: Aird, a.g.e. *Robelinus curta ocrea* 'Kısa pantolonlu küçük Bobby' olarak Türkçe'ye çevrilebilir.

“İznik'in tarafımızca ele geçirilmesinden sonra hain Türkler ile büyük bir savaşta mücadele ettik ve Tanrı'nın yardımıyla onları yerle bir ettiğimizi duyduğundan şüphem yok. Ardından Tanrı için tüm Anadolu'yu [Romania] ve sonrasında da Kapadokya'yı işgal ettik. Ve Kapadokya'da Türk prensi Hasan'ın [Assam] yaşadığını öğrendik, güzergahımızı o tarafa doğru çevirdik. Ona [Hasan'a] ait tüm kaleleri zapt ettik ve onu yüksek dağın tepesindeki güçlü kaleye kaçması için zorladık. Hasan'a ait olan toprakları amirlerimizden birine teslim ettik ve yukarıda adı geçen Hasan'ın yeni aldığımız topraklarımızı istila etme olasılığına karşın orada bir sürü İsa'nın askerini bıraktık. Sonra, kötü Türkleri takip ettik, onları Ermeni toraklarının ortalarına [Armenia], büyük Fırat Nehrine [Euphrate] kadar püskürttük. [Türkler] bütün eşyalarını ve hayvanlarla taşıdıkları yüklerini nehrin kıyısında bırakarak, nehir kıyısından Arap topraklarına [Arabia] doğru kaçtılar.”³⁰

Bu mektup ile İngilizler, Türkler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Gerekli izinleri aldıktan ve kendine hakimiyetindeki Normandiya'yı kral olan kardeşine rehin bırakan Robert Birinci Haçlı Seferine katılmıştır. İngiltere'den yola çıkan Norman Dükü Robert ve yandaşları Apulia ve Calabria' da kışı geçirdikten sonra Konstantinopolis'e doğru yola çıkmıştır. Haçlı Seferi'ne bizzat katılan Fulcheri Carnotensi, Norman Dükü Robert'ın yolculuğundan bahsetmiştir:

“1097 yılının Mart ayı içerisinde, bahar gelir gelmez, Norman Dükü [Robert], Bloisli Stephen ve yandaşları, en uygun zamanı kollarmışçasına, kıyı şeridine doğru geri döndüler” ... “Ertesi gün, her yönden zengin bir şehir olan Selanik'e gelmeden önce konakladık. Dört günlük gecikmeden sonra Makedonya üzerinden... Konstantinopolis'e ulaştık.”³¹

30 Satis audisti quia, post captam Nicaeam civitatem, non modicam pugnam cum perfidis Turcis habuimus, et eos, Domino Deo subveniente devicimus primum; posthaec totius Romaniae partes Domino adquisivimus; postea Cappadociam; atque in Cappadocia quemdam Turcorum principem Assam habitare cognovimus. Illuc iter nostrum direximus; cuncta vero castra illius vi devicimus, et eum in quoddam firmissimum castrum in alta rupe situm fugavimus; terram quoque ipsius Assam uni ex nostris principibus dedimus; et ut praedictum Assam debellaret, cum multis Christi militibus ibi eum dimisimus. Deinde per mediam Armeniam semper nos insequentes nefandos Turcos usque ad magnum flumen Euphratem fugavimus, et etiam ad ripam ejusdem fluminis, dimissis cunctis sarcinis et saumaris suis, per medium flumen in Arabiam fugerunt. Hagenmeyer, *epistulae*, a.g.e., ss. 149-53.

31 Anno igitur MXCVII reducente verno tempore mensem Martinum, comes statim Normannus et comes Stephenus Blensis cum suis omnibus, qui similiter tempus expectaverant opportunum, mare repetierunt” ... “Et quod non nisi navigio transiri solutum erat, opitulante Deo, laetander vadando transmeavimus. Quo transito, sequenti die ante urbem Thessalonicam, bonis omnibus abundanter, tentoria tetendimus nostra... Constantinopolim pervenimus. Hagenmeyer, *Historia. age.*, s. 168.

Konstantinopolis’ de Doğu Roma İmparatoru Alexius Comnenus tarafından en iyi şekilde karşılanan ve ağırılan Robert ve yandaşları Doğu Roma İmparatorluğu’nun yanında bulunarak Eskişehir savaşında Türkleri mağlup etmiştir.³² Daha sonra da haçlı orduları Antakya’ya ulaşmış ve Antakya’yı aylarca kuşatma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Antakya’dan sorumlu olan Türk Emiri Yağısiyan’dır. Haçlıların kuşatmasına karşı direniş sergileyen Yağısiyan, diğer Türk Emirlerden yardım talebinde bulunmuştur. Antakya Kalesi’nin haçlı orduları tarafından zapt edildiğini duyan Selçuklulara bağlı Türk Musul Emiri Kürboğa Antakya’ya gelmiştir ve kaleyi ve şehri haçlı ordularına karşı korumaya çalışmıştır.³³ Bu süreçte Kürboğa, Frankların ve Robert’ın da içinde bulunduğu Normanlılara yenik düşerek, Antakya’dan kaçmıştır. Fulcheri Carnotensi *Historia Hierosolymitana*’sında Kürboğa’dan bahsetmiştir: Gururla kendini överek Frankları öldürebileceğini dile getiren Corbagath, hızlı bir geyik gibi, kaçtı [Fugit Corbagath cervo velosius, qui tam feris dictis et minis Francos iam persaepe acciderat.³⁴ Antakya Türklerin elinden çıkarak haçlı ordularına geçmiştir. Bohemond, Antakya’nın haçlı ordularına geçmesi ile de Antakya Prinkepsi olmuştur. Ardından Boudin Urfa Kontluğunu kurmuştur. Anonim olan *Gesta Francorum* haçlıların Antakya’daki savunmasından ve İngiltere’yi temsil eden Norman Dükü Robert’tan bahsetmiştir:

“Ve hemen ardından, yandaşlarımız onları takip ederken, Curbaram yavaş yavaş dağa doğru geri çekilmeye başladı. Sonra Türkler kendi aralarında bölündüler: bir kısmı kıyı şeridini takip ederken, diğerleri yandaşlarımızı sıkıştırabiliriz düşüncesiyle oldukları yerde kaldılar. Yandaşlarımız bu durumu görünce, Dük Godfrey ve Norman Dükü komutasındaki savaş hattı dışında yedinci savaş hattını oluşturdular.”³⁵

...

Tanrı’nın yardımı ile onları [Türkleri] sıkıştırdık. Aslında Türkler dehşet içerisinde kaçtılar ve bizim yandaşlarımız da onların peşinden çadırlarına

32 Hagenmeyer, *Historia. age.*, s. 190.

33 Doğulu kaynaklarda Kürboğa, batılı kaynaklarda Corbogath, Curbaram, Corboran, Corbaran, Kerbogha gibi şekillerde ifade edilmektedir. Bu çalışmada Corbaran olarak kullanılmıştır.

34 Hagenmeyer, *Historia. age.*, s. 256.

35 Continuo Curbaram coepit paulatim redire Retro contra montanam, nostrique paulatim persequabantur illos. Denique divisi sunt Turci: una pars ivit contra mare, et alii steterunt illic, putantes nostro includere inter se. Videntes hoc nostri, fecerunt similiter. Illic fuit ordinata acies septena, ex acie ducis Godefridi et comitis Nortmannie. Heinrich Hagenmeyer (ed.), *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum; mit Erläuterungen herausgegeben*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1890, s. 151

gidinceye dek takip ettiler. Böylece İsa'nın savaşçıları onları [Türkleri] durdurup yağmalamanın ötesinde püskürtmeyi arzuladılar. Ve [haçlılar] Demir Köprü'nün sağ tarafı boyunca ve diğer taraftan da Tancred'in kalesinin sağ tarafı boyunca onları [Türkleri] takip ettiler. Ve onlar [Türkler] çadırlarını, altın ve gümüşlerini, birçok eşyalarını hatta koyunlarını ve öküzlerini, atlarını ve katırlarını, develerini ve eşeklerini, tahıllarını ve şaraplarını, unlarını ve ihtiyaç duydukları diğer şeyleri terk ettiler. O bölgede yaşayan Ermeniler [Hermenii] ve Suriyeliler [Surani], bizim Türklerin nasıl üstesinden geldiğimizi duydular ve onları [Türkleri] durdurabilmek için dağlara koştular ve onlardan her kimi buldularsa öldürdüler. Ardından, zaferi inananlarına veren Tanrı'yı överek ve Tanrı'ya dua ederek büyük bir mutluluk içerisinde şehre (Antakya) geri döndük."³⁶

Ayrıca, Stephen'ın 29 Mart 1098'de İngiltere'deki karısı Adelard'a yazdığı mektubun devamında haçlıların Antakya'ya gelip Türklere karşı nasıl başarı elde ettiklerine dair bilgi verilmektedir:

"Kont Stephen'dan en tatlı ve en arkadaş yanlısı olan Adele'e ve sevgili çocuklarına ve saflarına ait vasilerine selamlar ve dualar, emin olabilirsiniz ki sana bu mektubu ulaştıran elçi beni Antakya'da güvenli ve zarar görmemiş bir şekilde ve Tanrı'nın lütfuyla refah içerisinde ardında bıraktı."³⁷

Bu sözleriyle Stephen, Antakya'nın kendileri tarafından ele geçirildiğini, ölmediğini, zarar görmediğini ve yaşadığını ispat etmektedir. Benzer bir şekilde, İngiltere kralı İkinci Henry zamanında Roger de Houeden'in kaleme aldığı *Chronica*'sında Antakya'nın ele geçirilmesinden bahsedilmiştir:

"Antakya şehri haziran ayının üçüncü ayininde ve haftanın dördüncü gününde Hristiyanlar tarafından ele geçirildi, birkaç gün sonra haçın

36 Et Deo juvante devisimus eos. Turci vero tremefacti arripuerunt fugam, nostrique illos persequabantur juxta tentoria. Itaque milites Christi magis amabant persequi illos, quam ulla spolia quarere. Et persecuti sunt eos usque ad Pontem Ferreum, ac deinde usque ad castellum Tancredi. Illi vero dimiserunt ibi papiliones suos, et aorum et argentum, multaque ornamenta, oves quoque et boves, equos et mulos camelos, et asinos frumentum et vinum, farinam, et alia multa quae nobis erant necessaria. Hermenii et Surani, qui habitabant in illis partibus, audientes nos superasse Turcos cucurrerunt ad montanam obviantes illis, et quantos comprehenderunt ex illis interfecerunt. Nos autem, revertentes ad civitatem cum magno gaudio, daudavimus et benediximus Deum qui victoriam dedit papulo suo. Hagenmeyer, *Anonymi*, age., s. 151.

37 Stephanus comes Adelae, dulcissimae atque amabilissimae conjugii, carissimisque filiis suis, atque cunctis fidelibus suis tam majoribus quam minoribus, totius salutis gratiam et benedictionem. Credas certissime, carissima, quod nuntius iste quem dilectioni tuae misi, sanum me atque incolumem, atque omni prosperitate magnificatum Dei gratia dimisit ante Antiochiam. Hagenmeyer, *Epistolae*, a.g.e., s. 149.

üzerinde aslı kalan ve dünyanın kurtarıcısını delen mızrak, azizler arasındaki en mütevazı olan, havari Andrew'e vahiy gelmesiyle, havari Aziz Pierre Kilisesi'nde bulundu. Onu (mızrağı) bularak cesaretlenen Hristiyanlar temmuz ayından dört gün önce, haftanın ikinci gününde mızrağı da yanlarında taşıyarak paganlarla çarpışarak Sultan'ın askerlerinin kumandanı olan Corbaran'ı, Pers Kralı'nı, Türkleri, Arapları, Sarazenleri ve diğer birçok milleti kılıçlarıyla bozguna uğrattılar, binlercesini öldürdüler ve Tanrı'nın yardımıyla mutlak zafer elde ettiler."³⁸

Chronica'da kısmen farklı olarak ifade edilse de Antakya'yı ele geçirdikten sonra açlık, susuzluk gibi sorunlarla mücadele eden haçlı orduları Pierre l'Hermite'in görmüş olduğu rüya sayesinde Antakya Aziz Pierre Kilisesi'nde İsa'yı yaralayan kutsal mızrağı bulmuşlardır. Mızrağın bulunması da haçlı ordularına manevi yönden güç vermiş ve haçlı ordularının Suriye ve Kudüs'e yönelmeleri için motivasyon sağlamıştır. Ordericus Vitalis'in *Historia*'sından, Fulcheri Carnotensi'nin *Historia Hierosolymitana*'sından ve anonim olan *Gesta Francorum*'un tasvirlerinden yola çıkarak İngiltere'den Norman Dükü Robert'ın Türkler ile özellikle de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ve Musul Emiri olan Kürboğa ile etkileşimleri tarihsel bir gerçektir. Ayrıca aynı birincil kaynaklardan yola çıkarak Adelard ve Robert'ın kardeş olması, Adelard'ın kocası Bloisli Robert'ın mektubunda Türklerden bahsetmesi İngiltere'nin Türkler hakkındaki bilgi aldıklarını ve etkileşim halinde olduklarını gözler önüne sermektedir.

Texts and Territories adlı kitabımın giriş kısmında bahsettiğim üzere, edebî bir metnin ortaya çıkışı ve yazıya aktarılışı, kendi dönemi içerisinde şekillenen politik, dini, sosyo-ekonomik ve kültürel olayların geriye dönük yansımasıdır.³⁹ Bu nedenle, güncel meselelerin edebî metne yansıması yazarın iradesi dışında gelişebilir. Yazar, metnini oluştururken kendi özgürlüğünü kısıtlayarak tarihsel ve kültürel olayları yeniden keşfeder, uygular ya da anlatır. Edebi metin, ilk önce kültürel değişimlerle kendini yeniden var eder, ardından tarihsel olayları kendine model alır ve metni yazdıran el yazması sahiplerinin taleplerine uygun olarak şekillenir.

38 Antiochia civitas a Christianis iii nonas Junii, feria iv capta est, in qua paucis diebus transactis, lancea qua mundi Salvator in cruce pendens vulneratus fuit, Andrea apostolo Sanctorum mitissimo revelante, in ecclesia Sancti Petri apostoli inventa est: cujus inventionione Christiani animati iiiii. Kalendas Julii, feria ii secum illam deferentes de civitate exierunt. Et cum paganis praelio commisso, Corbaram principem militia Soltani regis Persiae et Turcos, Arabas, Sarracenos, et alias multas gentes in gladii fugantes, multisque millibus occisis, Dei virtute plenam victoria hanuberunt. Stubbs, *age.*, s. 154.

39 Hülya Taflı Düzgün (ed.), *Texts and Territories: Historicized Fiction and Fictionalised History in Medieval England and Beyond*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2018, s. 1.

Bu nedenle, edebi metin tarihle kendini yoğurur, bazen gerçek bazen de kurgu (sözde-tarih) olarak algılanır. N.F. Partner'ın ifadesine göre *chanson de geste* ve tarih birbirini etkilemiştir, özellikle de on ikinci yüzyılda edebî metindeki anlatım tekniği tarihten algılandığı şekliyle uygulanmıştır.⁴⁰ Benzer bir şekilde Gabrielle M. Spiegel, Wace'ın Anglo-Norman dilinde kaleme aldığı ve İngiltere'nin tarihini anlatan *Brut* adlı eseri için tarih ve fabl arasında kalmış, ne tam yalan ne tam gerçek, ne tarihsel olaylar tam kurgu; ne de kurgular tam tarihsel, kurgusal gerçek gibi yanlış ve tarih arasındadır demiştir.⁴¹

Bu bağlamda, Ordericus Vitalis'in, Fulcheri Carnotensi'nin, Willelmi Malmesbiriensis'in ve Roger de Hoveden'in kroniklerinde, anonim olan *Gesta Francorum*'da ve Bloisli Stephen'ın günümüze kadar ulaşan mektuplarında anlatıldığı gibi, Norman Dükü Robert'ın İngiltere'den Anadolu'ya gelişi, Antakya ve civarında Türklerle özellikle de Birinci Kılıçarslan ve Türk Emiri Kürboğa ile etkileşimleri *Antakya'nın Şarkısı*'nda (*Chanson de Antioche*) kurgu ve tarih arasında kalmış bir şekilde anlatılmaktadır.

On ikinci yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınan ve Birinci Haçlı Seferi'nden esinlenerek tarihsel gerçekleri *chanson de geste* türünde aktaran *Antakya'nın Şarkısı* Latin Hristiyanlarının Müslümanlarla savaşlarını, özellikle de İngiltere'yi temsil eden Norman Dükü Robert'ın Türklerle etkileşimlerini, Antakya'yı korumak için mücadele veren Türk Emiri Corbaran'ı yenmesini ve Antakya'yı ele geçirip kahraman olmasını anlatır. Orta Çağ Fransızcasıyla yazılan ve dokuz adet el yazmasının içerisinde bulunan *Antakya'nın Şarkısı* günümüze kadar muhafaza edilmiştir.⁴²

Antakya'nın Şarkısı'nda Türk adları geçmektedir, adları geçen bu Türkler Müslüman, Sarazen ya da pagan olarak tasvir edilmiştir. Metinde adı geçen Türkler arasında İznikli Soliman Birinci Kılıçarslan'ı, Olifernli Corbaran

40 N. F. Partner, *Serious Entertainments: The Writing of History in Twelfth-Century England*, The University of Chicago Press, Chicago 1977, s. 210.

41 Gabrielle M. Spiegel, *Romancing the Past: The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth Century France*, London, University of California Press, 1999, s. 62.

42 Bu el yazmaları B.N.fr. 12558, B.N.fr. 795, B.N.fr.1621, B.N.fr.786, B.N.fr.12569, Berne 320, Arsenal 3139, B. Mus. Add. 36615 ve Turin LIII25'tir. *Antakya'nın Şarkısı*'nın editörlüğünü Paulin Paris, Robert Bossuat, Jan A. Nelson, Jean-Charles Herbin, S. Duparc-Quioc ve Bernard Guidot yapmıştır. Bu araştırmada diğerlerine göre daha kapsamlı ve güncel olması nedeniyle Bernard Guidot'un B.N.fr. 12558 el yazmasının editörlüğünü yapmış olduğu ve 9582 mısradan oluşan versiyonu kullanılmıştır. Bernard Guidot, *La Chanson d'Antioche, chanson de geste du dernier quart du XIIe siècle: nouvelle édition, traduction, présentation et notes*, Champion, Paris, 2011.

Kürboğa'yı, Antakya'daki Türk Emiri Garsion ise Yağışiyan'ı temsil etmektedir. Birinci Kılıçarslan'ın Soliman olarak anılmasının nedeni ise babasının adına atıfta bulunması, haçlı orduları tarafından 'ibn Süleyman' [Süleyman'ın oğlu] olarak tanınmasından kaynaklanmaktadır. Birinci Kılıçarslan aynı metin içerisinde ayrıca Nubialı Soliman ya da Suriyeli Soliman olarakta geçmektedir. Ayrıca Corbaran'ın annesinden Calabra ve İznikli Soliman'ın yeğeninden Orgaie olarak bahsedilmektedir. Antakya'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesine katkısı olan ve Türkler tarafından hain ilan edilen Pirus ise metinde Türk Emiri Datien olarak tasvir edilmiştir. Metinde, bu Türk karakterlerin Norman Dükü Robert ile etkileşimleri ve Türklerin nasıl algılandığı önem arz etmektedir.

Metine adını veren Antakya, İznik ve Eskişehir'deki Haçlı-Türk savaşlarında haçlılar ve Norman Dükü Robert tarafından çok uzun süren mücadele ve savaşla ele geçirildiği için en önemli olanıdır ve en detaylı anlatılanıdır. *Antakya'nın Şarkısı*'nda Norman Dükü Robert, Antakya'da Türklerle özellikle de İznikli Soliman, Garsion ve Corbaran ile savaşmıştır. Corbaran, metinde Pers Sultanı'nın sağ kolu ve tarihte Antakya'nın Türk yöneticisi (vali) Yağışiyan olarak anılan ve burada Garsion adı ile tanımlanan karakterin yeğeni olarak da anlatılmaktadır.

Birinci Haçlı Seferi kroniklerinde anlatılan Türkler ve Antakya'nın ele geçirilişi, *Antakya'nın Şarkısı*'nda da benzer şekillerde tasvir edilmiştir. *Antakya'nın Şarkısı*'nda iki bininci mısra ile başlayan Antakya kuşatması ve Antakya'nın haçlı orduları tarafından ele geçirilmesi dokuz bin yüz seksen beşinci mısra ile son bulmuş ve metin zafer naraları ile bitmiştir. *Antakya'nın Şarkısı*'nda Türklerin haçlı orduları ve Norman Dükü Robert ile karşılaşmaları haçlı ordularının şehrin önünde çadır kurması ve şehri kuşatma girişimlerinin başlaması ile tasvir edilmiştir. Metinde adı geçen tüm haçlı komutanlarının ve Robert'ın ordusunun şehre doğru farklı gruplarla yaklaştıklarını gören ve kaleden bu duruma şahit olan İznikli Soliman ve Garsion son derece korkmuştur. Bunun üzerine Antakya'dan sorumlu olan Garsion diğer Türk komutanlarına yardım etmeleri için haber göndermiştir. Metinde Pers kralının sağ kolu olan Corbaran, Norman Dükü Robert ile birçok kez karşı karşıya gelmiştir. İlk karşılaşmaları, Corbaran adına sözcüsü olan Amedelis'in tüm haçlı ordularının başında komutan olarak duran Norman Dükü Robert'a ve haçlılara getirdiği mesaj ile başlamıştır:

“Lordum, lütfen söyleyeceklerimi iyi dinleysin
Liderimiz Olifernli Corbaran adına buradayım

Aksine iddianız varsa şüphe edin

Talep ettiğiniz gibi [Oliferanlı Corbaran] sizi savaşa çağırıyor

...

Üstesinden gelebilersen ülkene güvenle şartsız sualsiz dönebilirsin

Böylece hiçbir şey kaybetmeyeceksin.

Benden birine kötü birşey olursa ve herhangi biri yaşamını yitirirse

Suriye Krallığı size koşulsuzca teslim edilecek

Ve güzel şehir Kudüs sizin olacak.”⁴³

Amedelis'in Oliferanlı Corbaran adına Norman Dükü Robert'a meydan okuması, Türklerin haçlılardan korkmadığı ve her şekilde birebir yapılacak olan çarpışmada başarılı olacaklarının ispatıdır. Ancak bu meydan okumaya karşılık Robert, Amedelis duysun ve Corbaran'a iletin diye ordusuna dönerek piskopos Le Puy'a seslenir:

“Lordum’ dedi [Norman Dükü], ‘bunun hakkında konuşmayın bile

Hiçbir şekilde geri dönmeyeceğiz, hepimizin kilosunca bin altın verseler de.

Tanrı adına terk ettik kalelerimizi ve hisarlarımızı,

Eşlerimizi, çocuklarımızı ve mirasımızı.

Gün doğdu bugün oldu

Ya kafalarımız kopmuş şekilde şehit düşeceğiz

Ya da kılıçlarımızla düşmanlarımızı katledeceğiz.”⁴⁴

43 ‘Sire’ dist il a lui ‘A moi en entendés
Corbarans d’Oliferne, nostre drois avoués,
Vos a mandé par moi, ja mar le mesquerrés
C’or fera la bataille tot si com vos vaurés. (8424-27)

...

Se li vos est vascus, en vo pais ralés,
Sain et sauf et delivre que ja rien n’perdrés.
Et se li nos i est recreans et matés
Li regnes de Surie vos soit quites clamés
Jherusalem soit vostre, cele bone cités. (Guidot, *age.*, 8430-8433)

44 ‘Sire’, ço dist li quens, ja mar en parlerés
car nos ne le feriens por M mars d’or pesés
Por Deu avons guerpi castels et fremetés
Et femes et enfans et nos grans iretés
Hui est venus li jors, bien soit il ajornés,
Que nos iermes martir, s’arons les ciés colpés
U nos les conquerrons as espees des les. (Guidot, *age.*, 8454-60)

Şövalyelik ideallerinden biri olan dinî değerler için Norman Dükü Robert komutasında Antakya'ya savaşmaya gelen haçlılar bu alıntıda da ifade edildiği gibi Corbaran'ın ülkelerine geri dönmeleri ile ilgili olan teklifini reddetmiştir. Amedelis duyduklarını iletmek için Corbaran'ın yanına gitmiş ve Norman Dükü'nün kararlılığını duyduğu gibi aktarmıştır. Bunun üzerine Corbaran savaş hazırlıklarını hızlandırmış ve iki taraf arasında savaş başlamıştır. Corbaran ve Norman Dükü Robert'ın birbirine saldırmaları ve Robert'ın nasıl bir kahramana dönüştüğü tasvir edilmiştir:

“Norman kontunun gururlu bir tavrı vardı.
 Bir avuç insandan ziyade savaş için yaptı
 Sayıları on bini buldu, içlerinden bir tanesi bile korkmuyordu.
 Asil kont gri beyazlı atının üzerinde oturuyordu
 Kendini bir leopar gibi kargaşaya doğru savurdu
 ...
 Corbaran'da zırhlanmıştı ve kesinlikle korkmuyordu.
 Mızrağın delemeyeceği kalkamı saf altındandı
 Miğferi Bağdat şehrinde dövülmüştü.
 Işıldayan burun koruyucusunun oradan leke çıkmıştı
 Dikenli mızrağı ve kavisli kılıcı sağlamdı
 Ve boynunda asılı olan kalkanında papağan resmi vardı.
 Kont [Corbaran'] görür görmez üzerine doğru yürüdü
 Ve güçlü bir darbe indirdi, bacakları gökyüzüne bakar gibi yere serdi,
 Aslında kafasını koparmayı ikinci kere bile düşünmezdi
 Çadırına geri götürmek için kurtarmaya gelmeseydi
 Paganlar ve Azopartlar lordlarını.”⁴⁵

45 Li quens de Normendie fu molt de fier regart
 Par la bataile vait, plus i ot de soi quart.
 Pres furent de XM n'en i ot un couart
 Li ber se sist armés sor I destrier liart
 En le presse se mist a guise de lupart. (Guidot, *age.*, 8750-54)
 ...
 Corbarans fu armés, ne sanbla pas Lonbart
 L'escu ot a fin or, ne cient lance ne dart
 Ses elmes fu forgiés en la cit de Baudart;
 El nazel par devant uns escarboncles art,
 Hanste ot et forte et roide et si porte falsart

Alıntıda da bahsedildiği üzere savaş sırasında hem Norman Dükü hem de Corbaran korkusuzca hareket etmiştir ve kendilerine ait olan eşyaları ya da atları kendilerini tamamlamamıştır. Metinde ilk defa İngiliz-Türk komutanlarının birebir mücadelesi gözler önüne serilmiştir. Corbaran'ı yere düşürmesi Robert'i onurlandırmış ve kahraman yapmıştır. Corbaran'ı Robert'ın elinden kurtarmaya gelen Türkler, pagan ya da azopart olarak adlandırılmış ve İngilizlerin düşmanıdır.⁴⁶ *Antakya'nın Şarkısı*'nda Robert Corbaran'ı yendikten ve kahraman olduktan sonra bir daha metinde görülmemiştir. Corbaran ise kaderine boyun eğip yenilgiyi kabullenmiş, itibarını kaybedip Antakya Robert ve haçlı orduları tarafından ele geçirilince mücadeleyi bırakmıştır. Antakya'da haçlıların ve özellikle İngiltere adına Norman Dükü Robert'ın, Türklerle etkileşimleri hem Birinci Haçlı Seferi sırasında yazılan kroniklerde hem de *Antakya'nın Şarkısı*'nda bahsedilmiştir. Robert'ın düşman olan Türklerle mücadelelerinde Corbaran'ı yenerek Antakya'yı ele geçirmesi kroniklerde ve *Antakya'nın Şarkısı*'nda onu kahraman yapmıştır ve Corbaran'ın da kötü olsa ünlenmesini sağlamıştır.

Birinci Haçlı Seferi kronikleri incelendiğinde haçlılar, Türklerle karşı yaptıkları savaşlar doğrultusunda İznik, Eskişehir, Antakya, Urfa ve Kudüs'ü ele geçirmiş, Antakya, Urfa ve Kudüs'ü haçlı başkentleri yapmışlardır. İngiltere'yi temsil eden Norman Dükü Robert İznik hariç bu şehirlerin ele geçirilmesinde etkin rol almıştır, ancak hiçbir şehrin başına prens olarak geçmemiştir. Kronikler gibi mektuplarında o dönemki Anadolu ve Türkler hakkında verdiği bilgiler nedeniyle önem arz etmiştir. Tarihsel metinler haricinde *chanson de geste* olan *Antakya'nın Şarkısı*'nda, Norman Dükü Robert'ın İngiltere'den Anadolu'ya gelmesinin sebebi yandaşları ile birlikte düşman olarak anlatılan Türklerle savaşması, Türklerin dininin yayılmasını durdurması ve Hristiyanlığın daha üstün bir din olduğunu vurgulaması

En l'escu de son col ot paint I papelart
Quant li quens l'aperçoit, vers lui v acele part,
Tel coup li a doné desor son touenart
Ke gambes reversees le trebuce, cel begart
Ja li tausist la teste, ja n'i eüst regart
Quant al rescure vinrent païen et Açoupart. (Guidot, *age.*, 8757-68)

46 Azopartlar İngiltere'de yazılan *chanson de geste*'te ve romanslarda Türk, Müslüman yada Sarazen olarak geçmektedir. Örneğin Anglo-Norman dilinde yazılan *Boeve de Haumtone* adlı romansta Azopart Etiyopyalı bir müslüman olarak tasvir edilmektedir, bakınız: Hülya Taflı Düzgün, *Perceptions*, a.g.e., s. 123. Ayrıca, Melissa Furrow, Azopart'ın *Boeve de Haumtone*'da din değiştirmesini incelemiştir, bakınız Melissa Furrow "Ascopard's Betrayal: A Narrative Problem", in *Sir Bevis of Hampton in Literary Tradition* (ed.) Jennifer Fellows, Ivana Djordjević, Cambridge: D.S. Brewer, 2008, ss. 145-160.

ve Türklerin ele geçirdiği İznik, Eskişehir, Kapadokya ve Antakya'yı ele geçirmesi anlatılmıştır. Norman Dükü Robert, Antakya'da da yandaşlarıyla birlikte Türklere karşı savaşmış, aylarca alınamayan Antakya'yı ele geçirme sırasında Türk Emiri Corbaran'ı yenerek kahraman olmuştur. Kroniklerde, Malazgirt Savaşı'nın sonuçları nedeniyle batıda Papa İkinci Urbanus'un çağrılılarıyla kurulan Haçlı Seferleri ve Türklerin olumsuz tasvirleri, *Antakya'nın Şarkısı*'na da aynı şekilde yansımıştır. Latince, Fransızca, Anglo-Norman ve İngilizce dillerinde incelenen tarihsel ve edebî metinlerde düşman olan Türklere yönelik soysuz, tanrısız, pagan, şeytan, seklindeki olumsuz tanımlamalar Orta Çağ İngilteresi'nde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, İngiltere'de Türkler hakkındaki olumsuz tanımlamalar on üçüncü yüzyılın sonlarında yazılıp günümüze kadar ulaşan *Diuersa Cibaria* el yazmasında, Türk kafası turtası/yemeği tarifi ile Türk düşmanlığını Anglo-Norman ve Orta Çağ İngilizcesi dillerinde yeniden dile getirmiştir ve neden başka bir milletin değil de Türk'ün kafasının tercih edilmesinin cevabını bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Kaynaklar

Aird, William M., *Robert Curthose, Duke of Normandy, c. 1050–1134*, Boydell and Brewer, Rochester, 2008.

Balderici Archiepiscopi Dolensi, Historia de Peregrinatione Hierosolimitana, Recueil des historiens des croisades, V.4, Historiens occidentaux, Paris, Imprimerie Impériale, 1879.

Burman, Thomas E., *Reading the Qur'an in Latin Christendom, 1140–1560*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007.

Cohen, J.J., “On Saracen Enjoyment: Some Fantasies of Race in Late Medieval France and England”, *Medieval Identity Machines*, (ed.) J.J. Cohen, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2003, ss. 188-221.

Falk, Avner, *Franks and Saracens: Reality and Fantasy in the Crusades*, Karnak, 2010.

Finucane, Ronald C., *Soldiers of the Faith: Crusaders and Muslims at War*, Book Club Associates, London, 1983.

Fulcheri Carnotensi, Historia Hierosolymitana Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, Recueil des historiens des croisades, V.3, Historiens occidentaux, Paris, Imprimerie Impériale, 1866.

Furrow, Melissa, “Ascopard's Betrayal: A Narrative Problem”, in *Sir Bevis of Hampton in Literary Tradition*, (ed.) Jennifer Fellows, Ivana Djordjević, D.S. Brewer, Cambridge, 2008, ss. 145-160.

Guidot, Bernard, *La Chanson d'Antioche, chanson de geste du dernier quart du XIIIe siècle: nouvelle édition, traduction, présentation et notes*, Champion, Paris, 2011.

Hagenmeyer, Heinrich (ed.), *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes: Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck, 1901.

_____, *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum; mit Erläuterungen herausgegeben*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1890.

_____, *Historia Hierosolymitana, 1095-1127; mit Erläuterungen und einem Anhang*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1913.

Hardy, Thomas Duffus (ed.), *Willelmi Malmesbiriensis monachi Gesta regum Anglorum, atque Historia novella*, Sumptibus Societatis, Londini, 1840.

Heiatt C. ve S. Butler (ed.), *Diuersa Cibaria in Curye on Inglysch*, London, 1985.

<https://quod.lib.umich.edu>

- Lilie, Ralph-Johannes, *Byzans und die Kreuzzüge*, Kohlhammer, Stuttgart, 2004.
- Madden, Thomas F, *The New Concise History of the Crusades*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Maryland, 2006.
- Menocal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004.
- Metlitzki, Dorothy, *The Matter of Araby in Medieval England*, Yale University Press, New Haven 1977.
- Nicolle, David, *The First Crusade 1096-99: Conquest of the Holy Land*, Osprey Publishing, Bloomsbury, 2003.
- Norman, Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, Longman, London, 1979.
- Orderici Vitalis, Angligena Coenobii Uticensis Monachi, Historia Ecclesiasticae*, Renouard et Socios, V.3, Paris, 1845.
- Partner, N. F., *Serious Entertainments: The Writing of History in Twelfth-Century England*, The University of Chicago Press, Chicago, 1977.
- Payne, Robert, *The Dream and the Tomb: A History of the Crusades*, Dorset Press, New York, 1990.
- Phillips, Jonathan, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*, The Random House, New York, 2009.
- Riley-Smith, Jonathan, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Continuum Books, London, 2003.
- Roberti Monachi, Historia Iherosolimitana Recueil des historiens des croisades*, V.3, Historiens occidentaux, Imprimerie Impériale, Paris, 1866.
- Runciman, Steven, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, New York, 1951.
- Said, Edward, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1978.
- Shepard, J., “Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade”, *The First Crusade Origins and Impact*, (ed.) J. Phillips, Manchester University Press, Manchester, 1997, ss. 107-129.
- Spiegel, Gabrielle M., *Romancing the Past: The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth Century France*, University of California Press, London, 1999.

Stubbs, William (ed.), *Chronica Magistri Rogeri de Houdene*, Macmillan and Co., Cambridge, 1870.

Uebel, Michael, "Unthinking the Monster: Twelfth-Century Responses to Saracen Alterity", *Monster Theory: Reading Culture* (ed.) Jeffrey Jerome Cohen, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, ss. 264–91.

Vasiliev, A.A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1980.

Rus Askerî Kaynaklarına Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısı - 19. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya'da Türk Ahali

İrade Memmedova*

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısı 19. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya, komşu devletlerin, burada yerleşen hanlıklar arasındaki savaşların, farklı halkların saldırılarının yanı sıra katliamlar, doğal afetler, bulaşıcı hastalıklar, savaşlar vb. bu gibi çeşitli politik, ekonomik, sosyal ve demografik süreçlerin sahnesi olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısı 19. yüzyılın başlangıcında, Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Kaçarlar İranı'nın, dolayısıyla Güney Kafkasya'da Avrupa büyük devletlerinin çıkarları, sürekli olarak bir savaş bölgesi haline gelen topraklar, Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'nın nüfusu Hristiyanlaştırmak yönündeki plan, girişim ve faaliyetleri, ilk fırsatta Hristiyan halkların İran ve Osmanlı Devletleri'nden bu topraklara göçettirme politikası; tüm bu olaylar, tabii ki Güney Kafkasya'daki nüfusun çoğunluğunu etkiledi. Bu açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'daki Türk nüfusunun araştırılması önemli ve günceldir. Araştırılan dönemde Güney Kafkasya'nın Türk nüfusu ve onun durumu, uğraşısı, sosyal, say, dini, etnik içeriği hakkında bilgiler Rus askerî kaynaklarına yansıtılmıştır. Bu kaynaklardaki bazı çarpıklıklara ve hatalara rağmen onların Güney Kafkasya'da nüfuzun incelenmesinde önemi büyüktür. 18. yüzyılın ikinci yarısı 9. yüzyılın başlarına kadar Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusunun yaşam arealı, vilayetlerinin coğrafi konumu, Türk halkları, onların sosyal, etnik, dînî, say yapısı, örf ve gelenekleri, demografi hareketler, sosyo-ekonomik hayatı, uğraşları vb. hakkında detaylı ve doğru bilgiler vardır. Konuya dair bilgileri içeren Rus askerî kaynaklarını birkaç gruba ayırabiliriz; 1. Farklı arşivlerdeki Rus askerî kaynakları, 2. Toplularda yayınlanmış Rus askerî kaynakları, 3. Rus subayları ve askerî tarihçilerinin eserleri, hatıraları, biyografileri, haritalar.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Genel Tarih Şubesi Avrupa Ülkeleri Tarihi Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, irade.mammadli@gmail.com

Farklı Arşivlerdeki Rus Askerî Kaynakları Güney Kafkasya'nın Türk Ahalisi Hakkında

*Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki*¹ belgelerde ayrı ayrı Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair önemli bilgiler vardır. Çoğu durumda bu belgeler diğer kaynaklardaki yanlış bilgileri yalanlamaktadır. Örneğin, Rus memuru A. Filatov'un Kızlar kalesinin reisi Ştender'e 1773 yılı 15 Aralık tarihli mektubunda Şeki bir İran² şehri adlandırılmıştır. Bu da Gerber'in şehrin nüfusunun Lezgilerden oluşması fikrinin doğru olmadığını ispatlar³. Guba Hanlığı'nın tasvirine göre denilebilir ki 1796 yılında Guba Hanlığı 10 mahala ayrılmıştı. Samur, Gusar ve Gudyalçay boyunca yerleşen köylerin nüfusu Türkçe konuşan Sünni mezhebine ait Müslümanlardı. Müşkür, Bermek ve Sedan bölgelerinde yaşayan nüfus ise kaynağın bilgisine göre Şii mezhebine aitti. Şabran bölgesinin nüfusu da Türkçe konuşan Şii Müslümanlardı⁴.

Kafkas grenadyor alayının sekund binbaşı Fyodor Simonoviç 1796 yılında düzenlediği *Güney Dağıstan'ın Tasvirinde*⁵ coğrafi arazi olarak Güney Dağıstan'a giren mülkler ve bu mülklerin nüfus uğraş alanları hakkında bilgi vermiştir. Guba hanına ait, 6 köyden oluşan Derbent bölgesinde 265 ev, 15 köyden oluşan Ulus bölgesinde ise 780 ev vardı. F. Simonoviç bu mülkte bulunan Derbent şehrinde Ali ve Sünni mezhebine ait 2090 evin, Hristiyanlara ait 90 evin olmasından bahsetmişti. 1804 yılında Sultan Ahmet Hanın yönelttiği İlusı Sultanlığı'nda 40 bin aile, her iki cinsten 24 bin kişi yaşıyordu⁶. Aleksandr Tormasova göre, 1811 yılında Derbent kalesi ve çevresinde 790 aile, her iki cinsten 4740 kişi vardı⁷. 1825 yılında Miralay Kosebu tertiplendiği *Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler*⁸ eserinde özellikle Car - Balaken Cemaatlığı'nın nüfusunun Müslüman olduklarının altını çizmektedir.

1 *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (AVPRİ), f.77 (SPR), op. 6, d.474, Delo Tahşinskogo hanstva; AVPRİ, op. 7, d. 158, d. 159, *O vnutrennem ustroyenii Kubinskoy provintsi*.

2 Hanlıklar döneminde birçok Rus kaynaklarında Azerbaycan İran gibi kaleme verilmektedir.

3 *AVPRİ*, f. 77 (SRP), op. 2, 1767-1774 gg., d. 17, l. 283-284.

4 *AVPRİ*, f. 77 (SRP), op. 7, d. 159, v. 35 - 35 ob.

5 Fyodor Simonoviç. *Opisanie Yujnogo Dagestana*, 1796 g. *Rossiyskiy Gosudarstvenny Voenno-İstoriçeskiy Arhiv* (RGVIA), f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I, l. 18 ob.- 19.

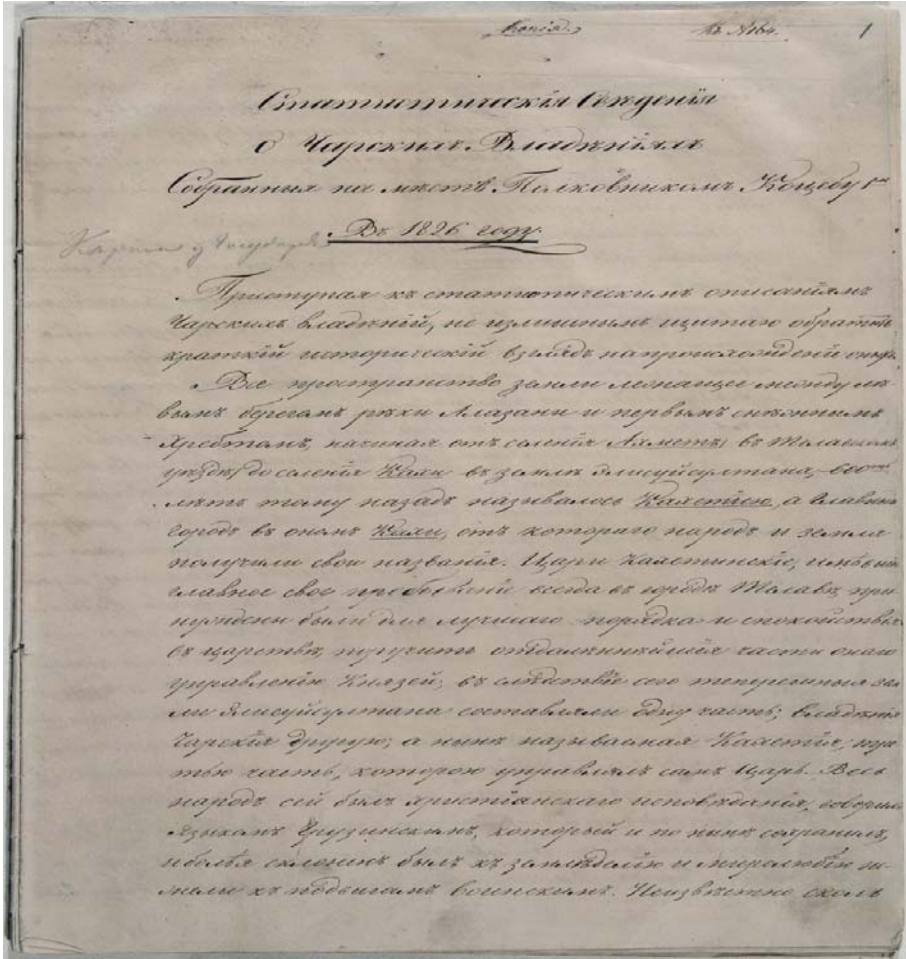
6 RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494, l. 1.

7 RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494, l. 1; Aleksandr Tormasov. "Vıderjki iz «Vedomosti», soderjaşşıye svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana". 1811. *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (İGED) XVIII-XIX vv.*, arhivniyedokumenti, pod redaktsiyey S. O.Kosvena i H.M. Haşayeva, izd. Vostoçnoy literaturı, Moskova 1958, s. 237.

8 *Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniyah* (sobranniye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498, ll. 1-11ob.

O, Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatar (Azerbaycan Türkçesi) dilinde konuşuyorlardı, şeklinde yazıyor⁹. Kosebu İlusı Sultanlığı'nda 39 köyün¹⁰ sakinlerinin hepsinin Müslüman olduğunu belirtmiştir.

Vesika 1: 1826 yılı Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler

Kaynak: Statisticheskoye svideniye o Çarskih vladenyah (sobranniye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498, l. 1.

9 Statisticheskoye svideniye o Çarskih vladenyah..., l. 5-5 ob.

10 Statisticheskoye svideniye o Çarskih vladenyah..., l. 11.

*Borçalı Distansiyası'nın İstatistikî Tasviri*¹¹ne göre, 19 köyden oluşan Borçalı bölgesinin nüfusu toplam 2 bin aile kadardı.

Şemşedil ve Gazah Distansiyası'nın istatistikî tasvirinde Miralay Kosebu, Şemşedil Tatarlarını iki tarıkata; Ömer ve Ali tarikatlarına ayırır. Şemşedil distansiyasına 21 Tatar köyünü dahil edir, Tatar köyü Ayrım'ın (bu köy Şemşedil distansiyasına (bölgesine) aitti) nüfusunun Yelizavetpol civarından (eski Gence Hanlığı) gelerek buraya yerleştiğini yazmaktadır¹². Tablo 1'den görüldüğü gibi, Şemşedil Distansiyası'nda Tatarlara ait 1872 avlu vardı, burada yaşayan 14118 (77,6 %) Tatarın, 7394'ü (%52,4) erkek, 6724'ü (%47,6) ise kadındı.

Tablo 1: Şemşedil Distansiyası'nın Tatar köyleri

Adı	Avluların sayısı	Say içeriği, kişi			kişi/ 1 avlu
		erkek	kadın	toplam	
1. Tatlı	104	303	358	661	6
2. Göğcalı	209	901	750	1651	8
3. Bayazetli	15	54	49	103	7
4. Emirli	580	2820	2718	5538	10
5. Oksüzlü	64	244	213	457	7
6. Alibeyli	34	130	136	266	8
7. Kuşçu	71	267	260	527	7
8. Kiriqli	70	267	223	490	7
9. Dugarlı	54	174	137	311	6
10. Çukurlu	31	118	95	213	7
11. Koylargari	48	199	186	385	8
12. İbrahim Hacı	24	58	85	143	6
13. Talahli	10	39	32	71	7
14. Hosadar	8	45	26	71	9
15. Aşağı Ayıplı	102	293	213	506	5
16. Morul	66	206	189	395	6
17. Tatarlı	32	109	85	194	6
18. Ermaşlı	29	113	104	217	7

11 *Statistiçeskiye opisaniye Borçalinskoy distantsii* (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

12 *Statistiçeskiye opisaniye Şamşadilskoy i Kazahskoy distantsii* (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

Rus Askerî Kaynaklarına Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısı -
19. Yüzyılın Başlarında Güney Kafkasya'da Türk Ahali

453

19. Yukarı Ayıplı	98	348	298	646	7
20. Halainallı	133	358	219	577	4
21. Ayrım	90	348	348	696	8
Toplam	1872	7394	6724	14118	8

Kaynak: *Statistiçeskoye opisaniye Şanşadilskoy i Kazahskoy distantıı* (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

*Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nin belgelerinde*¹³ 1826-1827 yıllar Lenkeran komendantı İlyinski'nin yanında tutulan Lenkeran Hanı'nın hazinesi, Kafkas bölgesinin Tatarlarının askerî yapıya tabi edilmesine, çar hükümetinin Tatar Distansiyalarında Malorus (Ukrayna) kazaklarını yerleştirmek istemesi ve hatta onların göç ettirilmesi için yer de ayırması hakkında bilgiler vardır.

Gürcistan'da Rus gizli ajanı ve temsilcisi, Miralay Stepan Burnaşev'e¹⁴ göre Nahçıvan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgaline kadar burada 5538 Müslüman aile yaşıyordu¹⁵.

*1804'lu Yılı Gence Şehrinin Kısa Kameral Tasviri*¹⁶, *Yelizavetpol Dairesi'nin Kameral Tasviri*¹⁷, *Yelizavetpol Komiteti'nin Yelizavetpol Eyaleti'nin Yurtdışına Kaçan Nüfusunun Geri Dönmesini ve Kameral Tasviri Hakkında Raporuna Dair Yazışma*¹⁸, *Yelizavetpol Şehrinin ve Onun Kazaklarının 1817'li Yıl İçin Hazırlanan Kameral Tasviri*¹⁹, *1823'te Hakiki Danışman*

13 RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494; *Delo o sokrovişşe Talışskom hanstve, hranyaşışmsya u komendanta Kaspiyskogo morskogo batalyona mayora İlyinskogo 1826-1827*, RGVIA, f.VUA, d.4304; *O podçinenii tatar naseliyayuşşih Kavkazskiy kray nekotoromu voyennomu ustroystvu; Raport grafa Çernışeva glavnomanduyuşşemu Otdelnogo Kavkazskogo korpusa ot iyulya 1830 goda. Sankt-Petersburg*, RGVIA, f. 846, op. 16, d. 1030; *Dva raporta o Dagestanskikh delah. 1802*, RGVIA, f. VUA, d. 6164, ç.23, ll.23-25 ob; *Statistiçeskiye svedeniya o Çarskikh vladeniyah, sobrannyye na meste polkovnikom Kosebu v 1826 g.*, RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 19481; *Karta vladeniya Çarskikh obşestv, glazomerno snyataya kvartirm. çasti polkovnikom Kosebu v 1826 godu*, RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 18498, prilojenije.

14 Stepan Daniloviç Burnaşev (1743-1824) - Tümgeneral, senatör, yazar ve haritacı.

15 Stepan Burnaşev. *Opisaniye oblastey Adrebijanskikh v Persii i ih političeskogo sostoyaniya*. Kursk, 1793, *Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi* (AMİA TE İA), inv.581, s. 19.

16 *Kratkoye kameralnoye opisaniye g. Gyandji, sost. 8 marta 1804 g.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

17 *Kameralnoye opisaniye Yelizavetpolskogo okruga (kopiya), sost. v fevrale 1804 g.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

18 *Perepiska po raportu Yelizavetpolskogo komiteta o vozvraşşenii bejavşih zagranitsu jütelei Yelizavetpolskoy provintsii i o sostavlenii kameralnogo opisaniya na nih. 1813-1814 gg.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43

19 *Kameralnoye opisaniye g. Yelizavetpolya i ego uezda za 1817 g., sostavlennoye podpolkovnikom Ponamoryevon.* ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

*Mogilyov ve Miralay Yermolov Tarafından Hazırlanan Karabağ Vilayeti'nin Tasvir*²⁰, 1824 Yılında Kaptan Harçenko ve Poruçik Skarjinski Tarafından Hazırlanan Şeki Eyaleti'nin Nuha Şehrinin Nüfusunun Kameral Tasviri²¹, 1827-1829 Yılları Arasında Önce Fakir Oldukları İçin Kameral Tasvire Girmeyen Şeki Eyaleti'nin Salamçah Köy Nüfusunun Kameral Tasvire Dahil Edilmesi ve Vergi Vermesine Dair Şeki Komitesinin Raporu²² ve diğer belgelerde incelenen dönemde Azerbaycan halkının sosyal, etnik, dîni, yaş, say terkiibinin öğrenilmesi açısından önemlidir. 1810 yılında Guba Hanlığı'nda yaşayan 230 aile Müslüman din adamından 63'ü müftü, 65'i seyt, 65'i hocaydı²³. Rusların Gence Hanlığını işgali sırasında kalenin düşmesinden sonra Gence şehrini 200 aile Azerbaycan Türkü'nün terk etmişti, 1813 yılında Yelizavetpol Eyaleti'nden 187 aile Azerbaycana Türkü Araz'ın karşı tarafına göçmüştü. 1807 yılında eski Gence Hanlığının topraklarında olan 2025 aileden 1193 aile (%58.8), Azerbaycan Türkü olmuştur²⁴. 1808 yılında Gence Hanlığı'nda yaşayan 8913 kişiden 6320'si (%70.9) Azerbaycan Türkü idi²⁵. 1817 yılının genel sayımına göre Yelizavetpol çevresinde yaşayan 17901 kişiden 11551'i (%64.5) Azerbaycan Türkü,²⁶ olmuştur.

Ahverdov ve Mogilyovski 1819 yılında Nuha şehrinde dört yüzbaşının olduğu, bu yüzbaşılardan Mehmet'in 1302 ruble, Kışleş Mehmet'in 651 ruble, Feteli'nin 319 ruble 50 kuruş, Hacı Mehmet'in 248 ruble töycü verdiği yazıyordu²⁷. 1820 yılında Madatov ve Mogilyovski tarafından tertiplenen *Şirvan Bölgesi'nin Tasviri*²⁸nde eski Şamahı Hanlığı'nın topraklarında 21076 aile Azerbaycan Türkü kayıtlara geçmiştir. Aynı yılda Eski Şamahı şehrinde 1889 Tatar evi, 225 Ermeni evi vardı²⁹.

20 *Opisanije Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnum sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovom*. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-225.

21 *Kameralnoye opisanije jiteley goroda Nuhi Şekinskoy provintsii za 1824 g.* Sostavlen kapitanom Harçenkovim i poruçikom Skarjinskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 162.

22 *Otmoşeniye Şekinskogo komiteta o vnesenii v kameralnoye opisanije jiteley seleniya Salamçah Şekinskoy provintsii, ranee nevneseşniye po bednosti i obloženii ego podatyu.* 1827-1829 gg. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 251.

23 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 328.

24 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43, y. 2, 7.

25 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10, y. 62 arka-68 arka.

26 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-267.

27 *Opisanije Şekinskoy provintsii, sostavlennoye v 1819 godu po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova gen.-mayorom Ahverdovim i statskim sovetnikom Mogilevskim*, Tiflis 1866, l. 68 ob.

28 *Opisanije Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, gen.-may. Knyazem Madatovim i deystvitelnum statskim sovetnikom Mogilevskim*. Tiflis 1867, l. 18-145.

29 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 328, 348.

1823'te hakiki danışman Mogilyov ve Miralay Yermolov tarafından hazırlanan Karabağ vilayetinin genel tasvirine göre Karabağ Eyaleti'nde yaşayan 18769 aileden 13056'si Azerbaycan Türkü olmuş, 1185 ailenin uyruğu belirtilmemiş, Şuşa şehrinde 1111 aile Azerbaycan Türkü kayda geçmiştir³⁰. 1824 yılının genel tasvirine göre ise Nuha şehrindeki nüfusun %89.1'ini Müslüman Azerbaycan Türkleri³¹, tehcirle katar Nahçıvan Hanlığında yaşayan 39500 kişiden 30320'si Azerbaycan Türkü, 9180 Ermeni olmuştur³². 1831 yılında Hotyanovski'nin düzenlediği *Derbent Şehri'nin Kameral Tasviri*'ne göre, Derbent şehrinde 1352 aile (3981 erkek³³) Tatar, burada yaşayan 66 bey ailesinden 64'ü Azerbaycan Türküydü. Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile Tatar, şehre ait Sabnova köyünde 34 aile Tatar yaşamaktaydı³⁴.

1848 yılı genel tasvirine göre Lenkeran şehrinde 125 bey, 20 kâtip, 46 seyyit, 56 hoca, 92 geçici yaşayan, 699 muaf, 168 eker, 290 bey bağımlısı, 323 vergi veren Tatar köylü yaşıyordu³⁵.

Toplularda Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Rus Askerî Kaynakları Güney Kafkasya'daki Türk Ahali Hakkında

A. Berje'nin editörlüğünde Rusya İmparatorluğu'nun arşivlerindeki belgelere dayanarak hazırlanan 12 ciltten oluşan *Kafkas Arkeografik Komisyonu'nun Aktları*'nda³⁶ Güney Kafkasya'nın nüfusuna ait bilgiler vardır. İrevan Hanlığı'nın bir Rus eyaleti haline dönüştürülmesinden hemen sonra Kont Paskeviç'in Genelkurmay reisine gönderdiği mektubda, tüm nüfusun dörtte üçünün Müslümanlardan, yani Azerbaycan Türkleri'nden oluştuğu belirtilmektedir³⁷. General Tormasov'un³⁸

30 *Opisanije Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnum statskim sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 143, y. 1-225.*

31 *Kameralnoye opisanije jiteley goroda Nuhi...*, l. 1-92 ob.

32 *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ARDTA)*, fon. 24, lis. 1, d. 354, y. 7.

33 Müslüman kadınlar genel tasvire alınmazlardı.

34 *Kameralnoye opisanije goroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim registratorom Hotyanovskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 362, y. 1-156, 201-219, 183 arka - 200 arka.*

35 *ARDTA, f. 10, lis. 1, d. 4, y. 2.*

36 *Akti sobrannye Kavkazskoy Arkeografičeskoj Komissiyeyu (AKAK)*, t.I-XII, Tiflis 1866-1904.

37 *AKAK*, t. VII, dok. 438, s. 488-491.

38 Kont Aleksandr Petroviç Tormasov (11 (22) Ağustos 1752 - 13 (25) Kasım 1819, Moskova) - Rus askeri komutanı, 1809'dan 1811'e değin Kafkasya'daki Rus birliklerinin başkumandanı.

Rus Harp Nazırı'na göndermiş olduğu 19 Nisan 1811 tarihli raporda³⁹, Pembek ve Şüreyel nüfusunun yanı sıra Kars Karakalpakistanlıların, Gürcistan Tatarlarının⁴⁰, İrevan Hanlığı topraklarına ve diğer yerlere bu veya diğer nedenlerden dolayı göç etmeleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmektedir.

General Tormasov'un 1811 yılı 8 Mart tarihinde Genel Kurmaya yazdığı raporda *Talış Eyaleti ve Lenkeran Şehrinin Tasviri*⁴¹ verilmiş, Lenkeran Hanlığı'nın ekonomisinin önemli kısmını ziraat, ilk sıradaysa tarım ve hayvandarlık oluşturduğu, nüfusun çeltik, buğday ekimi, ipekçilik, balıkçılık ve arıcılık, üzümçülük, bostancılık ve özellikle bağcılıkla uğraştığı belirtilmiştir.

1807 yılında Rusya hükümeti Feteli Şahla çekişdiğine göre kendi akrabası ve kuvvetlerinden oluşan 12 bin kişiyle Kuzey Azerbaycan'a gelmiş Ceferkulu Han'la birlikte gelen 2 bin Ermeni de Şeki Hanlığı'nın topraklarında yerleştirilmiştir.⁴² 19.Yüzyılın başlarında Şamahı Hanlığı'nda yaşayan 2000'den fazla Müslüman aile hanlığı terk ederek, Lenkeran, Şeki ve Karabağ hanlıklarına göçmüşlerdi⁴³. Güney Kafkasya'da nüfusun mecburen göç etmesini diğer vesikalar da kanıtlamaktadır. I. Rus-İran Savaşı sırasında Yelizavetpol eyaletini 1500 Ayrım ailesi terk etmişti⁴⁴ Rusya Çarlığı'nın Ermenileri Nahçıvan şehrine göç ettirmesinden sonra şehirde Azerbaycan Türklerinin durumu kötüleşti. Griboyedov'un Dük Paskeviç'e 1 Kasım 1828 yılı tarihli bilgisinden bunun net olarak görebiliriz: "İrevan'a oranla Nahçıvan vilayetinde Ermenilerin buraya tehcirinden sonra daha çok sıkıntılara ve disiplinsizliğe neden olduğunu gördüm. Tatarların huzursuzluğu doruğa çıkmıştı. Onlar çaresizlikten ev ve malvarlıklarını bırakabilirler ve bu halde biz boşuna onların bizi terk etmelerini İran'ın etkisi gibi değerlendireceğiz"⁴⁵.

1813 yılında Rtişşev'in Derbent şehrinde 1522 evin olduğunu ve 4175 erkeğin yaşadığını belirtiyordu. Derbent şehrinde 1810 yılında 1435 Müslüman vardı⁴⁶.

39 "Otnoşeniye gen. Tormasova k voyennomu ministru ot 19 aprelya 1811 g." *Akti sobranniye Kavkazskoy Arkeografičeskoj Komissii* (AKAK), t.IV, v tipografii Glavnogo Upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1870, d.1154, s. 759.

40 Gürcistan topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir.

41 "Opisaniye Talışinskoy provintsii, g. Lenkorani i vnov proyektirovannogo ukrepleniya", AKAK, t.IV, Tiflis 1870, d.1152, s. 757.

42 AKAK, Tiflis 1869, t. III, d. 496, s. 275.

43 AKAK, t. III, s. 301, 309, 313.

44 AKAK, t.II, s. 626

45 AKAK. ç. III, d. 623, s. 647.

46 Nikolay Ptişşev. "Svedeniya o Dagestane" 1813, İGED, Moskova 1958, s. 249.

*Kafkas Kavimlerinin ve Yerlerinin Tasviri için Materyaller Toplusu*⁴⁷, *Kafkas Toplusu*⁴⁸nda yayınlanmış belgelerde Güney Kafkasyanın nüfusu hakkında bilgiler vardır. Nikitin Nahçıvan Hanlığı'nda nüfusun genelini Azerbaycan Türkleri'nden oluştuğunu yazmaktadır: "Nahçıvan Hanlığı'nda (nerede ki eski zamanlarda Kengerliler meskünlaşmışlardı) Tatarlar büyük çoğunluğu oluşturuyorlardı". Nikitin'e göre Nahçıvan şehrinde 6 bin kişinin yaşıyordu ve Müslüman Tatarlar şehirde çoğunluk oluşturuyorlardı⁴⁹. *Kafkas toplusu*'nda 1826 yılında Karabağ eyaletinde 4042 aile oturak Tatar, 7836 aile Elat Tatar (toplam 11878 aile), İrevan Hanlığı'nda 12 bin aile Tatar, Guba eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Müslüman, Şirvan eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Tatar, Yelizavetpol (eski Gence hanlığı) çevresinde 14772 her iki cinsten olan Müslüman⁵⁰ yaşamaktaydı.

1831 yılının İrevan Eyaleti'nin Kameral Tasviri'ne göre İrevan şehrinde yaşayan toplam 1.807 Tatar ailesinden 3.749 erkek, 3.582 kadın (genelde 7.331 kişi) olmuştur. Bu sayım listesine göre, İrevan'da 1.227'si (70,7%) Tatarlara (Azerbaycan Türkleri) mahsus, 387 (22,3%) Ermeniyeye mahsus, 122 (% 7) hazineye bağlı olan genelde 1736 ev vardı⁵¹. Verilere göre 1831'de İrevan şehrinin nüfusunun %64'ünü Azerbaycan Türkleri, %34'ü Ermeniler ve % 2'sini Boşalar oluşturmuştur.

Rus Subayları ve Askerî Tarihçilerinin Eserleri, Hatıraları, Biyografileri, Haritalarında Güney Kafkasya'daki Türk Ahali Hakkında

K. German'ın *Gürcistan ve Kafkasya'nın Coğrafi ve İstatistik Tasviri*⁵² adlı eserinde German Doğu Kafkasya'da yaşayan Tatar halklarını Kumuk, Terekemen veya Türkmen (Azerbaycan Türkleri kastediliyor), Nogay olarak üçe ayırır, onların Kafkasya'nın önemli dillerinden birisi olan Tatar dilinde, fakat değişik ağızlarda

47 *Sbornik Materialov dlya Opisanija Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK)*. Vıp. 46, İzd. Assotsiatsii Severo-Kavkazskih gorskih krayevodčeskih organizatsiy i Dagnarkomprosa, Mahaçkale 1929, s. 318.

48 *Kavkazskiy sbornik*, ç.XVIII, Tiflis 1897, s. 382-414.

49 Nikitin K.A. "Gorod Nahçıvan i Nahçıvanskiy uyezd" *Sbornik Materialov dlya Opisanija Mestnostey i Plemyon Kavkaza*. Vıpusk vtoroy, Tiflis, 1882, s. 114-115, 127.

50 *Kavkazskiy sbornik*, t. XXII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze, Tiflis, 1901, s. 26, 42, 60.

51 *İrevan eyaletinin kameral tasviri. I cild. İrevan şehrinin Kameral tasviri*. Tercümə, tertib ve giriş metninin müellifi Nazir Ehmedli. Bakı,"Turhan" NPB, 2018, s. 58, 61.

52 German K. *Geografıçeskoye i statistıçeskoye opisanıye Gruzii i Kavkaza* (iz putışestviya çrez Rossıyu i po Kavkazskim goram, v 1770, 71, 72, 73 godah). Pri İmperatorskoy Akademii Nauk. Sankt-Petersburg, 1809.

konusuğunu belirtiyordu. K. German Türk, Terekemen, Kumuk ve Nogay Tatarlarının ağızlarının benzerliğini İtalyan, İspanyol ve Portekiz dillerinin benzemesiyle kıyaslıyor. K. German eserinde Derbent bölgesinin 15 köyden oluştuğunu yazıyordu. Onu da belirtmek gerekir ki, Derbent bölge değildi, Derbent şehri de dahil olmakla Guba Hanlığına giren eyaletlerden birisiydi. Terekemen Tatarlarının, yani Azerbaycan Türklerinin dilinin denilebilir ki, Türkçeyle aynı olduğunu vurgulayan German onların Kafkasya dağlarının doğu eteklerinde, Boynak, Derbent ve Utamış civarlarındaki deniz kıyılarında yaşadıklarını, o sırada da tüm güney ön sıradağlara, Alazan veya Kahetiya'dan Hazar Denizine kadar olan topraklara sahip olduklarını yazıyordu. Yazar bu bölgelerin bir kısmının Gubalı Fethali Hana, diğer kısmınınsa Nuhali Hüseyin Hana ait olduğunu belirtiyor. Guba, Altıpara, Miskin, Kınalık, Krisbudak, Şamahı ve Salyan'a kadar uzayan tüm Şirvan bölgesi Fethali Hanın topraklarıydı. German, adı geçen bölgelere bitişik olan batıya doğru uzayan Terekemen bölgeleri olan Şeki, Gebele, Ağdaş ve Eres'in German'ın döneminde, yani 1773 yılında Nuha şehrinde valilik yapan Hüseyin Han Hacı Çelebioğlu tarafından yönetildiğini yazıyordu. O, Gence'nin Türkmen bölgesi ve Gence Hanının mülkü olduğunu yazmaktadır. German 20 bin civarında nüfusu olan Tiflis şehrinde de başka halklarla beraber Tatarların da yaşadıklarını, şehirde 3 caminin olduğunu, Gürcistan'ın Katareti ve Çulaverdi bölgelerine giren 5 Tatar köyünde 250 aile Terekemen Tatarı'nın yaşadığını belirtiyordu. German Somhetiya vilayetinin nüfusunun genelinin Terekeme veya Türkmen Tatarlarından oluştuğunu, Tatar dilinin Türk ağızında konuştuklarını ve Müslüman olduklarını yazıyor. Toprakları verimli olmadıkları için genellikle sığırçılıkla uğraşıyor ve terekeme yaşam şekli sürdürmelerine rağmen verimli bahçeleri, büyük olmayan buğday, genellikle de çeltik yetiştiren tarlaları vardı⁵³. German'a göre, Gazah bölgesindeki 6 bin kadar ailenin 3/2'ni Tatarlar ve 3/1'ni Ermeniler oluşturuyorlardı. Borçalı çok yıkıntılara uğramış ve Müslüman Tatarlar tarafından meskûnlaşmıştı, buraya 19 köy giriyordu, nüfusu toplam 2 bin aile kadardı⁵⁴.

Pembek bölgesinin nüfusu Borçalı, Gazah bölgelerinde olduğu gibi Terekeme Tatarlarından oluşmaktaydı. Aralarında Ermeni de vardı. Pembek bölgesi da Borçalı ve Gazah bölgeleri gibi yağmalanmış ve boş memleketti. Taşiri bölgesinde da belirli sayıda Terekemen Tatarının yaşadığı belli oluyor. 1768 yılında yıkılmış

53 German, a.g.e., s. 101, 103, 111 - 112, 182 - 184, 188, 201 - 203, 325 - 326.

54 German, a.g.e., s. 241 - 242; *Statističeskoye opisaniye Borçalinskoy distantzii (sostavil Kösebu)*, RGVIA, fon. 846, op. 16, d. 18506, l. 2.

Akbalı halkı tarafından yapılmış Gerah (Gyaryak) köyünde 1772 yılında 60 Tatar ve 15 Ermeni ailesi vardı. Gazah, Borçalı ve Baydar bölgelerinde, aynen Gence, İrevan ve Kars, o sırada da Şirvan ve Şamahı'da olduğu gibi Türkçe veya Tatar dilinin Türk ağızında konuşuyorlardı. German İrevan mahalının nüfusunun Terekemen Tatarları'ndan oluştuğunu, aynı zamanda Somhetiya'nın güneyindeki Ayrımlı (Kars şehri de dâhil) bölgesinin nüfusunun Terekeme Tatarları'ndan oluştuğunu, din, dil ve yaşam şekli açısından İrevan bölgesiyle aynı olduğunu, Gence bölgesi nüfusunun da Terekemen Türkleri'nden oluştuğunu yazıyordu. Germana göre, Kür Nehriyle İori ırmağı arasındaki tüm ilke Karaye adlanıyordu ve önceler Terekemen Tatarları'nın yerleşkesi olmuştur. Germanın bilgisiye göre, Tatarlar, özellikle de Terekemen Tatarları Somhetiya topraklarında (nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı), o sırada Yukarı Kartvel ve Guri'de yaşıyorlardı. Az veya dağınık şekilde Tatarlar Gürcistan'ın diğer bölgelerinde de yaşıyorlardı. O sırada da, Kahetiya'da 5 Tatar köyü vardı ve halkı Tatar dilinin Türk ağızıyla konuşuyor ve Müslümanlardı⁵⁵.

İvan Drenyakin'in 1796 Yılında Şirvan'ın Tasviri eserinde 1796 yılında Şeki şehri de dahil Şeki bölgesinde 20 bin avlunun, 60 bin kişi ise nüfusunun olduğundan bahsetmişti. Onun yazdığına göre Şeki şehri ve bölgesi toplamda 10 bin asker verebiliyordu⁵⁶.

Averyan Serebrov'un Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri'ne göre 1796 yılında Derbent şehrinde 2180 avlu, 21 köyden oluşan Derbent eyaletinin mahallarında ise 1050 avlu vardı⁵⁷.

1804 yılında Aleksandr Ahverdov tarafından hazırlanan Dağıstan'ın Tasviri eserinde 18. yüzyılın sonlarında askerî görevde olduğu (1780-1803) arazilerde gördüklerini kaleme almış, Hazarsahili bölgeler, burada yaşayan halklar, Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirlerinin nüfusu, gelirleri, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri hakkında bilgi vermiştir. 1804 yılında Derbent şehrinde 2 bin ev vardı, nüfus sayısı 10 bin kişiydi. Kaynağın bilgisine göre Sultan Ahmed Hana bağlı 100 köy vardı⁵⁸.

55 German, a.g.e., s. 242-260.

56 İvan Drenyakin. "Opisaniye Şirvana". 1796, İGED, Moskova 1958, s. 170-171.

57 Averyan Serebrov. "İstoriko-etnografiçeskoye opisaniye Dagestana" 1796 g. İGED, Moskova 1958, s. 176.

58 Aleksandr Ahverdov. "Opisaniye Dagestana", 1804, İGED, arhivniye dokumentı, pod redaktsiyey S. O.Kosvena i H. M. Haşayeva, Moskova 1958, s. 219, 225.

Rus askerî tarihçisi Pyotr Butkov'un⁵⁹ 3 kısımtan oluşan *1722-1801'li yıllar Kafkasya'nın Çağdaş Tarihine Dair Materyaller* eseri daha çok siyasi nitelikli olsa da yeri geldikçe nüfus hakkında bilgilere de verilmiştir. Butkov Rus birliklerinin 1796 yılındaki Azerbaycan seferine katılmıştır. O, 18. yüzyılın ortalarında 100 köyden oluşan Guba Hanlığı'nda 2600 avlu olduğunu yazmaktadır. Onun eserinin ikinci kısmında yer alan II. Katerina'nın Kont Zubov'a emrine Rusya Devleti'nin yerel nüfusa resmî tutumu da yansımıştır⁶⁰.

Pyotr Butkov 1796 yılında Derbent şehrindeki toplam 2189 evin 2096'nın Müslümanlara, 93'nün ise Hristiyanlara ait olduğunu yazmaktadır⁶¹.

Platon Zubov *Rusya'ya Ait Kafkas Diyarının ve Ona Bitişik Arazilerin Tarihî, Etnografik, Malî ve Ticarî Açudan Manzarası*⁶² eserinde Şirvan'ın 22 bin metrekare alanı kapsadığını, siyasi yönetim açısından dört bölüme; Guba, Şeki ve Şirvan Eyaletlerine ve Bakü dairesine (okrug) ayrıldığını yazıyordu⁶³. P. Zubov, Şirvan nüfusunu oluşturan genel olarak 271,600 kişiden 104 binin Guba Eyaleti'nde, 70 binin Şeki Eyaleti'nde, 80 binin Şirvan Eyaleti'nde, 17.600 kişinin de Bakü Dairesi'nde yaşadığını yazıyor. Zubov, Şirvan nüfusunu Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Ateşe tapınanlara ayırır. Aynı zamanda Müslümanları Şii ve Sünni olarak iki tarikata bölür. Zubov'a göre, Guba Dağlarının çevresinin, Buduk, Kınalık Daireleri'nin ve Şeki Hanlığı'nın nüfusu Ömer tarikatına, Şahsevenler, Parmak, Saadan, Müşkür Daireleri'nin ve Şeki Eyaleti'nin ahalisinin büyük çoğunluğu Ali mezhebine ibadet ediyordu. Guba yakınında Külqat köyündeki Yahudiler Yahudi dinine inanıyordu. Ateşe tapınanlar ise Bakü civarında yaşıyorlardı. Şirvan nüfusu ağırlıklı olarak çeşitli Tatar (Azerbaycan Türkçesi) lehçelerinde konuşuyorlardı; ikinci yeri Türkçe ve Tatca, en sonu yeri ise Farsca ve Ermenice oluşturunuyordu. Yazışma çoğunlukla Tatarca yapılıyordu⁶⁴.

59 Pyotr Butkov. *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza*. 1722-1801, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1869.

60 Pyotr Butkov. *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza*. 1722-1801, ç.I, Sankt-Petersburg 1869, s. 249, 372.

61 Pyotr Butkov. "Vıderjki iz proyektu otçeta o persidskoy ekspeditsii v vide pisem", 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 202.

62 Platon Zubov. *Kartina Kavkazskogo kraya, prinadlejaşşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografičeskom, finansovom i torgovom otnoşeniyax*, ç.IV, v tipografii Konroda Vingebera, Sankt-Petersburg 1835, s. 308.

63 Zubov, *age.*, s. 7-8.

64 Zubov, *age.*, s. 74-76.

P. Zubov, Şirvan nüfusunun çoğunluğunun İranlılar⁶⁵, Tatarlar⁶⁶, Ermenilerden oluştuğunu, ardından buraya farklı zamanlarda gelerek yerleşmiş Dağıstanlılar, Yahudiler ve az sayıda Hintlinin yanı sıra Şahsevenler, Türkoman kavimlerinin yer aldığını belirtiyor. P. Zubov, Şirvan nüfusunu sınıfı bileşimine göre, soylulara (mülkedar, asaletli) ve ağalara, din adamlarına, tüccarlara, çiftçilere ve Konar Köçerlere ayırır. Han, Sultan, Bey, Mirze olarak adlanan Tatar soylular soylarına ait toprak ve köylere sahiptirler. Din adamlarının özel ayrıcalıkları vardı⁶⁷.

P. Zubov, Şirvan halkının fiziki yapısını da verirken, Şirvan halkının çoğunluğunun siyah ve ortalı boyda olduğunu, yüz özellikleri ve vücut yapılarında çeşitliliğe sahip olduklarını kaydetmektedir. Şirvanlılar kendilerini Kafkasya'nın en cesur askerleri olarak görüyorlardı. O, Şirvanlıların batıl inançlara, astronomi, yukuyorumları, talisman ve benzeri şeylere eğilimli olduklarını söylüyor. Onlara göre her gün ve saatin kendi hükmü vardır ve önemli çalışmalarını yıldız fahna (horoskop) göre başlamak istiyorlar. Zubov'a göre, Şirvanlılar hekimlere çok saygı duyuyorlar, bu tıbbilerin arasında özel yöntemlerle yaraları iyileştiren ve mermini yaradan çıkarmağı beceren, aynı zamanda hastahıkları basit yöntemlerle tedavi edebilecek doktorlar vardır. Şirvan nüfusunun yemek kültürü hakkında konuşan Zubov, onların susuzluklarını gidermek için özel yöntemle hazırlanmış ekşi süttten; *ayrandan* ve çeşitli meyveler ve gilemeyvelerin suyuna bal eklenerek hazırlanan *şerbetler* içtiklerini ve yiyeceklerinin çoğunlukla pilav, koyun eti, süt, tereyağı, peynir ve çeşitli meyve ve kuru yemişlerden oluştuğunu belirtmektedir. Sigara tütününü, özellikle nargileyi çok severler. Şirvan Tatarları, ılımlı silahları severler, altın ve gümüş ile çeşitli silahları süslerler⁶⁸.

Zubova'ya göre, Guba eyaleti yaklaşık 8 Mahal'dan oluşuyordu, başkenti Gudyalçay sahilinde, yerleşen Eski Guba şehriydi ve nüfusu 8 bin kişiydi. Bakü Dairesi'nin merkezi liman şehri olan Bakü idi, burada Tatar, İranlı ve Ermenilerden oluşan dört bin kişi yaşıyordu. Nüfusun esas uğraşısı safran ekimi ve ticaretti. Zubov 1734'te Nadir Şah tarafından kurulan Yeni Şamahı nüfusunun 6 bin kişi olduğunu, burada çeşitli ipek kumaş üreten fabrikaların varlığını, Nuxa şehrinin de 6.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu yazıyor⁶⁹. P. Zubov, Dağıstan ve

65 Güney Azerbaycan'dan gelen Azerbaycan Türklerini öngörüyor.

66 Azerbaycan Türkleri.

67 Zubov, *age*, s. 76-77.

68 Zubov, *age*, s. 77-78, 83-84.

69 Zubov, *age*, s. 86-87, 90, 95, 98.

Şirvan nüfusunun ana gelir kaynağının ipekçilik, üzüm ve meyve bahçeleri, kırmızı (marena), safran, petrol, tuz ve balık ovu olduğunu belirtiyor. Tarım çoğunlukla düzlük alanda çeltik, darı, arpa ve buğday, dağlık bir yerde haşhaş ekiminden oluşuyordu. Dağıstan ve Şirvan'ın vadilerinin sakinleri, bağların yetiştirilmesi ve şarap yapımı alanlarında faaliyet gösteriyordu, dağlarda yaşayan insanlar ise çoğunlukla hayvancılıkla özellikle koyunculukla uğraşıyordu. Guba şehrinde ahali mükemmel halılar dokuyorlardı. Zubova'ya göre, Güney Kafkasya'daki en iyi ipek kumaşlar Şamahı, Nuha ve Guba'da dokunuyordu⁷⁰. Talış Eyaletine dahil olan 8 mahalda (Lenkeran şehri ile birlikte 228 köy) nüfus yaklaşık 26.000 idi ve bunun 15.502'si erkekti. Eyaletin nüfusu sınıfı içeriğine göre bey, din adamı, maaf ve köylülere bölünüyordu. 15.502 erkek nüfusun 348'i bey, 1103'ü din adamı, 665'i maaf, 13.310'u köylü ve 76'sı tüccardı. Zubova'ya göre, Talış Eyaleti'nin nüfusu, az sayıda Ermeni (toplam 76 erkek) sayılmazsa, tamamen Tatarlardan (Azerbaycan Türkü) oluşmuştur. Tatarların çoğunun köçebe (konar köçer) yaşam tarzı var. Zubov'a göre, Talış Eyaleti'nin nüfusu Muhammed (İslam) dinine inanır ve Tatarca (Azerbaycan Türkü) konuşur. Bey, Hoca ve Seyyitler hariç, eyaletin nüfusu, tarım, hayvancılık, meyve ve üzüm bağları yetiştirilmesi, pamuk ekimi, ipekçilik, çeşitli hayvan, kuş ve balık ovu, bunun yanı sıra, demircilik, harratlık, terzilik ve diğer sanatlar, havlu ve havsuz halı dokunması, yün keçe ve ticaret ile uğraşıyorlardı⁷¹.

Zubov, Ahalsik Eyaleti'nin 70.000 kişilik nüfusunun etnik yapısının Gürcü, Ermeni, Kürt, Yunan, Garakalpak, Türk, Yahudi ve Karaşilerden oluştuğunu yazıyor. Zubov, buradaki Gürcülerin büyük çoğunluğunun Müslüman dinini kabul ettiklerini yazıyor. Zubov, karakalpakları iki kuşağa ayırır: Amirasati (Emiresadli), uzun zamandır Borçalı ve Şemşadil Distansiyaları'ndan buraya gelenler, göçebe yaşam tarzına sahiptirler ve sığırçılıkla uğraşırlar ve sadece Karakalpaklılar 18. ve 19. yüzyılın sonlarından burada meskunlaşanlar; çoğunlukla oturak yaşam tarzlarına sahiptirler⁷². Yüksek rütbeli subay Zubov, Güney Kafkasya'daki Türk Müslüman devlet kurumları olan hanlıkların Çarlık Rusyası tarafından işgalinden sonra, burada kendilerine bağımlı Eyaletlerin hakimi olarak kendi hanlıklarında bulundurdıkları hanları çeşitli bahane ya da baskı altında görevlerinden uzaklaştırarak, onların yerine Rus ve diğer Hristiyan kökenli komendantların

⁷⁰ Zubov, *age.*, s. 101-104.

⁷¹ Zubov, *age.*, s. 149-155.

⁷² Zubov, *age.*, s. 291-292, 295.

(reislerin) atanmasına hak kazandırması⁷³, aynı zamanda bazı durumlarda Güney Kafkas'ın Müslüman nüfusuna yaklaşımda önyargılı ve doğru olmayan görüşleri onun eserinin olumsuz yanıdır.

Semyon Bronevski *Kafkasya'ya Dair Yeni, Coğrafi ve Tarihi Haberler*⁷⁴ eserinde Azerbaycan hanlıklarının tarihi, etnografyası, ekonomisi, ticareti, şehirleri ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermiş, Lenkeran'da çok az fakat kalitesine göre hiç de Gilan ipeğinden geri kalmayan ipek üretildiğini yazmıştır⁷⁵.

İlya Berezin *Dağistan ve Güney Kafkasya Boyunca Seyahat*⁷⁶ eserinde Derbent'den Astara'ya kadar olan seyahatini kayda almış, 1842 yılında seyahat ettiği bölgelerin tarihine, nüfusuna, gelenek ve göreneklerine, tarıma, şehir ve köylerine ilişkin bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgiler aynı zamanda 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfını kapsamaktadır. Berezin, seyahatnamesinin birinci kısmında 1842 yılında Bakü şehri ve kazasının nüfusu, kazaya dahil olan alanlar ve alanlara dahil olan köylerin adı ve nüfusu, Talış kazası ve Derbent şehrinin nüfusunun istatistik tablosu, sosyal ve say içeriğini belirtmiştir. Berezin eserinin ikinci kısmında Derbent'den Guba'ya kadar olan, Guba'dan Bakü'ye, üçüncü kısmında ise Bakü'den Salyan'a, Salyan'dan Lenkeran'a, Lenkeran'dan Astara'ya kadar seyahati sırasında gördüklerini yazmıştır. Berezin üç buçuk vestten oluşan Lenkeran şehrinin çevresinde 3 bin kadar nüfusun yaşadığını yazıyordu⁷⁷.

73 Mesela, 1819'da Şeki Eyaleti'ne komendantın atanmasının Şeki Hanı'nın ölümünden sonra evladının olmaması ile, Şamahı Hanlığı'nın özel komendantın yönetimine verilmesinin, Rus hükümetinin baskısına dayanamayarak Kaçarlar Devleti'ne kaçan Şamahı Hanı Mustafa Hanın ihaneti ile ilişkilendirilmesi (Zubov, A.g.e., s. 136). Zubov bazı durumlarda tarihi kişilikleri karıştırıyor, Mesela, Lenkeran Hanlığı'nın 1826'da Mir Mustafa Han tarafından yönetildiğini ve 1826'da Rus-İran savaşının başlangıcında Rusya'ya arkı çevirerek Rus birliklerine saldırdığını yazıyor (Zubov, A.g.e., s. 155). Mir Mustafa Han 1814 yılı Haziran ayında vefat etmiş ve onun yerine büyük oğlu Mir Hasan Han (1814-1828) geçmiştir. Bu nedenle 1826 yılında Çarlık Rusya'sına karşı isyan ederek rus qoşunlarına saldırıan Mir Mustafa Han olamazdı. Bu tabii ki Mir Hasan handı ve bunu çoksaylı kaynaklar doğrulamaktadır (detaylı bilgi için bkz: İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, İstanbul, 2011, s. 113-126))

74 Semyon Bronevskiy, *Noveyşkiye, geografişkiye i istorişkiye izvestiya o Kavkaze*, ç.II, tip. S. Selivanovskogo, Moskova 1823, s. 352; s. 465.

75 Semyon Bronevskiy, *Noveyşkiye, geografişkiye i istorişkiye izvestiya o Kavkaze*, ç.I, Moskova, 1823, s. 227.

76 İlya Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkazy* (s kartami, planami i vidami zameçatelnıh mest), izd. II, napolnennoye, ç. I-III, Kazan 1850, s. 128.

77 Berezin, A.g.e., ç. III, Kazan, 1850, s. 114.

Dubrovin'in⁷⁸ *Kafkasya'da Savaşlar ve Rus Egemenliği Tarihi*⁷⁹ adlı 6 ciltten oluşan eseri 18. yüzyılın 80'li yıllarından 1827 yılına kadar olayları kapsamaktadır. N. Dubrovin eserinin 1. cildinde Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun İranlılar⁸⁰ ve Tatarlardan oluştuğunu ve dini bağlılıklarına göre Şiilere ve Sünnilere ayrıldığını, İranlıların çoğunlukla Güney Kafkasya'nın güneydoğu ve güney bölgelerinde, Kür vadisinin alt kısmında, Baş sıra Dağları'nın son yamaçlarında, kısmen Hazar Denizi boyunca ve İran ile sınır vilayetlerde, Tatarların ise Kür nehrinin aşağı akışında yerleştiklerini yazıyor. Dubrovin hem İranlıların hem de Tatarların müstakil hanlıklar (Karabağ, Şeki, Gence, Şirvan (Şamahı), Derbent, Bakü, Guba, Lenkeran (Talış)) kurduklarını belirtiyor ve yanlışlıkla bu hanlıkların İran yönetimi altında olduğunu ve daha sonra farklı zamanlarda Rusya bağımlılığını kabul ettiğini yazıyor⁸¹.

N. Dubrovin eserinin ikinci cildinde, Güney Kafkasya'nın Müslüman eyaletleri, burada daha önce mevcut olmuş hanlıklar⁸² ve nüfusu hakkında bilgi vermiştir. N. Dubrovin'e göre, Gürcistan'a en yakın olan ve onu tedirgin eden Gence hanlığıydı, hanlık Rus işgali sonrasında Yelizaverepol adını almıştı. Dubrovin'e göre, Gence Hanlığı'ndaki nüfusun ana gelir kaynağı ticaret ve üretim olmuştur, fakat hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra önceki ticari değerini kaybettiğinden, nüfus, tarım, sığır yetiştiriciliği, ipekböcekçiliği ve diğer tarım alanlarına yönelmiş, bu alanlarda başarılı olmuş, buğday ekiminden yüksek üretkenlik elde edebilmiştir⁸³.

N. Dubrovin Şeki Hanlığı'ndaki nüfusun esas uğraşısının tarım, ipekböceği, meyve bahçeleri ve pamuk yetiştiriciliği olduğunu, bunun yanı sıra tarımcılıkla uğraşan nüfusun oturak ahaliyi tarlada çalıştırmak için sığırı, özellikle de boğası olduğunu, atları sadece minik araç olarak kullanıldığını yazıyordu. Şamahı Hanlığı'nda bahçecilik üretimde çok önemliydi ve Şamahı Hanlığı'nın ipekböceği, Güney Kafkasya'da zengin sayılırdı, ipek materyaller dokuyan atölyeleriyle ünlü idi ve ipek

78 Nikola Fyodoroviç Dubrovin, (26 Kasım 1837 yılı Koritova Köyünde, şimdiki Pskov Vilayeti Velikoluk ilçesi - 25 Haziran 1904, St. Petersburg) - tarihçi, akademisyen, Korgeneral.

79 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I-VI, Sankt-Petersburg 1871-1888.

80 Dubrovin İranlılar dedikde Kaçarlar İranı'nın Kuzeyi'ndeki Güney Azerbaycan'dan gelen Şii mezhebine mensup Azerbaycan Türkleri ve diğer Türk kabilelerini kastediyor.

81 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga I, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg 1871, s. 61-62.

82 N. Dubrovin, bu hanlıkların nüfusunun Tatar (Azerbaycan Türkü) olduğunu belirtiyor.

83 Nikolay Dubrovin. *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga II, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Peterburg 1871, s. 319-320.

de ana ticaret ögesi idi. Ağırlıklı olarak tarım işiyle uğraşan Şamahı Hanlığı'nın nüfusu, sadece evde çalıştırmak için gereken sayıda sığır barındırıyordu. Şamahı Hanlığı'nın toprakları yaylak ve kışlak için uygun olduğundan burada çok fazla Elat (konar köçer) yerleşimleri vardı. N. Dubrovin Guba Hanlığı'nda nüfusun esas uğraşısının sığircılık olduğunu, neredeyse tüm ahalinin yarı göçebe yaşam tarzı sürdürdüğünü, ticaretin önemsiz olduğunu, tahılçılık ile sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için uğraştıklarını, nüfusun sadece küçük bir kısmının bahçe ve pamuk yetiştirdiğini ve sanat üretiminin halı ve kilim dokumakla sınırlı olduğunu belirtiyordu. N. Dubrovin'in yazdığına göre, fokların savaşı, petrol ve tuzun elde edilmesi ve özellikle safranın yetiştirilmesi Bakü Hanlığı'nın ana zenginliği idi, koyunculuk ve sığircılık önemsizdi, halılar, kilim, çeşitli yün materyaller ve pamuklu bez dokusu ağırlıklı olarak atölyelerde yapılıyordu ve önemli değildi. Bütün bunlara rağmen, Bakü, Güney Kafkasya'nın İran ile ticaretinde daima en önemli ticaret şehriydi ve İran'ın ana pazarıydı⁸⁴.

Dubrovin, Lenkeran Hanlığı'nın nüfusunun ağırlıklı olarak çiftçilik, özellikle çeltik ekimi ve arıcılık ile uğraştığını, ticaretin burada önemsiz olduğunu, ahalinin üzüm ve çeşitli şifalı otları topladığını, bunun yanı sıra Bakü ve Salyan'ı odunla sağladığını yazmaktadır. O, Karabağ Hanlığı'nın dağlık kesimlerinde buğday, arpa, keten ve kısmen darı ekimi, düz arazinin su ile temin etme sistemi mevcut ekime yararlı alanlarında her türlü bitki ekimi yapıldığını, ipekçiliğin önemsiz olduğunu, az sayıda bahçelerin varlığını, sığircılıkla sadece konar köçerlerin uğraştığını ve Karabağ atlarının tüm Güney Kafkasya'da ünlü olmasına rağmen, atları beslemek için daha az sayıda çiftliğin olduğunu, fabrika endüstrisinin yoksunluğunu ve nüfusun neredeyse ticaret ile uğraşmadığını belirtiyor. Nahçıvan Hanlığı'nın nüfusu meyve, kısmen de dut ve üzüm bağlarının yetiştirirdi, tahılçılık, pamuk, çeltik ve keten ekimi ile uğraşıyordu ve burada ipekçilik önemsizdi⁸⁵. Dubrovin İrevan Hanlığı'nın ana zenginliğini, kırmızı (koşenil) ve tuz madenlerinin oluşturduğunu, bunlardan sonra buğday, bahçecilik ve şarap yetiştiriciliğinin takip ettiğini ve hanlıkdaki tüm ticaretin İrevan serdarının elinde yoğunlaştığını ve ticaretin pamuk, pirinç, buğday, arpa ve tuz satışından oluştuğunu belirtmektedir. Dubrovin'in, "Azerbaycan'ın tüm hanlıklarında Tatarlar nüfusun çoğunluğunu oluştururdu, Ermeniler ise o da sadece şimdi⁸⁶ eski "Ermeni Vilayeti"nde çoğunluktadır" şeklinde yazması, İrevan hanlığında Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğunun bir diğer kanıtıdır.

84 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 321-324.

85 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 325-327.

86 19. yüzyılın 70'li yıllarında.

Dubrovin aynı zamanda, İrevan Eyaleti'nde Tatar, Kürt, Yezidi aşiretlerinin ve az sayıda Çingenelerin yaşadıklarını, Tatarların yerleşik ve konar göçer yaşam tarzı sürdürdüklerini ve konar göçer Tatarların çoğunluğu oluşturduklarını da belirtmektedir⁸⁷.

Nikolay Dubrovin *1803-1806'lı Yıllardan İtibaren Güney Kafkasya* eserinde başlıca olarak siyasi olaylardan bahis etse de burada Azerbaycan halkına, Car-Balaken Camaathığı, İlisu Sultanlığı, Gence, Karabağ, İrevan, Bakü, Şamahı hanlıklarının durumuna dair bilgiler de yer almaktadır. Esere nüfusun köç hareketleri de yansımıştır. İrevan Hanlığı'nın Müslüman nüfusu, İran'a ve Osmanlı Devleti'ne gitmek mecburiyetinde kalmış olup, 1804 yılında Pembey'in 27 köyünün halkı ağaları ile birlikte Kars Paşalığı'na sığınmışlardır⁸⁸. 1805 yılının yazında Karabağ'da Rus ve Kaçar orduları arasında yapılan savaş sırasında bir gecede hanlığı 20000 Müslüman terk ederek Araz'ın karşı tarafına geçmişti⁸⁹.

1830 yılında Timofey Yaişnikov⁹⁰ tarafından hazırlanan *Lezgi-Car Özgür Camaathığı'nın Tasviri'nden Alıntılar*⁹¹ eserinde 19. yüzyılın başlarında Car-Balaken Camaathığı'nın coğrafi konumu, iklimi, buraya dahil olan köyler, bahçelerin sayısı vb. hakkında bilgi verilmektedir. Yaişnikov beş Car Cemaathığı'ne dahil olan köyleri sadaladıktan sonra bu cemaatlığe bağlı, dağlık alanların ötesinde Samur Nehri'nde yerleşen 7 köyün ismini vermiş ve bu köylerde 725 avlunun olduğunu kaydetmiştir⁹². Yaişnikov yanlış olarak eserin başlığına Lezgi adını koymakla buranın nüfusunun lezgi olduğuna işaret ediyor. Yaişnikov'un eserinin neredeyse Kosebu'nun yazdıklarının tekrarı olduğunu ve Kosebunun eserinde Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatar dilinde konuşuyorlardı, şeklinde yazdığını göz önünde bulundurursak, o zaman Yaişnikov'un buranın nüfuzunun Lezgi olması hakkında yazdıkların doğru olmadığı kaanatine varıla bilir.

87 Dubrovin, *age.*, cilt I, kitab II, s. 327-328.

88 Nikolay Dubrovin. *Çakavkazye ot 1803-1806 gg.*, Sankt-Petersburg, 1866, s. 358.

89 Dubrovin, *age.*, s. 426.

90 Timofey Nikoforoviç Yaişnikov, 1802 doğumlu ... asker çocuklarındandır, 1822'den itibaren askeri topograflar birliğinde, 1826'dan itibaren Kafkasya'da hizmette, 1836 yılında poruçikdi (teğmendi) (*RGVIA*, f. 489, op. 1, d.7071, l. 380).

91 Timofey Yaişnikov. "Vıderjki iz opisaniya Lezgino-Djarskih volnih obşestv". v 1830 g. *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (dalee İGED) XVIII-XIX vv.*, izd. Vostočnoy literaturı, Moskova 1958, s. 300-303.

92 Timofey Yaişniko, *age.*, s. 301.

Nahçivan Eyaleti'nin İstatistik Tasviri'ne göre 1830 yılında şehrin 4 mahallesinde 700 ev vardı. Şehirdeki Müslüman evlerden 4'ü hanlara, 47'si sultan ve beylere, 3'ü müftülere, 7'si hocalara, 18'i seyitlere, 34'ü han hizmetçilerine, 386'sı (254'ü Kengerli aşiretinin temsilcilerine aitti) vergiden muaf Tatarlara aitti.⁹³

V. Legkobitov'un *Talış Hanlığı* eserinde 19.Yüzyılın başlarında şehirde 422 Müslüman evinin, bunlardan da 10 evin beylere, 43 evin vergi verenlere, 192 evin muaflara, 120 evin zanaatçılara, 7 evin din adamlarına, 70 evin beyden bağımlı tebaalarına ait olduğunu yazırdı⁹⁴.

1829 yılının başlarında Kont Paskeviç "Erivanski"nin emri ile Kolej Aessoru İvan Şopen⁹⁵ "Ermeni Vilayeti"nin genel tasvir nüfus sayım listesi hazırlamıştır, elyazımı olan ve 20 ciltten oluşan bu listenin neticeleri yazarın 1852 yılında yayınlanan *Ermeni Vilayeti'nin Rusya İmparatorluğu'na Birleştirilmesi Döneminin Tarihi Abidesi* adlı eserinde verilmiştir. İ. Şopen'in nüfus sayım listesine göre, savaşlardan sonra "Ermeni Vilayeti"nde mevcut olan 752 köyden 521'i İrevan Eyaleti'ne, 179'u Nahçıvan Eyaleti'ne, 52'si Ordubat Dairesi'ne dahil olmuştur. Savaş sonucunda vilayetin topraklarında 359 köy ki, bunlarında 310'u İrevan Eyaleti'nde, 43 köy Nahçıvan Eyaleti'nde, 6 köy ise Ordubad Dairesi'nde harabe kalmıştır. Bu Azerbaycan köylerinin ahalisi toplu katliamlara uğramış ve vatanlarından sürülmüşlerdir. Nüfus sayım listelemesinin sonuçlarına göre, Ermenilerin buraya göç ettirilmesine kadar vilayette 81.749 Müslüman ve 25.151 Ermeni kaydedilmektedir. Şopen'e göre, eski İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan toplam 14218 ailenin %74,07'i Müslümandı. Şopen'in bilgisine göre 19.yüzyılın 30'lu yıllarında eski Nahçıvan Hanlığının topraklarında toplam 5538 aile (24385 kişi) Müslüman nüfus yaşıyordu, Nahçıvan eyaletinde Müslümanların sayısı 3863 aile (17138 kişi) oluştuyordu. Nahçıvan Hanlığının Rusya tarafından işgalinden ve Ermenilerin buraya tehcirinden sonra şehir nüfusunun 3641'ı (%66.6) Tatar'dı. Şehirde olan 873 evden 712'si Tatarlara (%81.5) aitti⁹⁶.

93 *Statistiçeskiye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii*, sostavlennoye V.G. v tip. Departamenta Vneşney torgovli, Sankt-Petersburg 1833, s. 68-69, 130-131, 264.

94 Legkobitov V. *Talışkoye hanstvo*. ORVZ, çast III, Sankt-Petersburg 1836, s. 237-238.

95 İvan İvanoviç Şopen (Fr. Chopin, 1798 - 3 [15] Ağustos 1870) - Fransız kökenli Rus tarihçisi, etnografi ve devlet adamı. 1829'den 1832'e değin Şopen 1828 yılı Türkmençay Antlaşması gereğince Çarlık Rusyası'na devredilen ve adı "Ermeni Vilayeti" olarak değiştirilen İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının öğrenilmesi için ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.

96 İvan Şopen. *İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu eyo prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperii*, Sankt-Petersburg 1852, s. 478-479; 485-508, 510-518, 635-638; 643-600.

*Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Mülklerinin İcmali'nda (RGKMİ)*⁹⁷ Rusya işgalinden sonra Güney Kafkasya'daki Azerbaycan hanlıklarının yerinde oluşturulan vilayetlerin nüfusunun istatistikî, etnografik, topografik ve finansal açıdan icmali verilmektedir. Rus işgaline kadar İrevan kalesinde 800 ev varken, işgal sırasında bunların büyük kısmı dağıtılmıştır. 1834 yılının kameral tasvirine göre İrevan şehrinin çevresinde yaşayan 2750 aileden, 1807 aile Tatar (%65,7), İrevan Eyaleti'ndeki 22336 ailenin 65300'ü erkeklerden oluşuyordu, bunların 29690'u Tatar (%45,5) idi. Rus işgali sırasında Serdarabad kalesinde 700 ev ve Han'ın sarayı mevcut iken, 1829'da kaledeki 270 ev Ermeniler tarafından istirdâd edilmiş vaziyettedir⁹⁸. Şuşa şehri de olmakla Karabağ eyaletinin 741 köyündeki 20546 evden 13965'i Azerbaycan Türklerine aitti⁹⁹. 1832 yılda Şuşa Kalesinde 2667 Tatar, Karabağ eyaletinin köy ve kışlaklarında 32379 Tatar yaşıyordu. 1832 yılın genel tasvirine göre Nahçıvan eyaletinde 3859 aile Tatar veya Türkmen¹⁰⁰ vardı. 18.yüzyılın 70'li yıllarında Derbent'te 4 bin evden 100'ü Ermenilere, ötekileri Müslümanlara aitti. 1831 yılında Derbent şehrinde yaşayan 1795 aileden %90.4'ü Tatar Müslümanlardı. Derbent Kalesi ve çevresinde, o sıradan da şehre ait olan Sabnova köyünde 4741 kişi Azerbaycan Türkü, Derbent eyaletinin 10 köyünde 1460 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı. 1832 yılının genel tasvirine göre Guba şehrinde 1984 Tatar, Guba eyaletinin 292 köyünde 42456 Tatar yaşıyordu. Bakü kalesi ve çevresinde 3709 Azerbaycan Türkü, Bakü eyaletinin 40 köyündeyse 11535 Azerbaycan Türkü yaşıyordu. 1832 yılının bilgisine göre Eski Şamahı şehrinde 5000 Tatar, Salyan adasında 6951 Tatar, Şirvan eyaletinin köy ve kışlaklarında 50983 Tatar vardı¹⁰¹.

M. Vladıkın *Kafkas Boyunca Seyahat* eserinde *İrevan Guberniyası'nda yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun buranın eski sakinleri olmayıp 1828 ve 1829 yılı savaşlarından sonra Türkiye'den (Osmanlı Devleti –İ.M) buraya göç ettirilmişler* şeklinde yazması Ermenilerin İrevan topraklarının yerli sakinleri olmadığını da kanıtlamaktadır. O, Tatar ve İranlıların Şamahı Guberniyası ve onunla komşu olan kazaların nüfusunun esas kitlesini oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁰²

97 *Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom (ORVZ)*. V statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniyah, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1836.

98 *ORVZ*, ç. IV, s. 270-271; 291-292.

99 *ORVZ*, ç. III, Sankt-Petersburg 1836, s. 267.

100 Azerbaycan Türkü.

101 *ORVZ*, ç. IV, s. 165-166, 317, 361, tablo B,362, tablo S.

102 *Puteşestviye po Kavkazu*. Putevoditel i sobesednik v puteşestviyi po Kavkazu M. Vldıkina, ç.I, Tip. İ.İ.Rodzeviça, Moskova 1885, s. 12.

Kaynaklar

Akti sobrannyye Kavkazskoy Arkeografičeskoj Komissiiye (AKAK), t.I-XII, Tiflis 1866-1904.

Ahverdov, Aleksandr, “Opisaniye Dagestana”, 1804, *İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana (İGED) XVIII-XIX vv.*, arhivniye dokumentı, pod redaktsiyey S. O. Kosvena i H.M. Haşayeva, izd. Vostočnoy literaturı, Moskova 1958, s. 213-229.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), f.77 (SPR), op. 6, d.474, *Delo Talışinskogo hanstva*.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), f. 77 (SRP), op. 7, d. 158, d. 159, *O vnutrennem ustroyenii Kubinskoy provintsii*.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), f. 77 (SRP), op. 2, 1767-1774 gg., d. 17.

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi (AMİA TE İA), inv.581.

Azərbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), fon. 24, lis. 1, d.4, d. 10, d 43, d. 143, d.328, d. 348, d.354.

Berezin, İlya, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkazyu* (s kartami, planami i vidami zameçatelnih mest), izd. II, napolnennoye, ç. I-III, Kazan 1850.

Bronevskiy, Semyon, *Novejšiye, geografičeskiye i istoričeskiye izvestiya o Kavkaze*, ç.I-II, tip. S. Selivanovskogo, Moskova 1823.

Burnaşev, Stepan, *Opisaniye oblastey Adrebiyanskih v Persii i ih političeskogo sostoyaniya*. Kursk, 1793, *Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi (AMİA TE İA)*, inv.581.

Butkov, Pyotr, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza*. 1722-1801, ç.I-III, Sankt-Petersburg 1869.

Butkov, Pyotr, “Vıderjki iz proyekta otçeta o persidskoy ekspeditsii v vide pisem”, 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 200-208.

German K. *Geografičeskoye i statističeskoye opisaniye Gruzii i Kavkaza* (iz putişestviya çrez Rossiyu i po Kavkazskim goram, v 1770, 71, 72, 73 godah). Pri İmperatorskoy Akademii Nauk. Sankt-Petersburg, 1809.

Dva raporta o Dagestanskikh delah. 1802, RGVİA, f. VUA, d. 6164, ç.23.

Delo o sokrovişşe Talışskom hanstve, hranyaşşimsya u komendanta Kaspiyskogo morskogo batalyona mayora İlyinskogo 1826-1827. RGVIA, f. VUA, d.4304;

Drenyakin, İvan, “Opisaniye Şirvana”. 1796, *İGED*, Moskova 1958, s. 157-172.

Dubrovin, Nikolay, *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I-VI, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg, 1871-1888.

Dubrovin, Nikolay, *İstoriya voyn i vladıçestva russkih na Kavkaze*, t.I, kniga I-II, peçatano v tipografii Departamenta Udelov, Sankt-Petersburg, 1871.

Dubrovin, Nikolay, *Žakavkazye ot 1803-1806 gg.*, Sankt-Petersburg, 1866.

İrevan eyaletinin kameral təsviri. I cild. İrevan şəhərinin Kameral təsviri. Tercümə, tertib və giriş metninin müəllifi Nazir Ehmedli, “Turhan” NPB, Bakı 2018.

Kavkazskiy sbornik, ç.XVIII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze Tiflis 1897.

Kavkazskiy sbornik, t. XXII, tipografiya Kanselyariya Glavnonaçalstvuyuşşago grajdanskoyu çastyu na Kavkaze, Tiflis, 1901.

Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim registratorom Hotyanovskim. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 362.

Kameralnoye opisaniye Yelizavetpolskogo okruga (kopiya), sost. v fevrale 1804 g. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Kameralnoye opisaniye g. Yelizavetpolya i ego uezda za 1817 g., sostavlennoye podpolkovnikom Ponamoryevon. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

Kameralnoye opisaniye jiteley goroda Nuhi Şekinskoy provintsii za 1824 g. Sostavlen kapitanom Harçenkovim i poruçikom Skarjinskim. ARDTA, f. 24, op. 1, d. 162.

Karta vladeniy Çarskih obşestv, glazomerno snyataya kvartirm. çasti polkovnikom Kosebu v 1826 godu, RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 18498, prilojeniyə.

Kratkoye kameralnoye opisaniye g. Gyandji, sost. 8 marta 1804 g. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Legkobitov V. *Talışskoye hanstvo*. ORVZ, çast III, Sankt-Petersburg 1836.

Memmedova, İrade, *Rusya ile İran Arasında Azərbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, İQ Kültür, Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Nikitin K.A. “Gorod Nahıçevan i Nahıçevanskiy uyezd”. *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Pemyon Kavkaza*. Vıpusk vtoroy, Tiflis, 1882.

Obozreniye Rossiyskikh Vladeniy za Kavkazom (ORVZ). V statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnošeníyah, ç.I-IV, Sankt-Petersburg 1836.

Opisaniye Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnım sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovım. *ARDTA*, f. 24, op. 1, d. 143.

“Opisaniye Talşinskoy provintsii, g. Lenkorani i vnov proyektirovannogo ukrepleniya”, *AKAK*, t.IV, Tiflis 1870, d.1152.

Opisaniye Şekinskoy provintsii, sostavlennoye v 1819 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova gen.-mayorom Ahverdovım i statskim sovetnikom Mogilevskim, Tiflis 1866.

Opisaniye Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova, gen.-may. Knyazem Madatovım i deystvitelnım statskim sovetnikom Mogilevskim. Tiflis 1867.

O podçinenii tatar naselyayuşşih Kavkasskiy kray nekotomu voyennomu ustroystvu; Raport grafa Çermşeva glavnokomanduyuşşemu Otdelnogo Kavkazskogo korpusa ot iyulya 1830 goda. Sankt-Petersburg, RGVIA, f. 846, op. 16, d. 1030.

Otnoşeniye Şekinskogo komiteta o vnesenii v kameralnoye opisaniye jiteley seleniya Salamçah Şekinskoy provintsii, ranee nevnesennıye po bednosti i oblojenii ego podatyu. 1827-1829 gg. *ARDTA*, f. 24, op. 1, d. 251.

“Otnoşeniye gen. Tormasova k voyennomu ministru ot 19 aprelya 1811 g.” *Akti sobranniye Kavkazskoy Arkeografičesкой Komissiyey (AKAK)*, t.IV, v tipografii Glavnogo Upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1870, d.1154.

Perepiska po raportu Yelizavetpolskogo komiteta o vozvraşşenii bejavşih zagranitsu jiteley Yelizavetpolskoy provintsii i o sostavlenii kameralnogo opisaniya na nih. 1813-1814 gg. *ARDTA*, f. 24, lis. 1, d. 43.

Puteşestviye po Kavkazu. Putevoditel i sobesednik v puteşestviyi po Kavkazu M. Vldıkina, ç.I, Tip. İ.İ.Rodzeviça, Moskova 1885.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (RGVIA), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I (*О владениях в Дагестане с показанием их положения пределов городов и деревень числа домов. Звания народов и прочее*).

RGVIA, f.846, op. 16, d.18474. ç.2 (*Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в*

1796 г., *Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым*);

RGVIA, f.846, op. 16, d. 18479 (*Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской*).

RGVIA, f.846, op. 16, d.18486 (*Краткое описание Дагестанской Персии*)

RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494.

RGVIA, f. 489, op. 1, d.7071.

Ptişsev, Nikolay, “Svedeniya o Dagestane” 1813, *İGED*, Moskova 1958, s. 247-251.

Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK). Vıp. 46, İzd. Assotsiatsii Severo-Kavkazskih gorskih krayevodçeskih organizatsiy i Dagnarkomprosa, Mahaçkale 1929.

Serebrov, Averyan, “İstoriko-etnografiçeskoye opisaniye Dagestana” 1796 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 173-196.

Simonoviç, Fyodor, *Opisaniye Yüznogo Dagestana*, 1796 g. *Rossiyskiy Gosudarstvenny Voenno-İstoriiçeskiy Arhiv (RGVIA)*, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I.

Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniyah (sobranniye polkovnikom Kosebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498.

Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniyah, sobranniye na meste polkovnikom Kosebu v 1826 g., RGVIA, f. VUA, op. 16, d. 19481.

Statistiçeskiye opisaniye Borçalinskoy distantzii (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskoye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii, sostavlennoye V.G. v tip. Departamenta Vneşney torgovli, Sankt-Petersburg 1833.

Statistiçeskoye opisaniye Şamşadilskoy i Kazahskoy distantzii (sostavil Kosebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

Tormasov, Aleksandr, “Vıderjki iz «Vedomosti», soderjaşşkiye svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana”. 1811. *İGED*, Moskova 1958, s. 237-238.

Şopen, İvan, *İstoriiçeskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu eyo prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperii*, v tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Petersburg 1852.

Yaişnikov, Timofey, "Vıderjki iz opisaniya Lezgino-Djarskih volnih obşestv". v 1830 g. *İGED*, Moskova 1958, s. 300-303.

Zubov, Platon, *Kartina Kavkazskogo kraya, prinadlejaşşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografičeskom, finansovom i trgovom otnoşeniyax*, ç.IV, v tipografii Konroda Vingebera, Sankt-Petersburg 1835.

Kırgızistan'da Rus Çarlığı'nın Yayılmacılık Politikası

İsabaeva Nazgul Akylbekovna*

Rusya'nın doğuya doğru, Asya bölgesine yönelik ilk hareketi, Sibirya'nın fethinden önce ve Perm şehrinin Moskova Devleti'ne katılmasından sonra başlamıştır. Moskova Büyük Prensi IV. İvan, 1489 yılında 4024 kişilik bir müfrezeyle, Semyon Kurbskiy ve Petr Uşaty Prenslerinin komutası altında ilk seferini Asya'ya doğru yapmıştır.

Daha sonra Büyük Petro'nun saltanat döneminden itibaren, Rusya'nın Orta Asya ile irtibat kurma isteği doğal olmayı bırakmış ve iki yönde ilerlemiştir: bir yandan Amu Derya, diğer taraftan İrtış. Bunun nedeni Rusya kendi topraklarını Orta Asya bozkırlarından gelen göçebelerin istilasından korumaktır.

Rusya'nın Asya'ya doğru yayılma politikası sonraki dönem, 1864 yılı Novo-Hokand hattını oluşturan Tokmak, Merke, Türkistan ve diğer şehirlerin işgali ile başladı.¹

Rusya Orta Asya'ya ilerleme hareketindeki son adımı 1876 yılı Hokand Hanlığı'nı ele geçirip, Alay Vadisi'nden (şu anda Pamir Bölgesi) uzaklaştıktan sonra yapmıştı. Burada Orta Asya'nın sınırlarını genişleten ve daha önce yapılmış işgallerin güvenliğini sağlayan birçok seferler düzenlenmişti. Şimdiye kadar miras yoluyla Rusya'ya geçen Pamir sorusu Hokand Hanlığı'yla birlikte açık kalmıştı.

Yüksek Alay ve Zaliy sınırları Rusya'yı güneyden güvenli bir şekilde koruyordu. İşte bu konuda araştırmacı Grulov, "Orta Asya uzun süredir İngilizlerin dikkatini çekmişti ve bu Rusya'nın ve İngiltere'nin asırlık bir rekabetidir. Ancak 1907'de Orta Asya'daki tüm sorunlarla ilgili bir anlaşma imzalandığı dikkate alınmalı." demektedir.

Doğuya doğru hareket Rus halkının siyasi tarihinde önemli bir olay oldu. Ve bu olay coğrafi, ekonomik ve politik faktörlerin etkisi altında üç yönde gerçekleşti:

- Doğuda - Sibirya'ya, Çin'e;

* Doç. Dr., Cusup Balasagin Kırgız Milli Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZISTAN, nazgulia@bk.ru

1 M. Grulev, *Sopernichestvo Rossii i Anglii v Sredney Azii*, St. Peterbug 1909, s. 380.

- Güneydoğuda - Türkistan'a, Hindistan'a;
- Güneyde - Kafkasya'ya, İran'a ve Türkiye'nin Asyası'na.

Orta yöne doğru hareket 4 aşamada gerçekleşti.

Birinci aşama, Kazan'ın zaptından itibaren Türkistan'ın sınırlarına kademeli yaklaşma gerçekleşti. XVII. yüzyılın başında “Yayık” Kazakları gibi XVIII. başında Büyük Petro'nun ordusu bölgeyi işgal etti ama orada temellerini kuramadı.

İkinci aşama, İşgal ve düzenlemeden oluşan Orenburg-Sibiry'a sınır çizgisi Yayık'ı, Ural ve İrtiş Nehirleri boyunca göçmen Kırgız-Kazakları Rus yerleşmelerinden bölmüştü.

Aynı zamanda sınır sabit değildi: Kazaklar Yayık Nehri'nin aşağı yataklarına XVI. yüzyılda yerleşmişti; İrtiş Nehri'ndeki sınır ise Büyük Petro'nun zamanında ele geçirilmiştir, özellikle Kırgız Kazaklarının Rus vatandaşlığına kabul edilmesinden sonra 1716 yılında Yayık nehrinin ortası ve üstü, 1735 yılı Uyu nehri Ruslara bağlı yapılmıştı. Geçmişte ve bu yüzyılın başında bu bölge sınır savunma hattı olarak önem taşırdı çünkü Kırgız-Kazaklar kendi hanlarıyla yönetilirdi ve sadece adına göre Rus vatandaşı olarak sayılırdı. 1824 yılı han ordularının kaldırılmasıyla ve Kırgız, Sibiry'a, Orenburg (1845 yıl) bozkırlarında Rus yerleşimlerinin meydana gelmesi ile birlikte, bu çizgi depo olarak bir önem kazandı ancak Kırgız bozkırları fetih etmesinin her zamanlarında defansif anlamda gelişmeye devam etmişti. 1869'dan beri Kırgız-Kazaklar tek türlü Rus yönetimi kazandığı ve Rusya'nın iç bölgelerine başvurduğu zaman, o çizgi bir sınır olmaktan çıktı ve savunma pozisyon anlamını kaybetti buna rağmen Türkistan için depo olmaya devam etti.

Üçüncü aşama Kırgız-Kazak bozkırlarında yaşayanların Rus vatandaşlığını kabul ettirmekle başlamıştır. Küçük Ordu topraklarında (Kırgız Orenburg bozkırı) Rus kaleleri inşa edilmeye başlandı. Orta Ordusunda (Kırgız-Sibiry'a bozkırı) hemen Rus yerleşimleri inşa edildi. Son olarak, Rus etkisi dışında Büyük Ordu ise (Semireçinskiy, Zayliyskiy, ve Zaçuiskiy bölgeler) Ruslar tarafından ele geçirildi. 1869'da Ruslar bu bölgelerde aynı ordu düzenlemelerine giriştiler ve tek Rus yönetim sistemini kurdular.

Orta yönde ilerlemenin *dördüncü aşaması* -XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan hanlıklarının işgalini kapsamaktaydı. Türkistan Hanlıklarına doğru planlı hareket Kırgız bozkırların güney kısmına 1847 yılında kale inşa edilmesiyle başlamıştır. Bu şekilde, A. I. Makşev haklı olarak şöyle demektedir: “1847'den başlayarak Rusya

Kırgız bozkırlarında güçlendi, Hokand Hanlığı'nı, Buhara ve Hive'nin önemli parçalarını ve tüm Türkmenistan'ın topraklarını ele geçirdi".²

Sonraki dönemde, fethedilen halkı ve onun kuzey Türkistan tarafında toprağını tutabilmek için birkaç kale kurulmuştu ve okaleler sonra şehirlere dönüştü ve önemli ticaret ve idari merkezleri oluşturdu.

Orta Asya ile ticari ilişkiler Rusya için birçok fayda oluşturunuyordu ve olumsuz koşullara rağmen ticaret mevcuttu ve geliyordu. Örneğin, 1825 yılından 1850 yılına kadar Rusya ve Avrupa ortasında ticaret hacmi %43 idi, Asya'da %300 idi. Türkistan bölgesinin araştırmacıları N. Severzov ve A. Fedchenko bu konuda düşüncelerini böyle belirtmektedirler; "Orta Asya ticareti için artmış olumlu koşullar ticaretin daha da gelişmesinden ümit edilebilir. Son yıllarda yapılan bazı keşifler ve kazanımlar böyle ümit etmeyi sağlamaktadır. Örneğin, pamuk çeşitleri orada iyi yayılır, Hocend'de biz ipeği çok ucuz satın almıştık".³

S. Romanovskiy de aynı görüşte olduğunu bildirmiştir: "Yeni bölgenin ne uzak olmasına ve ne küçük bir şöhrete sahip olmasına rağmen, yetkililer Rus ticaretinin bu bölgede gelişeceğini düşünüyordu. Buna inanmaya yeterli sebepler bulunuyordu".⁴

XIX. yüzyılın 40'lı yılların sonlarında ve 50'li yılların başında Rus Hükûmeti Orta Asya'ya doğru, kademeli ve planlı bir hareketi başlamıştı. 1847 yılında Sır Derya ağzı ele geçirildi ve Aral Kalesi inşa edildi. 1853 yılı Çar'ın askerleri Hokand Hanlığı'nda bulunan ve stratejik önem taşıyan Ak-Mescit Kalesi'ni işgal etti. Ve Ruslar tarafından Kazalinskiy ve Sırdaryinskiy Kaleleri inşa edildi.

Aral Denizi'nin kıyılarında güçlenme Rusya için daha fazla fırsat oldu ve Orenburg tarafından Orta Asya'ya doğru askerî saldırıya iyi bir yol açtı.

60'larda Rus askerleri Hokand Hanlığı'nın topraklarını istila etmeye başladı ve batı Sibiry'a tarafından, Semipalatinsk'den başlanarak güneye doğru yöneldiler. 1847 yılında Semireçe'de Kopal tahkimatı ortaya çıktı. 1850-1854 yıllarında tüm Zailiyskiy bölgesi işgal edildi ve 1854 yılı Almatı köyünün yakınında Verniy tahkimatı inşa edildi.

2 A. İ. Makşeev, *Istoricheskiy obzor Turkestana i postupatel'nogo dviganiy v nego russkikh*, St. Peterburg 1890, s. 50.

3 N. Severzov, A. Fedchenko, *Puteshestviy po Turkestanu*, St. Peterburg 1894, s. 267.

4 I. Romanovskiy, *Zametki po sredneaziat'skomu voprosu*, St. Peterburg 1868. s. 286.

Sırdayskiy ve Sibirskiye güçlendirilmiş hatların yaratılması Orta Asya topraklarına doğru Rus Hükûmeti'nin bir geniş askeri işgale hazırlanmasını gösterdi. Ancak Kırım Savaşı (1853–1856) Rusya'yı bu hareketini geçici bir süre ertelemesine sebep oldu.

Bu dönemde Rusya'da hızlı şekilde artan kapitalizm gelişmişti. Genç Rus endüstrisine hammadde ve piyasa kaynakları gerekiyordu. Sibiry, Kafkasya ve Orta Asya böyle hammadde ve piyasa kaynakları olabilirdi. Burada Rus tekstil endüstrisine gerekli olan pamuğun yetiştirilmesi, yurt dışından tedariklerinin azaltılması ve bununla birlikte Amerika'daki İç Savaş (1861–1865) sebep oldu. Buna ek olarak, Rus kapitalizmi için önemli değeri Orta Asya'nın göçebe sığır yetiştirici alanları temsil etmişti. Onların ürünleri Rusya'daki tekstil fabrikaları için gerekliydi. Rus tüccarlar buraya göçmen yaşama gerekli olan tüm ürünleri (patiska, metal ve donanım ürünleri karşılığında yerel halktan hayvanları alırdı; yün, deri, kürk vs.) getirirdi.

Orta Asya ile Rusya'nın ticaret ve ekonomik ilişkilerin geliştirme süreci XIX. yüzyılın ilk yarısında hızlanmaya başlamıştı. Şehrin dışına ilgili sosyal-ekonomik sorunlar Rus Hükûmeti tarafından yavaş yavaş temelinde yerel ekonomik ilişkileri incelenmesi temelinde çözüldü.

Ekonomi politikasında Türkistan'ın yönetim aygıtına ilgili iki aşama vardır. 1886'da Türkistan kalıcı yönetim hükmünün kabulünden önce Rus yetkililerin faaliyetleri yerel tarihsel ve coğrafi koşullarını ana stratejik politika ilkelerini şehir dışında geliştirme temeli için olmuştu. 1886'daki hükümde yerel halkın ekonomik yaşamının her alanındaki hakları kesin şekilde belirlenmişti. O zamandan beri, Rusya İmparatorluğu'nun ekonomi politikasında yeni bir aşama başlıyor ve onun esas yöntemleri belirleniyor.

Çarlığın ekonomi politikasının merkezi Türkistan bölgesinde arazi sorunu oldu—ilçeleri Rusya'ya birleştirdikçe, yerel halkın arazi haklarının belirlenmesi önemli görev oldu. Kırgızistan'ın Rusya'ya katılımından önce hükümet çevrelerinde göçmenlerin yerleşim ve çiftçilik sorusu tartışıldı. Bazıları yerleşik yaşam ve çiftçiliğe karşı çıktı, diğerleri tam tersine bu teklifi destekledi.

Hükûmet bu soruya aktif olarak müdahale etmedi, ancak XIX. Yüzyılın 30-50'li yılları arasında Kırgızların topraklarına yerleşmesine karşı olan Orenburg Genel Valisi P. G. Suhtelev'in pozisyonunu desteklemişti. Onun halefi V. A. Perovski de aynı bakış açısını paylaşıyordu. Tarımın yayılması ile birlikte imparatorluğa

faydalı olan Kırgızların sığır yetiştiriciliğinin gelişme oranlarının azalmasından korkmuştu.

19. yüzyılın 1950 yılların ikinci yarısından bu yana başka bir görüş öncelik oluyor - yerleşik bir yaşam tarzı ve göçebe tarım yararları hakkında. Çiftçiliğin yaklaşık hızlı yayılması ile Kırgızları daha fazla yasakların baskıcı altında tutmak yararsız ve insanlık dışında olduğunu hükümet itiraf etmek zorunda kaldı. 1857 yılı V.A. Petrovskiy'in Orenburg bölgesi Genel Valisi görevinde yerine geçen A.A. Katenin bu pozisyonu destekliyordu. 1862 yılı resmi basın Kırgızların ekincilik gelişimini desteklediğini dile getirdi. Hükümetin destekleme politikası için 1855-1865 yılları bozkır komisyonu da destekledi. Bu komisyonun çözümleri bozkır bölgeleri yönetme geçici hükmün (1868) temelini oluşturdu, bu hüküm kuzey Kırgızistan topraklarına geniş ölçüde dağıtıldı. Aslında en azla 1886 yılına kadar Türkistan yönetmenliği göçmenlere karşı öz politikasında bu belgeleri kullanmıştı. Üstelik Semireçenskaya bölgesine giren Pişpekskiy ve Prjevalskiye ilçeler 1882-1892 yılları arasında o hükmü kullanmıştı.

XIX. yüzyılın 70'li yılları Dungan ve Uygurların Orta Asya tarafına göçmesi ile bağlantılı olarak Rusya ile batı Çin sınırındaki durum zorlaşmıştı. Orta Asya'da İngiliz ve Ruslar arasında ilişkiler de gerginleşti. Bütün bunlar hükümeti tahkimatları inşa etmeye, askeri gücü düzenlemeye, doğuda Rus Kazak askerî yerleşimlerinin sayısını arttırmaya zorladı.

Bu şekilde, Semireçye'nin gelişimi ilk başta askeri sömürgeleştirme karakterini taşırdı ve bunun amacı ilhak edilen topraklarındaki yerleşimleri arttırma yoluyla düzeltme olmuştu. Sonuç olarak 1847 yılından 1867 yılı kadar burada nüfusu 15 bin kişiye kadar 14 Rus Kazak köyler ve yerleşimler ortaya çıktı, 1567 yılı ise Semireçinsk Rus Kazak ordusu kurulmuştu.⁵

Ancak Rus Kazak yerleşim sisteminde kısa bir süre sonra bir dizi eksiklikler ortaya çıktı çünkü Türkistan'da Çar Hükûmeti'nin temsilcileri Kazakların faaliyetlerini kısa sürede bölge araştırmasını olumsuz olarak değerlendirmeye başladı. Örneğin, M. Terentyev yazmıştı "1867 yılı Rus Kazak göçmenlerden yeni Semireçenskiy 2 alay Kazak ordusu kuruldu." Kazaklar yırtıcı bir çiftliği gerçekleştirdi, bütün orman ve en ulaşılabilir alanlar kesildi, Kırgızlardan alınan araziler çoğunlukla terk edilmişti.

5 "Rosiy: Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva", T.19. *Turkestanskiy kray*, St. Peterburg, 1913, ss. 132-321.

Kopal köyü 22376 araziler içinden sadece 1526 işletiyordu yani 1/5 paydan eski sahiplere (Kırgızlara) karşı az.⁶ Bir zamanlar Türkistan yönetim temsilcileri arasında ve bakanlıklarda Türkistan bölgesinin sömürgecilik şekilleri hakkında çelişen kararlar çıkmıştı, özellikle Kazak veya köylüler kolonizasyonu tercih edilip edilmeyeceği hakkında.

Türkistan'da ve batı Sibirya'da Çar hükümetin temsilcileri K. Dyugamel ve K. P. Kaufman oldukça açık bir şekilde köylülerin sömürgecilik faydaları hakkında fikirlerini dile getirdi. K. Dyugamel kendi biyografisinde

“Tek çare bozkırları Rusya'ya iyice bağlamaktır yani tarım kolonileri çiftçilik için uygun yere kurmak ve Rus köylülerin iç guberniyalardan bozkırlara yeniden yerleşmesini desteklemek bununla birlikte mecburi görevlerden ve vergilerden belirli bir sayıya serbest bırakmak. Bu teklifi be yapmıştım fakat onun için bundan başka bir yol verilmedi. Şimdiye kadar hükümet bozkırda birkaç kazak ordusunu yerleştirdiğine memnun kalmıştır, onlar çeşitli köylere veya ilçelere yerleştirilmiştir.”⁷

Türkistan'ın Genel Valisi de sivil kolonizasyonu köylülerin yerleşmesi yoluyla tercih etmişti. 1869 yılının Mart ayında K. P. Kaufman kendisine General Kolpakovskiy tarafından sunulan “Köylülerin Yerleşim Alanındaki Cihaz Hakkında Hükümünü” onayladı.

Kaufman gönüllü yerleşimleri teşvik etme, köylüleri yerleştirme ile yerel nüfusun oldukça daha az kısıtlama ve onlara bir çiftliğin kurulmasıyla birlikte teslim edilmesi ve yeni yerlere belli krediler verilmesi, belirli bir süreye vergi ve askerlik hizmetinden serbest bırakması ile bölgenin sivil kolonizasyonunu başarıyla uygulanmasına inanırdı.⁸

Bu sorunları Rus yetkililer tarafı Semireçenskiy ve genel olarak Türkistan bölgelerinde başarılı askeri seferlerden sonra ortaya çıkan sivil kolonizasyon perspektif doğrulandı. XVIII. yüzyılın 40'lı yıllarının başında Orta Asya'ya başarılı bir şekilde ilerleme amacıyla Çarlık Rusya güçlü tahkimat kurdu - bu Orenburg hattıdır - Samara'dan Orenburg'a kadar çözölen sürekli bir kale hattı idi. Onun doğu tarafına doğru Ust-Kamenogorsk'tan İrtiş boyunca geçen ona benzer Sibirya hattı da kuruldu.

6 M. Terentev, *Istoriy zavoevaniy Sredney Azii*, T. 3, St. Peterburg 1906, s. 268.

7 *Ruskiy arhiv*, 1885, №7, s. 417.

8 Proekt vspoddanneyshego otcheta *K. P. Kaufmana*, ss. 161-169; *Obzor Semirechenkiy oblasti za 1882 god*, s. 172-173.

Sibirya-Orenburg “savunma” (saldırgan) hattının uzunluğu yaklaşık 4 bin km idi.⁹ Böylece Rusya Orta Asya'ya doğru askeri ilerleyişini başlattı. Bilgilerin analizi gösterdiği gibi, XIV. yüzyılda Rusların doğuya doğru ilerlemesi askeri sömürgeleşme karakteri taşıymıştı. Fethedilen topraklarda, Rus yetkililer, ilk önce, Rus yerleşimlerini Kırgız ve Kazak göçebelerden ayıran askeri sınır hatlarının kurması ile uğraştılar. A. İ. Makşeev'e göre 1869'dan beri Rus yerleşimlerinin Kazakların sınırında (Kırgız-Kazak) kuruluşundan beri, o yerleşmeler tek düzenli bir Rus yönetimi almışlardı ve Rusya'nın bir parçası olmuştu.¹⁰ O zamandan beri, tahkimat hatları sadece sınır çizgisi olmaktan çıktı ve bölgeyi fethetmek için askerî üs karakterini taşımaya başladı.

9 Z. D. Kastelskaya, *Iz istorii Turkestanckogo kray*, Bilim, Moskova 1980, s. 8.

10 A. İ. Maksheev, *Istoricheskiy obzor Turkestana i postupatel'nogo dvizheniy v nego russkikh*, St. Petersburg 1890, s. 47.

Hunların Kırım'daki Yerleşim, Tarih ve Sanatları Üzerine

İsmet Zaatov*

Meşhur Rus–Sovyet doğubilimcisi ve tarihçisi Lev Gumilyev’un yorumuna göre Hunların ecdadı sayıları az bir topluluk olarak MÖ 5. yy’da bugünkü Moğolistan topraklarında teşekkül etmiştir. MÖ 3. yy. başlarında doğudan Sien-pi, batıdan ise Yüeh-chih’ler tarafından baskı altına bulunan Hunlar, Çin tarihinde “Krallıklar Savaşı” adı ile bilinen yedi Çin Krallığı arasında başlayan büyük savaşta tuttıkları krallık mağlubiyete uğrayınca zor duruma düşmüşler, ilk şanyüleri (kağan) Hun devletinin güneyindeki verimli toprakları galip Çinlilere kaptırdığı gibi, doğu ve batıdaki adı geçen halklara da haraç ödemek zorunda kalmıştır. Çinliler o zamanlarda kimseden esir almıyorlardı. Yüeh-chih’lerin elinde uzun zaman rehin kalan Hun veliahdı Mao-tun, geri dönüp iktidarı ele geçirdikten sonra MÖ 209 senesinde Hun şanyüsü olarak ilan edilmiştir. Mao-tun Yüeh-chih’ler ile anlaşkıktan sonra, Hunlar haracı sadece doğularındaki Sien-pi’lere öder hale geldiler. Hemen ardından Çin’e yeniden savaş açtılar ve Han sülalesinin esascısını Lü Ban isiminde imparatorunu kendilerine esir olarak alıyörlar. M. Ö. 198 senesinde Mode şanyüynun ve Lü Ban imparatorun antlaşmasıyla Hunnu devletin ve Çin imparatorluğun aralarında «Barış ve akrabalık anlaşması” kabul edilmişti.

Hunlara komşu göçebe halklar ile ticaret tekelinin Çin’in elinde olmasına rağmen, Çinlilerin Hunlara yönelik ticaret siyasetlerinde de devamlı kendi çıkarlarının peşinden koşması Hunlar ile Çin arasında uyumsuzluk ve savaşlara yol açıyordu. İki yüz yıldan ziyade süren Hun ve Çinlilerin bu mücadelesi, o zamanlar Çin’in nüfusunun 50 milyon ve Hunların nüfusunun 300 bin olmasının bir tesiri olmaksızın, toplamda iki devletin eşit başarılarıyla sürmüştür. Nihayet MS 93 senesinde Hun şanyüsü Çinlilerle çok uzun zaman süren kanlı muharebelerin neticesinde yenilgiye uğramasından sonra Batı’ya kaçıyor. Bu mağlubiyetin neticesinde Hunların kuzey kolu Güney Sibiry bozkırlarına dağıldı, kalanları Çin’e tabi oldu. Şanyü ile giden kısımları ise Orta Asya’nın Yedisu bölgesine, bugünkü Kazakistan’ın doğu bölümlerine yerleştiler. Hunların kuzey kollarının bir kısmı batıya doğru göçe devam ederek MS 150 civarında İdil nehri kıyılarına ulaştılar.

* Doç. Dr., Kırım Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Simferopol/UKRAYNA, zaatov@gmail.com

Kuzey kolu batıya doğru fevkalade uzun, ağır ve çeşitli çatışma ve tehlikelerle dolu bir göç yaptığundan, İdil kıyılarına yerleşen Hunların nüfusu çok azaldı ve özellikle kadınlar konusunda nüfus kaybına uğradılar. Hun asıllı kadınlarının eksikliğini o bölgede kendilerine yeni komşu olan Sarmat ve Alanlara akınlar yapıp telafi ettiler. Bu şekilde o bölgedeki hayatları yaklaşık iki yüz sene sürdü.

Batı'daki Hunlar hakkında ilk bilgileri bize Roma İmparatoru Hadrianus'un (117–138) zamandaşı olan Yunan asıllı şair Dionisius Periegetes kendinin “Yeryüzü Tanıtımı” adıyla bilinen şiirlerinde bırakmıştır. Burada Hunların bir kısmının o dönemde Hazar Denizi'nin batısında bulunduklarını bildirir (Gumilëv 1960; Gumilëv 2003: 13). Demek Çinlilerden alınan son mağlubiyetin ardından Çin'in kuzey sınırlarından Hazar'ın batısına en fazla 30-40 sene içinde ulaşmışlardır.

Eski Çağ'ın meşhur coğrafyacısı Ptolemeios, Hunların MS 2. yy'da İdil Nehri boyu ve Güney Ural Dağları arasındaki alanda bulunduklarını belirtir. Bu zaman zarfında Vogullar (Mansi) gibi Ugor topluluklarıyla ilişki kurdukları anlaşılan ve yeni bir etnosa dönüşen Hunlar, oralardan batıya doğru göçlerine devam ederek Alman asıllı Bastarnların, İran asıllı Alanların ve Sarmatların bölgesine doğru ilerlediler. Hunlar İdil Nehri'ni aştuklarında Don Nehri boylarında yerleşen Alanları yenilgiye uğrattıktan sonra Gotlara (Ostrogot ve Vizigot) saldırdılar.

O dönemin Romalı tarihçisi Ammianus Marcellinus'un bildirdiğine göre, 370 yılı civarında yakın Hunlar Tanais (Don nehri) Alanlarını fethettikten sonra, 370'li yılların başında Dnyeper (Özü) Nehri boylarında yaşayan Ostrogotların Kralı Hermanerich'in devletini darmadağın ettiler (Ammian Marcellin 1906-1908: 236-243; Artamonov 1962: 45); Kulakovskiy 1899: 24, 25) ve bir kısmı Azak Denizi'nin Kafkasya tarafındaki kıyılarına doğru geldi. Sonra, bazı araştırmacılarının düşüncelerine göre, bir kısmı da ilerleyip Kerç (Bosporus Kimmerios) Boğazı üzerinden Kırım yarımadasına geçerek Bosporus adını taşıyan şehir devletinin esasını oluşturan Hellen-Sarmat karışımı topluluğa fazla dokunmadan yarımada'nın iç bölgelerine doğru yol aldılar (Vasilyev: 32, 36; Kulakovskiy 1914: 54, 55). Başka araştırmacılara göre de, Hunlar Bosporus devletine saldırıp darmadağın ettikten sonra (Blavatskiy 1985: 255; Shellov 1978: 82; Yakobson 1964: 7), Kırım'ın Heraklea yarımadasında bulunan Kersones kentine de büyük ziyan getirmişlerdir (Gaydukevich 1949: 479).

Bizans müellifleri bir rivayete dayanarak, Hunların Azak Denizi'nin Kerç Boğazı'nın sularının birleştiği sığ yerinde bir geyiği avlamak için kovalarken veya bir ineği takip ederken Kafkasya tarafından Kerç boğazının karşı tarafına,

Kırım'a geçtiklerinden bahsetmektedirler. Rus araştırmacıları Y. A. Kulakovskiy (1914: 54), A. A. Vasilyev (1921: 33-36) ve V. D. Blavatskiy'nin (1985: 252, 253) çalışmalarında, yukarıda bahsedilen Hunların av efsanelerine yansıyan, Kafkas kıyısından Kırım tarafına geçişlerinin 370'lerin başlarında gerçekleştiğinden söz edilmektedir. 6. yy. Bizans tarihçisi Prokopius'un (Prokopius Caesarensis) kayıtlarında, Hunların Kırım'ın Kerç yarımadasında bulunan Bosphorus Devleti'ni hâkimiyetlerine aldıktan sonra, yarımadanın Bosphorus ve Kersones arasındaki topraklarına yerleştikleri ifade edilmektedir (Prokopiy 1950: 26-28). Sovyet-Rus eserleri Hunların İdil-Don-Kırım harekâtını Hunların aşırı derecede barbar oldukları diliyle anlatırlar: "Kuzey Karadeniz bölgesindeki barış ve sulh içerisinde devam eden hayat Hunların saldırısıyla son buldu. 375 yılında Hun orduları Don Nehri'ni geçtiler ve Balamir adındaki başbuğlarının komutası altında Gotların ordusunu yenerek "Hermanerich'in devletini yıktılar". Hunların saldırısı tüm Doğu Avrupa'da korkunç bir iz bırakmıştır. Bölgede bir tek yerleşim dahi korunamadı. Hepsi soyuldu ve yakıldı (İstoriya SSSR 1966: 311). Yine Prokopius'un çağdaşı olan Bizans tarihçisi Jordanes'in verdiği malumatta, Kırım'da Gotların Hunların tarafından imha edilmesi ve Bosphorus'un yıkılmasından söz edilmemektedir (İordan 1960). İlk etapta Kırım'daki Gotlar Hun himayesinde kendi egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Gotların kralı Hermanerich'in yerine gelen Amal Vinitarius, sülale mirası olarak elde ettiği kraliyet haklarını taşıyabiliyordu ve bir kral gibi davranmaktaydı. Mesela Vinitarius Hunlara tabi olmasına rağmen çok rahat ve serbest bir şekilde Gotlara kuzeyden komşu olan Proto-Balt-Slav topluluğu Antlara savaş açabiliyordu ve *rex* (otokrat) makamını korumaktaydı. Ama Vinitarius'dan sonra gelen Got (Ostrogot) kralları kendi başlarına hareket edememişlerdir. Üzerlerinde sürekli gözetim vardı ve yapacaklarını Hun tudunları tarafından tasdiklendikten sonra (*quamus Hunnorum consilio*) yapabiliyorlardı ve makamları *rex* ünvanından *regulus* ünvanına düşmüştü (İordan 1960: § 250).

Yine Prokopius'un kayıtlarına daha ayrıntılı bakarsak, Kırım yarımadasında 375 yılında Hunların eline Bosphorus dışında yarımadanın Kersones'e kadarki tüm güney sahilleri ve Kırım dağlarının kuzeyindeki bozkır toprakları geçmişti. Prokopius'un bu ifadeyi tesadüfen kaydetmediğini kendisinin *Romalıların Perslerle Savaşları Tarihi* kitabından da öğrenebiliyoruz (Prokopiy 1876: 31). Bosphorus'un Hunların elinde aşağı yukarı 200 sene, yani 375 yılından Bizans imparatoru 1. İustinianus (490-565) dönemine kadar kaldığını da diğer bir eseri *De Aedificiis*'ten ("İnşaatlar Hakkında") öğrenmekteyiz (Prokopiy 1939: 249).

Hunların yarımadadaki bu yerleşmelerinin, tarihî yazılı kaynaklardan bilinen,

Kırım topraklarına ilk Türk yerleşmeleri olduğu adı geçen müelliflerin çalışmalarıyla ispatlanmaktadır. Tabii ki son zamanlarında Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Mainz ve Harvard Üniversitelerinden uluslararası çalışma grubunun araştırmacıları tarafından ispatlanan ve *Nature Communication* (ISO 4) dergisinde yayımlanan makalenin de gösterdiği üzere, İskit göçebe topluluğunun büyük kısmının Türk asıllı olduğu fikirlerini göz önüne alarak, Türk kavimlerinin Kırım yarımadasında yerleşme tarihini MÖ 7. yy'a kadar taşıyabiliriz. Kırım İskitleri önümüzde zaman diliminde ayrı çalışmalarımızın araştırma konusu olacaktır.

Hunların Türk olduklarından ifade eden Yeni Çağ dönemin ilk araştırmacılarının aralarında 18. yy ortalarında yazdığı eseriyle tanınmış Fransız doğubilimcisi Joseph de Guignes kendi hipotezini savunmaktaydı (Howorth 1883: 177-195). De Guignes'in fikrini kendi etnolinguistik araştırmalarında Alman bilim adamı Otto Meanchen-Helfen de desteklemiştir (Maenchen-Helfen 1973). İngiliz alimi Peter Heather Hunların Avrupa'yı istila eden ilk Türk kavimlerin bir birleşmesi olduğunu savunmuştur (Heather 1995: 5).

Macar Türkolog Gyula Németh ve Türk araştırmacı Kemal Cemal'in araştırdıkları Hun ve Türk dillerindeki başlık, ad ve isim benzerlikleri, hem Hun hem de Türk kavimlerindeki yönetim sistemlerinin benzeşimlerini ifade ederek, de Guignes'in önerisini ispat etmiştir. Zamanımızın Doğu Türkistanlı araştırmacısı Turgun Almaz, Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygurlarla Hunların arasında bağ olduğundan bahsetmektedir («Europe: The Origins of the Huns» 2002).

Hunların Türk aslını ispat eden bilgiler, Çin kaynağı Wei-shu'da, bir sıra Soğd kaynağında (Altheim 1959) ve Prokopius'un ifadelerinde birbirini destekler şekilde bol miktarda var olup, Büyük Hunlar (Hsiung-nu) ve Avrupa Hunları arasında etnonimik koşutluklar kurmaya imkân sağlar. Dolayısıyla, Hsiung-nu ve Hunların ilişkisi sorununun etnolinguistik yöntemlerle çözülebileceğini söyleyebiliriz.

Avrupa Hunları Devleti'nin yükselişinin zirve noktası Atilla hükümdarlığı döneminde yaşanmıştır. O zamanlarda Hunlar Galya'ya kadar gittiler. 453 yılında "Kavimler Savaşı" adıyla bilinen muharebedeki mağlubiyetlerinden sonra Hunlar Doğu'ya çekilmeye başladılar. Atilla kendi düğünü sırasında hastalandı (bir başka rivayete göre zehirlendi) ve şiddetli boğaz kanamasından dolayı vefat etti. Atilla'dan kalan yetmiş çocuğunun arasından Hun kabilelerinin çoğunluğu onun büyük oğlu olan Ellak'ı desteklediler ama Hun boy birliğinin başka üyeleri ve onlarla birlikte Alman asıllı Gepid ve Ostrogot kabileleri Ellak'ın hükümdarlığına kesinlikle karşı

çıktılar. Bu bir seneden fazla süren çekişmenin ardından, Nedao (Slavca Nedava) nehri boylarında gerçekleşen savaş neticesinde Ellak helak oldu ve Hunların çoğu ise geriye doğuya çekilmeye başladı.

Kanatımızca Hunların Kırım yarımadasına yerleşmesinin ikinci dalgası bu Nedava olaylarından sonra gerçekleşmiştir. Bu düşüncüyü ispatlayan Prokopius'un bildirdiğine göre, Atilla'nın vefatından sonra, oğullarından birisi olan Utigur kendi adamlarıyla Hunları tekrar Azak denizi kıyılarına getirdi ve bu sırada Kırım yarımadasının kuzeydeki karadan girişi olan Perekop (Or) berzahında Avrupa'dan Kırım'a dönen Hunlar Kırım yarımadasından gelen Tetraksit Gotları ile karşı karşıya geldiler ve Tetraksit Gotlarıyla ittifak sözleşmesini kabul ettiler. Bu olaydan sonra Kırım'ı terk eden Tetraksit Gotlar Azak'ın doğu kıyılarına yerleşiyorlar. Prokopius bu olayı Alman asıllı olan Vandalların Libya'ya (429 senesi) ve yine Alman Vizigotların İspanya'ya yerleşmelerinden sonraya tarihlendirir (Prokopiy 1950: 385-388). Ama zamanımız araştırmacılarının çoğu kendi çalışmalarında, Utigur yönetimindeki Hunların Tetraksit Gotlarla Perekop berzahında karşılaşmalarının Atilla'nın ölümünden ve devletin dağılmasından sonra olduğunu savunurlar (Artamonov 1962: 86; Vasilyev 1921: 68, 69; Kulakovskiy 1914: 55; Yakobson 1964: 9).

Kırım yarımadasında Hunlar Kırım bozkırlarının ve güney sahilinin en iyi ve verimli topraklarını zaptettiler. Sovyet tarihçisi T. N. Visotskaya'nın yazdıklarına göre, Hunların baskılarından dolayı Kırım'daki Geç İskit devletinin ahalisinin torunları (İskitler ve Sarmatlar) 4-5. yy'da yarımadanın dağlık bölgelerine sığındılar (Visotskaya 1972: 192). Rus-Sovyet arkeoloğu E. V. Veymar'nın bildirdiğine göre, Kırım'ın İskit-Sarmatları Hunların uyguladığı baskılardan dolayı yarımada Bulganak, Alma ve Kaça Nehirleri boylarındaki eski yerleşim yerlerinden Kırım dağlarının birinci ve ikinci sıraları arasına sığınmak zorunda kaldılar (Veymar 1980: 26). Kırım yarımadasında kalan Got kalıntılarını, Sovyet tarihçisi A. L. Yakobson'nun ifadelerine göre, Hunlar, Kırım dağlarının güneybatı bölgelerine kovaladılar (Yakobson 1964: 9).

Kırım yarımadasında Hun egemenliğinin sürme devri, Avrupa'nın başka bölgelerine baktığımız zaman, bizim kanaatimizce dönem olarak daha uzundur. 370'lerin başlarından 6. yy'nın ikinci yarısına kadar devam ettiğini düşünmekteyiz. Misal için, 463 senesinde İdil boylarındaki Hunların güçleri, doğudan buralara göç eden başka bir Türk topluluğunu temsil eden Saragurların ordusu tarafından yenilmiştir (Gumilëv 1960).

Kırım toprağından bulunan Hunlardan kalma maddi-özdeklik kültürü temsil eden eserlerin miktarının çok fazla olmayışının sebeplerinden birincisi, Kırım yarımadasında yaşayan Hunların varlığının toplamda çok uzun sürmemesidir. İkincisi ise, Hunların defin olunduğı kabirlerin çoğunun bozuk ve dağınık halde bulunmalarıdır. Hunların kendi şehirleri olmadığı için, toplu şekilde gömüldükleri büyük mezarlıkları da olmamıştır; gömütlerin üzerinde yapılan toprak obalamaların (kurganların) birbirlerinden çok büyük mesafelerde teker teker ve çok küçük yapılması sebebiyle dışardan çok zor görünmelerini ve araştırmalar esnasında çok zor bulunmalarını da bahsettiğimiz sebeplerin arasına katabiliriz. Bunlardan dolayı, Hunların defin oldukları yerlerin araştırması planlanmış şekilde yapılamadığından, onlara ait olan gömütler daha çok tesadüfen ve arkeoloji uzmanı olmayan kimselerce bulunmaktadır ve mütehassıslar tarafından araştırılmamaktadır. Üçüncüsü, Hunların ölenleri yakmalarıdır. İnançlarına göre, ölenlerin canları ve ruhları ateş ile birlikte gökyüzüne daha çabuk ulaşabiliyordu. Bizim düşüncemize göre, bu adet daha sonradan Hunların arasına Avrupa'da German asıllı kavimlerden yayılmıştır. Ölenler naaşlarıyla birlikte ateşe defin olduğunda kılıcını, yayını, sadığını ve hatta hizmetçilerini yanında bırakıyorlardı.

Kırım'da Hunların devrine ait gömüt sayısı bahsettiğimiz sorunlardan dolayı maalesef çok fazla değildir ama yarımadanın aşağı yukarı tüm bozkır ve bazı güney bölgelerini kapsamaktadır. Gömütler Kırım'ın doğusunda Kerç yarımadasında, Azak Denizi'ni Karadeniz ile birleştiren Kerç Boğazı'nın kıyısına yakın bulunan Marfovka'da (Marti 1926: 48), yarımadanın merkezinde bulunan Krasnogvardeyskiy (Kurman Kemelçi) rayonunun Eski Kalinin adındaki sovhozunda (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 186), kuzeydoğudaki Nijnegorskiy rayonunun İzobilnoye köyünde (Yurochkin 1991: 16), batı kıyısındaki Belaus'da (Belavuz) (Dashevskaya 1969: 52), yine Kırım'ın ortalarında bulunan Eski Oktyabrskiy rayonunun Çıkarenko (Yeni Kıpçak) köyünde (Baranov 1973: 243), güneydoğusunda, Feodosiya (Kefe) şehri civarındaki Köklük Dağı eteğinde (Werner 1959: 195) bulunmuştur. Seneler sonra, aynı yerde uzmanların Hunlara ait olduğunu tespit ettiği 'polikrom' üslubu taşıyan iki gömüt daha bulunmuştur (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195; Zasetskaya 1968: 64). Bunun haricinde, Kırım'ın güney sahilindeki Kersones'de (eski Kersones'in kalıntıları bugünkü Sevastopol şehri sahasında bulunmaktadır) ve doğu kıyısındaki Bosphorus (şimdiki Kerç) topraklarında Hun devrine ait göçebe gömütleri ve İskitlerin Kırım'daki başkentleri olan Neapolis (şimdi Simferopol) arazisinde de Hunlara ait tunç bir kazan bulunmuştur (Aybabin 1993: 388). Araştırmacıların çoğu bahsettiğimiz

gömütlerin Hunlara ait olduğunu düşünür (Dashevskaya 1969: 61; Baranov 1973: 245; Zasetskaya 1968: 45-47; Zasetskaya 1978: 53-70; Ambroz 1971: 115; Ambroz 1984: 21-22; Aybabin 1987: 193, 194; Aybabin 1990: 67, 68; Kazanski 1989-1990: 745, 748).

1925-1926 senelerinde Kırım'ın doğusunda Kerç yarımadasında yer alan Marfovka köyü civarında bulunan topraktan yapma kurgan (oba) içerisinde, Hunlara ait taç levhalarla birlikte kafası batı tarafına çevrilmiş halde yatırılmış bir insan iskeleti, kafatasının arkasında altın detaylarıyla kombine şekilde yapılmış diadem (kadın tacı) ve mavi damlalar ile süslenmiş camdan yapılmış bardak ve iskeletin ayakları yanında plaka çerçeveli orta boyutlarda altın toka ve bronzdan yapılmış ayna parçaları bulunmuştur (Kulakovskiy 1914: 45, 46; Sorokina 1971: 90). Kabirden çıkarılan topraktan altlarında silindirik borucuklarla lehimlenmiş altın kakmalı şamiz salkım küpeleri, almandin ile süslenmiş kılıç üstlüğü, kırmızı akikler ile süslenmiş dört köşeli safiha levha, safiha levhaların fragmanları, iki tane kırmızı akik ile süslenmiş kemer ucu, safiha levhalı çerçeveli toka, on sekiz tane ince, dört köşeli ve oval şekilde yapılmış olan plakalar çıkarılmıştır (Zasetskaya 1968: 46, 47; Ambroz 1984: 1-8; Aybabin 1987: 10-12).

1957 senesinde Feodosiya (Kefe) civarındaki Köklük bayırı eteğindeki toprak kurganda bulunmuş Hunlara ait gömütten iki tane trapezus şeklinde yapılmış altın at koşumunun salkımı, üç tane haç şeklinde ve iki tane dört köşeli at takımın kemer plakaları ve kemer ucu çıkarılmıştır (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195).

Kırım yarımadasının merkezindeki Kalinin sovhozunun tarlasındaki kurganda Hunlara ait bir bozulmuş gömüt bulunmuştur. Gömütten insan kafatası parçaları ve bir kaç tane at dişi, altın pulu süslemeli at eğeri ucu kaplamasının fragmanları, dokuz tane dört köşe, bir tane haç ve iki tane üç yuvarlak şeklinde kesilmiş at takımın kemer kaplamaları, iki tane trapezus şeklinde yapılmış süs, iki tane içi boş altın borudan yapılmış gerdanlık parçası, plaka, üç tane kemer ucu, kılıç kını kaplamanın detayları, kehribardan yapılmış kılıç sapı ucu, bir çalımlı ve iki çalımlı demir kılıç parçaları, romb şeklinde yapılmış üç kanatlı ok uçları, kesitli çok yüzlü çerçeveli bronzdan yapılmış toka, iki tane yuvarlak toka ve yarım küre şeklinde dökülen kazan çıkmıştır (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 189-194).

Hunlara ait bir gömüt de Kırım'ın kuzeydoğusunda Izobilnoye köyü civarındaki kurganın üst obalamasında bulunmuştur. Kabrin dibinde insan kafatası ile doğu tarafına doğru elleri ve ayakları gövde boyu düz uzatılmış şekilde mürահık iskeleti bulunmaktaydı. Gömütte boyun kemikleri üzerinde pembe renk pastadan yapılmış

boncuklar, sol omuzun yanında bronzdan yapılmış ayna fragmanları ve demirden yapılmış bıçak, göğüs kafesinin sağ tarafında çok paslanmış pembe renkte cam taşlar ile süslenmiş bronz madalyon, leğen kemiklerinde 4. yy'ın ikinci yarısı - 5 yy'a ait yuvarlak gümüş toka (Aybabin 1990: 28), bronzdan toka, bronzdan salkım ile yüzük, leğen kemiklerinin solunda pullu süs ile süslenmiş altı tane delikli altın yapraktan yapılma trapezus şeklinde levha, ayak tabanları yanında hayvan kemikleri vardı (Yurochkin 1991: 16, 17).

Kırım yarımadasının merkez noktasında bulunan Çıkarenko köyü civarındaki taş ocağında çalışmalar sırasında Hunlara ait bir gömüt toprak üzerinde dağıtılmış insan kemikleri yanında bulunmuştur. Gömütte iki altın toka, dört köşe toka yüzü, iki tane düz ve iki tane kakmalı kemer ucu, demir kama kırıntıları, tek saplı beyaz balçıktan dönen çömlek tezgâhında yapılmış, pembe renk cila ile cilalanmış bir testi, kahverengi kırmızı balçıktan yapılmış amfora, demir balta kırıntısı (Baranov 1973: 243-244), armut şeklinde yapılmış açık yeşil renk cam testi çıkarılmıştır (Baranov 1973: 245).

Kırım'ın batısındaki Tarhankut yarımadasında Belyaus (Belavuz) kadim şehrinin harabelerinin yeraltı makberesinin dibinde kazılmış olan bir kabrin içinde gömülü, göçebe mongoloid tipli bir erkek çocuğun iskeleti, kafatası kuzey tarafına doğru uzatılmış şekilde bulunmuştur. Ayak ve el kemikleri gövde boyu düz şekilde uzatılmış, sol şakak kemiği yanında altın sırğa küpesi, kuyruk sokumu kemiğinde dört köşe yüzlü masif gümüş kemer tokası, sağ diz kapağının yanında at figürünün altın kaplaması, sol diz kapağı yanında masif kemer tokası ve demir kemer tokası, sağ incik kemiği üzerinde iki tane gümüş çivi, sol taban yanında gümüş toka ve demir ok ucu, kabrin güneybatı köşesinde sağ taban ve sağ kalça kemiklerinin yanında iki tane demir ve bir tane bronz levhadan yapılma at takımı çangı, altın kaplamalı gümüş toka yüzü, gümüş çivi, iki tane gümüş tokası, gümüş kemer ucu, dört tane gümüş at takımı tokası, altın folyo ile kaplanmış iki tane gümüş kemer ucu ve demir gem çıkmıştır (Dashevskiy 1969: 52-60).

Yukarıda kaydedilmiş Hunlara ait olan gömütlerin içerisinden bulunmuş avadanlıklar IV. yüzyılının sonu (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195-196) veya V. yüzyılının başı (Dashevskiy 1969: 60), veya V. yüzyıl ile tarihlendirilmiştir (Baranov 1973: 245) ve bu gömütlerin hronolojik tarihlemeleri Roma ve Bizans müelliflerin yazılarında Hunların Kuzey Karadeniz kıyılarında yerleşme tarihleri hakkında kayıtları ile denk gelmektedir (Ammian Marcelin 1906-1908: 236-243; Pavel Oroziy 1948; Ermiy Sozomen 1948: 306-307; Zosim 1948: 283; Prokopi

1950; Blavatskiy 1985: 7-10; Iordan 1960: 123-127; Prisk Paniyskiy 1948: 675—698).

Beşinci yüzyılında Kuzey Karadeniz bozkırlarında göçebe hayatlarını sürdüren Hunların ittifakına ait olan Türk kavimlerin isimlerini, V yüzyılının Roma imparatorluğunun tarihçisi olan Priskus kendi yazılarında Akatsırlar diye adlandırmıştı (Prisk Paniyskiy 1948: 823). Bu sırada Bizanslı tarihçi Iordan VI yüzyılının ortalarında Hersones'nin civarlarındaki Kırım dağların eteglerinde o zamanlarda Altsiagırlar adlarıyla bilinen Gunnlara ait olan bir kabilenin kendi göçebe hayatını sürdürdüğünü kayıd etmekteydi (Iordan 1960: 72). Kayserili Prokopius yukarıda bahsedildiği gibi Tuna Nehri'nin orta boylarından Doğu'ya çekilen Gunnların Utrigurlar kabilesini Kırım yarımadasındaki Hersonesi'nin ve Bosporus'un aralarındaki çok geniş sahadaki topraklarda yerleşdiklerini kayıdetmişti (Prokopiy 1950: 286-287). VI yüzyılında milletlerin Büyük Göç dönemi yekünlenmişti. Eski Roma dağılmaktaydı ve yerine Yeni Roma - Konstantinopolisnin Bizans çağı yaklaşmaktaydı. Kırımdaki daha önce Hunların ellerinde kalan Bosporus devletleşmeside Bizanslıların himayesine geçmişti. Bizans kendisin olduğu gibi maddiy, dinniy ve kültürel gücüyle “barbarlar dünyasıyla” bağlarının pekitilmesinin arayışında bulunmaktaydı. Atta Bizans imparatoru Birinci İustinianus (527 - 565) döneminde Kırım'ın Keriç yarımadasın sahasında kendi göçebe hayatlarını sürdüren Hunların başı Grod Konstantinopolise giderek İustinianus tarafından bafiz olunmuştu. İmparatorndan çok sayıda hediye kabul ederek bizanslara kendi Hun ehalsinin arasında kristiyanlığını yaydırılmasını devam edeceğinden işandırıcı sözler vererek Grod Kırım'a dönmüştü. Amma Grod tarafından yapılan bu hareket Grodnun kavimin içerisinde iyi kabul edilmemişti. Hunlar kendilerine Grod tarafından eski dinlerini kristiyanlık dinine değiştirmelerinin teklifine kendi cevapların yerine Grodnun kafasını kesmişlerdi ve Grodnun ağabeyin Mugelin komutanlığının altında Keriç ve Taman (Kafkas tarafında) yarımadalarındaki tüm Bizanslara ait olan kalelerini dağıtmışlardı. Bu olaylardan sonra Gunnların takdirleri 570'inci senelerinde Kuzey Karadeniz kıyılarında peyda olan Türk asıllı Türkütler adlarıyla bilinen kavimlerin takdirleriyle bağlı olmuştu.

Hunların tarafından yaratılmış olan kültürleri ve sanatları, daha önceden Avrasya'nın ve Merkez Asya'nın geniş bozkırlarında gelişmiş olan İskitlerin (Sakların), Sarmatların, Alanların, Yüyeycilerin, Gotların kültürlerinin çizgilerini katılımı ile, ve kendilerin Çin imparatorluğunu Kuzey hudutlarındaki topraklarından ayrılıp gitirdiklerinden itibaren, kendi kültürünün temeline yüz

senelerce zaman alan Batı'ya doğru yolculukların devamında bu yolculuğu boyu Hunlara rast gelen çeşitli kavimlerin kültürlerinden Gunnların kültürlerine sınımsız olan çizgilerin zengilikleri o devrin şartlarında oluşmuş yeni bir Hunlar adıyla kendilerini tanıtan göçebe halkının maneviyat ve ruhiyat inkisafının neticesidir.

Hunlar devletinin kendi inkişafının zirve noktasına ulaştığı zaman devamında, tüm Hunlara ait olan coğrafyasında demir üretimi, dokumacılık ve primitif şekilde yapılmış olan dokuma tezgâhları, ağacın işlenilmesi, çölmekçilik, Hunlara has olan polikrom üslubunda kuyumculuk gibi ve başka uerlerin yayılımının gelişimi yaşanmaktaydı. Yünden kumaş dokuma imalatı kendilerine ait idi, ipek kumaşları ise Çin'den ithal ediliyordu. Hunların devamlı kaldıkları yerlerde tahkim edilmiş kasabalar inşaat edilmeye başlanmıştı. Bunları ispat eden Roma tarihçisi Priskus Attila'nın Panonya'daki karargâhın yeri olduğu koşunu ziyaret ettiğinde Hunların hükümdarı, onun yakınları, komutanları fevkulade güzel işlenilmiş, rendelenmiş ve desenli oymalar ile bezetlenmiş olan ahşap evlerde yaşadıklarından ve Attila'nın eşi Kreka'nın yuvarlak (otag) şeklinde inşaat edilmiş olan evin döşemesinde (aynı yuvarlak rendelenmiş tomruklardan yapılmış olan evlerini Hakas Türkleri (Soyonlar) hala kullanmaktadırlar - İ. Z.) desenli keçe halıların kullanıldığından bahs etmektedir. Aynı muellif Hunlarda gelişmiş olan ağız yaratıcılığı gibi, şiir ve şarkı okuma sanatlarından bildirmektedir. Misal için kendi karargâhına dönen Attila'yı, karargâhın girişin önündeki meydanında birkaç tane sıra oluşturan, çok sayıda, uzun beyaz elbiselere giyinmiş olan ve çok uzun beyaz baş örtüler ile örtülenmiş olan kızlar "İskit" (Hun) şarkılarını söyleyerek karşıladıklarından ve elçilerin saatlerine verildiği akşam yemeğinden sonra Gunnların şairleri şiir, şarkıcıları şarkı okuduklarından zikretmekteydi.

Hunların taşlar üzerinde bıraktıkları resim ve petroglifler arasında en fazla oküz, karaca ve akkuu resimleri rastlanmaktadır. Oküz - gücü ve iktidarı, karaca - kutluğu ve refahı, akkuu ise ev ocağın korucusunun simgelerini taşımaktaydılar. Bu sırada Hunların bezeklik - ameliy sanatının müstesna bir eseri olarak birinci yüzyılığın ait olan Moğolistan'ın Noin - VI arkeolojik kazılarında bulunmuş olan keçe halinin fragmanini nitelendirebiliriz. Halinin üzerinde büyük ustalık ile aplikasyon tarzında iki karacanın aralarındaki mücadelelerinden bir sahne görüntüsü nakışlanmıştır.

Hunların devrine ait olan süs mamüllerin buluntularını, esasta polikrom tarzında üretilmiş olan altın, gümüş, altın kaplamalı gümüş bezeklerini akik, kırmızı akik, yakut, almandin gibi değerli taşlar ile ve çeşitli renklerde cam parcaları ile

süslendirme usulünü sanat tarihçileri Hunların kültürleri ile bağlamaktadırlar. Priskus'un ifadelerinden başlayarak - "Nibelunglar hakkında şarkı" adlı efsanedeki bildirgelere varıncaya kadar tarihten gelen bilgilerde Hunların tarafından kullanıldığı kıymetli giysiler ve süs cevherleri hakkında muhakkak söz yürütülmektedir. Hunlar kendi yerel kuyumcuların ürettiği süsleme eşyaları ile birlikte Sasanilerin İranı'ndan, Orta Asya'dan, Çin'den ve Bizans'tan istisal edilmiş kuyumculukta kullanılan alet ve eşyalarını kullanmışlardır. Hunların elbise ve giysi süsleme üslubünü ilk önceden altından, gümüşden, altınkaplamalı gümüşden yapılmış levhaların, çeşitli tokaların, tutturmalıkların, dögmelerin, kopçaların, çengelli ignelerin, çivilerin kullanımı nitelendirmektedir.

Normalde Hunların giyim ve kuşanma üslubun şıklığını ve debdebelliğini vurgulayan üslup Hunların kullandığı elbiselerini, eyerlerini, at takılarını, savutlarını, silahlarını, gerdanlıklarını, kadınların ve hükümdarların diademalarını (taclarını) süslenmesi için çeşitli kalınlığında ve büyüklüğünde altın, altın kaplama gümüş, gümüş ve bronz (tunc) levhaların kullanımın üslubüdür. Düz sahik, altın, altın kaplamalı gümüş ve gümüş levhaların üzerinde tek taraf basmalı olan, esasta balık ve kuş motifleribalıkpulları ve kuştüyleri formlarındaki çeşitli renkte değerli taşlardan yapılmış olan bezeklemeler: dörtköşe ve yuvarlak şeklinde, ama her zaman lokmalar formunda bahsettiğimiz gibi renkli taşlar ve renkli cam parçaları ile bezetilmiş olan at takıların tokaları aynı süsleme üslubu grubuna girmektedirler. Taşların bahsettiğimiz değerli metallerden yapılmış olan levhalara oturtmaları iki tarzda yapılmaktaydı: Birincisinde taşlar daha önce oyma ve delinme sureti ile hazırlanmış olan biri birinden apayrı yerlerde olduğu yuvacıklara oturtuluyordu. İkincisinde levhanın üzerine tutturulmuş dört köşe şekline getirilmiş olan tel ile ayrılmış bölmelere oturtuluyordu ve bu tarzın isimi sanat tarihçileri tarafından bölmeli tarz olarak adlandırılmıştı. Bahsettiğimiz kakma işi tarzı Hunlara Batı'dan gelmediğini ve bu işini tam tersi olduğu gibi, bu tarzın üslupların çeşitliğini Avrupa'ya Hunlar tarafından Doğu'dan (Çin, Orta Asya ve Irandan) getirildiğinin altını çizebiliriz (Yurochkin 1993: 249; Zasetksaya 1975: 75, 88).

Hunların devrinin kültürünü nitelendiren daha bir eser vardır. O eser Hunların meşhur olan bronz madenden yapılan kazanlarıdır. Belli bir sayıda asker birliklerini ve büyük toylara (düğünlere) katılan insanların sıcak yemek ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan çok kapsamlı büyük bronz kazanların kesik mahrut şeklinde, içerisinden boş olan tek ayak üzerinde konulan oval formunda yapılmış olan kazanların ağız kenarların birbirine karşı olan taraflarda, iki tane yarı yuvarlak oyma ve döküm kabartma ile bezelenmiş olan sap (kol) takılıyordu.

Hunların devirlerine ait olan seramik eşyaların çeşiti de bayağı tarz çeşidini kapsamaktaydı. Bunların arasında yerel kavanoz formdaki savutların yanında amfora şeklinde saplı testiler, ağaçtan yapılmış olan yarisferik formdaki çanakların seramikten taklitleri ve gümüşleme edilen savutları yer alıyordu.

Hunların esasta geometrik şeklinde desenlerini taşıyan ornamentleri de çok çeşitli ve çok zengin idiler. Bahsettiğimiz desenlerin arasında Hunların en sevdikleri motif birbirine paralel olan iki doğru çizgilerinin aralarında zikzak şeklinde çizilmiş olan ana hatı bir ırmagın akışıdır (Bernshtam 1951: 256), bizim düşüncemize göre Hunların inanç felsefelerinde - insan hayatın akışını simgelemektedir. Hunların hükümdarlarının karargâhlarının yerleştiği yer olan Tuna Nehri'nin orta boylarındaki ülkelerin kuyumcuları Hunların devletinin üst kademe ahalisinin siparişlerini halederek 11 - 12 santim uzunluğuna kadar gelen altın ile kaplanmış, kırmızı akikler ve yakutlar ile bezeklenmiş massiv iki tane levhadan ibaret blüz fibularını üretmekteydiler (Bogdanova 1989: 76 - 91). Hunların üst düzeyin kullandığı fibulaların, eski fibulalara göre proporsiyonlarının da değiştiklerini kaydedebiliriz, çünkü eskilerine göre romb şeklindeki fibuların levhaları daha çok uzunlaştırılmışlardı. Bahsettiğimiz fibulalar Kırım'da Hunların devirlerine ait olan Bosporus - Keiriç yeraltı makberelerinde bulunmuşlardı (Ambroz 1994: 44). Aynı şehirde Hunların devirlerine ait olan başka bir yeraltı makberesinde bulunmuş olan gömütten IV. yüz yılının sonu - beşinci yüz yılının ilk yarısına ait olan Hunlara has olan polikrom tarzında yapılmış olan bezeklemeler ile birlikte Hunların dönemin tipik süs eşyası sayılan çiftlevhalı gümüş fibulalar ile birlikte bronzdan 2, 0 - 2, 3 santim diametrinde üçü çökyüzlü dökme küpeler bulunmuştu (Zasetskaya MAIET 1994: 428).

Kuzey Karadeniz ve Kırım bozkırlarında bulunmuş olan arkeolojik eserlerin hronolojik zamanlama - tarifleme metodu Rus arkeologu I. P. Zasetskaya aittir (Zasetskaya 1994: 111- 131). Kendi metodunu arkeolojik pratiğinde kullanarak Zasetskaya o dönemde kullanılan diademalar (taclar), koltlar (gerdan takıları), kulonlar (ferrahiler) sadece Hunların devletin göçebe Türk uyruklu etnik birleşimlerine ait olduklarını ispat edebilmişti (47, Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец 4 - 5 вв. н. э.), s. 50- 75). V. yüz yılının ilk yarısının son senelerinde, Ağustos böceği sıfatı şeklinde tutturmalıklar Hunların ittifakına giren tüm göçebe halklar arasında yayınlanmıştı (Hayredinova 2002: 60).

Kırım'ın kuzey sınırlarında yerleşen Novo - Filippovka köyünde bulunmuş olan Hunların devrine ait olan bir bakırcı ustasının gömütünün olduğu yeri muhtemelen

Hunların kuyumculuk ve bakırcılık merkezlerinden birisini aynı yerde yerleştiğini tespit edildiğini düşünebiliniceğini kaydedebiliriz. Gömütten çıkarılan buluntuların arasında bakır külçeleri, kesik bakır parçaları, dövülmüş bakır tedarikleri, döküm için ırıtılmeye hazırlanmış olan bakır savut fragmanları, demircilik aletleri, kazan yapımı için demirden yapılmış olan saplar, bakır yongaları, demircilik borusu, taştan yapılmış olan örs, ok ve ayna gibi arkeolojik eserler keşfedilmişti (Mihaylov 1977: 74-81).

1930 yıllarında aynı bölgeye ait olan Kızılyar hendeğinde bulunmuş olan yarısı bozulmuş halde saklanabilmiş Hunların devrine ait olan bir gömütün içerisinde yirmi tane büyük kolemdaki kehrebardan boncuk, haç şeklinde yapılmış olan ve üzerinde çok sayıda akik ve yakut taşları ile bezelenmiş olan masif altın yüzük, boz renkte boğazı oyma desen ile süslenmiş olan seramik savut parçaları keşfedilmişti (Mihaylov 1977: 79). Aynı hendeğe 1948 senesinde sürdürülmüş olan inşaat işlerin devamında keşfedilmiş olan gömütün içerisinden altın tac (diadema), otuz üç tane elbise üzerine dikilen altın plak, eyer kaşı, perçinleşmiş bakır kazanı, at takısı, ayna, dizgin detayları ve üçyüzlü ok ucu bulunmuştu (Peshanov 1961: 58). Hunlara ait olduğu bezekleme için kullanılan levha ve plak süslenmelerinde Hun ustaların zerre (zern) ve kuyüm (skan) dekorun tekniğinin imitasyonu için yapılmış olan kalıpların kullanımında yaygın olduğunu kaydedebiliriz (Aybabın 1990: 58).

Kırım yarımadasında yerleşmiş olan Hunlar ayakkabıların ayakların üzerinde pekitilmesi için kullandıkları gümüşten ve bronzdan yapılmış olan kemer tokalarını ve kemer uclarını ayakkabılarının bezeklemesi içinde kullanıyorlardı (Hayredinova 2003: 134,135). 463 senesinde İdil boylarındaki yerleşen Hunların Doğu'dan gelen Saragurlara karşı yapılan savaş neticesinde mağlubiyete uğradıkları sonrasından itibaren Orta Asya'dan ve Güney Sibiriya'dan hareket eden Türk asıllı olan Ogur, On Ogur ve Sarı Ogur Türk boyları Cayık (Ural) ve İdil (Volga) nehirlerini aşarak Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Azakdeniz ve Kırım bozkırlarında Hunların hakimiyetlerine son vererek, Hunların ittifakından kopan etnik kalıntıları olan Türk asıllı kavimleri olan Kutrigurlar, Utigurlar, Alkatsirler ve Altsagirler ile birleşeyerek Bulgar (Protobulgar) üst kimliğinin altında yeni bir etnik birleşmesinin sürecini yaşayarak tarihte Bulgar ismiyle tanılan bir Türk topluluğunu oluşturdular (Karatay 2003: 25). Kırım yarımadasında Türk tarihini, Türk kültürünü, Türk sanatını kurucuları ve esascıları olan Hunların isimleri belki de Kırım dağların Güneyinde Rıbaçye kasabasının (bu kasabanın eski Türk adı Tuvak olarak bilinmektedir) civarlarında yerleşmiş olan Hun adındaki gölün isminde yansıramaktadır.

Kaynaklar

Altheim, F., *Geshichte der Hunnen*, Berlin 1959.

Ambroz, A. K., “Problemy rannesrednevekovoy hronologiyi Vostochnoy Yevropy”, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 1971.

Ambroz, A. K., “Vostochnoyevropeyskiye I sredneaziatskiye stepi 5 - pervoy poloviny 7 vv.”, *Arheologiya SSSR. Step'i Yevraziyi v epohu srednevekov'ya*, Moskva 1984.

Ambroz, A. K., “Yugozapadnyy Krym. Mogilniki 4–7 vv.”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 4, Simferopol 1994.

Ammian Marcelin, *Istoriya*, çev. Yu. Kulakovskiy - A. Soni, Vypusk 1–3, Kiyev 1906-1908.

Artamonov, M. I., *Istoriya hazar*, Leningrad 1962.

Aybabin, A. I., “Etnicheskaya prinadlezhnosty mogilnikov Kryma 4 - pervoy poloviny 7 vv. n.e.”, *Materialy k etnicheskoy istoriyi Kryma: Naukova dumka*, 1987.

Aybabin, A. I., “Hronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 1, Simferopol 1990.

Aybabin, A. I., “Pogrebeniya kochevnicheskoy znati v Krymu konca 4 - 6 vv.”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 3, Simferopol 1993.

Baranov, I. A., “Pogrebeniye 5 v. n. e. v Severo-Vostochnom Krymu”, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 1973.

Bernshtam, A. N., *Ocherk istoriyi gunnov*, Leningrad 1951.

Blavatskiy, V. D., *Antichnaya arheologiya i istoriya*, Moskva 1985.

Bogdanova, N. A., “Mogilnik pervykh vekov nashey ery u s. Zavetnoye”, *Arheologicheskiye issledovaniya na yuge Vostochnoy Yevropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya (GIM)*, Moskva 1989.

Dashevskaya, O. D., “Pogrebeniye gunnskogo vremeni v Chernomorskom rayone Kryma”, *MIA*, sayı 169 (1969).

Ermiy Sozomen, “Tserkovnaya istoriya”, çev. V. V. Latyshev, *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*, Sayı 4 (1948).

«Europe: The Origins of the Huns», on *The History Files*, based on conversations with Kemal Cemal, Turkey, 2002.

Gaydukevich, V. F., *Bosporskoye carstvo*, Moskva - Leningrad 1949.

Gumilëv, L. N., *Hunnu. Sredinnaya Aziya i drevniye vremena*, Moskva 1960.

Gumilëv, L. N., "Ot Rusi do Rossiya. Chasty pervaya. Kiyevskaya derzhava", *Slavyane i ih sosedi. Hunni i gunni*, Moskva 2003.

Hayredinova, E. A., "Zhenskiy kostum varvarov Yugo - Zapadnogo Kryma v 5 - pervoy polovine 6 vv.", *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 9, Simferopol 2002.

Hayredinova, E. A., "Obuvnyye nabory 5 - 7 vv. iz Yugo - Zapadnogo Kryma", *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 10, Simferopol 2003.

Iordan, *O proishozhdeniyi i deyanii gotov. "Getika"*, çev. Ye. Ch. Skrzhinskaya, Moskva 1960.

Istoriya SSSR s drevneyshih vremen do nashih dney, Seriya 1, Tom 01, Moskva 1966.

Karatay, O., "Kafkasya Bulgarlari Tarihi", *Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum, Kültür*, Ankara 2003, s. 18-45.

Kazanski, M., "Huns", *Encyclopedia Universales*, Paris 1989-1990.

Kulakovskiy, Yu., *Alany po svedeniyam klassicheskikh i vizantiyskikh pisateley*, Kiyev 1899.

Kulakovskiy, Yu., *Proshloye Tavridy*, Kiyev 1914.

Martı, Yu. Yu., *Sto let Kerchenskogo muzeya*, Kerch 1926.

Mihaylov, B. D., "Pohonannya midnyka gunskogo chasu v Pivnichnomu Priazov'ı", *Arheologiya*, Vypusk 24, Kiyiv 1977, s. 74-82.

Pritsak, O., "Hun. Der Volksname Hsinngnu", *Caj. Bd. V*, №1. 1960.

Otto Maenchen - Helfen, *Language of Huns. Studies in Their History and Culture*. University of California Press. 1973.

Pavel Oroziy. *Istoriya protiv yazychnikov 7 knig*. Perevod G. Zorgenfrey. // *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*. - 1948. - № 4.

Peshanov V. F. *Melitopolskaya diadema*. // *Kratkiye soobscheniya Instituta arheologiyi Akademiyi nauk Ukrayinskoy SSR (KSIA AN Ukrainskoy SSR)*: Kiyev. - 1961. Vypusk 11. - s. 70 - 74.

Peter Heather «The Huns and the End of Roman Empire in Western Europe», *The English Historical Review*, Vol. 110. № 435. February 1995, p. 5.

Prisk Paniyskiy. Gotskaya istoriya. Perevod V.V. Latysheva. // *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*. - 1948. - № 4. 675-698.

Prokopiyy. “Istoriya voyn rimlyan s persami”, perevod S. Yu. Destunisa. // *Zapiski istoriko-filologicheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Chast 1, 1876. - s. 31.

Prokopiyy iz Kesariyi. Voyna s gotami. / Perevod S. P. Kondratyeva, kommentariyi Z. V. Udalcovoy. - Moskva, 1950. - 516 s.

Shelov D. B. Volgo - Donskiye step' v gunnskoye vremya // *Voprosy drevney i srednevekovoy arheolodiyi Vostochnoy Yevropy*. - Moskva: Nauka, 1978. - s. 81-88.

Sir H. H. Howorth, history of the Mongols (1876-1880); 6 th Congress of Orientalistes, Leiden, 1883 (Actes, partiv. pp. 177-195); de Guignes, *Histoire generale, des Huns, Des Turcs, des Mongoles, et des autres Tartares occidentan'u* (1756-1758).

Sorokina N. P. O steklyannyh sosudah s kaplyami sinego stekla iz Prichernomorya. // *Sovetskaya Arheologiya*. - 1971. - № 4.

Vasilyev A. A. Goty v Krymu. // *IRAIMK*. - Petrograd, 1921. - 1 ch. 1. - s. 1 - 80.

Veymarn E. V. Ot kogo mogli zaschischaty gotov v Krymu “dlinnyye steny” Prokopiya. // *Antichniye tradiciyi, I vizantiyskiye realiyi*. - Sverdlovsk, 1980. - s. 19-33.

Vlasov V. L. Gunny. Drevneye zoloto Kryma. *Arheologiya, Istoriya, Etnografiya*. Simferopol. 2008.

Vysotskaya T. N. Pozdniye skify v Yugo - Zapadnom Krymu. - Kiyev: Naukova dumka. 1972. - 192 s.

Vysotskaya T. N. Cherepanova E.N. Nahodki iz pogrebeniy 4-5 vv. V Krymu. // *Sovetskaya Arheologiya*. - 1966. - № 3.

Werner I / *Beitrage zur Archaeologie des Attila-reiches*. - MUnhen, 1959.

Yakobson A. L. *Srednevekovyy Krym*. - Moskva - Leningrad, 1964. - 232 s.

Yurochkin V. Yu. Pogrebeniye kochevnika gunnskogo vremeni u s. Izobilnoye v

Krymu. // Tezisy dokladov nauchnoy konferenciyyi "Problemy istoriyyi Kryma". - Simferopol, 1991. - vypusk 2.

Yurochkin V. Yu. Pogrebeniye kochevnika gunnskogo vremeni v kurgane u sela Izobilnogo v Krymu. // Materialy po arheologiyi, istoriyyi i etnografiyyi Tavriyyi MAIET. - Vypusk 3. - Simferopol. - 1993. - 432 s.

Zasetskaya I. P. Datirovka I proishozhdeniye palcatykh fibul Bosporskogo nekropolya rannesrednevekovogo perioda. // Materialy po arheologiyi, istoriyyi i etnografiyyi Tavriyyi MAIET. - Vypusk 4, Simferopol. - 1994. - s. 592.

Zasetskaya I. P. Kultura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epohu (konets 4 - v vv/ n. e.): Sankt-Peterburg. - 1994.

Zasetskaya I.P. O hronologiyi i kulturnoy prinadlezhnosti pamyatnikov Yuzhnorusskikh stepey i Kazahstana gunnskoy epohi. // Sovetskaya Arheologiya. - 1978. - № 1.

Zasetskaya I.P. Polihromniye izdeliya gunnskogo vremeni iz pogrebeniy Nizhnego Povolzhya. // ASGE. - 1968. - №10.

Zasetskaya I.P. Zolotyye ukrasheniya gunnskoy epohi. - Leningrad. - 1975. - 79 s.

Zosim. Novaya istoriya. Perevod V.V. Latysheva. // Vestnik drevney istoriyyi (VDI). - 1948. - № 4.

Hsiung-nu İmparatorluğunun Aktüel Meseleleri

Karjaubay Sartkojauli*

Hsiung-nu Araştırmaları, tarih ilminde sadece bir ülkenin sorunu değil, dünya meselesine dönüştü. Hsiung-nu, Avrasya kıtasında bundan 2200 yıl evvel kurulmuş göçebelerin ilk imparatorluğudur.

Sünnülere tabi olan o dönemdeki göçebeler: Türk, Moğol, Mançu - Tunguz dilli göçebeler 2000 yıl içerisinde büyümüş, gelişmiş ve çoğalarak 40'tan fazla millet ve ulusa bölünmüştür. Birinden biri uzaklaşmış, Çin, Rusya gibi büyük imparatorluklara yutulmuşlardır.

Orta Asya göçbelerinin kadim tarihi âlem tarihinin ayrılmaz bir büyük parçasıdır. Onların kültürünü, ekonomik yönetim sistemi, devleti tanıyıp bilme küresel bir öneme sahiptir. Onların tarihinin sorunları da mesele olarak küresel öneme sahiptir. O yüzden âlemdeki bilim adamları son iki asır boyunca araştırma içerisinde.

Bu araştırmaların başında Moğolistan, Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti'nin bilim adamları gelmektedir ve aktif bir şekilde araştırmaktadır. Adı geçen ülkelerin arkeolojik araştırmalarına, tarihi verilerine dayanarak Hsiung-nu tarihindeki bazı problemleri ele almayı uygun gördük.

Hsiung-nu İmparatorluğuna Kadarki Kabilelerine Dair Veriler

MÖ II-I binyıllık aralığında doğusu Kadirhan (Hyangan), batısı Don'a kadar, güneyi Pamir, Amuderya, Sırderya'ya kadar, kuzeyi Tuneli diye adlandırılan günümüzdeki Yakutya'ya kadarki Avrasya'nın büyük bölgesinde yüzlerce Saka (Skif) taifeleri yaşamışlar. Bu etnoslarla ilgili iki çeşit veri muhafaza edilmiştir. Onlar: tarihi veriler ve arkeolojik verilerdir.

Tarihi Veriler

a) *Yazısal veriler.* Avrasya bölgelerinin meskûnları Batı kaynaklarında *Skif (İç Oğuz), Sarmatlar, Kimmerler, tur, agafır, androfog, melanhlon, geleg, Massagetler, jirki, jssedon,*

* Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Türk ve Altay Araştırma Merkezi, Nursultan/KAZAKİSTAN, kharjaubay@mail.ru

arimaspi, tiraki, tabı, akadı, nebr vs. isimlerle kaydedilmiştir (Herodot, 1972. I, IV, VII bölümlerde).

- b) Çin eski verilerinde Xia (Hsia) (Hanedanı MÖ. 2205-1675 yy). dönemlerine, Shang (Hanedanı MÖ.1766-1325 yy.), Yin (MÖ. 1300-1075 yy) dönemlerinde Şün (güneş), Jun, Guj-pan (Bei-pan), Di (Ti), Yue-çiler adlarıyla, Chou'dan (MÖ. 1122-256 yy.), Han İmparatorluğu (MÖ 221-200 yy.) kadar Şün (sün), Hung-nu, Şan-yü, Hyen-yün, Dili, Dinglin, Gao-che (kao-che), Kang-kuo. Yue-çi, Ujsun gibi isimleri kaydederek tarihi verilerde bırakmıştır. (Sima Ts'ien Shih-chi.110. defter Hsiung-nu beyanı; Taskin V.S. Materyalı po istorii Hsiung-nu. M.,1968. s. 34-80).

Hsiung-nu ilgili asıl verileri Çin tarihçisi Sima Ts'ien, Ban Gu, Fan Ye eserlerinde muhafaza edilmiştir (Taskin V.S. 1968, 1973).

Arkeolojik Veriler

Arkeolojik kazı neticesinde bize ulaşan senkretik tarihi - kültürel miraslardır. Bu miraslar Avrasya bölgesinde yaşayan devirdeki kabileler ile konfederasyonların (Kabile Birliği) kültürel ayrıcalıklarını tespit etmeye yardımcı olur. Etnik ve dil özelliklerini tanımlayamaz. Tam tersine, Hsiung-nu İmparatorluğu kurulmadan evvelki Avrasya kıtasında yaşayan göçebelerin, daha net söylersek, kadim Saklar ile Hsiung-nu'lerin âlemi ile tanışmamıza imkân verecektir.

Geçmiş bir asrın içerisinde Hsiung-nu İmparatorluğunun bölgesinde yaklaşık 7000'den fazla mezarlar, 20 şehir, yüzlerce kayıta alınmıştır.

4 şehir, yaklaşık 700 kadar Hsiung-nu mezarları, yüzlerce petrogliflere arkeolojik araştırma yapılarak ilime dönüştürmüşlerdir (Eregzen G., 2011).

Hsiung-nu'lerin Soyağacı

Avrasya topraklarında MÖ I binyıllığın son döneminde hükmeden iki büyük kültür ortaya çıkmıştır. Onun biri Çin'ler, ikincisi göçebelere. Bu iki kültür bir kâğıdın iki tarafı gibi hiçbirini bir biri olmadan yaşaması mümkün değildi. Çinliler toprakla, tarımla uğraşarak yerleşik hayata devam ettiyse, göçebeler ise daha çok avcılık ve hayvancılıkla meşgul oldular.

Çiftçilik, avcılık ve hayvancılıkla her iki kültür bir birine destek olmakla beraber kendi arasında rekabet te üstündü. Bu rekabetin kökü, göçebeler âlemi ile yerleşik âlem arasındaki kültür, etnik gruplar, ekonomik ve yerleşim alanlarındaki ekolojik değişimin etkisi ile başlayan fenomendir.

Bu ekolojik değişimin sonuçları, rekabetin düşmanlığa ulaştırmıştır. Bir birine saldırarak, fethetme, saldırma, soyma gibi anarşik bir rejim yer alan dönem idi.

Bu hareketin çıkma nedeni, yaşama geleneği, yaşama düzeni, dünya görüşü iki ayrı kültür arasında yer almıştır. Ama iç koşullarında yukarıda bahsettiğimiz anarşik rejim tekrarlanıyordu.

Bahsettiğimiz iç savaşlar, münakaşalar ve tartışmalar halkların bir birine yaklaşması, birleşmesi, işbirliği kurması ve koordinasyon yoluyla güçlü bir devlet kurulması için bir ön şarttır.

Etnik gruplar arası savaş, çatışmalar, etnoların bireyselleşmesinin nihai hedefi olacaktır. Dış savaşlar ve çatışmalar, yurt içi rekabeti sakinleştirir ve dışarıdaki düşmanlara karşı birleşerek savaşmaya fırsat sağlar. MÖ II bin yıllığın başında yüzlerce aileye, topluluklara, taifelere, kabilelere, konfederasyonlara bölünmüş kavimler dış düşmandan korunmak amacıyla kendi arasında bir araya gelmeye başladılar.

Çin kaynaklarına göre I binyıllığın başında Gui-pan, Bey-pan, Sün-yü, Hyen-yün, Sünnü, Di, Beidi, Cidi (kırmızı Di'ler), Chandi (kuzey Di'ler), Dili, Dingling, Ti, Dunhu, Uysin ve çeşitli taifeleri birleştirerek "Jun'lar" diyen isimle Çin verilerinde kaydedilmiştir.

Sarı Irmak'ın (Huang Irmağı) kuzey, doğu kuzeyinde yaşayan göçbeleri Çin kaynaklarında Güan Jun (börü Jun), dağlı Jun ve Myan-di, Man-cu, Huan, H'yenyün, Dili, Hu, Luhun, Lovlan, Lin-hu, diye adlandırılan sekiz kuvvetli Jun taifeleri veya küçük bir millet olduğuna dair Sima Ts'ien eserlerinde muhafaza edilmiştir. (Sima Ts'ien. 110. Si-ci).

Çin'in Hsia devrinden kadim Jutsu devrinde Şün-juj; Shang zamanında Gui-pan; Yin, Chou devrinde Kün-i, Şien-ban, Gui-pan, Şün-yuy; Jun, Di, Chun-ch iu, (İlkbahar ve Sonbahar) devrinde Hu, Di, Jun, Chan-Kuo (savaş sever) devirlerinde hanlıklar kurarak birleşmiş (Sima Ts'ien. 110. Sc).

Böylece birkaç kere dağılıp, tekrar birleşmiş, bir tuğ altına toplanmışlardır. Bu bütünleşmeler, bir araya gelmeler uzun sürmeden tekrar dağılmışlardır. Bununla ilgili Sünnü beyanında (Sima Ts'ien. 110. Sc):

«Şün-bej döneminde Tümen shan-yü (Tengri Qut) kadar binlerce yıllar boyunca Sünnüler bazen güçlendiler, bazen bölünüp, ayrıldılar, zayıfladılar. (Sima Ts'ien. Taskin V.S. 1968, s. 39) diye Sünnülerin siyasi hallerini net göstermiştir.

Hsiung-nu Kağanlığı'nın Devletliliği

Moudun Şhan-yü iktidarını ele aldıktan sonra bozkır toplumunun gelişmesi yasasına göre iktidarın temel normlarını düzenlemiştir. (Sartkoja K. 2017. 167-180 s.). Orada:

1. Orta Asya'daki hanlıklar ile konfederasyonlar arasından Sünnüler MÖ. IV asrın ilk çeyreğinde güçlenerek başkanına Şhan-yü Tengri Qut ünvanını verip, hanlık iktidar kurdu. Bilim adamları, MÖ. IV-II yy. (Tümen Şhan-yü kadar) hanlık yönetim oluşturdu diye değerlendirme yaparak, sonuca varmıştı.

Bilim adamları, göçebeler devletliliğinin ilk dönemlerinde Moudun yönetime geldiği ilk yıllarında “askeri demokrasi” iktidarını uyguladığını söylüyorlar (Rudenko). Ondan sonraki dönemlerde tarihi gelişme hukukuna göre “bozkır medeniyeti İmparatorluk devlet” iktidarını oluşturmuştur.

2. Tanrılık dinin bilgisine göre devlet ideolojisi oluşturmuştur. İktidardaki kişilik, her hareketini, işini, reformunu yukarıdaki Gök Tengri'nin isteğiyle, yardımıyla icra edilmekte olduğunu halkın bilincine sinirerek hareket etmiştir.
3. Devleti Sağ, Sol kanat ve Merkezi diyerek üç bölgeye bölerek yönetmiştir. Kazak halkının üç jüzlük sistemi de bu Hsiung-nu devrinden itibaren oluşmuştur. Her kanat içindeki Taife Birlikleri veya Konfederasyon Birlikleri ile Taifeler, biyososyal sistemine göre yönetilmiştir.
4. Hukuki yönetim. Herhangi bir halk kendi bölgesinde bir tuğ altında bileşerek devlet kurduğunda, o devleti yönetebilecek yönetimi seçer. Yönetim, tüm halkın itaat ettiği hukuki yasayı düzenler. Ancak o zaman yönetim, toplumsal sistemi yasallaştıran milli özelliğe uygun hukuki aktin temel taşıyı pekiştirir. Yasallaştırılmış yasa ile yönetim, tüm toplumu organize eder, halkın çıkarını savunarak hareket eder. İşte, Hsiung-nu İmparatorluğu da bu prensibe göre yönetmiştir. Kadim ve Erte Orta asırdan MS. XIX yy. kadar Merkezi ve Orta Asya'daki göçebe toplumun milli örf-adet normu devlet yönetiminin yasasının temel taşı olmuştur. Göçebeler zihniyetinde oluşmuş bu gelenek toplumun gelişmesine uygun daima gelişmiş ve değişmiştir. Bu destrunun gelişmiş alanı ve temel aracı - hukuk yönetimidir. Bu yüzden adli hizmet, yönetim sistemindeki evrensel özelliğe sahiptir. Gerçekleştirici - biy, hukuk temeli ise bozkır örf adet normlarıdır. Halkın destüründen temelini alan yasal işlem olan insanın toplumda kendini tutması, kanuna uygun yaşaması toplumdaki ilişkilerin klasik örneğidir.

Örf-adet normlarının ayrıcalığı halka iktidar tarafından güçle dahil eden kurulum değildir. Aksine halkın terbiyesine sinmiş, kanla verilmiş asırlarca kullandığı normdur. Bu hukuki destüre uygun Tengri Qut (Şhan-yü) kararname çıkarılmıştır. Zaman zaman çıkartılan yarlık derlemesi devleti yönetmenin yasallaştırılmış kanunu olur.

Sima Tsyen Sünnü beyanında: “Hsiung-nu’de kanun var” (Sc. 110 defter. Mansan. 2003. s. 72) diye yasallaştırılmış hukuki aktlerden bahsetmektedir. «Şhan-yü yönetimindeki *Gudohou* unvanı töre dışı ilişki ile idari alandaki ceza mahkemesinden sorumludur» (Son Han Name. Taywan. 1974. S. 2942-2943) diye gösterilmiştir.

Bununla birlikte: “Hsiung-nu’nün sol kanat himayesindeki Lan (Ulan), Süybü taifelerinden çıkmış töreler mahkeme işinden sorumlu olup, ceza yargılamasını başlatır. Onlar kararlarını Tengri Qut’a Şhan-yü bildirir. Şhan-yü onu kontrol eder (Suhbaatar. 1980, s. 71). “Şhan-yü Tümen başkanlarını tayin eder. Tümen başkanları kendisine tabii olan taifeleri ile Taifeli Birliği başkanlığın seçmeye katılır. Onları halk kendileri sunar”.

Çin’in “Tuz ve demir skandalı” (Yan Tie Lun) attı eserinde: “Göçebelerin (Hsiung-nu) kanunu kısadır. Kolay anlaşılır. Başkanlarının verdiği görev zor değildir, gerçekleştirmek kolaydır. Cezanın çeşidi azdır. Hsiung-nuler her yerde kendine göre suç işlemez. Aşırı kültürlü olmazsa bile çalışkan ve akıllıdır” (Huan Kuan. 2001. s. 68) diye yazmıştır.

Bu veriye analiz yaparsak, Hsiung-nuler, örf-adet, gelenek ve görenek normlarını güzel yerine getiren ve üst tabaka ile alt tabaka ilişkisi örf-adet normlarını ihlal etmeden, hürmet tuttuğunu hissederiz. Bununla birlikte yasal hukuk ta güçlü olmuş gibi.

Hsiung-nu yasalarında (Chin-chi, Hanshu).

- Yasadışı silah kullanırsa ölüm cezası verilir.
- Hırsızlık göstergesine göre cezalandırılan kişinin tüm mülküne el konur. (Shin-chi.198. s-73).
- Hafif cezaya tabii olan insan kırbaçlanır. Ağır cezaya çarptırılan insan ölüme mahkum olur. (Si-ci. 1958.-57).
- On günden fazla hapse oturtulmaz diye gösterilmiştir (Sc.57). Si-ci’de “suçu itiraf ettirmek için: yüzünü dilimlemek, kelepçelemek, şiddetli işkence cezalarını kullanmıştır (Гл.89.-2942-2943). Bu veriler Hsiung-nu’nün hukuki yasalarının çok kati olduğunu ispatlamakta.

5. Hsiung-nu İmparatorluğu, kendine ait bölgesini, toprağını korumayı en üst yönetimin en sorumlu işlerinin biri olarak görmüştür. Doğudaki Çin’le, Batıdaki Perslerle sınır olan yerlere “Oto” diyen sınır koruma kurmuşlardır.

Çinliler ile Hsiung-nu devleti arasındaki sınır çizgilerini belirleyip, sınırlarını MÖ.197 ve 162’de anlaşma yaparak yasallaştırmıştır. MÖ. 162’de Han padişahı: “Çin Seddinin dışında sadak okunun kapını sırtına alan, yay çeken halk Tengri Qut (Şanyu) yarlığına itaat etsin. Çin Seddi içindeki uzanarak yatan, *malakay* (baş giysi) giyen, ipek kemer kuşanan halk benim yarlığına itaat etsin” diye yazmış, kaşe koymuş ve onaylamıştır. (Taskin V.S. 1968. s. 39, s. 47-48).

6. Hsiung-nu askeri iki büyük ordudan oluşmuştur. Biri sabit, istikrarlı ordu, diğer ise “kosın şerik” askeri gruptur. Devleti yönetme işi yarı askeri idari sistem olduğundan iç, dış çelişkiler, çatışma, saldırı, savaş zamanında Şhan-yü yarlığına göre az zaman içerisinde tüm orduyu silahlandırabilirdi. Ordu onluk sisteme göre onluk, yüzlük, beş yüzlük, binlik, on binlik olarak bölünür.

Savaş olmadığı dönemde herkes kendi işiyle meşgul olurlar, askeri hazırlık ve savaş ilan edildiğinde her aileden bir fert kendi atıyla, silahıyla asker safında yer alırdı. Ordu devletin savunucu temel güç sistemi olduğundan katı tertip vardı. Çin verilerinde: «Her aile gerektiğinde silah kullanırdı. Vatanına tehlike geldiğinde ok, yayını eline alıp, zırhını giyip, atına binip giderdi. Birkaç gün yiyecek ve içeceklerini beraberinde alır giderdi. Onlar dağlara sığınır, kaya, mağaraları savunma olarak kullanırdı. Ot, su pınarını, tohum, gıda deposu gibi kullanabilmişti. (Хуань Кунь. 2001. s. 107). Hsiung-nulerin silahlarına dair “Çin’in askeri silah tarihinin orijinali” adlı eserinde “Hsiung-nu, Türkler kardelen görüntülü ok kullanırdı. Onun şekli sanatsal yapılmış. Bin yıl geçse bile onun çelik demiri paslanmaz, diye değerlendirmiştir. (27. 1957. ss. 209-210). Bununla birlikte Moudun Hsiung-nu kendisi hazırlayan ıslıklı oklar, *dauulpazlar* (müzik aletini çalan kişiler) düşmana korku uyandırır, düşman tarafı psikolojik olarak kendini tutamaz, kaybederdi.

Ekonomisi

Göçebeler devletin temeli, toprak ve halktır. İktidar ise onun kurulumudur. Ekonomisinin temeli, mal, çiftçilik, tarım, sanat mesleğidir. Çiftçilik üstündür. Hsiung-nu bölgesinin Orhon, Selenge boyu, Ordos, Kazaklı (İnşan), Nanşan, Turfan

Turfan Ovası, Tengri Dağı’nın güneyi, kuzeyi ve Yedisu topraklarını işleme kullanımı olsa bile, tüm İmparatorluğu tatmin edici durumda değildi.

Bu yüzden hasat Hsiung-nu ekonomisini pekiştirici rol oynadı. Batı ülkedeki tarım ekonomisi o ülkenin halkın tatmin etmekle birlikte fazla kalan hasat Moğol Platosundaki Merkezi depoya getirilirdi. Hsiung-nulerin Merkezi ülkesi, Doğu Sibirya, Ordos, Kazalı'da (İnşan) yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Hsiung-nu devrinden kalma çok miktarda arazi ekimi araçlarıyla birlikte kara buğday (*Panicum miliceum*), arpa (*Hordeum vulgare* L.), buğday (*Triticum comactum*, *Triticum aestivum*) tahılları bulunmuştur (Davodova, 1985. s. 70 ; 1995. s. 43).

Sima Ts'ien'in yazılarında tarım, Hsiung-nulerin yardımcı işi olduğunu ispatlayan veriler bırakmıştır. «... [Hsiung-nuler] hem tarım alanını işlerler hem de azıcık olsun herbirinin kendi arazileri mevcuttur» (Taskin. 1968. s. 34). «... MÖ. 119 yılında Han İmparatorluğunun Bey-Tsin lideri Tyan-yan Dağında Hsiung-nulerin Chao-Sin kentinde muhafaza edilen depodaki buğdayın (tsi su) yiyerek can azığı ederler, birazını alır, diğerlerini yakardı» (Taskin. 1968. s. 91). «Han İmparatorluğunun askeri önderi Su-u Hsiung-nulere diploması işle gelip, gizli iş çevirdiğinden tutuklanarak yer altı tahıl deposuna tutuklandılar» (Taskin. 1973. s. 103). İşte bunun gibi onlarca veriler evvela hiçe çıkartılmış. Hsiung-nuler sadece göçebelilikle yaşadığı teorisini hiçe çıkarmıştır.

Eurocentric ideolojiyi izleyen bilim adamları, Hsiung-nu İmparatorluğunu Çin'in Han İmparatorluğu tarafından verilen buğday, arpa, pirinç, darı gibi tahıllarla ipek gibi maddi materyallerle yaşadığını bildirmekte. Eğer göçebe olmayan yerleşik olan halk, ülkenin yukarıda bahsettiğimiz buğday, arpa, pirinç, darı gibi tahıllarını zorla ellerinden almazlarsa, vergi olarak kendilerine bağlamazlarsa, Asya'nın göçebe devletleri (Hanlıklar, imparatorluklar) bir ülke olamazdı gibisinden yapılan sonuçlarla günümüze kadar geldiler. Aslında hakikati böyle mi idi? Buna dair onlarca veriler muhafaza edilmiştir. Onun sadece birisini inceleyelim:

MÖ. 89'da Hsiung-nu'lerin Külüğü Tanrıkut Han İmparatorluğuna elçi göndererek, evlilik anlaşması teklifinde bulunur ve bu teklifte: «Her sene Sünnü İmparatorluğuna 10.000'den (1'den =30 litre=300.000 litre) buğday içkisi, 5000 hu (1 hu =19.986 kg = 99.930 kg) pirinç, 10 000 pi (1 pi = 9,24 metre = 924.000 metre) ipek ve pamuk elyafı *torgın-torka* (kumaş isimleri) vergi ödemelisiniz» (Hanşü. 94 p, sayfa 3780; T.Barfield. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China.3.81) demiş. Öyle ise bu gösterilen maliyetler o dönemdeki Han İmparatorluğunun sınır korumasında çalışan 140 insanı besleyen maliyetle eşit imiş. Demek, Han İmparatorluğundan Sünnüler'in üzerine attığı maliyetler Tengri Kut Ordusunun ihtiyacından geçmezmiş. Bu maliyet sadece Ordu'ya harcanan maliyet olduğu

tespit edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Han İmparatorluğunun verdiği tahıl ve ipekler bütün Hsiung-nu İmparatorluğunun ihtiyacını karşılayamaz.

Bu yüzden Hsiung-nu İmparatorluğu Han İmparatorluğunun himaye etmesiyle yaşayabildi görüşü tamamen hatalıdır.

Çin'in Chou İmparatorluğunda MÖ. 770-256 yy. arasında hem kuzey göçebelerinde hem de Çinlilerde demir üretimi gelişmeye başladı. Göçebeler demirleri özel yer ocaklarıyla üretecek ürününe uygun kalıplar hazırlayıp, kışaktan yaylaya, sonra da sonbaharda göçebe körüğü¹ yerleştirerek kendisine gerekli eşyaları yapardı, üretirdi. Çinliler, göçebelerin el sanatını 2000 yıl önce « şou gün ye » demiştir. (Sartkoja K., Tas kitaptın kupiyası. Almatı, 2018, 169 s.).

Hsiung-nu Şehirleri

Hsiung-nu İmparatorluğunun devrinde Doğu Türkistan Vahasındaki şehirleri dışında Doğu Sibirya, Kuzey Çin (Kazaklı, Ordos, İnşan Vadiler,), günümüzdeki Moğolistan yaylalarında 20'den fazla şehir olduğunu tarihi veriler ile arkeolojik kazılar ispatlamakta.

Doğu Sibirya'da Eblig (İvolgA), İlim Ovası, Minus Ovası gibi yerlerde ve Moğolistan'daki Terelj, Gua-dob, Orhon'daki Ulu şehri, Boro yıkımı adlı şehirler (Davidova A.V., 1985, 1968, Kradin N.N., 2002, Danilov S. V. 2004 s. 37-38), Çin'in Ordos, Kazaklı bölgelerinde (Taskin V.S. 1968 40 6. XTC.2011 s. 211-222) Chao Syn Gen v.b. bunun gibi şehirlerin olduğuna dair net veriler muhafaza edilmiştir. Hem arkeolojik kazılarla da tespit edilmiştir.

Bu şehirlerin dışında birkaç onlarca geleneksel ibadethaneler, sığınacak, dua edecek yerler bulunmuştur. Bunun gibi arkeolojik kazılar ile tarihi veriler Hsiung-nuler'in şehirler inşa edip, orayı yer edinerek, kış aylarını şehirde geçirdiklerini gösterir.

Merkez ve Orta Asyalı göçebeler, tarihçilerin yukarıda bahsettiği gibi Hsiung-nu'lerin bu özelliklerini analiz ederek, Hsiung-nulerin kurduğu devleti “Bozkır medeniyetli İmparatorluk devlet” diye değerlendirmiştir.

Hsiung-nu Kültürünün Çıkışı

Bilim adamları, Hsiung-nu kültürünü zamanı ve alanına göre ikiye ayırarak incelemektedir. Biri, MÖ. III asıra kadar Baba Hsiung-nu (proto Hsiung-nu)

1 Körük - deriden ve içine hava çekip geri verebilecek biçimde yapılmış, açılıp kapandıkça içindeki havayı üfleleyen, ateşi canlandırmakta kullanılan araçtır.

kültürü diğeri ise Hsiung-nu İmparatorluğu kurulduktan sonraki kültürdür. Baba Hsiung-nu (proto Hsiung-nu) mirasları dediğimiz kadim Sak (Skif) kültürüdür.

Kadim Sakların (Skif) dikdörtgen mezarı, kereksur, geyik taşlar ve Ordos şehirleri Hsiung-nu kültürünün temel taşıdır.

Sünnüye kadar Sak (Skif) kültürünün meyvesi, kültür değerleri bu Hsiung-nu kültürünün oluşturmuştur. Tanrılık dinin ritüelleri, 12 aylık takvim, askeri onluk sistemi, hayvan stilineki sanat mirası, direkler, heykel dikme, cesedin yanına atını beraberinde defnetme, cesetin başına yastık koyma, başınıkuzey batıya doğru koyma gibi onlarca, yüzlerce özellikler Hsiung-nu kültürü ile devamını bulmaktadır. Şimdi ise Hsiung-nuye kadar olan kültür özellikleri üzerinde duralım:

Dikdörtgen (Levhali) Kabir

MÖ. X-II yy. arasında Orta Asya göçebelerinin defnetme özelliklerini gösteren tarihi mirastır. Bu miraslar doğuda kuzey Хэбэй, İnşan, Ordos'tan itibaren Doğu Sibirya, Moğolistan Platosu, Altay, Tarbagatay, güney Sibirya'da yaşayan Asya göçebelerinin bıraktığı mirastır. O zaman hayvan stilindeki direkler, geyik taşları çok yapardı. Bu da örf adet, inanç, gelenek ve görenek ile burada yaşayan halkın dünyagörüşünden bilgi verir. Asıl materyali bronz, altın, gümüş, ağaç, taştır. Çin sanatında “bin çeşit saf taş, on binlerce kalsedon” diye överek esas takıları bu taşlardan yapardı. Çin altın, gümüşü o dönemlerde az kullanmıştır.

Ordos Kültürü

İnşan Dağlarının güneyinde, Sarı Irmak'ın (Huang Irmağı) 100 km orta tarafındaki dirseğinin içinde bulunan Ordos'tur. Ordos'ta MÖ. 35 bin yıl önceki taş aletler, Ordos adamı, Bronz ve Demir Çağı'nın çok sayıda mirasları muhafaza edilmiştir.

Ordos kültürü, kadim ve sonraki Ordos kültürü mirasları şeklinde ikiye bölünerek incelenir. Seramik eşyalar, zırh, silah, günlük aletler, hayvancılık mesleğinde kullanılan aletler, senkretik sanat miraslara girer. Bununla birlikte dikdörtgen mezarlar, geyik taşlar, kereksurlar da girmektedir. Kısacası, kadim göçebe kültür müzesi olarak anlaşılmalıdır. Kadim Sakalar, Hsiung-nuler ile Türkler'in alev yakarak, otağ diktiği, Ordu yapması kutsal mekânıdır. Kadim Türk kültüründe “Tögüldü” derler. Ordos için Türkler ile Çinliler bin yıl savaştı.

1922'de Fransız misyoner E. Lissenitis Ordos'un Sarısu (Şarus) diye adlandırılan yerden taşa dönüşmüş insan cesedini bulmuştur. Bu iskelet “Ordos adamı” olarak Orta Asya tarihinde altın harflerle yazıldı. Sonraki bilim araştırmacılarının yaptığı

bilimsel araştırma analizlerinin neticesinde “Ordos adamı” Avrupa’dan bulunan Nendertal adamıyla karşılaştırdığında günümüzdeki adama yakın olduğu tespit edilmiştir.

Ordos’un bronz mirasları dünyaca ünlü değerlerden biridir. Bu bronz miraslar kadim göçebelerin dünya görüşü, örf adet, gelenek ve göreneklerini göstermekle aynı zamanda onun sanatsallığı âdem zâtı halen şaşırtmakta.

Ordos’un bronz mirasları kuzeyde Moğolistan, Altay, Doğu ve Güney Sibirya Kazakistan, Karasuk, Tagar kültürü ile devamını bulurdu.

Kazalı (İnşan) Kültürü

Kazalı (İnşan) Ulu Çin Seddi’nin kuzeyinde yer alan Hebei eyaletinin kuzeyinde uzunluğu 1200 km, yatayına 50-100 km-ye uzanan dağ sırtını almaktadır. Kadim göçebelerin mekânı olan bu dağda yeni taş devrinden (neolitikten) itibaren Yuan İmparatorluğuna kadarki petroglifler, dikdörtgen mezarlar, kerekuler, geyik taşlar çok muhafaza edilmiştir.

Sünnü kültürünün asıl miraslarının pınar gözü: Doğu Sibirya’daki Pazyryk, Karasuk, Tagar kültürleri, Güney Sibirya’daki Abakan, Yenisey boyu, Altay, Tarbagatay’daki eski miraslardır.

Moğolistan’ın (Noyan Ula), Bakal’ın güney doğusundaki Eblig (İbolga), Duren, Gansu, Altay’da Hsiung-nu İmparatorluğu kurulduktan sonraki miraslar çok muhafaza edilmiştir. Bunları Hsiung-nu’lerin klasik mirasları diye isimlendirip, bilim alanında bu şekilde kabul etmektedir.

O dönemdeki Hsiung-nu kültürü kendisine kadar ulu bozkır kültürünü temel edinerek, aynı zamanda sindirerek, yeri geldiğinde bağdaştırarak Hsiung-nu dönemindeki birçok halkların kültürel değerlerini zenginleştirerek, Çin, Orta Asya, Hindistan, İran, Grek Baktriya kültürel değerlerini kendisine almasıyla da ayırt edilir.

Merkezi Moğolistan’da yapılan Hsiung-nu dönemi arkeolojik kazılar neticesinde bulunan miraslar: P. K. Kozlov’un (1924-1925), V. İ. Molodin’in, N. V. Polismak’ın (2004), D. Erdenebator’un, U. Erdenebat’ın, Ts. Törbat’ın (1998-2011), Ts. Dorjsüren’in (1954-1966), H. Perle, Ç. Erööl - Erdene’nin XXI asrın başına kadar gün ışığına çıkarttıkları miraslar sayılır.

Bu miraslarda insanların giyim-kuşamı, at koşumu, silahları, çeşitli takılar, altın, gümüş, ağaç, bronzdan yapılmış senkretik eşyalar, mal ve hayvan derileri, hububat

tohumları, çiftçilik, avcılık ve hayvancılıkta kullanılan aletler, askeri silahlar Sünnü kültürünün seviyesini ve Batı, Doğu kültürleri ile ilişkilerini göstermektedir.

Bahsettiğimiz tarihi veriler, arkeolojik buluntular sayesinde Hsiung-nu'lerin devlet olduğunu sonuçlandıralım. Erken Orta asırdaki göçebe devletleri onun içinde Hsiung-nu İmparatorluğu dediğimiz, toprak bütünlüğünde biyososyal yapı, sosyo ekonomik ilişkileri merkezîleştirmiştir. Devlet yönetim hukuku oluşmuş, “Bozkır uygarlık İmparatorluğu” diyerek sonuca varabiliriz.

Kaynaklar

Biçurin, Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, M., L., C.I, 1950.

Grodoit. İstoria v Devyati Knigah (Tercüme ve Notlar. G.A. Stratanovskogo), Leningrad, 1972, IV kitapta (Melpomena).

Davydova A. V., İvolginskiy Kompleks (Gorodishhe i Mogilnik - Pamyatnik Hunnu Zabaykale. Leningradski Gosudarstvenniy Universitet, Leningrad, 1985.

Davydova A. V., İvolginskii Arkheologicheskii Kompleks. Arkheologicheskii Pamyatnik Sunnu. Vıpusk I., Sankt-Peterburg, 1995.

Danilov S. V., K Probleme Gorodov Hsiung-nu (Uluslararası Konferans), Bölüm 1., Ulan Ude, 1996. ss. 20-22.

Dorjsüren Ts. Umart Hsiung-nu. Ulaanbaatar, 1961.

Kozlov P. K., Severnaya Mongolia, Noinulinskie pamyatniki. (Kratkie Otçyety Ekspeditsii Po İssledovanii Severnoi Mongolii v svyazi s Mongolsko- Tivetskoi Ekspeditsiei. P. K.Kozlova), Leningrad, s. 1-12.

Konovolov P. B. Hsiung-nu v Zabaykale (pogrebalniye pamyatniki). Ulan Ude. 1976.

Kradin N.N. İmperia Hsiung-nu Vladivostok: Dalnauka 1996.

Krol Yu. L., O konsepsii “Kitay-vorvori” II Kitai: Obşestvo i gosudarstvo. Moskova, 1970. ss. 13-29.

Mansan. Mongol Ulsiin büren tüüh Moğolistan’ın tarihi II. Höh-hot. 2003.-73s.

Perlee X. Moğolistan’daki erken, orta dönemlerindeki şehir kalıntıları dizni. Ulaanbaatar, 1961.

Rudenko S. İ. Kultura Hunnov i Nosinulinskiye Kurganı. M., L.,1962.

Sartkoja K., Tas Kıtaptın kupiyası. Almatı 2017.

Sükhbaatar G. Mongolçuudiin ertnii övög. Ulaanbaatar, 1980.

Sima Ts’ien, İstoriçeskie zapiski, B.110., Pekin 1958.

Taskin V.S. Materyalı po İstorii Hsiung-nu. M., 1968, C. I.

Taskin V.S. Materyalı po İstorii Hsiung-nu. M., 1973, C. II.

Talko - Grıntseviç Yu. D., Syujinskoye do İstoriçeskoye Kladbişe v İlmovoy ped// TTKO Priamurskogo Otdela PTO., Sankt Petersburg 1898.

Talko - Grıntseviç Yu. D., Materyalı k Polietnologii ZAbaykalya, (Ed: Minayaeva S. S.) Sankt Petersburg 1999.

Törbaş Ts. Encclopaedia Hsiung-nu. Ulaanbaatar. 2011.

Törbat Ts. , Amartüvşin Ç., Erdenebat U., Egiin goliin sav nutag dahi arhelogiin dursgaluud. Ulaanbaatar. 2003.

Hünnülerin tarihi ve kültürü. Ulaanbaatar, 2011 (HTS).

Huvn Kuan. Spor o soli i jeleze (tercüme. Krolya Yu. L.), Moskova 2001. cilt.II.

Hsiung-nu Ensiklopedisi Ulaanbaatar, 2013.

«Kıtaydan askeri karı jaragı». Beyjin. 1957.

Eregzen G. Hünnü mezarlığının yapısı ve planı. II Hünnü dönemi, Hsiung-nu imperatorluğu. Ulaanbaatar, 2011. -74-84 ss.

T. Barfield. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757. Cambrige1989.

Erööl-Erdene Ç. Hsiung-nu asılzadelerinin defin geleneklerini araştırma. Ulaanbaatar, 2015.

Ekler

Resim 1: Doğan kuş görüntülü Hsiung-nu'nün Tengri Qut (Şanyu) altın tacı. Ordos, Qanlı bölgesinin Tsaydam diyen yerindeki Sünnü'lerin 2- kabrinden 1972 senesinde bulunmuştur. Tacın yüksekliği 7,3 cm, çağının genel uzunluğu 60 cm, 1394 gram altından yapılmıştır. Günümüzde Çin halk Cumhuriyeti'nin Kök- Hot қаласының Merkez müzesinde muhafaza edilmektedir.

Resim 2: Hsiung-nu devri. Büyük bozkırın devleri, güreşçileri güreşirken.

Resim 3: Hsiung-nu kazanı. MÖ. II yy.

Resim 4: Bozkır kahramanlarının görüşmesi. Hsiung-nu devri.

Resim 5: Kutsal geyik. M.Ö. V asır. Kurgan eyaletinden bulunmuştur.

Resim 6:
Geyik başlı akinak².
Bakırdan yapılmıştır.
MÖ. X-VIII yy.

Resim 7:
Argali, bakır hançer.
uzunluğu 107 cm,
Cengiz Han müzesinde
muhafaza edilmiştir.
MÖ. XI-IX yy.

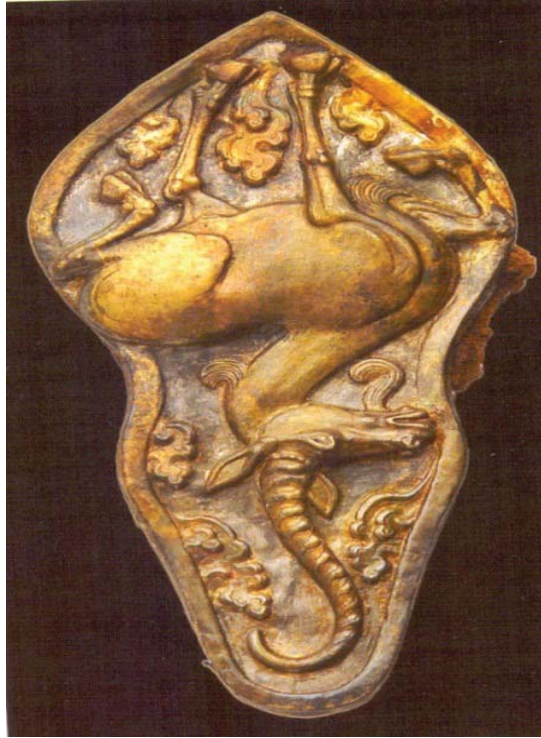
Resim 8:
Dört geyiğin kafa
görüntüsü.
çift düğme, MÖ VII asır.
Cengiz Han müzesinde
muhafaza edilmiştir.

Resim 9: Etrafını kutsal kuşlar sarmış kutsal börü. M.Ö. III-I yy. Cengiz Han müzesinde muhafaza edilmiştir.

Resim 10: Yilkiya saldırmakta olan iki börü. Altınla kaplı kise³ nin dekorasyonu. Boyutu 12,6 x 7,1 cm. MÖ IV-III yy. Cengiz Hanın müzesinde muhafaza edilmiştir.

Resim 11: Kutsal saygı. Kuyyskan⁴ takı dekorasyonu. M.Ö. II.- M.Ö. I yy. Moğolistan Gol - Mod, Noyan - Ula'daki Sünnü mezarlığından bulunmuştur.

³ Kise - deri kemer.

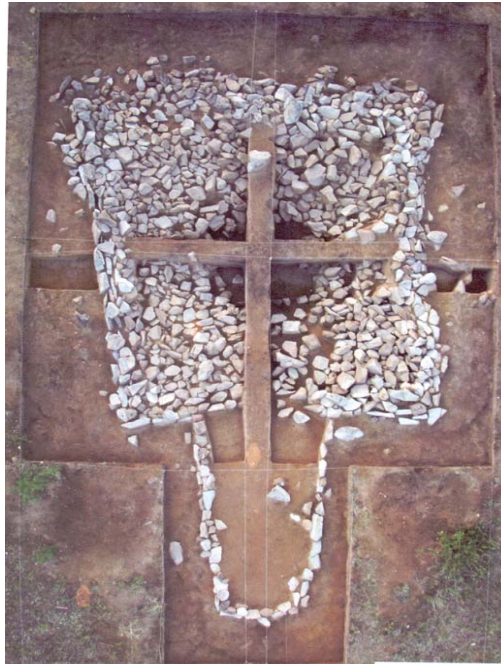
⁴ At koşum takımının bir türü.

Resim 12:
Hsiung-nu'lerin arması

Resim 13:
Hsiung-nu'lerin elit sınıfların arabası
Kuzey Altay Yaman- us kayasında
muhafaza edilmiştir.

Resim 14: Hsiung-nu mezarlıklarının dış görünüşü.
(Ç. Erööl - Erdene, 2015. Zurag 8).

Azerbaycan Lejyonu ve Abdürrahman Fatalibeyli'nin Faaliyetleri (1942-1954)

Kemal Özden*

Giriş

Nazi Almanyası, Sovyetler Birliği ile 23.08.1939'da imzaladığı Saldırmazlık Antlaşması ve müteakip Ticaret Antlaşması uyarınca, devasa Alman savaş mekanizmasının ihtiyaç duyduğu petrol ve diğer hammadde kaynaklarını Sovyetlerden temin etmiştir.¹ Hitler Polonya ve Batı Avrupa'daki işgal planlarını gerçekleştirdikten sonra, hammadde bağımlılığına son verme ve 1920'li yıllarda belirlemiş olduğu Bolşevizm'i ortadan kaldırma hedefleri doğrultusunda, Barbarossa kod adlı hareketin hazırlıklarını başlatmıştır.² 22.06.1941'de 3,6 milyon asker, 3.500 tank ve 2.700 uçakla başlatılan ve azami üç ay sürmesi öngörülen hareketin öncelikli hedefi, devasa ordunun yakıt ihtiyacının karşılanması için acilen ihtiyaç duyulan Kafkas petrol yataklarının ele geçirilmesi olmuştur.³ Hitler, Barbarossa Harekatı'nın başarıyla tamamlanmasından sonra Kafkasya'da oluşturulacak motorize birlikler aracılığıyla Türkiye-Suriye-Filistin-İrak-İran güzergahı üzerinden Basra Körfezi'ne uzanan yolun açılması, buna direnmesi durumunda Türkiye'ye karşı silahlı güç kullanılması talimatını vermiştir.⁴

Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nde (NSDAP) Adolf Hitler'in baş ideoloğu olan ve İşgal Edilen Doğu Bölgeleri Bakanı olarak görev yapan Alfred Rosenberg'in 1941 başlarından itibaren Hitler'le mutabakat içinde geliştirmeye başladığı işgal

* Uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği, oezdenk@yahoo.de

- 1 Reinhard Rürup (Hrsg.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion. Eine Dokumentation*, Argon-Verlag, Berlin 1991, s. 31-38.
- 2 Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, Karl Müller Verlag, Bonn 1983, s. 84-88 (Weisung Nr. 21 vom 18.12.1940, Fall Barbarossa).
- 3 Rolf-Dieter Müller, "Gebirgsjäger am Elbrus: Der Kaukasus als Ziel nationalsozialistischer Eroberungspolitik", Bernhard Cihari (Hrsg.), *Wegweiser zur Geschichte. Kaukasus*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2008, s. 55-65; Dietrich Eichholtz, *Krieg um Öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938-1943)*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2006.
- 4 Hubatsch, *Hitlers Weisungen*, s. 129-134 (Weisung Nr. 32 vom 11.06.1941 über die Vorbereitungen für die Zeit nach Barbarossa).

planlarına göre, Sovyetler Birliği'nin Almanya'nın mutlak hakimiyeti altındaki Baltık Ülkesi/Ostland, Ukrayna, Kafkasya ve Moskova Komiserlikleri şeklinde dört ana bölgeye bölünmesi, bu suretle Moskova Komiserliği'ne ait dar bir bölgeye sıkıştırılacak Rusların Almanya için tehdit teşkil etmesinin önlenmesi öngörülmüştür.⁵ Rosenberg, Rusya'nın dört bölgeye parçalanmasındaki hedefin, Almanya'nın gelecek yüzyıllarda doğudan gelecek tehditte kurtarılmasının yanı sıra, gıda ihtiyacının karşılanması ve savaşı sürdürmek için ihtiyaç duyulan kaynakları ele geçirmek olduğunu vurgulamıştır.⁶

Nasyonal Sosyalist rejimin Sovyetler Birliği'ni işgal politikası çerçevesinde Türk Dünyası'na yönelik planları, Adolf Hitler'in 16.07.1941'de gerçekleştirdiği toplantı sırasında nihai şeklini almıştır. Hitler toplantıda yaptığı konuşmada, “*Volga [İdil] Kolonisi*”nin Alman İmparatorluğu topraklarına dahil edilmek zorunda olduğunu, Bakü ve civarının Alman askeri kolonisi olması gerektiğini ve Kırım Yarımadası'nın kuzeydeki geniş “*hinterland*” ile birlikte Alman topraklarına katılmak zorunda olduğunu belirterek, “*Kırım bütün yabancıardan arındırılmalı ve oraya Almanlar yerleştirilmelidir*” demiştir. Geniş Rusya topraklarında “*hakimiyet kurmak, oraları yönetmek ve sömürmek için devasa pastanın küçük parçalara ayrılması*” gerektiğini ifade eden Hitler, “*Ural'ın batısında bir daha askeri bir gücün ortaya çıkmasına asla izin verilmemelidir. [...] İmparatorluğun güvenliği yalnızca, Ural'ın batısında askeri bir gücün var olmaması durumunda mümkündür*” şeklinde konuşmuştur.⁷

Almanya'nın doğudaki egemenlik bölgesi sınırını Ural dağlarında sona erdiren Nazi rejiminin, Uralların doğusundaki “*Rus Orta Asyası/Rus Türkistanı*” için müstakil bir işgal ya da yönetim planı olmamıştır. Rosenberg, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da mağlup edilmesinden sonra, Orta Asya'daki Rus egemenliğine Almanya'nın yardım edeceği çok sınırlı güçler aracılığıyla kolayca son verilebileceğini,

5 Norbet Müller (Dokumentenauwahl und Einleitung von), *Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1944)*, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1991, s. 34.

6 *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg, 14. November 1945-1. Oktober 1946, Bd. 1-42*, Nürnberg 1947-1949, Bd. 26, Dokument 1058-PS (Rede des Reichsleiters vor den engsten Beteiligten am Ostproblem am 20. Juni 1941), s. 610-627. Belge edisyonu müteakiben *ND (Nürnberger Dokumente)* şeklinde kısaltılacaktır. *ND. Band 26*, “Dokument 1030-PS (Allgemeine Instruktion für alle Reichskommissare in den besetzten Ostgebiete, 8/5.41)”, s. 576-580, burada s. 579.

7 *ND. Band 38*, “Dokument 221-L (Führerhauptquartier, 16.7.1941. Besprechung mit Reichsleiter Rosenberg, Reichsminister Lammers, Feldmarschall Keitel und Reichsmarschall Göring)”, s. 86-94.

İngiltere'nin Hindistan'la bağlantı yollarının gerçek bir tehdide maruz kalacağını, bu durumda İngiltere'nin Avrupa ya da başka yerlerdeki askeri birliklerini o bölgeye çekmek zorunda kalacağını yazmıştır.⁸ Nasyonal Sosyalist rejim, bölgedeki Rus egemenliğine bilahare son verebilecek Türkistan Lejyonları oluşturmuş ve bunları Kafkasya cephesinde savaşa sürmenin yanı sıra, propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde kullanmıştır.⁹

Nasyonal Sosyalist Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgal planlarında Azerbaycan özel bir öneme sahip olmuştur. Rosenberg, nüfusu 20.000 ile 3 milyon arasında değişen çok sayıda ulusun yaşadığı Kafkasya'da ulusal bir devlet kurulmasının mümkün olmadığını düşündüğü için, 500.000 kilometre kare alan ve 18 milyon nüfusa sahip olan bu bölgede, tam yetkili Alman İmparatorluğu Komiseri'nin yönetiminde Kafkasya Federasyonu kurulmasını planlamıştır.¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Bakü petrolüne sahip olmak için müttefiki Osmanlı Devleti'yle savaşın eşiğine gelen Almanya'nın, Nasyonal Sosyalizm döneminde izlediği Kafkasya politikasının temelinde de, zengin ve kaliteli petrol yataklarının yer aldığı Bakü'nün yanı sıra kuzey Kafkasya'daki Grozni, Maykop ve Kraznodar petrol bölgelerini ele geçirme hedefi yatmıştır.

Sovyetler Birliği'ne karşı Türk milliyetçiliği hareketlerini kendi hedef ve çıkarları doğrultusunda teşvik eden, ancak Türkiye tarafından yönlendirilmesi muhtemel Türkçülük/Turancılık hareketlerini Almanya'nın çıkarları için bir tehlike olarak gören Rosenberg, Hitler'e Ermenistan'ın Türkiye ile Azerbaycan arasında “*çok iyi bir kama işlevi*” gördüğünü ve Turancılık hareketinin doğuya doğru yayılmasını engellediğini söylemiştir.¹¹ Hitler de, “*büyük bir petrol menbaı*” olduğu için Kafkasya'ya özel önem atfettiklerini, şayet bölgedeki petrole sahip olmak istiyorlarsa, Kafkasya'yı sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak zorunda olduklarını, aksi halde kan davalarının yaygın olduğu bölgedeki etnik gruplar arasında düşmanlıkların ortaya çıkacağını, böyle bir durumda da “*karlı ganimete*” sahip olamayacaklarını belirtmiştir. Hitler devamla, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Kafkasya konusunda daha sonra yerine getiremeyeceği sözler vermemesi gerektiğini, Ankara

8 ND. Band 26, “Dokument 1017-PS (Denkschrift, 2.4.41)”, s. 547-554, burada s. 552f.

9 Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*, Droste Verlag, Düsseldorf 1958, s. 286.

10 ND. Band 26, “Document 1030-PS”, s. 578; “Dokument 1058-PS”, s. 621f.

11 ND. Band 27, “Dokument 1520-PS (Vermerk über eine Unterredung mit dem Führer im Führer-Hauptquartier am 8.5.42)”, s. 283-294, burada s. 288f.

Büyükelçisi von Papen'ın Kafkasya konusunda Türkiye'ye verilmesi muhtemel sözler konusunda dikkatli davranmasının iyi olacağını söylemiştir.¹²

Türk Taburları

Nazi rejimi Barbarossa harekatı sırasında, Kafkasya petrollerini üç ay içinde ele geçirme hedefine ulaşamamıştır. Sovyetler Birliği tarafından sağlanan akaryakıt stoku ise, Eylül 1941'de Ukrayna işgal edilmeye kadar yeterli olmuştur. Askeri operasyonlar akaryakıt yetersizliği nedeniyle oldukça sık şekilde iptal edilmiş ve nihayetinde durdurulmuştur. Hitler Barbarossa harekatının Aralık 1941'de Moskova önlerinde başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Kafkasya harekatını 1942 yılına ertelemiş ve bunun için "Blau" kod adlı ikinci harekatın hazırlıklarına başlamıştır. Petrol yataklarını ele geçirmeksizin savaşı kaybedeceğini bir kez daha idrak eden Hitler, "*Maykop ve Grozni petrolüne sahip olamazsam, bu savaştan çekilirim*" demiştir.¹³ Harekat hazırlıkları çerçevesinde, Rosenberg'in danışmanı Prof. Dr. Gerhard von Mende'nin önerileri doğrultusunda Türkistan ve Kafkasyalı savaş esirlerinden "Türk Taburları" oluşturulmuştur.¹⁴ Alman Askeri İstihbarat Teşkilatı (*Abwehr*) tarafından Sovyetler Birliği cephesinde toplanan istihbarat bilgilerini kıymetlendiren ve Sovyet savaş esirlerini sorgulayarak bizzat istihbarat sağlayan Yabancı Ordular Doğu (*Fremde Heere Ost/FHO*) adlı teşkilatın başkanı Tümgeneral Reinhard Gehlen de bu çalışmaya dahil olmuştur.¹⁵ Alman Kara Ordusu Başkomutanlığı tarafından Güney Ordular Grubu ve ilgili diğer birliklere gönderilen 02.06.1942 tarihli emirde, "*Führer Türkistanlı, Gürcü, Kafkasyalı ve Ermeni savaş esirlerinden taburlar oluşturulmasını onaylamıştır. Bu halklara mensup uygun savaş esirlerinin Bolşevik düşmana karşı savaşta cepheye sürülmesi, Kara Ordusu için çok büyük önem arz etmektedir*" ifadesine yer verilmiştir. Emirde, yazışma trafiğinin kolaylaştırılması için farklı ırk, etnik köken ve dinlere mensup grupların "Türk Halkları (Türk Taburları)" genel kavramı altında toplandığı ve taburların oluşturulması için 162. Piyade Tümeni'nin görevlendirileceği belirtilmiştir. "Türk Taburları"nın aşağıdaki hedefler doğrultusunda oluşturulacağı belirtilmiştir:

- a) Alman askeri birliklerinin savaş gücünün artırılması,
- b) Düşman birliklerinde savaşan Türk halklarına mensup askerlerin propaganda

¹² Picker, Henry, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Wilhelm Goldmann Verlag, Stuttgart 1976, s. 274.

¹³ Müller, "Gebirgsjäger am Elbrus", s. 58ff.

¹⁴ <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e9993294098d50c4d0>.

¹⁵ Reinhard Gehlen, *Der Dienst. Erinnerungen 1942-1971*, Hase & Köhler, Mainz 1971, s. 12.

aracılığıyla etkilenmesi ve ele geçirilecek bölgelerdeki halkın hızla memnun edilmesi,

- c) Özellikle askeri hareketlar sırasında, Bolşevik işgali altındaki Türk bölgelerinde siyasi etki oluşturulması.¹⁶

Sözkonusu emrin 2 numaralı ekinde yer alan *Türk Savaş Esirlerinin Tespiti, Kontrolü, Yükümlü Kılınması ve Görevlendirilmesine İlişkin Yönetmelik*'te aşağıda sıralanan lejyonların oluşturulacağı ifade edilmiştir:

- a) Türkistan Lejyonu: Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ve Tacikler.
b) Müslüman Kafkasya Lejyonu: Azerbaycanlılar.
c) Ermeni Lejyonu: Ermeniler (Karabağ kökenliler başta olmak üzere)
d) Gürcü Lejyonu: Gürcüler (Acarlar ve güney Osetyalılar dahil olmak üzere)
e) Kuzey Kafkasya Lejyonu: Adıgeler, Abhazalar, Kabardinler, Karaçaylar, Balkarlar, kuzey Osetyalılar, İnguşlar, Çeçenler, Kumuklar, Avarlar, Lakeler, Darginler, Krinler, sair "Dağıstanlılar", Tatarlar.

Yönetmelikte, Türk savaş esirlerinin lejyonlara kabul edilmezden önce, memleketlerindeki Bolşevik despotlara karşı savaşmakla yükümlü kılınmaları ve "*Vatanımda Bolşevik düşmanlara karşı sürdürülen savaşta, Alman Ordusu Başkomutanı Adolf Hitler'e mutlak surette itaat edeceğime ve cesur bir asker olarak her zaman hayatımı feda etmeye hazır olacağıma Tanrı huzurunda yemin ederim*" şeklinde yemin etmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁷

162. Tümen Komutanı Oscar Ritter von Niedermayer¹⁸ Güney Ordular Grubu'na gönderdiği 20.06.1942 tarihli raporda, Gadyatsch'da kuzey Kafkasya, Mirgograd'da Gürcü, Romny'de Türkistan, Priluki'de Azerbaycan ve Lochwitz'a da Ermeni kamplarının oluşturulmaya başlandığını bildirmiştir.¹⁹

16 BArch RH 26-162/16 (162. Division), "Oberkommando des Heeres, 2. Juni 1942, Turk-Btlne."

17 BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division), "Oberkommando des Heeres, 2. Juni 1942, Anlage 2: Richtlinien für Erfassung, Überprüfung, Verpflichtung und Einstellung von Turk-Kgf."

18 Oskar von Niedermayer (08.11.1885 Freising - 25.09.1948 Wladimir/SSCB), 1915'te Afganistan'da İngiltere'ye karşı ayaklanma başlatması için Türkiye üzerinden İran ve Afganistan'a gönderilmiştir. Başarılı olamayınca Eylül 1916-Mart 1918 arasında Osmanlı Ordusu'nda görev yapmıştır. Biyografisi için bkz.: Hans-Ulrich Seidt, *Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*, Universitas Verlag, München 2002.

19 BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division), "162. Inf. Division, 20. Juni 1942."

Lejyonlarda, propaganda çalışmalarına özel önem atfedilmiştir. Niedermayer 04.07.1942 tarihli *Türk Taburları Oluşturulmasına İlişkin Temel Emir*'de, Alman personelden oluşan lejyon komutanlıklarının 162. Tümen'in emrinde bulunduğunu, komutanlıkların emirleri altındaki birliklerin organizasyonu, eğitimi ve siyasi etki altına alınmasından sorumlu olduğunu, lejyonerlerin siyasi etki altına alınmasındaki amacın, Alman yönetiminin tam olarak güvenilebileceği, siyasi ve askeri açıdan idealist savaşçılar yaratılması olduğunu, lejyonlarda konferans, ders ve görüş alış veriş şekline propaganda çalışmaları gerçekleştirileceğini, günde onbeşer dakika süreyle Rusça, Özbekçe, Kazan Tatarcası, Azerbaycan Türkçesi, Ermenice ve Gürcüce radyo yayını yapılacağını, bunun haricinde Rusça ve Türk halkları dillerinde propaganda broşürleri ve gazeteler yayınlanacağını belirtmiştir.²⁰ Bu çerçevede, kısa süre içinde lejyonlara radyo alıcıları dağıtılmış, hoparlörle yayın yapan motorlu taşıtlar devreye sokulmuş, *Adolf Hitler ve Çocuklar*, *Kurtarıncımız Hitler* ve *Alman Mücadelesi* gibi yaklaşık 20.000 kitap dağıtılmış, film propagandası yapılmaya başlanmıştır. *Azərbaycan* gazetesinin 1-17. sayılarının her birinden 3.600 adet, *Milli Türkistan* gazetesinin 1-6. sayılarının her birinden 5.000 adet ve *Kafkas* gazetesinin 1. sayısından 2.400 adet dağıtılmıştır.²¹

162. Piyade Tümeni bünyesinde 1942-1943 yıllarında 8 Azerbaycan, 14 Türkistan, 7 Kuzey Kafkasya, 8 Gürcistan, 9 Ermenistan, 7 İdil-Ural taburu oluşturulmuştur. Toplam 53 muharip "Türk Taburu"nda Alman çerçeve personeli ile birlikte yaklaşık 53.000 asker görevlendirilmiştir. Fiziken güçlü olmayan çok sayıda kişi Alman çalışma ve ikmal birliklerine entegre edilmiştir. 1943 yılı boyunca dört "Türk İşçi Taburu" ve bir "Türk Yedek İşçi Taburu" oluşturulmuştur.²² Kafkasyalı ve Türkistanlı savaş esirlerinden ayrıca, "Bergmann Özel Birliği"²³ ile "Unternehmen Zeppelin" adlı özel istihbarat birimi²⁴ kurulmuştur.

20 *BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division)*, "162. Inf. Division, 4. Juli 1942, Grundlegender Befehl über die Aufstellung von Turk.-Btlnen."

21 *BArch RH 26-162/19 (162. Infanterie-Division)*, "162. Inf. Division, 20. Oktober 1942, Tätigkeitsbericht 15.5.42 bis 1. Oktober 1942."

22 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1981, s. 38f. Münferit taburları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. 17 Bände*, Mittler Verlag/Biblio Verlag, Frankfurt a.M./Osnabrück 1966-2002.

23 Philipp-Christian Wachs, *Der Fall Theodor Oberländer (1905-1908). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2000, s. 96-134.

24 <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519cd819993294098d515d2d>.

Kuzey Kafkasya Cephesindeki Azerbaycan Taburları

Hitler Barbarossa Harekatı'nda başarı sağlanamaması üzerine, Alman Kara Ordusu'nun komutasını bizzat üstlenmiş ve 28.06.1942'de Kafkasya petrolerini ele geçirmek amacıyla "Blau" kod adlı ikinci harekatı başlatmıştır. 64 Alman ve 26 müttefik tümeninden oluşan Güney Ordular Grubu 3.200 tank ve 3.000 uçakla Kafkasya ve Volga'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Grup ikiye ayrılarak A Grubu kuzey Kafkasya'daki petrol bölgesine, B Grubu ise güneydeki Bakü'ye yönlendirilmiştir. Bakü'nün 25 Eylül'de ele geçirilmesi öngörülmüştür. A Grubu kuzey Kafkasya'dan aşağıya inememiş, B Grubu ise Kafkasya'ya ayak dahi basamamıştır. Kafkasya petrolünün çıkarılması için oluşturulan Petrol Teknik Tugayı Kasım 1942'de petrol rafinerileri ve yataklarının Kızıl Ordu tarafından kullanılamaz hale getirildiği Kraznodar ve Maykop'a kadar ulaşabilmiş, çıkardığı petrol tugayın kendi ihtiyacını dahi karşılamamıştır. Tugay 1943 başında, Kızıl Ordu karşısında tutunamayan Alman işgal ordusuyla birlikte geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu hareket başarılı olamayınca, yakıt ihtiyacı karşılanamayan Alman birlikleri savaşamaz duruma gelmiş ve 1942/1943 kışında Stalingrad'da etrafı çevrilen Alman 6. Ordusu'nun imha edilmesi, Nasyonal Sosyalist Almanya'nın sonunun başlangıcı olmuştur.²⁵

Harekat sırasında kuzey Kafkasya'da altı Türkistan, üç Kuzey Kafkasya, dört Gürcü ve iki Ermeni piyade taburunun yanı sıra, aşağıda faaliyetleri özetlenen beş Azerbaycan taburu görevlendirilmiştir.²⁶

804. Piyade Taburu ("Aslan")

953 Azerbaycan ve 40 Alman askerinin yer aldığı tabur, 19.08.1942'de A Ordular Grubu'nun hareket bölgesi olan Rostov'a ulaşmıştır. Yarbay Dr. Gloger Tabur Komutanı, Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli Emir Subayı olarak görevlendirilmiştir. Tabur, doğuda Elbrus ile batıda Urusten dağları arasında kalan yaklaşık 200 kilometre genişliğindeki bölgeyi düşmandan temizlemekle görevlendirilmiştir. Tabur Komutanı Dr. Gloger, 04.02.1943'te yaşanan çatışmada

25 Müller, "Gebirgsjäger am Elbrus", s. 60-65; Jobst Knigge, *Deutsches Kriegsziel Irak. Der deutsche Griff auf den Nahen Osten im Zweiten Weltkrieg. Über Kaukasus und Kairo zum Öl des Orients. Pläne und Wirklichkeit*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg 2007, s. 109-121. Petrol Teknik Tugayı'nın faaliyetlerine ilişkin İngiliz belgeleri için bkz.: A.L.P. Burdett (Edited by), *Oil Resources in Eastern Europe and the Caucasus. British Documents 1885-1978. Volume 4. 1939-1945*, Cambridge University Press, Cambridge et al. 2012, s. 663-685.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Joachim Hoffmann, *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1991.

hayatını kaybetmiş, Fatalibeyli yeni Alman komutan gelinceye kadar komutayı üstlenmiştir.²⁷

805. Piyade Taburu

Yeterli eğitime sahip olmayan Tabur 13.10.1942'de, Mozdok'a ulaşmış ve eğitim için Terek'e gönderilmiştir. Yüzbaşı Hoch komutasındaki 919 Azerbaycan ve 37 Alman askerinden oluşan tabur 05.11.1943'te, Kabardin-Balkar Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti Nalcık'ın güneyindeki Psygansu'ya geçmiştir. Kasım-Aralık aylarında Sengala'da en ön cephede savaşan tabur 31.12.1942'de, cepheden geri çekilme emri almıştır.²⁸

I/111. Piyade Taburu ("Dönmeç")

Kafkasya cephesine A Ordular Grubu'nun geri çekilme hazırlıkları yaptığı 22.12.1943 gibi geç bir tarihte sevk edilen tabur, Yüzbaşı Scharrenberg komutasındaki 929 Azerbaycan ve 33 Alman askerinden oluşmuştur. Terek'in güney kıyısındaki Kızılyar'da görevlendirilmiştir. Sahip olduğu Rus yapımı silahlar için yeterli mühimmata sahip olmayan tabur, geri çekilme sırasındaki çatışmalarda ağır kayıplar vermiştir.²⁹

806. Piyade Taburu ("İgit")

Yüzbaşı Ottendorf komutasındaki 911 Azerbaycan ve 44 Alman askerinden oluşan tabur 17.12.1942'de, Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti'nin güneyindeki Malgobek-Verchnij Kurp hattında görevlendirilmiştir. Görev bölgesindeki yoğun düşman saldırılarını püskürttükten sonra, 13.04. 1943'te "gücünü tazeleme" için Kırım'daki A Ordular Grubu'nun emrine verilmiştir.³⁰

I/73. Piyade Taburu

Yüzbaşı Franke komutasında 917 Azerbaycan ve 42 Alman askerinden oluşan tabur, Alman ve müttefik ordularının Kafkasya cephesinden geri çekilmeye başladığı dönemde cepheye sürülmüştür. 21.01.1943'te Taman Yarımadası'nda alçak uçuşlar ve Partizanlara karşı mücadele için görevlendirilmiş ve 15.04.1943'e kadar bu görevi sürdürmüştür. Kara Ordusu Genelkurmay'ında Doğu lejyonlarından sorumlu Korgeneral Heinz Hellmich Mart 1943'te, Binbaşı Fatalibeyli'den 804,

²⁷ Hoffmann, *Kaukasien 1942/43*, s. 221-234.

²⁸ Hoffmann, *Kaukasien 1942/43*, s. 235-245.

²⁹ Hoffmann, *Kaukasien 1942/43*, s. 245-248.

³⁰ Hoffmann, *Kaukasien 1942/43*, s. 248ff.

806 ve I/73. Taburları Kırım'da birleştirerek müstakil bir Azerbaycan Alayı oluşturmamasını istemiş, ancak daha sonra bu plandan vaz geçilmiştir. Tabur Nisan 1943'te, 804. ve 806. Taburlarla Kırım'da Feodosya Savunma Komutanlığı'nın emrine verilmiştir.³¹

Yukarıda, Türk Taburlarının üç temel hedefe ulaşmak amacıyla oluşturulduğu belirtilmişti. Kuzey Kafkasya'da 20 tabur halinde cepheye sürülen yaklaşık 20.000 lejyonerin, milyonlarca askerden oluşan Alman Ordusu'nun savaş gücünü kayda değer ölçüde artırdığını söylemek mümkün değildir. Azerbaycan Taburları örneğinde gördüğümüz gibi, 1942 ortasından itibaren oluşturulmaya başlanan taburlarda verilen savaş eğitimi yetersiz kalmış, taburlardan yalnızca biri Ağustos ayı ortalarında cepheye ulaştırılabilmektedir. Diğer dört tabur ise, Alman Ordusu'nun bölgeden geri çekileceğine ilişkin belirtilerin ortaya çıktığı, hatta geri çekilmeye başladığı Ekim, Aralık ve Ocak aylarında cepheye ulaşmıştır. Kafkasya cephesinde savaşa sürülen "Türk Taburları"ndan umut edilen faydanın sağlanamadığı aşîkardır.

Azerbaycan Lejyonu'nun Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri

Kafkasya'yı ele geçiremeyen Nazi rejimi, Kafkasya Federasyonu planından vazgeçmemiş ve bunun gelecekte uygulanmasına yönelik çalışmalar başlatmıştır. Azerbaycan Lejyonu, İtalya'ya kaydırılan taburların muharip faaliyetlerinin yanı sıra,³² Berlin'deki karargahta siyasi ve sosyal faaliyetlere yoğunlaşmıştır. Bunlardan en önemlisi, 06-07.11.1943'te düzenlenen Milli Azerbaycan Kongresi olmuştur. *Azərbaycan* adlı lejyon gazetesinde yer alan bilgilere göre, "sivil ve askeri giyimli davetliler, cephe ve lejyonlardan gelen asker ve subaylar ile Avrupa'nın muhtelif şehirlerinden gelen Azeri muhacirler 06.11.1943 sabahı Berlin'in ilk lüks oteli olan Kaiserhof'un toplantı salonunu tika basa" doldurmuştur. Kurultay Divan Heyeti Başkanı Abbas Bey, Azerbaycan Türklerine uzun bir aradan sonra, uğrunda savaştıkları milli idealleri Almanya'nın başkenti Berlin'de yeniden gür sesle dile getirme imkanı sunduğu için "*Büyük Alman halkına ve onun Führeri*"ne teşekkür edip, "*Yaşasın Büyük Almanya'nın galibiyeti ve bu galibiyete bağlanan umutlar*" ifadesini kullandıktan sonra sözü Azerbaycan Lejyonu İrtibat Subayı Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli Dūdanginski'ye vermiştir. Fatalibeyli konuşmasında, gelecekte kurmak istedikleri Azerbaycan'a ilişkin olarak şunları söylemiştir:

³¹ Hoffmann, *Kaukasien 1942/43*, s. 250-253.

³² "Türk Taburları" Ekim 1943'ten itibaren İtalya'da görevlendirilmiş ve savaşın sonunda Avusturya'da İngiliz Ordusu'na teslim olmuştur. Bkz.: Tessin, *Verbände*, Band 7, s. 130-135.

“Panislamizm düşüncesi ölmüştür. Panturanizm müspet rolünü oynayarak, Türk halklarının Panislamizm hülyalarından kurtulmasına yardım etmiştir. Panturanizm bir sonraki inkişaf aşamasına ulaşmıştır ve ırki ideolojiden milli ideolojiye, yani Türkizm’e dönüşmektedir. Türkiye’ye karşı sempati duymaktayız. Ancak Bolşevik yönetimine tahammül edemediğimiz gibi, başka bir milletin hakimiyetine de tahammül edemeyiz. Atatürk Türkiye’sinin siyaseti, kendi devletinin sağlamlaştırılmasına yöneliktir. Milli Türkiye, milli İran ve gelecekte kurulacak olan Rusya, Kafkasya’nın bağımsızlığı konusunda endişe etmemelidir. Kafkasyalılar olarak, büyük Almanya ile sıkı ittifak içinde olan Avrupa halkları ailesine dahil olacağız. Sağlam ve müstakil bir Kafkasya yaratacağız. Kafkasya’nın Türkiye, İran ve Rusya ile sahip olacağı dostluk ilişkileri günden güne kuvvetlenecektir. Azerbaycan Milli Birlik Meclisi’nin iki temel amacı vardır. Birincisi, Bolşevizm’in mahvedilmesi ve birleşik Kafkas’a dahil olan müstakil Azerbaycan devletinin yeniden inşa edilmesidir. İkincisi ise, Kafkas halklarının tamamı ve büyük Almanya’nın dostluğunda, Bolşevikler ve sömürgecilerin olmadığı bir Azerbaycan yaratmaktır.”

200 temsilcinin katıldığı kurultayın akşam toplantısında, Azerbaycan Milli Birlik Meclisi kurulmuştur. Meclis İcra Organı’nı temsil etme hak ve yetkisinin Binbaşı Fatalibeyli’ye verilmesi ve Meclis’in vatana döndükten bütün hak ve yetkilerini milletin iradesine devretmesi kararlaştırılmıştır.

Görüldüğü gibi, Almanya’nın Kafkasya Federasyonu planı, 1943’teki Kafkasya hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra gündemden kalkmamış, stratejik bir proje olarak devam ettirilmiştir. Fatalibeyli bu plan doğrultusunda, Türkiye ve İran’a karşı bağımsızlıklarını koruyacaklarını vurgularken, amaçlarının “*büyük Almanya’nın dostluğu*” (yani egemenliği) altında bir Birleşik Kafkasya kurmak olduğunu belirtmiştir. Kurultay 7 Kasım’da Berlin’deki Meçhul Asker Anıtı’na çelenk konulması, Fatalibeyli’nin Hitler’e gönderdiği telgraf ile Hitler’in kurultaya gönderdiği kutlama mesajının okunması ve Azerbaycan Lejyonu Komutanı Yarbay Böhme’nin konuşmasıyla devam etmiştir. Akabinde Kuzey Kafkasya Lejyonu adına Ahmednebi Maqoma, Ermeni Lejyonu adına Çamanyan, Türkistan Lejyonu adına Veli Kayyum ve İdil-Ural Lejyonu adına Şafi Elmas birer konuşma yapmıştır. Kurultay, Azerbaycan ve Almanya milli marşlarının okunmasıyla sona ermiştir.³³

33 Kurultayın kapsamlı dokümantasyonu için bkz.: *Azərbaycan. Azərbaycan legionunun həftəlik qəzetəsi*: 73 (07.11.1943), s. 1-4; 74 (14.11.1943), s. 1f; 75 (21.11.1943), s. 5.

Azerbaycan Lejyonu'nun gerçekleştirdiği diğer siyasi ve sosyal faaliyetlere ilişkin olarak *Azərbaycan* gazetesinde yayınlanan haber ve duyurulardan derlenen bilgiler, konu başlıkları altında aşağıda özetlenmiştir:

Sivil Azerbaycanlıların Bilgilendirilmesi

Berlin'de yaşayan Azerbaycanlılar için, "*Berlin W 35, Ludendorffstrasse 60, I. Kat*" adresindeki Azerbaycan Karargahı'nda her türlü konuda bilgilendirme hizmeti sunulmuştur.³⁴

Almanya'da Azerbaycan Türkçesiyle Radyo Yayınları

Alman devlet radyosu her gün Berlin saati ile 20.15'ten 20.30'a kadar 25-24, 25-55 ve 81-51 kısa dalga frekansları üzerinden Azerbaycan Türkçesiyle yaptığı yayınlarda, "*Alman Baş Kumandanlığının cephe malumatlarını ve sair ehemmiyetli haberleri*" sunmuştur.³⁵

Azerbaycan Milli Meclisi'nin Paris Şubesi

Azerbaycan Taburlarının batıya kaydırılması sonucunda, seyahat ya da hizmet için Paris'e gidip gelen Azerbaycanlı lejyonerlerin sayısı artmıştır. Berlin'deki Azerbaycan Milli Birlik Meclisi bu nedenle, Paris şubesini açmış ve bu şubenin nezareti altında Paris lejyoner misafirhanesi kurulmuştur. "*Metro Taracadero, 47 Avenue Jean Chihappe, Paris (16)*" adresindeki lejyoner evinin resmi açılış töreni, 29.03.1943'te yapılmıştır. Müzikli, danslı ve yemekli törene üst düzey Alman subayları ile Azerbaycan Lejyonu ve Kafkas milletlerinin delegeleri katılmıştır. Paris'te yaşayan çok sayıda sivil Azerbaycanlı, lejyonerleri şehirdeki müzeleri ve güzel sanatlar sergilerini gezdirmek ve onları Fransa kültürüyle tanıştırmak üzere görevlendirilmiştir.³⁶

Azerbaycan Lejyonunda Propaganda Faaliyetleri

Lejyona bağlı birliklerde propaganda faaliyetlerine özel önem atfedilmiştir. Alayın propaganda şubesi, çeşitli dillerdeki gazeteleri lejyonerlere zamanında ulaştırmış, alay propagandistleri lejyonerlere gazetelerden bölümler okumuş ve bunları "*canlı faktlarla*" izah etmiştir. Lejyonerler *Azərbaycan* gazetesini büyük bir merakla okumuş ve gazetenin edebiyat sayfasında yayınlanan şiirler büyük ilgi görmüştür.³⁷

³⁴ *Azərbaycan*, 71 (24.10.1943), s. 4.

³⁵ *Azərbaycan*, 79, (19.12.1943), s. 3.

³⁶ *Azərbaycan*, 84 (05.02.1944), s. 3; 89 (13.03.1944), s. 8.; 95 (24.04.1944), s. 2; 97 (08.05.1944), s. 6.

³⁷ *Azərbaycan*, 85 (12.02.1944), s. 3.

Azerbaycan Lejyonu’nun Din İşleri Sorumlusu

Binbaşı Fatalibeyli 1944 yılı Nisan ayında Baş Molla Cenab Ahunzade’yi lejyonun din işleri sorumlusu olarak tayin etmiştir. Gazetede konuya ilişkin olarak yer alan haberde, Ahunzade’nin lejyonun kuruluşundan beri yorulmadan baş mollalık vazifesini ifa ettiği, 25 yıl boyunca Bolşevikler tarafından tahrif edilen dinin yeniden ihya edilmesi için çok büyük işler başardığı, yalnızca ilerici bir din aşılama ile kalmayıp, milli bayram ve kutlamaların layığıyla düzenlenmesi için yorulmaz bir irade ile çalıştığı ifade edilmiştir.³⁸

Almanya ve İşgal Altındaki Bölgelerde Çalışan Azerbaycan Türkleri

Gazetenin 08.05.1944 tarihli nüshasında yer alan duyuruda, “*Almanya ve tutulmuş vilayetlerde*” çalışmak için şarktan getirilmiş olan Azerbaycan Türklerinin “*Berlin W 35, Ludendorffstrasse 60*” adresindeki Kafkasya İdare Merkezi bünyesindeki Azerbaycan Bölümü’ne başvurarak ad, soyad, doğum tarihi, tahsil durumu, uzmanlık alanı ve çalışmakta olduğu şirketin adı ve adresi gibi bilgileri kaydettirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Başka bir duyuruda ise, aynı adresteki Azerbaycan Milli Karargahı bünyesinde İhtisas Yoklama Komisyonu kurulduğuna dikkat çekilerek, yüksek ve orta tahsilli bütün Azerbaycan Türklerinin ihtisaslarını gösterir bir belge almak için sözkonusu komisyona başvurup adres ve görevlerini bildirmeleri istenmiştir.³⁹

Azerbaycan Lejyonu Yayınevi

Azerbaycan Lejyonu bünyesinde 1944’te “Sahra Kitaphanesi” oluşturulmuştur. Kitaphane tarafından yayınlanan ilk ve son kitap, İbrahimoğlu’nun *Azərbaycanın İstiqlal Mybarizələri* adlı eseri olmuştur.⁴⁰

Azerbaycan Türklerine Yabancılarla Evlenme Yasağı

Azerbaycan Milli Birlik Meclisi, Nazilerin ırkın saf tutulması ideolojisine uygun olarak Almanya’daki Azerbaycan Türklerinin yabancılarla evlenmesini yasaklamıştır. Binbaşı Fətəlibəyli gazetenin 12.06.1944 tarihli nüshasında yayınlanan duyurusunda, “*Arzumuz Türk kültürümüzü, adet ve ananelerimizi muhafaza edebilmek, Türk kanımızı temiz tutmaktan ibarettir. [...] Lakin, çok efsus ki, bazı yurttaşlarımız*

³⁸ *Azərbaycan*, 95 (01.05.1944), s. 1f.

³⁹ *Azərbaycan*, 97 (08.05.1944), s. 6.

⁴⁰ *Azərbaycan*, 98 (15.05.1944), s. 4. İbrahimoğlu, *Azərbaycanın İstiqlal Mybarizələri*, Azərbaycan legionunun səhra kitabhanəsi, Berlin 1944.

bu odlü mücadele içerisinde yabancılarla evlenmek fikrine düşmekte ve Türklük ananemizi bozmaktadır. Bunu nazara alarak aslı Türk olmayanlarla evlenmeyi Azerbaycan Milli Birlük Meclisi adına her bir Azeri Türküne qedeğan ediyorum. Türk kanının temizliğini muhafaza etmek her Azeri Türkünüñ mukaddes borcudur”⁴¹ demiştir.

Venedik'teki Türk Tümeni İstirahat Evi

Gazetenin 12.06.1944 tarihli nüshasında yer alan bir habere göre, 1943 ortalarında İtalya'ya kaydırılan “N” adlı Türk tümeni⁴² Venedik önlerindeki bir adada bulunan istirahat evine yerleştirilmiştir. Konuya ilişkin haberde, “*Venedik önündeki bu ada, güzelliğiyle İtalya'da hatta bütün dünyada ün kazanmış cennet misali bir yerdir. [...] Fakat bu yayla şimdi ne milyonlarca servete sahip olan zenginlerin ne de maceracı Amerikalı turistlerin seyahat yeridir. Burası şimdi yalnızca Avrupa'yı savunan kahramanların ve o gruba dahil olan lejyonerlerin istirahat yeridir. Çoğunluğu lejyonerlerden oluşan 'N' Türk tümeninin izine çıkan askerleri, Şubat ayından beri burada istirahat etmektedir*” ifadelerine yer verilmiştir.⁴³

Fatalibeyli'nin Soğuk Savaş Dönemindeki Faaliyetleri

Tümgeneral Reinhard Gehlen, Hitler karşıtı subayların hakim olduğu Amiral Wilhelm Franz Canaris komutasındaki *Abwehr*'in Şubat 1944'te dağıtılmasından sonra, Nazi dış istihbarat yapılanmasında daha etkili bir konuma gelmiştir. Hitler'e sunduğu raporda Alman Ordusu'nun doğu cephesinde çok zor durumda olduğu değerlendirmesinde bulunduğu için, 9 Nisan 1945'te Hitler'in özel emriyle görevden alınmıştır. 23.05.1945'te sahip olduğu istihbarat arşiviyle birlikte ABD Ordusu'na teslim olmuştur. Yakın adamlarıyla birlikte savaş esiri olarak götürüldüğü ABD'de gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, Temmuz 1946'da ABD makamlarının onayıyla kurulan ve kendi adıyla anılan (*Organisation Gehlen*) Alman/Amerikan dış istihbarat teşkilatını 1956'ya kadar yönetmiştir.⁴⁴ Bunun ardılı olarak kurulan Alman Dış İstihbarat Teşkilatı (*Bundesnachrichtendienst/BND*) Başkanlığı görevini 1968'e kadar sürdürmüştür.⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı sırasında dış istihbarat teşkilatına sahip olmayan ve bunu (*Central Intelligence Agency/CIA*) altı

41 *Azərbaycan*, 102 (12.06.1944), s. 4.

42 Yeniden yapılandırılan 162. Piyade Tümeni. Daha önce belirtildiği gibi, tümen bünyesinde Azerbaycan ve Türkistan taburlarının yanı sıra, Gürcistan ve Ermenistan taburları da yer almaktadır.

43 *Azərbaycan*, 102 (12.06.1944), s. 4.

44 <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519a6b2e993294098d511f5f>.

45 Gehlen, *Der Dienst*, s. 117-183.

yıllık geçiş sürecinden sonra 13.09.1947’de kuran ABD⁴⁶, Gehlen’in doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği hakkında sahip olduğu istihbarat birikiminden faydalanmıştır. Bu çerçevede, Nazi döneminden arta kalan lejyonerler ile savaş sonrasında doğu Avrupa’dan gelen sığınmacılar, Sovyetler Birliği’ne karşı mücadele için örgütlemiştir. Fatalibeyli başta olmak üzere, eski “Türk Taburları” mensupları da bu faaliyetler çerçevesinde, bu kez CIA’nın emrinde görev yapmaya başlamıştır.

ABD Ulusal Güvenlik Konseyi yurt dışında gerçekleştirilecek örtülü operasyonlara ilişkin olarak 18.06.1948’de yayınladığı 10/2 sayılı direktif aracılığıyla, “SSCB, onun uydusu ülkeler ve Komünist grupların ABD ve diğer Batılı ülkelerin hedef ve faaliyetlerini sekteye uğratmak amacıyla gerçekleştirdiği düşmanca örtülü faaliyetleri göz önünde bulundurarak, Dünya barışı ve ABD’nin ulusal çıkarları doğrultusunda ABD Hükümeti’nin yurt dışındaki aleni faaliyetlerinin örtülü operasyonlar aracılığıyla desteklenmesini” kararlaştırmıştır. Düşman devletlere yönelik örtülü operasyonlar listesinde “propaganda, ekonomik savaş, sabotaj, karşı sabotaj ve imha eylemleri” gerçekleştirilmesinin yanı sıra, “yeraltı direniş hareketleri, gerillalar, göçmen kurtuluş grupları ve anti Komünist unsurların” desteklenmesi yer almıştır.⁴⁷ Bu faaliyetler için CIA bünyesinde yer alan, ancak ABD Dışişleri Bakanlığı (State Department/SD) Özel Danışmanı Georg F. Kennan’a bağlı olan Özel Projeler Ofisi (Office of Special Projects/OSP) oluşturulmuş ve başına Frank G. Wisner getirilmiştir. Ofisin adı daha sonra, karartma amaçlı olarak Politika Koordinasyon Ofisi (Office of Policy Coordination/OPC) olarak değiştirilmiş ve birim 1952’de tamamen CIA’ya bağlanmıştır.⁴⁸

OPC’nin ilk işi, Almanya üzerinden Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan’a yayın yapacak Özgür Avrupa Radyosu’nu (Radio Free Europe/RFE) kurmak olmuştur. 17.05.1949’da radyonun kuruluş ve işletilmesi işini üstlenecek olan Özgür Avrupa Komitesi adlı örtülü istihbarat birimi oluşturulmuş, komitenin adı 01.06.1949’da Özgür Avrupa Ulusal Komitesi (The National Committee for a Free Europe/NCFE) olarak değiştirilmiştir. Münih merkezli RFE ilk yayını, 04.07.1950’de Çekoslovakya’ya yapmıştır.⁴⁹

RFE’nin kuruluş faaliyetleri sürdürülürken, Nazi döneminde oluşturulan Kafkasya ve Türkistan lejyonu mensupları, bu lejyonların fikir babası olan ve savaştan

46 <https://www.cia.gov/about-cia/history-of-the-cia>. CIA’nın kuruluş dönemi için ayrıca bkz.: Evan Thomas, *The Very Best Men. Four Who Dared: The Early Years of the CIA*, Simon & Schuster, New York et al. 1995.

47 <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945-50Intel/d292>.

48 OPC’nin tarihçesi için bkz.: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000104823>.

49 Richard H. Cummings, *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, McFarland & Company, Jefferson/North Carolina 2009, s. 9f.

sonra İngiltere istihbaratının, akabinde CIA'nın emrine giren Prof. Dr. Gerhard von Mende tarafından yeniden örgütlenmiştir. CIA tarafından 05.04.1950 ve 24.03.1961'de hazırlanan iki raporda yer alan bilgilere göre, İngiltere işgal bölgesindeki Bielefeld şehrinde bir villaya yerleştirilen Mende, Veli Kayyum Han liderliğindeki yedi kişilik ekiple Türkistan grubunu oluşturmuştur. Grup, Türkistan Lejyonu tarafından 1942'de yayınlanmaya başlanan Milli Türkistan dergisini, yeniden yayınlamaya başlamıştır. Azerbaycan grubunun liderliğini, başlangıçta Hilal Münşi yapmıştır. Yeni göçmenlerden İsmail Akber'in gruba dahil olmasından sonra, Musavat Partisi yandaşı olan ve İngiltere ile başlatılan iş birliğine Almanya'nın dahil edilmesine karşı çıkan Münşi ile Mende/Akber ikilisi arasında 1949 ortalarına kadar yaşanan anlaşmazlığın kaybedeni Münşi olmuştur. Mende ayrıca, Sultan Garip liderliğindeki İdil-Ural, Edige Kırım liderliğindeki Kırım-Tatar, Ermenistan ve Gürcistan gruplarını da örgütlemiştir. Bu teşkilatlar 1950 başlarından itibaren CIA'nın emrine girerek, İngiltere işgal bölgesindeki şehirlerden ABD işgal bölgesindeki Münih'e nakledilmiştir.⁵⁰

Azerbaycan Lejyonu'ndaki faaliyetlerini özetlediğimiz Abdürrahman Fatalibeyli Dūdanginski, Kahire'de temas kurduğu ABD istihbarat yetkililerine verdiği bilgilere dayalı olarak hazırlanan 15.07.1949 tarihli rapora göre, 12.11.1908'de Dudanga/Nahicevan'da dünyaya gelmiş, 1923-1926'da Bakü'de askeri lisede, 1926-1929'da Leningrad Askeri Mühendislik Yüksekokulu'nda öğrenim görmüş, 1929'da Bakü'de Azerbaycan Ulusal Tümeni'nde subay olarak göreve başlamıştır. 1933'te Moskova Askeri Mühendislik Akademisi'nde öğrenim gördükten sonra, 1938'de Binbaşı rütbesiyle Kalinin askeri bölgesinde görevlendirilmiş, 1939-1940'ta 7. Ordu'da Finlandiya'ya karşı savaşarak Kızıl Yıldız nişanı almış, 28.09.1941'de 27. Ordu Komutan Vekili olarak Almanya'ya karşı savaşırken taraf değiştirmiştir. Sekiz ay boyunca esir kampında tutulduktan sonra, Alman Ordusu bünyesinde kurulan Azerbaycan Lejyonu'na dahil olmuştur. 1945'te diğer Müslüman lejyonerlerle birlikte İtalya'da Amerikan ve İngiliz birliklerine teslim olmuştur. İtalya'da üç ay esir tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır. Amerikan ve İngiliz askeri istihbarat çevreleriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. 1946-1947'de İtalya'da Azerbaycan ve Kafkasyalı sığınmacılar yararına faaliyetlerde bulunmuştur. Kudüs Müftüsü Emin El Hüseyini'nin daveti üzerine 29.01.1948'de Mısır'a gitmiş ve ondan mali destek almıştır. Müftü'ye, yeni kurulan İsrail Devleti'nin Sovyetler Birliği'nin etkisi

50 <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c4a1>, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c471>, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600330688-2>. Türk gruplarının Münih'teki faaliyetleri için ayrıca bkz.: Ian Johnson, *A Mosque in Munich. Nazis, The CIA, And The Muslim Brotherhood In The West*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston/New York 2010.

altına girmesinden endişe ettiğini söylemiş ve Filistinli Araplardan İsrail'e karşı savaşıacak bir ordu teşkil etmeyi önermiştir. İsrail'e karşı zaferi Mısır Ordusu'nun kazanmasını isteyen Kral Faruk, bu öneriyi reddetmiştir. Karısı ve 11 yaşındaki oğlunu Türkiye'ye göndermiştir. Mısır'da kaldığı dönemde, Kahire yakınlarındaki Helvan'da Hotel Claramont'ta ikamet etmiştir.

Raporda Fatalibeyli'nin geleceğe yönelik planları hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: *“Hedefi Sovyetler Birliği’ndeki mevcut rejimi devirmek olan her türlü faaliyete katılmaya çok isteklidir. Amacına ulaşmak için Kafkasyalı, Beyaz Rus v.d. Sovyet halklarıyla ittifak kurmaya hazır, fanatik bir Kafkasya milliyetçisidir. Hedefine ulaşma dışında bir isteği yoktur. SSCB ve uydu ülkelerden gelen bütün sığınmacıların kendi istihbarat teşkilatı, propaganda aygıtı ve kurtuluş ordusuna sahip tek bir çatı örgütü altında birleştirilmesini kuvvetle arzu etmektedir. Bu çatının Atlantik Şartı ilkelerine dayalı olarak kurulabileceğine ve Sovyetler Birliği’ndeki bütün halklar için kendi kaderini tayin hakkı talep edebileceğine inanmaktadır. Sahip olduğu askeri eğitim ve imkanları, Sovyetler Birliği’ne karşı olası bir savaşta Batılı güçlerin hizmetine sunmak istemektedir.”*⁵¹

Georg F. Kennan 1950 yaz aylarında OPC'ye, Sovyetler Birliği kökenli mülteciler arasında anti Komünist bir örgütün kurulmasının devasa önemi haiz olduğunu belirtmiştir. SD ve OPC temsilcilerinin katılımıyla Ağustos 1950'de gerçekleştirilen bir dizi toplantıda ön hazırlıklar yapılmıştır. Kennan'ın başkanlığında 17.10.1950'de gerçekleştirilen toplantıda, sözkonusu örgütün Almanya'da kurulması, New York'ta bu örgütün faaliyetlerini koordine ve finanse edecek örtülü bir komitenin oluşturulması, Almanya'daki örgütte Rus kökenli dört grubun yanı sıra, Rus kökenli olmayan mülteci grupların da yer alması kararlaştırılmıştır. Ocak 1951'de Wisner'in başkanlığında New York'ta düzenlenen toplantıda, Delaware Eyaleti kanunlarına göre kâr amacı gütmeyen Rusya Halklarının Kurtuluşu İçin Amerikan Komitesi (*The American Committee for the Liberation of the Peoples of Russia, Inc.*)” adlı paravan komite kurulmuştur. Komitenin adı daha sonra, Bolşevizm'den Kurtuluş İçin Amerikan Komitesi (*The American Committee for Liberation From Bolshevism/AmComLib*) olarak değiştirilmiştir.

CIA yetkililerinin 1950 sonbaharında, Bavyera'daki Füssen kasabasında dört büyük Rus grubuyla gerçekleştirdiği toplantıda, örgütte temsil edilecek Rus kökenli olmayan grupların eşit haklara sahip olması ve Komünist rejim devrildikten sonra Rusya'da kurulacak yeni hükümet konularında uzlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine oluşturulan yeni komitenin 17-20.08.1951'de Stuttgart'ta gerçekleştirilen

51 <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51966ec7993294098d50a23a>.

ikinci toplantısında, uzlaşma sağlanmıştır. 21 Ağustos'ta Frankfurt/Main şehrinde düzenlenen basın toplantısında, Rus göçmen grupları tarafından Rusya Halkları Kurtuluş Konseyi adlı çatı örgütünün kurulduğu ilan edilmiştir. Örgütün Almanya'da gerçekleştireceği dört temel çalışma alanı Sovyetler Birliği'ne yönelik radyo yayını, gazete yayını, siyasi etkinlikler ve araştırma enstitüsü kurulması olarak belirlenmiştir. Bu faaliyetlere, Rus kökenli olmayan Sovyet gruplarının da kısa zamanda dahil edilmesi kararlaştırılmıştır. Radyo yayınının alt yapısının oluşturulması için, RFE'nin eski Avrupa Direktörü görevlendirilmiştir.⁵²

Rus kökenli dört örgüt (Halkların Serbestisi İçin Çalışanlar, Rusya Halk Hareketi, Rusya Milletlerini Kurtarma Savaş Birliği, Serbest Rusya İçin Savaşanlar Birliği) ile Rus kökenli olmayan beş örgüt (Azerbaycan Milli Birlik Komitesi, Ermenistan İstiklali İçin Savaşanlar Birliği, Gürcistan Milli Şurası, Kuzey Kafkasya Milli Birliği-SKANO, Türkistan Kurtuluş Komitesi-TÜRKEİ) 1952 yazında Wiesbaden'da bir araya gelerek ön hazırlıkları yapmıştır.⁵³ Dokuz örgüt 16.10.1952'de Münih'te toplanarak, Anti Bolşevik Mücadelenin Koordinasyon Merkezi (*The Coordinating Center of Anti Bolshevik Struggle*) adlı çatı örgütünü kurmuştur.⁵⁴

AmComLib tarafından finanse edilen ve yönlendirilen Koordinasyon Merkezi faaliyetlerini, Bolşevizm'den Kurtuluş Radyosu (*Radio Liberation from Bolshevism/RL*) adlı radyo istasyonunda⁵⁵ münferit ulusal gruplar için oluşturulan masalarda görevlendirilen personel aracılığıyla sürdürmüştür. Her bir masa, mensubu olduğu ulusun sürgündeki hükümeti gibi çalışmıştır. AmComLib tarafından hazırlanan 22.01.1953 tarihli Radyo Politikası belgesinde, Koordinasyon Merkezi adına yayınlar yapacak olan RL'nin, Merkez'in Demir Perde arkasındaki soydaşlarıyla iletişim kurmasını sağlayacağı, Rusların ve diğer ulusların tamamının sesi olacağı, ABD'nin denetimi altında RL yayınları yapacak olan Rus ve diğer uluslara mensup göçmenlerin iki temel amacının, Sovyet rejimini devirmek ve akabinde kendi siyasi ve etnik konseptlerine uygun yeni bir rejim ya da rejimler kurmak olduğu belirtilmiştir.⁵⁶

52 <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114354>.

53 *Azerbaycan. Milli Birlik Organı*, 4 (Ağustos 1952), s. 1ff.

54 <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp80-01065a000300060010-8;Azerbaycan>, 6/7 (Ekim-Kasım 1952), s. 1-4.

55 Bu ad harici müdahaleyi çağrıştırdığı için, önce *Radio Liberation*, daha sonra *Radio Liberty* olarak değiştirilmiştir.

56 <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114471>.

1950'de Münih'e yerleşen Abdürrahman Fatalibeyli, Azerbaycan Milli Birlik Komitesi'nde başkanlık görevini üstlenmiştir. Komite'nin diğer üst düzey iki yöneticisi, İsmail Akber ve eski Azerbaycan Lejyonu gazetesinin redaktörü Mecid Musazade (Karsalanlı) olmuştur.⁵⁷ Meclis'in yayın organı olan *Azerbaycan* dergisinin ilk sayısı, 1951'de yayınlamıştır. Derginin yazı kurulunda Ceyhun Hacıbeyli, Mecid Musazade ve İsmail Akber yer almıştır.⁵⁸ RL ilk yayını, 01.03.1953'te yapmıştır. Fatalibeyli, Münih merkezli RL'nin Azerbaycan Masası Başkanı olarak görevlendirilmiştir. Radyo yayınlarının yanı sıra, Sovyetler Birliği ve doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelere yönelik her türlü yıkıcı faaliyetin koordine edildiği merkez olan RFE ve RL, bu ülkelerin dış istihbarat teşkilatlarının hedefinde yer almıştır. RFE'nin Münih/Holzhausen'daki idari binası ve vericilerini bombalamak üzere Almanya'ya gönderilen Çekoslovakya dış istihbarat teşkilatı mensubu Richard Herbert Moschner Nisan 1951'de, radyo tesisinin fotoğraflarını çekerken yakalanmış ve 31.01.1952'de Nürnberg'deki ABD askeri mahkemesi tarafından yedi yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1954, RFE ve RL'ye yönelik saldırıların yoğunlaştığı yıl olmuştur. Mart ayında Berlin'de yakalanan Polonya ajanı, ABD'ye götürülmüştür. RFE görevlisi Stefan Kiripolsky Ağustos'ta, Viyana'dan Çekoslovakya'ya kaçırılmış ve 1968 yılına kadar hapiste kalmıştır. RL'nin Beyaz Rusya yayınları bölümünde çalışan Leonid Karas'ın cesedi, Eylül'de Münih'te Isar nehrinden çıkarılmıştır. 1954 yılının son kurbanı, 20 Kasım gecesi KGB tetikçisi eski Azerbaycan Lejyonu mensubu Michael Ismailov tarafından öldürülen Fatalibeyli olmuştur.

20.11.1954'te RL istasyonunda saat 16.00'ya kadar çalışan Fatalibeyli saat 20.00'de, İsmailov'un Alpenplatz 6 adresinde kiraladığı mutfağına gitmiş ve saat 21.00'e kadar İsmailov ve mutfağı kiralayan 80 yaşındaki Bayan Ruhland'la sohbet etmiştir. İsmailov, ev sahibesinin kendi dairesine gitmesinden sonra Fatalibeyli'yi önce kafasına çekiçle vurup ardından boğmak suretiyle öldürmüş ve cesedi kanapenin altına saklamıştır. 22 Kasım'da temizlik yapmak için mutfağa giden ev sahibi, sofanın altında cesedi görmüş ve polise haber vermiştir. Cesedin yüzüne dikkatli bir şekilde bakmadan, öldürülen kişinin mutfağı arada bir arkadaşlarıyla vakit geçirmek için kullananan İsmailov olduğunu söylemiştir. Bu ifadeyi yeterli bulan polis iki gün sonra, cesedin Münih'te gömülmesine izin vermiştir. Fatalibeyli'nin mazaret bildirmeden işe gelmemesi üzerine ikamet ettiği daireye giden arkadaşları, onu bulamayınca polise kayıp bildiriminde bulunmuştur.

57 Johnson, *A Mosque*, s. 62f.

58 *Azerbaycan* 1 (1951), s. 1.

Münih basınında bunun üzerine, İsmailov'u Fatalibeyli'nin öldürdüğü yönünde spekülasyonlara yer verilmiştir. Ancak RL çevrelerinde, öldürülen kişinin İsmailov değil Fatalibeyli olduğu yönünde bir söylenti yayılmıştır. Bunun üzerine mezardan çıkarılan ceset üzerinde otopsi yapılmış ve defnedilen kişinin Fatalibeyli olduğu tespit edilmiştir. Fatalibeyli'nin katil zanlısı İsmailov yakalanamamıştır. Basında, Fatalibeyli'nin RL mensubu olduğunun yazılması üzerine, o güne kadar kamuoyu tarafından varlığı bilinmeyen RL, deşifre olmuştur. Fatalibeyli 5 Aralık'ta düzenlenen törenle, kardeşi Seyfullah'ın da gömülü olduğu Neu Ulm mezarlığına ikinci kez defnedilmiştir.⁵⁹

RFE ve RL'nin finansman ve denetimi 30.03.1972'de CIA'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na devredilmiş, iki istasyon 1976'da tek çatı altında birleştirilmiştir. 1995'te Münih'ten Prag'a taşınan RFE/RL Rusya, İran, Orta Asya, Kafkasya, Güney Asya, Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya yönelik olarak 25 dilde yayın faaliyetlerini sürdürmektedir.⁶⁰

Sonuç

Hitler-Rosenberg ikilisinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ni işgal planlarında öncelikli hedef, Kafkasya'daki petrol yataklarının ele geçirilmesi olmuş ve bölgede Almanya'nın mutlak hakimiyeti altında Kafkasya Federasyonu kurulması öngörülmüştür. Nazi rejimi 1941 ve 1942'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı iki büyük harekatta bütün umudunu, Kafkasya petrollerini ele geçirmeye bağlamıştır. İkinci hareketin hazırlıkları çerçevesinde, Türk Taburları da oluşturulmuştur. Harekatların başarısızlıkla sonuçlanması, Nasyonal Sosyalist rejimin sonunun başlangıcı olmuştur.

Kafkasya Federasyonu planı, bu başarısızlıklardan sonra da gündemden kalkmamıştır. Binbaşı Abdürrahman Fatalibeyli önderliğindeki Azerbaycan Lejyonu 1943'ten itibaren, gelecekte kurulması öngörülen federasyonun siyasi alt yapısının oluşturulmasına yönelik çalışmalar sürdürmüştür. Kasım 1943'te Berlin'de düzenlenen "Millî" Azerbaycan Kongresi'nde oluşturulan Azerbaycan Millî Birlik Meclisi'ni temsil yetkisi, Fatalibeyli'ye verilmiştir.

Eski lejyonerler savaş sonrasında Almanya'ya gelen yeni sığınmacılarla takviye edilerek, ABD'nin hizmetine giren Nazi istihbarat teşkilatının katkılarıyla yeniden

59 Cummings, *Cold War Radio*, s. 34-39, 269.

60 <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115135>, <https://pressroom.rferl.org>

örgütlenmiştir. Nazi rejimi döneminde Türk Taburları aracılığıyla sürdürülen anti Bolşevik faaliyetler, Soğuk Savaş döneminde ABD'nin çıkarlarına hizmet edecek şekilde devam ettirilmiştir. RFE ve RL adlı iki radyo istasyonu 1971'e kadar, Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürülen her türlü yıkıcı faaliyetin koordine edildiği merkez işlevi görmüştür. Fatalibeyli, Azerbaycan Milli Birlik Komitesi ve RL Azerbaycan Masası Başkanı sıfatıyla gerçekleştirdiği örtülü faaliyetlerin bedelini, hayatıyla ödemiştir.

Zorunlu seferberlik çerçevesinde Kızıl Ordu saflarında cepheye sürülen değişik uluslara mensup savaş esirlerinin önemli bir bölümü, hayatta kalabilmek için Alman tarafına geçmiştir. 1942-1945 arasında “*Bolşevik düşmanlara karşı sürdürülen savaşta Adolf Hitler'e mutlak surette itaat*” yemini eden lejyonerler, bir yandan Nazi rejiminin çıkarları için savaşırken, diğer yandan Almanya'nın zafer kazanması durumunda ülkelerinin Rus işgalinden kurtarılmasını umut etmiştir. Bunların bir kısmı savaştan sonra, Batılı müttefikler ile Stalin arasında sağlanan mutabakat uyarınca Sovyetler Birliği'ne iade edilmiş ve vatana ihanet gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Fatalibeyli gibi iade işleminden kurtulanların ise, anti Bolşevik mücadeleyi bu kez ABD'nin çıkarlarına hizmet edecek şekilde sürdürmek ve Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra mensubu olduğu ulusun bağımsızlığa kavuşturulması umudunu yaşatmaktan başka çaresi kalmamıştır.

Nazi döneminde Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan lejyonerleri ile Almanya'da yaşayan Türk kökenli sığınmacılara yönelik olarak başlatılan, Soğuk Savaş döneminde ise Sovyetler Birliği'ndeki Türk bölgelerini kapsayacak şekilde genişletilen yoğun propaganda faaliyetlerinin, Türk milliyetçiliği düşüncesinin yayılması ve güçlenmesine de katkıda bulunduğu aşıkardır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv

BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division), “Oberkommando des Heeres, 2. Juni 1942, Turk-Btlne. Nebst Anlage 2: Richtlinien für Erfassung, Überprüfung, Verpflichtung und Einstellung von Turk-Kgf.”

BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division), “162. Inf. Division, 20. Juni 1942.”

BArch RH 26-162/16 (162. Infanterie-Division), “162. Inf. Division, 4. Juli 1942, Grundlegender Befehl über die Aufstellung von Turk.-Btlnen.”

BArch RH 26-162/19 (162. Infanterie-Division), “162. Inf. Division, 20. Oktober 1942, Tätigkeitsbericht 15.5.42 bis 1. Oktober 1942.”

Central Intelligence Agency (CIA)

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e9993294098d50c4d0>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519a6b2e993294098d511f5f>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519cd819993294098d515d2d>.

<https://www.cia.gov/about-cia/history-of-the-cia>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000104823>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c4a1>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e8993294098d50c471>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600330688-2>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp80-01065a000300060010-8>.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51966ec7993294098d50a23a>.

State Department-Historical Documents

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945-50Intel/d292>.

Wilson Center Digital Archive

<http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114354>.

<http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114471>.

<http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115135>

Yayınlanmış Belgeler

Burdett, A.L.P. (Edited by), *Oil Resources in Eastern Europe and the Caucasus. British Documents 1885-1978. Volume 4. 1939-1945*, Cambridge University Press, Cambridge et al. 2012.

Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg, 14. November 1945-1. Oktober 1946. Bd. 1-42, Nürnberg 1947-1949. Mütteakiben *ND (Nürnberger Dokumente)* şeklinde kısaltılmıştır. Kullanılan belgeler:

ND. Band 26, “Dokument 1017-PS (Denkschrift, 2.4.41)”, s. 547-554.

ND. Band 26, “Dokument 1030-PS (Allgemeine Instruktion für alle Reichskommissare in den besetzten Ostgebiete, 8/5.41)”, s. 576-580.

ND. Band 26, “Document 1058-PS (Rede des Reichsleiters A. Rosenberg vor den engsten Beteiligten am Ostproblem am 20. Juni 1941)”, s. 610-627.

ND. Band 27, “Dokument 1520-PS, (Vermerk über eine Unterredung mit dem Führer im Führer-Hauptquartier am 8.5.42)”, s. 283-294, burada s. 288f.

ND. Band 38, “Dokument 221-L, (Führerhauptquartier, 16.7.1941, Besprechung mit Reichsleiter Rosenberg, Reichsminister Lammers, Feldmarschall Keitel und Reichsmarschall Göring)”, s. 86-94.

Gehlen, Reinhard, *Der Dienst. Erinnerungen 1942-1971*, Hase & Köhler, Mainz 1971.

Hubatsch, Walther, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, Karl Müller Verlag, Bonn 1983. Kullanılan belgeler: “Weisung Nr. 21 vom 18.12.1940, Fall Barbarossa”, s. 84-88; “Weisung Nr. 32 vom 11.06.1941 über die Vorbereitungen für die Zeit nach Barbarossa”, s. 129-134.

Müller, Norbet (Dokumentenauswahl und Einleitung von), *Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1944)*, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1991.

Picker, Henry, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Wilhelm Goldmann Verlag, Stuttgart 1976.

Rürup, Reinhard (Hrsg.), *Der Krieg gegen die Sowjetunion. Eine Dokumentation*, Argon-Verlag, Berlin 1991.

Tessin, Georg, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. 17 Bände*, Mittler Verlag, Frankfurt a.M / Biblio Verlag, Osnabrück 1966-2002.

Sürelı Yayınlar

Azərbaycan. Azərbaycan legionunun həftəlik qəzetəsi: 73 (07.11.1943), 74, (14.11.1943), 75 (21.11.1943), 79 (19.12.1943), 84 (05.02.1944), 85 (12.02.1944), 89 (13.03.1944), 95 (24.04.1944), 96 (01.05.1944), 97 (08.05.1944), 98 (15.05.1944), 102 (12.06.1944).

Azerbaycan. Milli Birlik Organi: 1 (1951), 4 (Ağustos 1952), 6-7 (Ekim-Kasım 1952).

İnceleme ve Araştırmalar

Cummings, Richard H., *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950-1989*, McFarland & Company, Jefferson/North Carolina 2009.

Dallin, Alexander, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*, Droste Verlag, Düsseldorf 1958.

Eichholtz, Dietrich *Krieg um Öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938-1943)*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2006.

Hoffmann, Joachim, *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1991.

Hoffmann, Joachim, *Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 1981.

<https://pressroom.rferl.org>

Ibrahimoğlu, *Azərbaycanın İstiqlal Mybarizələri*, Azərbaycan legionunun səhra kitabhanəsi, Berlin 1944.

Johnson, Ian, *A Mosque in Munich. Nazis, The CIA, And The Muslim Brotherhood In The West*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston/New York 2010.

Knigge, Jobst, *Deutsches Kriegsziel Irak. Der deutsche Griff auf den Nahen Osten im Zweiten Weltkrieg. Über Kaukasus und Kairo zum Öl des Orients. Pläne und Wirklichkeit*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg 2007.

Müller, Rolf-Dieter, "Gebirgsjäger am Elbrus: Der Kaukasus als Ziel nationalsozialistischer Eroberungspolitik", Bernhard Cihari (Hrsg.), *Wegweiser zur Geschichte. Kaukasus*, Ferdinand Schöning, Paderborn 2008, s. 55-65.

Seidt, Hans-Ulrich, *Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*, Universitas Verlag, München 2002.

Thomas, Evan, *The Very Best Men. Four Who Dared: The Early Years of the CIA*, Simon & Schuster, New York et al. 1995.

Wachs, Philipp-Christian, *Der Fall Theodor Oberländer (1905-1908). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*, Campus Verlag, Frankfurt/New Yorks 2000.

Türk Tarihinde Çince Kaynaklar Nasıl Kullanılmalı?

Konuralp Ercilasun*

20. yüzyılın başında genç Türkiye Cumhuriyeti, Türk tarihinin araştırılması için çeşitli atılımlar yaptı. Bunlardan en önemlileri, Atatürk'ün kurduğu Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesidir. Bu üç kurum ile Atatürk, Türk tarihinin, dilinin ve kültürünün modern ilmi metotlar kullanılarak araştırılmasını sağlamayı amaçladı. Bu sebeple Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde sadece Tarih, Türk Dili, Coğrafya ve benzeri kültürel alanları araştırarak bölümleri kurmakla kalmadı. Bunların yanında Türk tarihi ile ilgili kaynak araştırmaları yapmak için gerekli diller ile batıdaki yeni araştırmaları takip etmek için gerekli dilleri içeren bölümleri de kurdurdu. Bunlardan biri de Sinoloji idi. Bu bölümün kurulmasıyla sadece Türk tarihi ile ilgili Çince kaynakların değerlendirilmesi değil, ayrıca doğrudan Çin tarih ve kültürünün de araştırılması da genç Türkiye Cumhuriyetinin ilmi atılımlarından biri hâline geldi. Böylece Çinceye hâkim bilim adamları yetişerek Çince kaynakları Türk tarihi açısından değerlendirmeye başladılar. Aradan geçen yaklaşık seksen yıllık sürede bazı Çince kaynakların neşirleri yapıldı. Bunun yanında doğrudan Çince kaynaklara dayanan birçok araştırma eseri de verildi. Böylece günümüzde eski dönem Türk tarihi hakkında hâlâ yeterli olmasa da, hatırı sayılır bir bilgi birikimi oluştu.

Türk tarihçiliğinin eski dönem için Çince kaynaklara eğilmesi gerekliydi. Çünkü Çince kaynaklar Türk tarihinin en eski devirlerini araştırmada en önemli kaynaklar arasındadır. Bu sebeple bu kaynakların tenkitli neşirleri değerli bir boşluğu doldurur. Bunlar, tarihimizin Gök Türkler devrine kadar olan dönemi için adeta yegâne yazılı kaynak hüviyetini taşımaktadırlar. Gök Türk devrinden itibaren kendi Bengü taşlarımızın yanı sıra batılı kaynaklar da devreye girer ve bu sebeple karşılaştırma imkânı doğar. İlerleyen zamanlarda ise kaynak çeşitliliğindeki artış, bu karşılaştırmaların daha rahat yapılmasını sağlar. Bu şekildeki karşılaştırmalar Çince kaynakların niteliği ve değerini gerçekçi bir şekilde ortaya koymaya yarar.

Gök Türk öncesi dönemde Çince kaynakları karşılaştırma imkânı azalır.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-5344-7194

Karşılaştırma yapılamaması, araştırmalarda, birçok bilim adamının Çince kaynaklardaki sözleri doğrudan doğruya kabul edip aktarmalarına yol açmıştır. Bu sebeple yakın dönemlerde Çince kaynaklar, başka kaynaklarla karşılaştırılabilir daha gerçekçi bir perspektif ortaya konabilmekteyken eski devirlerin yazımında araştırmacılar bazen farkında olmadan bu gerçekçi bakıştan uzaklaşabilmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi günümüzde Çince kaynak neşirleri belli bir seviyeye ulaştı. Artık, bunları daha derinlemesine inceleme aşamasına geçmeye imkân sağlayan bir zemin de oluştu. Yakın zamanlara kadar Çince kaynakların değerlendirilebilmesi için tarih metodolojisinin iç tenkit ve dış tenkit unsurları çok kullanılmamıştı. Bunun bir sebebi de bu tenkitlerin dayanacağı temel bilgilere ulaşmanın zorluğu idi. Günümüzde ise Çince kaynakların yazım sürecindeki temel bilgilerin birçoğu açığa çıkmış, bu sayede iç ve dış tenkit için elverişli zemin oluşmuştur. Bu süreçte kaynakların yazım amacı, yazım tarihi ve terminolojisi dikkate alınmalıdır. Bu sebeple bildirimizde bu kaynakları kullanırken nelere dikkat edilmesi gerektiğini özetlemeye çalıştık. Dolayısıyla bildirimizde ana kaynak olarak Çince kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın metot konusunda üzerinde durduğu iç, dış tenkit ve yorumlama yollarından faydalanılmıştır.¹

Bildiride öncelikle ülkemizde Çince kaynakların neşirlerinde geline nokta kısaca özetlenecektir. Sonra genellikle Çincenin ilk ele alınan kaynakları olan hanedan tarihlerinin özellikleri üzerinde durulacaktır. Burada yazılış amaçlarına da değinilecektir. Kaynakların yazılış tarihleri ile kapsamlarından çeşitli karşılaştırmalar yapılacaktır. Kaynakların fizikî problemlerine temas edilecektir. Bunlar arasında kaynakların yazıldığı materyaller, kayıplar ve ikameler vardır. Diğer bir temas konusu metin içeriklerindeki birbiriyle çelişkili ifadelerdir. Bunlara örnek verilecektir. Çin kaynaklarının merak ettiğimiz her soruya cevapları bulunmadığından bahisle bunun sebepleri araştırılacaktır. Bildiride ele alınacak konulardan biri de kaynaklarda kültür farklılığından dolayı bazı yanlış anlamaların mevcut olmasıdır. Bütün bunlardan sonra genel bir değerlendirmeye bildiri sonuçlandırılacaktır.

Türkçe Metin Neşirleri

Girişte değinildiği üzere bugüne kadar Çince kaynaklardan yapılan neşirler belli bir seviyeye ulaştı. Bir başka yazımızda² bu neşirlerin neşirleri esas alınarak

1 İç ve dış tenkidin unsurları için bk. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, Enderun, 1985, s. 75-106.

2 Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihi ile İlgili Çince Kaynak Neşirleri Üzerine", *Eski Devirlerden Günümüze Türk Tarihinin Çince Kaynakları Uluslararası Sempozyumu*, 10 Mayıs 2018, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi (baskıda).

bir tasnif ve dökümü yapılmıştı. Bu sebeple burada üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır. Burada dönemlerine göre belgeleri neşreden neşirler verilecektir.

Hun devri belgelerine baktığımız zaman neşirlerin Sinolojinin ülkemizdeki kurucusu Wolfram Eberhard'la başladığı görülür. Bundan sonra Bahaeddin Ögel'in yorumlu neşirleri dikkat çeker. Hanedan tarihlerindeki Türklerle ilgili bölümlerin neşirlerinde Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun ve Pulat Otkan'ın çalışmaları vardır. Nuraniye Hidayet Ekrem, bir seyahatname neşri yapmıştır. Kürşat Yıldırım'ın da hanedan tarihi dışı belge neşirleri vardır. Hunlarla Gök Türkler arasına gelen 3-6. yüzyıllardaki olayları konu alan bazı belgeler Gürhan Kırilen ve Kürşat Yıldırım tarafından neşredilmiştir.

Türk tarihinin popüler dönemlerinden Gök Türk dönemiyle ilgili belgeler de, neşirler de daha çoktur. Bu devir belgelerini neşredenler arasında önde gelenler İsenbike Togan, Ahmet Taşağıl ve Chang Jen-T'ang'dır. Bunun yanında bir seyahatname Erkin Ekrem ve Gürhan Kırilen tarafından ayrı ayrı neşredilmiştir. Diğer yandan Çin'deki Türkler ile ilgili Bülent Okay'ın ve yine Çin'deki Gök Türk komutanları ile ilgili Gökçen Kapusuzoğlu'nun neşirleri bulunmaktadır. Bunların dışında vaktiyle Chavannes ve Liu Mau-tsai'in yapmış oldukları neşirler, Fransızca ve Almandan dilimize aktarılmıştır.

Uygur devri belgelerine bakıldığında bu devir belgelerinin büyük çoğunluğu Gülçin Çandarlıoğlu tarafından neşredilmiştir. Ayrıca bu devre denk gelen Çin'de An Lu-şan isyanı ve kurduğu devletle ilgili belgeler, Tilla Deniz Baykuzu tarafından neşredildi. Doğu Türkistan Uygurları ile ilgili bir seyahatname de Özkan İzgi tarafından neşredilmiştir. Yine aynı dönemdeki Şato Türkleri ile ilgili metinler Gülçin Çandarlıoğlu tarafından dilimize kazandırılmıştır.

Daha sonraki devirlere gelince Bahaeddin Ögel ve T'ang Ch'i'nin Çingiz ve Kubilay Hanlığı devirlerinden Türk ve Moğollarla ilgili birçok belgeyi neşrettiklerini söyleyebiliriz. Temür devrinden bir seyahatname Gülçin Çandarlıoğlu tarafından neşredilmiştir. Ch'en Ch'in-Lung ve Kürşat Yıldırım'ın 19. yüzyıl Doğu Türkistan'ı ile ilgili belge neşirleri bulunmaktadır. Son olarak Gürhan Kırilen ve Giray Fidan Osmanlılarla ilgili bir seyahatnameyi ayrı ayrı neşretmişlerdir.

Çin Hanedan Tarihlerinin Özellikleri

Şimdi Çin kaynaklarının bir türü olan Çin hanedan tarihlerinden ve bunların özelliklerinden bahsedilecektir. Çin'de her hanedanın tarihinin yazılması geleneği çok erken başladı. Bu geleneğe göre her yeni kurulan devlet veya hanedan,

kendisinden önceki devlet zamanında olan olayları anlatan bir tarih yazardı. Bunlardan önce ise en eski zamanlardan kendi zamanına kadar gelen olayları anlatan tarihler mevcuttur.

Bu türe resmî hanedan tarihleri diyebiliriz. Bunlar, devlet görevlisi tarihçiler tarafından yazılırdı. Yüzyıllar içerisinde bu türün yazım tarzı bir gelenek hâline geldi ve belli parçalardan oluşmaya başladı. Resmî hanedan tarihlerinin yazılışının temel amacı, mevcut hanedanın meşru bir hâkimiyet olduğunu ispatlamaktır. Yani bu kaynaklar, her şeyden önce Çinlilerin kendileri için kaleme alınmıştı. Türkler hakkında bilgi vermek birinci amaç değildi. Dolayısıyla kaynakların bazı ön kabulleri vardı.

Ön kabullerden bir tanesi; eski hanedanın, ülkeye doğruluk ve adaletle hâkim olduğunu, ancak daha sonra her yerde isyanlar çıktığını, eski hanedanın yönetemez hâle geldiğini ve bu sebeple o hanedanın artık düşmesinin tabii olduğunu anlatmaktır. İşte hakkında kitap yazılan o hanedan, meşruiyetini kaybettiği için şimdi bu kitabı kaleme alan hanedanın iş başına gelmesi elzemdi. Böylece yeni hanedan, Çin'i kargaşadan kurtarmış ve huzur getirmiş bir yönetimi simgeliyordu. Eski hanedan artık yıkılıp gitmişti. Kitabı kaleme alanlar, eski hanedanın arşivinden yararlanan, ama yeni hanedana hizmet eden memurlardı.

Diğer bir ön kabul ise hanedanlarla ilgili değildi. Genel olarak Çin devlet anlayışıyla ilgiliydi. Yüzyıllar içerisinde Çin'in iç bölgelerinde farklı kavim ve kültürlerin birbiriyle harmanlanmasından bir ortak kültür ve ortak dünya görüşü çıkmıştı. Bu ortak dünya görüşü yarı dinî bir özellik de taşıyordu. Buna göre Çin hükümdarı, Gök'ün oğluydu.³ Yukarda Gök vardı, yeryüzünde ise onun oğlu olan hükümdar ve hükümdarın tebaası olan halk... Bu anlayış, yeryüzünde tek bir hükümdarın varlığını kabul ediyordu. Bu temel düşüncenin tabii uzantısı ise bütün dünyayı bu tek hükümdara bağlı saymaktır. Bunlar, Çin hâkimiyet anlayışında gittikçe genişleyen halkalar şeklinde ifade edilirdi. Sembolik olarak belirtmek gerekirse en küçük halka sarayı ve başkenti oluşturur, bir sonraki halka başkent çevresindeki merkez bölgeyi, bir sonraki, o zamanki Çin'i, daha geniş bir halka Çin'in komşu milletlerini ve ondan geniş bir son halka da bütün dünyayı içine alırdı. En küçük halka Çin hükümdarının hâkimiyetini en sıkı hisseden ve

3 Eberhard ve Kafesoğlu'na göre Çin'in esas kültü yer kültüydü. Gök kültü ise bozkırdan gelmişti (Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 33; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, Ötüken, 2002, s. 63) Ama daha milattan önceki zamanlarda bile Çin, bu Gök kültürünü içselleştirmiş ve kendi kültürünün bir parçası hâline getirmişti.

en makbul tebaanın olduğu halkaydı. Halkalar genişleyip uzaklaştıkça, daha az bağlı tebaaların bulunduğu bölgelere ulaşırdı. Bir insan topluluğu ne kadar uzaksa o kadar az bağlıydı ve o kadar az makbuldü. Ama ne kadar uzak olursa olsun, ne kadar az olursa olsun neticede bağlıydı. Dolayısıyla Çin hâkimiyet anlayışı, içine kapalı, dünyayı tanımaktan uzak ve gerçekçi olmayan bir bakış açısı taşıyordu. Bu sebeple, ülkenin adı için “Merkezî Ülke” (Cung-guo)⁴ veya “Yeryüzü” (Tien-şia: Göğün altı) gibi dünyanın merkezini veya bizatili bütün dünyayı ifade eden kelimeler kullanılıyordu. Yine Hunların ataları anlatılırken gördüğümüz “Bağımlı Kırsal Alanlar”⁵ tabiri de bu anlayışın bir yansımasıydı.

Resmî hanedan tarihleri, yüzyıllar içerisinde bazı belli bölümleri içine alır oldular. Bazı hanedan tarihlerinde istisnaları olsa da bu kitaplar için dört temel bölümden bahsedebiliriz. Birinci temel bölüm Hükümdar Biyografileridir. Hükümdarın başta bulunduğu devir içerisinde meydana gelen olayları kronolojik bir şekilde anlatır. Bu anlatım sırasında olayların yıllarını belirtir. Bazen mevsim, ay, hatta gün ayrımına kadar iner. Bu anlamda tarihlendirme bakımından önemlidir. Diğer bir temel bölüm Tablolar adını taşır. Bu bölümde hanedan ailesi mensuplarının ve önemli devlet memurlarının bulundukları görevler ve bunların tarihleri tablolar hâlinde listelenir. Üçüncü bir temel bölüm, Kayıtlar olarak adlandırılabilir. Bu bölümde astronomi, takvim, müzik, coğrafya, ekonomi ve hukuk gibi çok çeşitli konular işlenir. Son ana bölümün başlığına ise dilimizde Biyografi ve Monografiler

4 Ashında “Merkezî Ülke”nin başlangıçta bu kadar iddialı bir anlamı yoktu. Bu tabir, Batı Cou zamanında (M.Ö. 1046 – M.Ö. 771) görülmeye başlamıştı. O devirde sadece hâkim sülalenin oturduğu yeri ifade ediyordu. Cou’nun derebeylikler hâlinde organize olduğu düşünülürse “Merkezî Ülke” bir anlamda derebeyliklerin ortasında bulunan merkezdeki ülkeydi. Doğu Cou devrinde (M.Ö. 770 – M.Ö. 256) ise başkent doğuya taşınınca bu sefer bu tabir, yeni başkent ve çevresini ifade etmeye başlamıştı. Yani “Merkezî Ülke”, Cou hükümdarının doğrudan doğruya toprakları olan ve diğer derebeyliklerin ortasında yer alan Sarı Nehir boyundaki topraklardı. Bahar-Güz devresinin (M.Ö. 770 – M.Ö. 476) sonlarından itibaren tabirin kapsamı genişlemeye başladı. Bu tabirle artık sadece Cou toprakları değil, Sarı Nehir boyunda yer alan ortadaki diğer derebeyliklerin toprakları da ifade edilir oldu. Ancak bu tabir, coğrafi olarak merkeze uzak olan Çin ve Çu gibi derebeylikleri hâlâ içine almıyordu. Bu coğrafi tabir, bir yandan da kültürel anlam kazanmaya başlamıştı. Böylece “Merkezî Ülke” anlamı giderek belirginleşiyordu. Buna göre, Sarı Nehir kıvrımından okyanusa kadar ve güneyde de Yang-zi’ya kadar olan bölge, aynı kültürü paylaştan farklı siyasi hâkimiyetlerin olduğu “Merkezî Ülke” şeklinde beliriyordu (Endymion Wilkinson, *Chinese History: A Manual*, Cambridge, MA: Harvard University Asia Studies, 2000, 132). Nihayet M.Ö. 221’de “Merkezî Ülke”de tek bir devlet hâkim olunca bütün hâkimiyeti altındaki bölgeye “Merkezî Ülke” denmeye başladı. Böylece tabir Çin’in merkezindeki ülkeden adım adım evrilerek dünyanın merkezindeki ülkeye doğru dönüştü.

5 HŞ 3744; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihî Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara, TTK, 2015, s. 2.

demek uygun düşecektir. Burada büyük ölçüde sülalenin başlangıcından sonuna kadar önemli görevlerde bulunmuş veya çeşitli yararlıklar göstermiş kişilerin hayat hikâyeleri anlatılır. Sonlara doğru ise Çin'in komşu memleketlerindeki halklar ve milletler hakkında bilgiler verilir.

Türklerle ilgili bilgiler doğrudan doğruya bir veya daha fazla bölüm ayrılarak bu Monografiler bölümünde verilir. Diğer yandan Hükümdar Biyografileri kronoloji ve tarih verdikleri için bu Monografilerde bazen muğlak bırakılan tarihleri kontrol etmek açısından faydalı olurlar. Ayrıca bazen kaynağın, bahsedilen halk veya milletle ilgili önemli bir bilgiyi Monografiye yazmayı unuttuğu da görülebilir. Dolayısıyla başta Hükümdar Biyografileri olmak üzere kitabın diğer yerlerinde bulunup da esas Monografi bölümünde bulunmayan bilgilere rastlanması az değildir.

Hanedan tarihleri ile ilgili diğer bir konu, bu kaynakların anlattığı olaylar ve bunların yazılış tarihleri ile ilgilidir. Bazı hanedan tarihlerinin yazılış tarihleri ve içinde kapsadıkları zaman tabloda gösterilmiştir.

Tablo: Bazı Kaynakların Yazılış Tarihi ve Kapsamları⁶

Kaynak	Kapsadığı Zaman Dilimi	Yazılış Tarihi
Şi Ci (ŞC)	Mitolojik zaman – M.Ö. 1. yüzyıl	M.Ö. 1. yüzyıl
Han Şu (HŞ)	M.Ö. 210 – M.S. 25 (Hunlar bölümü mitolojik zamandan başlıyor)	M.S. 1-2. yüzyıl
San Guo Ci	85-284	3. yüzyıl
Hou Han Şu (HHŞ)	22-220	5. yüzyıl
Cin Şu	201-421	648
Song Şu	420-479	492-493
Wey Şu	386-550	551-554
Cou Şu	535-581	636
Eski Tang Tarihi	613-908	945
Yeni Tang Tarihi	614-907	1060

Tablo incelendiğinde bazı kaynakların önceki hanedanın bitmesinden hemen sonra bazılarının ise uzun zaman sonra kaleme alındığı görülür. Hemen sonra kaleme alınanların dahi kapsadıkları zaman dilimine bakıldığında kısa süren

6 Hanedan tarihleri ve Türkler hakkında verdikleri bilgiler ile ilgili bk. Sema Orsoy, “Çin'in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C 1, 2002, s. 554-572.

hanedanlar hariç olay anlatımına yine iki-üç asır öncesinden başlanmaktadır. Bunlar tabii ki Çin'in kendi tarihini anlatırken dikkatimizi çeken husustur. Yani kitapların Hükümdar Biyografileri kısmında görülen durumdur. Monografiler temel bölümünde komşu milletlerin anlatıldığı kısımlarda ise milletlerin kökenlerine inildiği için buralardaki zaman, hanedanın saltanat yıllarıyla sınırlı değildir. Tabloda örnek olarak *Han Şu*'daki Hunlar bölümünün kapsamı verilmiştir. *Han Şu* Hunlar Bölümü, mitolojik zamanlardan başlar ve Çin tarihinin kendi mitolojisiyle bir arada anlatılır. Dolayısıyla kaynakların kaleme alınışındaki bu hususlara dikkat edilmesi gerekir.

Kaynaklarda Görülebilecek Fizikî Problemler

Milattan önceki kaynaklar, bambular üzerine yazılmıştır. Bu sebeple Çince kaynakların çok eski tarihlerdeki bir bölümü Bambu Yıllıkları olarak anılır. Esasında özel isim olarak kullanılan Bambu Yıllıklarının dışındaki kaynaklar da bambulara yazılmıştı. Kaynakların fizikî materyalleri konusunda Loewe'nin kapsamlı bir araştırması vardır.

Loewe'ye göre ilk kaynaklardan *Şı Ci* ve *Han Şu*, bu şekilde bambular üzerine yazılmıştı. Çünkü kâğıdın bulunuşu M.S. 105'ti ve *Şı Ci* bu tarihten önce yazılmıştı. *Han Şu*'nun bitiş tarihi ise bundan kısa bir süre sonra idi. Fakat kâğıdın ucuzlaması ve yaygınlaşması bir iki yüzyıl sürdüğü için o da bambular üzerine yazılmıştı.⁷

Loewe, bambu yazımının üç problemi olduğundan bahseder. Bunlardan biri bambuların kırılmasıdır. Böylece kırılan kısımdaki karakterler kaybolur. Bu, bir metin kaybını getirir. İkinci problem, su veya nem dolayısıyla bambu üzerindeki yazının silinmeye elverişli olmasıdır. Karakter ya silikleşerek zor okunur ya da hiç okunamaz. Dolayısıyla bambunun kırılmasına yakın bir etki bırakır. Üçüncü problem bambuları bağlayan ipin kopmasıdır. Bu durumda ipin koptuğu kısımdaki bambular dağınık ve kaybolmaya daha elverişli hâle gelir. Diğer yandan bambularda sıra numarası da yoktur. Bu yüzden belli bir süre sonra bu bambular yeniden toplanarak metin restore edilmek istendiğinde bambuların hangi sıraya konacağı ciddi ihtisas isteyen bir iştir. Bu şekilde sırası karışmış bir metnin yeniden 18. yüzyılda saray âlimlerince restore edildiğinin bir örneğini verir. Bir başka örnek de kayıp bölümlerdendir. Loewe'ye göre mesela *Şı Ci* yazıldıktan iki asır geçmeden 10 bölümü kaybolmuştur. Bunlar, ancak 3. veya 4. yüzyıldaki çalışmalar sonucu ikame edilmiştir. Bu yüzden Loewe, *Şı Ci*'nin Fergana Bölümünün kendisinden

7 M.A.N. Loewe, "Introduction", *China in Central Asia*, Leiden: E. J. Brill, 1979, s. 14.

sonra yazılmış olan *Han Şu*'dan faydalanılarak ikame edildiğini iddia eder.⁸ Metinlerdeki bu fiziki problemler dikkate alınmalıdır.

Kaynaklardaki Metin İçerikleri

Hanedan tarihleri farklı farklı hanedanları anlatmak üzere yazılmış olsa da özellikle komşu milletleri anlatan Monografi kısımlarında bazen aynı olayları anlattıkları da görülür. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Monografi kısımlarındaki zaman, hanedanların zamanına uymaz. Daha eskilerdeki olaylardan da bahseder. Böyle olunca daha önceki kaynaklarda anlatılan olaylar tekrar anlatılır. Bu, aslında bize metinler arasında karşılaştırma yapma imkânı da verir. Bu karşılaştırmalarda olayların anlatımında çelişkiler göze çarpar.

Burada bu çelişkilere iki örnek verilecektir. Birinci örnek, Hunların çok eski zamanlardaki atalarını anlatımında ortaya çıkar. *Şı Ci* ve *Han Şu*, Hunların tarihini en eski devirlerden beri anlatarak getirirler. Bu olayların bir yerinde M.Ö. 636 olayları sırasında *Şı Ci*'de şu metin görülür:

“(Rong ve Di’ler) Merkezî Ülke’yi çok zor durumda bıraktılar. Merkezî Ülke onlardan nefret etti. Eski şairler şu şekilde şarkılar yazdılar: ‘Rong ve Di’lerle mücadele edilmesi gerekir’, ‘Şien-yün’leri sürüp çıkarttık; Tay-yüen’e kadar geldik’, ‘Savaş arabalarımızla gümbür gümbür çıktık, kuzeyde kaleler inşa ettik’.”⁹

Burada anlatılan olay, Rong ve Di olarak nitelenen yabancıların M.Ö. 636’da o zamanki Çin devleti Cou’nun başkentini ele geçirmeleridir. Aynı şiirler *Han Şu*’da ise şu şekilde görülür:

“Yi Wang’ın torununun oğlu Şüen Wang zamanında, verilen emirle taarruza geçen orduların başarı kazanması üzerine şairler ‘Şien-yün’leri sürüp çıkarttık; Tay-yüen’e kadar geldik’, ‘Savaş arabalarımızla gümbür gümbür çıktık, kuzeyde kaleler inşa ettik’ şeklinde övücü sözler söylemişlerdi.”¹⁰

Olayın geçtiği devir Şüen Wang’ın saltanat zamanıdır ki bu da M.Ö. 827 – M.Ö. 782 arasına tarihlenir. Burada da anlatılan olay, Söz konusu tarihler arasında Cou devletinin yabancılar karşısında kazandığı başarılarıdır.

Görüldüğü gibi iki kaynakta aynı şiirlerin farklı olaylar için söylendiğinden bahsediliyor. *Şı Ci*’ye göre M.Ö. 636 hadiseleri üzerine, *Han Şu*’ya göre ise M.Ö. 827

⁸ M.A.N. Loewe, agm., s. 14-19.

⁹ ŞC 2882.

¹⁰ HŞ 3744; Onat-Orsoy-Ercilasun, *age.*, s. 2.

– M.Ö. 782 hadiseleri üzerine bu şiirler söylenmiş. Anlam incelemesine girersek “Şien-yün’leri sürüp çıkarttık; Tay-yüen’e kadar geldik” ve “Savaş arabalarımızla gümbür gümbür çıktık, kuzeyde kaleler inşa ettik” mısralarının bir zafer sonrası söylenmiş olması gerekir. Metinlere baktığımızda *Şi Ci* metni bir hezimet, *Han Şu* metni ise başarıyı anlatmaktadır. Dolayısıyla burada *Han Şu* kaydının anlam açısından daha bütünlük olduğu ve doğruya daha yakın olduğu görülür.

Bunun gibi bir örnek de Çin’in önemli generallerinden Oş Generalinin hikâyesinde vardır. *Şi Ci*’ye göre Oş Generali, M.Ö. 97’de Hunlara saldıran komutanlar arasında en önemlilerindendir. Hunlarla yoğun savaştan sonra geri çekilir. Ancak, Çin’de ailesinin ceza aldığını duyunca Hunlara sığınır.¹¹ *Han Şu*’ya göre de M.Ö. 97’de Hunlara saldıran komutanlar arasında en önemlilerindendir. Yine Hunlarla yoğun savaştan sonra geri çekilir. Ancak *Han Şu* metninde devamla Oş Generalinin M.Ö. 90’da da Hunlara saldıran orduların başında olduğu yazılıdır. İşte bu savaş sırasında Çin’de ailesinin ceza aldığını duyar ve Hunlara sığınır.¹² Böylece *Şi Ci* metninin sonunda fazla özetleme sebebiyle iki savaş olduğu anlaşılmaz. *Han Şu* metnine bakıldığında aslında Çin’in iki farklı saldırısı vardır ve Oş Generali ikincisi sırasında Hunlara sığınmıştır.

Kaynaklarda Atlama ve Kesintiler

Çin kaynaklarında aradığımız aklımıza gelen her soruya cevap bulabileceğimizi düşünmemek gerekir. Bu durum kaynakların niteliği ve yazılış amaçlarıyla ilgilidir. Yukarıda da belirtildiği gibi Çince kaynakların bize Türkler hakkında bilgi vermek gibi bir amacı yoktur. Burada örnekleme olarak ele aldığımız hanedan tarihlerinin amacı, önceki hanedanı anlatmak yoluyla kendi hükümlerinin meşruiyetini ispatlamaktır. Dolayısıyla kaynakların ana anlatım bölge ve dikkat kesildikleri noktalar Çin’deki hadiselerdir. Türkler ve diğer yabancılarla ilgili bilgiler ancak Çin’i ilgilendirdiği kadar verilmiştir. Kısacası, Türkler ne zaman Çin’le daha çok temas etse, anlatım o zaman daha ayrıntılı hâle gelir. Ne zaman Çin’den uzak bir noktaya gitse veya Çin’le temasları azalsa o zaman anlatımda kopukluklar olur.

11 ŞC 2918. Pulat Otkan, bu metni dilimize kazandırmıştır. İlgili kısımda Oş Generalinin Hunlara teslim olma tarihini M.Ö. 90 olarak parantez içinde doğru bir şekilde belirtmiştir. Ana metinde ise M.Ö. 97’den sonra bir tarih verilmemiştir, yani ana metinden bu tarih çıkmamaktadır. Otkan, metinde yanlış anlaşılma olmasın diye bu bilgiyi ek bir bilgi olarak vermeyi uygun görmüş. Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) göre Hunlar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 92-93.

12 HŞ 3778-3780; Onat-Orsoy-Ercilasun, *age.*, s. 36-40.

Yine bunun gibi bazen kaynaklar Çin içi hadiselerle çok yoğunlaştıkları zaman da komşu milletlerin anlatımında bir zaaf meydana gelir.

Bu durumlara en bariz örneklerden biri Hunların birinci bölünmeden ve vassallıktan sonra yeniden yükselişe geçtikleri dönemin anlatımıdır. Miladın ilk yıllarına denk gelen bu dönemde Çin'de mevcut hanedan yerinden edilmiş, başa Wang Mang adında biri geçerek yeni devlet kurduğunu ilan etmişti. Bu sırada Hunlar sadece bağımsız olmakla kalmamış, yeniden yükselişe de geçmişlerdi. Sonra Çin, büyük bir karışıklık içine düştü ve Wang Mang ortadan kaldırılarak eski hanedan ihya edildi. Ancak bu sırada da kaynağın anlatımı bitmektedir.¹³ Çünkü bunları anlatan *Han Şu*, Han hanedanının 25-220 arasına denk gelen ikinci döneminde yazılmıştı. Amacı Han hanedanının M.Ö. 206 – M.S. 9 arasına denk gelen ilk dönemini, sonra 9-23 arasına denk gelen Wang Mang dönemini, sonra da 23-25 arasına denk gelen Ging-şı dönemini anlatmaktır. Amaç, kendi yazıldığı dönemdeki hâkimiyeti meşrulaştırmaktır. Bu sebeple Wang Mang gasıp olarak nitelendirildi. Han ailesinden gelmesine rağmen Ging-şı'nın da duruma hâkim olamadığı ve ülkenin iç savaşa sürüklendiği yazıldı. Böylece M.S. 25'te başa geçen ve Han sülalesinden olan Guang-wu ve onun soyunun ülkede dirlik ve düzeni sağladığı ihsas ettirilir.

Han Şu'dan sonraki kaynak olan *Hou Han Şu* ise Hunlarla ilgili olarak dikkatini M.S. 46'da gerçekleşen ikinci bölünme sonrasına vermiştir. Zaten Hunlara ayırdığı bölümün adı da Güney Hunlarıdır. Bu bölümün başlangıcında ilk satırlarda M.S. 46'da güneye gidip Çin'e bağlılık bildiren Güney Hun lideri tanıtılmaktadır. Sonra kaynak kısa bir geçmişe dönüş yaparak 25'li yıllardan itibaren olayları anlatmaya başlar. Ancak bu kısımda 25 ve 30 yılları arasındaki olaylar, topu topu 1,5 satırla anlatılır. 30 ve 45 yılları arasının anlatımı 7,5 satırdır. Burada anlatılan olayların artık *Han Şu*'dakilerle hiç alakası yoktur. Burada artık güçlenmiş olan Hunların Çin'in iç işlerine karışmaya başladıkları ve Çin tahtında hak iddia eden bir komutanı destekledikleri anlatılmaktadır¹⁴. Sonra ise 46 yılı sonrasındaki olayları anlatmaya geçer. Yukarıdaki tablo hatırlanırsa *Hou Han Şu* yazımının Hunların ikinci devresinin başlangıcına dört asırlık bir uzaklığı olduğu görülür.

Miladın ilk yılları ile ilgili bu iki kaynağın karşılaştırılmasında da görüldüğü gibi kaynakların yazım amaçları bizim sorularımızdan farklı olduğu için her zaman buralarda aradığımızı bulamayabiliriz.

13 HŞ 3817-3829; Onat-Orsoy-Ercilasun, *age.*, s. 77-92. Konuralp Ercilasun, "Hunların Birinci Bölünüş Devresi üzerine bir İnceleme", *Gazi Türkiyat*, Güz 2014-15, s. 28-29.

14 HHŞ 2940; Ercilasun, *agm.*, s. 29.

Kültür Farklılığından Doğan Yanlış Anlamalar

Çin kaynakları yabancı milletler hakkında bilgi verirken mümkün olduğu kadar doğru bilgi vermeye çalışırlar. Fakat nihayetinde aşamadıkları bir kültür bariyerinin de olduğunu kabul etmek gerekir. Çin halkı, toprağı kazıp ürün yetiştirerek bitkisel tarım yapar. Bunun için toprakta kalıcılaşır ve evler inşa eder. Bu hayat tarzı Çin kültürünün en temel unsurlarından biridir. Çin'in bozkırdaki komşuları Türkler ise hayvan yetiştirirler, toprağı kazmazlar ve ev inşa ederek toprağı bağımlı hâle gelmezler. Türk kültürünün de temel unsurlarından birini bu hayat tarzı oluşturur. Dolayısıyla birbiriyle komşu yaşamasına ve sürekli ilişki içerisinde olmasına rağmen birbirinden çok farklı iki kültür dokusu vardır. Bu farklı kültür dokusu sebebiyle komşu millet hakkında bilgi verirken bazı yanlış anlamalar olması son derece normaldir.

Bu tip örneklerden birini Hunların hükümdarı unvanında görüyoruz. Çin kaynağı, Hun hükümdar unvanını Çing-li Gu-tu olarak vermektedir. Bu unvanın Çin'deki Gök'ün Oğlu unvanına karşılık geldiğini belirttikten sonra kelime kelime açıklamaya geçer. İki unvan da iki kelimeden oluştuğu için doğrudan kelimeleri eşleştirerek Çing-li'nin Gök (Tengri), Gu-tu'nun da oğul anlamına geldiğini yazar.¹⁵ Hâlbuki gerek Hunlardaki uygulamalardan gerekse bozkırda Hunlardan sonra da yüzyıllarca devam eden pratikten anlaşıldığı üzere ikinci kelime “kut” kelimesidir. Dolayısıyla Çin kaynağı, Hunlardaki hükümdar unvanını kendi alışık olduğu kültürün öğeleriyle açıklamış ve yanılmıştır. Bozkırdaki “kut” kavramına nüfuz edememiştir.¹⁶ Kendisi için yabancı olan bir kültürü anlama çalışmasında bu tip hatalar görülebilir. Bunlar dikkate alınarak kaynaklar kullanılırken kaynakların cümlelerini olduğu gibi doğru kabul ederek değil, bağlamı ve uygulamaları kontrol ederek tenkitli bir şekilde çalışmakta fayda vardır.

Sonuç

Sonuç olarak Çince kaynaklar tarihimizin ilk devirleri için yegâne yazılı kaynaklardır ve verdikleri bilgiler çok değerlidir. Ancak bütün tarihî çalışmalarda olduğu gibi burada da kaynakları iç tenkit, dış tenkit ve yorumlama süreçlerinden geçirmek gerekir. Kaynaklarla uğraşırken karşılaşılabilecek problemler arasında kısmi veya külli kayıplar, kaybedilen parçaların sonradan ikamesi, metin karışıklıkları,

15 HŞ 3751; Onat-Orsoy-Ercilasun, *age.*, s. 7.

16 Bu konuyu ayrıntılı olarak başka bir bildiride incelemiştim. Bk. Konuralp Ercilasun, “Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-kut Çanyü”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, Afyonkarahisar, 2010, s. 89-93.

anlatılan olayların yazım tarihine uzak olması, kaynakların yazım amacının bizim sorularımızdan farklılığı, Çin dünya görüşü ile yazılması, olay anlatımlarında kesintiler ve muğlaklıklar bulunması ile kaynakları kaleme alanların yabancı kültürleri bazen anlayamaması gibi meseleler bulunmaktadır. M.S. 6. yüzyıldan itibaren bir ölçüde başka kaynaklarla karşılaştırma imkânı vardır. Ancak, öncesi için faydalanırken tenkitli ve yorumlu faydalanmak gerekir. Bu tenkit ve yorumlar sırasında Çince kaynakların farklı farklı yerlerde aynı olayları anlatması da bizim için avantajdır. Böylece Çince kaynakları kendi içinde de karşılaştırmak da bize önemli yararlar sağlar.

Bağımsız Türk Devletleri Arasında Meclisler Arası Çok Taraflı İşbirliğinin Son On Yılı: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

Mehmet Yahya Çiçekli*

Giriş

Ülkeler arasındaki farklı ilişkiler ikili ve çok taraflı olmak üzere ikiye ayrılırsa, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) bağımsız Türk Devletleri arasındaki çok taraflı ilişkilerin ve meclisler arası ilişkilerin kesiştiği noktada yer almaktadır. Bu bakımdan, çok taraflı ilişkilerin meclisler arası boyutunun kurumsallaşmış halidir. Bu bağlamda Türk dünyasının yakın tarihi bakımından özel bir ilgiyi hak etmektedir.

Bölgesel bir uluslararası kuruluş olma niteliği arz eden TÜRKPA hem ortak tarih hem de dil ve inanç gibi güçlü bir kültürel temel üzerinde yükseldiğinden diğer bölgesel uluslararası kuruluşlardan farklıdır. Dünyada, meclisler arası veya başka türde pek çok bölgesel iş birliği kuruluşu olmasına rağmen TÜRKPA'nın kültürel temeli olağanüstü bir nitelik arz etmektedir. Bu temel, TÜRKPA'nın kurucu belgesinde kültüre verilen önemle kendini göstermektedir.

Bu bildiride TÜRKPA'nın tarihi alt yapısı, kuruluş süreci, gelişimi ve faaliyetleri hakkında bilgi verilerek, TÜRKPA'nın temel nitelikleri ve işlevi ile ayırt edici özgün yönleri ortaya konulacak, ayrıca Türk dünyasına hizmet eden diğer uluslararası kuruluşlarla benzer ve farklı yönleri tespit edilerek değerlendirilecektir. Türk dünyasına ilgi gösteren bilim adamları ve araştırmacıların TÜRKPA'yı daha yakından tanıma fırsatı bulmalarının yararlı olabileceği değerlendirilmektedir. Bu bakımdan TÜRKPA'nın ilk on yılının akademik bir bakış açısıyla ele alınması literatürdeki bir boşluğu dolduracaktır.

Bu çalışma, yazarının TÜRKPA ile ilgili görevi ve hizmetlerindeki bilgi, gözlem ve tecrübe birikimine dayanarak hazırlanmıştır. Bu bakımdan birincil kaynağın aracısız olarak akademik niteliklere uygun bir dille kendini ifade edebilme gayretinden ibarettir. Birincil kaynağın aracısız olarak okuyucuya ulaşmasının

* Yasama Uzmanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara/TÜRKİYE

doğal sonucu olarak göze çarpacak şekli bir “sorun” ortaya çıkan üründe harici atıf ve kaynak gösterilmesinin güç olmasıdır.

TÜRKPA ile ilgili temel bir incelemede başvurulması gereken kaynaklar mevzuat ve üretilen belgeler olmak üzere iki başlık altında tasnif edilebilir. Mevzuat niteliğindeki kaynaklar: İstanbul Anlaşmasından başlayarak sırasıyla İktüzük, Sekreteryaya Yönetmeliği, Mali İşler Yönetmeliği ve Ev Sahibi Ülke Anlaşması olarak sıralanabilir. TÜRKPA’nın ürettiği belgeler ise genel kurulların sonunda yayınlanan bildirgeler (ing. *declaration*), daimi komisyonların ürettiği rapor ve tavsiye kararları ile diğer faaliyetlerin sonuç belgelerinden ibarettir.

Çok Taraflı İlişkilerin Başlangıcı ve TÜRKPA’nın Kuruluşu

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmasının ardından uluslararası ilişkilerin öznesi haline gelen yeni bağımsız Türk Devletleri ile Türkiye arasında derhal kurulan ilişkilerin bir boyutunu da meclisler arası ilişkiler oluşturmuştur. Yeniden yükselen bağımsız Türk dünyası bağımsızlığın ilk yılında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) dışındaki tüm bağımsız Türk Devletlerinin katılımıyla bir devlet başkanları zirvesi toplamıştır¹. Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi gibi, devlet başkanlarını ve yürütme organlarını bir araya getiren çok taraflı çalışmalardan ilhamla bağımsız Türk Devletleri arasında meclisler arası bir örgüt kurulması fikri daha sonra, 2000’li yıllarda güç kazanmıştır².

Meclisler arası ilişkiler 2008 yılına kadar büyük ölçüde ikili düzeyde gerçekleşmiştir. Karşılıklı ziyaretler ve kurulan meclisler arası dostluk grupları Türk devletleri arasındaki iş birliği potansiyelini bir ölçüde gerçekleştirmiştir. Ancak ortak tarih, kültür, dil, inanç gibi geniş ve sağlam bir temel üzerinde daha büyük bir iş birliği inşa edilmesi için gerekli imkânlar vardır. Bu temel, müspet seyreden ikili ilişkilerin çok taraflı yeni bir iş birliği yapısı ile yeni bir boyuta taşınmasına fırsat vermiştir.

Ulusal meclisler arasında kurulan çok taraflı iş birliği aygıtları “meclis birliği” olarak tezahür etmekte ve genellikle parlamenter meclis veya parlamenter asamble (Ing. parliamentary assembly) olarak adlandırılmaktadır. Meclisler arası

1 Daha sonra “Türk dili konuşan ...” olarak yerleşecek olan kullanım ilk başta “Türk Zirvesi” ve “Türkçe Konuşan ...” şeklinde ortaya çıkmıştır. O dönemki kullanımıyla “Türk Zirvesi” veya “Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi” altı ülkenin katılımıyla 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilmiştir.

2 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Eski Başkanı Sayın Ömer İZGİ’nin 29 Mart 2001 tarihinde Kazakistan’a yaptığı ziyaret sırasında (dönemin) Kazakistan Meclis Başkanı Sayın Jarmahan TUYAKBAY tarafından gündeme getirilmiştir.

ikili ve çok taraflı ilişkiler meclis diplomasisi (ing. parliamentary diplomacy) olarak adlandırılmaktadır. Meclis diplomasisi geleneksel diplomasiden farklılıklar içeren özerk bir alan olarak tanımlanabilir.³

Meclisler arası ikili ilişkilerin çok taraflı iş birliğine taşınması ve bir meclis birliği şeklinde kurumsallaştırılması konusu 7. (2001) ve 8. (2006) zirve toplantılarında gündeme gelmiştir⁴. Takip eden girişimler 2008'de somutlaşmıştır. Şubat 2008'de TÜRKPA'nın kurulmasına yönelik ilk çalışma grubu toplantısı meclis başkanvekilleri düzeyinde Türkiye'de gerçekleştirilmiştir⁵. İkinci çalışma grubu toplantısı ise meclis genel sekreterleri düzeyinde olmak üzere Kazakistan'ın ev sahipliğinde Mart 2008'de gerçekleştirilmiştir⁶. Yapılan hazırlıkların olgunlaşması neticesinde 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen kuruluş toplantısında Türk dili konuşan ülkelerin parlamentoları arasındaki tarih, kültür ve dil birliğine dayanarak ulusal mevzuatları yakınlaştırmak ve diğer parlamentolar arası faaliyetler konusunda sıkı iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla TÜRKPA'yı kuran İstanbul Anlaşması imzalanmıştır. Kuruluş toplantısına katılan Azerbaycan Millî Meclis Başkanı Sayın Oktay ESADOV, dönemin Kazakistan Senato Başkanvekili Sayın Mukhambet KOPEYEV, dönemin Kırgızistan Meclis Başkanı Sayın Aytıbay TAGAYEV ve TBMM Eski Başkanı Sayın Köksal TOPTAN, İstanbul Anlaşmasını imzalamışlardır.

Türk dünyasının ilk uluslararası teşkilatı olan TÜRKSOY 1993'te kurulmuştur⁷. Daha sonra sırasıyla TÜRKPA 2008'de, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi (Türk Keneşi) 2009'da, Türk Akademisi 2010'da, Türk Kültürü ve Mirası Vakfı 2012'de kurulmuştur⁸. Kuruluş tarihi itibarıyla sıralama açısından

3 Türkiye'nin üye olduğu meclisler arası teşkilatlar (meclis birlikleri) için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/uluslararası_komisyonlar.htm

4 7. Zirve 26-27 Nisan 2001'de İstanbul'da, 8. Zirve ise 16-17 Kasım 2006'da Antalya'da toplanmıştır.

5 21-22 Şubat 2008 tarihlerinde Antalya'da gerçekleştirilen ilk hazırlık (çalışma grubu) toplantısına Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye meclis başkanvekilleri düzeyinde katılım sağlayarak taslak bir kurucu anlaşma metni hazırlanmış ve niyet mektubu imzalanmıştır.

6 27-28 Mart 2008 tarihlerinde Astana'da gerçekleştirilen ikinci çalışma grubu toplantısına aynı ülkeler meclis genel sekreteri düzeyinde katılmış ve ilk toplantıda hazırlanan taslak kurucu anlaşma taslağı gözden geçirilerek hazırlık süreci tamamlanmıştır.

7 "Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi" adıyla kurulan TÜRKSOY daha sonra "Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı" adını almıştır.

8 "Türk Konseyi'nin Bağlı/İlişkili Kurumları" <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa> erişim: 1 Temmuz 2018

bakıldığında her ne kadar TÜRKPA TÜRKSOY'un ardından ikinci sırada gelse de arada uzunca bir süre geçtiği görülmektedir. 1993-2008 arasındaki 15 yıllık dönemde zirve toplantıları ve başka faaliyetlerle devam eden çok taraflı ilişkiler bir uluslararası teşkilat biçiminde kurumsallaştırılmamıştır.⁹

Türk Dünyası Uluslararası Kuruluşları ve TÜRKPA

2018 itibarıyla Türk dünyasının beş uluslararası kuruluşu mevcuttur. TÜRKSOY ve Türk Kültürü ve Mirası Vakfı uluslararası zeminde Türk kültürünün tanıtılması ve öne çıkarılmasına yönelik çalışmalar yürütmektedir. Türk Akademisi ise esasen beşerî bilimlerin alanında bilimsel çalışmalara yönelik bir kuruluştur. Sayılan üç kuruluş ve TÜRKPA'nın yanında, devlet başkanlarının yer aldığı zirve niteliği taşıyan Türk Keneşi, Türk dünyasının çatı uluslararası kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Bunların yanında, iş dünyasına yönelik Türk İş Konseyi'nin kurulması kararı da Türk Keneşi bünyesinde alınmıştır.

Türk Keneşinin ve TÜRKSOY'un merkezleri (uluslararası sekretaryası veya genel sekreterliği) sırasıyla İstanbul'da ve Ankara'da olmak üzere Türkiye'dedir. TÜRKPA ve Türk Kültürü ve Mirası Vakfı'nın merkezleri Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Türk Akademisi ise Kazakistan'ın başkenti Astana'dadır. Türk İş Konseyi'nin merkezinin de İstanbul'da olması planlanmaktadır.

TÜRKSOY ve TÜRKPA, Türk Keneşi'nden daha eski olmakla birlikte devlet başkanı düzeyinde olması Türk Keneşi'ne çatı kuruluş olma niteliği vermiştir. Türk Keneşi'nin kurulmasının ardından TÜRKSOY pek çok yönden özerkliğini korusa da TÜRKSOY'un yönetimini oluşturan kültür bakanları artık Türk Keneşi'nde bir araya geldiğinden Türk Keneşi'nden tamamen bağımsız değildir. Türk Kültürü ve Mirası Vakfı ile Türk Akademisi ise kuruluş kararı Türk Keneşi'nde alınan ve böylece Türk Keneşi bünyesinde doğan kuruluşlardır. Bu hususlar göz önünde alındığında TÜRKPA, Türk dünyası uluslararası kuruluşları arasında Türk Keneşi'ne bağlı olmayan tek kuruluş niteliğini taşımaktadır.

Diğer Türk dünyası kuruluşları olan TÜRKSOY, Türk Akademisi, Türk Keneşi gibi teşkilatlarla kıyaslandığında TÜRKPA'nın her biriyle farklı bir ortak paydası olduğu, ama ikili mukayeselerdeki farklarına ilaveten diğer kuruluşların hiçbirinde yer almayan yönleri olduğu da görülebilir. Örneğin üye profili Türk Keneşi ile benzerlik taşıyan,

9 Bu kuruluşlarla ilgili ayrıntılı bilgilere resmi internet sayfalarından erişilebilir: TÜRKSOY: <http://www.turksoy.org>, TÜRKPA: <http://turk-pa.org>, Türk Keneşi: <http://www.turkkon.org>, Türk Akademisi: <http://twesco.org>.

kültürel konulara ağırlık vermesi TÜRKSOY ile benzeşmektedir. Merkezinin Bakü’de olması bakımından Türk Kültürü ve Mirası Vakfı ile benzerdir. Ancak, meclisler arası boyut taşıması ve mevzuatın yakınlaştırılması gibi bakımlardan tamamen özgündür.

TÜRKPA’nın Temel Belgeleri ve Sekreterliği

“İstanbul Anlaşması” adını taşıyan TÜRKPA kurucu belgesi 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul’da imzalanmıştır ve on dört maddeden oluşmaktadır. İstanbul Anlaşmasında TÜRKPA’nın amaçları, organları ve temel çalışma usul ve esasları üzerinde mutabakata varılmış; taraf devletlerin dilleri çalışma dilleri olarak belirlenmiştir.

TÜRKPA İç Tüzüğü 29 Eylül 2009’da kabul edilmiş ve 27 Nisan 2011’de değişikliğe uğramıştır. Yirmi altı maddeden oluşan İç Tüzük’te; TÜRKPA’nın yapısı, Genel Kurul toplanma usulü, toplantı yeter sayıları, dönem başkanlığı Genel Kurul gündeminin belirlenmesi, söz hakkı ve toplantı düzeni, oylama, karar alma, toplantı giderleri, misafir ve gözlemci üyelerin kabulü gibi konular düzenlenmiştir.

İstanbul Anlaşması’na göre Sekreterya, TÜRKPA’nın daimî çalışma organı işlevini yerine getirir. TÜRKPA Sekreteryası, bir Genel Sekreter yönetiminde örgütlenmiştir. Sekreteryanın yapısı ve faaliyetleri Asamble Konseyi tarafından onaylanan Sekreterya Yönetmeliğince belirlenir. 29 Eylül 2009’da kabul edilen Sekreterya Yönetmeliği 27 Nisan 2011’de yapılan değişikliklerle mevcut hâlini almıştır. Sekreteryanın görevleri, Genel Sekreterin ve yardımcılarının yetkileri, komisyon sekreterleri ve yetkileri, görev devir teslimi, sekreterya bütçesi ve sekreteryanın yeri gibi hususlar sekreterya yönetmeliğinde düzenlenmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti ile TÜRKPA Sekreteryası arasında 30 Mart 2010’da imzalanan anlaşmayla TÜRKPA Sekreteryasının hukuk kişisi olarak Bakü’deki ikameti dayanak kazanmıştır. Bu “Ev Sahibi Ülke Anlaşması” ile aşağıdaki sekreteryaya ilişkin konularda düzenlemeler yer almaktadır. Anlaşma dâhilinde Azerbaycan Cumhuriyetisınırlarıiçerisinde bulunan diğer diplomatik temsilciliklere 1961 Diplomatik İlişkilere İlişkin Viyana Konvansiyonu çerçevesinde tanınan hak, statü, dokunulmazlık ve imtiyazlara sekreterya ve görevlileri ile bunların aile üyelerinin haiz oldukları zapta geçirilmiştir.

TÜRKPA Sekreterya Yönetmeliği’ni tamamlayıcı nitelikteki TÜRKPA sekreteryası mali işler yönergesi, sekreterya tarafından bütçenin hazırlanmasına ve uygulanmasına dair genel ilkelerle beraber harcamalar, mali denetim ve

muhasebenin temel kurallarını belirlemektedir. TÜRKPA dönem başkanının tasarrufu olarak hazırlanan Yönerge, 2 Mayıs 2014 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yönergenin yönetmelik haline getirilmesi TÜRKPA gündemindedir.

TÜRKPA'nın Amaçları ve İşlevleri

TÜRKPA 2008'den beri meclisler arası iş birliğinin geliştirilmesi, başta kültür, tarih, sanat, edebiyat ve diğer ortak değerlerin korunması olmak üzere ulusal mevzuatların yakınlaştırılması, siyasi, toplumsal, iktisadi, kültürel ve insani konularda görüş alışverişinde bulunulması amacıyla faaliyetler yürütmektedir. Bu alanlarda ele aldığı başlıklara ilişkin tavsiye kararları almaktadır. Ayrıca TÜRKPA'nın amaçları arasında, taraflar arasında hukuki ve diğer konularda bilgi alışverişinde bulunulmasını sağlamak, tarafların milletvekilleri ve meclis görevlilerinin karşılıklı ziyaretlerinin gerçekleştirilmesinde iş birliği sağlamak da bulunmaktadır.

Bu çerçevede, TÜRKPA bünyesinde oluşturulmuş daimî komisyonlar, Asamble Konseyi ve TÜRKPA Genel Kurulu milletvekilleri ve meclis başkanlarının katılımıyla faaliyetler yürütmektedir. Bu faaliyetler TÜRKPA'nın kuruluşundan beri geçen on yılda konu, içerik ve yöntem bakımından gelişmiştir. Faaliyetlere milletvekilleri yanında uzmanlar ve bürokratlar da katılmaktadır. Bunun ötesinde, TÜRKPA'nın daimî organlarının kararları doğrultusunda milletvekillerinin yer almadığı özel çalışma toplantıları da yapılmaktadır.

TÜRKPA Çalışmaları

TÜRKPA'nın faaliyetlerini tarafların meclis başkanlarından oluşan Asamble Konseyi yönlendirmektedir. Asamble Konseyi taraflar için müşterek ve etkin gelişme yollarını tespit eder ve aynı zamanda iş birliğine yönelik yaklaşımları belirler. Asamble Konseyi, TÜRKPA'nın amaç ve görevlerinin yerine getirilmesine yönelik kararlar alır. Asamble Konseyi ve Genel Kurul müzakere ettiği konularda oy birliği esasına göre karar alır.

TÜRKPA üyesi olmayan diğer ülkelerin ulusal meclislerinin temsilcileri ve uluslararası parlamenter kurumlar Asamble Konseyi üyelerinin rızasıyla TÜRKPA toplantılarına gözlemci olarak davet edilebilir ve katılabilirler.

TÜRKPA kararlarını “bildiri, çağrı ve tavsiye” biçimlerinde alır. TÜRKPA toplantılarında ele alınacak kararlar ve raporlara ilişkin taslaklar ilgili toplantıya başkanlık edecek ülke ve ilgili komisyon sekreteri tarafından hazırlanır ve Sekretarya aracılığı ile taraf ülkelere gönderilir. Taslak üzerindeki değişiklik talepleri toplantı öncesinde olduğu gibi, toplantı sırasında da sunulabilir. Komisyonların kabul

ettiklerini rapor ve tavsiye kararları genel kurul tarafından kabul edilmeye kadar geçerlilik kazanmaz.

TÜRKPA bünyesindeki dört daimî komisyon şunlardır:

- İktisadi İş birliği Daimî Komisyonu
- Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Daimî Komisyonu
- Çevre ve Doğal Kaynaklar Daimî Komisyonu
- Sosyal, Kültürel ve İnsani Konular Daimî Komisyonu

TÜRKPA, kurulduğu günden 2018 Eylül ayı sonuna kadar yedi genel kurul, 24 komisyon toplantısı, 19 seçim gözlemi ve ayrıca onlarca özel faaliyet gerçekleştirmiştir. TÜRKPA'nın başka kuruluşlarla ortak düzenlediği toplantılar da sayılırsa bugüne kadar yüz kadar faaliyete imza atıldığı söylenebilir. Bunların dışında pek çok uluslararası etkinlikte TÜRKPA temsil edilmiştir. TÜRKPA'nın mevcut gündemi incelendiğinde yakın dönemde yapılacak bir dizi toplantı vardır. 2018 son çeyreğinde de sekizinci genel kurulun ve muhtelif komisyon çalışmalarının yapılması kararlaştırılmıştır.

Her genel kurulun sonunda bildirge, komisyon toplantılarında rapor ve tavsiye kararları, ayrıca seçim gözlem faaliyetlerinde gözlem raporu ve diğer faaliyetlerde sonuç belgesi kabul etmektedir. Yayınlanan belgelerde en az bir konu ele alınmakta, ancak gündem ve toplantı içeriğine göre daha birden fazla konu da ele alınabilmektedir. Bu belgeler ilgili kurum ve kuruluşların görüşleri alınarak hazırlanmakta, bilahare kabul edildikten sonra da birer tavsiye belgesi olarak yine ilgili kurum ve kuruluşların istifadesine sunulmaktadır.

TÜRKPA çalışmaları arasında yasama uyumlaştırma ve model yasa hazırlanması konuları özel bir yere sahiptir. Bu kapsamdaki çalışmalar henüz başlangıç aşamasında olsa da ilk model yasaların başlıkları belirlenmiştir ve hazırlıklar devam etmektedir.

TÜRKPA'da Türkiye'nin Konumu ve Rolü

TÜRKPA'nın kuruluşundan beri gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerin dökümü ele alındığında en çok toplantıya ev sahipliği yapan ülkenin Türkiye olduğu görülmektedir. Aynı zamanda TÜRKPA statüsüne göre Sekreterliğin bütçesinin 8/15'i Türkiye tarafından karşılanmaktadır¹⁰. Buna rağmen TÜRKPA'nın kurucu genel sekreteri

¹⁰ Sekreterlik bütçesindeki ülke paylarının oranları Sekretarya Yönetmeliğinin 7'nci maddesinin 2'nci fıkrasında hüküm altına alınmıştır. Sırasıyla Azerbaycan 2/15, Kazakistan 4/15, Kırgızistan 1/15 ve Türkiye 8/15 oranlarına göre yıllık bütçeden payına düşen kısmı vermektedir.

Türkiye tarafından belirlenmemiştir. İlk genel sekreterliği ve merkeze ev sahipliğini de Azerbaycan yapmıştır. Aynı zamanda TÜRKPA'nın kuruluş döneminde Kazakistan'ın büyük çaba gösterdiği bilinmektedir. Bu şartlar altında TÜRKPA'da mutlak baskın bir ülke olduğu söylemek güç olsa da Türkiye'nin "lokomotif" ülke olduğunu söylemek mümkündür.

Elbette Türkiye'nin TÜRKPA'ya, diğer Türk dünyası kuruluşlarına ve bağımsız Türk Devletlerine daha fazla kaynak ayırması mümkündür. Türkiye'nin bu ülkelerle üst düzey ilişkileri bulursa da var olan potansiyel fiili durumun ötesine geçme imkânı taşımaktadır. Türk dünyası ile ilişkilerde Türkiye için "ağbi" sıfatı yaygın olarak kullanılmakla beraber gerçeği yansıtmamaktadır. Diplomatik ilişkiler ilke olarak eşitler arasındadır ve tahakkümü çağrıştıracak ifadeler, altı doldurulamayan bir iddia üretmekten ve bağımsızlığını -görece- yeni kazanmış ülkeleri gücendirmekten başka işe yaramayacaktır.

Değerlendirme

Türk dünyasının kültürel bağları bilhassa üzerinde durulması gereken bir konudur. Türk dünyasında birlik müessesesi düşüncesi farklı boyut ve anlamları olan geniş bir mefhum olmakla birlikte, siyasi anlamda son tezahürü Büyük Selçuklu devletinin 1089'da Batı Karahanlıları kendine bağlaması kadar eskidir. Ancak siyasi birliğin olmaması, kültür birliğinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Türk topraklarının yaygın işgal altına girmesiyle beraber 19. yüzyıldan itibaren işgalcilerle gelen bölücü, yalıtıcı ve ayrıştırıcı siyasete kadar kültürel bağ kuvvetli biçimde korunmuştur.

İşgalcilerin bahsedilen siyaseti, "böl ve yönet" fikrinin uygulamalı hali olarak Türk toplulukları arasındaki kültürel bağları hedef alarak bu bağların çözülmesini amaçlamıştır. Bu nedenle günümüzde Türk birliği düşüncesinde kültürel bağların onarılması ve güçlendirilmesi meselesi siyasal bağlardan çok daha önemli bir yer tutmaktadır.

Çok taraflı ilişkiler, yeniden yükselen bağımsız Türk dünyasının ilk adımları arasında kendine yer bulmuştur. Öte yandan çok taraflı ilişkilerin kurumsallaşması süreci zamana yayılmıştır. Bu süreçte ilk diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra TÜRKPA'nın kurulması için 17 yıl geçmesi gerekmiştir. TÜRKSOY ile TÜRKPA'nın kuruluşu arasında geçen 15 yıllık süreye bakıldığında, çok taraflı ilişkileri kurmakla kurumsallaştırmak arasında bir fark olduğu ve kurumsallaşma sürecinin daha karmaşık olduğu görülmektedir.

TÜRKPA'nın kurucu belgesinde önceliğin kültür alanına verilmesi dikkate değerdir. Ulusal mevzuatların yakınlaştırılması ve meclisler arası ortak çalışmalar yapılması oldukça iddialı sayılabilecek başlıklar olduğu halde öncelik kültüre verilmiş ve kültür bilhassa vurgulanmıştır. Bu yaklaşımda etkili olmuş olabilecek gerekçeler kayıt altına alınmış olmasa da birbiriyle bütünleşen iki farklı açıdan yaklaşmak mümkün görünmektedir. Türk dünyasının ortak çalışmalarında esas temel olan müşterek kültüre verilen önem ile iktisadi ve siyasi alanlar gibi daha zor ve katı alanlara nazaran kültürün daha yumuşak bir alan olarak görülmesi belirleyici olmuş olabilir. Bir başka açıdan bakıldığında, Türk dünyasının ilk iki kuruluşu olan TÜRKPA ve TÜRKSOY aynı önceliğe sahiptir. Ancak TÜRKSOY'un kurulduğu şartlarda TÜRKSOY'un iktisadi alandaki muadilini kurmak için gerekli birikimin olmadığı söylenebilir. Ancak TÜRKPA'nın kurulduğu şartlar ve o güne kadarki birikim çok farklıdır. Bu ortam bir yıl içinde Türk Keneşi'ni doğuracaktır. Bu durum TÜRKPA'nın kültür ile sınırlanmaması ile örtüşmektedir. Böylece TÜRKPA, farklı alanlara yönelmesiyle Türk Keneşi'ne, kültüre birincil önem ve öncelik vermesiyle TÜRKSOY'a benzetilebilir.

TÜRKPA, üzerinde yükseldiği temel ile diğer uluslararası kuruluşlardan ayrılmaktadır. Türk dünyasına hizmet eden uluslararası kuruluşlara farklı bir boyut (meclisler arası) getirmiştir. Bu temel üzerinde çeşitli konuları ele almakta ve hem meclisler arası bağları güçlendirmekte hem de diğer ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yaparak Türk dünyası iş birliği çalışmalarına katkı sağlamaktadır.

Devletler arası ilişkiler yazılı tarih kadar eski olsa da meclisler arası ilişkiler ve bilhassa meclisler arası çok taraflı ilişkiler ancak son bir veya iki yüzyıla aittir. Bu bakımdan TÜRKPA gelişen yeni uluslararası ilişki türlerinden meclisler arası ilişkiler alanının çağdaş bir meyvesidir.

Sonuç

TÜRKPA, ilk on yılında Türkiye'nin üye olduğu herhangi bir parlamenter diploması- meclis birliği teşkilatından geri kalmayacak seviyeye ulaşmıştır. Öte yandan TÜRKPA, herhangi bir meclis birliğinden daha iddialı bir temele dayanmaktadır. Daimî komisyonların adlarının işaret ettiği gibi farklı alanlarda çalışmalar yürüterek, neredeyse Türk dünyasını ilgilendiren her konuyu ele almaya çalışmaktadır. Bu kapsamda her yıl farklı konularda düzenlediği toplantılarda kabul ettiği belgeler Türk dünyasının farklı yönlerinin adeta fotoğrafını çekerek geleceğe ilişkin temennilere ve atılabilecek yeni adımlara yer vermekte, böylece

Türk dünyasının yalnızca bugününde değil, geleceğinde de yer almak ve hatta yön vermek için büyük yükün altına girmektedir.

TÜRKPA'nın çalışmalarının geniş bir alana yayılmasının olumsuz bir etkisi de ele aldığı konularda kimi zaman yüzeysel ve genel bir yaklaşımın ötesine geçilememesidir. TÜRKPA çerçevesinde derinlemesine ele alınan konular daha ziyade dar ve özel başlıklardır. Bu durum TÜRKPA'nın yayınladığı belgelerde de kendini göstermektedir.

TÜRKPA çalışmaları incelendiğinde birtakım öneriler üretmek mümkündür. Bu çerçevede faaliyetlerin nicelik ve nitelik bakımından yoğunlaştırılmaya müsait olduğu görülmektedir. TÜRKPA daha az zamanda daha çok faaliyet yaparak aynı anda birden çok konuyu ele alabilir. Yasama uyumlaştırma faaliyetlerini geliştirebilir ve kendi organları dışında üye ülkelerin ihtisas komisyonları gibi unsurlarını çok taraflı zeminde bir araya getirebilir. Bağımsız Türk dünyasının tamamını kapsamak adına Özbekistan'ın tam üyelik ve Türkmenistan'ın da gözlemci veya misafir üyelik statüsünün en kısa sürede tesis edilmesine ihtiyaç vardır. Elbette KKTC ile TÜRKPA arasında da ilişkiler geliştirilmelidir. Bunlara ek olarak TÜRKPA'nın Seçim gözlemi faaliyetleri geliştirilebilir ve insan hakları ile kadın hakları gibi alanlarında da faaliyetler yürütülebilir.

Türk dünyasındaki uluslararası ilişkilere yeni bir boyut getiren TÜRKPA Türk dünyasının yakın tarihinin önemli bir parçası olmuştur. 10 yıllık geçmişiyile oldukça genç bir uluslararası kuruluş olan TÜRKPA, iddia olduğu kadar, dayandığı tarihsel temel ile özgüveni yüksek bir teşkilattır.

TÜRKPA'nın diğer Türk dünyası uluslararası kuruluşlarıyla ilişkileri mevcut olsa da bu ilişkilerin yeterli olup olmadığı ve Türk dünyası uluslararası kuruluşları arasındaki işbölümü konusu üzerinde durulması ve tartışılması gereken önemli bir noktadır.

TÜRKPA'nın kuruluşundan bugüne kendini geliştirdiği ve kurumsallaşma sürecinin de buna paralel olarak ilerlediği söylenebilir. Böylece TÜRKPA, geçmişten daha güçlü ve gelişmiş bir kuruluş olmasının yanında, gelecekte de daha büyük çalışmalara ve yeni başarılarla imza atma kabiliyetine sahiptir.

Buhara Hanlığı'nda Merkezî Yönetimin Güçlendirilmesi İçin Atılan Adımlar (1557-1583)

Muhammed Bilal Çelik*

15. yüzyılın başında Altın Orda Devleti'nin zayıflaması ile birlikte Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yeni yapılanmalar ortaya çıkmış, bu çerçevede ulus birliğini ilk tamamlayan topluluk Nogaylar olurken, 1428 yılında da Ebu'l-Hayr Han (1428-1468) idaresinde Özbekler bir konfederasyon halinde örgütlenmişlerdir.¹ Ancak çok geçmeden ortaya çıkan Kalmuk saldırıları Ebu'l-Hayr Han'ın otoritesini sarstığı gibi ilerleyen süreçte Özbek ilinin de parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Özbekler ancak Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibanî Han (Şahibeg, Şaybak, Şeybak, Şahbaht, d. 1451) idaresinde tekrar toparlanabilmişlerdir.

Muhammed Şibanî Han (1500-1510), atayurdu Deşt-i Kıpçak'ta tutunamayacağını anlayınca Mâverâünnehr'e göç etmiş, önce Timurlu mirzalar, ardından da Doğu Çağatay Hanlığı hükümdarı Mahmud Han'ın (1487-1508) himayesinde gücünü günden güne artırarak sonunda Semerkand'ı Babür Padişah'tan (ö. 1530) almış ve Buhara Hanlığı'nı kurmaya muvaffak olmuştur.² Yenilgi üzerine Babür, önce dayısı Mahmud Han'ın yanına, ancak Özbekler karşısında yine başarısız olununca da Kabil'e çekilmiştir.³

On yıllık hükümdarlığı süresince Buhara, Türkistan, Taşkent, Hocend ve Andican şehirlerinin yanı sıra Harezmi bölgesi ile Amu-Derya'nın güneyindeki Belh ve Herat şehirlerini hanlık topraklarına dâhil eden Muhammed Şibanî, böylece Timurlu Devleti'ne son vererek büyük bir imparatorluk meydana getirmiştir.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, bcelik@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-8246-134X

1 Ebu'l-Hayr Han tarafından kurulan bu konfederasyon için bkz. B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevnıh Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965.

2 Muhammed Şibanî Han dönemi için bkz. Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999; Abdulkadir Macit, *Şeybani Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2016, ss. 85-95.

3 Stephen F. Dale, "Bābur", *EF*, edited by Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, and Everett Rowson, <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-islam-3>, Erişim: 24 Mayıs 2018.

Ancak Aralık 1510'da Merv şehri yakınlarında yapılan savaşta Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'e (1501-1524) yenilmesi onun ölümüne yol açtığı gibi devleti de yıkılma tehlikesi atlattırır.⁴ Muzaffer olan Şah İsmail, Amu-Derya Nehri'nin batısındaki bütün toprakları, Harezmi de dâhil olmak üzere kendisine tabi kılmış, Mâverâünnehr'i de her ne kadar Özbeklere bıraksa da, onların orada toparlanmalarına engel olmak için de Babür'ü devreye sokmuştur. Safevilerin ciddi manada destek verdiği Babür, başlangıçta Pul-i Sengin Savaşı'nda (1511 yılı sonu veya 1512 yılı başı) Özbekleri yenilgiye uğratsa da,⁵ müteakiben yapılan Kulmelik (Bahar 1512) ve Gicduvan (12 Kasım 1512) savaşlarında Özbekler karşısında ağır yenilgiye uğramıştır. Bunun üzerine Babür'ün Şah İsmail ile kurduğu ittifak da sona erince, o önce Kabil'e çekilmiş, ilerleyen süreçte de Kuzey Hindistan'a gitmiştir.

Böylece Mâverâünnehr'de hem Safevi, hem de Babür tehlikesinden kurtulan Özbekler bölgeyi kontrolleri altına almak için hemen harekete geçmişler, Buhara ve Semerkand'ın zaptından sonra Taşkent, Fergana, Hisar gibi diğer bölge ve şehirleri kendilerine tabi kılmışlardır. Müteakiben de Amu-Derya'nın güneyinde, Belh'ten itibaren neredeyse bütün Horasan'ı içine alan kapsamlı seferlerle Safevi Devleti yönetimi ve tebaasına ciddi sıkıntılar vermişlerdir.⁶

Muhammed Şibanî Han'ın Merv Savaşı'nda öldürülmesi üzerine, önce 1511 yılı baharında bir kurultay düzenlenmiş, Taşkent, Semerkand ve Buhara'nın tekrar kontrol altına alınmasını müteakip 1513 yılında ikinci bir kurultay daha yapılmıştır.⁷ Kurultayda hanedanın o dönemki en yaşlı üyesi

4 *Alemara-yı Şah İsmail*, Ed: Asgar Muntezir Sahib, Tahran 1384 hş, ss. 352-385; Ghulam Sarwar, *History of Shah İsmail Safawi*, Muslim University, Aligarh 1939, ss. 58-64; Mir Seyyid Şerif Rakim Semerkandî, *Tarih-i Rakim*, ed: Minuçehr Setudeh, Tahran 1380 hş, ss. 91-94.

5 Hatta bu savaşta Söyünç Hoca Han'ın oğullarından Hamza ve Mehdi Sultanlar esir alınarak Babür tarafından idam edilmişlerdir. Bu savaş sayesinde Babür Semerkand'a kadar olan bütün Özbek topraklarını kendisine tabi kıldığı gibi Semerkand'da üçüncü kez tahta çıkarak hutbeyi Şii imamlar ve Şah İsmail adına okutmuştur. Bkz. Hafız-i Tanîş Buhari, *Şeref-Name-yi Şahi (Kniga Şahskoy Slavı)*, Faksimile Rukopisi D 88, Perevod s Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salohetdinovoy, c: I, Izdatel'stvo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1983, ss. 85-86.

6 Muhammed Şibanî Han sonrası Özbeklerin toparlanması ve Horasan seferleri için bkz. Martin B. Dickson, *Shah Tahmasb and Uzbeks (The Duel for Khorasan with Ubayd Khan: 930-940/1524-1540)*, Princeton Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1958.

7 Bu iki kurultayda alınan kararlar Türkistan'da bundan sonraki 350 yıllık devlet yapılanmasını belirlemiştir denilebilir. Bkz. R. D. McChesney, *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, s. 51.

olarak⁸ Köçkuncü Muhammed⁹ (Küçüm Han, 1512-1530) seçilmiştir. Bu kurultayda alınan karara göre, hanlıktaki büyük yönetim bölgelerinin yöneticileri ile onlara destek veren kabile beyleri arasında yapılacak istişare ve varılacak mutabakata dayanan bir sistem oluşturulmuş, bunun yanı sıra hanlık dört güçlü ve birbirinden nispeten bağımsız merkeze ayrılmıştır. Ebu'l-Hayr Han'ın her bir oğlu¹⁰ ve bu oğulların soyundan gelenler tarafından idare olunan bu merkezlerin dağılımı şöyleydi: Söyüncüklüler Taşkent; Köçkuncülüler Semerkand; Şahbudaklılar Buhara; Camibegliler Miyankal (1526'dan sonra Belh). Bu şekilde paylaşımı müteakip Semerkand hanlık başkenti olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.¹¹

Kaynaklarda her biri *soyurgal* olarak nitelenen yukarıda adları zikredilen bu yönetim bölgelerinin sahipleri, esasında Cengizli sultanlar olmalarına rağmen ilerleyen süreçte onlar 'han' olarak da anılmışlardır. Bu durumda esas hükümdar 'uluğ han' olarak nitelenmiştir. Soyurgalların sahiplerinin vergi koyma ve toplama ile bölgesinde asker yetiştirme hakkı vardı. Özellikle muktedir soyurgal sahipleri bu konuda daha rahatlardı. Aynı şekilde kendi atahklarını kendileri seçiyorlar, soyurgal içindeki diğer atamaları da kendileri gerçekleştiriyorlardı. Hanlık adına büyük sefer düzenleneceği zaman 'uluğ han'ın bütün soyurgal sahiplerinin onay ve yetkisini alması gerekmekteydi.¹² Bu durum hanlık makamının gücünü ister istemez tehdit ve tahdit ediyor, merkezî bir otorite kurmayı zorlaştırıyordu. Başka bir deyişle hükümdarın rahat ve özgürce karar almasına engel oluyordu.

8 Yerleşik kurala göre hanedan üyeleri içinde en yaşlı kimse tahta o çıkar, genç olanlar herhangi bir iddiada bulunmazlardı. Bkz. Zeyneddid Mahmud Vasıfı, *Bedâiyü'l-Vekâyi*, c: I, Tashih: Aleksander Beldirof, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349 hş, s. 38; Fazlullah b. Ruzbihan Huncî, *Mihmannâme-yi Buhara: Tarih-i Padîşahî-yi Muhammed Şibânî*, ed: M. Sutudeh, Tahran 1341 hş, s. 42.

9 Köçkuncü Muhammed, Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu, Muhammed Şibânî Han'ın amcasıdır. Köçkuncü Muhammed'in tahta çıkması nedeniyle bazı kaynaklar hanedana "Şibanîler" demekten kaçınır ve daha çok bu hanı da içine alması için hanedana "Ebu'l-Hayrlılar" ismini verir.

10 Ebu'l-Hayr Han'ın 4 oğlu vardı: Şah Budak (onun oğulları Muhammed Şibânî ve Mahmud Şah'tır. Mahmud Şah'ın oğlu Ubdeyullah'tır), Hoca Muhammed (Hocuğum da denilir; oğulları Bubay ve Camibeg'dir. Camibeg'in oğullarından Pir Muhammed ve İskender ileride han olacaklardır), Köçkuncü Muhammed (oğulları Ebu Said, Abdullah ve Abdullatif, üçü de han olmuşlardır) ve Söyüncük (Sevinç de denilir; oğlu Nevruz Ahmed han olmuştur).

11 Buharî, *age*, c: I, s. 86-87, McChesney, *Waqf*, s. 54.

12 Robert D. McChesney, "Central Asia VI. In the 10th-12th/16th-18th Centuries", *EIr*, c: V, 1992, s. 176-177.

Ubeydullah Sultan'ın¹³ (1487-1540) hem fiili (1511-1533), hem de resmî (1533-1540) yönetici/han olduğu yıllarda bu duruma dair pek çok örnek vardır. Mesela, 1524 yılında Şah İsmail vefat edince, Buhara hâkimi Ubeydullah Sultan bu durumdan yararlanmak isteyerek Köçkuncü Han ve diğer Şibanî sultanlarla bir anlaşmaya varmış, buna göre Amu-Derya Nehri'ni geçerek Horasan üzerine sefer düzenlemiştir. Yine Ubeydullah (artık han) 1536 sonbaharında Herat'ı zapt edince Şah Abbas bir orduyla Horasan'a hareket etmiştir. Bunun üzerine Ubeydullah, Safevi ordusu ile savaşmak için emirleriyle toplantı yapmış, ancak emirler düşmanın güçlü olduğunu ifade etmişler, hatta kendileriyle gelmezse zorla götürüleceklerini belirtmişlerdir. Ubeydullah'ın ısrarı fayda vermeyince dönüş yoluna geçmişler, Belh üzerinden Buhara'ya ulaşmışlardır.¹⁴

Merkezî yönetimin bu zayıflığı sadece dış siyasette değil iç siyasette de kendisini göstermekteydi. Soyurgal yöneticileri arasında birbirlerine düşmanlık, birbirlerinin topraklarına hücumlar veya birbirleri aleyhine genişleme girişimleri, ya da bir soyurgal bölgesinin doğal yayılma alanına diğer bölgenin müdahalesi sıklıkla yaşanır olmuştur. Bu çerçevede Canıbeglilerden Kistan Kara Sultan (ö. 8 Ekim 1544)¹⁵ 1526 yılında Belh'i zapt ederek soyurgal merkezini buraya taşımıştır. Köçkuncülüler ise Bedeşşan ve Fergana yönünde genişleme siyaseti izlemişlerdir. Taşkent merkezli soyurgala sahip olan Söyüncülükler ise doğu ve kuzey yönünde genişleme gayreti içinde olmuşlardır. Ubeydullah'ın siyaseti çerçevesinde Şahbudaklılar ise Horasan'ı kendilerine hedef olarak seçmişlerdir.

1530 yılında Köçkuncü Muhammed ölünce yerine kurultayda alınan karar gereğince *kalgay* (veliaht) ilan edilen kardeşi Söyüncük geçmesi gerekiyordu. Ancak

13 Ubeydullah Sultan, Muhammed Şibanî'nin kardeşi Mahmud Şah'ın (1454-1504) oğludur. İsmi dönemin meşhur sufilerinden Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'dan almıştır. Bkz. Buhari, *age.*, c: I, s. 85. Mahmud Şah, Kunduz'un fethinden sonra hastalanmış ve çok geçmeden de vefat etmiştir. Ubeydullah, Muhammed Şibanî'nin ölümünden 1533 yılında han oluncaya kadar hanlıktaki temel belirleyici kişi olmuştur. Dolayısıyla resmî han olmasa da fiili han olarak onu kabul etmekteyiz. Ancak dönemin meşhur tarihçilerinden Muhammed Haydar Duğlat'ın (ablasi Ubeydullah'ın hanımlarından biridir) da işaret ettiği gibi, Ubeydullah Sultan isteseydi, amcası Muhammed Şibanî'nin ölümünden sonra kendisi han olabilirdi. Bkz. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. E. Denison Ross, Türkçesi Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 457. Ancak geleneğe uymuş ve böyle bir talepte bulunmamıştır. Bu süreçte Buhara soyurgalı onun elindeydi. Zaten han olduktan sonra da başkenti Buhara'ya taşımıştır.

14 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great (Tarik-e Alamara-ye Abbasi)*, Westview Press, Boulder, Colorado 1978, s. 107; Hasan Rumlu, *A Chronicle of the Early Safawis, Being the Ahsanu't-Tawarikh of Hasan-i Rumlu*, c: II, Ed: C. N. Seddon, Oriental Institute, Baroda 1934, s. 126.

15 Muhammed Yar ibn Arab Katagan, *Musahhiru'l-Bilâd: Tarih-i Şibanîyan (Sede-i Dehom-ı Hicri)*, ed: Nadire Celâfi, Miras-ı Mektub, Tahrân 1385 hş, s. 185.

o 1525 yılında ölünce yeni kalgay Canibeg¹⁶ yapıldı. Ne var ki o da 1529 yılında ölüp çok geçmeden Köçkuncü de ölünce hanlık tahtına Köçkuncü'nün en büyük oğlu Ebu Said (1530-1533) geçti. Onun da 1533'te ölümü üzerine Muhammed Şibanî'nin yeğeni Ubeydullah yeni han oldu. Onun han olması ile birlikte başkent de Semerkand'dan Buhara'ya taşındı.

Ubeydullah'ın 'uluğ han' olmasıyla birlikte merkezî otorite nispeten güçlense de, yine de, yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi, soyurgal sahipleri hem iç, hem de dış siyasette müstakil hareketlerini sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede Köçkuncülüler Semerkand, Şehrisebz, Karşı; Cambegliler iki parçaya ayrılıp Canibeg'in oğlu İskender Miyankal, diğer oğlu Pir Muhammed Belh; Şahbudaklılar Buhara, Söyüncülüler ise Taşkent, Türkistan ve Fergana vadisine hükmetmişlerdir.

1540 yılında Ubeydullah Han ölünce yeni han önce Köçkuncü'nün ikinci oğlu Abdullah (I. Abdullah Han) olmuş,¹⁷ ancak altı aylık yöneticiliğinin ardından aynı yıl içinde ölünce üçüncü oğlu Abdullatif başa geçmiş ve tahtta 1552 yılına kadar kalmıştır. Ubeydullah'ın ölümüyle birlikte Buhara'nın da başkentliği sona ermiş, Köçkuncülülerin merkezi Semerkand olduğu için Abdullatif Han burayı tekrar başkent yapmıştır. Buhara soyurgalının başına ise Ubeydullah'ın en büyük oğlu Abdülaziz geçmiş ve bu görevini öldüğü tarih olan 1550 yılına kadar sürdürmüştür.¹⁸ Taşkent'te Söyüncüklü Nevruz Ahmed, Belh'te Canibegli Pir Muhammed, Miyankal'da ise yine Canibegli İskender bulunmaktaydı.

Artık iyice belirginleşen ve rekabet halini alan bu parçalı yapı içinde çatışma kıvılcımını ilk olarak Taşkent hâkimi ve 1552-1556 yılları arasında 'uluğ han' olacak olan Nevruz Ahmed (Barak) ateşlemiştir. 1540 yılında Ubeydullah Han'ın ölmesi üzerine Buhara soyurgalını idare eden oğlu Abdülaziz'e karşı Abdullatif Han ile işbirliği içinde harekete geçen Nevruz Ahmed, çok geçmeden buraya sahip olunca, Abdülaziz de Belh'e sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak o dönemde yüksek bir nüfuza sahip olan Cuybarî¹⁹ şeyhlerinden Hoca Muhammed İslam b.

16 Canibeg, Ebu'l-Hayr Han'ın oğullarından Hoca Muhammed'in oğludur. Şibanîler Hanedanı'nda tahta çıkan hükümdarların çoğu onun soyundan geldiği için önemli bir kişiliktir. 20 Mart 1529'da Kermine şehrinde vefat etmiştir. Bkz. Katagan, *age.*, s. 181-183.

17 Ancak bu durum onun yetenek veya kapasitesinden değil, sadece hanedanın en yaşlı üyesi olması hasebiyle gerçekleşmiştir.

18 Abdülaziz için bkz. Katagan, *age.*, s. 141; Semerkandi, *age.*, s. 126-127.

19 16. yüzyılda Buhara Hanlığı'ndaki en güçlü tarikat olan Cuybarîler, Nakşibendiyye Tarikatı'na mensupturlar. Türkistan'ın meşhur sufililerinden Mahdum-ı Azam Hoca Ahmed Kâsânî 1542 yılında ölünce müritliğini yaptığı Kâsânîyye olarak isimlendirilen tarikatı İshâkiyye, Âfâkiyye ve Cuybâriyye isimleri altında üçe ayırmıştır. İlk iki tarikat daha çok Doğu Türkistan'da yaşam

Hoca Ahmed, Nevruz Ahmed ile anlaşmazlık yaşayınca, Abdülaziz Buhara'yı geri almayı başarmıştır.²⁰

Abdülaziz ardında erkek çocuk bırakmadan 1550 yılında ölünce soyurgalın yeni liderinin kim olacağı konusunda kargaşa çıkmıştır. Hak, Abdülaziz'in kardeşi Muhammed Rahim'in olsa da o, bu görevi istememiş,²¹ bunun üzerine sıra en yaşlı üye olan Muhammed Şibanî Han'ın Söyünç Muhammed isimli oğlundan olan Muhammed Yar'a (ö. 1554) gelmiştir. Dolayısıyla Abdülaziz'den sonra Buhara soyurgalının yeni yöneticisi Muhammed Yar olmuştur.²² Ancak Muhammed Rahim'in oğlu Burhan Sultan (ö. 1557) babasının munis tabiatının tersine muhteris biriydi ve onun yerine kendisinin bu görevi üstlenebileceğini ileri sürmüştür. Bunun üzerine soyurgal yönetim bölgesinde kargaşa ortaya çıktı.²³ Bundan istifade etmek isteyen Belh soyurgalının yöneticisi Canıbeglilerden Pir Muhammed²⁴ Buhara'ya hücum etmiştir.²⁵ Böylece Buhara Hanlığı'nda soyurgallar arasında

alanı bulurken Cuybâriyye Tarikatı Buhara Hanlığı'nda etkin olmuştur. Tarikat birbiri ardı sıra müşit olan Muhammed İslam Cuybârî (1482-1563), Hoca Sa'd (1531-1589) ve Hoca Taceddin Hasan (1574-1646) dönemlerinde Buhara Hanlığı'nda merkezî yönetimin tesisinde belirleyici olmuşlardır. Bu tarikat ve hanlıktaki nüfuzu hakkında ana kaynak Bedreddin ibn Abdusselam ibn Seyyid İbrahim el-Hüseynî el-Keşmirî tarafından kaleme alınan *Ravzatü'r-Rudvan ve Hadikatü'l-Gilman* (Özbekistan Şarkşinaslık Enstitüsü, No. 2094, Taşkent) isimli menkıbevi eserdir. Ayrıca bkz. P. P. Ivanov, *Hoz'yaystvo Cuybarskih Şeyhov: K İstorii Feodal'nogo Zemel'vadeniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1954; B.A. Ahmedov, "Rol' Cuybarskih Hoces v Obşestvenno-Poliţiçeskoy Jizni Sredney Azii v XVI-XVII vv.", *Duhovenstvo i Poliţiçeskaya Jizn na Blijnem i Srednem Vostoke v Period Feodalizme*, Nauka, Moskova 1985, s. 16-31; R. D. McChesney, "Juybâris", *Elr*, c: XV, 2009, s. 262-268.

20 1540'lardan itibaren Cuybarî Tarikatı'nın Buhara'ya verdiği önem ve buradaki edinimleri için bkz. Florian Schwarz, "Bukhara and Its Hinterland: The Oasis of Bukhara in the Sixteenth Century in the Light of the Juybari Codex", *Bukhara: The Myth And The Architecture*, ed: Attilio Petruccioli, Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology, Cambridge [Mas.] 1999, s. 79-92; Ayrıca bkz. Macit, *age.*, s. 105.

21 Bir rivayete göre ise, görevi üstlenmek amacıyla Buhara'ya gelirken yolda hastalanmış ve ölmüştür. Bkz. Muhammed Selim Bek b. Muhammed Rahim, *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Mütekaddimîn ve Müteahhirîn*, ed: Molla Abdulkirim b. Molla Abdurrezak, Taşkent 1912, s. 241.

22 Buhari, *age.*, c: I, s. 132.

23 Mansura Haidar, *Central Asia in the Sixteenth Century*, Manohar Publishers & Distributors, New Delhi 2002, s. 183.

24 12 Nisan 1546 tarihinde Belh yönetimini üstlenen, 1556-1561 yılları arasında da hanlık yapan Pir Muhammed (ö. 2 Mart 1567) Cambeg'in Kistan Kara'dan sonraki ikinci büyük oğlu olup bildirimize konu olan II. Abdullah'ın (1583-1598) da amcasıdır. Onun için bkz. Katagan, *age.*, s. 186-188.

25 Onun Buhara'ya geliş tarihi 17 Ağustos 1550'dir ve kuşatma bir yıl sürmüştür. Bkz. Katagan, *age.*, s. 187.

birbirinin topraklarını ele geçirme mücadelesi ciddi manada başlamış oldu. Bu süreç takriben II. Abdullah'ın 1583 yılında tahta çıkına kadar devam edecektir, ki tebliğimizin ana konusunu da bu süreç oluşturmaktadır.

Pir Muhammed'in Buhara'ya saldırması üzerine Muhammed Yar, hem Söyüncülüklerden Nevruz Ahmed'e (Barak), hem de o sırada han olan Köçküncülü Abdullatif'e yardım için başvurmuştur. Onlar olumlu yanıt vererek hemen harekete geçince Pir Muhammed zor durumda kalmıştır. Buhara'da Şahbudaklılar yönetime tekrar sahip olmuşlar ve Burhan Sultan ön plana çıkmıştır. Canibegililer her ne kadar güç ve itibar kaybetse de mücadeleden vazgeçmemişlerdir. Canibegililer ailesinden Kermine ve Miyankal soyurgalı sahibi İskender Sultan'ın²⁶ Ağa Can Begüm'den doğan oğlu Abdullah Sultan (1583-1598 yılları arası han), 1552 yılında Buhara Hanlığı tahtına oturan Nevruz Ahmed Han (Barak 1552-1556) ile iki kez savaştı. Ancak, Abdullah 1552 yılında yapılan savaşta Belh'e, 1556'daki savaşta da Meymene'ye çekilmek zorunda kalmıştır.²⁷ Her ne kadar tebaasına karşı hoşgörüsüz ve adaletsiz olsa da, Nevruz Ahmed müzisyen ve şairliğinin yanı sıra iyi bir komutan ve savaşçıydı.²⁸ Ayrıca Nevruz Ahmed'i Osmanlı Devleti hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566), Buhara Hanlığı yönetiminde tek muhatap kabul etmesi ve yeniçeri askeri ile top göndermesi,²⁹ buna ilaveten Yarkend Hanlığı hükümdarı Sultan Abdurreşid Han (1533-1560) ile müttefikliği ona güç ve itibar kazandırmıştır. Dolayısıyla, Abdullah Sultan yönetim bölgesi olan Miyankal'a ancak Nevruz Ahmed Han'ın 1556'daki ölümü üzerine dönebilmiştir.³⁰

26 1561-1583 yılları arasında hanlık makamını üstlenecek olan İskender Sultan, Canibeg'in oğludur. Canibeg'in 1529 yılında ölümünden sonra Miyankal ve Kermine soyurgalının yöneticisi olmuştur. Ancak zihni melekeleri zayıf olduğundan esas sorumluluk oğlu Abdullah Sultan'da olmuştur, ki bu durum İskender'in hanlık yaptığı dönemde de devam etmiştir. Onun için bkz. Katagan, *age.*, s. 202-205.

27 Buhari, *age.*, c: I, s. 169, 182, 185, 188-189; Katagan, *age.*, s. 224-225; Yuri Bregel, "Abdallah Khan B. Eskandar", *Elr.*, c: I, s. 198, Macit, *age.*, s. 107-108.

28 Haidar, *age.*, s. 188. Onun dönemi için bkz. Katagan, *age.*, s. 159-160.

29 Gerçi bu asker ve toplar Safevilere karşı yapılacak sefer için gönderilmişti. Ancak Barak Han bunlardan hanlık içindeki otoritesini tesis amacıyla yararlandı. Bkz. Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik (Ülkelerin Aynası)*, ed: Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, ty, s. 88-89; *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central Asia, and Persia During the Years 1553-1556*, Translated from the Turkish with notes by A. Vambery, Luzac, Londra 1899, s. 69-70; A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 148-150.

30 Nevruz Ahmed, 1556 yılında kazandığı zaferi kutlamak için büyük bir şölen tertip ettirmiş, ancak içkiyi fazla kaçırmış hastalanmış, çok geçmeden de Eylül-Ekim (Zilkade 963) ayında vefat etmiştir. Bkz. Buhari, *age.*, c: I, s. 189-190; Katagan, *age.*, s. 241.

1552 yılından itibaren Camibeglilerin bu mücadelesinde Abdullah Sultan'ın önemli bir sima olarak ön plana çıkması Cuybarî Tarikatı'nın müşşidi Hoca Muhammed İslam'ın (1482-1563) dikkatini çekmiş ve onu desteklemesini gündeme getirmiştir.³¹ Muhtemelen hocanın Nevruz Ahmed'den yüz çevirmesinin nedeni, Nevruz Ahmed'in dinî kurumların siyasete müdahale etmesine karşı olmasıydı.³² Abdullah Sultan hocanın bu desteği oldukça önemsemiş, babası İskender Sultan ile birlikte hocanın müritleri olmuşlardır.³³ Çünkü verdiği mücadelede ailesi içinde kendisine rehberlik edecek, yardımcı olacak veya elinden tutacak biri yoktu. O bu eksikliğini ya da açmazını Cuybarî Tarikatı'nın desteği ile gidermeye çalışmış, çok da faydasını görmüştür. Aslında Abdullah Sultan kendini hanlığa taşıyacak bu mücadelesinde sadece Cuybarî Tarikatı ile değil Nakşibendiliğin diğer kollarıyla da yakın ilişkiler kurmuş ve çeşitli şekillerde onların yardımını almıştır.³⁴

Nevruz Ahmed Han 23 Eylül 1556'da³⁵ ölünce hanlık tahtına Pir Muhammed Belh şehrinde çıkarılmıştır. Dolayısıyla başkent de Belh'e taşınmıştır. Han Pir Muhammed olsa da günden güne yıldızı parlayan kişi onun yeğeni Abdullah Sultan olmuş, Hoca İslam'ın da desteği ile Mâverâünnehr'de egemenlik alanını genişletmeye başlamıştır. 1556 yılında Barak Han'ın ölmesi üzerine Miyankal'a

31 Cuybarî Tarikatı'nın müşşidi Hoca İslam o dönemde Buhara Hanlığı'nda çok önemli bir simaydı. 1558 yılının Aralık ayında Buhara şehrine gelen Anthony Jenkinson onu muhtemelen şeyhülislamlık makamından dolayı "metropolit" olarak nitelemiş ve handan daha fazla hürmet edilen kişi olarak tasvir etmiştir. Bkz. Anthony Jenkinson, *Early Voyages to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen with some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea*, c: I, ed. E. Delmar Morgan and C. H. Coote, Londra 1886, s. 83-84, 93.

32 A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli, Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 197.

33 Muhammed Selim Bek b. Muhammed Rahim tarafından kaleme alınan "Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Mütেকaddimîn ve Mütעהhirîn" isimli eserde Abdullah Sultan'ın mücadeleye başlaması ve Cuybarî şeyhleri ile iletişime geçmesi şu şekilde aktarılır: Abdullah Sultan gençliğinde her gün ava çıkar ve her gün kendisine bir mülazımı refakat ederdi. Bir gün sıra Kul Baba Kükeltaş'a gelmiş ve av sırasında bir 'delilik' yaparak sultanı korkutmuş, sultan da onu oklatmak istemiştir. Ancak tam o sıra Kul Baba Kükeltaş, ona dönerek 'etrafında cesur olduğunu söyleyen bu kadar insan var, ama hepsi kaçıştı. Buhara'da Burhan Sultan'ın zulmü ayyuka çıktı, babanın durumu bellidir. Burhan Sultan'ın zulmüne son vermek size düşer' dedi. Bunun üzerine Abdullah Sultan, 'doğru söylersin, ancak Hoca Cuybarî'nin desteği olmadan bir şey yapamayız. Onun desteğine muhtacız.' deyince, Kul Baba onu hocaya götürülebileceğini söyler. Hoca onları çok iyi karşılamış ve onlara dua etmiştir. Hocanın duasını alan Abdullah Sultan mücadeleyi başlatmıştır. Bkz. Muhammed Selim Bek, *age.*, s. 241-242. Abdullah Sultan'ın harekete geçmeden önce Cuybarî Hoca'nın yanına gitmesi *Tarih-i Rakımı*'de de teyit edilmiştir. Bkz. Semerkandi, *age.*, s. 131.

34 Haidar, *age.*, s. 207.

35 Katagan, *age.*, s. 187.

dönen Abdullah Sultan, buranın yönetimini kardeşi Abdulkuddüs'e (ö. 1598) bırakarak Şehrisebz üzerine yürümüştür. Bir gece baskınıyla şehri ele geçiren Abdullah Sultan, müteakiben Miyankal'a geri dönmüştür.³⁶

Nevruz Ahmed ölünce Semerkand soyurgalı onun oğullarından Baba Sultan'a kalmış, diğer oğlu Derviş Sultan ise Taşkent'in yönetimini üstlenmiştir. Başlangıçta Baba Sultan Köçkücülü Ebu Said ve Abdullatif'in oğulları ile iş birliği yapsa da bu ittifak uzun sürmemiş, bunun üzerine Ebu Said ile Abdullatif'in oğulları taraf değiştirerek Abdullah Sultan ile birlikte hareket etme kararı almışlar ve onu Semerkand'a davet etmişlerdir. Bunu duyan Baba Sultan, Semerkand kalesini güçlendirdiği gibi kardeşi Derviş Sultanı da yardıma çağırmıştır.³⁷ Bunun üzerine harekete geçen Abdullah Sultan, Baba Sultan ile Derviş Sultan'ın orduları birleşmeden önce Derviş Sultan, ardından da Baba Sultan'ı yenilgiye uğratarak Nisan 1557'de şehirde kontrolü sağlamıştır.³⁸ Müteakiben Mayıs 1557'de Buhara'yı kuşatan Abdullah, çok geçmeden şehrin yöneticisi Burhan Sultan'ın öldürülmesi sayesinde burayı hükmü altına almıştır.³⁹ Böylece Şahbudaklıların iktidarına son verildiği gibi Buhara da artık Canıbeglilerin yönetim bölgesine dâhil olmuştur.⁴⁰ Sonrasında seferlerine devam eden Abdullah Sultan Karşi, Nesef ve Çarcuy'u birbiri ardı sıra ilhak etmiştir.

18 Ağustos 1560 tarihinde Bedeşşan hâkimi Babürlü Süleyman Mirza'nın Belh'e hücumu üzerine, Abdullah Sultan tekrar harekete geçmiştir. Babürlü ordusunu yenilgiye uğrattığı gibi 11 Eylül 1560'ta Süleyman Mirza'nın oğlu İbrahim'i de esir almıştır.⁴¹

Belh'in kurtarılmasından sonra Pir Muhammed Han (1556-1561) ona Buhara'ya sahip olma karşılığında Belh'i teklif etmiştir. Pir Muhammed'e göre, Belh şehri, bir yandan Safevi, bir yandan da Babürlü saldırılarına oldukça açık güvensiz bir konumdaydı. Eğer başkenti Buhara'ya taşıyabilirse, kendi güvenliği artacaktı. Ancak Pir Muhammed Han ile Abdullah Sultan arasındaki bu becaış planını

36 Buhari, *age.*, c: I, s. 193-196; Haidar, *age.*, s. 196.

37 Katagan, *age.*, s. 160.

38 Katagan, *age.*, s. 225.

39 Abdullah Sultan'a karşı bu mücadelesinde Buhara hâkimi Burhan Sultan'a tüfekli yaklaşık 2.000 Osmanlı askeri de yardımcı olmuştur. Bkz. Buhari, *age.*, c: I, s. 209. Ne var ki sonunda Hoca İslam'ın da desteğiyle Abdullah Sultan şehri ele geçirmiştir.

40 McChesney, *Central Asia*, s. 181.

41 Buhari, *age.*, c: I, s. 231-240; Katagan, *age.*, s. 187, 250-252.

Hoca Muhammed İslam Cuybârî öğrenince, özellikle kendisine danışılmadan böyle bir girişimin olmasından çok rahatsız olmuştur. Tam da bu sırada Pir Muhammed Han'ın oğlu Din Muhammed'in (ö. 1578) babasına isyan etmesi Abdullah Sultan'a büyük bir fırsat vermiş, Buhara'yı Pir Muhammed'e teslim etmediği gibi onun elinden hanlık makamını alarak babası İskender'i (1561-1583) 1561 yılının Mayıs ayında Miyankal'dan getirterek Buhara'da han ilan ettirmiştir.⁴² Böylece Abdullah Sultan siyasi planlarında bir safhayı daha geçmiştir. Çünkü babası İskender'in yetersiz olmasından dolayı tüm güç ve iktidar Abdullah Sultan'ın elinde toplanmıştır.

Şahbudaklıların tasfiyesi ile Canibeghilerin (Abdullah Sultan'ın) mücadele edeceği iki rakibi kalmıştı: Köçkuncülüler ve Söyüncülüler. Köçkuncü Muhammed'in oğlu Ebu Said'in (1530-1533) oğullarından Civanmerd Ali (1572-1578 arası Semerkand hanı) ile Sultan Said (ö. 1572) Semerkand soyurgalına sahipken, Söyüncük'ün oğlu Nevruz Ahmed'in oğulları Derviş Sultan (ö. 1578) Taşkent'te, Baba Sultan (1556-1582) ise Türkistan'da hüküm sürmekteydi.

O dönemde Canibeghilerin, dolayısıyla da Abdullah Sultan'ın yönetimine muhalefet edebilecek en güçlü kişi Baba Sultan'dı. Kazak hanları, Hisar hâkimi ve Abdullatif Han'ın (1540-1552) oğul ve yeğenleri ile ittifak görüşmeleri yapan Baba Sultan zaten bu niyetini çok geçmeden belli etmişti.

Esasında İskender han ilan edilince Baba Sultan'ın ağabeyi Derviş Sultan, Ağustos 1562'de Abdullah ile dostluk kurmak için girişimde bulunmuş ve Buhara'ya tabiiyet bildirmeye gelmiştir. Ancak Baba Sultan tabiiyet bildirmese de bir süre sessiz kalmıştır. Bu durum Hoca Muhammed İslam Cuybarî'nin 24 Eylül 1563 tarihindeki ölümüne değin devam etmiştir.⁴³ Hocanın ölümü Abdullah Sultan'ın en büyük destekçisinden mahrum kalması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Abdullah Sultan takriben 4 yıl askeri operasyon anlamında hareketsiz kalmış, bu süreyi daha çok hanlığın molla ve şeyhleri ile ittifaklar kurmak ile geçirmiştir. Bunun yanı sıra başkentte medrese, ribat ve han gibi kamu yararı güden binalar yaptırarak halkın desteğini temine gayret göstermiştir.⁴⁴

Bu arada Özbek sultanlarının muhalefetini/isyanlarını önlemek, babasının konumunu güçlendirmek, sabık han Pir Muhammed'in harekete geçmesine

42 Buhari, *age.*, c: I, s. 242-246; Katagan, *age.*, s. 203, 225-226, 252-256; Haidar, *age.*, s. 202-203.

43 Hocanın vefat tarihi için bkz. Semerkandi, *age.*, s. 136.

44 Haidar, *age.*, s. 209-210; Buhari, *age.*, c: I, s. 253-259.

engel olmak, Özbek kabilelerin desteğini elde etmek ve iktisadi sorunları çözmek amacıyla Abdullah Sultan, Horasan üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir.⁴⁵ Bu çerçevede ilk olarak Herat üzerine yürümüş, ancak Safevi ordusunun büyüklüğü ile Özbek sultanlarının uyum ve iş birliğindeki zayıflık başarısızlığa neden olmuştur. Ancak yılmayan Abdullah Sultan tekrar harekete geçerek Mayıs 1567'de Merv'e bir sefer düzenlemiş, ne var ki yine ileri gelenler arasındaki uyumsuzluk nedeniyle sadece baraj tahrip edilebilmiştir. Müteakiben bir yandan Şehrisebz, bir yandan da Semerkand'ın alınması için büyük gayret gösterse de bir türlü amacına ulaşamayınca ümitsizliğe düşen Abdullah Sultan, Kelan Hoca Kasım Şeyh Azizan'a giderek iktidar mücadelesini bırakıp hacca gitmeye niyetlendiğini bildirmiştir. Ancak şeyh bu önerisini kabul etmeyerek mücadelesine devam etmesini istemiştir. Uzun bir mücadelenin ardından Nisan 1569'da Şehrisebz üzerine yürüyerek burayı sonunda kendisine tabi kılmıştır.⁴⁶ Arkasından kalabalık bir ordu ile Semerkand'a giden Abdullah Sultan buranın yöneticisi ile şiddetli savaşlar yapmıştır. Ne var ki, şehre sahip olamamıştır.

Semerkand'ı ele geçiremeyince Abdullah Sultan yönünü Belh'e çevirmiştir. 2 Mart 1567'de Pir Muhammed b. Canıbeg vefat edince soyurgahn idaresini oğlu Din Muhammed üstlenmişti.⁴⁷ Ancak Abdullah Sultan'ın son dönemde yaptığı savaşlardan hiçbirine Din Muhammed destek olmamıştı. Bunun üzerine Abdullah Sultan harekete geçmeye karar vermiş ve ilk olarak Endhuy'a hücum etmiştir. Buradan sonra Şibergan'a yönelen Abdullah Sultan, burayı da ele geçirdikten sonra Belh'e gitmiştir. Bunun üzerine Din Muhammed teslim olarak barış istemiştir.⁴⁸

1571 yılında Tirmiz'i kuşatan Abdullah Sultan Haziran 1572'de şehri almaya muvaffak olarak buraya kuzeni Mahmud Sultan'ı (amcası Süleyman'ın oğlu) atamıştır. Dönüş yolunda Semerkand hâkimi Sultan Said'in öldüğünü ve Baba Sultan ile Derviş Sultan'ın Taşkent, Türkistan, Ahsikent, Endican ve Hocend askerleriyle şehri kendi kontrollerine almaya gittiğini öğrenince hemen harekete geçen Abdullah Sultan,⁴⁹ ne var ki, Belh valisi Din Muhammed'in kendisine zamanında ordu göndermemesi üzerine bu sorunu kökünden çözmeye karar vermiş ve oraya gitmiştir. Bu arada Din Muhammed'in Belh'in en güçlü kabilesi Naymanlar ile de arası açılmış, Nayman Kabilesi ileri gelenleri Abdullah Sultan'a

45 Mcchesney, *Waqf*, s. 64; Haidar, *age*, s. 210.

46 Buhari, *age*, c: II, s. 27-38; Semerkandî, *age*, s. 155-156.

47 Onun için bkz. Katagan, *age*, s. 188-189.

48 Buhari, *age*, c: II, s. 82-91; Katagan, *age*, s. 226.

49 Buhari, *age*, c: II, s. 103-110.

tabi olmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Önce Endhuy'a sahip olan Abdullah Sultan, Aralık 1572'de Belh kalesine ulaşmış, sıkı bir kuşatma altına aldığı şehirde kıtlığa neden olmuştur. Sonunda, 1573 yılında şehir teslim olmuş, şehrin yöneticiliğine oğlu Abdülmümin'i atamıştır.⁵⁰ Arkasından 30 Haziran 1574'te de Hisar şehrini zapt etmiştir.

Abdullah Sultan'ın Belh ve Hisar zaferleri, Taşkent ve Türkistan hâkimleri Baba Sultan ve Derviş Sultan'ı endişeye sevk etmiş, sıranın Semerkand'a geldiğini düşünüp harekete geçmişlerdir. Semerkand hâkimiyeti konusunda uzun soluklu mücadeleye rağmen iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamamıştır. Mesele ancak 1578 yılında çözülmüştür. 11 Nisan 1578 tarihinde Semerkand'a gelen Abdullah Sultan, Civanmed Ali Sultan⁵¹ hâkimiyetindeki şehri kuşatmıştır. Ancak Baba Sultan'ın ona yardıma geldiğini öğrenince Civanmerd Sultan ile 12 Haziran 1578'de barış yapmışlardır. Ancak Baba Sultan'ın geldiğini Civanmerd Ali Sultan da öğrenince anlaşmayı bozmaya yönelmiş, bunun üzerine onun oğulları ile işbirliği yapan Abdullah Sultan harekete geçerek şehri zapt etmeyi başarmıştır. Civanmerd Ali Sultan ise yakalanarak idam edilmiştir.⁵² Abdullah Sultan, şehrin yönetimini Civanmerd Ali Sultan'ın oğlu Ebu'l-Hayr'a bırakmıştır. Böylece Köçkücülüler sülalesi de sorun olmaktan çıkmış, artık sıra Söyüncükülülerin merkezî yönetime koşulsuz bağlanmasına gelmiştir.

Ağustos 1578'de Abdullah Sultan, Baba Sultan'a karşı Zemin şehrine sefer düzenlemiştir. Onun sefere çıktığını duyunca Hisar sultanları ile birlikte Din Muhammed de Baba Sultan'ın yanında konuşlanmışlar, ancak Buhara ordusu karşısında duramamışlardır. Baba Sultan ordusundan pek çok kişi esir alındığı gibi bol ganimet de ele geçirilmiştir. Buradan Baba Sultan'ın merkezi olan Taşkent üzerine yürüyen Abdullah Sultan burayı da kendisine tabi kılmıştır. Baba Sultan ise kaçarak en sonunda Mangıtlara sığınmıştır. İleri harekâtına devam eden Abdullah Sultan sırasıyla Sayram, Otrar, Sıgnak ve Türkistan'ı savaşız teslim almıştır. Bunun nedeni bu şehirlerin yöneticilerinin Buhara ordusuna direnecek vaziyette olmamalarıdır.⁵³

Bir müddet sonra Baba Sultan bağışlanması için Abdullah Sultan'a başvurmuştur. Abdullah Sultan onu affetmiş, ancak çok geçmeden Baba Sultan tekrar Taşkent'e

50 Buhari, *age.*, c: II, s. 126-162.

51 Civanmerd Ali Sultan Ebu-Said Han'ın (1530-1533) oğlu, Köçkücü Muhammed Han'ın (1512-1530) torunudur. Onun hakkında bkz. Katagan, *age.*, s. 148-149.

52 Buhari, *age.*, c: II, s. 187-210; Katagan, *age.*, s. 226-227, Semerkandî, *age.*, s. 149-150.

53 Buhari, *age.*, c: II, s. 224-226; Katagan, *age.*, s. 163-164; Haidar, *age.*, s. 226.

hâkim olarak isyan bayrağı açmıştır. Tam bu sırada Taşkent ordusu tarafından Endican şehrinin de tehdit edildiği haberi gelmiştir. Bunun üzerine, 1579 yılında Abdullah Sultan ilk önce Taşkent üzerine yürümüş ve Baba Sultan ile Çirçik Nehri kenarında şiddetli bir savaş yapmıştır.⁵⁴ Sonunda Baba Sultan hem savaşı, hem de Taşkent'i kaybederek Deşt-i Kıpçak'a kaçmak zorunda kalmıştır.

Bu zaferle birlikte Abdullah Sultan'ın kontrolündeki Buhara Hanlığı toprakları Deşt-i Kıpçak'a kadar uzanmıştır. Ancak 1579 yılında sağlanan bu kontrole rağmen bir yanda hanlığın kuzeydoğusunda, Taşkent ve çevresinde, bir yandan da güneydoğusunda çok geçmeden birtakım karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu meselenin ayrıntıları şöyledir:

Abdullah Sultan'dan aradığını bulamayan kimi şehzade ve kabileler (kabile beyleri) tekrar Baba Sultan'a meyletmeye başlamışlardır. Ayrıca Kazaklardan Çalım Sultan'ın da desteğini elde eden Baba Sultan, sonunda Abdullah Sultan'a başkaldırmış ve Semerkand üzerine yürüyüşe geçmiştir.⁵⁵ Böylece Kazaklarla iş birliği halinde olan Baba Sultan başta Taşkent, Türkistan ve Hocend olmak üzere hanlığın birçok yerini yağmalamıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine Abdullah Sultan önce hanlığın güneydoğusundaki sorunları çözüp arkasını sağlama aldıktan sonra harekete geçmiş ve Taşkent üzerine sefer düzenleyerek şehri kuşatmıştır. İşlerin kötüye gittiği gören Baba Sultan, Abdullah Sultan'ın hışmından kurtulabilmek için ona önce nüfuzlu iki soylu göndermiş, ancak onlar işi çözemeyince bu sefer din adamlarını araya koymuştur. Ancak bu da bir işe yaramamıştır. Bunun üzerine Kazaklardan yardım alan Baba Sultan, ayrıca Abdullah Sultan'ın kafasını karıştırmak için de küçük birlikler hazırlayıp Semerkand ve Buhara üzerine sevk etmiştir. Böylece Abdullah, şehirleri korumak için Taşkent kuşatmasını kaldıracaktı. Ancak Abdullah Sultan ordusundan küçük bir birlik ayırarak bu şehirleri korumaya göndermiş, ordunun esas kısmı kuşatmaya devam etmiştir.⁵⁶ Şehrin sıkı bir şekilde kuşatılması, sonunda açlığa neden olmuş, dayanamayan halk teslim olmayı kabul etmiştir. Müteakiben Türkistan'a doğru kaçan Baba Sultan'ı takip eden Abdullah onu yakalayamasa da, bölgede yaşayan Kazak sultanlarından Tevekkül, Abdullah Sultan'ın teveccühünü kazanmak adına asiyi yakalayıp öldürmüştür.⁵⁷ Baba Sultan ölünce umutları kalmayan Sayram, Sabran ve Şahruiye gibi pek çok bölge şehri

54 Buhari, *age.*, c: II, s. 253-254.

55 Haidar, *age.*, s. 232.

56 Haidar, *age.*, s. 233-234.

57 Muhammed Yar Katagan, Baba Sultan'ın ölüm tarihini 7 Ağustos 1582 olarak verir. Bkz. Katagan, *age.*, s. 164.

Abdullah Sultan'a teslim olmuştur. En sonunda da Türkistan ve Otrar şehirleri itaat altına alınmıştır.⁵⁸ Böylece 1582 yılına kadar Seyhun'un kuzeyine kadar saha zapt edilmiş, Abdullah Sultan muhtemelen zaferinin bir nişanesi olarak da Ulu Dağ mevkiinde bir cami inşa ettirmiştir. Bunun anlamı Söyüncüklüler de kesin olarak sorun olmaktan çıkarılarak Canıbegliler tek ve rakipsiz bir şekilde Buhara Hanlığı'na sahip olmuşlardır.

1583 yılında ise Abdullah, Fergana'yı hanlığa dâhil etmiştir. Çok geçmeden de aynı yıl içinde babası İskender Han'ın ölümü üzerine, Hoca Sa'd Cuybarî'nin de desteği ile yeni han seçilmiştir.

Sonuç

16. yüzyılda Buhara Hanlığı'nı kuran ve yöneten Şibanîler (Ebu'l-Hayrılar) Hanedanı, bu imkânı sahip oldukları siyasi karizma ve daha çok Özbek emirlerine dayanan askerî güç kadar Mâverâünnehr'in Sünnî din adamlarını (ulema, tasavvuf erbabı) yanlarına çekmeleri ile temin etmişlerdir. Böylece bir yandan Safeviler gibi harici düşmanlara karşı güçlü bir destek elde ettikleri gibi bir yandan da iç meselelerde de onların nüfuzundan her daim yararlanmışlardır. Ancak etkin olan hanlık hukukuna göre ülkenin hanedan üyelerinin ortak mirası olması, çoğu zaman güçlü bir merkezî yönetimin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Buhara Hanlığı'nda da bu durum devletin kurucusu Muhammed Şibanî Han'ın ölümüyle birlikte hemen kendisini göstermiştir. Hanlık çok geçmeden Buhara, Semerkand, Belh ve Taşkent merkezli olmak üzere dört ana yönetim bölgesine bölünmüş, bu parçalı yapıyı bir araya getirmek hiç de kolay olmamıştır. Muhammed Şibanî Han'ın karizmatik yeğeni Ubeydullah Han (1533-1540) bunu başaramamış, bu işin üstesinden ancak II. Abdullah Han şehzadeliliği döneminde gelebilmiştir. Muvaffakiyetinin nedenleri arasında askerlerine mümkün olduğunca yeni hedefler göstererek gelecek ve ganimet vaat etmesi, kamu yararına imar ve iskân faaliyetlerinde bulunması, iyi bir savaşçı ve stratejist olması, Özbek Sultanları arasındaki rekabetten istifade etmesi ve belki de bunların hepsinden önemlisi tarikat liderleriyle işbirliği yapması, onların güvenini kazanması ve onlara geniş haklar/vakıflar tahsis etmesi sayılabilir. Ancak yaptığı bu mücadele ve kurduğu düzen kendi içinde birtakım aksaklıkları da barındırmıştır. Özbek sultanlarının gücünü ortadan kaldırmak için kabile beylerine dayanması, sultanların iktidarını yok etse de bu sefer de Kul Baba Kükeltaş gibi nüfuzlu beylerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Abdullah, sultanlardan boşalan yönetim alanını yeni kurumlarla dolduramamıştır.

58 Haidar, *age.*, s. 239-240.

Buhara Hanlığı'nda Merkezî Yönetimin Güçlendirilmesi İçin
Atılan Adımlar (1557-1583)

579

Bu yüzden, onun oluşturduğu bu dirlik ve düzen çok uzun soluklu olmamış, 1598 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdülmümin Han döneminden itibaren hızlı bir şekilde merkezî yönetim zayıflamış, ekonomi bozulmuş, hatta devlet yıkılma tehlikesi atlatmıştır. Çok geçmeden de hanedan değişikliği meydana gelerek iktidarı kaynaklarda Astrahanîler (Tukay-Timurîler, Canîler) ismiyle anılan yeni bir hanedan devralmıştır.

Kaynaklar

Ahmedov, B. A., “Rol’ Cuybarskih Hocey v Obşestvenno-Politiçeskoy Jizni Sredney Azii v XVI-XVII vv.”, *Duhovenstvo i Politiçeskaya Jizn na Blijnem i Srednem Vostoke v Period Feodalizme*, Nauka, Moskova 1985, s. 16-31.

Ahmedov, B. A., *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965.

Alemara-yı Şah İsmail, Ed: Asgar Muntezir Sahib, Tahran 1384 hş.

Andican, A. Ahat, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Buhari, Hafız-i Taniş, *Şeref-Name-yi Şahi (Kniga Şahskoy Slavi)*, Faksimile Rukopisi D 88, Perevod s Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, c: I, Izdatel’stvo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1983.

Buhari, Hafız-i Taniş, *Şeref-Name-yi Şahi (Kniga Şahskoy Slavi)*, Faksimile Rukopisi D 88, Perevod s Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, c: II, Izdatel’stvo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1989.

Dale, Stephen F., “Bābur”, *EF*, edited by Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, and Everett Rowson, <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-3>, Erişim: 24 Nisan 2018.

Dickson, Martin B., *Shah Tahmasb and Uzbeks (The Duel for Khorasan with Ubayd Khan: 930-940/1524-1540)*, Princeton Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1958.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi*, çev. E. Denison Ross, Türkçesi Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Haidar, Mansura, *Central Asia in the Sixteenth Century*, Manohar Publishers & Distributors, New Delhi 2002.

Hasan Rumlu, *A Chronicle of the Early Safawis, Being the Ahsanu’t-Tawarikh of Hasan-i-Rumlu*, c: II, Ed: C. N. Seddon, Oriental Institute, Baroda 1934.

Huncî, Fazlullah b. Ruzbihan, *Mihmanname-yi Buhara: Tarih-i Padişahî-yi Muhammed Şibanî*, ed: Minuçehr Setudeh, Tahran 1341 hş.

Ivanov, P. P., *Hozıyaystvo Cuybarskih Şeyhov: K İstorii Feodal’nogo Zemelvaladeniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1954.

Jenkinson, Anthony, *Early Voyages to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen with some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea*, c: I, ed. E. Delmar Morgan and C. H. Coote, Londra 1886.

Katagan, Muhammed Yar ibn Arab, *Musahhiru'l-Bilâd: Tarih-i Şibaniyan (Sede-i Dehom-ı Hicri)*, ed: Nadire Celalî, Miras-ı Mektub, Tahran 1385 hş.

Kılıç, Nurten, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999.

Macit, Abdulkadir, *Şeybani Özbek Hanlığı: Siyasi, İdari, Askeri ve İktisadi Yapı*, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

McChesney, R. D., “Juybâris”, *EIr*, c: XV, 2009, ss. 262-268.

McChesney, R. D., *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991.

McChesney, Robert D., “Central Asia VI. In the 10th-12th/16th-18th Centuries”, *EIr*, c: V, 1992, ss. 176-193.

Monshi, Eskandar Beg, *History of Shah Abbas the Great (Tarik-e Alamara-ye Abbasi)*, Westview Press, Boulder, Colorado 1978.

Muhammed Selim Bek b. Muhammed Rahim, *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Mütekaddimîn ve Müteahhirîn*, ed: Molla Abdülkerim b. Molla Abdurezzak, Taşkent 1912.

Sarwar, Ghulam, *History of Shah İsmail Safawi*, Muslim University, Aligarh 1939.

Schwarz, Florian, “Bukhara and Its Hinterland: The Oasis of Bukhara in the Sixteenth Century in the Light of the Juybari Codex”, *Bukhara: The Myth And The Architecture*, ed: Attilio Petruccioli, Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology, Cambridge [Mass.] 1999, ss. 79-92.

Semerkindî, Mir Seyyid Şerif Rakim, *Tarih-i Rakim*, ed: Minuçehr Setudeh, Tahran 1380 hş.

Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l Memalik (Ülkelerin Aynası)*, ed: Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, ty.

The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central

Asia, and Persia During the Years 1553-1556, Translated from the Turkish with notes by A. Vambéry, Luzac, Londra 1899.

Togan, A. Zeki Velidî, *Bugünkü Türk İli, Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Vasfî, Zeyneddid Mahmud, *Bedâyiü'l-Vekâyi*, c: I, Tashih: Aleksander Beldirof, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349 hş.

Balkan ve I. Dünya Savaşı Dönemlerinde Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Kardeşlik Yardımları

Mübariz Süleymanlı*

Tarihen birbirilerine daim karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuş Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin öten asrın ilk senelerinden itibaren ilişkileri yeni bir mahiyet kazanmış, Balkan ve I. Dünya Savaşı esnasında halklarımız arasındaki kardeşlik yardımları muhteşem bir harekât halını almıştır. Tabii ki, bu yardımlaşmaların kökünde insanlık duyguları ile beraber, milli, dini ve kültürel faktörler daha önemli yer tutmuştur. Aydınlarımız da halkı kardeş kömegine seslerken bu ana faktörleri öne çekmiş, halkı bunun gerekse siyasi parti ve teşkilatların gerekse zengin şahısların gerekse de sıradan insanlarımızın vicdani borcu, millî ve dinî vazifesi olduğuna inandırmışlardır.

XX. asrın başlarından itibaren Türkiye’de, Rusya’da, habeli Azerbaycan’da Panislamizm demek olan ki, sırf türk rengi kesb edir ve Pantürkizm’in nezeri esasının ve emeli faaliyetinin ayrılmaz hissesi gibigibi özünü göstermeye başlayır. 1908. yıldan itibaren Müslümanların siyasi teşkili - hilafet meselesi “İttihadi-İslamın” esas meselesi kimi, açık şekilde özünü gösterir. Bu dönemde pantrürkizmle yanaşı, panislamizmin tebliğinin de esas merkezi İstanbula köçür. Bu zaman İstanbulda bir-birinin ardınca “İttihadi-İslam”, “İttihadi-Muhammediyye”, “Cemiyeti-Elmiyyen-İslamiyye”¹ vs. bu gibigibi mehfi ve lekal cemiyetler tesis edilir, Panislamist matbuat artub genişlenirdi.

Rusyada irtica ve terrorun şiddetlenmesi sebebinden memleketlerini terk etmek zorunda kalan birçok Müslüman ve Türk aydınları İstanbul’a sığınmışlardır². Bu o zamanlar idi ki, birçok Azerbaycan aydınlarının, maarifçilerinin dini ve elmi mezmunlu makalelerinde “İslam milleti”, “Muhammed ümmeti”, “Müslüman cemaati” anlayışları ile tez-tez rastlaşırık. Bu yazılarda “islam” ve “millet” anlayışları

* Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İnce Sanat Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN, mubariz_suleymanli@yahoo.com

1 Gedim Mustafayev, *XX. asrın evvelerinde Azerbaycanda İslam ideologiyası ve onun tenkidi*, Bakü, Maarif, 1973, s. 193-194.

2 Mübariz Süleymanlı, *M. E. Resulzade ve Azerbaycan medeniyeti: senetş. nam...dissertasiya*, Bakü, ADMİU-nun kitabhanası 2000, s. 91.

aynı bir mehrec altına getirilmiş, islam dinini kabul etmiş tüm tayfa, halk ve milletler “milleti-islam”³ ilan edilmiştir, “millet” sözü müslümanlığı kabul etmiş tüm insanların ümumiliyini, birliyini işaretlendiren mefhum gibi işledilmiştir.

Millî-dinî düşünce sahiplerinin kanaetince, eger “islamlaşmak, islamı derk etmek “İttifak ve İttiha” nemetini derk etmekdirse, onda “türk ensarının islamı bulması” da “türkleşmek”, türk birliyinin, “Türk ittihadı”nın meydana getirilmesi demektir. Yani aslında “islamiyyete” hizmet etmek “Türk kövmüne” hizmet etmektir. “Türk kövmü”ne hizmet etmek de “İslamiyyet”e hizmet etmek demektir. Ali bey Hüseyinzadenin⁴ ve Ahmed Bey Ağaoğlu’nun⁵ eserlerinde hüsusiye geniş şerhini tapmış bu meselenin esas maksedi Osmanlı imperiyasının himayesi altında önce tüm türk halklarını, ümumiyyetle, cemi müslümanları birleştirmekden ibaretti. A. Ağaoğlu’nun “Türk alemi”⁶ silsile makalelerinde ve hem de onun başka yazılarında, elece de Ali bey Hüseyinzade, Y. Z. Talıbzade ve diğerlerinin eserlerinde dini genel mövke bu şekilde idi: İslamiyyetin, islam medeniyetinin tek hamisi, onun istinadgahı ve “evvelki azemetini berpa edib rövneklendireni” yalnız türk milletidir. Azerbaycan toplumsal fikrinde müeyyen bir dönəm dahilinde pantürkizm, panislamizm prensiplerinden biri kimi, onun siyasi doktrinasının terkiib hissesi kimi, hem de çok zaman üstüörtülü, müemmal şeklide öz ifadesini tapırdısa, XX asrın ikinci onilliyinden itibaren ise müstakil bir milli-dini, ictimai-siyasi nazeriye gibi özünü biruze vermiş ve şekillenmiştir. Amma Azerbaycan toplumsal fikrinde hiç zaman pantürkizm kendini panislamizme karşı koymamış, hemişe bir-birile karşılıklı nüfuzda olmuştur. 1918-1920-ci yıllar matbuatında bazı hallarda karşılıklı tenkidi mülahize ve ittihamlara rast gelinse de bunlar prinsipial karakter daşımamış, yalnız taktiki yanlışların tenkidi gibi kendini göstermiştir.

1905 sonrasında Azerbaycan’da yaşanan Türk-Ermeni çatışması ve daha sonra Rusyada Panslavist eğilimlerin ağırlık kazanması Azerbaycan Türklerinde birlik, dayanışma ve mücadele etme ruhunu geliştirerek “Türkçülük” akımının kuvvet bulmasına ve böylece Türkiye’ye karşı büyük ilgi ve sevginin meydana gelmesine yol açmıştır. Bunda sonra Türkiye’de yaşanan her olay, her gelişme Azerbaycanda yankı yapmaya başlamıştı. *“Türkiyeye yakın ilgi ve muhabbetin oluşması, Balkan Savaşları esnasında ilk meyvelerini vermişti. Bakû Türk basını Rus sansüründen geçirebileceği bir dille*

3 Mustafayev, *age.*, s. 214.

4 Ali Bey Hüseyinzade, *Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl ışıklar*, Bakü, Azərneşr, 1996; *Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir*. Bakü, Mütercim, 1997.

5 “Füyuzat” dergisi, 13 dekabr, 1906-ci il, № 2; “Türk yurdu” dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

6 “Türk yurdu” dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

*kapalı şekilde bu savaşı Rusların provoke ettiğini halka duyurarak, kardeş Türkiye'ye yardım yapılmasını telkin etmiştir*⁷. Azerbaycan halkının önde gelen aydınları da Türkiye'ye yardım amacıyla kampanyalar başlatmışlardır⁸.

Azerbaycanın mühacir aydınlarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan "Azerbaycan" aylık kültür dergisinde "Büyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yaprak)" başlıklı makalesinde yazır ki, "*Kurani Kerimi ilk defe Azeri şivesiyle türkceye tercüme etdiren Hacı Zeynalabdin olmuştur. Bu Kurani Kerimi 4000 altın lire deyerinde ziynetli daş ve almazlarla bezeyerek Y. Z. Talıbzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Abdulhamite hediye olarak gönderir*"⁹. Gerçekten de kaynaklarda Azerbaycan Türklerinin Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi vasitesile, "1906-1907-ci yıllarda Osmanlı Hükümeti ve Padşah ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Hatta cemiyet bu tarihlerde, cemiyetin üyesi Talıbzade Ahund Yusif Efendini İstanbula göndermiştir"¹⁰.

Azerbaycanın ünlü elm, medeniyet ve siyaset adamı Y. Z. Talıbzade Türkiye "İttihad ve Terakki" Komitesi ve Türkiyede faaliyet gösteren "İttihad ve Terakki" cemiyeti ile sıkı alakada olmuştur. Hüsusi de Türkiyede 1908 inkilabından sonra mühaciretde olan türk islamcı ve türkülerinin hamısı Vatana kayıtdıktan ve Rusyalı akide arkadaşlarının da İstanbula penah getirmesinden itibaren münasebetler daha da müntezem karakter daşımıştır.

Yusif Ziyanın İstanbul seferinin ayrı-ayrı mekamları hakkında kaynaklarda farklı fikirler ireli sürülür. Örneğin, Nağı Keykurun, Yusif Ziya'nın Osmanlı sarayına tacir Şirvanlı Seftir Bey ile birlikte gittigini yazır¹¹. A. Şaik ise kardeşinin saraya, otelde tanış olduğu zabitle - aslen Tiflisten olan Celal Ünsizade ile gitmesi hakkında malumat verir. Meseleden haber tutan Celal Bey kömek göstereceğine söz verir. "*Ertesi gün Ahund Yusifin yanına gelib bildirir ki, ahvalatı Sedr-azem Hazretlerine çatdırdım. Sizi bu günlerde, şühhesiz, hüzuruna kabul edecek. Sedr-azemin emrine göre sizi konak şifetile başka eve köçürmeliyik*"¹².

7 Hüseyin Baykara, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt'aları", *Türk Kültürü*, No: 22, Ağustos 1964, s. 72.

8 Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa*, Harbi Neşriyat, Bakü 1999, s. 3.

9 Naki Keykurun, Büyük bir hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade. "*Azerbaycan*", Ankara, Mayıs 1957, sayı: 14(62), s. 17.

10 Aslan Betül, *I. Dünya savaşı esnasında "Azerbaycan türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş kömegi (yardımı)" ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*, Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000, s. 44.

11 Keykurun, *age.*, s. 18.

12 Talıbzade Kamalın tekdimatında Abdulla Şaikin "Sultana Kuran aparılması" makalesi. "*Elm*" gazetesi, Mart 1992, № 6 (403).

Yusif Ziya İstanbul'da olduğu kısa müddette Hükümet tarafından onu gezdirmek için tehkim edilmiş Celal Ünsizadenin beledçiliyi ile elm, tehsil, medeniyet ocaklarında olur. Kız ve oğlan mekteplerini, tip enstitüsünü, diğer medeni-maarif müesseselerini ziyaret etmesi gelecekte onun Bakü "Hayriye Cemiyetleri" ile İstanbul teşkilatları arasında vasiteçilik etmesine tekan verir.

A. Şaikin verdiği malumatdan bir daha aydın olur ki, Sedr-eczemin hüzurunda olarken Ahund Yusif Kuranı ona verib Sultana tekdin etmesini rica edir. *"Bundan sonra Sultanın hüsusî yemek salonunda konak şifetile Sedr-ezemle birlikte nahar yeyir. Sultan Hacıya verilmek için bir orden bağışlayır"*¹³. K. Talıbzadenin verdiği malumata göre ise Sultan bir değil, iki orden bağışlayır. Birini Hacıya, birini ise Ahund Yusifin kendisine. K. Talıbzade "Halk" gazetesinin muhbirine verdiği müsahebede bildirir: *"Hacı Zeynalabdin 1907 yılında "Kuran"ı Mehmet Kerim ağaya çevirtirir ve onun Azerbaycan dilinde üç ciltliyini amcamdan Türkiye Sultan Abdulhamite gönderir. Sultan Abdulhamit de bunun evezinde briyantlya işlenmiş iki büyük medal bağışlayır: birini H. Z. Tağıyeye, o birini de amcama. O medah atam Abdulla Şaik hayatının son yıllarınadek kardeşinin yadigarı gibi saklamıştır"*¹⁴.

O dönemlerde Azerbaycan aydınlarının Türkiye ile alakelerinin esasında esasen Hayriye ve maarif cemiyetleri durmuştur. 1905 yılından itibaren Azerbaycan türkleri hem ferdi olarak hem de cemiyetler halinde Türkiye ile münasebetler kurmuşlardır. Onlar Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel bakımdan inkişafında Osmanlı devletinden yardımlar istemiş, öğretim ve din sahelerinde Türkiyeden bazı talepler etmişler. Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin kuruluşunun ilk yıllarında, Osmanlı padişahı ve Hükümeti ile alakeler kurmak için cehdler edilmiştir. Bu maksetle cemiyetin üyesi, öğretmenlikle yanaşı, hem de Bakü'de yayınlanan "Taze Hayat" gazetesinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907 yılının ağustosunda İstanbul'a gönderilmiştir. A. Y. Talıbzade beraberinde Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti İdaresinin mühürü ve Hayriye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi - Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vekaletname aparmıştır. Türkiye Cümhuriyeti "Başbakanlık Osmanlı Arşivi"nde muhafaze olunan tarihi belgelere istinaden, tedkikatçı Betül Aslan bu mövzuda çok geniş bilgiler verir. Onun tekdimatında sözügeden vekaletname hakkında tam bilgi alırık:

"Vekaletname: Bu son zamanlarda Rusyada sakin otuz milyon Müslüman Cemaeti arasında terakki ve teali meyyali görünmektedir. Ancak bizlerin

¹³ Talıbzade, *age*.

¹⁴ Ot kökü üste biter: Akademik Kamal Talıbzade ile müsahibe. "Halk" gazetesi, Bakü 5 iyun 1999.

müntezem mekteblerimiz ve kütubi-elmiye ve fenniye ve tedrisiyyelerimiz lüzumi derecesinde mövjud bulunmadığından hilafeti-celilei uzmanın sayei-maarif vayesinde yaşayan müslümanlarla bir kat daha alake ve rabite kesb etmek maksediyle Cemiyeti İslamiyye ezalarından, Ulumi Arabiyye Müderrisi ve Mektebi İdadi Müellimi Ahund Yusif Talıbzade Efendi teatii efkar ve vesateti lazimedede bulunmak maksediyle merkezi hilafeti uzma olan Dersaadete irsal olundu. Dersaadet memurin-i aidesi tarafından kendisine müavinet-i lazimedede bulunulmasını biz Rusya Müslümanları istirham ederiz”¹⁵.

Betül Aslanın haklı olarak yazdığı gibi bu vekaletnamede meraklı olan taraf yalnız Azerbaycan müslümanları için deyil, Rusyada yaşayan 30 milyon müslüman için yardım talep edilmesidir. Hayriye Cemiyeti tarafından verilmiş bu vekaletname ile İstanbul'a gelen Talıbzade Yusif Efendi, Sedaret makamına 31 iyul 1323 (19 ağustos 1907) tarihinde tekdım etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mühafize olunan) yazıda, kendinin Hayriye Cemiyetinin idare işlerinde vezife daşıdığını, ülema bir aileden geldiğini, Rus yüksek okulundan mezun olduğunu, Zeynalabidin Tağıyevin, Rusyada bazı kandırılmış, ağılsız müslümanların hilafet mekamu ve Osmanlı Padişahı hakkında yaptıkları kerezkerane neşriyyata cavab vererek, onları tesirsiz burakmak, Müslüman nüfuzu ruhen ve dinen hilafet makamına daha küvvetli olarak bağlamak ve onları aydınlatmak için neşr etdiyi günlük “Taze Hayat” gazetesinde yazarlık yapıdığını bildirdikten sonra, Baküde İslam Hayriye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin takib etmeye çalıştığı hetti hareketi, ana hatlarıyla bu şekilde bildirmiştir:

“1. Şimdiye gibi Kafkaz Türkleri yazışmalarında hep farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerine ana dilimiz olan Türkcenin kullanılması ve geliştirilmesi. 2. Bilumum mektep kitablaramızın Osmanlı türkcesi ile yazılması. 3. Mekteplerimizin programının Osmanlı Maarif programına göre yapılması. 4. Merkezi İdaresi Bolkaristanın Varna şehri ile İranın Urmiye şehirlerinde bulunan “Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitei Muzırmasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet makamına bağlılıktan ve mükeddes kaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için arapca, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler tarafından Kafkaza zararlı neşriyatlar sokulmaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarının etkilenmelerini önlemek için karşı neşriyatda bulunulması. 5. İrana, Mısıra ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkaza dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

15 Betül, *age.*, s. 64.

6. Mektep müdürleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükümetinin de uygun görmesi ile İstanbul'dan tedarük edilmesi. 7. Dini kitapların tefsirleri, Peyğemberimizin hadisleri, ahlaki kitaplar ve bu konulardaki yararlı tamimlerin yayınlanması”¹⁶.

Y. Z. Talıbzade Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin ve onun sedri H. Z. Tağıyevin hayata keçirmeye çalıştığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıktan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatdırılmış üç ciltlik türkce tefsirini, H. Z. Tağıyevin yazdığı bir mektupla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Padişahı ve Müslümanların halifesi olan II. Abdulhamit'e verilmek için Sadarat makamına takdim etmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde apardığı araştırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kanaete gelir ki, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin Ahund Yusuf Talıbzade vasitesile gösterdiği bu çabalara, Osmanlı Hükümeti tarafından nasıl bir cavab verilmesine dair bir belge veya kaynak aşkar edilmemiştir. Ancak 1907 yılından sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitaplar ve matbee levazimatları gönderildiği ve Kafkaz müslümanları ile daha sıkı münasebetler kurulmasına çalışıldığı görülmektedir.

İstanbul'a edilen bu sefer belke de Yusuf Ziya'nın Osmanlı devleti ile gelecek ilişkileri için mühim bir esas olmuş ve gelecekte onun kardeş ülke ile bağlantısının bünövresini koymuştur. N. Keykurunun adı geçen makalesinden biz Yusuf Ziya'nın Osmanlı Sultanı Abdulhamit seviyesinde kabul edilmesini ve o dönemde İslam dinine olan katı mühafizekar münasebetini öyrenirik. Müellif makalede Yusuf Ziya'nın Osmanlı sarayında karşılanmasını tefsilatı ile bu şekilde bildirir ki, o, İstanbul'da tacir Şirvanlı Seftir beyle birlikte saraya giderek Hacı Zeynalabdinin hediyesinin Padşah tarafından kebulunu rica edir. Saray naziri Kurani tedkik edir ve türkce olduğunu anlayır. O, müsafirlere müracietle: İndi Sultan hezretlerinin hüzuruna çıkacak ve salam vereceksiniz, men konuşacağım - diyor. Sultan Abdulhamitin hüzurunda nazir: - Sultanım, zatişahanelerine Mısırdan hediye olarak Kurani-Kerim göndermişler, kebulunu rica edirler - diyor. Sultan Kurani-Kerimi öperek kebul buyurur. Çıktıktan sonra Yusuf Ziya Bey: “Paşam, neden bele söylediniz, - diyor. Nazir ise: Aman susun, eger “Halifei müslimin” hezretleri Kurani Kerimin cesaret edilerek türkceye çevrildiğini duyacak olursa, kıyamet koparar”¹⁷.

Abdulla Şaik ağabeyi A. Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır:

“Bakü kazisi Muhammed Kerim Mir Ceferzade Kurani Azerbaycan diline çevirib meşhur servetdar H. Z. Tağıyevin parası ile basdırmıştı. Hacı

¹⁶ Betül, *age.*, s. 64-65.

¹⁷ Betül, *age.*, s. 18.

çevirinin 50 nüshasını kızıl suyu ile bastırıp kıymetli cilde tutmuştu. Bu nüshalardan birinin cildini kalın gümüşten yaptırıp ortasına da “La ilahe illallah, Mühemmeden Resulillah” sözlerini yazdırmış ve ağabeyim ahund Yusif vasitesile hemin nüshanı Türkiye Sultanına hediye göndermişti”¹⁸.

Kaynaklardan belli olur ki, mühtelif ictimai-kültürel ve hayriye cemiyetlerinin üyeliyine ve rehberliyiye seçilmiş Yusif Ziya bu yıllarda Türkiyeye daha çok gedib-geliyor. 1910 yılından onun hayatının Türkiye dönemi başlanıyor. Yusif Ziya orada savaşı öğretim alır, Birinci Dünya savaşında Kars-Ardahan cebhesinde kahramanlıklar gösterir¹⁹. Balkan savaşı esnasında tebliğati fealiyetle meşgul olur, müharibe döneminde fedakarlıklar gösterir. O, 1912-ci ilde hayat yoldaşı Cennet Hanım ve oğlu Telet ile Türkiyeye köçmüş, orada savaşı öğretim almış, I. Cihan savaşında Kars Ardahan türk ordusu sıralarında ruslara, ermenilere karşı döyüşlerde kahramanlıklar göstermiştir²⁰.

Balkan Savaşı esnasında ve sonraki yıllarda da Rusya türkleri, o cümleden azerbaycanlılar Osmanlı ülkesinde meydana gelen inkılablara ve dirçeliş hareketlarına tam reğbet besleyirdiler. Çar Hükumeti tarafından yapılan baskılar hiçbir şekilde Azerbaycan halkını Türk kardeşlerine yardım yapmaktan caydırmamıştır. Azerbaycan halkı gerek maddi olarak, gerekse manevi olarak Türkiyeye yardımlarda bulunmuştur. “*Bir kısım Azerbaycan Türkü ise gönüllü olarak Anadolu'ya gelerek Balkan Devletlerine karşı savaşmak istemişlerdi. Azerbaycandan ve Kuzey Kafkasyadan gelen “Kafkas Gönüllü Kıt'ası” adıyla bir askeri birlik kurulduğu anlaşılmaktadır*”²¹.

Balkan Savaşı döneminde Rusya bir taraftan Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, diğer taraftan da Rusya içerisinde yeni Balkan devletlerine yardım toplanması için memurlarını ülkenin her tarafına gönderirdi. Rusya'da yaşayan Rus, Ermeni, Rum halkından maddi yardımlar toplanması ile beraber, bu halklardan toplanan gönüllüler Serb ve Bolgar ordularına yardım için sevk edilirdi. M. E. Resulzade bununla ilgili yazırdı ki, Rus ordusunda hizmet eden bazı gönüllü askerlere sivil paltarlar geyindirilerek, onları gönüllüler adı ile Balkanlara gönderirdiler. Serb ve Bolgar ordusuna, bu minvalla minlerce gönüllü yazılırdı²².

18 Talıbzade, agm.

19 Kamal Talıbzade, “Ahund Yusif Talıbzade”, “*Odlar yurdu*”, 10-17 Eylül 1992, № 26; “Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusif”, “*Odlar yurdu*”, 24-30 Eylül 1992, № 27.

20 Sarvan Sadıgov, *Borçalı alimleri*, Bakü, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001, s. 427.

21 Baykara, agm., s. 72.

22 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cümhurmyeti*, Bakü, Elm, 1990, s. 24.

Rusya matbuatı da bu yıllarda panslavyanist tebliğatla uğraşırdı. Türk alemini hedef alan bu panslavyanist tebliğat o derecede dehşetli bir seviyeye çatmıştı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedecek “Selibi-ehmer Heyetine” müracietle yazırdı: “*Bir slavyan, bir hristian varken türk yaralıısına bakmayınız*”²³.

Amma Rusyada yaşayan türklerin Rus Hükümetinin bu şovnist ve milletçilik mövkeyine tesirleri büyük olmuş, Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistanın her tarafından Rusyanın hayata geçirdiği bu ikili standarth siyasete karşı sesler yükselmeye başlamışdır. Çar hükümeti bu tesirler karşısında, “Kırmızı Haça” yardım edildiyi kimi, “Kızıl Aya” da yardım edilmesine izin vermek zorunda kalmışdır. Bunun neticesinde Rusyanın her tarafında yaşayan müslüman ve türkler Balkan Savaşlarında zor duruma düşmüş kardeşlerine yardım ede bilmek çabası ile ellerinden geleni esirgememişler. Toplanılan maddi yardımlarla beraber, “birçok gönüllü Türk, Osmanlı ordusunda savaşmak için Türkiye’ye giderken, genc kız ve kadınlar Hilali-Ehmer müraciet ederek hemşire olmuşlar”²⁴.

Rus şovinizminin kayri-rus, hüsusile de türk-islam halklarında oyattığı milliyet-perverliye tokunarak, M. E. Resulzade yazır:

“Rus dürülfünunda okuyan Azerbaycan öğrencilerinin Kiyevde toplanan toplumsal keşf ve ezası tövkif edilmişdi. “Hilali-ehmer” faidesine yapılan propakanda bu zamanki hissiyatın tervici için en münasib bir vasite oluyordu. Bakü kadınlarından sırğalarını verenler olmuştu. Genc müellimler ve talebeler derslerini burakarak türk ordusuna gönüllü gediıyorlardı”²⁵.

Rusya hüdutlarında yaşayan türk-islam halklarının yardımı ile beraber, kayd etmek lazımdır ki, Balkan savaşlarında Rusyanın türklük ve müslümanlık aleyhinde mövke tutması, her taraftan artık Azerbaycan türkleri üzerinde tesirli oldu. 1911 yılında kurulmuş ve ilk üyülürü arasında “Musavat” Partisi, Balkan Savaşı esanasında bir beyanname yayımlayarak, milleti oyandırmağa ve Türkiyeye yardıma devet edirdi. “Müsavat”ın 1911 yılındaki program ve beyannamesinin mahiyeti Balkan savaşı münasebetile neşr edilmiş İntibahnamenin metninden de görünüyor. 1911 yılındaki Beyanname fırkanın teşekkülünü bildirirdi. M. B. Mehmetzade’nin yazdığına göre “Müsavat”ın hemin yıl neşr edilmiş programı da beyannamedeki esaslara tamamilen uygun idi. 8 bendlik programın mahiyyetinde başdan-başa, islam ittihadı ve müslüman ülkelerinin karşılıklı yardım meseleleri dururdu²⁶.

23 Resulzade, *age.*, s. 23.

24 Betül, *age.*, 2000, s. 48.

25 Resulzade, *age.*, s. 23.

26 Mirza Bala Memmedzade, *Millî Azerbaycan harekâtı*, Bakü, Nicat, 1992, s. 44-45.

1912 yılda, Balkan Savaşı zamanı “Müsavat” yeni bir Beyanname (bildiri) ile milleti oyanışa çağırıyordu. M. A. Resuloğlu (Resulzade) bu konuda yazır ki, bu beyanname Oruc oğullarının matbasında sahiplerinden habersiz, arkadaşımız Seyid Hüseyin'in yardımı ve partimize mansub olan mürettiblerin elbirliğiyle bir gecede basıldı. “*Bu beyannamenin Kafkaz müslümanlarının merkezi sayılan Baküde yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyannameleri götürüb Tiflise gitti. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü*”²⁷. Bu beyanname Kafkaz müslümanları arasında büyük bir heyecan yarattığı gibi çar polisini de büyük bir telaşa salmıştı. Hatta “*Müsavat Partisinin organize ettiği böyle bir kampanyaların birinde Baküdeki Osmanlı konsolosluğu önünde toplanan kalabalıktan ürken Çar yönetimi bu konsolosluğu kapattırmıştır*”²⁸. Beynamede Türkiye'ye her cür yardım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yardım edilmesi isteniliyordu. “*Beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya tarafından İstanbul'a götürüldü. “Sebilürreşad” mecmuesi bu beyannameni aynen yayınlıyarak Kafkaz müslümanlarının Türkiye'ye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyetini beyan yollu setirler yazdı*”²⁹.

Yusuf Ziyanın İstanbul'a apardığı “Sebil-ür-Reşad” mecmuesinde yayınlanmış Beynamede vurgulanırdı ki, yegâne ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyetimiz rezil bir hala düşer.

“Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahip olan Türkiye'ye karşı bu savaş Balkanın ufak ve küçük hükümetleri ilan etmemişler. Çünkü şir ne kadar zeif olsa da çakallar ve tülküler ona yakın gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmanı ve “dünya jandarmı” lakabı ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusya hükümetidir ki, her gün tibb levazimatı, doktorlar ve köntüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderiyor”³⁰.

Azerbaycan aydınlarının partiler ve Hayriye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini vermiş, her halde sonraki yıllarda Türkiye'de yaşanan her hadise, her inkişaf Azerbaycanda eks-seda salmağa başlamıştır. Hemçinin Azerbaycan-Türkiye münasebetlerindeki bu yakınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardeş halka merak ve mehebbetin artması - tüm

27 Mehmet Ali Resuloğlu (Resulzade), “Müsavat” partisinin kuruluşu, “*Azerbaycan*” (Ankara), Azerbaycan kültür derneği Aylık Yayın Organı, sayı:167 (2), Şubat 1966, s. 14.

28 Mehman Ağayev, *Milli mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri*, Doktora Tezi. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. İstanbul, 2006, s. 303.

29 Resuloğlu, agm., s. 14.

30 Memmedzade, a.g.e., s. 45-46; Abdülhaluk Çay, “1905-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, No: 27, (1989), s. 49; Ağayev, a.g.e., s. 304.

bunlar Balkan Savaşları esnasında ilk behresini vermiştir. Balkan Savaşı yıllarında Azerbaycan türkleri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiye'ye yardım etmiş, bir kısım azerbaycanlılar Balkan harbinda gönüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı bu dönemde I Dünya Savaşı başlamış ve Osmanlı Devletinin Rusyaya karşı savaşa girmesi, hatta başlangıçta müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklerinin milli müstekilliye olan ümidlerini artırmıştır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdaki meğlubiyyeti bu arzularla yaşayanları meysus etmiştir.

Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühacir aydınlarından olan Hüseyin Baykara “Türk kültürü” dergisinde Osmanlı türklerine olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki:

“Bu simpatiya ancak sözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan Savaşı sıralarında, bu savaşı rus hükümetinin provakasiya etdiyini Kazan, Kırım, Daşkent ve Bakü türk matbuatı rus senzurasından geçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayılıyor ve kardeş Türkiye'ye yardıma koşulmağı telkin ediyordu. Bu sebeple tüm rus esiri türk ülkelerinden İstanbula gönüllü akını başlanmışdı. Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkazdan gelen gönüllüler için “Kafkaz Gönüllü Hissesi” adı ile bir asgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir örnek vermek için Azerbaycanın milli şairi Cavad Ahundzadenin, öğretmen ve şair Abdulla Şaikin de gönüllüler arasında bulunduklarını bildirmek yerinde olardı”³¹.

1912 yılında Balkan savaşı başlamış, Osmanlı Devleti dahilinde balkanlı, türkiyeli türk kardeşleri kederli, böhranlı, facielı günler yaşamakta idiler. Hüseyin Baykara diğer bir eserinde de fikrini tesdikliyor:

“Azerbaycanda kurulan “Kafkaz gönüllü hissesi” sıralarında Ahmet Cavad, Azerbaycan klasik edip, şair ve öğretmeni Abdulla Şaikle birlikte, Trakiya cebhesinde soydaşları olan Türkiye “Mehmed”lerle sengerlerde çiyin-çiyine döyüşe girmiş ve düşmanla mücadele aparırdı. Balkan Savaşı kurtardıktan sonra Yusif Akçura oğlu, her iki Azerbaycan şairine, Azerbaycanda onlara daha çok ihtiyac duyulduğunu ve öz doğma yurdlarına dönerek halkına hizmet etmelerini tövsiye edir. Bu tövsiyeden sonra her iki edip Azerbaycana dönüyor”³².

Bu savaşlar esnasında Türkiye'de olan Ali bey Hüseyinzade mühtelif hastanelerde doktor gibi çalışmış, cebhede yaralanan türk asgerlerine tibbi yardımlar etmiştir.

31 Baykara, *a.g.m.*, s. 73.

32 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*, Bakü, Azərneşr, 1992, s. 175-176.

Ali Heyder Bayat yazdığına göre: “Balkan harbında öğretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hastanelerinde çalışmış, savaşın sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüştür”³³.

M. E. Resulzade de³⁴, M.B.Mehmetzade de³⁵ tesdikliyor ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çok genc müellim ve talebeler derslerini ve mekteblerini burakarak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için gönüllü olarak gedirdiler. Betül Aslan, Memmed Sadık Arana istinaden yazır ki, hatta Bakü milyonerlerinden Esedulla Eli bir ekiple Balkan Harbında iştirak etmiş ve zabıtlık rütbesi almıştı. Din hocalarından Talıbzade Yusif ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü gitmişlerdi³⁶.

Balkan Savaşında iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye gönüllüler akın etmiş, hatta İstanbulda bu gönüllülerden ibaret “Kafkaz gönüllü kitası” teşkil olunmuştur. Bu savaşı hissede Azerbaycandan başka, Kafkasyadan ve diğer yerlerden gelen gönüllüler de olmuştur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd taburluk Alayın komandanı Süleyman Esker Bey, Kafkaz Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim Bey tayin edilmiştir. Daha sonra İbrahim beyin kardeşi Hasan beyin de ona katılmasıyla birlikte Bolgarlara karşı savaşmışlar. Hatta İbrahim Bey, Edirneye ilk giren kuvvetler sırasında olmuştur³⁷. Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve türkçülük fikrinin ön plana çıktığı ve Balkan Herbinin yenice sona yerdigi bir dönemde ise, artık Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında hale devam ediyordu. Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey’in İstanbul’daki faaliyetleri Türkiye’de, Azerbaycan Türklerine karşı ilgiyi ziyadesiyle artırırken Azerbaycan Türkleri de gerek kültürel ve gerekse ticaret alanında Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce, Azerbaycanın en büyük tacirlerinden olan Hacı Zeynalabdin Tagiyev bir temsilcisini Türkiyeye göndererek, fabrikalarında ürettiği kumaşları Türk ordusuna satmak için girişimlerde bulunuyordu.

Azerbaycan halkı, I. Cihan Savaşı esnasında da Anadolu Türklerinden yardım-

33 Ali Heyder Bayat, *Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye’de yayınladığı eserleri*, İstanbul, Türk Dünyası araştırma vakfı, 1992, s. 25.

34 Resulzade, *age.*, s. 23.

35 Memmedzade, *age.*, s. 43.

36 Betül, *age.*, s. 51.

37 Betül, *age.*, s. 52.

larını esirgememiştir. Bu yardım çalışmasında en büyük görevi ise, 1905 yılında Baküde kurulmuş olan “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” üstlenmiş, yardım çalışmalarını organize ettiği gibi, yardımların yerlerine ulaşmasını da sağlamıştır. 1915 yılın başlarından savaş sonuna kadar, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri, bütün işgal edilen ve Türk ahalinin zor durumda bulunduğu yerlere giderek, halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukuklarını korumaya çalışmışlardır. Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hınıs, Trabzon, Iğdır vs. yerlerde şubeler açmış, iye ve sağık merkezleri oluřturmuřlardı³⁸. Rus memurlarının müslüman halka yaptığı haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırıların önünü almaya çalışmışlardır.

Azerbaycan halkının ayrıca, savaş esnasında özel kurtarma ekipleri kurarak Rus ordusunun işgali altında bulunan Türk topraklarına gönderdiği ve orada öksüz kalan Türk çocuklarını Azerbaycana getirterek onların kaygısını çektiğı görülmüřtür³⁹. Bunun dışında 1915 yılında Azerbaycandan Türkiyeye yardım adı altında 40 kg altın gönderildiğı de anlaşılmaktadır⁴⁰. Azerbaycan gönüllüleri, Balkan Savaşında olduğı gibi, I. Cihan Savaşında da Türk kardeşleriyle beraber düşmana karşı savaşmışlardır. Çanakkale savunmasında tüm heyeti şehit düşen 57. alayın askerleri arasında Azerbaycanlılar da bulunmaktaydı⁴¹.

I. Cihan Savaşı esnasında Rusların eline çok sayıda Türk esiri geçmişti. Bu esirlerden bir kısmı Bakü yakınlarındaki Nargin adasında tutulmaktaydı. O sırada talebelerden teşkil olunan bir cemiyet, Türk esirlerinin kaçırılmasını planlamıştı. Bu işte, onlara bazı milliyetçi aydınların yanı sıra, elit ailelere mensup azerbaycanlı hanımların da yardımında bulunduğı görülmüştür. Bunlar, esirlere yemekle beraber bazı silah ve cep lambaları taşımışlardır. Kaçırma operasyonu başarılı olmuş ve 16 Türk subayı tutsaklıktan kurtarılmıştır⁴². Ruslar, kaçırılan esirlerin fırtınada kayıklarıyla beraber boğulduklarını zannettiğı anda, Türk subayları “Cemiyet-i Hayriye” (İsmailiye) binasında istirahat etmekteydiler.

Azerbaycanlı zenginlerden bazısının Türk esirlerini himaye altına alarak barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu zenginlerden biri de İsa Bey Aşurbeyov idi ki,

38 Ağayev, *age.*, s. 303-304.

39 Süleymanov, *age.*, s. 3.

40 İsmail İsmayilov, *Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004, s. 91-93.

41 Fahri Sakal, *Ahmet Bey Ağaoğlu*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 17.

42 Mir Aziz Seitli, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No: 17, (Mayıs 1933), s. 201.

kendi hanesinde altmış Türk esirine baktığı, karısının da esirlerin çamaşırlarını bile yıkadığı ağızdan ağza dolaşmaktaydı⁴³. Aşurbeyov ayrıca, Baküye gelen Türk öğretmenleri de aylarca evinde ağırlamış, onlara maddi destekte bulunmuştur.

Azerbaycan türklerinin esas küvvetleri Gence şehrinde toplanmış “Difai” teşkilatı vasitesile Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu da anlaşılmaktadır⁴⁴. Nitekim 1915 yılın şubatında, Fethali Hanın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski gizlice sınırı geçerek Erzuruma gelmiş ve Türk makamlarıyla temas kurmuştur. Arslan Han Hoyski “Difai” teşkilatının sözcüsü ile Transkafkasya müslümanlarının müstakıl bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre, Bakü, Gence, Erivan Guberniyalarıyla terek ve Dağıstanı dahil ederek İsvçrevari müstakıl bir devlet kurulması mümkündü. *“Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri, Enver Paşa tarafından da muvafık bulunmasına rağmen, Türk ordusunun Ruslar karşısındaki mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine mani olmuştur”*⁴⁵.

Arşiv materyalleri⁴⁶ da tesdikliyor ki, rus sansörü ve baskısına rağmen Azerbaycan Türkleri fırsat buldukca, Türkiye ile temas kurmak ve bu savaşta Osmanlı Devletine yardımcı olmak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Mesela, Stavropol Gubernatorunun Bakü Başnaçalnikine Şubat 1916 da, gönderdiği bir yazıda, Bakü tacirlerinden Hacı Zeynalibdin Tagiyevin vekil ettiği Rıza Bey Mehmedovun Stavropol Guberniyasının kazalarında büyük miktarda tahıl satın alarak, bu tahılı yalnız Baküye değil, İrana ve sonra Rusyanın düşmanlarının (Türkiye kasediliyor) erzak teçhizatına gönderdiyi belirtilerek, bunun araştırılması istenmiştir.

Savaşın şiddetli bir döneminde - 1916 yılında Kafkaz Cebhesinde, Türk Ordusunun mağlubiyetleri Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle üzmüş ve Anadoludan gelen felaket haberleri, esir Türk askerlerinin Nargin Adasına götürülüşü gibi olaylar, Azerbaycan Türklerini derinden yaralamıştı. Osmanlı Devletinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında Rusyaya mağlup olması Azerbaycan türklerinin istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerden itibaren Azerbaycan türkleri ilgilerini, Rus işgaline uğrayan yerlerdeki müslüman harpzedelere, savaşta esir düşen Türk esirlerine ve kendilerinin Rus

43 Ağayev, *age.*, s. 304.

44 Betül, *age.*, s. 70-72.

45 Todeusz Svietochovski, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam yayınları. 1988, s. 115.

46 *Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi*, F. 498, Op. 1,D.98, L.52.

ordusunda bulunan müslüman askerlerinin problemlerine yönelttiler⁴⁷. Kafkaz Cephesi savaşlarında mağdur duruma düşmüş öz kardeşlerine “Kardeş Kömeği” parolası ile tarihte eşi benzeri görülmemiş bir yardım çalışmalarına giriştiler.

Kafkaz Cephesi Savaşlarında Müslüman-Türk Halkın Felaketlere uğraması karşısında Azerbaycan Türkleri öz yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycana penah getirmiş müslüman kaçkınların bir bölümü Gencede kalırken, bir bölümü de Baküye gelerek, Bakü şehir idaresine başvurup, yardım istemişlerdir. Ancak, Bakü Şehir Valisi Biç, onlara verdiği cevapda, isteklerini Şehir Dumasına bildireceğini, şimdilik hiçbir yardım yapılmayacağını söylemiştir⁴⁸. Bu durum, “İkdam” yazarlarından Hacı İbrahim Kasımov tarafından şiddetle eleştirilerek, Biçin müslüman firarilere verdiği cevabın kendilerini derinden yaraladığı ve yasa boğduğu belirtildikten sonra, şöylece sitemde bulunulmuştur. Bu sırada bazı Azerbaycan aydınlarının girişimi ile şehir idaresinden izin alınarak, Türkiye sınırlarından kaçıp gelen kaçkınlara milliyetlerine bakılmaksızın yardım etmek meselesinin görüşülmesi için, 21 Aralık 1914 te, Duma salonunda bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve herkes bu toplantıya davet edilmiştir. 21 Aralıkta bu toplantıdan arzu edilen neticeler elde edilememiştir.

Azerbaycana gelen müslüman kaçkınların sayısı gitikçe artmakta ve bu durum önemli bir mesele halını almaktaydı. Artık Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan Türk gazeteleri de halkı yardıma çağırıyordu. “İkbal” gazetesinde M. E. Resulzade yazdığı bir makalede, Azerbaycan halkının çok yardımsever bir halk olduğunu, yardıma muhtaç herkese şimdiye kadar elinden gelen her türlü yardımı yapmaktan kaçınmadığını, muhtac insanlara yardım etmenin zaten bir vatandaşlık görevi olduğunu ifade ettikten sonra, müslüman kaçkınlara yardım etmenin vatandaşlık görevi olmasının yanısıra, ırkdaşlık ve dindışlık vazifesi olduğunu da vurgulamıştır. M.E.Resulzade, bu makalesinde, müslümanların yaşadıkları felaketler üzerinde de durarak, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin müslüman kaçkınlarına yardım yapmak için bir şube oluşturmasını ve diğer cemiyet ve komitelerin de ona yardımcı olmasının gerektiğini belirterek, şöyle demektedir:

“... Muaveneti bir an olsun geciktirmeye gelmez. Bu hususta kimse müslümanları ayrılık, seçkilikle de itham edebilir. Müslümanlar sair vatandaşlarıyla beraber, üzerlerine düşen Vatan vazifesini zarra kadar ihmal etmediler ve etmeyeceklerdir. Erbab-i vukuf bilir ki, her milletin zavallısına,

47 Betül, *age.*, s. 73-74.

48 “İkdam”, 25 Aralık 1914, № 6.

ancak o milletten olanlar niceki lazımdır. Yakınlaşp hakiki ve manevi muaveneti icra edebilirler. Bu cerh olunmaz bir hakikattır. Bu hususta iki rey olabilmaz"⁴⁹.

Tiflis, Gence ve Bakü gibi şehirlere gelen müslüman kaçkınların sayısı artmaya başlayınca, Anadolu'da Müslüman-Türk halkın yaşadığı felaketin boyutu da yavaş-yavaş ortaya çıkıyordu. 1915 yılın Ocak ayından itibaren, hemen hergün Azerbaycan Türk gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadolu'daki Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketleri, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında gazeteci Ömer Faik Nemanzade geliyordu. O, "İkbal" gazetesinde yazdığı "Tecili Yardım Lazım" adlı makalesinde, sınır boylarındaki müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, yüzbinlerce müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkum olduğunu, Ardahan müslümanlarının yürüyerek, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve bir çoğunun karlı yollardan açlık ve soğuktan hayatlarını kaybettiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir:

"Ümid edirik, Bakü Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü erbab-i hamiyeti felaketin büyüklüğünü, vaktin darlığını, kömeğin aceleliğini nazara alıp, iane yığmak zahmetini tezlikle alır. Biz iane yığmakla meşgul olanda, iane komisyonu üyeleri de acil felaket yerlerine, o dört okruğa (Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu) gidip, bedbahtlığın yürek parçalayan haletini öz gözleri ile görüb bildirirler"⁵⁰.

Hüseyin Baykara "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" eserinde yazıyor ki, Ahmet Cevat, "Ne Gördümse" adlı şiirinde, kardeş halkın böyle bedbaht bir gününde Kars'ta karşılaştığı yürek parçalayıcı manzarayı şu şekilde dile getirmiştir:

"Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola
Gittim, gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layle"⁵¹.

Azerbaycan Türk gazetelerinde çıkan haberler, Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir heyecan meydana getirmişti. Gazeteler halka yardımlarda bulunmaları

49 "İkbal", 22 Aralık 1914, № 820.

50 Betül, *age.*, s. 81-82.

51 Baykara, *age.*, s. 193-194.

için çağrılarda bulunuyor, Kars, Ardahan vs. bölgelerden Azerbaycana gelmiş ve durumları çok kötü olan müslüman kaçkınlara yardım edilmesi isteniyordu. “İkdam” gazetesinde, 23 Ocak 1915 tarihinden⁵² itibaren “Kars felaketzedelerine muavinete ediniz” başlığı altında, Kars ve etrafındaki müslümanların katledildikleri birçoklarının Vatanlarını terketmek zorunda kaldıkları belirtilerek, bunlar için yardım yapılması isteniyor ve yardım yapan şahıslara ait isimlerin yer aldığı listeler yayınlanmaya başlanıyordu.

Felaket haberleri sade Azerbaycan Türklerinde büyük hecan yaradırken, Azerbaycanlı zengin, aydın ve idarelerde yer alanların, ilk başlarda sessiz kaldıkları ve yardım için harekete geçmedikleri anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim Kasımov, “İkdam”da yazdığı “Kömek lazım” başlıklı makalesinde bunlara seslenerek, Ermenilerin kendi kaçkınları için yaptıkları fedakarlıkları örnek göstererek şöyle diyor:

“Efendiler! Bir Ermeni komşumuza bakıp onlardan ibret alın. Bir Ermenilerin öz firarileri için ettikleri canfeşanlılığı, ettikleri fedakarlıkları seyredin, sonra özünüzdeki sehlenkarlıklara bakıp bir hacalet çekiniz. Muhterem Efendiler! Yalnız bu firariler dekil, onlar bir niçe ailedir, dolandır. Yalnız bunu biliniz ki, sizleri millet intihab edip, milletin karşısında sizler mesulsunuz. İhtiyacımızı ref etmek sizin vazifenizdir. İşte millet bugün öz efradının küçelerde ayak yalın, baş açık dilenmesini istemiyor. Hergah millet kaygıkeşi iseniz, özünüzde olan hiss-i milliyeyi gösterip, müslüman muhacirlerin, müslüman firarilerin refah halı için bir iş görünüz”⁵³.

H. İ. Kasımov, “Basiret” gazetesinde yazdığı “Kars Felaketzedeğanı ve Bakü Müslümanları” adlı makalesinde de Kars ve etrafındaki müslümanların katledilmesinden, onların acınacaklı durumlarından bahs etmiş, bu günlerin Azerbaycan halkı için bir imtihan günü olduğunu belirtmişti⁵⁴.

Azerbaycan Türklerinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında zarar gören Müslüman-Türlere kardeşlik yardımlarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kayretleri çok büyüktür. Rus hükümetinden yardım için izin alınması ve ilk yardım çalışmaları döneminde bu sahede faaliyetler genişlendirilmiştir. 26 Ocak 1915 senesinde Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tertib ettiği bir toplantıda cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev, durumu bildirerek, yardım toplanması

⁵² “İkdam”, 23 Ocak 1915, № 27.

⁵³ Hacı İbrahim Kasımov, “Kömek lazım”, “İkdam”, 29 Aralık 1914, № 7.

⁵⁴ Hacı İbrahim Kasımov, “Kars Felaketzedeğanı ve Bakü Müslümanları”, “Basiret”, 17 Aralık 1915, № 36.

için izin alındığını anladı ve bu hususta tekliflerini verdi. Bu faaliyetlerin çok büyük neticeleri oldu, semiyet tarafından oluşturulan “Harbzede Müslümanlara Muavenet Komitesi” ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu. 1 Şubat 1915 yılda “İkdam” gazetesinin 34-cü sayısında yazılırdı ki, iki vagon çay, un ve geyim eşyalarından oluşan bu yardımı götürecek heyetin başkanlığına Ağabala Guliyev getirilmişti. Heyet içerisinde Mirza Yusufhanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Genceden Safikurdski bulunmakta idi. Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıktan sonra, Baküye dönerek cemiyete bir rapor takdim etmiş, bu bölge müslümanlarının ağır durumunu bir daha beyan etmiştir. Yine Mirza Esadullayevin başkanlığında bir komite kurulması kararlaştırıldı ve bu komiteye bir kısım aydınlar dahil edildiler. Bu tedbirlerin neticesinde görülen çalışmalardan biri de “Kardeş Kömeği” gazetesinin ortaya çıkışı oldu.

Azerbaycan türk gazete sahipleri ve yazarları tarafından yakınlaşan Nevruz bayramı münasebetiyle, bayramın ikinci günü “Kardeş Kömeyi” adı ile bir gazete çıkarılması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanılmıştı. Bu heyete “İkbal” gazetesinden M.E.Resulzade, “Seda” gazetesinden H.B.Vezirov ve “İkdam” gazetesinden Mahmud Nedim Karagözov seçilmiştiler. Bununla ilgili toplantıda kabul edilen karara göre, “Kardeş Kömeyi” gazetesi Nevruz bayramının ikinci günü çıkarılacak ve o gün Baküde hiç bir müslüman gazetesi çıkarılmayıp, bu gazeteden elde edilen gelirin hamısı müslüman herbzadeler yararına kullanılacaktı⁵⁵.

Bu kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar semeresini vermiş ve “Kardeş Kömeyi” gazetesi bir günlük gecikme ile Nevruz bayramının üçüncü günü yalnız bir sayı çıkarılmıştı⁵⁶. Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve sorumlu müdirliğini Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin başkanı Mirze Esedullayev üzerine alırken⁵⁷, gazetenin çıkarılması için gereken kağızı da Haşım Bey Vezirov, Orucov kardeşleri ve “İkdam” gazetesinin sahibi Eli Muhtar Eli Ekberov karşılamışlar⁵⁸. Bundan başka, “Kardeş Kömeyi” gazetesinin çıkarılması işinde emeği geçen yazar ve işçiler de dahil, hiç kimse hakk almamış, hamı gönüllü olarak pulsuz çalışmıştır.

“Kardeş Kömeyi” gazetesinin baş kısmında “Milli felaket karşısında, milli matbuatımızın ittihadını gösterir. Bu gazete hasılatı herbzede müslümanlar nefine

⁵⁵ “İkdam”, 9 Mart 1915, № 65.

⁵⁶ “Kardeş Kömeği”, 11 Mart 1915.

⁵⁷ “Taze Haber”, 7 Mart 1915, № 14.

⁵⁸ “İkdam”, 9 Mart 1915, № 65.

olmak üzere bir günlük neşrolunur” yazısı bulunmakta olup, gazetede Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir⁵⁹. Ayrıca, Azerbaycan Türk kadınlarının “Kardeş Kömeği konusunda duydukları hassasiyet ve yaptıkları yardım çalışmaları gazetenin sütunları arasında yer almıştı”⁶⁰.

“Kardeş Kömeği” gazetesi 10 kuruş fiyatla sunulmuş⁶¹ ve gazetenin satışından 1 300 manat gelir elde edilerek, bu paranın hepsi Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış harpzedede müslümanlar için kullanılmıştır⁶². “Kardeş Kömeği” gazetesinin çıkarılmasından bir müddet sonra, bunu örnek alan Bakıdaki Azerbaycan Türk şairleri de bir araya gelerek, müslüman harpzedeler yararına “Kardeş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Azerbaycandaki tüm Türk şairleri çağrıda bulunarak, bu dergide yayınlanmak üzere şiirlerini “Dirilik” ve ya “Babayı Emir” dergilerinin idarelerine göndermeleri istenmiştir. Ancak, Azerbaycanlı şairlerin bu iyi niyetli çalışmalarının sonuç vermediyi ve 1915-ci ili içerisinde bu dergini çıkaramadıkları anlaşılmaktadır.

Kafkas Cephesi savaşlarında Anadolu da Rus işğaline uğrayan bölgelerde, felakete düşen kardeşlerine Azerbaycan Türklerinin başlattıkları yardım toplama çalışmaları, Mart 1915’den itibaren daha düzenli bir hal almıştır. Nevruz Bayramı dolayısıyla Azerbaycan Türkleri yardım toplama çalışmalarını hızlandırmışlar ve Azerbaycan Türk basını da bir günlük “Kardeş Kömeği” gazetesi çıkarmıştır. Bu çalışmalar, Azerbaycan halkının kardeşlerine yardım etmek için her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmediklerini açıkça göstermişti. Bunun üzerine Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü şehir idaresine meracaat ederek, Kars, Ardahan vs. Yerlerde felakete uğramış müslümanlara Baküde bir günlük yardım toplamak için izin aldı⁶³. Bu izinden sonra 7 Mayıs “Kardeş Kömeği Günü” ilan ederek, Bakü halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlandı. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genc Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar⁶⁴.

59 “*Kardaş Kömeği*” 11 Mart 1915.

60 Ali Yusuf, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, “*Kardaş Kömeği*”, 11 Mart 1915.

61 “*İkdam*”, gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6.; “*Kardaş Kömeği*” gazetesi, 11 Mart 1915.

62 “*Taze Haber*”, 9 Mayıs 1915, № 23; “*Doğru söz*”, 7 Mayıs 1916, № 10.

63 “*Taze Haber*”, 9 Mayıs 1915, № 23.

64 “*Basiret*”, 9 Mayıs 1915, № 44.

Azerbaycan Türkleri Kafkaz Cephesi savaşlarında felakete uğrayarak, mağdur duruma düşmüş kardeşlerine yardımcı olabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. “Kardeş Kömeği” günleri tertip edilmiş, tiyatro, opera gibi gösteriler düzenlenerek, bunlardan elde edilen gelirler, Anadolu'da zor duruma düşmüş kardeşleri için kullanılmak üzere Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine teslim edilmişti. “Kardeş Kömeği” gazetesinin geliri “harpzedeler” yararına kullanılırken, Azerbaycan halkı da yardıma davet edilmişti. Savaş boyunca Azerbaycan Türkleri Anadolu'daki kardeşlerine yardım edebilmek için her fırsattan istifade etmişlerdir. Her kesimden insanların katıldığı yardım faaliyetlerine, Azerbaycan'da bulunan yazar şairler de özel bir dergi çıkararak iştirak etmek istiyorlardı. Aslında ilk günlerden itibaren Azerbaycan'da çıkan gazetelerde Anadolu felaketzedelerine yardım yapılması için yüzlerce makaleler yazarak, Azerbaycan halkını bu konuda bilgi ve bilinçlendiren onlar olmuştur.

Ocak 1917 yılında Bakü'de bir toplantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri “harpzedelere” harcanmak üzere “Kardeş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı müslüman yazarlar tarafından bir sayı olarak çıkarılacak bu dergi için, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli olan izni alacak ve Cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev de derginin sorumlu müdiri olacaktı⁶⁵.

1917 Şubat ayında çıkarılması kararlaştırılan “Kardeş Kömeği” dergisi bazı sebeplerden dolayı gecikerek ancak Mayıs 1917'de çıkarılabildiği görülmektedir. M.E. Resulzadenin sahibi olduğu “Açık Söz” gazetesinin “Elektrik Matbaası”nda basılan dergi, 80 sayfadan ibaret olup, 1 manattan satışa sunulmuştur. Arap harfleriyle, Türkçe olarak çıkarılan “Kardeş Kömeği” dergisinin başında, “Hasılatı harbzedeler faidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebi, içtimai bir mecmuadır” şeklinde yazılarak çıkarılış amacı belirtilmiştir. “Kardeş Kömeği” dergisinin Şubat değil de, Mayıs ayında çıkması daha iyi olmuştur⁶⁶. Çünkü Rusyada meydana gelen 1917 Şubat İhtilalinin tesiriyle Azerbaycan'da Rus sansür ve kontrolü azalarak, serbest bir ortam oluşmuştur. Bu sebeple, daha önce yazıldığı gibi sansüre uğrayabilecek pek çok yazı sansür ve denetimden kurtulmuş, Azerbaycan Türk yazarları düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabilmişlerdir.

Bakü Müslüman Cemiyeti hayriyesinin Kafkaz Cephesinde Savaştan zarar gören müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği baş temsilci Dr. Hüsrev

65 “Doğru söz”, 14 Ocak 1917, № 39.

66 Betül, *age.*, s. 109-110.

Paşa bey Sultanovun bu sahada fedakarlıkları barede de o dönemin gazeteleri yazmaktadır.

Çalışmaların bele bir vüset alması sonraki yıllarda da öz behresini vermiş, bu kardeşlik kömeği iyirminci yılların evvellerine kader davam etmiştir. İster muhtelif hayriye cemiyetleri ister teşkilat ve müessie olsun, isterse de şahslar tarafından bu yardımlar devam etdirilmiştir. Azərbaycan aydınları bu zavallı kaçkınlara, yetim çocuklara, esirlere yardım için hiçbir fedakarlıktan çekinmemişlerdir. XX asrın ilk yıllarından başlatılan, Balkan savaşı döneminde güclendirilen bu karşılıklı kardeşlik yardımlaşmaları sovet döneminin ilk yıllarına kader devam etmiş, Atatürk ve N. Nerimnov'un kayretleri ile daha büyük boyutlar kazanmıştır⁶⁷. Biz bu yazımızda yalnız bir kısım tarihi faktlara tokuna bildik ve bu hakda bir sıra deyerli tetkikatların olmasına rağmen, konu ile ilgili bundan sonra da daha mükemmel araştırmalara ihtiyac duyulmaktadır.

67 Samil Kurbanov, *Neriman Nerimanov (ömrünün son illeri)*, Bakü, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2003, 142-160.

Kaynaklar

Ağayev, Mehman, *Milli mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri*, Doktora Tezi. Danışman: Prof.Dr. Ali Arslan. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. İstanbul, 2006.

Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, F. 498, Op. 1, D.98, L.52.

“Basiret” gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 44.

Bayat, Ali Heyder, *Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri*, İstanbul, Türk Dünyası araştırma vakfı, 1992.

Baykara, Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt’aları”, *Türk Kültürü*, No: 22, Ağustos 1964, ss. 72-74.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*, Bakü, Azərneşr, 1992.

Beül, Aslan, *I. Dünya savaşı esnasında “Azerbaycan türkleri”nin “Anadolu türkleri”ne “Kardaş kömegi (yardımı)” ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*, Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000.

Çay, Abdülhaluk, “1905-1917 Yıllarında Azerbaycan’daki Türk Siyasi Kuruluşları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, No: 27, (1989), s. 41-55.

“Doğru söz” gazetesi, 14 Ocak 1917, № 39; 7 Mayıs 1916, № 10.

Esedli, Minahanım, *Yusif Ziya Talpazadenin hayatı ve mühiti (1873-1923)*, Bakü, Nurlan, 2005.

“Füyuzat” dergisi, 13 Aralık 1906-ci il, № 2.

Hüseyinzade, Ali Bey, *Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl ışıklar*, (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakü, Azərneşr, 1996.

Hüseyinzade, Ali Bey, *Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir* (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakü, Mütercim, 1997.

“İkbal” gazetesi, 22 Aralık 1914, № 820.

“İkdam”, gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6.

İsmaylov, İsmail, *Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004.

“*Kardaş Kömeği*” gazetesi, 11 Mart 1915.

Kasımov, Hacı İbrahim, “Kömek lazım”, “*İkdam*” gazetesi, 29 Aralık 1914, № 7.

Kasımov, Hacı İbrahim, “Kars Felaketzedegani ve Bakü Müslümanları”, “*Basiret*” gazetesi, 17 Aralık 1915, № 36.

Keykurun, Naki, “Büyük bir hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, “*Azerbaycan*”, Ankara, Mayıs 1957, sayı: 14(62), s. 16-19.

Kurbanov, Şamil, *Neriman Nerimanov (ömrünün son illeri)*, Bakü, “Azerbaycan” neşriyyatı, 2003, 142-160.

Memmedzade, Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Harekâtı*, Bakü, Nicat, 1992.

Mustafayev, Gedim, *XX asrın evvelerinde Azərbaycan'da İslam İdeologiyası ve onun tenkidi*, Bakü, Maarif, 1973.

“Ot kökü üste biter: Akademik Kamal Talıbzade ile müsahibe”, “*Halk*” gazetesi, Bakü, 5 Haziran 1999.

Resuloğlu (Resulzade), Mehmet Ali, “Müsavat” partisinin kuruluşu”, “*Azerbaycan*” (Ankara), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Sayı: 167 (2), Şubat 1966, s. 12-18.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cümhuriyyəti*, Bakü, Elm, 1990.

Sadıgov, Sarvan, *Borçalı alimleri*, Bakü, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001.

Sakal, Fahri, *Ahmet Bey Ağaoğlu*, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

Seitli, Mir Aziz, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No: 17, Mayıs 1933, s. 199-205.

Süleymanlı, Mübariz, *M. E. Resulzade ve Azərbaycan Medeniyeti. Doktora Tezi*, Bakü, ADMİU, 2000.

Süleymanov, Mehman, *Nuri Paşa*, Bakü, Harbi Neşriyat, 1999.

Svietochovski, Todeusz, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam Yayınları. 1988.

Talıbzade Kamalın tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran aparılması” makalesi. “*Elm*” gazetesi, Mart 1992, № 6 (403).

Talıbzade, Kamal, “Ahund Yusif Talıbzade”, “*Odlar yurdu*” gazetesi, 10-17 Eylül 1992, № 26.

Talıbzade, Kamal, “Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusif”, “*Odlar yurdu*” gazetesi, 24-30 Eylül 1992, № 27.

“*Taze Haber*” gazetesi, 7 Mart 1915, № 14; 9 Mayıs 1915, № 23.

“*Türk yurdu*” dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7 ve 1328-ci il, № 10.

Yusuf, Ali, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, “*Kardaş Kömeği*”, 11 Mart 1915.

Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler

Oktay Özgül*

Coğrafya ve Sınırlar

M.Ö. II. binde Doğu Anadolu'da hayvan besiciliğine dayalı yarı konar-göçer halklar yaşamaktaydı. Hurri kökenli boylar ve onlara akraba olan topluluklar, bol otlak ve su kaynaklarına sahip olan Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında dağınık bir halde yaşamalarına rağmen, bir bey ya da aşiret reisi etrafında başarılı şekilde bir araya gelmeyi başaramışlardır¹. Bu hayat tarzı ve Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkılışı, onların küçük küçük beylikler etrafında toplanmasına imkân tanımıştır. Böylece dağınık halde yaşayan bu gruplar, M.Ö. 13-9. yy'lar arasında bir araya gelerek “Uruatri ve Nairi Konfederasyonu”nu oluşturmuşlardır. Bu konfederasyon dönemi daha sonra, “*Urartu'nun Proto Tarihi*” ya da “*Urartu'nun Arkaik Çağı*” olarak nitelendirilmiştir².

Bu şekilde federatif yapıda bulunan bölgedeki Uruatri-Nairi-Diauehi vb. yerel krallıklar, M.Ö. 9. yüzyıldan sonra Arame (M.Ö. 860-840) etrafında güçlenen Urartu Devleti'nin ortaya çıkmasıyla beraber yavaş yavaş merkezi devletteki yerlerini almaya başlamışlardır. Urartu Devleti, kuruluşunu M.Ö. 9. yüzyılda tamamlamıştır. Urartu Devleti'nin kurucu kralları Arame (M.Ö. 860-840) ile ayrı bir soydan gelen Lutipri (M.Ö. 880-860) ve onun oğlu Sarduri (M.Ö. 840-830), baş düşman Asur'a karşı mücadele veren önemli Urartu krallarıdır³.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, oktay.ozgul@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0003-0575-0436

1 Son yıllarda Hurrilerin Doğu Anadolu'daki varlıkları ve onomastikası ile ilgili olarak yeni öneriler ortaya konulmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Ali Şahin, “Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları”, *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu (International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, c. I, (2015), s. 290 vd.*

2 Giorgi Aleksandrovich Melikishvili, *Urartskie klinoobraznye nadpisi (Urartian Cuneiform Inscriptions)* Moscow 1960, s 13 vd.; Mehmet Taner Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Doçentlik Tezi 1978, s. 1 vdd.; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden 1966, s. 6 vd.

3 Mehmet Taner Tarhan Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan

Kuruluşunu tamamlayan Urartu Devleti, daha sonra Asur'un kendi iç çekişmeleri ve pek çok cephede savaşmasını fırsat bilerek kuzeyde, Ağrı, Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan bölgelerine⁴; kuzeybatıda Elazığ-Malatya'ya⁵, kuzeydoğuda ise Iğdır, Ermenistan-Gökçeöl⁶ tarafları ile Urmiye çevresine askeri seferler yaparak yayılma siyaseti izlemiştir⁷.

Son yıllarda, bölgede A. Ceylan başkanlığında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında Urartu Devleti'nin kuzey yönünde özellikle Erzurum, Erzincan yönündeki sınırlarının değiştiğini tespit ettik. Erzurum Tortum'daki Kapıkaya Kalesi⁸ ve Erzincan Refahiye ilçesinin batısındaki (Sivas'a yakın) bazı yerleşmeler⁹, mimari ve keramik açısından Urartu özelliği göstermektedir (Figür I).

Bölgedeki Kimmer-İskit Varlığı

Urartu'nun M.Ö. 8-7. yüzyıllarda Asur gibi büyük bir düşmanla uğraşması dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Asur'a karşı büyük mücadeleler veren Urartular için Kafkaslardan gelen Kimmer-İskit tehdidi daha yıkıcı sonuçlar doğuracaktır. Nitekim M.Ö. 8. asırdan itibaren Kafkasya'daki Daryal, Derbent ve Mamison geçitlerini aşmak suretiyle Ön Asya'ya gelen İskit boyları Urartuların yıkılmasında başrolü oynamıştır.¹⁰ (Figür II).

'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler, *Anadolu Araştırmaları*, c. VIII, s. 69-114; Mahmut Bilge Baştürk, "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Lapturi?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra Yeniden TARHAN ARMAĞANI M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, *Essays in Honour of M. Taner Tarhan, Editörler / Editors Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar*, İstanbul 2013, s. 69-79.

4 Urartu'nun bu bölgedeki askeri icraatlarını ve yayılma amacını anlatan en iyi belgeler, Horasan Yazılıtaş Yazıtı, Pasinler Kalesi Yazıtı, Avnik Kalesi Yazıtı, Ardahan Hanak Yazıtı, Delibaba Yazıtı, Süngütaş Yazıtı, Sarıkamış Yazıtı ve Taşköprü Yazıtlarıdır. Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 68, 70, 89, 94, 182, 239, 253; Alpaslan Ceylan-Nezahat Ceylan *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018, s. 56-70.

5 Payne age., s. 70-71.

6 Payne age. s. 192; Van Loon age. s. 13 vd.

7 Paul. E Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure Of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 13 vdd.; Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri", *Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul 2011, s. 161 vdd.

8 Alpaslan Ceylan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara 2007, s. 163-182; Oktay Özgül, "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Edirne 2015, s. 69-92; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan Kars-Iğdır)* Erzurum 2015; s. 164.

9 Alpaslan Ceylan, age. s. 578 vd.

10 Maurits Nanning van Loon, age. s. 15; Askold Ivanchik, *The Current State of the Cimmerian Problem Ancient Civilizations*, Leiden 2001, 7, 3-4; s. 337-339; Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, *Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)* Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, c. 4, s. 13, 2017, s. 24 vd.

Eldeki arkeolojik veriler, Urartuların İskitler tarafından yıkıldığı yönündedir. Urartulara ait önemli bazı kale ve şehirlerdeki İskit tahribatının izleri Çavuştepe¹¹, Ayanis¹², Karmir-Blur¹³ ve Toprakkale¹⁴'de açıkça görülür. 2002-2004 yılları arasında ekip olarak katıldığımız Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf Kalesi kazı çalışmaları esnasında, özellikle mutfak ve depo kısmında çok sayıda İskit tarzı ok ucunun bulunması ve yangın tabakalarına rastlanması bu durumu kanıtlamaya yönelik bulgulardır¹⁵

Daha önceki çalışmalarımızda Urartu'nun kuzey sınırındaki bölgelerde özellikle Ardahan-Kars Platosu ile Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki Kimmer-İskit varlığını antik kaynaklar, toponomik veriler ve arkeolojik kanıtlar ışığında ele almıştık. Özellikle bölgedeki Kimmer-İskit varlığına dair yeni yer adları ve bazı önermelerimiz olmuştu¹⁶. Urartu'nun kuzey bölgelerindeki Kimmer-İskit varlığına ait bazı toponomik veriler, antik kaynaklar, son yıllarda bölgede keşfi yapılan çok sayıda kaya resimleri ve net olmamakla birlikte bazı kurganlar Avrasyalı göçerler ile ilişkili gibi durmaktadır.

Kimmer ve İskitlerin Kafkasları aştıktan sonra bölgedeki askeri faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda Kafkasya-Anadolu arasındaki geçiş güzergâhlarından biri olan Kars-Ardahan Platosu'nda Avrasyalı konar-göçerlerden kalma yer adlarına rastlanması tesadüf değildir¹⁷. Bölgede daha önce tespit ettiğimiz; *Hınzır-Kümer*, *Sakahazar-Kayadibi*, *Saka-Sakalar*, *Sakasen Kalesi*, *Sakabul/Yurtbaşı*, *Sakora*, *Gogiye*, *Satkabel/Sütölük*, *Kemere/Gemere*¹⁸ vb. yer adlarına ilaveten son yıllarda gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda “Sakalar” ile ilgili olduğunu düşündüğümüz bazı yer adları şunlardır:

- 11 Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6 Yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Orta Çağ Nekropolü*, Ankara 1978, s. 54 vd.
- 12 Altan Çilingiroğlu, “Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru. kai): *Indicate Ethnic Identity?*”, *Metal III Symposium*, s. 63-66
- 13 Boris Borisovich Piotrovsky, Karmir Blur III, Erivan 1955, s. 40-42.
- 14 Oktay Belli, “Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2000, s. 223-227.
- 15 Anzaf Kalesi kazı çalışmaları sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkn: Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 2004, s. 29 vdd.
- 16 Oktay Özgül “Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *Belgü, s. II*, 2015, s. 159-181.
- 17 Oktay Özgül-Nezahat Ceylan *age.*, s 23 vd.
- 18 Özgül *age.*, s. 167-169.

Sagabara/Sagbara/Sabgara-Gürçayır

Ardahan il merkezinin 2 km. güneyinde, günümüzde “Gürçayır” olarak bilinen köyün eski adı *Sagbara/Sagabara*’dır. Yaklaşık 1800 m yüksekte yer alan köyün adı, 1892 yılında Rus İmparatorluğu’nun çıkardığı “Kırsal Bölgeler (Yönetimler) - Kars Oblastı” adlı eserde “Sagbara/Sabgara=caõrapa/carõapa” şeklinde geçmektedir¹⁹. “Sagbara” kelimesinin “sag-saka” sözünden türediği bir gerçektir. “Bara” kelimesi ise Sakaların “paralat” tayfası adından türemiş olup, Sakaların hükümdarının ismi Bartatua (Partatua) ile aynı kökten gelmektedir²⁰. Dolayısıyla Sagbara/Sagabara/Sabgara ismi, İskitlerin Paralat tayfası ile ilgili bir toponim olma özelliği göstermektedir (Figür III).

Puruttepe/Eşmepınarı

Ardahan ili, Çıldır ilçesinin 2 km güneydoğusundaki köy, 1910 m rakıma sahip olup, Kimmer-İskit göç yollarındaki önemli bir yerleşim alanıdır. Köyün adı 1949 yılına kadar “Purut” iken bu tarihten sonra “Eşmepınarı” olarak değiştirilmiştir²¹. Herodotos’ta, İstros (Tuna Irmağı)’a dökülen beş büyük nehirden birisi olarak bahsedilen “Porata” ismi daha sonra “Prut Irmağı” diye kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Herodotos, İskitlerin yani Sakaların bu ırmağa “*Porata*” dediğinden bahseder²². Batı dillerinde sessiz harfler yan yana daha çok geldiği için sonraları “Porata” ya da söyleniş farkıyla “Purut” olarak anılan kelime zaman sonra “Prut’a” dönüşmüştür²³. Dolayısı ile bu iki yer ismi de Saka toponimlerinden olup M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşen Saka boylarının ad yadigârlarındandır. Kanaatimizce yukarıda dile getirmeye çalıştığımız bu toponimler, İskitlerin bu bölgede 28 yıl kaldıkları yönündeki Herodotos’un iddialarını kuvvetlendirmektedir²⁴.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız Saka toponimlerinden başka göçer kavimler hakkında bilgi veren bölgenin ilk kaynakları, onları kuzeyde ilk karşılayan Urartu

19 Rusya İmparatorluğu Kırsal Bölgeler, Kars Oblastı, *Merkezi İstatistik Kurumu İç İşleri Bakanlığı*, S. Petersburg 1892, s. 18.

20 Ahmet Zeki Velidi *Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 35

21 <https://trtr.facebook.com/people/E%C5%9Fmep%C4%B1narK%C3%B6y%C3%BCPurut>.

22 Herodotos, IV, s. 48.

23 Abdul Mecit Doğru, “Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, no:16, İstanbul 1985, s. 195.

24 Herodotos, IV-I.

Devleti'ne ait belgelerdir. Urartu kaynaklarında Kimmer ve İskitler ile ilgili ilk olarak Arğıştı I'nın M.Ö. 786-764 yıllarına ait Horhor Yazıtlarında geçen *İş-gi-gu-lu* ifadesidir²⁵. Buradaki *İş-gi-gu-lu* kelimesi bir bölge ismi olarak geçmektedir. Kaynaklara göre göçer boyların yani Kimmer-İskitlerin yaşamış olduğu bu ülke, bugünkü Ermenistan'daki Gümrü bölgesinin doğusunda Spitak ve Khnkoyan arasına lokalize edilir²⁶. Bu bölge, Güney Kafkasya'nın Kars-Ardahan-Çıldır kısımlarına açılan kapısı gibidir. Bu bölgenin batı kısmı ise, Kimmer-İskit boylarının yaşadığı *İş-gi-gu-lu* bölgesi ile Urartu toprakları arasında kaynaklarda "Guriana" olarak geçen tampon bölgedir²⁷. Urartu kralı Rusa I'nın kuzeydeki icraatları sırasında bu tampon bölgeyi de haraca bağlaması neticesinde, Urartular hiç de istemedikleri bozkırlılar ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma uzun vadede Urartu'nun sonunu hazırlayan olaylar dizisinin başlangıcını oluşturur²⁸. Bölgedeki Kimmer istilasına dair ilk bilgiler ise Asur kayıtlarından elde edilir²⁹. Bu belgelerden anlaşıldığına göre M.Ö. 714 yılında Kimmerler, Urartu'nun kuzey eyaletlerini, Aras Vadisi'ni, Gökçeöl ve Kars'ın kuzey kısmındaki Alexandropol Ovası'nı istila etmişlerdi³⁰.

Bu kayıtların dışında, arkeolojik bulgu bakımından Erzurum Müzesi'ndeki İskit tarzlı ok uçları da Urartuların kuzey bölgelerindeki İskit askeri faaliyetlerini destekler³¹(Figür VIII-IX). Bu bağlamda Kars Müzesi'nde satın alma yolu ile ele geçirilen İskit tipli ok uçları İskitlerin bölgedeki varlığına ışık tutan bir veri olarak sayılabilir (Figür X-XI). Bölgede ele geçen İskit tipli ok uçları, iki ve üç kanatlı kesite

25 Melikishvili, *age.*, s. 127; Payne, *age.*, s. 172. Urartuların kullandıkları *İş-gi-gu-lu* kelimesi Avrasyalı göçerler olan Kimmer-İskit boyları için kullanılmıştır.

26 Igor Mikhaïlovich Diákonov-S. M. Kashkaï, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 45.

27 van Loon, *age.*, s. 16. vd.

28 Mehmet Taner Tarhan Eskiçağda Kimmerler Problemi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul. 1972, s. 94.

29 van Loon, *age.*, s. 15 vd.

30 Tarhan, *age.*, s. 96.

31 Bu ok uçları Van Çavuştepe, Ayanis, Karmir Blur, Iğdır Melekli 'deki İskit tipli ok uçları ile hemen hemen aynı özellikleri göstermektedir. İskit ok uçları defneyaprağı şeklinde, yaprak şeklinde, tek kanatlı-üç kanatlı ve mahmuzludur. Anadolu'daki İskit tipli ok uçları ve onların Kafkasya'daki İskit ok uçları ile mukayesesi hakkında geniş bilgi için bkn: Anja Hellmuth, The Chronological Setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia, *ANES*, 45, 2008, s. 116 vdd; Oya San, Demirçay ve Demirçay Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir 1998, s. 142-146. Levha XXVII, XXVIII, XXIX.

sahip “Žabotin” tipli ve iç soketlidir. Bu tipteki İskit ok uçları, Kuzey Kafkasya, Yakın Doğu ve Anadolu’da görülür ve gelişim açısından İskit periyodunun ikinci safhasına (M.Ö. 8. yy’dan itibaren) tarihlenir³². Buna ilaveten başta Van bölgesindeki Urartu kentleri başta olmak üzere, Anadolu’nun birçok yerinde ortaya çıkan İskit tipli ok uçları, yine aynı periyoda tarihlenir³³. Ksenophon’dan da anlaşılacağı üzere M.Ö. 4. yüzyılda bazı İskit boyları Çoruh ve Kür vadilerinde yaşamaktaydılar³⁴. Bu vadiler daha önce belirttiğimiz gibi Urartu’nun kuzey sınırındaki yerler idi.

İskitlerin, Urartu’nun önemli yerleşim birimlerini tahrip ettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Urartu’nun Kafkas ötesindeki merkezleri olan kuzeydoğudaki Karmir Blur/Teişebaini³⁵, Armavir Blur/Argıştihinili’deki³⁶ yangın izleri ve İskit tipli ok uçlarının yoğunluğu, at koşum takımları ve kemik aletler, Urartu’nun kuzeydoğu sınırlarındaki İskit saldırılarının en tipik kanıtları olarak karşımıza çıkar (Figür XII-XIII).

Urartu’nun kuzeyindeki bölgelerde Kimmer-İskit varlığına ışık tutacak diğer önemli bir arkeolojik veri kaynağı ise kurganlar ve kaya resimleridir. Şimdiye kadar bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında 20’ye yakın petroglif alanı ve kurgan tespit ettik³⁷. Kurganlarda kazı çalışması yapılamadığından

32 Anja Hellmuth, Horse, Bow and Arrow- A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe, *Mediterranean Review*, vol. 7, No, 1, 2014, s. 6 vd.

33 Anja, Hellmuth The Chronological Setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia”, *ANES*, sy. 45, 2008, s. 104-105.

34 Ksenophon IV, VII, s. 18.

35 Piotrovsky, *age.*, s. 40-42.

36 Gevorgi A, Tiratsyan, “Urartian Armavir (According to the archaeological site)”, *Kul'tura Vostoka: drevnost' i ranneecred nevekove*, Leningrad 1978, s. 106 vdd.

37 Bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkn: Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları I, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum 2008; Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları II, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum 2015. Ayrıca bölgedeki kaya resimleri ve Erken dönem Türk izleri hakkında ekip arkadaşlarımız tarafından birçok makale ve bildiri yayınlanmıştır. Bu yayınlar hakkında detaylı bilgi için bkn: Yavuz Günaşdı, Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 39, Konya 2016, s. 391-407; Nezahat Ceylan, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü Ve Türklerde Yılan Simgesi”, *III. Uluslararası Türk Şöleni-Türk Kültürü Sempozyum Bildirileri*, Erzurum 2012, s. 423 vd; İbrahim Üngör, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereici Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya 2016, s. 357 vd; Akın Bingöl, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya 2016, s. 347 vd.

dolayı kesin bulgularımız olmamakla birlikte Ardahan Cinnik Kurganları³⁸, Kars bölgesinde keşfedilen yeni kurganlar³⁹, Avrasya kurgan gelenekleri ile mukayese edilebilir. Zaten bu bölge Iğdır yöresi ile birlikte M.Ö. 2. binden itibaren Kuban-Terek kültür havzası içerisindedir⁴⁰. Iğdır'da 1943 yılında Kuftin tarafından basılan ve K. S. Girginer tarafından Türkçeye tercüme edilen makalede, Melekli Höyük'te ele geçen buluntulardan metal eserlerin Kuban kültür havzası kültür malzemeleri ve İskit öncesi kurgan kültürleri ile alakalı olduğu ifade edilmiştir⁴¹. Kars-Ardahan-Erzurum Platosu'ndaki kurganlarda kazı çalışmaları yapıldığı takdirde, köken sorunu ve kronolojik sorunlar netlik kazanacaktır. Bu çalışmaların artması belki de Kimmer-İskit göçlerinin Doğu Anadolu'da daha erken bir tarihe doğru çekilmesini de sağlayacaktır. Çünkü Kuzey ve Güney Kafkasya'daki kurgan kültürleri, M. Ö. 2. binden itibaren yayılmaya başlamakta ve Kimmer öncesi bozkır kültürünün birinci evresini meydana getirmektedirler⁴².

Sonuç

Kars-Ardahan-Erzurum Platosu, Eski Çağ'dan itibaren Kafkaslar ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesi özelliği taşımaktadır. Bölgenin yüksek bir yayla olmasından dolayı hayvancılık ile konar-göçer yaşam bakımından vazgeçilmez bir yer olmuştur. M.Ö. 4. binden itibaren Transkafkasya kökenli konar-göçer boylar tarafından iskân edilen bölge, daha sonra yerel beyler etrafında toplanan halklar yoluyla küçük siyasi birlikler halinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Iğdır'da Erikua, Erzurum ve çevresindeki Diauehi örneğinde olduğu gibi bu feodal siyasi yapılar, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında "Urartu Devleti" altında birleşmişlerdir. Şüphesiz bu boyları birleşmeye götüren sebep hem Asur baskısı hem de topografik şartlar idi. Urartu Devleti'nin altın çağını yaşadığı Kral İşpiuni (M.Ö. 830/825-810) ve Menua (M.Ö. 810-786) dönemlerinde Urartu Devleti, sınırlarını iyice

38 Kurgan hakkında detaylı bilgi için bkn: Alpaslan Ceylan, Taştaki Türkleri Okumak, Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi, 6-34, 2015 s. 23; Nezahat Ceylan- Alpaslan Ceylan, *age.*, s. 106-107.

39 Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Kars'ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri Ve Yeni Keşifler", *Bilim ve Ütopya*, 24-286, 2018, s. 69-72.

40 Mehmet Taner Tarhan "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, 24, 1970, s. 19; "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 25, Erzurum 1999, s. 273-275; Vladimir G Petrenko, "Scythian Culture in the North Caucasus", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zinat Press Berkeley, Ca. 1995, s. 5 vd.

41 K. Serdar, Girginer "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, s. 25, Erzurum 1999, s. 252-306.

42 Tarhan *age.*, s. 21 vd.

genişletmiştir. Kuzeyde Erzurum-Erzincan-Kars-Ardahan ve Iğdır'ı fetheden Urartular, Kafkaslarda Karmir Blur/Teişebaini, Armavir Blur/Argiştihinili, Arinbert gibi şehirler kurarak, sınırlarını Kimmer-İskit saldırılarına karşı korumayı amaçlamışlardır. Urartu Kralı Rusa I (743-714) döneminden itibaren sık sık Kimmerlere karşı mağlubiyet yaşayan Urartular, daha sonra Argişti II (M.Ö. 714-685) döneminde de Kimmer-İskit saldırılarına karşı başarı gösterememişlerdir. Urartu kaynakları, konar-göçer bu Avrasyalı boyları birbirlerinden ayırmaksızın İş-gi-gu-lu diye adlandırmışlardır. Gümrü'nün kuzeyine lokalize edilen bu bölgede İskit-Urartu ilişkilerinin geliştiğine şahit oluyoruz. Zaman zaman dostane ilişkiler ortaya çıksa da genelde İskit boylarının Urartu şehirlerini yağmalamakla sonuçlanan saldırılar, Urartu'nun sonunu getiren başlıca olaylar olarak açıklanır. Van Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Karmir Blur, Armavir Blur, Arinbert vb. önemli Urartu şehirlerinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan ok uçları, at koşum takımları ve yangın tahribatı, bu saldırıların en açık kanıtları olarak karşımıza çıkar.

Asur kaynakları, Urartu kitabeleri, Babil Kronikleri, antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular, bölgedeki Kimmer-İskit varlığını ortaya koyan temel kaynaklardır. Bunlardan başka Urartu'nun kuzey eyaletlerindeki Kimmer-İskit varlığını toponomik açıdan ortaya koyabilecek yer isimleri de mevcuttur. Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki Saka toponimleri çalışmalarımızdan bahsetmiştik. Bölgede yeni tespit ettiğimiz ve Saka etimolojisi ile açıklamaya çalıştığımız Sagabara ve Pruttepe gibi isimler bu anlamda Sakaların bölgedeki varlıına toponomik bir kanıt olarak ortaya konabilir.

Bölgedeki Kimmer-İskit varlıına dair başka bir delil de Kars ve Erzurum Müzesi'nde satın alma yolu ile ele geçirilmiş olan "İskit" ok uçlarıdır. Bu ok uçları, İskitlerin Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki yayılmaları ile bağlantılı olarak düşünölebilir. Form ve tipoloji bakımından Karmir Blur, Ayanis, Çavuştepe ve Norşuntepe örnekleri ile benzerdir. Ok uçları Kafkas ötesi ve Kuban Kültür Havzası'ndaki ok uçları ile identifiye edilir (Figür IV-V-VI-VII). Kars ve çevresinde yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz bir diğer önemli mimari yapılar ise kurganlardır.

Küçük çaplı ve yerden 50 cm olarak yükselen taş planlı mezarlara, bu platoda sıkça rastlanır. Kurganlarda kazı çalışmaları yapılmadan orijin ve kültürel köken açıklamak çok zordur. Ancak yöredeki erken dönem Türk izleri dikkate alındığında (kaya resimleri, damgalar, runik harfler vb.) kurganları erken dönem konar-göçer Türk kültürünün bir parçası olarak değerlendirmeyi de gözden ırak tutmamak

gerekir. Çünkü bu tür kurganlar hem biçim hem de mimari tarz itibarıyla Erken Demir Çağ mezarlarından farklılık göstermektedirler. Bununla birlikte kurganlar hakkında kesin bir şey söylemek çok zordur.

M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Kafkasları aşmak suretiyle Kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Kimmer-İskit boyları, yaklaşık olarak 4. yüzyıla kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. 4. yüzyılda bölgeden geçen Ksenophon, İskitlerin yaşadığı yerlerden bahsetmektedir. İleride yapılacak olan kazı çalışmaları sayesinde, bölgedeki Kimmer-İskit kültürünü en iyi şekilde yansıtabilecek kurganlar hakkında daha fazla açıklama yapma şansı doğacaktır. Bölgede sayıları her geçen gün artmaya devam eden kurganları şimdilik konar-göçer Avrasyalı boyların mezar gelenekleri çerçevesinde düşünmek sanırım yerinde bir düşünce olacaktır.

Kaynaklar

Baştürk Mahmut Bilge, “Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri,³⁵ *Yıl Sonra Yeniden TARHAN ARMAĞANI* M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler, Essays in Honour of M. Taner Tarhan, Editörler / Editors Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar, İstanbul 2013, s. 69-79.

Belli Oktay “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2000, s. 223-227.

Belli Oktay-Ceylan Alpaslan, “2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara 2004, s. 29-40.

Bingöl Akın, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 39, Konya 2016, s. 347-355.

Ceylan Alpaslan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara 2007, s. 163-182.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*, Erzurum 2008.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, (Erzurum-Erzincan Kars-Iğdır)*, Erzurum 2015.

Ceylan Alpaslan, “Tastaki Türkleri Okumak”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi* 6/34, Ankara 2015, s. 9-53.

Ceylan Alpaslan-Ceylan Nezahat, *Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018.

Ceylan Alpaslan-Özgül Oktay, “Kars’ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri ve Yeni Keşifler”, *Bilim ve Ütopya*, 24/286, 2018, s. 69-72.

Ceylan Nezahat, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü Ve Türklerde Yılan Simgesi”, *III. Uluslararası Türk Şöleni-Türk Kültürü Sempozyum Bildirileri*, Erzurum 2012, s. 423-436.

Çilingiroğlu Altan, “Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru.kai): Indicate Ethnic Identity?”, *Metal III Symposium*, Ed. Ünsal Yalçın, s. 63-66.

Diakonov Igor Mikhailovich- Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.

Doğru Abdul Mecit “Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, no. 16, İstanbul 1985.

Gevorg A.Tiratsyan, “UrartianArmavir (According to the archaeological site)”, *Kul'tura Vostoka: drevnost' i ranneecrednevekov'e*, Leningrad 1978, 106-114.

Girginer Kazım Serdar, “İğdır'da Bir Urartu Mezarlığı”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sy. 25, Erzurum 1999, 252-306.

Erzen Afif, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6 Yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara 1978.

Günaşdı Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, Konya 2016, 391-407.

Hellmuth Anja, The Chronological Setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia”, *ANES*, sy. 45, 2008, s. 102-122.

Anja Hellmuth, “Horse, Bow and Arrow-A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe”, *Mediterranean Review*, 7/1, 2014, s. 1-38.

Herodotos, *Herodotos Tarihi*, çev. Azra Erhat, Ankara 1983.

Ivanchik Askold, “The Current State of The Cimmerian Problem”, *Ancient Civilizations* Leiden, 7, 3-4, 2001, s. 337-339.

Kroll Stephan, “İran'daki Urartu Şehirleri”, *Doğu'da Değişim, İKT*, İstanbul 2011, s. 150-172.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. T. Gökçöl, İstanbul 1998.

Melikishvili Giorgi Aleksandrovich, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi (Urartian Cuneiform Inscriptions)* Moscow 1960.

Merkezi İstatistik Kurumu İç İşleri Bakanlığı, Rusya İmparatorluğu Kırsal Bölgeler, Kars Oblastı, S Petersburg 1892.

Özgül Oktay, “Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *BELGÜ*, sy. II, 2015, s. 159-181.

Özgül Oktay, “Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9, Edirne 2015, s. 69-92.

Özgül Oktay-Ceylan Nezahat, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri(Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 2017, s. 24-62.

Payne Margaret R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006.

Petrenko Vladimir, G. "Scythian Culture in the North Caucasus", Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zinat Press Berkeley, Ca. 1995.

Piotrovsky Boris Borisovich, *Karmir Blur III*, Erivan 1955.

San Oya, *Demirağ ve Demirağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, *(Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir 1998.

Şahin Hasan Ali, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları", Uluslararası *Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu (International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, c. I, Cambridge 2015, s. 289-298.

Taner Tarhan Mehmet, *M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi Konfederasyonları"*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, *Doçentlik Tezi*, İstanbul 1978.

Tarhan Mehmet Taner, *Eskiçağda Kimmerler Problemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1972.

Tarhan Mehmet Taner, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları*, VIII, 1980, s. 69-114.

Tarhan Mehmet Taner, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 24, 1970, s. 17-32.

Togan Ahmet Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.

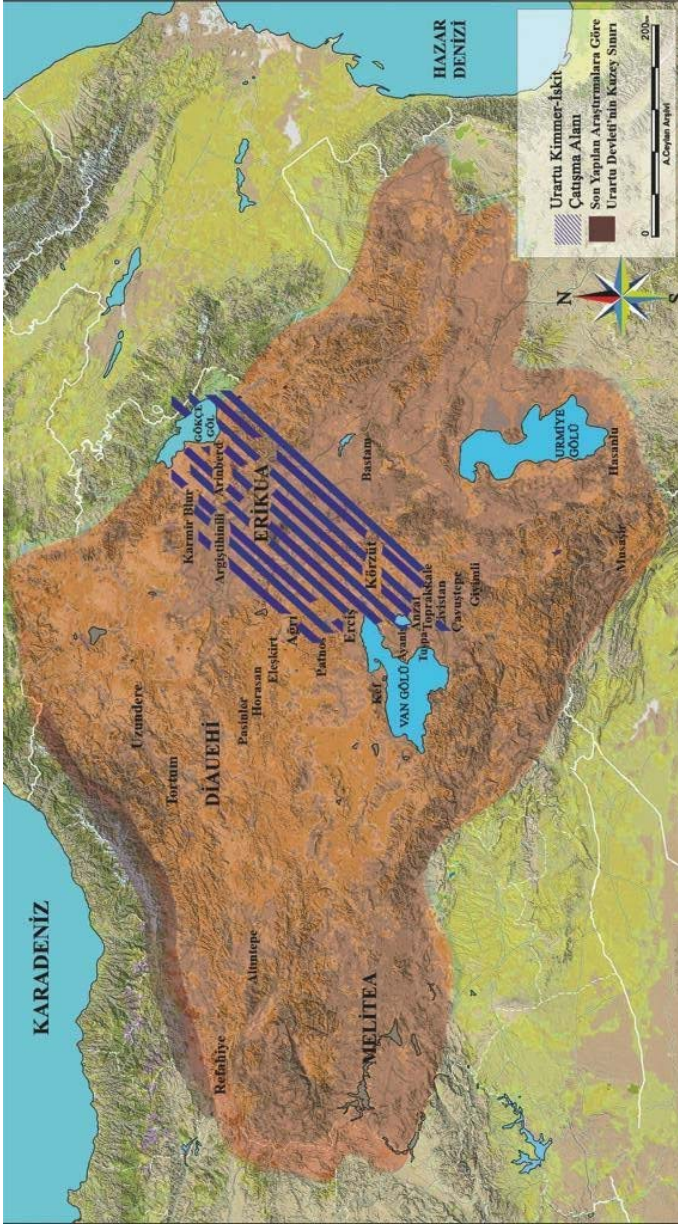
Van Loon, Maurits Nanning "Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations", Leiden 1966.

Üngör İbrahim, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereici Kaya Resimleri)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya, 357-370.

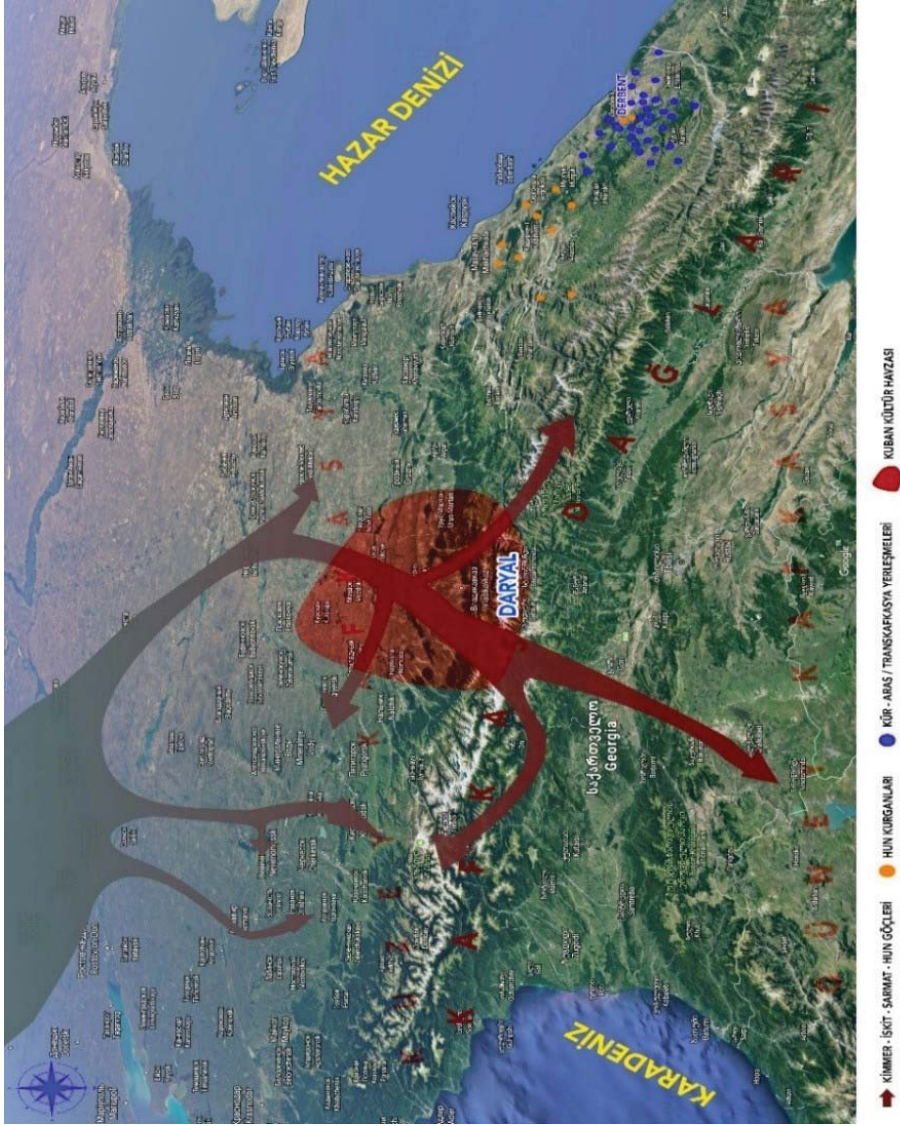
Zimansky Paul. E. *Ecology And Impire: The Structure Of The Urartian State*, Chicago 1985.

<https://trtr.facebook.com/people/E%C5%9Fmep%C4%B1narK%C3%B6y%C3%BCPurut>.

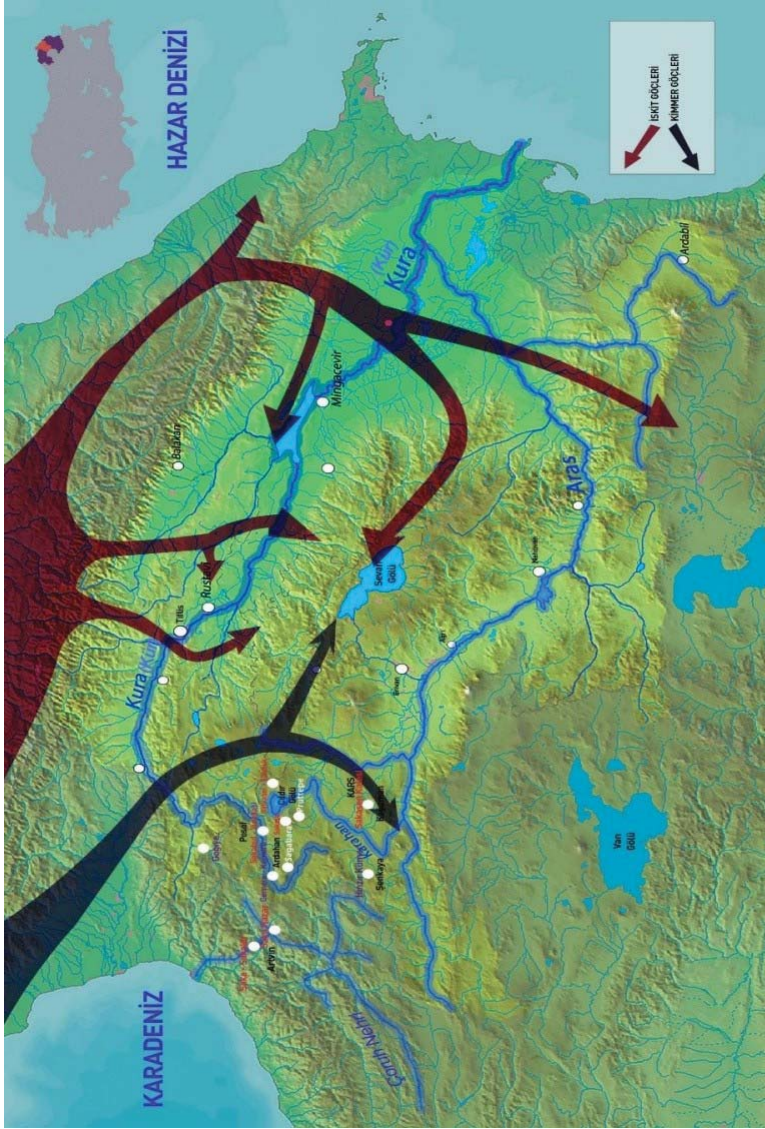
Ekler

Figür I: Urartu Yayılım Haritası

Figür II: Kimmer-İskit Göçleri

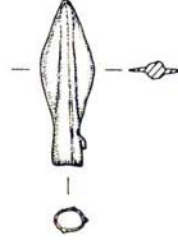

Figür III: Kimmer-İskit Yer Adları

İskit Ok Uçlarından Örnekler

Figür IV: Kuban Bölgesi
V. Petrenko'dan

Figür V: Çavuştepe

Figür VI: Ayanis Figür VII. Van Müzesi

Figür VIII: Erzurum Müzesi

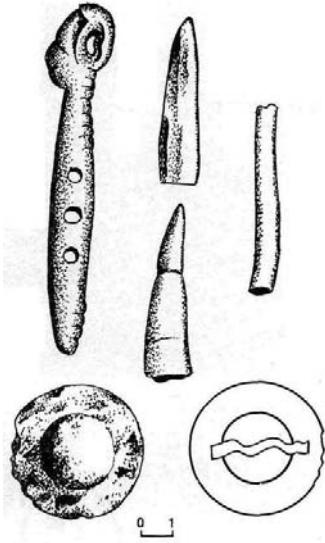
Figür IX. Erzurum Müzesi

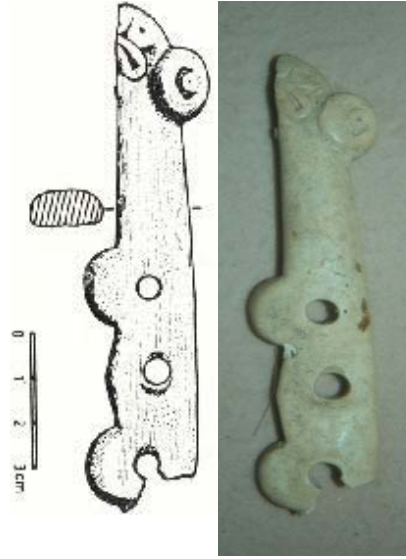
Figür X: Kars Müzesi

Figür XI: Kars Müzesi

Figür XII: Karmir Blur

Figür XIII: Çavuştepe At Koşum
Takımları

Göktürk Çağı Türk Nüfusu Üzerine Düşünceler

Osman Karatay*

Nüfus tarihi çalışmalarında genel sıkıntı veri azlığı iken, Avrasya Bozkır sahasında üç temel engel daha karşımıza çıkmaktadır: a) Yerel/iç kaynak yokluğu veya azlığı, b) Dış kaynakların abartı alışkanlığı, dolayısıyla güvenilirliklerinin düşüklüğü, c) Farklı coğrafya ve yaşam tarzı sebebiyle daha iyi bilinen başka bölgeler ile kıyasın zorluğu. Makale boyunca inceleyeceğimiz verinin gösterdiği üzere, kaynaklar kendi tarafları hakkında daha kesin ve güvenilir bilgi sunmaktadır. Ancak karşı taraf söz konusu olduğunda tüm durumlarda bilginin sıhhati kesintiye uğruyor. Kaynağımız rakip tarafın kaynaklarından bilgi alıyorsa, ötekiler kendilerini büyük ve güçlü göstermek isteyecekleri için abartılı bilgi vereceklerdir. Kendi tarafının bilgisini nakleden kaynak genellikle asla sadık kalırken, yendikleri takdirde övünmek ve yenildikleri takdirde bahane sunmak üzere ne kadar büyük bir düşmanla muhatap olduklarını vurgulamak isteyecekler, dolayısıyla her durumda karşı tarafın sayıları abartılı olacaktır. Bu abartıyı ancak dikkatli bir şekilde seçeceğimiz ayrıntılarda gizli olan ifadelerle törpülemek ve gerçeğe yaklaşmak durumundayız.

Daha iyi bilinen bölgelerle kıyasın imkânsızlığı ise de la Vaissière'nin Orta Asya'nın nüfusuyla ilgili çalışmasında kendini göstermektedir. Çin nüfus sayımlarından hareketle T'ang çağında Doğu Türkistan vahalarının yaklaşık bir nüfusunu hesaplayan yazar, aynı kalıpları kullanarak ve tarım yapılabilen araziye göz önüne alarak Maverâünnahr bölgesinin nüfusunu da (en azından Buhara bölgesi ile Semerkant dâhil Zereşan Vadisi) yaklaşık olarak hesaplarken, Yedisu dâhil yaklaşık bugünkü Kazakistan'a tekabül eden bölge için bunları kullanamamakta, nihayetinde Rus Çarlığı'nın son dönemindeki nüfus verisine sığınarak bir izdüşüm tutmaya çalışmaktadır.¹ Toprağın göçebe besleme kabiliyetiyle ilgili bir hesaplamayı Lindner yapmıştır ama Hun çağında Macar ovasıyla ilgilidir ve bu

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir/TÜRKİYE, karatay.osman@gmail.com ORCID: 0000-0002-1566-3283

1 Étienne de la Vaissière, "Early Medieval Central Asian Population Estimates", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LX/6 (2017), s. 812-813.

verimli bölgeyi Kazak ve Moğol bozkırları ile karşılaştırmak mümkün değildir.² Bunların dışında yapılan çalışmalarda, bizce en özgün örneği Pritsak'ın Peçenek nüfusunu hesaplaması olmak üzere,³ hemen istisnasız olarak kaynakların verdiği rakamlar aynen alınmakta ve sonuçta elde bulunan az sayıdaki 'iç' kaynakla çelişen sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel dönemde beş kişilik bir göçebe ailesinin geçimini sağlayabilmek için 100'den az koyuna sahip olmaması gerektiği üzerinde durulur.⁴ Avrasya bozkırında bir koyun bir hektarlık otlığa ihtiyaç duyarken, çölleşme ölçüsünde bu alan büyür.⁵ Bu demektir ki en verimli sahalarda bir ailenin iktisadi dengenin en hassas olduğu noktada bir km² büyüklüğünde bir otlığa ihtiyacı vardı. En az aynı büyüklükteki bir araziye de atlara ayırmak gerekecektir. Bu hesaplamaya göre, bugünkü Kazakistan'ın tamamını bozkır yaşam sahası olarak görsek, 2,725,000 km² alanı ile barındırabileceği azami göçebe aile sayısı 1,350,000'i geçmeyecektir.⁶ Fakat bu her şeyin yolunda olduğu 'ütöpik' bir anın rakamıdır. Suları, dağlık, ormanlık ve çöllük alanları çıkardığımızda ve aile başı ortalama koyun sayısının 100'den fazla olduğunu düşündüğümüzde, bu sayı hayli aşağılara, en az yarısına inecektir ve nüfus da üç milyon civarını geçmeyecektir.

Bu sayıyı, daha doğrusu bu sayının ulaşılabilir en üst sınır oluşunu Çin kaynaklarından doğrulamak mümkündür. Sui-shu'da İstemi-Tardu çağının T'ie-lê boyları asker sayılarıyla anlatılır, bunlardan bu bahsettiğimiz bölgelerde, Tanrı dağları-Altaylar çizgisinin batısında yaşayanların asker sayısı ayrı ayrı verilir, topladığımızda 68 bin olur.⁷ Nitekim 546 senesinde Bumın Kağan (T'u-men) Juan-juan kağanı adına askerleriyle T'ie-le'lere saldırıya geçip, yenerek hepsini tebaasına geçirdiğinde sayıları 50 binin üstünde olarak veriliyor.⁸ Bunlar elbette

2 Bir atın 2,5 hektar otlak isteyeceğinden hareketle Macar ovasının en fazla 15,000 atlıyı besleyebileceği ve Hun ordusunun 20,000 kişiyi geçemeyeceği sonucunu önerir: Rudi Paul Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, 92 (Ağustos 1981), s. 14-15.

3 Konstantinos Porphyrogenitus'un Peçeneklerin 40 'bölge'sinin her birinin 10,000'er asker çıkarttığı kaydından hareketle, kendi 1/7 oranını uygulayıp Peçenek nüfusunu 2,800,000 olarak hesaplar: Omeljan Pritsak, "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975), s. 227.

4 Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ö. Suveren, İstanbul 2015, s. 112-113.

5 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 139-140.

6 Bu da bizi de la Vassière'nin sığındığı Çarlık dönemi Kazak nüfusunun gelenekselden çok fazla sapmadığı gerçeğine götürür.

7 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu - D. Banoğlu, İstanbul, 2006, s. 170-171.

8 Liu, *age.*, s. 17.

T'ie-le birliğinin sadece bir kısmıdır. Bu 68 bin rakamını, var ise gözden kaçanlarla birlikte 100 bine yuvarlayabiliriz. 1/10 oranını uyguladığımızda bir milyon civarına ulaşırsınız ki, Göktürk-Eftalit savaşları esnasında Afganistan'a ve Avrupa'ya çekilen veya öldürülen nüfusu düşünürsek belli bir azalma ile bu sayının makul olduğunu anlarız. Sadece Avrupa'ya Avar dalgası içinde 20 bin savaşçıdan oluşan bir topluluğun gittiğini biliyoruz ki,⁹ bu en az 100 bin kişilik bir nüfusa tekabül eder. Batı Türkistan'ın nüfusuna tekrar döneceğiz.

Daha kuru olan ve geniş bölgeleri dağlık 1,566,000 km² yüzölçümlü Moğolistan'da ise 'ütöpik' aile sayısı 500 bine ulaşamayacaktır.¹⁰ (Doğu) Göktürklerin Moğolistan'ın tamamında yaşamadıklarını, Ötüken'den Altaylara uzanan batı kısmını, ülkenin belki ancak bir çeyreğini yurt tuttuklarını hesaba katarsak, sayıları 500 binin üzerinde olamazdı. Bu bize T'ang çağında 50 milyon civarında hesaplanan Çin nüfusu¹¹ ile Tonyukuk'un belirttiği "1/100 bile değil" oranının gerçekçi olduğunu göstermektedir.¹² Kaldı ki bozkır bölgesi için hesaplamalarımız azami sayıya ve nüfusun tamamının geçim sınırında olduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna göre zengin oranının artması nüfusun azalması anlamına gelecektir.

Tonyukuk'un gerçekten hiç de uzak olmayan bu nüfus oranlamasının dışında, Türk kaynakları bazı nüfus bilgileri verir. Bunlar asker sayılarıdır. Beş kişi olarak kabul etmemiz gereken her çekirdek aileden bir asker çıkmasını beklemek de makul olmayacaktır. Yetişkin erkek nüfusun tamamı savaş yeteneğinde olmasına rağmen, yaşlılık, sakatlık ve hastalık gibi etmenlerle birlikte düşünüp, çıkarılabilecek azami asker sayısını nüfusun 1/10'u olarak görmek yerinde olacaktır.¹³ Bu yüzden,

9 Samuel Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 2000, s. 284.

10 Büyük Hun çağında da durum farklı gözükmüyor. Mao-Tun çağında bütün birliğin nüfusunu 1,5 milyon civarında hesaplayan Kradin'e itiraz eden Golden, bu sayının bir milyondan az olması gerektiğini söyler: Peter B. Golden, "Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the Pre-Chinggisid Turkic Peoples", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, yay. D. Durand-Guedy vd., Leiden-Boston 2013, s. 32.

11 Aslında, çok şaşırtıcı şekilde, Sui'lerin son zamanlarında (606) 46 milyon iken, T'ang'ların ilk asrı boyunca nüfus düşmüş gözüküyor: 705 yılında 37,1 milyon. Tonyukuk'un gözlemlerine sahne olan bundan sonraki 50 yılda ise hızlı bir artış gerçekleşiyor: 755 yılında, An-lu-shan isyanının arifesinde 52,9 milyon (John D. Durand, "Historical Estimates of World Population: An Evaluation", *Population and development Review*, 3/3 (1977), s. 261).

12 Liu, *age.*, s. 241, 312.

13 Nikolay N. Kradin, *İmpériya Hunnu*, gen. 2. Baskı, Moskva 2001, s. 71, MS 90 yılında Güney Hun devletinin çöküşü esnasında 34 bin aile ve 237,300'den çıkan 50,159 asker verisine dayanarak asker/nüfus oranını 1/5 olarak kurar ve yukarıda Golden'ın eleştirdiği nüfusa da Mao-Tun'un

örneğin Doğu Göktürk asli nüfusunu 500 bin civarında hesaplamamız doğru ise asker sayıları 50 bini fazla geçmeyecektir. Bunların da aynı anda tamamının operasyonel olarak kullanılma imkânı bulunmuyordu. İyi zamanlarda, diğer boyların muti olduğu dönemlerde operasyonel askerî güç kuşkusuz bu sayının çok üstüne çıkacaktır. Nitekim 630 yılında devlet parçalandıktan sonra, aşağıdaki 13. dipyazıda geçtiği üzere, Çin'e sığınanlar 100 bin erkek (40 bini asker) iken, kalanlar 30 bin asker çıkarttığına göre, yine 70-80 bin erkek gibi gözüküyor.¹⁴

Bazı durumlarda ise anlamlandırma sıkıntısı çıkmaktadır. Örneğin 7. yy. ortalarında Uygurlar 50 bin seçme askere sahipti ve nüfusları yaklaşık 100 bin kişiydi.¹⁵ Burada yan yana gelme ihtimalleri olmadığı için bu iki rakamdan en az birinin düzeltilmesi gerekiyor ki, asker sayısı öyle gözüküyor. Bizim önerdiğimiz gibi nüfusun yüzde 10'unu asker yaparsak, bu askerlerin daha iyi olan yarısı, yani nüfusun yüzde 5'i seçme asker olacaktır. Nitekim yukardaki metnin takibinde Uygur erkininin oğlunun 5,000 athyla Türklerle savaştığı ve yendiği belirtiliyor.¹⁶

Ancak Çin'e sığınanların sayısının abartı içerme ihtimalini unutmamalıyız, çünkü sayım yapılmış olsaydı başka yerlerdeki gibi tam sayı verilirdi. Bunlar Çin'e sığınmakla birlikte, tamamen öz yönetimde kaldılar; Çin denetimi başlarına atanan sözde kağanlar üzerinden sathi idi. Nitekim bunlarla ilgili T'ang sarayındaki bir tartışmada "boyunduruk altına alınanların sayısı 100 bin" ifadesi geçmektedir.¹⁷

300,000 askerini beş ile çarparak ulaşır. Lev N. Gumilëv da (*Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002, s. 332) tüm babaları asker yapan bu orana inanır. Burada sorun bu ayrıntılı veride 'operasyonel birlik' ile 'eli silah tutabilenler' arasında ayrım yapılmaması ve Mao-Tun'un ordusu hakkındaki verinin de abartı ve yuvarlamadan beri' oluşunu bilmeyişimizdir. Göktürk çağında ve tabii geniş zamanlı olarak 1/10 oranı bile büyük olabilir, zira bir örnekte, Göktürk devleti parçalanıp bazı topluluklar Çin'e gelerek bağlılık bildirdiğinde, bunların başına atanan Sse-mo'ya bağlı erkek sayısı 100 bin, savaş tecrübesi olanlar ise 40 bin olarak veriliyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 206, 286). Bu sayıya erkek çocukların dâhil olmadığını tahmin etmek zor değil. İhtiyarların sayısı da çok fazla olmamalı. Her halükarda yetişkin her iki erkekten biri, belki daha azı savaşçı olarak görülüyor.

¹⁴ Liu, *age.*, s. 206-207, 286, 288.

¹⁵ Liu, *age.*, s. 468; Eduard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, İstanbul, 2007, s. 132. 652'de yılında Batı Göktürk hâkimi Ho-lu Kağan'ı cezalandırmak için Çin generallerinin emrinde de 50 bin Uygur var ama Çin ordusunun sayısı sadece 20 bindir (Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 65, 94, 135).

¹⁶ Bizim gibi asker sayısını düşük tutan Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 332, öte yandan oranı büyük tuttuğundan, çareyi nüfusu azaltmakta bulur ve Dokuz Oğuzların tamamının sayısını 30 bin kişiye indirir.

¹⁷ Liu, *age.*, s. 278.

Bunun tüm nüfusu içerdiğini varsayarsak, yukarıdaki 100 bin erkek ifadesi kuşkulu hale gelecektir.

Göktürk nüfusunu anlama noktasında girişi İlteriş'in ilk hamlesiyle yapmak gerekir. Kesretten kinaye yedi rakamı kullanılıyor ama devlet kurma kapasitesine ulaşma anında bu kesret 700'ü geçmiyor. Çin'den 17 kişi ile ayrılarak bozkıra gitmiş olan bir önder 70 kişi topladığında mücadeleye başlıyor, etrafına 700 kişi topladığında ciddi bir askerî güç haline geliyor ve Dokuz Oğuzları kovalayarak kendi egemenlik sahasını tesis edebiliyor. Yazıtı dikkatli okumak lazım. 700 rakamı iki defa geçiyor: “Babam kağan 17 erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp 70 er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yağmış. Hepsi 700 er olmuş. 700 er olup ılsızlaşmış, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.”¹⁸ Üstelik bu 700 askerli dönemin hemen ardından Töles ve Tarduş gibi kalabalık boyları yükündürüp başlarına şad atıyor... Dolayısıyla, bozkırda küçük rakamlara alışık ve büyük rakamlara karşı dikkatli olmamız gerekiyor. Tonyukuk'un da İlteriş'i anlatırken “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp 700 kişi oldular” diyerek aynı rakamı vurgulaması,¹⁹ ‘mistique’den ziyade tarihi bir içeriğinin olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

İlteriş Kağan'ın 681 yılında başlayan hamlesinin başarılı olup sürekli yükselen bir grafik izlediğini biliyoruz ama buna rağmen takip eden yıllarda nüfus konusunda çok farklı bir durum ortaya çıkmıyor. 687 yılında olduğunu tahmin ettiğimiz gelişmelerde, Ötüken'in yanbaşında oturan Dokuz Oğuzlar, Çinliler ve Kitanlarla işbirliği yapıp isyan edince, Göktürkler zor bir duruma düşerler. İttifakı dağıtmak için ordularını toplarlar ve İngek Gölü yakınlarında savaşırlar. Tonyukuk'a göre “Onlar 6.000 kişi, biz 2.000 kişi idik”.²⁰ Bu savaşın kaybı her şeyin kaybı anlamına geliyordu ve böyle hayati bir harekâta ancak 2.000 kişi ile gidebiliyorlar. Üstelik muhtemelen o günlerde Kitanlar iç savaşa başladıklarından,²¹ o cepheye fazla asker kaydırmalarına gerek yoktu. Bu elbette azami asker sayılarını göstermez ama nüfus ve asker sayılarını çok yüksek görmeme konusunda bize önemli bir uyarı yapar.

18 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012, s. 48-49, 82 (Kül Tigin, Doğu 11-13; Bilge Kağan, Doğu 10-11).

19 Aydın, *age.*, s. 107 (Tonyukuk 1, Batı 4).

20 Aydın, *age.*, s. 110-111 (Tonyukuk 1, Güney 8-9).

21 Liu, *age.*, s. 167.

Öte yandan, içlerinden birisi sonrasının büyük gücü Uygurlar olan dokuz boyun çıkarttığı asker sayısı da yüksek değildir. “(660’larda) Dokuz Boy 100 binden fazla adama sahipti.”²² Yani toplamda onların da 300 ila 400 binden fazla nüfusu yoktu. Dolayısıyla konuyu genel Türk nüfusunun çokluğu, kurucu Türk budunun nispi azlığı gibi bir boyuta da çekemiyoruz. Nitekim devletin ilk zamanlarında, İltiş 683 yılında Dokuz Oğuzlarla mücadeleye başladığında, Çin kaynaklarına göre yanında 5,000 adamı vardı.²³ Ve bu sayıda askerle hem diğer Türk boyları, hem Kitanlar, hem de Çinlilerle savaşıyordu ve 686 yılında tek bir savaşta 5,000, ertesi yıl ise 13 bin Çinliyi öldürmüştü.²⁴

Bilge Kağan 33 yaşında iken Uygurlarla yapılan bir savaşı Göktürkler kazanır ve “Uygur valisi 100 kadar askerle” kaçıp gider.²⁵ Burada başka bahislerin aksine bütün düşman ordusunun yok edilişi gibi bir ekleme yok. Ölenleri ve esir alanları birlikte düşündüğümüzde, bu küçük rakamdan Uygur ordusunun da büyük bir sayıya erişmediği anlaşılır. Savaşlarda Bilge Kağan rakam vermiyor, sadece Kül Tigin’in öldürdüğü düşman sayısını veriyor. Çinlilerle savaşlarda ise rakam telaffuzu var. 37 yaşında iken yaptığı bir savaşı “... Çin süvarisini, 17 bin askeri ilk gün öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm.” diye anlatır.²⁶ Üç yıl sonraki bir savaş için ise “Ku General kumandasında 40 bin asker geldi. Töngkes dağında hücum edip vurdum. 30 bin askeri öldürdüm.” ifadelerini kullanır.²⁷

Buradaki anlatım tercihini Türkler arası savaşlarda sayıların çok küçük olup zikre ve övünmeye değmediği gibi bir sebeple izah edemez miyiz? Nitekim Dokuz Oğuzlarla Çuş Baş savaşı “Tongradan bir boyu, yiğit 10 eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük.” diye nakleder.²⁸ Fail çoğul, maktul ise 10 kişidir. Öbür türlü, işbu Türkler arası savaşlardan sonra sık sık “az milleti çok kıldım” ifadesi geçiyor ki, savaşın getirdiği kayıplarla çelişen bir durumdur bu.

²² Liu, *age.*, s. 409.

²³ Liu, *age.*, s. 213, 295. Aşağıda değineceğimiz üzere, Çinli generaller kendi başarı veya bahanelerini büyük göstermek üzere başkente bildirdikleri düşman sayılarını hep yüksek tutuyorlar. Merkezi Çin kaynakları ilerlemiş yıllarda İltiş’in 5,000 askerinden bahsederken, General Feng Yü’nün özgeçmişinde daha 581 yılında onun askerlerinin sayısı az olduğu için 10 bin kişilik Türk birliğine yenildiği yazılıdır (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 107).

²⁴ Liu, *age.*, s. 216.

²⁵ Aydın, *age.*, s. 94 (Bilge Kağan, Doğu 37).

²⁶ Aydın, *age.*, s. 96 (Bilge Kağan, Güney 1).

²⁷ Aydın, *age.*, s. 98 (Bilge Kağan, Güney 8).

²⁸ Aydın, *age.*, s. 61 (Kül Tigin, Kuzey 7). Aynı savaştan Bilge Kağan, Doğu 31’de “Orada Tongra yiğidi bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum” diye bahsedilir.

Savaşanların ve ölenlerin sayısının azlığı ve mağlupların itaat edip Göktürk kağanına katılmaları buradaki milletin çoğalmasa motifini açıklayıcı olabilir. Bu arada, yukarıdaki Çinlilerin sayısının abartılı olmadığı gibi bir iddiamız da yoktur, ancak bunlar fazla kuşkulu rakamlar değildir.

Göktürk yazıtlarında nüfusla ilgili diğer bir veri Türgiş seferi münasebetiyle geçiyor. Kapgan Kağan'ın başta olduğu 709-710 kışında başlayan bu sefere Bilge Şad ve Kül Tigin ile vezir Tonyukuk dâhil bütün devlet erkânı katılıyor, Kapgan'ın 'ailevi sebeplerle' geri dönmesi gerekiyor. Dolayısıyla ordunun sayısının büyük olması beklenir. Altay dağlarını batıya aşp düzlüğe indiklerinde Türgişlerden kaçıp gelen kimselerden istihbaratı alıyorlar: "Yarış ovasında 10 tümen asker toplanmış".²⁹ 70 ila 100 bin arasındaki bu sayı beyleri korkutuyor, Çünkü kendi sayıları Çin kaynaklarına göre sadece 20 bin kişidir.³⁰

Tonyukuk kendi ordusu için rakam vermiyor ve "Onların iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı" şeklinde müphem bir ifade kullanıyor. İki kanadı makul bir varsayım ile ordunun 2/5'i olarak alsak ve Çin rakamına güvenssek, Türgiş ordusunun kanatları yedişer bin kişilik iki tümendenden oluşuyor gözükmemekte. Merkez ve yedeklerde toplam üç, olmadı beş tümen bile bulunsa, Türgiş ordusu 50 bin kişiye ancak ulaşılıyor. Onların da çok kalabalık olmadığını görüyoruz. Sonuçta Tonyukuk'un yüreklendirici konuşmasıyla Göktürkler gayrete geliyorlar ve savaşçı yeniyorlar. Çin kaynağının az bir rakam verdiğini düşünsek bile, oranda Türgiş ordusu büyük bir sayıya ulaşmıyor. Üstelik Tonyukuk'a ulaşan haberlere göre geride kimse kalmayıp (*kalızsız*) herkes orduya katıldığı halde.³¹

Bu savaşla ilgili ilginç bir rakam daha Türgişlerle ilgili kanaatimizi pekiştiriyor. Türgiş ordusu bozulduktan sonra Göktürkler kaçanları kovalamaya başlıyorlar; yabgu ve şadı yakalayıp öldürdükten sonra "50 kadar askeri esir alıyorlar".³² Yazıtın bulunduğu taş yüzeyi kısıtlıdır, kısa cümlelerle yoğunlaştırılmış bilgi ve 'duygu' verilir. Tonyukuk'un kitabesinde bu 50 esir askeri anmaya gerek duyması ki, bunların öndegelenler olduğuna dair bir vurgu da yok, bize büyük rakamlarla muhatap olmadığımızı bir kez daha bildiriyor. Bu durumda 10 tümen bilgisi kuşkulu hale geliyor. Zaten onların üzerine yönetici atanan Kapgan'ın oğlu Fu-

29 Aydın, *age.*, s. 117 (Tonyukuk 2, Batı 1).

30 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 75, 118.

31 Aydın, *age.*, s. 115-116 (Tonyukuk 1, Kuzey 6, 9).

32 Aydın, *age.*, s. 119 (Tonyukuk 2, Batı 7).

kü'nün 40 bin askere komuta ettiği bildiriliyor ki,³³ Türkgiş gerçeğini bu rakam açıklıyor gibidir. Bunu da anlamak zor değildir. Türğişlerden kaçıp gelen üç kişi aslında kendi tarafları adına psikolojik bir harekât yürütüyor olamazlar mı? Büyük ve güçlü bir ordunun toplandığı bilgisini ulaştırmak karşı tarafı en baştan ruhen etkisiz hale getirecektir. Nitekim Tonyukuk'un belirttiği şekilde bunun etkisi beyler arasında görülmüştür.

Bu abartma eğilimi savaş sanatının bir parçasıdır. Dünyanın her tarafından binlerce örnekte komutanlar ordularını kalabalık göstermek için çeşitli yollar denerler. Karşı tarafa doğrudan haber ulaştırmak bu yollar içinde en ucuz ve güvenilir olanıdır. Nitekim Çin kaynaklarına göre, Doğu Göktürklerin başında bulunan Hie-li Kağan 626 senesinde “100 bin kişi ile” Çin’e saldırır. Çatışmalar gerçekleşmeden önce elçisi Chi-shi-sse-li Çin imparatoruna ulaşmıştır, ‘böbürlenerek’ Göktürklerin bir milyon kişiyle yola çıktığını söyler.³⁴ Ondan çok önce, 609 yılında tahta çıkan Shih-pi Kağan’ın özelliği de Çin’e husumet beslemesiydi ve saraya ulaştırılan bilgilere göre “bir milyondan fazla okçuya sahipti”.³⁵ İşbara (Sha-po-lüe) Kağan hızını alamıyor ve 585 yılında Çinlilere “Biz Türkler... asker ve atlarımızın sayısı yüz milyona ulaşıyor” diyor.³⁶ Çinliler bu sözlere inanıyor gözükmemekte, zira İşbara’nın Çin’e 582 yılındaki saldırısını 400 bin okçu ile yaptığını sanıyorlar.³⁷

Yukarıdaki rakamların gösterdiği ve aşağıdaki incelemelerin de göstereceği üzere, 100 bin rakamı dahi çok abartılıdır ama kağanlar Çin’i korkutmak ve sindirmek için bir milyon rakamını rahatça telaffuz edebiliyorlar. Nitekim kaynaklar bunu kaydetmiş: “(563 civarı) “Bizi ikna etmek için elçilerini gönderdiler. Elçiler Türklerin güçlü olduklarını ileri sürerek devletimizin onlara karşı olabildiğince eli açık davranmasını istiyorlar.”³⁸ Ama böyle büyük rakamları diğer Türkleri korkutmak için Çinliler de kullanıyor: 605 yılında Batı Göktürk kağanı Chu-lo’yu Çin’e itaate çağıran elçi, mevkidaşı Doğu Göktürk kağanı K’i-min’in “sayıları bir milyona yakın olan ordusunun başında” imparatora bağlılık bildirdiğini söyler.³⁹

33 Liu, *age.*, s. 226, 303.

34 Kiu-T’ang-shu’da geçer: Liu, *Doğu Türkleri*, s. 187.

35 Liu, *age.*, s. 177, 255; *Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)*, İ. Togan - G. Kara - C. Baysal, Ankara 2006, s. 3.

36 Liu, *age.*, s. 77.

37 Liu, *age.*, s. 67.

38 Liu, *age.*, s. 26.

39 Chavannes, *age.*, s. 43.

Aynı tutumu Türgiş nüfusuyla ilgili Çin verilerinde de görebiliriz. Mesleğinde parlak bir gelişme gösteren ve kısa zamanda büyük itibara sahip olan Sarı Türgişlerin önderi Wu-chi-le, Çinlilerin bildirdiğine göre her biri 7.000 askere kumanda eden 20 komutana sahipmiş.⁴⁰ Bu bilgi Çinlilere babası adına imparatoru elçilik vazifesiyle ziyaret eden Wu-chi-le'nin oğlu Che-nu tarafından verilmiştir. Çin sarayında devletini önemli gösterme çabasında olan ve pazarlık masasında güçlü durmak isteyen bir elçinin askeri gücü özellikle vurgulamasını bekleriz.

Bu durumda Çinlilerin Türk kaynaklarından ve kendi kaynaklarından aldıkları bilgiler arasında çelişkiler oluşacaktır. Rakamları aynen kullanma eğiliminde olan tarihçiler bu farkları da açıklamak durumundadır. Örneğin Türgiş nüfusunu hesaplamaya çalışan Gumilëv, onların asker sayılarıyla ilgili Çin kaynaklarındaki kayıtları aynen alır ve 500 ila 700 bin kişilik bir nüfus tahmin eder.⁴¹ Fakat o her yetişkin erkeği asker olarak sayar. Sorun şu ki, aynı kaynaklara göre toplayıcı bir kişilik olan Wu-chi-le 140 bin askerde kalırken, onun yerine geçen büyük oğlu So-ko'nun 300 bin askeri oluyor.⁴² Üstelik kardeşi ile babasından kalma devletin paylaşımında tartışma yaşamasına rağmen. Hâlbuki ondan 90 yıl önce aynı bölgede, Türgişlerin birkaç katı geniş bir bölgeye hâkim olan T'ung Yabgu'nun ancak "yüzbinlerce okçusu vardı."⁴³

Wu-chi-le ile So-ko arasında birkaç yıl içinde böyle bir artışı açıklayacak bir siyasi gelişmeden bahsedilmiyor. Çinlilere göre bu kadar askerleri var ise, Göktürklerle göre bütün savaş gücünün cepheye sürüldüğü Bolçu'da neden en fazla 70 ila 100 bin askerle bulunuyorlar? Elbette, yazıttaki ifadenin aksine, bütün Türgiş erkekleri Bolçu'da toplanmamıştı fakat Çin rakamları sadece Göktürk rakamlarıyla değil, birbirleriyle de çelişkilidir. Bunun altında o günlerde Çin ile Göktürklerle denk bir ilişki kurmak isteyen ve sürekli temasta bulunan, Çin sarayında protokol yarışına giren Türgişlerin kendi güçlerini azami gösterme çabasını anlamalıyız.

Kaynaklardaki çelişki takip eden dönemde daha belirgin hale gelmektedir. Göktürklerin 710 yılında So-ko'yu halletmesinden sonra çöken Sarı Türgiş yapılanmasının yerine Su-lu önderliğinde Kara Türgişler yükselir. Yeni kağan

40 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 74, 117. Yukarıda Yarış ovasında toplanan birliklerle ilgili, yazıtta geçen "on tümen" ifadesini 100 bin asker olarak çeviren E. Aydın'ın aksine, bizim yedi bin almamız bu yüzdendir. De la Vaissière de tümendeki asker sayısına kuşkulu yaklaşip yedi ila on bin ihtiyatını koyar.

41 Gumilëv, *age.*, s. 363.

42 Chavannes, *age.*, s. 117.

43 Chavannes, *age.*, s. 52, 85.

715 yılı itibarıyla uluslararası bir oyuncudur. Sevilen bir kişilik olduğu için On Ok boyları onun etrafında toplanırlar ve bir kaynaktaki 200 bin, diğerinde 300 bin nüfuslu bir halka sahip olur.⁴⁴ Hiçbir başarı gösteremeyen önceki baba oğul Sarı Türgiş kağanlarına göre çok önemli bir kişilik olan, 20 yıl boyunca Araplarla ve arada da Çinlilerle savaşan, Bilge Kağan'a kendini kabul ettirerek (hatta damat olarak) denk bir ilişki kuran Su-lu için bu rakam kıyasen oldukça küçüktür. Bu nüfustan büyük zorlamalarla on tümen (70 bin asker) ancak çıkacaktır. Bu sayı düşüklüğünün sebebi nedir? Yeterince toplayıcı olmaması gibi gözüküyor, zaten kaynaklar ve tarihin akışı onun toplayıcılığını ve idari erkini açık şekilde gösteriyor. Bu durumda daha önceki Wu-chi-le ve So-ko için verilen rakamların fazla olduğunu söylememiz gerekecektir. Yahut bir ihtimal 200 bin rakamı Çin kaynaklarında asker yerine sehven nüfusu anlatmak için yazılmıştır.

Su-lu'nun asker sayısı ile ilgili ilginç bir rivayet daha yüksek bir rakam veriyor. Yakut el-Hamevî'nin (1220 c.) kaydettiğine göre, Halife Hişam bin Abdülmelik (723-742) Türgiş kağanı Su-lu'ya İslam'a davet için elçi gönderir. Elçiyi saygıyla karşılayan ve dinleyen kağan, birkaç gün sonra bir tören ile her biri 10 bin askerden oluşan on tümenlik ve 100 bin kişilik ordusunu gösterir ve bunların savaştan başka sanat bilmedikleri için Müslüman olduklarında geçimlerini sağlayamayacaklarını öne sürerek daveti reddeder.⁴⁵

Ne var ki Yakut'un kendisinden 500 sene öncesini anlatan bu kaydını destekler erken kaynaklardan bir bilgi yoktur. 20 yıl boyunca kesintisiz Müslümanlarla savaşan Su-lu, gücünü çoktan ispatlamıştı ve böyle bir gösteriye ihtiyacı yoktu. İslam'ı kuşkusuz çok iyi tanıyordu, hatta dostu Haris bin Süreyc üzerinden Emevî İslam'ına benzemeyen bir İslam'ı da tanıyordu; Müslüman olmak için esnaf olma şartı bulunmadığını, bizzat karşındaki Arap savaşçılarda görüyordu. Yağmadan ziyade kendisinin yağma faaliyetlerinin kapsama alanındaki Maveraünnehr bölgesinin halkını Araplardan kurtarmak için savaşıyordu; dolayısıyla bölge değil, Araplar onun için yağmanın hedefiydi. Savaşın olmadığı, elçi ağırlandığı bir zamanda 100 bin askerin bir arada tutulmasının lojistik zorluğunu sorgulasak da, buna rağmen bu beklenmedik bir vaka değildir. Müttefiki olan kalabalık Soğd nüfustan derdiği askerlerle de çok rahat böyle bir merasimi tertipleyebilirdi ama ihtiyacı olmaydı.

Su-lu'nun 20 yıllık savaşlarını bazen büyük ayrıntılarla anlatan İslam kaynakları,

44 Chavannes, *age*. s. 76, 119.

45 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998, s. 134-135.

onun hep 100 bin kişiden az olmayan güçlerle Müslümanlara saldırdığını söyler.⁴⁶ Hepsinde olmasa da birkaç büyük seferde yeri unsurlarla birlikte bu sayıyı yakalamış olması beklenir ama 700 kişilik Müslüman müfrezelerinin bile böyle yüz binlik orduları yendiğini anlatan İslam kaynaklarındaki abartı nispetinin yüksekliğini de nazara almalıyız. Nazara almamız gereken başka bir konu ise Su-lu'nun son savaşıdır. 737 yılında Horasan valisi Esed bin Abdullah'ı yendikten sonra güneye ilerleyip Belh'i kuşatan Su-lu'nun yanında sadece 4,000 asker ile Haris'in adamları vardı. Burada Esed'in baskınına uğradı. Yine de savaş meydanında durum iyi iken, daha önce kağana bağlılık bildirmiş olan Cüzcan melikinin ihaneti ve ani saldırısı ile çekilmek zorunda kaldı.⁴⁷ Askerlerinin bir kısmını yağma ve keşif için çevreye göndermişti ama Belh gibi bir başkenti kuşatmak için çok fazla askere ihtiyacı vardı ve olsaydı kullanırdı. Açık şekilde, Türgişlerde de büyük sayılarla muhatap değiliz. Zaten Göktürk elçisinin Çinlilere söylediğine göre, Türgişlerin devleti onlarınkinden küçüktü.⁴⁸

Abartılı rakamların suçunu sadece Çinlileri korkutmak isteyen Türklerle bağlamak doğru değildir. Büyük rakamlar yukarda değindiğimiz gibi Çinli generallerin de işine geliyordu.⁴⁹ Nitekim Çin'de hanedan savaşları sürerken, 563 yılında Türklerin müttefiki Kuzey Chou imparatoru Kao-tsu 10 bin asker ile Kuzey Ts'i topraklarına saldırıyor. Onlara el veren Türklerin ise 100 bin süvarisi vardır.⁵⁰ Başka bir yerde, hatayla olsa gerek, aynı sayı 200 bin olarak veriliyor.⁵¹ Bu abartıların Çinli komutan Yang Chung'a ait olduğu anlaşılıyor, çünkü ertesi yıl "Türklerden koşar adım bir haberci getirterek şunu duyurmasını sağladı: Kağan yine Ping-Chou'a geldi. 100 bin kişilik orduyu Çin seddi civarında bıraktı."⁵²

Ama yine Çinliler arası benzer bir çekişmede, 617 yılındaki Sui'leri indirip T'ang'ları iktidara getiren savaşta, T'ang imparatoru olacak Kao-tsu Göktürk kağanı Shi-pi'ye bütün ganimet Türklerde kalmak üzere yardım için başvurur. Shi-pi de bu reddedilemeyecek teklife 2000 kişi yollayarak cevap verir...⁵³ Hatta

46 Bu dönemin incelemesi için bkz. Osman Karatay, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Ankara 2018, s. 77-93.

47 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, heyet çevirisi, İstanbul 1986, s. 169; Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 66.

48 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 77, 121.

49 Hatta Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 332, bu abartının büyük hissesini Çinli tarihçilere verir.

50 Liu, *age.*, s. 25, 29.

51 Liu, *age.*, s. 33.

52 Liu, *age.*, s. 44.

53 *Eski T'ang Tarihi*, s. 4; Liu, *age.*, s. 119, 178, 256.

Çin kayıtlarına göre, bu işi başlatanlar, yani T'ang dükünü kışkırtıp imparatorluk hevesine düşürenler de Shi-pi'nin adamlarıydı.⁵⁴ Lakin Türklerde kağan değişince devlet siyaseti de değişir ve 620 senesinde Sui'lerden olan eşi Prenses İ-cheng'in kışkırtmasına gelen yeni kağan Chu-lo, T'ang'ları indirip Sui'leri tekrar başa geçirmek için müdahalede bulunmak üzere 2000 kişi gönderir.⁵⁵ Bu haberler için kaynağımız T'ang tarihi olduğu için, Türkleri suçlamak amacıyla normalde büyük sayılar vermelerini bekleriz. Fakat burada küçük bir sayı ile geçirtiliyor ve üç yıl sonraki diğer bir olayda da aynı rakamın kullanılması bir hata ihtimalini ortadan kaldırıyor.

Dolayısıyla, bu iki örnekte aynı nitelikteki yardım hadiselerinde arada sadece 60 yıl mesafe ve 2000 ile 100 bin gibi dev bir sayı farkı vardır. Bu durum Çin kaynaklarının daimi güvenilirliklerinin sorgulanmasının yanında, abartının hangi boyutlara ulaşabileceği konusunda da fikir vermektedir. Hâlbuki yukarıda geçtiği gibi Shi-pi Kağan'ın bir milyon askerinden bahsediliyordu. Rakamlardaki oynamalar birkaç yıl içindeki olaylarda da görülebiliyor. Örneğin Hie-li Kağan 621 yılında Çin'deki bir isyanı desteklemek için 10 bin askerle yürüyor. Ertesi yıl akına 50 bin kişiyle çıkıyor. 624'te daha iyi hazırlanmış bir sefere Hie-li ve yeğeni Tu'li kağanlar toplam 10 bin kişi ile çıkıyorlar.⁵⁶ 626'da ise Hie-li 100 bin kişiyle yürüyor (Chi-shi-sse-li'nin bölümlendiği sefer).⁵⁷ Bu son habere yukarıda değinmiştik. Yıllık yağma ve yıldırma akınları için verilen bu değişik rakamlardan bazılarının, açık şekilde büyük olanlarının gerçeği yansıtmadığını kabul etmek durumundayız.

Böyle bir çelişkili kaydı da Shi-pi için görüyoruz. 616 yılında Shi-pi Kağan yağma akını için 20-30 bin kişiyle Ma-i kentine gelir. Orada 3000 asker vardır. Türkleri yenerler ve kaçanları kovalayarak 20-30 bin asker öldürürler.⁵⁸ Gelenler ve ölenler eşit. Kaynağımız iki tiginin savaşta öldüğünü söylese de, bütün ordunun son askerine kadar yok edildiğini zikretmiyor ve zaten takip eden gelişmeler Göktürklerin böyle büyük kayıplar verdiğini göstermiyor. Dahası var: Çinliler için unutulmaz bir zafer olması gereken bu olaydan Sui-shu'nun yıllıklar kısmında değil, bu zaferi kazanan Çinli General Wang Jen-kung'un özgeçmişinde bahsedilir. Başka türlü (bu azamette) geçmeyen bir hadisenin generali anlatırken dile getirilmesi onu yüceltmek için bir abartı yapıldığı görüntüsünü veriyor. Burada bir yolsuzluk

54 Liu, *age.*, s. 484-485.

55 *Eski T'ang Tarihi*, s. 5; Liu, *age.*, s. 180.

56 *Eski T'ang Tarihi*, s. 7; Liu, *age.*, s. 182-184, 259, 261, 263.

57 *Eski T'ang Tarihi*, s. 10-11; Liu, *age.*, s. 186, 268.

58 Liu, *age.*, s. 151.

hadisesiyle bile karşı karşıya olabiliriz, zira general imparatorun bu iş için iyi bir ödül almıştır.

Benzer bir haberde de Hie-li Kağan 10 bin kadar asker ile çölü geçip Çinlilerden kaçmak ister ama başaramaz. Yanındakiler Çinlilere teslim olur. Teslim olanların sayısı 50 binden fazladır...⁵⁹ Böyle çelişkileri hangi aşamada olursa olsun, kaleme alanların sorumluluğu vardır. Çinli tarih memurları dikkatli çalışmış ve güzel metinler yazmış olabilirler ama sonuçta resmi kayıtları nakletmekle yetiniyorlardı. Sorun bu verinin oluşmasına kaynaklık edenlerin güvenilirlik derecesi. Hatta yukardaki gibi ‘psikolojik’ etmenlerin sözkonusu olmadığı bir durumda bile metinler çelişki barındırabiliyor. Örneğin 600 yılı civarında Kitanlardan 4,000 aile Türklerden ayrılıp Sui’lere bağlanırlar. Bunlara T’o-ho-ch’ın nehri kenarında yurt verilir. 35 bin km² kadar bir alanda yaşayıp, üçer bin (en küçüğü bin) askerden oluşan on gruba ayrılırlar.⁶⁰ Burada sayıları aynen kabul edip Kitan ailesinin nasıl bir şey olduğunu, bir aileden en az dört askerin nasıl çıktığını mı sorgulayacağız, yoksa araziye uygun bir nüfus mu bulacağız?

Buna benzer bir uyumsuzluk 620’lerin sonlarından bir haberde görülür. Batı kağanı T’ung Yabgu’nun son zamanlarındaki kargaşadan kaçıp Doğu kağanı Hie-li’ye sığınan İ-nan idaresindeki 70 binden fazla aileden bahsedilmektedir. Ancak bu kişi Hie-li’ye ihanet ediyor ve onun çöküşüyle birlikte kendi bölgesinde bağımsızlık kazanıyor. Bu esnada 200 bin ‘seçme’ askeri vardır.⁶¹ Diğer boylardan katılanlarla bu sayının oluştuğunu tahmin edebiliriz ama o günlerin siyasi görünümü böyle bir katılımı muhtemel göstermiyor, zira sahne Göktürk kalıntıları ile Sir Tarduşlar arasındaki mücadeleye ayrılmıştır.

Büyük rakamların olduğu her yerde tutarsızlıklar göze çarpıyor. Kapgan Kağan döneminde sağ ve sol şadların her birinin 20 bin askeri olduğu bilgisine sahibiz.⁶² Yukarıda geçen 710 yılındaki Türgiş seferine de bu sayıda bir birlikle gitmişlerdi. Bunun doğruluğunu destekleyen veri erken dönemden gelir. Birinci kağanlık döneminde Shi-pi Kağan oğlu Su-ni-shi’yi şad yaptığında 50 bin ailenin yönetimini verir (627).⁶³ Yukarıda tartıştığımız 100 bin aileye 40 bin asker oranı doğruysa, burada da sayı 20 bin asker eder.

⁵⁹ Liu, *age.*, s. 378.

⁶⁰ Liu, *age.*, s. 168.

⁶¹ Chavannes, *age.*, s. 137; Liu, *age.*, s. 473-474.

⁶² *Eski Tang Tarihi*, s. 42; Liu, *Doğu Türkleri*, s. 226, 303.

⁶³ Liu, *age.*, s. 361.

Ama Çin kaynakları Kapgan Kağan'a bağlı toplam yay çekenlerin sayısını 400 bin olarak veriyor.⁶⁴ Fetret devrinden (630-682) öncesi için telaffuz edilen milyonlu rakamlara göre bu daha oturaklı bir rakam olarak gözüküyor. Ancak sorun bu savaş gücünün istihdamını göremeyişimiz. Çok önemli savaşlarda küçük rakamlar elde iken, yağma akını vb. faaliyetler için Çin kaynaklarının verdiği büyük rakamlara itibar etmek zorlaşmaktadır. Onların yanındaki küçük rakamlar tarihçiyi biraz rahatlatmaktadır.

Bu bağlamda, yukarda İşbara Kağan abartılarına değinmiştik. 582 yılında bir rivayete göre 100 bin, diğer bir rivayette 400 bin askerin başında Çin'e yağma için yürüyen kağanı, General Ta-hi Ch'ang-ju 2,000 kişi ile karşılar. Savaşta general on askerinden dokuzunu kaybetmesine rağmen, Türkler geri çekilirler.⁶⁵ Bu rakamlara imparator da inanmıştır. Onları övmek için bir yazı yazar ve sayılarını düşmanın yüzde biri olarak tanımlar.⁶⁶ Çinlilerden korkup çekilen İşbara'nın ordusunu Yü Chung-wen komutasındaki 5,000 kişi takip ediyor ama yakalayamıyor.⁶⁷ Bir türlü yenilmeyen İşbara'yı nihayet ertesi yıl generaller Li Che ve Li Ch'ung 5000 seçme askerin başında ani bir saldırı yaparak yeniyorlar.⁶⁸

Benzer bir haberde, On Ok boylarının İli Nehri'nin batısındaki kısmını yöneten Tu-lu Kağan gücünü artırıp Afganistan'dan Doğu Türkistan'daki Hami'ye kadar değişik yerlere harekât düzenliyor, lakin Çin'in Orta Asya işlerine bakan An-si valisi 2000 kişilik bir birlikle onu yeniyor ve hallediyor.⁶⁹ Hâlbuki yine aynı kaynaklara göre, onun yönettiği on boydan her birinin yüzbinlerce askeri vardır.⁷⁰ Yine 657 yılında Batı Göktürk kağanı Ho-lu kendisini cezalandırmaya gelen Çin ordusunu *Kiu T'ang-shu*'ya göre 20 bin,⁷¹ *T'ang-shu*'ya göre 100 bin kişi ile beklemiştir. Çinli General Su Ting-fang 10 bin adamla gelip onu yener ve 30 bin kişi öldürülür.⁷² Türk ordusu 20 bin kişi ise, 30 bin kişinin ölümünü, 100 bin kişi ise de 10 bin kişilik düşmana nasıl yenildiğini açıklamak gerekecektir. Az sayıdaki Çin ordularının çok büyük sayılardaki Türk birliklerini yendiğine dair haberlerin ardı

64 *Eski T'ang Tarihi*, s. 50; Liu, *age.*, s. 236.

65 Liu, *age.*, s. 130, 136.

66 Liu, *age.*, s. 131.

67 Liu, *age.*, s. 161.

68 Liu, *age.*, s. 115.

69 Chavannes, *age.*, s. 60, 91.

70 Chavannes, *age.*, s. 65, 94.

71 Chavannes, *age.*, s. 67.

72 Chavannes, *age.*, s. 98.

arkası kesilmiyor. Bir diğer örnekte, 641 yılında Göktürklerin çöküşünden sonra doğan boşluğu doldurmaya çalışan Sir Tarduşların kağanının oğlu Ta-tu Şad 80 bin kişiyle yukarıda bahsettiğimiz Sse-mo'nun Çin korumasındaki Türklerine saldırıyor. So-chou bölge komutanı olan Li Tsi 3000 atlı ile onları yeniyor ve 50 binden fazla barbarı esir alıyor.⁷³

598 yılında Tardu Kağan Batı Türkistan'dan gelerek 100 binden fazla askerle Çin'in Ling-chou sınır bölgesine saldırır. Kendi asker sayısını bilmediğimiz General Yang Su onu yenip kovalar. Böyle bir kahramanlık için ipeğin yanında 50 kilo altın hediyesi az görülmez.⁷⁴ Tardu'nun 100 bin askeri nasıl çıkarttığı ve nasıl o uzak menzile götürdüğü belki zorlayarak rahatça açıklanabilir ama seferin amacı Çin'i yağma ve fetih değil, sadece korkutma olunca bu ordunun istihdamını açıklamak zorlaşır. 100 bin rakamı Çinlilerde alışkanlık yapmış gözüküyor, çünkü Türkler değil Çin içlerine veya bir eyalete saldırı, Yu-Chou gibi bir serhat bölgesinin sınırlarına dahi 100 bin kişiyle saldırıyor.⁷⁵

Bu son örneklerde kahramanlık derecesini artırmak için Çinlilerin sayısı azaltılıyor olabilir mi? Hüsnüzan ile bunun olmadığı, buna karşılık da Türklerin sayısının Çinlilerden farklı olmadığı düşüncesindeyiz. Zira yukarıda çok kritik seferlerde geçen 2000'li rakamlara sahibiz. Türk kuvvetleri seyyar ve savunmadaki Çin orduları çakılı olduklarından ve toplamda sayıları yüzbinleri bulan Çin askerleri kent ve kalelere dağıtıldığından, Türklerin yağma akınlarında karşılarında büyük birlikler bulmadıkları gerçeğini nazara almalıyız. Yukarıda bahsedilen askerler de zaten seçme, yani özel kuvvetlerdir. Türklerin sayısı işte bu Çin özel kuvvetlerinden fazla gözüküyor.⁷⁶

Türklerin kalabalık gösterildiği haberlere dikkat edilirse, uzaktaki gelişmelerle ilgilidir ve Çinli komutanların verdiği bilgilere dayanır. Ama Çin'in içleri söz konusu olduğunda ve imparatorluk makamı doğrudan muhatapsa rakamlar birden değişir. Dolayısıyla komutanların kendi konumlarını güçlendirmek için hayli abartılı rakamlara başvurduğu sonucuna ulaşıyoruz. Öbür türlü, rakamlar tam tersi özellikler taşır. Örneğin Çin'deki Türklerin İltiş'ten önceki son isyanında, 679 yılında 24 vilayetteki 'barbarlar' ayaklandığında başlarındaki

⁷³ Liu, *age.*, s. 379.

⁷⁴ Liu, *age.*, s. 156.

⁷⁵ Liu, *age.*, s. 49.

⁷⁶ Bu özel kuvvetler ilk T'ang imparatoru Kao-tsu'nun daha imparator olmadan önceki, 715 yılı civarındaki bir icraatı olarak veriliyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 104). Ancak bir başka yerde vali Wang Jen-kung'un teklifiyle yine aynı yıl Sui'ler adına oluşturulduğu geçiyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 175).

A-shi-te boyundan Wen-fu Çinlileri yeniyor ve 10 binden fazla Çinli öldürüyorlar. Ayaklanmayı bastırmak için 300 bin asker seferber ediliyor.⁷⁷

50 yılda Çin’de sayıları iki katı artmış bile olsa, Çin’deki bütün Türkleri içerdığını söyleyemeyeceğimiz bu ayaklanma için bu kadar çok askerin kullanılması, üstelik de düzenli seçme askerlerden oluşan ordulara değil, iki kuşaktır Çin’de yaşayan isyancılara karşı, Çinlilerin kişi başı savaş gücünün daima Türklerden eksik olduğunu göstermektedir. Ortalama özellikteki bir Türk birliğini yenmek için ortalama özellikte onun birkaç katı Çin birliği gerekmekteydi. Nitekim Çinliler imparatorluk kayıtlarına göre 698 senesinde Kapgan Kağan’a saldırmak için merkezden 300 bin kişilik bir ordu topladılar ama başarılı olamadılar.⁷⁸ Aynı şekilde 720 senesinde Bilge Kağan’a karşı da 300 bin kişiyi seferber ediyorlar ama yine başarısız oluyorlar.⁷⁹

Çin için bu rakamların büyük olduğunu düşünmemize gerek yok, zira sadece 555 yılında Çin Seddi için çalıştırılan asi işçi sayısı 1,800,000 idi.⁸⁰ 607 yılında da aynı iş için bir milyondan fazla adam görevlendirilmiştir.⁸¹ “Çevremdeki on binlerce bölgede yaşayan insanları oğullarım olarak yetiştirmem için ilahi vekâlet aldım”⁸² diyen bir imparatorun ülkesinde ırgatlık veya savaş için istihdam edilen yerli insan sayısının çokluğu ülke gerçekleriyle ilgilidir ve kendi kayıtları sıkıdır. Ama bazen “Türkler on binlerce boydan oluşuyor”⁸³ diyerek kendi dışlarındaki ve uzaklarındaki gelişmelerde de kâh maksatlı kâh kendi algılarına göre büyük rakamlar verebiliyorlar. Sıkıntı işte bu uzaktakilere yönelik keyfi tutumdadır.

Uzaktan düşman olarak gelenlerin sayısı bazen de imparator hatırı için abartılıyor. Örneğin 615 yılında Shi-pi Kağan imparator kuzey bölgelerinde gezide iken tahturevanına “birkaç yüzbin” süvariyle ani bir saldırı yapmayı tasarladı. Ancak otağdaki Prenses İ-cheng’in haberdar etmesiyle imparator kurtuldu. Caymayan kağan, takip ettiği imparatoru bu kez “100 bin kadar” atlı ile Yen-men’de kısırdı ise de, bir ay kadar sonra kuşatma kaldırıldı.⁸⁴ İmparatoru yakındaki arazide

⁷⁷ Liu, *age.*, s. 211, 292, 399.

⁷⁸ Liu, *age.*, s. 225, 301.

⁷⁹ Liu, *age.*, s. 313.

⁸⁰ Liu, *age.*, s. 33.

⁸¹ Liu, *age.*, s. 101.

⁸² Liu, *age.*, s. 69.

⁸³ Liu, *age.*, s. 70.

⁸⁴ Liu, *age.*, s. 103, 123.

yakalamak gibi bir fırsatı kullanmak adına Göktürkler elbette 100 bin asker toplayabilirlerdi belki, ama bunun hazırlığının uzun sürmesi ve imparatorun öğrenip çekilmesi ihtimali gibi sebepler böyle bir saldırının vakit kaybetmeden anlık yapılmasını gerektiriyordu. Nitekim bu başarılmış ama Sui asıllı prenses İ-cheng yüzünden imparator kuzeydeki büyük bir kent olan Yen-men'e sığınıp kurtulmuş. 100 binlik bir kuvvetin kuşatma kabiliyeti daha büyük olurdu ama olayların gelişiminden çevredeki birliklerin imparatorun yardımına gelmeye başlaması üzerine Göktürklerin tehlikeye girmeyip çekildiklerini gösteriyor. Bu yüzden kuşatma ve yardıma gelen birliklerle muharebeyi aynı anda yürütemeyecek küçüklükte bir ordudan, belki iki tümendenden ancak bahsetmemiz gerekiyor.

Çin'de dikkatli sayımların yapıldığını, göçebelerin sayısının ise takdire göre değiştiğini görüyoruz. Öte yandan, asker sayıları üzerinden nüfus belirlemesi yapmak daima hata ihtimalleri barındıracaktır. Sorun Çin kaynaklarında yukarıda geçen bir iki örnekte (T'ie-le nüfusu) olduğu gibi ayrıntılı rakamların değil, yuvarlak ve çok yüksek rakamların verilmesinde. Ancak sivil kaynaklardan bir rakam güvenilirlik taşıyor olabilir. Hie-li Kağan teslim olup birinci Doğu Göktürk safhası kapandığında, 630 yılı itibarıyla, Çin'in maliye bakanlığının bilgilerine göre boyunduruk altına alınmış tüm Türklerin, esaretten gurbetten gelmiş Çinlilerin ve dört taraftan gelen diğer barbarların toplam sayısı, erkek kadın 1,2 milyon idi.⁸⁵

Yaklaşık bugünkü bütün Moğolistan bölgesi, hatta Baykal'a doğru kuzeyi Çin egemenliğine alındığına göre Türklerce kaçırılmış veya kaçmış Çinliler ile Soğd vs. asıllıların sayısı en fazla 200 bin bile olsa Moğol bozkırlarının halkı bir milyon olarak veriliyor. Bu, yukarıda hesapladığımız sayı idi. Bu nüfusun ezici çoğunluğunu aslı Göktürkler ve Dokuz Oğuzlar arasında paylaştığımızda, devletin kurucu unsurunun en fazla 400 ila 500 binlik bir nüfusu gözüküyor. Bu da en acil veya fırsat içeren durumlarda bile düşük sayıda asker göndermelerini açıklıyor. İçinden 745 sonrasının Büyük Uygur devletini çıkartacak olan Dokuz Oğuz birliğinin durumu da farklı değildi.

Kazak bozkırlarının hesaplanması çok daha zordur, zira On Okların bütün bozkır sahasındaki göçebe nüfusun ne kadarını oluşturduğunu ve bunların ne kadarının Türgiş birliğine katıldığını bilmiyoruz. Diğer boyların varlığını ve yurtlarını düşündüğümüzde, gücünün zirvesinde iken Türgişlerin Kazak bozkırının muasır nüfusunun bir çeyreğini ancak toparladığını düşünmeliyiz. Bolçu'da asker sayılarının Göktürklerden fazla oluşu bizi aldatmamalı, zira onlar silah tutabilen

85 Liu, *age.*, s. 331.

herkesin dâhil olduğu bir savunmada, berikiler ise saldırı konumundaydılar. Zaten Göktürk elçileri de alıntıladığımız gibi onların kendilerinden az olduğunu söylemişlerdi.⁸⁶ 400 bin kişilik bir Türgiş nüfusu makul bir rakam olarak gözüktüyor. Karluk ve Töleslerden kaynakların görüş alanına girmeyen batıdaki Peçenek ve sair boylara kadar bu arazide göçüşenlerin sayısı iki milyonu bulacak gibi durmuyor.

Nitekim MS ilk bin yıl boyunca Asya'nın kuzey yarısında, eski Sovyet egemenliği sahasında beş milyon civarında sabit bir nüfus hesaplanıyor.⁸⁷ Bunun en az yarısının Orta Asya'nın güneyindeki tarım kuşağında olması gerekir ki, de la Vaissière'nin hesaplaması da böyle idi. Bütün Sibiry sahasına ise en fazla 500 bin kişi verebiliriz. Dolayısıyla geriye iki milyon kişi ve yurt olarak da Orta Asya bozkırı kalıyor.

Böylece, bir taraftan bütün Batı Türkistan Göktürk idaresinde iken, birinci kağanlık döneminde Çin kaynaklarında geçen “Tardu'nun İşbara'dan (Batı Göktürklerin Doğu Göktürklerden) fazla askeri var”⁸⁸ ifadesi doğrulanıyor, bir taraftan da ikinci kağanlık döneminde Göktürklerin Türgişlerden kalabalık oluşunu Türgişlerin tüm Orta Asya'ya hâkim olmamalarıyla anlıyoruz.

Bu şekilde, Güney Sibiry kuşağı ve İdil boyları ile Orta Asya'nın güneyindeki verimli topraklarda yaşayanlar bariz şekilde hariç tutulmak üzere, iki yüzyıl boyunca toplamda çok büyük bir farklılık olmadığını varsayarak, Göktürk çağında bozkır sahası Türk nüfusunu üç milyon civarında hesaplamayı öneriyoruz. Bunun en az üçte ikisi batıda, üçte biri ise doğuda yaşıyordu. Bu elbette dünyadaki tüm Türklerin sayısı değildir. Güney Sibiry kuşağında, tarımcı Orta Asyalıların komşuluğunda ve Doğu Avrupa'da da buna ilave edecek belki bir milyonluk bir nüfus bulunuyordu. Böylece muhtemel bir hesaplamayla o dönemdeki dünya nüfusunun 1/70'i Türklerden oluşuyordu.

⁸⁶ Chavannes, *age.*, s. 77, 121.

⁸⁷ Durand, “Historical Estimates of World Population”, s. 256, 278.

⁸⁸ Liu, *age.*, s. 135.

Kaynaklar

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.

Chavannes, Eduard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, İstanbul, 2007.

Durand, John D., “Historical Estimates of World Population: An Evaluation”, *Population and development Review*, 3/3 (1977), s. 253-296.

Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu), İ. Togan - G. Kara - C. Baysal, Ankara 2006.

Golden, Peter B., “Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the Pre-Chinggisid Turkic Peoples”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, yay. D. Durand-Guedy vd., Leiden-Boston: Brill, 2013, s. 21-73.

Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002.

İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi*, 10 cilt, heyet çevirisi, İstanbul 1986.

Karatay, Osman, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Ankara 2018.

Khazanov, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ö. Suveren, İstanbul 2015.

Kradin, Nikolay N., *İmpériya Hunnu*, gen. 2. Baskı, Moskva: Logos, 2001.

Lindner, Rudi Paul, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past and Present*, 92 (Ağustos 1981), s. 3-19.

Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu - D. Banoğlu, İstanbul, 2006.

Pritsak, Omeljan, “The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975), s. 211-235.

Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara 1998.

Szádeczky-Kardoss, Samuel, “Avarlar”, çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 2000, s. 283-310.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998.

Vaissière, Étienne de la, “Early Medieval Central Asian Population Estimates”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LX/6 (2017), s. 788-817.

Hazarların Güney Sınırı

Reşad Mustafa*

Giriş

Historiografide kabul edilen genel kaniya göre mevcudiyeti döneminde Hazar devletinin sınırları genelde Derbend geçidi ve Deryal geçitinden geçmiş, Hazarlar ve onlara tabi türk toplumları bu geçitlerden kuzeyde yaşamışlardır. Gerçekte göçebe ve yarıgöçebe hayat süren bu kavimlerin yayılması için sınırlar pek fazla önem taşımamış, özellikle de Hazarlar'ın ilk dönemi diye bileceğimiz kavimler birliği döneminde (3-7.yüzyıl) türki kavimler Aras nehrine kadar bölgelere yerleşmişler. İslam fetihleri döneminde 8.yüzyılın ilk yarısında kadar Hazar-Arap sınırı genelde Aras nehrinden geçse de, İslam'ın kabülü, Araplar'ın galibiyetle sonuçlanan savaşları Hazar devletinin sınırını Derbend'e kadar geri çekmeyi başarmışlar. Bölgede mevcudiyetlerinin 7 asırlık döneminden (3-10.asır) sadece son iki buçuk asrında Hazarlar politik olarak Derbend'den güneye inemediler.

Hazarların Bölgede İlk Ortaya Çıkışı

Hazarların bölgede çıkmalarıyla bağlı farklı düşünceler mevcuttur. Mesela, gürcü kaynaklarından Leonti Mroveliye atfedilen “Kartli hükümdarlarının hayatı” Hazarların ismini bu bölgede en eski dönemde zikr edenlerdendir. Kaynağın verdiği bilgi Hazarların Deniz kapıları olan Derbendi aşarak Ağrı dağına kadar indiğini söyler. Hazarlar bu suretle Deryal ve Derbend geçitleriyle tanışmış olurlar¹. Fahrettin Kırzioğlu bu olayın m.ö.720-de gerçekleştiğini, gerçekte yürüş edenlerin Hazarlar değil, onların ataları Kimmerler olduklarını savunmaktadır². Benzer düşüncüyü Giuli Alasania da paylaşmaktadır: hem Gürcü kaynaklarındaki milattan önce Hazarların yürüşleri, m.ö. VI-IV yüzyıllarla ilgili Buntürk (ve ya

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, reshadmustafa@gmail.com

1 Mroveli Leonti, *Jizn Kartliyskih tsarey*, Per. s drevneqruzinskoqa, predislovie i kommentarii G.V.Tsulaya, Moskova 1979, s. 25; *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, çev. Hrants Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 9.

2 Fahrettin M. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 17.

Türk) ve Hunlar'a ait bilgilerin verilmesi, hem de bu dönemde Kartli'de (Gürcüler yaşayan bölgede) konuşulan altı dilden birinin Hazarca olması³ buraya kimmer-iskitlerin iskan etmesiyle direkt ilgilidir. Arkeolojik bulgular bu dönemde Doğu Gürcistan'da İskitler'in hükümrانlığını isbat eder. Bu yüzden gürcü kaynaklarında Hazarlar ve Hazar dili söylendiğinde kastedilen İskitler, Sakalar, Kimmerler ve Sarmatlar'dır⁴.

Miladdan sonra Hazarlar'a ilk Movses Horenli'nin bilgilerinde rastlanır. 3.yüzyılın başlarında "Hazir (Hazar) ve Basil (Barsil) toplulukları birleşerek Vnasep Surhap isimli hükümdarın önderliğinde Çola kapılarından (Çora da denir) geçer, Kur çayının bu tarafına (güneyine) dağılırlar"⁵. Bir çok tarihçi, özellikle M.İ.Artamonov ve Y.Caferov Barsiller'in Hazarlar'a çok yakın olduğunu, Hazarlar'ın Dağıstan'daki Barsiliyye bölgesinde yaşadıklarını kaydederler⁶. Genelde bir çok tarihçi 3.yüzyılda bölgede Barsiller'in ve Hazarlar'ın isimlerinin çekilmesinin bir anakronizm olduğunu düşünmektedirler. Ama Moisey Kalankatuklu'nun yazarı olduğu "Albanya tarihi" isimli kaynaktaki da M.S. 3.yüzyılda Alban hükümdarlarının Barsiller'den olan mert birisiyle akraba olduğu yazar⁷. Moisey Kalankatuklu sayısız Hazar ordularının II Şapur döneminde (309-379) Çola'yı geçerek Albanya'ya (Aran'a) geçmesini haber verir. Ama kaynak aynı zamanda olayların anlatımı sırasında Honogurların ve Hunların isimlerini çekmekle araştırmacıyı ahlında Hazarların Hunlara tabi bir kavim olduğu kanısına getirmektedir⁸. Bir sıra kaynaklarda (özellikle Priscus ve İordan'da) Hunlar'ın içinde Akatzir, Akasir isimli kavimler zikrediliyor ki, onların Hazarlar olması mümkündür⁹. M.İ.Artamonov 7.yüzyılın anonim Ravennalı "Coğrafya"sına istinaden Akasirlerin Hazarlar olduğu kanısına gelir. Aynı zamanda Akasirleri Ağaçerilerle ilgilendirmenin filolojik ve tarihi olarak ta yanlış olduğunu iddia eder¹⁰. Zannımızca M.İ.Artamonovun bu iddiası hakikate daha

3 M.F.Brosset, *age.*, s. 13, 15; Mroveli Leonti, *age.*, s. 27, 28; *Obraşenie Gruzii*. Per. s drevneqruzinskoqa E. Takayşvili. Tb. İzd. Metsniereba, 1989, s. 23.

4 Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, KTÜ/Trabzon 2013, s. 9-11.

5 *İstoriya Armenii Moiseya Xorenskogo*, Noviy per, N.O.Emina, İzd. Lazerevskogo İnstitutu Vostoçnih yazıkov, Moskva 1893, s. 113.

6 Caferov Y.R., *Hunni i Azerbaydjan*. Azernesr, Baku 1993, s. 15-16.

7 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, Mihitar Goş, *Alban Salnamesi*, Avrasiya press, Bakı 2006, s. 21.

8 *Age.*, s. 32-33.

9 Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul 2005, s. 35.

10 Artamanov M.İ., *İstoriya hazar*, İzd. Qos, Ermitaja, Leningrad 1962, s. 56.

yakın. Zira Akasirlerin faaliyet bölgesinde daha sonra Hazarlar boy gösterir ve kaynaklar nasıl Akatsirleri büyük bir kavim olarak gösterirse, aynımsı Hazarlar için de söyler. Ama Ağaçeri kabileleri için böyle bir şey söz konusu değildir.

330 yılında Sanesan isimli Alban-maskut hükümdarının sayısız Hunların rehberi olarak ermeniler üzerine yürüş etmesi de bir kaç kaynaktan hatırlanmaktadır¹¹. Hiç şüphesiz Hun ismi altında bir kavim değil, Kafkasyadaki Hun egemenliğindeki türki kavimlerden söz edilmekte. Demek ki, bu dönemde Hazar ve Barsil gibi türk kavimleri bazen mustakil, bazen de Hunlar'a bağlı olarak m.s. 2.yüzyılın sonunda 3.yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya bölgesinde gözükmüş ve kısmen burada meskunlaşmağa başlamışlar. İlk gözüktüğü dönemlerde Hazarlar'ın kullandığı geçit genelde Çola, kısmen Deryal geçididir. Çola geçidini bazı bilimadamları Derbend geçidiyle aynı geçit olduğunu söylerken¹², bazıları da Çolanın Derbendin güneyinde olduğunu, 5-6.yüzyıla kadar Alban piskoposluğunun tahtının burada yerleştiğini, Hazar yürüşlerinden (Hun ve ya Sabirler de ola bilir - R.M.) sonra şehrin dağıldığı ve piskoposluk merkezinin Partav/Berde şehrine köçürüldüğünü yazarlar¹³.

Hunlar, Hazarlar ve Sasani İlişkileri

4.yüzyılın 2.yarisından itibaren Hun kavimlerinin büyük çoğunluğu Batıya doğru ilerlemeye başlarlar. Bunun sonucunda Batı Hun İmparatorluğu gibi büyük bir imparatorluk kurulur. Ama bu Hunların ve onlara tabi diğer Türk kavimlerinin güney yolunu unutmaması anlamına gelmez. Priscus, İeronim gibi salnamecilerin yazılarında Hunların Basık ve Kursık komutasında 395 yılında Deryal geçidini aşarak Sasani ülkesine büyük bir felaket yaşattığını, Suriyeye kadar iredilediğini kaydederdler. Geri dönerken bu kez Deryal geçidini değil de Derbend geçidini kullanmaları, ateş çıkan kayaların yanından (ihtimalle Bakü - Apşeron yarımadası) geçmeleri¹⁴ Hunların bölgeye aşına olduklarının isbatıdır.

Bu dönemde kaynaklarda Hazarların isimlerine rastlanmamasının en önemli sebeplerinden biri onların Attila tarafından büyük yenilgi almasıydı. Hunlarla beraber hareket eden Akatir/Akatsir/Hazarlar Priscus tarafından sayısız komutanları ve nesilleri olan bir kavim olarak nitelendiriliyor. Roma Akatsirleri Hunlardan ayrılıp kendileri ile beraber ittifak olmaya ikna etmeye çalışıyor. Hazar

11 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 25; *İstoriya Armenii Favstosa Buzanda*. Per. s drevnearmyanskoqo i kommentarii M.A.Gevogyana, İzd. Akad. Nauk Arm. SSR, Yerevan 1953 s. 15.

12 Memmedova F., *Azerbaycanın siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası*, Azərneşr, Bakı 1993, s. 154.

13 Aşurbeyli S. , *Şirvanşahlar devleti*, Avreasiya press, Bakı 2006, s. 48.

14 Cafarov Y., *age.*, s. 36-37; Artamanov M.İ., *age.*, s. 53.

komutanlarından Kuridak hediye dağıtım sırasında Romahlıların kendisini ikinci şahıs kısmında gördükleri için Romahlılara darılır ve Akatsirlerin ihanetini Attilaya haber verir. Sonuçta Attila kendine karşı çıkan Hazarları yener ve zaferi Kuridakla beraber kutlar. Kuridak vatanına gönderilir ve buradaki Hazarlara önderlik eder, akınlardaki diğer Hazarlara komutanlık görevini Attila kendi oğluna bırakır¹⁵. İşte belki de bu mağlubiyet ve karmaşa yüzündendir ki, 5.yüzyılın başlarında Kur nehrinin kuzeyinde Hunlar ve onlara tabi kavimler çok da rahat hareket edemiyorlardı. Kaynakta yazar ki, 1.Yezdegird döneminde (399-420) Hristiyanlara tanınan dini özgürlük, Romayla kurulan iyi ilişkiler, Kuşanlar/Akhunların üzerinde bir kaç başarılı yürüşler ve Haylandur/Onogurların, Hunların Çola geçitini geçmemesi Sasani ülkesini rahatlatmış¹⁶.

5.yüzyılın 40-lı yılların sonunda bölgede Hunların yeniden aktifleşmesi müşahade edilir. Hunlar onlara tabi Rosmosok ve Tuballarla beraber Kura nehrini geçerek günümüz Karabağına kadar gelirler. Bu yürüşte Tubalların komutanı hristiyanlığı kabul eder. Tubalların komutanı Teofil geri dönüş zamanı hristiyan olduğu için Hunlar tarafından Kura kıyısında katledilir, oğulları daha güneye - dağlara inerler. Ama Hunlar onları da yakalar ve onları da öldürürler¹⁷. Burada baş veren olaylar bu dönemde dahi Albaniyanın Kuradan kuzeyi kontrol edemediği, geçit sedlerinin ve kalelerin kontrolünün Sasani birliklerinin elinde olduğu, Hunların bu geçitleri bile kolaylıkla aştığının, istedikleri zaman akınlara düzenlediklerinin isbatıdır. Geçitler Sasani birliklerinin elinde olsa da Kuraya kadar olan bölgelere Hunların dahil olmasına hiç bir engel yoktu.

M.s. 449-451 yılında Kafkasya hristiyanları Sasanilere karşı büyük bir isyan başlatır. Bu isyan zamanı Albanlardan Vahan isimli komutan Derbend ve ya Çola geçitini (kaynakta: Hun kapıları) ele geçirir. Aynı zamanda Hunlarla Sasanilere karşı ittifak oluşturmaya çalışır. Hunlar da onlara yardım etmeye söz verir¹⁸. Ama tabi Hunlar yardımı asilerin istediği zaman değil, kendilerine uygun zaman yapar ve bölgeden ganimet alar, Sasani sınırlarına ulaşırlar. Aynı zamanda Heran/Eren komutanlığı altındaki diğer bir grup Hunlar Balasakanlılarla beraber Albanyadaki Sasani ordusunu mağlup ettikten sonra Bizans sınırına kadar ulaşırlar¹⁹.

15 *İzvestiya drevnix pisateley greçeskikh i latinskikh o Skifii i Kavkaz*. Sobral, izdal s russkim perevodom V.V.Latuşev, T.I, Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Pterburg 1890, s. 823.

16 Yegişe, *O Vardane i voyne Armyanskoy*, Per. ak. İ.A.Orbeli, Akademiya Nauk Arm. SSR İnstitut Literaturı im. M.Abegyana, Yerevan 1971, s. 31.

17 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 40-42.

18 Yegişe, *age.*, s. 79-80.

19 *Age.*, s. 116, 121.

2.Yezdegirdin (439-457) vefat etmesinden sonra Sasani tahtı uğrunda mübarezededen faydalanan Alban hükümdarı 2.Vaçe 460-462 yılında isyan kaldırır. Sasaniler isyanı yatırmak için Hunlarla ittifak yapar. Kaynaktan bu dönemde Çola geçidinin Albanların kontrolünde olduğu için Sasanilerin Hunları Deryal geçidinden geçirdiği, isimleri Haylandur Hunları gibi zikredilen bu kuvvetlerin bir yıllık savaştan sonra - 463 yılında 2.Vaçeyi tahttan feragat etmeye mecbur ettiği gözüküyor²⁰. Çola geçidinin kontrolü yeniden Sasani ordusuna geçer.

453 yılında Attila vefat ettikten sonra Batı Hun İmparatorluğuna tabi Türki kavimlerde merkezden kopma hareketleri başlar. Priscus 463 yılında Hun birliğine dahil olan Saragurlar, Uroglar ve Onogurlar Romaya ittifak sunduğunu yazar. Onlar Hun olan Akatsir/Hazarların da onlarla beraber olduğunu, onları kendilerine tabi ettiklerini söyleyerek Romanın güvenini kazanmaya çalışırlar. Bundan sonra Saragurlar Çola geçidini (Priscusda Kaspi geçidini) geçmeye çalışırlar. Buranın Sasanilerce korunduğunu görerek diğer bir yolla - Deryal geçidiyle İberyaya, oradan Ermenistana geçer, onların ülkelerini boşaltırlar. Sasaniler onların akınları karşısında çaresiz kalır ve Romaya yolladıkları sefirler de başarılı olamaz²¹. Bu akının 466-da olduğu ihtimal edilir²². 463te Haylandurların, 466da Saragurların akınları artık Albanya bölgesinin Hunlar tarafından kontrol edildiğinin isbatıydı. Saragurların Hazarları/Akatsirleri kendilerine tabi etmesi aynı zamanda bu akınlarda onların da faal rol aldığı anlamına gelir ki, sonraki yüzyıllarda kaynaklarda Haylandurlar, Saragurlar, Onogurlar değil, Hun kavim birliğinden sadece Hazarların isminin zikredildiğini göreceğiz.

Hazarların ismi bu dönem Gürcü kaynaklarında da zikredilir. Vahtang Gorgasalın (449-502) hakimiyetinin 9.yılında Hazarlardan yardım alan Osetler Aragvi nehrinde İberlerle savaşır ve yenilirler.²³ Bu dönem gürcü kaynaklarında türki kavimlerin özellikle Hazar ismiyle genelleştirilmesi, Bizans kaynakları gibi boy ve kavim isimlerinde ayrıntılara girmemesi VII. yüzyılda Hazarların diğer akraba kavimleri kendi egemenliği altında birleştirmesinden kaynaklıdır.

Arap Kaynaklarında Hazarlar ve Sasani İlişkileri

Arap kaynaklarında “Hun” isimlendirilmesine neredeyse rastlanmaz, dönemin olaylarında Hunların yerine sadece Hazarların ismi zikredilir. Bu onların Hunlar ve

20 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 45-46; Yegişe, *age.*, s. 169-170.

21 Latışev V.V., *age.*, s. 841-843.

22 Cafarov Y.R., *age.*, s. 47.

23 M.F.Brosset, *age.*, s. 126.

Hazarları aynı “cins”ten hesap etmelerinden kaynaklanmış olabilir. Bu kaynaklar genelde Hazar/Hun ve Sasani ilişkilerini I Firuz (459-484) döneminden itibaren incelemeye başlarlar. Taberi net olarak isim söylemese de bu dönem Firuzun (459-484) kuzey güvenliğini korumak için bazı adımlar attığını belirtmektedir: “Hakikaten Firuz Reyde şehir inşasını emretti ve onu Ram Firuz isimlendirdiler, Curcan ve Bab Sul (Çola kapısı) arasında şehir inşasına emir verdi, onu Ruşen Firuz adlandırdılar”²⁴

Arap kaynaklarında artık bu kavim farklı isimlerle değil, direkt Hazar şeklinde işlenir ve sınırları da net olarak gösterilir. Büyük ihtimalle yukarıda isimleri zikredilen Haylandur ve Saragur akınlarından sonra Albanyanın büyük kısmı Hazarların elinde kalmıştı ki, Belazuri o dönem politik durumu böyle zikretmekteydi: “وكانت جرزان واران في ايدى الخزر” “Curzan (İberya) ve Arran (Albanya) Hazarların elindeydi”. Belazuri Hazarların sınırları aşarak komşu ülkelere baskınlar yaptığı, Sasani ülkesinde Dinaver şehrine kadar geldiğini söyler.²⁵ Bu yüzden Firuzun oğlu Gubadın (531-488) döneminde Hazarlara karşı bir askeri sefer düzenlenir. Bu sefer sonucunda ilk önce Şirvan eyaleti ile Aras nehri arasındaki bölge alınır. Beylegan, Albanya piskoposluğunun merkezi Berde şehri yeniden inşa edilir. Belazuride artık bu dönem Albanyanın eski başkenti olan Gebele (antik yunan kaynaklarında Kabalaka) şehri Hazar şehri gibi anılır (مدينة القبله هي الخزر - Gebele şehri, o Hazardır). Daha sonra Şirvan eyaleti ile Deryal geçiti arasında tuğladan set (سد اللين) inşa edilir. Aynı set boyunca 360 şehir (belki de istihkam mevki) inşa edilir ki, bunlar da Derbend kalesi ve setti inşa edildikten sonra harap olurlar²⁶.

Yakubi Belazurinin söylediklerini neredeyse tekrar eder: “Hazarlar Erminiyyenin hepsini (tüm idari yönetim olarak) hükümleri altında tutmaktaydılar. Hakan isimli melikleri vardı. Arran, Curzan, Busfuracan ve Sisecanda onların Yezid Balas isimli halifesi - canişini vardı. Buralar dördüncü Ermeniyye adlanmaktaydı. Fars meliki Gubad orayı onlardan almıştı”²⁷.

Gubadın döneminde başlayan türklere karşı savaşlar I.Hüsrev Anuşiravan (531-579) döneminde daha müteşekkil bir hal alır, onlara karşı daha sert önlemler görülür.

24 Et-Taberi, *Tarih er-Rusul ve-l Muluk, C II*, Tab’atu-s Seniye (İkinci baskı), Tahkik Muhammed Abu-l Fadl İbrahim, Daru’l-Ma’arifi bi Mısır, Kahire 1968, s. 83.

25 El-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kıtab Futuh el-Buldan*, Hakkakahu va şerh, Abdullah Enis Tubba, Muessesetu-l Muaf, Beyrut 1987, s. 273.

26 *Age.*, s. 273.

27 El-Yakubi, *Tarih*, 1. Bölüm, Şirketu-l İlmiyye Li-l Matbua, Beyrut 2010, s. 223.

O, Şabran, Masgat ve Bab el-Ebvab (Derbend) şehirlerini inşa ettirir. Bu şehirlerde siyasiciler isimli bir halk (kavim) yerleştirir²⁸. S. T.Yeremyan siyasicilerin Sünikliler, Sisakanlılar olduğu kanaetindedir²⁹. Lakin, İ.Markvarta esasen V.F.Minorski bu adın Fars dilindeki “spasig” - “korucu”, “istihkamçı” kelimesinden türemiş olduğunu, her hangi bir etnik ve yerel kimlik değil, askeri bir özellik taşıdığını düşünüyor³⁰. Hüsrev Şekken, Gamiberan, Dudaniye, Durdzukiye, Sogdebil, Curzanın Bizanla sınırında Bab Firuz Gubad, Bab Lazika, Bab Barika kapılarını, aynı zamanda Bab el-Lan, Bab Samshe, Cerdeman kalesi, Şemşulday kalesini inşa eder³¹.

Tüm bunlar Hüsrev'in zamanla Hazarları kuzeye doğru geri ata bildiğinin, ama bu toprakları elinde kalmasını temin ede bilmek için büyük setler ve istihkamlar yapmasının zorunlu kılmasının isbatıdır. Taberi setlerin inşasına kadar olayların böyle geliştiğini anlatır: “Abhiz (Ziya Bünyadov ve D.M.Dunlop Hazarlar olduğu kanısındadır³²), bencer, belencer, allanlar savaşmak için gelir ve ahaliye akın amacıyla Erminiyyeye yaklaşır. O zaman oraya geçmek asan ve mümkün idi... Onlar (Hüsrev'in) ülkesine girdikte onları orduyla karşıladı... Hüsrev onlardan on bin kişiyi esir aldı... Onları Azerbaycan ve etrafında iskan etti”³³. Setlerin olmadığı için akınların kolaylıkla yapılması, orduların ülkenin içlerine kadar ırelilemesi böyle savunma duvarlarının yapılmasını zorunlu kılmıştı. Tabii, Hüsrev bu savunma duvarlarının Türkleri durdurmayacağını bildiği için onlarla görüşmek kararına gelir. Balazuri görüşün Hazarların torpakları olan Berşeliyyede olduğunu, Hüsrev'in burada türklere bir oyun oynadığını ve sonuçta Derbendde Türklerle kendi aralarına büyük bir set inşasına başlandığını yazar. Balazuri bu setin inşasından İslama kadar bu toprakların Farslarda olduğunu, daha sonra Farsların olanın Hazarlar ve Rumların (Bizans) olduğunu yazar³⁴.

Moisey Kalankatuklu da bu olayı tasdikler. Albanya Hazarların hükümranlığı altına düştüğünü kaydeden Moisey Alban katolikosu Abasın döneminde (552-596)

28 El-Belazuri, *age.*, s. 273-274.

29 Yeremyan S. T. *Syunia i oborona sasnidami Kavkazskih prohodov* / İvestiya No. 7 (12). Akademiya Nauk SSSR-Armyanskij filial, Yerevan 1941, s. 37-38.

30 Minorski V.F. *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*. Moskova: İzd. Vost. Lit. 1963 - s. 31.

31 El-Belazuri, *age.*, s. 274.

32 Bünyadov Z. *Azerbaycan VII–IX asırlarda*. Azərneşr, Bakı 1989, s. 42; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 40.

33 Et-Taberi, *age.*, C II, s. 100.

34 El-Belazuri, *age.*, s. 275 - 277.

hristiyanlara edilen zulümden dolayı katolikosluk merkezini Çoladan Albanya başkenti Berde şehrine taşınmak zorunda kaldıklarını, bu zaman (552) Abasın Alban katolikosluğuna seçildiğini söyler³⁵. Derbend - Çola ile ilgili Moisey der ki, bu azametli setti İran şahları inşa etmişti ve bunun için büyük miktarda paralar harcanmış, ülke ahalisini yormuşlular ...Onlar Kafkasya dağları ile Doğu (Hazar) denizi arasındaki geçitleri kapadılar.³⁶

Hüsrev'in set inşası ülkeyi Hazarlardan tamamen temizlediği anlamına gelmiyordu. Azerbaycan ve Arranda henüz büyük ölçüde Hazar yaşamaktaydı. Taberi Hüsrev'in ülkesini eyaletlere böldüğünde 4 eyaletin içinde Azerbaycanı ve Hazarları özellikle zikreder: “و اصبهذ انريجان و ما ولاها، و هي بلاد الخزر” - “Azerbaycan ve etrafının isbahezi ve o Hazar ülkesidir”³⁷. Dikkat edilse burada Arran - şimdiki Kuzey Azerbaycan değil, aynı zamanda güneyiyle ve kuzeyiyle tüm Azerbaycana Hazar ülkesi denilmektedir.

Bu zaman tarih sahnesine arap kaynaklarında Sincibu adlandırılan Batı Göktürk hakanı İstemi hakan çıkar. Sincibu Taberide türklerin en şücaatli hükümdarı gibi tasvir edilir. O, Hazar, Bencer, Belencerleri kendine tabi eder. Sul ve ya Çola ülkesinin etrafına kadar gelir. Hüsrev'in önceleri Hazarlar verdikleri vergiyi ona vermesini talep eder. Sincibu yeni inşa edilmiş setti geçemeyeceğini anlar ve geri döner³⁸.

Kaynakları incelediğimiz üzere Alban hükümdarı 2.Vaşenin tahttan feragatinden sonra (462) Hüsreve kadar Albaniya-Arran torpakları Hazarların idaresi altında gözükmektedir ve Hazarların güney sınırları Kur nehrine kadar uzanmaktadır. 552 yılında Alban katolikosluğunun merkezi Berdeye taşındığında ülke henüz Hazarların elindeydi. Demek ki, Hazarların Arram ilk tam kontrol dönemi neredeyse 100 yıl yakın sürmüştür.

589 yılında Bizans İrana karşı yeni bir koalisyon kurar. Güneyden araplar, doğudan Göktürkler, Azerbaycandan Hazarlar Sasanilere savaş açar. Büyük ihtimalle gürcüler de bu savaşta Bizans tarafında savaşır³⁹. Bahram Çubin isimli komutan Göktürkleri Herat yakınlığında mağlup ettikten sonra Hazarlar da geri çekilir. Hazarların bu savaş sırasında Göktürlere tabi mi, özgür mü oldukları

35 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 83.

36 *Age.*, s. 100-101.

37 Et-Taberi, *age.*, C II, s. 99-100.

38 *Age.*, s. 100-101.

39 M.F.Brosset, *age.*, s. 186-187.

tam bilinmez. Ama Göktürkler hazarların doğu komşuları kendilerine karşı çıkan ugrları mağlup ettikten sonra onlar on bin kişi kalmış, sonrasında batıya göç etmek ve Pannoniyada avarlarla beraber yaşamak zorunda kalmışlardır⁴⁰.

603-628te Sasaniler ve Bizans arasında yeni bir savaş başlar. Bu zaman Göktürkler yeniden Bizansın müttefiki olarak savaşır. Bu savaş sırasında ilk defa batılı kaynaklarda “Doğu Türkleri” ismi kaydedilir. M. Artamanov bu isim altında Hazarların zikredildiğini ireli sürer⁴¹. Büyük ihtimalle bu dönem Hazarlar Göktürk devletine bağlanmışlar ve onların emriyle akınlara ve ittifaklara katılıyorlardı. İttifak kuran Göktürk devleti olsa da onların yerel politikalarını gerçekleştirenler Hazarlar olmuştur. Bu nedenle özellikle Gürcü, Ermeni ve Alban kaynakları yeniden Hazar adını kullanmakta ısrar ederler. Bizans - Göktürk/Hazar ittifakının kurulmasını “Albanya tarihi” de tasdikler. Aynı zamanda 2.Hüsrev Pervizin (591-628) onlara Bizansın teklif ettiğinin iki defa fazlasını teklif ettiğini yazar. Hazarlar Derbendi alır ve Berdeye doğru ilerler. Buradan Tiflise geçen ordu burada Bizans hükümdarı İrakli ile birleşir⁴². Bu malumatlar aynı zamanda gürcü kaynakların da verilir. Tiflisi Hazarların komutanı Cebu hakan - Gürcü kaynaklarında Cibgu alır⁴³. 625/626 yılında Hazarlar yeniden Albanya ve Azerbaycan büyük akın düzenler. Bu kez başlarında Şad vardır. Şad Hazar hükümdarının kardeşinin oğluydu ve karargahı Aras nehri kıyısındaydı⁴⁴.

629 yılında Hüsrev Perviz katledilir. Hazarlar Şad komutasında yeniden Tiflise girerler. Buradan Arrana doğru ilerlerler. Albanyanın o zamanki katolikosu Viro Şadla buluşur, ülkenin önceleri nasıl Sasanilere tabiyse, bundan sonra Hazarlara tabi olduğunu ilan eder⁴⁵. Bu Albanyanın - Kuzey Azerbaycanın resmi muakveylele Hazarlara tabi olduğunu gösteren ilk haldir. Bu zamana kadar Hazarlar tüm bu arazileri geçici olarak, akınlara için, kısmen nüfuz daireleri içinde tutuyordusa, 629 tarihi resmi sınırlarının içine saldırdı dönemdir. Albanya tarihi bu dönemde Hazar devletinin özel olarak Albanyada madencileri aradığını, Kür ve Aras nehrindeki balıkçılara vergi tayin ettiğini yazar⁴⁶.

40 Artamanov M.İ., *age.*, s. 140.

41 *Age.*, s. 145.

42 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 99.

43 M.F.Brosset, *age.*, s. 193.

44 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 104-105.

45 *Age.*, s. 118.

46 *Age.*, s. 123.

Hilafet ve Hazar Devleti İlişkileri

Hilafet Sasaniler üzerine yürüşe başladığı zaman Albanya orduları Sasaniler tarafında dövüşmektedir. Zira büyük ihtimalle Hazar devletinde problemler baş kaldırmıştır. 630 yılı aynı zamanda Doğu Göktürk devletinin de çöküş yılıdır. “Albanya tarihi”nde Şadın Cebu hakanın çok kötü durumda olduğu, yardım taleb etmesi üzerine onun yanın gitmesi, etrafındaki askerleri ve ya komutanları imha etmesini istemesi yazılıdır⁴⁷. Büyük ihtimalle iç problemler Hazarların kurmuş olduğu yeni düzeni sarsar.

İşte bu yüzdendir ki, Arapların ilk seferleri sırasında Hazarlar onlara karşı koyma gücünde değildiler. Taberi hicri 22.yıl (642) olayları sırasında Suraka bin Amrın ordusunu Arran’ın - Kuzey Azerbaycan’ın dört istikametine - Bukeyr bin Abdullah’ı Muğan’a, Huzeyfe bin Esid’i Şeki üzerinden el-Lan’a, Salman bin Rabia’yı bilinmeyen bir yere (büyük ihtimalle sonraki bilgilerden Hazarlar üzerine), Habib ibni Mesleme’yi de Tiflis üzerine gönderdiğini yazmaktadır⁴⁸. Surakanın ölümü üzerine Derbend ordusuna Halife Ömer (634-644) tarafından Abdurrahman bin Rabia komutan tayin edilir. Abdurrahman Belencer şehrine, oradan Beyda şehrine yürüş eder. Uzun zaman zafer kazanan Abdurrahman Halife Osman zamanında (644-656) Hazarlara yenilir ve vefat eder⁴⁹. Kufi benzer olayı Abdurrahmanın kardeşi Selman bin Rabia için anlatır⁵⁰. Balazuri de Abdurrahmanın olayını anlatmazken Selman bin Rabia olayını anlatır⁵¹. Zannımızca ilk önce Hazarlar üzerine Abdurrahman ibn Rabia yürüş etmiş, daha sonra halife Osman tarafından ordulara komutanlık görevi Selmana devredilmiş, her iki kardeş Hazarlarla çarpışmada vefat etmişler. Gözüken o ki, 462-563 yılları ve 7.yüzyılın 20li yıllarından farklı olarak Hazarlar İslamın ilk fetih yıllarında Derbend şehrini ellerinde tutmaya pek fazla ilgi göstermiyor, sadece otlakları ele geçirmeye çalışıyorlardı. Derbend gibi savunması güçlü olan şehirlerde yalnız şehri kontrol edebilen Sasani birlikleri kala biliyordu.

662 yılında Hazarlar Belencer yanında Arapları yenerek Albanyaya akın eder⁵².

47 *Age.*, s. 126.

48 Et-Taberi, *age.*, C IV, s. 157.

49 *Age.*, s. 158 - 159.

50 El-Kufi, Ebu Muhammed Ahmed bin A’sam. *Kıtab el-Futuh* (Tahkik Ali Şiri) el-Cuz-ul-Evvel, el-Cuz-us Sani, Daru’l-Edva, Beyrut 1991, s. 345.

51 El-Belazuri, *age.*, s. 286-287.

52 Velihanlı N. *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993, s. 30.

Ama bu kez Hazarları Alban hükümdarı Cavaşır yener. Bir yıl sonra kaynaklarda Hunlar diye isimlendirilen türki kavimler Kur nehrini geçer, Araza kadar gelir, tüm ülkeyi yağmalar. Cavaşır Kur nehri sahilinde onunla buluşur, Hunların hükümdarının kızını alır ve onunla mukavele imzalar⁵³. Genel manzaradan ve verilen malumattan ilk akınla ikinci akının aynı kavimler tarafından yapıldığı, Hunlarla Hazarların aynı kavim olduğu malum olur. Kaynak bize mukavele metnini açıklamaz. Ama mukavelelerin Kur nehrinde baş tutması, Hun/Hazar ordusunun nehrin bir sahilinde, Albanların diğer sahilinde durması sınırın artık Çoladan değil, Kur nehrinden geçtiğine delalet eder. 681 yılında Cavaşır suikaste uğradığı zaman Hunlar ve Hazarlar bunu bahane ederek Albanya'ya hücum ederler⁵⁴. 682 yılında Albanların katolikosu Hazarların yanına gider, Varaçan şehrinde komutan Alp İltuer (Elteber) ve maiyetindekiler hristiyanlığı kabul ederler⁵⁵.

Hilafet dahilinde 656 yılından başlayan iç çekişmeler sınırlardaki problemleri öncelikli olmaktan çıkarır. O kadar ki, Kuzey Azerbaycan aynı zamanda üç devlete - Bizansa, Hilafete ve Hazar devletine vergi verir, bölgede kesin hiç bir devletin egemenliği söz konusu olmaz⁵⁶. Arapların nüfuzu Halife Abdulmelikten (685-705) itibaren bölgede hissedilmeye başlar. Balazuride Abdulmelikin valisi Muhammed bin Mervanın Berde şehrini yeniden inşa, restorasyon ettiğine dair malumatlar var⁵⁷. Bu zamandan itibaren artık Araplar Kur nehrinin sağ sahiline yerleşirler.

1. Validin (705-715) döneminde, 707/708 yılında halifenin kardeşi, Azerbaycan valisi Muhammed bin Mervanın kardeşi oğlu Mesleme bin Abdulmelik Derbende gönderilir ve şehir tutulur. Lakin, Mesleme geri döndükten sonra Hazarlar yeniden şehre yerleşir⁵⁸.

“Albanya tarihi”nde Hazarların 709/710 yılında Albanya'ya girmesi ve burayı zabt etmesii⁵⁹ isbat eder ki, Kur çayının sol sahili, umumen Kura kadar olan topraklar 8.yüzyılın başlarında Hazarların tam kontrolündeydi. Onlar bu topraklara esasında kendi sınırıçi toprakları gibi kontrol altında tutuyor, aynı zamanda Kurun

53 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 140-141.

54 *Age.*, s. 161.

55 *Age.*, s. 171.

56 *Age.*, s. 198.

57 El-Belazuri, *age.*, s. 288.

58 El-Kufi, *age.*, C V, VI, s. 353-354.

59 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 190.

sağ sahilini kontrol altına almakla Arasa kadar bufer bölge oluşturmak istiyorlardı. Bu olaydan sonra Araplar ve Hazarların arasında çok uzun sürecek bir savaş başlar.

Savaşın başlarında Albanlar Arapların yanında yer alır. Meslemenin 714/715 Derbend seferi hakkında Moisey Kalankatuklu yazar: “Onun (Mesleme bin Abdulmelikin) sırtını, arkasını kendi ordusuyla cesur ve aktif knyaz, mahir o kullanıcısı, Albanyanın knyazı Arranşah Vaçagan korumaktaydı. Hazarlar onu takip ettiler, ama yenildiler. Mesleme buradan canını kurtardı ve İberiyaya geçti⁶⁰”.

Taberi, Halife Ömer bin Abdulazizin (1 (720-717.yılında Hazarların Arazi geçip Güney Azerbaycana girdiğini yazar. Ömer bin Abdulaziz onlara karşı Hatim bin Numan el-Bahilini gönderir⁶¹. 2.Yezid bin Abdulmalikin (724-720) döneminde 722 yılındaysa Hazarların diğer Türki kavimlerle beraber hücum etmesi sonucunda Araplar Şama kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalırlar⁶². Yakubi bununla ilgili yazar: “Hicri 103 yılında (m.721) ... türkler el-Lanı tuttular. Abdurrahman bin Süleyman el-Kelbi ve Osman bin Hayyan el-Marri savaştılar ve [Deryal?] kaleyi fethettiler; h. -104te (m.722) Abdurrahman bin Süleyman el-Kelbi sağ koldan, Osman bin Hayyan el-Marri sol koldan. H. 105 yılında (m.723) Said bin Abdulmalik bin Mervan türklerle savaşın olduğu bölgeye geldi, Gatn kalesine (قصر قطن) ulaştı. Cerrah bin Abdullah el-Hakemi Bab el-Landa döyüşdü ve hatta el-Babdan [Derbend] gitmiş oldu.”⁶³ 2.Yezid bu olaylardan dolayı Muzhic kabilesinden Cerrah bin Abdullah el-Hakemini Güney Kafkasyaya vali tayin eder⁶⁴. Kaynakların bize verdiği bu bilgilerden belli oluyor ki, el-Lan ve etrafı Hazarlar ve Araplar arasında savaş meydanı idi. Araplar buralara kadar gelseler de buralarda tutunamıyorlardı.

Cerrah Samur çayı ve Derbend yakınlığında Hasin ve ya Hamzin isimli kaleyi alır ve muhtemelen ahalisi Hazar olan bu Hasinliler-Hamzinliler Cerrah tarafından Şeki-Filanşahlıkta yerleşen Hayzanda iskan edilir.⁶⁵ Daha sonra Cerrah Barufa

60 *Age*, s. 191.

61 Et-Taberi, *age*, C VI, s. 553-554; Bünyadov Z.M., *age*, s. 106.

62 İbn el-Esir, *Əl-Kamil*, C IV, Beyrut 1987, s. 360-361.

63 El-Yakubi, *age*, C II, s. 243.

64 İbn el-Esir, Ebu-l Hasan Ali b. Abu-l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkirim b. Abdolvahid eş-Şeybani, *El-Kamil fi-t Tarih*, C 4 (tahkik Abulfida Abdullah El-Gadi), Daru'l kutub El-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 361; El-Kufi, *age*, C VII, VIII, s. 234.

65 İbn el-Esir, *age*, C IV, s. 361; El-Belazuri, *age*, s. 289-290; El-Kufi, C VII, VIII, *age*, s. 236.

(İbn el-Esirde Yarğua, Balazuride Gumik - Tarku şehri) şehrine yürüş etti ve buranın da ahalisini Gebeleğe yerleştirir.⁶⁶

Cerrah Belencer ve Vebender (Ulubender) şehirlerini aldıktan sonra Hazarlarla karşılaşmamak için geri döner ve kış geçirmek için Şekide kalır⁶⁷. Amma Cerrah burada da kalamaz ve Berdeye döner⁶⁸. Tabii ki, bunun sebepleri Hazarların onun üzerine gerçekleştirdiği yürüşlerdi. 725 yılına kadar Hazarların büyük ordusu Cerrahın ele geçirdiği tüm toprakları geri almış, sonuçta Cerrah valilikten uzaklaştırılmıştı.

İbn el-Esir Hişam bin Abdulmalikin (724-743) yeni Azerbaycan valisi vazifesine Mesleme bin Abdulmaliki tayin ettiğini yazar⁶⁹. Yakubide de bu bilgi tasdiklenir: “H.107 yılında (M.725) Hişam Mesleme bin Abdulmeliki Azerbaycan ve Erminiyyeye vali tayin etti. O Said bin Amr el-Haraşiyi önden yolladı. O on bin müslüman esirini yanında tutan Hazar askerleriyle karşılaştı. Onlarla savaştı, mağlup etti, çoğunu öldürdü, esirleri onlardan azad etti. Ondan sonra yeniden bunu etti (tekrarladı). Hakanın oğlunu öldürdü, bir kaç şehri aldı”⁷⁰. Lakin, Saidin Meslemeden izinsiz Hakanın oğlunun kafasını Hişama göndermesi Saidin komutanlıktan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanır⁷¹.

Mesleme 727 yılında yeni bir savaşa başlarken savaş Güney Azerbaycandan başlar. Demek ki, Hazar ordusu arapları yeniden Araz nehrinin güneyine kadar kovalamışlardı. Bu kez Mesleme Deryal geçitini kullanma kararını alır ve geri dönerken de “Zulkarneyn” (büyük ihtimalle Rustavi - Gardabani - Gazah yolu - R.M.) yolunu kullanır⁷². Bu kez Mesleme Deryala bir müsleman birliği bırakır⁷³. Ama, 729 yılında Hazarlar yeniden Güney Azerbaycana kadar hücum eder, Araplar onları Araz nehrinin kuzeyine kadar kovalar⁷⁴. Yakubinin bu bilgisi bölgenin kuzeyden Araz nehrine kadar olan kısmının Hazarların elinde olduğu gerçeğini bize bildirir.

66 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 361; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 236; El-Balazuri, *age.*, s. 289-290.

67 İbn el-Esir, *age.*, IV cilt, s. 361; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 238; El-Balazuri, *age.*, s. 290.

68 El-Balazuri, *age.*, s. 290; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 240.

69 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 378.

70 El-Yakubi, *Tarih*, C II, Şirketu-l İlmiyye Li-l Matbua, Beyrut 2010, s. 245.

71 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 246.

72 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 389.

73 Dunlop D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 83.

74 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 260.

Merkez yeniden Cerrahı vali tayin eder. Bu kez 730 yılında Cerrah Tiflis üzerinden Beyda şehrine hücum eder.⁷⁵ Hazarlar Barsbeyin başçılığında çok büyük bir ordu toplayarak hücumla geçerler, Cerrah Erdebile kadar geri çekilir ve burada araplar mağlup olur, Cerrah öldürülür.⁷⁶ Hazarlar Mosul ve Diyarbekre kadar ilerlerler. Said bin Amr el-Haraşi Hazarları yalnız Kur nehrine kadar geri oturdur (Kufide Şirvan, İbn el-Esirde Beylegan nehirne kadar)⁷⁷.

730 yılında Cerrahın ölümünden sonra 2.Mervan ordu komutanlığına getirilir. Önceki sınırlar Mervanın Hazarlarla savaşlarından sonra kesin olarak değişir. 2.Mervan 732-de Gazahtaki karargahından Deryal geçitine geçer ve savaş sonucu Hazar hakanına İslamı kabul ettirir. Aynı zamanda esir aldığı 20 min Hazarı da Kahet bölgesine yerleştirir ⁷⁸. Kültigin kitabesi de olayı farklı biçimde anlatır. “Bars bey oldu. Burada hakan rütbesini ona biz (Göktürk hakanları-R.M.) verdik, küçük kızkardeşimizi hanımlığa verdik. (Ama) o yanlış yolla gitti, (o) Hakan öldürüldü, halkı köle, cariye oldu”⁷⁹. Bu bilgileri topladığımız Arran-Albanya topraklarının ve Hazar hakanlığının aslında bu şekilde Göktürk hakanlığına bağlı olduğu anlaşılıyor.

730/732 Hazarların egemenliğinin Kuzey Azerbaycanda kırılma noktası olsa da onların etkisi kalmakta devam ediyordu. Bu aşağıdaki örnekten de anlaşılır. Abbasi halife el-Mansurun (754-775) Arrana vali olarak Yezid bin Useyd es-Sulamiyi atar. Halifenin isteğine binaen Yezid bin Useyd Taatur (Bahadır) adlı Hazar hakanının kızı Hatunla evlenmişti. Halife yazıyordu: “...Hazarlarla akrabalık olmazsa Arran ülkesinde him bir zaman sülh ve selamet olmayacaktır⁸⁰. Demek ki, Arran henüz gerçek anlamıyla Arap-İslam hakimiyetinde olmayıp burada rahat etmek için Hazarların rızasını almak gerekiyormuş. Hatun müslüman olmuştu ve de iki oğlu vardı, ama çok geçmeden oğulları ve kendisi öler⁸¹. 758-764-te Hazarlar Hatunun öcünü almak için bölgeye büyük bir akın düzenlerler. Yürüşün komutanı Ras

75 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 391.

76 El-Balazuri, *age.*, s. 290; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 242-243; İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 393-394; El-Yakubi, *age.*, C II, s. 260.

77 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 242-243; İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 395.

78 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 261 - 263; El-Balazuri, *age.*, s. 292; M.F.Brosset, *age.*, s. 208; Dunlop D.M., *age.*, s. 100.

79 Şükürlü A. C., *Qedim türk yazılı abidelerinin dili*, Maarif neşriyyatı, Bakı 1993, s. 235.

80 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 364.

81 *Age.*, C VII - VIII, s. 364-365.

Tarhandır ve ya Harzemli Astarhandır⁸². Ama yürüş sadece intikam amaçlı olub sınırları değiştirmez.

Hazarların son yürüşü 799 yılındadır ve bu da bir akındır. İbn el-Esir Hazarların yüz binden fazla hayvanın sürülüb aparılmasını yazmakla soygunun boyutlarını gösterir. Aynı zamanda İbn el-Esir ve Kufi yürüşün sebebi olarak Müneccim es-Sullaminin [Derbend hakimi Necm ibn Haşim⁸³] Said bin Salm tarafından katli ve Müneccimin oğlu Hayyunun Hazarlardan yardım istemesini gösterir⁸⁴. Hazarlar 70 gün gibi burada kalırlar. Sonra Harun er-Reşid Huzeyme bin Hazim ve Yezid bin Mezyedi Hazarlarla savaşmak için gönderir. Hazarlar kuzeye gönderilir⁸⁵. Bu Hazarların müslümanlara karşı sonuncu başarısıydı. Bundan sonra keskin hücumlar biter ve Hazarlarla sulh ve ittifakın kurulduğu belirtilmektedir⁸⁶.

Sonuç

Kaynaklarda Hazarların ismi 2.yüzyıl sonları - 3.yüzyılın başlarından zikredilir. Genelde bu kaynaklardaki bilgilere şüpheyle yanaşılsa da muhtemelen bu dönemde Hazarlar Hun birliğinin içinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu yüzden çalışmanın bazı bölümlerinde Hunlar ve Hazarların bir-birlerinden ayrılmasının zor olduğu belirtilmiş, Hun dönemi hakimiyeti bazı kaynaklarda Hazar hakimiyeti ismi altında geçtiği için bunun tenkidi verilmiş, aynı zamanda dönem Hun/Hazar dönemi adlandırılmıştır.

Hazarların Kuzey Azerbaycandaki varlığını ve güney sınırlarındaki değişimi kronolojisini üç kısma bölüp inceleye biliriz:

82 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 309; Et-Taberi, *age.*, C VIII, 1976, s. 7.

83 Bünyadov Z.M., *age.*, s. 112.

84 İbn el-Esir, *age.*, C V, s. 319; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 383.

85 İbn el-Esir, *el-Kamil fi-t Tarix*, C 5, Beyrut 1987, s. 319.

86 Bünyadov Z.M., *age.*, s. 112.

Kaynaklar

- Artamanov M.İ., *İstoriya hazar*, İzd. Qos. , Ermitaja, Leningrad 1962.
- Aşurbeyli S. , *Şirvanşahlar devleti*, Avreasiya press, Bakı 2006.
- Bünyadov Z., *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, Azərneşr, Bakı 1989.
- Cafarov Y.R., *Hunnı i Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993.
- Dunlop D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- El-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kıtab Futuh el-Buldan*, Hakkakahu va şerh, Abdullah Enis Tubba, Muessesetu-l Muaf, Beyrut 1987.
- El-Kufi, Ebu Muhammed Ahmed b. A'sam. *Kıtab el-Futuh* (Tahkik Ali Şiri) el-Cuzul-Evvel, el-Cuz-us Sani, Daru'l-Edva, Beyrut 1991.
- Et-Taberi, *Tarih er-Rusul ve-l Muluk*, C I-II, Tab'atu-s Seniye (İkinci baskı), Tahkik Muhammed Abu-l Fadl İbrahim, Daru'l-Ma'arifi bi Mısır, Kahire 1968.
- Fahrettin M. Kırzioğlu, *Yükari-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, KTÜ/Trabzon 2013.
- Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, çev. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- İbn el-Esir, Ebu-l Hasan Ali bin Abu-l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani. El-Kamil fi-t Tarih, C 4 (tahkik Abulfida Abdullah El-Gadi), Daru'l-kutub El-İlmiyye, Beyrut 1987; El-Kufi, *age*. C VII, VIII.
- İstoriya Armenii Favstosa Buzanda*. Per. s drevnearmyanskoqo i kommentarii M.A.Gevogyana, İzd. Akad Nauk Arm. SSR, Yerevan 1953.
- İstoriya Armenii Moiseya Xorenskogo*, Noviy per, N.O.Emina, İzd. Lazerevskogo İnstitutu Vostoçnıh yazıkov, Moskva 1893.
- İzvestiya drevnix pisateley greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaz*, Sobral, izdal s russkim perevodom V.V.Latışev, T.I., Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Pterburg 1890.
- Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul 2005.

Memmedova F., *Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Azərneşr, Bakı 1993.

Minorski V.F., *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, İzd. Vost. Lit., Moskova 1963.

Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarixi*, Mihitar Goş, *Alban Salnaməsi*, Avrasiya press, Bakı 2006

Mroveli Leonti, *Ǧizn Kartliyskih tsarey*, Per. s drevneqruzinskoqa, predislovie i kommentarii G.V.Tsulaya, Moskova 1979.

Obraşenie Gruzii, Per. s drevneqruzinskoqa E.Takayşvili. Tb. İzd. Metsniereba 1989.

Şükürlü A. C., *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*, Maarif neşriyyatı, Bakı 1993.

Velihanlı N., *Arab Hilafəti və Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993.

Yegişe, *O Vardane i voyne Armyanskoy*, Per. ak. İ.A.Orbeli, Akademiya Nauk Arm. SSR İnstitut Literaturı im. M.Abegyanı, Yerevan 1971.

Yeremyan S. T., *Syuniya i oborona sasnidami Kavkazskih prohodov* / İsvestiya No. 7 (12), Akademiya Nauk SSSR-Armyanskiy filial, Yerevan 1941.

Oğuznamelerde Oğuz Teşkilatlanması ile İlgili Bilgiler

Rıfat İlhan Çelik*

Giriş

İkili teşkilat hakkındaki ilk bilgiler Türklerin efsanevi hükümdarı Oğuz Kağan'a¹ ve onun büyük oğlu Gün Han'a dayandırılmaktadır. Bu teşkilat dâhilinde Oğuz boyları “Boz-ok” ve “Üç-ok” olmak üzere iki bölüme ayrılıyordu. Mete'nin kurduğu devlet teşkilatında sağ kol ve sol kol diye ikili teşkilat vardı. Oğuz Kağan'dan kaynaklı ikili teşkilat ile Mete Han'ın idari ve askerî teşkilatı Türk toplumlarında ve devletlerinde görülmüştür. Köken itibarı ile de Oğuz boyları,² efsanevi Türk hükümdarı Oğuz Han'ın 24 torunu ile ilişkilendirilmektedir.³

Türk ülkelerindeki ikili teşkilat ülkenin coğrafi konumuna ve siyasi gücüne göre farklı uygulama alanları bulmuş ve farklı şekillerde adlandırılmıştır. Örneğin, doğu-batı yönünü ifade eden teşkilatlanma Asya Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Tabgaçlar ve Kök-Türkler'de, Kuzey-Güney yönünü ifade eden teşkilatlanma⁴ Asya Hunları'nda, Tabgaçlar'da ve Kök-Türkler'de, büyük-küçük şeklinde teşkilatlanma Oğuzlar, Bulgarlar ve Wu-sunlar'da, iç-dış şeklindeki teşkilatlanma Oğuzlar, Bulgarlar ve Karluklar'da, Boz-ok ve Üç-ok şeklindeki boy isimlerinden kaynaklanan teşkilatlanma da Oğuzlar'da görülmüştür.⁵

* Dr. Öğr. Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir/ TÜRKİYE, r_ilhan79@hotmail.com ORCID:0000-0002-5109-3732

1 Oğuz Kağan'ın tarihsel kimliğine dair bir değerlendirme için bkz. Ayhan, Pala, “Oğuz Kağan Kimdir?” V. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, Ankara 2015, s. 133-135.

2 Oğuzlar ve Türkmen isimlendirmeleri ve bunların kapsamlarına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Buna rağmen Türkmen adının Oğuz adı kadar eski bir ad olduğuna dair bir görüş için bkz. Ayhan, Pala, “Oğuzların Türkmenliği Meselesi,” XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014), C II, I. Kısım (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi), Ankara 2018, s. 275-281.

3 Bahaeddin, Ögel; Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 2001, s. 662; Zeki Velidi, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Ankara 1981, s. 49, 50, 51; S. G. Agacanov, Oğuzlar, İstanbul 2004, s. 155.

4 Ögel age., C II, s. 49.

5 İbrahim, Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1999, s. 271; İbrahim, Kafesoğlu, “Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilât”, Türk Dünyası El Kitabı, C I, Ankara 1976, s. 201, 202.

XI. yüzyıldan itibaren Sır-Derya Oğuzları 24 boydan oluşuyordu.⁶ Bu boyların listesini ilk defa tarihsel bir kayıt olarak Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*⁷ adlı eserinde bildirmektedir. Bu listede Kâşgarlı Mahmud, Oğuz Boyları'nın sadece 22'sinin ismine yer vermektedir. Bununla birlikte Selçuklu fetihlerinden bahseden Ermeni tarihçisi Urfalı Vahram, Kilikya Kralları Tarihi adlı eserinde Oğuzların 24 boydan oluştuğunu söylemektedir. Daha sonra yapılan çalışmalar sonucunda Kâşgarlı'nın bu ismini belirtmediği iki Oğuz boyundan birisinin Boz-ok kolundan Ay-han'ın oğullarından Yaparlı, diğerinin ise yine Boz-ok kolundan Yıldız-han'ın oğullarından Kızık ve Kargın boyu olabileceği tahmin edilmektedir.⁸ Reşideddîn, *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinde Oğuz boylarının ilk kez tam bir listesini vermiştir.⁹ Bu eserden de Memlûklü tarihçilerinden Aynî'nin doğrudan doğruya ilk kez faydalandığını merhum Faruk Sümer, Oğuzlar adlı eserinde değinmiştir. Daha sonra Hamdullah Müstevfî, Yazıcıoğlu Ali, Neşrî, Ebu'l-Gazi gibi yazarlar da bu listeden doğrudan doğruya veya dolaylı olarak faydalanarak 24 Oğuz boyuna ait bilgiler vermişlerdir.¹⁰ Oğuz boyları ve ikili teşkilatları hakkında şimdiye kadar, Bahaeddin Ögel¹¹, Faruk Sümer¹², Üçler Bulduk¹³, Erdal Aksoy¹⁴, Gordlevski¹⁵, Kafesoğlu,¹⁶ Kırzioğlu,¹⁷ Tolstov,¹⁸ Togan¹⁹ ve Türkmen²⁰ gibi araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

6 Faruk, Sümer, Oğuzlar, Ankara 1972, s. 203; Gordlevski, V., Anadolu Selçuklu Devleti, çev. A. Yaran, Ankara 1998, s. 78.

7 Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* Tercümesi, çev. Besim Atalay, C I, Ankara 1940, s. 55.

8 Sümer, age., s. 223, 224.

9 Sümer, age., s. 223; Gordlevski, age., s. 78.

10 Sümer, age., s. 223.

11 Ögel, age., C II, s. 46-49.

12 Sümer, age., s. 221-232.

13 Üçler, Bulduk, Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok ve İç-Oğuz Dış-Oğuz Meselesi, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C I, S. 3, s. 109-116.

14 Erdal, Aksoy, "Oğuz Türklerinin İdarî Yapı ve Boy Teşkilatlarına Bir Bakış," Türkler, C II, Ankara 2002, s. 316-320.

15 Gordlevski, age., s. 111-120, 287-304.

16 Kafesoğlu, agm., s. 201-204.

17 Fahrettin Kırzioğlu, "Eski Türklerde ve Oğuz Türkmenlerinde İkili-Dörtlü-Altlı-On ikili-Yirmili dörtlü Düzen", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 26 (Nisan), s. 37-43

18 Sergey P. , Tolstov, Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar, İstanbul 2017, s. 69-85.

19 Zeki Velidi, Togan; Oğuz Destanı (Reşideddîn Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul 1982, s. 115-127.

20 Fikret, Türkmen, Oğuzlar'ın İdarî Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI / 1, (Yaz 2011), s. 11-14.

Dede Korkut Destanlarında Oğuzlarda siyasi üstünlüğün Üçok kolunda olduğu görülmekteyse de Reşideddîn'in vermiş olduğu bilgilere göre Oğuz ülkesinin hâkim kolunu Boz-oklar teşkil etmektedir. Burada Boz-okların hâkim kol olmasının nedenin uzun zaman siyasi üstünlüğün bu kolun elinde olması ve Oğuz Yabgularının daha çok bu kolun boylarına mensup olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Oğuz Yabguları Kayı, Yazır, Avşar, Beğdili ve Eymür boylarından çıkmıştır. Bunlardan yalnız Eymür boyu Üç-oklar'dan idi. Daha sonraki yıllarda Türklerin Anadolu'ya gelmelerinde büyük rol oynayan Selçuklu hânedânının da Üç-oklulardan Kınık boyuna mensup olduğu bilinmektedir. Yine Salgurlular'ın Salur, Berçemoğullarının Yıva, Akkoyunluların Bayındır, Ramazanoğullarının Yüreğir, Kadı Burhâneddîn Devleti'nin Salur boyları olmak üzere Üçok kolundan geldikleri bildirilmektedir. Boz-ok kolundan ise Döğer boyuna mensup Artukoğulları, Avşar boyuna mensup Şumlaoğulları, Avşar boyuna mensup Nadişah (Safeviler), Kayı boyun mensup Osmanlı hanedanları çıkmıştır.²¹

Oğuz boylarında bu şekilde görülen ikili teşkilat gerek bu boyların kurmuş oldukları devlet teşkilatında gerekse bu devletlerin ordularında kendisini hissettirmiştir. Bunun doğal sonucu olarak Türk devlet teşkilatı ve ordusu ikiye bölünmekte ve buna da kol denilmiştir. Bu kollar da kendi arasında sağ kol ve sol kol olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²²

Oğuz boylarının kurmuş oldukları en büyük ve en güçlü devletlerden biri olan Büyük Selçuklu Devleti ve onun Anadolu'daki devamı olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde de ikili teşkilat yapısı görülmektedir. Biz bu bildirimizde başta Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevârih-i Âl-i Selçûk* adlı eseri olmak üzere, Reşideddîn'in *Câmi'ü't-Tevârih*, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*, İbn Bibi'nin *El-Evâmîrül-Alâiye fi'l-Umuri'l-Alaiye* gibi kaynak eserlere dayalı olarak Oğuz teşkilatlanması ile ilgili bilgiler vermeye çalışacağız. Bu çerçevede öncelikle Oğuzların han ve beylerbeyi olma meselesine temas edeceğiz.

Han ve Beylerbeyi Olma Sırası ve Oğuz Boyları

Reşideddîn'in *Oğuznamesi*'ne göre Oğuz Han'dan sonra yerine büyük oğlu Gün Han geçmişti. Oğuz Han daha sağlığında Yenikent adında bir şehir kurdurmuş ve bu şehri gayet akıllı ve tedbirli biri olan vezir İrkal Hoca'ya vermişti. İrkal Hoca Gün Han ile olan eski hukukuna dayanarak şöyle tavsiyede bulunmuştu: “*Siz altı oğulun Tanrı'nın izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evladınız var. Olabilir ki*

21 Sümer, *age.*, s. 225, 226.

22 Gordlevski, *age.*, s. 90; Salim, Koca, Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997, s. 190; Sümer, *age.*, s. 205.

*onlar sonradan birbirleri ile çekişirler. Bunun çaresi her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaştırın, her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin birbirleri ile çekişmesi olmasın. Onların evladından da her biri kendi yerlerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğumuzun iyi nam kazanması için gereklidir.*²³ Bu sözler Gün Han tarafından uygun görüldü ve İrkıl Hoca'nın tavsiyelerini yerine getirmesini emretti. İrkıl Hoca daha Oğuz Han hayatta iken Bozok ve Üçok ismini alan bu oğullarından tam yirmi dört evladın her birine bir lakap verdi, yine her birine bunlardan kime ait olduğunu belirtmek üzere hayvanlara vurmak için damga tespit etti. Hangi oğlunun hangi hayvanın ongununun alacağını belirtti.²⁴ Bu efsanevi bilgilere göre; Oğuz Han'ın veziri İrkıl Hoca tarafından Oğuz töresinin temelleri başlangıçta siyasi kaygılarla oluşturulmuştur. Burada amaç siyasi çekişmeleri önlemek ve devletin devamlılığını sağlamaktır. Bunu yaparken de her bir boyun rütbesi, mesleği, adı ve lakabının belirlenmesi, her birinin bir nişan ve damgasının olması gerektiği söylenmiştir.

İrkıl Hoca tarafından tavsiye edilen Oğuz geleneği ve töresi ve bu törenin uygulanması ile ilgili bilgiler Yazıcıoğlu Ali'nin "Tevârih-i Âl-i Selçûk" adlı tercüme eserinde görülmüştür. Bu eserde Oğuz Han'a atfedilen manzum şiire göre Oğuz boyları ve bu boyların görevleri şu şekilde tertip olmuştur:

Han olma sırası, sağ kol beylerinden yani Bozoklardan Kayı ve Bayat boyuna veriliyordu.

Beylerbeyi olma sırası, sol kol beylerinden, yani Üçoklardan Bayındır boyuna veriliyordu.²⁵

Bu tertibin ve düzenin aynı şekilde töre ve yol ağırlama geleneklerinde de devam ettirilmesi istenmiştir. Bundan sonra ikili teşkilat dâhilinde Oğuz Han'ın oğullarına atfolunan Oğuz boylarının listesi aşağıdaki gibi verilmiştir.

1- Sağ Kol Beyleri: (Bozoklar)²⁶

Gün-Han'ın Oğulları: Kayı, Bayat, Halka,²⁷ Ulu Basabat (Karaevli).²⁸

23 Zeki Velidi, Togan; Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul 1982, s. 49.

24 Togan, *age.*, s. 49, 50, 51.

25 Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 204.

26 Sümer, *age.*, s. 231.

27 Bu boyun ismi Sümer, *age.*, s. 231'de Yazıcıoğlu Ali'ye atfolunan "Yazıcıoğlu'ndaki Oğuz Boylarının Listesi" adlı bölümde Alka Evli olarak verilmektedir.

28 Bu boyun ismi Sümer, *age.*, s. 231 de yukarıda adı geçen bölümde Kara Evli olarak yazılmıştır.

Ay-Han'ın Oğulları: Yazır, Düğer, Todurga, Yapurlu.

Yıldız-Han'ın Oğulları: Avşar, Kızık Beğdili, Kargın.

2- Sol Kol beyleri: (Üçoklar)²⁹

Gök-Han'ın Oğulları: Bayundur, Bicenek(Peçenek) Çavundur.

Dağ-Han'ın Oğulları: Salur, Eymür, Alayundu, Uregir Bıyık.

Deniz-Han'ın Oğulları: Eğdir, Büğdüz, Yıvak, Kınık.³⁰

Yazıcıoğlu Ali, eserinde Oğuz boylarının han ve beylerbeyi olma sırası hakkında bilgiler verdikten sonra Türkiye Selçuklu Devleti içerisindeki makam ve mevkilerine dair bazı ipuçları vermiştir. Bu ipuçlarından birisi de Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in Antalya'nın fethi için yapmış olduğu hazırlıklar esnasında görülmüştür. Bu amaçla Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev çevredeki beylere emir-nâmeler göndererek ordusunu topladığında Oğuz boylarının ikili teşkilat hâlinde sağ kol ve sol kol olmak üzere sultanın ordusunun içerisinde yer almışlardır. *Tevârih-i Âl-i Selçûk*'da bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Mecmû-i sağ kol ve sol kol çerileri; Kayı ve Bayat ve Bayundur ve Salur fî el-cümle yirmi dört boyun çerileri...”³¹ Verilen bu bilgilere göre iki teşkilat içerisinde adları ilk önce anılan Kayı, Bayat, Bayındır ve Salur boylarının rütbe ve makamca diğer boylar yanında hem üstünlüklerini hem de sıralanışlarını göstermesi önemlidir.

Gıyâseddin Keyhüsrev ile İznik İmparatoru Laskaris arasında kurulan ilişkilerden hareketle ile Oğuz boylarının makam ve mevkilerine dair bazı bilgilere ulaşmaktayız. İznik İmparatoru Laskaris, İbn Bibi'ye göre Laskaris ülkesinde, Yazıcıoğlu Ali'ye göre ise “Memâlik-i Mevrûse'de” Selçukluların İslâm ülkelerine giriş-çıkışlarına engel oluyordu. Ayrıca haraç göndermekte ve sultanın fermanına uymakta tembellik gösteriyordu. Bunun üzerine Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev devlet erkânını toplayarak meşveret etti. Buradan çıkan sonuç İznik İmparatoru Laskaris'in bir an önce tedip edilmesi gerekliliği idi. Bundan sonra görüş hakkı boy beylerine geldiğinde, sağ kol beylerbeyi Kayı'dan Aşut Bey ve sol kol beylerbeyi Bayındır'dan İbrahim Bey ve diğer devlet büyükleri sırasıyla görüşlerini bildirmişlerdir.³²

29 Sümer, *age.*, s. 231.

30 Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 204, 205.

31 Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 82.

32 Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 89; İbn Bibi, *El-Evâmîru'l-Alaiye fî'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. Mürsel Öztürk, C I, Ankara 1996, s. 123.

Bu verilen bilgilere göre sağ kol ve sol kol olmak üzere ikiye ayrılan ve Oğuz boylarından Selçuklu Devleti'ne de intikal eden ikili teşkilatın sağ kolunun başında bulunan Kayı boyundan Aşut Bey'in görüş bildirme sırasına bakılacak olursa sol kolun başında Bayındır boyundan İbrahim Bey'den makam ve mevki bakımından daha üstün olduğu anlaşılabacaktır.

İkili Teşkilat ve Oğuz Boylarının Ülke Yönetimine Etkisi

İkili teşkilatın Türkiye Selçuklularındaki tespit ettiğimiz yansımalarından biri Oğuz boy beylerinin Selçuklu tahtına kimin çıkacağı konusunda söz sahibi olmalarıdır. Bu olaylardan birine Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in Alaşehir seferi esnasında şehit edilmesinden sonra rastlanmıştır. Bundan sonra devlet erkânı tahta kimin geçeceği hususunu görüşmek için bir kurultay toplamışlardır. Bu kurultayda ikili teşkilattan sağ kol ve sol kol beyleri ki bunlar Kayı, Bayat, Bayındır ve Salur boylarının beyleri idiler. Ülkenin menfaati için şehzadelerden İzzeddin Keykâvus, Alâeddin Keykubad ve Celâlüddin Keyferidun arasından birisini seçmek durumunda idiler. Sonuçta Maraş Meliki Hasan bin İbrahim'in de destekleriyle saltanat makamına İzzeddin Keykâvus'u lââyık gördüler.³³

Bu kurultayın böyle bir karar almasında şu hususlar göz önünde bulundurulmuştur:

- 1- İzzeddin Keykâvus'un saltanat adayları arasında bir adım önde bulunmasında etkili olan etmenlerden birincisi Oğuz töresidir. Buna göre "Oğuz töresinde dahi âga (büyüklük, ululuk) ve erkin (güç, kuvvet) iniye (küçük kardeş) serverlik değmez."³⁴ Şeklindeki ibâreden de anlaşılacağı üzere saltanat seçiminde Oğuz töresi de dikkate alınmış ve bu törede büyük kardeşe öncelik verdiği için Sultan İzzeddin Keykâvus tahta daha lââyık görülmüştür.
- 2- İzzeddin Keykâvus'un önde gelen özelliklerinden birisi de onun diğer kardeşlerine oranla adâletli, cömert, akıllı, olgun bir karakter yapısına sahip olmasıdır. Bunlara ilâveten cesur ve yiğit kişiliğinin diğer kardeşlerine nazaran daha iyi tanınması onu saltanat tahtına götüren nedenlerden biri idi.³⁵
- 3- Bu kurultayda dikkati çeken bir diğer olay da kurultaya katılan sağ kol ve sol kol beylerinin (Kayı, Bayat, Bayındır ve Salur) İzzeddin Keykâvus'u desteklemeleri ve onun saltanat yarışını kazanarak tahta çıkması idi. Sonuç olarak, sağ kol ve

³³ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 97.

³⁴ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 97.

³⁵ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 97; Öztürk, *age.*, C I, s. 133.

sol kol olmak üzere teşkilatlanan Oğuz boyları ülke yönetime katılmışlar ve etkinliklerini Sultan İzzeddîn Keykâvus'un saltanat tahtına çıkmasında açık bir şekilde göstermişlerdir.

İkili Teşkilat ve Oğuz Töresine Göre Şölen

Türkiye Selçuklu hükümdarlarından Sultan Alaeddin Keykubad diğer Selçuklu sultanlarına nazaran Oğuz töresini iyi biliyor ve bunu da bizzat titizlikle uyguluyordu. Yazıcıoğlu Ali'ye göre Sultan Alaeddin Keykubat tahta çıkarken ikili teşkilat ve Oğuz töresince büyük bir şölen yemeği vermişti. Bu şölende “*mümessek ve mua'ttar ve yahnili ve söğülmeler ve biryânlar ve tavuk ve güvercin ve keklik ve bildırcın söğülmeleri sadra ve iki kola Oğuz resmince baştanbaşa dönenip müzeyyen ve mürettib oldu. Vê kâsât-ı kımız ve kımırân ve mümessek ve mu'attar şerbetler Oğuz'un resm-i erkânı üzere içildi.*”³⁶ Şeklinde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere; ilk önce mis kokulu yahniler ve kebaplar (söğülmeler) ve tavada kızartılan et kebapları (biryân), tavuk, güvercin, keklik ve bildırcın kebapları ikili Oğuz teşkilatına göre düzenlenip sunuluyordu. Yemekten sonra içecekler de Oğuz töresine uygun bir şekilde düzenlenip içiliyordu.

24 Oğuz Boyunun Selçuklu Ordusundaki Yeri

Yazıcıoğlu Ali, Sultan Alaeddin Keykubad zamanında 24 Oğuz boyunun Selçuklu ordusundaki yeri belirtilmiştir. Buna göre Sultan Alaeddin Keykubad hizmetinde 24 Oğuz Boyu adedince 24 tümen bulunuyordu ki bu tümenin sayısı 240 bin askere denk geliyordu. Ayrıca kendi boyu olan Kınık'dan da 4 tümen (40 bin asker) ve diğer Rum, Ermeni ve Diyarbakır bölgesinin askerleri ile birlikte bu sayı 500 bine kadar ulaşıyordu.³⁷

Bu teşkilat şeklinin bir devamı da divanda görülmüyordu. Buna göre divanda 24 “kâtip” ve “münşi” vardı. Bunlar kendi arasında on ikiye ayrılıyordu:

1- On iki Divân-ı Vezâret Kâtipleri:

Bunlar ülkenin mülklerini (emvâl-i memâliği) kaydediyorlardı. Ayrıca bunlar bu mülkleri “ahkâm-ı defâtir” adındaki bir deftere yazıyorlardı.³⁸

2- On İki Divân Arz Kâtipleri:

Bu kâtiplerin görevleri askerler ve onların maaşları ve tımarlarını yazmak idi.³⁹

³⁶ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 204, 205.

³⁷ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 210.

³⁸ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 210.

³⁹ Yazıcıoğlu, *age.*, C III, s. 210.

Bu verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere ikili teşkilat ve Oğuz boyları Türkiye Selçuklu Devleti'nde hem devlet teşkilatında, hem ordu teşkilatında etkinliklerini devam ettirmişler ve bu devlet yıkıldıktan sonra bile Osmanlı Devleti zamanında da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin; Osmanlı devlet teşkilatı sağ kol ve sol olmak üzere ikiye ayrıldığı gibi Rumeli eyaleti de 24 sancağa ayrılıyordu. Bundan başka Otlukbeli Savaşı'nda (1473) Anadolu beylerbeyi Davut Paşa'nın kumandasında 24 sancak beyi vardı.⁴⁰ Görüldüğü gibi tarihi çok eski devirlere dayanan zaman zaman da efsanevi bilgiler ile karışan bu teşkilatın izleri Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, Osmanlı Devleti zamanında da görülmüştür.

Sonuç

Oğuz Türklerinin idari, askerî ve sosyal yapılanmalarında ikili teşkilat görülmektedir. Bu yapı dâhilinde Oğuz boyları Bozok ve Üçok olmak üzere iki kola ayrılmışlar ve her kol kendi içerisinde on iki boya ayrılarak yirmi dört Oğuz boyunu meydana getirmiştir. Başlangıçta Irkıl Hoca tarafından siyasî gayelerle yirmi dört Oğuz boyunun idari ve sosyal mevkilerini yansıtan orun ve ongunları ile Oğuz boyları ve töresi içerisindeki mevkileri belirlenmiştir. Türkler genellikle sağ kolu, sol koldan üstün saymışlardır. Bundan dolayı sağ kolu teşkil eden Bozoklar hâkim kolu teşkil ederken, sol kolu teşkil eden Üçoklar da onlara tabi kol sayılmıştır.

Türkiye Selçuklu devletinde sağ kol ve sol kol adları verilen bu ikili teşkilat hem askerî hem de devlet teşkilatında esaslı bir kaide olarak uygulanmıştı. Bu uygulamanın neticesi olarak ikili teşkilat sosyal-kültürel hayatta da kendisini hissettirmiştir. Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkarken vermiş olduğu şölende de bu durum açıkça görülmüştür.

Buna ilaveten ikili teşkilat dâhilinde Oğuz boylarının başında olan boy beyleri bazen hükümdarın belirlenmesinde etkin bir rol oynamışlardır. Gıyâseddin Keyhüsrev ve İzzeddin Keykavus gibi Türkiye Selçuklu devletinin en kudretli hükümdarların tahta çıkışında bu durum kendisini kuvvetli bir şekilde göstermiştir.

40 Sümer, *age.*, s. 209.

Kaynaklar

- Agacanov, S. G. (2004). *Oğuzlar*. çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aksoy, E. (2002). “Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarına Bakış.” *Türkler*, C II, s. 316-320.
- Bican, E. (2008). “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi.” *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. III, s. 9-25.
- Cahen, C (1994). *Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler*. çev. Yıldız Moran, İstanbul: e yayınları.
- Çelik, R.İ. (2005). *Tevârih-i Âl-i Selçûk’un Transkribi ve Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Çetin, A. (2009). “Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış.” *Osmanlı Araştırmaları*, C XXXIII, s. 23-33.
- Dividçioğlu, S. (2000). *Oğuz’dan Selçuklu’ya*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ebülğazi Bahadır Han. (Tarihsiz). *Şecere-i Terakkime (Türklerin Soykütüğü)*. Haz. M. Ergin, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi.” *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. III, s. 9-25.
- Genç, R. (2015). “XI. Yüzyılda Oğuzlar, (Dilleri, Tarihleri, Kültürleri).” *V Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*. s. 491- 495.
- Gordlevski, V. (1998). *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. A.Yaran, Ankara: Onur Yayınları.
- İbn Bibi. (1996). *El-Evâmîrül-Alaiye fi’l-Umuri’l-Alaiye*. C I, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnalcık, H. (1956). “Osmanlılar’da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi.” *A.Ü.S. B.F.D.*, C 14, S. 1, s. 69- 94.
- Kafesoğlu, İ. (1994). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1992). “Türk Devletleri’nde Kültür ve Teşkilat.” *Türk Dünyası El Kitabı*. C I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud. (1939). *Dîvân-ı Lügâti’t-Türk*. C I, Haz. B. Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kırpık, G. (2012). “Haçlılar ve İpek Yolu.” *Bilgi*, S. 61, s. 173-200.
- Kırzioğlu, F. (1987). “Eski Türklerde ve Oğuz Türkmenlerinde İkili-Dörtlü-Altılı-Onikili-Yirmidörtlü Düzen.” *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 26 (Nisan), s. 37-43
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri*. C II. Ankara: Kültür Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Türk Kültürü’nün Gelişme Çağları*, C I, II, İstanbul: K.B. Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Türk Kültürü’nün Gelişme Çağları*. İstanbul: K.B. Yayınları.
- Pala, A. (2015). “Oğuz Kağan Kimdir?” 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, s. 133-135.
- Pala, A. (2018). “Oğuzların Türkmenliği Meselesi,” *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014)*, C II, I. Kısım (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi), s. 275-281.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar*. İstanbul: T.D.A.V. Yayınları.
- Tolstov, S. P. (2017). *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*. çev. Ekaterina S. Şeremeteva. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Togan, Z.V. (1982). *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*. İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Turan, R. (2012). “Türklerin Anadolu’ya Akınları ve Malazgirt Zaferi’nden Önce Anadolu’da Türk Varlığı.” *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 87-115.
- Turan, R.; Kırpık, G., (2007). “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kevansarayları*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 19 - 47.
- Türkmen, F. (2011). “Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/I, s. 11 - 14.
- Yazıcıoğlu Ali. (1902). *Tevârih-i Âl-i Selçûk*. C III. Haz. Houtsma, Leiden: E.J. Brill.

Kırgızistan’da Dünden Bugüne Sosyoloji Tarihinin Gelişim Süreçleri

Samarbek Sırgabayev*

Giriş

Dünyada sosyoloji bilimi diğer pek çok bilimle mukayese edildiğinde henüz çok yenidir denilebilir. Böyle olmasına karşın yaklaşık iki yüz yıldan fazla süredir oluşum ve gelişim tarihinde bir takım süreçleri başından geçirmiş olmanın öz güveniyle bugün dünden daha etkin seyir izlemektedir. Günümüzde yaşanan sosyal vakaların izahında sürekli yeni bilimsel görüşler, kavramlar ve teorilerin ortaya çıkması bunun bariz kanıtıdır. Sosyoloji biliminin tarihi gelişim sürecine büyük katkısı dokunanlar arasında şüphesiz geleneksel olarak Batı ülkelerinden bahsedilebilir. Daha net ifade etmek gerekirse ABD, Fransa, Almanya, İngiltere (“Büyük dörtlü”) ilk sırada gelir. Gerçekten de kabul etmek gerekirse ve genel bilgilere bakılacak olursa sosyolojik teori eserlerinin hemen hemen %70’ini adı geçen ülkeler tarafından ortaya konduğu görülür.

Söz konusu dönemde Doğu ülkelerinin, bunlar arasında özellikle Türk dilli ve soylu ülkelerin sosyolojisinin hali, oluşum ve şekillenme tarihi, küresel sosyoloji alanındaki yeri, önemi ve gelişim meseleleri üzerinde yeterince durulmadığı ve dikkat edilmediği barizdir. Bahsi geçen ilgisizlik ve kayıtsızlık bugün de halen devam etmektedir. Bunlar içerisinde Kırgızistan’ın adını da zikretmek gerekir. Bu anlamda Kırgızistan sosyoloji tarihi çok yenidir, bu süreç Sovyetler Birliği döneminde başlamış, Kırgızistan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla Sovyetler Birliği sonrasında etkin şekilde gelişim hamleleri yapılmasına karşın ciddi ölçüde araştırılmamıştır.

Kırgızistan sosyoloji tarihinin oluşum süreçleri ve bugünkü durumu nedir? Geleceğe dönük olarak gelişim istikameti ne yöndedir? Küresel dünyada sosyoloji ile bütünleşme, uluslararası tecrübe paylaşımı, teorik ve pratik açıdan ilerleme nasıl olur? Tarihi bilmeden olayların arka yüzünü anlamadan, sorunlara bugünkü veriler bazında değer biçmekle geleceğin doğru tahlil edilemeyeceği kesindir. Bu sebeple bağımsızlık sonrası Kırgızistan sosyolojisinin oluşum tarihinin özelliklerini

* Dr. Öğr. Üyesi, K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZİSTAN, samar_s@inbox.ru

ve gelişim meselelerini özverili ve dikkatlice analiz edilmesi mühim bir görev olarak bekler. İlgili bildiride bahsi geçen dönemlere ilişkin olarak Kırgızistan'da sosyoloji tarihinin gelişim evreleri üzerinde durulurken yukarıdaki sorunlara cevap aranmaya çalışılmıştır.

Dünya sosyolojisinin kurumsallaşma tarihi 200 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Fakat sosyoloji en eski araştırma alanı konusunda çok genç bir bilim dalıdır diyebiliriz (R. Merton). Gerçekte sosyoloji alanındaki fikirler ve bakış açılarının antik dönem ve Müslüman Rönesans'ından başlayarak, endüstriyelleşme dönemine kadar da var olduğu bilinmektedir.

Günümüzde sosyolojinin gelişim coğrafyası çoğunlukla beş kıtayı kapsamaktadır. Bu global seviyedeki bilimsel hareketlenmeden Kırgızistan'da geri kalmış değildir. Bundan dolayı sosyolojinin Kırgızistan'da bilim ve meslek bakımından gelişiminin kendi tarihi vardır. Bu tarihi süreci şimdilik iki döneme ayırmak uygundur düşüncesindeyiz. Ne için "şimdilik"? Bunun sebebini aşağıda açıklayacağız. Birinci dönem Sovyet dönemidir ve kırk yıllık zamanı içine almaktadır. İkinci dönem Pos-Sovyet dönemidir ve sadece çeyrek asırlık zamanı kapsamaktadır. Elbette tarih ölçütü ile ele aldığımızda bu çeyrek asırlık zaman azdır. Az olmasına karşın maalesef günümüze kadar Kırgız sosyolojisinin gelişim tarihi, resmi kurumsallaşma tarihi, henüz yeterli seviyede araştırılmış değildir. Örneğin Sovyet dönemine kadarki Kırgız milli fikir adamlarının düşünce mirası sosyolojik açıdan çoğunluğu ele alınmamış haldedir. Sovyet dönemindeki Kırgız sosyolojisi hakkında da bilgiler çok azdır. Fakat Pos-Sovyet dönemdeki sosyolojinin geleceğini inceleme ihtiyacı çoktan gelmiştir.

Bundan dolayı dünya çapındaki sosyolojik süreçten geri kalmamak için sosyolojinin tarihini belirleme, gelişim sürecini dikkatle inceleme, mevcut durumunu belirleme, ne tür başarılar ve eksiklikler olduğunu, ne tür problemler ve çağrılar karşısında olduğunu araştırmak, anlamak ve geleceğe yönelik gelişim stratejileri belirlemek günümüz Kırgız sosyolojisinin en önemli ödevlerindendir. İşte bundan dolayı verilen sorulara cevap bulmak ve Kırgızistan'da global anlamdaki sosyolojinin bilim, meslek bakımından gelişim özellikleri incelenmeye çalışılmaktadır.

Sovyet Dönemi: İlk Ampirik Araştırmalar

Sovyet dönemi Kırgızistan'da ilk sosyolojik araştırmalar XX. yüzyılın ikinci bölümde yürütülmeye başlanmıştır. Küçük dağlı tarım ülkesindeki bu araştırmaları, günümüz bakış açısıyla büyük başarı olarak değerlendirebiliriz. Böyle olmasına

karşın bu araştırmalar Sovyet toplumunda sosyolojinin yenilenme dönemi fikirlerinin temelinde gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Bu durum çoğunlukla sosyolojiye karşı eskiden oluşan eleştirel fikirlerden, sadece “burjuvazi” bilimi olarak görülmesinden uzaklaşma, yani Stalin’in totaliter rejiminin “yumuşamasına” bağlıdır. Fakat sosyolojinin resmi olarak tanınmasına, kurumsal seviyeye sahip olup gelişmesine daha uzun zaman vardır.

Bütün Sovyetler alanında sosyolojik araştırmaların yavaştan gelişiminin güç almasıyla birlikte Kırgız SSCB’sinde de ilk hareketlenmeler başlamıştır. Ampirik sosyolojinin tarihi A. Taballdiyev’le (1935-1975) alakalıdır. 1996 yılında Kırgız Milli Üniversitesi’nde bu bilim adamının desteğiyle SSCB’de ilk defa Sosyolojik laboratuvar kurulmuştur. Laboratuvar da heyecanlı genç filozoflar, tarihçiler, dilciler, ekonomistler ve matematikçiler çalışmıştır. Bunların çoğunluğu Sovyet ve Pos-Sovyet dönemi büyük bilim adamı olarak kendilerini geliştirmişlerdir.

Asanbek Taballdiyev Öğrencileriyle 1968

Kaynak: <http://www.foto.kg/galereya/2460-istorichesk-lichnosti-taballdiev-asanbek-taballdievich.html>)

İlk sosyologlar konuların geniş ölçüde çoğunluğunu araştırmışlardır: aile, edep ahlak davranışları, kültürel gelişim, sosyal yapı, etnik ilişkiler, iç göç. Yavaş yavaş tecrübe edinerek araştırmanın metodolojisini, metot ve tekniğini geliştirmişlerdir. Anket türleri, gözlem, belge ve verileri analiz etme yöntemlerine ek olarak

araştırılan objelerin “sosyal kimliklerini”, “sosyal haritasını” ve “sosyal portrelerini” ve tahmin modellerini de kullanmışlardır. Arşiv bilgilerine göre “1966 yılından 1975 yıllarına kadar Kırgız SSCB’de temsilcili seçme yöntemiyle yürütülen anketlere 20.000’den fazla işçi, Kolhozcular, devlet görevlileri, entelektüeller ve öğrenciler, 50’den fazla etnik yapıdaki katılımcılar katılmıştır. Bu araştırmalar ilk olarak Oş, Çüyü ve Isık-Köl Bölgelerinde yürütülmüştür”¹. Yavaş yavaş anket coğrafyası genişlemiştir.

Sovyet döneminde yürütülen sosyolojik araştırmalar çeşitli konular üzerine yapılmıştır onları genelleştirerek aşağıdaki konulara ayırmak mümkündür.

Aile ve Etnoslar Arası İlişkiler (1960-1970 Yılları Arası)

Örneğin “Halkın yaşamında ulus ve diğer uluslarla olan ilişki anlayışı”, “siz ve halkın kültürü”, “size göre nikâh ve aile” vb. konulardır. Bu araştırmalar kapsamında çok ulusluluk anlayışının durumu, ana unsur milletin (Kırgızların) edep ahlak ve kültürel seviyesini, milletler arası ailedeki eşlerin ilişkilerini geliştirme konuları incelenmiştir². Milletler arası ilişkiler konusuna önem verilmesi çoğunlukla o dönemdeki devlet siyasetiyle alakalıdır. Buna bağlı olarak çok uluslu toplumlardaki ilişkileri güçlendirme, etnik anlayıştan yukarı seviyede yer alan “Sovyet vatandaşı” kimliğinin oluşumuna büyük önem verilmiştir. Nüfus sayımı verilerine göre 70’li yıllarda Kırgızistan’da 80’den fazla millete mensup kişi yaşamaktadır (Tablo 1’e bakınız) ve oran olarak Ruslar (% 21,5) Kırgızlardan (% 52,4) sonra gelmektedir (Kırgız Cumhuriyetinin Bağımsızlığının 20. Yılı, 2011).

Tablo 1

Ülkede Yaşayan Hakların Yıllara Göre Nüfus Dağılımı			
	1989	1999	2009
Kırgızlar	2 229 700	3 128 100	3 804 800
Ruslar	916 000	603 200	419 600
Özbekler	550 100	665 000	768 400
Dunganlar	36 900	51 800	58 400
Uygurlar	36 800	46 900	48 500
Diğer	487 700	327 900	263 100

1 Kubanbek Bekturganov, “Kırgızstanda Sostsiologiyanın Kalıptanışı Cönündö”, *Koomduk İzildöölör Curnalı*, №10, 2008, s. 47.

2 Yu. L. Nemeşina, *Kırgızstan’dagi Orustardın Etnostuk Tüzüminün Kalıptanışı*, Bişkek 2010, s. 25.

Sosyolojik araştırmalar 70-80'li yıllar içinde uluslararası ilişkinin sarsılması sonucu oluşan kavgaların çoğunlukta olmadığı anlaşılmıştır. Maalesef bu durum uzun zaman devam etmemiştir. 90'li yıllara doğru durum birden değişmiş ve uluslararası ilişkiler keskinleşmiştir. Fakat bu başka bir tarih konusudur.

İşçi Grupları ve İşyerleri

Bu konu Sovyet dönemindeki önemli konulardan birisidir. İşçi gruplarını araştırma, sanayi alanındaki gelişimin yeni sosyal kaynaklarını bulma amacıyla yürütülmüştür. Bilim adamı K. Bekturganov'un belirttiği gibi: sosyologlar, bölge, reyon, şehir ve köylerdeki işyerlerinin sosyal gelişim planlarını oluşturma işine dâhil olmuşlardır. Örneğin Kırgızistanlı sosyolog A. Tişin, "Nırın girdo kuruluş" firmasının kurduğu sanayi kuruluşlarında çalışanları, çalıştıkları yerde kalmaları ve sabitleme konularında 1979-1985 yıllarında yürütülen araştırmanın başkanlığını yapmıştır. Aynı zamanda işçi gruplarındaki ilişki ve davranışları sosyolojik açıdan incelenirken uluslararası ilişki kriterlerine özel önem verilmiştir. Çok uluslu işçi gruplarında insanlar arası ilişki olumlu anlamda gelişmiştir. Fakat bu ilişkiler sonucunda ortaya çıkan çok uluslu ailelerde gelenek, örf ve adet, dil ve kültürün birbirleriyle bütünleşebileceği kanısına varılmıştır³.

İç Göç ve Şehir Koşullarına Uyum

Köylü gençlerin iç göçleri ve şehir sanayi işyerlerine adapte konularında sosyolojik araştırmalar Prof. Kusein İsayev'in başkanlığında yürütülmüştür. Endüstriyellemeye yönelmiş Kırgız SSCB'si için bu alandaki çalışmalar çok önemliydi. "Kırgız gençlerinin ülkenin sanayi işletmelerine uyumu" adlı temadaki sosyolojik araştırmaların bünyesinde 1988-1991 yılları arasında 4422 katılımcı ile anket çalışması yapılmıştır. Bunların içinde 1242 ilköğretim mezununun mesleki alanlarına yönelik mesleki yönlendirmeleri incelenmiştir⁴.

Bahsedilen araştırmalar 1983 yılında K. İsaev'in katkısıyla Frunze Politeknik Enstitüsü'nde (Günümüz Kırgız Teknik Üniversitesi) kurulan sosyolojik araştırmalar laboratuvarının bünyesine eklenmiştir. Bu laboratuvar 1993 yılında Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi bünyesine geçirilmiş ve bu güne kadar çalışmalarına devam etmektedir.

3 Kubanbek, agm., "Kırgızstanda Sostsiologiyanın Kalıptanışı"... , s. 48.

4 Kusein İsaev, *Kırgız Sostsiologiyası: Kalıptanışı Cana Öñügüşü*, Bişkek 2010, s. 54.

Pos-Sovyet Dönemi: Sosyolojinin Bilim ve Meslek Olarak Gelişimi

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsız Kırgızistan ağır problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Geçiş dönemi başlamış ve buna önemli sosyo-ekonomik ve siyasi zorluklar da eklenmiştir. Buna rağmen sosyoloji bilim ve meslek olarak gelişimini sürdürmüştür.

Pos-Sovyet basamağında sosyolojinin pratik bilim olarak daha da gelişmesini sağlayan durumlar Sovyet döneminin sonunda ortaya çıkmıştı. Bahsedecek olursak 1983 yılında Frunze Politeknik Enstitüsü'nde kurulan sosyoloji laboratuvarı (K. İsaev) ve 1984 yılında Kırgız Milli Üniversitesi bünyesinde kurulan Ülkenin Sosyal Fikirleri Araştırma Merkezi (K. Bekturganov) sosyolog mesleğinin kurumsallaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu süreç elbette konuyla alakalı insan kaynağı olmadan gelişemezdi. Bundan dolayı bağımsızlık öncesi 1991-1995 yılları ilmi kadroların ilk gurubunun oluşması Kırgız sosyolojisinin kurulmasına büyük ivme katmıştır. Bu dönem aralığında Moskova ve San Petersburg'taki (Rusya) büyük merkezlerde aile, etnik, kültür, köy, siyaset sosyolojileri alanında 15 bilim doktoru yetişmiştir.

Sosyoloji alanında çalışmalar yapan bilim insanlarını bir çatı altına toplayan kurumun oluşturulması, gelişime yeni seviye kazandırmıştır. 1989 yılı Sovyet Sosyoloji Derneğinin Kırgız şubesi olarak açılan kurumun bünyesinde 1990 yılında Kırgız Sosyologları Toplumu, 2010 yılında ise Kırgızistan Sosyoloji Derneğinin (ISA) kurulması ve aynı yıl Uluslararası Sosyoloji Derneğinin (ISA) tam üyesi olarak kabul edilişi büyük bir başarı olarak değerlendirebiliriz. Bu konularda bahsedilen derneğin kurucusu ve başkanı K. İsayev'in önemli gayretleri olduğunu belirtmemiz gerekir.

1994 yılı Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi sosyoloji bilimi ve mesleğinin merkezi haline gelmiştir⁵. Bu yükseköğretim kurumunda Kırgızistan'ın ilk sosyoloji kürsüsü kurulmuş ilk öğrencilerini kabul etmeye başlamıştır. Son 24 yıl içerisinde bu kürsü bünyesinde 1200'den fazla sosyolog yetişmiştir. Günümüzde Kırgızistan'da BGU (K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi)'dan başka sosyolog yetiştiren üç üniversite vardır. Bunlar: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (2008'den itibaren), Orta Asya Amerikan Üniversitesi (1998'dan beri) ve Kırgız Milli Üniversitesi (1999'dan beri). Bu durum yeri geldiğinde rekabet ortamı oluşturup

5 Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, 1979 yılında kurulan Rus Dili ve Edebiyatı Pedagoji Enstitüsü bünyesinde 1994 yılı tekrar düzenlenmiştir. 2005 yılından itibaren Üniversiteye Kusein Karasayev'in ismi verilmiştir.

mezunların mesleki kalitelerinin artmasına zemin oluşturduğu tartışmasız bir gerçektir.

Bağımsızlık yıllarında deneye dayalı sosyolojik araştırmalar devam etmiştir. Bu minvalde araştırılan konular elbette o dönemin talepleri doğrultusunda yapıldığına tarihin kendisi delildir. Son 25 yıl içerisinde ele alınan konular şöyledir: özel mülkiyet (özelleştirme), değişim süreçleri ve Pazar ekonomi sistemine geçiş, yoksulluk, yerel yönetim, insan hakları, cinsiyet eşitliği, etnik ilişkiler. Bu araştırmaların önemli bir kısmı Batının uluslararası enstitülerinin karşılıksız karşılamasıyla hayata geçirildiğini belirtmeliyiz.

Bağımsız Kırgızistan'da sosyoloji bilimine bağlı kadroların yapısı genişlemiştir. Önceden (90'lı yılların başında) doktora-kandidat seviyesindeki lisans üstü çalışmalar Rusya ve komşu Kazakistan'da yapılırken, 2005'ten itibaren yerli kandidat-doktora savunma jürileri oluşmuştur. Bu durum sosyoloji konusunda bilim insanlarının yeni neslini yetiştirmeye olanak sağlamıştır. Günümüzde Kırgızistan Sosyoloji Derneği'nin verilerine göre sosyoloji bilimleri 6 doktoru, 40'tan fazla ise kandidatu vardır. Bu kişiler din, aile, sosyal yapı ve katmanlaşma, çocuklar, sosyal yetimler, göç, cinsiyet, medya, siyaset, etnik ilişkiler, eğitim vb. konularda çalışmalar yürütmektedirler. 2012 yılından bu yana Kırgız sosyologları vatandaşlık ve millî kimlik konularında araştırma yapmaktalar.

Bilim adamı K.usein İsaev'e göre günümüzde Kırgız sosyolog araştırmacılarının 3 kuşak şekillenmekte olduğunu söyleyebiliriz. Birinci kuşak bilimsel çalışmalarını Rusya'da tamamlayarak diploma alanlar (1991-2000'li yıllar), İkinci kuşak lisans üstü çalışmalarını Rusya ve Kazakistan'da tamamlayanlar (200-2005'li yıllar), Üçüncü kuşak 2005'ten beri bilimsel çalışmalarını yerli lisansüstü jüirlerde savunarak diploma alanlardır⁶.

Üçüncü nesli oluşturan bilim insanlarının bir özelliği de onların çoğunluğunun sosyoloji temelli altyapı bilimlerinin olmasıdır. Bunun yanı sıra onların arasında Türkiye'nin kaliteli eğitim kurumlarında bilim alan doktora derecesi (Phd) alanlar da vardır. Günümüzde genç bilim insanlarının Dördüncü kuşağı şekillenmekte olduğunu belirtmeliyiz. Bunların çoğunluğu 30 yaşa kadarki ve İngilizce öğrenmeye çalışanlardır. Kırgız sosyolojisinin dünya çapındaki ilim çevrelerine günümüzden de başarılı ve derin entegre oluşu bu gençlere namzettir diyebiliriz.

6 İsaev Kusein, *Kırgız Sotsiologiyası: Kalıptanış Cana Öniğüşü*, Bışkek 2010.

Sonuç

Sovyet döneminde oluşmaya başlayan Kırgız sosyolojisi, bağımsız Kırgızistan'ın çeyrek asırlık yeni tarihinde teorik ve pratik bilim, zamanın gerek görülen mesleği olarak şekillenme ve gelişme adımlarının zor yollarından geçmiştir. Bu tarihi bölümde Kırgız sosyolojisi neleri başardı? En önemlisi sosyoloji yükseköğretimde kurumsallaşarak devlet tarafından resmi kimliğe büründü. Meslek sevdalısı sosyologları yetiştirme altyapısı oluştu. Sosyolog bilim insanlarının kadro kaynağı birikti. Elbette şimdiki kadro potansiyeli yetersizdir. Bundan dolayı bu potansiyeli güçlendirme ve geliştirme geleceğe yönelik önemli bir konudur. Sosyolojik hizmet sektörü şekillendi. Günümüzde bu sektörde 50'den fazla yerli ve uluslararası danışman şirketleri kendi faaliyetlerini yürütmektedirler. Yerli sosyologlar birliği, dünya çapında sosyoloji çevresine katılarak Uluslararası Sosyoloji Derneğinin, bunun yanı sıra Türk Sosyologlar Birliğinin üyesi oldu. İşte Kırgız sosyolojisinin başarı listesi.

Maalesef gelişim ve başarıların yanı sıra çok önemli eksiklikler de vardır. Sosyoloji, toplumu anmanın, araştırmanın, tahmin yürütmenin ve modelleştirmenin verimli aracı olarak Kırgızistan'da kendine layık değeri bulabilmiş değildir. Özellikle pratik sosyolojik araştırmalar, ülkenin tarihi gelişim seyrinde yeterli seviyede dikkate alınmadan kenara atıldı. Örneğin belirttiğimiz üzere 25 yıl içerisinde köy ve merkezlere kadar ülke yaşamındaki önemli konuları içeren sosyolojik araştırmalar devlet tarafından göz ardı edilmiştir. Çünkü bu çalışmalar uluslararası kurumlar tarafından yaptırılmış ve karşılanmıştır. Milyonlarca ABD doları harcandı (bugün net miktarı belirlemek zordur). Fakat bu çalışmalar bizim toplum için iyi sonuçlar verdi mi? Bu tür araştırmaların gündemini belirlemeye devlet yeterli etki edememiştir.

Kırgız Devletini yönetmenin modern pratiğinde, bunun yanı sıra ülkeyi geliştirme programları belirlemede sosyolojinin imkânları çoğunlukla kullanılmamıştır. Örneğin son 18 yıl içinde “Kompleks Gelişimin Temelleri” (2001), “Yoksulluğu Azaltmanın Milli Stratejisi”(2003), “Yeni Ekonomik Siyaset”(2009), “İstikrarlı Gelişim Stratejisi”(2013-2017) gibi uzun süreli programlar hayata geçirildi. Bu stratejik belgelerdeki en önemli eksiklik sonuçları değerlendirme ve analiz etme sisteminin olmayışı veya yeterli seviyede çalışılmamasıdır. İşte bu yetersizliği yok etmede baş görev, sosyolojiye düşmektir!

Günümüzde Kırgız Devleti 2040 yılına kadar hedeflenen “Temiz Toplum. Yeni Devir” istikrarlı gelişmenin milli stratejisini kabul etmenin eşliğindedir. Bu

uzun vadeli programı neticeli bir şekilde hayat geçirme duygusallığı değil bilimi temel almayı talep etmektedir. Bundan dolayı Kırgız sosyolojisi ilk metodolojiyi kullanmakla milli gelişim stratejisini başarılı şekilde hayata geçirmek için çok yönlü bilimsel destek göstermemiz gerekmektedir. Bununla birlikte geçiş döneminde hatta toplumu bilimle yönetme, mutlu yaşamı kurma görevine sosyolojiyi ekleme dönemine çoktan girilmiştir. Sosyolojinin tarihi misyonu budur diye düşünmekteyiz.

Kaynaklar

Bekturganov Kubanbek, “Kırgızstanda Sostsiologiyanın Kalıptanışı Cönündö”, *Koomduk İzildöölör Curnah*, No. 10, 2008, s. 46-51.

İsaev Kusein, *Kırgız Sotsiologiyası: Kalıptanışı Cana Öniügüşü*, Bışkek 2010.

İsaev Kusein, Sırgabayev Samarbek, “Sotsiologdor Sunuşıtayt: Sotsiologiya Arkıluu Turuktuu Öniügüğü Karay”, *Slova Kırgızstana*, 2017 (URL: <http://slovo.kg/?p=94903>).

Nemeşina, L.Yu., *Kırgızstan’dagı Orustardın Etnostuk Tüzümünün Kalıptanışı*, Bışkek 2010.

Kırgızstandın Egemendüülügünö 20 Cıl: Sandar cana Faktılar, Bışkek 2011, (URL: <http://stat.kg/media/publicationarchive/5e7a8910-94da-47aa-8f9d-df80fa36134d.pdf>)

Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devrimi'nin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri

Selda Kaya Kılıç*

Giriş

Rusya'daki Şubat Devrimi ülke ekonomisinin, sosyal hayat ve askeri sistemin çökmesine rağmen Çar ve taraftarlarının ısrarı sonucunda I. Dünya Savaşı'na girilmesi sebebiyle meydana gelmiştir.¹ Çarlık rejiminin yıkılmasıyla beraber ülke yönetiminde ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Duma'da² Mikail V. Rodziyanko başkanlığında bir geçici hükümet kurulmuş aynı zamanda Petrograd İşçi ve Asker Sovyeti tarafından tüm üyeleri sol görüşlülerden oluşan bir icra komitesi tesis edilmiştir. Geçici hükümetin Kafkasya'daki duruma hâkim olamaması üzerine 9 Mart'ta direk olarak geçici hükümete bağlı Kafkasya Özel Komitesi (Ozakom) kuruldu. Komitenin üyeleri Kafkasya bölgesinden seçildi ve merkezi Tiflis oldu.³ Ozakom, Petersburg'taki ikiliğin Kafkasya'ya taşınmasına Tiflis ve Bakü arasında siyasi farklılıkların oluşmasına yol açtı. Tiflis Menşeviklerin⁴, Bakü ise Bolşeviklerin⁵ kalesi haline geldi.⁶

Bu siyasi ikilik Azerbaycan'da çoğunluğu Ruslardan oluşan ve sol fraksiyona yönelmiş olan Sovyetler ile Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi'nin arasında da görülmeye başlamıştır. Sovyetler, Azerbaycan içerisinde yalnızca Bakü'de güçlenebilmişti. Ülkedeki tüm milli Müslüman konseyleri ve siyasi partiler Merdan Topçubaşiyev'in başkanlığında bulunan Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi'nin çatısı altında bulunuyordu.⁷

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE, skilic@ankara.edu.tr ORCID:0000-0002-4074-6400

1 Ramin Sadıkov, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/ 48 (2010), s. 116.

2 Çarlık Rusya’sında 1905-1917 yılları arasında etkin olan yasama meclisine “Duma” adı verilir.

3 Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Türkojii Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2015), s. 170.

4 Azınlıkta olanlar.

5 Bu grup çoğunlukta olduğu için adına Bolşevikler denilmektedir.

6 Tahir Sünbül, *Azerbaycan’daki Siyasi Partiler (1905’den Günümüze)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 47.

7 Alper Alp, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 23.

Devrimle birlikte Azerbaycan'da siyasi faaliyetlerine ara veren partiler yeniden faaliyete geçerken yeni partilerinde kurulmasına başlandı. Bu partiler Azerbaycan'daki milliyetçi görüşün yayılmasında ve bağımsızlığın kazanılması aşamasında oldukça etkili oldular. Bunlardan en etkin olanları Himmet, Müsavat, Âdem-i Merkeziyet ve İttihad partileri ile bağımsız Demokratik Grup'tur.

Aslında Azerbaycan, Kafkas ve Orta Asya ulusları arasında modern anlamda görece en köklü ve gelişkin siyasal örgütlenmelere sahip olan coğrafyalardan birisidir. Rus egemenliği karşısında oluşan siyasal bilinci hızlandıran ve modern siyasal örgütlenmelere geçişi sağlayan en önemli etmen, hiç şüphesiz Bakü'nün bir petrol kenti olarak endüstrileşmesi ve bunun toplumsal yapıda yarattığı değişimlerdir. Petrolün varlığının daha da önem kazanması ve petrol peşinden gelen yabancı sermayenin her geçen gün artması, sanayileşme, etnik gruplar arasındaki rekabet ve özellikle Ermenilerle olan çatışma ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki milliyetçi hareketler ve Pantürkizm, Azerbaycan'da yepyeni bir siyasi entelektüel kesimin oluşmasına yol açmıştır.⁸

Azerbaycan'da Bolşevizm ve sol fraksiyon Himmet Partisi tarafından temsil edilmiştir. 1904'te kurulan 1907-1908 yıllarında baskıya maruz kalıp kapatılan parti, lider kadrosunu kaybetmesinin ardından 1917'de Bolşeviklere yakın bir görüşle siyasete girmiştir. Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileri ise milliyetçi ve Türkçülük akımlarını temsil ediyordu. Osmanlı Devleti'nde yaşanan savaşlar ve Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerin durumu Türk liberallerini Rus yandaşlarından ayırdı ve 1911'de Müsavat Partisi'ni kurmaya sevk etti. Parti, 1913'te ilan edilen genel aflla Azerbaycan'a geri dönen Mehmet Emin Resulzade'nin fikirleri etrafında şekillendi ve Ziya Gökalp'ten etkilenilen Türkçülük fikrini yaymaya başladı.⁹ 1905-1908 yılları arasında faaliyet gösteren Difai Partisi'nin devamı olan Âdem-i Merkeziyet Partisi Şubat 1917'de İsmail Gaspıralı'nın¹⁰ damadı Nesip Bey Yusufbekov tarafından kuruldu. Milli ve idari özerkliği savunan parti, Rusya'daki yeni yapılanmanın federatif olması taraftarıydı. Müsavat Partisi Bakü'de, Âdem-i Merkeziyet Partisi ise Gence'de etkiliydi. 1905'te siyasi hayata giren ve 1917'de Merdan Topçubekov ve Feth Ali Hoyski tarafından tekrar canlandırılan Bağımsız

8 Vugar Akifoğlu, "Azərbaycan'da Milli Dərsiş, (1917-1930)", *DTCF Dergisi*, 57/2 (2017), s. 783-84.

9 Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 37-38.

10 Rusya'daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen İsmail Gaspıralı 1851'de, Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de doğmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Tokar, "İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine", dergi-park.gov.tr/download/article-file/258101, s. 32.

Demokratik Grup ise, liberal milliyetçi bir görüşe sahipti. Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileriyle birleşmemiş olmasına rağmen aynı siyasi düşünceye sahipti. İttihad Partisi ise şeriat düzenini savunmakta olup, ümmeti yıkacağı endişesiyle tüm milliyetçi fikirlere karşıydı. Müslümanları Avrupa emperyalizminden koruyacak merkezîyetçi ve demokratik bir Rus cumhuriyeti kurulmasına taraftardı.¹¹

Partilerin geleceğe yönelik kesin hedefleri olmamakla beraber bu dönemde gerçekleştirdikleri en önemli girişim Kafkasya Müslümanları Kongresi'ni 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de toplamış olmalarıdır. Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki Türk ve Müslüman temsilcilerin çağırıldığı Kongre'nin amacı Kafkasya Müslümanlarının siyasi hareket şeklini ve devrimden neler beklediklerini belirlemektir.¹² Kongrede İttihad Partisi'nin başını çektiği muhafazakâr grup Rusya Müslümanlarının merkezi bir yapının altında birleşmesini, Himmet Partisi öncülüğündeki sosyalist grup merkezîyetçi bir halk cumhuriyeti kurulmasını istemiştir. Her ikisi de Rusya'nın bütün olarak kalması gerekliliğini savunmuştur. Buna karşılık Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileri ise federal bir devlet kurulmasını savunmuşlardır.¹³ Oturumlarda çeşitli sorunlar dile getirilmiş ve tartışmalar yapılmıştır. Geçici Hükümet'e sunulan kongre kararları şu şekildedir.

- Milli mahalli ve federatif prensiplere dayanan demokratik cumhuriyetler kurulması,
- Kendilerine ait ayrı toprakları olmayan Müslüman halklara ulusal ve kültürel özerklik verilmesi,
- Rusya'daki bütün Müslüman halkların kültürel ve dini işlerini düzenlemek için merkezi bir Müslüman teşkilatı kurulmasıdır.¹⁴

Şubat devrimi ile başlayan Rusya'daki Türklerin özerklik ve bağımsızlık talepleri Ekim Devrimiyle artmakla birlikte bu siyasi ortamda gerçekleşme imkânına kavuşacaktır.

Ekim Devrimi'nin Güney Kafkasya'daki Siyasi Etkileri

Kerenski Hükümeti'nin ülkenin ekonomik çöküşünü ve halkın halini umursamaksızın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmemesi hayal kırıklığına yol açmıştı.

11 Sünbül, *agt.*, s. 49-52.

12 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 48.

13 Sünbül, *agt.*, 52.

14 Alp, *agt.*, s. 30.

Bu durum hükümetin karşısında yer alan Bolşeviklerin “*ilhaksız ve tazminatsız barış!*” sloganı ile güçlenmesine ve Ekim Devrimi (7 Kasım 1917) ile Geçici Hükümeti devirerek idareyi ele almasına sebep oldu. Fakat devrim ülkeyi “Çar yanlısı Beyaz Ordu” kuvvetleri ile “Bolşevik Kızıl Ordu” arasında büyük ve kanlı bir iç savaşa sürükledi.

Lenin¹⁵ iktidara gelmesinin ardından 15 Kasım 1917’de “*Rusya Halkları Beyannamesi*” ve 3 Aralık’ta “*Rusya’nın ve Doğu’nun Bütün Müslüman Emekçilerine*” hitaben bir yazı hazırlayarak Müslüman milli unsurların desteğini kazanmaya çalışmıştır.¹⁶ Beyanname ile Rus halklarının eşit olduğu, bağımsız olma haklarının bulunduğu ve hatta Rusya’dan dahi ayrılabilcekleri, milli dini sınırlamaların kaldırıldığı ve serbestçe gelişmelerinin sağlanacağı belirtilmiştir. 3 Aralık tarihli yazı da ise “*kendi milli hayatınızı hür ve engelsiz olarak kurunuz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki sizin hakkınız Rusya’nın bütün Müslümanlarının hakları gibi, ihtilal ve onun iktidarı tarafından korunacaktır*” denilerek güvence verilmiştir.¹⁷

Bu vaatler Türkistan Türkleri ve Azerbaycan arasında bağımsızlık için bir umut ışığı yakmıştır. Hatta Müsavat Partisi bile devrimin ilk zamanlarında bütün milletlere kendi kaderlerini tayin hakkı vermesinden dolayı Bolşevikleri desteklemiştir. Eser ve Menşeviklerin “tek ve bölünmez Rusya” söylemine karşılık kendi haklarını temin ve hatta Rusya’dan ayrılma vaadini veren Bolşeviklere yakınlaşmıştır.

Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Azerbaycan’da güçlü oldukları tek yer Sovyet taraftarı olan Bakü Sovyeti’nin önemi arttı. Devrim öncesinde kurulan Toplumsal Güvenlik Komitesi’nin yetkilerinin alınarak, Bakü Sovyeti’ne verilmesi talebi yönetimde yer alan Menşevik, Eser ve Taşnak partilerine mensup üyeler tarafından kabul olunmadı. Bolşeviklerin baskılarının artması sonucunda Bakü Sovyet’i tüm yetkileri ele geçirdiği gibi Petrograd’daki İhtilal Hükümeti’ne bağlı kalacağını ilan etti.¹⁸ Lenin’in desteğiyle Bakü Sovyeti’nin başkanlığına Stepan

15 Ashında Lenin, Çarlık Rusya’nın dağılmasıyla Bolşevik İhtilali’nin temelini oluşturan sosyalizmin Azerbaycan’da ve diğer ülkelerde yayılması yönünde çalışmalar yapmıştır. Çarlık Rusya’nın diğer idarecileri gibi Lenin de, Orta Asya ve Bakü’deki petrol kaynaklarıyla yakından ilgilenmiştir. Çünkü bu bölgelerin yeraltı kaynakları, Rus sanayiini dünya pazarı seviyesine yükseltecek bir güce sahiptir (Asadullayev 35). Akifoğlu, agm., s. 780.

16 Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 60.

17 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 7-8.

18 Sadıgov, agm., s. 174-175.

Şaumyan getirilirken, yönetimde M.B. Basın, N.P. Vatsk, Alyoşa, Çaparidze gibi önde gelen Bolşevikler yer aldı.¹⁹ Şaumyan, Bakü'ye geldikten sonra Ermeni Taşnak Partisi ile anlaşarak 31 Mart 1918'de Bakü'de Türklere karşı bir katliam yaptı. Birkaç gün içinde 17.000'i aşkın masum Azerbaycan Türkün ölümüne sebep oldu. Tüm bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'ın halk kitleleri, Müsavat Partisi etrafında birleşti ve Azerbaycan'a özerklik verilmesi gündeme geldi. Ancak özerklik düşüncesine karşı olan S. Şaumyan, Azerbaycan'ın kendi kaderini belirleme talebini kasıtlı olarak tahrif ederek, milliyetçilerin kendi kaderlerini belirleme talebi olarak sundu. Gerçekte ise Kafkas milletlerinin kendi kaderlerini belirleme taleplerine karşı düşman tarafında olup, bu olguyu Rusya'ya karşı ihanet olarak deklare ediyordu.²⁰

Genel olarak baktığımızda, Bolşevik Devriminin, Güney Kafkasya'da doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi bölgedeki Azeri, Gürcü ve Ermenilerin bir çatı altında toplanması olmuştur. Maveray-ı Kafkasya Komiserliği Azeri, Gürcü ve Ermenilerin temsil edildikleri bir federasyon Hükümeti mahiyetinde idi. Komiserlikte alınacak kararlar öncelikle Azeriler, Gürcüler ve Ermenilerin kendi kurdukları milli meclislerinde görüşülür daha sonra da Komiserlikte karara bağlanırdı. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu üç millet böyle bir federasyon hükümeti çatısı altında siyasî koşulların zorlamasıyla bir araya gelmişlerdi. Zira Azerilerin, Gürcülerin ve Ermenilerin amaçları ve çıkarları birbiri ile çelişiyordu. Gürcüler, savaşın başından beri Almanya'ya yakınlık duyuyorlardı; Ermeniler, Rusya ve İtilaf Devletleri'nin yardımıyla Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak istiyor ayrıca Akdeniz'e uzanan büyük bir Ermenistan'ın hayaliyle yaşıyorlardı; Azeriler ise ırk, din ve dil bağları olan Türkiye'den başka bir devletin kendilerinin yanında olmayacağını biliyorlardı.²¹

Bolşeviklerin idareyi ele geçirmesinden kaynaklanan hoşnutsuzluk sonucunda Güney Kafkasya'daki Bolşevikler dışındaki diğer siyasî partiler Sovyet Rusya egemenliğini kabul etmediklerini beyan ederek 11 Kasım'da Kurucu Meclis toplanıncaya kadar bölgeyi idare etmek üzere Tiflis'te Maveray-ı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) adlı bir hükümet kuruldu. Komiserlikte her devletin kendi grubu olup bir temsilcisi bulunuyordu. Azerbaycan, Mehmet Emin Resulzade

19 Vasif Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", Gazi Akademik Bakış, 2 /3 (2008), s. 140.

20 Qafarov, agm., s. 781.

21 Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 83.

tarafından temsil edilmekteydi. Komiserliğin ilk kabinesi “komiser” denilen on bir bakandan oluşmaktaydı. Siyasal konularda daha deneyimli olan Gürcüler kabinede önemli görevlerde yer aldı. Kabine şu şekildeydi: E. P. Gegeçkori Başkan, Dışişleri Komiseri, A.İ. Çhenkeli İçişleri Komiseri, S. Alekseyev Adalet Komiseri, K. Karikciyan Maliye Komiseri, H. Ohanyan Kamu Hizmetleri Komiseri, G. Ter Gazanyan Tabii Kaynaklar Komiseri, D. Donskoy Savunma Komiseri, A.V. Neruchev Ziraat Komiseri idi. Üç Azeri Komiser ise A. Kesmemmedov Devlet Denetim Komiseri, K. Malik Aslanov Ulaştırma Komiseri ve Caferov Ticaret ve Sanayi Komiseri idi.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği, 18 Kasım’da yayımladığı bildiri de görevini kurucu meclis toplanıncaya kadar devam ettireceğini fakat meclisin toplanması mümkün olmadığı takdirde Kafkasya’dan meclis için seçilen vekiller heyetine tabi olacağını ilan etti.²²

26-28 Kasım 1917’de Güney Kafkasya da 60.000 seçmene bir temsilci esasıyla yapılan seçimlerde²³ Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksutyun 9, Müslüman Sosyalist grup 2, Bolşevik, Eser, Himmet ve İttihad partileri ise birer vekil çıkarabildi.²⁴ Ocak 1918 tarihinde toplanan Rusya Kurucular Meclisi Bolşevik vekillerin azınlıkta kalması üzerine feshedildi.

Kurucu meclisin feshedilmesi üzerine²⁵ Güney Kafkasya vekilleri Maveray-yı Kafkasya Komiserliği’nin üst meclisi ve karar alma organı olacak olan diyet meclisi yerine geçen Seym’i kurdular. Komiserlik Seym’de alınan kararları uygulamakla görevlendirildi.²⁶ Maveray-yı Kafkas Komiserliği içerisinde Gürcistan, Ermenistan

22 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 106-107.

23 Güney Kafkasya’daki toplam 2.455.274 oyun dağılımı şöyleydi: Menşevikler 661.934, Müsavat 615.816, Taşnaksutyun 558.400, Müslüman sosyalist grup 159.770, Es-er 117.522, Bolşevikler 95.581, Himmet 84.748 ve İttihad 66.504. (Swietochowski, *age.*, 107.)

24 Qafarov, *agm.*, 141.

25 Güney Kafkasya’da Kurucu Meclis için seçilen temsilciler Petrograd’daki bu gelişme üzerine bölgeye geri dönmüş ve Maveray-yı Kafkasya Komiserliği tarafından siyasi gelişmelerin değerlendirilmesi için 23 Ocak 1918 tarihinde yapılacak olan bir toplantıya çağırılmışlardır. Bu toplantıda yapılan müzakereler sonucunda da Güney Kafkasya’nın yasama organı olacak “Seym’in” kurularak 23 Şubat 1918 tarihinde toplanmasına karar verilmiştir. 23 Şubat 1918 yılında Güney Kafkasya’nın yasama meclisi olan Seym bölgeden seçilen 112 milletvekilinin katılımıyla ilk oturumunu gerçekleştirmiştir. Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 83.

26 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 462.

ve Azerbaycan tamamen kendi iç işlerinde bağımsızdılar. Her biri kendi milli menfaatlerine uygun olarak teşkilatlanmalarını sağlamış ve menfaatlerini gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.²⁷ Rus ordusu ve devlet teşkilatında görev almış olan Gürcü ve Ermeniler bu teşkilatlarla ilgili olarak daha tecrübeli olduklarından avantajlı bir konuma sahiplerdir. Bu görevlerden uzak tutulmuş olan Türk-İslam toplulukları ise devlet teşkilatı ve ordu kurulması aşamasında oldukça zorlandılar.²⁸

Seym'de Menşevikler 33, Müsavat 30 ve Taşnaksütyun 27 üyeye sahipti. Seym başkanlığına, komiserliğinde başkanlığını yapmış olan Gegeçkori²⁹ getirildi.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği³⁰ ve Seym'in bu dönemde üstlenmiş olduğu en önemli görev Kafkasya'daki barış ortamının sağlanmasıydı. 1917 yılı sonunda Kafkas Cephesi'nin dağılmasının ardından yapılan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi Sovyet Rusya Hükümeti ile değil Osmanlı Devleti ile Komiserlik ve Rus ordusu kumandanlığı arasında imzalanmıştır. Böylelikle Komiserlik, Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır.³¹ Seym, Brest-Litovsk'de yapılan barış görüşmelerine Vehip Paşa tarafından çağırılmasına rağmen Sovyet hükümeti ile beraber olamayacağını belirterek reddetmiştir. Barış görüşmelerine tek başına katılacağını bildirmişti.³² Ancak 3 Mart 1918'de Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılacak olması Osmanlı Devleti ile Seym arasındaki ilişkileri germiştir. İki ülke arasında 14 Mart'ta başlayan Trabzon Müzakereleri, Batum'un durumu hakkında karar verilememesi üzerine sonuçsuz kalmıştır. Seym,

27 Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVI/47, s. 502.

28 Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 24 (1999), s. 564.

29 Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin üyeliğine seçilen kişiler ve görev dağılımları şöyledi: E. Gegeçkori (Komiserliğin Başkanı, Çalışma ve Dışişleri Komiseri), A. Çhenkeli (İçişleri Komiseri), D. Donskoy (Askeri ve Deniz Komiseri), H. Karçikyan (Maliye Komiseri), Ş. V. Aleksiyev Meshiyev (Eğitim ve Adalet Komiseri), M. Caferov (Ticaret ve sanayi Komiseri), H. Melik Aslanov (Ulaştırma Komiseri), A. Neruçev (Ziraat Komiseri), G. Ter- Gazaryan (İaşe Komiseri), A. Ohancanyan (Sosyal Güvenlik Komiseri), H. B. Mehmedov (Devlet Müfettiş Komiseri). Listedten anlaşılacağı gibi Komiserliğin 11 üyesinin üçü Gürcü, üçü Azeri, üçü Ermeni ve ikisi de Rustur Şahin, E., *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 115-116.

30 Maveray-ı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom), Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin Rusçası olan Zakavkazskiy Komissariat'ın kısaltılmış hali.

31 Kurat, *age.*, 464.

32 Baykara, *age.*, 249.

28 Mart'ta yapılan Türk askerî harekâtı üzerine anlaşmayı tanımak zorunda kalmıştır.³³

Seym, barışın sağlanması için uğraşırken Bakü Sovyeti tarafından idare olunmakta olan Bakü'de iç karışıklıklar egemendir. Bakü Sovyeti'nin Başkanı Stepan Şaumyan'a, Lenin ve Stalin tarafından verilmiş olan asıl görevi Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesini sağlamak ve Rus ordusunun işgali altında olan Türkiye topraklarında bir Ermeni devleti kurmaktır. Görevini yerine getirmek üzere 22 Ocak 1918'de Tiflis'e giden Şaumyan hükümeti Sovyet idaresine geçmeye çağırarak bu konuşması üzerine ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve güçlü olduğu tek yer olan Bakü'ye geri dönmüştür.³⁴

Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi ve Bakü'nün elde tutulması Sovyet Rusya için hayati öneme sahipti. Bölge jeopolitik konumunun yanı sıra ekonomik ve siyasi öneme de sahipti. Bakü petrolü Rusya'nın ihtiyacının %83'ünü karşıladığı gibi ihracatı da yapıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve iç savaş içerisinde olan Sovyet Rusya yalnızca Bakü petrolü ile güçlenebileceğinin farkındaydı.³⁵ Bakü'nün Rus işgalinden önce şahısların elinde olan Bakü petrol kuyuları işgalle birlikte Çarlık mülkü haline getirilmiş bu durum üretimin düşmesine yol açmıştı. 1872'de kuyuların işletilmesinin serbest bırakılması ve Avrupa sermayesinin ülkeye girişine izin verilmesi üzerine Bakü'de petrol üretimi ve sanayi büyük ivme kazanmıştır. Avrupa teknolojisi ile petrol üretimi artmış; Bakü-Batum ve Bakü-Rostok-Moskova demiryolu hattı açılmış ve Bakü'nün nüfusu hızla artmaya başlamıştır.³⁶ Lenin'in Bakü petrolünün üretim ve sevkini arttırılmasına yönelik özel ilgisi Bakü petrol sanayine 1872'deki gibi bir ivme kazandırdı. Azerbaycan petrol sanayisinin 408 kurumu Bakü Sovyeti'ne bağlı Halk Tasarrufatı Şurası'na devredildi. Bu millileşme ile birlikte Bakü'den Rusya'ya günlük taşınan petrol miktarı 600-700 put³⁷ iken millileşme ile beraber Haziran 1918 tarihinden itibaren 1.3-1.400.000 puta ulaştı. Temmuz ayında ise nakledilen petrol miktarı 2.000.000 puttu.³⁸

33 Yel, agm., s. 566.

34 Baykara, age., 250.

35 Qafarov, agm., 143.

36 Mirza Bala Mehmetzade, "Bakü", *İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 260.

37 1 put - 16 kilogram

38 Qafarov, agm., s. 148-149.

Kafkasya'da tutunamayan Şaumyan, Bakü Sovyeti'ni Kafkasya'daki Sovyet iktidarlarının merkezi yapmaya karar vermiş ve Hristiyanlardan oluşan Kızıl birlikler oluşturmaya başlamıştı.³⁹ Şehirdeki tek askeri gücün kendi birliklerinde olmasını istediğinden Mart ayı sonunda Azerilerin silahlarının toplatılmasına yönelik bir çağrı yapılmıştır. İtiraz edilmesi üzerine Şaumyan, Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Şurası'ndan aldığı askeri destekle 30 Mart akşamı Müslüman halk üzerine taarruza geçti. 3 gün süren katliamda 10-12.000 Müslüman öldürüldü. Şaumyan yalnızca Bakü ile yetinmeyerek Karabağ, Şamahı, Guba, Lenkeran'da da binlerce Müslüman'ı katletti.⁴⁰

Yaşanan katliamlar karşısında Seym'in Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin hiçbir önleyici faaliyette bulunmamış olması Azerbaycan'ın Seym'e olan güvenini boşa çıkartmıştır. Mayıs ayı ortalarında Gürcistan ve Ermenistan Almanya ile Azerbaycan ise Osmanlı Devleti ile gizli görüşmelere başlamıştır. Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesine karşılık Almanya 12.000 asker ve Türkiye'ye karşı savunma vaadinde bulunmuştur.⁴¹ Ayrıca Osmanlı Devleti 26 Mart'ta Bolşevik ve Ermenilerin Türk ve Müslümanlara yaptığı katliama son verilmesine ilişkin bir ultimatom göndermiş ve barış görüşmelerine Seym'deki ülkeler bağımsızlıklarını ilan ettiği takdirde başlanacağı belirtilmiştir. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴² Hatta 6 Mayıs 1918'de Bolşeviklerle Türklerin birbirleri ile ittifaklarının büyük İslam dalgaları ile karşı karşıya gelmesine sebep olacağı yönünde haberler ortaya çıkmıştır.⁴³ 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi (28 Mayıs 1918 - 27 Nisan 1920⁴⁴)

Seym'in feshedilmesinin ardından Azerbaycan'ın yönetimini sağlamak amacıyla Geçici Milli Şura kurulmuştur. Şuranın 28 Mayıs'ta yapılan ilk toplantısında

39 Sadıgov, agm., s. 177.

40 Sadıgov, agm., s. 178.

41 Ramin Sadıgov, agm., s. 180.

42 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 65.

43 TİTE. S. 1120, K. 28, B. 40 - 25.07.1336, TİTE. S. 1121, K. 24, B. 95 - 26.07.1336: Ayrıca Bolşeviklerin Azerbaycan ve Gürcistan'ın arasını bozmaya çalıştıkları, Azerbaycan ve Gürcistan arasında akd edilecek anlaşma için elle kişilik heyetin Tiflis'e gelmiştir.

44 Azerbaycan, sadece 23 ay gibi kısa bir zaman içinde gerek ülke içindeki reformlarla ve gerekse de uluslararası camia da de-facto tanınmıştır. Bağımsızlık beyannamesinde (Azerbaycan İstiklal Beyannamesi) ülkenin başkenti olarak gösterdiği Bakü, Bolşevik Hükûmetin elindedir. Azerbaycan Hükûmeti'nin, bağımsızlığını ilk tanıyan da Osmanlı Devleti olmuştur. Bu süreçte önemli reformlar yapan Cumhuriyet, 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanına karar verilmiş ve *Azerbaycan İstiklal Beyannamesi* ilan edilmiştir. Altı maddeden oluşan beyanname şöyledir.

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahip olduğu gibi güney ve doğu mavera-yı Kafkasya'dan ibaret bağımsız bir devlettir.
2. Bağımsız Azerbaycan devletinin idare şekli Cumhuriyettir.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti bütün milletlerle bilhassa komşu millet ve devletlerle iyi münasebetler kurma arzusundadır.
4. Azerbaycan Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlarının her türlü haklarını teminat altına alır.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dâhilinde yaşayan bütün milletlerin serbest bir şekilde gelişmesine imkân tanır.
6. Kurucu meclis toplanıncaya kadar Azerbaycan'ın idaresinde milli şura ve ona karşı sorumlu olan geçici hükümet yetkilidir.⁴⁵

Mehmet Emin Resulzade, Devlet Başkanı olarak belirlenirken geçici hükümeti kurma görevi Fethali Han Hoyski'ye⁴⁶ verilmiştir. Fethali Han Hoyski'nin aynı zamanda İç işleri Bakanı olduğu kabinede Hüseyinpaşa Sultanov Savunma Bakanı, Nesib Yusufbekov Milli Eğitim ve Maliye Bakanı, Mehmet Hasan Hacinski Dışişleri Bakanı, H. Melikaslanov Ulaştırma Bakanı, Ekber Şeyhülislamov Tarım ve İşçi Bakanı, Halil Hasmemmedov Adalet Bakanı, Mehmet Yusuf Caferov

⁴⁵ Alp, *agtl.*, 52-53.

⁴⁶ Fethali Han Hoyski (1875-1920), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ilk üç kabinenin başkanı, beşinci kabinenin dış işleri bakanı, parlamentonun bağımsız milletvekili. 1901'de Moskova Üniversitesinin hukuk fakültesini bitirdi. 1907'de II. Duma'ya milletvekili seçildi. Şubat ihtilalinden sonra Müslüman Milli Şuraları Geçici yürütme konseyinin üyelerinden biri oldu. Mavera-yı Kafkas Seymi'nin üyesi, Mavera-yı Kafkas Federasyonu'nda Adliye Bakanı olarak çalıştı. 1918 Mayıs'ından 1919 Mart'ına kadar Azerbaycan Hükümetinin başkanlığını yaptı. Yusufbeyov'un ikinci kabinesinde Dış İşleri Bakanı vazifesini icra etti. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet güçlerince işgal edilince Tiflis'e gitti, lakin aynı yılın 19 Haziran'ında bir Ermeni tarafından öldürüldü. Sadıkov; agm., s. 175; Ayrıca bkz. M. Qasımlı - E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazırları*, Bakü 2003.

Ticaret ve Sanayi Bakanı ve Hacinski⁴⁷ Devlet Denetim Bakanı olmuştur.⁴⁸ Bakü işgal altında olduğundan yeni Cumhuriyet'in ilk başkenti Gence olmuştur.

Bağımsızlığın ilanından sonra 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın dördüncü maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti, hükümeti istediği takdirde Osmanlı Devleti iç düzen ve güvenliğin sağlanması için askeri yardımda bulunacaktır.⁴⁹ Azerbaycan bağımsızlığının devamı, Bakü'nün geri alınması ve artan Ermeni olaylarının bastırılması için askeri yardıma ihtiyaç duymuştur. Yardım talebi üzerine bölgeye Nuri Paşa gönderilmiştir. Nuri Paşa, General Şihilinski komutasındaki Müslüman Milli Birlikleri, Tatar Bölüğünden çeşitli unsurlar, gönüllüler ve Osmanlı 5. Kafkas fırkasından oluşan bir İslam Ordusu meydana getirmiştir.⁵⁰ İslam Ordusu ilk olarak Bakü'nün geri alınması için harekete geçti. İslam Ordusu'nun hızlı ilerleyişi, Gökçay'da Bakü Sovyet'i birliklerini yenmişlerdir. İlaveten Bakü'deki açlık şehirdeki savunmayı zayıflattığı gibi Bakü Sovyet'inin otoritesini de sarsmıştır. Bu durum üzerine Kuzey İran'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım istenmesine karar verildi. Şehirdeki vaziyetin kötüleşmesi üzerine Bakü Sovyet'inin Es-er, Taşnak ve Menşevik üyeleri Merkezi Hazar Diktatörlüğü adında bir icra organı kurarak Şaumyan ve diğer 26 Bakü Komiserinin idamına karar verdi. Ardından İngiltere'den yardım istendi ve 9-17 Ağustos'ta İngiliz müfrezeleri Bakü'ye geldi. İslam ordusunun 26 Ağustos'ta şehir üzerindeki baskısını arttırması ile şehir 15 Eylül'de ele geçirildi. 17 Eylül'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Gence'den Bakü'ye taşındı.⁵¹

47 Mehmedhasan Hacinski (1875-1931), Bakü'de dünyaya geldi. 1902'de Petersburg Teknik Enstitüsünü bitirdi. 1913'te kısa bir süre için Bakü şehir idaresinin reisi görevini üstlendi. 1917 yılında Kafkas Müslümanlarının Bakü kongresine katıldı ve kongrenin yürütme kuruluna seçildi. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetinde dışişleri bakanı görevine getirilen Hacinski 4 Haziran 1918'de imzalanan Osmanlı-Azerbaycan dostluk ve kardeşlik anlaşmasını imzalayanlardan biriydi. Azerbaycan hükümetinin ikinci kabinesinde de dışişleri bakanı olarak görev yapan Hacinski, daha sonra maliye bakanı oldu. 30 Mart 1920'de hükümet istifa ettikten sonra yeni kabinenin teşkili Hacinski'ye havale edildi. Fakat Hacinski parlamento içindeki partilerle görüşse bile bir sonuç alamadı, hükümeti kuramadı. Azerbaycan, Sovyet orduları tarafından işgal edildikten sonra on yıl kadar Bakü'de değişik işlerde çalışan Hacinski 1930 yılında tutuklandı, 1931 yılında intihar ederek öldü. Sadıkov, agm., s. 175; Ayrıca bkz. M. Qasımlı - E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazırları*, Bakü 2003.

48 Alp, *agt.*, s. 51.

49 Toksoy, agm., s. 531.

50 Alp, *agt.*, s. 54.

51 Sünbül, *agt.*, s. 70-71.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yıkılması ve Sovyet Rusya'nın İstilas

1919 yılı yazında İngiltere'nin Güney Kafkasya'dan askerlerini çekmesi ve Denikin ordusunun tehlike oluşturamayacak bir hale gelmiş olması Güney Kafkasya cumhuriyetleri için bağımsızlığın başlangıcı olarak görülüyordu. Ancak daha büyük bir tehlike Kızıl ordu birliklerinin Denikin ordusunu takip maksadıyla güneye inmiş olmalarıydı. Bu kuvvetlerin Güney Kafkasya sınırını geçip geçmeyecekleri ise belirsizdi.⁵²

Kızıl Ordu birlikleri sınırı geçmeden önce fikirleriyle Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde güçlenmeye başladılar. 1919 yılı sonunda Azerbaycan hükümetinde komünistlerin etkisi artmaya başladı. Halk arasında da Bolşevik propagandasının etkili olması üzerine hükümet değişikliğine yönelik baskılar arttı. Müsavat partisi içerisindeki sağ-sol fraksiyon çekişmesinin başlamasıyla beraber 2-11 Aralık 1919'da yapılan II. Parti kongresi bile engel olamadı. Sonuç olarak Aralık 1919'da Yusufbekov ikinci defa hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bu koalisyon hükümetinde ilk kez İttihad Partisi de yer aldı. Temelde İslami bir parti olan İttihad, Müsavat Partisi'nin Türkçü ve Osmanlı Devleti yanlı politikasına karşı Bolşeviklerin yanında yer almıştı.⁵³

Ülke içerisinde Bolşevik propagandasının yayılmasıyla birlikte Rusya, Azerbaycan üzerinde baskı kurma politikasını yürütmeye başladı. 2 Ocak 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Grigori Çiçerin Azerbaycan'a bir nota vererek hükümetin Sovyet Rusya ile görüşmelere başlaması gerektiği belirterek Rusya'nın güneyindeki Beyaz Ordu kuvvetlerinin mağlup edilmesi için ülkeler arasında askeri anlaşmanın sağlanmasını istiyordu. Denikin Ordusu'nun yalnız Rus işçi ve köylülerinin değil Azerbaycan ve Gürcistan işçi ve köylülerinin de düşmanı olduğunu belirterek geç olmadan Azerbaycan halkını Denikin'e karşı mücadeleye davet ediyordu.⁵⁴ Bu notanın gönderilmesindeki amaç Azerbaycan'ı Rusya'nın iç sorunları içerinse çekmek ve Denikin ordusu gibi bir kuvvet karşısına çıkararak bağımsızlığına son vermektir.⁵⁵

Aynı gün Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi toplanarak İngiltere'ye konuyla ilgili fikrinin ve Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'ya karşı korunmasında nüfuzunu

52 Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 15.

53 Sünbül, *agt.*, s. 84.

54 Swietochowski, *age.*, s. 174.

55 Neciyev, *agt.*, s. 17.

kullanıp kullanmayacağı sorulmaya karar verildi. Azerbaycan'ın Avrupa'daki temsilcileri durumu Avrupa gündemine getirdiler. Paris Barış Konferansında, Lord Curzon'un önerisi üzerine Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin varlığı *de facto* olarak tanındı.⁵⁶ Ancak Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunmasına yönelik yardımın yalnızca cephane sevki ile sınırlı kalacağı askeri birlik gönderilmeyeceği kararı alındı.⁵⁷

23 Ocak'ta Çiçerin Azerbaycan'a ikinci notasını verdi. Ülkeyi Denikin Ordusu'na karşı mücadeleye katılmamakla suçlayarak ittifak önerisini yeniledi. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından tanınmasının kendileri açısından önemsiz olduğunu da vurguladı. Çiçerin'in notalarına cevap 1 Şubat'ta Azerbaycan Dışişleri Bakanı Han Hoyski tarafından verildi. Çiçerin'in suçlamaları ve talepleri reddedilerek yalnızca "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz şartsız tanınması" halinde Sovyet Rusya ile müzakerelere başlanacağı belirtilmiştir.⁵⁸

Sivas'ta bulunan 3. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi imzalı gazete özetlerini içeren rapor ile istihbarat raporunda Çiçerin'in Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine nota verdiği ve Denikin ordusunun küçük hükümetlerin bağımsızlıklarına karşı olması sebebiyle savaş açılması ve Sovyet Rusya ile ittifak kurulması teklif edildiği belirtilmiştir. Nota üzerine Azerbaycan'ın Bolşeviklere karşı müdafaa amacıyla bir komite kurduğu ve itilaf devletlerinin geçici surette askeri yardım yapacaklarını vaat ettikleri yer almıştır.⁵⁹ İzmir Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti İstihbarat Kalemi tarafından edinilen bilgiye göre ise Şimal-i Kafkasya Cumhuriyeti Başkanı [Abdülmecid Tapa] Çermoyef tarafından gazetelere verilen 11 Şubat tarihli notada Gürcistan ve Azerbaycan temsilcilerinin Avrupa ile Bolşevik istilasına karşı yalnızca kendileri için değil Dağıstan içinde yardım istediklerini belirtmektedirler. Bolşevik istilasına karşı duracaklarını beyan edip Dağıstan'ın da egemenliğinin tanınmasını ve Denikin ordusu tarafından yapılan harekâtın sona erdirilmesini istemişlerdir.⁶⁰ Aynı toplantı da temsilciler Ermenistan'ında tanınması için teşebbüste bulunmuşlardır.⁶¹ Askeri yardım mevzu İngiltere'nin askeri birlik

56 Neciyev, *agt.*, s. 15.

57 Neciyev, *agt.*, s. 20.

58 Swietochowski, *age.*, s. 175.

59 TİTE. S. 849, K. 18, G. 50, B. 50 - 31.01.1336, TİTE, S. 861, K. 18, G. 44, B. 44 - 02.02.1336

60 TİTE. S. 918, K. 18, G. 67, B. 67 - 11.02.1336

61 Hüseyin Baykara, *age.*, s. 282.

göndereceğine dair bazı söylentilere yol açmış ve beş bin İngiliz askerinin Azerbaycan'a sevk edileceği haberi Heyet-i Temsili üzerinde büyük bir endişeyle karşılanmıştır.⁶² Bakü'ye Fransız bahriye müfrezeleri çıkarılacağı haberinin de ortaya çıkması ardından yapılan araştırmada her iki haberinde asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.⁶³

Bolşevik propagandası bölgede yayılmaya hızla devam etmiştir. 11 Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi (Az. KP) kurulmuş ve devrim karşıtı Müsavat partisi iktidarının yıkılarak silahlı mücadeleye ve işçi hâkimiyetine dayanan bir yönetimin kurulması prensibi benimsenmiştir.⁶⁴ Gürcistan Hükümeti'nin yayın organı olan Barsa gazetesinde yer alan baş maktele Bolşeviklerce "Doğu'nun büyük birliği ve inkılâbı" denilen siyasetlerinin Asya ve Müslüman âleminde revaç gördüğü belirtilerek bu halkları Bolşeviklerin kucağına atan sebeplerin başında Avrupa'nın Asya'da takip ettiğı baskı ve istila siyasetinin olduğu gösterilmiştir.⁶⁵ Yine Gürcistan bakanlarından birinin Poti'de verdiği nutukta Anadolu'da Bolşevikliğin ilan edildiğini duyurmuştur.⁶⁶

Bolşevik kuvvetlerinin Denikin ordusunu mağlup etmesi ve Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın işgalini tamamlamış olması üzerine Lenin tarafından Kuzey Kafkasya İhtilal Komitesi Başkanı Grigori Orconkidze'ye 17 Mart 1920'de gönderilen telgrafta Bakü'nün alınmasının şart olduğu ve bütün gayretin bu yönde sarf edilmesi istemiştir. Lenin'in emri üzerine Güney Kafkasya'nın işgaline yönelik hazırlıklara başlanmıştır. Bölgenin zaptıyla görevlendirilen 11. Kızıl Ordu'nun başkomutanlığına Mariusz Levandovski getirilmiştir. Aynı zamanda propagandalar ve asılsız haberler yapılarak halk ve hükümet arasındaki güven ortamı yıkılmaya çalışılmıştır.⁶⁷ Yerli komünistlerin kendi kendilerine güç elde edemeyecekleri düşünüldüğünden Rus Komünist Partisi'nin Kafkasya Bölge Bürosu (Kavbüro) açılarak başkanlığına Gürcü Orconikidze ve başkan yardımcılığına da 11. Kızıl Ordu siyasi komiseri Ermeni S. M. Kirov getirilmiştir.⁶⁸

Bakü'nün işgalini kolaylaştırmak maksadıyla Ermenistan Hükümeti, 11. Kızıl Ordu ve Karabağ İhtilal Komitesi tarafından 23 Mart 1920'de Karabağ da bir

62 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 433.

63 TİTE. S. 1913, K. 318, G. 35, B. 35 - 08.02.1336

64 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 83.

65 TİTE. S. 892, K. 18, G. 37, B. 37 - 05.02.1336

66 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 444.

67 Elçin Neciyev, *agt.*, s. 30-31.

68 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 84; Swietochowski, *age.*, s. 177.

Ermeni isyanı çıkarılmıştır. Böylece Azerbaycan ordusunun Karabağ'a gitmesi sağlanarak ülkenin doğu sınırı savunmasız bırakılmıştır.⁶⁹ Ay sonunda Az. KP'nin hükümeti devirmek maksadıyla halkı galeyana getirip isyanlar çıkarmaya çalıştığıının anlaşılması üzerine ülkedeki Bolşeviklere yönelik tutuklamalar başlamıştır.⁷⁰ Bu durum ülkedeki sol fraksiyonun Yusufbekov hükümetinden yardımlarını çekmelerine yol açmıştır. Hükümet içerisinde ise Dışişleri Bakanı Hoyski ile İç İşleri Bakanı Hacinski arasında görüş ayrılığı Hacinski'nin görevden alınarak Ticaret Bakanlığına getirilmesine yol açmıştır. Ülke içerisindeki huzursuzluklar sonucunda Yusufbekov hükümeti 1 Nisan günü istifa etmiş ve hükümeti kurma görevi Hacinski'ye verilmiştir. Ancak Bolşeviklerden beklediği güvenceyi almaması üzerine görevi iade etmiştir.⁷¹

Ülkedeki siyasi bunalım sürerken Bolşeviklerin bölgedeki gücü gittikçe artmıştır. 10 Nisan'da Erzurum Valisi Reşit Bey tarafından Sivas Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ne iletilen Heyet-i Temsiliye kaynaklı habere göre Bolşevik ordusu Dağıstanlılarında yardımıyla Denikin ordusunu tamamen dağıtmış ve Kafkasya'ya hâkim olduğu belirtilirken Azerbaycan ve Gürcistan'daki genel fikrinde çoğunlukla Bolşeviklerden taraf olduğu belirtilmiştir.⁷²

Denikin ordusuna ait Hazar Denizi filosu, Amiral Serçiyef ve Darson kumandası ve Rus ve Azerbaycan bandırası altında kalmak şartıyla Azerbaycan'a teslimi teklif edilmiştir. Teklif hükümetçe kabul olunmuş ancak donanma, amirallerini rehin alan mürettebat tarafından Nargin Adasına getirilerek Rus bandırası indirilip Kızıl bayrak çekilmiş ve Bolşeviklere teslim edilmiştir.⁷³ Mehmet Emin Resulzade ise bu durumu 1828 Türkmençay Anlaşması'na istinaden Hazar Denizinde Rusya bandırası dışında bandıra görmek istemeyen kuvvetlerin, istemedikleri Azerbaycan bandırasına sığındıklarını ifade etmiştir.⁷⁴

Nisan ayından itibaren Azerbaycan'ın Dağıstan sınırında Bolşevik kuvvetleri toplanmaya başlamıştır. Bu husustan Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'den bilgi istenmişse de herhangi bir cevap alınamamıştır.⁷⁵ 20 Nisan'dan itibaren Anadolu

69 Elçin Neciyev, *agtl.*, s. 32.

70 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Milli Azerbaycan Neşriyatı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339 (1923), s. 107.

71 Sünbül, *agtl.*, s. 85-86.

72 TİTE. S. 1079, K. 20, G. 65, B. 65 - 10.04.1336

73 TİTE. S. 870, K. 24, G. 50, B. 50 - 22.04.1336

74 Resulzade, *age.*, s. 101.

75 Neciyev, *agtl.*, s. 36.

Ajansı ve bölgeden gelen istihbarat raporlarında Derbent civarındaki hareketlilik yer almıştır. 20 Nisan tarihli ajans haberinde Dağıstan İslam kıtası tarafından daha önce zapt edilmiş olan Hazar Denizi kıyısındaki Derbent şehrine Bolşevik ordusuna mensup kıtanın girdiği haber verilmiştir.⁷⁶ 24 Nisan'dan itibaren ise Bolşevik düzenli birliklerinin Derbent civarında toplandığı, elli bin kişilik kuvvetin yarısından fazlasının Müslüman Kırgız Türklerinden oluştuğu ve Bakü-Derbent demiryolu hattında Yalama istasyonunda beklemekte olduklarına dair haberler gelmeye başlamıştır. Ayrıca Azerbaycan Hükümetinin de orduyu karşılamaya hazırlandığı bildirilmiştir.⁷⁷

22 Nisan tarihli bir istihbarat raporunda ise Bakü - Moskova güzergâhındaki trenlerin yeniden sefere başlaması Azerbaycan ile Sovyet hükümeti arasındaki görüşmelerin uygun bir safhaya geldiği yönünde yorumlanmıştır.⁷⁸ Anadolu Ajansı'nın 27 Nisan tarihli haberinde de görüşmelerin uygun safhaya geldiği bildirilerek Azerbaycan Hükümeti'nin İtilaf Devletlerinin Halil ve Nuri Paşaların yakalanması ve kendilerine teslimi konusundaki teklifi reddettiğine yer verilmiştir.⁷⁹

Azerbaycan-Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin normalleştigiğine yönelik istihbarata rağmen Lenin tarafından bölgenin işgali ve sonrasına yönelik faaliyetler devam etmiştir. İşgalden on gün evvel A. Serebovski Lenin'i emriyle Bakü bölgesinde petrol sanayi teşkil etmek ve üretimi arttırmak üzere bölgeye göreve getirilmiştir. Ayrıca petrol naklinin hızlandırılmasına yönelik bir talimatta verilmiştir. Bakü'nün işgaline yönelik emir ise zırhlı tren kumandanı Yefremof'un anılarına göre 20 Nisan'da verilmiştir.⁸⁰ 27 Nisan'da ise bu emir yalnız Bakü değil tüm Azerbaycan'ın ele geçirilmesi şeklini almıştır. Bakü'ye çıkarılacak birliklerden öncelikle petrol çıkarılan araziyi kontrol altına almaları emri verilmiştir.⁸¹

27 Nisan'da Bolşevik kuvvetleri Azerbaycan sınırını geçerek Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. Aynı gün Azerbaycan komünistleri hükümetin feshedilerek 24 saat içinde Az. KP merkez komitesine bırakılması yönünde bir ültimatому

⁷⁶ TİTE. S. 863, K. 24, G. 49, B. 49 - 20.04.1336

⁷⁷ TİTE. S. 830, K. 29, G. 70, B. 70 - 06.04.1336, TİTE. S. 895, K. 31, G. 24, B. 24 - 27.04.1336, TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 11 - 28.04.1336, TİTE. S. 902, K. 28, G. 37, B. 37 - 28.04.1336

⁷⁸ TİTE. S. 879, K. 31, G. 72, B. 72 - 23.04.1336

⁷⁹ TİTE. S. 897, K. 31, G. 74, B. 74 - 27.04.1336

⁸⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 129.

⁸¹ Neciyev, *agtl.*, s. 39.

Azerbaycan parlamentosuna verdi. Parlamento Hazar denizindeki Bolşevik donanmasının silahları parlamento binasına çevrildi.⁸² Gece yarısına kadar süren müzakereler sonucunda halkın zarar görmemesi ve kan dökülmemesi için belirlenen şartlar çerçevesinde hükümetin devredilmesine karar verildi. Azerbaycan parlamentosu tarafından belirlenmiş olan şartlar şunlardır:

1. Rus Ordusu Bakü'ye girmeden, demiryoluyla doğrudan Anadolu'ya yardıma gidecek.
2. Azerbaycan'ın istiklali ve hâkimiyet hakkı her türlü taarruzdan masun kalacak.
3. Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp terhis edilmeyecek.
4. Azerbaycan siyasi partileri varlıklarını koruyacak.
5. Eski yöneticiler, hükümet üyeleri ve mebuslardan hiç kimse siyasi suçlarla itham edilmeyecek.
6. Devletin idare şekli tam bir serbestlik içerisinde toplanacak Azerbaycan şuraları tarafından tayin edilecektir.⁸³

Bolşevik kuvvetleri verilen süre dolmadan Azerbaycan sınırını geçerek Bakü'ye doğru ilerlemiştir. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Hükümeti'nin devrildiği ve iktidarın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adına Azerbaycan Geçici İhtilal Komitesi'ne (*Azrevkom*) verildiği Rusya'ya bildirilmiştir. Aynı gün *Azrevkom* tarafından Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti adıyla yeni hükümet kurulmuş ve başkanlığına Neriman Nerimanov getirilmiştir.⁸⁴

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması Rusya tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Lenin memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir.

“(…) Bakü'den aldığımız haber ise bizleri çok memnun etmiştir. Bu durum sanayimizin iyiye doğru ilerleyeceğinin sevindirici göstergesidir. Hepimiz, sanayimizin sürekli olarak petrol sıkıntısı çektiğini biliyoruz. Fakat şimdi aldığımız malumatlara göre, Bakü'de de proleter güç Azerbaycan hükümetini devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Bu artık sanayimize hayat verecek ekonomik temele kavuştuk demektir.”⁸⁵

⁸² Swietochowski, *age.*, s. 181.

⁸³ Resulzade, *age.*, s. 109-110.

⁸⁴ Alp, *agt.*, s. 82.

⁸⁵ Neciyev, *agt.*, s. 46.

Tite Arşiv Belgelerine göre, İşgal haberi Avrupa basınında önemi bir olay olarak neşredilmiş ve Azerbaycan'ın Sovyet İdaresi'ni ilan ederek Rusya ile ittifak ettiği üzerinde durulmuştur.⁸⁶

Anadolu Ajansı ve istihbarat yazılarında ise şu şekilde yer almıştır. “28 Nisan [13] 36 Çarşamba günü öğleden sonra saat iki de Kırgız Türklerinden mürekkebe Bolşevik İslam Ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan millet, hükümet ve ordusu tarafından pek parlak tezahürat ve istikbal ile karşılanmıştır.”⁸⁷

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Az. KP dışındaki tüm partiler kapatılmış veya komünist partiye katılmıştır. Aynı zamanda eski rejimin üyelerinin tutuklanmaya ve idam edilmeye başlanmıştır. Bu cinayetler zamanla yeni rejime karşı bilim, sanat ve askeri kadroları da kapsar hale gelmiştir.⁸⁸

Ülkenin ekonomik işgali amacıyla sanayi, madencilik, bankacılık, enerji üretimi dâhil özel kuruluşlar ile önemli ticaret malları ve ulaşım-haberleşme kaynakları da devlet tekeline alınmıştır. Devletleştirilen kurumlar arasında Azerbaycan petrol sanayinin bütün kuruluşları ve Hazar ticaret filosu da vardır.⁸⁹

Azerbaycan petrolünün yalnızca ülke içerisinde kullanılacak ve ihracatı yapılacak kısmı hükümet idaresine bırakılmış ancak bu sarf olunacak bu miktarı tayin hakkı Rusya'nın salahiyyetine bırakılmıştır.⁹⁰ Bakü'nün işgali ardından devlet depolarında bulunan petrol ve petrol mamullerinin büyük bölümü Rusya'ya bedelsiz olarak gönderilmiştir.⁹¹

Bolşevik işgaline karşı halk direnişleri Mayıs-Haziran aylarında Terter, Gence, Ağdam, Şuşa ve Zakatala'da meydana geldi. Daha sonra Şeki, Şamahı ve Lenkeran'da da birtakım ayaklanmalar oldu.⁹² Direnişlere rağmen Bolşevik kuvvetleri Azerbaycan'ın işgalini büyük ölçüde tamamladı. Ardından Güney Kafkasya ve İran üzerine yeni planlar hazırlandı. İlk plan Gürcistan ve Ermenistan'ın işgali ile Güney Kafkasya'da Bolşevik egemenliğini sağlamaktı. İran

86 TİTE. S. 1019, K. 28, G. 25, B. 25 - 02.06.1336

87 TİTE. S. 909, K. 31, G. 28, B. 28 - 29.04.1336, TİTE. S. 1100, K. 17, G. 56, B. 56 - 02.05.1336

88 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 89.

89 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 91-92; Alp, *agt.*, s. 84.

90 Resultzade, *age.*, 123.

91 Gömeç, *age.*, 44. (Rusya'ya 300.000 teneke benzin, 25.000.000 teneke gaz yağı, 2.000.000 teneke gazolin, 1.250.000 teneke makine yağı ve 115.000.000 teneke ham petrol gönderilmiştir.)

92 Neciyev, *agt.*, s. 73.

planı ise temelde sosyalist düşüncenin İran egemenliği altındaki Güney Azerbaycan ve Gilan bölgesinde yayılmasını ve bir devrime sebebiyet vermesini amaçlıyordu.⁹³ Zaman kaybedilmeden Mayıs başında ilk plan uygulamaya konuldu.

Sovyet Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Ordularının Güney Kafkasya Harekâtı

Kafkasya Kızıl Ordusu Kumandanı Orconikidze, yalnızca Azerbaycan içerisinde kalmayarak 2 Mayıs'tan itibaren Müsavat partisi taraftarlarını takip etmek bahanesiyle Gürcistan sınırını geçti. Sınır anlaşmazlığından dolayı Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki çatışmalar da Azerbaycan Bolşevikleri 11. Kızıl Ordu ile beraber hareket etmekteydi. Kumandan Orconikidze, Tiflis dâhil Gürcistan'ın tamamını iki hafta içerisinde ele geçirmeyi planlamaktaydı. Ancak Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali ertesinde Gürcistan çeşitli önlemler almaya başlamıştır.⁹⁴ Askerî harekâtın yanında ülke içerisinde de propaganda çalışmaları yapılmış; 2 Mayıs'ta Bolşevikler Tiflis caddelerinde “Yaşasın Bolşeviklik!” sloganı atmış aynı gece askeri okul basılarak öğrencileri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır.⁹⁵ Olaylar büyümeden hükümet tarafından bastırılmıştır. Gürcistan'daki Bolşevik sayısının az olması ve Menşevik görüşün yaygınlığı sebebiyle iç karışıklık çıkarma planları sonuçsuz kalmıştır. Bu sebeple askerî harekâta önem verilmiştir. Durum basın tarafından sınır ihtilafı veya Bolşevikliğin yayılması olarak gösterilmeyerek Anadolu ajansı ve istihbarat raporlarına göre Azerbaycan'ın Bolşeviklerle beraber Gürcistan'daki Müslüman halkın Gürcü ve İngilizlerden kurtarılması isteği olarak yer almıştır.⁹⁶

Mayıs ayı başında Bolşevik ordusunun Gence'ye gelerek Azerbaycan kuvvetleri ile birleşip Gürcistan sınırına yaklaştığı ayrıca bir kolun Tiflis'e doğru ilerlediği ve Gürcistan da seferberlik ilan edildiği haber alınmıştır.⁹⁷ İlerleyen Bolşevik kuvvetleri, Tiflis-Gence demiryolunun kuzeyindeki Silahlı istasyonuna gelmiştir. Tiflis'in 35 km güneydoğusunda bulunan Karayazı istasyonunda, Gürcü kuvvetleri yerli Müslüman halk tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır.⁹⁸

93 Swietochowski, *age.*, s. 186.

94 Gela Guniava, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 110.

95 Karabekir, *age.*, s. 678.

96 TİTE. S. 944, K. 24, G. 53, B. 53 - 09.05.1336, TİTE. S. 947, K. 28, G. 111, B. 111 - 09.05.1336

97 TİTE. S. 65, K. 28, G. 39, B. 39 - ts. .

98 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

İki ülke arasındaki sınır çatışmaları devam ederken Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı ele geçirme siyaseti değişikliğe uğramıştır. Polonya ve General Vrangeli kuvvetlerine karşı verilmekte olan mücadele Gürcistan'a yönelik planların ertelenmesine yol açtı. İki ülke ilişkilerini iyileştirmek için Moskova'ya giden Gürcistan heyeti ile 7 Mayıs 1920'de Gürcistan ve Sovyet Rusya Barış ve Dostluk anlaşması yapıldı. İki ülkenin birbirlerini diplomatik olarak tanımasına yönelik olup anlaşmanın gizli maddesi Gürcistan'a yönelik Bolşevik emellerinin bitmediğinin kanıtıdır. Bu maddeye göre Gürcistan hükümeti Komünist grupların propaganda, toplantı ve basın-yayın faaliyetlerine izin verecektir.⁹⁹

Sovyet Rusya ile anlaşma yapılmış olmasına rağmen Azerbaycan-Gürcistan sınırındaki çatışmalar devam etmekteydi. Anlaşmanın ertesi günü Tiflis'in 72 km güneydoğusunda ve iki ülke sınırında yer alan Poylu Köprüsü'ne saldıran Azerbaycan kuvvetleri püskürtülmüş, zırhlı trenin geçişine izin verilmemiş ve köprü Gürcü askerler tarafından havaya uçurulmuştur.¹⁰⁰ 13 Mayıs'tan itibaren Menşevik Gürcü kuvvetleri Azerbaycan topraklarına saldırmaya başlamış; Zakatala, Karayazı, Borçalı ve Kazak şehirlerinin kendi toprağı olduğunu iddia etmiştir.¹⁰¹ 20 Mayıs'ta Tiflis'in 35 km güneydoğusuna değin yaklaşılarak Burcalı civarında savaş devam etmiştir.¹⁰² 30 Mayıs tarihli 15. Kolordu Kumandanlığına ait istihbarat raporuna göre iki ülke arasında ateşkes yapılarak çoğunluğu Müslümanlardan oluşan 100.000 mevcutlu 11. Kızıl Ordu Bakü'ye geri dönmüştür.¹⁰³ Azerbaycan-Gürcistan sınır çatışması 12 Haziran 1920'de Ağstafa garında imzalanan barış anlaşması ile sona ermiştir. Bu anlaşma ile çatışmalara son verilerek her iki ülkenin karşılıklı saygı ortamında Konsolosluklar açması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴

Sovyet Rusya 11. Kızıl Ordu'ya mensup birliklerle Azerbaycan ile müştereken harekâta başladığı gibi harekât esnasında da cephane yardımında da bulunmuştur. Bakü'deki Bolşevik idareciler tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne;

- Elli milyon ruble değerinde altı otomobil,
- Bir adet tank,
- 15 uçak,

99 Guniava, *agt.*, s. 111-112.

100 Karabekir, *age.*, s. 677-678.

101 Neciyev, *agt.*, s. 64.

102 TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

103 TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

104 Neciyev, *agt.*, s. 64-65.

- 15'lik sekiz top,
- 17 mitralyöz,
- 14.000 tüfek,
- 160.000.000 fişek,
- 14 mitralyöz,
- 3.000 tüfekte hediye edilmiştir.¹⁰⁵

Ermenistan'a yönelik harekât Gürcistan harekâtıyla aynı zamanda gerçekleşmiştir. Gürcistan'da olduğu gibi Ermenistan'da da yerli Bolşeviklerden yararlanılarak bir iç karışıklık çıkarılmaya çalışılmıştır. 1 Mayıs'ta Taşnak hükümetine yönelik düzenlenen gösteriler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Askerî harekâtın başlayabilmesi için Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki en temel sorun olan Azerbaycan'a ait Zengezor ve Karadağ'ın aylardır işgal altında bulunmasından yararlanılmıştır. 6 Mayıs 1920'de hem Azerbaycan hem de Rusya'dan iki nota almıştır. Azerbaycan tarafından verilen notada Karadağ ve Zengezor bölgelerindeki Ermeni askerinin tahliyesi, Ermeni askerinin kendi sınırına çekilmesi ve Müslümanlara yapılan katliamın son bulması istenmiştir. Üç gün içerisinde de uygulanması istenmiştir.¹⁰⁶

Rusya ise askerlerin Azerbaycan'da bulunan Ermeni askerlerinin tahliyesini ve Azeri topraklarının iadesini talep ederek gereken 24 saat zarfında, yapılmadığı takdirde harp ilan edeceğini bildirmiştir. Ermenistan hükümeti ise cevabında işgal iddialarının asılsız olduğunu öne sürerek kaçamak bir tavır sergilemiştir.¹⁰⁷

Çatışmanın başlamasının ardından Ermenilerin Azerbaycan'daki ihtilal ertesinde hileye başvurarak Bolşevik olacaklarını ve hatta kısmen olduklarını ileri sürmekte başlamış hatta sınır komşusu olan Müslüman ahaliye de zulmetmekten geri kalmamıştır. 20 Mayıs tarihli 11. Kafkas Fırkasının raporuna göre iki günden beri Dilican taraflarında çok şiddetli top sesleri gelmekte ve bu sesler ara ara başkentte dahi işitilmektedir. Askerî önemi yüksek olan Dilican'da Ermenilerin Kervansaraydan Dilican'a çekilmelerinden dolayı çatışmalar devam etmektedir.¹⁰⁸ Çekilmenin ardından Ermenistan, Kervansarayın 50 km batısında ve Tiflis-Gümrü demiryolu güzergâhında bulunan Karakilise'ye asker sevk etmiştir.¹⁰⁹

105 TİTE. S. 992, K. 24, G. 56, B. 56 - 26.05.1336 , TİTE. S. 996, K. 28, G. 105, B. 105 - 26.05.1336

106 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

107 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

108 TİTE. S. 713, K. 28, G. 54, B. 54 - 00.00.1336

109 TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

22 Mayıs'ta Ermenistan Dışişleri Bakanı Hamazasp Ağacanyan Sovyet Rusya'daki mevkidaşı Çiçerin'e gönderdiği telgrafta savunmasız Ermenistan arazisi olan Kervansarayın Bolşevikler tarafından işgalini protesto ederek iki ülke arasındaki dostluğun sağlanması için müzakerelere dahi başlanmış olduğundan askerlerin bölgeden çekilmesini istemiştir.¹¹⁰

30 Mayıs tarihli istihbarat raporuna göre 14.000 mevcutlu Azerbaycan, Dağıstan ve Rusya müttefik birlikleri Zengezor'un Sultankız köyünde toplanmışlardır. Kervansarayı ele geçiren Azeri kuvvetleri ile Ermeniler arasında savaş başlamış olup top sesleri Zengibasar'dan işitilmektedir. Ermeniler durumu kendi Bolşevik halkına yönelik bir hareket olarak duyurmuştur.¹¹¹

Gürcistan ve Ermenistan ile olan çatışmalar 29 Kasım 1920'de Gürcistan'ın ve 25 Şubat 1921'de Ermenistan'ın Sovyet Rusya tarafından işgaline değin devam etmiştir.

Kendi toprakları içerisindeki tüm Müslümanları idaresi altına alan Sovyet Rusya hedefini diğer Müslüman milletlere çevirmiştir. 3 Aralık 1917 tarihli "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine" hitaben yazılan yazıya oldukça benzeyen bir yazı hazırlanmıştır. 6 Mayıs 1920 tarihli Rusya Halk Komiserliği Sovyet'i tarafından hazırlanan "*Rusya'nın ve şarkın bütün Müslümanlarına*" başlıklı yazı da Türk, Arap, İranlı ve Hintlilere hitaben şunlar söylenmiştir.¹¹²

"Rus Millet Komiserliği Sovyet'inin ahiren elde edilen tamimidir.

Rusya'nın ve Şark'ın bütün Müslümanlarına:

Kolçak ordularının, Denikin ordularının mahvolmasından daha ehemmiyetli bir mesele Asyai bütün akvamın ve bütün mile-i Muhammediye'nin uyanması ve harekete geçmesidir. Şarkın taksimi için başlayan kanlı muharebelerinde sonu gelmek üzeredir. Düşmanın bütün akvamını kendi boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının kudretleri, efendilikleri sukut etmektedir. Artık, Rus inkılâp-ı kebirinin darbeleri sayesinde dünyada * ve esaretle eski binaları yıkılıyor. Hükümetler, milletlerin eline geçecektir. Rusya'nın alın teriyle ve kan bahasına çalışan bütün milletleri dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akd ettirecektir. Rusya, bu mukaddes emel peşinde yalnız değildir. Avrupa'nın Cihan Harbi yüzünden bitkin bir hale gelmiş olan milletleri de ellerini bize uzatmışlardır.

¹¹⁰ Karabekir, *age.*, s. 699-700.

¹¹¹ TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

¹¹² TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

Keza Avrupa'nın meşhur yağmagirlerine asırlarca esir olan büyük Hindistan dahi kendi mebuslarını intihap ederek ve menhus esareti yıkarak ve şark akvamını hürriyete davet eyleyerek kendi eliyle isyan bayrağını kaldırmıştır. Yağmagirlerin ayağı altındaki emperyalizm toprağı yanmaktadır.

Ey Rusya'nın ve Şark'ın İslamları! Ey camileri, ibadethaneleri, meskenleri tahrib ve hakları gasp edilen kimseler sizin, dininiz ve ibadetleriniz, milli ve medeni hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve manasız olarak hayat-ı milliye tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Biliniz ki Rus inkılâp-ı kebirinin Sovyetleri sizin hukukları bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, bu inkılâba ve onun salahiyetdar hükûmetine yardım ediniz.

Ey şarkın Müslümanları! Türkler, Araplar, İraniler, Hindliler! Ey kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler!

Sukut eden Çarlık tarafından tanzim edilmiş "İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahv edilmiştir. Rus Cumhuriyeti ve Millet Sovyeti memleketlerinizin cebren işgalini red eder ve ilan ederiz ki İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk Ermenistan bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede de yırtılmış ve mahv olunmuştur.

Yine ilan ederiz ki İran'ın imhasına dair muahede de yırtılmıştır.

Yağmagirleri ve memleketinizi boyunduruk altına alan zatları tard eyleyiniz! Artık susulacak devir geçmiştir. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz! Arkadaşlar, kardeşler! Dünyanın esir milletlerinin tahlisini bayraklarımıza yazalım."¹¹³

Ayrıca Sovyet Rusya'nın yıkılan Çarlık rejimi tarafından imza edilmiş olan İstanbul'un işgali Türkiye'nin paylaşılması, Türk topraklarında bir Ermeni devleti kurulması ve İran'ın imhasına yönelik anlaşmaların yırtılmış olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ Gerçekten de bütün bu süreçte Azerbaycan, dil ve köken olarak Türkçeye, inanç–mezhep anlamında İran'a, siyasi açıdan ise Rusya'ya bağlı olan bir milletleşme süreci geçirmiştir¹¹⁵

Bolşeviklerin, 1920 yılına kadar eski Çarlık coğrafyasında iç savaşı kazanıp

113 TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

114 TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

115 Akifoğlu, agm., s. 778. Swietochowski 178'den alıntı. 776-795 DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001538

üstün duruma gelmeleri, benzer şekilde Kırgızların yaşadığı bölgeler de başta olmak üzere, Türklerin aleyhine bütün Türkistan'da tekrar merkezi otoritenin güçlenmesinin yolunu açmıştır. Kırgız coğrafyasında da ihtilaller ve işgaller, Ruslar tarafından organize edilmiş, yönetilmiştir. Kurulan Sovyet idaresine yerel halk, mecburen ve kasıtlı ve bilhassa dâhil edilmiştir. Bolşevikler, komitelerin kurulması sürecini ve kadrolaşmayı askeri ve silahlı baskıyı bölgede iktidarını yerleştirmek için araç olarak kullanmışlardır.¹¹⁶

Ekim 1917'de Rusya'da vuku bulan ihtilâlden sonra Azerbaycan dâhil tüm Güney Kafkasya, bağımsızlığını ilan etmiştir. Öncelikle, üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti, Güney Kafkasya Seym'inde (Seim) birleşmiş, fakat 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın Seym'den çıkmasıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kendilerini bağımsız Cumhuriyet ilân etmişlerdir. Sovyet Rusya yöneticileri ise, iç savaş nedeniyle geçici olarak bu durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Fakat Kasım 1917'de Bakü'de kurulmuş olan Sovyet Yönetimi ve Mayıs 1918'de kurulmuş olan Bakü Halk Komiserleri Kurulu, kendisinin Bakü'nün yetkili kurumu olduğunu beyan etmiş ve böylece Bakü'yü Azerbaycan Cumhuriyeti'nden ayırmıştır. Bakü Halk Komiserleri Kurulu başkanı Stepan Şaumyan, üyeleri ise genellikle Ermenilerdi. Kurul yöneticileri, Lenin'le sıkı ilişki halindeydiler ve amaçları, Bakü'yü Sovyet Rusya'sına bağlamaktı. Başta Lenin olmak üzere Sovyet Rusya'sı, Ermenilere her türlü desteği vererek, Bakü'ye ordu göndermek imkânını arıyorlardı. Lenin, bu fikrini gizli tutmuyor ve yazılarında açıkça "*Bize Bakü petrolü lazım, onu ele geçirmeliyiz*" şeklinde dile getiriyordu.¹¹⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Rusya'da ortaya çıkan İhtilaller ve özellikle de Ekim İhtilali, Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden yolda en önemli kilometre taşı olmuştur. Bakü şehri Ruslar açısından tarih boyunca daima en önemli kentlerden biri olmuştur. Bu nedenle bilhassa Bakü'de Bolşevik Hükümeti kurulmuştur. Fakat aksine Bakü de Kafkasyalı bağımsızlık yanlısı entelektüellerin toplandığı bir merkez konumuna gelmiştir. Bu da coğrafyadaki birçok grubun (Ermeni'si, Azeri'si ve Gürcü'sünün) birlikte hareket etmesine sebep olmuştur.¹¹⁸

Diyebiliriz ki, 1917 Ekim devrimin Azerbaycan'a en mühim tesiri elbette bağımsızlığını 28 Mayıs 1918 itibarıyla kazanmış olmasıdır. Arşiv belgelerinden

¹¹⁶ TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 3 - 28.04.1336

¹¹⁷ Akifoğlu, agm., s. 785.

¹¹⁸ Bilindiği üzere bunlar önce, Kafkasya Ötesi Komiserliği, ardından Kafkasya Ötesi Seymi'ni kurarak bir konfederasyon şeklinde birleşmişler ancak kısa süre içinde dağılmışlardır.

süreci ayrıntıları ile vermeye çalıştık. Görülmektedir ki, Rusya, bölgedeki bu değişiklikleri (Gürcistan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni) resmen tanımamıştır. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti 23 ay kadar sürmüş olsa da devrim sonrasında bağımsızlık oku artık yaydan çıkmıştır. Daha sonraki süreçte ise, Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya hareketi sonunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilerde başkenti olacak olan Bakü, her türlü Bolşevik, Eser, Menşevik (azınlıkta olanlar) ve Taşnaklardan temizlenerek özgürlüğüne kavuşturulmuştur.

Kaynaklar**Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi Belgeleri**

(Kronolojik olarak sıralanmıştır.)

TİTE. Sıra (S.) 65, Kutu (K.) 28, Gömlek (G.) 39, Belge (B.) 39 - ts. .

TİTE. S. 713, K. 28, G. 54, B. 54 - 00.00.1336

TİTE. S. 849, K. 18, G. 50, B. 50 - 31.01.1336

TİTE. S. 861, K. 18, G. 44, B. 44 - 02.02.1336

TİTE. S. 892, K. 18, G. 37, B. 37 - 05.02.1336

TİTE. S. 1913, K. 318, G. 35, B. 35 - 08.02.1336

TİTE. S. 918, K. 18, G. 67, B. 67 - 11.02.1336

TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

TİTE. S. 830, K. 29, G. 70, B. 70 - 06.04.1336

TİTE. S. 1079, K. 20, G. 65, B. 65 - 10.04.1336

TİTE. S. 863, K. 24, G. 49, B. 49 - 20.04.1336

TİTE. S. 870, K. 24, G. 50, B. 50 - 22.04.1336

TİTE. S. 879, K. 31, G. 72, B. 72 - 23.04.1336

TİTE. S. 895, K. 31, G. 24, B. 24 - 27.04.1336

TİTE. S. 897, K. 31, G. 74, B. 74 - 27.04.1336

TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 11 - 28.04.1336

TİTE. S. 902, K. 28, G. 37, B. 37 - 28.04.1336

TİTE. S. 909, K. 31, G. 28, B. 28 - 29.04.1336

TİTE. S. 1100, K. 17, G. 56, B. 56 - 02.05.1336

TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

TİTE. S. 944, K. 24, G. 53, B. 53 - 09.05.1336

TİTE. S. 947, K. 28, G. 111, B. 111 - 09.05.1336

TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

TİTE. S. 992, K. 24, G. 56, B. 56 - 26.05.1336

TİTE. S. 996, K. 28, G. 105, B. 105 - 26.05.1336

TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

TİTE. S. 1019, K. 28, G. 25, B. 25 - 02.06.1336

TİTE. S. 1082, K. 24, G. 78, B. 78 - 02.07.1336

TİTE. S. 1083, K. 28, G. 124, B. 124 - 02.07.1336

Telif ve Tetkik Eserler

Akifoğlu, Vugar, “Azerbaycan’da Milli Direniş, (1917-1930)”, *DTCF Dergisi*, 57/2 2017, s. 785.

Alp, Alper, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Doğan, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

Gömeç, Sadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Neciyev, Elçin, *Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Qafarov, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, 2/3 (2008), s. 139-151.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Milli Azerbaycan Neşriyatı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339 (1923).

Sadıgov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2015), s. 165-185.

Sadıkov, Ramin, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48 (2010) s. 101-118.

Sünbül, Tahir, *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler (1905'den Günümüze)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Swietochowski, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

Guniava, Gela, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı yönelikti?”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S: 24 (1999), s. 563-578.

Toksoy, Nurcan, “Rusya’nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, s. 491-536.

Toker, Mustafa, “İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine”, dergipark.gov.tr/download/article-file/258101.

Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Mehmetzade, Mirza Bala, “Bakü”, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 259-261.

Ekler

TİTE-A1-Kutu 17, Gömlek 56, Belge 56 –

Sivas 2/5/36

İstihbarat 3531-3517

Sivas'ta İrade-i Milliye Gazetesi Müdüriyeti 'ne

Moskova Telsiz Telgraf İstasyonu'nun 27/4/36 tarihli telgrafı hülasasıdır.

4- 28 Nisan 36 Çarşenbe günü öğleden sonra saat iki de Kırgız Türklerinden mürekkeb Bolşevik İslam Ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan Hükümet ve Millet Ordusu tarafından pek parlak tezahürat ve istikbal ile karşılanmıştır.

3. Kolordu Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Reisi (?)

TİTE-A1-K18G37B37 -

Sivas 5/2/36

İstihbarat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne

4- Gürcistan Hükümeti'nin naşir-i efkâr olan Barsa(?) gazetesinde neşredilmiş bir baş makalede Bolşevik siyasetinin Asya da ve Müslüman âleminde revaç bulmakta olduğundan ve Bolşeviklerce takib edilmiş siyasete (Şarkın büyük içtima, inkılâbı) namı verildiğinden bahs eylemekte ve Müslümanları Bolşeviklerin aguşuna atan esbabın başlıcası Avrupa'nın Asya da takib etmekte oldukları tazyik ve istila siyaseti olduğu ve bunun şark milletleri ile Şura Rusya'sı arasında tesadüfî bir ittifak vücuda getirdiği esbabıyla izah olunmaktadır.

3. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi (?)

TİTE-A1-K18G44B44 -

Sivas 2/2/36

İstihbarat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi Riyasetine

1- Bolşevik Hariciye Nazırı, Denikin'in küçük hükümetlerin istiklallerini tanımadığını ____ kendileriyle teşrik-i mesai etmeleri için Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine bir telsiz göndermiştir.

TİTE-A1-K18G50B50 –

Sivas 30/1/36

Hülasa-yn matbuat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne

6-Rus ajansının tebliğine göre Sovyet Hükümeti Hariciye Nazırı Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerine nota vererek Denikin ordusuna karşı harb etmek üzere ittifak teklif etmiş ve Denikin küçük hükümetlerin teşkiline muhalefet eylemesi hasebiyle ve hal-i harbe girilmesini talep eylemiştir. Ve de mahafil-i ictimaiyesi şehrin Bolşeviklere karşı müdafaaı maksadıyla bir komite teşkil eylemişlerdir. İtilaf meseleleri teşekkül edilen müfrezelere ihtiyari surette muavenet ve vadelerde bulunmağı vaad eylemişlerdir.

TİTE-A1-K18G67B67 -

Şimal-i Kafkasya Cumhuriyeti Murahhası Mösyö Çermoyef gazetelere atideki notayı vermiştir.

Gürcistan heyet-i murahhasası reisi Mösyö Çheidze ile azadan _tarafından mezkûr heyet namına verilmiş şifahi izahata göre Gürcistan ve Azerbaycan murahhasları meclis-i ali ile son mülahatları esnasında yalnız verilecek esliha ve mühimmat mukabilinde dağ sekenesinden istikallerini ber taraf ediyorlar. Bolşevik istilasına karşı duracakları yolunda beyanatta bulunmuşlardır. Filhakika Gürcistan ve Azerbaycan murahhasları Şimal-i Kafkasya Dağlı ahalisinden komşu ve dost bir milletten bahs olunacak surette bahs eylemişlerdi. Muma ileyha her şeyden evvel Dağlıların istiklalini tanınmasını ve müteakiben Denikin tarafından Şimal-i Kafkasya da vuku bulan harekât-ı tecavüzkaraneinin süratle önü alınmasını ileri sürmüştür. İşte ancak bu şerait dâhilindedir ki Kafkasya'nın Dağlı ahalisi bir Bolşevik istilas vuku bulduğu zaman silahla memleketlerini ve hürriyet-i milliyelerini müdafaa edecektir.

Dersaadet 11/2/336

İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Merkez-i Umumisi İstihbarat Kalemî

TİTE-A1-K20G65B65 -

2- Bolşevik orduları da Denikin ordusunu tamamen dağıtmış Dağıstanlılar müteffikan Kafkasya da vaziyete hâkim olmuştur. Gürcistan ve Azerbaycan efkâr-ı umumiyyesi ekseriyetle Bolşeviklere taraftar bulunuyorlar.

Sivas Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesine

Heyet-i temsiliye'den alınan fi 7 Nisan 336 tarihli ajans sureti balaya naklen tebliğ olunur efendim

Fi 10 Nisan 336

Vali Reşit

TİTE-A2-K21G30B30 -Sayfa yok-

6- Batum'da Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'nin ve Bolşevik Kulübü'nün fahri olarak çalıştıkları.

K24G49B49 - Telgraf

Anadolu Ajansı'nın haberine göre

2 - Moskova telsiz telgraf istasyonunun haberine göre Azerbaycan'ın şimalinde kıtaatımız düşmanla harb ediyor. Cenub cephesinde Kırım muntkasında kıtaatımız şiddetli muharebelerle ileriye gitmekte Kafkas cephesinin Karadeniz sahilinde _muntkasında _ kıtaatımız _ boyunca takiplerine devam etmektedir.

Bahr-i Hazar sahilinde daha evvel Dağıstan yerli İslam kutaatı tarafından zabt edilmiştir. Derbent şehrine muntazam Bolşevik ordusuna mensub kutaat girmiştir.

TİTE-A2-K24G50B50 -

Anadolu Ajansının haberine göre

(...) Rus ve Azerbaycan bandıraları altında kalmak şartıyla Azerbaycan Hükümeti tarafına teslim olunması teklif olunmuştur. Azerbaycan bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine mürettebat amiralleri def ederek donanmayı Bakü şehri karşısında Nargin Adasına götürmüşlerdir. Rus bandırasını indirip yerine kızıl bayrak çekerek donanmanın Bolşeviklere arz-ı teslimiyet etiklerini telsiz telgrafla Astrahan'a bildirmişlerdir.

TİTE-A2-K24G53B53 –Sayfa yok-

3- Azerbaycan Hükümeti'nin Bolşeviklerle ortaklaşa hareket ederek İngiliz ve Gürcü istilasından kurtulma arzularını şiddetlendiği,

TİTE-A2-K24G56B56 - Telgraf

6- Bakü'deki Bolşevik rüesasının Azerbaycan hükümetine elli milyon ruble mukabilinde altı otomobil, bir tank, on beş tayyare ve on beşlik sekiz top 17 mitralyöz 14 bin tüfek ve 160 milyon fişek vesaire vermiş ve 14 mitralyözle 3000 tüfenkte hediye edilmiştir.

Ajans

TİTE-A2-K24G78B78 -

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Reisi Doktor.Nerimanov imzasıyla neşredilmiş mühim beyanname suretidir.

Azerbaycan _ ilavesi Azerbaycanlılar _ mukabilinde ____ kullandıkları _ günlere istinad ederek iyi bir halde yaşıyorlardı. İngiliz hemparları olan beyler ve ağalar ve _ bizim bu meşakklığımızdan bi'l-istifade devletsiz olduğumuz zannıyla aksi inkılap yapmaya başladılar. Evvelce şurada burada başlayan aksi inkılapta gittikçe hadisesiyle ateşe verdiler. Toprağı köylülere vermeğe ve erzak meselesinin haline mani oldular. Rusya _ kabiri _ Azerbaycan toprağına davet olundu. Derhal imdadımıza koştular ve büyük _ altına girdiler. İran'ı

TİTE-A2-K28G25B25 - Telgraf

Rus Bolşevikleri Azerbaycan arasında akd olunan ittifak Avrupa matbuatında ehemmiyet-i mahsusa ile nakl ve neşr olunmaktadır. Azerbaycan Sovyet idaresini ilan ederek bu ittifaka talib olmuş ve ona muvaffak şerait dâhilinde akd...

TİTE-A2-K28G37B37 - Telgraf

1- Bolşevik kıtaat-ı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nısfından ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibaret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent-Bakü civarındadır. Azerbaycan Bolşevik kıtaatını kabul ve istikbal hazırlatmıştır. 23 Nisan tarihinde hudut - Batum arasındaki bir demiryolu köprüsü o muntka Müslüman tarafından tahrip edilmiştir.

TİTE-A2-K28G39B39

1- Ecnebi hükümeti mümessillerinden biri Bolşevik kıtaatının Azerbaycan'da Gence şehrine dahil olduğunu ve kuvvetli Bolşevik kıtaatının her taraftan Gürcistan hudutlarına takrib eylediğini ve Tiflis'e doğrudan bir kolun ilerlemekte olduğunu ve Gürcistan hükümetinin Bolşeviklere karşı seferberlik ilan ettiğini söylemiştir.

TİTE-A2-K28G52B52 - sayfa yok -

6- Moskova'da toplanan beynelmilel üçüncü kongrede, bir İslam Kongresi'nin Bakü'de toplanması için karar alındığını,

TİTE-A2-K28G54B54 - (belge biraz silik)

1- ... Bolşevik ordularının Azerbaycan ile anlaşarak bu memlekete dâhil olduktan sonra Gürcistan Ermenistan hudutları malumdur Ermeniler bir tarafın hile ile tahlis-i nüfus edebilmek üzere Bolşevik olacaklarını ve hatta kısmen olduklarını ileriye sürmektedirler ve iki taraftan kendileri ile hem hudut olan havali-i İslamiye'ye taarruzlarda bulunmaktan hali kalmıyorlardı. Bu vaziyete ait malumat-ı mühimmeyi muhtevi olarak On birinci Kafkas fırkasının 20 Mayıs 36 tarihli raporu ber vech-i ati aynen veriyoruz. İki günden beri Dilican cihetlerinden pek şiddetli top sesleri geliyor. Bu sesler aralık aralık başkentte ve _ taraflarında bulunan ahali tarafından da işitilmektedir. Ermeniler Kervansaraydan ve Dilican'a çekildikleri ve raporun _ bulunan _ olmak itibarıyla ehemmiyet-i askeriyesi ziyade olan Dilican'da _ muharebeler cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

TİTE-A2-K28G63B63

1- Son dakika Bolşevik kuvvetleri Tiflis ile Gence arasındaki demiryolu üzerinde ve Azerbaycan Gürcistan Ermenistan hudutlarının birleştiği muntkanın şimalindeki Silahlı İstasyonu'na vasil olmuşlardır. Tiflis'in otuz beş kilometre şark-ı cenubunda bulunan Karayazı İstasyonundaki Gürcü kuvveti o muntkadaki İslamlar tarafından tard ve Tiflis'e çekilmeğe mecbur olmuşlardır.

8- Son dakika Azerbaycan Sosyalist Vekaleti 6 Mayıs'ta Ermenistan hükümeti ber vech-i ati bir ultiimatol vermiştir. Azerbaycan Sosyalist hükümeti Azerbaycan namına mevadd-ı atıyyenin icrasını Ermenistan hükümetinden talep eder. Karadağ ve Zengezor muntkalarının Ermeni askerinden tahliyesi ve Ermeni askerinin Ermenistan hudutlarına kadar çekilmesi ve İslamların katliamına nihayet verilmesi lazımdır. Bu mevaddın kabul veya âdem-i kabulü üç gün zarfında bildirilecektir.

9- *Ermenistan Hükümet-i Cumhuriyesi Azerbaycan da bulunan Rus Sosyalist vekilleri dahi atideki notayı almıştır. Sosyalist Azerbaycan'da bulunan Ermeni askerlerinin ihracı ve Sovyet Azerbaycan arazisinin tahliye edilmesi Rusya Sosyalist Hükümeti namına talep olunur. Bu nota tarih vusulünden itibaren yirmi dört zarfında kabul edilecek aksi takdirde Rusya Sosyalist Hükümeti'ne ilan harp edilmiş nazarıyla bakılacaktır. Bundan mütevellid mesuliyet Ermenistan hükümetine aittir.*

Anadolu Ajansı 13-3-36

TİTE-A2-K28G105B105

8- *Bakü'deki Bolşevik rüesasının Azerbaycan hükümetine elli milyon ruble mukabilinde altı otomobil bir tank 15 tayıya ve on beşlik sekiz top, 17 mitralyöz, 14 bin tüfenk, 16 milyon fişenk vesaire vermiş ve 14 mitralyözle 300 tüfenkte hediye etmiş olduklarını aynı gazete yazıyor.*

Anadolu Ajansı 26-5-36

TİTE-A2-K28G111B111 - Sayfa yok-

9-*Azerbaycan İslamlarının Bolşeviklerle beraber Gürcistan'daki İslam ahaliyi kurtarmak arzularının şiddetlendiğini,*

TİTE-A2-K28G124B124 - (belge çok silik)

Anlamış olmaktan dolayı bizim Kızıl Ordumuzun Türkiye ve İran'a geçmesine mani olmak için kendi memurları olan Deniken mensubu beyleri Azerbaycan'a gönderdikleri ve Dağıstan'da her türlü irtikablarla mühim zabıtları vasıtasıyla İngiliz - istinaden satın alınacak _bulunmuşlardır. Binaenaleyh Kızıl Ordu her ne hal olursa olsun Gence'deki aksi istilayı mahv etmeye Gence hükümetine emir almış ve bize göndermiştir. Mahaza Gence etrafındaki _inkılabı istizan etmemiş ve Kızıl Ordu'nun Gence'ye muvasalatı yaşasın diye karşılayarak şenlikler yaptırıldığı gün bütün Azerbaycan _Kırmızı Azerbaycan da kalacağı _biri Türkiye ve İranda tahakküm eden İngiliz _hıyanet edeceği için Rusya ile ittifaktan başka çare yoktur. Binaenaleyh bir an evvel _ mahv eden şartta _can veren mazlumların _ halas edelim. İngiliz altınlarına kabilen beyler vatan başına toplanan _ olsun ve Azerbaycan Şurası _ Doktor Nerimanof _ teşkili üzerine Avrupa siyasetindeki inkişafat ve _ediliyor _tarafından İtalya'yı İngiliz tahakkümüne _ matuf olarak takip edilmiş siyasete sevkî daha _bir şekilde ve büyük bir ..

TİTE-A2-K28G196B196 - Sayfa yok-

7-*Bolşeviklerle müştereken İslam Ordusu'nun Gürcistan' a karşı harbe başladığını,*

TİTE-A2-K29G70B70 - Sayfa yok-

Anadolu Ajansı Haberine göre: Bolşevik Kıttaat-ı Muntazaması'nın Derbent ve civarında toplandığı, Kırgız İslam Türklerinden oluşan elli bin kişilik bir kuvvetin Derbent ve Bakü arasında olduğu,

TİTE-A2-K31G11B11

Bolşevik kıtaat-ı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nisfindan ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibaret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent ile Bakü arasındadır. Azerbaycan Bolşevik kıtaatı kabul-i istikbal hazırlanmıştır.

TİTE-A2-K31G24B24

Erzurum 27/4/36

Erzurum Müdafaa-yı Hukuk Heyet-i Merkezîyesine

24 Nisan 36 tarihli mevsuk istihbaratdır.

1- *Bolşevik kıtaatı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nisfindan ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent ile Bakü arasında Azerbaycan üzerinde Yalama İstasyonu muntakasında hal-i intizardadır. Azerbaycan Hükümeti de Bolşevik kıtaatını istikbale hazırlanmıştır.*

TİTE-A2-K31G28B28

Erzurum Müdafaa-yı Hukuk Heyet-i Merkezîyesine takdim:

1- *28 Nisan 36 Çarşamba günü öğleden sonra saat ikide Kırgız Türklerinden mürekkeb Bolşevik İslam ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan millet, hükümet ve ordusu tarafından pek parlak tezahür ve istikbal ile karşılanmıştır.*

TİTE-A2-K31G37B37 -

Müdafaa-yı Hukuk Erzurum Heyet-i Merkezîyesine

6 Mayıs [13]36

Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nin ahiren elde edilen tamimidir.

Rusya'nın ve Şark'ın bütün Müslümanlarına:

*Kolçak ordularının, Denikin ordularının mahv olmasından daha ehemmiyetli bir mesele Asyayı bütün akmam ve bütün millet-i Muhammediye'nin uyanması ve harekete geçmesidir. Şarkın taksimi için başlayan kanlı muharebelerinde sonu gelmek üzeredir. Düşmanın bütün akmamı kendi boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının kudretleri, efendilikleri sukut etmektedir. Artık, Rus inkılâp-ı kebirinin darbeleri sayesinde dünyada * ve esaretle eski binaları yıkılıyor. Hükümetler, milletlerin eline geçecektir. Rusya'nın alın teriyle ve kan bahasına çalışan bütün milletleri dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akd ettirecektir. Rusya, bu mukaddes emel peşinde yalnız değildir. Avrupa'nın Cihan Harbi yüzünden bitkin bir hale gelmiş olan milletleri de ellerini bize uzatmışlardır. Keza Avrupa'nın meşhur yağmağirlerine asırlarca esir olan büyük Hindistan dahi kendi mebuslarını intihap ederek ve menhus esareti*

yıkarak ve şark akvamını hürriyete davet eyleyerek kendi eliyle isyan bayrağını kaldırmıştır. Yağmagirlerin ayağı altındaki emperyalizm toprağı yanmaktadır.

Ey Rusya'nın ve Şark'ın İslamları! Ey camileri, ibadethaneleri, meskenleri tahrib ve hakları gasp edilen kimseler sizin, dininiz ve ibadetleriniz, millî ve medenî hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve manasız olarak hayat-ı milliyenizi tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Biliniz ki Rus inkılâp-ı kebirinin Sovyetleri sizin hukukları bütünü kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, bu inkılâba ve onun salâhiyetdar hükümetine yardım ediniz.

Ey şarkın Müslümanları! Türkler, Araplar, İraniler, Hindliler! Ey kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler!

Sukut eden Çarlık tarafından tanzim edilmiş "İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahv edilmiştir. Rus Cumhuriyeti ve Millet Sovyeti memleketlerinizin cebren işgalini red eder ve ilan ederiz ki İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk Ermenistan bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede de yırtılmış ve mahv olunmuştur.

Yine ilan ederiz ki İran'ın imhasına dair muahede de yırtılmıştır.

Yağmagirleri ve memleketinizi boyunduruk altına alan zatlara tard eyleyiniz! Artık susulacak devir geçmiştir. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz! Arkadaşlar, kardeşler! Dünyanın esir milletlerinin tahlisini bayraklarımıza yazalım.

TİTE-A2-K31G42B42

On Beşinci Kolordu Kumandanlığı

Erkan-ı Harbiye İstihbarat

Erzurum 30 Mayıs 36

Mevsuk istihbarattır:

1- *Mevcudu (100.000) ve ekseriyet-i azimesi İslam olan On Birinci Bolşevik Ordusu Bakü'ye vasil olmuştur. Azerbaycan kuvvetleriyle müstereken Gürcistan'la muharebe eden Bolşevik kutaatı 11'inci Bolşevik ordusu aksamındandır. Ayrıca Kırmızı Ordu'ya mensup (40.000) kişilik bir kuvvetin Vilad-ı Kafkas'tan Bakü'ye müteveccihen hareket ettiğini Ermeni gazeteleri yazmaktadır.*

2- *Azerbaycan, Dağistan ve Bolşevik müttefik kutaatından mürekkeb (14.000) kişilik bir kuvvet Zengezor'un Sultankaz karyesi havalisine tahassüd etmektedir.*

3- *Kervansaray'ı işgal eden Azerbaycan kutaatı ile Ermeniler arasında muharebat başlamıştır. Zengibasar'dan top sesleri işitilmektedir. Ermeniler bunu kendileriyle Ermeni Bolşevikleri arasında muharebe oluyor diye ilan etmektedirler.*

15. Kolordu Kumandanı

Mirliva

Kazım Karabekir

TİTE-A2-K31G46B46

Müdafaa-yı Hukuk Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne

Erzurum 24 Mayıs 36

I- 20 Mayıs 36 tarihli istihbarata nazaran Azerbaycan ve Bolşevik müttefik kıtaatıyla Gürcistan arasındaki muharebat Tiflis'in 35 kilometre cenub-ı şarkisinde Burcalı muntkasında devam etmektedir.

Ermeniler, (Kervansaray)ın 50 kilometre garbında ve Tiflis - Gümrü demiryolu üzerinde Karakilise muntkasına kuvvet sevk etmektedirler.

TİTE-A2-K31G47B47 - Ukrayna cephesi -

On Beşinci Kolordu Kumandanlığı

Erkan-ı Harbiye İstihbarat

Erzurum 30 Mayıs 36

Moskova telsiz telgraf istasyonunun 29 Mayıs 920 tarihli ve 217 numrolu telgrafından hülasadır.

I- Kırmızı Sahra Ordusu'nun 27 Mayıs 920 tarihli harekât-ı harbiye raporu:

a) Donaburg cenubunda (Siventibank) istikametinde kıtaatımız Poştavi [Poshtova] kasabasının civarını zabt ettiler.

b) Voločno [Volodomor] istikametinde muvaffakiyetli ve şiddetli muharebat olmuştur. Kîpedia ve Doğlikof kasabalarını zapt ettik. Divizino Nehri'ni geçen kıtaatımız Krapsk Kasabası'na taarruz ediyorlar.

c) Borisof [Borisov] muntkasında Zehambin şehrinin garbinde düşmanı her yerden tard ettik.

d) Hava ___ filomuz Borisof-Minsk demiryolu muntkasındaki düşman mevaziine tesirli bombalar atmıştır.

e) Kiyef [Kiev] cenubu garbisinde Taraşçansk muntkasında Taraşcan [Taras Shernecka] şehrini ve bu şehrin garbinde kırk verstlik bir cephe dâhilindeki köyleri bi'l-hücum zapt ettik.

f) Ganirsk muntkasındaki kıtaatımız Ganzin [Khazhyn] şehri önünde muharebe etmektedir

TİTE-A2-K31G72B72 -

Müdafaa-yı Hukuk cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne

23/4/36

22 tarihli mevşuk istihbarattır.

I- Bakü Moskova arasında trenler işlemeye başlamıştır. Azerbaycan'la Sovyet Hükümeti arasında müzakereatın müsait bir safhaya girdiği anlaşılıyor.

TİTE-A2-K31G74B74

Azerbaycan Hükümeti'yle Rus ve Sovyet Hükümeti arasındaki müzakere müsait bir safhaya girmiştir. Düvel-i itilafiyenin Halil ve Nuri paşaların tevkifiyle kendilerine teslimi teklifini Azerbaycan Hükümeti red etmiştir.

TİTE - A10

Sayfa 284, Sıra 1913, Kutu 318, Gömlek 35, Belge 35 -

15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; 1- Bolşeviklerin Derbent havalisine kadar geldiklerini, 2- Fransız basınında Bakü'ye bahriye müfrezeleri çıkarılacağı yolunda haberin araştırıldığı, netice de 30 Ocak tarihine kadar Bakü'de hiçbir yabancı kuvvetin bulunmadığını bildiren istihbarat raporu.

İpek Yolu'nun Öncüsü Zhang Qian'ın Batı Bölgesi Seyahati ve Hun-Çin İlişkilerine Etkileri

Sema Gökenç Gülez*

Giriş

Qin hanedanlığının yıkılmasının ardından Han hanedanlığı (汉朝)¹ oldukça güçsüz durumdaydı. Qin hanedanlığı (秦朝)² dönemindeki durum Han hanedanlığının başlarında da devam etmekteydi. Han hanedanlığının ilk imparatoru Liubang (刘邦)³ Qin hanedanlığı dönemindeki despot yönetime şiddetle karşı çıkmış, tahta çıkmasının ardından ilk adım olarak Qin hanedanlığı dönemindeki sert kanunları ortadan kaldırmış ve yerine halk tarafından desteklenen yeni bir yönetim kurmuştur. İmparator Liu halk için bir dizi önlemler de almıştır.

“Alman Sinolog Eberhard, Han Dönemi imparatoru Liu Bang’dan bahsederken onun muhtemelen asilzade olmadığını, devleti nasıl idare edeceğini bilmediğini, bu nedenle tecrübeli generalleri görevden alıp, akrabalarına ve taraftarlarına görevler ve beylikler vermesiyle karışık bir idarenin ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu demektir ki artık zengin ve asilzade sınıfın yerini toprak sahibi olmaya başlayan ve zenginleşen köylüler almaktadır. Feodal sistem parçalanıp toprak alınıp satılmaya başlanmıştır. Toprak sahibi olan köylüler toprağı aldıkları kişiye yine kiraya vererek gelir elde etmişler, çalışmak zorunda olmadıkları için de zamanlarını eğitimle ya da başka işlerle uğraşarak harcayabilmişlerdir. Vergi toplayarak ve siyasette görev alarak da nüfuz kazanma imkânı bulmuşlardır. Böylelikle “gentry” denilen bir sınıf oluşmuştur. Gentry hem mülk sahibi hem de memur ve âlim olanların sınıfıdır.”⁴

* Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı, Nevşehir/TÜRKİYE, semagokenc@gmail.com
ORCID:0000-0002-1787-9328

1 Han hanedanlığı (汉朝), M.Ö. 206 - M.S. 220

2 Qin hanedanlığı (秦朝), M.Ö. 221 - M.Ö. 226

3 İmparator Gaozu (漢高, MÖ 256 - MÖ 195) veya asıl adıyla Liu Bang (劉邦), Çin'in Han Hanedanı'nın kurucusu ve ilk imparatorudur. Saltanatı MÖ 202'den MÖ 195 yılında ölümüne kadar sürmüştür. Liubang, Çin tarihinde mütevazı köylü sınıfı kökenli az sayıdaki hanedan kurucularından biridir.

4 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 85-86.

MÖ 140 yılında Batı Han hanedanlığının (西汉)⁵ kurulmasının ardından, Hunlar (匈奴)⁶ kuzeybatı için ciddi bir tehlike teşkil etmekteydi. Qin hanedanlığı döneminden Han hanedanlığı dönemine kadar, Hunlar sürekli olarak bir yükselişte olmuş ve öyle ki dış Moğolistan zamanla İç Moğolistan, Henan, doğuya doğru Donghu, batıya doğru Hexi bölgelerine kadar gelişmiş, genişlemiş ve hatta tüm batı bölgesi Hunlar tarafından kontrol altına alınmıştı. Askerî anlamda da zayıf olan Han hanedanlığı sürekli olarak Hunların saldırılarına maruz kalıyordu. Hunlar Batı Bölgesi'ndeki (西域)⁷ birçok ulusu kontrolü altına almıştı ve istedikleri her an Han hanedanlığı sınırlarını işgal edebiliyorlardı.

“Yeni kurulan Han hanedanlığı döneminde Hunlar çok güçlüdürler ve diledikleri zaman Çin Seddi'ni aşmışlar, Çin topraklarına girmişlerdir. Çinlilere kaptırdıkları He Nan bölgesinde rahatça at koşturmuşlardır. Han hanedanlığı çok yoksuldur. Yoksulluğun hangi boyutta olduğunu anlamak için şöyle bir örnek verilebilir. Han hanedanlığı hükümdarının saltanat arabasını koşturmak için aynı renkte dört adet at bulamazlar. Baş vezir ve generaller ancak öküz arabasına binebilmektedirler.”⁸

Hunlardan gelen saldırılara engel olmak için Han hanedanlığı döneminde Hunlara karşı “Hebei sınır güvenliğini sağlama (救安边境)” ve “akrabalık yolu ile ilişki kurma (和亲政策)”⁹ politikaları izlenmiştir. Söz konusu politikalar Han hanedanlığı için büyük bir tehlike arz eden Hunlar ile anlaşmaya varmak adına izlenilen barışçıl politikalarıdır. Han hanedanlığının uyguladığı politikalar bir süre barış ortamı oluşturmuş olsa da Hunlardan gelen saldırıları tamamıyla durduramamıştır. Hunlar anlaşmaya uymayarak Han hanedanlığı sınır bölgelerine zarar vermeye devam etmişlerdir. Han hanedanlığını izlediği Heqin yani evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurma politikası, belirli bir süre her iki taraf arasında askerî çatışmaları engellemiş ve bir süre Han hanedanlığının daha barışçıl bir politika izleyerek, toplum ekonomisini iyileştirmesi adına bir adım olmuştur.

5 Batı Han hanedanlığı (MÖ 206 - MS 25).

6 Hunlar Çin kayıtlarında Xiōngnú (匈奴) olarak geçmektedir.

7 Batı Bölgesi Çin kaynaklarında Xīyù (西域) olarak geçmektedir. Batı Bölgeleri, Çin tarih kayıtlarında MÖ 3. yüzyıldan MS 8. yüzyıla kadar Yümen Geçidi'nin batısında, çoğunlukla Orta Asya ve bazen daha genel olarak Çin'in batısında kalan diğer bölgeler için kullanılan tarihsel bir addır.

8 Bülent, Okay, “Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş”, Ankara 1993, s. 30-31.

9 Heqin Politikası için bakınız: Nurcan Türker, “Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla Yönetilen He Qin Politikası (Akrabalık ile Sağlanan Barış Politikası) ve Sonuçları”, Yayımlanmış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, Ankara.

Han Döneminde izlenilen heqin politikası dışında imparator Wu Di (汉武帝)¹⁰ Hunlara ve dışa karşı farklı politikalar izlemeye devam etmiştir. Wu Di'nin Hunlara ve dışa karşı daha akılcı stratejiler izlemesi sebebiyle Han hanedanlığı yeni bir döneme girerek, gelişme ve değişim temelleri de atılmış olmuştur. Kurulduğu ilk yıllarda güçsüz olmasına rağmen, daha sonrasında imparator Wu Di'nin izlediği akılcı politikalar sebebiyle, Han hanedanlığı Çin tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Genç yaşta tahta geçen İmparator Wu Di, Çin tarihinin kaderini resmen değiştirmiştir.

Zhang Qian, Han Wu Di'nin Batı Bölgesi'ne gönderdiği ilk kişidir. Zhang Qian ayak izleri Tian Shan'ın güney ve kuzeyi, Pamir Platosu doğu ve batısına kadar görülmektedir. Zhang Qian Batı Bölgesi'ne olan ilk seyahatini, Yuezhilar ile Hunlara karşı ittifak kurmak amacıyla gerçekleştirmiştir. İkinci seyahati ise “Han Kayıtları¹¹, Zhang Qian Monografisi (汉书, 张骞列传)” kayıtlarında geçtiği üzere “Hunların sağ kolunu kırmak (断匈奴右臂)”¹² stratejisini gerçekleştirmek içindir. Ayrıca ikinci seyahatinde Batı Bölgesi ve diğer uluslar hakkında gözlemde bulunmak ve detaylı bilgiler toplamak içindir.

Zhang Qian'ın (张骞)¹³ Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği bu iki büyük seyahat ile Han Dönemi'nde bir dönüm noktası yaşanmıştır. Zhang Qian seyahati sonucunda Wu Di'nin dışa açılım politikası gerçekleşmiş ve Çin kapılarını dışa açmaya başlamıştır. Söz konusu seyahatler Wu Di'nin Hunlara karşı izlediği politikayı da etkilemiştir. Çalışmamızda, Zhang Qian'ın Batı Bölgesi seyahati sonucunda imparator Wu Di'ye sunduğu Batı Bölgesi raporunu ve Wu Di'nin Hunlara karşı izlediği politikaya olan etkisi, Çin tarihi açısından önemi ve bu iki seyahatin detayları ve sonuçlarını ele alacağız.

Han Wu Di ve Batı Bölgesi Politikası

Batı Han hanedanlığı başındaki 19 yaşındaki genç imparator Wu Di saltanatının

- 10 Han Wu Di (汉武帝) Batı Han hanedanlığı imparatorudur. Asıl adı Liu Che olan imparator, MÖ 140 yılında tahta geçmiştir.
- 11 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书) Batı Han hanedanlığı dönemini anlatan Ban Gu tarafından yazılmış bir tarih çalışmasıdır. Toplamda 120 bölümden oluşmaktadır. Çalışma, Ban Gu tarafından kız kardeşi Ban Zhao'nun yardımıyla babası Ban Piao'nun çalışmalarını sürdürerek tamamlanmıştır.
- 12 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书), Juan 6 六卷, http://www.guoxue.com/shibu/24shi/hansu/hsu_073.htm
- 13 Zhang Qian (张骞) Han hanedanlığı döneminde Çin hükümetinde çalışan bir memurdur. İmparator Wu Di tarafından Batı Bölgeleri'ne elçi olarak görevlendirilmiştir. Tarih Kayıtlarında (史记) öncü, bir yolu açan unvanı ile bahsedilmektedir.

ilk yıllarında, ulusunun gücüne inanarak daha öncesinde Hunlara karşı izlenen pasif politikayı değiştirip, yeni arayışlar içine girmişti. O dönemde imparator Wu Di, Hunları yenilgiye uğratacağı bir savaş fırsatı kolluyordu. Wu Di'nin attığı ilk adım, sınır güvenliği korumak için ünlü General Li Guang'ı (李广)¹⁴ görevlendirip savunmayı güçlendirmesiydi.¹⁵ İmparator Wu Di, tek başına Hunlara karşı güçsüz kalacaklarını düşündüğünden, Hunlara karşı ittifak arayışına girerek yeni bir dönem başlatmıştı. O dönemde Wu Di, Hunların Batı Bölgesi uluslarından hayvancılıkla uğraşan Yuezhi¹⁶ ulusuna saldırarak krallarını öldürdükleri ve Hun ve Yuezhi arasındaki anlaşmazlıklardan haberdar olmuştu. Han Kayıtları, Zhang Qian Monografisinde: “Hunlar, Orta Asya uluslarından olan Yuezhi kralına saldırarak öldürmüş ve sonrasında kafatasından içki kabı yapmışlardır. Hunların saldırısı ve baskısı altında kalan Yuezhi ulusu farklı topraklara göç ederek Hunlardan kaçmışlardır.” şeklinde geçer.¹⁷ Hunların saldırıları sonucunda Yuezhi kabilesinin büyük bir kısmı Batı Bölgesi'ne doğru kaçmış ve kaçanlar Büyük Yuezhi (大月氏)¹⁸ olarak adlandırılmış, asıl topraklarında kalanlar ise Küçük Yuezhilar (小月氏)¹⁹ olarak adlandırılmıştır. Hunların baskılarından ötürü batıya doğru kaçan Yuezhilar Hunlardan nefret etmekte fakat o zamanlar Hunlara karşı beraber hareket edecekleri bir ortak bulamamışlardır. Tüm

14 General Li Guang (李广, ? - MÖ 119) Batı Han hanedanlığı döneminde ünlü bir generaldir. Hunlara karşı gerçekleştirilen savaşlarda çok başarılı performans sergilemiştir. Çin kaynaklarında “uçan general (飞将军)” olarak geçmektedir.

15 Sang Yuan Zang (桑原隲藏), *Zhang Qian Xizheng Kao* (张骞西征考), Shanwu YinsuGuan (商务印书馆), 1934.

16 Yuezhi (月氏) antik dönemde Çin'in kuzey batısında yaşayan Orta Asya göçebe uluslarından biridir. Önceleri Tarım Havzası'nın batısına yerleşmişler, daha sonra Maverainnehir, Baktriya ve ardından Güney Asya'ya göç etmişlerdir. Yuezhi adına, tarihi kayıtlarda ilk defa MÖ 3. yüzyılda rastlanır. Anayurtları, Orta Asya'da Tanrı Dağları ile Gansu havalisiydi. Büyük ve Küçük Yuezhilar olmak üzere ikiye ayrılırlardı.

17 Sima Qian (司马迁), *Tarih Kayıtları*, Juan 86, Cike Liezhuan (史记, 卷八十六, 刺客列传), Zhonghua Shuju (中华书局), Beijing 1982.

18 Büyük Yuezhi (Da Yuezhi, 大月氏) Çin'in kuzeybatısında yaşamış göçebe bir halktır. Hunlar tarafından rahatsız edilen Yuezhiların bir kısmı ana yurtlarını terk ederek batıya doğru hareket etmiştir. Bu süreçten sonra iki kola ayrılmışlardır. Batıya doğru göç edenler Büyük Yuezhi halkı olarak adlandırılır. Daha sonra Orta Asya kavimlerinden olan Wusunların saldırıları karşısında burada da tutunamadılar ve MÖ 155 yılında güneye yönelerek tarımla geçinen halkların yaşadığı zengin Dayuan (Ferghana) ülkesine saldırdılar. MÖ 145'te Yuezhiların, Helen topraklarına girdiğini ve savaşa savaşa Maverainnehir'e yerleştirdikleri bilinmektedir.

19 Küçük Yuezhi (Xiao Yuezhi, 小月氏) Hunların saldırısı karşısında batıya doğru göç etmeyen ve ana topraklarda kalanlar Küçük Yuezhi halkı olarak adlandırılmaktadır. Daha sonra Nanshan bölgesine girmişlerdir.

bunlardan haberdar olan ve bu durumu bir fırsat olarak gören Wu Di, Hunlara oldukça öfkeli olan Yuezhilar ile ittifak olup Hunlara karşı birlikte hareket etmeyi hedeflemiştir. Bu sebeple imparator, Yuezhilara göndereceği bir elçi arayışına girdi. Wu Di Yuezhilar ile ittifak kurması sebebiyle, Yuezhiların bulundukları topraklara bir elçi gönderecekti. Wu Di Yuezhiların coğrafi konumu hakkında net bir bilgiye sahip değildi ve nerede olduğunu bile bilmediği uzak topraklara en uygun kişiyi göndermesi gerekiyordu. Yuezhilar ile ittifak olmak amacıyla gidecek olan elçi oldukça cesaretli, azimli, gözü kara ve ne olursa olsun amacından geri dönmeyecek birisi olması gerekiyordu. Wu Di'nin bu göreve en uygun kişiyi seçti ve 27 yaşındaki devlet memuru Zhang Qian tarih sahnesindeki yerini aldı. Wu Di bir festival düzenleyerek Zhang Qian ile bir araya geldi ve ona gerçekleştireceği seyahatin amaç ve önemini anlattı.²⁰

Zhang Qian ve Batı Bölgesi Seyahatleri

Zhang Qian Han hanedanlığı döneminde hükümette çalışan bir devlet memuruydu. Oldukça çalışkan, azimli ve dürüst bir karaktere sahip olan Zhang Qian İmparator Wu Di'nin de gözünden kaçmamıştı. Öyle ki Wu Di, Han hanedanlığı için oldukça önemli olan bir göreve elçi unvanıyla seçilen Zhang Qian Batı Bölgesi'ne doğru hareket edecekti. Yuezhilar ile ittifak olması amacıyla çıktığı bu seyahat farklı sonuçlara ulaşarak, Çin'in kapılarını dünyaya açmasına ve Çin için artık yeni bir dönemin başlamasına sebep olacaktı.

Tarih Kayıtları, Hunlar Monografisine göre (史记, 匈奴列传)²¹: Zhang Qian'ın Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği ilk seyahat, Hun liderinin (Chanyu, 单于)²² öldüğü ve Zhang Qian'in elçi olduğu yıla göre yaklaşık olarak MÖ 138 yılında gerçekleşmiştir.²³ Zhang Qian ilk kez Batı Bölgelerine doğru Hunlara karşı Yuezhilar ile ittifak kurmak amacıyla beraberinde yüz kişilik bir heyet ile Longxi'den yola çıktı. O zamanlar önemli bir konumda olan Hexi Koridoru (河西

20 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书), Zhangqian Monografisi (Zhangqian Liezhuan, 张骞列传), <https://ctext.org/han-shu8777/zhang-qian-li-guang-li-zhuan/ens>

21 Tarih Kayıtları, Hunlar Monografisi (Shiji Xiongnu liezhuan, 史记 - 匈奴列传). Tarih Kayıtları, Çin tarihindeki ilk ünlü tarihçi Sima Qian tarafından MÖ 104 - MÖ 91 yıllarında yazılmıştır. Toplamda 130 bölümden oluşmaktadır. Hunlar hakkında detaylı bilgi veren Hunlar Monografisi (匈奴列传) 110. bölümde yer almaktadır.

22 Chanyu (单于), Çin kaynaklarında Hun liderlerine verilen addır. Türkçede kağan, han olarak ifade edilebilir.

23 Tarih Kayıtları (史记), Hunlar Monografisi (Xiongnu Liezhuan, 匈奴列传), <https://ctext.org/shiji/xiong-nu-lie-zhuan/ens>

走廊)²⁴ Hunların kontrolü altındaydı ve Yuezhilara giden yol Hun topraklarından geçmekteydi. Zhang Qian ve beraberindeki heyet Qinghai, Gansu sınırlarına geldiğinde, Hunlar tarafından yakalanarak esir alındı. Hun lideri, Zhang Qian ve heyetini esir alarak, sürekli olarak saldırıda bulundukları Han hanedanlığının mevcut durumu hakkında bilgi almak istemiş olabilirdi. Hunlar esir aldıkları Zhang Qian'e sert bir muamelede bulunmadı. Zhang Qian yaklaşık olarak tam on yıl Hunlar tarafından esir alındı. Zhang Qian zamanla Hunların da sempatisini kazandı. Hun lideri Zhang Qian'i kendisi gibi dürüst ve iyi karakterde olan Hunlu bir kızla evlendirdi ve daha sonra bir oğlu oldu. On yıl gibi uzun bir süre esir alınan Zhang Qian, her gün nehir kenarında güneşin batışını izler, çölde rüzgârın getirdiği toz dumanını hisseder, atların ve kartalların çıkardıkları sesleri dinlemekle zaman geçirirdi.²⁵ Peki, Hunlar Zhang Qian'i esir aldığı anda, Zhang Qian'in seyahatinin asıl amacından haberdar mıydı? Çinli tarihçilerin yorumlarına göre, eğer ki Hunlar Zhang Qian'in Yuezhi ulusu ile Hunlara karşı ittifak kurma amacından haberdar olmuş olsalardı, ona iyi bir muamelede bulunmaz ve hatta kendi topraklarında Hunlu bir kızla evlenmesine asla izin vermezlerdi.

Zhang Qian beş yıl boyunca Han hanedanlığından hiçbir şekilde haber alamadı. Aynı şekilde imparator Wu Di de göreve gönderdiği elçiden haber alamamıştı. Daha fazla beklemek istemeyen Wu Di MÖ 133 yılında Hunları pusuya düşürmek için Ma Yi şehrine doğru askerî bir sefer başlattı. Wu Di sürekli olarak saldırıda bulunan Hunları dört taraftan sarmayı hedefliyordu. Fakat Wu Di başlattığı bu sefer de, bölgenin coğrafi konumuna ve düşman ordunun özelliklerine hâkim olmayışından ötürü başarılı olamadı.²⁶

Hunlar kendi kızları ile evlenmiş olan Çinli elçiyi sıkmayarak zamanla daha da serbest bırakmışlardı. Bu durumdan faydalanan Zhang Qian eşini ve oğlunu geride bırakarak kaçmayı başardı. Zhang Qian başlangıçtaki hedefine doğru Yuezhilara ulaşmak için batıya doğru hareket etti. On gün boyunca hiç durmadan batıya doğru ilerleyen Zhang Qian, Pamir Platosunu geçip günümüz Orta Asya Ferghana havzasındaki Dayuan bölgesindeki Shancheng şehrine (günümüz Özbekistan)

24 Hexi Koridoru (河西走廊) Gansu'nun batı kısmında bulunan Hexi, Qinghai ve Tibet platoları ve Moğol platoları arasında yer almakta ve antik dönemde Çin ve Batıyı birbirine bağlayan kanal niteliğindedir. Doğudan batıya kadar uzanan bu binlerce km'lik yol, askerî anlamda önemli bir coğrafyada bulunmaktadır.

25 Li Mingwei (李明伟), *Sichouzhilu Maoyi Shi* (丝绸之路贸易史), Gansu Renmin Chubanshe (甘肃人民出版社), Gansu 1997, s. 38.

26 Mingwei, *age.*, s. 39.

vardı. Han hanedanlığı başkenti Chang-an'dan (长安)²⁷ gittikçe uzaklaşmakta ve ulusundan kilometrelerce uzakta bulunmaktaydı. Büyük Yuezhiların güneybatı yönüne doğru 3000 mil uzakta olduğunu duyan Zhang Qian zor şartlar altında ilerlemeye devam ediyordu. Zhang Qian Pamir Platosunun ardından dünyanın ikinci büyük çölü olan Taklamakan Çölü'nü geçti. Bazen güneşin yakıp kavurduğu çöllerden, arada yağmurun yağdığı yeşil ovalardan geçen Zhang Qian tüm bu yerlere ayak izlerini bırakarak ilerliyordu. Zhang Qian ilerleyerek Kangju günümüz Kazakistan topraklarına vararak tekrar batıya doğru hareket etti ve üstün gayreti sonucunda Büyük Yuezhi topraklarına (günümüz Afganistan) varmayı başardı.²⁸ Büyük Yuezhi topraklarına varan Zhang Qian Wu Di'nin isteğini ve ittifak olup Hunlara karşı ortak saldırıda bulunma düşüncesini anlattı. Fakat aradan çok uzun zaman geçmişti ve Yuezhilar Hunlara karşı eskisi kadar öfkeli değillerdi. Büyük Yuezhilar Hunlardan uzakta bulundukları verimli topraklarda huzur içinde yaşıyorlardı ve tekrar Hunlarla çatışmaya hiç niyetleri yoktu. Ayrıca tam o sırada Büyük Yuezhilar Gui Nehri'ni geçerek Yunanları işgal etmeye hazırlanıyorlardı. Yuezhi kraliçesi halkının bozkırlarda göçebe hayattan kurtularak, geniş ve yerleşmiş yaşam alanları, tiyatroları, tapınakları ve eğlence merkezleri olan Yunan şehirlerinde yaşamasını istiyordu. Büyük Yuezhi kraliçesi, Han hanedanlığı ile ittifak olup Hunlara karşı beraber saldırı bulunup onları yenilgiye uğratmış olsa bile, yine memleketleri Hexi topraklarına dönüp hayvancılıkla uğraşmaya, at ve koyun yetiştirmeye devam edeceklerini düşünüyordu. Sonuç olarak, halkının şehirde yerleşik düzende yaşamak yerine göçebe hayat yaşam tarzına devam edeceğini düşünmekteydi. Bu sebeple Büyük Yuezhilar için Zhang Qian'ın teklifi çekici gelmedi ve dolayısıyla Hunlara karşı Yuezhilar ile ittifak olunamadı.

Uzun yollar aşındıran Zhang Qian umutsuzluğa kapılmayarak Batı Bölgesi ve civardaki uluslar hakkında gözlemde bulunarak bilgi toplamaya devam etti. Zhang Qian'ın gözlemlerine göre, “yerli halk tarımla uğraşır ve buğday ekip biçiyordu. Burada üzüm yetiştiriyor ve üzümden şarap yapıyorlardı. Belki de Zhang Qian üzüm yiyen ve üzüm şarabı içen ilk Çinliydi. Ayrıca burada iyi atlar vardı, bu atlar kan terleyen atlar olarak adlandırılıyordu ve bu atlar ilahi atlar, doğuştan irsi atlardı. Burada şehir duvarları vardı, bu şehirde yaklaşık olarak yetmiş hane bulunmaktaydı. Toplamda yüz bine yakın hane halkı bulunuyordu. İnsanlar

27 Chang-an (长安), Çin tarihinde ondan fazla hanedana başkentlik yapan tarihi bir kenttir. Günümüzde Xian şehridir.

28 Mingwei, *age.*, s. 37.

okçuluğa yatkın olup yay ve mızrak kullanmakta oldukça iyiydi.²⁹ Konum olarak Orta Asya'da bulunmasına rağmen, Fergana Havzası elverişli doğal koşullara sahipti. Bol yağış alan bir yer olup, verimli toprakları vardı. Bu sebeple pirinç, buğday yetiştirmek için oldukça elverişli bir yerdi.

Daxia'da Büyük Yuezhiların oldukları topraklarda bir yıldan fazla kalan Zhang Qian yapacak bir şeyi olmadığı için ülkesine dönmeye karar verdi. Zhang Qian MÖ 128 yılında dönüş yoluna koyuldu. Başkent Chang-an'dan ayrılalı neredeyse on iki yıl olmuştu. Bu sırada Zhang Qian'den haber alamayan imparator Wu Di Hunlara karşı bir savaş başlatmıştı. Han hanedanlığının güçsüz olduğu bu dönemde Wei Qing (衛青)³⁰ adında bir general oldukça yetenekli olup Hunlara karşı başlatılan savaşta yeteneklerini gösteriyordu. Han hanedanlığının Hunlara karşı olan avantajı giderek artıyordu. Hunlara karşı sergilediği üstün başarılarından ötürü, imparator Wu Di General Wei Qing'e baş general unvanını verdi. Binlerce km uzakta ve yabancı topraklarda olan Zhang Qian'in tüm bu gelişmelerden haberdar olması imkânsızdı.

Uzun yıllar yabancı topraklarda kalan Zhang Qian Çin dışında yeni uluslar ve yerler keşfetmeye oldukça meraklı idi ve bu sebeple bir kez daha ülkesine dönme yolunda Pamir Platosuna doğru yola çıktı. Mavi şehirden doğuya doğru yönelerek, Afganistan'ın Badakhshan eyaleti boyunca yürüdü ve Afganistan sınırlarına ait olan Wakhan Koridoruna vardı. Zhang Qian ilk seyahatinden sonra, dönüş yolunda izlediği bu rota 700 yıl sonra, Xuanzang (玄奘)³¹ adındaki bir keşişin Hindistan'a doğru yola çıkacağı rotaydı. Bu güzergâh Pamir Platosu doğu ve batı iletişimde sık kullanılan bir yol olup, İpek Yolu'nun ana hattıydı. Pamir Platosunu geçtikten sonra, Sache Çölü'ne varan Zhang Qian Kunlun Dağ'ının kuzey tarafından ülkesine dönmeye karar verdi. Dönüş yolunda tekrar Hunlar tarafından esir alınmamak için, Hexi Koridoru bölgesinden geçmeyi

29 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书), Zhang Qian Monografisi (Zhangqian Liezhuan, 汉书, 张骞列传), <https://ctext.org/han-shu/zhang-qian-li-guang-li-zhuan/ens>

30 General Wei Qing (衛青) Batı Han hanedanlığı döneminde yaşamış yüksek rütbeli askeri generaldir. Hunlar'a karşı düzenlenen savaşlarda bozkırlara gönderilen ilk generaldir. Hunlarla gerçekleştirilen savaşlarda üstün başarılar elde etmiştir.

31 Xuan Zang (602 - 664) erken Tang hanedanlığı döneminde Çinli Budist rahip, bilgin, gezgin ve çevirmendir. Bu dönemde Hindistan ve Çin arasındaki etkileşime önemli katkıları olmuştur. Birçok metinde ismi geçen Xuan Zang aynı zamanda Çin'in ünlü klasik romanlarından Batı'ya Yolculuk (西游记) da kurgusal bir figür olarak konu edilir ve romanın başrolünü oynar.

tercih etti. Coğrafi koşulların oldukça zorlayıcı olduğu Qinghai-Tibet Platosundan geçmesinden sonra, şansı yaver gitmeyen Zhang Qian yine Hunlar tarafından esir alındı. Sahip olduğu karakteri sayesinde daha öncesinde Hunların sevgisini kazanan Zhang Qian, en son kaçışından ötürü cezalandırılmadı ve hatta eşi ve çocuğu ile görüşmesine izin verildi. Zhang Qian bu sefer bir yıldan fazla bir süre alıkoyuldu. Zhang Qian Hun liderinin ölümünden sonra çıkan iç karışıklıktan yararlanarak, MÖ 126 yılında eşi ve çocuğu ile beraber kaçıp, başkent Chang-an'a doğru hareket etti. Coğrafi koşulların zorluklarına alışmış olan Zhang Qian yol boyunca farklı hayvanlar avlayarak yeme ihtiyaçlarını giderdi ve bu şekilde Chang-an'a vardı.³² Zhang Qian, ilk elçi olarak gönderildiğinde 100 kişilik bir heyet ile yola çıkmıştı. 13 yıl sonrasında ise yaklaşık MÖ 126 yılında sadece iki kişi olarak Chang-an'a geri dönebilmişti. İmparator Wu Di kendisinden on üç yıl hiçbir şekilde haber alamayan ve ülkesinden ayrı kalan Zhang Qian'i tekrardan görebilmeyi hiç düşünmemişti.

Zhang Qian ülkesine döndükten sonra imparatora Orta Asya ve Batı Bölgesi ulusları hakkında bilgiler içeren bir rapor sundu. Bu rapor, Tarih Kayıtlarında Dayuan Monografisi (史记, 大宛列传)³³ ve Han Kayıtlarında "Batı Bölgesi Monografisi" (汉书西域列传)³⁴ ile "Zhang Qian Biyografisinde" (张骞列传)³⁵ geçmektedir. Zhang Qian'ın Wu Di'ye sunduğu rapor iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm, Orta Asya kavimlerinden olan Wusun³⁶ ve Yuezhilar arasındaki çatışmayı ele almaktadır. Ayrıca Hunlar ve Wusunlar arasındaki anlaşmazlıktan da bahsetmektedir. Raporun ikinci kısmında ise Wusunların evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurarak, farklı uluslar ile askerî ittifak kurmalarından bahsetmektedir. Zhang Qian Wu Di'ye, Hunları yenilgiye uğratmak için Batı Bölgesi'nde bulunan diğer kavimleri de düşünmesi gerektiğini söyler.³⁷ Zhang Qian'ın

32 Frances Wood, *The Silk Road*, University of California Press, 2004, s. 48.

33 Tarih Kayıtları (史记), Dayuan Monografisi (Dayuan Liezhuan, 大宛列传), <https://ctext.org/shiji/da-wan-lie-zhuan/ens>.

34 Han Kayıtları (Han Shu, 汉书), Batı Bölgesi Kayıtları (西域列传), <https://ctext.org/han-shu/xi-yu-zhuan/ens>.

35 Han Kayıtları (汉书), Zhang Qian Monografisi (张骞列传), <https://ctext.org/han-shu/zhang-qian-li-guang-li-zhuan/ens>.

36 Wusun (乌孙), Han hanedanlığı döneminde Çin'in kuzeybatısında yaşamış göçebe halklardan biridir. Gelenekleri Hunlar ile aynıdır. Önceden Hunlara tabi olsalar da daha sonra bağımsız olmuşlardır. Oldukça güçlü ve savaşlarda başarılıdırlar.

37 Han Kayıtları (汉书), Juan 61 (卷六十一), <https://ctext.org/han-shu/huo-zhi-zhuan/ens>

burada bahsettiği Hunlar ile anlaşmazlık içinde olan Wusunlardır. Çünkü Batı Bölgesi ulusları arasında en güçlü olan ulus Wusunlardı. Wusunlar Hunlara itaat etmeyi reddedip, onlara karşı direndiler ve Hunlarla savaşlarında onları yenilgiye uğratarak başka topraklara gönderdiler.³⁸ Tüm bunlardan haberdar olan Zhang Qian bildiklerini imparatora sunduğu raporda detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bunun üzerine Zhang Qian yine beraberindeki 100 kişilik diplomatik bir heyetle yanlarına aldıkları koyun, inek, yüzlerce altın para, ipek gibi eşyalarla ikinci Batı Bölgesi seyahatine çıktı.³⁹ Zhang Qian'in bu sefer ki amacı ilk olarak yine Hunlara karşı Wusunlar ile ittifak olmak ve daha önce keşfettiği "Dayuan, Kangju, Dayuezhi, Daxia, Anxi, Shendu, Yutian"⁴⁰ gibi uluslar hakkında bilgi toplamak ve gözlemlemektir. İlk seyahatine göre coğrafi konuma hâkim olan Zhang Qian ve heyeti Hexi Kordiorunu geçerek Wusunlara güvenli bir şekilde ulaştı. Zhang Qian Wusunlar'a Wu Di'nin isteğini ileterek onlarla ittifak olmak isteklerini dile getirdi. Wusunlar Han hanedanlığından oldukça uzak bir konumdaydı ve Hanlar ile ittifak olmak için onların sahip olduğu güç hakkında hiçbir fikirleri de yoktu. Bu sebeple Wusunlar Zhang Qian'in ittifak olma isteğini kabul etmedi. Görüldüğü gibi Zhang Qian ilk seyahati ile ikinci seyahati arasındaki amaç aynı olup; Hunlara karşı beraber hareket edecekleri bir ittifak ilişkisi kurmaktır. İkinci seyahatinde değişen şey Yuezhilar yerine Wusunlar olmuştu. Wu Di'nin Hunlara karşı başka bir ulusla ittifak olup saldırma düşüncesi yine gerçekleşemedi. Fakat bu süreçten sonra, Batı Bölgesi'nde bulunan ve Zhang Qian sayesinde Han hanedanlığından haberdar olan uluslar Han hanedanlığına elçi gönderip ziyaret ederek Hanların ne çapta bir güçte olduklarını gözlemliyorlardı. Söz konusu uluslar Zhang Qian'in ikinci seyahati esnasında getirdiği eşyalar ve ipekten etkilenerek Hanların zengin bir ulus olduğunu düşünüyorlardı. Tarih kayıtları, Dayuan Monografisinde, kuzeybatı bölgesinde yaşayan uluslarının Han hanedanlığına doğru hareketinin başladığı yazmaktadır.⁴¹

38 Han Kayıtları (汉书), Hunlar Monografisi (匈奴列传), <https://ctext.org/han-shu/xiong-nu-zhuan/ens>

39 Mingwei, *age.*, s. 40.

40 Zhang Qian Seyahat Raporuna göre Orta Asya'daki etnik gruplar hakkında bakınız: Nuraniye Hidayet Ekrem Ekrem, "Çin Elçisi Chang Chi'en'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar", Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

41 Tarih Kayıtları (史记), Dayuan Liezhuan (大宛列传), <https://ctext.org/shiji/da-wan-lie-zhuan/ens>

Zhang Qian, Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği iki seyahatinde de imparator Wu Di'nin Hunlara karşı Yuezhilar ve Wusunlar ile ittifak olma amacını yerine getirememişti. Fakat bunun da ötesinde Zhang Qian, Çin'in dışında Batı Bölgesi, Orta Asya toprakları ve coğrafi konumu hakkında detaylı bilgiler edinmişti. Bunun yanında bu topraklarda yaşayan ulusların kültürlerini gözlemlemiş, keşfetmiş ve burada yaşayan ulusların Han hanedanlığını tanıyarak Batı Bölgesi ve Han ulusu arasındaki etkileşimi başlatarak doğu ve batı arasında yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur.

Zhang Qian Batı Bölgesi Seyahatlerinin Hun-Çin İlişkilerine Etkisi

MÖ 140 yılında başa geçen Wu Di yeni stratejiler edinerek Hunları bastırmayı, sınır güvenliğini sağlamayı ve Han hanedanlığı topraklarını genişletmeyi amaçlıyordu. Wu Di'nin Zhang Qian'i elçi olarak göndermesinden önce planladığı stratejiler, Zhang Qian seyahatinden sonra birçok değişikliğe uğradı. Dolayısıyla Zhang Qian'ın Batı Bölgesi seyahati Wu Di'nin stratejilerini oluşturma ve yönlendirme açısından son derece önemlidir. Batı Bölgesi, Hunlar ve Orta Asya hakkında Wu Di'ye bir rapor sunan Zhang Qian, ikinci seyahatini bu sefer Wusunlar ile ittifak kurmak ve Batı Bölgesi'ndeki uluslar ile temas kurmak amacıyla gerçekleştirmiştir.

İmparator Wu Di, tahta geçmesinden önceki dönemlerde Hunlara karşı izlenen pasif ve savaşçı tutumun aksine daha barışçıl strateji izleyerek Han hanedanlığı topraklarını genişletmiş ve ulusunun zenginliğini arttırmıştır. Wu Di, Hunlara karşı “Hunların sağ kolunu kırma (断匈奴右臂)” stratejisini benimsemiş ve bu sebeple de Hunlarla anlaşmazlık yaşayan başka uluslarla ittifak olarak Hunları etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştır. Wu Di döneminde Hunların etki alanı oldukça geniştir öyle ki, Batı Bölgesi Hunların kontrolü altındadır. Oldukça genç yaşta olan Wu Di “Hunların sağ kolunu kırma” stratejisini gerçekleştirmek için birtakım önlemler almıştır.⁴²

Wu Di ilk olarak Hexi Koridorunu açma ve geliştirme kararı aldı. Wu Di bu kararı, elçi Zhang Qian ikinci seyahatinden döndükten ve raporunu sunduktan hemen sonra aldı. Önemli bir konumda yer alan Hexi Koridoru doğuda Longxi, kuzeyde Hun, güneyde Hunların ittifak olduğu uluslara ve Batı Bölgesi uluslarına kadar uzanıyordu. Bu sebeple öncelikle Longxi'den Hexi Koridoruna stratejik bir geçiş

⁴² Wang Zijin (王子今), “Qian Zhang Qian de Sichouzhilu yu Xiyu Shi de Xiongnu Shidai (前张骞的丝绸之路与西域史的匈奴时代, Gansu Shehui Kexue (甘肃社会科学), 2015 Sayı: 2.

yapmayı planladı. Bunun yanında Han hanedanlığından başlayıp batıya doğru Hexi Koridoruna uzanan geçiş rotaları inşa edilmeye başlandı.

İkinci olarak Wu Di, Hexi Koridorunda tarımsal faaliyetler başlattı. Wu Di “Tun tian zhi (屯田制)” yani bölgede bulunan asker ve halkın birleşerek kurak toprakları tarıma açmak ve ekilir, biçilir hale getirmek stratejisini başlattı.⁴³ Wu Di Hexi Koridorunu geliştirmek ve açmak isteğinden, sürekli olarak yaşanılacak bir yerde alınması gereken önlemlerin başında ekili olmayan arazilerde tarım yapmak olduğunu düşünüyordu. Bu bir anlamda Han geçişlerini sağlamlaştırmak ve yeni kurulan yerlere halkın ikamet etmesini sağlamak amacıyla alınan bir önlemdi. Özellikle Jiuquan şehrini kurdu ve sonrasında az sayıda halk orada ikamet etmeye başladı. Wu Di Jiuquan’dan sonra Zhangye şehrini kurdu ve daha sonra Jiuquan kendi içerisinde Dunhuang yerleşim yerini kurdu. Bu strateji sadece Han hanedanlığının Ejn Nehri geçişini kontrol altına almasını sağlamadı. Aynı zamanda Hunların diğer uluslar ile olan bağlantısını kesti. Onların kuzey ve güneyden geçmeleri engellendi. Dahası Han hanedanlığının sınırlarını Dunhuang’a kadar ilerleterek direkt Batı Bölgesi ile bağlantısı sağlandı. Bu şekilde Batı Bölgesi ile olan ulaşım ve etkileşim garanti altına alındı ve Han hanedanlığı toprakları genişledi.⁴⁴

Wu Di’nin diğer amacı ise Dayuan antik İpek Yolu güzergâhında bulunan ve bir çöl kenti olan Luolan’a saldırmaktı. Luolan Han hanedanlığının Batı Bölgesi ile iletişim kurması açısından önemli bir konumda bulunuyordu. Zhang Qian’in seyahatinden sonra, Han hanedanlığı ve Batı Bölgesi ulusları arasındaki iletişim ve etkileşim sıklaşmıştı. Fakat bu durum Batı Bölgesinde bulunan her ulusun Han hanedanlığına karşı dostça ilişkiler içinde olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu sebeple Hunların Batı Bölgesindeki kontrolü ve hâkimiyeti de küçümsenemeyecek kadar büyüktü. Hatta Wu Di’nin aldığı önlemlere rağmen Batı Bölgesi’nde bulunan bazı uluslar Hunların sözünden çıkmamakta ve Han hanedanlığından gelen elçileri geçtikleri güzergâhlarda yağmalamaya devam etmekteydi.

Wu Di’nin diğer stratejisi ise Wusunlar ile evlilik yolu ile akraba ilişkisi kurmaktır (heqin). Zhang Qian’in ikinci kez Batı Bölgesi’ne gerçekleştirdiği seyahat sonrasında imparatora Wusunlar hakkında detaylı bilgiler vermişti. Zhang Qian imparatora sunduğu raporunda, Wusunlar ile bazı anlaşmalar yaparak onları kendi taraflarına

43 Mingwei, *age.*, s. 34.

44 Fan Ye (范晔), *Hou Han Shu* (后汉书), Xiqiang Kayıtları (西羌传), Yuclu Chushe (岳麓书社), 1997, s. 45.

çekebileceklerini ve bu şekilde de Hunları kontrol edebileceklerinden bahsetmişti. Zhang Qian'ın Wusunlara karşı yapılmasını önerdiği anlaşmalar arasında evlilik yolu ile akrabalık ilişkisi kurma, altın, ipek gibi değerli eşyalar hediye etme gibi dostluk anlaşmaları yer almaktadır. Zhang Qian bu şekilde Hunlara karşı daha güçlü olabileceklerini düşünmüştü. Bu sebeple Zhang Qian birçok hediye ve altını Wusunlara göndermiş ve Han hanedanlığının bazı dostluk anlaşması kurmak isteme istekleri de iletilmişti.⁴⁵ Daha sonrasında Wusunlar teşekküllerini sunmak için elçisini Han topraklarına gönderip onlarca at hediye etti. Bu vesile ile Wusunlardan gelen elçi Han hanedanlığının zenginliğine ve gücüne şahit oldu ve bu aşamadan sonra iki ulus arasında anlaşma süreci başladı. Her iki tarafın da lehine olacak anlaşma kapsamında, Han hanedanlığı Wusunlar ile iyi ilişkiler kurmak adına Çin prensesini beraberinde birçok hediye ve heyet ile beraber Wusunlara gönderdi. Böylelikle Han ulusu ve Orta Asya'nın en güçlü uluslarından Wusunlar arasında büyük bir adım atılmış olacaktı. Bu durumdan haberdar olan Hunlar oldukça öfkelenip Wusunlara saldırmaya hazırlandı. Wusun - Han ilişkisinin iyi olmasından endişelenerek, Hunlar da Wusunlara aynı teklifi sundu. Bu durum sonucunda Wusunlar Hanlardan gelen prensesi sağ eşi, Hunlardan gelen prensesi de sol eşi olarak aldı. Wu Di'nin asıl amacı Wusunlar ile ittifak olup, Hunlara karşı koyabilmektir. Fakat bu olayın içerisine Hunların da dâhil olabileceğini önceden hesap edemedi. Zhang Qian'ın Batı Bölgesi raporuna göre Wusunlar ile ittifak olmak adına evlilik yolu ile akraba olma anlaşmasını Hunlar da Wusunlara karşı uygulamışlardır. Söz konusu anlaşma Han hanedanlığının Hun ve Batı Bölgesi diğer ulusları ile olan ilişkilerinde çok önemli rol oynamaktadır.⁴⁶

Wu Di ve Zhang Qian'ın planları, Zhang Qian'ın raporundan sonra farklılık göstermektedir. Her ikisinin de planlarında Hunlara karşı başka ulus ile ittifak olmak vardı. Diğer strateji ise direkt olarak askerî ordu ile Dayuan (Ferghana) bölgelerine girmek ve bu şekilde Batı Bölgesi uluslarının Han hanedanlığına bağlı olmasını sağlamaktır. Wu Di'nin Hunlar ve Batı Bölgesi'ne karşı aldığı stratejilerin amacı, Hunları izole ederek Batı Bölgesi'nin kontrolünün ele geçirmek ve doğu ile batı ulaşım ve etkileşimini açmaktır. Bu sebeple imparator Wu Di Hexi Koridorunu açma kararı aldı. Wu Di'nin aldığı bu önemler Zhang Qian'ın seyahatinden sonra oluşan “Hunların sağ kolunu kırmak” stratejine ek olarak alınan önlemlerdi.

45 Han hanedanlığının Wusunlarla olan ilişkileri için bakınız: Ayşe Onat, Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı tarihinde Batı Bölgeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

46 Han Kayıtları (汉书), Batı Bölgesi Monografisi (西域列传), <https://ctext.org/han-shu/xi-yu-zhuan/ens>

Zhang Qian'in iki kez Batı Bölgesine gerçekleştirdiği seyahat, Han hanedanlığının Batı Bölgesini anlamasını ve tanınmasını sağlamış ve imparator Wu Di'nin Hunlar üzerine yeni politikalar gerçekleştirmesini sağlamıştır. Zhang Qian'in imparator Wu Di'ye sunduğu "Hunların sağ kolunu kırma" stratejisi, Han hanedanlığının Hunlara karşı nasıl bir yol izlemesi gerektiği hakkında bilgi verirken, Han-Hun ilişkilerinde bir rehber niteliği taşımıştır. Çinli tarihçilere göre, Wu Di uyguladığı stratejiler sonucunda Batı Bölgesi üzerindeki hedefine ulaşmıştır. Han hanedanlığı sonrasında gelen diğer hanedanlıklar da bu stratejiyi göz önüne alarak uygulamaya başladılar.⁴⁷

Zhang Qian Seyahatlerinin Çin Tarihindeki Önemi

Batı Han hanedanlığı döneminde imparator Wu Di tarafından Batı Bölgesi'ne gönderilen Zhang Qian Çin tarihinin kaderini değiştirmiştir. Zhang Qian'in Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği iki seyahati Çin tarihi açısından oldukça önemli olduğu gibi, Orta Asya tarihinin araştırılmasında da son derece önemlidir. Zhang Qian Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği ikinci seyahatinden ülkesine döndükten iki yıl sonra hayata gözlerini yummuştur. Zhang Qian, Batı Bölgesine elçi olarak gönderilmesi ile Hunlara karşı ittifak olma hedefini gerçekleştirememiştir. Fakat seyahatleri sonucunda bundan daha da önemli olan Batı Bölgesi'nde bulunan ulusların Han hanedanlığını tanınmasını sağlamış, Batı Bölgesi ve Han ulusu arasında etkileşim başlamış, Zhang Qian İpek Yolu'nu keşfetmiş ve Çin'in kapılarını dış dünyaya açarak bu ağa dâhil olmasını sağlamıştır. Zhang Qian Batı Bölgesi raporu sonucunda, Wu Di için önemli olan Hexi Koridioru ve Pamir Platosunun Batı Bölgesi coğrafi konumları hakkında detaylı bilgi edinmiştir.⁴⁸

Sima Qian (司马迁)⁴⁹, Tarih Kayıtlarında (史记) Zhang Qian'e övgü de bulunarak ona öncü ve yol açan anlamlarına gelen “zaokong (凿空)” unvanını vermiştir. Yine Tarih Kayıtları, Dayuan kayıtlarında “Zhang Qian getirdiği haberler ile göğün oğlunu memnun etti” şeklinde geçmektedir.⁵⁰

47 Shi Yuntao(石云涛), “Han Dai Sichouzhilu de Kaituo yu Zhongwai Jiaoliu Tujing (汉代丝绸之路的开拓与中外交流途径)”, Wenxue Wenhua Yanjiu (文学文化研究), s. 293.

48 Sun Yuqin (孙玉琴), “Han Tang Shiqi Sichouzhilu Maoyi de Lishi Jingyan ji Xianshi Qishi (汉唐时期丝绸之路贸易的历史经验及其现实启示)”, Guoji Maoyi (国际贸易), 2014, Sayı: 8.

49 Sima Qian (司马迁) Sarı İmparator'dan Han Wu Di'ye 2000 senelik Çin tarihinin genel bakışını anlatan Shiji (史记) adlı çok övülmüş eserinden dolayı Çin tarih yazımının atası olarak sayılır.

50 Tarih Kayıtları (史记), Dayuan Liezhuan (大宛列传), <https://ctext.org/shiji/da-wan-lie-zhuan/ens>

Zhang Qian ikinci seyahatinden Han topraklarına dönmesinden yaklaşık bir yıl sonra, MÖ 123 yılında, Han hanedanlığı Hunlara karşı saldırıya geçmeye başladı. Zhang Qian askerî orduyu yöneterek Mobei'e kadar ilerlemelerini söyledi. Zhang Qian Batı Bölgesi coğrafi konumuna, Hun askerlerinin özelliklerine, ordunun hangi yöne doğru ilerleyeceği, kullanacakları rotalar, yeme-içme gibi detaylara oldukça hâkimdi. Uzun yıllar bu topraklarda yaşayan Zhang Qian deneyime sahipti ve bu sebeple zafer kaçınılmaz oldu. Han ordusu binlerce km'lik Hexi Koridoru'nu geçti. Sima Qian yine Zhang Qian'in bölgeyi keşfedip, hâkim olmasını dile getirerek "suyun ve bitkilerin bile nerede olduğunu bilir, askerler hiçbir konuda eksiklik yaşamazlar" şeklinde övmüştür.⁵¹

Zhang Qian, seyahatinde birçok zorluklarla karşılaştı ve bu yolculukta doruklardan yamaçlara, çöllerden ovalara gitmediği yer kalmadı fakat hiçbir zorluk onu hedefinden alkoyamadı. MÖ 119'da ikinci seyahatinden dönen Zhang Qian beraberindeki heyet ve hediyelerle batıya doğru bir kez daha yola çıktı. Zhang Qian ve liderlik ettiği heyet Tian Shan Dağı güney ve kuzeyinden, Orta Asya'nın her bir ulusuna, Dayuan, Kangju, Da Yuezhi farklı uluslara ziyaret gerçekleştirdi. Zhang Qian ve heyeti, 10 ulusa ziyaret gerçekleştirilen ve bu uluslar ile siyasi, ekonomik, kültürel etkileşimde bulunan Çin tarihindeki ilk heyettir. Zhang Qian'in bu ziyareti Han hanedanlığının bugünkü Xinjiang Bölgesi ve Orta Asya bölgesinin yönetim ve geliştirilmesi açısından bir temel oluşturmuştur. Bu ziyaretler sonucunda MÖ 115 yılında Zhang Qian başkent Chang-an'a on farklı türde sebze ve meyve tohumu getirdi.

Zhang Qian'in iki kez Batı Bölgesi seyahati gerçekleştirmesi Çin'in, Orta Asya, Batı Asya hatta Avrupa'ya kadar etkileşim kapılarını açmasını sağladı. Bu seyahat ve rapordan sonra Sima Qian'in Tarih Kayıtlarında bahsettiği ülke sayısı 27'yi geçti.⁵² Ayrıca birçok ulusun coğrafi konumu, kültürleri ve hatta Sarı Nehrin (黄河) başlangıç noktası bile bu rapor sayesinde yazılmıştır. Bu kayıtlar dünya üzerinde, söz konusu bölgeler hakkında yazılan ilk yazılı kaynaklardır.

Zhang Qian'in seyahatleri ve Batı Bölgesi raporu Wu Di'nin dış ve Hunlara karşı oluşturduğu politika da çok önemli rol oynamaktadır. Çinli araştırmacı Tian Meng Li'ye göre (田孟礼); *Zhang Qian'in Batı Bölgesi seyahati olmasaydı, Wu Di'nin dışa açılma stratejisi de mümkün olmazdı. Wu Di'nin dışa açılma stratejisi, Zhang Qian'in Batı Bölgesi seyahati ve İpek Yolu'nu keşfetmesiyle mümkün olmuştur.*

51 Tarih Kayıtları (史记), Dayuan Liezhuan (大宛列传)

52 Tarih Kayıtları (史记), Dayuan Liezhuan (大宛列传)

121 yılında, Han hanedanlığı Hexi Koridorunda, Wuwei, Wugong, Zhangye, Jiuquan şehirlerini kurmuş yaklaşık olarak 20.000 asker göndererek bu bölgelerde tarım faaliyetleri başlatmıştır. Dunhuang'ın Batı Bölgesi'nde Yumen geçidi, Yangguan geçidi kurulmuştur. Han hanedanlığı bu süreçten sonra Hunların askeri tehditlerini de ortadan kaldırmış ve daha barışçıl bir ortam oluşturarak ekonomik gelişmeler hız kazanmıştır. Uzun zamandır uykuda olan ve çok önemli noktada yer alan Hexi Koridoru uyanmış ve hareketlenmeler başlamıştır. Gobi gibi kurak, kuru çölde yeşillenmiş verimli topraklar oluşturulmuş, inek koyun yetiştiriciliği ile hayvancılığa başlanmış, birçok farklı meyveler yetiştirilmeye başlanmıştır.⁵³ 2000 yıl öncesinde Zhang Qian'in açtığı bu güzergâhta askerî ordular, göç edenler, develer ve ticaret kervanları yürüyor, kültürel etkileşim durmaksızın ilerliyordu. Çin'in ipeği porseleni, çayı ve daha birçok el işçiliği sürekli olarak Batı Bölgeleri'ne doğru yola çıkıyor ve oradan da dünyaya açılıyordu. Aynı şekilde Batı Bölgesi'nin meşhur atı, devekuşu, sebzesi, kavun ve karpuzu Çin'e girmeye devam ediyordu.

Sonuç

İlk olarak MÖ 138 yılında Batı Han hanedanlığı imparator Wu Di tarafından Batı Bölgesi'ne Hunlara karşı Yuezhi ulusu ile ittifak olmak için gönderilen Zhang Qian, 13 yıl sonra başkent Chang-an'a dönebilmiştir. Yaklaşık 10 yıl kadar Hunlar tarafından esir alınan Zhang Qian, Hunların yaşam tarzları, kültürleri, politikaları ve gelenekleri hakkında gözlemde bulunarak bilgi toplamıştır. Hun topraklarından kaçan ve ulusuna dönmek yerine hedefe doğru Yuezhilerin yaşadığı topraklara ulaşan Zhang Qian, Hunlara karşı Yuezhilar ile ittifak olamamıştır. Her ne kadar hedefe ulaşmasa da Zhang Qian Batı Bölgesi ve burada yaşayan uluslar ile coğrafi konumları hakkında birçok bilgi edinmiştir

13 yıl aradan sonra Chang-an'a dönen Zhang Qian, imparator Wu Di'ye gördüklerini anlatarak Batı Bölgesi hakkında detaylı bir rapor sunmuştur. İmparator Wu Di Zhang Qian'den uzun süre haber alamayınca daha fazla beklemeyerek Hunlara karşı harekete geçmiş, fakat hem coğrafi konumu bilmeyişi hem de düşman ordunun özelliklerine hâkim olmayışından ötürü zafere ulaşamamıştır. Zhang Qian'i tekrar görebileceğini düşünmeyen Wu Di, Zhang Qian'in anlattıkları ve sunduğu rapor karşısında oldukça memnun kalır. Zhang Qian'in raporundan sonra, Wu Di' Hunlara ve dışa karşı politikasını değiştirmiştir. İmparator Wu Di

53 Xinru Liu, *Connections Across Eurasia* (Transportation, Communication and Cultural Exchange on the Silk Road, McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages; 1 edition, 2006, s.78.

Han toprakları sınırları için bir tehlike arz eden Hunlara karşı “Hunların sağ kolunu kırmak” stratejisini yürütmüş ve Zhang Qian seyahat raporu sayesinde aldığı bazı önlemler sonucunda Hexi Koridorunu geçmiş ve dışa açılmıştır.⁵⁴

Çinli tarihçilere göre, Zhang Qian'in Batı Bölgesi seyahati, Han hanedanlığı ufuklarını açarak Çin'in kendi dışında olan Batı Bölgesi ve İpek Yolu hattını keşfederek kapılarını dışa açmasını sağlamıştır. Han ulusu için bir dönüm noktasıdır. Aynı zamanda Han hanedanlığı döneminde askerî ve dış politika anlamında adımlar atılarak sağlam temeller oluşturulmuştur.

Ünlü filozof ve reformist Liang Qichao, Zhang Qian'i “hayali olan azimli bir kişi ve dünya kapılarını açan ilk kişi” şeklinde tanımlamıştır. Liang Qichao'ının yorumuna göre, Çinliler ilk defa Çin'in dışında Gansu'nun güneyinde kalan Hexi Koridoru, Hexi koridorunun batısında kalan Batı Bölgesi, Batı Bölgesi'nin en batısı eski adı Congling olan Pamir, Pamir'inde batısı Dayuan, Kangju, Da Yuezhi, Daxia gibi topraklardan birinci elden Zhang Qian sayesinde haber almışlardır.

Zhang Qian Batı Bölgesi seyahati sonucunda, Wu Di Hunlara karşı daha barışçıl politikalar izlemiş ve doğu-batı etkileşimini sağlayan rotalar açılmıştır. Bu süreçten sonra hem Hun hem de Batı Bölgesi ve Orta Asya diğer uluslar arasında kültürel ve ticari etkileşimler hızla artarak tarihte yeni bir sayfa açılmıştır.

Tıpkı 15. yy sonlarında Kristof Colomb'un yeni dünyayı keşfetmesi gibi, o zamanlar uygarlığının buluş çağında olan Çin ulusu da kendi dış dünyalarını keşfetmişlerdir. Oldukça meraklı ve azimli olan İmparator Han Wu Di, Zhang Qian'i görevlendirdiğinde sadece 18 yaşındaydı. Zhang Qian'in seyahat hikâyelerini dinlemeyi çok seviyordu. Genç yaşta başarılı ve gelişmeye çalışan Han Wu Di, Zhang Qian'i elçi olarak göndermesi sonucunda aldığı politikaların Çin tarihi ve dünya tarihini değiştireceğini nereden bilebilirdi.

54 Rui Chuanming (芮传明), *Sichouzhilu Rumen* (丝绸之路研究入门), Fudan Daxue Chubanshe (复旦大学出版社), Shanghai 2009, s. 42.

Kaynaklar

- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- Ekrem, H., Nuraniye, “Çin Elçisi Chang Chi'en'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar”, Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Fan Ye (范晔), *Hou Han Shu (Sonraki Han Kitabı, 后汉书)*, Xiqiang Kayıtları (西羌传), Yuelu Chushe (岳麓书社), 1997.
- Li, Mingwei (李明伟), *Sichouzhilu Maoyi Shi (丝绸之路贸易史)*, Gansu Renmin Chubanshe (甘肃人民出版社), Gansu 1997.
- Okay, Bülent, “Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş”, Belleten, C. LVII, TTK, Ankara 1993.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı tarihinde Batı Bölgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Rui Chuanming (芮传明), *Sichouzhilu Rumen (丝绸之路研究入门)*, Fudan Daxue Chubanshe (复旦大学出版社), Shanghai 2009.
- Sang Yuan Zang (桑原隲藏), *Zhang Qian Xizheng Kao (张骞西征考)*, Shanwu Yinsu Guan (商务印书馆), 1934.
- Shi Yuntao (石云涛), “Han Dai Sichouzhilu de Kaituo yu Zhongwai Jiaoliu Tujing (汉代丝绸之路的开拓与中外交流途径)”, Beijing Waiguoyu DaxueZhongguoYuyan Wenxue Xueyuan (北京外国语大学中国语言文学学院), Renwen Congkan (人文丛刊), 2016.
- Sima, Qian, *Shiji (Tarih Kayıtları)*, Juan 86, Cike Liezhuan (史记, 卷八十六, 刺客列传), Zhonghua Shuju (中华书局), Beijing 1982.
- Sun Yuqin (孙玉琴), “Han Tang Shiqi Sichouzhilu Maoyi de Lishi Jingyan ji Xianshi Qishi (汉唐时期丝绸之路贸易的历史经验及其现实启示)”, Guoji Maoyi (国际贸易), 2014, Sayı: 8.
- Türker, Nurcan, “Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla Yönetilen He Qin Politikası (Akrabalık ile Sağlanan Barış Politikası) ve Sonuçları”, Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Wood, Frances, *The Silk Road*, University of California Press, 2004.

Wang Zijin (王子今), “Qian Zhang Qian de Sichouzhilu yu Xiyu Shi de Xiongnu Shidai (前张骞的丝绸之路与西域史的匈奴时代)”, Gansu Shehui Kexue (甘肃社会科学), 2015 Sayı: 2.

Xinru Liu, *Connctctions Across Eurasia (Transportation, Communication and Cultural Exchange on the Silk Road*, McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages; 1 edition, 2006.

Han Shu (Han Kayıtları, 汉书), Juan 6 六卷, http://www.guoxue.com/shibu/24shi/hansu/hsu_073.htm adresinden 16.04.2018 tarihinde erişilmiştir.

Han Shu (Han Kayıtları, 汉书), Xiyu Liezhuan (Batı Bölgesi Monografisi, 西域列传), <https://ctext.org/han-shu/xi-yu-zhuan/ens> adresinden 18.04.2018 tarihinden erişilmiştir.

Han Shu (Han Kayıtları, 汉书), Zhang Qian Liezhuan (Zhang Qian Monografisi, 张骞列传), <https://ctext.org/han-shu/zhang-qian-li-guang-li-zhuan/ens> adresinden 02.05.2018 tarihinde erişilmiştir.

Han Shu (Han Kayıtları, 汉书), Juan 61 (卷六十一), <https://ctext.org/han-shu/huo-zhi-zhuan/ens> adresinden 07.05.2015 tarihinde erişilmiştir.

Han Shu (Han Kayıtları, 汉书), Xiongnu Liezhuan (Hunlar Monografisi, 匈奴列传), <https://ctext.org/han-shu/xiong-nu-zhuan/ens> adresinden 12.05.2018 tarihinde erişilmiştir.

Shiji (Tarih Kayıtları, 史记), Dayuan Liezhuan (Dayuan Monografisi, 大宛列传), <https://ctext.org/shiji/da-wan-lie-zhuan/ens> 11.04.2018 tarihinde erişilmiştir.

Shiji (Tarih Kayıtları, 史记), Xiongnu Liezhuan (Xiongnu Liezhuan, 匈奴列传), <https://ctext.org/shiji/xiong-nu-lie-zhuan/ens> adresinden 15.05.2018 tarihinde erişilmiştir.

Resim 3: Dayuan'den Daxia'ya kadar Lan Shi Cheng
(从“大宛”到“大夏”的蓝氏城)

Resim 4: Dunhuang Mogao Mağaraları: Zhang Qian elçi olarak Batı Bölgelerine
gönderilmesi (敦煌莫高窟“张骞出使西域图”)

Resim 5: Dayuan Coğrafi Konumu(大宛的地理位置)⁵⁵

55 Zhongguo Lishi Ditu Ji, Di er Ce (中国历史地图集, 第二册)

Çarlık Rusya Kanunnamelerinin Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Şahin Doğan*

Günümüzde Türk Dünyası; Orta Asya, Anadolu, Avrupa, Kafkasya, Çin, Rusya Federasyonu, Orta Doğu, İran, Hindistan ve Balkanlar gibi çok geniş bir coğrafi alana yayılmış ve bu coğrafyalarda çeşitli siyasi yapılarda varlıklarını sürdürmekte ve Türk Dünyası tarihinde olduğu gibi günümüzde de dünyanın siyasi, uluslararası ve sosyal yapısında önemli bir rol oynamaktadır.

Böylesine geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk soylu kavimlerin bir başka deyişle bütün Türk Dünyası'nın her yönü ile araştırılması (siyaset, tarih, kültür tarihi, etnografya vb. alanlar) tarihinin ortaya çıkarılması çalışmaları büyük bir önem arz etmekte ancak büyük bir zorluğu da beraberinde getirmektedir. Zira bu kadar farklı coğrafyalarda devlet kurmuş ve bu coğrafyalarda medeniyet geliştirmiş olan Türklerin tarih araştırmaları birbirinden farklı dilleri, tarihsel coğrafya bilgisi, çok farklı milletlerin, medeniyetlerin, kültürlerle etkileşimlerinin olması nedeniyle diğer kavimlere ilişkin bilgilerin de akademik düzeyde bilinmesini zorunlu kılmaktadır.¹

İşte Türklerin bu anlamda en çok etkileşimde bulunduğu milletlerden birisi de Ruslardır. Bir anlamda Rus tarihinin Türk tarihinden Türk tarihini de Rus tarihinden ayırmak daha doğrusu birini anlamadan diğerini anlamak neredeyse mümkün değildir. Avrasya coğrafyasında gelişen bu kuvvetli karşılıklı münasebetler tarihin erken evrelerinde başlamış ve Türklerin Anadolu'ya geçmeleri ve burayı yurt edinmeleriyle bu bölgeden aynı zamanda Balkanlara nüfuz etmeleriyle farklı bir boyuta da taşınmıştır. Zira Avrasya topraklarında vukuu bulan bu ilişkiler daha sonra bu topraklarda devam ederken Anadolu ve Balkanlarda büyük devletler kuran Oğuzlarla ilişkiler bu önemli devletlerle de devam etmiştir. Bu durum Hem Rusya hem de Türkler açısından oldukça ilgi çekici ve sofistike ilişkilerin

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, sahindogan@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0001-7443-4176

1 Bu hususta bkz.: A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981.

doğmasına da neden olmuştur. Zira özellikle Anadolu ve Balkanlar topraklarında kurulan Osmanlı İmparatorluğu kurucuları ve asli kurucu unsurları Orta Asya kökenli idiler. Böylelikle Avrasya topraklarında kalan soydaşlarıyla ilişkileri olan bir Osmanlı devleti diğer taraftan Osmanlı fütuhâtı ile Osmanlı topraklarında Osmanlı toplumunun önemli bir kesimini oluşturacak olan Rusların soydaşları olan Slavlar ile önemli münasebetleri ve yakınlığı olan Rusya İmparatorluğu tarih sahnesinde coğrafyanın da zorunlu kıldığı iki komşu devlet olarak varlıklarını sürdürmek durumunda kalmışlardır.

Dolayısıyla hem Rusya da hem de Türkiye’de bu ilişkilerin izlerini taşıyan ve tanıklık eden tarihi vesikaları oldukça zengin bir tarihi kaynak olarak araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

İlber Ortaylı bu hususu şu sözleriyle dile getirmektedir:

“XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya tarihi Türkiyesiz Türkiye tarihi Rusyasız düşünülemez. Bu asırdan itibaren artık yeni bir ilmi saha yani Turko–Rus tarihi iki memleketin tarihçileri için ortak bir alan haline gelmiştir. Vakıa gelişmeler ve kullanılan ilmi yöntemler bu konuda henüz bizatihi tarihi gerçekliğin dahi çok gerisindedir. Rus–Türk tarihi henüz gelişmemiş bir ilmi daldır. Yapılanlar yapılmayanın yanında çok azdır. Bugün bu alan için gerekli arşiv malzemesinin dahi bir tespit ve tasnifi yapılamamıştır.”²

Ülkemizde Türk–Rus ilişkileri denildiğinde Osmanlı ile Rusya arasında başlayan ve daha sonra devam eden ilişkiler akla gelmektedir. Ancak bu çalışmada Türk–Rus ilişkileri bu dar anlamıyla değil bütün Türkleri kapsayan geniş anlamıyla kullanılmaktadır.

Rus tarihi kaynaklarının genel bir değerlendirmesini yaptığımızda Ruslarda yazı Hristiyanlığın kabulü (988/989) ile ortaya çıkmıştır: Ruslar Vladimir’in Hristiyanlığı kabulünden sonra bir alfabeye ve yazı diline sahip oldular. Nitekim, Rusların Hristiyanlığı kabulünden 120 yıl önce Bizanslıların Balkanlarda yaşayan Slavlar için oluşturdukları Kiril adı ile anılan alfabe Ruslar tarafından Hristiyanlığın kabulünden sonra kullanılmaya başlandı. Dolayısıyla ilk Rus yazılı kaynakları –Kilise Slav dili (Bulgar Slavcası) uzun yıllar boyu Rus edebî dili olarak kullanılmıştır– XI. yüzyılın başında ortaya çıkan vakayinamelerle başlar. Bu tarihlerden sonra da oldukça zengin bir literatür oluşmuştur.³ Rus kaynaklarının

2 İlber Ortaylı, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 126.

3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1993, s. 32, 57.

Türklerin tarihi ile ilgili bilgiler vermeye başlaması da bu tarihlerle başlamaktadır. Eski Rus edebiyatının türleri arasında bulunan *Jitiyeler* azizlerin hayatlarını konu alan eserlerdir. Erken dönem Rus Kaynaklarının en önemli türü *Letopislerdir* (*Rus Kronikleri*). Bu vakayinameler, Eski Rus edebiyatı türlerinin merkezinde bulunur. Bu tür XI–XVIII. yüzyıllarda 800 yıl boyunca gelişmiştir. Günümüze ulaşan Rus vakayinameleri (Letopis) Bilimler Akademisi tarafından “Polnoye sobraniye Russkih Letopisey” adı ile ilk cildi 1841 son cildi (C 37) 1982 yılında yayınlanmıştır. Bu zengin Eski Rus vakayinamelerinin temeli “Povest vremenneh let” vakainamesine dayanmaktadır.⁴ Nitekim bu vakayinameler özellikle Avrasya coğrafyasındaki Türk tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Diğer taraftan yüzyıllarca süren coğrafik yakınlık ve hatta iç içe geçişlik nedeniyle Rusya’da bulunan arşivlerde Türk tarihine ilişkin muazzam bir birikim bulunmakta ve bu arşivler araştırmacıların ilgisini beklemektedirler. Türk tarihi araştırmaları açısından önem arz eden söz konusu arşivlerden bazıları şunlardır:⁵

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)/Moskova: Arşiv, Ekim İhtilali’nden 1991 yılına kadar SSCB’nin yüksek organları ile devlet yönetimi organlarına ait olan belgeleri içermektedir.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА) (Rus Devlet Kadim Vesikalara Arşivi)/Moskova: Bu arşivde XI–XX. yüzyıllar arası belgeler bulunmaktadır. Arşiv fonları Rus devleti ve Rusya İmparatorluğu’nun yüksek, merkez ve yerel idare organlarının belgelerini içermektedir.

Российский государственный исторический архив (РГИА) (Rus Devlet Tarih Arşivi)/Sank-Petersburg: Arşivdeki belgelerin büyük bir çoğunluğu Rus İmparatorluğu’nun XIX. yüzyılın başlarından 1917 yılına kadar Askerî, Deniz ve Dışişleri bakanlıkları belgeleri hariç yüksek ve merkez devlet organlarına aittir.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) (Rus Devlet Askerî Tarih Arşivi)/Moskova: Arşivde yüksek, merkezî ve yerel askerî idare organları ve askerî müesseselerin XVII. yüzyıl– 1918 Mart tarih aralığındaki belgeler bulunmaktadır.

Российский государственный архив военно-морского флота

4 L. D. Strahov, *Drevnerusskaya Literatura*, İzd.: ACD-LTD, Moskova 1997, s. 490.

5 Rus arşiv ve kütüphanelerine şu internet sitesinden ulaşılabilir: <http://www.rusarchives.ru/>

(РГАВМФ) (Rus Devlet Askerî Deniz Filosu Arşivi)/Sank-Petersburg: Bu arşivde Rus askerî filusunun XVII. yüzyıl–1940 tarihleri arasına ait belgeleri bulunmaktadır. Bu arşivde Rus–Türk savaşları, Kırım Savaşı vb. konulara ilişkin birçok belge bulunmaktadır.

Российский государственный архив социально-политический истории (РГАСПИ) (Rus Devlet Sosyo–Politik Tarih Arşivi)/Moskova: Bu arşivde bulunan belgeler şu üç tematik başlık altında değerlendirilebilir: 1. Batı Avrupa’nın sosyo–politik tarihi belgeleri (XVII–XX. yüzyılın başı), 2. Rusya ve SSCB’nin sosyo–politik tarihi belgeleri (XIX. yüzyılın sonu–XXI. yüzyılın başı), 3. Uluslararası sosyalist işçi hareketi tarihine ilişkin belgeler (1860–1980).

Bu arşivler dışında ayrıca el yazmalarının ve önemli vesikaların bulunduğu aşağıda belirtilen kütüphanelerde Türk tarihi araştırmalarında önemli kaynakların bulunduğu yerler olup muhakkak araştırmacılar tarafından buradaki kaynaklar taranmalıdır. (Elyazmaları, süreli yayınlar, gazeteler, dergiler, devlet organları yayınları, yayımlanmış arşiv külliyatları⁶, salnameler/yıllıklar⁷, istatistikler/vedomstvo vb.)

–Библиотека Российской Академии наук (Санкт-Петербург)

–Архив Российской академии наук (Москва)

–Научная библиотека им. М.Горького СПбГУ (Санкт-Петербург)

–Российская государственная библиотека (Москва)

–Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург)

–Научная библиотека им. М.Горького (Москва)

–Государственная публичная историческая библиотека России (Москва)

Resmî Yayınlar kategorisinde en önemli ve bildirimizin konusunu da teşkil eden Türk tarihi araştırmalarında büyük bir önemi haiz kaynak *Rus Kanunnameleri*’dir.

6 Arşiv külliyatlarına bazı örnekler şunlardır: *АКАК* (Актı Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografıçeskoyu Kommissıyeyu): АКАК, Kafkas araştırmalarının en önemli isimlerinden biri olan Adolf Petroviç Berje’nin (1828–1886) başkanlığında kurulan bir komisyonun derlediği 12 ciltlik bir külliyattır. *KPRSA* (Kolonialnoye politika rossıyskogo tsarizma v Azerbaycana 20- 60 –x gg.): (Belgeler Rusya’nın Azerbaycan’ı kolonileştirme sürecini gözler önüne seren ve çok önemli siyasi, İktisadi ve toplumsal yapıya ilişkin belgeleri içermektedir.) vd..

7 Bu türe bazı örnekler şunlardır: *Kavkazskiy Kalendar na 1850 god*, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1849; *Kavkazskiy Kalendar na 1852 god*, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1851; *Obozrenıye Rossıyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah)*, Çast III, Sanktpeterburg, 1836, vd..

Bu büyük kanunnameler külliyyatı Rusya İmparatorluğu'nun tâbi olduğu kanunlar, nizamnameler, tüzükler, uluslararası antlaşmalar, vb. düzenlemeleri içermektedir.

1826 yılında I. Nikolay'ın isteği üzerine M. M. Speranskiy'in başkanlığındaki bir komisyonun başlattığı çalışmalar neticesinde oluşturulmaya başlanmış olan ve “Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii” ismi ile yayımlanmış olan Rusya İmparatorluğu kanunnameleri Türk tarihi açısından da büyük bir önem arz etmektedir.

Rusya İmparatorluğu kanunnamelerinde, nizamnameler, emirnameler, ukazlar, senato kararları vb. hukuki metinlerin yanında çok çeşitli kadro cetvelleri, tablolar, resimler de yer almıştır. Rus kanunnamelerinde askerî, siyasi, toplumsal vb. konulara ilişkin Rus Devleti'nin almış olduğu resmî kararlar neşredilmiştir. Bu nedenle kanunnameler külliyyatı Rus devlet politikasının anlaşılmasında çok önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir.

Kanunnameler, birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç tertip/külliyyat şeklinde yayımlanmıştır. Bu eserin birinci külliyyatı⁸ 1649-1825 tarihleri arasındaki (Çar Aleksey Mihayloviç döneminden I. Aleksandr'ın son dönemi yılları arası) düzenlemeleri içermekte ve 45 ciltlik bir külliyyattır. 30.000 civarında kanuni düzenlemeleri içermektedir

Kanunnamelerin ikinci külliyyatı⁹ 12 Aralık 1825- 28 Şubat 1881 (I. Nikola-II. Aleksandr dönemi) tarihleri arasındaki düzenlemeleri içermekte ve 55 cilttir (60.000 düzenleme).

Kanunnamelerin üçüncü külliyyatı¹⁰ 1 Mart 1881-1913 yılı sonu (III. Aleksandr - II. Nikolay dönemi) tarihleri arasındaki düzenlemeleri içermekte ve 33 cilttir (yaklaşık 40.000 düzenleme).

Avrasya coğrafyasında yaşayan Kırgızlar, Kazaklar, Başkurtlar, Tatarlar, Türkmenler ve diğer birçok Türkî kavimlerin ayrıca Osmanlı ile münasebetlere ilişkin birçok önemli bilgiler içeren bu külliyyat Türk tarihi çalışmaları açısından büyük bir önemi haizdir.

8 *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг.*, Изд. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, СПб, 1830.

9 *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825–28 февраля 1881 гг.*, Изд.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии СПб., 1830-1885.)

10 *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881–1913 гг.*, Изд.: Государственная типография, СПб., 1885–1916. (Bundan sonra PSZRİ kısaltması kullanılacaktır.)

Zira 150 cilde yakın bu külliyat 17. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yarısı arasında yıllar temel alınmak sureti ile çıkartılan kanunnameler/düzenlemeler çıkarılma tarihlerine göre sayılandırılmak sureti ile verilmiştir. Külliyyatın her cildinin sonunda alfabetik bir indeks verilmek sureti ile bölgeler, halklar (Kırgızlar, Türkmenler, Finler vd.) idari merkezler (gubernie, oblasti vb.), antlaşmalar (diğer ülkeler ile yapılan antlaşmalar) metinleri, Ülke isimleri, coğrafik isimler vb. oldukça detaylı bir sınıflandırılma ile verilmekte ve araştırmacılar açısından büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca alfabetik indeksler ayrı bir cilt olarak da basılmıştır.

Türk tarihi araştırmaları açısından değerlendirdiğimizde söz konusu Kanunnameler araştırmacılara oldukça zengin bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Kanunnamelerde Rusya İmparatorluğu'nun Avrasya coğrafyasında Kırgızlar, Başkurtlar, Tatarlar, Azeriler, Sibirya Türkleri ve birçok diğer Türk kavimleri ile ekonomik, siyasi, hukuki, sosyal, mali ve birçok diğer alanlardaki ilişkileri düzenleyen nizamnameler yayınlanmış ve bu düzenlemeler araştırmacılara hem bu halklar hakkında önemli bilgiler sunarken diğer yandan bu coğrafyada söz konusu yüzyıllarda oluşan siyasi, iktisadi ve sosyal ilişkiler hakkında da önemli bir bilgi kaynağı vasfı taşımaktadır. Ayrıca Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi ve bu coğrafyada kurduğu idari yapı, bununla birlikte Kafkasya ve Sibirya'da ki Rus idare sistemi ve kurdukları idari, mali, sosyal, hukuki düzene dair bütün nizamnameler söz konusu Kanunnamelerden takip edilebilir. Aynı zamanda Kanunnamelerde Osmanlı Devleti ile ilişkilere dair bilgiler de bulunmaktadır. Nitekim Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmalar, sınır meseleleri, gümrük vergi meseleleri ile ilgili düzenlemeler, esirler gibi birçok konu da özellikle Osmanlı-Rus İlişkileri açısından da önemli bir kaynak niteliğinde olduğunu belirtmemiz gerekir.

Bütün bunlardan anlaşılaçağı üzere Rus kanunnamelerinin Türk tarihi açısından değerlendirilmesi oldukça kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu konudaki çalışmalarımız sürmekte olup biz bu bildirimizde konuya dikkat çekmek ve bu hususta araştırmacıların ilgisini uyandırmak maksadıyla bu alandaki çalışmalarımızdan biri olan ve makale olarak yayınlanan bir çalışmamızı burada belirtmek isteriz. “Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblasti) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867)” isimli bu çalışma¹¹ kanunnamelerin Türk tarihi açısından değerlendirilmesinin önemini

11 Şahin Doğan, “Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblasti) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/231 (2017), s. 43-57.

belirtmek üzere Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi sonrası burada kurduğu idari yapı ve yukarıda belirtilen konulara ilişkin yaptıkları düzenlemelere iyi bir örnek teşkil etmesi nedeniyle bu konuya ilişkin yapılan düzenlemeler aşağıda bildirimizin konusuna ilişkin bir örnek olarak sunulmaktadır.

“Kanunnameler incelendiğinde Rusya'nın Türkistan'da yerleşmesi için gerekli olan düzenlemeler ile (emirnameler, tüzükler, nizamnameler vs.) bölgenin hususi sosyal ve iktisadi yapısı da göz önünde tutularak kendine has bir Rus idaresinin kurulduğu söylenebilir. Kanunnamelerin incelenmesi Rusya'nın Asya'da ele geçirdiği toprakları ne şekilde yönettiği ve bu hususta geliştirdiği refleksleri de analiz etme imkânı sağlamaktadır. Nitekim yapılan düzenlemeleri kanunnamelerden takip ettiğimizde –söz konusu dönemin Bölgenin Rusya'ya bağlanmasının ilk yıllarını da kapsaması nedeniyle- Bölgenin yönetilmesi için gerekli olan düzenlemelerin öncelikli olarak askeri ve idari konulara ilişkin düzenlemelerin ön planda olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca iktisadi hayatı düzenleyen İktisada dair kanunlar; Bölgedeki eğitimi düzenleyen; vergi vb. konularda maliyeye ilişkin kanunlar özellikle öncelikli ve doğal olarak daha ön plana çıkan ve nicel olarak da çoğunluğu sağlayan düzenlemeler olduğu görülmektedir. Bunların dışında eğitim, din vb. diğer konuları ilgilendiren düzenlemeler de yapılmıştır.

1865 tarihinde Türkistan Oblastı'nın kurulmasından 1867 tarihinde Türkistan Genel Valiliğinin oluşturulmasına kadar geçen sürede yukarıda belirtilen idari düzenlemelerin dışında kanunnamelere yansımış “*Türkistan Oblastı'nda Topcu birliğinin kurulması ve onların üniformaları hakkında*”, “*Türkistan Oblastı'nda özel maden ve altın zanaatına izin verilmesi hakkında*”, “*Türkistan Oblastı'nda Ortodoks Kiliselerin inşasına ve bu kiliselerin yapımı için Bütün İmparatorlukta gönüllü kişilerin kayıtlarının alınmasına başlanmasına izin verilmesi hakkında*”, “*Türkistan Oblastı Birlikleri için müzik korosunun kurulması hakkında*” olmak üzere 4 tane daha düzenleme vardır.

Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için 2 Haziran 1886'da 331 maddelik ayrıntılı bir nizamname kabul edilen tarihe kadar Türkistan Genel valiliği bu düzenlemeler çerçevesinde yaklaşık 26 yıl yönetilmiştir. Aşağıda Türkistan Oblastı'nın kurulmasından Türkistan Genel Valiliği'nin teşkili dönemine kadar İdari düzenlemelerin tam metinleri¹² (1865-1867) ve 1865-1890 tarihleri arasında Çarlık Rusya idaresinde Türkistan Oblastı ve Genel Valiliğine ilişkin Rus kanunnamelerinde yer alan düzenlemelerin konu, tarih ve sayıları verilmiştir”.¹³

12 Bu düzenlemelerin Türkçe tam metinleri için bkz. Şahin Doğan, agm., s. 50-55.

13 Şahin Doğan, agm., s. 50.

Türkistan Oblastı'nın Kurulmasından Türkistan Genel Valiliğinin Teşkilî Dönemine Kadar İdari Düzenlemeler (1865-1867)

(41792¹⁴ - 12 Şubat 1865¹⁵) Harbiye Nazırı tarafından Senato'ya sunulmuş 2 Mart'ta yayınlanmış Türkistan Oblastı'nın kurulması hakkında.

(41870¹⁶ - 5 Mart 1865) Tarih ve No.lu Harbiye Nazırı'nın emrnamesinde ilan edildiği üzere: Sirderya Hattı'nın lağv edilmesi ve onun yerine Türkistan Oblastı'nın kurulması hakkında.

(42372¹⁷ - 6 Ağustos 1865) İmparator hazretlerince onanmış Türkistan Oblastı İdaresi hakkında Geçici Nizamname. (Bu nizamnamede Oblastın ve Oblastın alt idari birimlerinin teşkilî, Oblastın askerî yönetimi: Askerî-halk idaresi (Voyenno-narodnoye Upravleniye belirlenmiştir ve toplam 42 maddedir.)

(44831¹⁸ - 11 Temmuz 1867) 20 Temmuz tarihinde ilan edilmiş senatoya sunulmuş Semireç ve Dari olmak üzere iki oblastın Türkistan Genel Valiliği kurulması hakkında.

1865-1890 Tarihleri Arasında Çarlık Rusya İdaresinde Türkistan Oblastı ve Genel Valiliğine İlişkin Rus Kanunnamelerinde Yer Alan Düzenlemeler:¹⁹

(1865, No. 41792)²⁰ Türkistan Oblastı'nın kurulması hakkında.

(1865, No. 41870)²¹ Sirdari hattının lağv edilmesi ve onun yerine Türkistan Oblastı'nın kurulması hakkında.

(1865, No. 42372)²² Türkistan Oblastı İdaresi hakkında geçici nizamname.

14 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 41792.

15 Nizamnamelerde kullanılan tarihler kanunnamelerde kullanılan tarihler olup bu tarihler miladi takvime göre 13 gün farklılık göstermektedir.

16 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 41870.

17 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 42372.

18 PSZRİ, T. XLII, Otdeleniye pervoye (1867), Sanktpeterburg, 1871, No. 44831.

19 Çeşitli kanun/tüzük ve nizamnamelerin başında parantez içerisinde yılı ve kanunnamede yer alan nosu verilmiştir. Dipnotlarda ise her yılın taranan indeksinin yer aldığı kanunnamenin künyesi verilmiştir. Dolayısı aynı yıl yayınlanmış olan kanunların ilkinde dipnot verilmiş diğerleri de bu indeks içerisinde olduğu için verilmesine gerek duyulmamıştır.

20 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 41792.

21 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 41870.

22 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye pervoye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 42372.

(1865, No. 42592)²³ *Türkistan Oblastı'nda Topcu birliğinin kurulması ve onların üniformaları hakkında.*

(1866, No. 43028)²⁴ *Türkistan Oblastı'nda özel maden ve altın zanaatına izin verilmesi hakkında.*

(1866, No. 43526) *Türkistan Oblastı'nda Ortodoks kiliselerin inşasına ve bu kiliselerin yapımı için bütün imparatorlukta gönüllü kişilerin kayıtlarının alınmasına başlanmasına izin verilmesi hakkında.*

(1866, No. 43693)²⁵ *Türkistan Oblastı Birlikleri için müzik korosunun kurulması hakkında.*

(1867, No. 44831)²⁶ *Semireç ve Dari olmak üzere iki oblastan Türkistan Genel Valiliği kurulması hakkında.*

(1868, No. 46549)²⁷ *Türkistan Genel Valiliğinde Kyakhta'dan getirilen çayın vergisiz olarak tüketilmesine izin verilmesi hakkında.*

(1869, No. 46951)²⁸ *Türkistan Krayı'nda Devlet At Üretimi Baş İdaresi temsilciliğinin kurulması hakkında.*

(1869, No. 47189) *Türkistan Krayı'nda devlet hazine kurumunun²⁹ ve hazinenin oluşturulması hakkında.*

(1869, No. 47190) *Türkistan Krayı'nda posta idaresinin/şubesinin kurulması hakkında.*

(1870, No. 48030)³⁰ *Türkistan Krayı'nda adliye/mahkeme³¹ kurulması ve burada adliyenin teşkili için geçici kadrosunun ihdas edilmesi hakkında.*

(1871, No. 49495)³² *Türkistan Krayı'ndan ipek böceği tohumunun çıkarılmasının yasaklanması hakkında.*

23 PSZRİ, T. XL, Otdeleniye vtoroye (1865), Sanktpeterburg, 1867, No. 42592.

24 PSZRİ, T. XLI, Otdeleniye pervoye (1866), Sanktpeterburg, 1868.

25 PSZRİ, T. XLI, Otdeleniye vtoroye (1866), Sanktpeterburg, 1868.

26 PSZRİ, T. XLII, Otdeleniye pervoye (1867), Sanktpeterburg, 1871, No. 44831.

27 PSZRİ, T. XLIII, Otdeleniye vtoroye (1868), Sanktpeterburg, 1873.

28 PSZRİ, T. XLIV, Otdeleniye pervoye (1869), Sanktpeterburg, 1873.

29 Kazennaya palata.

30 PSZRİ, T. XLV, Otdeleniye pervoye (1870), Sanktpeterburg, 1874.

31 sudebny çast.

32 PSZRİ, T. XLVI, Otdeleniye pervoye (1871), Sanktpeterburg, 1874.

(1871, No. 49916)³³ *Türkistan Krayı'nda ipek üreticiliği okullarının ve laboratuvarlarının açılması hakkında.*

(?, No. ?)³⁴ *İmparatorluk sınırları içerisinde Türkistan Krayı'ndan ipek böceği tohumunun çıkarılmasının sınırlandırılması hakkında.*

(1872, No. 50408)³⁵ *Türkistan Krayı'nda (kötü) yol rejimi zamanının oluşturulması³⁶.*

(1872, No. 50578) *Türkistan Krayı'nda tütiünden elde edilen dolaylı vergi nizamnamesinin yürürlüğe girdirilmemesi hakkında.*

(1872, No. 51179)³⁷ *Türkistan Krayı'nda İmparatorluk'ta şu an için yürürlükte olan pul vergisi kurallarının yürürlüğe sokulması hakkında.*

(1874, No. 53472)³⁸ *Ticaret ve zanaat yapma hakkı için mevcut vergiler hakkındaki nizamnamesinin Türkistan Krayı'na tatbik edilmesi hakkında.*

(1881, No. 49)³⁹ *Türkistan Krayı'nın Moskova Evangelist-Lutheran Konsistoriyasına bağlanması hakkında.*

(1882, No. 710)⁴⁰ *Uyezd meslek Okulu⁴¹ öğretmen unvanı belgesi olan kişilerin Türkistan Krayı şehir meslek okullarında öğretmen olarak çalışması hakkında.*

(1882, No. 904) *Geçici ticaret ve zanaat hakkı için vergiler hakkındaki Nizamnamenin Türkistan Krayı'nda 1 Temmuz 1883 tarihine kadar devam etmesi hakkında.*

(1883, No. 1596)⁴² *Geçici ticaret ve zanaat hakkı için vergiler hakkındaki Nizamnamenin Türkistan Krayı'nda devam etmesi hakkında.*

(1885, No. 2963)⁴³ *Türkistan Krayı'nda uygulanacak Ticaret ve zanaat hakkı için vergiler hakkındaki Nizamnamenin kabul edilen son hali hakkında.*

33 PSZRİ, T. XLVI, Otdeleniye vtoroye (1871), Sanktpeterburg, 1874.

34 Bu düzenlemenin indekste verilen 1872 tarih ve 49517 nolu künyesi hatalıdır.

35 PSZRİ, T. XLVII, Otdeleniye pervoye (1872), Sanktpeterburg, 1875.

36 Yolların özellikle mevsime bağlı olarak bozuk veya iyi olduğu zamanların belirlenmesi ima ediliyor.

37 PSZRİ, T. XLVII, Otdeleniye vtoroye (1872), Sanktpeterburg, 1875.

38 PSZRİ, T. XLIX, Otdeleniye pervoye (1874), Sanktpeterburg, 1876.

39 PSZRİ, T. I, Sobraniye Tretiye (1881), Sanktpeterburg, 1885.

40 PSZRİ, T. II., Sobraniye Tretiye (1882), Sanktpeterburg, 1886.

41 Uçilişi.

42 PSZRİ, T. III., Sobraniye Tretiye (1883), Sanktpeterburg, 1886.

43 PSZRİ, T. V., Sobraniye Tretiye (1885), Sanktpeterburg, 1887.

(1886, No. 3663)⁴⁴ *Türkistan Krayı'nda Gümrük kontrolünün oluşturulması hakkında.*

(1886, No. 3716) *Türkistan Krayı'nda dolaylı vergilerin (dolaylı vergi sisteminin) kaldırılması hakkında:*

(1886, No. 3781) *Türkistan Askerî Bölgesi birliklerindeki askerî gemi bölümlerinin yeniden düzenlenmesi hakkında.*

(1886, No. 3814) I.) *Türkistan Krayı idaresi hakkındaki nizamnamenin ve II.) Türkistan Krayı'nda toprak vergisi uygulamasının yürürlüğe girmesi hakkında İmparatorun onayları.*

(1886, No. 3832) *Türkistan Krayı'nda (başlangıç) halk eğitiminin oluşturulmasına ilişkin bazı değişiklikler hakkında.*

(1886, No. 3868) *Türkistan Askerî Bölgesi'nin nizamnamesi ve kadro sistemindeki bazı hususi değişiklikler hakkında.*

(1886, No. 4017) *Türkistan Bölgesi'ndeki toprakların vakıf belgelerinin İdareye sunulmasının süresi hakkında.*

(1887, No. 4261)⁴⁵ *Türkistan Bölgesi/Kray askerî-halk idaresinde bulunmuş sivil memurların kara harp şubesi emeklilik sigorta sistemindeki katılım haklarının devam etmesi hakkında.*

(1887, No. 4300) *Türkistan Krayı'nda geçici olarak eğitim şubesi için para toplamaya devam edilmesi hakkında.*

(1887, No. 4356) *Amuderya şubesi ile Kazalin arasında gidip gelen kişiler dışında Türkistan Krayı'nda günlük işe verilmesi hakkında.*

(1887, No. 4368) *Türkistan Krayı şehir ve uyezd meskenlerinde/ustanovleniyah polis görevinde bulunan askerî ve sivil memurların ve aynı zamanda kurmay ve diğer subayların ve topçu birliği alt/as rütbelilerin üniforma ve teçhizatı hakkında.*

(1887, No. 4421) *Türkistan Krayı hazine taşınmaz mülklerinin kiracılarından alınan cezaların miktarı hakkında.*

(1887, No. 4459) *Rütbe/unvan sınıf sistemine göre Türkistan Bölgesi (okrujny) askerî tüp idaresinde görevlendirmek üzere veterinerin görev makamının yükseltilmesi hakkında.*

(1887, No. 4519) *Türkistan Krayı için içkili mekanların açılmasına dair hususi kuralların oluşturulması hakkında.*

44 PSZRİ, T. VI., Sobraniye Tretiye (1886), Sanktpeterburg, 1888.

45 PSZRİ, T. VII., Sobraniye Tretiye (1887), Sanktpeterburg, 1889.

(1887, No. 4603) *Türkistan Krayı'nda bulunan eğitim kurumlarının Eğitim Bakanlığı idaresine verilmesi hakkında.*

(1888, No. 3011)⁴⁶ *Türkistan Bölgesi yerlileri arasında ayrı halk mahkemelerinde olan ceza davalarının imparatorluğun genel kanunlarına göre kurulan yerel mahkemelere verilmesi hakkında.*

(1888, No. 3123) *Musevilerin Türkistan Krayı'nda şarap üretimi ve alkollü içecek ticareti hakkı hakkında.*

(1888, No. 3193) *Türkistan Krayı gümrük bekçilerinin ve gümrük kontrolörlerinin silahlandırılması hakkında.*

(1888, No. 5203) *Türkistan Krayı'nın yerleşik nüfusunun bulunmadığı yerlerde yaşayan Hive ve Buhara tebaasının dava dosyalarının genel adli yasalara bağlanması hakkında.*

(1888, No. 5237) *Tütün vergisi nizamnamesi uygulamasının Türkistan Krayı ve Semireç Oblastine genişletilmesi hakkında.*

(1888, No. 5538) *Halk mahkemelerinin kararına göre Türkistan bölgesi yerlilerinin ikamet ettikleri yerlerden gönderilmesinin iptal edildiğine dair.*

(1888, No. 5653) *Türkistan Krayı'nda yeni kurulan vakıfların devlet vergisine bağlanması hakkında.*

(1889, No. 5686)⁴⁷ *Türkistan Genel Valiliğinde bütçenin kontrolü için bulunan bazı kişilerin ödüllendirilmesine dair harcamalar hakkında.*

(1889, No. 5703) *Türkistan Bölgesi'nde noterlik nizamnamesinin uygulamaya konulması hakkında*

(1889, No. 5732) *Türkistan Bölgesi'ndeki şehir yaşlı ileri gelenlerine (aksakallarına) çok önemli olmayan adli suçlarda yerlilere ceza vermeleri hakkının verilmesi hususunda.*

(1889, No. 5760) *Türkistan Bölgesi'nde tahkikat bölümünün/şubesinin güçlendirilmesi hakkında.*

(1889, No. 5770) *Türkistan Bölgesi'ne yıllık üzüm fidesinin getirilmesinin yasaklanması hakkında.*

(1889, No. 5828) *Türkistan Bölgesi idari-polis yönetimi memurlarının maaşlarına zam yapılması meselesi hakkında.*

46 PSZRİ, T. VIII., Sobraniye Tretıye (1888), Sanktpeterburg, 1890.

47 PSZRİ, T. IX., Sobraniye Tretıye (1889), Sanktpeterburg, 1891.

(1889, No. 5856) *Türkistan Bölgesi'nde toprak vergi sitemi kurallarının Fergana Oblasti'ne yaygınlaştırılması hakkında.*

(1889, No. 5865) *Türkistan Genel Valisine, Türkistan Krayı'nda Ana Levazım İdaresi inşaat gerekleri için tahsis edilmiş olan bütçesi kredilerini kullanma hakkı verilmesi hakkında.*

(1889, No. 5973) *Türkistan Krayı idaresinde bazı görev makamlarında bulunan kişilerin önceki unvan ve emeklilik haklarının korunması hakkında.*

(1889, No. 6001) *Türkistan Bölgesi'ndeki vergi müfettişleri hakkında.*

(1889, No. 6039) *Türkistan Bölgesi'nde Yahudilerin taşınmaz mülk edinme izinlerine ilişkin şartlar hakkında.*

(1889, No. 6045) *Türkistan Bölgesi'nde yedek fonun Gümrük Müdürlüğü hususi paralarına ilave edilmesi.*

(1889, No. 6256) *Türkistan Askerî Okrugu'nda topçu eğitim poligonunun kurulması hakkında.*

(1889, No. 6394) *Türkistan Krayı'nda halk meslek okulları için üçüncü derece müfettişlik görevinin oluşturulması hakkında.*

(1889, No. 6414) *Türkistan Bölgesi idaresi kadrosuna, söz konusu bölgenin üst idaresinin hususi yapısını güçlendirmek için 15 memurluk kadronun eklenmesi hakkında.*

(1889, No. 6438) *Türkistan Bölgesi'nde idari/mülki-polis idaresinde çalışan kişilerin ücretsiz tedavi ve ilaç kullanımı hakkı ve bu alandaki giderlerin kapatılmasına ilişkin yöntemler hakkında.*

(1889, No. 6470) 1. *Türkistan Hat taburunu 4.'den alıp 2. Türkistan Hat Takımı'na geçirilmesi hakkında.*

(1890, No. 57637)⁴⁸ a. *Taşkent ve Verne gimnazyumunda Türkistan Krayı'nın Kırgız ve diğer yerli öğrencilerinin Yunanca dersinden muaf tutulmaları hakkında.*

(1890, No. 61309) *Türkistan Krayı eğitim kurumlarında yaz tatilinin uzatılması hakkında.*

(1890, No. 5086) *Türkistan öğretmen seminerlerinde Kırgızcanın yerine Farsça ve Sart dilinin öğretilmesi/verilmesi hakkında.*

(1890, No. 6674) *Türkistan Krayı'nda mahkemelerin⁴⁹ hazine binalarındaki mahkeme salonunun ısıtma giderinin toprak vergisinden karşılanması hakkında.*

(1890, No. 6719) *Taşkent şehrinde mahkeme mübaşiri kadrosu açılması ve Türkistan Bölgesi'nde mahkeme kararlarının uygulanması sisteminde değişiklik hakkında.*

48 PSZRİ, T. X otdeleniye vtoroye., Sobraniye Tretiye (1890), Sanktpeterburg, 1893.

49 Miroviye suchı.

(1890, No. 6932) Türkistan Bölgesi'nde gümrük kurumları unvanlarının görev hakları hakkında.

(1890, No. 6933) Türkistan ve Semipalatın gümrük bölgelerinin/okrug oluşturulması hakkında.

(1890, No. 6951) Türkistan Bölgesi'nde eğitim kurumlarının bulunduğu binaların Halk Eğitim Bakanlığı mülkiyetine verilmesi hakkında.

(1890, No. 6971) Türkistan'da Genel vali ve askerî valilerin ev ve yazlık giderleri için kredi miktarının belirlenmesi hakkında.

(1890, No. 7160) Türkistan Bölgesi oblast savcılıklarında yazıcı görev kadrosu oluşturulması ve savcı ve yardımcılarının kırtasiye giderleri hakkında.

(1890, No. 7237) Türkistan Bölgesinde kullanılan yerel gümüş paranın kademeli olarak tedavülden kaldırılması hakkında.

Sonuç

Ülkemizde akademik çevrelerde Rus kanunnameleri bilinmekle birlikte bizce yeterli düzeyde kullanılmamakta ve hak ettiği akademik ilgiyi görmemektedir. Hâlbuki Türk tarihi araştırmaları açısından değerlendirdiğimizde söz konusu Kanunnameler araştırmacılara oldukça zengin bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Kanunnamelerde Rusya İmparatorluğu'nun Avrasya coğrafyasında Kırgızlar, Başkurtlar, Tatarlar, Azeriler, Sibirya Türkleri ve birçok diğer Türk kavimleri ile ekonomik, siyasi, hukuki, sosyal, mali ve birçok diğer alanlardaki ilişkileri düzenleyen nizamnameler Ayrıca Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi ve bu coğrafyada kurduğu idari yapı, bununla birlikte Kafkasya ve Sibirya'da ki Rus idare sistemi ve kurdukları idari, mali, sosyal, hukuki düzene dair bütün nizamnameler; aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmalar, sınır meseleleri, gümrük vergi meseleleri ile ilgili düzenlemeler, esirler gibi birçok konu da özellikle Osmanlı-Rus ilişkileri açısından da önemli bir kaynak niteliğindedir.

Rus kanunnamelerinin Türk tarihi açısından değerlendirilmesi oldukça kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla Bu konudaki çalışmalarımız sürmekte olup çalışmalarımızın sonuçları ortaya çıktıkça paylaşılabacaktır.

Kaynaklar

Kanunnameler

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг., Изд. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, СПб, 1830

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825–28 февраля 1881 гг. Изд.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии СПб., 1830-1885.)

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881–1913 гг. Изд.: Государственная типография, СПб., 1885–1916.

Rus Salname/İ

statistikler

Kavkazskiy Kalendar na 1850 god, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1849.

Kavkazskiy Kalendar na 1852 god, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1851.

Obozreniye Rossiyskikh Vladeniy Za Kavkazom (V Statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnošeniyah), Çast III, Sanktpeterburg 1836, vd..

Kitaplar

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1993, s. 32, 57.

Ortaylı, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 126.

Strahov, L. D., *Drevnerusskaya Literatura*, İzd.: ACD-LTD, Moskova 1997, s. 490.

Togan, A. Zeki Velidi *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981.

Makaleler

Doğan, Şahin, “Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblasti) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/231 (2017), s. 43-57.

Hint Kutsal Metinleri ve Vedalarda Bozkır İzleri

Şengül Demirel*

Hindistan; insan yapısı, inançları, kast sistemi ve gelenekleri ile ilginç bir ülkedir. Halen uygulanmakta olan kast sistemi ve karmaşık inanç sistemi ile ilginç bir ülkedir. Çin, Japonya, Kore, Vietnam, Tayland ve Burma gibi doğu Asya ülkelerinde etkileyen Budizm'in ve Hinduizm bu topraklarda doğmuştur. Bazı kaynaklar, Hinduizm'de üç milyon tanrı objesinden söz ederken, bazı kaynaklar ise, otuz üç milyon tanrı objesi olduğunu yazmaktadır. Buna göre; yeryüzündeki canlı-cansız tüm varlıklar tanrı objesi düşünülmektedir.¹ Dünyada bu kadar çok tanrı objesinin olduğu bir başka inanç sistemini görmek mümkün değildir.

Çıplak gezenlerle, bedenlerine eziyet edenlerle, kutsal nehirlerde tapınanlarla, yakılan ölümlerle ve kutsal sayılan inekleriyle Hindistan, anlaşılması çok zor bir ülkedir. Bütün bunlar, Hint kültürünün temelini oluşturmaktadır.

Öncelikle, böylesine karmaşık bir kültür yapısının mimarı olan Hint toplum yapısını ele alalım ve tanımaya çalışalım. Hindistan denildiğinde ilk olarak, Hint toplumunu oluşturan “Ari” ve “Dravit”lerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bunlar, Hindistan tarihinin ve kültürünün temel taşlarını oluşturmaktadır. “Dravit” olarak adlandırılan yerli halk, aslında sanıldığı gibi homojen bir topluluk değildir. Yerli halkın kökeni hakkında kesin bir bilgi olmasa da, bu halkın Filipin adalarından göç eden Proto Austroidler ile Hindistan topraklarında yaşayan yerlilerin karışmasından meydana geldiği görüşü yaygındır. Hindoloji Profesörü Kemal Çağdaş, “Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş” adlı eserinde Hindistan'ı, çeşitli ırkların karışıp kaynaştığı bir ülke olarak tanımlamaktadır. Hindistan'da yaşayan yedi ırk da Hint-Ari, Dravitler, Moğollar, Ari-Dravit, Moğol-Dravit, Türk-İran, Saka-Dravit biçiminde sıralamaktadır.² Hikmet Bayur ise bu konuda, Saka-Dravit yerine, İskit-Dravit terimini kullanarak aynı sınıflandırmayı yapmaktadır.³

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, senguldemirel2000@yahoo.com ORCID:0000-0002-0174-6379

1 E. O. Martin, *The Gods of India, Indological Book House, Delhi, 1972, s. 27.*

2 K. Çağdaş, *Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1974, s. 9.

3 H. Bayur, *Hindistan Tarihi, Hindistan Tarihi, C 1, TTK, Ankara, 1987, s. 4-8.*

Tarihi kayıtlar, M.Ö. 1600 – 500 yılları arasında beyaz tenli Arilerin İndus Vadisi ve Pencap bölgesine girdiklerini ve bu bölgelere yerleştiğini yazmaktadır. Bu toprakların yöneticisi olarak kalmak için, ten rengine göre belirlenen “kast sistemi”ni kurmuşlardır. Daha sonraki yüzyıllarda ise, güçlerini devam ettirebilmek için ruhban sınıfı olan “Brahman” sınıfını

oluşturmuşlardır. Böylece toplumu yöneten ve yönlendiren olmuşlardır.⁴

Arilerin nereden geldikleri hususunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Batılı bilim insanları Arileri “Batı” kökenli yapmak konusunda büyük çaba harcamakta ve bu konuda yanlı davranmaktadır. Ancak yapılan çalışmalar göstermektedir ki Ariler Orta Asya bozkırlarından gelmiştir. Arilerin anavatanı olarak, Güney Rusya, Doğu Türkistan, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan bölge gösterilmektedir. Kaynaklara göre Ariler, bu coğrafyada M.Ö. 3000-1200 yılları arasında yaşamış, hayvancılıkla uğraşan göçebe bir halktır. Bazı bilim insanları, hayvancılıkla uğraşan ve çoğu göçebe toplum gibi savaşmayı seven bu insanlar için “muharip çoban” terimi kullanmaktadır.⁵

Anayurtlarından ayrılmak zorunda kaldıkları Ariler, büyük guruplar halinde Hindistan topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Bu göç, sadece yetişkin erkeklerden oluşmamaktadır. Aileleri ve hayvanlarıyla birlikte göç eden Arilerin, “göç” konusunda deneyimli olmalarını ve göç ettikleri bu yeni torakları “yurt” olarak seçtiklerini akla getirmektedir.

Arilerin iki büyük göç yolu izlediği bilinmektedir. Bu göç kollarından biri batıya yönelirken, diğeri ise güneye yönelmiştir. Güneye göç edenler de iki kola ayrılmışlardır. Bir kol Hindistan’a, diğerkol da İran havzasına yönelmiştir. Arilerin Hindistan’a gelişi hakkında farklı tarihler verilmektedir. Walter Ruben Arilerin göç tarihinin yaklaşık M.Ö. 2500 yılları olabileceğini ifade etmektedir.⁶ Kemal Çağdaş ise Arilerin Hindistan’a M.Ö. 1500 yıllarında göç etmeye başladıklarını ifade etmektedir.⁷ Arilerin Hindistan’a yaptıkları göç hareketinin, yaklaşık M.Ö. 500 yıllarına kadar sürdüğü kabul edilmektedir.⁸

4 McNeill, H. W., *Dünya Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 103.

5 Ruben, Walter, *Eski Hind Tarih*, İdeal Matbaa, Ankara, 1944, s. 5.

6 Ruben, *age.*, s. 44.

7 Çağdaş, Kemal, *Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, s. 18.

8 Störig H.J., *İlkçağ Felsefesi, Hint Çin Yunan*, Yol Yayınları, İstanbul, 2000, s. 36-37.

Ariler, önce Pencap bölgesine girmişler ve daha sonra da Ganj Vadisine yönelmişleridir. Walter Ruben, Hindistan’a gelen Ariler hakkında şunları anlatmaktadır: “Ariler, sarışın, neşeli ve savaşmayı seven insanlardı. Tek servetleri sığır sürüleri olan bu insanlar belirli bir bölgede yerleşik olarak yaşamaz, hayvanları için gerekli olan otlakları izlerlerdi. Atı evcilleştirmişler ve savaşta kullanmayı öğrenmişlerdi.” Walter Ruben Ariler hakkında, “bunlar enikonu eski Türklere benziyorlardı” ifadesini kullanmaktadır.⁹

Arilerin Hindistan topraklarına yerleşmeleri sırasında yapılan savaşlar, kutsal metinlerdeki ilahilerde, beyaz tenli insanlarla kara derili insanlar arasında geçen bir mücadele olarak gösterilmiştir. Kutsal metinlerde bu mücadele anlatılırken, beyaz ten tanrıları, kara ten ise kötü ruhları sembolize etmektedir.¹⁰

Ariler ile Dasyular arasındaki mücadele Rig Veda’da geçen bazı ilahilere konu olmuştur.

İlahi:

तवद भया वश आयनसनीरसमना जहतीभजनान |

tvad bhiyā viṣa āyannasiknīrasamanā cahaṭūrbhocanāni | kara renkli ırk, senin korkunla kaçtı, mülklerini terk ederek dört bir yana dağıldılar.

तव द्यूकसो अन आज उ जयोतजनयनायाय ||

tvaṃ dasyūnrokaso agna āca uru cayotircanayannāryāya | |

Sen Dasyuları yurdundan kovdun, ey Agni, Arya’yı aydınlatmak için her yere ışık getirdin.

Hindistan’a Orta Asya bozkırlarından gelen Ariler’in, inançlarını da beraberlerinde getirdikleri bir gerçektir. Arilerin inançları da diğer toplumlarda olduğu gibi, başlangıçta doğa olaylarıyla ilgilidir.

Örneğin; fırtına, “tanrı Indra” olurken; güneş, “tanrı Mitra” ve gök, “tanrı Varuṇa” olmuştur. Hititler ile Mitanniler arasında M.Ö. XIV. yy.da imzalanan bir barış antlaşmasında Mitanniler’in koruyucu tanrısı olarak Indra, Mithra ve Varuṇa’nın adları geçmektedir.¹¹

9 Ruben, *age.*, s. 44.

10 Çağdaş, *age.*, s. 20.

11 İtil, Abidin, *Sanskrit Kılavuzu*, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları: 40, Ankara, 1963, s. 12.

Orta Asya'dan Hindistan'a, Hindistan'dan Mezopotamya'ya kadar olan coğrafyada aynı tanrı isimlerinin görülmesi kafaları karıştırabilir. Ancak şunu biliyoruz ki o dönem kültüründe insanlar düşmanlarının tanrılarına da saygıda kusur etmemeye özen göstermektedir. "...Hititler dostça ya da düşmanca ilişki içinde oldukları komşu ülkelerin tanrılarını da kutluyorlardı. Böylece, bu panteonda hem Sümerler'in mirası olan Anu-Enlil-Ea teslisi, hem de Sami menşeli çöl ananesinin yarattığı Şamaş-Sin-Adad astral teslisi yer almıştı. Diğer taraftan Hitit metinlerinde de İndra, Mitra, Varuṇa gibi Hintli tanrıların da adı geçmektedir."¹²

Biraz önce de değindiğimiz gibi Hindistan topraklarına giren Ariler, yerli halkı daha kolay yönetmek ve kendilerine karşı çıkmalarını önlemek amacıyla kast sistemini kurmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde bu sistem dini temellere dayandırılmıştır. Buna göre; yaşarken yapması gerekenleri eksiksiz yerine getiren insanlar, "gene doğum"da daha iyi koşullarda ve üst bir kastta dünyaya geleceklerdir. Kötü işler yapanlar ise, daha kötü koşullarda ve alt kastta dünyaya geleceklerdir. Kast sisteminin kutsal kitaplarda yer alması nedeniyle, insanlar hiç sorgulamadan kast sisteminin getirdiği kurallara uymuşlardır.

Hindistan'daki kutsal metinler, önceleri sözlü olarak nesilden nesle aktarılmış ve daha sonra da yazılı metinler haline getirilmişlerdir. Yazıya geçirilmeden önce şüphesiz ki çeşitli eklemeler yapılmıştır. Bu nedenle bu metinlerin orijinal halini bilmek mümkün değildir. Hintliler, kutsal metinlerin doğaüstü varlıklarla ya da tanrısal güçlerle ilgili olduğuna inanırlar. "Rishi" adı verilen bilgiler kutsal metinleri sözlü olarak aktarılır. Kutsal metinler gizlidir, herkese öğretilemez. Kutsal metinleri rishilerden başkası aktaramaz.

Hindistan'daki inanç dönemlerini iki bölümde incelemek mümkündür. "Veda Dönemi" ve "Veda Sonrası Dönem". "Veda Sonrası Dönem" ise Brahmanizm, Budizm ve Hinduizm başlıkları altında incelenebilir.

Hinduizm'i daha iyi anlayabilmek için, Hindistan'daki inançlara kısaca değinmek yararlı olacaktır. Hindistan'daki inançların hangi tarihte başlayıp hangi tarihte bittiğini söylemek kesin olarak mümkün değildir. İnançlar birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır. Hindistan'da tarihi olayların sistemli bir biçimde kaydedilmemiş olması da bu alandaki çalışmaları zorlaştırmaktadır. Daha önce vurguladığımız gibi bu dönemlerin arasında kesin çizgiler bulunmamaktadır. Her dönem bir diğer

12 Kınal, F., "Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temaüller" *Belleten*, C XVIII/S. 70, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954, s. 118.

döneme ait unsurları içerebilmektedir. Hindistan'daki inançların araştırılmasında en büyük zorluk budur.

Veda Dönemi

M.Ö. 1500 – 500 yılları arasındaki döneme Veda Dönemi denmektedir. Veda metinleri Hindistan'ın en eski metinleri olarak kabul edilmektedir. Veda metinleri çok sayıda ozan ve ermişler tarafından oluşturulmuştur. Önceleri ağızdan ağıza aktarılan metinler daha sonra kaleme alınmıştır. Veda metinleri, kaleme alındığı dönemden çok daha eski zamanlara ait izler taşımaktadır. Veda sözcüğü “vid: bilmek” fiil kökünden türetilmiş olup “İlahi Bilgi” anlamına gelmektedir. Vedaların ortaya çıkışı ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri de Veda metinlerinin Brahmā'nın soluğu olduğudur. Bu görüşe göre tanrı Brahmā “evrenin özü”dür. Uzun süre, ezberlenerek nesilden nesle aktarılan Veda metinleri daha sonraları dört kitapta toplanmıştır. Bunlar; R̥ig Veda (İlahi Bilgisi), Yacur Veda (Büyük Bilgisi), Sāma Veda (Kurban Töreni Bilgisi), Atharva Veda (Tıp ve Büyük Bilgi). Vedalar tanrılara yakarılan ilahilerden meydana gelmektedir.

Genel görüş Veda metinlerinin Ariler tarafından Hindistan'a getirildiğidir. Veda metinlerinde geçen tanrıların da Ari tanrıları olduğuna inanılmaktadır. Doğa olaylarının kişileştirilmesiyle ortaya çıkan bu tanrılar, Arilerin konar-göçer yaşamına uygun tanrılardır. Bu tanrılardan önemli birkaç tanesi şunlardır: İndra (fırtına tanrısı), Varuṇa (evreni kuşatan göksel olayları düzenleyen tanrı), Agni (ateş tanrısı), Sūrya (güneş tanrısı), vb. Vedalar döneminin sonlarına doğru, Veda tanrıları zamanla önemlerini yitirmeye başlamış, başka tanrılar ön plana çıkmaya başlamıştır.

Vedalar'da Tanrı Kavramı

Vedalar; Arilerin sosyal hayatlarıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Arilerde görülen dini inancın ilk şekli güneş, gök, fırtına, yağmur ve ateş gibi kişileştirilen doğa olaylarına tapınmak biçimindedir. Bu varlıklar önceleri tanrı olarak görülmemiş; saygı duyulması gereken birer güç olarak düşünülmüşlerdir. Zaman içinde bunlara tanrısal kimlik verilmiş ve kişileştirilmişlerdir.

Vedalarda genelde “politeist (çok tanrıcılık)” bir yapı göze çarpmaktadır. Böylece güneş, gök, fırtına, yağmur ve ateş gibi doğa olaylarının kişileştirilmesiyle çok sayıda tanrı yaratılmıştır. Veda dönemi tanrılarının sayısı konusunda kesin bir rakam vermek, neredeyse imkansızdır. Ömer Hilmi Budda, Dinler Tarihi adlı kitabında şöyle demektedir: “*Vedaların ilahiyatı, allahların sayısını 33 olmak üzere kabul*

etmiş, bunları gök Vasus, hava Rudras, yer Adityas, muntkalarına ait olmak üzere üç guruba ayırmıştır. Fakat hakikatte allahların sayısı bundan çok fazladır.”¹³

Veda ilahilerinde, diğer tanrıların varlığı kabul edilmekle birlikte, bunların arasından sadece birisini “Yüce Tanrı” olarak benimsedikleri ve ona yalvarıp dua ettikleri görülmektedir. Bu konuda Ömer Hilmi Budda, Max Müller¹⁴’den bir alıntı yaparak konuya açıklık getirmiştir. Vedalardaki tanrı anlayışının “politeizm” mi yoksa “monoteizm” mi olduğu konusunda tartışmalar yapılmıştır. Max Müller bu tartışmalara bir çözüm getirmiş ve her iki yapıyı da içeren “henoteizm” kavramını ortaya atmıştır. Ömer Hilmi Budda’ya göre Max Müller’in bulduğu henoteizm terimi diğer çok tanrılı dinler için geçerli olmayıp sadece Vedalardaki tanrı inancını tanımlamaktadır. Vedalardaki tanrı kavramının “politeist” ve “monoteist” ifadelerle tanımlanamamasının nedeni ilahilerde geçen tanrı adlarının çokluğu ve onlara atfedilen sıfatlardan kaynaklanmaktadır. Yani bir başka deyişle tanrı isimleri farklıdır; fakat onlara atfedilen sıfatlar aynıdır. Bazı ilahilerde çok sayıda tanrı adı geçmesine rağmen, bütün bu tanrılar “tek” bir tanrıyı işaret etmektedir. Bununla ilgili olarak “gökyüzü” örneğini verebiliriz. Farklı farklı isim ve sıfatlarla anılan “gökyüzü”, aslında tek bir tanrıyı işaret ediyor gibi gözükmemektedir. “Dyaus” ebedi aydınlık veren gökyüzü, “Varuna” ise her şeyi saran, her şeyi içeren gökyüzüdür. “Mitra” sabahı aydınlatan gökyüzü, “Sūrya” ise gökyüzünde parlayan güneştir. “Savitri” yaşam ve ışık veren güneş, “Agni” ise ateş ve ışık verendir. “İndra” yağmur veren olarak gökyüzünde görülür.

İnsani özellikler taşıyan Veda tanrıları, tıpkı insanlar gibi yer, içer, evlenir ve çocuk sahibi olurlar. Eğer ölümsüzlük içkisi olan Soma içmezlerse, “ölümsüz” olamazlar. Antropomorfik özellik taşıyan Veda tanrıları kendileri için kurban ve adak sunulmasına ihtiyaç duyarlar. Adaklar arasında insanların günlük yaşamda tükettikleri tahıl, tereyağı, süt gibi gıdalar bulunmaktadır. Kurban olarak da genellikle sığır ve keçi kurban edilir.

Anlaşılan şudur ki insanlar zihinlerinde canlandırdıkları tanrıları bütün üstün niteliklerine rağmen insan formunda düşünmüşlerdir. Bu tanrılar genellikle doğada üstlendikleri görevlere göre adlandırılmışlardır. Ancak Ariler’in tanrıları için bir bedensel form düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Ari tanrıları için yapılmış tasvir, heykel ve tapınak bulunmamaktadır.

13 Budda, Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi*, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1935, s. 26.

14 Müller, M., *A History Of Ancient Sanskrit Literature*. Spottiswoode and Co., London, 1859, s. 532.

Hint kutsal metinleri Vedalar'da tanrılara atfedilen bazı ilahilerde bozkır etkisi açıkça tespit edilebilmektedir. Bu ilahilerden bazıları şöyledir:

Dyaus

Arilerin Orta Asya steplerinde yaşadıkları dönemde en önemli tanrısı olan Dyaus, onları soğuktan, yağmurdan ve fırtınadan koruyan “gök tanrısı” konumundadır. Ariler doğal afetlerden korunmak için ona sığınmışlar ve onun adına dua etmişlerdir. Arilerin Hindistan'a gelmesiyle birlikte ihtiyaçları değişmiştir.

Daha önce soğuktan, yağmurdan ve fırtınadan korunmak için Dyaus'dan yardım isteyen Arilerin istekleri değişmiştir. Sıcak Hindistan coğrafyasında sıcak havadan bunalan Ariler, bu kez serinlik ve yağmur arar olmuşlardır. Bunun sonucunda tanrı İndra önem kazanmaya başlamıştır.

Dyaus'a adanmış ilahi olmamasına rağmen, diğer tanrılara yakarılırken genellikle ona başarılı olmak ve hastalıklardan korunmak için yakarılır.

उतो ह वां रनधेयान सित पुण दयावािथवी सुदासे ।

अमे धतं यदसदधोयु यूयं पात ... ॥

uto hi vāṃ ratnadheyāni santi puruṇi dyāvāpṛthivī sudāse |
asme dhattaṃ yadasadadhoyu yūyaṃ pāta ... | |

Yer ve gök, siz elinizdeki sayısız zenginliği cömertçe verenler için tutarsınız, Bize sonsuz bolluk verin. Ey tanrılar bizi daima lütuflarınıza koruyun.

Dyaus'un bazı ilahilerde kıvıll renkli ve böğüren bir boğa olarak tasvir edildiğinden söz etmektedir.

İndra

İndra Veda tanrıları içinde en eski ve en önemlisi olarak bilinir. Adına en fazla ilahi sunulan tanrıdır. Rigveda içindeki 1028 ilahinin dörtte biri İndra'ya sunulmuştur. Ayrıca diğer tanrılara sunulan ilahilerde de tanrı İndra'nın adı sıkça geçmektedir. Bu da bize İndra'nın ne kadar önemli bir tanrı olduğunu göstermektedir. İndra, Sankrit dilinde yağmur damlası anlamına gelen “indu” sözcüğünden türetilmiş “yağmur getiren”, “sulayan” anlamına gelen bir sözcüktür. (ind-ra).

Tanrı İndra, aslında gökyüzünde meydana gelen sıradan olaylardan birini simgelemektedir. Ancak şimşek, yağmur ve fırtınanın aynı anda meydana gelmesi onun çok güçlü bir tanrı olduğu izlenimini yaratmaktadır. Elinde şimşek olduğu

ifade edilir. Fırtınayla birlikte bol yağmur getirmesinden dolayı insanlar tarafından çok sevilen ve aynı zamanda çok korkulan bir tanrı olmuştur. Yağmur yağdırması nedeniyle kuraklıkla mücadele eden bir tanrı özelliğindedir. Bir diğer özelliği de şimşegi ile karanlıkla mücadele etmesidir.

Kuraklığı simgeleyen ifrit Vritra, gökyüzündeki suların yeryüzüne inmesine engel olarak kuraklığa sebep olmuştur. Tanrı İndra, Vritra'yla giriştiği mücadelede şimşekleriyle Vritra'yı öldürmüş ve suları serbest bırakmıştır. Tanrı İndra, Arilerin Hindistan'a gelirken beraberlerinde getirdikleri önemli bir tanrıdır. Daha sonraki dönemlerde Hindistan'a özgü özellikler kazanmıştır. Soma içmeyi seven Ariler, tanrı İndra'yı da Soma içkisi içen bir tanrı olarak görmüşlerdir. Savaşa gidecekleri zaman kendilerine güç ve cesaret vermesi için bu tanrıya yakarmışlardır.

Onun, Arileri siyah ırktan koruduğuna inanılır. Arilerin düşmanı Dasyulara ve ifritlere karşı mücadele eden bir tanrıdır. Siyah iki atın çektiği arabaya binen İndra'nın elinde silah olarak şimşek bulunur. İndra'nın giriştiği mücadelelerde bazı tanrılar ona yardımcı olurlar. Bu tanrılardan bazıları şunlardır: Marutlar, Agni, Soma, Vishnu, Rudra, Vayū, Varuṇa, Brihaspati, Yama ve Mitra.

Arilerin Hindistan topraklarında yerleşik düzene geçmesiyle birlikte, başlangıçtaki önemli olan Veda tanrıları önemini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. İndra da bu süreçte değerini kaybeden tanrılardan biridir.

Veda ilahilerinde İndra'ya birçok isimle hitap edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Mahendra, Sakra, Maghavan, Ribhuksha, Vasava, Arha, Datteya. Ona özelliklerinden dolayı atfedilen sıfatlar da şöyledir; Vritra-han (Vritra'yı yok eden), Vacra-pāni (yıldırım elli), Maghavahana (bulutların üstünde doğan), Şata-kṛatu (yüz kurban) vb.

अनुत्तमा ते मघवन नकनु न तवावानित देवता वदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यान करया कणुह ॥

anuttamā te maghavan nakirnu na tvāvānasti devatā vidānaḥ |
na cāyamāno naṣate na cāto yāni karishyā karṇuhipravṛddha ||

Sen maghavan, senin tarafından fethedilmeyen bir şey yoktur. Tanrılar arasında senin dengin yoktur.

Doğmuş ya da doğmamış hiç kimse seninle boy ölçüşemez. Yüce tanrı sen ne istersen onu yapmaya muktedirsin.

Varuṇa

Varuṇa tanrı İndra gibi Veda döneminin önemli bir tanrısı konumundadır. Her iki tanrı da ilahilerde “yüce tanrı” olarak anılırlar. İndra gücün, Varuṇa ise aklın sembolüdür. Tanrı Varuṇa Arilerin beraberlerinde getirdikleri bir gök tanrısı olarak görülür. H. Ömer Budda’ya göre Varuṇa Türklere ait bir ilahdır. Dowson’a göre ise Varuṇa, antik Yunan’da Ouranos gibi “evreni kapsayan”, “her şeyi saran” bir güçtür.

Gökle yer arasında meydana gelen tüm olayları düzenleyen Varuṇa’dır. Güneşin, ayın ve yıldızların hareketlerini o düzenler. Rüzgar onun soluğudur, yağmuru yağdıran odur. Gökyüzünde rüzgar olarak dolaşır, her yere ulaşır. Önceleri bir “gök” ya da “güneş” tanrısı gibi görülmüş olsa da daha sonraları tüm evreni kapsayan, her şeyi kontrol eden ve ahlaki düzeni sağlayan bir güç haline gelmiştir. Gökyüzünün kişileştirilmiş halidir. Varuṇa, yerde ve gökte olan her şeyi görür ve bilir. Ahlaki düzene uymayanları cezalandırır, af dileyenlerin hatalarını bağışlar. Dua edilirken Varuṇa’nın bağışlayıcı olması dlenir.

Genellikle Varuṇa’nın adı diğer Veda dönemi tanrısı olan Mitra ile birlikte anılır. İlahilerde çoğunlukla ikisine birlikte yakarılır. Mitra gündüzleri dünyayı aydınlatırken, Varuṇa ise geceleri aydınlatır. Varuṇa güneşin yolunu açar, nehirlerin akmasını sağlar, okyanusların taşmasını engeller. O kuşların uçtuğu yolları dahi bilir.

यत कं चेदं वण दैये जने.अभोहं मनुयाचरामस |

अचती यत तव धमा युयोपम मा नतमादेनसो देव ररषः ||

yat kiṃ cedam varuṇa daivye cane. abhidroham manushyāṣcarāmasi |
açittī yata tava dharmā yuyopima mā nastasmādenaso deva rīrishaḥ | |

Ey Varuṇa, her ne hatamız olursa olsun tanrılara karşı işlenmiş
Yasalara karşı gelmiş olsak bile Ey tanrı, bizi bu günahlarımız için cezalandırma.

आ यो ववाय सचथाय दैय इय वणुः सुते सुतरः |

वेधा अजवत तरषधथ आय रतय भागे यजमानमाभजत ||

ā yo vivāya saçathāya daivya indrāya vishṇuḥ sukrte sukrṭtarah |
vedhā acinvat trishadhastha āryam ṛtasya bhāghe yacamānamābhacat | |

O ki Göksel olan, İndra’ya dostluk için geldi, tanrısal olan daha tanrısal olana,
O ki tanrı, üç dünyayı yöneten, Arilere yardım eden ve inananlarına kutsal adalet dağıtır.

Mitra

Genellikle tanrı Vrauna ile birlikte anılır. Mitra gündüzün hakimi, Varuṇa ise gecenin hakimidir.” “Dos” anlamına gelen Mitra sözcüğü İran’da “mithra” olarak söylenmektedir. Bu isim benzerliği, tanrı Mitra’nın aynı kökenden iki farklı coğrafyaya ulaştığının bir göstergesidir. Mitra ve Varuṇa çoğunlukla aynı özelliklere sahiptir. Ancak Varuṇa’da bulunan ahlaki özellik Mitra’da bulunmaz.

न ह्यते न जीयते तवोतो नैनमंहो अनोयिततो न द्रुत ॥

na hanyate na cīyate tavoto nainamamho aṣnotyantito na dūrāt | |

Senin tarafından korunan ne katledilir ne de fethedilir; o kişiye ne uzaktan ne de yakından felaket ulaşamaz.

Rudra

Rudra sözcüğünün, “rud” kökünden türetildiği kabul edilmektedir. “Kükreyen”, “gürleyen” anlamlarına gelen “rudra” önemli bir Veda dönemi tanrısıdır. Ömer Hilmi Budda, Rudra’nın Türklere ait bir tanrı olduğunu ileri sürmektedir. Bazı bilim adamları ise Rudra’nın Hint kökenli bir tanrı olduğu konusunda görüş bildirmektedir. Bu görüş daha çok kabul görmüş olsa da Ö.H. Budda’nın görüşü bizce dikkate almaya değerdir.

Rig Veda’da tanrı Rudra adına üç ilahi bulunmaktadır. O, yok edici, güçlere sahip bir tanrıdır. Hastalıları yayan, anı zamanda şifa veren de odur. Kırmızı renkte tasvir edilen Rudra’nın silahı baltadır. Zaman zaman şimşek, ok ve yay da kullanmaktadır.

Hem korkulan acımasız, acımasız, yakıp yıkan bir tanrıdır. Hem de onaran, düzelten, iyilik seven bir tanrıdır.

इमा ाय सथरधवने गरः कषेष्वे देवाय सवधाने |

अषाहाय सहमानाय वेधसे तमायुधाय भरता शणतु नः ॥

imā rudrāya sthiradhanvane ghiraḥ kshipreshave devāya svadhāvne |
aṣhālāhāya sahamānāya vedhase tighmāyudhāya bharatā ṣaṇṇotu naḥ | |

Yayı sert ve güçlü olan, hızlı uçan mızraklarıyla sadece kendine bağımlı olan tanrı Rudra’ya bu ilahileri ilet,

(O) Bilge ve yenilmez fatih ki O’nu hiç kimse mağlup edemez, sivri uçlu silahlarla donanmış olup çağrımızı duyar.

Parjanya

Parjanya'nın Arilerin Hindistan topraklarına gelmeden önce taptıkları eski tanrılardan biri olduğu kabul edilir. “Yağmur döken” bir tanrı olarak bilinen Parjanya'ya üç ilahide yakarılmaktadır. Rîg Veda'da Parjanya sözcüğü sadece otuz kez geçmektedir. Bazı ilahilerde ondan “yağmur bulutu” olarak söz edilmektedir. Ayrıca ona “hareket eden yaratıkların tanrısı”, “her şeyin ruhu”, “Dyaus'un oğlu”, “soma bitkisinin babası” isimleri verilmiştir. Parjanya'nın yerini daha sonraları İndra almıştır.

महातं कोशम उद अचा न षच सयदतां कुया वषताः पुरतात ।

घतन दयावािथवी वय उिध सुपाणम भवव अयायः ॥

mahāntaṃ koṣaṃ ud acā ni śhiṇca syandantāṃ kulyā vishitāḥ purastāt |
ghartena dyāvāpṛthivī vāya undhi suprapāṇam bhavatva aghnyābhyah | |

Büyük kabı yukarıya kaldır, suyu aşağıya dök ve akarsuları serbest bırak, akmalarını sağla, Yeri ve göğü doyur ve inekler için bol su sağla.

Agni

Agni, Vedalarda İndra'dan sonra adına en fazla ilahi sunulmuş olan tanrıdır. Ari kökenli bir tanrı olan Agni, “ateş tanrısı” olarak bilinir. İnsanlığın varoluşuyla birlikte kutsal sayılan ateşin kişileştirilmiş halidir. Hayat veren de odur, öldüren de odur. Tanrı Agni, cennette güneş, gökte ışık, yerde ateş olarak görülür. Agni'nin üstlendiği önemli görevlerden biri sunulan kurbanları tanrılara ulaştırmaktır. Bu durum Agni'nin “kurban ateşi”nin kişileştirilmiş halini göstermektedir. Agni'nin alevleri, kurban verenlerin dualarını tanrılara ulaştırır. Agni'nin bir görevi de kötü ruhları ve günahları yok etmektir.

Ateşin tanrısal bir varlık olduğu düşünülmüştür. Çünkü güneşin ısı ve ışığı ile ateşin ısı ve ışığı arasında bir bağ olduğunu düşünen insanlar ateşin tanrısal bir güce sahip olduğuna inanmışlardır. Eski çağlarda ısıtan ve ışık veren ateş insanların en büyük yardımcısı olmuştur.

Agni genellikle saçları alev alev yanan, sivri çeneli, kızıl sakallı, altın dişli bir tanrı olarak düşünülür. Alevlerden oluşan yedi dili kurbanların yağlarını içer ve sunakları yalar. Parlak kırmızı ve siyah atların çektiği bir arabaya binen Agni, odun ve yağ ile beslenir.

अिनमीळे पुरोहतं यय देवं रवीजम ।

होतारं रनधातमम ॥

स नः पतेव सूनवे.अने सूपायनो भव ।

सचवा नः सवतये ॥

aghnimīḷe purohitaṃ yacñasya devaṃ ratvīcama ।

hotāraṃ ratnadhātamama । ।

sa naḥ piteva sūnave.aghne sūpāyano bhava ।

sacasvā naḥ svastaye । ।

Adak törenlerinin yöneticisi, tanrıların en yücesi, kurbanın yöneticisi Agni'yi överim,

O habercidir, bolluğun dağıtandır.

Bizim için ulaşılması kolay ol, bir babanın oğluna olduğu gibi,

Agni, refahımız için bizimle birlikte ol.

Soma

Soma, Vedalarda önemli tanrılarından biridir. R̥g Veda'nın IX. Kitabı tümüyle Soma için söylenmiş ilahileri içerir. Bu kitapta tanrı Soma için söylenmiş 114 ilahi bulunmaktadır.Kutsal olan Soma içkisinin kişileştirilmiş halidir.

Soma içkisi, bir tür sarmaşık olan “soma” özsuynunun fermentasyonu ile elde edilir. İçenlere cesaret veren bu içki Ariler tarafından savaşa giderken tüketilirdi. İnsanlara cesaret ve güç vermesinden dolayı bu içkinin içinde ilahi güçler olduğuna inanılmış ve kutsal sayılmış; daha sonraları ise bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Öyle ki Soma içkisi belirli ritüellere uygun olarak imal edilirdi. Hatta imalat sırasında kullanılan aletler kutsal sayılır, özenle korunurlardı.

R̥g Veda X. kitap 34. ilahisinde Soma'nın Mucavan Dağı'nda yetişen bir bitki olduğu anlatılmaktadır. Soma bitkisi taşlarla ezilerek suyu çıkarılır, süzülür kaplara konur. İnsanlara sadece cesaret ve güç değil “ölümsüzlük” verdiğine de inanılmıştır. Bu nedenle ölümsüzlük iksiri amrita ile aynı içki olduğu düşüncesi doğmuştur. Ölümsüzlük sağladığına inanılan Soma zamanla tüm tanrıların vazgeçilmez içeceği olmuştur. Tanrılar, Soma'sız yapamazlar, çünkü o tanrılara uzun ömür verir. Özellikle İndra, savaşlara çıkmadan önce mutlaka Soma içer ve onun verdiği cesaretle savaşa çıkar. Daha önce değindiğimiz gibi tanrı İndra, Vritra ile yaptığı mücadele öncesi Soma içmiş ve onu yenmiştir.

Tanrı Soma daha sonraki dönemlerde karşımıza ay tanrısı olarak çıkmaktadır. Purāṇalarda; on beyaz atın çektiği üç tekerlekli bir arabaya binmiş olarak tasvir edilir. Bu atların beşi sağda, diğer beşi ise solda koşulmuştur. Ona farklı adlar atfedilmektedir. Bu adların bazıları şöyledir: Çandra (ay), Niṣākara (geceyi yaratan), Sitānsu (beyaz ışıklara sahip olan) vb.

अपाम सोममता अभूमागम ज्योतरवदाम देवान ।

कं नूनममान कणवदरातः कमु धूतरत मयय ॥

apāma somamamṛtā abhūmāghanma jyotiravidāma devān |
kim nūnamasmān kaṇṇavadarātīḥ kimu dhūtiramṛta martyasya | |

Biz soma içtik, biz ölümsüz olduk, biz ışığa ulaştık, biz tanrıları tanıdık. Bir düşman şimdi bize ne yapabilir? Bir ölümlü bize ne kötülük yapabilir? Ey! Ölümsüz tanrı.

Sonuç

Hindistan kültür ve inanç sistemini oluşturan iki temel unsur bulunmaktadır. Ariler ve yerli halk. Ariler ile yerli halkın kültürel sentezinden, çok renkli bir inanç ve kültür meydana çıkmıştır. Dünyada “Hint kültürü ve inanç” yapısına benzer bir başka örnek göremiyoruz. Elbette bu oluşumda Hindistan topraklarının coğrafi ve iklim yapısı da önemli bir etkidir. Yerleşik düzende bir kutsal metin oluşturuluyorsa tanrılar arasında bir hiyerarşi olması beklenir. Bütün tanrıların üstünde bir yaratıcı tanrı ve her tanrının önem sırasına göre çeşitli görevleri olur. Ancak Hint kutsal metinlerinin en eskisi olarak bilinen Rgveda’da tanrılar kendi adına sunulmuş ilahilerde en üstün konumdadır. Rgveda’da yer alan bazı ilahilerde tanrı Indra diğer tanrıların yardımına koşarken, diğer tanrılar için yakarılan bazı ilahilerde bahse konu olan tanrı, bu defa da Indra’nın yardımına koşar.

Vedalarda geçen ilahilerde, tanrıların ata biner ve atlıların çektiği savaş arabaları kullanır. İlahilerde Soma içip tanrılara adaklar sunulur ve ilahilerde at kurbanı ile ilgili bahisler de vardır. Tanrılar, zırh ve miğfer kuşanmış; gürz, mızrak ve ok ile donanmış savaşçılar olarak tasvir edilmişlerdir. Tanrılardan bazıları özellikle de Indra; Ariler ile Dasyular arasında yapılan savaşlarda Arilerin başarılarında önemli rol oynar. Soma içkisinin sarhoş edici etkisi altında savaşa katılan Indra, Arilere önemli katkılar sağlar. Ariler zaferlerini tanrıların desteğiyle elde ederler.

Veda ilahilerindeki tanrılar ve Orta Asya Şamanı arasında paralellikler bulunduğu oldukça açıktır. Bu durum bizlere bozkır etkisini açıkça göstermektedir. Yüzyıllar

sonra Ariler artık Hindistan'ın yerleşik düzende Hindistan'ın yerlileri olduktan sonra bozkır tanrıları da yerleşik düzene uyum sağlamış ve Hinduizm dediğimiz inanç sisteminin bir parçası olmuştur. Ari tanrıları Hinduizm içinde erimiş ve Hinduizm'de tanrı üçlemesinde yerlerini Yaratıcı tanrı Brahma koruyucu tanrı Vishnu ve yok edici tanrı Şiva'ya bırakmıştır.

Görülen odur ki Ariler ve yerli halk sentezinden oluşmuş Hindistan'daki yerli inançlar, son olarak Hinduizm potasında erimiş ve biçimlenmiştir. Hinduizm inanç bağlamında ne bulduysa içermiş ve Hinduizm formatına sokmuştur. Hinduizm'e tepki olarak ortaya çıkan Budizm'in kurucusu Buddha bile Hinduizm tanrısı olan Vishnu'nun bir avatârası olarak Hinduizm'in içine dahil edilmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Ari ve yerli halk sentezinden oluşmuş bir Hindistan halkı vardır. Arilerin kurdukları "kast sistemi" sosyal yapıyı biçimlendirmiştir. Ariler tarafından oluşturulan "kast" sistem, hem ten rengini hem de meslek gruplarını temel almıştır. Ariler hep yöneten olmuş, yerli halk ise daima ikinci planda kalmıştır.

Kaynaklar

- Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi Cilt I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Budda, Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi*, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1935.
- Çağdaş, Kemal, *Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Girişi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974.
- Griffith, R. T. *The Rig Veda*, Motilal Banarsidass. Delhi, 1896.
- İtil, Abidin, *Sanskrit Kılavuzu*, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları: 40, Ankara, 1963.
- Kınal, F. (1954). “Eski Önyasya Dinlerinde Monoteist Temaüller” *Belleten*, C XVIII, S. 70, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.
- Martin, E. O., *The Gods Of Indi*, Indological Book House, Delhi, 1972.
- McNeill, H. W. *Dünya Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Müller, M., *A History Of Ancient Sanskrit Literature*, Spottiswoode an Co., London, 1859.
- Ruben, Walter, *Eski Hind Tarihi*, İdeal Matbaa, Ankara, 1944.
- Störig H.J., *İlkçağ Felsefesi*, Hint Çin Yunan, Yol Yayınları, İstanbul, 2000.

Çin Kaynaklarına Göre Asya Hun Devleti'nin Yıkılması Sonrası Geri Kalan Hun (Xiong Nu) Tebaası ve Xianbei (Şiyenbei- Siyen pi) İlişkileri

Şükrü Aktaş*

Xianbei Tarihi ve Soy Kökenleri Üzerine Genel Kanaatler

Xianbei'ler Çin'in antik dönem halklarından bir gruptur. Xianbei'lerin soy kökeni hakkında tarihi metinlerde oldukça karmaşık ancak karmaşık olduğu kadar da bol bilgiler bulunmaktadır. Bu kapsamda Xianbei'lerin soy kökeni üzerine, bir görüşe göre “Sarı İmparatorun torunudurlar ve kuzeyde yaşarlar”¹ der. Wei Tarihi- Xu Ji kaydının aktardığına göre Xianbei'lerin Tuoba soyu imparatorun küçük oğullarının nesli olduklarını, Cui Hong (崔鸿) isimli tarihçi “On Altı Devlet İlkbahar-Sonbahar- Ön Yan Kaydında” Xianbei'lerin Murong soyunun neslinden gelenler olduğunu, Zhou Tarihi Wendi Ji kaydına göre (周书。文帝纪) ise Xianbei'lerin Yuwen soyundan ileri geldikleri görüşünü ifade etmişlerdir. Bunun dışında bir başka görüşe göre ise, Doğu Han² Yingfeng'ın düşündüğüne göre Xianbei'lerin Uzun duvarı onarıp Sai Wai'm³ kuzeyine kaçan tutsaklar olduklarını düşünmektedir. Shen Yue (沈约) Song Tarihi- Suolu Zhuan (宋书。索虏传) da ise Tuoba soyunun kökeni hakkında farklı bir görüş aktarılmaktadır. Bir diğer görüşe göre ise Doğu Hu'ların bir kolu olarak anılmaktadır. Ki bazı araştırmacılar da Hun'ları (Xiong Nu) Doğu Hu'ların bir kolu olarak kabul edilmektedir. Doğu Han'lardan itibaren pek çok araştırmacı ve bilim insanları bu

* Araştırma Görevlisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çin Dil ve Edebiyatı Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, aktassukru_86@hotmail.com ORCID:0000-0002-9945-0620

1 Sarı imparatorun torunudurlar görüşünün Çince ifadesi : “炎黄子孙”. Kaynak: Erride Mutu; “Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları”, İç Moğolistan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (额尔德木图, 鲜卑族源考, 内蒙古民族大学学报(社会科学版), 2007, S. 33, Nu. 5, s. 13.

2 Makalemizde pek çok yerde “Han” ve “Hanlılar” tabiri kullanılmıştır. Bunun nedeni anlatığımız dönem itibarıyla, günümüzde Çinli olarak tabir ettiğimiz milletin, makalemizde işlemiş olduğumuz dönem ve devirde kullanılması ve bu dönemi anlatan kaynak, kitap ve kayıtlarda tabir edildikleri sıfat olması ve bu tabirin bilimsel anlamda daha doğru olduğunu düşünmekte olduğumuzdan bu şekilde ifade etmeyi tercih ettik.

3 Sai Wai “塞外” Çin seddinin kuzeyinde bulunan toprakları ve coğrafyayı ifade etmek için kullanılan ifadedir.

görüşü desteklemektedirler, Huguang, Chentao, Fan Ye⁴ gibi tarihçiler bunlardan bazılarıdır, bu ifade ve görüşler ile tarihi gerçekler ve hakikatlerde birbirleriyle oldukça örtüşmektedir.⁵

Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları⁶

Xianbei ismi karşımıza ilk olarak İlkbahar- Sonbahar dönemi son yıllarında Zuo Qiuming⁷ tarafından neşredilmiş “Guo Yü- Jin Yü”⁸ eserinin sekizinci tomarında şu şekilde bahsedilmektedir;

“昔[周] 成王盟于歧阳, 楚为荆蛮, 与鲜卑守燎⁹

“Bir Zamanlar (Zhou Beyliği) Hükümdarı Qi Yang Ve Chu’lar İle İttifaklar Yapmıştı, acımasız ve yabancı Olan Xianbei’ler ile muhafaza üzerine anlaşmışlardı”.

Bu kayıtla ilgili olarak, bazı bilim insanları ve kimi araştırmacılar biraz şüphe ile yaklaşmışlardır. “*Qi Yang Ve Aynı Zamanı Qi Shan’ın Güneyi Veya Doğusu*¹⁰” Qi Shan günümüz Shaan Xi (陕西) eyaleti Qishan ilçesi kuzeydoğusudur. Zhou hükümdarı¹¹ ki bu tarih MÖ. 1115- 1079 yılları arası başta olduğu tarihlerdir, bahsettiğimiz bu tarihler arasında günümüz Moğolistan bozkırının kuzeydoğusunda bulunmuş Xianbei’lerin, kendilerinin batısında bulunan bölgede yaşayan Zhou’ları korudukları görüşü Erride Mutu hoca tarafından benimsenmemiştir.¹²

4 24 tarih kayıtlarından 3.sü olan “Son Han Tarihi’nin (Hòu Hàn Shū - 后汉书)” yazarıdır. Fan Ye (范晔) tarafından 445 yılında Güney Hanedanlıklarından Song Hanedanlığı döneminde oluşturulmuştur.

5 Erride Mutu; “Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları”, İç Moğolistan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (额尔德木图, 鲜卑族源考, 内蒙古民族大学学报(社会科学版), 2007, S. 33, No. 5, s. 13.

6 Erride Mutu, *age.*, s. 13.

7 Zuo Qiuming veya diğer bir tabirle Zuoqiu Ming左丘明. Görme engelli meşhur tarihçi.

8 Yukarıda bahsettiğimiz cümle bu kayıta geçmektedir: 《国语・晋语》卷八上. Ve ayrıca <https://ctext.org/guo-yu/jin-yu-ba/zhs> isimli siteden bakınız.

9 <https://ctext.org/guo-yu/ens?searchu=%E5%AE%88%E7%87%8E#n24816> isimli internet sitesinden 27.11.2018 tarihinde alınmıştır.

10 Burada Türkçe olarak yazdığımız cümlelerin Çince aslı: 歧阳即岐山之阳. Ayrıca bu cümlede yer alan 阳 sözcüğünü doğu- güney anlamında çevirdim. Teyide muhtaçtır.

11 Parçada “Wang” şeklinde bahsetmektedir. Ama “kral” unvanını kullanmaktan kaçınıyoruz. Bunun yerine “hükümdar” sözcüğünü kullanmayı tercih ettik.

12 Erride Mutu, *age.*, s. 13.

Çin Kaynaklarına Göre Asya Hun Devleti'nin Yıkılması Sonrası
Geri Kalan Hun (Xiong Nu) Tebaası ve
Xianbei (Şiyenbei- Siyen pi) İlişkileri

777

Bunun dışında Xianbei'ler hakkında Son Han Tarihi¹³ kayıtları 90. Tomarına göre;

“鲜卑者,亦东胡之支也, 别依鲜卑山, 故因号焉。 …汉初, 为冒顿所破, 远窜辽东塞外, 与乌桓相接, 未常通中国焉。 …(光武帝)建武……二十五年(公元 49 年), 鲜卑始通驿使”

“Xianbei'ler, Doğu Hu'ların bir koludurlar ve Xianbei dağında (yash) yaşarlar bu sebepten dolayı bura ile anılmaktadırlar. Han dönemi başlarında, Mao Dun'un (kendilerini) dağıtmasından dolayı, uzaklara ulaşmış Liaodong'a Uzun Duvarın ötesine kaçmışlardı, burada Wuhuan'lar ile birbirleriyle etkileşim içine girmişlerdi, ancak Çin ile pek temasları olmamıştı. Guang Wudi (光武帝) dönemi, Jian Yuan (建武) yirmi beşinci yılında (MS. 49) Xianbei'ler haberci (vasıtası) ile irtibata geçmeye başladılar”.

Üç Devlet Tarihi, Wei Tarihi, 30. Tomarı, Xianbei bölümünde Fei Zhu Yin Wang Chen da ise;

“鲜卑亦东胡之余也, 别保鲜卑山, 因 号焉。 ……鲜卑自为冒顿所破, 远窜辽东塞外, 不与余国争 衡, 未有名通于汉, 而自与乌桓相接。至光武时, 南北单于更 相攻伐, 匈奴损耗, 而鲜卑遂盛”

“Xianbei'ler Doğu Hu'ların bir kolu ve bakiyesidirler, Xianbei dağına yaslanmış yaşamaktalar, bu yüzden bu adla anılmışlardır. Xianbei'ler Mao Dun' un saldırısından itibaren, Liaodong'a uzun duvarın ötesine kaçmış- sürülmüşlerdi, geri kalan memleketlerle, halklarla mücadele veya çekişme içinde değildiler, Han'lar kadar namları yoktu, ayrıca Wu huan'lar ile de yakınlaşmışlardı. Guang Wu zamanına dek, güney kuzey başbuğları birbirlerine karşı sefere düzenlemişlerdi, Xiong Nu'lar (Hun'lar) darmadağın olmuş, Xianbei'lerde giderek gelişmeye başlamışlardı”.

Bu kayıtlarda bize göstermektedir ki Xianbei'lerin soy kökü itibariyle Doğu Hu'ların bir kolu, onların bir soyu olduğunu doğrulamaktadır. Madem Xianbei'lerin kökeni Doğu Hu'lara dayanıyor ise, Doğu Hu'ların soyu nereden gelmekteydi? Bu soruya yanıt olarak ise “Han Tarihi Xiong Nu tomarından” bir atıfla cevap verebiliriz:

“南有大汉, 北有强胡。胡者, 天之骄子也¹⁴

“Güneyde büyük Han'lar, kuzeyde güçlü- kuvvetli Hu'lar var. Hu'lar, Tanrı'nın en iyisi, en sevdikleridir”.

13 “Son Han Tarihi (Hòu Hàn Shū - 后汉书)” . 24 tarih kayıtlarından 3.südü. Fan Ye (范晔) tarafından 445 yılında Güney Hanedanlıklarından Song Hanedanlığı döneminde oluşturulmuştur.

14 Han Tarihi- Xiong Nu Zhuan (汉书·匈奴传).

Xiong Nu'lar kendilerini Hu olarak adlandırdıklarından, yakınlarında, etraflarında bulunan boy ve halklar onları bu isimle biliyor ve tanıyorlardı. Bu nedenle, pek çok boy ve halk Xiong Nu'ları genellikle Hu ismiyle anıyorlardı.¹⁵ Esasen pek çok çevre boy, ulus ve milletlerin yanı sıra özellikle Xiong nu'lar ile son derece yakın bulunan Han'lar, Xiong Nu'ların kendilerini "Hu" adıyla adlandırdıklarını kendilerini bu isimle nitelediklerini yakinen biliyorlardı. Eskiden Xiong Nu'ların doğu tarafında hareket halinde bulunan halk kitlesini ise "Doğu Hu" olarak adlandırılmaktaydı. Shi Ji Xiong Nu (史记・匈奴列传) bölümünde yine şöyle bir kayıt geçmektedir:

“东胡, 乌丸之先, 后为鲜卑; 在匈奴东, 故曰东胡”¹⁶

“Doğu Hu, Wu Wan'ların öncüleridirler; daha sonra Xianbei olarak çıkmışlar; Xiong Nu'ların doğusunda bulunmalarından dolayı Doğu Hu denilmiştir- olarak anılmışlardır”.

Tüm bu tarihi bilgi ve belgelerin günümüze getirmiş olduğu veriler, Xiong Nu'ların ve Doğu Hu'ların aynı soy kökenine mensup olduklarını ispatlar niteliktedir. Sima Qian, eseri Türkçe tercümesi ile “Tarih Kayıtları”¹⁷ isimli eserinde, Xiong Nu ve Hu isimlerini rasgele değiştirip kullanmıştır (*birbirlerinin yerine*)¹⁸. Bu tercihi ve kullanım da Doğu Hu'ların, Xiong Nu'ların bir kolu veya bölümü olduğunu açıklayıcı niteliktedir. Bu görüşün doğruluk veya olumsuzluğu hakkında bu alanın kıdemli araştırmacıları ve hocalarının fikirlerine bir bakmak gerekmektedir. Suribadalaha (苏日巴达拉哈) beyefendi “*Moğol Soyunun Kökeni Üzerine Yeni Araştırmalar*” isimli eserinde; “*Xianbei ve Xiong Nu'lar hepsi Moğolistan platosunda ki (İç Deniz) Moğol dili halklarından bir gruptur. Xiong Nu'lar, Moğolistan platosunun güneyinde bulunan dağın aşağısına/ güneyi, Shaan Bei (陕北) boyunun bir koludur; bu nedenle Xiong Nu'lar ata yurtları tarihi sahnesinde en erken-ilk hünerini, yeteneklerini sergileyerek, Xiong Nu'ların merkezde oldukları halk ittifakı ile devlet tarzında bir yapı meydana getirdiler. Tarihte Xiong Nu'ları, 'Kuzey Di' boyunun tek temsilcisi olarak kabul ettiler. Xiong Nu dili ile Moğol dili temel olarak birbirine benzemektedir, aralarında ki fark ise, tarihçilerin lehçelerinden kaynaklı hatalardır, seslendirmeleri, ses bilgisinin doğru değildir, karşılaştırmaları yapılamamış ve bu yüzden hakikat kaçırılmıştır. Xiong Nu'ların gelenek alışkanlıkları ile Moğolların ki tamamen benzerlik göstermektedir. Moğolların askeri organizasyonu, stratejik savaş teknikleri, sosyal sistemleri,*

15 Erride Mutu, *age.*, s. 13.

16 Shi Ji, Xiong Nu bölümünden aktaran; Erride Mutu, “Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları”, *İç Moğolistan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (额尔德木图, 鲜卑族源考, 内蒙古民族大学学报(社会科学版), 2007, S. 33, No. 5, s. 13.

17 Shi Ji 史记.

18 Erride Mutu, *age.*, s. 13.

siyasi kanunlarının da her biri Xiong Nu'ların kini takip etmiş/ uyarlamış ve geliştirmiştir. Bunun sebebi de aynı kaynaktan çıkmış, dilleri bir dizi”¹⁹. Su (苏) beyefendi ayrıca şunu da belirtmiştir; “*Xianbei'ler, Moğol platosu Hei Long Jiang'ın doğusu boyunca hareket eden bir koldur. Doğuya hareket edip Liao Dong yarımadasının kuzeydoğusu, kuzeyde Bo Hai kuzey sahilinde bulunan Yin soyu ile karıştılar ve bu karma halk Doğu Yi'lerin atalarını meydana getirdi. Wu Huan ve Xianbei'ler aynı soy olarak, Hei Long Jiang doğusunda hareket eden Moğol plato sisteminde var olan türün bir koludur*”. Japon araştırmacı Shiratori (白鸟库吉) ise; Shi Ji ve Han Tarihi vb. kayıtlarda, tek kelime olarak “Hu” diye anılan yerin Xiong Nu'ları işaret ettiğini, bunun dışında başka bir ulusu içermediğini belirtmiştir. Doğu Hu'lardan hareketle baktığımızda, doğuda bulunan Xiong Nu'ların bir kolunu kastetmektedir, dolaylı olarak ise belli bir ulusu işaret etmektedir”.²⁰

Kuzey Hunların Dağılması ve Zhongyuan Bölgesi Kuzeyinde Xianbei'lerin Yükselişi

Kuzey Hunları güç ve iktidardan düşünce, Han²¹ topraklarının kuzeyi konumunda bulunan bu coğrafya siyasi iktidar açısından bir boşluk dönemine girdi. Kuzey Çin toprakları başka bir ifade ile Han halkının (Çinli) yoğunlukla yaşadığı merkez bölge olan Zhongyuan'ın kuzeyi uzun dönem siyasi iktidar ve istikrardan uzaktı. Meydana gelen bu dağınıklık ve istikrarsızlık Zhongyuan için bir tehdit ve tedirginliğe sebep olmaktaydı. Bu nedenle bu bölgede istikrarın sağlanması yoluyla, kendilerine gelebilecek herhangi bir tehdit ve sorunu bertaraf etme konusunda çeşitli çalışma ve ittifak arayışlarına giren Han yönetimi girişimlerde

19 Shi Ji, Xiong Nu bölümünden aktaran; Erride Mutu, “Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları”, *İç Moğolistan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (额尔德木图, 鲜卑族源考, 内蒙古民族大学学报(社会科学版), 2007, S. 33, No. 5, s. 13'de geçen tercümesi yaptığımız bölümün Çincesi: “鲜卑和匈奴都是来自蒙古高原大内海的蒙古语人群。匈奴是从蒙古高原南下山、陕北部的一支, 由于匈奴在祖国的历史舞台上最先 崭露头角, 建立了以匈奴为核心的民族联盟的国家形式。在 历史上就把匈奴当作‘北狄’的唯一代表。匈奴的语言与蒙古的语言基本相同, 其所不同者, 由于史官的方言作祟, 注音 并不准确, 无法对照, 因而失真。匈奴的风俗习惯与蒙古人 的风俗习惯完全一样。蒙古的军事组织、战略战术、社会制度、政治法律亦皆承袭匈奴而又有所发展。其原因是同出一 源, 语出一系”.

20 Shiratori; “Doğu Hu Halkları Araştırmaları”, Şanghay Ticaret Yayınları, 1934 (日本, 白鸟库吉. 东胡民族考. 方壮猷译本 (M) . 上海: 商务印书馆, 1934) den aktaran Erride Mutu, *age*, s. 13.

21 Makalemizde pek çok yerde “Han” ve “Hanlılar” tabiri kullanılmıştır. Bunun nedeni anlattığımız dönem itibarıyla, günümüzde Çinli olarak tabir ettiğimiz milletin, makalemizde işlemiş olduğumuz dönem ve devirde kullanılması ve bu dönemi anlatan kaynak, kitap ve kayıtlarda tabir edildikleri sıfat olması ve bu tabirin bilimsel anlamda daha doğru olduğunu düşünmekte olduğumuzdan bu şekilde ifade etmeyi tercih ettik.

bulunmuştu. Han hanedanlığının bu girişimleri, uyguladığı siyaset ve kuzey coğrafyasında hüküm süren halklar hakkında bilgiler Çin kaynaklarının çeşitli bölüm ve kitaplarından günümüze aktarılmaktadır. Buna bir örnek olarak da “Son Han Tarihi (Hou Han Shu)”²² kayıtlarını verebiliriz.

Doğu Hu’ların teşkil ettikleri birlik içinde Xianbei’ler kuzey bölgesini zapt ettikleri, Xianbei’lerin güneyinde ise Wuhuan’ların yerleşik oldukları aktarılmaktadır. Xiong Nu’lar iktidarı kaybettikçe Wuhuan’lar ön plana çıkarılarken başka bir boy karşlarına çıkmıştır. Bu boy, Xianbei boyudur. Xianbei’ler hiyerarşik ve eşitlikçi bir siyasi yapı kurmuşlardır.²³ Xianbei’lerin kuzeyin tipik döngüsü içinde bu olay küçük bir numunedir ancak uzun yıllar devam eden karmaşık kuzey tarihi içerisinde ne ilk ne de son hadise olarak karşımıza çıkmaktadır.

Han yönetimi uzun dönem kendisine hem siyasi hem ekonomik hem de askeri anlamda tehdit ve tehlike unsuru olarak gördüğü Hunlardan ve onların akınlarından aslında Xianbei’lerin sayesinde kurtulmuşlardır diyemsek de bir nebze olsun nefes almalarını sağlamıştır diyebiliriz. Çünkü Hanlar hem İpek Yolu güzergâhında geliş gidiş yapan Hanlı ticaret kervanlarına verdikleri zarar ve tehdidi hem de sınır tehditlerini Xiong Nu’lar ile Xianbei’lerin arasında ortaya çıkan mücadeleden istifade ile bir parça bertaraf etmişlerdir. Bu dönem gerek Genel Çin Tarihi gerekse Klasik dönem Çin Tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan, hatta günümüz diploması ve dışişleri alanına örnek teşkil eden, en önemli tarihi ve siyasi simgelerinden olan ‘Zhang Qian- (张骞)’ bu dönemde ortaya çıkmıştır. Zhongyuan’de bulunan Han yönetimi ve hükümdarı Han Wu Di tarafından batı bölgelerine²⁴ elçi olarak gönderilmiş olan Zhang Qian’in gönderilme maksadı gayet açık ve diplomatiktir. Bu diplomatik siyaset dışında, uzun seneler Hun tehdidi ve tehlikesini yaşayan Han yönetimi, Xiong Nu’lara (Hunlara) karşı Xianbei’ler ile işbirliği diyebileceğimiz bir ilişki kurarlar. Bu ilişki, gayet basit bir mantık üzerine inşa edilmiştir. Hanlar, kendilerine sıkıntı olan Xiong Nu’lara karşı, o dönem öne çıkmaya ve güçlenmeye başlayan Xianbei’ler ile işbirliğine gitmişlerdi. Zayıflama sürecine giren Xiong Nu’lar, yaşadıkları topraklarda kök salıp, güçlenmeye başlayan Xianbei’ler ile mücadele içine girmişlerdir. Xiong Nu-Xianbei çekişmesini kaşıyıp birbirlerine karşı kıskırtan Han yönetimi, bu sayede başlarındaki Xiong Nu belasını defetmeyi amaçlamışlardı. Han yönetiminin bu

22 “Son Han Tarihi (Hòu Hàn Shū - 后汉书)” . 24 tarih kayıtlarından 3.südür. Fan Ye (范晔) tarafından 445 yılında Güney Hanedanlıklarından Song Hanedanlığı döneminde oluşturulmuştur.

23 Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 82-83. Kaynağımız bu bilgiyi Barfield, Perilous Frontier, s. 86-87. den atıfla aktarmaktadır.

24 Batı bölgeleri (Xī yù- 西域).

stratejisi kimi zaman başarılı olmuştu ancak her askeri ve siyasi strateji de olduğu gibi bu da bazı noktalarda başarısızlığa uğramıştı.

Hunlara karşı üstünlük kazanan Xianbeiler artık kuzeyde siyasi erk haline geldikçe Han'ların rahatlamalarını sağladılar. Bunun yanı sıra kuzeyli boy ve kabilelerin Xianbei'lerin üstünlüklerini kabul ederek Xianbei ittifaklarına katılması, Xianbei'lerin güç ve siyasi iktidarlarının kuvvetlenmesini sağladı. Bu konuya ilişkin bir kanıt, Son Han Tarihi kayıtlarında geçen aşağıdaki ifadedir:

自号为鲜卑

“Kendilerini Xianbei olarak adlandırıyorlar”.

Kuzeyli halkların hızla kendilerine katılması ile hızla büyüyen Xianbeiler, başlarda çıkar ittifakı kurdukları Hanlar için artık bir tehdit unsuru olmaya başladılar. Han siyaseti ve diplomasisinin kendisini korumayı hedefleyen politik girişiminden uzun sürecek bir netice alamadığını ve tam tersine daha büyük bir tehdidin doğmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Tüm bunların dışında, Xianbei kabile birliği içinde yer alan pek çok boydan biri olan Toba boyuna mensup Shi Yijian, Toba Xianbei boyunun ilk hükümdarıdır. Toba Shi Yijian²⁵ himayesi altında büyük bir siyasi iktidarın temellerini de atmış oldular.

Shi Yijian ile başlayan bu teşkilatlanma süreci Tan Shihuai birliği ile zirveye ulaştı. Ancak Shi Yijian ile başlayan ve daha sonra Tan Shihuai ile devam eden süreç sadece bir başlangıçtı ve uzun soluklu ve istikrarlı bir süreç olarak sağlıklı bir şekilde devam edemeyecek olsa da siyasi birlik ve istikrarın emekleme süreci olma özelliklerinden dolayı önemli girişimlerdi. Tan Shihuai kendine has bağımsız bir politika izledi. Zhongyuan'ın siyasi girişimlerine aldırmandan bağımsız, özgür bir politika geliştirerek Zhongyuan'ın kuzeyini tek bir çatı altında toplamayı başardı. Wu Sun (乌孙) ve Ding Ling (丁零) boylarını dahi yenerek hâkimiyetine kattı ki bu iki boy kuzey tarihine isimlerini kazımış iki devlettir. MS I yy. da, Tan Shihuai buraları zapt etmiş olsa da yukarı da da bahsettiğimiz gibi bu siyasi istikrar uzun soluklu olmamıştır. Tan Shihuai'in ölümünden sonra Xianbeiler eski adetlerine

25 Toba Shi Yi Jian: (什翼健 / 318-376, r. 338-376/ Gao Zu 高祖) Xianbei boyundandır. 338 yılında Dai beyliği devletinin hükümdarı (prensi) olmuş, 340 yılında İç Moğolistan Horinger ilçesine bağlı Sheng Le'da başkentini kurmuştur. Bunun dışında Han tarzı resmi ve yasal kurumları kendi halkı ve yöneticilerine tanıtmıştır. Shi Yijian'ın büyük emek verip ilerlettiği Dai (I. Toba) Devleti 376 yılında “Ön Qin” beyliği tarafından yıkılmıştır. (SS. 94/ WS. 1/ BS. 1)'den aktaran; Cun Rui; Xiong, Victor, Orta Çağ Çin'i Tarihi Sözlüğü, Scacecrow Yayınları, Lanham Maryland, Toronto, Plymouth Birleşik Krallık, 2009.

dönerler ve adem-i merkeziyetçi teşkilatlarını sürdürürler. Peter Golden, ‘Kağan’²⁶ unvanının ilk olarak Xianbeilerin arasında kullanılmaya başlandığı aktarmaktadır.²⁷ Ancak başka bir kaynağımızda ise bu unvanının ilk olarak Rou Ran’lar tarafından kullanıldığı ifade edilmekte, 310 yılından itibaren ise yine bir Xianbei kökenli halk olan Tu YüHun yöneticileri tarafından kullanıldığı veya en azından Tu YüHunlar ile bağlantısı olduğu aktarılmaktadır²⁸. Hangi boy veya devlet ilk olarak kullanmış olursa olsun “Kağan” ünvanı sadece ve sadece kuzeyli boy ve uluslarca kullanılan bir sıfattır dememiz bu görüşler ışığında daha bir kuvvet kazanmaktadır.²⁹

Xianbeilerin Ataları, Ata Yurtları ve Yaşadıkları Coğrafya

Son derece geniş bir coğrafya da yayılmış olan Xianbei’ler kuzey coğrafyasında nerede gelişmişlerdi? Tarihin ve tarihi metinlerin Xianbei olarak bahsettiği bu ulusun ismini, yine tarihi bu tarihi kayıtlar “以山为号” “yaşadıkları dağın adını almışlardır” diye bildirmişler ve yine kendilerinin Xianbei dağında yaşamakta olduklarını ve bu yaşadıkları dağın adını uluslarının adı olarak aldıklarını belirtmişlerdir.³⁰ Ancak Xianbei dağı neredeydi ve neresiydi? Bu konu pek çok tarihçi ve tarih araştırmacıları arasında hala bir muammadır. 1980 yılında temmuz ayında, Hulunbeier kültürel kalıntıları üzerinde çalışan araştırmacılar İç Moğolistan özerk yönetimi Hulunbeier (eyaleti) Elunchun (鄂伦春) özerk sancağı A Li ırmağı (阿里河) garnizonunun on km. kuzeybatısında yer alan Gaxian (嘎仙洞) mağaraları içinde Xianbei’lerin Tuoba boyunun atalarına ait taş odalar (石室) keşfedilmiştir. Keşfedilen bu taş odalar ve Büyük Xing’an Dağı kuzey kesimi ile tarihi metinlerde bahsedilenin “Büyük Xianbei Dağı” olduğunu ispat etmiştir ki yapılan bu keşifler en nihayetinde klasik Çin tarihi üzerinde mevcut olan büyük bir belirsizliği neticeye kavuşturmuştur. Buna dayanarak şu çıkarımda bulunabiliriz ki, Doğu Hu’ların bir kolu kuzeye göç etmelerinin ardından, Xianbei dağının bulunduğu kuşağa yerleştiklerinden dolayı, Xianbei adını almışlardır.

26 Xianbeiler, Moğolcadan bazı sıfat ve adları kullanmış olmalarına rağmen (kağan, kraliçe) en fazla kullandıkları sözcükler aslen Tunguzca’dan alınmıştır. Zhen (真) eki ve bu ekin ait olduğu dilin izlerinden hareketle Xianbeilerin melez yapılarına bir delil olarak bunu sunabiliriz. Bu durum bile başlı başına onların hem Moğolcadan hem de Tunguzca’dan almış oldukları kelimeler bile onların karma/melez bir toplum olduklarına delil olarak sunulabilir.

27 Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 84. Aynı kaynağımızın 85. sayfasında bu fikrimizi destekleyici bilgi için başvurulabilir.

28 Golden, *age.*, s. 84. Kaynağımız bu bilgiyi “lászló, 1940, s.1; Haussig, 1953, s.356; Taskin, 1986, s. 213-14; Liu, 1989, s. 98”den aktarmıştır.

29 Golden, *age.*, s. 84.

30 Qiu Jurong, “Xianbei”, *Çin Antik Ulusları Dergisi*, 1981. (邱久荣, “鲜卑”、中国古代民族志, 1981年, 第109页) s. 109.

Yaklaşık olarak Batı Han Hanedanlığı Wudi döneminde, Xiong Nu'ların nüfuzlarında yaşanan düşüşün beraberinde Xianbei'ler güneye yönünde göç etmeye başladılar. Ancak Wuhuan'ların (Doğu Hu'ların bir başka kolu) kuzeyinde yerleşik olmalarından ve Batı Han'lar ile herhangi bir iletişim veya temasları olmadığından antik dönem tarihi metinleri bu konu üzerine barındırdıkları bahis, metin ve belgeler bağlamında yetersiz kalmaktadır.³¹

Doğu Han Hanedanlığının başlarında, Xianbei'ler ile Doğu Han hanedanlığı arasında bir etkileşim ve temas olmaya başladı, bunun yanı sıra Wuhuan, Xiong Nu ve Doğu Han hanedanlığı arasında karmaşık ilişki ağı meydana gelmeye başladı. MS. 91³² Xiong Nu'lar baskıya maruz kalarak batıya ikinci kez göç etmeye zorlandılar, bu nedenle Xianbei'ler güneybatı istikametine doğru ilerlemeleri daha hızlı ve derinlemesine bir göç hareketi idi ve (göç etmek zorunda bırakıldılar), ve Xiong Nu halkından geriye kalan boşluğu ise güneybatı istikametine akın eden Xianbei tebaası doldurdu.³³ Burada dikkati çeken bir husus ise, Xianbei'ler kuzey coğrafyasının kontrolünü büyük oranda ellerine geçirdiklerinde hiç azımsanmayacak bir Xiong Nu kitlesi Xianbei halkı ile kaynaşıp harman olması üzerine, “San Guo Zhi³⁴ (裴注引) Wei Tarihinde” şu şekilde bahsedilmektedir: Xiong Nu'ların batıya göçleri sonrası

“余种十余万落 (落相当于户), 诣辽东杂处、皆自号鲜卑兵”

“kabilelerinin toplamı yüz bini aşmaktaydı, Liaodaong'da iç içe yaşadılar, onlarda kendilerini Xianbei askeri olarak adlandırmaktaydılar”.

Burada geçen bahiste de değindiği gibi o dönem büyük miktarda Xiong Nu halkı Xianbei halkı ile karışmış birbiri ile iç içe geçmiş, bütünleşmişlerdi. Bu nedenle Kuzey Zhou hükümdar soyu olan Yuwen soyu (宇文氏), Kuzey Hanedanlıklarından büyük soyadı olan Dugu soyunun (独孤氏) kökenlerini, asıllarının izini sürdüğümüzde, bu soyların hepsinin Xiong Nu soyundan ileri geldikleri şeklinde algılanabileceği yönünde görüşlerden bahsedilmektedir.³⁵ Bunun yanı sıra büyük oranda Xiong Nu tebaası Xianbei'lerin bir bölümü, parçası haline geldi ki burada

31 Qiu Jurong; “Xianbei”, *Çin Antik Ulusları Dergisi*, 1981, s. 109. (邱久荣, “鲜卑”、中国古代民族志, 1981年, 第109页) s. 109.

32 MS.91 yılının dönem ve hükümdar adı olarak ifade edilmesinin Çin dilindeki karşılığı: “汉和帝永元三年”.

33 邱久荣, “鲜卑”、中国古代民族志. 1981, s. 109.

34 San Guo Zhi (三国志).

35 Qiu Jurong; “Xianbei”, *Çin Antik Ulusları Dergisi*, 1981, s. 109. (邱久荣, “鲜卑”、中国古代民族志, 1981年, 第109页) s. 109.

bir başka husus da Xianbei'lere katılan bu halk Xianbei'lerin nüfuzunu, gücünü arttırmıştır. MS. II. yüzyılın ortalarında (*Doğu Han Xuan Di yıllar arasında*- 东汉桓帝年间) meşhur Önder Tan Shihuai'nin önderliği altında, Dan Han dağı (弹汗山)³⁶ ve çevresi merkez olmak üzere doğudan Fu Yu'den (扶余) batıda Wu Sun'lara, kuzey sınırında Ding Ling'lere ve güneyde Sai Bei (塞北) yani “Uzun Duvarın”³⁷ kuzey hattına kadar çok güçlü bir kabile ittifakı teşkil etmiştir. Ancak daha sonra Tan Shihuai topraklarını (kendi bölgesini) Doğu, Batı ve Merkez olmak üzere üç bölüme ayırmıştı, her bir bölümde on ila yirmi arası kabile bulunmakta ve her bir bölge Boy beylerinin (大人) emri altında himaye ve idare olunmaktaydı.³⁸³⁹ Hân Lîng Dî Guāng Hé Niánjiān (汉灵帝光和年间 (178-181 yılları)) Tan Shihuai vefat eder, ve bu vefatı ile beraber Tan Shihuai'nin tesis etmiş olduğu kabile ittifakında çözünme ve dağılma meydana gelir. Batı Jin döneminde, Xianbei'lerin her bir boyu dâhilinde iç göçler sürmekteydi, bunun yanı sıra bunlar arasında bazı kabileler yerleşik hayata geçiş yapmaya başlamışlar, tarımsal üretimle uğraşmaya başlayan ve ayrıca feodalleşmeye başlamışlardı. Özellikle Batı Jin hanedanlığının son dönemlerinde, Zhongyuan bölgesinde büyük miktarda göçmen kuzeye doğru göç etmişlerdi ve bu göçmenler Xianbei halkı ile iç içe geçmeye kaynaşmaya başladılar ki bu gelişme de Xianbei'lerin (halkının) feodalleşme evresini hızlandırdı. Toba Xianbei'lerin ataları ilk olarak Daxing Anling⁴⁰ kuzey kesiminde yer alan Ga Xian mağarasının bulunduğu bölgede yaşamışlardır. Bu bölge bereketli ormanlara sahiptir. Çok çeşitli ve zengin bir hayvan habitatu olmasının yanı sıra, çok eski zamanlardan itibaren avcılıkla geçinen veya avcılıkla uğraşan halklar için doğal bir çekim merkezi konumundadır. Toba Xianbeiler için de kuşaklar boyu yaşam alanı olmuştur. Toba Xianbeiler bu coğrafya da bulundukları sürece avcılık esaslı bir hayat sürmüşlerdi, ekonomik ve kültürel yaşam ise çok zayıf bir seviyedeydi. Xianbei dağında yaşayan Toba Xianbeilerin hayat şartları ve durumları hakkında Wei Shu- Xu Ji 'de şu şekilde bahsedilmektedir.

“国有大鲜卑山,因以为号。其后,世为君长,统幽都之北,广漠之野,畜牧迁徙,射猎为业。

36 İç Moğolistan eyaleti Shangdu (商都) ilçesi ve çevresi.

37 Çin Seddi olarak ifade ettiğimiz yapının Çin dilinde ki ifade şeklidir.

38 Qiu Jurong, age., s. 109.

39 Bu yönetim tarzı Xiong Nu'larda ki Chanyü (başbuğ)luk ile benzeşmektedir. Kaynak: Qiu Jurong, age., s. 109. Biz de pek çok yazı ve çalışmalarımızda “Chan yu 单于” sözcüğünü dilimize başbuğ, önder şeklinde tercüme ettik ve kullandık.

40 Daxing Anling, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti Heilongjiang eyaletinde bulunan bir ildir. Büyük Xing'an dağı kuşağı olarak da adlandırabiliriz.

“Ülkenin büyük Xianbei dağı vardı, bu yüzden bu isimle anılmaktaydı. Onların ardıl kuşakları kabile reisi olarak başkentin kuzeyini sükûnetle idare etti, geniş çöllerde hayvancılık yaparak göç etmiş, geçim için avcılık yapmışlardır.”

Bu tarihi cümle de yine Toba Xianbeilerin, Büyük Xianbei dağında yaşadıkları dönem ki ekonomik, kültürel ve yaşamsal özellikleri bağlamında bilgi vermektedir.

Toba Xianbei'ler büyük Xianbei dağının derinliklerinde yaşam sürmüşler, vahşi hayvanları yaşam kaynağı olarak kullanmışlar, etlerini yemiş, derilerinden giysi yapıp giymişlerdir. Yerleşik yaşamamış, gezici avcı hayat sürmüşlerdir, son derece geri kalmış ve ilkel bir ekonomileri vardı. Toba Xianbei'lerin Büyük Xianbei Dağı bölgesinde yaşam sürdükleri döneme dair kültürel eser ve tarihi kayıtlar oldukça az olsa da elimizde bulunan verilerden yola çıkarak, yaşadıkları coğrafyanın da ekolojik şartlarını göz önüne alarak erken dönem Toba Xianbei'lerin yerleşim kültürlerine dair pek çok olguyu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Avcılıkla uğraşan toplumlar, konargöçer bir düzende yaşarlar. Bu yaşam tarzı, aynı zamanda avcı toplumların ve yaşam şeklinin değişmez şartlarından biridir. Toba Xianbeiler de konargöçer avcı toplum şeklinde yaşam sürdüklerinden dolayı avcılık ekonomisi ana ekonomik unsurdu. Hayvancılık ya da tarım bunlar arasında yer almamaktaydı. Bunun yanı sıra büyük Xianbei dağı bölgesinde yaşamakta olan Toba Xianbei'lerde toplumsal düzen ataerkil bir soy düzeni şeklinde ve kan bağından müteşekkil boy-kabile grubundan oluşmaktaydı. Bu olgu, Toba Xianbei'lerin atalarından kalma bir gelenektir. Kan bağı olanlar kabile, boy vb. ile evlilik geleneğinden ileri gelen adetti.⁴¹ Bu bölümde geçen bilgiler de göstermektedir ki erken dönem büyük Xianbei dağında yaşayan Toba Xianbei boyu öncülerinin toplumsal hayatı, ataerkil toplum düzenindeydi. Bunun yanı sıra bu bölgede yaşayan Toba Xianbeiler oldukça büyüktü. Kayıtlarda 36 kabilenin idare edildiği ve 99 adet büyük ailenin (soyadı) bulunduğu aktarılmaktadır.⁴²⁴³ Toba Xianbeiler uzun süre yaşadıkları büyük Xianbei dağı bölgesinde uzun bir süre

41 Wei Tarihi Kayıtlarından aktarılan bilgi kaynak dildeki hali itibarıyla şu şekildedir: “(魏书·序): (“积六十七世至成皇帝 讳毛立,聪明武略,远近所推,统国三十六,大姓九十九,威振北方,莫不率服.”)

42 Otuz altı boyu, doksan dokuz büyük soyadını bir araya getirmiş tek çatı altında toplamıştı (统国三十六,大姓九十九).

43 ” Tián Gang, “Ga Xian Mağaraları ve Toba Xianbei Tarihi Gelişimi”, *Hei Long Jiang Ulusları Dergisi* (田刚; 嘎仙洞与拓跋鲜卑的历史发展, 黑龙江民族丛刊), 2004, s. 63-68.

avcı yaşamı tecrübe ettiler ve dolayısıyla soy ve kan bağına dayalı sınıflandırma sistemini, hükümdarları Mao (毛) dan itibaren değiştirmeye başladılar. Kabile, koloni şeklinden, kabile grupları sistemine dönüşmeye başlamaları da bu uzun süreç içinde meydana gelmiştir. Bu Toba Xianbeilerin kaydettikleri ilk gelişmedir.

Xianbei Halkı ve Xiong Nu'ların Kaynaşması Ve Toba Xianbei Boyunun Ortaya Çıkışı

Toba'ların güneye göçleri sürecinde, Xiong-Nu'lar ikiye bölündüler. Güney Xiongnu'ları Sibiry'a, kuzey Xiongnu'ları batıya göç ettiler. Xianbeiler, Xiongnuların yerleşkelerine girmelerinin akabinde, kuzey Xiongnu Chanyü'sünü batıya kaçırmıştı. Bu kaçış esnasında büyük miktarda Xiongnu halkı farkında olmadan kendisini takip etmişlerdi, ancak bu eski yerleşkede⁴⁴ varlığını devam ettirmekte olan bir grup da herhangi bir göç veya kaçma eğilimine girmeden burada yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdi. O dönemde Xianbeiler “Lao Dong” bölgesine vardıkları esnada on bine yakını geride kalıyor, sayısı yüz bini bulan Xiongnu'lar halkı ise mülteci gibi birçok yer ve yörede yaşıyorlardı. Ancak yine de bu yöre civarında kalmayı sürdüren Xiongnular, Xianbeiler ile farklı yörelerin ve kültürlerin halkları olsalar da bir arada yaşıyorlardı.⁴⁵

“皆自号、为鲜卑”

“Tuo-ba Xianbeilerin güç ve etkinlikleri yavaş yavaş arttığından, Xiong-Nu mintukasında birçok kabile (halk kitlesi) kendilerini Xianbei olarak niteliyor, bu şekilde adlandırıyorlardı.”⁴⁶

Xianbeiler ile Xiong Nu halkları, uzunca bir müddet bir arada yaşadılar. Bunun neticesinde kültürel ve sosyal hayatta da iki halk arasında etkileşim oldu. Buna bir örnek vermek gerekirse, iki halk arasında kız alıp-verme âdeti gayet doğal bir olaydı.⁴⁷ Toba Xianbei'lerin kutsal imparatorları (Wu-武) ve Xiong-Nu'lardan “Göğün Kızı”nın birbirleriyle evlenmeleri hikâyesi iki halk arasında benzeşen ve birbirleriyle etkileşim içine girdiklerinin gösteren hikâyelerdir. Bu dönem Xianbei ve Xiong Nu halklarının birbirleriyle olan evlilik bağının tarihi sürecini yansıtmaktadır. Ayrıca bu bağ iki ulus arasındaki bağı sağlamlaştırmıştır.

44 Buraya “Çin Kuzey Uluslarının İlişkileri Tarihi”; (中国北方民族关系史), 1985, s. 112. sayfada “yuwa, in” olarak tabir edilmiştir.

45 “Zá Chù- 杂处” : İç içe yaşamak. İki farklı ulusun, halkın bir arada yaşaması.

46 Çin Kuzey Uluslarının İlişkileri Tarihi (中国北方民族关系史), Çin Sosyal Bilimler Yayınevi, 1985, s. 112.

47 Wèi Tarihi (魏书).

Xianbeilerin babaları Hu'lar ve anneleri olarak bilinen Toba Xianbeiler tam da bu şekilde ortaya çıkmışlardır. Xiong Nu halkı ve Xianbei'ler birbirleriyle daha da iç içe geçmişler, kaynaşmışlardır.

Toba kuvvetleri, Xiong Nu'ların yurtlarına girdikten sonra açık bir ifade ile şunları belirtmişler:

“前世匈奴、蹋顿之走。苟贪财利、抄掠边民、虽有所得、而其死伤不足相补、更招寇仇、百姓涂炭、非常计也。”⁴⁸

“Eski düzende (hayatta) Xiong-Nu'lar yakıp, yıkip herşeyi, heryeri enkaza çevirdiler, bu durumdan bir çıkar elde etmeden geçip gittiler”. “Doğru mu, yanlış mı” demeden yağma etmenin peşindeydiler, sınır boyunda yaşayan insanları yağmaladılar. Her ne kadar kazançlı olsa da, ölen ile yaralanan karşılıklı olarak birbirine denk gelmiyordu. Daha fazla eşkıya ile düşman ile bağ kuruyor, bu sayede halka daha da acı çektiriyordu. Tüm bu sebeplerden dolayı Xionguların bu tutumlarına karşı koyuyordu. Sınır boyunda yaşayan halkı” yağma etmeyi düşünüyor diğer taraftan da “Zhongyuan'ın idaresini” Han ailesinin kızlarıyla evlendirerek siyasi gücü uzun süre elde tutmayı planlıyordu. Bu yüzden de “Wei”ler ile “Han”lar arasında evlilik bağı kuruldu.”

Toba kuvvetleri ile Wei'ler arasında evlilik bağı kurulduktan sonra, iki taraf da birbirine elçi gönderir. Bu gönderilen elçilerin veya başka sebeplerle gelip-gidenlerin ardı arkası kesilmez. Wei halkı Toba Xianbeilere, ipek (帛), ipekli kumaş (缯), ham ipek (絮) ve altın (金) verdiler. Bu hediyeleşme uzun süre boyunca cömert bir şekilde devam etti. Tüm bu bağ ve ilişki sayesinde Toba güçleri bu bağa kalpten inanıp, sadık kaldılar ve Wei'lerle irtibatta kalarak ilişkilerini sürdürdüler.

Ancak Toba Xianbei ve Zhongyuan dostluğu hiç de küçümsenmeyecek engellerle karşılaştı. Sha Mohan ve Wei arasındaki dostluk, “Uzun Duvar”⁴⁹ dışında kalan bütün yerlerin kinine, nefretine yol açmaktaydı. Sha Mohan'ın tarzı ve tutumundan memnuniyetsizdiler. Kendisine eleştiriler yöneltmişlerdi. “(*Sha Mohan'ı kasten*) renkli giyinmekteydi, sanki güneysidekiler gibi (*Han halkının olduğu gibi*), ayrıca tekniğinde de garip bir şekli var. Ülke birliktymiş, bir aradaymış gibi görünüyordu. Eski adetleri değiştirmiş, (*biz, Toba Xianbei halkı*) kesinlikle bunun bizleri etkilemesine izin vermemeliyiz, ülkemizin bilge insanları gibi değil, uygulamaları kökeninde çok

48 Wei Shu (魏书); Di Ji (帝纪); Xuji (序纪)'den aktaran, *Çin Kuzey Uluslarının İlişkileri Tarihi* (中国北方民族关系史), Çin Sosyal Bilimler Yayınevi; 1985, s. 112.

49 Çin Seddi'nin diğer bir söylenişidir.

yalın ve basit” diye bahsetmişlerdir⁵⁰. Sonuç itibariyle Sha- Mo Han Sainan⁵¹’da bu uygulama ve tutumunu benimsemeyen çevre bölgelerin adamları tarafından öldürülür.⁵²

Toba Xianbei Kabile İttifakının Oluşumu^{53,54}

Gaxian mağaralarında yaşamakta olan Xianbei’lerin büyük çaplı iki göç hareketinin ardından Xiong Nu’ların eski topraklarına (günümüz Karanlık Dağ (阴山) ve Büyük Qing Dağının (大青山) bulunduğu kuşak) varmaları ile beraber, bu bölgede bulunmakta olan Xiong Nu bakiyesi ile bütünleşmeleri neticesinde yeni bir Xianbei türü meydana getirmiştir. Her ne kadar kendilerini Xianbei olarak adlandırmış olsalar da, büyük çaplı iki göç hareketleri esnasında farklı boy ve kabilelerle karışmışlar, bütünleşmişlerdir.⁵⁵ Xiong Nu’ların eski topraklarına vardıktan sonra, Gaxian mağara sistemi Xianbei kabilesinin merkez kuvvetteki hükümdar soyun⁵⁶ kan bağı soy sistemi de giderek, Xianbei ve Xiong Nu soyundan müteşekkil melez bir toplum meydana geldi. Toba Xianbei kabile ittifakının ilk mimarı Toba Liwei, Gaxian mağara sistemi Xianbei hükümdar soyu ve yine bu bölgede geri kalan Xiong Nu bakiyesinin melezi (*bu iki boydan meydana gelen kırma*) bir kişi ve Toba’ların efsane önderidir.

Bunun yanı sıra Toba Xianbei’ler Zhou hanedanlığının başlangıç döneminden çok önce, “*Ticaret (Geçim) İçin Avcılık Yapan- 射猎为业*”⁵⁷ orman bölgesine girmiş olamaz⁵⁸, esas itibariyle güneye doğru gerçekleştirdikleri göçün⁵⁹ ardından,

50 Mark Edward Lewis, *China Between Empires: The Northern and Southern Dynasties*, Harvard University Press, United States of America, 2011.

51 Çin Seddi’nin güneyini tabir etmektedir. (赛南)

52 Mark Edward Lewis, *age.*.

53 Li Yùshùn, “Toba Xianbei Kabile İttifakı Analizi Denemesi”, Manzu Araştırmaları, (李玉顺, 试析拓跋鲜卑部落联盟, 满族研究, 延边大学历史系, 吉林, 延吉) Yánbiān Üniversitesi Tarih Bölümü, Jilin, Yanxi, 2011, S. 2, s. 63- 68.

54 Bir görüşe göre de Toba Xianbei’leri anne

55 Li Yùshùn, *age.*, s. 63.

56 Hükümdar soyu olarak tabir edilen sözcük (王族) dur. İngilizce tercümesi kraliyet ailesidir. Ancak kraliyet veya kral sözcükleri bu dönem ve bu coğrafya halkı için kullanılması doğru ve yerinde bir sıfat değildir. Bu sebeple “Hükümdar soyu” diye bahsetmeyi tercih ettik.

57 Wei Tarihi- Xu Ji kayıtları.

58 “Wei Tarihi Xu Kayıtları” ve Mi Wenping, “Xianbei Taş Odalarının Keşfi İle İlk Keşfi Araştırmaları” Kültür Mirası Yazıları, 1981. (米文平：《鲜卑石室的发现与初步研究》，载《文物》1981年第2期.)

59 Xianbei’lerin başlangıçtan kuzey coğrafyası ve Hun’ların eski topraklarına girmelerine kadar

Xianbeiler Zhongyuan'ı etkilemeye başladılar. Bunun yanı sıra, kendisini Xianbei olarak adlandıran Toba boyunun klasik metinlerde ortaya çıkışı Wei-Jin sonrası dönemdedir, bu dönem de yine aynı zamanda Xianbei boyunun soy kökü ve aidiyeti bağlamında karmaşık ve düzensiz toplumsallaşma milletleşme evresine girdiği süreçtir. Ms. I.yy'ın ortalarında Xiong Nu bakiyesinin kendisini Xianbei olarak anlattığı süreç şu şekilde kayda geçmiştir;

“匈奴余种留者尚有十余万落，皆自号鲜卑”⁶⁰

“Xiong Nu'lar çöktüğü onlardan geriye yüz bini aşkın bakiyesinin kaldığı bunların da kendilerini Xianbei olarak adlandırmaktaydılar.”

Ms. II. yy'ın orta döneminde ise Xianbei Tan Shi Huai bütün Moğol bozkırını içine alan büyük bir boy birliği sağladı ki bu birlik daha fazla göçebe boyun kendisini Xianbei addetmesini ve birliğe katulmasını yol açtı. Bundan dolayı pek çok Moğolistan ulusu/ halkı gibi Toba'ların da yine Sahte isimle Bu ittifakta yer aldıklarını düşünebiliriz. Buna bir başka misal ise “匈奴余种自号鲜卑”⁶¹ tarihi kaydında geçtiği gibi Xiong Nu tebaası kendisini Xianbei olarak niteliyor, adlandıyordu ki burada geçen isim daha doğrusu ittifakın adı Tan Shi Huai Xianbei Büyük İttifakının adı idi, bu evre de özleri Xianbei olmasa da kendilerini bu şekilde addederek belki de ittifaka sadık göstermişlerdir.

Büyük Xianbei Dağı olarak bilinen yer, Toba'ların, soy ismini Xianbei olarak yapmaları ardından çıkış yerlerine yönelik isimlerinin izlerini sürmelerini işaretler. Zhou dönemi başlarında ise, Toba'lar isimlerini Xianbei olarak kullanmamaktaydılar. Burada yine eski kayıtları incelediğimizde, Xianbei ismiyle kendini adlandıran en erken grup, Doğu Hu ve Ön Qin'lerin aynı soyuna dayandırılabilir, yalnızca Doğu Xianbei'ler olmakla beraber, Doğu Xianbei'leri bütün Xianbei boyunu temsilen veya bütün hepsinin atası öncüsü olarak ifade etmek maksadıyla kullanılabilir.⁶² Bu nedenle, Zhou dönemi başında

gerçekleştirdikleri göç hareketlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Xianbei'lerin Gaxian mağarası civarından güneye göçlerini sırasıyla ifade edecek olursak: Büyük Xianbei Dağı (Ga Xian mağarası bulunduğu Da Xing An Ling'in Kuzey kesmi) → Da Ze (Hu Lun gölü bölgesi) ne oradan da → “Hun'ların eski topraklarına (Moğolistan bozkırının güneyine) → Zhongyuan'e” şeklinde olmuştur.

60 《后汉书·乌桓鲜卑列传》 ayrıca 27.09.2018 tarihinde “<https://ctext.org/hou-han-shu/wu-huan-xian-bei-lie-zhuan/zhs>” isimli internet sitesinin 17. Nolu paragrafından alınmıştır.

61 <https://ctext.org/hou-han-shu/wu-huan-xian-bei-lie-zhuan/zhs>. Sitesinden 27.11.2018 tarihinde alınmıştır.

62 Wang Xi En, *Doğu Xianbei'ler Erken Dönemi İzlerine Bir Bakış*, Ulus Araştırmaları, (王希恩, 早期东部鲜卑觅踪, 民族研究) 1989-04-01, s. 37-42.

ki Toba'ların Xianbei olarak adlandırılması, onların Doğu Xianbei'ler ile ortak bir çıkış noktası veya kökeni olmak zorunluluğu vardır. Bu güne kadar, ne tarihi kayıtların, arkeolojinin veya eski klasik efsanelerin aktardıkları bu iki boyun ortak kökenden veya aynı soydan gelip gelmediğine dair güvenilir keşif ortaya koyamamıştır.⁶³ Günümüzde yaygın olan kanaat iki boyun aynı soydan geldiği yönünde olsa da, Toba'ların salt Doğu bölgesinde çıkmış olduğu şeklinde ki bir açıklama kuramsallaştırmak pek yeterli olmayacaktır. Bu nedenle, Ön Qin dönemi Xianbei tarihi, yalnızca Doğu Xianbei'lerin tarihidir yönünde Wang Xi En hoca "Doğu Xianbei'ler Erken Dönemi İzlerine Bir Bakış" isimli makalesinde bu görüşüne yer vermiştir.⁶⁴

Sonuç

Orta Asya Türk tarihinde Hun Devletinin çok önemli bir yere sahip olduğu herkesçe bilinmektedir. Büyük Hun devleti zamanla dış etkenlerinde sebebiyle Güney Ve Kuzey Hunları olarak ikiye ayrılmıştır. Güçlü bir siyasi birlik olan Kuzey Hun'ları zaman içinde güçlerinden çok şey kaybettiler. Bu dönemde bu bölge de siyasi otorite boşluğu doğmuş oldu. Bunun sonucunda Doğu Han devletinin kuzeyinde bir kargaşa başlamış oldu. Bu arada güney ve güneybatıya göç ederek Hun topraklarına giren Xianbei'ler zamanla Hun devleti ve halkı ile kaynaşmış ve bir arada yaşamıştır. Pek çok alanda iyi ilişkiler kurmuşlardır. Hun ve Xianbei yakınlaşması çevre boy ve devletleri endişelendirmiştir. Bu yakınlaşmadan endişe duyan Doğu Han devleti Hun'ların zayıflamasından yararlanarak Xianbei'ler ile işbirliği içine girmişlerdir. Hun devletinin yıkılmasından sonra Xianbei'ler bu coğrafyanın hâkimi olmuşlardır. Bunun sonucunda Hun'ların büyük kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Göç etmeyenler ise Xianbei'lere tabi olmuşlardır. Bütün bu olaylar Son Han Tarihi içinde detaylı olarak anlatılmaktadır. MS. 315 tarihinde kurulan I. Dai devleti altmış yıl kadar sürmüş ve MS. 376 tarihinde Ön Qin beyliği tarafından yıkılmıştır. Bu olayın devamında MS.386 yılında Toba Gui tarafından "Kuzey Wei" (*Toba Wei; Tabgaç*) Devleti kurulmuştur. İki yüz yıldan fazla süren Kuzey Wei Devleti, Türk tarihinde önemli bir yer tutar. Bu çalışmamızda Hun ve Xianbei boyunun kaynaşması ve güçlü bir siyasi birliğin kurulması süreci Çin kaynaklarına göre ele alınacaktır.

63 Sinoloji araştırmalarında en temel kaynaklar 25 tarih eserleridir. Bunlar temel alınamadan yapılmış veya yapılmaya çalışılan hiçbir eser ve çalışma yeterli ve sağlam temeller üzerine oturmuştur dememiz mümkün değildir. Her ne kadar böyle olsa da Çin kaynakları da bazı dönem ve tarihi olayları aktarmak hususunda yetersiz veya eksik kalmıştır hatta hatalar barındırmaktadır.

64 Wang Xi En, age., s. 37-42

Kaynaklar

Aktaş, Şükrü, *Çin Medeniyeti Tarih, Kültür, Felsefe, Edebiyat, Prof. Dr. Bülent Okay'ın 35. Meslek Yılı Anısına*, Kesit Yayınları, İstanbul 2018.

Aktaş, Şükrü, *Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Gülçin Çandarlıoğlu 75. Yaş Armağanı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.

Changshou, Ma, “Wuhuan ve Xianbei”, *Guangxi Shifan Daxue Chubanshe* (马长寿; 乌桓与鲜卑、广西师范大学出版社、2006年六月) Haziran 2006.

Cun Rui, Xiong, Victor, *Orta Çağ Çin'i Tarihi Sözlüğü*, Scacecrow Yayınları, Lanham Maryland, Toronto, Plymouth Birleşik Krallık, 2009.

Erride Mutu, “Xianbei Soy Kökeni Araştırmaları”, *İç Moğolistan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (额尔德木图, 鲜卑族源考, 内 蒙 古 民 族 大 学 学 报(社会科学版), 2007, S. 33, No. 5.

He Tianping, “Doğu Hu'lardan Xianbei Tan Shihuai Dönemine Siyasi Güç Değişimi”, *İç Moğolistan Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Huhhot, İç Moğolistan, 010010, Yinshan Dergisi*, 2008, S. 21-3. (何天明; “东胡到鲜卑檀石槐时期的政权演变”, (内蒙古社会科学院历史研究所, 内蒙古呼和浩特 010010, 阴山学刊, yıl 2008, S. 21-3.)

<https://ctext.org/guo-yu/jin-yu-ba/zhs>

<https://ctext.org/guo-yu>

<https://ctext.org/hou-han-shu/wu-huan-xian-bei-lie-zhuan/zhs>

Lǐ Yùshùn, “Toba Xianbei Kabile İttifakı Analizi Denemesi”, Manzu Araştırmaları, (李玉顺, 试析拓跋鲜卑部落联盟, 满族研究, 延边大学历史系, 吉林, 延吉) Yánbiān Üniversitesi Tarih Bölümü, Jilin, Yanxi, 2011, S. 2.

Liang Yun; erken dönem Toba Xianbei Araştırmaları yeniden incelemesi; İç Moğolistan üniversitesi Moğol Çalışmaları Fakültesi, İç Huhhot, Moğolistan, 010021, Ocak 2012, S. 44, s. 68. (梁云; 早期拓跋鲜卑研究回顾, 内蒙古大学蒙古学学院, 内蒙古, 呼和浩特 010021, 2012年, 第44卷).

Mi Wenping; “Xianbei Taş Odaları İlk Keşif Araştırmaları” Kültür Mirası Yazıları, 1981. (米文平 : 《鲜卑石室的发现与初步研究》, 载《文物》 1981年第2期.)

Qiu Jurong; “Xianbei”, *Çin Antik Ulusları Dergisi*, 1981, s. 108-112. (邱久荣, “鲜卑”、中国古代民族志. 1981年, 第108-112页.)

Tiě Chāoyǐn; “Xianbei İsmi Araştırması” Hēi Lóng Jiāng Üniversitesi İngilizce Bölümü Harbin, 2001, S. 2., s. 53-62. (尹 铁超; “鲜 卑 名 考”, 黑龙江大学英语系, 黑龙江哈尔滨, 2001 年、第二卷、53-62页).

Wang Xi En, Doğu Xianbei’ler Erken Dönemi İzlerine Bir Bakış, Ulus Araştırmaları, (王希恩, 早期东部鲜卑觅踪, 民族研究) 1989-04-01.

YAO, Dali (姚大力), “Toba Xianbei Boyu Erken Tarihi Kuramı”, *Fudan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Shang Hai (论拓跋鲜卑部的早期历史、复旦学报、社会科学版、复旦大学、上海), 2005.

Unutulmuş Bir Sorun: Keşmir Meselesi ve Bölgesel Dengeler

Taner Zorbay*

Giriş

Geçen yüzyıldan günümüze miras kalan sorunlardan biri de Keşmir Sorunu olsa gerektir. Asya'nın jeopolitik olarak en önemli noktalarından birinde yer alan Keşmir sorunu, bir Babür imparatorunun 16. yüzyıldaki deyişle, “Keşmirililere sorulmadığı sürece” çözülemez bir sorun olarak hala dünya gündeminde yer almaktadır. Ancak dünyanın farklı çatışma bölgeleri içinde, kronikleşmiş ve sorunun taraflarının geri adım atmaması sebebiyle kısa vadede çözülecek bir mesele gibi de görünmemektedir.

Çalışmamız, görece unutulmuş bir sorun olan Keşmir Meselesi'nin arka planını vererek, mevcut durumunu gözden geçirme amacına matuftur. Peki, kronikleşmiş bir sorunun tekrar bir çalışma konusu yapılması neden gereklidir? Dünyanın pek çok yerinde tarihsel düşmanlık merkezli çatışmalar bulunmaktadır. Kudüs, Kıbrıs, Kosova, Karabağ, Kore vb. çatışma alanlarında taraflar geri adım atmaktan ziyade karşı tarafın vazgeçmesi istek veya ümidini taşımaktadırlar. İlginç olan tüm bu bölgelerde taraf devletlerin bütçelerinin önemli bir bölümü artık kronikleşmiş ve nesiller boyudur devam eden bu çatışma için harcanmaktadır. Üstelik taraf ülkelerin hükümet ve rejimleri veya iç dinamiklere yön veren çeşitli unsurlar çözüme dönük gayret sarf ediyor görüntüsüne rağmen mevcut durumun devamından fayda umar gibi görünmektedirler. Çalışmamızın ilk sorusu, tarihsel arka plan ve tarafların kayıpları herkesin malumu iken bu çatışmanın neden sürdürülmekte olduğudur. Bundan başka akla gelen bir başka boyut, bu çatışma bölgelerinin yarattığı girdap içinde yasa dışı faaliyetlerin tüm hızıyla devam ediyor olması ve ilgili tarafların bu işten nemalandıkları düşüncesi çok kuvvetli hale gelmektedir. Öte yandan bu çatışmalar devam ettiği sürece, aslında etnik ve dinsel olarak veya en azından yüzlerce yıl yan yana yaşamış taraf ülkelerin toplumları süregiden çatışmadan dolayı sanayi, ticaret, eğitim, sağlık vb. kalkınma alanlarında ileriye adım atamamaktadırlar. Sınırların politik veya ekonomik saikler ile suni olarak belirlenmesi de bir çözüm imkânının ortadan kalkmasına da yol açıyor gibi görünmektedir.

* Dr. Öğr. Görevlisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, taner@metu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5761-4949

Bu sorular üzerinden Keşmir Meselesi üzerine düşünüldüğünde görülmektedir ki, ulus devlet olma sürecinde kendini tamamlayamamış iki taraf arasında güvenlik merkezli bir siyaset izlendiğinde sorun devam etmektedir. Üstelik bölgenin jeopolitik ve ekonomik dengeleri sebebiyle sorunun devam etmesini isteyen dış unsurlar da mevcuttur. Karşı tarafa üstünlüğün ispatı sınırda nöbet değişiminin gösterişli törenlerle yapılmasından nükleer güç kapasitesinin sık sık dile getirilmesine dek uzanan bir çeşitliliğe sahiptir. Devlet dışı aktör veya unsurların çok güçlü görünmediği bir ortamda sorunun çözümü için ortaya kimi zaman konulmaya çalışılan sivil toplum girişimleri de bu anlamda cılız kalmaktadır. Tüm bunlar kimseye güvenmeme ve sadece ulusal çıkarına - burada kastedilen etnik bir milliyetçilikten daha çok ülke kimliğiyle şekillenen bir ulusal kimlik - göre hareket etme güdüsüdür. Bu durum da kolektif güvenlik, bir arada barış içinde yaşama veya temel hak ve özgürlüklerin sağlanması gibi olanakları ortadan kaldırmaktadır. Ve nihayetinde taraf devletlerin siyasi rejim veya yönetimleri belirlenirken siyasi istikrar bir türlü oturtulamamakta ve bu da iç ve dış aktörlerin rahatça hareket edebilmelerine imkân tanımaktadır.

Tüm bu çerçevede içinde çalışmamız sorunun coğrafi konuma odaklı tarihsel arka planını vererek başlayacak, böylece bu noktada nelerin çözülememiş olduğu üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Tarihsel arka planın ardından mevcut durumun detayları dile getirilecek ve böylece tarihsel sürecin günümüze sorunu hangi ölçüde aktardığı anlaşılmasına çalışılacaktır. Bunun ardından, çalışmamız taraf devletlerin konuyla ilgili mevcut yaklaşımları ile politik istikrar unsurlarının her iki taraf için ne kadar mevcut olduğunu sorgulayacaktır. Bundan başka bölgesel veya küresel aktörlerin meseleye bakışları ve bu konudaki müdahil olma durumları incelenecektir. Yine bu bölümde dinî veya ideolojik kimlik veya tutumların meselenin gidişatı anlamında nasıl bir etki yaratıtlıkları incelenecektir. Tüm bunların ardından meselenin devamı sebebiyle ortaya çıkan yasadışı faaliyetlerin ne boyutta olduğu ve bölgeyi nasıl etkilediği ve ne gibi sonuçlara sebebiyet verdiği üzerinde durulacaktır. Bunlar yapılırken elbette dünya üzerindeki diğer çatışma bölgelerindeki durumlara benzerlik gösteren veya farklılık araz eden unsurlara da değinilmeye çalışılacaktır. Çalışmamız tüm bunların ardından mevcut durumun ne ölçüde çözülebilir olduğu ve yakın gelecekte nasıl bir duruma dönüşebileceği üzerine bir çıkarım çabasıyla ve okuyucunun meseleyi yeniden hatırlamasıyla üzerine düşünebilmesine yol açmak ümidiyle sona erecektir.

Coğrafi Konum ve Tarihsel Arka Plan

Keşmir, Güney Asya'nın jeopolitik olarak önemli bir noktasında olup, Pakistan ve Hindistan ile batı ve güneyden; Afganistan, Tacikistan, Çin ve Tibet ile kuzey ve doğudan komşu durumundadır. Özellikle Pakistan ve Hindistan arasında 1947'den beri süregelen uzlaşmazlıktan başka, Çin'in baskısı ve/ya kontrolü altındaki Sincan Uygur ve Tibet özerk bölgelerinin süregiden kriz ve çatışma ortamları Keşmir'in pozisyonunu daha da kritik hale getirmektedir. Coğrafi konum, Keşmir'in geçmişten gelen çözümsüzlük durumuna katkı sağlıyor gibi görünmektedir. Özellikle Keşmir'in de içinde bulunduğu bölge, siyasi ve askerî açıdan devam eden çatışma ve kargaşa sebebiyle yasadışı faaliyetlere de zemin hazırlamakta ve meseleyi daha da içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Özellikle silah, uyuşturucu ve insan ticareti gibi Keşmir vb. çatışma ortamlarının sürmesini arzulayan küresel ve bölgesel unsurlar için mevcut sorunun devam etmesi ideal olandır. Bu çatışma ortamından bölgede çıkar hesabı olan küresel güçlerin de yararlanıyor olduğu çok karşı çıkılacak bir durum gibi görünmemektedir. Bölgenin büyük ölçüde yüksek dağlar ve ovalardan oluşması da, bölgedeki devletlerin veya sorunun tarafı olan hükümetlerin çözümsüzlüğün veya yasadışı faaliyetlerin sürmesinde güçlü bir gerekçe oluşturmaktadır.

Babür İmparatorluğu'nun (1526-1858) hâkimiyet sürdüğü topraklar, gerek coğrafi konumu, gerekse de ulaştığı güç ve zenginlik ile küresel güçlerin her zaman ilgisini çeken bir bölge olmuştur. Farklı din ve ırktan milyonlarca insanın yaşadığı bu topraklarda hâkimiyet kavgası, 17. yüzyılda gücünün son demlerine gerileyen İmparatorluğun dışarıdan gelen Avrupalı sömürgeciler tarafından paylaşılması çok zaman almamıştır.

Keşmir Sorunu, 17. yüzyılda bölgeye ticaret kolonisi yoluyla gelen ve bir asır geçmeden bölgede askerî ve siyasi gücünden ötürü kolayca kontrolü sağlayan İngiltere'nin yarattığı bölgesel dengesizliğin bir sonucu gibi görünmektedir. İngiliz sömürge imparatorluğunun en önemli kısmı, adeta “Tacın İncisi” olan Hint toprakları, 20. yüzyılın ikinci yarısına dek Londra hükümetleri için önemli bir gelir kaynağı ve asker deposu olagelmıştır. Denge siyasetin ve karşı tarafı bölerek birbirine düşürme siyasetinin gelenekselleşmiş yetilerine sahip olan İngilizler, Babür İmparatorluğu'nun son günlerini yaşadığı bir ortamda, önce Afganların sonra da Sihlerin kontrolüne geçen bölgede ibreyi kendi lehlerine çevirmek için Cammu eyaletini Amritsar anlaşması (1846)¹ ile Hindu Gulab Singh'e satmışlardır.

1 Anlaşma metni ve bu olaya ilişkin detaylar için Bkz. http://jklaw.nic.in/treaty_of_amritsar.pdf, http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/63964/9/09_chapter%202.pdf Erişim Tarihi: 26.05.2018.

Özellikle Hindu yönetimin dinî kimliğini öne çıkararak sürdürdüğü yönetim anlayışı krizi daha da derinleştirmiştir.

İngilizlerin sömürge yönetimine karşı bir yandan Hindistan Ulusal Kongresi kurulurken (1885) bir yandan da bölgede yaşayan Müslümanlar tarafından Tüm Hindistan Müslüman Ligi teşkil edilmiştir (1906). Hint alt kıtası sakinleri Mohandas Gandhi'nin² liderliğinde II. Dünya Savaşı sonuna dek uzanan, kimi zaman uzlaşma çoğu zamansa direniş ve çatışma ile süren bir bağımsızlık savaşı vermişlerdir. Hint ulusal hareketi, Osmanlılar ile Halifelik kurumu üzerinden ve bağımsızlık fikri etrafında irtibat kurmuş, Kurtuluş Savaşı sırasında da Hint Müslümanlarının Türkiye ile temasları olmuştur. 1947'de Gandhi ve Jawaharlal Nehru liderliğinde Hindistan ve Muhammed Ali Cinnah liderliğinde Pakistan ortaya çıkmış, 1971'de ise Doğu Pakistan olarak yönetilen bölgede Şeyh Muciburrahman liderliğinde Bangladeş kurulmuştur. Hint topraklarının bölünmesi esnasında Haydarabad ve Keşmir bölgeleri başlangıçta tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Ancak Haydarabad kısa bir süre sonra Hint işgaline uğrayacak ve Hint yönetimine tabi olmak zorunda kalacaktır.

Keşmir'de nüfusun çoğunluğunun Müslüman olması ve Pakistan'a katılma yönündeki eğilim ile yerel yönetici Mhrace Hari Singh'in Hindu yanlısı siyaseti bir yönetim krizine yol açmıştır. Pakistan'ın müdahalesiyle bölge Müslümanların denetimine geçince bu kez, Jammu bölgesine kaçan Mhrace'nin talebiyle Hindistan olaya müdahil oldu. Nehru'nun şartı bölgenin kendi topraklarına katılması idi. Mhrace Singh imzaladığı anlaşmayla (26 Ekim 1947)³ bunu yasal bir zemine yerleştirmiş oldu ve bölge hemen ardından Hint ve Pakistan ordularının çatışma alanına döndü. Halk oylaması veya meselenin BM'ye taşınması girişimleri de sonuçsuz kaldı. Ocak 1948'de olay BM'nin gündemine gelmiş, BM Güvenlik Konseyi tarafından bir uzlaşma komitesi tertip edilmişse de, çatışmalar devam etmiştir. Bölgenin üçte ikisi Hint kontrolüne girerken, tarafları uzlaştırma veya halk oylaması yapılması girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

2 Gandhi'nin, kendi deyimiyle, "farklı türden" bir anarşist olduğunu söylediği konuşması ve "Kibar Devrimci" olarak tanımlandığı bir çalışma için Bkz. Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara 2003. ss. 587-595.

3 Anlaşma metni ile anlaşmanın ve Keşmir meselesinin hukuksal boyutun değerlendirilmesi için Bkz. http://www.jammu-kashmir.com/documents/instrument_of_accession.html <http://www.claudearpi.net/wp-content/uploads/2016/12/1947-10-26-Instrument-of-Accession.pdf> <https://www.efsas.org/EFSAS-Jammu%20and%20Kashmir%20in%20Legal%20Perspective.pdf> Erişim Tarihi: 26.05.2018.

Soğuk Savaş döneminde Hindistan Bağlantısızlar Hareketi ve/ya SSCB desteği ile Cammu-Keşmir üzerindeki kontrolünü sürdürmüştür, 1957’de Cammu-Keşmir’i kendi topraklarına dâhil ettiğini ilan etmiştir.⁴ Pakistan ise bu dönemde Azad (Özgür) Keşmir denilen bölgeyi kendi kontrolüne almış, Bağdat Paktı ve CENTO gibi ittifaklar ile ABD desteğine bağlı bir siyaset izlemiştir. 1970’lerde Şey Abdullah gibi Müslüman liderleri yanına çeken Hindistan, böylece Cammu-Keşmir üzerindeki kontrolünü güçlendirmiştir. Soğuk Savaş’ın sonuna doğru Rus-Afgan Savaşı ve İran İslam Devrimi gibi olaylar ile ABD-Pakistan ittifakı derinleşmiş ve Amerikan mali ve askerî yardımını alan Pakistan’ın Keşmir meselesinde eli güçlenmiştir. Bu dönemde Hindistan ve Pakistan arasındaki yaşanan gerginlik ve kimi zaman çatışmalar aslında bölgeyi, Soğuk Savaş’ın iki lideri olan ABD ve SSCB arasındaki güç gösterisinin sergilendiği sahnelerden sadece biri haline getirmiş oldu. Bir de bunun üzerine iki tarafın peş peşe nükleer güç elde etmesiyle, birbirlerine olan üstünlüklerini bu kez nükleer silahlar ile kanıtlama çabası ortaya çıkmıştır. Bu durum da zaten istikrar ve güvenlik sorunları yaşayan bölgenin daha da riskli bir hale gelmesine yol açmıştır. Üstelik SSCB’nin dağılmasından sonra tıpkı Pakistan gibi ABD ile işbirliği geliştirme yönünde bir çaba içine girmek zorunda kalan Hindistan, yine Pakistan gibi nükleer silah kapasitesini geliştirme çabası nedeniyle ABD tarafından mesafeli bir tavra maruz kalacaktır.

Soğuk Savaş’ın sona ermesini takiben taraflar arasında yaşanan gerginlik tekrar tırmanmış, 1992’den itibaren farklı zamanlarda gerginlik ve çatışmalar yaşanmış, bu sebeple de pek çok insan hayatını kaybetmiş veya farklı boyutlarda zarara uğramıştır. İki ülkenin arasındaki çatışma Keşmir ve Bangladeş topraklarına sıçrayacak kadar yoğunlaşmıştır. 11 Eylül sonrası dönemde ayrılıkçı Müslüman gruplar ile mücadelesini artıran Hindistan ile bu grupları kimi zaman destekleyen Pakistan arasındaki gerginlik, bölgesel başkent Srinagar ile Hint ulusal parlamento binalarına yapılan bombalı saldırılar ile zirveye çıkmıştır. Hindistan’ın İslamabad’daki büyükelçisini çekmesi sonrası Pakistan lideri Pervez Müşerref’in ayrılıkçı Müslüman gruplara karşı operasyon yaparak desteğini çekmesi tansiyonu düşüren bir olay olmuştur. Bu karmaşa içinde Keşmir’in belli bir bölümünü (Shaksgam Vadisi ve Siachen Buzulu) de Çin kontrolü altına almıştır. Tüm bu gelişmeler, Keşmir meselesini daha da kronik bir hale getirmiş durumdadır.

4 1957 yılında ve sonrası yaşanan bölgesel gelişmelere dair detaylar için Bkz. <http://uca.edu/politicalscience/dadm-project/asiapacific-region/indiakashmir-1947-present/> Erişim Tarihi: 26.05.2018.

Keşmir'deki Mevcut Durum ve Tarafların Tutumu

Keşmir meselesi sebebiyle Hindistan ve Pakistan üç defa (1947, 1965, 1999) savaşmışlardır. Pakistan, kendi denetiminde olan bölgeyi Azad (Özgür) Keşmir ve Gilgit Baltistan adıyla iki özerk bölge olarak yönetmektedir. Hindistan ise kendi kontrol bölgesini Cammu Keşmir eyaleti olarak yönetmektedir. Yaşanan şiddet olayları ve saldırılara rağmen, iki taraf arasında farklı düzeylerde temaslar yapılmış ve bir uzlaşmaya varılmaya çalışılmıştır. Kimi zaman yaşanan sınır ihlalleri ve çatışmalara rağmen sivil ve asker kaybı gerginlik oranında yüksek olmamıştır. Son 30 yılda, Cammu Keşmir'de yaşanan olaylarda 94.888 kişi hayatını kaybetmiştir. Özellikle Haziran 2016'dan bu yana süregelen hükümet karşıtı gösterilerde, 174 sivil hayatını kaybetmiş, 20 bin kişi yaralanmış, 18.990 kişi çeşitli gerekçelerle gözaltına alınmış ve 818 kişi tutuklanmıştır.⁵

Her ikisi de nükleer güce sahip olan ve defalarca farklı zamanlarda nükleer silah denemeleri gerçekleştiren Hindistan ve Pakistan, karşılıklı sınırlara yığdıkları yüzbinlerce asker ve yıllık bütçelerinde yer alan askerî harcamalar ile adeta Keşmir sorununa çözüm bulmaktan çok uzak görünmektedirler. Uluslararası toplumun çeşitli yaptırımlarına rağmen ne nükleer güç riski azalmakta ne de taraflar Keşmir konusunda bir uzlaşmaya yanaşmaktadırlar. Hindistan kontrolündeki bölgede yaşanan insan hakları ihlalleri ve devlet temelli şiddet ısrarla sürmektedir. Pakistan ise ayrılıkçı Müslüman unsurları kimi zaman destekleyerek krizin devamına katkı sunmaktadır. Askeri olarak Pakistan'dan güçlü olduğu halde, askerî harcamalar ve Çin baskısı sebebiyle eli zayıflayan Hindistan karşısında, özellikle 2001 sonrası dönemde ABD'nin güdümüne daha da artan miktarda giren Pakistan yönetimi de Keşmir konusunda kendi çıkarları açısından bir ilerleme kaydedememektedir. Özellikle dinî ve ideolojik temelli tutum iki tarafın da uzlaşma seçeneğinden uzaklaştırmaktadır. Tüm bu sebeplerle, Keşmir meselesinin yakın gelecekte çözülebilmesi imkânı görünmemektedir.

Meselenin Yol Açtığı Yasadışı Faaliyetler ve Dış Aktörler

Keşmir, jeopolitik açıdan bölgede bir geçiş rotası olup, özellikle silah, uyuşturucu ve insan ticareti için rahat bir ortam yaratmaktadır. Coğrafi olarak aşılması zor bir arazide, bu yasadışı ticareti gerçekleştiren yerel ve/ya küresel unsurlar, taraf devletlerin farklı düzeylerdeki yetkililerini de gerektiğinde kendi yanlarına çekerek

5 Detaylar için Bkz. <https://edition.cnn.com/2013/11/08/world/kashmir-fast-facts/index.html>
<http://www.trthaber.com/haber/dunya/kesmir-sorunu-1947-yilindan-bu-yana-cozulmeyibekliyor-349083.html> Erişim tarihi: 02.06.2018.

ve/ya ortadan kaldırarak faaliyetlerine devam etmektedirler. Özellikle bölge insanı için olağan hale gelen şiddet olayları ve bombalı saldırıların, aslında gündemi meşgul ederek yasadışı ticaretin sürmesine imkân sağlama amacına yönelik olduğu düşünülmektedir. Özellikle Hindu ve Müslüman inançları merkezli yaratılan dinî düşmanlık ve ötekileştirme çabaları, kitleleri korku sarmalına alarak siyasi veya ekonomik çıkar veya kazanım elde edilmesine de yol açıyor gibi görünmektedir. Örneğin bölgede uzun yıllardır etkin olan ve ciddi bir risk sebebi olan El Kaide gibi bölgesel/küresel örgüt ve yapılanmalar, uyuşturucu ve silah ticaretine harcadıkları gayretle, hem planladıklarını gerçekleştirebilmekte hem de taraftarlarının sayısını koruyabilmektedirler. Dinî temelli terör faaliyetleri hem taraf hükümetlerin hem de bölgesel ve küresel aktörlerin katkılarıyla sürmektedir.

ABD, Soğuk Savaş döneminin aksine bölgede daha az müdahil bir görüntü çizmektedir. Ancak, nükleer ve diğer kitle imha silahlarının etkisini azaltmak, bölgenin ekonomik gelişmesini ve Amerikan yatırımlarını artırmak ve demokrasiyi inşa etmek hedeflerine sahip görünmektedir. Bundan başka, yasadışı faaliyetlerin önlenmesi veya en azından kontrolünü sağlamak ve terörist faaliyetleri durdurmak da Washington yönetimin hedefleri arasında görünmektedir. Yine nüfus artışını makul seviyeye çekmek ve nihayet sayıları milyonlara ulaşan mülteci ve göçmenlerin durumunu iyileştirmek ve ülkelerine geri dönüşlerini sağlamak yönünde bir dış politika çizgisi izler görünmektedir.⁶ Tüm bu sebeplerden olsa gerek, ABD bölgedeki varlığını korumaya ve çıkarları doğrultusunda gerektiğinde müdahaleye devam edecek gibi görünmektedir.⁷ Öte yandan Çin de, bölgesel bir diğer güç olarak, ABD ve Hindistan'ın çıkarlarının aksine, BRI (Kemer &Yol İnisiyatifi) ve CPEC (Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru) ile bölgedeki ekonomik etkinliğini artırmak istemektedir. Böylece komşuları için bir tehdit unsuru olarak görülmektense bölgesel işbirliği ve ittifaklar yoluyla Orta Asya ve Orta Doğu'ya

6 Stanley A Kochanek, "US Foreign Policy in South Asia", *Pakistan Horizon*, c. 46, sy. 3/4 (1993), ss. 17-25. <https://www.jstor.org/stable/pdf/41393438.pdf?refreqid=excelsior%3A05834a3898313bd770e4059ac34eac4d> Erişim Tarihi: 05.04.2018.

7 ABD Başkanı Donald Trump tarafından Ağustos 2017 'de, ABD'nin Güney Asya siyasetinin geleceğine dair ipuçları içeren bir konuşma yapmıştır. Detaylar için Bkz. "Full texts of Donald Trump's Speech on South Asia Policy", *The Hindu*, 22.08.2017, <http://www.thehindu.com/news/international/full-texts-of-donald-trumps-speech-on-south-asia-policy/article19538424.ece>, Erişim Tarihi: 22.05.2018.

Jim Garamone, "President Unveils New Afghanistan, South Asia Strategy", 21.08.2017. *ABD Savunma Bakanlığı web sitesi*.

<https://www.defense.gov/News/Article/Article/1284964/president-unveils-new-afghanistan-south-asia-strategy/> Erişim Tarihi: 23.05.2018.

ulaşma yoluna gitmiştir.⁸ Öte yandan en büyük silah sağlayıcısı ve nükleer santral yapımına destekte bulunan bir ÷lke olarak Çin, Pakistan için önemli bir müttefik olmaya devam edecek gibi durmaktadır. Pakistanlılar için Çin ile işbirliği, “en derin denizden daha derin, Himalayalar’dan daha yüksek, baldan daha tatlı ve en güçlü çelikten daha güçlü” bir işbirliğidir. Buna karşılık Çin’in beklentisi, radikal İslami unsurların ve Uygur Özerk bölgesi lehindeki ayrılıkçı grupların Pakistan tarafından desteklenmemesi olacaktır.⁹ Diğer bir bölgesel güç olarak Rusya ise hem Hindistan hem de Pakistan ile ilişkilerini dengeli şekilde geliştirmek ve böylece Orta Asya ve Afganistan’daki durumu kontrol altında tutmak yönünde bir siyaset izlemektedir.¹⁰ Türkiye, özellikle 2007’den beri artan bir eğilimle, daha aktif ve bölgesel işbirliği ve güvenlik merkezli bir dış politika izlemektedir. Bölge ÷lkeleriyle sahip olunan tarihsel ve kültürel bağlara istinaden, bu politikayı sürdürmektedir. Türkiye, Keşmir gibi hassas konularda bile bölgesel dengeleri gözetme yoluna gitmektedir.¹¹ İran ise bir yandan Pakistan ile ilişkilerini geliştirirken diğer yandan Hindistan ile olan ilişkilerini de kontrollü bir şekilde sürdürmektedir.¹²

Sonuç

Keşmir Meselesi, yalnızca Hindistan ve Pakistan arasında varılacak bir uzlaşmayla çözülebilecek bir sorun gibi görünmemektedir. Hem bölgesel hem de küresel dengeler bu sorunun bir süre daha devam edeceğine dair ipuçları içermektedir. Yalnızca dinî veya ideolojik kimlik veya tutumların sertliği değil, aynı zamanda ekonomik ve askerî çıkar ve dengeler de sorunun çözümüne birer destek veya engel olabilme potansiyeline sahiptirler. Öte yandan özellikle Soğuk Savaş’ın sona

8 Rehana Hashmi, “China’s Ambitions Abroad: The Case of South Asia”, *LAPSDIALOGUE*, University of Nottingham, 15.02.2018, <https://iapsdialogue.org/2018/02/15/chinas-ambitions-abroad-the-case-of-the-south-asian-region/> Erişim Tarihi, 15.04.2018.

9 Najma Minhas, “China: Peacemaker in South Asia”, *Foreign Policy*, 23.03.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/03/23/china-peacemaker-in-south-asia/> Erişim Tarihi, 15.04.2018.

10 Samuel Ramani, “Russia’s Balancing Strategy in South Asia”, *The Diplomat*, 12.10.2017, <https://thediplomat.com/2017/09/russias-balancing-strategy-in-south-asia/> Erişim Tarihi: 15.04.2018.

11 Selçuk Esenbel ve Altay Atlı, “Turkey’s Changing Foreign Policy Stance: Getting Closer to Asia”, *Middle East Institute*, 30.09.2013, <http://www.mei.edu/content/turkey%E2%80%99s-changing-foreign-policy-stance-getting-closer-asia> Erişim Tarihi: 15.11.2017.

12 Iqra Jathol vd. “Iran’s Chnaging Foreign Policy Trends”, *Asian Social Science*, v.13, no: 6, 2017, <file:///C:/Users/win7/Downloads/67083-249141-1-PB.pdf>, Erişim Tarihi: 26.05.2018.

ermesiyle beraber değişen ittifak ilişkileri, hem Hindistan hem de Pakistan için yeni dengeler kurmayı veya geleneksel müttefiklerini yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır. Keşmir'in de içinde yer aldığı bölgedeki nükleer silahlanma, yasadışı faaliyetler, radikal ve ayrılıkçı örgüt veya unsurların varlığı ile sınır aşan göç ve iltica, bölgesel ve küresel aktörlerin neredeyse tamamı için bir endişe kaynağı yaratmaktadır. Bu durum da, Hindistan ve Pakistan üzerinde, diğer bölge ülkelerinde olduğu gibi, iç politika adımlarında veya dış politika kararlarında bir baskı unsuru oluşturmaktadır.

Keşmir meselesinin, bölgedeki ve dünyadaki görece benzer örneklerine nazaran, çok uzun vadede sürdürülebilirliği zor görünmektedir. Taraf hükümetlerin uyguladıkları politikalar sebebiyle uğradıkları yaptırımlar ile bütçelerinin önemli bir bölümünü savunma harcamalarına ayırmaları giderek artan nüfuslarının ve ihtiyaçlarının bir sonucu olarak, her iki ülkeyi daha da zora sokmaktadır. Sorunun çözümüne yönelik iç kamuoylarındaki demokratik veya hak temelli talepler henüz çok güçlü değilse de giderek artacaktır. Tüm bunlardan daha önemlisi, hem Hindistan hem Pakistan, bölgelerinde daha etkin ve önemli bir pozisyona sahip olmak ve gelecekte daha güçlü bir şekilde ayakta kalmak için Keşmir meselesi gibi bir sorunun çözüme ulaştırılması yönünde, çok istemeseler de, bir uzlaşmaya varmak zorunda kalacaklardır.

Kaynaklar

Arı, Selçuk ve Okan Arslan, *Uluslararası İlişkiler ve Din: Tanrı Tarafsız mı?*, Platin Yayınları, Ankara 2005.

Arsal, Sadri Maksudi, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara 2010, s. 233-239, 333-354.

Bouchet-Saulnier, Françoise, *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, çev. Selahattin Bağdathı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Burke, Jason, *On the Road to Kandahar: Travels Through Conflict in the Islamic World*, Penguin Books, London 2006.

Davison, Michael Worth (Ed.), “A Blaze that made India the Jewel in the Crown”, *When, Where, Why and How it Happened?*, Reader’s Digest, London 1993, s. 248-249.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2004.

Diñer, Mustafa, “Keşmir: Himalaya Eteklerinde Bağımsızlık Mücadelesi”, *Dünya Çatışma Bölgeleri*, ed. Kemal İnat vd., Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 659-671.

Donnan, Hastings ve Thomas M. Wilson, *Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*, Ütopya Yayınları, Ankara 2002.

Esenbel, Selçuk ve Altay Atlı, “Turkey’s Changing Foreign Policy Stance: Getting Closer to Asia”, *Middle East Institute*, 30.09.2013.

<http://www.mei.edu/content/turkey%E2%80%99s-changing-foreign-policy-stance-getting-closer-asia> Erişim Tarihi: 15.11.2017.

Fricke, Dietmar, “Sömürge Mirasının İç Çatışmaları”, *Dünya Çatışma Bölgeleri*, ed. Kemal İnat vd., Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 653-658.

Garamone, Jim, “President Unveils New Afghanistan, South Asia Strategy”, 21.08.2017, *ABD Savunma Bakanlığı web sitesi*,

<https://www.defense.gov/News/Article/Article/1284964/president-unveils-new-afghanistan-south-asia-strategy/> Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Gieler, Wolfgang ve Murat Yeşiltaş, “Pakistan: İstikrardan Yoksun Yeni Nükleer Güç”, *Dünya Çatışma Bölgeleri*, ed. Kemal İnât vd., Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s. 645-652.

Gülalp, Haldun, “Sonuç: Ulus-Devlet Aşılıyor mu?”, *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma*, ed. Haldun Gülalp, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 173-181.

Güngör, Erol, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 109-128.

Hashmi, Rehana, “China’s Ambitions Abroad: The Case of South Asia”, *IAPSDIALOGUE*, University of Nottingham, 15.02.2018, <https://iapsdialogue.org/2018/02/15/chinas-ambitions-abroad-the-case-of-the-south-asian-region/> Erişim Tarihi, 15.04.2018.

Jathol, Iqra vd., “Iran’s Chnaging Foreign Policy Trends”, *Asian Social Science*, v.13, no: 6, 2017. file:///C:/Users/win7/Downloads/67083-249141-1-PB.pdf, Erişim Tarihi: 26.05.2018.

Kochanek, Stanley A., “US Foreign Policy in South Asia”, *Pakistan Horizon*, c. 46, sy. 3/4(1993), s. 17-25.

<https://www.jstor.org/stable/pdf/41393438.pdf?refreqid=excelsior%3A05834a389313bd770e4059ac34eac4d>, Erişim Tarihi: 05.04.218.

Kösebalaban, Hasan, “Yeni Rusya’nın Kimlik Arayışı”, *Küresel Güçler*, haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2005, s. 226-230.

Kumrular, Özlem, *İslam Korkusu: Kökenleri ve Türklerin Rolü*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi*, c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 589-626.

Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi*, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 263-310.

Lukacs, John, *Türminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu*, çev. Mehmet Harmanacı, Sabah Kitapları, İstanbul 1993.

Marshall, Peter, *Anarşizmin Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 589- 595.

Mengiler, Özgür, *Birleşmiş Milletler Çerçevesinde Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü*, Platin Yayınları, Ankara 2005.

Minhas, Najma, “China: Peacemaker in South Asia”, *Foreign Policy*, 23.03.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/03/23/china-peacemaker-in-south-asia/> Erişim Tarihi: 15.04.2018.

Özcan, Azmi, “Osmanlı - Hindistan Münasebetleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, s. 84. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan>, Erişim Tarihi: 20.04.2018.

Özcan, Mesut, “İslam Dünyasının Jeopolitiği”, *Küresel Güçler*, haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2005 s. 348-350.

Özel, Mustafa, “Yeni Emperyalizm ve İslam Dünyası”, *Küresel Güçler*, haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2005, s. 335-340.

Öztuna, Murat, “İç Dinamikler, Bölgeselleşme ve Küresel Güç Olmak”, *Küresel Güçler*, haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2005, s. 277-279.

Ramani, Samuel, “Russia’s Balancing Strategy in South Asia”, *The Diplomat*, 12.10.2017, <https://thediplomat.com/2017/09/russias-balancing-strategy-in-south-asia/> Erişim Tarihi: 15.04.2018.

Suruş, Abdülkerim, “Batı Medeniyeti Çatışmaya Dayanır”, *Türkiye Söyleşileri 6: Küreselleşme, Din ve Medeniyet*, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 9-23.

Tankuter, Korkut (ed.), *İnsan Hakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

[Yazar yok], “Full texts of Donald Trump’s Speech on South Asia Policy”, *The Hindu*, 22.08.2017, <http://www.thehindu.com/news/international/full-texts-of-donaldtrumps-speech-on-south-asia-policy/article19538424.ece>, Erişim Tarihi: 22.05.2018.

Akkoyunlu-Memluk Devleti İlişkileri

Tofiq Necefli*

Giriş

Akkoyunlu ve Mısır Memluk Devleti arasındaki ilişkiler yaklaşık 14. yüzyılın sonunda başlamıştır. Bu ilişkilerin bazen düşmanlık, bazense dostluk niteliğinde olduğu söylenebilir. Akkoyunlular Timur'un müttefiki olarak Memluklara karşı savaflara katılmışlarsa da Timurluların yenilgisi sonucunda Memluklar, Akkoyunlu Kara Osman Bey'i sadece Diyarbakır ve civar bölgelerine hükmetme zorunda bırakmıştır. Akkoyunlular Kara Osman Bey'in zamanında dönemin en büyük devletlerinden biri olan Memluk Sultanlığı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlarsa da bazen bu ilişkilerin zora girdiği ve iki devlet arasında soğuk ilişkiler yaşandığı görülmektedir.¹ Kara Osman Bey, Mısır sultanlarından Farac ve Mueyyed Şeyh ile dost olmuştur. Ayrıca onun Barsbay ile de iyi ilişkiler içerisinde olduğu kaynaklarca zikredilmektedir. Fakat Akkoyunlularla Mısır sultanları arasındaki bu iyi ilişkiler Kara Osman Bey'in Mısır sultanlarına ait şehirleri ele geçirmesinden sonra bozulmaya başlamıştır.² Kara Osman Bey'in Memluklarla ilk ciddi çatışması Mısır Sultanı'nın Haleb'e başkan olarak atadığı Emir Çakem arasında olmuştur. Şöyle ki, Kara Osman, Mardin çevresindeki Kürt yöneticilerine karşı savaşa kalkıştığı zaman onlar Emir Çakem'den yardım istediler. 1407 yılında Emir Çakem Mardin hükümdarı Mecduddin İsa ile iş birliği yaparak on binlik ordu ile Akkoyunlular üzerine yürüyüş etti ve Amid kalesini kuşattı. Ebu Bekr Tihrani'ye göre Kara Osman Bey, karşı tarafın fazla ve güçlü olduğunu bildiğinden dolayı oğlu İbrahim'i yardıma çağırdı. Bu çağrı üzerine İbrahim Bey otuz kişilik özel adamları ile babasının yanına doğru yol aldı. İki taraf arasında çıkan çatışmada Emir Çakem İbrahim Bey'i öldürdü. Kara Osman Bey bu haberi duyar duymaz savaşa girerek, Emir Çakem'i öldürmüş ve bunun üzerine Mardin sultanı ile ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta Kara Osman Bey, bununla da

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAIJAN, tofig-nacafli@mail.ru

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1969, s. 189.

2 M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", *DİA*, C 2, İstanbul 1988, s. 258.

kalmamış, karşı tarafı takip ederek Mardin hükümdarı Mecdüddin İsa ve Hacı Feyyaz ile birlikte birkaç emiri de ele geçirmiş oldu.³

Bu olaylardan sonra Kara Osman Bey'in yaklaşık 22 sene Mısır Memluk Devleti ile ciddi bir sıkıntı yaşamadığı bilinmektedir. Fakat 1429 yılında Akkoyunlu-Memluk ilişkileri tekrar sorunlu hale geldi. Bunun nedeni ise, Kara Osman Bey'in Memluk Sultanı'na tabe olan Dülkadiroğulları'nın gözetimindeki Harput'u uzun kuşatmadan sonra ele geçirip, oğlu Ali Bey'e teslim etmesi idi. Buna karşılık Memluk ordusu Haleb naibi Tanrıvermiş'in kumandanlığı altında Urfa ve çevresini yağmalayıp, kadın ve çocuklara da zulm etti. Urfa'yı savunan Kara Osman'ın oğlu Habil ise, esir alınarak Kahire'ye götürüldü. 1430'da Habil'in Kahire'de, taun hastalığına yakalanarak vefat etmesi⁴, Kara Osman Bey'i öfkeliendirdi. O, Sultan Barsbay'a hakaret anlamına gelen ayna, bayan giysisi ve bir de koyun gönderdi. Mısır Sultan'ı Akkoyunluları cezalandırmak için onların üzerine büyük bir ordu gönderdi. Kara Osman Bey, tüm gücüyle Amid bölgesini savunarak Erkanı'ye çekildi ve böylece Memluklar üzerine beklenmedik hücumlar etti. Sultan Barsbay'ın ordusu isteksiz savaştığı için Amid bölgesini elinde tutamadı. Hatta Memluk ordusuna yardıma gelen Hısnı-Keyf hâkimi Eşref de ordusu ile birlikte Akkoyunluların eline geçti. Zor bir duruma düşen Sultan Barsbay bu durumdan kurtulmak için barışa imza atmaya uygun görmüştür. Barış anlaşmasına göre Kara Osman Bey, Barsbay'ın adına hutbe okutacak, basılacak paraların üzerine onun adı yazılacak ve Hısnı-Keyf Eyyubi hâkiminin toprak bütünlüğüne katılacaktı. Fakat Memluk Sultanı dâhil hiç kimse bu barış anlaşmasının uygulanacağına inanmamıştı.⁵ Ayrıca, Memluk ordusunun geri çekilmesinden sonra, Akkoyunlular bu bölgelere hücumlarını sürdürmüşlerdir.

Kara Osman Bey'in 1435'te ölümünden sonra onun yerine Ali Bey geçti. Fakat Ali Bey'in Akkoyunlular üzerindeki hükümdarlığını kardeşi Hamza Bey, Erzincan ve Kemah hâkimi Yakub Bey ve oğlu Cafer kabul etmedi. Bu dönemde Karakoyunlu İskender'i takip ederek Erzurum'a gelen Şahruh'un oğlu Muhammed Cuki Mirza, Kara Osman Bey'in varisi olarak Ali Bey'in Diyarbakır'da güçlenmesini sağladı. Şahzade Cuki Mirza'ye göre Kara Osman Bey Ali Bey'e hakimiyet nişanesi olan altın kemerli kılıç ve giysi vererek, Akkoyunlu yönetimini ona devretmişti.⁶

3 Ebu Bekr Tihranî, *Kütâb-i Diyarbekriyye*, çev. Rahile Şükürova, Elm Yay., Bakü 1998, s. 60-61; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1986, S. 40, s. 10; Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara 2002, s. 40-41.

4 Erşahin, *age.*, s. 41.

5 Erşahin, *age.*, s. 41; Sümer, *agm.*, s. 13-14.

6 Tihranî, *age.*, s. 83.

Bu zaman Ali Bey'in hakimiyette güçlenmesini istemeyen Hamza ve taraftarları ona karşı tavrı aldı. Buna rağmen Ali Bey zamanla Amid bölgesinde güçlenerek oğlu Cihangir Mirza'yi Amid'e yönetici olarak atayabildi. Diğer oğlu Hüseyin Bey'i ise, Mısır'a dostluk ilişkileri kurmak için gönderdi. Sultan Ferec daha önce Kara Osman Bey'le arasında mevcut olan soğuk ilişkiden dolayı Hüseyin Bey'i esir aldı, ayrıca bir grup asker göndererek Karacadağ ve Diyarbakır'ı yağmaladı. Mısır ordusunun çok güçlü olduğu ve bu nedenle de onlara karşı savaşmak için ciddi hazırlıklar gerektiği yönündeki tavsiyeleri dinlemeyen Cihangir Mirza, Amid kalesinden hareket ederek Mısır ordusu ile savaşmaya başladı ve bütün çabalarına rağmen yenilerek esir alındı.⁷

Ebu Bekr Tihrani'nin vermiş olduğu bilgilerden hareketle söylenebilir ki, Akkoyunlularda Hamza Bey tarafından yürütülen içkarkaşayı fırsat bulan Memluk Sultanı Akkoyunlu topraklarını kendi denetimi altına almaya çalışmıştır. Ali Bey'in içine düştüğü ağır durumdan faydalanan Memluklüler Harput'u da ele geçirmek istedi. Tespitlere bakılırsa, Memluk Sultanı Eşref, bu isteğini Ali Bey'in kendisinde tutsak olan oğullarını serbest bırakmak karşılığında yapmaya çalışmıştır. Ali Bey, Sultan Eşref'in bu teklifi üzerine oğlu Uzun Hasan'ı Harput'a göndererek kalenin teslim edilmesini söylese de kale muhafızları emri yerine yetirmemiştir. Bu nedenle Ali Bey kendisi Harput'a gelerek, kaleyi özellikle Mısır Sultanı'na tabe olan Malatya hâkimi Saru Han'a teslim etti ve böylece oğulları da zindandan kurtulmuş oldu.⁸

Bu dönemde Hamza Mirza ile Ali Bey arasındaki problemli ilişkiler hâlâ devam etmekteydi. Hamza Mirza'nın Diyarbakır'ı Uzun Hasan'dan alması Ali Bey'i Memluk Sultanı'na yardım için başvurmaya sevketti. Ali Bey, üç oğlunu Sultan Barsbay'dan yardım almak için Mısır'a gönderdi. Ebu Bekr Tihrani bu konuda şöyle demektedir: "Hüseyin Bey ve Cahangir Mirza Mısır Sultanı'nın iltifatına layık görülmüşlerdir. Ayrıca, onlar Mısır ve Şam'ın durumunu iyi bilirler". Böylece Cihangir Mirza kış aylarında Hisn-Mansur'dan yola çıkarak, kendisini hapisten kurtaran Sultan Eşref'in ona lütuf göstereceği beklentisiyle oraya gitti. Cihangir Bey, Sultan Eşref tarafından hükümdarlara gösterilen saygıyla karşılandı. Böylece Memluk Sultanı'ndan istenilen yardım üzerine Şam ve Mısır askerlerinden oluşan 50 bin atlı ile onu Diyarbakır'a gönderdi. Başlarında meşhur serkerde Tanrıvermiş

7 Age., s. 83-84; İlhan Erdem - Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi: Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Birleşik Yay., Ankara 2007, s. 69.

8 Erdem - Paydaş, age., s. 89; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C 2, TTK Yay., Ankara 1988, s. 16.

ile Mısır'ın büyük yöneticisi, Şam ve Haleb'in naibi Korkmaz da vardı. Tabii ki, burada amaç Diyarbakır'ı geri alıb yönetimin Cihangir Mirza'ye teslim edilmesi idi.⁹ Fakat Erzincan'ı alarak doğuya doğru hareket eden Memluk ordusu, Sultan Barsbay'ın ölüm haberini alır almaz geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Böylece Ali Bey'in oğullarının Memluk Devleti'nden yardım alma çabaları boşa çıkmış oldu. Yine her ne kadar Ali Bey, Mısır Sultanı Çakmak'a sığınarak ondan yardım talebinde bulunsa da sonunda beklenen sonucu vermemiştir. Bu yüzden Ali Bey de Suriya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır.¹¹

Bu dönem Akkoyunlu Beyliği'nde Hamza Mirza'ye karşı Ali Bey'in oğulları mücadele yapmaktaydı. Cihangir Mirza ise, amcasına karşı mücadelede Mısır Sultanı'nın yardımını almak için kardeşi Uzun Hasan'la birlikte Kahire'ye gitmişti. Bu görüşte Memluk Sultanı tarafından saygıyla karşılanan Cihangir Mirza ve Uzun Hasan'a değerli hediyeler ile üç bin Eşrefi para da bağış yapılmıştır. Memluk Sultanı önceki savaşları dikkate alarak tekrar Diyarbakır'a yürüyüş etmek niyeti olmadığı için Cihangir Mirza'ye komutanlarından Sultan İrfan'ı vererek onu Hamza Bey üzerine savaşa göndermiştir.¹²

Cihangir Mirza'nın 1444 yılında Akkoyunlu hâkimiyetini ele geçirmesinden sonra Akkoyunlu-Memluk ilişkilerinde gerginlik artmaya başladı. Bunun sonucu 1450'de Cihangir Mirza'nın Karakoyunlu Rüstem Tehran'a yenildiği zaman, Memluklardan sığınacak istemesine rağmen, izin verilmemiştir. Ayrıca Erzincan'ı muhafaza eden Akkoyunluların ve onları izleyen Karakoyunluların Haleb'i işgal edecekleri haberi ciddi paniğe neden olduğu için, Memluk Sultanı'nın Akkoyunlular üzerine hücum etme fikrini ortaya çıkarmıştır. Fakat aynı yıl temmuz ayında Cihangir'in amcası Kasım'ın Kahire'ye gidişi Memluk Sultanı'nı bu niyetinden vaz geçirmiştir. O, kardeşlerden Kasım Bey'e Urfa valiliğini vererek, onu Cihangir Mirza üzerine yürüyüşe zorlamıştır.¹³ Bu durumda Cihangir Mirza yeniden Memluk Sultanı'nın desteğini kazanmak için annesi Saray Hatun'u Memluk hükümdarı Çakmak'ın yanına göndermiştir. Yolda iken Sara Hatun'u Haleb naibi durdurarak onu geri dönmeye ikna etmişti. Bu durum Memluk Sultanı'na

9 Tihrani, *age.*, s. 92.

10 S. Cöhçe, *Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular: Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu*, haz. N.A. Akkoyunlu - A. Şen, Ankara 2003, s. 270.

11 Yınanç, *agm.*, s. 259; Erdem - Paydaş, *age.*, s. 72.

12 Erdem - Paydaş, *age.*, s. 74-75.

13 Erdem - Paydaş, *age.*, s. 78.

iletildikten sonra Saray Hatun'un Haleb'e ve oradan da Şam üzerinden Kahire'ye gönderilmesi istenmişti. Fakat kaynaklarda Saray Hatun'la Memluk Sultanı arasında yapılan anlaşmalar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁴ Ayrıca, bu dönem Akkoyunlularla Karakoyunlular arasındaki çatışmanın ileri boyuta varması ve Cihangir Mirza'nın Cihanşah'la barış noktasında bir araya gelmesi, Uzun Hasan'ın rızası olmadığından onu kardeşine karşı çıkmasına sevk etmiştir. Sonuçta Uzun Hasan, 1452 yılının yazında Diyarbakır'da kuvvetlenmeyi başarmıştır.

Uzun Hasan Dönemi Akkoyunlu - Memluk İlişkileri

1452 senesi yazında Teymurlu Sultanı Babür'ün Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini işgal etmek için Rey'e gelmesi haberini alan Cahanşah, Akkoyunlu Cihangir'e karşı mücadeleyi durdurmak kararı alır. Cihangir Mirza'nın Cihanşah'ın sulh teklifini kabul etmesi ve barışın sağlanması durumu ile razılaşmayan Uzun Hasan ağabeyine karşı mücadeleye başlamaya mecbur kalır. Eylül 1452'te Cihangir Mirza'nın Diyarbakır'den ayrıldığını öyrenen Uzun Hasan bu durumdan istifade ederek şehri ele geçirir¹⁵. Uzun Hasan şehri ele geçirdikten sonra şehrin anahtarlarını bağlılık göstergesi olarak Kahire'ye gönderdi. Sultan Çakmak Uzun Hasan'ın bu davranışından hoşnutluğunu şehrin anahtarlarını geri göndererek ifade etmiş ve Uzun Hasan'ı Diyarbakır valisi olarak tanımıştır. Aynı zamanda Memluk Sultanı bu davranışı ile altı ay önce Cahanşah'ın Canahgir Mirza ile imzaladığı anlaşmaya karşılık vermiş oldu¹⁶. Memluk tarihçisi İbn Tağrıberdi'ye istinad eden İ. Erdem'in verdiği bilgiye göre Uzun Hasan'ın elçisi de 1453 Ocak ayında Kahire'yi ziyaret etmiştir¹⁷. Demek ki, Uzun Hasan Diyarbakır'ı 1453 senesinde değil 1452 senesinde ele geçirmiştir. Memluk tarihçilerinin verdiği bu bilgi J. Woods tarafından da doğrulanmıştır¹⁸.

Uzun Hasan, hâkimiyetinin ilk yıllarında Sultan Seyfeddin Eşref İnal ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Fakat Uzun Hasan'ın genel politikası Akkoyunlu topraklarını çevreleyen Osmanlı, Memluk ve Karakoyunlu devletlerine karşı dışta dostluk

14 J. E. Woods, *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk. 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. S. Özburun, Milliyet Yay, İstanbul 1993, s. 170-171; Erdem, Paydaş, *age.*, s. 78-79.

15 Woods, *age.*, s. 145; Faruk Sümer, "Aztanmış Bir Türk Hükümdarı Uzun Hasan Bey", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 19 (1988), s. 18.

16 Woods, *age.*, s. 145; Erdem - Paydaş, *age.*, s. 81.

17 İ. Erdem, "Osman beyin ölümünden Uzun Hasan Padşaha Akkoyunlular (1435-1456)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32 (2002), s. 125.

18 Erdem, *age.*, s. 159; Yinanç, *agm.*, s. 259.

ilişkisi yürütse de, kendisini kuvvetli hissettiği zamanlarda ise, bu devletlere karşı savaş açmaktan çekinmemiştir.¹⁹

15. yüzyılın ortalarında Uzun Hasan, Akkoyunlu tahtı uğrunda ağabeyi Cihangir Mirza'ya karşı mücadelesini yürütürken, aynı zamanda Cihangir Mirza'yı destekleyen Karakoyunlu emirleriyle de savaşmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu sırada bölgenin büyük siyasi aktörlerinden biri olan Memluk Devleti Karakoyunlu ordusunun Diyarbakır'e olan yürüşünden rahatsız olsa da, Uzun Hasan'a açıktan açığa yardım etmekten de imtina etmişti. Mısır Sultanı'na olan ilk müracaatından istediği sonucu alamayan Uzun Hasan, Urfa hakimi olan kardeşi Üveys Bey'in aracılığıyla Memluk Sultanı'na tekrar müracaat etmiştir²⁰. Memluk Sultanı'ndan da belkeddiği sonuç gelmeyince, Akkoyunlu hükümdarı 1457 senesinin Mayıs'ında Diyarbakır'ın doğusunda Dicle nehri yanında Rüstem İbn Tarhan komutasındaki yaklaşık 20 000 kadar olan Karakoyunlu ordusu ile savaşa girmiştir. Savaşın başlarında Rüstem İbn Tarhan ve Karakoyunlulara sığınan Cahangir'in birlikleri sayıca üstün oldukları için başarılı olsa da, daha daha sonra Uzun Hasan'ın Afşar, Emirli, Haydarlı, Mosullu, Pornak ve Koca Hacılı gibi Akkoyunlu aşiretlerinden topladığı askeri takviye savaşı lehine sonuçlandırmıştır. Karakoyunluların bu acı mağlubiyetinde Cihangir'in korkak davranması ve ordu saflarında ortaya çıkan şaşkınlık önemli rol oynamıştır. Savaş sonrasında Cihangir Mardin'e kaçabilmiş, meşhur Karakoyunlu emirleri Rüstem İbn Tarhan ve Ali Şeker Baharlı ise esir alınmıştır. Yüklü miktarda askeri techizat ve ganimet elde edilmiş, ele geçirilen 1700 esirden başta Rüstem İbn Tarhan olmakla 500 kadarı idam edilmiştir²¹. Uzun Hasan kazandığı büyük zafer ile ilgili Osmanlı ve Memluk sultanlarına zafernameler göndermiştir. Osmanlı Sultanı bu duruma kayıtsız yaklaşırsa da, Memluk Sultanı Eşref İnal Akkoyunlu hükümdarının kazandığı bu galibiyete çok sevinmiş ve tebriklerini iletmiştir²². J. Woods Memluk tarihçilerinin verdiği bilgilere dayanarak, Uzun Hasan tarafından Kahire'ye gönderdiği elçisinin Karakoyunlulardan alınan silahları hatıra olarak Memluk Sultanı Melik Eşref'e bağışladığını yazmıştır²³. Ebubekr Tihrani ise, komşu devletlerden Uzun Hasan'a

19 A.S. Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 208.

20 Cöhçe, *age.*, s. 128.

21 Tihrani, *age.*, s. 151; Woods, *age.*, s. 150-151; Tofiq Necefli, *Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Tarihi Müasir Türk Tarihşünaslığında*, Çaşıoğlu, Bakü 2000, s. 100.

22 M.H. Yınanç, "Cihan-Şah", *İslam Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 180; Erdem, *age.*, s. 130; Woods, *age.*, s. 151.

23 Woods, *age.*, s. 162, dipnot 88.

gönderilen hediyelerle ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: *Tüm ülkelerden, meşhur serkerde ve hükümdarlardan enam ve hediyeler gelmekteydi. Bu sırada Uzun Hasan tarafından Mısır ülkesine ve Rum padişahının yanına gönderilen Hüseyin Hacı da padişahlara layık hediyeler getirmiştir*²⁴.

Rüstem İbn Tarhan üzerinde kazanılan bu zafer Akkoyunlu tarihinin en şanlı sayfası ve Uzun Hasan'ın askeri-siyasi biyografisinin en önemli başarılarından biri idi. Bu olaydan sonra Karakoyunlular uzun süre Akkoyunlular üzerine herhangi bir saldırı gerçekleştiremedi. Böylece Cihangir Mirza Akkoyunlu aşiretleri arasında nüfuzunu tam olarak kaybetti ve hakimiyet taleplerinden el çekti. En sonunda ise, Uzun Hasan'ın teklifini kabul ederek oğlu Alihan Mirza'yı rehin olarak Diyarbakır'e göndermiş ve 1469 senesindeki vefatına kadar Mardin hakimliyi ile yetinmek zorunda kalmıştır. Sonuçta, Akkoyunlu Beyliği'ndeki iç çekişmeler son bulduğu gibi Kara Osman (1394-1435) dönemindeki sınırlar tekrardan geri kazanılmış oldu²⁵. Akkoyunlu Beyliği Uzun Hasan döneminde bölgede konumunu sağlamlaştırdı ve esas güç kaynaklarından birine dönüştü. Bu durum ayrı ayrı Akkoyunlu şehzadelerini desteklemek bahanesiyle aralarındaki rakabeti keskinleştiren Memluk Sultanı'nın bölgede nüfuzunu korumak ve kuvvetlendirmek siyasetinin de iflası oldu. Buna rağmen Uzun Hasan çoğu zaman Memluk Sultanı Eşref İnal'la dostluk ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. Uzun Hasan Akkoyunlu toprakları ile sınır olan Osmanlı, Memluk ve Karakoyunlu gibi devletlere yönelik dostluk siyaseti takip etse de, kedine olan güveni yerine geldikçe bu devletlere karşı siyasi yaklaşımını değiştirmekten de geri kalmamıştır²⁶.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1457'de Diyarbakır yakınığında Cihangir Mirza ve Rüstem'in rehberliyi altında Karakoyunlu ordusunu ağır yenilgiye uğrattı. Akkoyunlu hükümdarı kazandığı bu zaferi mektupla Mısır Sultanı Seyfeddin Eşref İnal'a yazdı ve Memluk Sultanı bu haberden memnun olduğunu bildirdi.²⁷ Fakat 1461 yılında Mısır Sultanı Sefyeddin'in ölümünden sonra Akkoyunlularla Memluklar arasındaki siyasî ilişkiler tekrar bozulmaya başlamıştır. Uzun Hasan'nın son derece iyi ilişkiler içinde olduğu Mısır Sultanı Eşref İnal ölmüş ve 1461 tarihinde iktidara geçen sultan Hoçkadem'e karşı Memlukların

24 Tehrani, *age.*, s. 132.

25 Tihrani, *age.*, s. 29; R. Şükürova, *Ebu Bekr Tihrani ve Onun "Kitab-i Diyarbekriyye" Eseri*, Bayrak Yay., İstanbul 2006, s. 49.

26 Erzi, *agm.*, s. 208; Tofiq Necefli, *Azərbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, Çaşıoğlu, Bakü 2012, s. 369.

27 Tihranî, *age.*, s. 151; Sümer, *agm.*, s. 21.

Şam valisi Canım Eşref isyan çıkarmıştı. Uzun Hasan'ın itirazına rağmen onun isyanı desteklemesi ile ilgili yanlış bilgiler alan Sultan Hoşkadem, valini ve taraftarlarını cezalandırmak için bir ordu gönderdi. Bu zaman Akkoyunlu hükümdarının Kahire'nin rahatsızlığına son vermek adına Canım Eşref'i Urfa'da öldürmesi Sultan Hoşkadem'in rahatsızlığına son verdi ve böylece Memluk ordusu geri döndü, böylece iki devlet arasında meydana gelen gerginlik ortadan kaktı.²⁸ Fakat 1462 yılında iki devlet arasında siyasi ilişkilerin yeniden gerginleşmesi Uzun Hasan'ın Kahire ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Ögle ki, Uzun Hasan, Memluk sarayında başlayan siyasî buhrandan faydalanarak Memluk sınırlarına doğru ordu gönderdi. F. Sümer'in kanatınca aynı yılda Uzun Hasan Hısn-ı Keyf kalesini işgal ederek oradaki Eyyubi hükümlerine son vermişti. Bunun devamı olarak Bayburt kalesi de Akkoyunlu sınırları içine katıldı.²⁹ Fakat bu dönem Karaman Beyliği'nde yaşananlar iki ülke arasındaki bu problemleri arka plana atmıştır.

Karaman Beyi İbrahim'in ölümünden sonra başlayan taht mücadelesinde Akkoyunlu ile Memluk devletleri İbrahim'in oğlu İshak'ı desteklerken, Osmanlı Sultanı Pir Ahmed'in hâkimiyete getirilmesini istemiştir. A. S. Erzi, bu konuyla ilgili Memluk tarihçisi İbn Tağrıberdi'nin verdiği bilgilere dayanarak: "O dönemde Sultan Hoşkadem'le Uzun Hasan arasında Osmanlılara karşı bir ittifak kurulmuştu"³⁰ demektedir. 1464 yılının Eylül ayında Uzun Hasan Karaman'a müdahale ederek, Konya, Beyşehir, Akşehir, Aksaray, Develi ve Kayseri'ni ele geçirdi. Onun desteği ile İshak, Karaman'da beyliğe getirildi. O, Cuma hutbesini Sultan Hoşkadem'in adına okuttu. Bu olay Uzun Hasan'la İshak'ın Memluk Sultanı ile iyi ilişkilerde olduğunu göstermektedir. Bu durum Hoşkadem'i memnun etse de Pir Ahmed'i destekleyen Sultan II Mehmed'i rahatsız etmekte idi.³¹ Uzun Hasan, Karaman seferi ile bağlı Memlukilerin Darend ve Divriyi naiblerine mektup göndermiş, ayrıca 3 Ocak 1465'de de Sultan Hoşkadem'e durumu bildirmek için Kahire'ye kendi elçisini göndermişti.³² Bu gelişmeler Karaman probleminin Akkoyunlu-Memluk arasında iyi ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynadığını kanıtlamaktadır.

28 Woods, *age*, s. 170-171; Erşahin, *age*, s. 77.

29 Sümer, *agm.*, s. 22.

30 Erzi, *agm.*, s. 209.

31 Erşahin, *age*, s. 77-78.

32 Erzi, *agm.*, s. 217.

Fakat bir süre sonra Uzun Hasan'ın bazı istekleri Akkoyunlu-Memluk ilişkilerinin yeniden bozulmasına ve gerginleşmesine neden olmuştur. S. Erşahin'e göre 1464'de Pazuki Kürtleri Haleb-Erzincan yolunu gözetim altında tutan Gerger'e hücum ederek valini öldürdüler ve şehrin anahtarlarını Uzun Hasan'a takdim ettiler.³³ Uzun Hasan'ın neredeyse bir sene zarfında Gerger kalesini ablukada tutan Memluk ordusunu kovarak kalenin gözetimini ele geçirmesine ilişkin haber, 1465 yılının ocak ayında Sultan Hoşkadem'e iletildi. Kuşkusuz ki, bu olay Kahire'de yeniden ciddi rahatsızlığa neden oldu. Bir ay sonra Uzun Hasan'ın elçisi Kahire'ye giderek, Gerger kalesinin anahtarlarını Harput kalesi ile değiştirmeyi ve 10 bin dinar tazminat vermeyi talep etti. Sultan Hoşkadem Osmanlılara karşı önemli müttefiki olan Akkoyunlu'yu kaybetmemek adına bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı ve böylece Harput valisi Melik Aslan Dulkadir'i darbe zor durumda bıraktı.³⁴

Akkoyunlular için stratejik açıdan önemli olan Harput kalesini ele geçirmek için büyük imkânlar elde eden Uzun Hasan, 1465'de Gerger kalesini Memluklara teslim ederek Harput üzerine yürüdü. Sultan Hoşkadem, Uzun Hasan'a "Harput'u yardım olsun deye Melik Aslan'a verdim, fakat kaleyi ondan alabilirsen al" dese de öte taraftan da Melik Aslan'a gizli bir şekilde yardım etmekte idi.³⁵ Türkiye tarihçilerine göre Memluk Sultanı'nın bu tutumuna rağmen Uzun Hasan Elbistan hâkimi Melik Aslan Dulkadir'i yenerek Harput'u ele geçirdi ve Malatya'nı ve Elbistan'ı kuşatım altına aldı. Akkoyunlulara yenilen Melik Aslan, Uzun Hasan'a barış anlaşması önermek zorunda kaldı. Uzun Hasan'ın veziri vasıtasıyla yürütülen konuşmalardan sonra Dulkadir hâkimi ile anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya göre kale Akkoyunlulara teslim edildi. Harput kalesinin Akkoyunlular tarafından ele geçirilmesi Akkoyunlu-Memluk ilişkilerini belli ölçüde zora soktu.³⁶ Fakat Osmanlıların Dulkadir topraklarına yönelik hücumlarını dikkate alan Sultan Hoşkadem, Uzun Hasan'la ilişkileri tekrar güçlendirmeye ihtiyaç duyduğu için Harput'un işgaline göz yumdu ve dolayısıyla bu durumla barışmış oldu.³⁷ Harput'un ele geçirilmesi ile bağlı olarak Ebu Bekr Tihranî'ye göre, Uzun Hasan

33 Erşahin, *age.*, s. 77.

34 R. Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 59; V. Hıms, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Basımevi, Ankara 1948, s. 121; Woods, *age.*, s. 170-171; Erşahin, *age.*, s. 77.

35 Woods, *age.*, s. 210.

36 R. Yınanç, *age.*, s. 60; Erşahin, *age.*, s. 78; Erdem - Paydaş, *age.*, s. 86-87; Hıms, *age.*, s. 122.

37 Erşahin, *age.*, s. 78.

Melik Aslanın bulunduğu yere doğru hareket ederken çıkmaza giren Melik Aslan, Cihan nehrinin sahilinde adamlarını Uzun Hasan'ın yanına göndererek kaleyi teslim etti. Uzun Hasan merhamet edip ona 4 bin eşrefi gönderdi ve oradan da kışlağa yol aldı.³⁸ Dönemin kaynaklarının teyid ettiği gibi Uzun Hasan'ın, aslında Harput kalesini 4 bin eşrefi karşılığında elde ettiği söylenemez. Anlaşıldığı kadarıyla Dulkadir hükümdarı ile iyi ilişkileri korumak adına bu para Uzun Hasan tarafından ona hediye edilmiştir. Kuşkusuz, Harput kalesinin Akkoyunluların gözetimi altına alınması Akkoyunlu-Memluk ilişkilerini belli ölçüde olumsuz yönde etkilemiş ve Uzun Hasan, bu olumsuz etkinin derinleşmemesi hususunda çaba göstermiştir. Uzun Hasan Memlukilerle ilişkilerde son derece dikkatli olsa da Gerger kalesi ile ilgili problem iki devlet arasındaki ilişkileri epey zorlaştırmıştı.

Karakoyunlu tehlikesi Uzun Hasan'ı Memluk Sultanı Hoşkadem ile ilişkileri iyileştirmeye mecbur etmiştir. Buna göre Akkoyunlu hükümdarı feth ettiği yerleri geri iade edecek, karşılığında Memlukiler Harput'a ilişkin taleplerinden vaz geçeceklerdi.³⁹ Uzun Hasan, 16 Şubat 1466 yılında Urfa valisi Musa Türkmen'i kalenin anahtarlarını Sultan Hoşkadem'e takdim etmek için Mısır'a gönderdi. Aynı sene mart ayında Uzun Hasan Memluk Devleti ile ilişkileri normal hale getirmek ve Harput kalesi ile ilgili ortaya çıkan anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için annesi Sara Hatun başkanlığında elçi heyetini Kahire'ye gönderdi. Saray Hatun, Akkoyunlu-Memluk ilişkilerini iyileştirmek için epey çaba harçamış ve bu samimi ilişkilerden Sultan Hoşkadem memnun kalmıştır.⁴⁰

Azerbaycan Akkoyunlu Devleti ile Memluk Devleti İlişkileri

Uzun Hasan, 10 Kasım 1467'de Karakoyunlu Cihanşah'ı mağlup ederek Azerbaycan'da siyasî yönetimi ele geçirdi. 1468'den sonra Akkoyunlular beylikten başkenti Tebriz olan Azerbaycan Akkoyunlu Devleti haline gelmişti. Uzun Hasan, Karakoyunluları ortadan kaldırıp, Teymurluları da Horasan bölgesine hapsedince, Osmanlı Devleti'ne karşı yalnız kalmama düşüncesinden Memlukilerle iyi geçinmenin gerekli olduğunu anlamış ve Kahire'ye bağlılığını bildirmişti. Kuşkusuz, bu ilişkilerin Memluk Sultanı için de önemi olmuştur. Bu dönemde Memluk sarayındaki iktidar mücadelesini Gayıtbay kazanmıştı. Bu nedenle Uzun Hasan, 1468 yılı ağustos ayında Gayıtbay'a dostluk duygularını iletme için bir tebrik mektubu gönderdi.⁴¹ Bunun üzerine Sultan Gayıtbay da,

³⁸ Tihrani, *age.*, s. 210.

³⁹ Erdem - Paydaş, *age.*, s. 88.

⁴⁰ R. Yinanç, *age.*, s. 60; Erşahin, *age.*, s. 78; Hins, *age.*, s. 122.

⁴¹ Erşahin, *age.*, s. 78.

Uzun Hasan'ı Azerbaycan'da kazandığı zaferleri ve bu bölgedeki yeni konumu münasebetiyle tebrik etmek için Tebriz'e bir elçi gönderdi. Ebu Bekr Tihranî bu konuyu şöyle dile getirmektedir: “Mısır Sultanı Gayıtbay tarafından gönderilmiş elçi gösterişli bir biçimde ve değerli hediyelerle Akkoyunlu sarayına gelip, Uzun Hasan'ı kazandığı zafer münasebetile tebrik ederek sadakat ve dostluk içeren belâgatli bir mektub takdim etti. O da saygıyla karşılanıp, daha sonra da büyük hediyelerle Kahire'ye uğurlandı.”⁴²

Uzun Hasan, 1469 yılının ortalarında Hasan Ali'den alınan yerlerin anahtarlarını Sultan Gayıtbay'a göndererek ondan sultanlık giysisi istedi. Gayıtbay, bu talebi kabul ederek Uzun Hasan'nın kazandığı zaferleri ve hükümdarlığını yasallaştırdı.⁴³

Bu dönem Doğu Anadolu beylikleri uğrunda Osmanlılarla Memlukiler arasında siyasî çekişmeler keskinleşmişti. Özellikle Memluk Sultanı'na bağlı olan Dulkadir Beyliği bu çekişmenin merkezinde yer almıştır. Bu durumdan faydalanan Uzun Hasan, Akkoyunlu sınırlarını güney-batı yönünde genişletmeye başlamıştı. Ama Dulkadir hâkiminin Memluk Sultanı ile ilişkilerinin kötüleşmesi Akkoyunlu-Memluk münasebetini de etkilemiştir. Ögle ki, Dulkadir hâkimi Şahsuvar Bey 1469 yılında Kahire'ye bir elçi göndererek Sultan Gayıtbay'dan hâkimiyetinin tanınmasını ve aynı zamanda Memlukilerin taleb ettiği Antep bölgesinin geri verilmesi karşılığında Haleb'de bir Dulkadir taburunun yerleştirilmesine izin vermesini istedi. Memluk Sultanı, Şahsuvar Bey'in taleplerini reddederek Dulkadir Beyliği'ne karşı savaş hazırlığına başladı. Bu zaman Uzun Hasan'ın Fırat boyu bölgelerini ele geçirme haberi Kahire'de paniğe neden oldu. Memluk Devleti Akkoyunluların Dulkadirliyle birleşerek Haleb'e hücum edebileceklerinden ciddi bir şekilde rahatsız idi.⁴⁴

Sonraki gelişmeler de bu durumu teyid etmektedir. Dönemin önemli kaynaklarından birinde geçen bilgiye göre, 1471'in Şubat ayında Uzun Hasan'la Dulkadir hâkiminin Haleb'e sahip olmasını engellemek için Emir Yaşbey Kahire'den Haleb'e doğru yürüyüşe başladı ve Haziran ayında Anteb kalesini kuşatarak ele geçirdi.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin Dulkadirliyle yardım edeceğinden dolayı tedbir alan Sultan Gayıtbay, Osmanlı Devleti'le anlaşmaya başladı. O, sultan II. Mehmed'e

42 Tihranî, *age.*, s. 293.

43 Woods, *age.*, s. 114-115; Erşahin, *age.*, s. 78-79.

44 R. Yinanç, *age.*, s. 69-70.

45 Muhammed Al-Halabi, *Pahod Emira Yaşbeya*, çev. Z.M. Bünyatov - T. Kasanova, Elm Yay., Bakü 1985, s. 4.

elçi göndererek Şahsuvar Bey'i himaye etmemesini istedi ve bunun karşılığında Dulkadir Beyliği'ni ona vereceğini vadetti. Osmanlı Sultanı, Gayıtbay'ın söz konusu bu teklifine olumlu yanıt verdi ve böylece Şahsuvar'ı desteklemedi. Ayrıca, Emir Yaşbey'e erzak yardımı edeceği sözü de verdi.⁴⁶

Osmanlı Devleti ile anlaşmaya varan Memluk Sultanı, Akkoyunlu Uzun Hasan'la da anlaşma yapmada kararlı idi. Çünkü Dulkadir yöneticilerini açık bir şekilde savunan Uzun Hasan'ın Memlûk ordusunun Dulkadir topraklarına yürüyüşü halinde ne yapacağı da belli değildi. Ortadaki bu durum kuşkusuz ki, Memluk Sultanı'nı rahatsız ediyordu. O yüzden 17 Ağustos 1471'de, Memluk emirlerinden biri olan Yaşbey, bu yürüyüşte iştirak etmiş olan Muhammed Halebi'yi bununla bağlı olarak Akkoyunlu sarayına gönderdi.⁴⁷ Muhammed el-Halebi, 24 Eylül'de Tebriz'e gelerek Uzun Hasan'la görüştü. Elçi, Emir Yaşbey'in mektubunu ona takdim etti.⁴⁸ Uzun Hasan Memluk elçisi ile yapılan anlaşmada tek taraflı yönden fikir beyan etmeyip, orta yolu tuttu. Elçiyi diplomatik kurallara uygun yolcu eden Uzun Hasan, böylece, Mısır Sultanı'nı desteklemiş oldu.

Memluk ordusu 1472'nin Nisan ayında Dulkadirililere karşı yürüyüşe başladı. Memluk ordusu Şahsuvar Bey'in sığındığı Zamantı kalesini ele geçirerek onu esir aldı. Şahsuvar Bey'in Kahire'de idam edilmesinden sonra Memluk Sultanı Dulkadir tahtına onun kardeşi Şahbudak Bey'i atadı. Şahbudak Bey de, Memluklara karşı sadakat yemini etti.⁴⁹

Bu dönemde Uzun Hasan, Akkoyunlu Devleti'ni bölgenin büyük devletlerinden biri haline getirmişti. Bu durumda Akkoyunlular bölgenin diğer iki büyük güçlü devleti olan Osmanlı ve Memlûklülere karşı mücadele etmek zorunda olmuşlar. Uzun Hasan'ın batılı müttefiklerinden, özellikle de Venedik'ten gelecek olan ordu desteğini alabilmek için Akdeniz'e açılan bir koridora ihtiyacı oluşu Memluklara karşı mücadelenin nedenlerinden biri olarak gösterilebilir. Böylece, Uzun Hasan Memluk valilerine ve ona bağlı olanlara karşı tehditler yöneltti. Besni valisine göndermiş olduğu bir mektupta Memluk Sultanı'nın kölelikten geldiğini belirtiyordu. Dulkadiroğlu Şahbudag'a yazdığı mektupta ise topraklarını Akkoyunlu Devleti sınırlarına katmayı talep ediyordu.⁵⁰ Ayrıca Uzun Hasan'ın İslamın kutsal yerleri

46 R. Yınanç, *age*, s. 72-74.

47 Halabi, *age*, s. 5.

48 Halabi, *age*, s. 7.

49 Halabi, *age*, s. 5; R. Yınanç, *age*, s. 76.

50 Woods, *age*, s. 130; Erşahin, *age*, s. 79.

olan Mekke ve Medine şehirleri üzerinde hükümlanlığa iddialı olması Memluk Devleti ile münasibetlerde yeni bir anlaşmazlığa kapı açtı.⁵¹ Uzun Hasan'ın bu iddiası onun Akkoyunlu Devleti'ni İslam dünyasının en büyük devleti haline getirmek isteğinin olduğunu göstermektedir.

Fakat o dönemde Akkoyunlu Devleti'nin Doğu Anadolu'da topraklarını genişlendirmek uğruna Osmanlı Devleti ile mücadeleye girmesi ve Batı Avrupa devletleri ile özellikle de yakın müttefiki olan Venedik'ten gönderilen silahları elde etmek için Karaman'a doğru yürümesi beklenen sonucu vermedi. Ağustos, 1472'de Yusuf Mirza'nın rehberliğinde Akkoyunlu ordusu Beyşehir yakınlarında Osmanlılarla savaşta yenilgiye uğradı.⁵² Uzun Hasan, Karaman yürüyüşünün uğursuz olduğunu dikkate alarak, Memluk Sultanı'nın gözetiminde olan Suriya sınırlarından geçmekle Akdeniz'e çıkmak kararına gelmiştir. Aynı yılın Ekim ayında Akkoyunlu hükümdarı Akdeniz'de Venedik donanması ile bağlantı kurmak amacıyla Suriya yönüne yürüdü. Malatya, Kâhta ve Gerger kalelerini ele geçirerek, Haleb'e yaklaştı. Bu zaman Uğurlu Muhammed'in rehberliğinde Akkoyunlu ordusu Fırat nehri üzerinde bulunan Birecik'i ele geçirdi. Böylece, Akkoyunlu hükmdarı Venediklerin 1472-1473. yıllarında gönderilmesi beklenen silahları almak için Fırat nehri kıyısında yerleşen Memluk şehirleri olan Birecik ve Haleb'i ele geçirerek Suriye üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşmak istiyordu.⁵³ Uzun Hasan'ın Birecik kalesini kuşattığı 1 Mart 1473 tarihinde Neapol kralı Ferdinand'a yazdığı mektubu da bu durumu onaylamaktadır: *...Memluk Sultanı ile önceleri dost idik, ancak kötü amelleri yüzünden onunla düşmanlık edip savaşmak zorunda kaldık. Yeteri kadar askerle Suriye topraklarına yürüş etmiş bulunuyoruz. Şu anda Birecik adlı yerde savaşdayız. Allah'ın izni inayeti ile buranı da ele geçireceğiz. Bundan sonra da Allah müyesser ederse Fırat nehrini geçeceğiz*⁵⁴.

Kuşkusuz bu yürüyüş Akkoyunlu-Memluk ilişkilerinde yeniden sorun ortaya çıkaracaktı. Öyle ki, Dulkadir hâkimi Şahbudak Bey, Mısır Sultanı Gayıtbay'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Memluk Sultanı da bu durumu dikkate alarak Aralık 1472'de Yaşbey komutasında Memluk ordusunu Akkoyunlulara karşı savaşa göndermiştir. Uzun Hasan'ın Osmanlı Sultanı ile ilişkilerinin gerginleştiği bu dönemde Akkoyunlu ordusu Uğurlu Mehmed'in başkanlığındaki Memluklilerle

51 Erşahin, *age.*, s. 79.

52 Necefli, *age.*, s. 128.

53 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 96.

54 Şerafettin Turan, "Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/4-5 (1965), s. 106-107.

savaşta pek muvaffak olamadı. Böylece Akkoyunlu ordusu Nisan 1473'te Memluklül ordusu karşısında dayanamayarak Birecik'i terk edip, Fırat nehri boyunca geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁵

Tabii ki, Uzun Hasan bu durumdan memnun değildi. Çünkü sonuç elde edilemeğince Akkoyunlu - Memluk ilişkileri tekrar gerginleşmiş oldu. Bu defa arada sıkışıp kalmış Dulkadir hakimi Şahbudak Bey Uzun Hasan'a karşı Mısır Sultanı Kayıtbay'dan yardım istedi. Böylece, 1472 yılının Aralık ayında durumu değerlendiren Mısır Sultanı, Emir Yaşbey komutasındaki ordusunu Bireciy'e gönderdi.

Fakat, Akkoyunlu Sultanı son anda isteyini gerçekleştirmedi. Çünkü, Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in duruma karışması sonucu şartlar değişmiş oldu. Öyle ki, ilk başlarda Osmanlı Devleti'nin Karaman'ı ele geçirme siyaseti Uzun Hasan gibi Mısır Sultanı Kayıtbay'ın da hoşuna gitmemişti. Diğer taraftan Maraş ve Elbistan bölgesini içine alan Dulkadirli Beyliği halen Osmanlı ve Memluklül arasında ihtilaf kaynağı olarak kalmakta idi. Böyle bir durumda Uzun Hasan'ın Venediklere gönderdiği elçi heyeti Osmanlılar tarafından yakalanmış ve Akkoyunlu Sultanı'nın mektubu ele geçirilmişti. Mektupta ise Osmanlı ve Memluklülere karşı Avrupa Devletleri ittifaka davet edilerek, Akkoyunluların kurudan, onların ise denizlerden saldırmaları önerilmekte idi.⁵⁶ II. Mehmed, durumu iyi fırsat bilip kötü giden ilişkilerini yoluna koymak için mektubu Memluk Sultanı'na gönderdi. Böylece, Akkoyunlulara karşı planlanan mühtemel sefer öncesi, Memluk Devleti'nin tarafsız kalmasını garantilemiş oldu.⁵⁷

Osmanlı Devleti ile devam edegelen rekabet Uzun Hasan'ın Mısır'a karşı daha dikkatli siyaset yürütmesinde etkili olmuştur. Diğer taraftan ise Fırat nehrinin sağ kıyısındaki bölgelerin Mısır ve Suriye hükümdarı Kayıtbey'in kontrolünde bulunması Venedik ile ilişkilerini pekiştirmek için Akdeniz'e açılmaya çalışan Uzun Hasan'ın karşısında önemli bir engel olarak durmaktaydı. Bu yüzden Uzun Hasan'ın Memluk Devleti aleyhine mücadeleye başlaması ve kendi sınırlarını genişlendirmesi kaçınılmaz oldu. Fakat Mısır Sultanı Kayıtbey'in Emir Yaşbey komutasında gönderdiği ordusu Akkoyunlular'ı Birecik'ten uzaklaştırınca Ak-

55 Hins, *age.*, s. 122; Woods, *age.*, s. 114-115; R. Yınanç, *age.*, s. 77; Erşahin, *age.*, s. 79; Şahin Farzaliyev, *Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda*, Elm Yay., Bakü 1983, s. 106.

56 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 96-97; "Fatih Sultan Mehmed", *Osmanlı Tarih Ansiklopedisi*, C 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, ts. , s. 61.

57 H. İnalıcık, "II. Mehmet", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, İstanbul 1988, s. 526.

koyunlular bu niyetlerini gerçekleştiremedi. Bu sırada Kahire'ye gelen Osmanlı elçisinin hristiyan devletlerle ittifaka giren Uzun Hasan'a karşı düşmanca yaklaşımı ve tutumuna rağmen Mısır Sultanı Kayıtbey dikkatli davranmayı tercih etmiştir.⁵⁸

Osmanlı Sultanı ile münasibetlerin gerginleşmeye devam ettiği bir dönemde Uzun Hasan dikkatini daha çok bu yöne yönlendirmiş ve oğlu Uğurlu Mehmed ise Memluk Devleti'ne karşı başlattığı savaşta ciddi bir başarı elde edilememiştir. Nisan 1473 tarihinde Uğurlu Mehmed Emir Yaşbey'in hücumu sonrasında Birecik'ten çıkmak ve Fırat nehri boyunca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Birecik kuşatması sonrasında ortaya çıkan Akkoyunlu-Memluk gerginliği gidermek için Mısır Sultanı Kayıtbey önemli bir adım atmış ve Temmuz 1473'te elçisini barış teklifi ile Erzincan'daki Akkoyunlu askeri karargahına göndermiştir. Uzun Hasan Memluk elçisini layıkıyla ağırlamış, sultanın taleplerini ve barış teklifini kabul ettiğini bildirerek geriye dönen Memluk elçisiyle birlikte Mısır sarayına kendi adamlarını da göndermiştir.

Şerafettin Turan'ın belirttiğine göre Akkoyunlu ordusunun Birecik'i kuşatmasıyla ilgili olarak aralarında ihtilaf ortaya çıkması yüzünden Memluk Sultanı Gayıtbay, Akkoyunlu-Memluk ilişkilerinde ortaya çıkmış gerginliği ortadan kaldırmak için önemli bir girişimde bulundu. Şöyle ki, o, 1473 yılının temmuz ayında barış teklifi etmek için Akkoyunlu hükümdarının Erzincandaki ordugâhına bir elçi göndermişti. Uzun Hasan, Memluk elçisine sultanın arzu ettiği her şeyi yapmaya hazır olduğunu bildirerek barış teklifini kabul etmiş ve elçi ile birlikte kendi adamını da Mısır sarayına uğurlamıştır.⁵⁹

Azerbaycan Akkoyunlu Devleti ile Mısır Memluk Devleti arasındaki 1473 barış görüşmeleri gerginliği tamamen ortadan kaldıramadı. Çünkü 1474 yılının ortalarında Uğurlu Mehmed merkezi yönetime karşı Şiraz'da isyan çıkardığı zaman Memluk Sultanı onu savundu. Uzun Hasan'ın Memluk Devleti'nin Kuzey taraflarına aralıksız hücumlar düzenlemesi karşısında, Memluk Sultanı da Uğurlu Mehmed'in müraciatını kabul ederek, onun Irak'a getmesi için askeri yardımda bulundu.⁶⁰ Fakat, Uğurlu Mehmed yenilgiye uğrayarak kardeşi Maksud Mirza'nın yönetimi altında bulunan Bağdat'a sığındı. Fakat o, burada beklediği yardımı alamayınca Urfa valisi Uveys'in yönetimi altında bulunan topraklara geçerek, Memluk ordusu ile birleşti. 1475'te onun buradan da ayrılarak Haleb valisine

58 E. Konukçu , *Otlukbeli Paneli*, Otlukbeli Belediyesi Yay., Ankara 1997, s. 14.

59 Turan, agm., s. 120.

60 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 105.

sığınması Uzun Hasan'ın harekete geçmesine neden olmuştur. Temmuz ayında Akkoyunlu ordusu Uğurlu Mehmed'i mağlub ederek İnal el-Hâkim'i de öldürdü. Halep valisinin öldürülmesi Sultan Kayıtbay'ı çok rahatsız etmişti. Uzun Hasan bu olaydan sonra Mısır'la ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmamak için geri dönmüştür.⁶¹

Uğurlu Mehmed babasının gönderdiği askerlerle girdiği savaşta yaralansa da, savaş meydanından kaçabilmişti. O, annesini Memluk Sultanı Kayıtbay'ın yanına göndererek babası ile barışması için aracılık yapmasını rica etmişti.⁶² Anlaşılan o ki, yaptığı rica karşılığında olumlu cevap alamayan Uğurlu Mehmed, daha sonra Osmanlı Sultanı II Mehmed'e sığınmak zorunda kalmıştır. Mısır sultanının bu meselede aracı olmamasına rağmen, Uzun Hasan'la aralarındaki gerginlik halen devam etmekte idi.

Uzun Hasan'ın ölümünden (1478) sonra Akkoyunlu Devleti'nde tahta çıkan Sultan Yakub'un iktidarı için en önemli ve ciddi tehlikeni Memluklüler oluşturmaktaydı. Özellikle Emir Yaşbey'in hücumları genç sultan için çok sıkıntılı olmuştur. Emir Yaşbey Mısır, Şam ve Halep'in 100 binlik ordusunu bir araya getirerek Ruhan'ı kuşatıp işgal altına aldı. Kutbeddin Bektaş kahramanlık mucizesi göstererek Yaşbey'in 40 binlik ordusuna karşı dayandı. Yakub onu cezalandırmak için Bayandur Bey'i, Süleyman Bey Bican'ı ve Halil Bey Bektaş'ı Diyarbakır yolu ile yardıma gönderdi. Varır varmaz bu üç bey Yaşbey'e Müslümanların yüce Ramazan ayında savaşması hususunda açıklama talep ettiler. Fakat Yaşbey Urfa'yı ele geçirmek için hücumu daha da hızlandırarak Akkoyunlulara karşı tavrı aldı.⁶³ Fazlullah ibn Ruzbehen Huncî Urfa savaşını geniş bir şekilde ele alarak, Memluk ordusunun sağ tarafında Kansu Yahyevi'nin Dimaşk emirleri, sol yanda Özdemir'in komutasında olan Halep emirleri, merkezde ise Yaşbeyin ordusu ile kendi özel muhafıza birliyi yer aldığını belirtmektedir. Akkoyunlu ordusunun ortasında Bayandur Bey, sağda Süleyman Bey, solda ise Halil Bektaş'ın kuvvetleri yerini almıştı. Bu savaşta Mısırlılar ağır bir şekilde mağlup oldular. Emir Yaşbey, Özdemir, Dimaşk Emiri, Halep Naibinin yardımcısı ve çok sayıda diğer emirler esir oldular. Emir Yaşbey'in kellesini idam olunan Dimaşk ve Halep emirleri ile

61 Sümer, agm., s. 25; Hins, age., s. 123, Necefli, *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, s. 380.

62 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 96.

63 Hunji Fazlullah İbn Ruzbihan, *Tarih-i Alam-Ara-yi Amini*, çev. T. Minorskiy, Elm Yay., Bakü 1987, s. 61-62.

birlikte Sultan Yağub'a gönderdiler.⁶⁴ Kuşkusuz ki, Akkoyunluların kazandıkları Urfa zaferinden sonra Akkoyunlu-Memluk ilişkileri biraz daha keskinleşmiştir. Hatta Sultan Yakub'un Memluk esirlerini serbest bırakmasına rağmen, iki ülke arasındaki ilişkilerde olumlu yönden ilerleme görülmemiştir.⁶⁵

Fakat bir müddet sonra Osmanlı şahzadesi Cem Sultan'a sığınacak yer verdiği için Sultan II. Bayezit'le ilişkileri zora giren Sultan Gayıtbay, esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi ve Sultan Yakub'un ortaya çıkan durumla ilgili özür dilemesi sonucunda Akkoyunlu Devleti ile ilişkileri iyileştirdi ve Akkoyunlu hacc kervanının Mekke'ye gitmesine izin verdi.⁶⁶

Anlaşılan o ki, Osmanlı şehzadelerinin saltanat mücadelesi Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'la Mısır hükümdarı Sultan Gayıtbay arasındaki gergin ilişkileri iyi yönde etkilemeye başlamıştır. Memluk Devleti için gerçek bir tehlikeye dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşta Akkoyunlu Devleti ile bir araya gelmek zarurerti ortaya çıkmıştı.

Sonuç

15. yüzyılın ilk yarısında Akkoyunlu-Memluk ilişkileri karşılıklı menfaatlere, dönemin jeopolitik durumuna bağlı olarak bazen gergin bir atmosferde düşmanca bir özellik kazanırken, bazen de dostluk çerçevesinde şekillenmiştir. Akkoyunlu Kara Osman ve varisleri döneminde iki devlet arasındaki ilişkilerin seyri değişkenlik göstermiş, bölgede baş veren siyasi olayların etkisinde gitgeller yaşanmıştır. Şöyle ki, daha çok siyasi çıkarlar etrafında örgülenen bu ilişkiler Osmanlı Devleti tarafından bölgede yürütülen siyasetin etkisi altında kalmıştır. Akkoyunlu ve Memluk devletleri Güneydoğu Anadolu'daki siyasi nüfuz mücadelesinin bazı aşamalarında müttefik konumunda biraraya gelseler de, bazı dönemlerde ise birbirine zıdd düşen çıkarları sebebiyle iki devlet arasındaki münasebetler bozulma göstermiştir.

Akkoyunlu-Memluk ilişkilerindeki sorunların zamanla ortadan kalkmasında dış etkenlerin olduğu da bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin Karaman'ı hakimiyetine katarak Mısır Sultanlığı'nın yanında yer alan Dulkadir Beyliği'ni etkisi altına almak istemesi ile Karakoyunlu Cihanşah'ın Akkoyunlulara karşı ciddi baskı oluşturmaya doğal olarak Akkoyunlu-Memluk ilişkilerini iyi yönde etkilemiştir.

⁶⁴ Hunji, *age*, s. 62; Neceflî, *age*, s. 135.

⁶⁵ Erdem - Paydaş, *age*, s. 132.

⁶⁶ Woods, *age*, s. 141; Erşahin, *age*, s. 116.

Akkoyunlu-Memluk Devleti ilişkileri dönemin olaylarına bağlı olarak inişli çıkışlı bir şekilde devam etmiştir. Özellikle 15. yüzyılın 70li yıllarında Osmanlı Devleti'nin bölgede yürüttüğü politikası sonucu Güneydoğu Anadolu'da siyasi güce sahip olmak uğrunda yaşanan bu üçlü mücadelede bazen Akkoyunlu-Memluk ittifakı görülse de, bazen de bölgede her iki devletin siyasi beklentilerinin çatışması söz konusu olmuştur.

15. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi bir iniş yaşayan Akkoyunlu Devleti yerini Safeviler Devleti'ne bırakmıştır. Böylece doğal olarak Akkoyunlu Devleti ile ilişkileri kesilen Mısır Memluk Devleti ise, bölgede ortaya çıkan siyasi olaylara müdahale etme imkânını gittikçe kaybetmiş ve 16. yüzyılın ilk çeyreğinde güçlü Osmanlı Devleti karşısında dayanamayıp tarihe karışmıştır (1517).

Kaynaklar

Al-Halabi, Muhammed, *Pahod Emira Yaşbeya*, çev. Z.M. Bünyatova - T. Kasanova, Elm Yay., Bakü 1985.

Cöhçe, S. , *Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular: Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu*, haz. N.A. Akkoyunlu - A. Şen, Ankara 2003.

Erdem İ., “Osman beyin ölümünden Uzun Hasan Padşaha Akkoyunlular (1435-1456)”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32 (2002), s. 125.

Erdem, İlhan - Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi: Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Birleşik Yay., Ankara 2007.

Erşahın, Seyfeddin, *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara 2002.

Erzi, A.S. , “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar”, *Belleten*, XVIII/70, Ankara 1954, s. 208–217.

Farzaliyev, Şahin, *Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda*, Elm Yay., Bakü 1983.

“Fatih Sultan Mehmed”, *Osmanlı Tarih Ansiklopedisi*, C 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, ts. .

Hıns, V., *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıyıkhoğlu, TTK Basımevi, Ankara 1948.

Hunji Fazlullah İbn Ruzbihan, *Tarih-i Alam-Ara-yi Amini*, çev. T. Minorskiy, Elm Yay., Bakü 1987.

İnalcık, H. “II Mehmet”, *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, İstanbul 1988.

Konukçu, E. *Otlukbeli paneli*, Otlukbeli Belediyesi Yay., Ankara 1997.

Necefli, Tofiq, *Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Tarihi, Çağdaş Türk Tarihşünaslığında*, Çaşıoğlu Yay., Bakü 2000.

Necefli, Tofiq, *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, Çaşıoğlu Yay., Bakü 2012.

Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 40 (1986), s. 1–38.

Sümer, Faruk, “Aztanınmış Bir Türk Hükümdarı Uzun Hasan Bey”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 19 (1988), s. 14-20.

Şükürova, R., *Ebu Bekr Tihrani ve Onun “Kütüb-i Diyarbekriyye” Eseri*, Bayrak Yay., İstanbul 2006.

Tihranî, Ebu Bekr, *Kütüb-i Diyarbekriyye*, çev. Rahile Şükürova, Elm Yay., Bakü 1998.

Turan, Şerafeddin, “Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/4–5, (1965), s. 120.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C 2, TTK Yay., Ankara 1988.

Woods, J.E., *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk. 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. S. Özburun, Milliyet Yay., İstanbul 1993.

Yınanç, M.H., “Cihan-Şah”, *İslam Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 180.

Yınanç, M. H., “Akkoyunlular”, *DİA*, C 2, İstanbul 1988, s. 252–270.

Yınanç, R., *Dulkadir Beyliği*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

Modus Vivendi: Jewish Minority Within Muslim Majority

Tural Ahmadov*

The spearheaded ambivalences towards Jews have prevailed largely across the world. However, not all communities globally extended the same attitude. Of the strikingly clear-cut example is the Jewish community of Azerbaijan, which comprises of two distinct groups: Mountain Jews and Ashkenazi Jews. Mountain Jews or Judeo-tat illustrates an outstanding example where Jews and Muslims coexist peacefully, contrary to the conventional wisdom throughout the world. Notwithstanding distinct culture and traditions, Mountain Jews have settled down in Azerbaijan more than two thousand years ago and collaboratively enjoy their life with their predominant Muslims neighbours.

The underlying objective of this paper is to look into the historical Muslim-Jewish bond from a varying angle, and argue that, unlike the Western world, Turkic speaking Azerbaijan is and has been a safe haven for Jews regardless of religious and linguistic distinction. Lack of consistent anti-Semitic views, sentiments in this part of the world and utterance of community and religious leaders serve as a vindication that Jews get along well with their Muslim brothers and sisters. The research is largely based on academic and non-academic resources, through which previous findings are carefully examined, and surveys and interviews are held to better underpin the issue under consideration.

Introduction

Azerbaijan, a predominantly Muslim country, enjoys close relations with its Jewish minority. The coexistence has a long root and derives from the fact that the Mountain Jewish community, unlike other Jewish communities worldwide, has resided in Azerbaijan for more than two thousand years. The length of residence is long enough, thereby the community members have partially undergone an acculturation and assimilation process in Azerbaijani society. Inter-marriage has also played a significant role in fostering coexistence. Notwithstanding, the Mountain Jewish community has always adhered to its unique culture and identity.

* Instructor at Azerbaijan State University of Economics, Bakü/AZERBAIJAN, tahmadov@syr.edu

The methods that I have addressed in writing this paper are mainly based a) on the analysis of numerous aspects of Jewish life in Azerbaijani society, b) on the review of perception of Israelis and Azerbaijanis on anti-Semitism and the ultimate analysis of the existence of this phenomenon in Azerbaijani society, and eventually c) on the interviews that were carried out by myself in Baku and Jerusalem.

I divided my paper into three chapters where I endeavour to cover three basic issues vis-à-vis this topic. Under the chapter “Minority within Majority: Jewish Identity in Azerbaijan”, I will try to succinctly describe the Jewish life in Azerbaijan through attaching emphasis on history, identity and inter-marriage. In the second chapter, which is titled “Anti-Semitism: there are Jews but not anti-Semitism?”, I will primarily try to describe concisely the ambiguities of definition of anti-Semitism and the Jewish/Israeli perception of anti-Semitism. Thus, I will provide the views of the leaders and members of the Jewish community as well as the remarks of Azerbaijani leaders on Jews. Furthermore, the results of global report on anti-Semitism and interviews that were taken in Azerbaijan will be provided as well. In the last chapter “the Jews and Azerbaijanis: model of coexistence” I will endeavour to spell out the phenomenon of coexistence of Azerbaijanis who are predominantly Muslims and Jews who are Jewish by religion. Eventually, I will provide my findings on what basis Azerbaijanis are not inflicted with anti-Semitic sentiments and why Azerbaijan is still a safe haven for national minorities and the Jews alike.

Minority Within Majority: Jewish Identify in Azerbaijan

Azerbaijani Muslims do not conceive Mountain Jews and Ashkenazim in the same way. They regard the former culturally similar to them and the latter as an affiliation to Russian culture. The rationale lies in the fact that Ashkenazim have settled in Azerbaijan rather late and have their Russian background.

One of the critical components is linguistics. Mountain Jews have good command of Azerbaijani and this is one of the reasons why they are so close to Muslim Azerbaijanis, while most Ashkenazim cannot speak Azerbaijani or Judeo-Tat, but Russian. The Judeo-Tat language of Mountain Jews is largely used in the northern part of Azerbaijan, where Jews live in compact, while Jews who live in the capital and other big cities, such as Sumgait and Ganja, use Azerbaijani or Russian. The vocabulary of the Judeo-Tat language derives from Azerbaijani and Persian, with some Hebrew elements.

Throughout the Soviet period, Mountain Jews were forced to rid their language of its Hebrew elements. In 1928, the Soviets forced them to change the Tat language from its traditional Hebrew letters to the Latin alphabet, and, in 1938, the Tats were made to adopt the Cyrillic alphabet. Up until now, despite the collapse of the Soviet Union, they are using the Cyrillic alphabet. Even *Kavkaz*, the newspaper of Caucasian Jews, is printed in the Cyrillic alphabet, partially in Judeo-Tat and partially in Russian.

Another reason for empathy is that in the Soviet period Mountain Jews suffered alongside with Azerbaijani Muslims under Russian occupation to impose Russian culture by uprooting their indigenous culture and shape a new citizen.

The style of clothing of Mountain Jews is one of the elements that makes it hard to distinguish Mountain Jews from Azerbaijani Muslims. There is a distinction in clothing style between those who live in the peripheries and those who live in the capital and other major cities. Mountain Jews adhere to religious principles and women wear modest dresses and headscarves as Muslim women do.

Mountain Jews in Azerbaijan have kept their Jewish traditions and customs, although their long period of settlement partially resulted in assimilation in Azerbaijani society and Muslim culture. There are many Jewish religious customs that the Mountain Jews do not follow, but always celebrate Shabbat, Pesach, Shavuot, and other holidays.

Inter-marriage has been common among Azerbaijanis and Jews of Azerbaijan. Inga Saffron backs the hypothesis that “In appearance, the Tats are indistinguishable from their Azeri neighbours ...”¹.

Anti-Semitism: there are Jews but not Anti-Semitism

Criteria for Defining the Phenomenon and their Ambiguities

“Who is anti-Semite?” questions Shlomit Levy “is of course a problem which needs special research ... It is our assumption that the standard view is that anti-Semites are people who have a hostile attitude to Jews as Jews.”² Following the discussion by Shlomit Levy on anti-Semitism³, the criteria in defining anti-Semitism today

1 Inga Saffron, *The Mountain Jews of Guba*, The Philadelphia Inquirer, July 21, 1997, p. 1.

2 Shlomit Levy, *Israeli Perceptions of Anti-Semitism*, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Anti-Semitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1996, p. 22-23.

3 *Ibid.*

are (a) statistics on violence in a specific country, (b) public opinion surveys, and (c) political groups' attitude toward a Jewish minority. Taking them into account we can definitely conclude that there is no anti-Semitism in Azerbaijan. By and large, Azerbaijani Jewish communities - the Mountain Jews and Ashkenazi Jews - share this view. The underlying explanation for the lack of anti-Semitism is the long period of Jewish life, the partial assimilation and intermarriages.

A report on global anti-Semitism in 2005 assessed the situation of the Jewish community in Azerbaijan as follows:

Cases of prejudice and discrimination against the Jews in the country were very limited, and in the few instances of anti-Semitic activity the government has been quick to respond. There was only one reported incident during the period covered by this report. In April, the Lubavitch community received an anonymous letter containing threats during the observance of Passover. The police and military responded by blocking and securing Jewish places of worship to ensure the peaceful observance of the Passover holiday. The subsequent investigation revealed that a member of a small radical Islamic group wrote the letter, resulting in his conviction and imprisonment⁴.

The peaceful coexistence of the Azerbaijan Muslim majority and Jewish minority derives from Azerbaijanis' positive attitudes to Jews and Jewish devotion to Azerbaijani land and culture.

An Odd Phenomenon: By Jews Against Jews

Interestingly enough, there is "a self-blame phenomenon" among Israeli Jews with regard to anti-Semitism. A research, based on six possible factors in the development of anti-Semitism, two of which are related to the traits of Jews and the policy of the State of Israel, conducted in 1985 and 1993 reveals that "43 percent (of Israeli Jews) think that the traits or behaviour of Jews contribute to anti-Semitism, and just 29 percent think that this applies to the policy of the State of Israel."⁵

Jews altogether share three completely different views with regard to the responsibility on the escalation of anti-Semitic sentiments around the globe.

4 US State Department, Report on Global Anti-Semitism, January 5, 2005, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/40258.htm>

5 Shlomit Levy, *Israeli Perceptions of Anti-Semitism*, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Anti-Semitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1996, pp. 8-9.

1. Self-blame
 - (a) Behavioural trait - More than half of Israeli Jews blame Jews for enhancing anti-Semitic sentiments;
 - (b) Policy of the State of Israel - Israeli Jews consider that Israeli policy contributes to fanning of anti-Semitism.
2. Jews blame Jews? - Ultra orthodox Jews do not recognize the State of Israel and argue that Zionism contradicts Judaism
3. Blaming others - Jews blame Gentile for escalation of anti-Semitic sentiments.

Ambiguities in the Definition

The criteria that today define anti-Semitism and are, in fact, the sole measurement lack or vaguely bound some issues involved. As to these criteria, it is baffling to measure anti-Semitism is and what its boundaries are. Apart from that anti-Zionism is also associated with anti-Semitism. As to Ettinger, “no distinction should be made between the hatred of Jews as expressed in the past - whether the form grounded in Christianity or the racial anti-Semitism which reached its climax in Nazi Germany - and anti-Zionist or anti-Israeli expressions occurring nowadays ...”⁶.

An opinion poll that was carried out among Israeli Jews vis-à-vis the “assessment that expressions against Israel and against Zionism are anti-Semitic” indicates that 22 percent of respondents agree that “in almost all cases” expressions against Israel and Zionism are anti-Semitic. Whereas, 35 percent consider that “in most cases” expressions against Israel and Zionism are anti-Semitic. Moreover, 28 percent hold a view that “in only a few cases” expressions against Israel and Zionism are anti-Semitic as opposed to 14 percent who think that they are tantamount to all. Nevertheless, I will not examine this issue in depth as it goes beyond the scope of my paper.

Jews and Azerbaijanis: Model of Coexistence

An article under the title “Azerbaijan’s Jewish Enclave”⁷ highlights some important facts on the Jewish minority in Azerbaijan and stresses the long coexistence and harmonious relationship between Azerbaijani Muslims and Jews. The article

6 Shlomit Levy, *Israeli Perceptions of Anti-Semitism*, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Anti-Semitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1996, p. 25.

7 The Institute of War and Peace Reporting, *Azerbaijan’s Jewish Enclave*, 26 September, 2006, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijans-jewish-enclave>

opens with the following introduction: “Mountain Jews live harmoniously with their Muslim neighbours in the north of the country.” This sentence is followed by a statement made by Nisim Nisimov, head of the municipal administration in the village of Krasnaya Slaboda (Red Settlement): “Krasnaya Slaboda is the safest place for the Jews at the moment.” The article provides *inter alia* a clear example of Jewish devotion to Azerbaijan: “Azerbaijani Jews are proud of their son, Albert Agaronov, a tank driver who sacrificed his life in 1992 in the war over the Upper Karabakh during the conflict between Azerbaijan and Armenia”.

The article also quotes Lazar, one of the Jewish residents: “If a new war to free Karabakh begins tomorrow, I am sure all the young men from Krasnaya Slaboda⁸ will stand up and fight.” Significantly, as Lazar mentions further, no one is keen to go and defend Israel while it is under attack. He explains: “Yes, we are Jews, and when blood is being spilled in Israel, we feel pain for our brothers. But we are citizens of Azerbaijan and our homeland is here. We should defend our homeland, Azerbaijan”⁹.

According to Gennady Zelmanovich, head of the Ashkenazi Jewish community of Azerbaijan, “there have never been any problems whatsoever for Jews in Azerbaijan. Even in Soviet times, we did not have many of the restrictions Jews in other republics had,” referring to the boarder religious freedom and other rights that local Jews have long enjoyed.

One of my interviewees is Yusifov Yuro, who was born in Oguz, northern part of Azerbaijan in 1940 and is living in Baku although all his siblings reside overseas. He flatly argues that “there have never been anti-Semitism in Azerbaijan.” He reiterates: “Never!” He went on saying: “One of my brothers is in New York, another in Berlin and others, a brother and a sister, are in Israel. All left not because of having anti-Semitic feeling against them, but due to economic challenges. ” Then he added: “but I will not leave this place because I enjoy being here, and I do not love it less than you do (looking at my face)”.

Moshe Bekker, Chairman of the Board of Directors of the Ashkenazim Jewish Community in Azerbaijan, concludes his article in “Jews in Azerbaijan: Past and Future” as follows:

8 “Krasnaya Slobada” (Red Settlement) was named during the Soviet period, but previously it was called “Evreyskaya Slobada”, which literally means “Jewish Settlement”.

9 The Institute of War and Peace Reporting, *Azerbaijan's Jewish Enclave*, 26 September, 2006, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijans-jewish-enclave>

I would like to conclude by saying that the Jewish immigration from Azerbaijan causes a lot of sadness among Azerbaijanis. Many of the immigrants go away unwillingly, driven by necessity. They never forget their home country and are trying to help it. Recently, there were several cases of an opposite movement. This called to life a new law on citizenship that took into account the recent developments. *Azerbaijan has always been and remains a country that does not know anti-Semitism and racial discrimination*¹⁰.

Elshad Mahmudlu, Lecturer at Islamic History and Religious Studies Department at Baku State University, argues that “The conflict between Jews and Muslims has nothing to do with the conflict between Jews and Arabs. The conflict between the Jews and Muslims is based on a religious factor as Islam considers Judaism distorted, but does not point to any hostility. However, the conflict between the Jews and the Arabs is entirely based on the territorial issue”.

It should be stressed that the Azerbaijani Muslim majority has never been radical or fundamental but has normally accepted the existence of different minorities, such as Jews, and has shown esteem for their religious belief. They believe that religious affiliation is not above the Azerbaijani identity, but is a part of it.

Survey Conducted at Israel and the Middle East Studies Program and at other Regional Studies Programs of Azerbaijan University of Languages

In the following section, I will focus on the role of education in shaping perceptions amongst Azerbaijani students at the Regional Studies Department of Azerbaijan University of Languages.

20.6 percent of respondents of Israel and the Middle East Studies program answered that Arabs are to be blamed for the eruption and duration of the conflict, while exactly the same number of respondents replied that Jews are to be blamed in this regard. As far as the respondent of other Regional Studies program is concerned, merely 6 percent of them blame Arabs for the conflict, while 58.4 percent blame Jews for the protracted conflict. Interestingly enough, 58.6 percent of the respondents of Israel and the Middle East Studies program blame both parties for the conflict eruption and duration, whereas 35.3 percent of students of other Regional Studies program blame both parties respectively.

10 Moshe Bekker, Jews in Azerbaijan: Past and Future, Central Asia and Caucasus Journal, No. 2, 2000, p. 193.

To the question how important Jerusalem is, only 13.8 percent of Israel and the Middle East Studies program responded that Palestinians should not concede Jerusalem to Israel either partially or wholly, whereas 60 percent of the students of other Regional Studies responded accordingly. 24.1 percent of the respondents of Israel and the Middle East Studies program think that Israel should not give up a single part of Jerusalem to Palestinians, while only 9.2 percent of the respondents of other Regional Studies responded respectively. Accordingly, 62 percent of the students of Israel and the Middle East Studies hold the view that Jerusalem can be divided as a shared capital, whereas only 26.1 percent of the students of other Regional Studies subscribed to this point of view.

As far as the Azerbaijani government position vis-à-vis the Israel-Palestinian conflict is concerned, 17.2 percent of the respondents of Israel and the Middle East Studies program consider that Azerbaijani government should support Palestinians because “we are Muslims” contrary to 27.6 percent of respondents of another Regional Studies program. However, 10.3 percent of respondents assert that Azerbaijani government, on the contrary, should back the Israeli position as opposed to 4.6 percent of respondents of another Regional Studies program. Most of the respondents, 72.4 percent, however, emphasized that although the vast majority of Azerbaijanis follow Islam, the Azerbaijani government should take a neutral stance.

As can be seen, there is a distinct difference in perception of the undergraduate students of Israel and the Middle East Studies and of the students of other Regional Studies, which can be explained through education.

Analysis

By and large, world Jewry perceive Azerbaijanis as a way they perceive Arabs owing to religious factor. This perception is the ultimate example of lack of knowledge on Azerbaijani society. Therefore, once they hear about Azerbaijan as a safe haven for Jews, they become overwhelmingly baffled.

The analysis of Azerbaijani Jews' historical background and present reality enabled me to sum up my findings on why Azerbaijanis are not afflicted with anti - Semitic sentiments.

First and foremost, due to the long residence in Azerbaijan, Azerbaijani Jews have undergone a process of assimilation, including intermarriage with Azerbaijani Muslims. Despite the fact that most Azerbaijanis are Shi'ite Muslims - allegedly

radical religious people - they are not militant. Religion has never been above their Azerbaijani identity, but rather it has been a part of it. In addition, Judaism is a part of Jewishness in Azerbaijan, but with a few exceptions, Azerbaijani Jews are not religious but traditional. The existence of different national minorities in Azerbaijan and Azerbaijani Muslims' hospitable attitudes towards them is a clear-cut illustration of multiculturalism. Jewish devotion to the Azerbaijani nation and to Azerbaijani culture has gained them esteem among Azerbaijani Muslims. Last but not least, Azerbaijani government protects national minorities, including Jews. These are the underlying reasons on what grounds anti-Semitism is not an overt in Azerbaijan.

Conclusion

It appears that the Azerbaijani public perceptions are not only shaped by media coverage but also by education, which is likely to be more enduring. At least, our survey designates that the perception of the undergraduate students of Israel and the Middle East Studies is more balanced than that of the undergraduate students of other regional studies. This is possibly due to the fact that the Israeli-Palestinian conflict and history are well covered in the curriculum of Israel and the Middle East Studies program.

The protracted conflict between Israel and the Palestinian Arabs has been a matter for discussion in the Azerbaijani public and media. Public attitudes and perceptions vary, owing to the diversity of the Azerbaijani society. Overall, it is readily visible that public support is in favour of the Palestinians, but not always against Israel.

The media is very careful in putting events into words and therefore plays an informative role with regard to the conflict rather than an analytical one. Yet, whatever the public and the media say does not necessarily represent the official standing. The government is discreet in issuing any statement. If it does, it carefully picks words and avoids articulating any word that is likely to disturb either of the parties involved. There were regular reports from the region and the media criticized Israel, but the government remained uninvolved.

References

Inga Saffron, *The Mountain Jews of Guba*, The Philadelphia Inquirer, July 21, 1997.

Moshe Bekker, Jews in Azerbaijan: Past and Future, Central Asia and Caucasus Journal, No. 2, 2000.

Shlomit Levy, *Israeli Perceptions of Anti-Semitism*, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Anti-Semitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1996.

The Institute of War and Peace Reporting, *Azerbaijan's Jewish Enclave*, 26 September, 2006, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijans-jewish-enclave>

US State Department, Report on Global Anti-Semitism, January 5, 2005, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/40258.htm>

Survey

The survey has been extensively conducted amongst the undergraduate students of Israel and Middle Eastern Studies program and other Regional Studies program at Azerbaijan University of Languages.

Interviewees

Semyon Ihilov, Chair of Religious Community of Jews in Azerbaijan, Azerbaijan

Rafi Izraelov, PhD student at Tel Aviv University, Israel

Yuro Yusifov, businessperson, Azerbaijan

Elshad Mahmudlu, Lecturer at Islamic History and Religious Studies Department, Baku State University.

Arşiv Belgelerine Göre Kazak-Kırgız Boy Beylerinin Rus İşgal Yönetimine Sundukları Arzlar/Mektuplar ve Düşündürdükleri

Üçler Bulduk*

Kırgızlar ve Kazaklar Ural Dağlarından Altaylara kadar uzanan bozkırların en bilinen, savaşçı-çoban göçerleridir. İlk kökenleri ve ortaya çıkış tarihleri farklı ve tartışmalı olsa da özellikle 15.-16. yüzyıllardan itibaren Türkistan bozkırlarında benzer bir kaderi paylaşmışlar ve bu durum birkaç yüzyıl devam etmiştir. 18. yüzyıl ortalarına kadar süren Oyrat/Kalmak/Cungar istilası bölgenin sosyal ve siyasal yapısını derinden sarsmış ve bu durumdan en çok etkilenen göçerler Kazaklar ve Kırgızlar olmuştur. Savaşlar, göçler, iktisadi zorunluluklar, sosyal ve etnik oluşum ya da dönüşümlere neden olmuş; Moğol asıllı boyların da karışmasıyla Kazak ve Kırgız etnik kaynaşmaları daha da hız kazanmıştır. Şecere çalışmalarında daha da açık gözlenebilen, aynı adla anılan pek çok boy ve uruğun hem Kazak hem de Kırgızlarda mevcut bulunması dikkatlerden kaçmamaktadır¹. Öyle ki bu türden kaynaşmalar ve sosyal ve etnik yakınlıkların kaçınılmaz sonucu olarak birbirlerinin adıyla da anılır olmuşlardır. Örneğin Ruslar, Kazaklar için Kırgız veya Kırgız-Kaysak derken, Kırgızları ayırdetmek için Kara Kırgız tabirini kullanılmışlardır². Bu tanımlamaların sadece etnik ayırımı dayandığı kanaatinde değiliz. Aynı Oğuz tabanına dayanan, hatta aynı boya mensup bir kesime Türkmen, diğer kesime

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE, bulduk@ankara.edu.tr ORCID:0000-0003-1659-4387

- 1 Kazak ve Kırgızların sosyal ve etnik birliktelikleri ve kaynaşmaları hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz.; Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006. Yazar bu değerli çalışmada Kırgız ve Kazakları ortak bir tarihi kadere oturturken özellikle sosyal ve siyasal kaynaşma örneklerini her iki toplumda da mevcut olan ve tek tek açıkladığı boy adları üzerinden ispatlamaya çalışmıştır.
- 2 Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, C. 1, İstanbul 1981 (2. baskı), s. 68. Ancak bu adlandırma sadece Ruslara ait değildir. Mesela Türkistan'a yaptığı seyahatü 1876 yılında kitaplaştıran Amerikalı diplomat Eugene Schuyler Kazakların, Rusların Kara Kırgız dediği gerçek Kırgız ya da Burutlar ile aynı olmadığını, Rus Kosaklarından ayırt etmek için onlara yanlış olarak Kırgız- Kaysak dediklerini, Kazak isminin sadece maceraperest anlamında kullanılmasından dolayı kendisinin onlara Kırgız demeye devam edeceğini ısrarla söyler. Bkz., Eugene Schuyler, *Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları)*, (çev. F. Çetin- H. Çetin), İstanbul 2007, s. 29, 30.

Yörük denilmesindeki gibi³, Kırgızlık ve Kazaklık, en azından belli bir süre ve coğrafya için, etnik adlandırmadan ziyade göçer hayatı benimseyen ve onunla özdeşleşen boyların ortak adı olmuştur. Maalesef bu tür yapılanmalarda boy, kabile asabiyeti ve çıkarları siyasi birlik ve içtimai tesanüt oluşumlarının önündeki engeller haline gelebilmektedir ki, Türkistan Türklüğü bu acı gerçekle pek çok kez yüzleşmiştir. Kalmuk istilasının ardından Çin ve Çarlık Rusyasının Türkistanı nasıl parça parça işgal etmeye başladıkları meydandadır. Türkistan Hanlıklarının yaklaşan tehlikeye rağmen ittifak oluşturmak biryana birbirlerine düşmeleri, Rusya'nın Kazak ordalarını işgal sürecinde, himayesi altına aldığı Kazak ve Kırgız boylarını birbiri aleyhine kışkırtması ve kullanması, siyasi birlik teşebbüslerinin hüsrana neticelenmesinin ve boy asabiyetçiliğinin galabe çalmasının son örneğini oluşturacaktır. 1 Mayıs 1734 tarihli Orenburg heyeti başkanı İ. Kirillov'un "İmparatoriçe Anna'ya Üç Kazak Cüzü ve Karakalpakistan Hakkında Verdiği Bilgiler" adlı kabul görmüş siyaset belgesinde ibret verici tesbitlere yer verilmiştir. İ. Kirillov raporda "*Üç Ordanın üçünde de hakimiyet yalnızca hanların ellerinde değildir, hakimiyet daha çok aşiret reislerinin elindedir ve işte bu sebepten dolayı ne insan ne de zenginlik bakımından kendi hanlarının güçlenmelerine müsaade etmemekte, okur yazarları han olarak seçmemektedirler...*" ve uyruklarına aldıkları Kalmak, Başkırt ve Kazakları kastederek "*...bu halklar birbiriyle geçinememektedirler ve ileride de bu husumetin devam ettirilmesi gerekmektedir*"⁴ diyerek Rus kolonyalist politikalarını ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Aynı siyaset Kırgızlar ve Türkistan Hanlıkları için de uygulanmıştır. Nitekim 1864 yılında Türkistan'ın ulusu, piri olan Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu Yesi (Türkistan) Rusların eline geçtiği zaman, halkın infialine neden olan işgalin Türkistan'da düşmana karşı birlik oluşturması beklenirken, (en azından Kıpçaklarla Hokand Hanı Hüdayar ve Buhara arasında) Vambery'nin ifadesiyle; "*Turan'da her zaman olduğu gibi haset ve kıskançlık üstün gelmişti*"⁵. Rusya'nın 1853'te Ak Mescid'i, 1864'te Türkistan (Yesi), Evliya Ata, Çimkent ve 1865'te Taşkent'i ele geçirmesi⁶ birbirleri ile hala çatışan Hokand ve Buhara hanlıkları için sonun başlangıcı idi. Türkistan Hanlıkları'nın Çarlık Rusyası tarafından işgali, uzun soluklu ve planlı bir siyasi sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. Rusların 18.

3 Üçler Bulduk, "Sosyal Yaşayış, Konargöçerlik ve Etnisite", Uyan Türkiyem- II. Yörük Türkmen Büyük Kurultayı ve Bilim Şenliği (3-4 Mayıs 2004) Bildirileri, Ankara 2008, s. 216-223.

4 O. Doğan, "Çarlık Rusyasının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli bir Belge", Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 11, Konya 2014, s. 291, 293.

5 A. Vambery, *History of Bokhara-From to Earliest Period down to the Present*, London 1873, p. 400.

6 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, (5. Baskı) Ankara 2004, s. 65-81.

yüzyıldan itibaren Kazaklara karşı uyguladığı işgal politikaları⁷ Türkistan'ı ele geçirmenin ilk ve en önemli aşamasını oluşturmaktaydı.

Kalmak İstilas ve Başkurt tehlikesi ile uğraşan Kazaklar bu dönemde üç cüz/orda halinde yaşıyorlardı. Ulu, Orta ve Kiçi (Küçük) Cüz/Orda adıyla anılan bu ordaların tam olarak ne zaman meydana geldikleri bilinmemekle beraber, bir ihtimale göre, Kazaklar Özbeklerin topluluğundan ayrıldıktan sonra bu üç grubu oluşturmuşlardı⁸. Rus İşgal döneminde haklarında daha çok bilgi sahibi olduğumuz Kazak ordalarının bulundukları coğrafya kısaca şöyle özetlenebilir;

Ulu Cüz, Taşkent çevresinde Evliya-Ata, Çimkent, Talas ve Yedi-Su bölgesinde yaşamakta ve on bir boydan oluşmaktaydı. Bu boylar, Uysın, Kanlı, Dûlat, Ablan, Suvan, Sirgeli, İsti, Oşaktı, Çapraştı, Çanıskılı (Katagan) ve Celayır. Orta Cüz, altı büyük boydan, Kıpçak, Argın, Nayman, Kerey, Vak/Yak ve Kongırat meydana gelmiş olup Irgız ve Turgay nehirlerinden Sir Derya'ya kadar ve Altay ile Tarbagatay Dağları'ndan Balkaş Gölü'ne kadar uzanan toprakları kapsıyordu⁹. Kiçi/Küçük Cüz ise Bayulı/Bayoğlu (12 oymak), Alimulı (7 oymak) ve Cetihulı/Jetiru (7 oymak) adlı üç büyük boydan oluşuyordu ve Ural/Yayık Irmağı'nın aşağı mecrasından, Aral Gölü'nün kuzeyinden Sirderya'nın aşağı mecrasına kadar olan topraklarda yaşamaktaydılar¹⁰.

Kırgızların boy yapılanması da Kazaklara oldukça benzemektedir. Kırgız Boyları günümüzde de var olan Tündük (Kuzey) ve Tüşdük (Güney) Kırgızlar veya Sağ (Ong), Sol ve İçkilik adıyla üç kola ayrılmaktaydılar. Sağ Kanat; Bugu, Sarı Bağış, Solto, Sayak, Çekir Sayak, Cediger, Azık, Çerik, Monoldor, Munguş, Baarın, Suu Murun, Bağış, Konurat, Bargı, Börü, Coru, Kara Bağış, Sartları (20 kabile); Sol Kanat; Çon Bağış, Saruu, Basız, Munduz, Kuşçu, Kıtay, Cetigen, Töböylörü (8 kabile); İçkilikler ise Nayman, Kesek, Teyit, Cookekek, Döölös, Kandı, Boston,

7 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: H. Devrişeva, İşgal Döneminden (18. yy.) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

8 Baymırza Hayıt, *age.*, s. 23. S. Asfendiarov'a göre Büyük Orda veya 'Beyaz Orda' Cengiz Han'ın oğulları Cuci ve İçen, Orta Orda (cüz) Batu ve Şeybak, Küçük Orda (cüz) Cuçi ve Tokay-Timur boylarından gelmektedir; Asfendiarov, S. , *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen)*, Alma-Ata, 1993, s. 101.

9 Baymırza Hayıt, *age.*, s. 24. F. Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı: Sultan Kenesarı*, İstanbul 2010, s. 38.

10 Baymırza Hayıt, *age.*, s. 26; F. Ünal, *age.*, s. 38.

Avat, Orgu, Kıpçak, Çapkıldıklar ve Noygutlar (12 kabile)¹¹.

18-19. yüzyıllarda, Kazak Ulu Yüz idari yapılanmasıyla ilişkili veya komşu olan bazı Kırgız boylarının yerleştikleri bölgeleri de kısaca belirtecek olursak; Kırgızların sol kolundaki Kuşçu, Saruu kabileleri ve İçkilik'ten Kıtay, Talas- Merki arasında bulunmaktaydı. Sağ kol boyları: Solto kabilesi, Merki'nin doğusundan başlayıp, Isık-Ata'ya kadarki bölgede, Kırgızların Sayak kabileleri Fergana'dan ayrılarak Cumgal'a ve Narın'a yerleşmişlerdi. Sarıbağışlar Kemin, Isık-Göl'ün batısı ile Koçkor ve Narın'ın güney tarafındaki dağlık alanda, Bugular ise Isık-Göl'ün güney ve doğu taraflarından Karkıra'ya kadarki bölgelerde bulunuyorlardı.¹²

Ruslar, I. Petro (1689-1725) ve Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) dönemlerinde Kazak ordalarını Kalmak ve Başkurt tehlikesine karşı koruma vadiyle himayelerine almak istemişler ve bu maksatla kaleler inşa etmeye başlamışlardı. Nitekim 1726 yılında Rus elçisi Maksut Yunusov'un, Rusya'nın Kalmaklara karşı kendilerine yardım edeceğine dair sözü üzerine Ebulhayr Han Kaybagar Kobyakov'u elçi olarak Rusya'ya göndermiştir. Bazı Küçük Orda'ya mensup Kazak biyelerinin imzaladığı mektupta;

'Biz Kazak halkı, Voljsk Kazakları gibi Rus himayesine girerek, Ural nehri çevresi ve Başkurt eski bozkırlarında göç hayatını sürdürmek, Ufa'daki esirleri geri almak, Yayık Kazakları ve Başkurt tehlikesinden kurtulmak ve Rusya'ya serbest geçiş yapmak istiyoruz', diye yazmışlardır.¹³

Rus Çariçesi, Ebul'Hayr Hanın yeminini almak için Dışişleri Kurulu tercümanı A. Tevkelev'i görevlendirdi. Tevkelev'in asıl görevi, diğer Kazak hanlarına da yemin ettirerek Ruslara baş eğdirmektir. Ayrıca Kazak halkının yaşadığı coğrafyadan başlayarak, örf ve adetlerine kadar bütün malumatı toplayıp Rusya'ya göndermeleri gerekiyordu. Günümüzde Tevkelev'in tuttuğu 'jurnal' sayesinde, o zamanın olaylarını inceleyebilmekteyiz. Bilgi raporunun bir bölümünde '*Han ve diğer Kırgız-Kaysaklara diüriüst olduğumuza dair (sözle) yemin etmek ve onlardan aynen, ama yazılı halde imzalarıyla birlikte yemin istemek; ancak han ve diğerleri bir bahane bularak olumlu bakmazsalar; onları kandırmak*', diye not düşmüştür¹⁴.

11 Ö. Karayev, "Kırgızların Ortaya Çıkışı, "Kırgız" Terimi Hakkında", Manas Üniv, Sosyal Bilimler Dergisi 2001-1, s. 201-217; s. 202.

12 T. K. Çorotegin, K.C.Moldokasimov, *Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaça Tarılu*, Bişkek 2000, s. 71.

13 Apollova, N. G., Prisoyedineniye Kazahstana k Rossiye v 30 Godah XVIII Veka, Alma-Ata 1948. s. 195.

14 G. Kan, *İstoriya Kazahstana*, Almatı, 2005, s. 88; H. Devrişeva.

Rusya amacına ulaşmaktaydı. İkna edilen Ebul'Hayr Han ve Bukenbay Han, aynı yıl Orta Orda hanı olan Semeke Han'a gönderdikleri temsilci vasıtasıyla bir mektup iletirler. Semeke Han'a yazılan mektupta şöyle demişlerdir; '*Rus himayesine girmeyi kâbulleürsen, Rus askerleri sana yardım ederler ve böylece bölgeyi güven altına almış olursun*'. Semeke Han, Ebul'Hayr Han'ın teklifine olumlu bakmıştır. 1732'de Küçük Orda'nın ardından Orta Orda'nın bir kısmı da Rus himayesini kabul eder. Bazı anlaşmazlıkların çözümünden sonra 1734'te Çariçe Anna'nın fermanı ile Orta Orda'nın Rus himayesine girmesi resmîyet kazanır¹⁵. 1734'te Çariçe Anna tarafından imzalanan fermana uygun olarak Büyük Orda da Rus himayesine girmiştir. Ancak Büyük Orda'nın Rusya'dan uzakta olması, Kalmak/Cungarlarla ile olan yoğun ilişkilerden ve Colbars Han'ın ölümünden dolayı bu plân daha geç bir dönemde gerçekleşmiştir¹⁶.

1730'lu yıllarda Türkistan'ın kuzeyindeki gelişmeler Çarlık Rusyası'nın Asya'ya ilgisini daha da kuvvetlendirdi. 1734 yılında Orenburg Komisyonu oluşturuldu¹⁷. 1735 yılında Rus- Kazak siyasi ve ticari gelişmelerinde önemli bir rol oynayan Orenburg kalesi yapılmıştır.¹⁸ Ruslar Orenburg kalesinin inşasının ardından, ara vermeksizin Perevolosk, Novosergeyevskaya, Elşanskaya, Karolayskaya, İrgulskaya, Berdskaya, Guberlinskaya kalelerini inşa etmişlerdir. Bunların Küçük Orda topraklarında inşa edilmesi, bu bölgenin tamamen Rus kontrolüne geçmesini beraberinde getirecektir¹⁹. Daha önceleri hiç değilse bazı boy beylerini ikna ederek belli yerlere kaleler inşa etmiş olan Ruslar, 18. yüzyıl sonralarında artık istedikleri yerde kaleler inşa etmeye, bazı bölgelere Kazakların girişini yasaklamaya, Kazak halkına haksız ve ağır vergiler koymaya başladılar. Bu siyaset, çok uzun bir zamana yayılarak plânlanmış, bir istila yöntemi idi. Rusların Kazak topraklarında adım adım ilerlediği bu dönemlerde, kendi aralarında muhtelif parçalara bölünmüş olan Kazak Hanları, işgal güçleri ile iyi ilişkiler içerisinde kalarak kendi hanlık statülerini devam ettirmek gibi faydasız bir gayret içerisindeydiler.²⁰

Küçük Orda'da Rus hegemonyası tam manasıyla kurulmuştu. Orta Orda'da ise Abılay Han (1711-1781) Kazakların bağımsızlığını elde etme yolunda mühim

15 Asfendiarov, *age*, s. 179-180.

16 H. Devrişeva, agt., s. 30.

17 H. Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2011, S. 24, s. 54.

18 Asfendiarov, *İstoriya Kazahstana* (S Drevneyşih Vremen), Alma-Ata 1993, s. 177.

19 H. Dervişeva, agt., s. 322.

20 Saray, M., *Kazakların Uyanışı*, Ankara 2004, s. 37.

adımlar atmaktaydı. Orta Cüz, Kalmaklar ile Ruslar arasında kalma nedeniyle bir kuvvet dengesi kurmak için Çinliler ile de münasebet kurdu. Abılay, üç Cüz Hanlarının siyasetinin tertip ve tanzim edicisi sayılmaktadır. O, 1771’de Türkistan (Yesi)’da Hoca Ahmet Yesevi’nin Türbesi’nde her üç Kazak ordasının hanı ilan edildi. Ruslarla olan münasebetlerini tamamen kesti. Rusya, ilginç bir şekilde onu tekrar kazanmaya çalıştı. Fakat Abılay Han’ın talebine ve ısrarına rağmen Rusya onu üç ordanın hanı olarak değil, sadece Orta Orda hanı olarak tanımaya devam etti. Sır-Derya’dan İli ve Çu Vadisi’ne kadar uzanan havzada huzur ve asayiş temin etmeye özen gösterdi ve bunda muvaffak oldu. Abılay, 1781’de, Orta Cüz’ün başkenti Türkistan (Yesi) şehrinde vefat etti²¹. Rusların himayesine aldığı Kazak ordalarını doğrudan topraklarına katma hayali artık politik bir hedef aşamasına gelmişti.

XVIII. asrın son dönemlerinden itibaren Kırgızlar da Rus Çarlığıyla elçilik bağlantıları kurmaya başlamışlardı. 1785 yılında Sarıbağış boyunun lideri Atake’nin isteğiyle ilk Kırgız elçilik heyeti St. Petersburg’a gönderildi. 1786 yılında Kırgız elçileri olan Abdırahman Kıpçakoğlu ve Şirgazi II. Katerina tarafından kabul edilip, Atake’nin mektubunu kendisine verdiler. II. Katerina, Atake Bey’in tekliflerinin büyük kısmını kabul etti. Atake’nin bu himayeye karşı hediye ve haraç ödediği kendisine gönderilen bir mektuptan anlaşılmaktadır. (Ek:1 ve 2) Ama bu birinci elçilik heyeti dönüş yolunda yağmacıların saldırısına uğradı. Gönderilen elçilerin gecikmesinden rahatsız olan Atake ikinci elçi olarak Kıpçakoğlu’nun oğlu Satınbay Abdrahmanov’u gönderir. O, yoldayken babası ile karşılaşp geri döner. Ancak yağma edilen elçilik heyeti ile ilgili soruşturma 1793 yılına kadar uzamıştır²². Bazı Kırgız boy beylerinin yeni oluşturulacak olan Omsk oblasti gibi Rus yönetim bölgelerine bağlandıklarına dair pek çok belge bulunmaktadır. 1827 yılında Alimbek Yabalakoğlu’nun gubarnatör hizmetine girmesi nedeniyle kendisine altın madalya ve kılıç verildiğini bildiren mektubu buna bir misaldir (bk. Ek: 3)²³

Rusya’nın Kazaklara karşı yürüttüğü “himaye” politikasından ikinci aşamaya yani baskı, işgal ve sömürü politikasına geçmesi isyan hareketlerinin hız kazanmasına sebep olmuştu. Önce Don Kosaklarının liderlerinden Pugaçev’in

21 F. Ünal, *age.*, s. 96-97; B. Hayıt, *age.*, s. 25.

22 T.K. Çorotegin, K.C.Moldokasımov, *age.*, s. 74. T. Omorov, Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri, s. 141.

23 TsGA Kaz. Fond No. 338, Opis No. 1.Delo № 350. list 99.

Kazak ve Başkurtların da desteklediği isyanı (1773-1775), ardından Küçük Cüz'de 1783'te çıkan ve 15 yıl süren Sırım Batır isyanı Ruslar tarafından ağır bir şekilde bastırılmıştır²⁴. Çarlık Rusyası bu isyanları da lehine kullanarak işgal ettiği topraklarda yeni idari düzenlemelerde bulunur. Küçük Orda'da artık fiilen kurulan Rus idaresinin ardından Orta ve Ulu Cüz'de de Rus idaresi oluşturulması yönünde yapılan düzenlemeyle 1822 yılında "Sibir Kırgızları Hakkında Tüzük" ilan edildi. Bu belgeye göre Sibir idari bakımdan iki kısma ayrıldı. İrkutsk merkez olmak üzere Doğu Sibir ve önce Tobolsk 1839'dan itibaren ise Omsk'un merkez yapıldığı Batı Sibir. Batı Sibir idaresi Orta ve Ulu Cüz'ü içine almaktaydı²⁵. Bu idari sisteme uygun olarak Kazak yerleşim yerleri okrug'lara, volost'lara ve köylere (aul) bölünmüştür. 10-12 köy (50'den 70'e kadar çadırdan oluşan) bir volosttu, 10-15 volost ise bir okrug meydana getirmekteydi. Rus hükümeti ağa sultanlara idari yönetim hakkını şimdilik tanımışlardı. Bunun karşılığında ağa sultanların Rus hükümetinin pozisyonunu sağlamlaştırmaları gerekmekteydi. Okrugların başında ağa sultanlar, volostların başında volost sultanları, köylerin başında ise köy starşinaları (başkanları) bulunmaktaydı. Yargı işleriyle uğraşan biylerin birçok görevini Rus hükümeti elinden almış bulunuyordu²⁶. Daha sonra yapılan düzenlemeyle: İller/Bölge (oblast), İlçeler/Şehir (uyezd) ve kazalar (volost) oluşturuldu. Buidarı taksimatta elbetteki önemli mevkileri Ruslar işgal etmekteydiler. İl ve ilçelerde Rus ordusuna mensup kişiler volostlarda da gerek duyulursa yerli halktan biri getiriliyordu²⁷. Şehir statüsündeki Uyezdlerin yöneticisine Naçalnik deniyordu. Yöneticinin biri yerli iki yardımcısı bulunmaktaydı²⁸.

Rusların Küçük Orda'nın ardından Orta Orda'da da aynı oyunlara girişmesi halkın hoşnutsuzluğunu artırmaktaydı. Üstelik ağır bir kış yaşanması nedeniyle binlerce hayvanını kaybeden Kazaklara, Rus işgalindeki otlakların yasaklanması huzursuzluğa neden olmaktaydı. Abılay Han'ın oğlu sultan Kasım ve çocukları Sarcan, Esengeldi ve Kenesarı Rus kuvvetleri karşısında fazla bir direniş gösteremeyince Taşkent'e yönelmişlerdi. Ancak Taşkent Kuşbeyi'nin kıskançlık ve anlaşmazlığı yüzünden çıkan çatışmada Sarcan ve Esengeldi ile çocukları

24 Saray, M., *Kazakların Uyanışı*, Ankara 2004, s. 60-63

25 C. Cakıpbekov, "Kazak Kırgız Halkları Arasındaki Siyasi Askeri İlişkiler (XIX. Asrın İlk Yarısı)", TÜBAR-XVII-/2005-Bahar/ 106, s. 105,106

26 Tamara Ölçekçi, "Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)", Bilig, Güz 2009, S. 51, s. 125.

27 H. Devrişeva, agt., s. 52.

28 H. Çayraz, agm., s. 68-69.

öldürülmüş (1836), esir edilen Kenesarı Hokand Hanı Medeli tarafından serbest bırakılmıştır²⁹. Dedesi Abılay gibi üç Kazak ordasını birleştirmek ve bağımsız bir devlet kurmak isteyen Kenesarı'nın şöhreti günden güne arttıkça Rusya'nın ve diğer rakiplerinin tedbirleri de bir o kadar artmaktaydı. Kenesarı İsyanı 1837-1847 yılları arasında 10 yıl sürdü. Kenesarı Sultan aslında bağımsız ve birleşik bir Kazak devleti istemekle beraber zaman içerisinde biraz da güç toplamak için Rusyaya karşı zaman kazanmaya yönelik diplomatik hamlelerde de bulundu. Rus işgal idaresine ve Çar'a hitaben kaleme aldığı mektuplarda bu durum rahatlıkla gözlenebilir. 1839 yılında yazdığı mektuplarda Rus yönetiminin baskı ve işgallerini tanımayan Kenesarı 1841 ve 1845'te onlarla anlaşma yolunu seçmiş ve mektuplarında da adalet ve şefaathane vurgusu öne çıkmıştır. Örneğin 1841 tarihli Orenburg Valisi Peravsi'ye yazdığı mektupta Kenesarı “*Siz merhametli, inayetli şefaathane vali hazretleri, imparator şehinşah hazretlerinden arz kılın bize 35 yıl müddet versin. Bunun dışında Sibir hattından Ulutav, Kışitav bölgesinden (üzerimize) asker sevk etmesin. Ulutav'a asker sevkıyatı olursa, kadın, çoluk çocuğumuz korku içerisinde (kalır ve bu şekilde) padişah hazretlerine hizmet edemeyiz*”³⁰ der. Kenesarı'nın Rusya ile uyuşma siyasetinde şüphesiz Ulu Cüz yönelmek ve Hokand Hanlığı ile Alatau Kırgızlarını itaat altına almak için zaman kazanmak fikri yatmaktadır. Kenesarı'nın nihai hedefini bilen ve bunu önlemek isteyen Ruslar, Alatau bölgesinde yaşayan Kırgız boylarının beylerine muhtelif ajanlar vasıtasıyla ulaşarak, günden güne güçlenmekte olan Sultan Kenesarı birliklerinin pek yakında Kırgız topraklarını da işgal edeceği korkusunu bu boylar arasında iyice yayar³¹.

Hokand Hanlığı'nın iç mücadeleler ile meşgul olmasından da faydalanan Kırgızlar 1842 yılında bir kurultay tertip ederek Sarıbağış boyu lideri Ormon Niyazbekoğlu'nu han ilan etmişlerdi. Aralarındaki anlaşmanın bozulması üzerine iki koldan Rus kuvvetlerinin takibinde kalan Kenesarı 1846 yılında Çu bölgesine gelerek Kırgızlara ittifak çağrısında bulundu. Ancak Abılay Han zamanında iki topluluk arasında oluşan husumet bu ittifaka engel oldu. Ormon Han teklifi kabul etmedi. Netice'de Kekiliksengir denilen mevkiide kuşatılan Kenesarı üç gün boyunca savaşmış fakat huruç hareketi başarısızlıkla sonuçlanınca Kırgızlara esir düşmüştür. Kenesarı ve kardeşi Nevruzbağı savaşta iki kardeşini kaybeden Sarıbağış

29 F. Akın, *age.*, s. 105-109.

30 F. Ünal, *age.*, s. 185. Kenesarı'nın Ruslarla olan yazışmalarına dair örnekler kitabın sonunda ek olarak verilmiştir.

31 Budak, F., *Kazakistan'ın Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara 1999, s. 42.

manaplarından Taştambekoglu tarafından başları kesilerek öldürülmüşlerdir³². Kenesari'nın başının alınması ve Çar tarafından madalya ile ödüllendirilmesinden bahseden bir arz ekte sunulmuştur. (Ek 4)³³. Baymırza Hayıt, Kenesari'nın "Rusyanın amansız düşmanı, bozkırda bağımsızlık savaşının sembolü Kenesari hayatını hasmının elinde değil, bilakis din kardeşleri ve ırkdaşlarının elinde kaybetti"³⁴ der. Rusya Kenesari tehlikesinden kurtulurken bir taraftan da Ulu Cüz Kazaklarını topraklarına katmış, Sarıbağış, Bugu, Solto Sayak gibi Kırgız boylarını da Ulu Cüz idaresine dahil etmiştir. Bundan sonraki hedefi güneydeki Hokand, Buhara ve Hive hanlıkları için artık önlerinde bir engel kalmamıştır.

Rusya'nın Hokand ve Buhara Hanlıklarına yönelik hareketinde Kırgızların bir kısmı hanlıklardan yana tavır alırken önemli bir kısmı ise Rusya'nın yanında yer almıştır. Rusya Ulu Cüz Kazak ve Kırgızlarından hem ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamada hem hanlıklara karşı istihbarat elde etmede hem de askeri güç olarak faydalanmaya çalışmış ve bunda başarılı da olmuştur. Bugu boyu henüz 19. yüzyılın başında Batı Sibirya Rus yönetimi ile temasa geçmiş Rusya'ya ilk katılan Kırgız kabilelerinden olmuştur. Özel olarak görevlendirilmiş bazı Tatar tüccarları nüfuzlu kabile ileri gelenlerini Rusyaya katılmaya davet etmiş, Rus idareciler onlara değerli armağanlar sunarak yanlarına geçmelerini sağlamışlardır. 1855 yılında Bugu elçisi Kamçibek Şirali'ye Omsk'ta yemin ettirilerek Buguların tabiyeti onaylanmış buna öncülük eden Borombay Bekmuratov'a da Buguların yüksek manapı ve yarbay (potpolkovnik) ünvanı verilmiştir³⁵. Rusya'nın boylar arasındaki çekişmeden faydalanarak onları idarelerine dahil etmeye zorlamaları burada da etkisini göstermiştir. Çünkü bu sıralarda Bugu ve Sarıbağış boyları arasında, Ormon Han zamanından kalan, bir çatışma söz konusudur. Buguların manapı Borombay, Sarıbağış'la girdiği mücadelede üstünlük sağlamak için Rus tabiyetini kabul etmiştir³⁶. Bu nedenle ilk yazışmasında Sarıbağış ile olan mücadelesinde yaşadıkları mağduriyetleri Rus idaresine bildirerek onları şikayet eder. Çok sayıda hayvanı, malı mülkü ve çocuk ve kadın kaybettiğini söyleyen Borombay, Rusların bulundukları yere küçük bir kurgan yapmaları halinde

32 F. Ünal, *age.*, s. 238; C. Cakırbekov, *agm.*, s. 114.

33 TsGA Kaz. Resp. F3Op. L.d.484.I.31 (1861).

34 Baymırza Hayıt, *age.*, s. 185-186; Tamara Ölçekçi, *agm.*, s. 133.

35 Bu konuda bkz.: Toktorbek Ömürkulov, "Sömürge Döneminde Kırgızlar", Türkler C.18, Ankara 2002,

36 A. Hasanov, Kuzey Kırgız kabilelerinden Bugu, Sarıbağış ve Solto'nun Rus tabiyetine girmesini ayrıntısıyla anlatır. Bk. A. Hasanov, Vzaimootnoşeniya Kirgizov s Kokandskim Xanctvom i Rossiei v 50-70 Godax XIX Veka, Frunze 1961, s. 11-29.

Sarıbağış'ın kendilerine yaklaşamayacağını belirtir. Aslında Sarıbağış'tan ikiyüz kişi öldürülmüş, manaplarının çoğu katledilmişti ve onların intikam almasından endişe duyulmaktaydı (Ek 5)³⁷. Bugu ve Sarıbağış boyları 1856 yılında barıştırılırsalar da aradaki husumet hiç kalkmadı.

Bazı Kazak boylarının da destek verdiği Rus ordusu Bışkek ve Tokmak'a geldiklerinde Solto ve Sarıbağış boyları işgal komutanı Kolpakovski'nin emrine girmişlerdi³⁸. 15 Eylül 1861'de yazılan mektupta Sarıbağış biyleri, belki de Kenesarı hadisesini hatırlayarak, Kırgızlarla Kazaklar arasında bir ayırım yapmamalarını Ruslardan isterler. Bu ibret verici mektup özetle şöyledir;

“...Bizler Ak Padişah'ın varlıklı, büyük devletindeyiz. Herne hizmet olsa yaparız. Bizler Ak Padişah'ın çocuklarıyız. Kazak ile Kırgız'ı bir görünüz. Bizi uzak, Kazak'ı yakın görmeyiniz. Kazak, Kırgız ikimizi komşu yapan, yurt yapan büyüğümüzünüz. Sual olduğunda, her ne yabancı haber olsa size bildiririz. Hokand'dan haber şu ki, Kanaat Şah Evilya Ata'ya gelmiş diye işittik. Koçkar'a da Hokand kurgan/kale yaptı. Bu haberi size dostluğumuzdan söyledik. Sonra bize haber etmediniz demeyin. Ak Padişah'ın emrinde Pristof'un buyruğunda Kazak ile Kırgız'ı güzel barışmış bir yurt yapınız. Ak Padişaha hizmet kılalım, kılıcını çakalım... Bizi dahi uzak görmeyin yakın görünüz...” (Ek 6)³⁹

Çarlık Rusya'sı kendilerine bağlı Kazak ve Kırgız biy ve manaplarından Hokand hanlığındaki gelişmeler hakkında oldukça önemli istihbarat bilgileri de topluyordu. Hokand Hanlığı 1853'te Ak Mescit'in düşmesi üzerine Rusya tehlikesine karşı Ulu Cüz Kazakları ve Alatav Kırgızlarının bulunduğu uçlara kurganlar inşa ediyor ve buraları elinde tutmaya çalışıyorlardı. 1860 başlarında Mala Han Alimbek Datka ve Kanaat Şah'ı bu amaçla Çu bölgesine gönderdi. Ancak Uzunağaç Savaşında Hokandlılar yenildi. Mala Han iç isyanda öldürüldü, Önce Hüdayar Han kısa süreliğine iktidara geldiyse de Emir-i Leşker Alimkul 12 yaşındaki Mala Han'ın oğlu Sultan Seyit'i hanlığa getirdi. Ülkeyi asıl yöneten ve Rusya'ya karşı direnen Alimkul idi⁴⁰. Kuzey Kırgızlarının önemli bir bölümü Hokand Hanlığı'na karşı Rusya'nın tarafına geçmişti. Sarıbağış manapı Cantay Karabek oğlu Kurtka ve Merki tarafında faaliyet gösteren Hokand-Kıpçak güçleri hakkında elde ettiği bilgileri Sarbay ve Cafay adlı oğulları vasıtasıyla General Kolpakovski'ye

37 TsGA Kaz. Resp. F.3. op I.d.348 l. 63-63ob.

38 A. Hasanov, *age.*, s. 13.

39 TsGA Kaz. Resp. F. 3. Op. 1.D.484. L.7.

40 Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Ankara 2006, s. 27-29.

iletmektedir. Ancak oğullarının geleceğinden endişe duyan Cantay manap, verdiği bilgilerin doğru olduğunu, kimseyi aldatmadığını mektuplarında özellikle belirtir. İlk mektupta örneğin Merki'yi elinde tutan kişinin adını bilmediğini söylerken (Ek 7)⁴¹, ikinci mektupta ise bu kişinin Kıpçak Turdukul olduğunu yazar (Ek 8)⁴².

General Kolpakovski, Hokand'daki son gelişmeleri Solto manapı Kanay oğlu Baytık'tan talep eder. Cevabi mektubunda Baytık, 12 yaşındaki Sultan Seyid'in Hokand hanı olduğunu ancak leşkerbaşı Molla Alimkul'un iktidarı elinde tuttuğunu; Kırgız-Kıpçak Nar Muhammed Pervaneci'nin kalabalık birliğiyle Taşkend'den ayrıldığını ve yerinde Mingbay Bahadır'ın bulunduğunu bildirir. Duyumlarına göre bu esnada Hocend'e MirzaAhmet Pervaneci, Türkistan'da Tacik Mirza Devlet, Evliya Ata'da (Kenesari'nın oğlu) Sıdık Nazar ve onun emrinde Merki'de bir Kıpçak'ın karavulçu olarak bulunduğunu yazar (Ek 9)⁴³. Duyum olarak verilen bu istihbari bilgilerin tamamı doğrudur, hatta yukarıda dikkat çekildiği gibi Merki'yi elinde tutan Kıpçak'ın adını ilkin bilmediğini söyleyen Sarıbağış manapı Cantay'ın daha sonra onun ismini öğrendiğini ve adının Turdukul olduğunu bildirmişti. Dolayısıyla Rus istihbaratının bilgileri teyid ettirdiği de görülmektedir. 1865'te Taşkend'in ele geçirilmesiyle Rusya önce Hokand'ı ardından da Buhara'yı idaresi altına alacaktır. Amacına ulaşan Ruslar 1867 yılında manap Kanay oğlu Baytık'ı, Solto, Sayak, Sarıbağış, Kuşçu ve diğer Kırgız boylarının temsilcisi-vekili sıfatıyla Moskova'da ağırlarlar. Kendisine madalya, elmas ve mühür hediye edilir⁴⁴.

41 TsGA Kaz. Resp. F. 3. Op. 1 D. 167 198 ob- 99.

42 TsGA Kaz. Resp. f. 3. op. 1 D. 167. L. 10105-102.

43 TsGA, Kaz. Res. F.3.On.1. D.107. 1. 192.

44 A. Hasanov, *age.*, s. 29.

Ekler

Ek 1: Atake Bahadır'm 1785 yılında Rusyaya iki elçi göndermesi hakkındaki hattı

Cenab devlet meab imarat meab saadet iktisab mekremet itab? kim ol kahramanı Süleyman dergahının makarrı ve hakanı İskender bargahının mükërremi ol şehriyarning devletining ortağı ol hüsrev-i saadet yarning himmetini ihtiyar inağını sahibdari ve hem sazi? umdetü'l-vüzera ve zübdetü'l- nüdema düstürü azim ve mahzumü'l- muhazzim ruşen rayı mülkü azayı devlet ziyet-i nusret layık mürcehi halayık ol şehriyarning ihtiyarı ve sahibi razi ve mühim perdazi saltanat-ı cihanning veli-i mukarrebi memleket muhimmatını emini ve serdefteri mukarreb-i dergah-ı hakani ve mükërrem-i bargah-i Süleymani şahinşah-ı saadet yarining itibarı ve celisi mahfel-i hakani iltifatı deryayı dürrü ve hürriyetkanining gevheri ... bizarlar ser-haylı ve şaha ... bu algan dilaverlerining makbuli va garib biçaralarning şaihi va muhtac nazarlarining manzurı badehu ak padşahını hizmet körgen candaralga yadname ... Tınay oğlu Atake bahadır iki at iberdük. Evvelki ahirki hürmetimiz malum bolsun dib iki kişi iberdik. Birini atı Abdurahman. Biri atı Şırgazi. Ak padşahga üç yolbars biş sülüsün ibadımını selametliklerini sorub kelsün dib iki kişi ibardub...

(Atake Baturning 1785'te yazdığı hat)

Ek 2: Atake Bahadır'ga Priskoy'dan Verilen Hat

Cumledin ruşenrak tutguçı ulug padşah hazratları imbaratorıçe Yekaterina Alekseyevni üyesi tutguçı cümle Urus yurtını hem üskelerni Kirgız Kayıakning orda yuzning razılık baylat turguçı izetli irak köçüb turguçı baş kişi Atake bahadurga

Ötkön yılı ming yeti yüz seksen yetinçi yılda yazgan irdim. Oktabr ayında yibargan irdim. Sizlarga izatlu istarşınaga sizlarga malum kılıb hat hemme cümle Urus yurtuning rahimlik bizning hanbışamızdın yibarulgan irdi. Pişkeş yazılğan akça kümüş denge bilan sekiz yüz som sizlerdın soratkan irdük. Ol yibarulğan akça alurga özlaringizdın işanurday kişi yibarur için ol sebebli sizlardin hiç yerde habar bolmadı. İmdi uşbu künlerde yana yürüvçi bolğan üçün uşbını birgen Nogay bilan sizlardin yibargan yığb alur üçün Kirgızlarga birgen borçların alur üçün anıng üçün soraymın. Siz izatlu istarşındın uşbu varak sizlarga bargaç bizlarga malum kılğay irdingiz. Özlaringizning isanliklaringizni ve yana bizlardin yibargan burungu hat koluguzga bargan mu yok mu ve hem yibarsangiz irdi. Ol malum bu alğan akçanı alur için üyesünizdın işanurday kişi. Mesela özlaringizdın kişi yibarmazday bolsangiz sizlarga malum kılğay bizlar uşbu biylen bargan Nogayga kerak bilaysa (bilgeyse) bu alğan vaktıda özlaringizdın uzatgıcu birub yürütkey sizlar anıng üçün ol kılğan hizmetleringizge bizler haraçdarımın biz halaymızlar sizlarga köb yılka sağ salamatlık.

Uluğ padşah hazratları üyesi tutguçı cümle Urus yurtını rahimlik bizning canbamizning emridin kilgen yanaral burutçık Priskoy Trekün İskoy

Ek 3: TsGA Kaz.Fond № 338, Opis № 1, Delo № 350, list 99

Siz efsalli (aksakal) lakab? gvardiya derekvenki? bölükning polkovnik Ombu oblasının hem naçalnik vasiyetlerni tutup turguvçı Simon Bogdanoviç Burunovski hazretlerine dua salam evvel imparator hazretleri barça merhametlü padişahımızın buyruğı ilan gosbodin Marib Sarının yanaral gubernaturdan yolukturub Andarey Levontiç Bubinnof ilen yibergen merhametlü inam birülmüş altun medal zenger taşımız ilan ve altun kılıç bizning yazumuz? yazılmış yolukturub aldum. Uşbuning huzurunda ham ol efsalli Petr Mihayloviçning kol baskan yazuv hatı birlen kün ilgeri padişah hazretlerinin yanaral hazretlerinin sizning ve yurtunuzning beraber könglümüz ilan ihsanların tileb hizmetlerinde bolsak iken dip duramız. Ötünüb hat yazguçı Alimbek Yabalak oğlu.

Abrilning 23'üncü yevminde

1827'inci yılında

Şu kav tavning avzında

Ek 4: Pismo Kalgula Aalibek uulu priblizitelno konets 1861 goda

(TsGA Kaz. Resp. F.3Op. L.d.484.1.31 (1861))

Dua selam Alibek oğlu Halıguldın Kinesarı Bik başını alıb barıb bergan Kristap bayga selam bidatga söz. Sen oşol Kenesarı bek başını alıb barıb birdik dib, Sart kıyıqlab hedaya alıb barıb yeti yıldın beri Talas'ka alıb barıb taşladı. Uruska yol açasın dib uşundan yengidin köçüb çıkıb keldük. Cantay Batur'ga koşulduk. Hayli hem bolsa Uruska hat taşlaysın kişi katkaysın dib Sart sırtımızdın kaytarıb yürübdür. Ulugdın korkmagan Huda'dın hem korkmaydur. Ulugluk sayasiy (sipahigerçilik) kereçlik (kereklik) Kristap bayning öz başında bar. İmdi oşol Kenesarı Bek başını alıb barıb berib hizmet edib Ak padişahdın belgü alıb medal salınıb kilgendin beri hah Uruska hah Ak padşahga karagan Kazakka hiç kimisine bir yamanlık kılğanımız yok. Uşundağı ihlasımız ilan yürübturmız. Bölek kişi ilan işimiz yok. Kristap bayga ihlasımıznı tüz(d)ük. İki kurgan ortasında yaturmız. İlacumuz yok. 'Bakanın özü çölde bolsa da közü köldö' digen geb bar. Bizning könglümüz sizde bizning arz dadımıznı Ak padişahga hem biligüvsün. Hat yıbarıb bizning Ak padişahda hatımız bar. Bu hatka nige mühür basmadı dimasun. Sart bizge işanıb mühür birlan yok sizdin bizga mühür yetkan yok. Hazır kolumuzda mührümüz yok, ihlasımız ilan yazıb iybergan hatımız mühür Kristap bayning aman isenlikini hat yazguçı manaf Halıgul Alibek oğldın. İmdi Irıskulbek'e tilab koşulduk.

Ek 5: Karıbek Şerali Uulunun G.A. Kolpakovskiy'e (1855 Dekabr) cazgan Hatı

Ulu Yüz elinin Kazaknı ve Buğı Kırgıznn bile bilegüçi ulug mansıblı polkovnik Berdihadnoy? naçalnik İbradistof Cantovski hazretlerinin huzurı alilerine ilam kılamız.

Sarıbağış birlen bolgan vakıalarımızdın

Bizing Buğı Kırgızı taifesining manapı potpolkovnik Boranbay Bekmurat oğlundan manap Muradali bi Nazar oğlundan manap Kapitan? Kaçıbek Şerali oğlundan.

Uşbu ming(de) sekiz (yüz) elli beşinci yılda oktobrning yigirmi üçüncisinde Sarıbağış birlen nice künlerden beri birbirlerimizle yazışa almayınça turub irdik. Özümüzüng yaşlığımız birlen ilçiler birlen yiberib tavışalık dib bizlerni yahşı bolur dib aytıb aytıb yıbarub bizni aldadır. Orman Baturning kunın beriniz. Ming yalkı yana da yüz kız atga mindürüb baş kızı Boranbay Muradali kızı Ka(y)çıbek kızı bolsun dib şundayıng bolmas gebler birlen aldab cönetdi. Yana da anda sizlerde bizüm Müzver? Bek digenlerimiz bardur, şunları kaytırıb işleri? birlen yiberiniz dib özleri her etraftan Kırgızdın kul koydurub ol kuldarı kelib irse al? nice turganlar iken. Kuldarı kelib irişgeçde irt birlen saat tokuzlarda bizüm üstümüzeköp kul birlen at koyup aralaşib ilimgi kördiler. Allah teala anlarga ... birmeyib bizlerni kaçurdılar. Her türlü maldan köb mal aldılar. Allahu alem koydan kırk ming koy gıtgendur. Taydan? mingden ziyade bardur. Sığırdan öküzden kim uşundak ming yarım bardur. Hayrülhamd Allaha şükr yalkı kitmedi. Tört beş ming ... bardur. Tükelken küyüne öltürüb kaldı. Bar kişiden kolga cesir tüşüp kitgen hatundan, baladan iki yüz bardur. Ölgen kırk kişi bardur. Erkekden kolga ol kadar cesir kitmedi. Üçünde iki manabımız öldü. Biri benim andım birisi Kaçıbek baturning ağasının uğı ikilası hem Orman'ga arzı turganlar irdi. Takdiri Hüdadır. Bu cayluyda biz fakirden yaman katı çapulgan yokdur. Allahualem evvel fakirden tüşib ketti. Ölgen bay bibim kolundağı bir törtünci yaşar kız balası birlen balasını öltürübler. Yana da beline bağlan beçülası? Yana da kırk yambu? birlen atı ton birlen yana da tiyake artgan barça esbabları ve padşahdan birgen hemme serpaylarımız kılıçımız mühürlerimiz yana uşundak barça Kıtay'dan, Cengçun'dan kelgen savgalarımız, barça iv esbablarımız yana da iki tumay hatunumuz kolumuzdağı yaş kız balalarımız birlen yana da hizmetçilerimizden on bir baş tüşib kitti. Yana da özimizge karagan balalarımız birlen iki mingdeng koyumuz ketti. Yana da tiyeden elli tiye ketti. Barı dört tiyemiz kaldı. Sığırdan, öküzden bir tiyakda kalmadı. Allah teala hayırlı kılsun. Hayır bizden songra Murad Ali bi yaman çapuldı. Hiç neresi kalmayunça. Yıkıdan başka bir kişi kolga berip kitti. Kırgız Çantay baturıng kızı irdi. İşteler. Çantay batur kızın ming koy berib satub algan imiş dib haber. Kayıçıbek batur Sarıbağışdan malları birlen selamet çıkıb irdiler. Çalğan Tün katıb uyanga karab kitken iken... uyanan kız.... Karşı çıkıb yana da özlerinin maldarıng barında taleb eleşib alganlar içinde bir hatun bir er bala olubdur. Bu haberlerni işitib bizler o yanga barurga korkuşub toktap irdik. Bar bir on beş kündin songra Pristof hazretlerinden hat yolunduk. Kölde korksanız Karkaralığa tekaç kapitan kilünüz dib obasın? algan mallarınızın Hüda buyursa yazga çafkasın barında töletip alıb beremiz

dib mundan songra tekaç çıkıb keldük. Anda hazretleringize ötenemiz. Biz fukaralarımızı beher vechi yardımlarımızdan bırakmayıb Sarıbagış'dan bizim dadımızı ve arızımızı alub berib, bizlerge birer kiçkine kurganča saldurup birer katta? kişi birlen koysanız ve hazretlerinizning tamagını? görgeç korkub yakınına gelmeyedur. Kırkbeş Urusunız gelib irdi ve Sarıbagış işitib kirerge barmayıb irdiler. Haberi çariçe? Hazretlerine aytıb irdik. Munda koşunlarımızı? padşahlık atlarımızı yiberib munda özlerimizdin at birip tamağınızı birürmiz dib bolmadılar. Manga, Priskof hazretleri tizrak kayıtsın dib, bara dib toktamadı, kayıtp gittiler. Hayırhı bolsun. Alla Tealaga tapşurdık, ölgenden songra tövbe (şuya) yok didiler (yuvdılar). Hazretlerinize dua kılamız. Zide ömrühu ve ikbalehu dib Hüdayımız afv buyursın didük. Mahfı olmaya. Sarıbagış'dan ölgenlerin barçası iki yüzdin ziyaderak ölgendiler. Manaplar kolğa tüşken üç manap balası ölgen. Manap balalarından bir yigirmi lab bizim Bugı cesir almadı, öltürebirdi işitemiz. Sarıbagış Çuy'ge kaşıp gitti dib Sarıbagış birlen kelgen Sart'dan iki kişi öldü. Birisi Beltir zekavatçı bolub zekevatchıya kelüb irdi. Tumalan Hace digen atı bardılar. Özleri bizge? kelgenleri malum boladı. Hayrullahı Teala sübhane tabşırdık. Ömrümüz barınca yardım tilerimiz. Uluğ padişahdan irtte gice duamız zide ömrühu ve ikbalehu dib.

Duaguylarımız fukaralarımız izgülük tileb yazarga buyurgucı Bugı tائفesi manap potpalkovnik Boranbay Bikmurat oğlu mührüm boladı. Manab Muratalı Bi Pirnazar oğlu

Manab Kapitan Kaçıbek Şirali oğlu

Manablarning suravı birle anlardan birle yazdım. Be Turfan Feyzullah Nikasof?

Etk 6: Iriskulbek Niyazbek uulu, Acı Niyazbek uulu, Adıl Suban uulu, Kalıgul Aahıbek uulunun G. A. Kalpakovskiyge 1861 j. 15 sentyabrda Ombuga cazgan katı

Uluğ yüz Uysun İlüning huzurunda divan Almatı başlığı levazımın eda kılguçı uluğımızga arz kılamın. Sarıbagış Niyazbek balası Iriskulbek keminelerdin Hacı Adıl Kalıguldan Pristav bayga köbden köb selam kılamız. Bizlar ak padşahning kengçilikinde keng devletlingdemiz. Her ne hizmet bolsa turubımız. Bizlar hem Ak padşahning balasımız. Kazak ilen Kırgız'ını birday körüngüz. Bizni alıs körüb Kazak'ını yakın körmengiz. Kazak Kırgız ikövni komşu? kılıb, yurt kılar uluğumuzsız. Suval olsa kalsa, her ne yat habar bolsa, sizge malum kılıb turarmız. Sarttan haber bul ki, Kana Şah (Kanat Şaa) Evliya Ata'ga kilibdur dib işittük. Koçkar'ga hem Sart kurgan saldı. Bul habarnı sizge dostlukmızdan aytduk. Kiyin bizge habar kılmadın dimangiz. Ak padşahning emringde, Pristof'ning buyruğunda Kazak ilen Kırgız'ını yakşı bütüm yurt kılingiz. Ak padşahning hizmetin kılamız, kılıçning çakamız, *bısyan bolaymız*. Bizni hem alıs körmengiz yakın körüngiz. Bizlerni malı canımız bilen sıhhat ve selametdur. Elhamdulillah sizni hem selamet kılgay

Çıkarmı atı birsiñ 1278

Ek 7: Cantay Karabek Uulunun G. A. Kolpakovskiyge cazgan katı (1863)

Hu Allah al Bari

Sizge izetlu ve hurmatlu va mihrban saadetlu Alatav okrugınıñ Ulug Yüz Kazaklarınıñ ve hem Kara Kırız'ınıñ başlığı Kolpakovski yanaral bay ulugumuzge manaf Cantay Karabek ogludın köb köb duğa ve selam kılamız. Selam badında sizge arzum budur. Yanaral bayıñ isen amanlığın bilib kel dib, Sarı Bay bilan Çagay digan balamnı iyberdim. İmdi Narın yaktın işitkan haberimiz, Kırçak kelib Kurtka'nın kurganını tuzatıb imdi kurganga yüzdin kişini taşlab özleri kaytıb barayatıb Kök Art digan aşunı aşıb barayatıb köb kişisi boranga savuk aldırıp ölübdür dib işittük. İmdi buyakdın Evliya Ata'ga Kırçak kol kılıb kelib Merki'ni tuzattı. İmdi Merki'ge Kırçakdın bik koyubdur. Ol bikniñ atnı bilmaymız. Kurganga kırk çaktı (kadar) kişi taşlab ketibdur. Kolga Cankaraş bardı.

Hudayberganniñ malımı Solta'ga uylab salıbdur. Kuşçı bilen Boşhoı'ga beş miñ koy miñ yılkı salıbdur. Hudayberganniñ malıdan yana dağı berki yazı Solta'ga on miñ koy üç miñ yılkı salıbdur. Hudayberganniñ malıdan Cankaraş Batur özü serfaz (sarbaz) bolub kaytıb keldi. İmdi Hudaybergan kelib Komdağı Kazak'dın zekavat alıb çıkıbdur. Hemme işenemiz. Yok. İmdi Teymun bilen Tin Ali Kokandniñ hanına kitti. Komga bargan Kazaknıñ biyları Evliya Ata'ga yanur dib işittik. Men ötürükni bilmaymın kulağımınñ işitkanı bulturğı? sözüm söz men bayga padşahga yalğan aytmaymın menniñ dostum az düşmanım köb. Düşmanım sözüne kirmeng dib, özünüzge aytkanmın. Men evvel Hüda andın soñ şerefniñ yanında kişi idim. Evvel Hüda andın soñ ak padşah bilan baynıñ devletinde şerefdagi kişini korkutub cürübdür. Evvel huda kaladı ak padşahnıñ baynıñ devletide men de kişini korkatarımın. İmdi buyaktağı Solta buyaktağı barısı aldav ilan cüradur. Men küngeyge kitemin digenim, buyaktağı Solta buyaktağı Sarıbagış Kırçaknı indib çakırıp yaturmın. Uşunuñ (kavşadına) yana kalamın dib üstüme kiledur. Evvel Hüda kalabirse ak padşah ilan yanaral baynıñ devleti kolunda tursa iki yegenim menin kolumda tursa men küngaynı ne kılayın. İmdi bay berkararsa Çu'mnı bir yerine beket salıb birsun. Men dağı hub hizmetlerni kılurımın. Hem hizmet kıluvga caraymın. Söz dağı bir, Hüda hem bir. İmdi Surançı evvel Hüda'nı aldıadı, andan ak padşahnı dağı aldıadı. Andın baynı dağı aldıadı, töreni dağı aldıadı, Potapov mayornı dağı aldıadı. Süyükcilikge suıab meni hem aldıadı. İmdi şol Surançı bilan Kazak Kırız zakonımız bilan özümüz bütümüz mu. Ya şol Surançı takribi? bizge bir ... birok beresiz mu, mundın nargısın evvel Hüda andın soñ sizge karab turamız. İmdiki sözni Sarı Bay bilen Cafay balamnı Bu hatnı yazguçı manaf Cantay Karabek oğlu inayetli üçün mührüm bastum.

Ek 8: Cantay Karabek Uulunun G. A. Kolpakovskiyge Cazgan Katı. 1863.

Hu Allah al Bari

Sizga ızatlu va hurmatlu ulug mansablu Alatau okrugının ve hem Uluğ Yüz Kazaklarının ve hem Kara Kırgızının başlığı Kolpakofski yanaral bay uluğımızga manaf Cantay Karabek oğludın köb köb dua ve selam kılamız. Selamdın (soñ) sizge arzım budur. Evvel Hüda andın, soñra yanaral bayñ devletinde mal, can, bar cemaatlarımız ilen isen aman yatumız. Sizni hem köb köb yıllarga, köb köb aylarga Allah isen aman saklasun. *Ana (erte) küni* Merki kurgandagı Molla Turdukul digen Kıfçakñın kişisin hatını bu şenhuynıñ kişisi başlab kelipdur. Maña bir balasını iybarsun, balasını iybarmasa Uruska karagamı bizge yav bolganı dibdur. Men Çagay balam bilen Sarı, ikisi kilgen soñ kingeşib turub kişi iybararımın deb uzatub iybardım. İsa Tirlık baynı gelini bilen Sarı Baynıñ bir gelini Solta Taştın Bekge bende bolub tüşken iken. Narı olarnıñ kelinini izletib narı Kıfçakñın her manisini bilib kil dib, bu yıldı Naringa Ak Balaga başçı bolub bargan Hacıbek Calımnı cansuz kılıb iyberdim. Hazır kilgen yok. Kilgen soñ her sözi bolsa Hacıbek Calım özünü hizmetñizge iyberermin. Özünüz dagı ağızıge sözün surab iştersiz. İmdi bu yıldı Naringa Ak Balaga başçı bolub balamnı bargan ... astıñızga iyberdim. Siziñ aman isenliğinizi bilib kil dib. İmdi yengidin manaf bay balamnı sizniñ astıñızga cönetkeli yatkandur. Taşkend'din Miñbay'niñ bir kişisini *kurcı birlan* bir adamı alıb keldi. Başda astında işitib turganımız, Taşkend'din Nar Muhammed'ni çıkarıb Miñbaynı salgamı yatadur dib, okub turub iduk. Bu kilgen kişiniñ sözü Nar Muhammed Taşkend'de turub kaldı. Miñbay Kokand'ga kitti. Taşkend'ni birseñ de almaymın, Kokand'ni birseñ de almaymın, meni *atrat başı* kal dib Kokand'ga ketti dib kildi. Bir hatka üç mühür basıb beribdur. Bir mühür Molla Alımkul'niñ bir mühür Miñbay'niñ, bir mühür Merki'de Molla Tur(du)kul'niñ. Bu üç mühür baskan (hat) Baytık'niñ kolunda, başında bayga aytkanmın. Dostum az düşmanım köb tuğkanım düşman bolub yüredur dib, meñim günahimni boynuga koymay, menge öfkelenmeyñiz (gururlanmaynız) digen Hüda bir, hem söz bay bilen aytkan sözde alıs kolda mahkum turganmın. Kaytamınğaçe şol aytkan sözümün kaytmaymın. Bay şol devlet ... kılıç çadurgan, hizmet kıladurgan manaf digen balamnı iyberdim. Özüm imas közümdi, balamnı hob yahşi sıylasun (ağırlasın), balam ne sözümde görsün.

Ek 9: Solto Manapı Kanay balası Baytık Batur'un Kolpakovski'ye Yazdığı Hat

Sizga ızatlu urmatlu Alatau okrugunñın başluğu va hem Ulu Yüz kazak kırgızını biylagüçi yanaral mayor Kalpakovskiga dua aydım. Sizga Kanay balası Baytık baturdan daima uzun ömürlü ve bahtlı va devletli boluñuz deb köbdön köb tilaymın. Baysal mirzadan berib yibargan hatuñızni yolukturub aldım köb razı boldum bizni sıylab serfay (ser ü pa) bergan ikansız körüb köbdön köb razı mindar (minnaddar) bolub dua kılıb tilaklarıñızni tilab kıldum. Buyagımı deb sizni anuk bilib hatga yazıb yibar digan ikensiz. Kokamı

hamı Sultan Said han on iki yaşar bala (yaşlarıda) biylyab turgan laşkar başı Molla Ali kul (Alımkul) özü Kırgız Kıpçak Taşkendni biylyab turgan Narmuhammed parvanaçı yazur? Orında Miñbay bar. Buyagda Narmuhammed koşunda yürü barganda nima bolarun bilmaymız. Narmuhammedni ağır kol koşunu kaytdı (kitti) özü miñga (menga) çıkır çıkmas kişi birle Evliya Atada yatubdur ol hem madur? Dib uktuk (işittik) Hocende Mirza Ahmed parvanaçı bar dib uktuk ,Türkistanda Tacik Mirza Devlet bar dib uktuk. Evliya Ata'da Sıdık Nazar özü Çimketlik Merkide otuz kişiga baş kılıb bir Kıpçaknı karavulçı kılıb koyub ketübdur. Tömenki yurtdan Cankırıştın Ali menen Meymunı (momunı) hanga yıbarubdur. Tömenki öz aldınızdın kitgan Kazakdan Botfay Tölöberdi Kaskır va Karabay ham ketti dib uktuk. Bul yazımıznı sizga bölüşdük bilib aytganum. Biz bir kança işke Akpadşahga hizmet kılmak üçün işemin Köçmön bizga yurtnı tıñ kılmak üçün sizdan iki yüz kişi suratub irdim (yibardım) andan hiç cevap bermayubdur. Bul Kara Kırgız köb yaman bıbaş boladur içinde sizdan ulug bolmasa tıñ yürmaydur. sizi kış içinde işikga çıkmay yoklamaydur ıkan dib buzuladurgan boldu. İldaşıp turgan Kazak'dan Bölökbay ılkı aldı Kıbray beş yüz. Munı nime kılarun cenaral özlari bilsun. Bul yurt siz birla bizni basıb ötüb ılkı alaberdi. Sizdan köb ötüñüb suranamın menge iki yüz kişi bersañız bul yurtka siz birla biz biñüb tenteklarnı hub urub sokub tıysak ıkan diyemin. şul? zorda yurtnı hakkın alıb bermak siz bir yakga ketib kalıb siz birla bizni uyat kılıb kitarmeni tilaklarimni berib iki yüz kişi beriñız ıkan diyman sizni kol aldımday ilimdan kar üç yagandan kiyin Çifraşnı Surançı yüz seksen ılkımı aldı mende hiç hakkı yok irdi kiçi balamnı yibarganda hatga salıb irdim ondan haber yok munı yanaral özlari bilsun men evvel Kuda, kalaa sizni arka tutamın. Men sizni köb yagunubmın. Barub körmakga barurga il çetda yubtuda? Bolub baralmadım. Sizdan bir kişi kış bararırdım özümüz halveti kafka taştı olturubmız Kazaknı til tin tak kılmay dib cenaral mayora Kanay balası Baytik batur inayetlü bet mührüm basdım. Yanaralga arz kıldık öz hizmetlariñizga yıbarurga ve yüz hat kagaz suraymın.

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

İran Azerbaycanı'nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)

Ümid Niayesh*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı, İran ve özellikle Azerbaycan için önemli bir dönem sayılmaktadır. Rusya ile uzun savaşlar, ağır mağlubiyetlerle neticelenmiş, Azerbaycan'ın önemli bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş, Kaçar Türklerinin gururu lekelenmişti. Modernleşme artık bir ihtiyaç gibi kendini göstermekteydi. Kaçarlar yenilenmeyi önce ordu ve savaş sistemlerinde yürütmeyi düşünseler de bu yenilik dalgaları asırlık bir zamanda tüm hayat sahnelerini birbirinin ardından değışecekti.

Bu süreçte Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin müstesna yeri var idi. Azerbaycan'ın bir taraftan Kafkaslarla, diğer taraftan Osmanlı ile soy, dil ve manevi bağları olduğu için İran'ın bu iki bölgeye, dolayısıyla da Batı'nın yeni düşüncelerine açılan penceresi konumuna gelmiştir. Türkçe bu üç muhit arasında entelektüel bir bağ yaradır ve yeni düşüncelerin Azerbaycan'a ve oradan da tüm İran'a yayılmasına önemli etkilerde bulunuyordu. Bu, aynı zamanda, Türkçenin Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişmesinde de büyük ölçüde etkili olurdu.¹

Modernleşme sürecinde, millet ve milliyet anlayışları ve bu anlayışların dil ve vatanla ilgileri hakkında fikirler yeni Avrupa düşünceleri ile birlikte İran'a gelerek burada milli şuura, kendini derk etmeye yeni bir yön veriyordu. İran'da milliyetçilik düşüncesi her yerden önce Azerbaycan'da ortaya çıkmaya başlamıştı. 1890'lı yıllardan itibaren güney Azerbaycan'da da etkilerini daha açık gösteren modernleşme akımı tabii ki millî düşünce alanında etkisiz olamazdı.² Artık ana dilinden, vatan dilinden söz ediliyor ve birtakım gazeteler Azerbaycan ve Ana Dili gibi adlar alıyorlardı.

* Araştırmacı, Tebriz/İRAN, umidniayesh@gmail.com

1 Sakina Berengian, *Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan*, K. Schwarz, Berlin 1988, s. VII.

2 Vidadi Mustafayev, *Cenubi Azerbaycan Meselesinin Öğrenilmesi*, Nurlan, Bakü 2002, s. 11.

İlk Türkçe Okullar ve Türkçe Eğitim

İran'ın ilk modern tipli (Usûl-i Cedid) okulları 1888 ve 1893'te Tebriz'de açılan, öğrencilere Türk dilinde yazıp okumayı yeni usullerle öğreten “Rüşdiyye” okulları olmuştur.³ Bu okulların kurucusu, uzun süre İstanbul, Beyrut ve Kafkaslarda yaşamış Tebrizli Mirza Hasan Rüşdiyye'ydi. O, kendi okullarını Osmanlıların modern okullarını örnek alarak kurmuştu.⁴

Rüşdiyye 1894 yılında Tebriz'de yayımlanan “Vatan Dili” başlıklı ilk ders kitabını, Azerbaycan'ın ünlü pedagogu Alexei Osipovic Chernyayevski (1840-1894) tarafından 1882 yılında yayımlanan aynı adlı kitaptan esinlenerek kaleme almıştır.⁵ Rüşdiyye'nin alfabe öğretimi için uyguladığı yeni yöntem, Güney Azerbaycan'ın birçok bölgesinde gerek modern gerek geleneksel okullarda kullanılmaktaydı. ⁶ Lakin bu dönemden başlayarak (19. yüzyılın sonları) bazı okullarda Türkçenin yasak olduğunu da kaynaklardan öğreniriz.⁷

İstanbul'da yayımlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1900 yılında verdiği bir habere göre, İstanbul'u ziyaret eden Kaçar Şahı Muzaffereddin Şah (1896-1907), İran'ın maarif bakanlığına bir telgraf göndererek Azerbaycan okullarında Türkçe öğretim yasağının kaldırılmasını emretmiştir. Habere göre şah telgrafta Azerbaycan halkının eski çağlardan beri Türkçe konuştuğuna ve İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin yeniden güçlendiğine vurgu yaparak, Azerbaycan okullarında Farsça ile beraber Türkçenin de eğitimini emretmiştir.⁸ Belgede Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşan ilişkilerin vurgulanması henüz 20. yüzyılın başından beri Güney Azerbaycan'da Türk diline ve onun eğitimine siyasi bir yaklaşımın mevcut olduğunun göstergisidir. Daha sonraki dönemlere ait devlet belgeleri de İranlı yetkililerin, Osmanlı/Türkiye ile sınır bölgede yaşayan Azerbaycanlıların Türk soylu olmasını komşu ülkenin buradaki nüfuzunun teminatçısı olarak görüp tehlike saydıklarını göstermektedir.

3 Nəriman Xəlilov, *Azərbaycanda Məktəb Və Pedaqoji Fikir Tarixindən*, H. Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Gence 1998, s. 136.

4 Cevat Heyet, *Seyri Der Zəbanha ve Lehcehayə Torki*, Naşreno, Tahran 1986, s. 259.

5 Xəlilov, *age.*, s. 137.

6 Onun yazdığı “Vatan dili” kitabı o dönemde diğer ana dilli dersliklere de örnek oldu. Buna misal olarak, 1912 yılında Tebriz'de “Terbiyet” okulunun müdürü Mirza Ebdürrehim tarafından yayımlanan “Ana dili” dersliği gösterilebilir. Samed Serdariniya, *Darolfonune Tebriz, Dovvomin Merkezə Amuşe Aliye İran*, Şems, Tebriz 2003, s. 115.

7 Egbal Gasemi Puya, *Medarese Cedid Der Dovreye Gacariyye*, Merkezə Neşre Danesğahi, Tahran, 1998, s. 68.

8 “Devlet-i Aliye-i İran”, *Tercüman-ı Hakikat*, sy. 7009-1809(1900), s. 1.

20. yüzyılın başlarına ait belgeler, o dönemden itibaren Azerbaycanlıların milliyeti, soy kökü ve Türkçe eğitim konusunun ülkenin entelektüel çevrelerinde tartışmalara yol açtığını göstermektedir. Örneğin Kalküta'da yayımlanan “Hablu'l-Metin” gazetesinin 15. numarasında (Kasım 1906) “Azerbaycan'ın Maarif ve İlim İdaresi'nin dikkati için önemli konu” başlıklı bir yazıda Azerbaycan topraklarındaki Türk dilinin varlığı Tatar ve Moğol istilaları ile ilişkilendirilir ve bu dilin orada yayılmasının Azerbaycanlıların kendilerini Farslardan farklı bildiklerine, “iki kardeş” arasında ihtilaflar yaranmasına yol açtığı yazılır ve Azerbaycanlıların kendilerini Türk adlandırmaları yersiz iddia hesap edilir. Aynı zamanda, Azerbaycan'da Türk dili ve edebiyatının yayılması uğrunda çalışanlar dolaylı olarak vatana ihanetle suçlanır, bu meselenin orada Osmanlıların nüfuzunun artmasına yol açacağına altı çizilir ve açıkça Türkçenin Azerbaycan'da yok edilmesi ve Farsça eğitimin tüm İran, o cümleden Azerbaycan'da zorunlu olması talep edilir.⁹ Bakü'de yayımlanan “İrşad” gazetesi 14. numarasında “bir Azerbaycanlı Türk” imzası ile buyazıya cevap verdi¹⁰ ve bu iki gazete arasında tartışmalar birkaç numarada devam etti. İrşad gazetesinin 266. numarasında yayımladığı bir makalede İran Azerbaycanlılarına, özellikle de Tebrizlilere okullarda çocuklarına ana dilleri olan Türkçeyi öğretmelerini, yazılar ve mektuplarını bu dilde yazmalarını önermesi¹¹ Hablu'l-Metin'in tepkisine neden olur, İran'da Farsçadan başka diğer dillerin eğitiminin gereksiz olduğunu yazarak Azerbaycanlılardan kendi okullarında Fars dilinde eğitimi esas almalarını rica eder. Aynı zamanda Osmanlıların nüfuzu ve Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması tehlikesi bir daha vurgulanır.¹²

İran Meşrutiyet Devrimi (1905-1911) ve Osmanlı Etkisi

İran meşrutiyet devrimi Osmanlı ikinci meşrutiyeti (1908) ve Rusya'nın 1905 devrimi ile aynı döneme denk gelmektedir. Meşrutiyet devriminin bazı düşünce önderleri İstanbul'da yaşamış, orada baş veren gelişmelerden etkilenmişler. Diğer taraftan Osmanlı aydınları, özellikle de Jön Türklerin yayımladığı kitaplar ve gazeteler gizlice Tebriz'e ulaştırılırdı.¹³ Meşrutiyetin düşünce liderlerinden olan

9 “Nokteye Ehemme Gabele Teveccohe Edareye Məaref ve Olume Azerbaycan”, *Hablul Metin*, sy. 15 (1906), s. 10.

10 “İrane Dair, Hablul Metnin Bir Bendine Cavab”, *İrşad*, sy. 14 (1907), s. 3.

11 Salah Zöhrabbəyov, “İrane dair”, *İrşad*, sy. 266 (1906), s. 3.

12 Parsa Parsanejad, “Vehdete Melliye Heyate Kovm Est”, *Hablul Metin*, sy. 22 (1907), s. 22.

13 İrec Afşar, *Żendeğiye Tufani (Khaterate Seyyed Hasan Takizade)*, Elmi, Tahrان, 1989, s. 159.

Seyyid Hasan Takizade'nin dili ile desek, bu Türkçe kitaplar, dergiler (o cümleden Paris'te yayımlanan Şûrâ-yı Ümmet) ve Namık Kemal gibi şairlerin şiirleri Azerbaycanlıların uyanmasında ve fikir akımlarının yönlendirilmesinde önemli rol oynuyordu.¹⁴ Zaten meşrutiyet sözünü de İranlılar, Osmanlılardan alarak benimsemişlerdi.¹⁵

Daha önce de vurgulandığı gibi Osmanlılarla olan bu dil bağı aynı zamanda Türkçenin Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişmesine de olumlu tesir göstermekteydi. Şu devirde yayımlanan gazeteleri inceledikte Tebriz ve Urumiye başta olmakla Azerbaycan'da Türkçenin yazı dili olarak kullanılması, kitlelerin “vatan ve ana dili” olan Türkçeyi okumayı öğrenmeleri, bu dilin yayılması taraftarı olan Türkçü-milliyetçi ziyalı kesimlerin var olduğunu görmek mümkündür.¹⁶

Bu devirde Türkçe veya iki dilli gazeteler de yayımlanmağa başladı. İki dilli “Azerbaycan” gazetesi, Türk dilli “Ana Dili”, “Hayrendiş”, “A Molla Emi”, “Söhbət” ve “Şeker” gazeteleri Tebriz’de, iki dilli “Feryad” ve “Ferverdin” gazeteleri Urumiye’de yayımlandı.¹⁷ Fakat bu uzun sürmeyecek ve Türkçe gazetelerin yayımlanmasını Osmanlıların nüfuzuna yol açacağını düşünen, kendilerince tehlikeli bulan merkezci milliyetçi daireler onun karşısını almağa başlayacaklardır.¹⁸ Bu devrin gazetelerinin dilini inceledikte bazılarının Osmanlıcadan etkilendiğini görmek mümkündür. Bunun en belirgin örneği Urumiye’de yayımlanan iki dilli “Feryad” gazetesi idi. Feryad’da bazı makaleler ve haberler Türk dilinde yazılırdı. Gazetenin başyazarı Mahmud Ganizade’nin fikrince “İnsan düşüncelerini ana dilinde daha iyi ifade ede biliyor,”¹⁹ Türkçe yazmakla kitlelerde daha iyi etki yaratmak mümkün olurdu.²⁰ Gazetede yer-yer Türk kimliğini öven yazıları da görüyoruz. Örneğin 1907 yılında yayımlanan hamaset dolu “Türk gençlerine” başlıklı nutukta “Türk olan babalarımız” ve “damarlardaki Türk kanına” vurgu yapılıyor, Azerbaycan gençlerine onlar ile “aynı ırktan” olan Kafkas gençlerinin terakkisini kendilerine örnek götürmesi önerilir. Ganizade bu makaleyi Namık

14 Seyyed Hasan Takizade, *Tarikhe Engelabe Meşrutıyyete İran*, Ferdovs, Tahrán, 2000, s. 241.

15 Takizade, *age.*, s. 245.

16 *Cerideye Melli*, sy. 24 (1906), s. 2.

17 Berengian, *age.*, s. 47.

18 Ahmed Kesrevi, “Derbareye Azerbaycan”, *Peyman*, sy. 7 (1942), s. 477.

19 Davud Gasempur, *Orumiyeh der Dovreye Meşrute*, Perhib, Kerec, 2012, s. 225.

20 Gasempur, *age.*, s. 231.

Kemal'in bir beyti²¹ ve “Yaşasın Türk gençleri, yaşasın Azerbaycan” sözleri ile bitiriyor.²²

Meşrutiyet harekâtında okulların öğrencileri de mitinglere katılır, Türkçe etkili nutuklar söylüyorlardı. Feryad gazetesinin 21 Mayıs 1907'de yayımlanan 11. sayısında Urumiye'nin “Marifet” okulu öğrencilerinin nutuklarından biri verilmektedir. Osmanlıca etkisi açıkça kendini gösteren nutukta Türklük kimliğine vurgu yapılır, bununla övünüldü.²³

Osmanlıca ve Osmanlı edebiyatının İran'da Türk aydın kuşak tarafından benimsendiğini gösteren başka örnek meşrutiyet devrimi yıllarında Tebriz öğrencilerinden oluşan gurupların kent caddelerinde gösteri yaparak Namık Kemal'in “Osmanlılarız” şiirini değiştirerek okumalarıdır:

*Amalımız,efkârımız igbal-i vetendir
Serheddimize gele bizim hak-i vetendir
Deva günü yekser görünen ganlı kefendir
İranlılarig can vererug nam alarug biz
Devade şehadette hamı kam alarug biz*²⁴

Aynı devride Tebriz'de basılan veya Bakü'den Tebriz'e gönderilen takvimlerde Osmanlı liderlerinin resimleri de yer almaktaydı. Örneğin Bakü'den Tebriz'e getirilen 1908 yılına ait takvimde V. Murad, Hasan Bey Zerdabi ve Şeyh Şamil'in yanı sıra Hasan Takizade, Abbas Ağa Serraf Tebrizi ve Mirza Melkom Han'ın fotoğrafları yer almaktaydı. 1907. yılda ise Tebriz'in yerli gazetelerinin birinde Muhammed Ali Şah, Seyyid Muhammed Tebatebayi'nin fotoğrafları yanı sıra Ahmet Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzade ve Mithat Paşa'nın da fotoğrafları bulunan takvimin satışı için reklam yer almıştır.²⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve İran Meşrutiyet Devrimi

İran'ın Türk aydınları ile İttihat ve Terakki cemiyetinin ilişkileri meşrutiyet devriminden birkaç sene önceye dayanmaktaydı. Osmanlı topraklarında yaşayan bazı İranlılar Jön Türklerin yasaklı yayınlarını Avrupa'dan Osmanlı arazisine getirir burada tekrar yayımlıyorlardı.²⁶

21 Hun-i erbab-i hamiyet garg eder zalimleri /meşal-i efkâr-i ehrarane sönmez hun ile.

22 Mahmud Ganizade, “Khitabe (Türk Cevanlerine)”, *Feryad*, sy. 9 (1907), ss. 2-3.

23 “Merifet Şagirdaninin Khitabesi”, *Feryad*, sy. 11 (1907), s. 4.

24 Ahmed Kesrevi, *Tarikhe Meşruteye İran*, Emirkebir, Tahran 1977, s. 216.

25 Rehim Reisniya, *İran ve Osmani der Astaneye Garne Bistom*, C. II, Sotude, Tebriz 1995, s. 874.

26 Reisniya, *age.*, s. 857.

Meşrutiyet devriminde ise İran inkılapçıları ile temasa çok önem veren İttihat ve Terakki cemiyeti bazı mensupları o cümleden ünlü hatip Ömer Naci'yi Güney Azerbaycan'a yollar.²⁷ Ömer Naci Salmas'da Azerbaycan'ın aydınlarından olan ve İttihatçılarla yakın ilişkisi olan, Said Salması'yi bulur, bu şehirde onun yeni tipli okulunun müdürlüğünü yapar.²⁸

Meşrutiyet uğrunda silahlı mücadele başladığı zaman ise ittihatçılardan oluşan bir grup Salması'yle birlikte devlet ordusu ve devlet yanlısı yerli irticacılara karşı savaşılmaya başlamışlar. Salması, bu savaşların birinde Hoy şehri yakınığında öldürülmüştü. Bu savaşta meşrutiyetçiler ordusunun başkomutanı Enver paşanın amcası Halil paşaydı.²⁹

İran'a gelen ün kazanmış başka Osmanlı gönüllüsü Hafız Efendi'ydi. Tebriz yakınığindeki Merend'in meşrutiyetçi komutanlarından olan Hafız Efendi daha sonra Tebriz'e gitmiş ve Tebriz inkılapçılarının Rus işgaline karşı dört günlük savaşında (21-24 Aralık, 1911) iştirak etmiş, esir düşmüş ve Osmanlı vatandaşı olduğu için gizlice öldürülmüştür.³⁰ Onun adı Azerbaycanlıların meşrutiyet kahramanlarına yazdığı bir şiirde de anılır.³¹

İran meşrutiyet devrimine katılmış İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Karşlı Cihangirzade İbrahim Bey ve kardeşi Aydın Paşa'nın da adlarını anmalıyız. Tebriz savaşlarının birçoğunda iştirak etmiş olan İbrahim Bey dört günlük Rus savaşından sonra, Tebriz mücahitlerinin bazısıyla birlikte kendi ülkesine geri dönmüş. Osmanlı topraklarına göçen Tebriz mücahitlerinden 150 kişilik bir grup 1913'te İbrahim Bey'le beraber Balkan Savaşı'na katılmış ve Edirne'nin kurtuluşunda şehre ilk giren bunlar olmuşlar. Tebriz savaşlarının bazısında iştirak eden Aydın Paşa ise Hoy bölgesinde öldürülmüştü.³²

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin İran meşrutiyet devriminden başlayarak Azerbaycan'da baş veren gidişatta yer almaları ve faaliyetleri buradaki Türkçü meyillerin artmasına, milliyetçi düşüncelerin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

27 Fethi Tevetoglu, *Ömer Naci*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 90.

28 Tevetoglu, *age.*, s. 92.

29 Kesrevi, *Tarikhe Meşruteye İran*, s. 875.

30 Ahmed Kesrevi, *Taikhe 18 Saleye Azerbaycan*, Emirkebir, Tahran 1977, ss. 208, 346, 350-351.

31 Settar Xan eylədi fəndi / Nurullah Xan doğra qəndi / Sərkərdələrin içində / Yaşasın Hafiz Əfəndi. Rehim Reisniya, *Heyder Əmioğlu der Gozer ez Tufanha*, Donya, Tehran 1981, s. 137.

32 Kesrevi, *Taikhe 18 Saleye Azerbaycan*, s. 594-595.

I. Dünya Savaşı Yılları

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a gelmesi buradaki Türkçü akıma yön vermek ve onun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Aslında Osmanlıların özellikle de Azerbaycan'ın batı bölgelerindeki siyasi ve manevi nüfuzu savaştan önceki yıllara dayanmaktaydı. 1909'da Urumiye'de bulunan Mehmet Emin Resulzade oradaki birçok köyün (özellikle Sünni köyler), aynı zamanda kent ahalisinin yağmacı aşiretlerden korunmak için Osmanlı koruması altına geçtiklerini yazmıştı. Bu, halk arasında Osmanlı vatandaşlığına geçmek gibi anlaşılabilir da aslında o şahısların ve köylerin Osmanlı koruması altına alınmaktan fazla bir anlam taşımamaktaydı.³³ Osmanlı korumasına giren köylere Osmanlı bayrağı asılır, birkaç Osmanlı askeri gönderilirdi.³⁴

1909 senesinde Osmanlıların Urumiye'deki konsülü Ağa Petros Balov köyünde Türkçe okul açmış, buraya İstanbul'dan öğretmen getirtmişti.³⁵

Osmanlı devletinin savaşa girmesinden hemen önce, Rus işgalinde olan Tebriz'de ahalinin önemli kısmının Osmanlı bayrağı asarak, bu devletin koruması altına geçmeleri bu kentteki Rus çevrelerince Osmanlıların Azerbaycan'da nüfuzunun artması gibi değerlendirilmiş ve bunun karşısının bir an önce alınması için harekete geçilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.³⁶

Savaş başladıktan sonra Osmanlı ordusu 1915 yılının başlarında, Rus işgalinden sonra Osmanlı topraklarına sığınmış Azerbaycanlı inkılapçılarla birlikte Ruslara karşı savaşarak Azerbaycan'a ve Tebriz'e girer ve halk tarafından sevinçle karşılanır. Fakat tekrar geri çekilmek zorunda kalır. İkinci kez 1918'te, yine Azerbaycanlı gönüllülerle birlikte yerli halk tarafından büyük sevgi ile karşılanarak³⁷ Azerbaycan'a giren Osmanlı ordusu Azerbaycan'ın batı bölgesinde Müttefik kuvvetlerce desteklenen Ermeni-Asuri grupların Türklere karşı neredeyse altı ay süren katliamlarına son verir. Bu devirde Osmanlıları yardıma çağıran Hoy kendi ahalisinin Türk soy köklerine vurgu yapmaları, kendilerinin eskiden "Türk

33 Mehmet Emin Resulzade, *Gozareşhayi ez Engelabe Meşrutiyete İran*, çev. Rehim Reisnia, Şiraze, Tehran, 1998, s. 173.

34 Mohammed Temeddin, *Ozæe İran der Cenge Cehaniye Evvel ya Tarikhe Rezaiye*, Eslamiyye, Tahran, 1971, s. 84.

35 Temeddin, *age.*, s. 84.

36 Wilhelm Litten, *Khaterate Litten Serkonsule Alman der Tebriz der Esnaye Cenge Cehaniye Evvel*, çev. Perviz Sedri, İranşehr, Tehran 1989, s. 41, 42.

37 Fetheddin Fettahi, *Sefernameye Mirza Fettah Khan Germrudi*, Tahran 1969, s. 1056.

ulusundan ve kadim Türkistan'ın pak" topraklarından olduklarını hatırlatmaları³⁸ Azerbaycan aydınlarının en azından bir kısmının kendi tarihi soy köklerinin farkında olduklarını gösterir.

Osmanlılar geldikten sonra Tebriz'de yaratılan "Azerabadegan" gazetesinin ilk sayında Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişini içeren yazının kaleme alınması Azerbaycan'daki Türkçü aydınların tarih ve soy köküne verdikleri önemin ve kitlenin kendi tarihi kökleri ile tanış etmesi doğrultusunda adımların gerekli olduğunu düşünmelerinin göstericisidir. "Azerbaycan ne demektir" başlıklı bu yazıyı gazetenin başyazarı, ünlü yenilikçi aydın Mirze Taki Han Rafet kaleme almış, Azerbaycan'ın eskiden beri Türklerin vatanı olduğunu yazmıştır.³⁹

Gazetenin sahibi Osmanlılar tarafından Azerbaycan valiliğine atanan Cemşid Han Mecdüssaltana Avşar idi. Mecdüssaltana bu devride Azerbaycan'ın Türkçü ziyahları ve onların düşünceleri ile tanış olmak için mükemmel bir örnektir. O hele 1916 yılında "Türk Yurdu" dergisinde Türk edebiyatı ve tarihi hakkında övgü dolu makaleler yazmış, İran'da Türk kültürel mirasını tanıtmaya çalışmış, aynı zamanda yenicilik ve Türkçenin yabancı sözlerden arınmasını destekliyordu.⁴⁰

Osmanlılar Tebriz ve Urumiye başta olmakla Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinde kanaat önderlerinden oluşan İttihad-ı İslam cemiyetini kurarak, yerli halkı bu örgüte celp eder, fakat kültür ve eğitim konusunu da ihmal etmiyorlardı. Urumiye'de Osmanlı ordusunun komutanı Selahattin Bey öğretmenleri Türk subayları ve kentlin ziyahlarından oluşan Türk dilli bir okul açar. Okulun müdürü Urumiyeli tanınmış din adamı ve bu kendin İttihad-ı İslam cemiyetinin başkanı Mirza Fezlullah Müctehid idi. Okulda tüm dersler Türkçe öğretilir,⁴¹Okul marşı ise Mehmet Emin Yurdakul'un "Ben bir Türk'üm dinim, cinsim uludur" mısrası ile başlayan "Cenge giderken" şiiri idi.⁴²

38 Mirza Ebulkasim Eminöşşer' Khoyi, "Tarikhe Cenayat ve Tehacomate Eramene, Esmail Ağa Simitgo ve Serdar Maku der Azerbaycan", haz. Ali Sedrayi Khoyi, *Mirase Eslamiye İran*, c. X (1999), s. 37.

39 Ahmed Kesrevi, *Zendeganiye Men*, Tahran 1944, s. 71.

40 Mecdüssaltana Avşar, "İran'da Sanayi-i Nefisesi, Eş'ar", *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 158(1334), ss. 254-258; Mecdüssaltana Avşar, "İran Edebiyatına Bir Nazer", *Türk Yurdu*, c. XIV/sy. 155(1334), s. 142-145.

41 Farsça yabancı dil olarak her gün bir saat öğretilirdi.

42 Ali Dehgan, *Serzemine Zertoşt, Ozae Tebü Siyasi Egtesadi Ferhengi Ectemayi Tarikhiye Rezaiye*, Ebne Sina, Tahran 1970, s. 153-154.

Fakat tüm bu çabalar Osmanlı ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi ile yarım kalır, Türkçe okul beş aya yakın faaliyetten sonra kapatılır.

Osmanlı Ordusunun Çekilmesinden Kaçar Sülalesinin Sonuna Kadarki Devirde Türkçülük

Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da bulunduğu devirde daha da aktifleşen Türkçü ziyalı halkalar sonraki yıllarda da çabalarını devam ettirir ve hükümetin onların faaliyetinden, Türkiye ile olan ilişkilerinden duyduğu rahatsızlık yer yer o dönemin devlet belgelerinde aks ettirilmiştir.

Dış İşleri Bakanlığı'nın Azerbaycan kentlerindeki ofislerinden bakanlığa gönderilen mektuplarda Türkçü dairelerin faaliyetleri hakkında bilgiler verilmekte, fakat bu ziyalıların herhangi bir örgüte mensup olmaları ve ya tüm Azerbaycan'da faaliyet gösteren örgütlenmiş bir teşkilatın mevcudluğu hakkında bir belge bulunmamaktadır ve görünen o ki, farklı farklı bölgelerde münferit ziyalı halkalar ve örgütler mevcut idi.

Örneğin 5 Mayıs 1923 tarihli bir mektupta Astara'da Türkçülük yapan yerli bir halkanın mevcudluğunu öğreniriz. Astara'daki Dışişleri ofisinden gönderilen bu mektupta bazı yerli aktivistlerin adı çekilmekle beraber, Türkiye büyükelçisinin de İran'da Türk Ocağı planlarını yaymakla meşgul olduğu ileri sürülür.⁴³

Urumiye ofisinin 13 Eylül 1923 tarihli bir mektubunda ise Türk bölgelerden birçoğunda ve özellikle de Urumiye'de faaliyet gösteren Türk birliği taraftarı olan gizli gruplardan söz edilir. Urumiye'de grubun üyelerinin haftalık görüşler geçirdikleri, Türkiye'nin baş konsülü Şevket beyle sık ilişkide oldukları yazılır.⁴⁴

29 Kasım 1923 tarihine Harp Bakanlığı'ndan Kuzeybatı (Azerbaycan) ordu kumandanlığına gönderilmiş gizli bir mektupta bazı Türk subaylar ve devlet memurlarının Türk birliği propagandalarından etkilenecek Türkçülerle iş birliği yaptığını öğreniriz. Mektupta gizlice kontrol altında tutulmaları gereken Azerbaycanlı yetkililerin listesi eklenmiş, onların propagandalarını etkisiz hale getirmek için çok gizli şekilde grupların yaratılması istenilir.⁴⁵

Güney Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade ile ilişkide olan şahısların bulunduğu ve onların faaliyetlerinin durdurulması için lazımı tedbirlerin

43 Kave Beyat, *Pantorkism ve İran*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran 2008, s. 84.

44 Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran 2010, s. 319.

45 Behbudi, *age.*, s. 452.

görüldüğünü ise Dış İşleri Bakanlığı'ndan 30 Mayıs 1924 tarihinde İran'ın İstanbul'daki büyükelçisine gönderilen bir mektuptan öğrenmekteyiz.⁴⁶

Yine 11 Mart 1925 tarihinde Urumiye Dış İşleri Bakanlığı ofisinden bakanlığa gönderilen bir raporda ahalinin çeşitli tabakalarından oluşan, Türk birliği taraftarlarından söz edilir ve bunların “Mellakin ve Fellahin cemiyeti” adı altında toplaşıp görüşler geçirdikleri yazılır. Raporda şu grubun Aşkarların kısa tarihi, Birinci Dünya Savaşı'nda baş verenler ve Urumiye tarihini içeren bir makale hazırladıklarını fakat son anda çapının önlenmesi yazılır.⁴⁷

İran polis teşkilatının 22 Ağustos 1925 tarihinde bir raporuna göre Urumiye'de “Türkofil komite” tespit edilmiş ve bazı üyeleri tutuklanmıştır. Bu komitenin Türkiye'nin Urumiye'deki konsolosluğu çalışanları ile irtibatla oldukları yazılır. Aralarında bir polis teşkilatı mensubunun da adı çekilen komite üyeleri Urumiye'de tanınmış şahsiyetler idi ve bazıları Meşrutiyet devriminden beri tanınan siyasetçiler idiler.⁴⁸ Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a girdiği zaman kısa bir süre Urumiye valiliyi yapmış Moazzamossaltana⁴⁹ da bu komitenin üyelerinden idi.

Hemin devirlerde Azerbaycan'a Türkçe kitaplar ve dergiler gelir ve satılırdı. 8 Şubat 1926 tarihinde “Şefeq-e Sorkh” gazetesi Tebriz ve Azerbaycan'ın başka bölgelerine ara sıra çok sayıda Türkçe kitapların getirildiği ve halk arasında çok ucuz fiyatlara satıldığını yazıyordu.⁵⁰

Hükümetin Asimilasyon ve Türkçenin Nüfuzunun Karısını Alma Siyasetleri

Kaçarlar hâkimiyetinin son yıllarından İran aydınları halkasında egemen fikir akımına çevrilmiş İran/Fars milletçiliği hükümetler tarafından da benimsenir, özellikle de Rıza Pehlevi'nin⁵¹ hâkimiyete gelişinden sonra devletin esas ideolojisine çevrilir, İran'da yeni ulus-devletin kurulmasında temel rol oynar.

46 Nezameli Dehnevi, *Esnadi ez Revabete İran ve Torkiye (1922-1937)*, İran Dış İşleri Bakanlığı, Tahran 2007, s. 130.

47 Dehnevi, *age.*, s. 132.

48 Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran 2014, s. 271.

49 Rehmetollah Khan Motamedolvezare, *Orumiye der Moharebeye Alemsuz*, Perdise Daneş, Tahran 2011, s. 214.

50 Beyat, *age.*, s. 84.

51 1921 yılında askeri darbe sonucu Ordu komutanlığı ve Savunma bakanlığını ele geçiren Rıza Pehlevi 1923 yılında Başbakan, 1925'de ise ülkenin şahı olur.

Türkçe Azerbaycan'da tehlike olarak görülür ve özellikle de Türkiye'nin buradaki muhtemel nüfuz ve etkisinin önünü kesmek için bu dilin zayıflatılması ve ortadan kaldırılması için çabalar gösterilir. Bununla beraber Azerbaycan tarih konusuna da özel dikkat gösterilir ve Azerbaycanlıların soy kökünün Türk değil de Fars menşeli olduğunu telkin eden yazılar ortaya çıkarılır.

Tüm bunlar ise Osmanlı'da başkaldıran Türkçülük ve Turancılık fikirlerinin mahdut olsa bile Azerbaycan'da nüfuz kazandığının göstergisidir. Devlet tarafından yürütülen asimilasyon siyaseti ve İrancılık propagandaları ise bu nüfuzun karşısını önlemek ve Türkçülüğün münferit aydın dairelerle mahdut kalmayıp gelecekte sosyal bir harekete çevrilmesini önlemek için idi.

Türkçenin Azerbaycan'da nüfuzu ve potansiyel gücünden duyulan korku Pehleviler devrinde hükümet ideologlarından olan Sadık Rızazade Şafak'ın 1924 tarihli bir yazısında açıkça görünmektedir:

...Eğitim İran ruhu, düşüncesi ve dilini Azerbaycan topraklarının her yerinde diriltmelidir. ...eğer bu önemli görevde gaflet olsa Türkçülüğün önünü hiçbir yolla almak olmayacak ve Türkçenin yürek okşayan yeni edebiyatı, şiirleri ve romanları, keza son 50 yılda bu dilde yayımlanan sayısız bilimsel kitaplar Azerbaycan muhitini dolduracak ve o zaman son pişmanlık fayda etmeyecek.⁵²

Azerbaycan'ı Farslaştırma siyaseti yönündeki uygulamalar ise esasen 1923 yılından başlar. İran Devlet arşivlerindeki 1923-1925 senelerine ait Tebriz, Urumiye ve Astara kentlerinde bulunan Dış İşleri Bakanlığı ofisleri ile bakanlık arasındaki mektuplaşmaları ve de Harp Bakanlığı ile Azerbaycan ordu kumandanlığı arasında cereyan eden raporlar ve yazışmaları inceleyerek, şu önlemleri sıralayabiliriz: Azerbaycan'da Fars dilinin yayılması ve Türk dilinin yok edilmesi için Farsça okulların açılması ve Fars dilli öğretmenlerin görevlendirilmesi, devlet dairelerinde Azerbaycanlı çalışanların Farslarla değiştirilmesi, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde ilkokulların açılması için özel bir bütçenin tahsisi, öğretmenlerin okullarda Türkçe öğretimini yasaklamak, Türk dilinde kitap ve dergilerin yayınlanmasının ve Türkiye'den bölgeye getirilmesinin yasaklanması, Farsça konserlerin organizasyonu, kütüphanelerin oluşturulması, Farsça konuşan bölgelerden getirilen öğretmenlerin gözetiminde örnek anaokulların açılması vb.⁵³

52 Sadık Rızazade Şafak, *Divane Mirza Ebulkasım Aref Kazvini*, Machriqui, Berlin 1924, s. 39-40.

53 İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-19, 1302-45-20-87, 1303-1-7-99; Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2011, s. 38, 307, 506, 571; Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, ss. 312-313.

Bu belgelerde aynı zamanda, Türkiye'nin Azerbaycan'da Türk dili, edebiyatı ve kültürünü yaymaya ve buradaki etkisini yaygınlaştırmaya çalıştığına vurgu yapılır, Azerbaycan'da Pantürkizm'in yayılmasının engellenmesi talep ediliyor,⁵⁴ Azerbaycan kentlerinde Türk Ocağı Komitelerinin yaranmasının katıyen karşısının alınması önerilir (5 Mayıs 1923 Astara Dışişleri bakanlığı ofisinin raporu).⁵⁵

Azerbaycan bölgesinde ordu sıralarında Türk subayların, hatta Türkiye'de eğitim almış subayların görevlendirilmesi İran makamlarınca sakıncalı hesap edilirdi.⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı Astara ofisinin 5 Mayıs 1923'te bakanlığa gönderdiği bir raporda ordu ve polis görevlilerinin tamamen Azerbaycan'ın dışından buraya getirilmesi, Azerbaycanlıları ise Fars subayları komutanlığında Fars bölgelerinde görevlendirilmesi önerilmişti.⁵⁷

İran'da anti Türk atmosfer öyle bir radikal seviyeye ulaşır ki bazı devlet yanlı aydınlar ve memurlar Azerbaycan eyaletinde yeni il ve ilçelerin yaratılması, Azerbaycan adının ortadan kaldırılması, Türkçe coğrafi adlarının değiştirilmesi yanı sıra etnik dengeni değişme ve Fars dilini yaymak için Azerbaycan'da olan tayfaları İran'ın iç arazisine göçürmeği ve oralarda Fars dilli halkları yerleştirmeği bile önerirler.⁵⁸ Tebriz'de bazı devlet dairlerinde okuma yazma bilmeyen çaycılar bile Farsça konuşmaya zorluyordular.⁵⁹ Okul öğrencileri Farsça konuşmaya zorlandırılır, Türkçe konuştukları için cezalandırılır, sadece okullarda değil mecitlerde bile vali tarafından Türkçe hitabetlerin yasaklandığı dönemler olur.⁶⁰

Fakat devlet memurlarının Türk diline karşı bu sert tutumu halk arasında tepkilere neden olur. O dönemde Tebriz'de eğitim bakanlığı memuru olan Muhammed Ali Sefvet'in yazdığına göre, Türkçe konuşma yasağı ve zorunlu Farsça konuşma ile bağlı verilen emirler Tebrizlilerin alay malzemesine çevrilmiş, kendilerine has üslupla buna itirazlarını gösterirdiler. Sefvet dil siyaseti tatbikine karşı reaksiyonlardan örnek olarak Nevruz bayramında kendisine Tebriz ve etraf kentlerden üzerinde Türkçe yazılmış tebrik kartlarının gönderilmesini yazıyordu (1926).⁶¹

54 İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-11.

55 Beyat, *age.*, s. 93.

56 Seyyed Ahmed Canpulad, *Sergozaşte Yek Efsere İrani*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran 2007, s. 37.

57 Beyat, *age.*, s. 93.

58 Mahmud Avşar, "Meseleye Melliyyet ve Vehdete Melliye İran", *Ayende*, sy. 8(1927), s. 567- 568; Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, s. 131.

59 Muhammed Ali Sefvet, *Tarikhe Ferhenge Azerbaycan*, Kum 1950, s. 121.

60 Sefvet, *age.*, s. 114.

61 Sefvet, *age.*, s. 114.

Azerbaycan'a Karşı Baskılar İstanbul'da Türkçü Çevrelerin Dikkat Merkezinde

Güney Azerbaycan ve İran Türkleri konusu Türkiye'de Türkçü düşünürlerin de dikkat merkezinde olmuştur. Henüz 1910'ların başlangıcında İstanbul'da Türkçülük harekâtına katılmış Kuzey Azerbaycan Türkleri bu konuya özel dikkat gösterir ve devrin neşriyatında makaleler yazıyorlardı. Örneğin Ahmet Ağaoğlu "Türk Yurdu" dergisinde yazdığı makalelerinin birinde Osmanlıları Azerbaycan Türklerini Türk değil de İranlı olarak tanımlamalarını eleştirirdi. Mehmet Emin Resulzade ise yine Türk Yurdu'nda İran Türkleri başlıklı silsile makaleler kaleme alır.⁶²

İran devletinin Türklere karşı uygulamaya başladığı asimilasyon siyasetleri ise İstanbul'da tepkiler çekiyordu. 20 Temmuz 1923'te Azerbaycan'la ilgili Türk Ocağı tarafından İstanbul'da bir konferans düzenlenir ve konferansta Ruşeni Bey İran Devleti'nin Azerbaycan Türklerine uyguladığı baskılayıcı tutumunu sert dille eleştirerek İran'da Fars boyunduruğunda yaşayan dört milyon Türkün Türkiye'den yardım beklediklerini söyler.⁶³

Ruşeni bey 1924 senesinde yayımladığı bir makalesinde ise yine İran'daki Türklerin durumunun vahim olduğunu yazar, onların kurtarılmasının mukaddes vazife olduğunu yazar:

Zamanımızda dünyanın en câhil ve bedevi akvamı bile medeni milletlerin hâkimiyetine tahammül edemeyerek hürriyet ve istiklal için pençeleşirken, biz hâlâ gözümüz önünde dört milyon Türk kardeşimizin en sefil bir esaret altında ezilmesine lakeyd (kayıtsız) kalıyoruz. Artık mukaddes vazifemize başlayarak İran'da Farsi boyunduruğu altında inleyen bu dört milyon kardeşimizin hilasına çalışmalıyız. Biz her gün neşriyatımızla Azeri kardeşlerimize selam ve hürmet yollarken onlara hürriyet ve istiklal saadetinin yüksek zevklerini de anlatmalıyız. Bu, bizim en mukaddes vazifemizdir.⁶⁴

Ruşeni beyin çıkışları İran'da sert tepkilere neden oldu, gazetelerde aynı zamanda Azerbaycan'ın Türklüğünü inkâr eden yazılar ve makaleler yayımlandı. İran hükümeti özellikle Azerbaycan gazetelerinde Ruşeni Bey'e karşı yazıların yayımlanmasını, çıkışa itiraz olarak mitingler, konferanslar ve eylemlerin

62 Turec Etabeki, "Azerbaycan ve Nasyonalisme İrani", *Goftogu*, sy. 33 (2002), s. 23.

63 "Türk Ocağında Konferans", *Yeni Mecmua*, sy. 81 (1923), s. 317-318.

64 Hasan Ruşeni, "İran'ın İç Yüzü", *Vatan*, sy. 438 (1924), s. 2.

geçirilmesini emretti.⁶⁵ Mevcut arşiv belgelerine esasen Ruşeni Bey’e karşı “Asayiş” gazetesinin 8 numarasında, “Azerabadegan” gazetesinde ise bir numarada makaleler yayımlanır ve nüshaları Azerbaycan ordu komutanlığından Harp Bakanlığı’na bilgilendirmek için gönderilir.⁶⁶

Ruşeni Bey’den başka, İran Türkleri konusunu çıkışları ve yazıları ile Osmanlı matbuatının gündemine taşıyan aydınlardan biri de Süleyman Nazif’tir. Edib’in önemli yazılarından biri “Yetim Kardeşlerimiz” adı ile Resimli Gazete’de çıkan makaledir (10 Mayıs 1924). Makaleden bazı hisseleri burada aktarıyoruz: ...

Acemistan’ın hal ve Mukadderatı bizi hiçbir suretle alakadar etmez. O kavmin ne husumetinden korkarız ne de dostluğundan bir fâide-yi fiiliye tahsil edeceğine itimadımız vardır. Yalnız İran idaresine düşmüş birkaç milyon hemrükümüzün istikbalî bâdi-yi endişe olabilir. Arnavutlarla Araplar bizden ayrıldan sonra vücuda gelen vahdet-i milliye gözlerimizi şarka çevirdi. En evvel Azerbaycan-ı İran’daki kardeşlerimizi görüyoruz. Kendilerine hâkim olan Acemlere zekâ ve seciyelerile pek ziyade mütafavvık bulunan bu esir Türkleri düşünmek vazifemizdir...⁶⁷

Bu yazı da Ruşeni beyin yazıları gibi İran’da sert tepkilere yol açtı ve harp naziri Kuzeybatı ordu komutanı Abdullah Tehmasbi’ye Azerbaycanlıların makaleye karşı duyularını en kısa zamanda gazetelerde yazmalarını emretti.⁶⁸

İstanbul’da İran Türkleri ve Azerbaycanlılar hakkında yayımlanan yazıları dikkatle izleyip Tahran’ı bilgilendiren İran diplomatları bu yazıları Türkiye Devleti’nin İran’ın Türk bölgelerini ayırmak maksadı güden yeni siyaseti gibi değerlendirirlerdi.⁶⁹ Türklerin propagandasının karşısını almak için Azerbaycan’da Farsçayı yaymakla beraber Türkçe kitapların girişinin yasaklanması gerekliliğinin altını çiziyorlardı.⁷⁰

Aynı zamanda, Türkiye’nin Azerbaycan’a propaganda yürütmek için özel memurlar gönderdiği iddia ediliyordu. Örneğin 17 Temmuz 1923 tarihli bir raporda bazı subaylar ve memurların eczacı ve derviş kılığında Azerbaycan’a

65 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 382.(28 Ekim 1924 tarihli belge).

66 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 2. (21 Mart 1924 tarihli belge).

67 Süleyman Nazif, “Yetim Kardeşlerimiz”, *Resimli Gazete (1924)*, 11/04/2018, sa. 23.00, <http://www.tribun.one/tarih-adbyyat/tarih/1413-1392-02-20-06-45>

68 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 218.

69 Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. II, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2009, s. 515.

70 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 232.

gönderildiği, Türkiye Devleti'nin İran'da propaganda yapmak için yıllık bir milyon lira harcadığı iddia ediliyordu.⁷¹

Yine Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen 15 Temmuz 1923 tarihli bir raporda İran'ın İstanbul Büyükelçisi İshak Han Mufahhamuddovle Türkiye Devleti'nin Azerbaycan'da Türkçülük propagandası yürüttüğünü yazar ve Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerde Türkiye'nin okul, hastane ve diğer müesseseler açmasına izin verilmemesi için uyarır ve bunun büyük sorunlar yarada bileceğini söyler.⁷²

İran Büyükelçiliği Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği 13 Eylül 1923 tarihli bir raporda ise İstanbul'da ikamet eden İranlı tüccarların mektubu yer almakta. Şu mektupta Türklerin geçmişte Türk subayı ve İttihat ve Terakki komitesi üyesi olan İbrahim Mollazade adlı bir şahsın İran Azerbaycan'ında merkezî devlete karşı isyanın liderliğini üstlenmesi için davet ettikleri iddia ediliyordu.⁷³

Aynı zamanda Türkiye'nin Azerbaycan'da olan vatandaşlarının faaliyetleri de dikkatle izlenir ve merkeze rapor edilirdi. Örneğin 21 Temmuz 1925 tarihli bir raporda Urumiye'de olan Kemal Bey adlı Türk askerin İslam birliği adı altında propaganda yürüttüğü, aslında Azerbaycan'ın Türkiye'ye birleşmesini tebliğ ettiği ve Ruşeni Bey ve Süleyman Nazif'in ideasını takip ettiği yazılmıştı.⁷⁴

Yine 17 Kasım 1925 tarihinde, önce de anti Türk ve Farsçı içerikli makalelere yer veren Hablul Metin gazetesi Ankara'dan Urumiye'ye gelmiş Türk hekimlerinin orada hastane açmak niyetinde olduklarını yazarak bunun Türkiye nüfuzunun artmasına neden olabileceğinin altını çiziyor ve Türkiye'nin farklı zorluklarla karşı karşıya olmasına rağmen Türkçeyi yaymak için Azerbaycan'a memurlar göndermeyi ihmal etmediğini iddia ediyordu.⁷⁵

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk diplomatların faaliyetleri, halkla samimi ve yakın ilişkilerinden duyulan rahatsızlık ve endişe de dönemin belgelerinde aks ettirilmiştir. Örneğin Dışişleri Bakanlığı Urumiye temsilcisinin 1 Aralık 1925'te bakanlığa gönderdiği bir raporda Türkiye konsolosluğunun Pantürkizm propagandası yaptığı yazılır ve halkın Türkiye propagandasından ve konsülün

71 Muhammed Hasan Kavosi Aragi, Gozideye Esnade İran ve Osmani Dovrane Kacar, C. VII, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran 1996, s. 42-43.

72 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 215.

73 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 320.

74 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, s. 186.

75 Muhammed Temeddin, "Az Orumiyeh Minevisend", *Hablul Metin*, sy. 37 (1925), s. 13.

olumlu, sıcak davranışlarından etkilene bileceğinden endişe duyulurdu. Rapora göre, Türk memurları Urumiyelilerin Türkiyelilerle aynı dil ve kültüre mensup olduklarının altını çiziyorlardı, üstelik yerli halktan bazıları da aynı düşünceye sahiplermiş.⁷⁶

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Güney Azerbaycan'da Türkçü ve millî uyanış harekâtının yansımaları Meşrutiyet Devriminden önce ve Meşrutiyet devrinde Türkçe derslikler ve okullar, Türkçe veya Türkçe/Farsça gazeteler gibi örneklerde kendini gösterse de Azerbaycan'ın yenilikçi ve aydınlık harekâtında hiçbir zaman egemen akıma çevrile bilmedi ve her zaman İran/Fars milliyetçiliğinin gölgesinde kaldı. Zaman zaman hükümetler tarafından da destek gören İran/Fars milliyetçiliği baskısının yankılarını okullarda Türkçe eğitiminin yasaklanması, Türkçe gazetelerin yayımının dayandırılmasında görürüz. Bu konuda Osmanlıların Azerbaycan'da nüfuzundan duyulan endişenin önemli payı var idi ve Türkçenin yayılması ve gelişmesinin karşısının alınmasını savunanlar ülkenin bölünme tehlikesini ve Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşme olasılığını ortaya atıyorlardı. Fakat Osmanlı'nın yeni düşünceleri, edebiyatı, şiir ve kitapları kendi yolunu Azerbaycan'a bulur ve Azerbaycanlılar da çoğu zaman Osmanlı Türkleri ile olan aynı soy köklerinin farkında idiler. Osmanlılara duyulan manevi yakınlık Azerbaycan'ın batı bölgesi ve özellikle de Urumiye'de daha güçlü olduğu halde, veliahtların merkezi olan, Kaçar devletinin ikinci payitahtı sayılan ve Darussaltana adlanan Tebriz'de merkezcilik bağları daha güçlü idi. Meşrutiyet devrimi yıllarında bazen Tebriz'de bağımsızlık talepleri ileri sürülse de⁷⁷ bu genel bir talebe çevrilmemişti. Nitekim 1917 yılında Bakü'den Müsavat partisinin Tebriz'de bulunan Azerbaycan Demokrat Partisi liderlerine İran'dan ayrılıp kuzey Azerbaycan'la birlikte federasyon oluşturma önerisi de Tebrizli liderler tarafından geri çevrilmişti.⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkçü ziyahlar Osmanlı ordusu desteği ile Azerbaycan'da birkaç aylık idareciliği ele geçirseler de durum Kafkaslarda giden proseslerden farklı oldu ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesi ile durum eskisine döndü, fakat bu defa asimilasyon ve Farslaştırma siyasetleri daha aktif yürütölmeye başlatıldı ve Türkçü dairelere baskı daha da güçlendi. Bu durum

⁷⁶ Dehnevi, *age.*, ss. 135-137.

⁷⁷ Hugo Grothe, *Sefernameye Grothe*, çev. Mecid Celilvend, Merkez, Tahran, 1991, s. 342.

⁷⁸ Etabeki, *age.*, s. 24.

Rıza Pehlevi'nin askerî darbesinden sonra artık sistemli bir biçim aldı ve İran/Fars milliyetçiliği devletin resmi siyasetine çevrildi. Farsça yeni milliyet inşasında merkeze oturtuldu ve bununla beraber Türkiye'nin etkisi ve nüfuzu karşısında neredeyse Safeviler dönemindeki din faktörü gibi kullanıldı. Böylece, dile siyasal anlam ve fonksiyon yüklendi ve artık bertaraf edilmesi gereken yabancı, istila dili gibi görülmeye başlayan Türkçenin üzerinde hala da devam etmekte olan baskı uygulanmaya başlatıldı.

Gösterilen baskılar ve araştırmamızın konusu olan dönemin belgelerinde aks ettirilenler açıkça gösteriyor ki Azerbaycan'da Türkçü düşünce etki ve nüfuz dairesini güçlendirmek potansiyeline sahip idi ve hükümet aslında onu genişlenmeden, başlangıçta iken bastırmak istiyordu.

Türkçe dergiler ve kitapları yasaklamak ve Türkçüleri tazyik altında tutmak gibi baskılayıcı uygulamalarla beraber, İran devleti asimilasyon ve radikal milliyetçi siyasetlerine meşruiyet kazandırmak için ideoloji bir mücadele de başlattı ve İran tarihinde ilk kez, milliyetçilik tonları olan resmî devlet tarihçiliği yaratıldı.⁷⁹ Bu istikamette Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde konuşulan Tatça ve Talişça gibi İran menşeli diller geniş araştırmalar konusu oldu. Tüm bu araştırmaların temelinde ise Azerbaycanlıların tarihi açıdan İran dilli oldukları, son asırlarda Türkleştiği, bu Türkleşmenin kimlik, soy ve ırk değişmesi değil de sadece Moğol-Türk hanedanlar ve Osmanlıların baskınları sonucunda baş veren basit bir dil değişimi olduğunu ispatlamak çabası dayanırdı.

Böylece Pehleviler devrinin başlanması ile Türkçü hareket Azerbaycan'da tam genişlenmeden ve toplumun bütün katlarına yayılmadan ciddi darbeler alarak susturuldu, fakat yok olmadı ve sonraki yıllara ait belgeleri inceledikte onun faaliyetinin tam dayandırılmamasını görürüz.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, modernleşme harekâtı ile münferit, bireysel aydınlar harekâtı olarak başlayan Türkçü akımın, sonraki yıllarda hayatını sürdürerek, özellikle 1979 devriminden sonra etki dairesini genişlettiğini, bugün İran Azerbaycan'ında güçlü ve etkin sosyal bir akım konumuna geldiğini söyleyebiliriz.

79 Ali Muhammed Terefdari, "Tarikhnegariye Nasyonalistiye Moasere İran ve Payegozariye Ohame Tarikhye Mokaddes", *Sure Endişe*, sy. 50-51(2011), s. 223.

Kaynaklar

- Afşar, İrec, *Zendegiye Tufani (Khaterate Seyyed Hasan Takizade)*, Elmi, Tahran, 1989.
- Avşar, Mahmud, “Meseleye Melliyet ve Vehdete Melliye İran”, *Ayende*, sy. 8(1927), ss. 559-569.
- Avşar, Mecdüssaltana, “İran Edebiyatına Bir Nazer”, *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 155(1334), ss. 142-145.
- Avşar, Mecdüssaltana, “İran’da Sanayi-i Nefisesi, Eş’ar”, *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 158(1334), ss. 254-258.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. II, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2009.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2010.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2011.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2014.
- Berengian, Sakina, *Azeri And Persian Literary Works In Twentieth Century Iranian Azerbaijan*, K. Schwarz, Berlin, 1988.
- Beyat, Kave, *Pantorkism ve İran*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran, 2008.
- Canpulad, Seyyed Ahmed, *Sergozâste Yek Efsere İrani*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran, 2007.
- Cerideye Melli*, sy. 24 (1906), s. 2.
- Dehgan, Ali, *Serzemine Zertoşt, Ozae Tebii Siyasi Egtesadi Ferhengi Ectemayi Tarikhiye Reza'iye*, Ebne Sina, Tahran, 1970.
- Dehnevi, Nezameli, *Esnadi ez Revabete İran ve Torkiye (1922-1937)*, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran, 2007.
- “Devlet-i Aliye-i İran”, *Tercüman-ı Hakikat*, sy. 7009-1809(1900), s. 1.
- Etabeki, Turec, “Azerbaycan ve Nasyonalisme İrani”, *Goftogu*, sy. 33 (2002), ss. 17-35.
- Fettahi, Fetheddin, *Sefernameye Mirza Fettah Khan Germrudi*, Tahran, 1969.

- Ganizade, Mahmud, “Khitabe (Türk Cevanlerine)”, *Feryad*, sy. 9 (1907), ss. 2-3.
- Gasemi Puya, Egbal, *Medarese Cedid Der Dovreye Gacariyye*, Merkeze Neşre Daneşgahi, Tahran, 1998.
- Gasempur, Davud, *Orumiyeh der Dovreye Meşrute*, Perhib, Kerec, 2012.
- Grothe, Hugo, *Sefernameye Grothe*, çev. Mecid Celilvend, Merkez, Tahran, 1991.
- Heyet, Cevat, *Seyri Der Zebanha ve Lehcehaye Torki*, Naşreno, Tahran, 1986.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-11.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-19.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-45-20-87.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1303-1-7-99.
- “İranə dair, Hablul Metinin bir bəndinə cavab”, *İrşad*, sy. 14 (1907), s. 3.
- Kavosi Aragi, Muhammed Hasan, *Gozideye Esnade İran ve Osmani Dovrane Kacar*, C. VII, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran, 1996.
- Kesrevi, Ahmed, “Derbareye Azerbaycan”, *Peyman*, sy. 7 (1942), ss. 475-488.
- Kesrevi, Ahmed, *Taikhe 18 Saleye Azerbaycan*, Emirkebir, Tahran 1977.
- Kesrevi, Ahmed, *Tarikhe Meşruteye İran*, Emirkebir, Tahran, 1977.
- Kesrevi, Ahmed, *Zendeganiye Men*, Tahran 1944.
- Litten, Wilhelm, *Khaterate Litten Serkonsule Alman der Tebriz der Esnaye Cenge Cehaniye Evvel*, çev. Perviz Sedri, İranşehr, Tahran 1989.
- “Merifet Şagirdaninin Khitabesi”, *Feryad*, sy. 11 (1907), s. 4.
- Mirza Ebulkasim Eminoşşer’ Khoyi, “Tarikhe Cenayat ve Tehacomate Eramene, Esmail Ağa Simitgo ve Serdar Maku der Azerbaycan”, haz. Ali Sedrayi Khoyi, *Mirase Eslamiye İran*, c. X (1999), s. 13-80.
- Motamedolvezare, Rehmetollah Khan, *Orumiye der Moharebeye Alemsuz*, Perdise Daneş, Tahran 2011.
- Mustafayev, Vidadi, *Cenubi Azerbaycan Meselesinin Öyrenilmesi*, Nurlan, Bakı, 2002.
- Nazif, Süleyman, “Yetim Kardeşlerimiz”, *Resimli Gazete* (1924), 11/05/2018, sa. 23.00, <http://www.tribun.one/tarikh-adbyyat/tarikh/1413-1392-02-20-20-06-45>.

“Nokteye Ehemme Gabele Teveccohe Edareye Məaref ve Olume Azərbaycan”, *Hablul Metin*, sy. 15 (1906), s. 10-11.

Parsanejad, Parsa, “Vehdete Melliyye Heyate Kovm Est”, *Hablul Metin*, sy. 22 (1907), s. 22-24.

Reisniya, Rehim, *Heyder Emioğlu der Gozer ez Tufanha*, Donya, Tehran, 1981.

Reisniya, Rehim, *İran ve Osmani der Astaneye Garne Bistom*, C. II, Sotude, Tebriz, 1995.

Resulzade, Mehmet Emin, *Gozareşhayi ez Engelabe Meşrutiyete İran*, çev. Rehim Reisnia, Şiraze, Tehran 1998.

Ruşeni, Hasan, “İran’ın İç Yüzü”, *Vatan*, sy. 438 (1343/1924), s. 2.

Sefvet, Muhammed Ali, *Tarikhe Ferhenge Azerbaijan*, Kum, 1950.

Serdariniya, Semed, *Darolfonune Tebriz, dovvin merkeze amuzeşe aliye İran*, Şems, Tebriz 2003.

Şafak, Sadık Rızazade, *Divane Mirza Ebulkasım Aref Kazvini*, Machriqui, Berlin, 1924.

Takizade, Seyyed Hasan, *Tarikhe Engelabe Meşrutiyete İran*, Ferdovs, Tahran, 2000.

Temeddin, Mohemmed, *Ozae İran der Cenge Cehaniye Evvel ya Tarikhe Rezaiye*, Eslamiyye, Tahran 1971.

Temeddin, Muhammed, “Az Orumiyeh Minevisend”, *Hablul Metin*, sy. 37 (1925), s. 13-15.

Terefdari, Ali Muhammed, “Tarikhnegariye Nasyonalistiye Moasere İran ve Payegozariye Ohame Tarikhye Mokaddes”, *Sure Endişe*, sy. 50-51(2011), s. 219-225.

Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987.

“Türk Ocağında Konferans”, *Yeni Mecmua*, sy. 81 (1923), s. 317-318.

Xəlilov, Nəriman, *Azərbaycanda Məktəb Və Pedaqoji Fikir Tarixindən*, H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Gence 1998.

Zöhrabbəyov, Salah, “İrane dair”, *İrşad*, sy. 266 (1906), s. 3.

Türkistan'da Medrese Eğitimi ve Medreselerin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri

Varis Çakan*

Giriş

Eğitim tarihini insanlar yeryüzünde yaşamaya başladığından itibaren başlatmak lazım aslında. Sert ve zorlu doğa koşullarını yenerek hayatta kalabilmek için insanların doğayı tanımaya ve onunla baş etmenin yollarını öğrenmeye muhtaç olduğu onun için kendilerini yetiştirme ihtiyaç duydukları muhakkaktır. İptidai çağlarda ebeveynler evlatlarının, hüner ve meslek sahipleri olan ustalar çıraklarının, tecrübe sahibi yaşlılar ise gençlerin eğitimcisi olmuştur. O zamanlardaki eğitim türleri ise yaşam yolları, gıda ve beslenme bilgileri, kendini savunma bilgileri, silah yapma bilgisi, yırtıcı hayvanlara karşı koyma ve hayvanları evcilleştirme gibi hayatı öneme sahip hayat derslerinden ibaret olup dershaneleri doğanın ta kendisi idi. Öğrenilen her bilgi ve deney yaşamın ağır testlerinden geçtikten sonra benliklere kazılırdı. Daha sonra üretimin çeşitlenmesi ve artmasıyla meslekler ortaya çıktı ve bu meslekleri öğretin eğitim kurumları kurulmaya başlandı.

Yazı keşfedilerek insanlar uygarlığa doğru adım atmaya başlayınca artık insanın yaşamı için gerekli olan türlü meslekler yazıyla anlatılmaya başlandı. Yazının keşfedilmesi ile onu öğrenecek mekâna ve öğretecek kişiye ihtiyaç duyuldu. Daha sonra yazının öğretildiği mekâna “mektep” öğretilene de “muallim” adı verildi. Kaynaklar yazının en az 5000 yıllık tarihe sahip olduğunu ve insanlık tarihinde yazıyı ilk keşfederek kullananların eski Mısırlılar olduğunu anlatmaktadır.

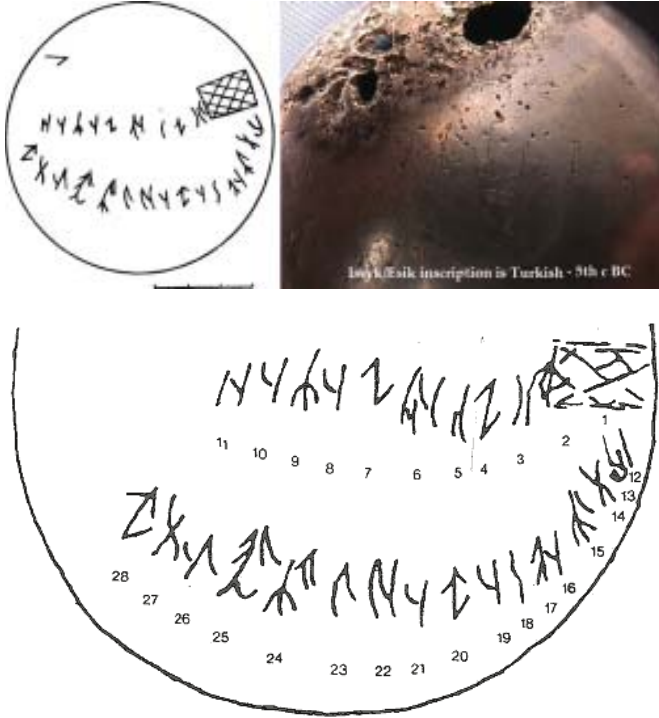
Türklerle gelince her ne kadar yabancı kaynaklarda Türklerin yazıyla çok sonradan tanıştığı söylenirse de arkeolojik kaynak Türklerin yazı tarihinin en az Çinliler ve Mısırlılar kadar eski olduğunu ispatlamaktadır.

İslam Öncesi Türklerde Eğitim

Türklerin eğitim tarihi çok eski dönemlerden itibaren başlamaktadır. Türkler eski Yunanlı kardeşler Kelir ve Metudi tarafından icat edilen Slav yazısından

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/
TÜRKİYE variscakan@gmail.com ORCID: 0000-0002-6705-9643

çok daha önceden yazı icat ederek kullanmıştır. Çin kaynaklarını inceleyen bilim adamlarından Otto Donner M. Önceki yıllarda Türk kavimleri arasında Tarım Havzası civarında yaşayanlarının bir yazı sisteminin varlığından söz etmiştir. Donner, M. Önceki yıllarda Tanrı Dağlarının güney ve kuzey bölgelerinde yaşayan bugünkü Uygur Türklerinin ataları Türkçe konuştuklarını ve konuşmalarını parşömen üzerine verev satırlarla yazdıklarını belirtmiştir¹. 1969'da Issık Göl yakınında bulunan ve 1970'li yıllarda yapılan kazılarla bilim dünyasında büyük ilgi gören Bugünkü Kazakistan'ın Almaata şehrinin 50 km doğusundaki Esik Kurganından çıkan bir belge, Türkçenin en eski yazı sisteminin tarihini M.Ö. V-IV. Yüzyıllara kadar götürmektedir. Esik kurganından çıkan 4 bine yakın buluntu arasında dikkat çeken gümüş bir çanağa yazılan 26 harften oluşan bir ibaredir. Bilim adamları bu ibarenin Göktürkçenin en eski şekli olarak kabul etmektedir².

1 Ahmet Cevat EMRE, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1.bs, İstanbul, 1938.s. 13.

2 Hasan ORALTAY, "Altın Elbiseli Adem", *Türk Kültürü*, Şubat, 1971 S. 10, s. 303.

Türk Alfabesi M.S.VI.-VIII. Yüzyıllar arasında Göktürklerin milli yazısı olarak kullanılmış ve bu alfabe ile çok sayıda koşuk, mersiye, ağıt, fal kitabı, şarkı sözleri risaleler ve kitabeler yazılmış olup, bunların bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Göktürk alfabesi ile Tonyukuk Kitabesi, Köl Tigin Kitabesi, Bilge Kağan Kitabesi, Ongin Kitabesi Bugut Kitabesi gibi Türk tarih ve edebiyatının çok önemli nadir eserler yazılmıştır. Orhun Uygur kağanlığı döneminde Türklerin kültür seviyelerin yükselmesi ile Uygur alfabesi kullanılmaya başlandı. Türkler Uygur alfabesi ile çok sayıda dini, tarihi, kültürel ve ticaretle alakalı eserler meydana geldi.

Eski Türklerde bozkırda yaşayanlara hayvancılık, avcılık ve savaş eğitimlerine önem verilirken ağırlık verilirken bostanlıklarda yaşayanlara dini, idari, kültür sanat ve müzik gibi dallarda eğitim verildiğini görüyoruz. Eski Türklerde eğitim her ne kadar çok eski dönemler de başlamakta ise de Göktürklerden sonra iktidar olan Uygurlar döneminde yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bunun nedeni de Uygurların ilk yerleşik hayatı benimseyen Türk topluluğu olması ve Budizm, Manihaizm gibi dinleri kabul ederek sürekli kendilerini yenileme açık olmalarıdır.

Uygurların eğitim tarihlerine baktığımız zaman İslamiyet'ten önce iptidai eğitim veya Şaman dönemi eğitim, Mani Dönemi eğitim ve Budizm dönemi Koçu (İdikut) dönemi eğitim gibi dönemlere ayırdığını görüyoruz. Uygurlar Manihaizm ve Budizm dönemlerinde müzik, bilim ve sanat, resim, inşaat ve mimari alanlarda çok ileri seviye ulaşarak Çin ile yarışır hale gelmiştir. Kurdukları mükemmel eğitim sistemi neticesinde uluslararası düzeyde bilim ve sanat adamları, müzisyenler yetiştirmiştir.

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Miladı VI. yüzyılda Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşayan Turaların (Türklerin) içinden Kogusur Altun (507-687) adlı meşhur bir müzisyen çıkmış olup onun "Tura Şarkısı" adlı müzik eseri sadece Türkler arasında değil komşu milletlerde de tanınmıştır. "Tura Şarkısı"nın sözlerinin Türkçe yazıldığı biliniyor ancak şarkı sözünün orijinal nüshası henüz gün ışığına çıkmamıştır. Bugün elimize söz konusu şarkı sözünün Miladı VI. yüzyıldaki Çince tercümesi ulaşmıştır. Çin ve Japon bilim adamları söz konu Şarkının sözleri ve melodisi hakkında araştırmalar yapmış olup³araştırmacılara göre bugünkü Türkistan'ın bostanlıklarında yaşayan Uygur Türklerinde müzik ve sanat çok ileri düzeyde gelişmiştir.

Uygurlarda Miladı VI. yüzyıldan itibaren müzik öğreten okulların açıldığından bahsedilmektedir. Han ve T'ang dönemlerinde Türkistan'a gelen Çinli Seyyahlar

3 Abdullah TALİP, *Uygur Maarip Taxisin Oqriklar*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1986, 1.bs, s. 21

Uygur müziğine olan hayranlığını gizleyememişler ve duygularını kağıtlara dökmüşlerdir. Mesela T'ang İmparatorluğunun meşhur saray şairlerinden Li-pei, Tu-fular Uygur müziğini metheden şiirler yazmışlardır. Kaynaklar hatta Çin'den Uygur ülkesine müzik eğitimi almak için çok sayıda müzisyenin geldiğini ve pek çok Türk çalgısını döndüğünde Çin'e götürdüğünü anlatmakla birlikte çok sayıda meşhur Uygur musikişinaslarının yüksek maaş ve mevki ile Çin'e müzik eğitimi için davet edildiğini bildirmektedir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Çin'e davet edilen meşhur musikişinasların başında; Kyuboya, Kugursu Altun (488-567), T'sao-pao, T'sao-shao-k'ui, Fei-ta-niang (Fei Abla), Fei-Ch'eng-en, Sucup (Küsen/Kuçalı), Manda Akarı, Turfanlı Hı-to, Hı-man-tsu, Hotanlı Visacan, Kuçalı Li-mo, Semerkandlı Kutlug gibi meşhur müzik ustaları gelmektedir.

İslam öncesi Türklerinin özellikle bostanlıklarda tarım ile uğraşan Uygur Türklerinin resim eğitiminin de en ileri seviye ulaştığını görüyoruz. Bugün Doğu Türkistan'ın Turfan, Kuça ve Bay ve Hotan gibi illerinde İslam öncesi döneme ait resim örneklerine rastlıyoruz. Uygurların en önemli sanatlarından biri duvar resimleri olmuştur. Uygurlar eski Türkler gibi keten kumaşlar üzerine yapıştırılan Lake resim sanatı, alçı ile kapanmış tahta üzerine yapılan Balmumu resim sanatı, kağıt ve ipek üzerine tezhip sanatı, kenevir üstüne yapılan resim sanatı, duvar resimleri kitap resimleri ve tahta baskı sanatlarıyla uğraşmışlardır. Resim sanatına verilen bu yüksek değerlerin sonucu olarak Uygur Türkleri pek çok meşhur ressamı yetiştirmiştir. Bunların başında 652'de Hotan'da doğan meşhur Budist ressam Siksananda, Koçulu (Turfanlı) Budist Tata Tonga, Kangkıl Hui-hui, Buyan Buge Tigin, Visa Bocina, Visa İrasatka (Hotanlı) ve Moğol döneminde yaşayan Kukün, Salun Tigin, Tabın, Kangkıl Nao-nao (1295-1345) gibi meşhur Budist ressamlar gelmektedir. Uygur Türklerinin duvar resimleri genellikle Mani ve Buda dini metinleri ile ilgilidir. Eski Uygur şehirleri harabelerinde bulunan 8-9. yüzyıldan kalma Budist ve Maniheizt duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bilinen en eski örnekleridir.

Uygur Türkleri Orhun'daki bozkır hâkimiyeti döneminden itibaren inşaat eğitimine önem vermiş olup, Orhun-Selenga kıyısında Bay-balık, Ordu-balık, Karabalgasun gibi şehirleri inşa etmişlerdi. Bozkır hakimiyetinin sona ermesinden sonra batıya doğru göç edip o bölgelerde eskiden beri yaşayıp gelmekte olan akraba kabile kavimler ile kaynaşıp onlarla birlikte, bir kısmı eskiden kurulmuş, bir kısmı yeni olan pek çok yerleşim yerini iskana açtı. Bunların başında, Koçu (Turfan), Beş-balık, Kumul, Karaşehir (Kingit) Kuça, Kâşgar, Hotan, Yarkent,

Aksu, Çerçen, İli gibi büyük şehirler gelmektedir. Bu şehirler muntazam yollarla birbirine bağlandı. Köprüler ve konak yerler inşa edildi. Programlı deve kervanları ile işlek bir ticaret kuruldu. Kanallar açılarak ıssız yerlere su götürüldü. Bu hâl doğal olarak inşaat ve mimarı sahasında büyük gelişmeleri beraberinde getirmiştir.

Uygur mimarisinde eski Türk otak ve ordu geleneği ile Çin geleneği birleştirilmiştir. Mimar eserlerine malzeme olarak aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık tuğla, taş yanında oymalı seramik ve sırlanmış tuğlalar kullanıldı. Arkeolojik kazılarda elde edilenler ve yazılı metinlerden anlaşıldığına göre, Uygurların inşa ettikleri yapılar “Balık” denilen surlu şehir ve kale, içinde hükümdarların oturduğu yüksek duvarlarla çevrilmiş saray, hayır niyetine yapılan “ködüş” denilen dini külliyeler, “Burkan-Orun” denilen tapınaklar, “Stupa” denilen Budist türbeler ve “Kalık” denilen yüksek köşklere ibaret idi. Uygurlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra mimarideki bu gelişmiş deney ve tecrübeleriyle Türk –İslam mimarisini üst seviyelere çıkardı.

Karahanlılar Döneminde Medrese Eğitimi

Müslüman Araplar ile Türklerin Çin’e karşı birlikte kazandığı 751’deki Talas savaşı Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuş İslam Çin medeniyetlerinin hangisinin Türkistan’a hâkim olacağı meselesi halledilmişti. Talas zaferinden sonra uzun zamandan beri devam eden Türk-Arap savaşı yerini barışa bırakmış, Türklerle Araplar arasında ticari ve kültürel ilişkiler yoğunlaşmıştır. Artık Türklerin yüzü İslam dünyasına dönmüştü⁴. Bu durum İslamiyet’in Türkler arasında hızlı yayılmaya başlamış Buhara, Semerkand ve Özkent gibi Batı Türkistan şehirlerinde mescitlerle birlikte İslam dinini öğreten eğitim müesseseler de ardı ardına kurulmaya başladı. Neticede Türkler X.yüzyılda kitleler halinde İslamiyet’i kabul etmeye başladılar. Mildi 932’de Hâkâniye Türk Devletinin 4.evlat hükümdarı Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul ederek devletin resmi dini ilan etmesiyle İslam Türkler arasında büyük kitlesel bir siyasi harekete dönüştü. Satuk Buğra Han’ın dini yayma politikasına Batı Türkistan’dan gelen büyük İslam âlimlerinin de destek vermesi ile Türkistan’daki büyük şehirlerde ve beldelerde Türkler kitleler halinde İslamiyet’i kabul ettiler. Böylece Türkler yeni bir kültür çevresine girdiler. Türklerdeki bu medeniyet değişikliği toplumun yaşam tarzlarında önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Sözlü kültürden yazılı kültüre, göçebelikten veya yarı göçebelikten yerleşik düzene geçilmiştir. Toplumsal yapı ve

4 Varis A. Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1- İslam’a Kadar*, Binyıl Yayın Evi Yayın No: 28, Ankara, 2015, s. 330.

eğitim, bilginler yoluyla geniş halk kitlesine ulaştırılarak büyük değişim sürecini başlatmıştır⁵.

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde toplumun yaşamında etkili olan Türk Bozkır kültürü ve medeniyeti ile İslam kültürü ve medeniyeti bu süreçte kaynaşarak çok sayıda yeni kültür eserleri ortaya çıkmıştır. İslam'ın eğitime verdiği önemi kavrayan Türkler Hâkâniye Türk devletinin hâkimiyet alanındaki tüm sahalarda çeşitli eğitim kurumlarını vücuda getirmiştir.

Türkistan'da ilk defa Maverâünnehir bölgesinde faaliyet göstermeye başlayan medreseler X. yüzyılın ortalarında Buhara, Semerkand ve Kâşgar gibi Türkistan'ın önemli şehirlerinde ardı ardına kurulmaya başlar. Tarih kaynaklarının verdiği bilgilere göre Medrese eğitimi Türkistan'a Karahanlı Devletinin ilk Müslüman hükümdarı Satuk Buğrahan'ın (932-956) saltanat devrinde bir çeşit yeni eğitim sistemi olarak kabul edilerek uygulanmaya başlamış ve daha sonra oğlu Baytaş Buğrahan'ın (956-971) saltanat devrinde Hanlığın İslam'ı kabul eden bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Karahanlı devletinde kurulan ilk medrese Satuk Buğrahan'ın hocası olan Ebû Nasr Samanî tarafından 930'da bugünkü Doğu Türkistan'ın Atuş şehrinin Meşhet kasabasında Oğulcak Kadirhan'ın kendisine ibadetlerini yapmak üzere bağışladığı yerde kurduğu medresedir. Önce mescit olarak kullanılan bu yer Satuk Buğrahan'ın amcası Oğulcak Kadirhan'a karşı yaptığı taht mücadelesini kazanarak İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etmesinden sonra medreseye dönüştürülmüş ve hükümdarlarla devlet ileri gelenlerinin çocuklarına eğitim verilmeye başlanmış. *Buğrahanlar Tezkeresi*'nden anlaşıldığına göre bu medresede içinde Satuk Buğrahan'ın çocuklarının da olduğu 70 talebe eğitilmiştir.

Türkler İslam ile gelen İran ve Arap kültürü ile Budizm ve Manihaizm ile gelen eski Budist Uygur ve Çin kültüründen de yararlanarak Yeni Türk - İslam kültürünü geliştirmiştir. İslam öncesine ait pek çok kültürel değerler İslamî değerlerle yeniden güncellenmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı meşhur eserinde yer alan bazı destan parçalarını incelediğimiz zaman bunu açıkça görebiliyoruz.

Kültür çevresinin değişmesi ile Türkistan'da eğitimden bilime, mimariden sanata ve idari yapıya kadar pek çok alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Buhara, Semerkand, Taşkent, Harezm, Merv, Sayram ve Kâşgar gibi şehirler, birer eğitim, bilim ve sanat merkezleri haline gelmiştir. Bu merkezlerden Fârâbî, İbn Sînâ,

5 İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2010, 1. bs, s. 39.

Hârezmî, Bîrûnî, Kâşgarlı Mahmud, Yûsuf Has Hâcib gibi âlim ve filozoflar çıkmıştır.

Türk hükümdarlarının eğitim faaliyetlerine baktığımız zaman kervansaraylar, hanlar, hastaneler, camiler, medreseler gibi müesseseleri kurarak bunların giderlerini vakıflar aracılığıyla karşılamıştır. Böylece sosyal ve iktisadi hayatın canlılığını sağlamıştır.

Hâkâniye Türk Devletinin batısı siyasi, ekonomi, eğitim ve kültür alanında doğusuna göre daha gelişmiş ve daha fazla imkânlarla sahip idi. Dolayısıyla devletin doğusundaki yüz binlerce İslam'ı yeni kabul etmiş insanların ihtiyaçlarını karşılamak için eğitilmiş yöneticilere, fakihlere, müderrislere, ekonomistlere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaçların karşılanması için medreselere görev düşüyordu ve daha fazla medreselerin açılması gerekiyordu. İslam'ın ilk devirlerinde mescitler ve camiler İslami bilimlerin verildiği mekanlardı. Eğitim faaliyetlerinin aratması ve derslerin çeşitlenmesi ile mescitler ve camiler yetersiz kalmaya başlamış ve dersin işlendiği mekanlara ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda medreseler kurulmaya başlanmıştır. Payitaht Kâşgar'da Medrese-i Saçiye adında yüksek eğitim veren bir medrese kurulmuş olup, bu medresede dönemin büyük İslam alimlerinden Ebü'l-Hasan Seid Hatem, Seid Celaleddin Bağdadî gibi müderrisler Han evlatlarına ve devletin yönetim kadrolarına dersler vermişlerdir⁶. Bu medreseden Hüseyin İbn-i Halep (Kâşgarlı Mahmud'un Hocası), İmameddin Kâşgarî, Cemaleddin Kâşgarî, Abdülgaflar b. Hüseyin, Yûsuf Has Hâcib gibi meşhur alimler yetişmiştir. Kâşgar'da Medrese-i Saçiye'den başka yine, Medrese-i Hamîdiye, Medrese-i Mahmûdiye gibi ünlü medreseler de kurulmuştu. X. yüzyılın ikinci yarısından XI. yüzyılın ilk yarısına kadar olan bir asır içinde Kâşgar, Balasagun, Yarkent, Hotan gibi şehir ve vilayetlere büyük, orta ve ilk okul düzeyinde çok sayıda medreseler kurularak eğitim ve öğretim yaygınlaştırılır. İlk Okul seviyesindeki medreseler köylere kadar yaygınlaşmış olup, Köylerde veya kasabalarda medreseyi bitirenler orta seviyedeki medreselere geçiş yaparlardı. Vilayet ve şehir merkezlerindeki Orta medreseleri bitirenler büyük şehirlerdeki yüksek medreselere geçiş yaparlardı. İlk okul seviyedeki medreselerde genelde basit dini bilgiler verildi. Orta seviyedeki medreselerde ise İlk okul seviyesindeki medreselerde üstün başarı gösteren talebeler okumakta olup burada dini bilimlerden başka yine matematik, tıp, ruh sağlığı bilimi, felsefe, uzay bilimi, tarih coğrafya, Arapça, Farsça, doğa bilimleri ve diğer akli bilimler öğretiliyordu. Medreseler bir yandan camilerin yerini tutmaya başlarken diğer yandan ders ve ibadetin bir arada yürütülmesinden kaynaklanan

6 Ablacan Ümityar, "Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki Meşhur Medreseler", *Xinjiang Tezkereciliği*, Urumçi, 2003, S. 3, s. 62.

sıkıntıları da gidermiştir. Ayrıca artan derslerle beraber genişleyen müfredata uygun faaliyetlerde bulunmak için medreselerin büyütülmesi ve sayılarının artırılması gerekirdi. Bu gelişmeler doğrultusunda Batı Karanlı hükümdarı Tavgaç Buğrahan (İbrahim) ilk olarak 1066'da Semerkand'ta tam teşekküllü modern medrese kurmuştu. Medresenin kendine ait eğitim binaları, öğrenci yurdu, kütüphanesi, seçimle iş başına gelen yöneticileri, kendine özgün zengin ders programları, öğrenci bursları, düzenli ödenen hoca maaşları, kendine yeten yıllık bütçesi ve kaynağı bulunuyordu. Bu bakımdan bugünkü tam teşekküllü bir üniversiteye benziyordu. Tavgaç Buğrahan tarafından başlatılan bu eğitim devriminden sonra XII. yüzyılda sadece Buhara'da maaşlı 6000 fakihin bulunması Hâkâniye Türk Devletinin eğitim ve öğretim faaliyetlerine ne kadar çok önem verdiğinin bir delili idi.⁷

Karahanlılar öncelikle Kâşgar, Semerkand, Buhara, Taşkent Balasagun, Yarkent ve Hotan gibi büyük şehirlerde medreseleri yaygınlaştırdı. Daha sonra sınırlar genişledikçe yeni fethedilen yerlere de medreseler kurarak Müslümanlığı yeni kabul etmiş Türk boylarının yeni inanışlarını ve Türk yaşam tarzına uygun olan Sünni inanışı pekiştirmeyi hedeflemişlerdir⁸. Medreselerde eğitim belli bir düzen ve sistematığa göre verilirdi. Okuma ve yazma eğitimine ilaveten Kur'an tefsiri ve zaruri dini bilgileri de veriliyordu. Medreselerin temel görevi, imam, müezzin, hatip, vaiz ve müftü gibi din görevlilerini yetiştirmekten başka çeşitli mesleklerdeki devlet memurlarını yetiştirmek, kadılık, muhtesiplik gibi adli görevliler ve halk sağlığı ile ilgili görevlileri yetiştirmek idi. Ayrıca ihtiyaca göre vergi memurları, katipler, tercümanlar ve haberciler de yetiştirilmeye başlandı.

Medrese eğitiminde Hâkâniye Türkçesi kullanılıyordu. Hâkâniye Türkçesi, Türkler Müslüman olduktan sonra kullanılan ilk İslami edebi dil olup, o Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde kullanılan Türkçenin zenginleştirilmiş hali idi. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber çevresinde bulunan İslam devletleriyle yakın temaslarda olmalarından dolayı dilimize Arapça ve Farsçadan oluşan dil öğeleri yerleşmeye başlamış ve normal konuşulan halk dilinin ötesinde bir zümre dili meydana gelmiştir. Bu dönemdeki eserlerin oluşturulmasında kullanılan dil, söz konusu dönemin kültür ve sanat hayatında İslam gelenek ve göreneklerindeki etkisini kısa bir süre içinde göstererek Hâkâniye Türkçesi ile eserler verilmeye başlanmıştır⁹.

7 Abdulkerim Özaydın, İ. Kamalov, Ö. S. Hunkan, S. Cöhçe, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2340, 2.bs, Eskişehir, 2013, s. 124.

8 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-MS.2007)*, Pegem Yayıncılık, 11.bs, Ankara2007, s. 22.

9 Ramazan Çakır, "Karahanlı Dönemi Türkçesi'nde Sözün Etkili Kullanımı", 1st International Conference On Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, Sarajevo, May, 2011, s. 1037-1046.

Hâkâniye Türkçesi IX.-XII. yüzyıllarda Doğu ve Batı Türkistan'da yaygın olarak kullanılmış bunun yanı sıra ileri düzeydeki eğitimde Farsça ve Arapça da kullanılmış. Kelime hazinesi açısından çok daha zengin olan eski Uygurcadaki Budizm ve Manihaizm ile alakalı sözcükler atılarak İslamiyet ile alakalı Arapça ve Farsça sözcükler eklenmiştir. Hâkâniye Türk Devleti döneminde kaleme alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet* gibi nadir eserlere baktığımız zaman söz konusu dönemde Türkçenin ne denli zengin bir dil olduğunu görebiliyoruz. Medrese eğitiminde Türkçenin temel alınması neticesinde IX.-XII. Yüzyılda Türkistan'da zengin bir Türk-İslam Edebiyatı ortaya çıkmış¹⁰ Buhara, Semerkand ve Kâşgar Türk-İslam Medeniyetinin merkezleri olmuştur. Bu dönemde çok sayıda Farsça ve Arapça kaynak eserler Türkçeye tercüme edilmekle birlikte Türk alimler medreselerdeki yüksek eğitimde kullanmak için Arapça ve Farsça eserler yazmıştır¹¹.

Hâkâniye Türk Devleti hükümdarlarının bilim ve bilim adamlarına büyük değer vermeleri ve korumaları neticesinde X.-XIII. yüzyıllarda Türkistan'da bilimsel çalışmalar oldukça yüksek seviyeye ulaşmış olup, bu dönemde Türkistan'daki medreselerde yetişen bilim adamları Türk-İslam âlemini aydınlatmaktan başka yine Avrupa'yı da derinden etkilemiştir. Felsefe, Tıp, Matematik, Fizik, Tabiat, Astronomi ve mantık alanlarında yazılan eserler Latinceye tercüme edilerek ders kitapları olarak yüksek okullarda okutulmuştur. Bunları içinde Farabi, İbni Sina ve Bîrûnî'nin eserleri öne çıkmakta olup, bunlar Batılılarca Arşimed, Leonardo ve Leibnitz derecelerinde kabul görmüştür¹². Türk Medreselerinde yetişen cihanşümul bilim adamlarının eserlerinin okutulduğu yüksek okullar daha sonra Avrupa'da kurulan Üniversitelerin temellerini oluşturmuştur.

Çağataylılar Dönemi ve Sonrası Medrese Eğitimi

Moğolların Türkistan istilası İlk Müslüman Türk devletlerinde gelişen eğitimi büyük ölçüde tahribata uğratmış ise de daha sonra Çağataylıların İslamiyet'i kabul ederek Türkleşmeleriyle beraber Türkistan'da eğitim ve kültür faaliyetleri tekrar canlanmaya başladı. XIV.yüzyılın 70'li yıllarında Timur'un Maverâünnehir bölgesinde kendi hakimiyetini kurmasıyla beraber XIV.- XV. Yüzyıl Türkistan yeniden bir Rönesans dönemi yaşadı. Moğol istilasıyla yerle bir edilen Türk-İslam

10 Nuri Ünlü, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 51, İstanbul 1992, s. 364.

11 Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, 2. bs, Ankara 2009, s. 196.

12 Muhammed Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Sözkeseen Matbaacılık, 6. bs, Ankara 2010, s. 75.

kültürü köklerinden tekrar yeşerdi. Türkistan, sanatta, imarda ve ilimde önemli ilerlemeler meydana geldi. Elbette bu iyi ve gelişmiş bir eğitim sisteminin neticesi idi.

Çağataylılar döneminde Türkistan'ın batısında Semerkand bir kültür ilim merkezi olurken doğusunda da Kâşgar bir ilim ve kültür merkezi olmuştu. Bu dönemde Kâşgar'da kurulan Mesudiye Medresesi Türkistan'ın en büyük medreselerinden biri olmuştu. Söz konusu medreseye Doğu Türkistan'ın tüm şehirlerinden başka Batı Türkistan, Horasan, İran, Afganistan, Hindistan ve Deşti Kıpçak bölgelerinden de öğrenciler eğitim almak için geliyordu. Buradan mezun olan öğrenciler gittikleri bölgelerdeki büyük medreselerde müderris olarak görev yapıyorlardı. Bunların içinde Horasan'da uzun dönem müderrislik yapan Seyyid Kâşgarî, Mevlânâ Ubeydullah Lutfi gibi meşhur şahsiyetler de vardı. Fars şiirinin en büyük ustalarından olan Abdurrahman Câmî (1414-1492) Seyyid Kâşgarî'nin talebesi idi.

Çağatay döneminin sonlarında yaşayan Mevlânâ Ubeydullah Lutfi (1366-1465) ile Ali Şîr Nevâî de (1441-1501) Türkistan'ın eğitim tarihinde çok önemli rol oynayan şahsiyetlerdir.

Mevlânâ Ubeydullah Lutfi, zamanında Türkistan'ın büyük şehirlerinde medreselerde edebiyat teorisi, Arap ve Fars dillerinin dil bilgileri dersini anlatmış ve yazdığı 20'den fazla çeşitli konulardaki eseri medreselerde kaynak ders kitabı olmuştur. Onun 2400 mısradan oluşan “*Gül ve Nevruz*” destanı Çağatay dönemindeki edebi Türk dilinin temelini oluşturmuştu. O, yine Emir Timur hakkında yazılan *Zafernâme*'yi Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'tan sonra Türk diline en büyük hizmet eden kişi olarak tanınan Ali Şîr Nevâî, *Muhâkemetü'l-Lugâteyn* adlı kitabında Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçenin üstünlüğünü savunmuştur. Ali Şîr Nevâî, bu kitabını Türkçeyi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithafen yazmıştır. Ali Şîr Nevâî, Türkçe yazdığı şiirlerinde Nevâî, Farsça yazdığı şiirlerinde ise Fânî mahlaslarını kullanmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin eserleri hem yazıldıkları devirde hem de daha sonra bütün Türk dünyasında medreselerde ileri seviyedeki talebelere okutulmuş ve halk tarafından zevkle okunmuştur. Daha sonra ortaya çıkan pek çok ünlü Türk şairi onu örnek almış, ona övgü yazmıştır. XV. yüzyılda yaşamış büyük Osmanlı Şairi Ahmet Paşa, XVI. Yüzyılda yaşamış ve Azeri lehçesiyle yazmış ünlü Fuzûlî, Ali Şîr Nevâî'den etkilenmişlerdir.

Ali Şir Nevâî *Mahbûbü'l-Kulûb fî'l-Ahlâk*, adlı eserinde eğitim ve öğretim üzerine durmaktadır. O söz konusu eserde müderrislerin veya muallimlerin toplumdaki yeri ve saygınlığı üzerinde durarak şöyle demektedir: “Eğitimciler saf ve temiz çocukları sabırlı ve meşakkatli emeği ile kendine bağlar. Çocukların eğitiminde onların dili eritilmiş kurşuna benzer. Onlar başıboş olanları yola getirmede, onları edepli ve ahlaklı birey olarak yetiştirmek için çok emek verir. Bundan dolayı eğitimcilerin veya hocaların öğrenciler üzerindeki hakkı paha biçilemez. Öğrencileri sonra ister padişah olsun, ister kadı olsun, ister emir veya komutan olsun doğru olanı onların her zaman hocalarının rızasını kazanmalıdır. Çünkü hocası razı olmadan Allah razı olmaz”.¹³

Çağataylıların İslamiyet’i kabul ederek Türkleşmesi sonucunda XV.XVI.yüzyılda Türkistan’da Türk hanlıkları kuruluyor ve Timurluların yıkılışından sonra duraklayan kültür ve eğitim faaliyetleri tekrar yükselişe geçer. Bunların içinde eğitim ve kültür hizmetlerinin uluslar arası düzeyde gelişen hanlıklardan biri Yarkent Seidiye Hanlığıdır (1514-1678).

Yarkent Seidiye Hanlığı döneminde bugünkü Doğu Türkistan’ın Yarkent, Kâşgar, Hotan, Aksu, Kuşa ve Tufan gibi şehirlerinde ilk, orta ve yüksek seviyede olmak üzere toplam 2263 medrese faaliyet göstermiştir. Hanlığın kurucusu olan Sultan Seyit Han ve ondan sonra tahta geçen Sultan Abdurreşit Han dönemlerinde ülke genelinde siyasi istikrarın sağlanması ile eğitime çok önem verilmiş ve önemli neticeler elde edilmiştir. Kâşgar’da Hanlık Medrese, Yarkent’te Ak Medrese, Aksu’da Beytullah Medresesi, Kuşa’da Saksak Medresesi gibi medreseler bugünkü manada yüksek öğrenim kurumları olarak faaliyet göstermişlerdir. Yarkent Seidiye Hanlığı döneminde medreseler çoğaltılarak eğitimin yaygın hale gelmesinde Sultan Abdurreşit Han ile Sultan Abdullah Han’ın yola koyduğu eğitim politikasının rolü büyüktür. Sultan Abdullah Han döneminde devletin sınırları genişleyerek bugünkü Taşkent ve Hokant bölgelerine de içine alır. Seidiye Hanlığı bu bölgelerde de yeni medreseler kurarak medrese eğitimini yaygınlaştırmıştır. Büyük şehirlerde kurulan Hanlık medreselerin masrafları devlet tarafından, diğer medreselerin giderleri ise vakıflar tarafından karşılanmıştır¹⁴. Medreselerde eğitim Türkçe, Arapça ve Fars dillerinde verilmekte olup, okutulan dersler: İlm-i iman, (İslam dini ile ilgili dersler), ilmi usul (Kur’an ve hadis tefsirleri), *el-Hidâye* (İslam esasları), *Şerh-i Vîkâye* (İslam esaslarının yorumu), ilm-i fıkhiye (şeriat kanunları esası), ilm-i

13 Abdullah Talip, *age.*, s. 70.

14 Amanbekck H. Djalilov, “Yarkent Hanlığı (1465-1759)”, *Türkler C 8*, Ankara 2002, s. 666.

hadis (Hz. Muhammed'in sözleri), ilm-i kelâm (Kur'an ayetlerinin tefsirleri) gibi dini derslerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe dil bilgisi, İslam tarihi, genel tarih, coğrafya, askeri bilimler, matematik, astronomi, kimya, cebir, tıp, mantık, filoloji, psikoloji, takvim, hattatlık, edebiyat¹⁵, sanat ve müzik ve buna benzer hayat bilimi ile alakalı tüm temel bilimler idi. Medreselerde okutulan derslere baktığımız zaman hem şer'i hem de fen ve edebiyat derslerinin okutulduğu anlaşılmaktadır. İlk okul derecesindeki medreselerde okuma yazma aşamasından sonra normal yaşam ile ilgili temel bilimlerin ve dini bilgilerin okutulduğunu, bunun yanı sıra Kur'an surelerinin ezberletildiğini, orta ve üstü seviyesine geçenlere ise fen ve edebiyat alanının temel derslerinin öğretildiğini, yüksek seviyedeki medreselerde ise ihtisaslaşmaya yönelik eğitim verildiğini görebiliyoruz.

Medreselerde derecesine göre din adamları, ulemalar, mutasavvıflar, muhaddis, fakih, devlet, erbapları, müderris, imam-hatip, müezzın, hapız, halfa, müctehit, müftü, kadı, hattat, musavver, nakkaş, mühendis, gibi alimler ve uzmanlar yetiştiriliyordu. Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Sultan Abdürreşid Han döneminde Yarkent Hanlığına tabi büyük şehirdeki medreselere Irak, İran, Harezmi, Semerkand, Fergana, İstanbul gibi İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden talebeler gelip eğitim almıştır.

Yarkent Seidiye Hanlığı bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde kurulan en gelişmiş hanlıklardan biri idi. Dolayısıyla Doğu Türkistan Batı Türkistan'daki diğer hanlıklarla özellikle de Maverâünnehir ve Horasan bölgeleri ile yakın kültürel ilişki içinde olmuştu. Bu bölgelerde yaşayan halklar örf adet ve dil ve kültür bakımından birbirine benzediği için bu bölgelerde yetişen alim ve mütefekkirler Türkistan'ın hem doğu hem de batısında yaşayan tüm halka hitap edebiliyordu. Bugün olduğu gibi aralarında sınırlar ve engeller yoktu. Dolayısıyla XV.-XVI. yüzyıllarda Türkistan'daki medreselerde yetişmiş olan Attâî, Sekkakî, Lutfî, Nevâî, Sadettin Kâşgarî, Sultan Melik Kâşgarî, Canibek Duldoy, Ahmet Hacibek Vefâî, Muhammed Duldoy, Mevlânâ Yûsuf Nakkaş, Şahkuli ve Yakînî gibi meşhur alimler bütün Türk dünyasının ortak alimleri idi. Aralarında hiçbir etnik veya kabile bazında ayrımcılık yoktu.

Miladi 1682'de Yarkent Seidiye Hanlığı iç ve dış düşmanların saldırıları sonucu yıkıldıktan sonra Türkistan'da eğitim ve medreseler ağır darbe aldı. Medreselerin yerini sofî insanların sema oynadığı hanıkalara dönüştü. İnsanlar medreseler de

15 Edebiyat derslerinde dönemin meşhur şahsiyetlerinden Lutfî, Sekkakî, Abdurrahman Câmî ve Nevâî gibi âlimlerin kitapları esas alınıyordu.

değil mezarlıklarda gerici dini faaliyetlerle meşgul olmaya başladı. Medreselerde okutulan tüm müspet ilimler yasaklandı. İnsanlar terk-i dünya olmaya zorlandı. Halk bir taraftan Akdağlı ve Karadağlı diye iki tarikata bölünen Hocaların kendi aralarındaki mezhep kavgaları, diğer taraftan Hocaların saltanatının koruyucusu ve teminatı olan Cungar işgalcilerinin ağır zulmü yüzünden hiç rahat yüzü görmedi. Milyonlarca insan hayatlarını kaybederken milyonlarcası yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Eğitimin meşalesi sönüp zulmün ve cehaletin karanlığı tüm Türkistan'ı kapladı. Bu durum XVII. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Her ne kadar Hoca Cihan Erşi Türkistan'da Cungarlara karşı üstün gelerek medreseleri yeniden ayağa kaldırıp eğitimi canlandırmaya çalışsa da iyi bir sonuç alamadı. Hemen ardından gelen Rus ve Çin istilasını Türkistan'daki medreseleri bir harabeye dönüştürdü. Türkistanlılar topraklarını ve egemenliklerini kaybetmekle beraber eğitim ve öğretim haklarını da kaybetti. Türkler farklı etnik gruplara ayrıldı aralarına sınırlar çizildi. Artık bölgenin doğusunda ve batısında klasik Türk Medrese eğitiminin yerini Ruslaştırma ve Çinileştirme yönelik eğitim verilmeye başlandı. Bir zamanlar dünyaca ünlü alimlerin, şairlerin, filozofların ve mühendislerin yetiştiği medreseler birer birer harabeye dönüştü.

Sonuç

İslam dini yerleşik düzene uygun bir din olduğu için toplumların gelişmesini ve kendilerini yenilemelerini teşvik ediyordu. Göçebe bir yaşam tarzı toplumlarda İslam'ın gelişerek kök salmasına uygun değildi. Gelişmek için eğitim gerekiyordu. İşte tam da bu noktada İslam'ı benimsemiş olan Türkler İslam'ın gereklerini yerine getirmek amacıyla medreseleri kurarak geliştirdiler. İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar döneminde ve sonraki Timurlular ve Türkistan Hanlıklarında eğitim sisteminin odağında medreselerin olduğunu görüyoruz. Medreselerin etkin bir şekilde işletilmesinin etkili bir eğitim politikasıyla gerçekleşeceğinin farkına varan Müslüman Türk hükümdarları bilime ve bilim üreten insanlara değer vermiş ve onları himayesi altına almıştır. Dolayısıyla bu dönemde yetişmiş bilim insanlarının toplum ve devlet nezdinde yüksek itibara sahip kişiler olarak kabul edilmiştir. Burada devleti yöneten hükümdarların Kur'an-ı Kerim'in Zümer Suresi 8. ayetindeki *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır"* ilkesine göre hareket ettiğini görüyoruz. Bundan dolayı bilim insanları devlet başkanları tarafından her zaman üst düzeyde destek görmüşlerdir. Bilim insanları da bu yüksek iltifata karşılık cihanşümul eserler üreterek devlet başkanlarına takdim etmişlerdir. Örnek verecek olursak Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* adlı şah

eserini dönemin hükümdarı Tabgaç Ulu Buğra Karahan'a atfederken Kâşgarlı Mahmud da *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı dev yapıtını halife Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammede'l-Muktedibî Emrullah'a takdim etmişti. Hâkânîye Türk Devleti hükümdarları bilim insanlarına her zaman sahip çıkmış ve yaptıkları çalışmalara destek vermiştir. Bir ülkedeki eğitim sisteminin başarılı olması ve gelişmesi ancak o ülkeyi yönetenlerin sağlayacağı imkan ve destekle mümkündür. Aksi takdirde başarılı bir eğitim sistemi kurulamadığı gibi toplumun maddi ve manevi açıdan çökmesine yol açacaktır.

Kaynaklar

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-MS.2007)*, Pegem Yayıncılık, 11.bs, Ankara 2007.

Amanbekck H.Djalilov, “Yarkent Hanlığı (1465-1759)”, *Türkler* C 8, Ankara 2002, ss. 662-669.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1- İslam’a Kadar*, Binyıl Yayın Evi Yayın No: 28, Ankara 2015.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, 2.bs, Ankara 2009.

Çakır, Ramazan, “Karahanlı Dönemi Türkçesi’nde Sözüün Etkili Kullanımı”, *1st International Conference On Foreign Language Teaching and Applied Linguistics*, Sarajevo, May, 2011, ss. 1037-1046.

Doğan, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara, Ankara 2010.

Emre, Ahmet Cevat, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1.bs, İstanbul 1938.

Oraltay, Hasan, “Altın Elbiseli Adem”, *Türk Kültürü*, Şubat (1971) S. 10, s. 303

Özaydın, A, Kamilov Zaydin, İ, Hunkan, Ö, S, Cöhçe,Salim, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, T.C.Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2340, Eskişehir (2013).

Şahin, Muhammed, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Sözkese Matbaacılık, 6.bs, Ankara 2010.

Talip, Abdullah, *Uygur Maarif Taxisinin Oqrıklar*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi 1986.

Ümityar, Ablacan, “Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki Meşhur Medreseler”, *Xinjiang Tezkereciliği*, Urumçi 2003, S. 3.

Ünlü, Nuri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı’ya Kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 51, İstanbul 1992.

Kırgızistan'da Sovyet Repressiya Siyaseti (1917-1953)

Zuhra Altımyşova*

Giriş

SSCB'de Bolşevikler bir çok siyasi, ekonomik, sosyal, ulusal, kültürel ve diğer sorunları terör kullanarak çözmüşlerdir. 1917'de Sovyet hükümetinin kuruluşundan başlatılan Repressiya (baskı) siyaseti 1950'lere kadar devam etmiştir. Özellikle baskı siyaseti Josef Stalin'in şahsi iktidarının pekiştirilmesi ile güçlenmiştir. J.Stalin kendisine muhalif olabilecek grupları yok ettikten sonra tüm yönetimi elinde toplayabilmişti.

Sovyet toplumunda fikir özgürlüğünün bulunmaması ve tek partili yönetim sistemi de baskı siyasetinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Komünist Parti tarafından planlanan amaçları gerçekleştirmek uğruna çoğunlukla güç kullanılmıştır. 1920'li yılların sonu-1930'lu yılların yarısında SSCB'de ileri sürülen başka devletlerle savaş olasılığı ihtimali de ülkedeki "iç düşmanları" yok etme gerekçesini ortaya çıkarmıştır.

1920-1930'lu yılları boyunca repressiya siyasetine devam edilmiştir. *İç Savaş*¹ dönemindeki uygulamalar, köyleri kolhozlaştırma sırasında *Kulakları Sınıf Olarak ortadan Kaldırmak*,² 1932-1933 yıllarında görülen açlık, 1930-1950 yılları arasında devlet adamları ve aydınların tasfiyesi, milli toplulukların sürgün edilmesi SSCB'de gerçekleştirilmiş repressiya türlerinin bir kaç örneğidir. Tarih biliminde *Büyük Terör* olarak adlandırılan 1936-1938 döneminde ise Stalinci Repressiya tüm devlet çapında acımasız bir şekilde en doruk noktasına ulaşmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZISTAN, zuhraaltymyshova@gmail.com

1 *İç Savaş* - 1917-1923 yılları Sovyet zamanındaki literatürde "*İç Savaş*" (Rusça; *Grajdanskaya Voyna*) dönemi olarak adlandırılmaktadır. Sivil Savaş sırasında SSCB'de Sovyet yönetimini destekleyen Kızıl Ordu ile antibolşevik Beyaz kuvvetlerin arasında çatışmalar yaşanmıştır. Orta Asya'da ise yeni rejime karşı mücadele hem Beyaz Ordu kuvvetleri ile hem ağırlıklı olarak basmacılar tarafından yürütülmüştür.

2 *Kulakları Sınıf olarak Ortadan Kaldırmak*: kulak adlandırılan varlıklı köylülerin toprağı, üretim araçları, üretim kaynakları, hayvanları gibi tüm malvarlıklarının devlet adına müsaderesi ve vatandaşlık haklarından mahrum bırakarak onları köylerden farklı bölgelere sürgün etmek manasındadır. Bununla köylerde kapitalizm damarlarını bütünüyle yok etmek amaçlanmıştır. L.Viola, *Unknown Gulag*, Oxford University Press, New York 2007, p. 6.

XIX. yüzyıldan 1917'e kadar Rus Çarlığı'na bağlı kalan günümüz Kırgızistan toprakları Ekim İhtilalinin ardından yeni Sovyet Devletine tabi olmuştur.³ SSCB'ye bağlı bir cumhuriyet olan Kırgızistan toplumu da baskı siyasetinden direk etkilenmiştir. Çalışmada 1917-1953 yılları arasında Sovyet Kırgızistan'da repressiya siyasetinin icraası, genel seyri, esas safhaları ve yerel özellikleri üzerinde durulacaktır.

1918 -1930'lu Yıllarda Baskı Siyaseti

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Kırgızistan'da da yeni kurulan Sovyet devletine karşı güçler ile mücadele sürdürülmüştür. *İç Savaş* yıllarında Kırgızistan'ın daha çok kuzeyinde Sovyetlere karşı savaş açan Beyaz Muhafız birlikleriyle Kızıl Ordu arasında çatışmalar yaşanmıştır. 1918-1920'de Talas, Ak-Suu, Tüp, Narın ve başka yerleşim yerlerinde antisovyet isyanlar ortaya çıkmış ve Kızıl Ordu tarafından bastırılmıştır. Bu isyanlara katılanlar Sovyetler tarafından yargılanmadan acımasızca kurşunlanmıştır.⁴

Türkistan'da önemli Sovyet karşıtı bir diğer ayaklanma ise 1918'de Hokand Özerk Cumhuriyetinin yok edilmesinin ardından ortaya çıkan Basmacı Hareketidir. Orta Asya'da basmacı hareketinin 3 öne çıkan merkezi bulunuyordu: Fergana, Buhara ve Horezm. Kızıl Ordu ile basmacılar arasında temel savaşlar genellikle adı geçen üç bölgede yürütülmüştür. Basmacı Hareketi coğrafi sebepten dolayı Fergana vadisindeki Kırgızistan'ın güney bölgesinde sürdürülmüştür.⁵ Arasında Kırgız liderlerinin de bulunduğu Fergana Vadisinde pek çok basmacı kolları faaliyet göstermiştir. İç Savaşın sonunda 1923-1924'te Kızıl Ordu tarafından basmacıların büyük bölümü ortadan kaldırılmasına rağmen adı geçen hareket aşağı yukarı 1934 yılına kadar devam etmiştir.

Türkistan'da Sovyet yönetimini yerleştirmede en acımasızca mücadele ettikleri düşmanları basmacılar olmuştur. Kırgızistan'da Kızıl Ordu tarafından basmacı askerlerine ve basmacılara yardım edenlere karşı çok sert askerî operasyonlar

3 14 Ekim, 1924'te Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSC) bağlı Kara Kırgız Özerk Vilayeti kurulur. 1925'te Kırgız Özerk Vilayeti olarak ismi değiştirilmiştir, 1926'te Kırgız Özerk Cumhuriyeti, 1936'da ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü almıştır. Kırgızistan 1936'dan 1991'e kadar Sovyetler Birliği'ni meydana getiren 15 Sovyet cumhuriyetin biri idi.

4 Dj. Malabayev, *Ukrepleniye Sovetov Kirgizii v Period Stroitelstva Sotsiayizma (1917-1937)*, İlim Yayınları, Frunze 1969, s. 62.

5 A. Pilev, *Basmaçestvo v Sredney Azii: Etnopolitičeskiy Srez (Vzglyad iz XXI veka)*, Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi Yay., Bişkek 2006, s. 55.

gerçekleştirilmiştir.⁶ Ve Sovyet yönetimi gerekirse basmacılara karşı Bolşeviklerin amansız taktiği olan repressiya uygulamaktan da kaçınmamıştır. Örneğin, 1927'de Kırgızistan'ın Oş şehrindeki hapis haneden tutuklu basmacıların kaçma teşebbüsü yaşanmıştır. Çatışma sonucu Sovyetler tarafından 3 kişi hayatını kaybetmiş, 1 polis, 2 Kızıl Ordu askeri yaralanmış, basmacılar tarafından ise 46 kişi hayatını kaybetmiş, 19 kişi yaralanmıştır.⁷ Eserinde aynı bilginin yer aldığı Ali Bademci'ye göre hapis haneden kaçmak isteyen basmacılar Kızıl Ordu tarafından teslim alınan Kırgız basmacı lideri Canıbek'in en gözde yiğitleri idi.⁸

Sovyet yönetimi kurulduktan sonra sosyalist kuruluşu korumak açısından "*burjuva sınıfını yok etme*" zarurietiyi ortaya çıkmıştı. Din adamları, tüccarlar, iş adamları, imtiyazlı aristokratlar, Rus Çarlığı zamanında devlet memurları yeni rejimin düşmanları olarak görülmüşlerdir. Sosyalizmi kurmak ve sınıfsız toplum oluşturmayı başarmak Sovyet yönetiminin en önemli amacıydı, aynı zamanda özel mülkiyeti tamamen ortadan kaldırarak yerine devlet mülkiyetini ikame etmek hedeflenmişti.⁹ Bu bağlamda, Kırgız toplumu da *zengin-fakir* olarak iki sınıfa ayrılmış ve varlıklı kimseler "*yabancı unsurlar*" kategorisine eklenmiştir. 1920'li yıllarda devlet tarafından varlıklı kesime siyasî ve ekonomik baskı siyaseti yürütülmüştür. Zengin insanlar ekin ekme, tahıl üretip devlete teslim etme, hayvan yetiştirme, yün hazırlama gibi ağır görevleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ayrıca zengin sayılan aileler, fazla vergi ödemeye¹⁰ zorlanmışlardır. Bu tür varlıklı kimseler oy verme ve seçilme hakkından da mahrum bırakılmışlardır.

Tarımı sosyalistçe yeniden düzenlemek yolunda toplu ekonomiye dayalı çiftlikleri (kolhoz ve sovhozları) kurmak planlanmıştır. Kolhozlar oluşturulurken, köylülerin üretim araçlarına, özel topraklarına, hayvanları ile beraber yasadışı olarak özel eşyalarına da el konulmuştur. Kırgızistan'da köylüler yeni oluşacak kolhozlara

6 Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi (bundan sonra KC SB MDA), fon.10, liste.1, dosya. 204, s. 41-45; dosya. 253, s. 197-201.

7 Oş Bölgesel Devlet Arşivi (bundan sonra OBDA), fon.1, liste 1, dosya.88, s. 132-134; KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya. 101, s. 80-81.

8 A.Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Kırbağları ve Enver Paşa*, Ötüken Yay., İstanbul 2008, C 1., s. 359.

9 A. Khalid, "Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective", *Slavic Review*, Vol. 65/ No. 2 (Summer, 2006), p. 237-238; Sh. Fitzpatrick, *Tear Off The Masks!: Identity and Imposture in Twentieth Century Russia*, Princeton University Press, Princeton 2005, p. 32-34.

10 1927 yılının sonunda yeni vergi yasasına göre fakir köylülerin %35'i vergiden muaf tutulmuştur. Aynı zamanda geliri 500 rubleden çok köylü çiftliklerine vergi artırılmıştır. Bu vergi çeşidi "bireysel (*individualnyy*) vergi" olarak adlandırılıyordu.

girmeye zorlanmışlardır. Bu uygulama sırasında yönetim tarafından gerekirse şiddet kullanıldığı bilinmektedir.¹¹

1920'li yılların sonunda SSCB'de *topyekün kolhozlaştırmaya*¹² geçilmesiyle *kulakları* (varlıklı köylüleri) sosyal bir sınıf olarak bütünüyle ortadan kaldırma siyaseti uygulanmaya başlamıştır. *Kulakları Sınıf olarak Ortadan Kaldırmak* Stalin'in kırsal kesimlerdeki ilk tasfiyesi idi ve bununla köylerdeki geleneksel liderlerin etkisini yok etmek amaçlanmıştır. *Kulakları Sınıf olarak Ortadan Kaldırmak* kolhozların kurulması ve gelişmesinin bir safhası olarak görülmüştür. Bu siyaset bağlamında varlıklı köylüleri sürgün yöntemi uygulanmıştır.

Kırgızistan'da ekonomik durumu iyi üst tabaka sayılan *bay-manaplar*¹³ kulak olarak görülmüştür. *Kulakları Sınıf olarak Ortadan Kaldırmak* siyaseti çerçevesinde bay-manapların bir kısmını Kırgızistan içindeki bölgelere, çok nüfuzlu olanlarını ise başka Sovyet cumhuriyetlerine sürgünü icraata geçirilmiştir. Bay-manapları sürgün yoluyla onların Sovyet devlet makamlarındaki ve toplum üzerindeki siyasî, ekonomik etkilerini yok etmek ve Kırgızistan şartlarında onların boylar içindeki sosyal nüfuzlarını kırmak amaçlanmıştır. 1927 yılında Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinden *bay* ve *manap* olan 21 kişi, Rusya'ya Moskova yakınına nakledilmiştir.¹⁴ 1929'da Kırgız Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti'nden 44 kişi aileleriyle birlikte topluca Rusya'nın Orenburg şehrine sürülmüştür.¹⁵ 1931'de Kırgızistan'da *kulak* olarak suçlanan 700 çiftlik, 1932'de 500 çiftlik Ukrayna'ya sürgün edilmiştir.¹⁶ Kırgızistan dışına sürülenlere belli bir yıllar sonra tekrar vatana dönme izni verilmiştir. 1933'te Stalin tarafından imzalanan gizli yönerge

11 C. Cunuşaliyev, *Vremya Sozidaniya i Tragediy 20-30-e Gody XX veka*, İlim Yay., Bişkek 2003, s. 164-165.

12 Arşiv belgesindeki tanımlamaya göre “Bir ilçede sınıf ayrımı ve sert bir sınıf mücadelesi bulunuyorsa, yerli parti ve Sovyet örgütlerinin durumu memnuluk verici ise ve kolhozlar kurulması %70-80 gerçekleştirilmişse o ilçe *topyekün kolhozlaştırma ilçesi* olarak ilan edilmiştir.” Yani *topyekün kolhozlaştırma* köylülerin kolhozlara kitle halinde girmesi demektir. (KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.244, s. 98.)

13 *Bay-Manap: Bay*, Kelimenin esas anlamı Kırgız Türkçesinde zengindir. Kırgızistan'da 1917 Ekim İhtilali'ne kadar varlıklı sosyal tabakaya verilen addır. *Manap* ise, XVII. yüzyıldan Sovyet yönetimine kadar geçen süre içerisinde Kırgızistan'ın kuzeyinde sosyal ekonomik problemleri çözme, yargılama yetkisine sahip, halkı yöneten boy reislerinin unvanıdır. Bu iki kelime, Sovyet dönemindeki literatürde sınıf düşmanları olarak görülen zengin kesim anlamında *Bay-Manap* şeklinde birleşik olarak kullanılmıştır.

14 KC MDA, fon. 21, liste. 15, dosya. 39, KC SB MDA, fon.6, liste.1, dosya. 30, s. 24; fon.10, liste.1, dosya.229, s. 134. s. 115-116. OBDA, fon.1, liste 1, dosya.298, s. 11.

15 OBDA, fon.1, liste 1, dosya.192, s. 309-312.

16 KC SB MDA fon.10, liste.1, dosya. 363, s. 71-72.

bölgelere gönderilmiştir, bu yönergede “*kırsal kesimlerde yönetim başarı katettiğinden artık kulaklara yönelik toplu repressiyalara ihtiyaç kalmadığı*” belirtilmiştir. Bu yönergeden sonra köylüleri hapse atmak ve sürgün durdurulmuştur.¹⁷

Başka Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da kulakları sınıf olarak ortadan kaldırmak politikası yasaları çiğnemekle gerçekleştirilmiştir. Bu politika sırasında aşırılığa kaçılması sonucu sadece *kulaklar* değil, pek çok orta hâlli insan, hatta fakirler Kırgızistan dışına sürgüne maruz kalmışlardır. Kırgızistan dışına sürülenlerden müsadere edilen mülkler kolhoz-sovhozlara aktarılmıştır. Kolhozlaştırma siyasetinin sonucu sürgünler maddi ve manevi kayıplara neden olmuştur.

1937-1938'deki Repressiya ve Kırgızistan'da İcraası

1918'lerden itibaren Komünist Parti üyelerini “temizleme” (üyelikten çıkarma) operasyonları devamlı gerçekleştirilmiştir. SSCB'de 1933'ten 1938'e kadar Komünist Partiye üye olanların sayısı %40'e, yani 3.5 milyondan 1.9 milyona düşmüştür.¹⁸ Kırgızistan'da 1933'te Komünist Parti üyeleri 19 332 ise 1938'de 6029 üyesi bulunuyordu yani 3 katına azalmıştı.¹⁹ Ve Komparti üyeliği iptal edilenlerin çoğu sonradan repressiyaya maruz kalmıştır. Kırgızistan'ın yerli parti komiteleri merkezin talimatlarını olduğu gibi yerine getiriyorlardı ve bu durum da repressiyalarda aşırılığa kaçılmasını doğrudan etkilemiştir.

1936-1938 *Büyük Terör* olarak adlandırılan dönemde repressiya en doruk noktasına ulaşmıştır. Repressiyalananlar iki kategoriye bölünmüştür. Birinci kategoridekilere *Troyka*²⁰ tarafından kurşunlama, ikinci kategoridekilere 8-10 sene müddete çalışma kamplarına hapsedme kararı alınmıştır. Repressiya operasyonları Orta Asya'da 1937 senesinin 10 Ağustosundan başlayıp 4 ay içinde tamamlanması gerekiyordu.

Sovyet devletinde güvenlik kurumları her zaman muazzam bir güç ve etki sahibi olmuştur. Özellikle 1930'larda SSCB'de repressiyaları gerçekleştirmede güvenlik

17 R.G. Suny, *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*, Oxford University Press, New York Oxford 1998, p. 229.

18 H. Kuromiya, “Overview of the Great Purge”, *Perspectives on Modern World History, Stalin's Great Purge*, Editor Noah Berlatsky, Greenhaven Press, Michigan 2013, p. 16.

19 1937. *Otuz Cetinçi Cıl Kırgızstanda*, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1991, s. 5.

20 *Troyka*-Troykalar dış bir yargı organı olarak cumhuriyetler ve vilayetler düzeyinde soruşturmaların hızlı bir şekilde ön incelenmesi için İç İşleri Halk Komiserliğinin (NKVD) emri ile Ekim 1929'da kurulmuştur. Temmuz 1937'den itibaren troykalara ölüm kararı hükmü çıkartmak yetkisi verilmiştir. Troyka üç kişiden oluşuyordu; başkan-NKVD'nın bölgesel idarecisi, üyeler- yerli savcı ve Komünist Parti'nin bölgesel veya cumhuriyet komitesinin birinci sekreteri.

kurumlarına geniş haklar tanınmıştır ve diğer siyasi kurumlar arasında ön plana çıkmıştır. 1937-38 yıllarında Sovyet Kırgızistan'ın güvenlik kurumlarının faaliyetleri daha da aktifleşmiştir. Bu dönemde Kırgızistan'ın yerli NKVD²¹ organları mümkün olduğu kadar çok sayıda “*Sovyet karşıtı örgütleri*”, “*halk düşmanlarını*” bulmaya çalışmışlardır ve çok sayıda uydurma davalar açılmıştır. 1937-1938’de Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İç İşleri Halk Komiseri İ.Lotsmanov’un başında bulunduğu NKVD tarafından çok sayıda akıl almaz repressiyalar uygulanmıştır.

Şiddet ortamındaki devlet takibinden kimse kurtulamamıştır. *Büyük Terör* uygulamaları; üst düzey parti yöneticileri, Kızıl Ordu subayları, Sovyet aydınları, kolhoz başkanları, fabrika müdürleri, sanayi ve maden ocaklarında çalışan teknik elemanlardan sıradan işçi, köylü, kolhozcu, küçük tüccarlara kadar Sovyet toplumunun bütün tabakalarını içermiştir.²² Ayrıca 1937-1938’de ülkede Alman, Kore, Yunan, Polonyalı, Yahudi, Uygur, İranlı, Çinli ve başka bir çok azınlık topluluklara yönelik “*milli operasyonları*” gerçekleştirme yoluyla repressiyalar uygulanmıştır.

1930’lu yılların başına doğru Kırgızistan’da da mümkün olduğu kadar çok sayıda “*halk düşmanlarını*” tespit etmek ve cezalandırmak hakkında Moskova’dan talimat gelmiştir. Ve öncelikle üst düzey devlet makamlarında çalışanlara karşı repressiya başlamıştır. 1933 yılında Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Planlama Komitesi Başkan Vekili Abdikerim Sıdıkov hapsedilerek 10 sene sürgüne gönderilmiştir. Aynı sene Kırgız Özerk SSC Halk Komiserler Kurulu Başkanı Cusup Abdrahmanov görevinden azledilerek Komünist Parti üyeliğinden çıkartılmıştır. 1933’te eserleri *burjuva-milliyetçi* ve *Sovyet karşıtı* olarak değerlendirilen devlet adamı ve aydın Kasım Tınistanov çok sıkıntı yaşamıştır.

Repressiya kurbanlarını tutuklarken siyasi görüşünün yanında geçmişte sosyal kökenine (yani hangi sınıftan geldiğine) de çok önem verilmiştir. Repressiya döneminde Kırgızistan’da kendi menfaatlerini ön plana koyan bazı insanlar veya bazı gruplar kabilecilik ve bölgeselciliğin unsurlarını kullanarak düşmanlarından intikam almaya çalışmışlardır. Yani bazen ilgili makamlara ihbar haberleri ulaştırılmıştır.

21 NKVD - (Rusçadan *Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del*). SSCB İç İşleri Halk Komiserliği. 1934-1946 yılları arasında suçla mücadele, kamu düzeni ve devlet güvenliğini korumak için SSCB devlet yönetiminin merkezi kurumunun ismi.

22 J. Baberowski, *Vijennaya Zemlya Stalinskoe Tsarstvo Nasiliya*, Almancadan Rusçaya çev. L. Pantina, Politışkaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova 2014, s. 229-243.

Kırgızistan'da genellikle siyasi-devlet adamları, devlet memurları, milli aydınlar hapsedilmiştir. Onların çoğuna devrim karşıtı milliyetçi “Sosyal-Turan” örgütünün²³ üyesi oldukları suçı takılmıştır. Bununla beraber “Alaş-Orda karşı devrimci örgütün temsilcisi”, “yabancı ülkelerin casusları”, “Pantürkçü”, “Panislamist” “Troçkist” “eski kulaklar”, “isyancı, faşist, terrörcü haydut örgütlerinde kayıtlı sosyal yönden tehlikeli unsurlar”, “antisovyet parti üyeleri” “eskiden Beyaz Ordu’da veya Basmacı saflarına katılanlar” gibi asılsız iftiralarla suçlanmışlardır. 1937-1938’de suçsuz yere tutuklamalar artmıştır, örneğin 1938 yılının Mart ve Kasım ayları arasında Kırgız SSC yönetici devlet makamlarında çalışanların 2/3’si tutuklanmışlardır. Kırgızistan’da A.Sıdkov, C.Abdrahmanov, İ.Aydarbekov, T.Aytmatov, B.İsakeev, A.Orozbekov, C.Saadayev, K.Tınıstanov, H.Ceenbayev, O.Tınayev, B.Soltonoyev, E.Esenamanov, H.Şorukov, O.Aliyev, S. Kulmatov vb. bir çok insanlar tutuklanıp “*halk düşmanı*” ilan edilerek suçsuz yere ölüme mahkum edilmişlerdir.

1937’den başlayarak milli asker bölüklerinin komutanları da repressiyaya uğramışlardır. Ağustos 1937’den Ekim 1938’e kadar Kırgız süvari alayından 44 asker adamı tutuklanmıştır. Onlar Sosyal-Turan Partisinin askeri şubesinin üyesi, Pantürkist oldukları suçuyla suçlanmışlardır.²⁴ 1937-1938’de repressiyaya uğrayan sanıkları sorguya çekmede onların itiraf ifadelerini almak için korkutma ve çeşitli dayanılmaz işkence yöntemlerine başvurulmuştur.

Repressiya kurbanları genellikle gece yarısında tutuklanmışlar ve çok geçmeden idam edilmişlerdir, özellikle 1937-1938 operasyonları oldukça gizli bir şekilde yapılmıştır. SSCB NKVD’nin kararnamesine göre kasıtlı olarak kurşunlananların ailelerine ve akrabalarına onların mektuplaşma hakkından mahrum edildiği, 10-25 sene müddete sürgün kamplarına mahkum edildiği yönünde yanlış bilgi verilmiştir. Gerçekte onlar çoktan kurşunlanarak toplu mezarlara gömülmüşlerdi. Sovyet yetkililerinin o dönemdeki topluca tutuklama ve idam hakkında kararları SSCB’nin yıkıldığı 1990’lara kadar toplumda bilinmiyordu.²⁵ Örneğin, dünyaca ünlü yazar Cengiz Aytmatov’un babası Törökul Aytmatov’un 5 Kasım 1938 tarihli ölüme mahkum kararı uzun yıllar boyunca ailesinden gizlenmiştir.²⁶

23 Kırgız asıllı devlet adamları tarafından kurulduğu ileri sürülen milliyetçi “Sosyal-Turan” örgütünün gerçekte olduğuna dair kanıtlar bulunmamıştır.

24 Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Devlet Komitesi Arşivi, ana fon, kapatılmış dosya no. 8143, s. 44-67.

25 H. Kuromiya, *The Voices of the Dead*: Yale University Press, 2007, p. 4.

26 R.Aytmatova, *Tarihtin Aktay Baraktarı*, Biyiktik Yayınevi, Bişkek 2007, s. 167.

Maalesef 1937-1938'de Sovyet Kırgızistanı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel kuruluşundaki önemli hedeflerin gerçekleştirilmesine ve bölgede Sovyet yönetimin pekiştirilmesine bizzat katkı sağlayan büyük çaptaki devlet adamları ve yetenekli aydınlar kendileri kurduğu sistemin kurbanı olmuşlardır. 1991'de Bişkek yakınındaki Çon-Taş köyü civarında Kasım 1938'de öldürülen 17 farklı millettten 137 kişinin naaşının topluca gizli gömüldüğü yer bulunmuştur. Ağustos 1991'de cesetler tekrar toprağa defnedilmiş, bu yere *Ata Beyit* yani Atalar Mezarı ismi verilmiştir. Günümüzde *Ata Beyit* Kırgızistan'da belgelerle kanıtlanan, baskı kurbanlarının bulunduğu tek yerdir.

1940-1950'lerde Repressiya

Kırgızistan'a hem Rus Çarlığı zamanında hem 1940 öncesi Sovyet döneminde halklar planlı bir şekilde göç ettirilmiştir. Fakat repressiyanın bir türü olan halkların Kırgızistan'a zorla sürgünü daha çok Büyük Vatan Savaşı (1941-1945) döneminde gerçekleştirilmiştir. 1942 yılında SSCB Halk Komiserler Kurulu kararıyla Kırgızistan'a 21 500 Polonyalıları gönderildi. Bunlar SSCB'nin batı bölgelerinden tahliye edilen ve 1939'da Kızıl Ordu Doğu Polonya'yı ele geçirdikten sonra zorla sürgün edilen Polonyalıların bir kısmıydı. 1943 yılının sonundan itibaren Kafkasya ve Kırım'dan Orta Asya'ya sürgünler başladı. Kırgızistan'a Kırım Tatarları, Çeçenler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, İnguşlar, Nogaylar ve başka bir çok Türk kökenli topluluklar Almanlarla işbirliği yapma gerekçesiyle zorla göç ettirildi. SSCB NKVD'nin Özel İskan Bölümü'nün kayıtlarına göre 1 Ekim 1944'te zorla göç ettirilen bu halkların sayısı 120.858 kişidir. Kırgız SSC Komünist Parti Merkez Komitesi ve Halk Komiserler Kurulu'nun 19 Ocak 1944 tarihli birleşik kararında yakın bir tarihte Kırgızistan'a yerleştirilmesi düşünülen yaklaşık 90.000 kişinin kabulü ve yerleştirilmesiyle ilgili bir plan onaylandı. 16 Haziran 1944'te Kırgız SSC Komünist Parti Merkez Komitesi ve Halk Komiserler Kurulu özel olarak göç ettirilenlere hayvan, yiyecek ve tahılın dağıtılması yönünde karar aldı. 24 Ağustos 1944'te de Gürcistan'ın Ahıska bölgesinden sürgüne tâbi tutulacak Türklerle Kürtlerin bir kısmının Kırgızistan'da yerleştirilmesiyle ilgili karar çıktı.²⁷

1950'lerdeki repressiya ağırlıklı olarak edebiyat ve kültür alanlarına yönelik yapılmıştır. 1946'da Komünist Parti Merkez Komitesinin "Zvezda" ve "Leningrad" dergileri hakkında kararnamesi yayınlanmıştır. Kararnamede Sovyet yazarları M.Zoşenko ve A.Ahmatova'nın adı geçen iki dergide yayınlanan eserleri ideolojik ve siyasi hataları içermesinden dolayı eleştirilmiştir ve onların

27 *Kırgız Respublikasının Tarihü*, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 2000, s. 259-261.

eserlerini yayınlamak yasaklanmıştır. Bu olaydan sonra tüm SSCB çapında bilim adamları ve araştırmacıların eserleri tenkit edilmeye başlamıştır. Aydın kesimde burjuvazi kültüre tapınmak, Komünist siyaseti anlamayan keyif güçlendi bahanesi ortaya atılmıştır. Bu durumdan yerli Kırgız aydınları da olumsuz şekilde etkilenmişlerdir. Tarihçiler A.Bernştam, B.Camgırçinov, S. Abramzon'un eserleri sert bir şekilde eleştirmeye tabi tutulmuştur. Kırgız milli halk bilimini, özellikle XIX. yüzyılda yaşayan şairlerin eserlerini ve “Manas” destanını araştıran yetenekli edebiyatçılar T.Samançin 1949'da, T.Bayciyev ve Z.Bektenov 1950'de “burjuvazi milliyetçi” olarak suçlanıp hapse atılmışlardır. Repressiyaya uğrayan T.Samançin ve T.Bayciyev hapishanede hayatını kaybettiler. Bilim adamları C.Şükürov, K.Sooronbayev, H.Karasayev görevlerinden azledilmişlerdir. Kırgız tarihini konu alan A. Tokombayev'in “Kanlı Yıllar”, K.Malikov'un “Balbay” uzun şiirlerinden ideolojik hatalar bulunmuştur ve onları okumak yasaklanmıştır. “Manas” destanı hakkında olumsuz fikirler, eleştiriler gündeme gelmiştir.

1953'te ancak J.Stalin'in ölümünden sonra geniş çaplı yayılan repressiya durdurulmuştur. J. Stalin'den sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreterliğine gelen Nikita Kruşçev Stalincilikten uzaklaşma (Destalinizasyon) politikasını başlatmıştır. Bu süreçten sonra Stalinci rejim kınanmıştır ve repressiyaya maruz kalan insanların bir çoğu aklanmaya başlamıştır.

1985'te M.Gorbaçov'un başlattığı *Perestroyka* siyaseti çerçevesinde Sovyet toplumunda geçmiş tarihe, milli manevi kültüre yönelik yoğun ilgi ve arayışlar ortaya çıktı. 1988'de 1930-1940 ve 1950'li yıllarda *Repressiya* döneminde suçsuz yere ölüm cezasına çarptırılanların dosyalarının incelenmesine izin verildi. Kırgızistan'da önceden unutulmuş tarihi şahıslar ve Sovyet döneminde mahkum edilen devlet adamları, aydınlar ve eserleri hakkında önceden bilinmeyen materyaller kitle iletişim araçlarında yansıtılmaya başladı.

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 16 Ocak 1989 tarihli “1930-40 ve 1950'li Yılları Arasında Meydana Gelen Baskı Mağdurlarına Adaleti Sağlamak İçin İlave Tedbirler” adlı kararının ve SSCB Başkanı'nın 13 Ağustos 1990 tarihli “1920-50 Yıllardaki Tüm Baskı Kurbanlarının Haklarının Geri Verilmesi Üzerine” kararının çıkartılmasından sonra repressiyaya uğrayan milyonlarca Sovyet vatandaşlarını aklamak mümkün olmuştur. 3 Ocak 1989'da ilk defa Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından o zamana kadar ele alınması yasaklanıp gelen şahıslar “Moldo Kılıç (Şamırkanov) ve Kasım Tınıstanov'un Yaratıcı Mirasları Hakkında” adlı resmi kararname kabul etmiştir. Söz konusu kararnameden sonra Moldo Kılıç (Şamırkanov) ve Kasım Tınıstanov'un hayatı ve eserleri araştırılmaya başladı. Repressiyalarda

hayatını kaybeden ve Sovyet dönemi boyunca sıkı bir sansürden dolayı isimleri ve eserleri bilinmeyen A.Sıdıkov, C.Abdrahmanov, O.Aliyev, B.Soltonoyev, K.Tınıstanov, İ.Arabayev ve başka pek çok şahısların isimleri ve eserleri Kırgız toplumuna tanıtıldı.

Kırgızistan 1991’de bağımsızlığını kazandıktan sonra 27 Mayıs 1994’te “*Siyasi ve Dini İnançlar, Sosyal, Milli ve Diğer Özelliklerinden Dolayı Baskıya Maruz Kalan Vatandaşların Hakları ve Garantileri Hakkında*” adlı yasanın kabul edilmesi cumhuriyetteki siyasi repressiya kurbanlarının haklarının iade edilmesinde önemli adım olmuştur. 1989-1996 yılları arasında Kırgızistan Milli Güvenlik Bakanlığı tarafından arşiv belgeleri tekrar gözden geçirilmiş ve 8280 kişi aklanmıştır.²⁸ Kırgızistan’da siyasi repressiyaya uğrayanları aklamak günümüzde hala devam etmektedir.

Repressiya Sovyet toplumunun demografik yapısını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Milyonlarca kişi repressiyaya uğrayarak ölüm cezasına çarptırılmış veya hapsedilmiş yada sürgün edilmiştir. Repressiyaya uğrayan şahısların aile üyeleri ve çocukları da Sovyet baskı politikasından doğrudan etkilenmiştir. Sovyet döneminde eğitim kurumlarına girerken, iş bulmada, görevinden yükselme, yüksek Sovyet ve Komünist Parti makamlarında görev almada, Komünist Partiye üye olma gibi durumlarda her türlü engellerle karşılaşmışlardır. Böyle ayrımcılık siyasetinden dolayı repressiyaya uğrayanların çocukları genellikle kendi özgeçmişlerini gizli tutmaya çalışmışlar, çoğu zaman soyadını değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Kırgızistan’da Kırgızlar ile aynı zamanda Kırgızistan’da yaşayan başka topluluklar da repressiyaya uğramışlardır. Kırgızistan Milli Güvenlik Devlet Komitesi arşivlerinin ışığında yapılan son araştırmaya göre 1918’den 1953’e kadar zaman içerisinde Kırgızistan’da siyasi repressiyaya maruz kalanların sayısı 55 farklı milletten toplam yaklaşık 21 bin kişi olduğu tespit edilmiştir.²⁹

Sonuç

1920’li ve 1930’lu yıllar Sovyetler Birliği’nde totaliter rejimin gittikçe güçlendiği ve bunun sonucunda repressiyanın geniş bir çapta yaygınlaştığı bir dönem olarak bilinmektedir. SSCB’de Sovyet yönetiminin kurulmasından itibaren uygulanan siyasi repressiyalar toplum ve devlet için ciddi olumsuz etkileri beraberinde

28 *Vosstanavlivaem İstoriçeskuyu Spravedlivost*, Uçkun Yay., Bişkek 1997, C 2., s. 3.

29 B. Abdrahmanov and Z. Altımyshova, *Activities of Security Bodies of Soviet Kyrgyzstan in Mass Repressions (1937- 1938)*, Joint CESS-ESCAS Conference, Unpublished Research Paper, Bishkek 2017, p. 9.

getirmiştir. Özellikle Stalin'in yönetiminde bulunduğu dönemde SSCB'de yüz binlerce kişi repressiyaya maruz kalmıştır. 1937-1938'de ise milyonlarca şahıslar idam veya çalışma kamplarında yok etme suretiyle ortadan kaldırılmıştır. Siyasi terörün amacı sosyalist olmayan sınıfları, sosyal tabakaları ve farklı düşünen kimseleri yok etmek idi. Terör toplumda insanları itaat altında tutan ve direniş olasılığını yok eden korku yaratan araca dönüşmüştür. Böylece SSCB'deki kütle siyasi repressiyalar ülkede totaliter rejimin daha da pekiştirilmesini sağlamıştır.

Kırgızistan'da İç Savaş yıllarında "rejim düşmanları" acımasızca ortadan kaldırılmıştır. 1920-1930'larda Sovyet yönetimi zengin kesimi sınıf olarak ortadan kaldırma siyaseti kapsamında varlıklı ailelerin Kırgızistan dışına sürgün faaliyetini gerçekleştirmiştir. 1930'lu yıllarda "*halk düşmanlarına*" karşı repressiya güçlenmiştir. Baskı siyasetinin en yüksek seviyeye ulaştığı 1937-1938 döneminde Kırgızistan'da 1937-1938'de baskıya uğrayanların büyük bir kısmı hayatını kaybettiler.

Sovyet Kırgızistanda refah seviyesi yüksek çiftliklere, üst düzey yöneticilere, aydın kesime ve sıradan insanlara yönelik çeşitli baskı uygulamalarından binlerce kişi zarar görmüştür. Baskı politikası repressiyaya uğrayan aile üyelerinin hayatında da olumsuz izler bırakmıştır. Onlar toplumda siyasi, sosyal-ekonomik meselelerde manevi yönden ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Ancak N. Kruşçev döneminde, özellikle 1956 Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. kongresinden sonra repressiyaya uğrayanlar ve aile üyelerinin esas kütlesi aklanmaya başlamışlardır.

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri**

Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (KC MDA), fon. 21, liste. 15, dosya no. 39.

Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi (KC SB MDA), fon.6, liste.1, dosya no. 30.

Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi (KC SB MDA), fon.10, liste.1, 101, 204, 229, 244, 253, 363 numaralı dosyalar.

Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Devlet Komitesi Arşivi, ana fon, kapatılmış dosya no. 8143.

Oş Bölgesel Devlet Arşivi (OBDA), fon. 1, liste 1, dosya.88, 192, 298 numaralı dosyalar.

Eserler ve Makaleler

1937. *Otuz Cetinçi Cıl Kırgızstanda*, Kırgızstan Yayınları, Bişkek 1991.

Abdrakhmanov, B. - Altymyshova, Z., *Activities of Security Bodies of Soviet Kyrgyzstan in Mass Repressions (1937- 1938)*, Joint CESS-ESCAS Conference, Unpublished Research Paper, Bishkek 2017.

Aytmatova, R., *Tarıhtın Aktay Baraktarı*, Biyiktik Yayınevi, Bişkek 2007.

Baberowski, J. *Vıjennaya Žemlya Stalinskoe Tsarstvo Nasiliya*, Almancadan Rusçaya çeviren L. Pantina, Politiceskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova 2014.

Bademci, A., *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Kırbaşılar ve Enver Paşa*, Ötüken Yay., C I, İstanbul 2008.

Baktıgulov, C., “Kollektivizatsiya Kirgizskogo Aila: Novy Vzglyad”, *Kommunist Kirgizstana* dergisi, S. 3 (1990).

Cunuşaliyev, C. *Vremya Sozidaniya i Tragediy 20-30-e Godı XX veka*, İlim Yay., Bişkek 2003.

Fitzpatrick, Sh. *Tear Off The Masks!: Identity and Imposture in Twentieth Century Russia*, Princeton University Press, Princeton 2005.

Khalid, A., “Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective”, *Slavic Review*, Vol. 65/ No. 2 (Summer), 2006.

Kırgız Respublikasının Tarihı, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 2000.

Kuromiya, H., "Overview of the Great Purge", *Perspectives on Modern World History, Stalin's Great Purge*, Editor Noah Berlatsky, Greenhaven Press, Michigan 2013.

Kuromiya, H., *The Voices of the Dead*: Yale University Press, 2007.

Malabayev, Dj., *Ukrepleniye Sovetov Kırğızii v Period Stroitelstva Sotsiayizma (1917-1937)*, İlim Yayınları, Frunze 1969.

Pilev, A., *Basmaçestvo v Sredney Azii: Etnopolitičeskiy Srez (Vzglyad iz XXI veka)*, Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi Yay., Bişkek 2006.

Suny, R.G., *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*, Oxford University Press, New York Oxford 1998.

Viola, L., *Unknown Gulag*, Oxford University Press, New York 2007.

Vosstanavlivaem İstoričeskuyu Spravedlivost, Uçkun Yay., C II, Bişkek 1997.

